

महाभाष्यप्रदीपोद्द्योतः ।

नागेशभट्टविरचितः ।

कलिकातास्यराजकीयप्रधानसङ्घत-

विद्यालयाध्यापकेन

श्रीबहुवल्लभ शर्मणा

परिशोधित ।

वङ्गदेशीयासियाटिक्सोसाइत्याख्यसमाजानामनुमते

व्ययेन च ।

कलिकाता राजधान्यां

वात्सिल मिशन यन्त्रे मुद्रित ।

खुगुब्बा १९०४ ।

सङ्केतचिह्नम् ।

अ । पा । आ ।

या

भा

वा

कै

मौभा

हरि

अध्याय । पाद । आह्निकम् ।

पाणिनिद्वयम् ।

महाभाष्यम् ।

वार्त्तिकम् ।

कैयट ।

मौमासासूत्रम् ।

भर्तृहरिकारिका ।

RECEIVED

3-10-12

ALLAHABAD.

महाभाष्यप्रदीपोद्योतस्य प्रथमाध्यायस्य—
द्वितीय-तृतीय-चतुर्थ-पादान्तर्गतानां
पाणिनिस्मृचाणां
वर्णानुक्रमसूची-पत्रकम् ।

अ ।

अकथित च	पा	८७१,१
अचक्ष		५४,१
अद्यावकर्मकात् चित्तवत्कर्त्तृकात्		५७३,३
अधिपगौ अनर्थकौ		१०३२,१
अधिशीश्वरे		१०४२,१
अनुकरणा चानितिपरम		६६५,१
अनुदात्तङित आत्मनेपदम्		४३७,५
अनुपराभ्या कृञ्		५७०,१०
अनुर्लक्षणे		१०२०,१
अन्तरपरिग्रहे		१००३,१
अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति		७६२,१
अपि यदायसम्भावना असर्गगर्हासमुच्चयेषु		१०३७,१
अपृक्त एकालप्रत्यय		६१,६
अयस्मयादीनि च्छन्दसि		७०३,१
अथैवदधातुरप्रत्यय प्रातिपदिकम्		१०६,३
अवाद्य		४८६,१
असयोगाक्षिप्त कित्		१४,१

अस्मदो द्वयोश्च

१८७,८

अस्मद्युत्तम

१०५५,३

—
आ ।

आ कडारदेका सञ्जा

पा

५७८,६

आख्यातोपयोगे

७६५,१

आड उद्गमने

४८३,६

आडोदोऽनास्य विहरणे

४६६,३

आडोयमह्न

४८१,१३

आङ्गार्यादावचने

१०२८,१

आदरानादश्यो सदसती

६६६,१

आम्बत्ययवत्वृजोऽनुप्रयोगस्य

५१६,४

—
इ ।

इको भल्

पा

२०,६

इतरेतरान्योऽन्योपपदाच्च

४६६,६

इद्रोण्या

१६६,८

इन्धिभवतिभ्या च

१६,१

—
उ ।

उच्चैरुदात्त

पा

५८,१

उदुपधाद्वादादिकर्मणोरन्यतरस्याम्

४०,१

उदोऽनूर्द्धकर्मणि

४७७,१.

उद्भिभ्या तप

४७६,१

उपदेशेऽनुनासिक इत्

३८७,५

उपसर्गा क्रियायोगे

६७६,२

उपान्मन्त्रकरणे	४७७,६
उपपद्यम स्वकरणे	४८६,२
उपान्वध्याङ् वस	८४७,१

ज ।

ऋकाखोऽजङ्गस्वदीर्घसुत	पा ४४,१
ऋर्यादिचिडाचश्च	६६२,१

ए ।

एकविभक्तिचाऽपूर्वनिपाते	पा १०६,१
एकश्रुति दूरात्सम्बद्धौ	८०,१

क ।

कर्त्तरिकर्मव्यतिहारे	पा ४५८,५
कर्त्तरौष्णिततम कर्म	८५१,१
कर्मण्या यमभिप्रैति स सम्पदानम	८१५,१
कर्मप्रवचनीया	१०१५,१
कारके	७१७,६
कृत्तद्धितसमासाश्च	१४५,१
क्रीडोऽनुसम्परिभ्यश्च	४७२,१
कुध्रुद्धेर्यास्वयार्थाना य प्रतिकोप	८३५,१

ग ।

गतिवृद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्त्ता स यौ	पा ६२४,१
गतिश्च	६८४,१
माङ्कुटादिभ्योऽन्विन्डिव्	१,४

गोस्त्रिधोरुपसर्जनस्य	१५४,१
ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री	४२१,१

ब ।

चादयोऽसत्त्वे	वा	६७६,१
चुटू		४०५,८

ज ।

जनिकर्तुं प्रवृत्ति	पा	८७१
जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम्		१८२,२

य

गोरणी यत्कर्म गौ चेत् स कर्त्ताऽनाध्याने पा ५१६,१

न ।

तत्पुरुष समानाधिकरण कर्मधारय	पा	६४,१
तत्प्रयोजकोहेतुश्च		६५८,१
तथायुक्त चानीप्सितम्		८६८,१
तदधिष्ठ्य सञ्ज्ञाप्रमाणात्वात्		१७६,७
तस्य लोप		४०७,१२
तस्यादित उदात्तमर्द्धङ्गस्वम्		७०,१०
तसौ मत्वर्थ		७०१,१०
तिङ्स्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमा		१०४७,१
तिथ्युपनर्वखोर्णक्षत्रदन्दे बहुवचनस्य द्विवचन नित्यम्		१८६,७
द्विगुणितकृशे काश्यपस्य		४२,७

ते प्राग्धातो	पा	१००८,१
त्यदादीनि सर्वैर्यात्यम		३१५,१

द ।

दस्यश्च साचेच्चतुर्थ्यर्थे	पा	४८७,१२
देवब्रह्मणोरनुदात्त		८५,७

ध ।

ध्रुवमपायेऽपादानम्	पा	७५४,१
--------------------	----	-------

न ।

नक्तासेट्	पा	३६,१
न गतिहिसार्थेभ्य		४६४,१
न पादभ्याङ् यमाङ् यसपरिसुहृच्चिन्वतिवदवस		५७५,१
न पुसकमनपुसकेणैकवचास्यान्यतरस्याम्		३०६,१
न विभक्तौतुस्मा		४०२,८
न सुब्रह्मण्याया स्वरितस्य तूदात्त		८७,१
न क्ये		६६,१
नानेर्ज्ञ		४६०,१
नौचैरनुदात्त		५८,२

प ।

परः सन्निकर्ष सहिता	पा	१०७४,१
पराजेऽसोढ		७८१,१
पितामात्रा		३१८,१
पूङ्क्ता च		४०,५

पूर्ववत्सन		५०८,१
प्रथमानिर्दिष्ट समास उपसर्जनम्		८८,१०
प्राग्वैश्वरान्निपाता		८६१,२०
प्रादय		८७८,१
प्रोपाभ्या यजेरयज्ञपात्रेषु		५१८९

फ ।

फल्गुणीप्रौष्ठपदाना च नक्षत्रे	पा	१८८,११
--------------------------------	----	--------

ब ।

बहुषु बहुवचनम्	पा	७०३,५
----------------	----	-------

भ ।

भीजार्थाना भमहेतु	पा	७७७,१
भुजोऽनवने		५१८,६
भुव प्रभव		८१३,१
भूवादयो धातव		३२३,५
भाटपुत्रौ खलदुहितभ्या		३०३,१

म ।

मृदमृदगुधकुषस्तिशवदवस क्ता	पा	१८,१
----------------------------	----	------

य ।

यचिभम्	पा	६८८,१८
यथासख्यमनुदेश समानाम्		८१५,९
यस्मात् प्रत्ययविधित्तादि प्रत्ययेऽङ्गम्		६७६,१

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणेऽस्यागिन्यपि मध्यम
यूस्त्रगाख्यौ नदी

१०५५,१

६५४,६

र ।

रन्मोद्युपधाद् हलादे सञ्च

पा

४३,१

रुदविदभुषग्रहिस्त्रपि प्रच्छ सञ्च

१६,८

ल ।

लक्षणेऽन्त्य भूताख्यानभागवौष्मासु प्रतिपर्यन्तव

१०२८,१

ल परस्मैपदम्

१०४४,१

लिङ्मिचावात्मने पदेषु

३०,६

लुक् तद्धित लुकि

१६४,१

लुटिच क्लृप

५७५,४

लुपियुक्तवद् व्यक्तिवचने

१६६,१

व ।

वारणार्थानामौष्मित

पा

७८४,१.

विप्रतिषेधेपर कार्यम्

६१२,६

विभक्तिश्च

१०५२,१

विरामोऽवसानम्

१०८७,१

विशेषणानां चाज्ञाते

१७४,६

श ।

श्रदे श्रित

पा

४६१,१

श्रेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम्

५६६,१

श्रेषे प्रथम

१०५५,४

षष्ठीयुक्ताश्चन्दसि

ष ।

पा

६०३,१

स ।

समवप्रविभ्य स्थ	
समस्तवीयायुक्तात्	४७६,१२
समाहार स्वरित	४८६,६
समोग नृच्छिभ्याम्	६६,१
सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ	४८२,१.
साक्षात् प्रभृतीनि च	६३,१
साधकतम करणम्	१००५,१
सार्वधातुकमपित्	८३८,१
सुपतिष्ठन्त पदम्	१०,१
स्त्री पुवच्च	६६४,१
स्थान्वोरिच्च	२०१,५
स्वतन्त्र कर्त्ता	२२,५
स्वरितञित कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले	६४५,१
स्वरितात् सङ्घितायामनुदात्तानाम्	५५०,१
स्वरितेनाधिकार	८७,७
खादिष्वसर्वनामस्थाने	४३०,१
	६६८,१

ह ।

हलन्ताच्च	
हलन्त्यम्	२६,१२
ऋखोनपुसके प्रातिपदिकस्य	३०४,५
	१४८,१

महाभाष्यप्रदीपोद्योतस्य
प्रथमाध्यायस्यद्वितीय-तृतीय-चतुर्थपादान्तर्गतानां
सूचवार्तिकमहाभाष्यादीनां वर्णानुक्रम-
सूचीपत्रकम् ।

ॐ ।

अकथितमित्यादि (के)	८१८, ६	अगुणभावेन (के)	८४८, १
अकथितादिति (भा)	८६०, ८	अगो पुत्र इति	१५८, १६
अकत्तरीति (के)	४४६ ११	अग्रहादीनामिति	३६, १४
अकमकत्वमदपीति	८२५, ३	अग्नौ किल पशु प्रक्षिप्यते	
अकमकत्वादिति	१०३१, १	इति (भा)	८३०, ५
अकर्मकशब्दस्य च	८३३, ७	अङ्गल नास्तीति (के)	६६८, ११
अकर्मका अपीति	५७२, ११	अङ्गसञ्ज्ञाया अभावादिति	७०१, ५
अकर्मकाज्ज्ञानाते (भा)	४६०, ४	अङ्ग सदिति	५८३, ६
अकर्मकैति (के)	८३८, ७	अङ्गीकृतप्रवृत्तिनिमित्तति	१०१५, ७
अकर्मको धात्वर्थ इति	८०२, ३	अच इति (भा)	५४, ७
अकारक इति (भा)	८६०, ८	अचित्तवत् कर्तृकायमिति	५७३, १
अकारेति (के)	३६, ३	अचौत्युच्यते	६५१, ८
अक्षपरिमणस्येति (के)	७०, ३	अचोरानन्तयमिति (के)	६४५, १
अक्षपरिमाणानाम् (भा)	६८६, ५	अजादित्वासम्भवादिति	१ ५ ३ ६
अक्रियाम्	८५४, ७	अजादौ विशेष्यादिति	१०५४, २
अक्रियर्त्ति (के) ३३४ १	८७६ ६	अजाया इति	८०४, १
अक्षयू (भा)	६४५, ६	अजिति वक्तव्ये इति (भा)	६८ ६
अगमक इति	४२१, १	अजुपेति (के)	६२ ३

अजोद्धति	३०० ८	अत्र खल्विति	५ ० १३
अजभनेति	९०, १३	अत्र निदिदि (कै)	७७ ४
अजनिदु ग्रहणेति	९ १२	अत्र तु खल्वति	४९८, ८
अटा नित्यनिमित्तत्वाद् (भा)	४८८, ८	अत्र लिति	४०९, १
अडभ्यासेति (कै)	६८२, १	अत्र पच्चे १ ८२, ५ ६६२ ११, १३	
अडागम इति	४८७, ६	अत्र प्रयोगे इति	१०६१, ४
अडागमस्सति	११६, ८	अत्र वाक्यति	१०१८, ७
अडागमो भविष्यतीति (भा)	४८७, ११	अत्र समावेशे इति (भा)	६०३, ७
अडाडभ्यामपौति	५०९, ८	अत्र हीति (कै)	६३, २ ११८, ६
अण एव (कै)	८२, ९	अत्रापि यथा भारद्वाजौया	
अणव इति (इति)	८ १, १	इति	५२४, २
अणि कर्मेति (कै)	८३०, ८	अत्रापि हीति	५६५, ८
अणौ कर्मण इति	५३७, १	अत्रापौति	१४१, ६ ४२८ ४
अणौ कर्मणोऽसम्भव इति	५३८, १	अत्राप्रेति	११७, ७
अणलादिति	४८, ४	अत्रेति ३३८, ४ ४६०, ५ ४८२,	
अत इतीति	१२१, १०	८ ५ २, ५ ५६६, ८ ८४१, ३	
अत उत्तरमिति	१ २२ ७	अथ अस्मादेवेति	४, ४
अत एवेति	१२६, ६ १७४, २	अथ कारके इति (भा)	८६१, ८
	७०७, १२, १ १८, ८	अथ किमथपुनरिदमिति	१७६, १५
अतत प्रयोजनमिति	१२७, ११	अथ किमर्थ लोप इति	२६४, ३
अत किमिति (भा)	१३४, ४	अथ क्रियमाणेऽपौति	८६८, ७
अतिकारौषेति (कै)	१५४ १३	अथड इति	८, ३
अतिदेशगतिरिति	५, ११	अथ तदादीति	६८०, ४
अतिदेशोऽपि भेदेनेति	७ ८	अथ लिति (कै)	६५६, १४
अतिश्रिवे (भा)	६७० ८	अथ पूर्वति (भा)	५७, ८
अत्यवेति (कै)	१०२७, ७	अथ यत्रेति (भा)	१०२, १४
अत्यनभेदेति	२६, १७	अथ योऽन्य इति	४२६, १३
अत्यनापरदृष्टेति (भा)	३४२, १०	अथवा	३८८, १५

अथवाचार्थेति	७१६, ७
अथवानान्यदिति	२८४, २
अथवा नेम इति २५४, ६	२६० १
अथवा पुनरिति	४४४, ४
अथवा प्राग्वत्तेरिति (कै)	१७२ १४
अथवेति	९, २ २२, ८ २२, २
	६२, १४ ९७, १ १२२, २
	१४४ ५ १९५ ६ २१८, १
	२५९, ७ २७०, १ २८०, १०,
	३००, ५ ३२८, १ ३३७, ८
	३४६, २ ३८२ ८ (भा)
	४२९ ११ (कै) ४५७ १ ४९६
	७ ७७२, १ ८४८, ५ (भा)
	९३८ ४ ९४०, २ १०३९ २
अथ सूत्रेति (कै)	२२२ ६
अथानुष्ठानेति (कै)	२७४, ७
अथानेनेति (भा)	२३५, ५
अथापर इति	१ ८५, १
अथापीति (कै) २२२, २ (भा) २४, ६	
अथाथमन्तर (हरि)	८०२, २
अथेति (कै)	७१८, २
अदग्नसञ्ज्ञित्वादिति (भा)	१७४, १
अदग्नमिति (कै)	१०८८, ४
अदादौनामिति	३८४, १४
अधातुरिति	६९५, ६ ३२९, ५
अधिक कार इति (भा)	४२४, १
अधिकारगति	४२९, १५
अधिकारगतिस्थये	४२९, ९

अधिकारिति (कै)	४३०, १०
अधीयानविदुषोरिति (भा)	४२६, ७
अधीयस्त्रक्रमणम् (हरि)	७५७, ४
अधुनेति (भा) २१४ ६ (कै) १२४, १	
अध्ययनाथमिति (कै)	२९०, १०
अध्यवसाय (भा)	४६२, १०
अध्याहरिष्यत इति (कै)	६७८, १२
अध्याहारेणापीति	८१८ ६
अध्रुवस्येति	७५५, १
अन इति	२७, १२
अनकारान्तेति	६४८, १
अनङ्गस्यापीति ४०६, १२ ५८२ ९	
अनण त्वादिति	४९, ८
अनन्तेति	८४ ६
अनभिधानादिति	९८२ ६
अनभिधेयाया इति	२७५, ९
अनभिनन्दनम्	८३७, २
अन्यगतेरिति (भा)	१२७, ४
अनवच्छिन्नमिति	७६८, १
अनवकाश इति	२२५, ५
अनवकाशेति	५८५, १२
अनवकाशमिति	२८०, ५
अनवकाशत्वाच्चेति (कै)	६१९ १२
(भा) ८४१, १	
अनवयवेनेति (भा)	२७५, १०
अनयप्रतिघात इति (कै)	७७८, १
अनयकथोरिति	१०२२, २
अनवस्था	१८९, ५

अनन्तरलक्षणायास (भा)	३९१, ६	अनुनिष्ठादीति	१७०, ७
अनन्तरतम इति (कै)	४८, ८	अनुपराभ्यामिति	५१४, ८
अनाकारान्तादित्येतद् (कै)	४१०, १२	अनुपसजनेति	१५५, १८
अनादर	९९९, ४	अनुमानादिति	४७, २
अनाधेयविकारमिति	८२२, ४	अनुमानेनति	२८२, ७
अनाप इति (भा)	२२५, १०	अनुयागे इति (भा)	७९७, १
अनारम्भे इति	४९४, ७	अनुबन्धभद इति (कै)	७, ६
अनाश्रितेति	१, ७१, ७	अनुबन्धकरणसामर्थ्याद् (भा)	५१६, १
अनाश्रित्येति	४९६, ५	अनुवक्ते इति (कै)	६५८, ९
अनिति परमित्येतदिति	९९८, ४	अनेकमथस्य (भा)	२२८, ६
अनितीति	१, ९, २	अनेकश इति (कै)	१०८९, १०
अनित्या इति (भा)	२८४, २	अनेकशब्दत्वमिति (भा)	२०६, १
अनियतावधेरिति (कै)	६८८, १२	अनेकाद्यत्वादिति (कै)	२५५, ८
अनिर्ज्ञातेऽथे गुणसन्देहे चेति	२१०, ५	४८०, १४ ५२४, ७ ५५५, ४	
अनिर्दिष्टाविति	१२५, १	६१७, १० ७३९, ८	
अनिष्ठतमा अपीति	८६९, ८	अनेकाद्यत्वमिति	२२९, १४
अनिष्ठेति	१, २, १०	अनेकान्तत्वेति	४१२, ५
अनिष्ठादादिति	१, ९, १	अनेकेति	९४७, ५
अनीक्षिततमल दर्शयतीति	८७७, ५	अनेकेनैवेति	२४२, ८
अनीक्षितत्वात्	७७९, ४,	अनेनेति २२०, ९ ६१७, १० ७४५,	
अनुकष्यते इति (भा)	५७५, ८	५ (कै) ८८५, १ १००, ७	
अनुगच्छतीनि (कै)	६२, ९	अनेकात्मात् (भा)	२९५, ८
अनुच्यमाने इति (भा)	५११, २ ५२४, ७	अनेनैवेति (कै)	१००४, ८
अनुदात्तादेरिति (कै)	६१, ७	अन्त करणतत्त्वस्य	८०४, १
अनुदात्तेनेति	८२, ११	अन्तरात्मा (भा)	५४९, ७
अनदेश (पा)	४१६, १	अन्तरङ्ग इति	१८९, १५
अनुदेश इति (भा)	४२७, २	८५०, ५ १०४१, ५	
अनुनयार्थस्यापि याचे (कै)	८८५, ७	अन्तरङ्गत्वम्	४८७, १०

अन्तरङ्गत्वादिति १६०, १ ४८६, ८
 ८१६, २ ८४६, १ ८६८ १
 अन्तरङ्गनिर्वर्त ६७, १२
 अन्तरङ्ग ह्रस्वत्वमिति १५२ ७
 अन्तरङ्गानपीति ६५२, ८
 अन्तरङ्गेति २२४, ५ ६४४, ८
 अन्तरतम इति १६८ ७ २८८, ८
 अन्तरतमेति (के) ५१, ८
 अन्तरेणापीति (भा) ६२, १
 १७२, १७ (के) ४५२, ६
 अन्तर्णयतीति (भा) १ ०४ ८
 अन्तवर्तिन्येति (के) ६६, ४
 अन्तवदिति ६४, २
 अन्तवद्भाव इति १२६, १६
 अन्तवद्भावादिति (भा) १४१, २
 अन्तिकवाटयोर्नेदसाधौ (पा) ६२८, ८
 अन्यस्य स्युरिति (के) ४, ६
 अन्येति ७८६, ८
 अन्यस्य चेति ७८८, ६
 अन्यतरस्यामिति चेति ४०, ८
 अन्यदिदानीमिति (भा) २५७, १
 अन्यत (भा) १६२, १७
 अन्यत्विति (के) २०३, ४
 अन्यत पय प्रभृतौति (के) ६१६, २
 अन्यत प्रागिति ७४४, ६
 अन्यतरुस्येति २२५, ८
 अन्यत्र (के) ६७, ५, १०८४, ६
 अन्यत्र कामचार इति (भा) २७२, ८

अन्यत्रेति (के) २४०, १२, ७२, १
 अन्यत्रापीति (के) ४८ १८
 ८२२, १,
 अन्यत्र त्विति १०८०, २
 अन्यत्र वेति ५८५, २
 अन्यथापीति २६४, २
 अन्यथा सिध्यतीति १२८, १
 अन्यथा ज्ञेति (भा) २८०, ११
 अन्यथेति १२२, १ ६७२, ८,
 १२१ ६ ६८, ७, २८२, १०
 अन्यदत इति (भा) ४६८, ५
 अन्यप्रत्यनयाधित्वादिति
 (के) २८८, १४
 अन्यमिति (भा) १ ७६ १
 अन्यश्चति (भा) ६२, १, २५२, २
 अन्यस्य २७, ७, ६०८, ८
 अन्यत्वाञ्जुरिति (के) ५५६ ५
 अन्यत्विति (के) २४, ६,
 ४२५, १ ४८७, ८
 अन्येषामिति (के) ५४४, ५
 अन्याऽन्यविशेषकौ (के) ७४७, ५
 अन्योपलक्षणे (के) ७०२, ८
 अन्यथेति (के) ... ७२२, ५
 अन्यर्थेति (भा) १७०, ६, ८२२, १
 अपक्रामतितस्मान्नदध्ययन(भा) ७६८ १
 अपत्यरूपस्येति (के) २२, ८
 अपत्यवाचीति (के) २५०, १
 अपत्यादिष्विति (भा) २४७, ५

अपरस्थिति (भा)	८४४, १	अपूर्वा इति	६११, ७
अपनयपादसरोजसङ्गत		अपूर्वविधाविति (कै)	८७८, ८
(हरदत्त)	४८५, १६	अपूर्वस्य ह्येति	६२७, ७
अपर इति (कै)	५२९, ९	अपूर्वेति	८९७, ७,
अपर आहति (भा)	८, ७	अप्रत्यय इति प्रतिषध प्राप्नोति	✓
(कै) १०९१, ६			१२८, ८
अपरिसमाश्रमिति (भा)	८१४, ८	अप्रधानमुपसजनमिति (भा)	१५८, १०
अपराश्रमाश्रितमिति	२७४, १	अप्रयुज्यमाने इति	१०७०, २
अपवादेति (कै) ४००, १० १०७, ५		अप्रयोग इति (कै)	८१, १०
अपवादापवादत्वादिति	४५७, २	अप्रधानेति	७२८, १
अपादानादन्यचेति	८४१, ४	अप्राधान्यस्यति	७२५, १
अपादानसम्प्रदानसञ्ज्ञे इति	८८८, १	अप्राप्नोति (कै)	१९१, १५
अपादानादिव्येति	८९१, ७	अप्रतिपदिकत्वात् १६७, १६ १६५ २	
अपादानादि सञ्ज्ञेति	८४५, ६	अप्राप्तेति	८८२, १
अपादानादि	८९५, २	अभक्तल सुटो ज्ञापितमिति	६८२, ४
अपादानादौनामिति (भा)	७०५, १	अभावेति	१७४, ५
अपादानेति	१०२२, १	अभावो लोप इति	४०७, १६
अपादाने प्राप्ते इति (कै)	७२५, ७	अभिग्रहणात्त्विति	५६४, १
अपायविषयमिति	७६७, ४	अभिचार इति	८२६, २
अपाये इति	६८२, ९ ७५५, २	अभिधानव्यापारेणेति	९०६, ६
अपायेति (कै)	६०४, १२	अभिधानस	२९९, १, २९५, १
अपाये हरि	७६९, १	अभिधेयाश्रय इति	१७९, १
अपायेयदनाविष्टमिति	७६८, २	अभिधेयेति	१०९, २
अपि (कै)	६७९, १	अभिन्नप्रत्यय	२९, ११, २९८, ९
अपि चेति	६११, १२	अभिनिवृत्तानि (भा)	४४४, ९
अपि तु तैरजिति	५०, ८	अभिशुक्तेरिति (कै)	८२९, १२
अपिभवेदिति (भा)	२६५, ६	अभिराभिसुख	५६४, ७
अपूर्णे द्वाविति	१०२६, ६	अभिनिनीत (भा) ...	७४, ४

अभिव्यक्ततर इति (कै)	६९६, ४,
अभिव्यञ्जकेति	२७९, ७
अभिप्रेति •	७८५, १
अभिहित	१७०, १८
अभेदमिति	१७२, १९
अभेदविवक्षायांमिति	७२७, ५
अभेदोपचाराद्धेति	७०८, १
अभेदोपचारेणेति	१६७, १०
अभ्यन्तरेति	२४८, २
अभ्युपगम मिति	२८४, ११
अभ्युपगमवादेन त्विति	५०५, २
अभ्युपगम्यवादेन त्विति	२२२, २
अभ्युपगम्येति	२२४, ७
अन्नाणोव चरि	८१, ४
अमेति (कै)	१८८, १४
अमन्त्रेति •	४७८, १
अयम् (भा) ९५४, १ (कै) २८८, ४	
अयजे इन्द्रं धियति (भा)	६४५, ७,
अय तर्हीति	२२८, ८
अय भाव इति (कै)	६, १५ ११२,
	४ ५९५, ५
अयसचति	७०२, ११
अयसमिप्राय इति (कै)	५७१, ५
अयसर्थ इति ७९६, ४ ५०६, ११	
अयमेव विधिरिति	९०१, १
अयसमिप्राय इति (कै)	५७१, ५
अयुक्तम्	२७८, १३
अय साम्प्रतिक इति (भा)	९३ २

अर्येति (कै)	२२१, ५, ७१५, ११
	२४२, ४
अथवद् (भा)	६९६, १२
अथवत्ता त्विति (कै)	१२१, ११
अर्थस्वाभिन्न इति	१०५, ५
अर्थानवगतिरिति	२०१, ६
अथनियम इति (कै)	११२, १
अथवदनयकयोरिति	१२८, ७
अथत आन्तर्यादिति	२४२, ५
अर्थतस्वेति	४५, १६
अथ इति	४०२, ८
अथमिति (कै)	१०१५, ५
अथस्वाभिन्न इति (भा)	१०५, ५
अथस्वभिन्न एवेति	२७०, ६
अथवत्त्वमिति	२५१, १०
अर्थ •	५६९, ४
अर्थो गम्यत इति (भा)	२५२, ६
अर्थोपलक्षणायेति	८८१, १
अथस्येवेति	१९, १६
अथवत्समुदायानामिति (भा)	१४५, २
अर्थशब्द इति (कै)	८४७, २
अर्द्धा इति	१८८, १७
अर्द्धस्वेति	७१, ५,
अर्द्धेति (कै)	१०, ७
अश आदेरिति (कै)	५७१, ५
अल विधिलाद्धेति	५९५, ९
अलोऽन्यस्य इति (पा)	४०८, १४
अलोऽन्यस्य विषयो भवन्ति (भा)	५४ ३

अल ग्रहणे लिति (कै)	९४ ३	अविशेष इति २७० ०	२६८, ८
अलचेति (भा)	९२ १७	अविशेषेण (भा)	६५९ ३
अवगम इति (कै)	१८, ५	अव्यतिरक	६५२ ४
अवतप्ते इति (भा)	६९१ ४	अव्यभिचारादिति (कै)	४६३ ४
अवधारणेनेति	९२९, ४	अव्ययसज्ञा च स्यादिति (कै)	९८२, २
अवधिमान (कै)	२२९, १०	अव्ययादिवेति	११२, १
अवयवगतेति (कै)	७ ४ १	अवयवधानबुद्धेति	१३ १९
अवन्तौत्यवेति	१६४, ९	अव्यविकेति	९५२ ३
अवयवधर्माणामिति	१२१ १	अव्यसनक्रियस्य	४७१ १८
अवयवा इति	२९५ ३	अव्ययीभाव ६ ८, १	१०७५, १
अवयवानामप्रमिद्धिरिति			२७३, ७
(भा)	१३२, १	अविच्छेदेनेति	१०९१, ५
अवयवानामसत्त्वादिति	२९६, १६	अशिष्टव्यवहार इति (भा)	४८८ ४
अवयवसज्ञा इति (भा)	९७, २	अशिष्टानामिति (कै)	४८८, १
अवयवधर्मेणति	१५२, ६	अशेषत्वादिति	५९७, ११
अवयवानिति	६८८ ७	अश्वयंस्तेति (कै)	८४८, ३
अवयवेति	६७१ ३	अश्वक्रीनीति	१२९, ३
अवयवेन	१९१, १	अष्टाकपालत्वादि	२७५, १३
अवश्य वक्तव्यमिति	९२ ३	असतीति	३८७, ७ २३, १०
अवश्य चैतदेवमिति (भा)	१५२, १		२८, १२ ६८७, ७ ६५६, ६
अवश्यमिति (कै) ९९०, १	२५७, २	असत्त्वेति	१५०, ३
अवसान इति	२९४ ८	असत्यामिति (कै)	५८२ ८
अवसान सज्ञाप्राप्नोतीति	१०७९ ४	असदृश इति	३३, १७
अवस्थिति	२७१, ८	असन्तसेवेति	३२९ ५
अवान्तरेति	१०९७ ३	असमर्थेति	१७५, १९
अविगौत	२७२, १	असम्भवादु	६१६, ३
अवियमानत्वादिति	८६, ५	असम्भावयत इति	३४०, १०
अविरोधादिति	५९३, ६	असत्यपीति	८९१, ९

असन्तमेवेति	२९९, ५
असुनिधानादिति ..	१ ८, ९
असबद्धलेति	६६९, ४
असरूपाणाम् (भा)	२ ५ २
असरूपत्वादिति	२६१, ११
असवल्लिङ्गा जातिरिति	६११, ९
असर्वेति (कै)	६९९, ५
असाधव इति	६६१, ५
असामन्यादिति	६९०, ४
असाख्यादिति (भा)	२१९, १
असिद्धल नास्ति	६७८, २
असिद्धलाच्चेति (कै)	६३९, ४
असिद्धिनतीति	७५०, ९
असोढग्रहणादिति	७८१, २
अस्ति चेति	४१, १
अस्ति च प्रादिभिरिति	९७५, ५
अस्ति च वैरूप्यमिति (भा)	२८२, ९
अस्ति पक्षादिति (कै)	२८१, १
अस्ति भवति (भा)	२५६, ९
अस्तिभेद इति (कै)	६५७, ५
अस्तिमिति	४७६, १४
अस्त्री वा नदीसञ्ज्ञानेति (भा)	६५८, ५
अस्तु तद्विकारकमिति	७९७, ७
अस्तु तर्ह्येति ४२९, ७ ४४८, १०	
अस्त्यवप्रवृत्तेरिति (कै)	२०६, ७
अस्त्यन्यन्तिप इति (भा)	१४०, १
अस्त्यवेति	१०२२, ७
अस्त्य कर्तृसाधन	२७०३, १

अस्त्विति	२६७, ४
अस्मदाऽथद्वयाभिधानादिति	
(कै)	१८८, ५
अस्मादोनामेति (भा)	१८६, २
अस्माच्चेति (कै)	५८१, १२
अस्मादेवोदाहरणादिति	५४७, ५
अस्मिन्निर्ये इति (भा)	१०८५, १२
अस्मिन्नेति (कै)	६०२, ८
अस्मिनपक्षे इति (कै)	१०८८, ७
अस्मिन् शब्दे (भा)	१०८६, ६
अस्य तच्च दिव शब्द इति २२८, १	
अस्या इति (कै)	६९२, ५
अस्येवेति	४६५, १४
अस्यपदेनेति	८९४, २
अहङ्कार	१८७, १५

आ ।

आकङ्कारादिति (कै)	५७७, ९
आकारप्रक्षेप इति	७६, ११
आकृतावेति (भा)	२९२, १
आकृतिवाचिनादिति	२११, ४
आकृतिसङ्भाव इति (कै)	२८१, ४
आकृतिसद्वचरिवे इति	
(भा)	२९२, ८
आकृतीति (कै)	१०४८, २
आकृतौ चोदितायामिति	
(भा)	२७८, १०

आकृष्यत इति (कै) .	८२०, २	आत्मनेपदेति	६१, १३
आक्षिप्यत इति	७५, ५	१ ४६, १ १०४८ ?	
आख्या इति (भा)	६६०, ८	आत्मनेपदेन परस्मैपद	
आख्यातमिति	१२८, १६	वाध्यते (भा)	५७२, २
आख्यातेति (कै) २४१, २ २४२, २		आत्मभरणपेति (कै)	२८१, २
आख्यातेनाभिधानमिति	२६१, ६	आत्मभरणमिति	०० २५८, १
आख्यातसचेति (भा)	२८८, ५	आदर	०० ८८८, १
आख्यात साययकारकविशेषे		आदरेत्यादि	० १००१, ७
अणम् वाक्यम् (वा) २१८, २		आदिकमपीति (भा)	५६४, ८
आगमे (वा) .	४७२ ५	आदिनिष्ठत्थमिति (कै)	२८५, ८
आगमतेस्तेति (कै)	६८१, १८	आदि शब्द इति .	४८५, १
आज्ञादिति (भा)	५०२, २	आदीति	१२२, १
आचरितम् (कै)	८८०, १	१८२, ८ ४२, ४	
आचष्टे इति (भा)	६६०, ८,	आदेशपक्षेऽपीति	२२२, ७
आचारे क्षिपमिति (कै)	६६४, १२	आदेशोऽपीति	१८८, ४
आचार्य (भा) . .	६२०, ८	आधिकादिति .	२११, १
आचार्येति (कै)	६१२, ८	आधेयेति	१४८, १२
आजिवान इति (भा)	२८, १२	आधुमिष्टा इति .	७८५, २
आज्येति वृद्धिरिति	५०२, १२	आभिसुख्यमात्रे इति	
आज्ययतीति (कै)	२२२ २	(भा) .	८२२, १
आतिदेशिकमिति (भा)	२८ ११	आमन्त्रयस्य .	४०८, ६
आतिदेशिकस्यापीति (कै)	२७, ७	आम्रत्ययादिति	५१७, १
आत्मन कर्मले प्रति-		आयच्छतीति (कै) .	४८१, १५
षेष्ठ इति (भा)	५४८ ५	आयादीनामिति .	२७७, ४
आत्मनेपदप्रतिषेधार्थमिति	५६६, ८	आरम्भमानेऽपीति (भा)	२०५, १०
आत्मनेपदापवादला-		आरम्भ इति (कै) .	४८४, १०
ञेति (कै) .	४५५, १०	आरम्भकाः	७८५, ४
आत्मनेपदाप्रसङ्ग इति	४८८, ४	आरम्भसामर्थ्याच्च ...	५८६, १३

आरोप्यत इति	१०६०, ३	इको नामेति (भा)	१७, ३
आरोहन्ति क्षलिनमिति		इक शब्देनेति (कै)	४१६, ६
(भा)	५२०, ६	इच्छामनेनेति	३७७, १
आरोह्यमाणमिति (कै)	५७४, ४	इड गुणेति	६८२, १
आर्षेति	१७, २	इष्टिष्ठाविति	२९, ५
आलम्बनेनेति (कै)	२६८, २	इतर इति	२२८, ११
आविष्टमिति	१७७, १५	६०१, १२, ६१२, ४	
आविष्टेति (भा)	१७७, १२	इतरदिनि (कै)	९१४, २
आविष्टलिङ्गेति (कै)	२८५, १	इतरथाहीति (कै)	५११, १
आशिष्येवेति (भा)	४७५, २	(भा)	७५२, ७
आश्रयगतमिति (कै)	७०९, ११	इतरस्येति	३९८, ७
आश्रयनीति	६१०, ८	इतरेतरेति	३९७, ३
आश्रयाभावादिति (भा)	५९६, १	इतरोयत्नौति	६१५, १०
आश्रय सद्भावादिति (कै)	२५७, १०	इता चेति	२, ६
आश्रयाम्याह्नौति	२४१, ७	इति आटकृत्येति	९९६, १
आश्रये वा इति	२६९, ६	इति चेत्येति (भा)	२१२, ६
आसादयेदिति	६९९, १०	इति चदिति (कै)	४९८, ३
आस्यसमवेतैवेति	४७०, १९	इति न्यायादिति (कै)	७१, १
आस्येति (भा)	४७०, ९	इति प्रतिज्ञात इति	४०५, ११
आहुरिति (कै)	१४४, २	इति भाव इति	४४१, ७
		इति वा वचने तावदिति	

इ ।

इक इति (कै)	२०, ९	(भा)	१६६, १२
इक उभरा या हल आतिरिति		इतीन्द्रवद्विषय	२९२, १०
(भा)	३०, १	इवे परमिति	९९५, २
इकार एवेदिति	४०६, ९	इत्य भूवेति (कै)	४२०, २
इकारोऽनुबन्ध इति (कै)	४३२, ८	इत्यतेषपसर्गले	९९०, ४
		इत्यते परसोऽपसर्गले	९९१, १
		इत्यनोक्तमिति	९४२, २

इत्यर्थ इति	६८६, १	इन्द्रिवेति	६८८, ११
इत्यदोष इति	१९०, ६	इन्धिभवतिभ्या च (पा)	६९६, २,
इत्यपीति	४३९ ८	इय न वेति (कै)	७६ १४
इत्यस्मिन्नर्थे इति	६१०, १५	इराविताविति	४०६, ९
इत्यादौ तु न स्यादिति	१००१, १	इरित इति	४०६, २
इत्याहुरिति	४१९, १	इपेलकमाधीष्व (भा)	६९० १९
इत्याह्वेति	१४०, ४	इष्ट इति (कै)	६९ ९
६७९, १२ ७०२, १ १०३७ ६		इष्टप्रयाग इति चेत्	
इत्युक्त भाष्ये इति	६२९, १	(मोमा)	६६४ १०
इत्येतद्वज्जितेति	२ २, ८	इष्टानिष्टति	६२४ ४
इत्थ कि सनियोगेति	६७, ५	इष्टेति .. .	६६६, ११
इत्थाले भवतोऽन्तरङ्गत इति		इष्टत इति	६८१, ५
(भा)	६३५, ७	इष्टत्वे च (भा)	५९८ १
इत्यज्ञाया इति (कै)	४०९, १०	इष्ट	११४, ९ ११२, ५
	४०९, ११	इष्ट चेति (कै)	४६७, ६ ५११, ८
इत्यज्ञायामिति (भा)	६८९, १९	इष्ट तर्हि व्यक्तमिति (भा)	६५५, १
इद लिति (कै)	६९, १६	इष्ट लिति (कै)	१५७, ७ ५८४, १
इदमिति	८५, २ ५५१, १	इष्ट न स्याद् यजत इति	
इदमेकमिष्यते इति (भा)	६२०, १	(भा)	५६९, ११
इद वचनमिति (कै)	७८०, १	इष्ट यदीति (कै)	७०७, १०
इद विप्रतिषिद्धमिति	११६, ११	इष्ट ह्येति (भा)	७१८, ७
इदानीमिति	६६९, ८	इष्टापीति ६३७, २ (कै)	६८५, १७
	४८१, १ ६१८, १०	इष्टेति (कै)	४६०, १० ४७४, १
इदानीमित्येवेति	४०७, १		८७४, १
इदु इति (भा)	१६८, ९		
इन्द्र आगच्छति	७७, ८ ८४, १		
इन्द्रशब्द इति (कै)	८४, ९		
इन्द्राद्वावचाविति	६५०, ८	इजतुरिति (कै)	६२१, ४,
		इसा अकर्षेति	८८९, ९

इक्षिततममेवेति	८१३, १	उदसन क्रियायामिति	५३२, ८
ईक्षितमेव तु (भा)	९२२, १	उदके केवले इति (भा)	६४९, ८
ईक्षितस्य	८१२, ७	उदात्ते इत्यादि (कै)	६९, ६
ईक्षरेण यदुच्यते इति (कै)	१३३, ६	उदात्त इत्यादेरिति	७६, ५
ईक्षा चक्रो (भा)	५१७, १६	उदात्तले ऋते इति	७८, १५
ईक्षेति (कै)	३४१, ३	उदात्तेति	८१, ८
(भा)	४७७, ३	उदाहरणत्रयवादिनमिति	८८७, १

उ ।

उक्तमिति (भा)	१३७, ९	उद्भवेति	२६५, १५ ७४०, ५
उक्त चेति (कै)	८९९, १	उद्भूने इति (भा)	४८४, १
उक्त वेति (भा)	१०५, १६	उद्धारात् (कै)	४९४, १४
	१०७७, १	उद्धत (भा)	९८८, १
उच्चरितेति (कै)	१, ८३, ८	उपक्षिप्ता (कै)	१, ७
उच्चैरिति	५९, १	उपचेति	१०६८, ३
उच्चैस्तरामिति	८१, ९	उपगोरियमिति	६४९, ६
उच्यते (भा) ४४६, १० (कै) ५८४, ६		उपदिष्टमिति	२७०, ११
उत्तरत्र (कै)	३०१, ३	उपदेश इति (भा)	३९०, ७
उत्तरत्र चेति (भा)	६५५, १६	उपदेशग्रन्थवाचेति (कै)	४१९, ५
उत्तर पदस्थानादिति (कै)	२१९, ८	उपदेशेति	६, १८ (भा) ३८७, ७
उत्तरपदेति	६४९, ४	उपदेशेऽन्त्य इति (कै)	४०४, १५
उत्तरस्त्रे इति	९०, ४	उपपदमतिङ (पा)	३८५, ९
उत्पत्तीत्यादि	३८१, ७	उपपदायमिति (कै)	१०६८, ५
उत्पन्नेष्विति	११२, ५	उपयुक्तादन्य इति	१०६७, ३
उत्पाद्यते इति	२७७, ३	उपलक्षणं त्विति	२, ४, ५
उल नेति	६४३, ७	उपलक्षणेति	७०८, ७
उद्विदिदि	४००, १२	उपलक्षणार्थमिति	१०४०, १

उपलभ्यमान	५८, ५
उपलभ्यमान प्रकाशनमिति	४७५, १५
उपलब्धा (भा)	७४ ६
उपवसन लिति	८५०, १
उपवृद्धकमिति	९०१, १२
उपस्येष (कै)	६७ २
उपसख्यानवादीति	८५२, ८
उपसर्गति	१०२५, ६
उपसजनत्वादिहेति	१५५, २
उपसजनेति	१५८ ७ १६५, ६
उपसहारस्येति	६७२, २
उपसहृत्य	१०७८, ८
उपाधिरचितस्येति	१०८२, १
उपाध्याययेति	८१५, ४
उभयत इति (भा)	१५७, १०
उभयथेति (कै)	७८६, ८ ८७५, १
उभयत्र विभाषेति	६७४, ६
उभयदृशनाच्चेति (भा)	२६६, ७
उभयेति	२०, ४
	२२१, ५ ४४५, ४
उभयप्रसङ्ग इति (भा)	६१६, ८
उभयो (कै)	४५१, ४
उभाभ्यामपि वक्तव्यम् इति	
(भा)	१५२, १०
उभावप्यध्रुवौ (हरि)	७११, १०
उभौ चेति (भा)	७४६, ४
उर कण्ठ शिर इति (भा)	६५, १२
उर नेति (कै)	२६, ७

ज।

ज क्षिति (कै)	५० ६
ज इत्येकमेति (कै)	४५ ४
जकाल कालो यस्येति (भा)	४५, १
जड इति (कै)	६७८ ४
जड भागेनेति	६५ ५
जडमानमिति (भा)	७६ ९
जडम्	२०४ ११
जयादीति (कै)	५८८ ५
जहतेरिति	६४८ ८

झ।

जहतेरियड (पा)	२२२, ८
जहत्यक	८८६ ६
जहस्योयजुस्य सानस्यः	८०२, १७

ञ।

जहदिलम् (भा)	२२, ११
--------------	--------

ट।

एक क इति (भा)	२७२, ५.
एककारकलमिति (कै)	८७, ५
एकचण इति (कै)	२४८, ५
एकल न विभ्रन्तीति	२४१, १०
एकलमभि (हरि)	८०४, १

एकलादिति (कै)	२६०, ८
एकलादिष्वपीति (भा)	७०६, १४
एकदा एकात्म्येवेति (कै)	८२६, २
एकद्रव्यसमवायित्वात्	७४७, २७
एकदेशे (हरि)	५२५, २
एकनिमित्तेति (कै)	६२६, ८
एक पूर्वति (भा)	१०८१, १२
एकरूपमिति (कै)	७६७, १
एकरूपत्वेति	४२, ७
एकवचन सम्बुद्धि (पा)	८०, २
एकवचनादौति (कै)	१७०, ६
एकवाक्यतायामिति	४२९, १२
एकवाक्यत्वेति	४४२, १२
एकवाक्येति	६१९, १०
एकविभक्त्याविति (भा)	१०७, ७
एकविभक्त्यन्तानामितिलिति	२२६, ८
एकविभक्त्यन्तानामिति न	
वक्तव्यमिति (कै)	२२७, २
एकविभक्त्यन्तानामिति क्रियमाणे	
प्रत्युतदोष इति	२२८, १०
एकविषयत्वादिति	६५९, १०
एकशेषवाक्ये	९१, २
एकशेषे इति	१८८, २
एकशेषे न स्यादिति	२१९, ४
एकशेषनिमित्ते इति	२०६, ११
एकसञ्ज्ञाधिकार इति (भा)	५८५, ७
एकस्मिन् (भा)	६१६, १
एकस्मिन्निति १८४, १२ (कै)	५१९, ५

एकस्मिन्नर्थे इति (कै)	९६, ५
एकस्यापीति	२७२, १
एकस्यामिति	१८९, १
एकस्येति ४४५, ५ (भा)	९४२, १
एकस्येवेति (कै)	१८५, २०
एकाक्यतिरिति (भा)	२६७, १२
एकाक्षरपूर्वपदानाम्	७००, १५
एकादेशवस्त्रेकाग्रिति (कै)	३८, १७
एकान्ता इत्येव न्याय्यमिति (भा)	४१४, ५
एका प्रकृतिरिति	२४७, ६
एकारोच्चारण त्विति (कै)	३७२, ६
एकाथत्वाच्छिष्यमानस्येति	२२९, ६
एकाथसमवायेति	२८२, १४
एकाग्रयेति	७१, २
एकासिकत्वेति	१८२, ६
एकासञ्ज्ञेति	५८२, १० ५८५, १
एकासञ्ज्ञेतिवचनाद् (भा)	५८२, १७
एकेति (कै)	५०, ४ ६०८, १०
	१३८, ११ १९१, २०
	२२९, ५ (भा)
एकेन इत्यादिना (भा)	१०८२, १
एकेनाप्याये इति	६८६, ७
एकेनेति	२६५, १०
एकेनैवेति (कै)	४१८, २
	२६६, १ ८२५, ४
एकेनापीति (भा)	२०६, २ २६६, ५
एकेन्द्रियेति	१८७, ११
एकेनेति	५७, १

एकैवेति	२० , १०	एव चेदिति	८५२, २
एकेषा मतमिति	८ ६, १	एव छलेति (भा)	७५२, २
एकैकश् इति	१०८२, १२	एव जातीयकानामिति (भा)	५४२, २, ८
एकैकस्य वर्णस्येति	१०७८, १	"	५४७, ६
एकैकस्येति	२४७, १२	एव तद्धि अकतरि चेति	४२४, ६
एकाज्यमथस्तपुरुषनामेति (भा)	८६, ७	एव तद्धि युष्मदिसाधने (भा)	१०७१, ६
एकोयस्येतीति (भा)	६५०, ८	एव तद्धि लक्षणमिति (भा)	६४१, ५
एतच्चनगरेति (कै)	६२४, ८	एव तद्धि विजिति	६६२, २
एतच्छन्द इति (कै)	८२८, २	एव तर्हीति (कै)	१४२, १
एतच्चेति (कै)	६८८ १	भा १८१, १२ २ ८, १५	
एतदपि (कै)	५४१, ४	४४५, ८ ४८७, १ ७४२,	
एतदपीति (भा)	५४१, ११	६ ६२८, ६ ७४८, ६	
एतदर्थमेवेति	६६८, २	एव द्रव्येति (कै)	१ ६२ २
एतदिति	२६८, १	एवमपीति (भा)	४८२, ८
एतदेव चेति	५८ , १४	एवमात्मिका (भा)	२८७, ६
एतत्त्रिचरणीयमपीति	१०६८, १०	एवमिति (कै)	१८५, १६
एतत्प्रतिपादितमिति	२६२, १०	एव स्थितेति	२८४, ४
एतत्सूचेति	६१८, ६	एवहीति (कै)	२१०, ६ १०६४, २
एतानि (भा)	२६७, १२	एष दाष इति (भा)	५२२, १
एतिजीवन्तमानन्द	४५४, ८	एष ब्रह्मदत्त इति	५, ७
एवेनेति (कै)	२८६, १०	एषवैकन्दस्य साममथ	८०२, १८
एतैरिति	२८८ ८	एषा अस्म यशसा मय्यादेति	१०२७, ८
एतौ गावो इति (कै)	२०४, ८	एषाव्यवस्थेति (कै)	८८७, १०
एरिति (कै)	६४१, ११		
एवच एकैकस्येति	२२८ १		
एवच छलेति (भा)	२२२, ६		
	२ ८, १२		
एवचेति (कै)	६५, ८ ५४२, १		

ये ।

एक पथे इति (कै) १०८, २, २०
 एक्यमिति ६१०, ११

आ ।

औदनशधास्येति (कै)	८५२, २
ओमिति	८२३, ४

औ ।

औत्तराधय्यम (कै)	६७, ७
औषधेनेति	४६०, २

क ।

कचान्तरिति (कै)	४५५, ४
कतरस्मिन्निति (भा)	४५२, १
कथ चाचेति	१६१, १०
कथ तस्येति	२८६, २
कथ पुनरिति	२५७, ५ ५२६, १
कथ चात्रात्मनेपदमिति	६४९, ४
कथमिति (कै)	४३२, ११
(भा) ५२८, २	६२२, ११
	७४७, १
कथमिति चेदिति (कै)	५८४, २
कथ सम्बन्ध इति	२६२, ८
कथित इति (भा)	८८६, १
कथिते अभिहिते इति	८६२, ६
कथिते ह्लादय इति	६१५, ६
कथिते ह्लादिभिरिति	८६०, १
कन्यादानायमिति (कै)	८४२, १
कन्याद्वारकमिति	४६६, १

कपीति चेति	१६०, ४
कपिञ्जलेषु (जैमिनीय न्यायमाला)	६६५, २४
कप्रत्ययपक्षे (कै)	६६२, १
क पुनरिति (भा)	२५६, २ २५६, २
कचिदथम	४६२, २
कसपात्रास	६०५, ४
करणम (कै)	४८६, ५
करणादीन्यवकाश (भा)	४४८, १४
करणाद्यभावेऽपीति (कै)	७४५, २
कत्तयता	२६८, १०
कत्तरि चेति (भा)	४५०, १२
कत्तरीति (कै)	८७२, १
कर्त्ताचान्यस्येति	४५८, २
कत्तारमेति (कै)	५६१, ६
कत्त कर्मेति	२४२, २
कत्तृकमणौ इति	५४७, १२
कत्तृगतैव	५४६, ७
कत्तृग्रहणाच्चैषदाप इति (भा)	४४२, १०
कत्तृत्वासम्भवादिति (कै)	८१०, २
कत्तृमाचमिति	१२४, १२
कत्तृमावस्येति	७८८, २
कत्तृवाचीति	७२०, ६
कत्तृसञ्जालिति	७४६, ६
कर्त्तृस्यभावक्रियले ष्यपीति	५४२, ७
कचभिप्रायता (हरि)	५५४, २
कचभिप्राये (कै)	५५४, १
(भा) ५७०, १४	

कर्चो भवन्तीति (भा)	२६७, १	कस्य च नामेति (भा)	८८६, १
	४७०, १	कस्यचिदिति (कै)	८२, १२, २४१, ७
कर्मकर्त्तरि त्विति (कै)	४८१, १	कस्यति (भा)	०१४३, ८
कमकाथ्येति (कै)	६१८, १	कान्त इति* (भा)	. १, ८, १
कर्मणि विधानमिति	५७६, ७	कादाचित्कलाभाव इति (कै)	२८१, ८
कमयीति	६७४, १२	कां पुनरिति (भा)	. २७८, ८
कमणेति (पा)	८१८, १	कारक चेत्तुना कथेति (भा)	८६१, ५
कमणोभावादिति (भा)	६२५, १	कारकलाभावादिति, (कै)	८८६, ६
कमण्यनभिहिते	७०७, १	कारकभेदादिति (भा)	२२६, १
कमधारय इति (कै)	२८, ७, ८६०, २	कारकरूपम्	८११, ४
कमप्रवचनीयेति	४७२, २	कारकविभक्तिप्रसङ्गादिति (भा)	१०१८, १
कमप्रोक्तवन्त इति	१०१६, १	कारकवैचित्र्या (कै)	२७६, ६
कमभावाघटनादिति	. ८५६, २	कारकसञ्ज्ञात्विति (कै)	७५०, १
कमभेदेऽप्येति	५४५, १	कारकस्य पूर्वमिति	७७०, १
कमयतिहारादिष्विति (भा)	४६२, १६	कारकाद्भेदेति	५५६, ७
कर्मशब्देनेति (कै)	६२४, ५	कारकाधिकारा न पेक्षयति	७६०, ४
कमसञ्ज्ञा चेति	५८६, १	कारकाधिकारादिति	८२६, १०
कमसञ्ज्ञाप्रसङ्ग इति (भा)	७६७, २	कारकेष्वितीति (भा)	७५२, ८
कमसञ्ज्ञेवेति (कै)	८८७, ६, ८८८, ५	कारणसुखमन चेदिति	२५८, ७
कमसाधनेति	१६६, १	कारणमेवेति (कै)	१०७६, १२
कर्मादयो (भा)	. ७०७, २	कारणार्हम्	६२४, १०
कर्मादिशक्त्येति (कै)	७०५, १६	कारिकेति ६८४, ६
कर्माविवक्षाभिमिति	६२२, १	कारौशब्दादप्येति	. १५५, १४
कर्मेति	४६२, १२	काव्यलक्षणायेति	. ४२४, १६
कर्मापलक्षणमिति	५४१, १	काव्यशब्देनेति	. ५८०, १
कवि (विशुक्त)	८८०, ४	कार्यानिदेशेत्विति	४५१, ८
कवौसोमिचावरणा (च स)	८८०, १६	कार्येति	६, १
कस्मान्निमित्तादिति (कै)	२२२, ६	कालविहितेति	६७५, ११

कालसामान्य	५६९, ५	किमिति (कै)	९८६, ७
काकोत (भा)	८१०, १	किमिद प्रत्ययमिति (भा)	९०५, ८
काल्पनिकाविति (कै)	९८६, १२	किमिदमिति	९०६, ६
कि करोतीति	९७८, ४	किमिष्यतेऽनवेति	५३७, १०
कि करोषीति	९६९, ८	किमुच्यते	१५७ १ ४४, ११
कि कारणमिति (भा)	५०९, १	किमुदाहरणमिति	८६८, ४
कि च नपुसके इति	१४२, ४	किम्	५८९ ४
किचित् (भा)	१५०, ६	कुक्कुटा (भा)	४८५ २
कि चित्कराणि (भा)	५९, ४	कुक्षिस्थ इति (कै)	२४५, २
कि चेति	६९, ७	कुटितेत्यादाविति	४, २
कि तन्निषेधेनेति (कै)	४०७ ४	कुतोऽन्विति (भा)	६९, १८
कि तद्धि (भा)	४०२ १४	कुपौषाताविति (कै)	८३७ १
कि तर्हीति	७२७ ८	कुमारशब्द इति	६२९, १०
कि दीर्घेति (कै)	१५५ ७	कुमारीगौरिति	६८४, १६
कि न गोनीति	८२, १	कञ्ज एवेति	५१६, १०
कि पुनरिति (भा)	१२७, १ १७७,	कतता	२६८, ५
१० ६८२, १४ ६८५, १ ६		कतथोरिति	६८०, १४
कि पुनरचेति (भा)	१०४८, २	कतान्त (भा)	९८६, ५
कि यदिति (भा)	३७८, १०	कतेऽन्नरङ्गत्वादिति (कै)	६९६ १
कि वक्तव्यमिति २२५, १० ९२८, ७		कतेऽपीति (भा)	४८८ ५
कि सवनाम (भा)	४०२, १७	कते इति (कै)	१६५, १
किञ्च लिति (कै)	३३ १५	कतेभवेदिति (भा)	९१, १
किमनभिहिताधि	७ ६ ६	कतैकशेषाणा चेति (कै)	९१६, ११
किमनेनेति	८२, १२	कन्निमा इति (भा)	१०८, १०
किमथमिति ४२१, १ ४७८ ८		कन्निमेति (कै)	५, ५ ८१, १
५१४, १		कतृखरेणेति	६८९, ६
किमथमिति (भा) ६११, १ ७६२ १		कदन्तात्वादिति	९२० १
किमिति (कै) ४२, ४ ८७१, ४		कन्निजन्त परादिपि स (भा) ८२२ ८	

THE UNIVERSITY LIBRARY
RECEIVED ON

27 JAN 1925

क्वचिदिति	४७३, ११ ४७६, ३	क्रियमाणे होति (भा)	८६८ ८
	४८७, ४ ५६९, १	क्रियया	४६१, ११
क्वेनेति	११ ३	क्रियां होति	८८९४, ४
क्वेनेदानीमिति	४३९, ६ भा ६८८	क्रियाकृत (हरि)	४४५, ७
	४ १० ०, ४	क्रियान्तरेति (कै)	३८७, ११ ४६१, ६,
क्वे पुनरिति (भा)	८०७ ७		८२५, ४
क्वेवल्सम् (कै)	५४६ १९	क्रियापि क्वचिम इति (भा)	४६०, १४
क्वेवल् प्रतीयत इति	७६५ १	क्रियामात्रेति (कै)	३४६, ६ ५६०, ९
क्वेवल्लानामिति	२१३, ८	क्रियाया इति (भा)	३८९, ५
क्वेवल्लाभ्यामिति	८८८, ४	(कै)	४६३, ७ ४६३ ११
क्वेवल्लाया इति	४४७, ५	क्रियाया (कै)	१०१७, ११ हरि १०१८, ६
क्वेवलेष्विति	८५८, ५	क्रियायोगाभावादिति (कै)	१०३०, १
क्वेशेति	५६४, ११,	क्रियायोगेति	८८५, ३
क्वेषांचित (हरि)	५५४, ६	क्रियावचन इति	३८५ १
क्वयेति (कै)	३७६, ४	क्रियावचने घाताविति (भा)	३६१, १
क्वेष आत्मनेपदम् (भा)	४४६, ३	क्रियावचनो घातु (कै)	३७८, १
क्वमत इति (कै)	६०७, २९	क्रियाविशेषणानाम	४८६, ४
क्वचिदिति	१११, ३ ४२८ ४	क्रियाविशेषमिति	१०१६, ८
(भा)	८३६, ७	क्रियाविशेषे	१०१८, १९
क्वचिज्जनानीति पाठ (कै)	१०८०, ३	क्रियाविषयश्चेति	४७३ १६
क्वचित् स्वरूपे इति	२३७, १	क्रियाशब्दत्वादिति	६६३, १२
क्वार्थे प्रतिषेध इति	६०१, ३	क्रियाशब्दस्येति	८८७, ६
क्वान्तदशनादिति	८८ २	क्रियासिद्धाविति	८५०, १
क्विडद्वयद्वये इति (भा)	५, ३	क्रियासु (हरि)	३८७, ८
क्विडद्वयस्येति (कै)	४२३, ६	क्रियेतेति (भा)	७४०, ३
क्रियमाणता	३६८, ६	क्रौणीयेति (कै)	५४४, ११
क्रियमाणेऽपीति	५८८, १	क्विबन्मिति	६३८, १०
क्रियमाणे प्रत्युतदोष इति	२२८, ११	चौरिति	८२, १

ख ।

खद्वाय् इति (कै)	६३७, ६
खरकुटी चैति (कै)	६१५, १
खाट क्रयेतौति (भा)	६६६, ८
खण्डिकापाध्यायस्वस्मै चपेटा द्दाति	८३४, १३

ग ।

गकारोऽपीति (भा)	४२३, ८
गणनम् (कै)	४१५, १
गणयति गण (भा)	५३५, ५
गतत्वादिति (कै)	३१८, १२
गतिधुक्तेष्विति (भा)	७६५, ५
गतिविशेषत्वादिति (कै)	७२४, ३
गतिसञ्ज्ञाया इति	१०३, ८
गत्यर्थादीनामेवेति	५६३, १
गमनादिक्रिययेति	७८७, ७
गमादिव्विति (भा)	४८२, ६
गर्गाणां च्वेति (कै)	४६५, १८
गर्गै (भा)	४६६, ३
गवापय इति (कै)	८८१, ७
गवा व्रजमिति	८८४, १०
गाडिति	३, ४
गामेव नान्यदिति (भा)	१२५, ८
गा दोग्धीति	६०५, २३
गुणकमणौति (कै)	६२३, ४
गुणदोषति	५७६, १०

गुणप्रधानसन्निधौ	३६३, १३
गुणयोरिति	६८, १
गुणवचनसञ्ज्ञात्विति	६६, १
गुणवचनसञ्ज्ञायाश्चति (भा)	६१२, ३
गुणवचनानामिति (भा)	१७८, ६
गुणस्तेनापीति (कै)	३८६, १५
गुणस्येति (भा)	२८४, १
गुण प्रतीयते इति (कै)	७०८, ३
गुण साधनमिति	८७६, ६
गुणानामिति	६८८, ८
गुणायेति	२१, १२
गुणे च्वेति	२११, ५
गुणेति	२६८, १
गुधेति	१६, ७
गृह्यन्त इति (कै)	६३२, ६
गृह्य प्रविशतौति (भा)	६६, ५
गोणिकापुत्र (भा)	६२०, ७
गोषीरिति (कै)	१६८, १५
गोष्ठा इति (भा)	१६८, ११
गोवस्त्रीवदन्यायेन	४२५, ६
गोस्त्रियोरिति (कै)	१६८, ३
गोस्त्रियौ इति	१५८, ५
गो पदान् इति	४०७, ७
गो पय इति	८८४, १
गोण इति	६७, १५ ७०३, ३
गौरिति गम्यते (भा)	५३१, १०
गौर्दीयताम	४३१, १५
ग्रन्थायधारणायमिति (कै)	७६६, १

ग्रहणानि (भा)	४०६, २
ग्रहणेति (कै)	७३२, १
ग्राम आगच्छतीति	७३८, ८
ग्रामसमौपादिति	७२२, ४
ग्रामस्येति	७२१, १,
ग्रामादपीति	७२२, ६
ग्रामादागच्छन्ति (भा)	७५५, ६
ग्रामात् समौपादिति (कै)	७२४, ४
ग्रामोऽपाययुक्तो भवतीति (भा)	७२४, १
ग्राह्य इति (कै)	३८६, ६

घ ।

घञन्तत्वादिति (कै)	२५२, ८
घञय करणेति (भा)	२६२, ५
घञिति	४३३, ८
घोष (कै)	१०८, ५
घोषवतामिति	१०८, १०
घोषविच्छेदादिति १ ८०	७ १ ८१, ७

ङ ।

ङ इदगन्नर इति (कै)	२, १४,
ङकार इति	२, ७
ङकारककारयोरिति (भा)	२ ७
ङितिःस्त्रस्येत्येति (कै)	६६३, १४

च ।

चकारेति (कै)	६ ८, १२
चक्रकप्रसङ्ग इति	१५३, १०
चक्रकैष्विष्टतोऽयवस्यति (भा)	५०५, ६
चक्षुरिति (कै)	६२८, ४
चतुर्थी पञ्चम्याविति	८६३, ६
चत्वारोऽवेति	१, ६
चशब्द इति	१७१, ८
चशब्दादिति	६२१, २
च शब्दादिक शब्दास्येति	६४६, ५
चादिषु अघातुरिति (कै)	३२६, ५
चादिष्विति	६६७, ८
चाद्यानुकरणार्थमिति	६७२, ४
चार्थ इति	५७२, १४
चिन्त्यम् इति	५६१, २ ६५१, १२
चिन्त्यमेतर्दिति	६४१, ४ ६६७, ६
	६२७, १
चुरादिणिचो ण्यनादिति (भा)	५७४, १
चेति	६२१, १
चोदक इति (कै)	१ ६०, १
चोदनास्त्विति (भा)	२७८, ६
च्यवे इति (कै)	१३, १

छ ।

छग्रहणेनेति (कै)	२७१, ४
छन्द इति	४२५, १०
छन्द शास्त्रेषु (भा)	७४ २

हन्दीसीति (कै)	६०२, १२ ६६८, ३
हन्दीभ्य एव (हरि)	८०, १२
हन्दीमयौभिर्मावाभि (हरिः)	८०२ २५
हन्दीवत्कवय कुवन्ति (भा)	१६६५, १८
हन्दीवदिति (भा)	६६१, १
हन्दीवत्सूत्राणि (भा)	६६२, १७
हन्दीविषयापीति	७१ ८
हायातपतम शब्दभावेन (हरि)	८०१, २

ज ।

जन्मायोगादिति (कै)	८१, १
जपथ क्रमण कुर (हरि)	७५७, १
जशब्द न स्यादिति (कै)	७, २
जशब्दमिति	७०३, ४
जशब्दादौनामिति	११६, १
जज्ञातौति	२८१ ८
जातितद्वतोरिति	२८१, ८
जातिनिवृत्त्यथ इति (भा)	१७६, १७
जातिपदार्थान्ति (कै)	१८३, ८ १८५, १
जातिरिति	२०४, १
जातिव्यपदिश्यत इति	२८४, ८
जातिवाचिल चेति	२३६, १०
जातिवादीति	७०३, ८
जातिवादेति	२८१, ४
जातिशब्देनेति (भा)	१८६, १
जावेनेति (कै)	२८, १
जावेः स्वगतमिति	२८, १

जावे (कै)	८० ६
जात्याख्यायामेकस्मिन्निति (भा)	१८४, १
जात्याश्रयणादिति (कै)	२४३, २
जात्युत्तरम्	१०९०, ९
जायमानमिति	३७१, ६
जिज्ञासाया	४७४, ८
जिज्ञासितुमिति	४७४, २
जगुष्ठा (भा)	७६२, १
जुष्टार्पित इति (कै)	४२६, १
ज्ञापकादिति	६२८, ७
ज्ञापित इति	८४, ५
ज्ञापितमिति	१८५, १
ज्ञायते चैकेति (भा)	२७, ८
ज्ञीशतौति (भा)	२३, ४
ज्येष्ठेत्यादि (कै)	१८४, १
ज्योतिरान्तरमासाथ	८०६ १८
ज्योतिरुद्गमने (भा)	४८३, १४

ट ।

टकाराकारस्येति (कै)	१२८, ३
टचञ्चिन्त् करणादिति	५८८, ३
टाबादीति	२०१, ६
टिच्छेति	२, १२

ठ ।

ठञ्जन्त्वादिति (कै)	१०, ११
---------------------	--------

ण ।

णत्वमाभूदिति (भा)	८८१, ४
णलादय इति	४१८, १६
णिमाचेति (कै)	५७३, ७
णिलोपस्यति (कै)	२०, २
णेरिति (भा)	५२८, ६
णन्ते कर्तुं स्येति (कै)	८०५, १

त ।

त एवम (भा)	८३५, ४
त प्रवर्तति (कै)	७८७, १
तकार इदिति (कै)	२२, ८
तङ्करूपापन्ना	४२१, १४
तच्च विवक्षितमिति (भा)	१८५, ४
तच्चोभयमिति	२८८, ४
तज्ज्ञापयति	५४२, १
तण्डुलानामिति	७३२, ४
तत (कै)	४८४, १२
तत इति	२७१, २ ५८२, ४
तत एवेति	८८, १
ततश्च वृद्धीति	६८०, ८
ततश्चावेति	३१८, ७
ततश्चावयवापेक्षलादिति	१६२, ४
ततश्चेति	१३१, १ १३४, १ २८५, ४
(भा) २५४, ७ (कै) ४३१, १८	
५०८, ४ ८६६, २ ८८५, ४	
१ ४, १० ६८८, १४ ७४६, ६	

ततस्तदपीति (कै)	६१८, १३
ततोऽन्यवेति (भा)	५२५, ४
ततो घिसञ्जा (कै)	५८१, ६
ततो दूरशब्दस्येति (कै)	६८२, ४
ततो यदेति	५२७, १०
ततो बुद्धिगतस्येति	८८२, ६
तत (भा)	१७८, ८
तत्कर्मेति	५४८, ८
तत्तद्धि प्रत्ययेति (भा)	४५४, ४
तत्तु न लभ्यमिति	५०१, ५
तत्त्वत इति (कै)	७३, ४
तत्तुल्यमिति	२५८, ८
तत्पुरुष इति (कै)	३, १
तत्पुरुषत्वमिति	८६, १२
तत्प्रतिषेधद्वारेणेति	८७०, ६
तत्प्रधान फल वेषाम (हरि)	५६२, १४
तत्प्रयोजक इति (कै)	८४८, ४
तत्सङ्ख्येति	२८८, ७
तत्सामर्थ्यादिति	५१५, १
तत्सङ्गति	१ ८४, १८
तव कदाचिदिति	१८६, १५
तव घिलक्षणे इति	५८५, ६
तव णिलोत्पल इत्यादिना (भा)	२४, ६
तव तमेति	८४४, १
तव परस्मैपदमपीति (भा)	४४६, २
तव भावेति (कै)	१८६, ८
तव भिक्षति	२४५, ४
तव मञ्जावाक्येनेति	४४२, ३

तत्र यथेति	७२, ४ २८६, १२	तथेतरस्मिन् (मौसा)	६६५, ५
तत्र यदेति	१००८, ५	तथेह	६६५, २
तत्र सवेषामिति	१८१, ११	तथेहापीति (कै)	१०५१, १
तत्रायेति	१, ६	तथेहेति	१७२, ६
तत्रानथकग्रहण न करिष्ये		तथैव कृतामेति	८ १, १४
इति (भा)	२३६, ५	तथैवेति	१००४, ५
तत्रापि नियमाग्नेति	४४८, १७	तदधिकरणयोरिति	१ ६२, २
तत्रास्तीति (कै)	८०८, २	तदधिकरणानामिति (भा)	१०६२, ५
तत्रेति १७, १ २०, २ ५०, ११		तदधीनेति (कै)	१६२, ६ ७४२, ८
१७, १ २७७, ६ ३२६, २ ३२२,		तदनन्तान्द्वारेणेति	७२१, ४
१ ३५१, २ ४०६, १६ ५२६,		तदन्तविधिनेति (भा)	६७६, ४
१ ७५८, ५ ६४६, ५ ६४२ ८		तदन्तविधेरिति (भा)	६६४, ४
(भा) ७१५, ६ (कै) १०६६, १		तदन्तविधेर्वेति	४३८, ६
१०४२, ५ १०५५, ६		तदभाव इति	२२१, १
तत्रेदमिति (भा)	२७७ ११	तदभावे चेति (भा)	१०६८, ८
तत्रैतदिति (कै)	४६५, १२	तदभिधानावेति (कै)	५५३, १
तत्रैव पूर्वमिति	६०२, १	तदथम्	२२४, ४
तत्रोपलब्धमानस्येति .	४१०, २	तदर्थे	२७७, ७.
तथा चानथदशमम् (मौसा)	६६५, १६	तदथेति	२७४, १०
तथापि (कै)	४४६, २	तदर्थेन	४८७, २
तथापीति . . ६२६, ६ १०४, २		तदवयवे इति	६८६, २
तथा प्रयोगदर्शनादिति (कै)	२६४, ४	तदा .	५१७, १०
तथा भूता क्रिया सा हि (हरि)	५५४, ४	तदा कमक्रिया (हरि)	८२७, १५
तथा भूता ज्ञेति (कै)	२६५, १३	तदा गगवेति (कै)	२४६, १
तथा शुक्लभावाच्चेति	८७८, १	तदाचाय इति (भा)	६७२, ८
तथा वनमिति	२७०, १	तदा खिति (कै)	७५१, २
तथा ज्ञेति	५६३, १	तदादे सघातस्येति	६८७, १२
तथेति (कै)	१४, ११	तदान्तरेणापीति (भा)	७०८, १२.

तदापि प्रथमेति (कै)	१६७, ४	तदुच्यतेति (भा)	६१८, ६
तदा श्रयगिति	१ ६०, ५	तदुच्यते (भा) ..	७२६, ७
तदाभेदाभावात्	१०६१, १	तद्रूपोपस्थिते (भा)	८२१, ९
तदा विषमपीति	८६८, ८	तद्रूपापन्ना इति (कै)	४२१, १०
तदाश्रयत्वादिति (भा) .	२१४, १	तद्रूपासङ्ग	६, १६८
तदाश्रया नदीसङ्गा .	६६७, १	तद्व्यादु (हरि)	८००, ६
तदा सुबन्तसमुदायादिति (कै)	२४५, ८	तद्विषयवर्गमेति (कै)	१०२५, ७
तदा चि	८६, ९	तद्विषयत्वमिति	४५८, १९
तदा ज्ञेति	१२७, ८	तन्नुवायरूपतयेति .	८४७, १
तदिति	६७६, १२ १०२४, ७	तन्तुशब्दविति	८८, १
तदुल्लङ्घो (हरि)	८०१, ८	तन्त्राश्रया ...	८०८, १
तदुद्देशेन (कै).	५६८, ४	तन्निष्ठत्वादिति ..	१०८, १९
तदुपनिषात .	५६९, ५	तन्नीमतीति ..	६६६, १०
तदेति	६१४, ८ (भा) ७२१, ६	तन्मध्यति	१२७, ८ ६८७, ६
तदेदमिति (कै).	६८०, ११	तन्मात्रास्यतिश्रान्ते (हरि)	८०१, ६
तदेव (भा)	५२०, १	तन्मूढेति (कै) .	१०८४, १४
तदेवमिति (कै)	४८१, ६ ५०५, ११	तपिरयमकर्मक इति (भा)	४८०, ६
तदेवेति	२६६, ७. (भा) १०२५, १९	तपि सकर्मक इति (कै)	४८०, ६६
तदेवेदमाविति (कै) .	२१६, १५	तपस्यतीति	६८७, १९
तद्वर्णे (हरि)	७८६, २० ८०४, ९	तमग्रहणेति ..	८५९, ४
तद्विज्ञानादिति (कै).	१६६, २०	तमग्रहणेति ...	७६६, ५.
	२४७, ८	तयोरेवेति ...	४४८, ६.
तद्वि धातोरिति (भा)	२७२, ९	तत्रापि लिति .	६६४, १९
तदीति (कै) .	२७२, ४	तन्निष्ठस्य सिद्धत्वात्	२१५, १५
तद्गतात्वादिति (कै)	१९, ८	तत्साविनि ..	६८८, १९
तद्गतात्मेति (कै)	६८२, ४	तत्सादृश्यविश्ल (हरि)	८००, १०
तद्गारमभिसम्भूय	८०४, १०	तत्सादिति (भा)	८, १२ २९५, ५
तस्य (भा) ..	८७, ६	(कै) ५६२, ७. ५८५, १२	

तस्मादिति १०३४, १ १०६४, ६	तस्यैतस्येति (भा)	६४८, ११
तस्मादित्युत्तरस्य (भा) . ४, ११	तस्यैवेति (के)	५४९, १ ५७४, ८
तस्माद् गत्यर्थ (हरि) ८९७, १७	ताच्छब्दम् (भा)	९७, ८
तस्मात् तत्र कपिञ्जला षाल	तातडस्त्विति (के)	११, ४
अथै (मौमा, भा) ९६५, १५	तातडन्यावेनेति	१५, २
तस्मात् तच्च एवेति ९८६, १	तादथस्य	७५८, १.
तस्मात् त्रीण्येवेति (भा) ८८६, ४	तादर्थ्यादिति	६५९, १०
८९९, ८	तादर्थ्याद्वेति	७३२, १
तस्माच्च शब्दसंस्कार (हरि) ८०१, १९	तानि षालानाराण्येव पश्चिम्	
तस्मात् सामान्यविशेषवाचिनो-	(हरि) .	५२५, ९
द्वन्द्वो न (भा) २१९, २६	तानीति (भा)	९९, ७
तस्मिन् इत्यादि (के) ४१३, १५	तावत् (भा)	४६९, १
तस्मिन् कर्तव्ये इति ६८७, ११	तावदिष्ट भाव इति	४०२, २
तस्य (के) ५५२, ७ (हरि) ७९९, ९	तावद् ह्रस्वप्रवृत्तिमिति	५९, १९
८००, ४ ८ १, २०	तावन्न दोष इति	४५२, ५
तस्य गतिरिति (के) ९६८, ९	तारेयदेष्टया (के)	८८१, ९
तस्य चेति १७२, १५ ७४४, ४	तिङ्गर्थे लिति	७१५, ६
तस्य निमित्तमिति . ८७६, १	तिङ्गाम्	६०९, १२
तस्य तु धातुभक्त्यादिति ४९८, ८	तिङ्गा षडिति	१०४७, ५
तस्य स्वकाश इति ६००, ४	तिङ्गेऽपीति	७१३, ६
तस्य दोष इति (भा) . ४९८, ६	तिङ्ग विधिरिति (भा)	९२९, ८
तस्य द्योतकमिति (के) ५५२, ५	तिपोषल इति (के)	४१८, ११
तस्य यद्वैधितमिति ७८९ ६	तिबाग्र्य इति	६४१, ८
तस्यां कर्तृत्वमिति ७४९, १	तिङ्गोप स्यादिति	९२, १५
तस्यादिवङ्गावादिनि ५ २ २	तिष्ठेति	१८९, १०
तस्यादिस्कार इति ६८५, १२	तिष्ठेति .	१९०, ९
तस्यामित्यलमिति ६२७, ७	तिरोभवतीति (के)	७९४, १
तस्याच्चेति ९९८, १	तुक् तु प्रवृत्तिवत् इति	६४५, १२.

तुल्यजातीयस्येति	४२६, ५	०१६, १	तेषामिति .		८९६, ४
तुल्यजातीयानामिति	१३१, ४		नैरिति		७६४, ४
तुल्यत्वादेति	६०२, १		त्यज्जति .		८२०, ४
तुल्यबल चेति	६२५, १		त्यजतीत्यर्थः इति		८२०, १
तुल्यार्थैरिति	५०८, २		त्रय सवेति .		६६, १६
तुल्येति	२१३, १	६६३, २	त्रय शब्दा इति .		४६, ३
तुशब्दस्मार्थ इति	२७४, १३		त्रयाणां चेदिति .		५१, ७
व्यादिभिरिति (भा)	६१७, ४		त्रस्तस्याश्च		७६६, ६
व्यादीति (कै)	६१०, ७	१५६, ७	वासपूव्वके इति		७६६, ३
वृत्तीया त्विति	५८८, ३		त्रिपदे इति		१५६, १४
वृत्तिविशेषेति	२२, १		त्रिरात्रमिति (भा)		७५०, ३
वृत्तीति	२१, १५		त्रैख्यमिति		६६, ८
वेजसा पाकमागत (हरि)	८०३, १		त्वामतीति (कै)		१०७०, ६
वेन छिदन्नादिति (कै)	४३८, ८				
वेन घट्टमिति .	६५३, १				
वेन मेशब्दादिति (कै)	७६, १५				
वेन यचेति	१६७, १४				
वेन यस्मिन्निति	१०४, ४				
वेन योग इति	६१७, १				
वेन विनेति .	१०३५, ३				
वेन साध्यमानिति .	३६८, ३				
वेन ह्यौति	१७३, १२	२३८, ६			
वेनेति	८८, ३	१६६, ८			
	१२	६३४, १			
वेनेत्यादि	२३५, १				
वेनैवाजगो बद्धव्यिति	२५१, ६				
वे न्यत्युमतित्वक्तन्ते (हरि)	८०४, १६				
वेषा चेति	३३१, ६				

दिशोऽस्यपदत्वादि (कै)	६४६, १
दीर्घ	६०७, १०
दीर्घयारपीति	६५६, ८
दुःखादिष्विति	४७०, १
दुःखादीनां च	६१६, १
दधेरिति	६२८, ५
दृष्टविप्रयोगत्वाच्च (भा)	७११, ११
दृष्टान्तत्वेनेति (कै)	६१०, १७
देवदत्त इति	६७६, ३
देवदत्त एव कर्ता नान्य इति (भा)	१२५, ४
देवदत्तमिति	४ ८, ६
देवदत्तो गाम्य इति (कै)	५८२, १२
देशान्तरिति	६४७, ५
दोष इति	६०२, ४
दोषाप्रसङ्गादिति	१०८१, १
दोषासङ्गेति	१४६, ५
दोहेनाप्यमानत्वेऽपीति (कै)	८८२, ७
द्रव्य एव कमपि सतीति	६२५, ७
द्रव्यद्वारका इति	२६६, ५
द्रव्यमिति	२०४, २
द्रव्यवाचीनामिति	२४०, १०
द्रव्यान्तरमभिवर्त्तेति (भा)	८५४, १
द्रव्यान्तरारम्भेति (कै)	८०६, १
द्रवेति	६४०, ६
द्रवे षष्ठी (भा)	७०८, ५
द्रव्योऽपीति (कै)	२५२, १ ६०५, १४
द्रव्योरपीति	१४८, ६

द्वयोरप्युपपदत्वादिति	१०११, ६
द्वयोद्विवचनम् (भा)	७०६, १२
द्वाविति (कै)	१६६, १ ६७६, १०
	४२२, १
द्वावित्यथ इति	२५३, ८
द्विगुसमास इति	१५६, १५
द्विगोरिति	५८७, ६
द्वितीयेति	४६८, ८
द्विल्लेति	१६१, ५ ७१०, ६
द्वि प्रयोग इति	६२६, ११
द्विवचने इति	६८१, १२
द्विवचनेति (भा)	२२६, १
द्वेकयोरिति (कै)	७१०, ७
द्वेकयोरित्येवेति	७०७, ८
द्वे द्वे इति (भा)	८४, ६
द्वे द्वौति	१४० १६
द्व्योत्येनेति (कै)	१२७ ४

ध।

धातु (कै)	६६१, १
धातुना चेति	५४५, ११
धातुप्रातिपदिकेति (भा)	७६६, ६
धातु प्रतीति (कै)	१०२०, ७
धातुभक्तत्वादिति	४६७, ४
धातोरिति	४८७, १ १०३५, १
धातोऽन्तान्तरमिति	६६५, ५
धातोऽन्तेति ...	६५२, ८

आलिति	१५४, २
घान्य वपत इति	५६५, १
धनिभेदमिति	१०७६, ८
धनिव्यङ्गमिति	१२२, ५
ध्रुव इति	७६१, ५
ध्रुवसपाये (भा)	७६१, २
ध्रुवादीनां प्रतीतेति	७१८, ६

न ।

न क सम्यता (कै)	५४६, ८
न कष्टशब्दस्येति	८८, ६
न कार्येति	८८, १२
न कुलस्थितविशीर्ष (भा)	६८१, ५
न केवलमिति	७६, ८
न केवला (भा)	२१४, २
न ज्ञेति (कै)	८, १६ ४२, २
न गोचन इति (कै)	६२०, ५
न डिस्मृद्धो इति (कै)	११७, १
न च केचिदिति (भा)	८२४, ५
न च तदिति (कै)	२०७, १६
न च तत्रासीत इति	२८०, १५
न च तयोरिति	१४२, १७
न च पुनरिति	२७, २
न च प्रतीति	११२, १
न च ख्यामिति	२४८, ७
न च दृष्टादीनां प्रतीति (भा)	१०२०, ४
न च अज्ञानमिति (कै)	५७८, १
न च समाहार इति	६८, १

न चानिर्दिष्टेति	५४०, ६
न चाकरेणति (भा)	५६७, ५
न चायमिति	२२६, ८
न चाप्रवैदिति	२८१, ५
न चासाधके इति	८४२, २
न चेति (कै)	१८१, ४ ६४, १२
	५७८, ४
न चेद तथेति	१४४, ८
न चेद नास्तीति (भा)	२५५, १२,
न चेदमकुवति तस्मिन्	८५१, ५
न चेच्छ वयमिति	७०८, ४
न चेद्	१२६, ८
न चैतयोरिति	१५०, ११
न चैतस्मादिति	५२८, ५
न चैवेनेति	८२७, २
न चैवेष्टिति (कै)	५४५, ४
न ज्ञानमात्रेति	८२६, १
न तर्हीदानीमिति (भा)	६६०, १२
न तु कर्मार्थेति (कै)	८०२, १
न तु तस्यामिति	५२२, ६
न तु निवृत्तस्येति	२६, ६
न तु पारिभाषिकमिति	४७१, १२
न तु प्रयोगस्येति	१०१०, १
न तु वाक्यमिति	१२२, १
न तु शब्दत इति	४२०, ६
न तु शब्दज्ञयोरिति	४२०, २
न तु सचिविवचेति	१०६३, १
न तु सुवक्तव्यमिति	२१२, ८

न तु सूत्रस्येति	१५८, ७
न क्लृप्त वणसादृश्यमिति	६२, ११
न त्वप्रधानवौचोति	८७४, २
न त्ववयवेति	७४, ४
न त्वावृद्धिर्नोति	५०३, ८
न त्विति	१२९, १२ १९२, १
	२६७, १० ४२०, ४ ७०, १०
न त्वित्यादि	५०६, ५
न त्वेकस्मिन्निति (कै)	२२४, ८
नदी नक्षति (भा)	४८१, ४
नदीसञ्ज्ञौ भवत इति	६७०, ५
न दृश्यते इति (कै)	१०११, १
नद्यास्तु तत्त्वामौष्यादिति	४२५, १
नद्यन्तरपदमिति	१६१, १२
न नियमायमिति	५८०, ८
ननु चेति	५९१, १२ (भा) ७४२, ४ १०५२, १२
ननु चेदमिति (भा)	५१, १५
ननु पूर्वमेवेति (कै)	५०१, ८
नन्विति (कै)	२४, १२ १२०, ४ १९०, ४ २१५, १ ४४५, ७, १२ ५४७, २ ७५६, १
नन्वेकमिति (कै)	२७२, ११
नन्वेवमस्यत्वपीति	२५, ८
नन्वेवमिति	८१७, १
न पुनरकारेणेति (भा)	६२, ४
न पुनरिति	१२४, ८
नपुसकपथ्यांशेणेति	२०९, २

नपुसकस्येवेति	२०९, १०
न प्रयुक्त इति	२२, ६
न प्राप्तातीति	२२२, ५
न ब्रूम (भा)	२७९, १, १२
नभोजिरे इति	७००, १७
न य सलदपोति (भा)	१०२४, २
नये चये इति	६२९, १२
न लाक्षणिकस्येति	६२१, ११
न लोकेति (कै)	९६७, १
न लोप इति	२८, १४
न लोपनिवृत्तामिति	२९, १
न षच् (भा)	४६५, ४
न वा दशनस्येति (भा)	१७४, २
न वेति (कै)	२१, ८ (भा) २२७, १ ७४१, ११ ९१५, १
न वै (कै)	७०६, २
न वै षच्चेति (भा)	२२८, ६
न व्यतिरिच्यते इति (कै)	१०४, ९
न शूद्राय	८२२, ४
न सन्निवेश आश्रयनौय	१०७२, ५
न सभवनोति	१०१९, १
न साधौय इति (भा)	१२४, ६
न सादृश्येति (कै)	२७१, १४
न सिद्ध्यति स्थानिन्यपीति	१०७०, १
न सिद्ध्यतीति (कै)	१७६, २
	(भा) ८२५, १
न सिद्ध्योदिति (कै)	६५२, ८
न द्रव्योऽयितुम्	१०९४, १२

न स्यादिति	७४०, १	नान्तरीयकत्वादिति	४६५, ६
न हि तस्यैवेति	१०७८, १	नान्येषामिति (कै)	४७०, १८
न हि प्राकप्रवृत्तेरिति	६७१, ८	नापि (हरि) ,	११८, ११
न हि प्रादेश इति	१०२०, ५	नापि शब्दान्तरेति (कै)	१०८, ८
न हि भवतीति	३६२, १२	नापीति (भा) ,	४१७, १४
न हीति २२, ५ ४८, १० २८२,		नायातीति (कै)	२८०, ११
१ (भा) २८८, १ ४३१, ४		नारोहणस्य . .	५४५, २
५६८, १ ६५५, ८ ६६१, १२		नाथकर्तृग्रहणेन	४५२, ८
३४०, ६, ७३५, ६ ७४६, १		नासौ भिद्ये इति	१०४, ६
न ह्यन्तरेणेति (भा)	३०७, ५	नास्ति चतु शब्दस्येति	२५६, ८
न ह्यवश्यमिति (कै)	१०२५, ६	नास्ति वर्षेति .	१०२२, २
न ह्यसाविति .	१२८, ६	नास्ति विशेष इति .	६५६, १२
न ह्यस्तीति	३७८, ५	नास्तीति	१८, २१
न ह्येवेत्विति	१८२, ५	नास्त्यनवकाशत्वमिति	२५, १६
न ह्येवेति (भा)	६६१, ३	निघातविधानादिति .	८४, १३
नाचमिति (कै)	५५, ५	नित्यत्वादिति	६८१, ८
नाजानन्तर्ये इति (भा)	६४४, १२	नित्यत्वाद् द्विवचनमिति (भा)	६२८, ४
नाडीमुष्टोरिति (भा)	४२८, ११	नित्यत्वाद्देशस्य (भा)	४८८, १
नात्र यणादेशस्येति (कै)	३०७, १७	नित्यमिति (कै)	६३४, ८
नात्र लिङ्गम (भा)	३०७, ४	नित्ययेति (कै)	६५८, ८
नात्रेति ८८, ३ (कै) ३०८, ३		नित्यसम्बन्धाविति (भा)	१३१, १२
३७५, ८ (भा) ७२३, ६		नित्यानामिति (कै) . .	४१७, ८
नानादिष्टेति (कै)	६७८, ८	नित्यानित्येति .	६२५, ५
नानार्थानामपीति (भा)	२५१, ८	नित्येति .	५३८, ८
नानावाक्येति (कै)	१३८, १	नित्यस्येति . . .	६५५, १
नानाश्रयत्वादिति .	५०३, १	निदर्शनायेति	७३३, ६
नानित्या इति .	४८६, १०	निदर्शनायमिति	७७५, १
नानेनाथ इति . .	८६, ८	निन्दन्तीति . . .	८२३, ६

निपातलेनेति	९७६, १	निवक्तकम (भा)	७२०, ८
निपातनादिति	२८, १	निवक्त्यच (हरि)	८५३, १५
निपातस्य सञ्ज्ञेति	९७७, १	निवन्मन इति (कै)	५९०, ९
निपातानामिति	१२८, ४	निवक्त्यितु शक्यत इति	४९१, ११
निपाता सन्त इति	९६९, ६	निवृत्ति (भा)	४६२, १४
निभुजति आनुशिरसी इति		निवृत्तिप्रसङ्ग इति (कै)	२६२, २
(भा) ..	५१८, ९	निवृत्त्यङ्गे इति	७८२, १
निमित्तभावमात्रविवक्षेति (कै)	८९६, १	निश्चय करोतीति	८२४, १
नियवेति (कै)	१७७, १८	निषेधादिति	६८७, ९
नियम इति	६६३, ६	निषेधावतारादिति	९६६, ४
नियम	७९६, ६	निष्क्रियस्थापीति	८८२, २
नियमस्यार्थानामिति	१३९, ६	निष्पत्तिगात्र	८५९, १०
नियमात्यूर्ध्व नित्यत्वादिति	४९९, १	निष्पत्तिसंस्कार	८६४, ३
नियमाथमिति	५१३, २ ५९२, ९	निष्पन्नशब्दसञ्ज्ञाभिरिति	७०५, ४
(भा) ७१४, ४		नुमेति (कै)	४०७, १
नियमाथ इति (कै)	६७१, १२	नेदमवसानलक्षणाभिति (भा)	१ ८९, ३
नियम्यवे (कै)	२१४, २	नेदमिति (कै)	७०४, १५
निरवकाशेनेति	६३६, १२	नेन्द्रस्येति (भा)	६५०, ३
निर्ज्ञातपरिभाषेति	९११, १	नेष्टितम (कै)	८६४, १
निर्ज्ञाते भेद इति	५, ९	नैतदिति २४, २ (भा)	५ ०, १०
निदिष्टेति	४०९, ७	नैते इति	६२, १३
निर्देश यवेति	९१, ४	नैतेषां स्थायताविशिष्टेति (कै)	५६१, १
निर्देशाः (भा)	७१९, २	नैरन्तर्येनेति	६८, ३
निर्देशानुपपत्तेति	६५९, १२	नैव भूतमिति	७१, २
निर्देशापेक्षयेति	१००, १	नैवमन्ये मन्यन्त इति (भा)	८९४, ७
निर्देशो नोपपद्यते इति	६५५, १२	नैष इति	१४१, १४
निर्धारणस्येति (कै)	७५३, १	(कै) २३७, १ ४४५, १६	
निर्धारणे इति	३०, २०	नैष उदिरिति (भा)	१०१४, १

नैष दोष इति (कै)	५१७, ६	पद्यते (कै)	५१७, ९
नैषामिति .	॥ ४०६, ९	पदद्वयेति	६९, २९
नोद्यच्छति चान्तरेण (भा)	२५६, ११.	पदशब्देनेति	॥ ६९, २५
न्यायस (कै)	॥ ५४३, ५	पदसमुदास्येति	६४०, ५
न्यायविद् इति	६३२, १०	पदसञ्ज्ञात्विति	॥ ५६९, ७
न्यायसिद्ध एवेति	॥ ५९६, १	पदसञ्ज्ञाप्रवतवे इति	॥ ५८४, ५
न्याये	६६३, ५	पदस्य (पा)	६४०, ६
न्यायेति ६९, ४ १६१, १५ ५०७, ९		पदात्	॥ ६४०, ७
न्याय्य इति	६९८, ५	पदादाविति (भा)	६५७, ५
न्यूनीभावेति	॥ ७५९, १	पदानीति (कै)	॥ १६९, ११

प।

पञ्चदशे ऽपीति (कै)	॥ ५०८, ७	पय इति (भा)	६०९, ६
पञ्चाक्षरेष्वेति	२६६, ९	पर कार्ये इति (कै)	१४०, १०
पञ्चाक्षरेष्वेति	॥ ६२५, ९	पर कार्येति	॥ ५८३, ९.
पञ्चीति	॥ ४६७, ५	परत्वाच्च (भा)	८४५, ५
पञ्चतीत्यस्य (भा)	१०८६, ६	परत्वात् (कै)	७५०, ६
पञ्चाक्षय क्रिया	६६६, ६	परत्वादङागम इति	॥ ५०६, १.
पञ्चादीना चेति	॥ ५६७, ११.	परत्वादिति	५०५, १
पञ्चक इति (कै)	७०५, १३	(भा) ४४१, ३ (कै) ५६६, ७	
पञ्चपात्रमिति	॥ ५६८, ६	परत्वादेवे इति (भा)	६५३, ६
पञ्चमिरिति	५५६, १०	परत्वाद्यस्य इति	॥ ६४३, ४
पञ्चमीति	१०३९, ४	परत्वाद्वाधिलेति (कै)	६६४, ६
पथे ऽङ्ग (भा)	॥ ७०८, ८	परत्वादु ङङिरिति (भा)	६५६, १
पृष्ठमीति	॥ ४६५, ६	परत्वाङ्गीति (कै)	॥ ६२५, १
पठितमिति (कै)	॥ १०२, २	परलेति	॥ ६१६, ६
पठिष्यति हि (भा)	॥ ६६६, ६.	परलेनेति	॥ ६६९, ७

पर प्रतीति	१९, १९	पर्याय इति (कै)	५८१, १६
परचनेति	४३९, १३	पर्यायार्थेति	५८१, १०
परचन इति (भा)	५८२, ४	पर्यायेति	६४, ४ ६१५, ११
परशब्दस्येति (कै)	६७८, १४	पर्युदास इति	४७१, ६
परस्तादिति	५८७, १३	पर्युदासं लिति	३ २ ६
परस्परिति	९२५, ४ ४५८, १५	परु कर्त्ताभिधीयते	६८२, ८
	४६८, १८	परु वद्राघ (भा)	८९८, १
परस्मैपद प्राप्तोतीति	४५१, ९	पर्यास्त्विति (कै)	४१६, १०
परस्मैपदिनोऽवकाशा (भा)	४४८, १२	पर्यति (भा)	४६२, ५ ७७८, ४
परान्तास (कै)	९६०, १९	पर्यन्त्ययमिति	७८१, ६
परान्ताप्रतिषेधेति (भा)	४४५, १३	पारिक्तिकः (कै)	५८६, १९
परा प्राप्तिमिति	४५६, १४	पारिक्त्या प्राप्तिमिति	१०५७, ५
परासृष्ट्येति (कै)	६७६, ११	पाचकलादिभिरिति	६५८ ७
पराश्रमिति (भा)	५८१, ३	पाठेति	४१७, ११
परायेति (कै)	५५७, ६	पादविहरणमिति	४६८, ८
परिकल्पित लिति	६७४, १४	पादौ ष्वनिरस्येति	५६६, ३
परिगणनमिति	६०१, १७	मानादय	८१०, ५
परिणामेति	८०८, ३	भारतम्नेति	१८७, १७
परित्यक्तभेदमिति	९७५, १०	पारमार्थिकमिति	६७४, ४
परिभाषेति	६७४, ३	पारमार्थ्यप्रतिपादनेनेति	४२, ५
परिमाणप्रमाण स्येति (भा)	६८८, ७	पारार्थादिति	६२४, ६
परिस्थान्येति (कै)	६८४, ८	पारिषेध्यादिति	१०१८, ३
परिष्कृतभेदमिति (भा)	१०६७, १	पिण्डभूता इति	६४४, १३
परेति (कै)	१६२, १	पितृभारिष्ठाप्राप्तिरिति	११, ५
परोक्षत्वेति	९८८, ३	पीडारूपमिति	४५४, ११
पर्येति	७९६, २	पुच कल्पतीति	८९७, ८
पर्याय इति	१०८, ३	पुत्रवद्भावादिति	७९५, ३
पर्यायमिति (भा)	७९८, ४	पुत्रविभागेऽपौति	९५६, १

पुनौयतीति	११७ ४	पूर्व विकरणा इति (कै)	४८६, २
पुनरिति	५३१, १	पूर्व जैलित्यादि	४१२, १७
	६३१, ८	पूर्वपदप्रकृतौति	० ६२७ १०
पुनरिच्छेति	८४, ८	पूर्वपरप्रतिरिति (भा)	६१६, ५
पुनरुतस्युतमिति (भा)	८८५, ६,	पूर्वमन्तरङ्गलादिति (कै)	६२५, १०
पुनरुपन्यास इति (कै)	२२२, ४	पूर्वया	५८०, ६
पुनः प्रसङ्गेति (भा)	१००६, १	पूर्ववदन	४८०, ६
पुनः कृच्छिभाव इति	५०४, ६	पूर्ववद्विधिरिति	५१२, १
पुननक्षत्रेति (कै)	१८०, १२	पूर्वविप्रतिषिद्धमिति (भा)	६१२, ७
पुनश्चाद्यते इति (भा)	२२४, २	पूर्वविप्रतिषेधनेति (कै)	४५६ २
पुमान् स्त्रियेच्छेति	२०६, २	पूर्वश्लोके	८०५, ६
पुनपुसकत इति	३१५, ५	पूर्वस्त्वस्य लिति	१०७, ४
पु बङ्गले इति (कै)	२०२ ८	पूर्वस्य कार्यं इति	४६७, १४
पुवङ्गावेति	५८७, ४	पूर्वापरितोषेति (कै)	१०३२, ४
पुस्त्वमिति	३१५, ७	पूर्वापरौभूत	३८७, १०
पुस्त्वस्यानिवर्तनादिति	६६५, ४	पूर्वापरौभूतेति	३४३, १०
पुरस्तादिति	४५३, ८	पूर्वेणिति	२८०, ८
पुरुषव्याघ्र इति	१०१, १	पूर्वेति	१०७४, ४
पुरुषस्य	५४८, ५	पूर्वीकृत एवेति (कै)	२८५, २
पुरुषे	२६०, ६	पूर्वीकृतेति	६४४, १
पुरेति (भा)	२८७, ७		७०४, ६
पूर्वचेति (कै)	४ ५, १	पूर्वीकृतेन	६१४, ७
पूर्वमिति	२८७, ६	उद्यत्कृतेनेति (भा)	१८६, ८
	४ ५, १	उद्यग भाव इति (कै)	७३७ १
पूर्व क्रियाया (कै)	८३८, ८	पैटकम् (भा)	४७४, २०
पूर्व गुणकमणा	८८८ ७	प्र कृच्छका प्राच्छिक	६४१, १
पूर्वं शत्रुसाधनेन युज्यते पश्चात्		प्रकरणमिति (कै)	४८५, ८
(परिभा)	६८२, १२	प्रकरणादिति	२६०, १

प्रकरणादौति (कै)	२६१, २	प्रतिदेशमिति (कै)	२७५, ८
प्रकरणेति	१०३४, ५,	प्रतिनिधीति	७४५, १
प्रकषयोग *	८१७, ३	प्रतिनिदिश्यते इति (भा)	४४, ४
प्रकर्षाभ्याहृत्यादयस्त्विति	*२४१, ५	(कै) ५२१, ९	
प्रकर्षेति	७९०, २	प्रतिपत्तीति (कै)	१९४, ६
प्रकल्पितेति	८४५, २		४१९, १
प्रकल्पिते	१ ८६, १०	प्रतिपद विति	११९, ९
प्रकारमाचेति	५६१, ५	प्रतिपदविहितेनेति	२४, ७
प्रकारान्तरम	६६४, ११	प्रतिपादनम (कै)	६६२, १
प्रकाशयितव्यस्यार्थस्य	११४, ३	प्रतिपाद्यते	५४७, १
प्रकृतस्येति	४३२, ४		१०२१, १०
प्रकृति	८५६, १	प्रतिलक्ष्यमिति	६८६, १
प्रकृतिष्वेदु	१२५, ७	प्रतिवाक्यमिति	१२७, १
प्रकृति स्वर	६०७, ६	प्रतिषिध्यते तत्र (भा)	५७, १२
	७२१, ८	प्रतिषिद्धा	४५६, १६
प्रकृति सन्निपातेति	२४७, ११		४५७, ८
प्रकृतौति	१६९, ३	प्रतिषेध इति (भा)	५२५, ७
प्रकृतेरिति	४८९, १२	प्रतिषेधस्येति ,	२२३, १
प्रकृतेति	११३, ४	प्रतिषेधेति (कै)	१२८, २०
प्रकृतेषु वेति (भा)	७१५, १५	प्रतिप्रसूयत (कै)	५७१, १०
प्रकृत्यथनिधमे (भा)	४५७, ११	प्रतीतेति (भा)	७१९, १
प्रकृत्यथेति (कै)	१६९, १४	प्रतीयमानसदर्शनादौति (कै)	८६५, १
४४५, ११ (भा) ४५२, २		प्रतीयमानेति	८४९, ४
प्रकृत्या च (मौमा)	९६५, २१	प्रतीयमाणोऽपौति	७३९, ६
प्रकृत्यान्तरेषु (भा)	२५२, ६	प्रत्यक्त्वम्	२६०, १०
प्रक्रम्यन्ते इति (कै)	६५, २	प्रत्यक्षत्वादिति (कै)	११२, १
प्रक्रियायामिति (कै)	९८०, ९	प्रत्यक्षत्वेनेति	३४८, १
प्रण (भा)	९८८, ५	प्रत्यक्षमिति	२७०, १५

प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययेति	२०१, १०	प्रत्यःसन्नत्वादिति	४५८, ८
प्रत्यय	१८४, ८	प्रत्युदाहरणमुच्यते इति	५४८, १
(भा) १५४, ३ (कै) ५६४, ३		प्रत्येकमिति	१०५४, ५
प्रत्यय इति (कै)	६८८, १३	प्रथम एव भवतीति	१०५७, ३
प्रत्ययनिमित्तमिति	६८५, ८	प्रथमस्य राजानमिति	४७६, ७
प्रत्ययनियम इति	५७०, ३	प्रथम वा नियम्यत (मौसा)	८६५, ७
प्रत्ययेनियमे लक्ष्मीति (भा)	४५४, ५	प्रथमलिङ्गिति (भा)	६६४, ३
प्रत्ययस्त्विति (कै)	१३३, ११	प्रथमानिक्रमे (कै)	८६६, १
प्रत्ययस्येति	८२, ११	प्रथमा न प्राप्नोतीति	१०४९, ६
	२८३, १ ३०२, १	प्रथमा निर्देयति	१०१, ५
	४०२, ४ ६४४, १	प्रथमान्तमिति	८८, ८
प्रत्यया	७१४, ८ १२	प्रथमाभिमिति	१०५४, ७
प्रत्ययानामेवेति	२०१, ८	प्रथमेति	१६०, ८
प्रत्ययान्ताभावादिति	११०, १	(भा) २६०, ४	
प्रत्ययाचोष्विति	६८६, ६	प्रथमेत्यादि (कै)	१०६४, १
प्रत्ययार्थस्येति (भा)	२५२, ३	प्रदशयन्ता इति	५४४, ३
प्रत्ययार्थे	१३६, १०	प्रदक्षिणेति	५९१, ६
प्रत्यर्थमिति	२९५, ५	प्रदश्यत इति	७०५, ६
प्रत्याख्यानत्वादिति (कै)	८१७, ५	प्रदेशान्तरेषु	४१५, ५
प्रत्याख्यानमिति	६६०, ७	प्रधानकमणीति	८१५, ५
प्रत्याख्यानयते	४५७, १०	प्रधानमेवे च गुण इत्येति	१४८, ४
प्रत्यादिबद्धावादिनि (कै)	१२, १	प्रधानसुप्तजनमिति च	
प्रत्याङ्गीर्णा वेति	१०२८, ३	(भा) १०१, १०	
प्रत्यामिति इति	२६८, ४	प्रधानस्त्रीपुंसकत इति	
प्रत्यासचीति	६०८, १५	(कै) २०८, १७	
प्रत्यासृजेति	१८१, ११ ८६२, १	प्रधानार्थ	१०४, १३
प्रत्यासृज्जा तु	१२७, ७	प्रधाने इति	८८८, ३
प्रत्यासृजेति	४५४, ११		८९२, १

प्रधाने काव्यसम्प्रत्ययात्		प्रश्न इति (कै)	८८८, ७
(भा) ३०८, ६		प्रश्नमात्रमिति	८८५, ४
प्रधानेति (कै)	८८८, ५	प्रश्नासम्भवादिति	८८४, ५
प्रधानेन	७४९, ७	प्रसङ्गाभाव इति	१०८८, ६
प्रवर्णक इति	६०१, १	प्रसङ्ग इति	९१८, ४
प्रवृत्तीति (भा) ५४ ८ (कै) ८१, १		प्रसङ्गेनेति	६५९, ४
प्रशुक्लानामिति	८८६, ७	प्रसज्येति	६८८, ६
प्रयुज्यमाने इति	१०१६, ५	प्रसिद्धमिति	१०४८, १
प्रयोक्तव्य (भा)	१०८६, ४	प्रसिद्धेति	८८८, ८
प्रयोगनियमस्येति (कै)	१०८८, ९	प्रसिद्धा चेति	७१०, १९
प्रयोगाच्चिति	९०८, ९	प्रस्ताव इति	६८, ६
प्रयोगादेवेति	७११, ७	प्राक् कम कर्त्ता वा (भा)	५४७, १०
प्रयोगानुवचतिरिति	१०८३, ८	प्राग ग्रहणेति (कै)	८६७, ६
प्रयोगानुसुरणे इति	९ ८, ६	प्राग द्वेरिति	४२२, ४
प्रयोगेति ..	८८४, १	प्राग भावस्येति	१०८७, ५
प्रयोजकः	८६७, ४	प्राग भावादिति	६७८, ५
प्रयोजक इति	१०९७, ७	प्रागेवेति .	८७८, ६
प्रयोजकानि	९७६, ५	प्राणवैषण (हरि)	७८८, २९
प्रयोजकान्तरमपीति	५७४, ६	प्रातिपदिकग्रहणमिति (भा)	९३४, १
प्रयोज्येति	८९६, ६	प्रातिपदिकसञ्चारमयत्	१३०, ८
प्रयोज्य	८४८, १	प्रातिपदिकस्य	१४८, १०
प्रवक्तव्यता (भा)	७४४, १	प्रातिपदिकानामिति	९९८, ६
प्रवादः (कै)	८०६, ८	प्रादेशे चेति (कै)	१०९९, १
प्रविभक्त्यात्मनात्मन (हरि)	८०४, १७	प्राधान्यादिति	१६८, ४
प्रकृतानि (कै)	४८५, ८	प्रापणम्	४६५, १८
प्रकृतिरिति	९७७, १	प्राप्तवाचो न	६८८, ५
प्रकृतिविभक्तिरिति	६६८, ४	प्राप्तस्येति ...	८९, ४.
प्रकृतिविशेष इति (भा)	९८०, १		

प्राप्तमात्रमिति	४५५, १३	बहुलस्येति	७०६, ८
प्राप्नोतीति	४७८, ६	बहुलादिष्विति	७११, १
५१३, १ ५६९, १३		बहुपितृक इति	६५५, ७
प्राप्यमपीति	८६३, ५	बहुयवागूक इति	१६१, ९
प्राथना (भा)	४६९, ८	बहुवचनवदिति	९८४, ६
प्राङ्महान्तम (हरि)	८०१, १९	बहुवचनेन (मीमा)	९६४ १९
प्रिय ग्रामणि इति (भा)	१६१, ३	बहुवल्लभ	१०९४ १९
प्रिय प्रोथमिति (कै)	९६४, ९	बहुव्रीहि (कै)	६०८, ३
भुतस्त्विति	८२, १५	बहुव्रीहिरिति	१०७५, ७
भुताश्रय इति (भा)	४७, ६	बहुव्रीहौति	१२८, १९
भुवेति (कै)	३५, ९	बहुव्रीह्याय (भा)	५९६, ७
प्रेक्षापूर्वकारी (भा)	४६१, १३	बहुशब्दस्येति (कै)	१०५०, १
प्रेषमि	९८८, ३	बहुश्रुतीति	६२३, १
प्रेषिते	९५४ ३	बहुष्विति	६८४, ५
प्रोथोऽस्त्री	९६४, ४	बह्व्यामिति	१८५, १०
प्रोथमिति	३५५, ५	बह्वन्येतस्या इति (भा)	६०, ७
प्रोवीति	३५३, १०	बहोरिति	६३२, ५

फ ।

फकफिजोरिति (कै)	६०४, ३
फलावाप्ति (भा)	४६२, १६
फलीति (कै)	१६९, ९

ब ।

बभूव इत्यजिति (कै)	१६, ३
बह्व इति	९०१, १
बहुलमेवोच्यते	१८५, १३

बहुयता वा (भा)	९६३, ४
बाध्यत इति (कै)	१०४५, ५
बुद्धि इति	१६५, ४
बुधादिष्विति (भा)	५७२, ९
बुद्धिकल्पित (कै)	८४४, ९
	१०९९, ५
बुद्धिप्रकल्पित इति	१०८६ ८
बुद्धिविषयम् (भा)	१०८५, ८
बुद्धीति (कै)	८११, ३
बुद्ध्या सकलयेति	३४८, ३
बुद्धाति	४३४, ४

बुद्धौ कलेति (भा)	१०८५, ४
ब्राह्मणकुलसाधनानामिति	(कै) १४९, १
ब्राह्मणादीनि	११०, ५

भ ।

भक्तेति चेत (मीमा)	९६५, ४
भक्षणायेति (कै)	८६५, ४
भवति हि (भा)	१२७, १६
भवतेरिति (कै)	४२४, ११
भविष्यदिति	७२२, ६
भवेति	१, १०,
भवेदपि (भा)	३६४, १२
भवेदित्यस्या (कै)	२६६, १
भवेदित्यादि (भा)	२१, ११
भवेद्	६८४, ८
भसज्जाया चेति	६७९, ५
भसजेति (कै)	६९९, ११
भागश् इति	५२६, ३
भावनाञ्चेति (भा)	२७५, २
भावरूप इति (कै)	२५७, १
	५९७, ७
भाववचना (भा)	२७६, १
भाववचनानामिति (कै)	२६९, १०
भाववचने (भा)	२७१, १०
भावविकारेति (कै)	२८२, ५
भावशक्तीनि	१५१, ४
भावसाधन इति	१ ९२, ४

भावस्य सत्ताया	३८२, ११
भावस्तदा	३८७, १६
भावाविरामेति	१०९०, ७
भावे इति	३२५, १
भावेति	६७, १
भावोपाधिरिति	४०७, १५
भावेतेत्यनेन (भा)	३, १
भाषायामिति (कै)	१०१०, ७
भाष्यकार इति	५७६, १
भाष्यकारस्य मतमिति	२२०, १
भाष्यकारेति	१२१, ८
	१ ७६, १
भाष्यकृतेति	४१४, ३
भाष्य वार्त्तिक च	५१५, ७
भाष्येति	४१२, १९
	६८१, १
भाष्येलिति	६३२, ४
भासत इति	४८०, १०
भासने इति	४७९, ४
भिन्नक्रम	७८६, ४
भिन्नफलत्वादिति	५७८, ७
भिन्न प्रवृत्ति	२१२, १
भिन्न वृत्तेति	२७०, ६
भिन्नार्थत्वादिति	२४०, १
भिन्नास्त्विति	२९६, ५
भिन्ना एवेति	५२५, ५
भिन्नेति	१०७८, ४
मुक्ते इति (भा)	०० २७८, १६

भाटपुत्रे	३१९, ११	मतौ च इति	७०९, १
भूतकालसात्र (कै)	८०९, ९	मत्वर्थीयति	७०९, २
भूतायाम्	५३२, १९	मत्वा प्रपन्न इति	४६१, १
भूरिति	२००, ५	मधुन इति (भा)	६०५, ८
भूवादयो धातव इति		मधुरा पञ्चाश्ला इति	१०४, १८
(भा) ३००, ११		मध्यम	८१, १५
भूवादीनि	३९८, ११	मन्यत इति (कै)	७८८, ८
भूवादीनामिति	३९५, ७	मयात्विति	५८५, ४
भेद एवापामिति (कै)	८१९, ९	मय्यादा (भा)	१०९०, १९
भेदको (हरि)	१ १८, ८	मच्चति गोमण्डल इति	१८०, ५
भेदत्वेनेति (कै)	८०४, ६	मच्चत्या इति (कै)	७९८, १
भेदससर्गेति	१९८, १	माणवकमित्यादिना	८०६, ४
भेदादयोऽपीति	३६७, ८	माणवकस्य	८०१, ३
भेदादिनि	९८५, ५	माष्टलमिति	३०८, ३
भेदेति	९८९, ५	माष्टमात्रोरिति (भा)	९३०, ४
भेदेनेति	८९०, ४	माष्टशब्द इति	६५५, ४
भेदेऽपि	५९५, १०	मात्वरिखा (कै)	४०२, १
भेदबुदासादभेदाश्रयणादिति	९८, १०	मात्रादयः	९५०, ६
भोक्तुमिच्छतीति	४६१, १९	मासशन्निति	७८५, ०
भोजनविशेषादिति (भा)	९९, ३	मासम्वेति (भा)	४८३, १
—		मासादय (कै)	८१०, ३
		मित्रत्वादिति	३९९, ३
म ।		मौनानिमित्तोद्दीर्घत्वे (भा)	९५, १९
मन्त्राणामल चेति (कै)	१० ५, ७,	मुख्य कर्मेति	८८८, ५
मन्त्रचक्रादिति	३८८, १४	मुख्यार्थसम्भवादिति	८८, १०
मतिम् (भा)	८३४, १	मुख्येति (कै)	७०४, ४
मनुष्य नेति (कै)	१९१, ५	मूर्तय (भा)	९८०, ४
मनुष्य स्तोपादिति	७०७, १८	मृग्येति (कै)	३४०, १

भट्टविशद (भा)	८६०, १
मैत्रेयः सम्बन्ध (कै)	४७८, २
मौलिन	५७१, १
मित्रयतौ	३८१, २

य ।

य इति (कै)	४७६, ५ (कै) ८८७, ५
(भा)	१०८५, १०

यकार इति	४०४, १२
यकारादौति	६९९, ९
यक्चिषानिष्टत्यथम (भा)	५२२, ८
यच्छब्द इति (कै)	२३५, ९
यच्चाकृतेष्वेति	२०१, ४
यज बुद्धीति	२०२, १
यजो षष्ठ्यति (भा)	२४९, ७
यषेति (कै)	२२४, ४
यत्तसेति (कै)	८९६, ५
यत्तस्त्विति (कै)	१२३, ६

	१२६, १
यत्तौऽनाव इति (पा)	६१, १
यत्तर्हीति (भा)	१०५४, ७
यत्तदिति	७४१, ९
यत्तस्यति	१४४, १०
यत्त्विति	९१९, ४
यत्तुक्तमिति (कै)	१४४, १
यत्न	५७९, १२,
यत्नेन प्रवृत्ति	७९५, ६

यत्र	६५७, १४
यत्र केवले	१०५८, ४
यत्र खलूभयमिति (भा)	५, ४, ९
यत्र खल्विति	२६४, १०
यत्र च	७५०, ४
यत्र त्विति (कै)	६८९, ७
यत्र दूरादिति	२१, १४
यत्र नियम (भा)	५२५, १
यत्र पदान्त इति (कै)	७०, ८
यत्र स्रज्जणेति	२५, १
यत्र लिङ्गं विभक्ति (भा)	२०७, २
यत्र शेषे (कै)	१०५९, ५
यत्र द्यौति	५६, ७
यत्रापीति	४८७, ६
यच्चेति	४०१, ९ ६८९, २
यच्चेकम्	२६६, १४
यच्चेकेति	२०२, २
यत्त सुष्टु (भा)	१०९४, २२
यथा कटम् (कै)	८२८, १
यथा कर्तुरिति (कै)	२११, ७
यथा चेति	२८०, ८
यथा जातीयका (भा)	४७१, ११
यथा ज्वाला (भा)	७९८, १२
यथाऽण्विति	४०९, १६
यथा त्विति (कै)	६२७, ७
यथाभिमत	९७२, ५
यथा मातेति	७४९, ६
यथा राजेति	७४१, १,

यथार्थ इति	६५८, १६	यदा विशेषेति	८८२, १
यथा लूनातीति	५२२, ८	यदा सामर्थ्यादिति	१०२८, ७
यथा चै (भा)	२५१, १२	यदि चेति (भा)	८५५, ५
यथेति (कै) १२, ११ १४, ८ ५६,		यदि तावदिति (भा)	२२४, १
१ ८२, ६ ८१, ६ १४८, १		यदि लिति (कै)	४०३, १२
१५५, १७ १८, १ २५६ १		यदि पुन (भा) २१७, १ २२६, ४	
(भा) २८४, १ (कै) २८६, १०		६२२, ८	
२२०, १ २४४, १२ २८५, ५		यदौति (भा) २५१, ६ २६५, १२	
४ ८, १२ ४२२, २ ५१०, ४		(कै) २०२, १२ २८१, १ ५१०,	
६२०, ११ ६८६, १२ ७१८, ५		१ ५८४, ७ ८६, ४	
७२२, २ ७६५, २ ८६८, २		यदौदमिति (कै)	६१५, ७
८७, १ १०२७, ५ १०८२, १		यदौद नोष्येत (भा)	४८४, ५
यथेष्टमिति (कै) ४०२, ६, ५२२, ६		यदौक्षित कर्मेति	७८८, ४
यथेष्ट भवतीति (कै)	७ १२	यदेति (कै) २८१, ५ ४२०, १२	
यथैवेति .	२२४, ४	४५१, १ ५५२, ६ ५८७, ५	
यदच (भा)	१०६७, ७	६००, ७ ८६२, ७ ८७८, ४	
यदप्येकेनेति	२६४, १२	१०७८, १	
यदपेक्षम् (कै)	४६८, १०	यदेतन्मण्डलम् (हरि)	८०४, ८
यदा तावदिति	२८, ४	यद् (भा)	२५८, २
यदा तु जाति १०६, ७ १७८, १५		यद्यकारेति (कै)	६४२, १
यदा तु द्वयोरिति	२१०, १	यद्यचेति	६५२, ४
यदा लिति ५५, २ ८६, ७ २५०,		यद्यनेनेति	२४, १
१५ ५५२, ८ ५८८, १४ २५४,		यद्यन्तरिति	२२०, ८
८ २६१, ४ ७७५, २ ८११, ८		यद्यपि (भा)	८६७, १
८२७, १		२५४, १	
यदा न सद्य (कै)	१०६२ १	यद्यपीति (कै) १२, ७ २६२, ६	
यदा पीति २८, १४ २४८, १२		४०६, ५ ४२२, ८ ४८२, ११	
यदा यजामेवेति	२४८, १०	५७८, १५ १०२७, ८ १०६८, ५	

यद्यप्यचेति (भा)	२५४, २	यस्येति लोप इति (कै)	६७९, १०
यद्यप्युक्तमस्येति (कै)	१३, ४	या उच्यति	६५२, ४
यद्यपेति (भ)	७९८, ६	याच यावती (भा)	१२७, १४
यद्येक इति (कै)	१२२, ५	याचितापोति	८८४, ८
यद्येवमिति (भा) ७५, १ (कै) १०,		याजका	५६७, ८
१० (भा) ५२२, १ (कै) ५८६, १		याज्ञवल्कानि (कै)	४२६, २
(भा) ६६०, २ २८०, १०		याज्ञवल्कादिभ्य (वा)	४२६, ५
यद्योदन (भा)	८५२, ६	यापूवमिति	२४५, १०
यद्विशेषेति (कै)	७९९, २	या का चिद् (कै)	८६६, १
यद्वेति	२७९, १२	यवातामिति (भा)	२६५, ६
	६१४, १	यावतिथ (कै)	४२२, ६
यन्नेच (चरि)	८०, ७	यावतिषो	४२२, १४
य प्रति (भा)	१०२, १	यावतेति	६१, २ ५२२, ४
	१५९, ६	यावतैकशेषेण	२२०, ७
य सम्प्र	८२१, १	यावदज्यघृणमिति (भा)	५२, १०
यवेभ्य (कै)	९९०, १	यावदिति (कै)	२४१, १२
यस्त्वयेति	२१७, ६		६७४, ५
यस्मार्हि (भा)	५२४, १	युक्त	१७४, १०
यस्माग्ने (कै)	५४७, ८	युगपत्प्रसज्ज इति	६२६, २
(भा)	५७४, १०	युगपदिति	४१७, १४ ५२२, २
यस्मादिति	१२९, ८		६१४, १२ १०८२, ६
यस्मिन्निति (भा)	२४६, ७	युगामसेनेति	२८, ५
(कै)	२४७, १	युष्मदर्थ	८९४, ५
यस्मिन्नेव (भा)	९८, २	ये इति (कै)	८५, ९ ४८, ४, ७
यस्मिन् पक्षे (कै)	४२८, १३	ये लाङ्गरिति	२२६, २
य शब्द इति	६६४, ८	ये लेवे (भा)	८६५, ६
यस्य खल्विति (भा)	७८४, २	ये धातुपाठ इति (कै)	२२१, १
यस्येति	१४२, ६	येन	७९२, १

येन तस्येति	२, ८	रोञ्चरादिति (पा)	८३१, ८
येन पुन	१०२२, १२	रोञ्चरादौ (भा)	८६१, ११
येनेति	४४२, २	रोञ्चरादौति	८६८, ३
येनोक्त	१०२४, ११	रदविदस्सपीति	९०, १
येषामण्णानामिति	५४२, ६	रुदिषु (कै)	८०५, १
येषा वाच्यकारा (भा)	४८४, ८	रूपान्तराभावे	३०२, १६
येष्वर्थेष्विति (कै)	३०५, १०	रूपोदाहरणमिति	६८१, ४
येषेति	२६४, १		
योगविभाग इति	६८०, १५		
योगस्येभ्य इति	५०८, ४		
योगानवगमादिति	१८१, ८		
योगाभावाच्चेति (भा)	१०४, १५		
योगेति (कै)	१६८, ८		
योग्यतेति	४८५, २		
योग्यतेति	४५८, १०,		
योत्स्येति	४६५, १		
योऽपीति	२२५, ४		
योऽभाव इति	२४६, १		

ल ।

लकार इति (कै)	४४०, १
लकारविशेषेति	४४२, १०
लकारस्येति	४४६, ६
लकारस्येत्यञा	३८८, २
लकारेति	४८८, १२
लक्षणे इति	६२८, ३
लक्ष्यते इति	८४०, १
लक्ष्यलक्षणभाव इति	१०२४, १
लक्ष्यसिद्ध्यमिति	२११, ८
लवणशब्द इति (भा)	१०००, ३
लविधानादिति	४४०, १२
लस्य तिबादयो भवन्ती	४४२, ५
लस्येत्यच (कै)	१०४५, १
लाघवमिति	४१, ५
लाघवायेति	२०८, ८
लाघवार्थत्वादिति	१०१५, २
लादिविधाना	८११, ४
लादेशे (भा)	५०१, १

र ।

रथ (भा)	१०८०, ८
रलत्व इति	८१८, २
रस	१०८०, ३
राजकुमारौ (कै)	१५६, १२
राज्ञा सा इति (भा)	३४२, २
रिक्तको लोचकस	६२, १६
रौश्चिततमल (कै)	८५८, ३

लादेशेत्यस्य	१०४५, २
लादेशेषु	४६२, ११
• ४६८ १२ ५०५, १२	
लादेशेष्विति (भा)	४३७, ८
लावयते (कै)	५३०, १
लिङ्गद्वयेनेति (कै)	४६ ३
लिङ्गविपरिणामेति (कै)	५८१, १४
लिङ्गसंख्योरिति	१७३, १
लिङ्गस्याविभक्तिपरस्येति	
(भा)	२०६, १३
लिङ्गानिदेशादिति (भा)	५१४, ४
लिङ्गादिति (कै)	१ २
लिङ्गान्तरेणेति	२८५, १३
लिङ्गेति	१६६, ५
लिङ्गशब्देनेति	२१, २
लिङ्गयेति	४४८, १०
लुगपवाद	१६८, ४
लुगमेति	६२, १
लुङलिङ्गपर इति (भा)	५१३, ५
लुङविकल्पानामिति (कै)	११, १०
लुगन्तमिति (कै)	५२६, १०
लुपसहचरितेनेति	१७०, १६
लुपोऽदर्शनसञ्ज्ञादिति	
(भा)	१७३, १७
लुप्तप्रत्ययस्येति (कै)	२२६, ४
लुप्तेपीति	६६७, २
लोकत इति (भा)	१०५०, ५
लोक शास्त्रं चेति (कै)	८५३ १

लौके चेति	१ ००, ७
लौकेति	८०७ ४
लोप इति	६३८, १
लोपद्वारेणेति	२६३, १
लोपनीयस्येति	२०३, ६
लोपस्येति	७००, ७
लोपनेति	१६८, १६
लौकिक इति	४६६, ६
लौकिक चातिवचने (भा)	६६७ ६
लौकिकस्य गात्रस्येति (कै)	२०३, १
लौकिकस्येति	२०३, ६
(भा)	२५, २
लौकिका इति (कै)	४६० ८
लौकिकादिति	७१२, १
लौकिकादेवेति	७१०, १४
लौकिकाग्रत्यासन्न इति	६६६, १
लौकिकी	६६५, १२
लौकिकेति	४८, ४ ४२२, ११

व ।

वकारमागमम् (भा)	३२८, ७
वक्तव्य इति (कै)	५४६ १
वक्ष्यतीति (भा)	२२३, ६
(कै)	६१२, १
वक्ष्यत्येतदिति (भा)	६८३, ४
वक्ष्यमाणम् (कै)	२०१, १
वक्ष्यमाणमपीति	१०४९, २

वक्ष्यमाणस्यापीति	९५९, १	वाक्यकार इति	१०६, ४
वचनम् (भा)	७२६, १	वाक्यभेद . .	४४०, ५
वचनादिति (कै)	१९३, ८	वाक्यभेदे	५१०, ५
वचनाद्वेति	१०७२, १		५१७, १२
वचनाश्रया चेति (भा)	७२६, २	वाक्यम्	२१९, १० ७७०, ५
वचनसामर्थ्यादिनि (कै)	२०२, ८	वाक्याधी वेति	१२३, २
	७२१, १	वाक्यिक	४२९, १०
वतिनेति	१७२, ५		७०६, १७
वक्त्रेण	१०९४, १९	वाग्रूपता (हरि)	८००, २०
वद् (कै)	२०२, ४	वाग्वे विज्ञा भुवनानि कञ्जे	
वरतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटा		(ह्र० वे० सु०)	८०२, २२
(भा)	४८४, १०	वागेवार्थं पश्यति (अति)	८०२, ८
वगचयेति (कै)	९०, ४	वाढमर्थ इति (भा)	१२५, ८
वजनमिति	७२४, ८	वातुकीति (कै)	४६, २
वणकालभूयस्त्वम् (भा)	१०७७, १	वाधकलादिति	१९२, १
वर्णान्तरेणेति (कै)	१०८२, २	वाघनादिति	४४४, १
वर्णोपलब्धीति	१०७६, १	वाघनाभादिति	९८, ६
वन्तिपदेति . .	१७४, १८	वायुमाविशति (हरि)	७९९, १८
वस्त्वन्तरेति . .	७२४, ५	वायोरणूनां	७९८, २१
वस्त्विति	७०४, ११	वारणक्रियेति (कै)	७८७, ४
वस्तुतस्त्विति	७२९, २	वारणार्थानां	७७९, २
वस्तुस्थित्या	७५१, ७	वारयितु . .	७८९, २
वस्तुस्थित्येति	९२८, १	वार्धम् (भा)	१५८, १
वहिरङ्ग इति	८५०, ७	वार्धायिणि (निर्)	२७०, १२
वहिरङ्गलादिति	१४९, १०	वाह्य (भा)	२१७, ५
	६५१, १०	विकरणे (कै)	४९२, १
वहिरङ्गलक्षणस्येति (भा)	६४४, ११		४९७, ८
वहिरङ्गे इति (कै)	६६६, ११	विकल्पते (भा)	६७२, ६

विकार (कै)	१ ७२, ३	विप्रतिषेधे (भा)	६२३, ७
विकारान्तरम्	८५५, २	विप्रयोग (कै)	२६२, ८
विकाराविति (...)	४७६, १७	विभक्तयस्त्विति	७०५, १५
विकारेति (कै)	८५५, १	विभक्ति	१ ५३, ४
विकासनमिति	४६६, ८	(भा)	६३२, १
विक्षिप्त्या	८५७, ३	विभक्त्यन्त्येति (कै)	४६७, १०
विक्षोभनेति	८५७, १	विभक्त्यन्तानामेकशेष इति (भा)	२२७, ७
विग्रह इति (भा)	२८२, ११	विभक्त्येस्तु (कै)	११५, ३
विच्छिन्नाना	४१२, २	विभक्त्यो (भा)	१०५४, ६
विजिति	६६३, ३	विभक्त्य (हरि)	७६६, २१
वितन्यत (कै)	६४६, १	(पुराकल्प)	८०३, २४
विद्यते तर म (कै)	२८१, १३	विभज्येति (कै)	६ ५, ५
विधिग्रहणे	६०६ ३		६३६ ८
विधीयत	५०१, १८	विभाग (कै)	४६६, ४
विधीति	५१०, ८	विभाषामध्ये (भा)	४१, ६
विधुर	५६३, १	विभाषे (भा)	१००७, ६
विधेय नास्ति (भा)	६५८, २	विरूपाणामेकशेष इति (कै)	२०७, १
विधेरेव (कै)	४४७, १०	विरोध	६१५, ४
विध्यमिति	४७३, १२	विरोधभावा	४१२, ६
विनाश	२६०, ७	विरोधादिति	५६, ४
विपरीतस्त्विति	२६, ४	विवक्षाभेदेति (कै)	८८७, ३
विपरीतेति	१८, २	विवक्षित (भा)	७२३, ५
विपर्यास	१६१, ५	विवक्षिताया (कै)	६६०, ६
विपर्यायस्यापीति	२०६, २	विविचिते	२२६, १
विपादिका व्याददाति (भा)	४००, ६	विवर्त्तमाना (हरि)	८००, ५
विप्रकृ (कै)	५६३, ८	विविधमिति (कै)	६४, १
विप्रतिषिद्धा (भा)	२२८, १	विशिष्ट	२५४, ११
	२६७, ६		१०१७, ५

विशिष्टाश्वस्येति	१२२, ७	वृत्तीति	२१२, ९
विशिष्टेति	१११, १	वृत्ते च (भा)	१०१, ३४
	८४८, ८	वृद्धम् (भा)	१०२, ५
विश्रीति	५०७, १	वृद्धि (कै)	६०७, ८
विशेषणानामिति (भा)	१७७, १	वृद्धिरादेजिति (पा)	८४, १०
(कै)	१७८, १८	वृद्धि शब्दस्यति (कै)	२७१, २
विशेषणस्येति (कै)	७७१, १	वृद्धा	४४४, ११
विशेषायेति (भा)	४२६, २१	वृषभस्यापीति	२२९, १
विशेषे (भा)	१२६, १	वृष्टिमौष्टे (भा)	२५६, ३
(कै)	५४२, ८	वैधत्वेय (भा)	४०८, १२
	५७७, १२	वैयाकरणति (कै)	२२७, १
	८५१, ४	वैकृत्यमिति . . .	३०२, ६
विशेष्यत्वेन (कै)	१७६, १२	व्यक्तये (हरि)	७८८, १६
विषयत्वे	४७४, १२		८०२, २
विषयविभाग	१८१, २१	व्यक्ताकृतीति (कै)	६२१, ८
विचरण	४७१, ८	व्यञ्जकध्वनीति	१०७७, ८
विहितानामिति .	७०५, १	व्यञ्जकेति	१०८४, ६
वीचरादिति (भा)	८६२, ५	व्यञ्जनाद्वायु (हरि)	७८८, २४
वृक्ष इत्युक्ते (कै)	१३५, ८	व्यतिरेकस्य (कै)	१६८, १४
वृक्षमजहत्यपीति	७२६, ६	व्यतिरेकाभाव	१७०, १८
वृक्ष्य	२१२, ७	व्यधिकरण	८४८, १
वृक्ष वृक्षम् (भा)	१०२८, ६	व्यधिकरणा (कै)	५८७, १
वृक्षस्येति (कै)	२५६, ८	व्यपदिश्यते	२८७, ८
वृक्षादीना (भा)	१०२८, ५	व्यपदेशान्तर	४५८, १
वृक्षोपनिपाते (कै)	१७७, ७	व्यर्थेष्विति (भा)	२८२, १४
वृक्षा उपेति .	१७२, ३	व्यवधानमिति .	१२, १४
वृक्षावुपसजन	१७२, ११	व्यवधानादित्यर्थ इति (कै)	८८, १५
वृत्तिविकल्पेति .	२७७, १४	व्यवसिता . . .	२८५, १६

व्यवस्थापितमिति	६४, १२	शब्दघर्मेणापीति (कै)	४१६, ११
व्यवस्थाया	६२४, १	शब्दनेति	३०६, ६
व्याकरण नामेति (भा)	७४, १	शब्दमात्रा (हरि)	८००, ११
व्याख्यान औ	१०६४, १०	शब्दमिति (कै)	४४७, ७
व्याख्याना (कै)	१६, १	शब्द करोतीति	४७५, ७
व्याचष्टे	२८६, ६	शब्दविषया	८२६, ४
व्यापार	७६५, २, ६	शब्दव्यवहार	१७८, ५
व्याप्तिश्चेति	८१, ६	शब्दशक्तीति	३४६, ४
व्याप्तीति	१६६, ६		७२६, १
	६६२, ४	शब्दशब्दाद्यविति (भा)	१६३, ११
व्यावक्रोशी (भा)	६६१, १२	शब्दस्त्री (कै)	३८, १
युत्यादयिष्यत (कै)	६८३, ८	शब्दस्य परिणामोऽयमित्या	

श ।

शकटये (भा)	६७२, १	शब्दान्तरस्येति (भा)	५०३, १
शकटाच्चेति (कै)	१०६५, ४	शब्दार्थो (कै)	३८, ६
शकटौ	६०४, ६	शब्देति	८६, ६
शक्ति	३३५, ६		३०२, १
शक्ति	१४८, २	शब्देत्यादि	२८६, १३
	६३६, १	शब्देनाभिधायी	२७६, १
शक्य (भा)	६५२, ६	शब्देनेति	५५८, ७
शक्तिरेवेति (कै)	४६५, ४	शब्देष्वावाञ्चिता (हरि)	८, ६
शदे	५१२, ८	शब्दैकगोचर (कै)	३१०, ७
शदे शित	४२३, ५	शब्दैकेति	२८८, ११
शप सम्बन्धीति	४०, ५	शब्दो या (भा)	३०७, १३
शवादीति	४४३, ६	शरीर (कै)	१८७, १४
शब्दक्रियाणामिति (भा)	६२५, ८	शरीरभेदे (हरि)	८०४, ८
		शकल (कै)	६८६, ४
		शकलस्येति	१०१७, ३

शाकल्येन (भा)	१०२१, ८	शेषेति (कै)	७०७, १४
शाब्दीवाग (हरि)	८०४, ५		१०१८, ५
शास्त्रमिति (कै)	२७५, १५	स्वाघङ्गुडिति (कै)	४७५, १५
	२८१, १५	स्वाधेति *	२८२, १६
शास्त्र प्रवक्तमानमिति	२१, ४	श्रुतापेक्षणस्य	४२१, १४
शास्त्रयोः भयप्रसङ्ग (भा)	६१६, १२	श्रुति	७७०, २
शास्त्रादिति (कै)	४८, ५	श्रुतिरूपै (हरि)	८०५, ५
शास्त्रे	२८१, १२	श्रुतीति (कै)	६४ १०
	७१, २ ८६३, ८	श्रुतेति	८१८, १
शास्त्रेति	५६८, १०	श्रोता चीति	६४, १८
	६४४, ५	श्रोतोऽपीति	१८५, ४
शास्त्रेऽपीति	२२४, ८	श्रीषडिति (भा)	८८६, ४
शिक्षेरिति (वा)	४४७, २	स्रोक्वाचीति	८८४, ४
शितिनैति (भा)	२७२, ६		
शितेति (कै)	५१२, १०		
शिशिलय (हरदत्त)	४८५, १५		
शिदिति (कै)	४८१, ४		
शिष्टेति	२२८, ८		
	६६०, १५		
शेषग्रहण क्तव्यम् (भा)	४४७, ११		
शेषग्रहण न (कै)	५८८, ५		
शेषणमिति	१८५, १		
शेषत्वादिति *	४८१, ८		
शेषत्वाभाव	१०७, ८		
शेषवचन चेति (भा)	४५०, ८		
शेषस्यापि (कै)	६०२, १		
शेषादित्यस्यावकाश	४५६, ५		
शेष (भा)	५६८, १७		
		ष।	
		षडङ्गुलीति (कै)	७००, १
		षडजादिभेद (हरि)	८००, ८
		षडद्वारा (कै)	८०४, १५
		षडभाव (भा)	२८२, २
		षड भावविकारा इति च	
		स्वाच्च भगवान् वाय्वा	
		यषि (भा)	२६८, १२
		षल नेति (कै)	६०७, ४
		षषष्ठेति (भा)	७०, १४
		षष्ठीति (कै)	१८८, २
			१०४४, ५
		षष्ठीनिर्देशे	२२६, ६
		षष्ठीमिति	८८०, ४

षष्ठीशब्देन	१७०, १३
षष्ठ्यामिति	७८२, ३
ष्यजविधिरिति	६१०, १

स ।

स स्वार्थ इति (कै)	६१३, ११
स स्वासाविति	१०५९, १
स एवेति	६३१, ४
स कप्तेनैति	५२२, १
स कमकाणामपौति	९१२, ५
सकृत	३० ७
सङ्ख्यातानुदेश इति	४५, १०
सङ्ख्याया इति	८७, ९
सचवे इति	८७९, ९
स च बाध इति	६०२, ९
स चाच इति	५९, ७
स चावश्यमिति (भा)	३८३, १
	५३४, ६
स चासनीति (कै)	३५, ५
सततमिति	४७४, १९
स तर्हीति (भा)	१०२१ ५
सति चेति (कै)	८२, २
सति लिति	५७०, ८
सति सूचे इति	३१६, ९
सतीचेति	७६०, १
सतोऽप्यविवक्षितेति (भा)	७७४, ५
सत्तैव इत्यादि (कै)	३८३, १

सत्त्वे चेति	२, ७
सत्यपि चेति	८९६, ७
सत्यपौति	७५, ७
सत्यामपौति	१७, ५,
सत्यामिति	६०, १
सत्युपेति	१० ३
सत्येवावघाविति	७५९, १
सदसदिति	३४३, ६
सदेरौणादिकस्त्व	९७१, ४
सङ्गावेन (भा)	३०८, ९
सङ्गावे	२७२, १३
सदस्त्विति (कै)	३४४, ९
स नाद्यन्ता इति (कै)	३७५, १४
स निर्दिश्यते	१ ४२, ४
सन्ततमिति	७९९, १
सन्ति चैकत्रति (भा)	६११, ६
सन्देहादिति (कै)	२५३, १०
सन्ध्यक्षरादौति	७३, २
सन्निपातादिभष्यन्त (हरि)	७९९, १०
सन्निविष्टानामिति (भा)	६११, १३
सप्तमौति (कै)	४५०, ३
सप्तमौनिर्देशादिति	८, १२
सप्तम्यर्थे	६, १०
(भा) ७, २ (कै) ४ ४, ८	
सप्तम्यामिति (कै)	४०४, ६
सबुद्ध्या (भा)	४६१, १५
समनोभावमापद्य (हरि)	७९९, १७
समन्वयेति (कै)	१२०, ६

समस्तमेवेति (कै)	४८२, ६	समुच्चयेनेति	२७५, ७
समान (कै)	२३३, ८	समुदाय	२४३, ११
समानयोग (भा)	४२७, ८	समुदाय इति (कै)	१६१, २
समानिति	१३८, १५	२१२, ६ ४२१, ७ ५१५, ४	
समासे	८८, १२	समुदायतन्त्रत्वात् (कै)	२६६, ४
(भा) ८६२, ५ ८६४, ८		समुदायद्वारापेक्षानुपपत्ति	
समानाथत्वामिति	२५१, १	रिति (कै)	१०५३, ६
समानाधिकरणत्वादिति		समुदायस्येति	११५, ४
(भा)	१७७, ३	१ ५, २ १०५३, ४	
समावेशस्येति (कै)	५८८, १०	समुदायादि चेति	११४, ५
समाश्रितो (भा)	८५८, ३	समुदायाथ	२४८, ८
समास इति (भा)	६०८, ५	समुदायवाचिन	२५५, १
(कै)	१०६, ३	समुदाये	३२, ११
समास एकशेषे (कै)	२२२, १	समुदाये चेति	८८ ३
समासान्त	१६१, ७	समुदायेति	२५७, ८
समासत्वादेवेति (कै)	२३०, ५		६६२, ८
समासवाच्यत्वे इति	५८८, ११	समुदिनस्येति (कै)	११८, ७
समासविशतीति	६०८, १४	सन्नो गमिति	४८२, २
समासस्येति	१८०, १८	सम् निस दुयिति	५४८, ४
समासान्तोदात्तत्वे	२१८, २	सम्प्रतीति (भा)	५६२, ८
समासार्थं चेति (कै)	१०६, ४	सम्भवे (कै)	५६०, ८
समासार्थे	१६०, ६	सम्भवेति	८३७, ५
समासैकार्थत्वादिति (भा)	८५, २	सम्भावनादीनां चेति (कै)	१०३८, ३
समाहारगुणस्येति	६८, १२	सम्भवे लिति	४६८, १६
समाहारे (कै)	३८७, ८	सम्बन्ध (कै)	६५७, ११
समाश्रित्यमापेति	५८७, ८		२४७, १०
समुच्चय	२१८, १०	सम्बन्ध इति (कै)	२००, ८
समुच्चयाभावादिति	३००, १२	सम्बन्धविशेषेति	१०२८, १

सम्बन्धसम्भवादिति	२५०, ७	सञ्ज्ञति	५८१, ८
सम्बन्धिशब्दौ (भा)	११, ११	सन्निधि	२७९, १०
सम्बन्धौति (कै)	५८, ७	सन्निहिता गोकनिकेति	
सकौर्षीति	१८९, ६	(कै)	४३२, ९
सत्तेपाद् वाक्मिथाय		सपश्यति (भा)	४६१, ८
यवच्छिन्नापदायस्त्री		सप्रत्यय	२६२, ११
(अग्निपुराण)	३१९, १०	सन्निपात्यति (कै)	८४१, ३
सख्या	३८७, १५	सयोगान्तलोपस्य चेति	
सख्यानमिति	४१५, ९	(भा)	२१५, ७
सख्यातानुदेश इति (भा)	६३८, ११	सयोगान्तेति	२१४, ९
सख्याप्रधान चेति	१४२, १०	सयोगान्तस्य लोप इति	
सख्याप्रयोगे (व)	१८३, २	(कै)	४०४, २२
सख्याया इति (कै)	१५१, ९	ससगरूपे (कै)	१२६, ३
सख्यायामिति	१०१, ४	ससगवदिति	५१८, १२
सख्यावदिति	८२२, ६	सदृष्टार्थाभिधारित इति	३७४, १
सख्येति	१११, ५	सखाय्यत्वादिति	१९७, ४
२१०, ९	४२१, ४	सख्यान प्रसवौ (भा)	२९२, १०
सख्येति	२९८, ६	सख्याने स्त्रायतेज्जट स्त्री	
सघातस्येति (भा)	१३७, ८	सूते (हरि)	२९२, १२
(कै)	३५१, ८	सख्यायविशेष (कै)	९१४, १
सघातेनाथगतेरिति (भा)	४५१, ६	सरणक्रियोपलक्षितमिति	
सघादिव्यति	४२६, १०	(कै)	७७४, ३
सज्ञाद्वयेति	८३९, ४	सरूपस्य	२६६, ९
सज्ञाधिकारस्येति	५८२, ३	सरूपाणामिति (भा)	१९७, ७
सज्ञाना चेति (कै)	४५, ८	(कै)	१९७, ११
सज्ञाविधानमिति	१२९, ८	सवगतत्वे (कै)	२८३, ६
सञ्ज्ञि इति	११०, १	सवत इति (भा)	५०१, ३
सञ्ज्ञिविशेषणस्येति	४५, ६	सव एवेति (कै)	२९३, ५

सर्वतोऽन्तिग्रन्थाद् (गणसू.)	६५७, ३	सद्वाभिधानेति	४४६, ७
सर्वत्र	१६७, १३	सद्वाधीभाव इति (भा)	७७३, १
सर्वत्र चति (भा)	५६१, ६	सलोपापवाद इति (कै)	१६५३, १
सर्ववेति	२७८, ४	सहेति	२६५, १३
१८९, ४ (भा)	२८८, ६	साक्षादिति	१५९, १३ -
(कै) ५६०, ४ १०८०, १		साक्षाद्भूता	१००५, २
सर्वत्र दृष्टेरिति (कै)	९२८, १	साह्यति (कै)	५४९, १
सर्वत्रैवेति	१०४६, ३	साचाव्ययेति	९७७, ४
सर्वदेति	२३३, ४	सा चेति	३०९, १३
सर्व द्विगुप्रकरण (भा)	५८७, १४		८५८, १
सर्वव्यक्त्युद्देशेनेति (कै)	६७१, ६	सादृश्यादिति	२२१, ९
सर्वस्य	१०६, ७	४ ८, ४ ७९८, ११	
सर्वस्येति	३९५, १	सादृश्येति	२७०, १०
सर्वस्योद्देशस्येति (भा)	४१८, ७	साधन (भा)	३३४, १०
सर्वाभिरिति	२७५, ४	साधनकमणि (कै)	४५८, ११
सर्वाश्चेति	२८७, २	साधनमिति	६६१, ११
सर्वे चकारा इति	५७६, ६	साधनसंख्याकृत	२९०, ४
सर्वेति (कै)	३८०, ५	साधने	१०७१, ४
सर्वे शब्दा इति	१८५, २	साधनेति	१४८, ८
सर्वेषाम (भा)	५६, ६	साधारणेति	१९, ४
सर्वेषामिति (कै)	६१३, १	साधारणीति	७४८, १०
	७४८, ९	साधीय (भा)	५६७, १
सर्वेभ्यः	२७२, ९	साध्य	३४३, १९
	२८१, १२	साध्यमानेति	९७९, १
सर्वा ग्रन्थ ...	२६४, १	साध्यसाधनभाव	३६४, ३
सर्वाऽनुदेश इति (भा)	४१८, ९	सापयोगविभागेनेति	४५६, १०
सर्वकरेति (कै)	५१८, १३	सामग्र इति (कै)	५१९, ५
सर्वविचारायामिति	९०, १६	सामयिकीति	७७१, ९

सामर्थ्यमिति ...	३८०, ९	सावकाशमिति (भा)	२४, १०
सामर्थ्याच्चिन्तनमिति .	६६८, ७	सावकाशत्वे (कै) . .	८४०, ९
सामर्थ्यादिति (कै) . .	१२८, ९	सासर्वविद्याशिक्षणा	
३९६, १०	४१९, १५	कलानां चोपबन्धश्च	
४३८, २	४६९, २	(हरि) ...	८००, २९
१००९, १		साहचर्यादिति (भा)	१७४, ७
सामान्य (कै) ...	२१०, २	सिद्धविशेषित (भा) . .	२०, १९
सामान्यमिति ...	४२१, ५	सिद्धेरिति (कै)	६१२, ७
१०२२, ४		सिद्धस्येति (कै)	१९९, २
सामान्यम् . .	६५९, ६	सिद्धत्येव . .	१६७, १
सामान्यविशेषवाचिनोश्च		सिद्धमिति	२४७, १
द्वन्वाभावात् सिद्धम्		(भा) ३१९, ५	
(भा) .	३१९, १३	सिद्धकमलमिति (कै)	८८२, १
सामान्यशब्दा इति (भा)	१२५, ४	सिद्ध तु पूर्वस्येति (भा)	४३९, १
सामान्यशब्दाच्चेति	१२५, १२	सिद्धत्वस्थिता (भा)	४९, १२
सामान्यस्य (कै) .	२७६, ११	सिद्धरूपमिति (कै)	९७४, १
सामान्यापेक्षेचेति .	१०४६, ४	सिद्धरूपाण्येवेति (कै)	३६८, ११
सामान्ये (भा)	१२५ १०	सिद्धशब्देति (कै)	५२९, १
सामान्येति (कै)	३५०, १	सिद्धान्तत्वादिति (कै)	२८५, ९
सामान्येनेति . .	१००२, २	सिद्ध इति (कै) .	४५३, १३
१०८२, ५		सिद्धेति (भा) .	३१६, ६
सामान्योपक्रमे (कै)	३१८, १४	सिद्धप्रथमे (कै)	१०५७, १
सारथिरिति .	९२०, ४	सिद्धेवेति (कै) .	१२४, १३
सारूप्यमात्रेति	३१, १५	सिद्धतीति	४९८, १०
सारूप्यादिति (कै)	५२५, ७	सौदन्त्यस्मिन्निति, (कै)	९७१, २
सारूप्येणेति (भा)	२३६, १	सौगुडादीति .	३१, ६
सार्थादिति (कै)	८१९, ४	सुखेनेति (कै)	१०१२, ९
सार्वधातुकमपीति	४२९, ५	सुज्ञानत्वादिति	७५८, ४

सुत्याशब्द इति	८४ १७	स्वपदार्थति (के)	१००८ १
सुत्रकृष्णायामिति	७८, १२	स्वभाव इति	२१ १
सुभिन्न (भा)	१७६ १	स्वभावत	४५५ ७
सु पूजायामिति (के)	९८०, ५	स्वमङ्गमिति (के)	४७९, ६
सुखेच्छिकेति	१०४, १८	स्वय राजन्ना स्वरा स्वयम्	
सुत्र इति (के)	७५१, ९,	भवति व्यञ्जनमिति (भा)	५९, १९
सुत्रकारेण (के)	१५३ ७	स्वयमिति (के)	५५, ७
सुत्र भिद्यते इति (भा)	६९३ १९	स्वयराजन्त (भा)	६७, ७
सुत्रे (के)	६२०, १ ३६२ ८	स्वरशब्दमिति (के)	१९ ११
सुत्रेति , ,	१ ९३, ६	स्वरस्त्विति (के)	१८६ १
सुत्रेष्वपीति	६५९ ८	स्वरादे	५१८ ५
सुत्रोच्चारित	६९६, १	स्वरितशब्देति	७८, ४
सुषतेरिति ..	६१३, ८	स्वरित इति	६८ १५
सैषा (भा) . ,	८१, १९	स्वरितञित्तशब्देति	५५५, १
सैषाससारिणां सञ्ज्ञा		स्वरितजिद्विषयेति	५५९, ७
(हरि) ..	८०१, ५	स्वरितेनाधी ..	७६४, १
सोऽपिदोष (भा)	१०६६, ६	स्वरितेनेति (भा) ..	१४५, ६
सौकर्याति शयेति (के)	५२७, ७	स्वरदोषति (के) ..	१९०, ४
सौकर्येति ..	५२९ ४	स्वरेणेति	९५९, ६
सौत्रत्वादिति	५३, १९	स्वरेनास्तीति (भा)	६९५, १९
सनकेशादिति	९८५, ११	स्वशक्तौ (हरि)	७९९, १९
(केशशब्दो भगवाची इति तु		स्वस्तेति (के)	४८९ ४
अथैव नागेशेनोक्तम् ।)		स्वसादि	९१९, ७.
स्ववेति (के)	१ ४४, ८	स्व्याखनदी	६५४९, ९
स्वतन्त्रमिति (भा)	९४५ ३	स्व्याख्या विति	६६०, ४
स्वत एव (के) ..	६१, ८	स्थानि	५९, ३
स्वमन्त इति (के)	९४८, ३	स्थानेष्वभिहितो वायु	
स्वतन्त्रोऽपामिति (भा)	९५९, १	(हरि)	७९९ ८

स्यानेऽन्तरतमेनापीति

(भा)

४१७ १

स्यात्यापच्यत (कै)

८४५ ५

स्यानिनि

२१, १०

स्यादपि स्यादिति

२६६ ८

स्यादेतदिति (भा)

५२, २

स्यादिति

२४, १४

स्यान्तस्य (भा)

८५, ५

खाद्यादिति (भा)

५७१, १५

खान्नकमकारा

४७१, १६

म्यातन्ध्रमिति (कै)

८४८, २

खाभाविकमिति

२६५ १

खार्थं य इति

५५६, ६

खार्थं (कै)

८६७, ६

खाद्यदर्शनादिति

८५५, ७

खात्रयमिति

८२९, २

५६६, १२

ख्रिय (भा)

२१७, ७

ख्रियमाचक्षाते (भा)

६६०, ११

ख्रियमिति

६६, १

ख्रियनवेति

६६३ ८

ख्रियामाख्यायिवे

६६१, ८

खौ

२१ १

२२१, २

खौति (कै)

२०६, १

खौत्युक्ता

१६५ ८

खौपुसकृत

२०७, ८

खौप्रत्ययनेति (भा)

१५४ ११

खौभ्य इति (पा)

६०८ २

खौकुवन्ति (कै)

४५६, ४

खृत इति (भा)

२५, २

खेति (भा)

२५६, ७

ह ।

हन्ते इत्यादि (कै)

१००४, ४

हयवरट (शिवस्त्र)

११४, २

हरतेरिति (कै)

८१, १७

हरितहरिणयोरिति (कै)

२२६, ५

हरिवेति (भा)

२२२, ६

हरिव (भा)

८४, ४

हरिवच्चो (भा)

४६४, १२

हर्षादिष्वेवेति

४७४, १५

हलन्त स्यादिति

२७, ५

हलन्तादिति (कै)

२८, २

हल प्राधान्यादिति

८२, ६

हला लिति

५१, २

हलप्रक्षणादिति

२८८ ५

हलङ्गाबभ्य

२१५, ८

हसादीनाम् (भा)

४६४, २

हवीति (कै)

२६४, ५

हस्तिन इति

१ ७७, ५

हस्य लिति

२८८ ४

हिमाद्र इति (कै)

८२१, ५

ह्रस्वाविति

५६५ १

ह्रवच्चोरिति (भा)

४६४, १०

हेतुन इति (कै)

८६०, १

हेतुमदिति ...	१०१७, ङ	ऋस इत्येवमिति ...	५५, १०.
हेतुरहितमिति . .	१०१, १०	ऋसल लिति . . .	११७, ङ
हेतुरिति . . .	१०१२, ४	ऋसप्रदेशेष्वजपञ्चमिति	
हेतुविषयत्वादिति . .	१०१५, २	(कै) ...	५१, १०
हेतुशाकल्यस्येति (भा)	१०१२, ६	ऋसानामेवेति (कै) .	११, ६
हेतुसञ्ज्ञेति (कै) .	५६०, ङ	ऋस्येति . . .	११, ७
ऋस इतीति .	६५६, २	ऋयत्यादय (भा) ...	६१४, ७

महाभाष्यप्रदीपोद्द्योतः ॥

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो
गुरुभ्यो नमः ॥

गाङ्गुटादिभ्यो ऽजिण्डित् । १ । २ । १ ॥

अस्य 'तद्वदतिदेशेन वार्त्तिकानुत्यानमाशङ्क्याह

'चत्वारो ऽचेति ॥ (कै)

उपक्षिप्ताः । (कै)

दूषणद्वारा साक्षाच्चोक्ता इत्यर्थः ॥

तच्चायेति । (कै)

तत्र हि गाङ्गुटादिभ्यः परोऽजिण्प्रत्यय इत्सञ्चकडकारयुक्त

१ तद्वदतिदेशो ऽकिद्विधिप्रसङ्गः । वा ॥

२ चत्वारोऽत्र पक्षा उपक्षिप्ता भाष्ये । डि त्वकित्त्वसम्बन्धप्रतिपादन
भावनासञ्चाकरणमतिदेशश्चेति ॥

(गाङ्गुटादिभ्यो ऽजिण्डित् । १। २। १ ।) (अ १। पा २। अ १)
इत्यर्थः ॥ १“तयोरिति” तच्छब्देन गुणभूतयोरपि डकारककार-
योर्वुद्धिस्तथा परामर्श इत्याह भाष्ये

डकारककारयोरिति । (भा)

यथा चैतत्तथा पस्यग्रायामुक्तम् ॥ “डित्त्वक्त्वयोरप्रसिद्धि-
रिति” तद्व्यवहाराप्रसिद्धिरित्यर्थस्तदाह

येन तस्येति ॥ (कै)

सत्त्वे वेति । (कै)

षडादेरिति शेषः ॥ अजिण्डग्रहणवैधर्थापत्त्या च १“मो राजी”ति-
वक्तोपाभावार्थमनुवाद इति न शङ्क्यम् । ननु शशविषाणादिशब्दै-
रसतापि विषाणेन शशस्य सम्बन्ध प्रतिपद्यते इति चेन्न । तद्वद-
स्याप्यग्रामाण्यप्रसङ्गात् ॥

अजिण्ड् ग्रहणेति । (कै)

न च “वृद्धेद्” इति विहितञ्यड १कमेर्णिङश्च व्यावृत्तये
तदिति वाच्यम् । “गाङ्गुटादिभ्यो”नेन तयोर्विधानेऽपि प्रत्यया-
धिकारेऽस्य पाठाभावेन प्रत्ययत्वाभावाद् जकारणकारयोरित्त्वा-
प्रवृत्तौ जिणतोस्तयोरसम्भवात् ॥ भाष्ये

१ डित् किद्वचने तयोरभावादप्रसिद्धिः । वा । डित् किद्वचने तयो-
रभावान्डकारककारयोरभावात् डित्त्वक्त्वयोरप्रसिद्धिः ॥

२ मो राजि सम कौ । ८ । ३ । १५ ॥

३ वृद्धेत्कोसलाजादाङ्गप्रङ् । ४ । १ । १७१ ॥

४ अ ३ । पा १ । सू ३० ॥

सहाभाष्यप्रदीपोदद्योत । ३
(अ १। पा २। आ १) (गाङ्गुटादिभ्यो ऽञ्जिण्डित् । १। २। १।)

‘भाष्येते तर्ह्यनेनेति । (भा)

प्रकरणेनेत्यर्थ ॥ ननु “भाष्येत” इत्युक्त पञ्चमी निर्देशेनादेश
विध्यसम्भवादत् आह •

गाडिति ॥ (कै)

गाडादिभ्य परस्य प्रत्ययस्य तव्यादे सिद्धत्वादिगेषण एव
विधितात्पर्यमित्याह

ङकार इति ॥ (कै)

नन्वेव लोपस्यावश्यकत्वेन विधान व्यर्थमत आह

इतां चेति । (कै)

एव च कार्यार्थविधानमिति भाव ॥ ननु भाष्यमान सर्वो-
ऽप्यादेश एवेत्यत्र मानाभावादादेश प्रतिषेध इत्युक्तमत आह

टित्त्वेति । (कै)

अनेनागमत्व निराकृतम् ॥ उरण्परवदनन्तरोऽस्त्विति चेदत्राह

ङ इदनन्तर इति ॥ (कै)

नन्वेवमपि बङ्गव्रीहिणा डिच्च्ब्देन प्रत्ययाभिधानात्तस्य चाने-
कालत्वात् कथमादे स्यादत् आह

तत्पुरुष इति ॥ (कै)

न च तस्यादित्वे इत्त्व व्यर्थ १“लशक्तद्धित” इत्येव सिद्धिरिति

१ भाष्येते तर्ह्यनेन । गाङ्गुटादिभ्यो ऽञ्जिण्डित्त्वतीति । अस्ययोगास्तिट्-
क्तिः (१। २। ५) भवतीति ॥ २ अ १। पा ३। सू ८ ॥

(गाङ्गुटादिभ्यो ऽजिञ्जित । १। २। १।) (अ १। पा २। अ १)

वाच्यम् । अतद्धित इति पर्युदासेन प्रत्ययसंज्ञाकास्तिकादेरेव तेनेत्त्वविधानात् ॥ अनुपपादोऽनुपपत्ति । तामेव दर्शयति

^१कुटितेत्यादाविति ॥ (कै)

^२अथ अस्मादेवेति ॥ (कै)

अन्तरतमपरिभाषासंज्ञातादित्यर्थ ॥

अन्त्यस्य स्युरिति । (कै)

न च डित्वस्य गुणप्रतिषेधाद्यर्थत्वेना^१चारितार्थान्तातड्न्यायेन सर्वादेशो भविष्यतीति वाच्यम् । गुणप्रतिषेधाद्यर्थत्वे सर्वादेशत्व सर्वादेशत्वे च तादर्थ्यमित्यन्यान्याश्रयेण सर्वादेशत्वान्तातड्न्यादेश-
त्वापत्तेरिति भावः । तातडस्तु यथा सर्वादेशत्व तथोक्तम् ॥ भाष्ये

^२तस्मादित्युत्तरस्य इति । (भा)

एव च “^३आदे परस्व” इत्यस्य प्राप्तादेशपक्षे इष्टमिद्वे स

१ कुटितेत्यादौ प्रसिद्धडित्वाच्च डादयो यद्यादेशा क्रियन्ते तदा नैते तदर्थमभिधाने समर्थास्तडादयश्च नेह शास्त्रे प्रसिद्धा ॥

२ अथास्मादेव वचनादपूर्वा क्रियेरन् तदा डित्वेत्यन्त्यस्य स्युः ॥

३ गुणप्रतिषेधार्थत्वे सर्वादेशत्व सर्वादेशत्वे च तादर्थ्यमित्याद्यर्थत्वेन ।

इ पुस्तके अत्र एवमभिधपाठोऽस्ति तत् न सम्यक् ॥

४ एव तर्हि षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशा उच्यन्ते । न चात्र षष्ठी पश्याम ।

“गाङ्गुटादिभ्यः” इत्येषा पञ्चम्यजिञ्जिति प्रथमाया षष्ठी प्रकल्पयि-
ष्यति तस्मादित्युत्तरस्य (१। १। ६७) इति ॥

५ अ १। पा १। सू ५४ ॥

(अ १। पा २। आ १) (गाङ्गुटादिभ्यो ऽजिगन्डित् । १। २। १।)

न युक्त इति भाव । सम्प्रसारण व्यचे “ग्रहिज्या” इत्यनेन ॥

१“गाङ्गुटादिभ्य” इति व्यचिमेवानुवदेदिति भाव ॥ भाष्ये

किङ्ङ् ग्रहण इति ॥ (भा)

“किङ्ङित्ते”त्यादावित्यर्थ ॥

कचिमेति । (कै)

उभयगतिमजानत इदं दूषण बोध्यम् ॥ भाष्ये

एष ब्रह्मदत्त इति (भा)

भेदप्रदर्शनम् ॥ “अब्रह्मदत्तम्” इत्याख्याय चेत्यादि ॥ तदाह

निर्ज्ञाते भेदे इति । (कै)

निर्णीते भेदे इत्यर्थ ॥

अतिदेशगतिरिति । (कै)

तत् फललाभ इत्यर्थ । आहार्यारोपस्य तत् कार्यबोधनफल-
कत्वादिति भाव ॥ व्यपदेशातिदेशे किद्व्यपदेशविरुद्धा कि
व्यपदेशस्य स्वाश्रयस्य निवर्त्तनादाह

१ व्यचिमेवानुवदेदित्यारभ्य उभयगतिम इत्यन्त नास्ति गोखडस्तुकार-
सङ्गच्छीत इग्लगडीयभाष्यपुस्तके । तत्तु लेखकप्रमाद एव ॥

२ तद्वदतिदेशस्तर्ह्ययम् । गाङ्गुटादिभ्योऽजिगन्डित्त्वतीति । अस्यो
गाङ्गुटकिङ्ङित्त्वतीति । स तर्हि वतिनिर्देश कर्त्तव्यो न ह्यन्तरेण
वतिमतिदेशो गम्यते । तद्यथा । एष ब्रह्मदत्त । अब्रह्मदत्त ब्रह्मदत्त
इत्याह तेन मन्यामहे ब्रह्मदत्तवदय भवतीति । एवमिहाप्यडित
डिदित्याह डिददिति गम्यते । अकित किदित्याह किददितिगम्यते ॥

३ निर्ज्ञाते भेदे तत्कार्यप्राप्तये तद्रूपारोपण क्रियते इत्यातिदेशगति ॥

६ महाभाष्यप्रदीपोदयोत ।
(गङ्गाटादिभ्यो ऽष्मिन्डित् । १। २। १ ।) (अ १। पा २। सू १)

कार्येति ॥ (कै)

व्यपदेशम् । (कै)

डित्वादिरूप निमित्तम् । करणे घञ् । यदि तु अतिदिश्व-
मानविरुद्धस्वाश्रयकार्याभाव अतिदेशस्वभावसिद्ध । यथा तत्रैव^१
मद्यपानादिनिवृत्तिरिति न दोषस्तथापि परिहारान्तरस्याभिधा-
स्वमानत्वान्नैतत् सुष्टुनिरूपित भगवता ॥

विशिष्टमचेति । (कै)

तत परस्य यत्तन्नातिदिश्यत इत्यर्थ ॥ सप्तम्यर्थे वतेरविधाना-
दाह

सप्तम्यर्थे इति ॥ (कै)

यद्यपि सप्तम्यर्थवत्यनैकदेशस्तदर्थं प्रयुक्त “सत्या सत्यभावे”ति-
वदित्यपि भाष्याग्रयो वक्तु शक्यस्तथापि “सर्वधातुकमि”ति
सूत्रविषये पचेतामित्यादौ “आतोडित” इति स्वकार्यस्यातिदे-
शानापत्तिरत आह

अयं भाव इति ॥ (कै)

तद्रूपासङ्गः । (कै)

तद्रूपारोप इत्यर्थ ॥ निर्लिङ्गव्याख्यानमयुक्तमत आह

उपदेशेति ॥ (कै)

पूर्वस्येति । (कै)

(अ १। पा २। आ १) (गाङ्गुटादिभ्यो ऽञ्चिण्डित् । १। २। १।)

परभिन्नस्येत्यर्थः ॥ प्रथमोपा

इत्यस्त्वेग्नपि । (भा)

इत्यपिना षष्ठ्यर्थस्य हस्तेनोभयसिद्धिः । “तेन तुल्यम्” इति
वत्यनैकदेशत्वाभावे तात्पर्यात् तेन तत परस्य यत्कार्यं तन्नेति
बोध्यम् ॥

अनुबन्धभेद (कै)

इत्यस्य प्रत्ययादावित्यादि ॥

अतिदेशोऽपि भेदेनेति । (कै)

अत्र प्रकरणे इत्यादि । अपिना तत्तत्प्रदेशेषु यो भयग्रहण
न कर्त्तव्य भवतीति सूचितम् । श्वे “विभाषाधेट् श्व्यो” इति
चड् । “जृल्लभु” इत्यड् च । वचे “अस्यति वक्ति” इत्यड् ।
“वच उम्” इत्युम् । सर्वत्र डित्वे कित्वे वा दोषा ॥ भाष्ये
यथेह भवतीति । (कै)

१ अ ५ । पा १ । सू ११५ ॥

२ अ ३ । पा १ । सू ४६ ॥

३ अ ३ । पा १ । सू ५८ ।

४ अ ३ । पा १ । सू ५२ ॥

५ अ ७ । पा ४ । सू २० ।

ई यथेह भवति सुप्त सुप्तवान् इत्येव स्वपित स्वपिथ अत्रापि प्राप्नोति ।
चडादिषु प्रयोजनम् । के पुनश्चडाश्च । चडङ्गजिङ् डवनिबधङ्गड ।
चड । यथेह भवति शून शूनवानित्येवमग्निश्चियत् अत्रापि प्राप्नोति ।
अड् यथेह भवति शून उक्त इत्येवमश्वत् अवोचत् अत्रापि प्राप्नोति ।
नजिङ् । यथेह भवति सुप्त इत्येव स्वप्नक् अत्रापि प्राप्नोति । ड्वनिष् ।
यथेह भवतीष्ट इत्येव यज्वा अत्रापि प्राप्नोति । अथड । यथेह
भवत्युषित इत्येवमावसथ अत्रापि प्राप्नोति । नड् । यथेह भवतीष्ट-
मित्येव यज्वा अत्रापि प्राप्नोति ॥

(गाङ्गटादिभ्यो ऽञ्जिण्डित् । १। २। १।, ~~अ १। पा २। षा. १~~)

भाष्यस्य यथेह शून इत्यादौ ~~(क)~~ च । तथा चडा-
दावपि स्यादित्यर्थ ॥ ३१

अथङ् इति (भा)

एवमानुपूर्वीक एव प्रत्यय इति भाव । अन्यथा फलाभावाद्
“उपसर्ग वसे” इत्यत डिदित्यनुवृत्तौ भाष्यासङ्गति स्पष्टैवेति
केचित् ॥ भाष्ये

‘अपर आहृति । (भा)

यद्यपि सर्वत्र डित्वे कित्वे वा सूत्रे तत्पदमेवोपादातव्यमेव च
सर्वथा “जागरित” इत्यादौ गुणभवनमसिद्धम् इति भाष्यदृष्टान्ता-
सङ्गतिस्तथापि “जागरित” इत्येतत्सिद्ध्यर्थमन्यतरदपि यदि तत्
सूत्रेण क्रियते तदाऽय ग्रन्थ इत्याहु ॥ १“नू धू” कुटादौ ॥

सप्तमीनिर्देशादिति । (कै)

वस्तुत “पूर्वस्य कार्य्येऽतिदेश” इत्यस्य परभिन्न कार्य्य इत्यर्थ ।
स्वकार्य्यस्त्वित्यत एव “^२आतो डित” इत्यादीति बोध्यम् ॥ ननु
“^३नक्का” इति निषेध औपदेशिकस्यैवेति न दोषोऽत आह

न क्तेति ॥ (कै)

१ अपर आह जायो गुणविधि । जागर्त्तेर्गुणविधि प्रयोजनम् ।

यथेह भवति जागरित जागरितवानित्येव जागृत जागृत्य इत्यत्रापि
प्राप्नोति ॥

२ शू स्तवने । धू विधूनने ॥

३ अ ७ । पा २ । सू ८१ ॥

४ अ १ । पा २ । सू १८ ॥

(अ १। पा २। आ १) (गाङ्गुटादिभ्यो ऽचिण्डित् । १। २। १।)

ननु औपदेशिकस्य प्रथमोपस्थितत्वेन तन्निषेधेन चरितार्थमा-
तिदेशिकं न निषेधेदित्यरुचेराह

‘अथवेति ॥ (कै)

न स्यादिति । (कै)

कुटादिभ्य परस्य कित्त्वविधानं त्वन्यत्र चरितार्थं कुटिला
इत्यादौ कित्त्वप्रतिषेध एव स्यात् । न तु कित्त्वमिति भाष्याच्च-
रार्थं । एव च कुटिला इत्यादौ गुणः स्यात् ॥ ननु पृथगनुबन्ध-
करणेऽपि नुविलेत्यादौ कथं “श्रुक” इति निषेधो न ॥ औपदे-
शिककित्त्वसत्त्वादित्यत आह

‘डित्वेनेति ॥ (कै)

भाष्ये

‘तस्मादिति । (भा)

एव चादेशे पञ्च इति स्थितम् ॥

१ अथवा यदप्राप्तं कार्यं तदतिदिश्यते इति क्वाप्रत्यये कित्वातिदेशः
एव न स्यात् ॥

२ अ ७। पा २। सू ११ ॥

३ डित्वेनात्र कित्त्वयेन नाप्राप्तिन्यायेन बाध्यत इति भावः ॥

४ तस्मान् नूत्वा ध्रुत्वेत्येव भवितव्यम् ॥

सार्वधातुकमपित् । १।२।४ ॥

लिङ्गादिति । (कै)

चडादीना डित्वादित्यर्थ । तुल्यजातीयस्य ज्ञापने तृजादौ
डित्वमतिव्याप्तम् । धातुप्रत्ययसामान्यविषये तु ज्ञापकेऽव्याप्तमिति
भावः ॥ आर्धधातुकशब्दस्य चरत्याद्यर्थटगन्तत्वेनान्तोदात्तत्वाद्
“बङ्गचोऽन्तोदात्तादि” इति ठञ् प्राप्नोतीत्यत आह

अर्धेति । (कै)

अर्द्धधातुशब्दः तत्पुरुषेऽन्तोदात्तः ततश्च भवादावर्थं “बङ्गच”
इति ठञ् जित्वादाद्युदात्तत्वमिति भावः ॥

भवेति । (कै)

तेषु भवा सञ्ज्ञार्धधातुकमित्यर्थः ॥

ठञन्तत्वादिति । (कै)

आर्द्धधातुकशब्दस्येति शेषः । आर्द्धधातुकसञ्ज्ञाया रुञ्जित्वेन
भवानार्द्धधातुकीयानित्यर्थः । आर्द्धधातुक इति वदार्द्धधातुका-

१ अ ४ । पा ३ । सू ६७ ॥

२ उपलब्धविवरणपुस्तके “अर्धेति” इति पाठोऽस्ति । भाष्ये कैयटे च
“आर्ध” इति दृश्यते ॥

३ आर्धधातुकेषु भवा इति ठञन्तत्वादन्तोदात्तत्वाभावाद् “बङ्गचो-
ऽन्तोदात्तावृच” इति ठञभावे रुद्धाच्चे भवति ॥

(अ १। पा २। आ १)

(सार्वधातुकमपित् । १। २। ४ ।)

निति वक्तव्ये ^१आर्द्धधातुकीयानित्युक्ति “प्रियतद्धिता दाच्चि-
णांत्या” इति न्यायेनेति बोध्यम् ॥ ननु हेर्ङित्वेनैव सिद्धे तदा-
देशतातडो ङित्व सार्वधातुकाङित्वस्य ज्ञापक स्यादत आह

^२तातडस्त्विति ॥ (कै)

पित्त्वान् ङित्त्वाप्राप्तिरिति । (कै)

तद्धि सुत्वेत्यत्र तुर्गर्थमनुदात्तार्थं चावश्यकमिति भाव । एव
च पूर्वसूत्रे सहनिर्देशादिहापि तदुच्चारणमिति तात्पर्यम् । यद्वा
^३ङ्वनिप् प्रक्षिप्त । ^४“ङ्वनिप् भूतकालानामिति” च प्रक्षिप्त पाठ
इति तात्पर्यम् ॥

^५लुङ्विकरणानामिति । (कै)

ते च सिद्धिणादय ॥

१ सार्वधातुकग्रहण किमर्थम् । अपिद्वितीयत्यन्तमान आर्द्धधातुक-
स्याप्यनेनापितो ङित्व प्रसज्येत । कर्त्ता हर्त्ता । नैष दोष ।
आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानेनार्द्धधातुकस्यापितो ङित्व भवतीति
यदयमार्द्धधातुकीयान् काश्चिङित करोति चडङ् नजिङ् ङ्वनिवथ-
ङ् नड । सार्वधातुकेऽप्येतज्ज्ञापक स्यात् । नेत्याह । तुल्यजातीयस्य
ज्ञापकम् । कश्च तुल्यजातीय । यथा जातीयकाश्चङङ् नजिङ्
ङ्वनिवथङ् नड । कथं जातीयकाश्चैते । “आर्द्धधातुका ॥

२ तातडस्तु ङित्व त्रिप पित्त्वादप्राप्तमित्यज्ञापक सार्वधातुकाङित्वस्य
क्वनिपो ङित्वमज्ञापकमस्य हि पित्त्वान् ङित्त्वाप्राप्ति ॥

३ क्वनिप् प्रक्षिप्त ॥

४ ५ यद्येतदस्ति तुल्यजातीयस्य

ज्ञापकमिति चडङौ लुङ्विकरणानां ज्ञापकौ स्याता नजिङ्वर्त्तमान-
कालानां ङ्वनिप्भूतकालानामथङ्शब्द औणादिकानां नङ्शब्दो
घञर्थानाम् । तस्मात् सार्वधातुकग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥

* ‘आर्द्धधातुकीया’ इति पाठोऽपि भाष्ये दृश्यते ॥

प्रत्यादिवद्भावादिति । (कै)

शाब्दफललाभादादिवत्त्वमेव प्राप्नोति नत्व तद्भाव, तेन हि
डित्त्वाभाव आर्थ फलति न तु शाब्द इति भाव ॥

साधारणेति । (कै)

व्याश्रयेऽप्यस्य प्रवृत्तिमङ्गीकृत्येदम् । वस्तुतस्तु विभिन्ननिमित्ते
प्रवृत्तावपि विभिन्नस्थानिकेन तत्परिभाषाप्रवृत्तिरिति भाष्याश्रय ॥

यद्यपीति । (कै)

अकारयोरेकादेशस्योक्तन्यायेनापित्वेऽपि उभयत आश्रयणेऽन्ता-
दिवत्त्वनिषेधात् सार्वधातुकत्वाभावेन न डित्वम् । परादिवद्भावेन
तु न सार्वधातुकत्वालाभ । परस्य सार्वधातुकावयवत्वेऽपि तत्त्वाभा-
वादिति भाव ॥

परं प्रतीति । (कै)

पर समुदाय प्रतीत्यर्थ । एकादेशस्थानिनावचौ पूर्वपरौ ययो
समुदाययोरन्तादौ एकादेशोऽपि तयोरेवान्तादिवदिति सूत्रार्थ
इति भाव ॥ अभ्युपेत्यापि अचावेव प्रत्यन्तवत्त्वे दोषान्तरमाह

१ साधारणपरिहाराभिधाय वर्णादाङ्गमिति नाश्रित प्रसज्यप्रतिषेधे तु
डित्वनिषेध ॥

२ यद्यपि सार्वधातुकावयवस्याकारस्यैकदेश तथापि पर प्रत्यादिवत्त्वा-
दन्तशब्द सार्वधातुकमपिद् भवतीति स्यादेव डित्व च्यवे इति
घोक्तमैकवचने सर्वस्यैव सार्वधातुकस्यैकादेश इति डित्वप्रसङ्ग ॥

च्यवे इति । (कै)

१“हल अ” सूत्रभाष्ये तु “डिच्च पिन्न पिच्च डिन्न”
इत्यर्थसिद्ध्यर्थं प्रसज्यप्रतिषेध एवाश्रित ॥

यद्यप्युत्तमस्येति । (कै)

२“आडुत्तमस्य” इत्यस्योत्तमस्याडागमो भवति यस्याट् स
पिदित्यर्थ इति भाव ॥ ननु आटायमेकादेशो न च स पिदवय-
वो मिवेव हि पित् इत्यत उक्त

तद्भक्तत्वादिति । (कै)

शास्त्रेण तद्भक्तत्वबोधनादित्यर्थ ॥ डित्त्वविधिप्रतिषेधौ न
पूर्वस्य कार्य्य इत्यत आह

यथेति ॥ (कै)

अव्यवधानबुध्येति । (कै)

ग्रपग्रयोरव्यवधानबुध्येत्यर्थ ॥ भाष्ये

व्यवधानमिति । (भा)

डित्त्वप्रयुक्ते निषेधकर्त्तव्ये शपा व्यवधानमित्यर्थ ॥

१ अ ३। पा १। सू ८३ ॥

२ यद्यप्युत्तमस्य पित्त्व तथापि तद्भक्तत्वादाट् पिदवयवस्यैकादेशे पित्
उत्तमस्यादिवदिति स्यान् डित्त्वनिषेध ॥

३ अ ३। पा ४। सू ६२ ॥

४ यथा स्थानिकाले यथायोग गुणप्रवृत्तिनिवृत्तौ तथाऽऽदेशेऽपि कृते
व्यवधानबुद्ध्या भवत ॥

५ एकादेशे पूर्वविधौ स्थानिवदिति स्थानिवद्भावाद्वावधानम् ॥

असंयोगाल्लिट् कित् । १। २। ५ ॥

“ऋदुपधेभ्य” इति विशिष्योक्ति किमर्थेत्यत आह

“बिभिदतुरिति । (कै)

यद्यपि गुणे कृते कित् कार्याभावात् तदप्राप्तौ कित्त्वमनित्य-
मिति शक्य वक्तुं तथापि कृताकृतप्रसङ्गमात्रेण नित्यत्वमिति भावः ।
न तु कृत्स्नानवकाशत्वादित्युक्तम् । गुणे कृतेऽपि भूतपूर्वगत्या
कृत्प्रतिरेत आह

यथेति । (कै)

अन्यथा जातस्य निषेधायोगेन विशिष्टविधानं व्यर्थं स्यादिति
ल्लवस्थाया प्राप्तगुणं वाधित्वा कृत् एवेति भावः ॥

तथेति । (कै)

ऋदुपधविषयैतल्लक्षणोपपन्नप्रापितनिषेधसामर्थ्यादित्यर्थः ॥ ननु
विधुन्मूलकत्वेन निषेधस्य वलवत्त्वप्रपञ्चः कार्यातिदेशोऽत आह

१ ऋदुपधेभ्यो लिट् कित्त्वगुणाद्विप्रतिषेधेन । वा । अ १। पा २। ५ ॥

२ बिभिदतु बिभिदुरित्यादौ कित्त्वमनित्यगुणस्त्वनित्यवहत इत्यादौ
तु द्वयोरप्यनित्यत्वं तत्र परत्वाद् गुणप्रसङ्गपूर्वविप्रतिषेधाश्रयेण
निवार्यते ॥

३ यथा कृत्स्य कित्कारणसामर्थ्याद् गुणो वाध्यते तथैवेहातिदेशसाम-
र्थ्यादित्यर्थः ॥

^१दुर्वलेनेति । (कै)

अतिदेशदुर्वले हेतु “^२कृतार्थत्वाद्” इत्यन्त ॥

^३तातङ् न्यायेनेति । (कै)

तातङि गुणादिनिषेधार्थत्वेन डित्स्य चरितार्थत्वाद् “अनेकाल्
शिद्” इत्यनेन यथाऽपवाद “डित्” इत्यस्य बाधस्तथेत्यर्थः ।
केचित्तु इदं न युक्तं विचिन्ति गृह्णातीत्यादौ सप्रसारणेन चरितार्थ-
तया डित्स्य गुणनिषेधातिदेशानापत्तेः । अतिदेशोपप्लुततद्विषय-
निषेधसामर्थ्याद् गुणबाध इत्येव वार्त्तिकस्य कैयटेन व्याख्या-
नादेतदाशयानभिज्ञैकदेशिनश्च ^४विषम इत्यादिप्रत्य इत्याहुः ॥

१-२-३ कसस्य कित् करणे प्रयोजनान्तराभावः । इह तु सम्प्रसारण-
विधौ कृतार्थत्वाद् दुर्वलेन अतिदेशेन प्राप्यमाणो गुणनिषेधो दुर्वल-
त्वान्न तद्विधिना सह स्पर्धते तातङ् न्यायेन ॥

४ अ १। पा १। सू ५५ ॥

५ उक्तं वा । वा । किमुक्तम् । न वा कसस्यानवकाशत्वादपवादो गुण-
स्येति । विषम उपन्यासः । युक्तं तच्च यदनवकाशः कित्करणं गुण-
बाधत इह पुनरुभयं सावकाशम् । कित्करणस्यावकाशः । ईजतु ।
ईजु । गुणस्यावकाशः । वर्त्तिता । वर्द्धिता । इहोभयं प्राप्नोति ।
वृते । वृधे । परत्वाद् गुणं प्राप्नोति । इदं तर्ह्युक्तमिष्टवाचौपरश-
ब्दो विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तदं भवति ॥

इन्धिभवतिभ्यां च । १ । २ । ६ ॥

इष्टाभिद्धमेव दर्शयति

वभ्रूवेत्यजिति ॥ (कै)

ननु कित्वविधानसामर्थ्यादनिग् लक्षणाया अपि वृद्धे प्रतिषेधो भविष्यतीत्यत आह

गुणमात्रेति । (कै)

एव च तन्निषेधेनास्य चारितार्थ्येनानिग् लक्षणवृद्धिनिषेधकत्वे मानाभाव इति भावः ॥ ननु छन्दस्येव “समीधे” इत्यादौ न-लोपाद्यर्थं कित्वमावश्यकमत आह

१ किमर्थमिदमुच्यते । इन्धे सयोगार्थ* वचनं भवते पिदर्थम् ॥ अथ योगः प्रकृतोऽवक्तुम् । कथम् । इन्धेऽन्धोविषयत्वाद् भुवो वुको नित्यत्वात्ताभ्यां किद्वचनानर्थक्यम् । वा । इन्धेऽन्धोविषयो लिट् । नञ्छान्तरेण छन्द इन्धेरनन्तरो लिट् लभ्यः । आमा भाषाया भवितव्यम् । भुवो वुको नित्यत्वात् । भवतेरपि नित्यो वुक् । छतेऽपि प्राप्नोत्युच्यतेऽपि । ताभ्यां किद्वचनानर्थक्यम् । ताभ्यामिन्धिभवतिभ्यां किद्वचनमनर्थकम् ॥

२ विनापि सूत्रेणैष्ट सिध्यति सत्यपि चेष्ट न सिध्यति । वभ्रूवेत्यज लक्षणत्वात् वृद्धेरिग् लक्षणत्वाभावात् प्रतिषेधाप्रसङ्गात् । गुणमात्र निषेध एव तु वभ्रूविथ अह वभ्रूव इति च णित्वाभावपक्षे स्यादिति प्रश्नो भाष्ये किमयमिति ॥

* “सयोगार्थे ग्रहणम्” इत्यपि भाष्यम् । † “ताभ्यां लिट्” इत्यपि भाष्ये दृश्यते ॥

^१तचेति ॥ (कै)

नन्वेवं विकरण स्यादत आह

^२आर्धेति ॥ (कै)

नन्वेव शब्दान्तरप्राप्ति क्वापि न स्यादत आह

^३सत्यामपीति । (कै)

श्रौतरूपमादायेति भाव ॥

१ तत्र “कृन्दस्युभयथेति” (६।४।५) लिट् सार्वधातुकात्वात् समीध इति छित्त्वाम्लोपः ॥

२ आर्द्धधातुकाच्च अमोऽभाव । “थ्यत्ययो वज्रलम्” इति वचनादा ॥

३ ‘ओ सुपि’ (६।४।८३) इत्यत “ओ” इति नानुवर्त्तत इति भावः । एकदेशविहृतस्थानन्यत्वाच्च शब्दान्तरप्राप्त्यभावः । सत्यामपि वा शब्दान्तरप्राप्तौ कृताकृतप्रसङ्गित्वाद् वुको नित्यत्व वुकि कृते गुणस्य प्राप्तिरेव नास्तीति नैतयोस्तुल्यवत्त्वम् इति नित्योवगिति भाष्यसुपादायैतदुक्तं कैयटेन ॥

१मडमदगुधकुषुक्लिशवदवसः त्वा । १ ।

२१७॥

२विपरीतेति । (कै)

विशेषणीभूतमृडादिसकोचस्य न्याय्यत्वादय न्याय्य इति भावः ॥
न च लोके प्रधानसकोच एव न्याय्यत्वेन व्यवह्रियते “राज्ञः सकोचः
कार्थ्यः” इति राजनिमित्त स्वयवहारसकोचस्तद्विस्तररूप कर्त्तव्य
इतितदर्थत् । समाधत्ते

१. किमर्थं मृडादिभ्य परस्य क्त्वा कित्त्वमुच्यते किदेव हि क्त्वा । नक्त्वा सेट (१।२।१८) इति प्रतिषेध प्राप्नोति तद्वाधनार्थम् । यदि तर्हि मृडादिभ्य परस्य क्त्वा कित्त्वमुच्यतेनार्थो “नक्त्वा सेट्” इत्यनेन कित्त्व-प्रतिषेधेन । इदं नियमार्थं भविष्यति । मृडादिभ्य एव परस्य क्त्वा कित्त्व भवति नान्येभ्य इति । यदि नियमं क्रियते इहापि तर्हि निय-मान्न प्राप्नोति । लूत्वा पूत्वा । अजाप्यकित्त्व प्राप्नोति । तुल्यजातीयस्य नियमः । कश्च तुल्यजातीयः यथा जातीयको मृडादिभ्य परः क्त्वा । कथं जातीयकश्च मृडादिभ्य परः क्त्वा । सेट् । एवमप्यस्यत्र कश्चिदि-भाषितेत् सोऽनृता नियामकः स्यात् । अस्तु तावद् ये सेटस्तेषां ग्रहण-नियमार्थं य इदानीं विभाषिते तस्य ग्रहणं विध्यर्थं भविष्यति ॥

२ विपरीतनियमस्तु व्याख्यानान्न भविष्यति मृडादिभ्यः क्वैव किङ्कवतीति ।
नह्यनिष्ठार्था भ्रातृप्रवृत्तिर्लक्ष्यमूलकत्वाद्वाकरयस्मृते ॥

(अ १। पा २। आ १) (रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छ सञ्च । १। २। ८।)

व्याख्यानादिति ॥ (कै)

विशेषणार्थं स्यादिति । (कै)

सुत्वेत्यादि च व्यावर्त्यं स्यादित्याहुः । अस्यानर्थकत्वेनैव वारणा-
द्विशेषणव्यावर्त्यं चिन्त्यम् । वस्तुतस्तु क्त्वा कित्वसामर्थ्यादेव तुल्यजा-
तीयापेक्षो नियम इति बोध्यम् ॥ भाष्ये विभाषितेऽग्रहणमुप-
लक्षणमित्याशयेनाह

गुधेति ॥ (कै)

रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संञ्च । १।

२। ८ ॥

ननु “रुदविदे”ति सूत्रे स्वपिप्रच्छिग्रहणमनिटा नियामक
स्यादतो भाष्ये

१ क्त्वा प्रत्ययमात्रस्य नियमः स्यात् । कित्वं तु “क्तातोऽमुन् कमुन्”
(१। १। ४०) इत्यादौ विशेषणार्थं स्यात् ॥

२ ऋडम्दवदवसा क्त्वा कित्वविधानं नियमार्थं गृधकुषक्लिश्रीनां तु रलो
व्युपधाद् (१। २। २६) इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थम् । तत्र विधि-
सम्भवे क्लिशोरनिटं क्त्वा कित्वविधानं नियमार्थं न भवति ॥

३ स्वपि प्रच्छो सन्नर्थं ग्रहणं किदेव हि क्त्वा ॥

रुदविदस्वपीति । (भा)

तत्र सूत्रे खपि प्रच्छोर्गहणमित्यर्थ ॥ तद्धनयन् व्याचष्टे
‘तचेति । (कै)

व्याख्यानात् क्त्वा न सम्बन्ध इति भाव । खपिप्रच्छो क्त्वा
क्त्वविधानमनिट क्त्वा नियमार्थं न भवतीत्यन्वय ॥

‘इको भल् । १।२।६॥

“इको भल्” सूत्र किमर्थमिति वक्तव्ये किमितीक परस्मै-
त्युक्तमत आह

इक इति ॥ (कै)

उत्तरार्थं सूत्रमावश्यकमिति भाव । अत एवेक् धातोर्नगहणम् ।
उत्तरार्थाधिकारानुरोधात् ॥ ननु गणस्य परत्वात् कथं दीर्घो
बाधकोऽत आह

‘अज्झनेति । (कै)

एव चानवकाशत्वादीर्घो गुणस्य बाधक इति भाव ॥ भाष्ये

१ तत्र चरितार्थत्वादनित क्त्वा क्त्वविधानं नियमार्थं न भवति ॥

२ किमर्थमिक परस्य सन क्त्वमुच्यते । भा । “इको भल्” “इल
न्ताच्च” इत्येक एव योग कर्तव्य किमर्थोयोगविभाग इति प्रश्नार्थ ॥

३ ‘अज् भल् गमा सनि’ (६।४।१६) इति दीर्घत्व नाप्राप्ते गुण
आरभ्यमाण तस्य बाधकमिति भाव ॥

द्यते भवेदिति । (भा)

अन्वकाशत्वेन बाधकस्य प्रवृत्त्युत्तरमुत्सर्गप्रवृत्तेरङ्गीकारादिति
भाव ॥

१शास्त्रं प्रवर्त्तमानमिति । (कै)

एव चादृष्टार्थं प्रवृत्त्या शास्त्रस्थानर्थक्याभाचान्न बाध इति
भाव ॥ “शास्त्रमावर्त्तमानम्” इति कचित्पाठ । तत्राप्ययमेवार्थः ॥
ननु शास्त्रस्य साधारणत्वेन ह्रस्वविषये एव बाधो नान्यत्रेत्यत्र किं
विनिगमकमत आह

२ह्रस्वानामेवेति ॥ (कै)

ह्रस्वार्थं दीर्घविधानं चेत् किं तत्राह भाष्ये

भवेदित्यादि ॥ (भा)

गुणायेति । (कै)

एव च तन्नितृत्या रूपविशेषसम्पत्तिः फलमस्येवेत्यर्थः ॥ न
हीति हि शब्द सूचितः हेतु माह

तृप्तीति । (कै)

भाव्यमित्यस्य कर्त्तव्यमिति व्याख्याशेषपूरणमन्यत् ॥

१ शास्त्रपूर्वकात् प्रयोगाद्धर्मो न तु शास्त्रप्रवृत्तिमात्रादिति भावः ॥

२ ह्रस्वानामेव दीर्घविधानसामर्थ्याद् गुणो न स्यात् । दीर्घाणां तु प्रागेव
ताद्रूप्याद्रूपविशेषसम्पत्तिफलत्वाच्चास्त्रस्य दीर्घशास्त्राप्रवर्त्तनाद् गुण
प्रसङ्गः ॥

तृप्तिविशेषेति । (कै)

विजातीयाविजातीयादृप्तिस्तत्तद्भोजनफलमिति भावः ॥ भाष्ये

^१भोजनविशेषादिति । (भा)

भोजनेति कर्मणि ल्युट् । ^२“शिल्पविशेषादिति” पाठः ॥

नहीति । (कै)

तत्र दृप्तिविशेषवत् नात्र दीर्घविशेषः फलमिति भावः ॥

ह्रस्वेष्टिति । (कै)

लक्ष्यभेदादेकस्यापि विधिनियमरूपेण प्रवृत्तिरिति भावः ॥

येन नाप्राप्तिन्यायेन । (कै)

अनवकाशत्वेन ॥

^३ऋदित्वम् । (भा)

“ऋत इद्धातो” इतीत्वम् ॥ णिलोपस्य किञ्चिमित्तत्वाभावात्
कथं णिलोपस्तत्र प्रयोजनमत आह

१ सामर्थ्यात्तत्र पुनः प्रवृत्तिर्भवति भोजनविशेषाच्छिल्पविशेषाद्वा ॥

२ इङ्गलङ्डीयभाष्यपुस्तके “डाक्टर्वल्लार” भाष्यपुस्तके च “शिल्पिविशेषादिति” पाठोऽस्ति ॥

३ इक कित्त्वगुणो माभूद्दीर्घारम्भात्कृते भवेत् ।

अनर्थकं तु ऋस्वार्थं दीर्घाणां तु प्रसज्यते ॥

सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यम् ऋदित्वं दीर्घसम्प्रत्ययम् ।

दीर्घाणां ना कृते दीर्घे णिलोपस्तु प्रयोजनम् ॥

^१असतीति ॥ (कै)

णिलोपस्यापीति । (कै)

बाध्यसामान्यचिन्तायामिति भाव ॥

ज्ञीप्सतीति । (भा)

ज्ञपेश्वरादिणिचि मिता द्रुस्त्वले “^१सनीवन्ते” तीडभावे^२ “आप्
ज्ञपी”ति ईत्वेऽभ्यासलोपे रूपम् ॥ विशेषचिन्तायामपि दोष
इत्याह

अथवेति ॥ (कै)

ननु येननाप्राप्तिन्यायेन यत्रोभयापवादतासम्भावना तत्रैषा व्यव-
स्थापकत्वं न च तथा प्रकृते । यथैत्येधतीत्यादौ पररूपत्वावच्छिन्ने
वाधे किं शास्त्रविहितस्येत्याकाङ्क्षाया मध्येऽपवादा पुरस्तादिति
न्यायविषय । येनेत्यस्य यद्वर्मावच्छिन्न कार्येणेत्यर्थ । येन लक्षणे-
नेत्यर्थं तु नास्य विषय । नापि कार्यभेदे यच्छब्दपरामर्शानुगम-
करूपाभावादित्येन । व्यक्तिपक्षे किमिदं गुणवाधकतया सर्वविषयम्
उतणिलोपवाधकतया णिविषयमिति सन्देहे व्यवस्थायाया अव-
स्थापेचितत्वेन शास्त्रप्रवृत्ति स्वरूपपादेत्यभिमानात् । वस्तुतस्त्वेव सति
णिगमेत्येव वदेदिति बाध्यसामान्यचिन्तापक्षमाश्रित्यैव भाष्यव्या-

१ अ ७ । पा १ । सू १०० ॥

२ असति कित्त्वे गुणवस्ति लोपस्यापि विशेषाभावाद्दीर्घत्व बाधक स्यादित्यर्थ ॥

३ अ ७ । पा २ । सू ४६ ॥

४ अ ७ । पा ४ । सू ५५ ॥

स्थोचितेति दिक् ॥ नन्वसत्यपीति येनेत्यस्य येन कार्य्येणेत्यर्थ
इति भाव ॥

नैतदिति । (कै)

येनेत्यस्य स्वेतरेणेत्यर्थकतया पदावाध्यसामान्यचिन्तापरत्वमस्य
न्यायस्य तदाऽय ग्रन्थ इति भावः ॥ भाष्ये कित्वाग्नेन दोष इत्याह

तत्र णिलोपस्येत्यादिना ॥ (भा)

प्रतिपदविहितेनेति । (कै)

मीविषयेणाचरितार्थनेत्यर्थः । एव च तत्र सूत्रे मीग्रहणेन
मिनातेरपि ग्रहण दीर्घस्य प्रयोजनमिति भावः ॥

सावकाशमिति (भा)

भाष्यस्य सार्थकमित्यर्थः ॥

परत्वादिति । (भा)

यद्यपि प्रमित्सतीत्यत्र अपवादत्वाद् दीर्घेण गुणस्येव ज्ञीसृती-
त्यत्र वाध्यसामान्यचिन्ताया णिलोपस्यापि वाधेन भाष्यम् । तथापि
दीर्घसमानकालिकस्य णिलोपस्य गुणस्येव वाधेऽपि दीर्घं कृते
स्थानिवत्त्वेन प्राप्तणिलोपः स्यादेव । न च दीर्घविधानसामर्थ्यम् ।
इस्भावे सामान्यग्रहणसम्पादनेन कृतार्थत्वात् । एव च परत्वादि-
त्यस्य दीर्घान्तरकाल प्राप्यत्वादित्यर्थः । भ्रष्टावसरन्यायस्तु शास्त्रेणा-
स्त्येवेति भावः ॥

१ यथैव तर्ह्यसति कित्त्वे सावकाश दीर्घत्व परत्वास्त्रिलोपो बाधत इव
गुणोऽपि बाधेत ॥

यच्च लक्षणेति । (कै)

यथा “विभाषा दिक्समासे” ^१तृतीयासमास इत्यादौ । तच्च हि समासशब्दस्य सञ्ज्ञार्त्वेन तज्ज्ञानाय लक्षणपर्यालोचनमित्यर्थ ॥

प्रयोगरूपेति । (कै)

तच्च मीयत इत्यादौ प्रयोगनिष्ठम एव हि “गामादाग्रहणेष्व विशेष” इत्यादेरसङ्गति स्यादिति मा साहचर्यात् मीशब्दाग्रेऽपि सा नप्रवर्त्तत इत्येव समाधातु युक्तम् ॥ तद्ध्वनयन्नाह

नन्वेवमसत्यपीति । (कै)

किञ्चाभावेऽज्विषयत्वेनात्वस्य सुलभत्वादिति भाव । एव च मीग्रहणमपि व्यर्थमिति तात्पर्यम् ॥ भाष्ये

मीनातिमिनोत्योर्दीर्घत्वेकृते (भा)

इत्यत्र पर्जन्यवृत्तप्रवृत्तिमाश्रित्यमीनातिनिर्देश ॥ “परत्वादि” त्यसोत्तरकालप्राप्तत्वादित्येवार्थ । यथादीर्घोत्तर स्थानिवत्त्वेन णिक्तोपो भवति । एव तत्प्रवृत्त्युत्तरमेव गुणोऽपि स्यात् दीर्घत्व तु सामान्यग्रहणविघातार्थं स्याद् इति भाव ॥

नास्त्यनवकाशत्वमिति । (कै)

नास्त्यनर्थकत्वमित्यर्थ ॥

१ यच्च लक्षणाभिनिर्द्घतत्वेन शब्दरूपमपेक्ष्यते तच्च लक्षणप्रतिपदोक्तधोरिति परिभाषोपस्थानं न तु यच्च प्रयोगरूपाश्रयणं तच्च ॥

२ अ १। पा १। सू २८ ॥

३ अ १। पा १। सू ३० ॥

४ मीनाति मिनोत्योर्दीर्घत्वे कृते मीग्रहणेन ग्रहणं यथास्यात् ॥

२६

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

(हलन्ताच्च । १। २। १० ।)

(अ १। पा २। आ १)

दीर्घत्वं वाध्यते इति । (कै)

प्रवर्त्तमपि निवर्त्त्यते इत्यर्थ ॥

धातुरवकाश इति । (कै)

तस्य च कुटादिवप्रयुक्तडित्त्वेन गुणनिषेधाद्दीर्घश्चरितार्थ इति भावः । एव चेद् भावे एवावकाशोक्तिर्भाष्योक्ताऽसङ्गतेति तात्पर्यम् ॥

उह नेति ।

न चाज्ञादेशगमेरित्यर्थलाभार्थम् अज्ग्रहणम् । हनिसाहचर्येण लुप्तिकरणस्थानिकादेशगमेरेव ग्रहणेनादोषात् । एव कुड सत्त्वेऽपि न क्षतिरिति बोध्यम् । कुगुधुभ्य कुटादिभ्य सनोऽनभिधानमित्यन्ये ॥

हलन्ताच्च । १। २। १० ॥

अन्तशब्दस्य समीपवचनत्वान्नार्थानुपपत्तिर्हल्समीपादिक पर इत्यर्थः । तत परत्वं च सामर्थ्यादिकवर्णव्यवहितं ग्राह्यमत आह

अवयवेति ॥ (कै)

भेद एवावयवावयविभावादाह

अत्यन्तभेदेति । (कै)

भेदाभेद एवावयवावयविभाव इत्यर्थ ॥ भाष्ये दृष्टार्थबोधा-
चमत्वेन निर्देशस्यायुक्तत्वम् ।

^१इको नामेति । (भा)

दगन्तस्य धातोरित्यर्थ ॥

हलन्तः स्यादिति । (भा)

हलन्तावयव स्यादित्यर्थ ॥

अन्यस्य । (भा)

दगन्तस्य । अन्यहल् कथमन्तो भविष्यतीति शेष । इक् पदेन
वर्णमात्रग्रहेऽपि द्वयोर्वर्णयो परस्परमवयवावयविभावो विरुद्ध इति

१ अयुक्तोऽय निर्देश । कथं हि इको नाम हलन्त स्यादन्यस्यान्य ।
कथं तर्हि निर्देश कर्तव्य । इवतो हल इति । यद्येव यियक्षति
अत्रापि प्राप्नोति । एव तर्हि गुणधातुहलन्तादिति वक्ष्यामि । एवमपि
दम्भेर्न प्राप्नोति । सूत्रं च भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तम-
युक्तोऽय निर्देश इति । नायुक्त । अन्तश्शब्दोऽयमस्येवावयववाची ।
तद्यथा । वस्त्रान्त वसनान्त । वस्त्रावयवो वसनावयव इति गम्यते ।
अस्ति सामीप्ये वर्तते । तद्यथा । उदकान्त गत इति । उदकसमीप
गत इति गम्यते । तद्य सामीप्ये वर्तते तस्येद ग्रहणम् । एवमपि
दम्भेर्न सिध्यति । योऽत्रेक्समीपे हल् न तस्मादुत्तर सन् । यस्मादु-
त्तर सन्नासाविक्समीपे हल् । एव तर्हि
दम्भेर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात् सिद्धम् ॥ वा ॥
हल जातिर्निर्दिश्यते । इक उत्तरा या हल् जातिरिति ॥

भाव ॥ नन्वानन्तर्यादिषु वज्रव्रीहेरिव मत्वर्थीयस्यायभावाद्दर्शयोर-
वयवावयविभावाभावाच्चेत्वतो हल इत्ययुक्तमत आह

हलन्तादिति । (कै)

सनाच्चिप्तस्य धातोः शब्दस्य रूपस्य वा हला विशेषणान्तदन्त-
विधिरित्यर्थः । वस्तुत इग्वतो हलन्तादिति न्यासकरणे तात्प-
र्यम् । अत एवेगुपधाद्बलन्तादिति वक्ष्यति ॥

१कर्मधारय इति । (कै)

स्वपदार्थप्रधानत्वेनान्तरङ्गत्वादयमेवोचित इति भावः ॥ पूर्व-
निपातदोष परिहरति

२निपातनादिति । (कै)

वज्रव्रीहि पच्येऽप्येतदावश्यकमिति भावः । ३“दम्भइच्चे”ति
इत्वे लघूपधत्वाद्गुणाप्रसक्ते ॥ किं कित्त्वेनेत्याशङ्क्याह

४असतीति ॥ (कै)

नलोप इति । (कै)

५“अनिदितामि”त्यनेन । एकल्व हलन्तादित्येकवचनोपात्तम् ॥

१ एव च हल् चासावन्तश्चेति कर्मधारयः ॥

२ निपातनाच्च विशेषणस्य परनिपातः ॥

३ अ ७ । पा ४ । सू ५६ ॥

४ असति च कित्त्वे नलोपो न स्यात् ॥

५ अ ६ । पा ४ । सू २४ ॥

जातेः स्वगतमिति । (कै)

तस्याप्राधान्येन विवक्षितत्वादेको ब्रीहि सम्पन्न इतिवदिति भाव ॥ ननु जातिनिर्देशे पौर्वापर्यं कथमत आह

यदा तावदिति । (कै)

यद्यप्येकैकव्यक्तियज्ञा जातिस्तथापि ज्ञापकेन विजातीयव्यक्त्यवधाने यत्किञ्चिद्व्यक्तिद्वारक सामीप्यं यत्किञ्चित् व्यक्तिद्वारकं च तत् परत्वमाश्रीयत इति भावः ॥

व्यक्तिद्वारका इति । (कै)

विशेषणीभूतव्यक्तिद्वारका इत्यर्थः । तदपेक्षं व्यक्तिद्वारकं जात्यपेक्षम् ॥

अभिन्नप्रत्ययः । (कै)

हलित्येकाकारं प्रत्ययः । अनेन हलत्वजातौ प्रमाणं सज्ञाशब्दाश्च जातिशब्दा एवेति दर्शितम् ॥

यदापीति । (कै)

तदा तु साक्षादेव परत्वादिति भावः ॥ परस्परभेदकधर्मपरित्यागेन व्यक्तिमात्रविवक्षायां सा एकैवेति तात्पर्यम् । तदाह

भेदव्युदासादभेदाश्रयणादिति । (कै)

अथ पक्षो मञ्जुषायामुपपादितो विस्तरेणास्माभिः शक्तिवादान्ते । परे तु हलजातिरित्यस्य तज्जात्याश्रयं हलसमुदाय इत्यर्थस्तस्य च साक्षादेव सामीप्यं तत् परत्वं चोपपद्यते । तदुक्तं भाष्ये

३० महाभाष्यप्रदीपौद्योत ।
(लिङ्सिचावात्मनेपदेषु । १ । २ । ११ ।) (अ १ । पा २ । आ १)

इक उत्तरा या हल् जातिरिति । (भा)

अत एव ^१“आर्द्धधातुक” इति सूत्रे वक्ष्यति जाते^२ पौर्वा-
पर्यासम्भवाद्

विषयसप्तमी विज्ञास्यत इति (भा)

इत्याहु ॥

लिङ्सिचावात्मनेपदेषु । १ । २ । ११ ॥

सकृत् श्रुतस्यार्थद्वयमिति । (कै)

कालभेदेनार्थद्वयबोधजनकत्वमित्यर्थः ॥ नन्वात्मनेपद यौ लिङ्-
सिचाविति व्याख्याने सप्तम्यनुपपन्नित्यत आह

निर्द्धारणे इति । (कै)

निर्द्धारणं च सजातीययोरिति तदभेदलाभः ॥ भाष्ये

सिजविशेषित इति । (भा)

१ आर्द्धधातुके (२ । ४ । ३५) इति सूत्रव्याख्यानावसरे “अर्थसिद्धिरे-
वैषा यत्सामान्येन पौर्वापर्य्यं नास्ति । असति पौर्वापर्य्ये विषयसप्तमी
विज्ञास्यते” एतदेव उक्तं भवता ॥

(अ १। पा २। आ १) (लिङ्सिचावात्मनेपदेषु । १। २। ११ ।)

सम्भवव्यभिचारयोरभावादिति भाव ॥ ननु लिङ आत्मने-
पदत्वाभावोऽत आह

लिङ् शब्देनेति ॥ (कै)

ननु सम्भावितात्मनेपदपरत्वौ सुट्सीद्युटावेव लिङ्ग्रहणेन
ग्रहीष्येते इत्यत आह

सौयुडादौति ॥

ननु अस्तु उभयोरेकशेषनिर्देशोऽत आह

नवेति । (कै)

अनेन शास्त्रीयैकशेषो वारित ॥

अप्रयोग इति । (कै)

कृतैकशेषस्य सूत्रे प्रयोग इत्यर्थ ॥ निर्द्धारणविभक्त्यन्तत्वे सिज्-
विशेषणत्वासम्भवादाह

१आत्मनेपदेति ॥ (कै)

ननु सङ्कच्छ्रुतस्य कथमर्थदयबोधकत्वमत आह

सारूप्यमात्रेति । (कै)

अर्थभेदेऽपीत्यर्थ । अच्चा इति वदिति भाव । सौत्र एकशेष
इति बोध्यम् ॥

१ आत्मनेपदपरत्वादुपचारात् सिजेवात्मनेपदमुच्यते गौणमुख्यार्थयो-
रात्मनेपदशब्दयो सारूप्यमात्रप्रतिबद्ध एकशेष करिष्यत इति
भाव ॥

समुदाये इति । (कै)

व्यपदेशिवद्भावेनेत्यर्थ ॥

अथवेति । (कै)

तन्त्वन्वसहविवचायामपि विद्वन्मानसराजहसेतिवदिति भाव ॥

स्थाव्वोरिच्च । १ । २ । १७ ॥

न प्रयुक्त इति । (कै)

एव च षष्ठीहेतुप्रयोगद्रव्यस्याप्राप्तिरिति भाव ॥

अपत्यरूपस्येति । (कै)

१ अथयवगत पौर्वापर्यं समुदाय आश्रयिष्यत इति भाव । अथवा तन्त्रेण शब्दद्वयोच्चारणादर्थद्वय लभ्यते ॥

२ इच्च कस्य तत्कारेत्त्वम् । कस्य हेतोरिक्कारस्तपर क्रियते ॥ दीर्घोमाभूत् । दीर्घोमाभूदिति ॥ ऋतेऽपि स । अन्तरेणाप्यारम्भ सिद्धोऽत्र दीर्घो “धुमास्थागापाजह्वाति” (६ । ४ । ६६) इति ॥ अगन्तरे जुतोमाभूत् । इदं तर्हि प्रयोजनमन्तरे जुतोमाभूदिति । कुतो नु खल्वेतदनन्तरार्थ आरम्भे ऋतो भविष्यति न पुन जुत इति ॥ जुतश्च विषये स्मृत । विषये जुत उच्यते यदा च स विषयो भवितव्यमेव तदा जुतेन ॥

इच्च कस्य तत्कारेत्त्व दीर्घो मा भूदृतेऽपि स ।

अगन्तरे जुतो मा भूत्जुतश्च विषये स्मृत ॥

तत्त्वेन विवचाया तु कोनस्यात् फिञ् च स्यादिति भाव ।
वस्तुत उक्तादन्य एवेदन्त्वेनेद पदार्थं शेषाधिकारात् । एव चेद-
न्वेनाप्यपत्यबोधे श्रैषिको न साधुरिति ^१“तस्येदम्” इति सूत्रे
“तस्यापत्यम्” इति सूत्रे च निरूपयिष्याम इति चिन्त्यमिदम् ।
स च सम्बन्धो हेतुहेतुमद्भावे पर्यवस्यतीति । भाष्ये हेतोरिति
प्रयुक्त हेतुशब्देन चात्रफनम । इत्सञ्ज्ञकतकार कि मुखसुखार्थं
उततपरसूत्रप्रवृत्त्यर्थ इति विचारतात्पर्यम् ॥

तकार इदिति । (कै)

^१“यस्येति” शेष । वज्रप्रीहेरय त्व । इच्छेत्यचेत्सञ्ज्ञकतकार-
वत्त्व किमर्थमिति भाष्यार्थ । मुखसुखार्थोऽपि तदर्थत्वेन वर्णोच्चा-
रणस्य सार्थक्यादित्सञ्ज्ञा लभत इति भाष्यमतम् । ननु श्रुतत्वाद्
इत्स एव भविष्यतीत्यत आह

^२आन्तरतम्यादिति । (कै)

सूत्रारम्भ विनेत्यर्थ ॥ कि न स्यादत आह

कित्त्वं त्विति । (कै)

तदर्थं सूत्रमावश्यकमिति भाव ॥ “ईत्वस्त्व” इति केद ॥

^३असदृश इति । (कै)

सामर्थ्यादसदृशे इत्यर्थ । अव्यवहितपरोऽनन्तरशब्दो नेति
भाव ॥

१ अ ४ । पा ३ । सू १२० ॥

२ अ ४ । पा १ । सू ६२ ॥

३ अ ६ । पा ४ । सू १४८ ॥ ४ आन्तरतम्यात् प्राप्नोतीति भाव ॥

५ असदृश आदेशे क्रियमाण इत्यर्थ ॥

‘यद्यनेनेति । (कै)

टिग्रहण वाक्येनैव सम्बध्यते न त्वनन्त्येन पदेनेति भावः ॥ भाष्ये
“विषये” प्रश्नाख्यानादिविषये सुत उच्यते । यदा सविषयो भवति
तदायनेनैव सूत्रेण सुतेन भाव्यमित्यनुवाददोषभिया नानेन सुत-
विधानमित्ययमत्र पक्षे भाष्याच्चरार्थं कार्य्यं ॥

‘अन्येत्विति । (कै)

अनन्तरेऽपीति सूत्रेऽसदृशे आदेशे श्रूयमाणेऽपीत्यर्थः । क्रिय-
माण इति पाठेऽपि श्रूयमाण इत्येवार्थः ॥

दीर्घ एवेति । (कै)

आन्तर्यादिति भावः ॥ वार्त्तिके “ऽनन्तरे” इत्यन्त्यानन्तरे श्रूय-
माणेऽपि दीर्घ स्यादिति शेषो बोध्यः ॥ “सुतो माभूदिति”
शङ्कोत्तरत्वेनावतारयति

नन्विति ॥ (कै)

स्यादिति । (कै)

तथाच तत्र सुतदृष्ट स चासति तपरत्वे पुनर्विहितेन दीर्घेण
बाधित सन्नस्यादित्यर्थः ॥ ननु किमिति सुतस्तत्रेव्यत इति शङ्कोते

१ अनेन तपरत्व प्रत्याख्यायत यद्यनेन सुतो विधीयेत तदा यत्रापि
विषयेऽनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोस्त्यादिना सुतो विहितस्तत्राप्यनेन
विधीयेत अस्मिन् कर्त्तव्ये “पूर्वत्रासिद्धम्” इत्याह्निकस्य सुतस्या-
सिद्धत्वात्तत्र पक्षेऽनुवाददोष प्राप्नोतीति ऋक्स एव भविष्यति ॥

२ अन्ये तु तपरत्वमनेन समर्थितमिति व्याचक्षते । अनन्तरेऽप्यादेशे
श्रूयमाणे दीर्घ एव स्यात् ॥

माभूदिति ॥ (कै)

स्मृत इति । (भा)

एव च प्रश्नाख्यानादिविषये तस्येष्टत्वान्न तन्निवृत्त्यर्थं विधान-
मित्यर्थ ॥

१स चासतीति । (कै)

सिद्धे दीर्घे दीर्घविधानसामर्थ्येन बाधादित्यर्थ । सति तु
तपरत्वे दीर्घाप्राप्त्या भुतो निर्विघ्न इति भाव । पश्चात्प्राप्तस्तु तपर-
त्वेन न बाध्यतेऽसिद्धत्वादित्याशय ॥ प्रकारद्वयमपि दूषयति

१भुतेति । (कै)

अनन्तस्य पदस्य टे अपिना वाक्यस्य च टे भुत प्रश्नाख्यानयो-
रित्यर्थस्तस्येति भाव । टिग्रहण वाक्येनैव सम्बध्यते न त्वनन्त्येन पदे-
नेति तु भाव्यतात्पर्यम् । यत्त्वदिदमित्यादौ “गुरोरनृत” इत्ये-
तद्विषय भाव्यमिति तन्न । तेन ह्ययमानार्थवाचिन एव टे भुत-
विधानादित्याह ॥

१ स चासति तपरत्वे न प्राप्नोतीति दीर्घनिवृत्त्यर्थं तपरत्व स्थितम् ॥

२ भुतविधौ तु “वाक्यस्य टे” (८। २। ८२) इत्यधिकारात् कथ
मिकारस्य भुत स्यादिति चिन्त्यमेतत् ॥

३ अ ८। पा २। सू ८६ ॥

न क्त्वा सेट् । १ । २ । १८ ॥

नसेडित्यनेन कथं कित्त्वं क्रियेतेत्यत आह

१अकारेति ॥ (कै)

२विपरीतस्त्विति । (कै)

तथा हि सति ग्रथित्वेत्यादावपि कित्त्वं स्यादित्यर्थः ॥

न तु निर्वृत्तस्येति । (कै)

न चैव क्लोऽपि विद्यमानस्य कित्त्वस्य कथं निषेध इति वाच्यम् । कार्यस्यैव निषेधो न तु विद्यमानकित्त्वस्येति न दोषः । आतिदेशिकस्य निर्वृत्तस्य निषेधे तु तेन कृतकित्त्वार्थस्यानेन प्रतिषेधे विरोधः स्पष्ट एवेति दिक् ॥ ननु थल्यहणाभावेऽपि सिचश्चिष्व-दिटि इत्वे वृद्धावायादेशे च सिद्धमित्यत आह

३स्थासिति । (कै)

तत्र चिष्वद्भावे परत्वात् कृते इत्यन्वयः ॥

१ अकारप्रसङ्गः ॥

२ श्रौडादिभ्य एव परा निष्ठा न किदिति नियमः । विपरीतस्तु निष्ठैवेति व्याख्यानान्न भवति ॥

३ स्थास् आताम् इति स्थिते इत्वं च प्राप्नोति चिष्वद्भावश्च तत्र परत्वाच्चिष्वद्भावे युक् च प्राप्नोति वृद्धिश्च तत्र वृद्धपवादो युगागमः तत्र कृते यकारस्य इत्त्वप्रसङ्गः । न च पुनर्वृद्धिर्लभ्यते । पूर्वमेव युक्ता बाधितत्वादिति भावः ॥

१द्व्यपवादत्वादिति । (कै)

येन नाप्राप्तिन्यायेन न त्वनवकाशत्वेनेति भाव ॥ तदेवाह

न च पुनरिति ॥ (कै)

भाष्ये

२इत्वं कित्सन्नियोगेनेति । (भा)

उत्तरार्थत्वं खण्डयति । तदाह

आतिदेशिकस्यापीति । (कै)

तथा च किञ्चनिषेधे तत्सन्नियुक्ते त्वस्याप्यभाव इति भाव ॥

ज्ञापितेत्वातिदेशिकानिषेधे उत्तरत्राण्युपयोग इत्यन्यत् ॥ ननु

“अनो बज्रब्रीहे” इत्यस्य स्त्रिया विहित नेत्यर्थाद् रेफस्यापि

निवृत्तिर्वाचनिकीति विषमो दृष्टान्तोऽत आह

अन इति । (कै)

प्रत्ययाधिकारात् प्रत्ययस्यैव निषेध इति भाव ॥

३अग्रहणेनेति । (कै)

१ उपलब्धकैयटपुस्तके “द्व्यपवाद” इति पाठोऽस्ति ॥

२ न सेडिति कृतेऽकित्वे निष्ठायामवधारणात् ।

ज्ञापकान्न परोक्षाया सन्निभजग्रहणं विदुः ॥ १ ॥

इत्वं कित्सन्नियोगेन रेण तुल्यं सुधीवनि ।

वस्तुर्थं किदतीदेशान्निगृह्येति क्वाच विग्रहात् ॥ २ ॥

३ अ ४ । पा १ । सू १२ ॥

४ वित्त्वकादिभ्यश्च लुक् (ई । ४ । १५३) इत्यत्र अग्रहणेन ज्ञापित ॥

तद्धि विल्वकादेरुत्तरस्य प्रत्ययस्य भनिमित्ते तद्धिते विधीय-
मानो लुक् प्रत्ययान्तराभावाय कस्यैव सिद्ध इति कम्प्राचस्य लुप्
यथा स्यात् न तु तत्सन्निभयोगशिष्टकुक्ते निवृत्तिरित्यर्थमिति
भाव ॥ ननु युका वृद्धेर्वाधितत्वात् कथमिकारस्य वृद्धिरत आश्च

युगागमेनेति । (कै)

तत्प्राप्तिवेलायामिकाराभावेन तत्र वृद्धेरप्राप्तिरिति भाव ।
अष्टावसरन्यायस्तु शास्त्रे नास्त्येवेति तात्पर्यम् । वस्तुतो “ऽयवा-
ऽस्त्वचेत्वम्” इति भाष्यमेकदेश्युक्तिर्विन्मतोर्लुका टिलोपमात्रबाध-
वदत्राप्यापत्तेरिति बोध्यम् । तस्माद् ह्रस्वग्रहणस्य ज्ञापकत्वं स्थितम्
औपदेशिकस्यैव निषेध इति ॥ भाष्ये

‘आतिदेशिकमिति । (भा)

१“असयोगासिङ्” इत्यनेन ॥

आजिवान् इति । (भा)

द्वित्वात् परत्वात् पूर्वमिति न सेडितिनिषेधेन कित्वाभावा-
च्चलोपाभावेऽसयोगादित्यस्याप्राप्तेर्नलोपसिद्धये क्त्वाग्रहण सञ्जापेक्षा-
कृत बहिरङ्गत्व त्वत्र शास्त्रे नाश्रीयते इति भाव ॥

२एकादेशे “वस्वेकाजिति । (कै)

कृतद्विर्वचनानामेकत्वमिति स्थितत्वादिति भाव’ ॥

१ आतिदेशिकमत्र कित्त्वं भविष्यति ॥ २ अ १। पा २। सू ५ ॥

३ उपपन्नत्वकैयटे “एकादेशे च” इति पाठोऽस्ति ॥

४ अ ७। पा २। सू ६७ ॥

नलोपनिवृत्ताविति । (कै)

निमित्तापायन्यायेनेति भाव ॥

द्विहल्त्वादिति । (कै)

१“तस्मान्नुङ्” इत्यनेन नुडिति भाव ॥

इष्विवृत्ताविति । (कै)

तन्निवृत्तौ सत्या कित्वान्नलोपेऽद्विहल्त्वाभ्युषिवृत्तावेकादेशे-
नैकाच्त्वादिति सेट्त्वात् कित्त्वप्रतिषेध इत्येव न लोपादीनां च
क्रमप्राप्तिरित्यर्थ ॥

इष्टत इति । (कै)

सा औपदेशिककित्त्वेन नलोपे इट् प्रवृत्ताविष्टसिद्धिरूपा
इत्यर्थ । उक्तन्यायस्य भाष्यकृतानङ्गीकारेण चक्रकप्राप्तिरेव
नेत्यन्ये ॥ २“तितुत्र” इत्यादिना इडागमप्रतिषेध किं न
स्यादत आह

अग्रहादीनामिति । (कै)

अतीदेशादित्यत्र २“उपसर्गस्य घञी”ति दीर्घ ॥

(उदुपधाद्भावादिकर्मणोरण्यतरस्याम् । १ । २ । २१ ।)

(पूङ् क्वाच । १ । २ । २२ ।)

(अ १ । पा २ अ १)

१ उदुपधाद्भावादिकर्मणोरण्य- तरस्याम् । १ । २ । २१ ॥

शप इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वे शबन्तोदुपधात् परनिष्ठाऽसम्भव इत्यत
आह

१ शप० सम्बन्धीति ॥ (कै)

पूङ् क्वा च । १ । २ । २२ ॥

नन्विटि वा प्रसङ्ग इत्यत्र सेट्प्रकरणादिति हेतुर्न्यूनोऽत आह

१ अन्यतरस्यामिति चेति ॥ (कै)

ननु ४ “अशक किति” इति निषेधात् कित्वनिषेध विनेडेव
दुर्लभ इति सेडनुवृत्तिरयुक्तेत्यत आह

१ इह कस्मान्न भवति । गुधित । गुधितवानिति । उदुपधाच्छप । १ ।

शबविकरणेभ्य इव्यते ॥

२ शप सम्बन्धी शबविकरणो यस्तस्मादित्यर्थ ॥

३ सेडिति अन्यतरस्यामिति चानुवर्तनात् सेटोरेव क्लानिष्ठयो कित्व

विकल्प स्यात् ततश्च एवित्वा एवित इति पक्षे स्यात् । अस्ति चेडा

गम पूङ्चेति विकल्पेनेङ्विधानात् ॥ ४ अ ७ । पा २ । सू ११ ॥

अस्ति चेति ॥ (कै)

ननु सति “^१पूडश्च” इत्यस्मिन् कथमकिदाश्रय सेटत्वमत आह

^२इद्विधाविति ॥ (कै)

ननु गौरवाङ्गारदाजीयमतमयुक्तमत आह

^३लाघवमिति ॥ (कै)

^४विभाषामध्ये इति । (भा)

१ अ ७। पा २। सू ५१ ॥

२ इद्विधौ “पूडश्च” (७। २। ५१) इति सूत्र वार्त्तिककार प्रत्याचष्टे तत्रानिटोरेव क्तानिष्ठयोरनेन कित्त्व विकल्प्यते । तत्र यदा कित्त्व तदा “अग्रक किति” (७। २। १६) इति इट प्रतिषेधात् पूत्वा पूत इति भवति यदा त्वकित्त्व तदेडगुणयो पवित्वा पवित इति भवति ॥

३ लाघवमनादृत्य सूत्रकारेण “पूडश्च” (७। २। ५१) इतीद्विधौ पठितम् । इह तु विकल्पो नानुवर्त्तते उत्तरत्र वाग्रहणादिति सिध्यतीत्यमिति भावः ॥

४ इद्विधौ ह्यग्रहणम् । वा । इद्विधौ हि पूडो ग्रहणं न कर्त्तव्यम् भवति ॥ भारद्वाजीया पठन्ति । नित्यमकित्त्वमिडाद्यो क्ताग्रहणमुत्तरार्थम् ॥ नित्यमकित्त्वमिडाद्यो सिद्धम् । कथम् । विभाषामध्येऽथ योग क्रियते विभाषामध्ये च ये विधयस्ते नित्या भवन्ति । किमर्थं तर्हि क्ताग्रहणम् । क्ताग्रहणमुत्तरार्थम् । उत्तरार्थं क्ताग्रहणं क्रियते “नोपधात्यफान्तादा” (१। २। २३) “वञ्चितुञ्चतश्च” (१। २। २४) इति ॥

(ढषिम्षिकृशे काश्यपस्य । १। २। २५ ।) (अ १। पा २। आ १)

विभाषयोर्मध्ये इत्यर्थः । किमर्थं तर्हि क्वाग्रहणमिति प्रश्नो भार-
द्वाजीयमते बोध्यः ॥ नन्विहार्थत्वे सम्भवति कथमुत्तरार्थत्वमत आह
नक्तेति ॥ (कै)

तृषिम्षिकृशेः काश्यपस्य । १। २। २५ ॥

पारम्पर्यप्रतिपादनेनेति । (कै)

१“चातुर्वर्णादि”च्चात् स्वार्थे व्यञ् परम्पराप्रतिपादनेनेत्यर्थः ॥

१ काश्यपग्रहणं किमर्थम् । काश्यपग्रहणं पूजार्थम् । केचन हि
वर्त्तन्ते ॥

२ शास्त्रस्य पूजापारम्पर्यप्रतिपादनेनानादित्वात् प्रामाण्यप्रतिपादनात् ॥
ढषिपासायाम् । ढषित्वा । तर्षित्वा ॥ मृष तितित्तायाम् ।
मृषित्वा । मर्षित्वा ॥ कृष तनूकरणे । कृषित्वा । कर्षित्वा ॥
न्यासग्रन्थे तु कृषविलेखने इति क्वाचित्क प्रमादपाठः । अग्नित-
त्वात् ॥

३ ब्राह्मणादिषु चातुर्वर्णादीनामुपसंख्यानम् । वा । अ ५ । पा १ ।
सू १९४ ॥

रलो व्युपधाद्बलादेः संञ्च । १। २। २६॥

वेत्यनुवृत्तेरुभयथापि विकल्पसिद्धेर्विचारोऽनुपपन्न इत्यत-
स्तात्पर्यमाह

किमिति ॥ (कै)

ननु कचिद्विधिसुखेन कचिन्निषेधसुखेन व्यापारादुभयत्र विभा-
षासु प्रतिलक्ष्य लक्षणभेदादत आह

एकरूपत्वेति । (कै)

व्यापारैक्ये सम्भवति तद्भेदाङ्गीकारो निष्फल इति भावः ॥

१ किमिदं रलं क्वासनो कित्त्वविधीयत आहोस्वित्प्रतिषिध्यते । कि-
चात । यदि विधीयते क्वाग्रहणमनर्थकम् । किदेव हि क्वा । अथ प्रति-
षिध्यते सन्ग्रहणमनर्थकम् । अकिदेव हि सन् । अत उतर पठति ।
*रलं क्वासनो कित्त्वम् । वा । रलं क्वासनो कित्त्वविधीयते । ननु
चोक्तं क्वाग्रहणमनर्थकं किदेवहि क्वेति । नानर्थकम् । नक्वा सेट्
(१ । २ । १८) इति प्रतिषेध प्राप्नोति तद्वाधनार्थम् ॥

२ किमियमप्राप्ते विभाषा आहोस्वित्प्राप्त इति प्रश्नः । तत्राप्राप्तविभा-
षाया सन एवाप्राप्तं कित्त्वपक्षे विधीयत इति क्त्वानुवृत्तिरनर्थिका ।
न हि तस्य कित्त्वविधेयं स्वत एव भावात् । अथ प्राप्तविभाषा तदा
क्व कित्त्वमस्तीति तस्यैव पक्षे निषेधकर्तव्य इति सन्ग्रहणं न
कार्यं तस्य कित्त्वमस्ति यत्पक्षे निषिध्यते ॥

३ अप्राप्तविभाषेयमेकेनैव रूपेण व्यवस्थितेत्यर्थः । एकरूपत्वप्रदर्शनाय
च विचारः कृतः । न ह्युभयत्र विभाषा न सन्ति प्रतिलक्ष्यव्यापा-
राश्रयणो तासां सिद्धत्वात् ॥

* रलं क्वासनो कित्त्वारम्भ (वा) इति पाठा बहुषु भाष्यप्रसक्तैषु दृश्यन्ते ॥

१ उकालोऽज्भस्वदीर्घप्लुतः ।

१। २। २७॥

भाष्ये

प्रतिनिर्दिश्यत इति । (भा)

विशेष्यत इत्यर्थः ॥

१ उ इति त्रयाणां प्रसङ्गेण निर्देशः । तत्र न तावदन्ते मात्रिक । विभाषा एष्ट प्रतिवचने हे (८। २। ६३) इति हे झतविधानात् । नापि मध्ये । सुपि च ७। ३। १०२) इति दीर्घविधानात् ॥ द्विमात्रिकस्तु नान्ते । ओमभ्यादाने (८। २। ८७) इति झतविधानात् । परिशेषादेकमात्र द्विमात्र त्रिमात्राणां क्रम सिद्धः । यत्तु “धित्वात्पूर्वं भवेद्भस्व झतोऽन्ते सन्धितो मत” इति मैत्रेयः । तद्भाष्यादर्शनात् प्रयुक्तम् । यत व्यत्यासे एकमात्रस्य ऋसत्वं त्रिमात्रस्य झुतत्वमित्येव दुर्लभमिति भगवतैव दूषितम् ॥

२ अयुक्तोऽयं निर्देशः । उ इत्यनेन काल प्रतिनिर्दिश्यत उ इत्ययं च वर्णः । तत्रायुक्त वर्णस्य कालेन सह सामानाधिकरण्यात् । कथं तर्हि निर्देशः कर्त्तव्यः । उकालकाल इति । किमिदमूकालकाल इति । उ इत्येतस्य काल उकालः । * उकाल कालोऽस्य उकालकाल इति । स तर्हि तथा निर्देशः कर्त्तव्यः । न कर्त्तव्यः । उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा । उद्भ्रमुखमिव मुखमस्योद्भ्रमुखः । खरमुख । एवमूकालकाल इति । अथवा साहचर्यात्ताच्छब्दो भविष्यति । कालसहचरितो वर्णः । वर्णोऽपि काल एव ॥

* उकाल कालो यस्य स उकालकाल इति । अष्टषु भाष्यपुस्तकेषु एवमभिध-
पादोऽपि दृश्यते ॥

(अ १। पा २। आ १) (उकालोऽङ्गुसदीर्घञुव । १। २। २७।)

उकालः कालो यस्येति । (भा)

उकाल इव कालो यस्येत्यर्थ ॥ ननूकालाना वणाना वज्रलात्
एक सञ्ज्ञीत्यनुपपन्नमत आह

१ उ इत्येकस्येति । (कै)

उपात्तद्विमात्रत्वाकारेणैक इति भाव ॥

संज्ञिविशेषणस्येति । (कै)

उ इत्यस्येत्यर्थ ॥

संज्ञानां चेति । (कै)

प्रदेशेषु त्रिविधव्यवहारदर्शनादिति भाव ॥

सङ्ख्यातानुदेश इति । (कै)

सङ्ख्यात सम्यक्ज्ञानमनतिक्रम्यानुदेश सम्बन्ध इत्यर्थ ॥ १ “सुप्-
सुप्”ति समास । ज्ञानक्रमेणान्वय इति यावत् ॥ नन्वेवमर्थत
समसङ्ख्यात्वेऽपि शब्दतत्त्वदभावात् कथ “यथासङ्ख्य”सूत्रप्राप्तिरत
आह

२ अर्थतश्चेति । (कै)

१ उ इत्येकस्यैव शब्दस्योच्चारणाद्वेदानवगमात् सञ्ज्ञिविशेषणस्यैकत्वे
सति सञ्ज्ञिनोऽप्येकत्वात् । संज्ञानां च त्रित्वात् सङ्ख्यातानुदेशा-
प्रसङ्ग ॥

२ अ २। पा १। सू ४ ॥

३ अ १। पा ३। सू १० ॥

४ अर्थतश्च साम्यं यथासङ्ख्य (१। ३। १०) सूत्रे आप्तोच्यते न शब्दत
गत ॥

(उक्तानोऽन्मुखदीर्घञ्जुत । १। २। २७।) (अ १। पा २। आ १)

अत एव “परस्मैपदाना णल्” इत्यादौ यथासङ्गमिति भाव ।
ऊशब्दस्य त्रयोऽर्था इति तात्पर्यम् ॥

त्रयः शब्दा इति । (कै)

वैयाकरणैस्तथा सुज्ञेयत्वादिति भाव ॥ भाष्ये “विकार”
दीर्घरूप । तेन “निर्देश” इति तृतीयातत्पुरुष । तदाह

१ अ ३। पा ४। सू ८२ ॥

२ अथवा शब्दतश्चास्याश्रयणेऽपि सहितावकाशवैक्यमिव प्राप्तास्त्रय
शब्दा उच्चारिता इत्यदोष ॥

३ ऋखादिषु समसख्याप्रसिद्धिर्निर्देशवैषम्यात् । वा । ऋखादिषु सम-
सख्यत्वस्याप्रसिद्धि । किं कारणम् । निर्देशवैषम्यात् । तिस्र सज्ञा
एक सञ्ज्ञी । वैषम्यात् सख्यातानुदेशो (१। ३। १०) न प्राप्नोति ॥
सिद्ध तु समसख्यत्वात् । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । समसख्यत्वात् ।
कथ समसख्यत्वम् । त्रयाणां हि विकारनिर्देश । वा । त्रयाणामथ
प्रसिद्धनिर्देश । कथ पुनर्जायते त्रयाणामथ प्रसिद्धनिर्देश इति ।
तिष्ठत्या सञ्ज्ञानां करणसामर्थ्यात् । यद्यपि तावत्तिष्ठत्या संज्ञाया
करणसामर्थ्याज्जायते त्रयाणामथ प्रसिद्धनिर्देश इति कुतश्चेतदेते-
नानुपूर्व्येण सनिविष्टानां सञ्ज्ञा भविष्यन्तीति । आदौ मात्रिकस्ततो
द्विमात्रस्तत्स्त्रिमात्र इति । न पुनर्मात्रिको मध्ये वाऽन्ते वा स्यात्तथा
द्विमात्र आदौ वाऽन्ते वा स्यात्तथा त्रिमात्र आदौ वा मध्ये वा
स्यात् ॥ अथ तावत्त्रिमात्रोऽशक्य आदौ वा मध्ये वा कर्तुम् । कुत ।
भुताश्रयो हि प्रकृतिभाव प्रसज्येत (६। १। १२५) । मात्रिक-
द्विमात्रिकयोरपि घ्नन्त पूर्वं निपततीति (२। २। ३२) मात्रिकस्य
पूर्वनिपातो भविष्यति ॥ यत्तावदुच्यते । अथ तावत्त्रिमात्रोऽशक्य आदौ
वा मध्ये वा कर्तुं भुताश्रयो हि प्रकृतिभाव प्रसज्येतेति । भुताश्रय

(अ १। पा २। आ १) (उक्तालोऽङ्गसदीर्घसुत । १। २। २७।)

प्रश्लिष्टेति ॥ (भा)

अनुमानादिति । (कै)

अनेकसज्ञाकरणात् सञ्ज्ञिना शब्दतो भेदावसाय इत्यर्थ ।
प्रयोगस्तु विमता सज्ञा भिन्नसञ्ज्ञिविषया नानासज्ञात्वादिति ॥
भाष्ये

सुताश्रय इति । (भा)

न च मध्ये करणे कथं सुताश्रयप्रकृतिभाव इति वाच्यम मध्ये
त्रिमात्रसत्त्वे पूर्वेण दीर्घे त्रिमात्रस्यैवापत्तौ लोकाश्रयसुतत्वमादा-

प्रकृतिभावः सुतसज्ञा चानेनैव । यदि च त्रिमात्र आदौ वा मध्ये वा
स्यात् सुसञ्ज्ञैवास्य न स्यात् कुतः प्रकृतिभावः ॥ यदप्युच्यते मात्रिक
द्विमात्रिकयोरपि ध्यन्तं पूर्वं निपततीति मात्रिकस्य पूर्वनिपातो
भविष्यतीति । ऋखाश्रया हि घि सज्ञा (१। ४। ७) ऋख सज्ञा
चानेनैव । यदि च मात्रिको मध्ये वाऽन्ते वा स्याद्भ्रसञ्ज्ञैवास्य न
स्यात् कुतो घि सज्ञा कुतः पूर्वनिपातः ॥ एवमेवा व्यवस्था न प्रक-
ल्पते ॥ एव तर्ह्यर्चाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न मात्रिकोऽन्ते वा भविष्य-
तीति यदयं विभाषा पृष्ठं प्रतिवचने हे (८। २। ६३) इति
मात्रिकस्य सुतः शक्तिः । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । योऽन्ते स सुत-
सञ्ज्ञकः । यदि च मात्रिकोऽन्ते स्यात् सुतसज्ञास्य स्यात् । तत्र
मात्राकालस्य मात्राकालवचनमनर्थकं स्यात् । मध्ये तर्हि स्यादिति ।
अत्राऽप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न मात्रिको मध्ये भवतीति यदयम्
“अतो दीर्घो यञि” “सुपि च” (७। ३। १०१-२) इति दीर्घत्व
शक्तिः । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । यो मध्ये स दीर्घसञ्ज्ञकः । यदि च
मात्रिको मध्ये स्याद्दीर्घसज्ञास्य स्यात् । तत्र मात्राकालस्य मात्रा

(उक्तालोऽङ्गुलदीर्घभुत । १ । २ । २७ ।) (अ १ । पा २ । आ १)

यादिमेण सन्धौ कर्त्तव्ये प्रकृतिभावापत्ति मख्या व्यवहार इव दीर्घादिव्यवहारोऽपि लौकिकशास्त्रीयोभयविषय इत्यभिमान । तदाह

१लौकिकेति ॥ (कै)

२शास्त्रादिति । (कै)

लौकिकव्यवहारोऽप्यनादिशास्त्रमस्कारपूर्वक । अन्यथा मज्ञा-
करणानर्थक्यमिति भाव ॥

३अनन्तरतमः । (कै)

उकारादि ॥

न हीति । (कै)

कालवचनमनर्थक स्यात् ॥ द्विमात्रस्तद्धन्ते स्यादिति । अत्राऽप्या
चार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न द्विमात्रोऽन्ते भवतीति यदयम् व्योमभ्या
दाने (८ । २ । ८७) इति द्विमात्रिकस्य भुत शास्ति । कथं कृत्वा
ज्ञापकम् । योऽन्ते स भुतसञ्चार्यस्य स्यात् । तत्र द्विमात्राकालस्य
द्विमात्राकालवचनमनर्थक स्यात् ॥ मात्रिकेण चाम्य पूर्वनिधानो
बाधित इति कृत्वा कान्यनोत्सहते भवितुमन्यदतो मध्यात् ॥ एवं
मेवा व्यवस्था प्रकृता ॥ दीर्घभुतयोस्तु पूर्वसञ्ज्ञाप्ररुद्ध । वा । दीर्घ
भुतयोरपि पूर्वसञ्ज्ञा प्राप्नोति । का । ऋक्सञ्ज्ञा । कि कारयम् ।
अण् सवर्णान् गृह्णातीति (१ । १ । ६६) ॥

१ लौकिकव्यवहाराश्रयणेन भुतत्व ऋसत्व च सिद्धमाश्रित्यतद्व्यत
“अथ तावदिति” ॥

२ शास्त्रात् स्थिताया ऋसादिव्यवस्थाया लोके ऋसादिव्यवहारो नान्य
येति भाव ॥ ३ उपलब्धकैयटपुस्तके “अनन्तर” इति पाठोऽस्ति ॥

(अ १। पा २। आ १) (ऊकालोऽङ्गुलसदीर्घसुत । १। २। २७।)

अवाधेनोपपत्तौ बाधा न युक्तेति भावः ॥ ध्यन्तत्वात् पूर्व-
निपातबाध इति न युक्तं प्रागुक्तयुक्तेरत आह

लिङ्गद्वयेनेति ॥ (कै)

अणत्वादिति । (कै)

इदं जातिं पक्षस्याप्युपलक्षणम् ॥ ननु ह्रस्वसञ्ज्ञावद्दीर्घसुतसञ्ज्ञे
अपि त्रयाणां स्यातामिति सञ्ज्ञात्रयकरणं व्यर्थमत आह

द्विमात्रेत्यादि ॥ (कै)

अनणत्वादिति । (कै)

यन्नाधिक्येन व्यापकजात्यविवक्षणाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥ नन्वेव
पञ्चानां सञ्ज्ञित्वाद्यथासंख्यभङ्ग इति चेन्न । शब्दसाम्येनादोषात् ॥
भाष्ये

१सिद्धं त्ववस्थिता इति । (भा)

१ सिद्धन्तु तपरनिर्देशात् । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । तपरनिर्देशं
कर्त्तव्यं । उदूकाल इति । यद्येव द्रवाया तपरकरणे मध्यविलम्बि-
तयोः सप्तह्रस्वान् कालमेतात् ॥ द्रुतादिषु चोक्तम् । वा । किमुक्तम् ।
सिद्धन्त्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराच्चिरवचनादुत्तयो विशेष्यन्त इति ।
(तपरस्तत्कालस्य (१ । १ । ७०) इति सूत्रव्याख्यानावसरेऽप्येतदेवोक्तं
भगवता) ॥ स तर्हि तपरनिर्देशं कर्त्तव्यं । न कर्त्तव्यं । इह काल-
ग्रहणं क्रियते यावच्च तपरकरणं तावत् कालग्रहणम् । प्रत्येकं च
कालशब्दः परिसमाप्यते । उकाल उकाल ऊ ३ काल इति ॥
अथवा एकसञ्ज्ञाधिकारेऽयं योगः कर्त्तव्यः (आकडारादेका सञ्ज्ञा ।
१ । ४ । १) ॥ तत्रैका सञ्ज्ञा भवति या परानवकाशां चेत्येव हि

(उक्तालोऽङ्गस्वदीर्घञ्जुत । १। २। २७।) (अ १। पा २। आ १)

दुतत्वाद् “अपो भि” व्यक्तिगता एवेति भावः ॥ ननु
 १“तपरस्तत्कालस्य” इतिवत्कालपर “तत्कालस्य” इति सूत्रा-
 भावात् कथं समलमत आह

एकेति ॥ (कै)

तदेवोपपादयति

१ऊ अजिति । (कै)

किं चैवमुकाराणामेव सञ्ज्ञित्वेन सञ्ज्ञाविधानवैयर्थ्यापत्तिः ॥

अपि तु तैरजिति । (कै)

अत्र च मुख्यसामानाधिकरण्ये उक्तदोषाल्लक्षणया सामानाधि-
 करण्यं दर्शयति ।

तत्रेति । (कै)

दीर्घञ्जुतयो पूर्वसञ्ज्ञा न भविष्यति ॥ अथवा “स्व रूप शब्दस्याशब्द-
 सञ्ज्ञा” (१। १। ६८) इत्ययं योगः प्रत्याख्यायते । तत्र यदेतद-
 शब्दसञ्ज्ञेत्येतदयथा विभक्त्या निर्दिश्यमानमर्थवद्भवति तथा निर्दिष्ट-
 मुत्तरञ्चानुवर्त्तिष्यते । “अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः” (१। १। ६९)
 अशब्दसञ्ज्ञायामिति ॥

१ अपोभि । ७ । ४ । ४८ । अपोभि मासश्चन्दसि । वा । अपोभीत्यत्र
 मासश्चन्दस्युपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् । माद्विरिष्टा इन्द्रो वृत्रहा ॥ अत्र
 त्यमिदमुच्यते । स्ववस्त्वतवसोर्मास उषसश्च त इष्यते । स्ववद्वि ।
 स्वतवद्वि । समुषद्विरजायथा । माद्विरिष्टा इन्द्रो वृत्रहा ॥

२ अ १ । पा १ । सू ७० ॥

३ ऊ अज इत्येव कालार्थो लभ्यते । उकारादयो ह्यचत्व न व्यभिचर-
 न्तीति नाचत्वेन ते विशेष्यन्ते अपि तु तैरच् ॥

(अ १। पा २। आ १) (ऊकालोऽङ्गसदीर्घञुत । १। २। २७।)

तत्र सादृश्यान्तरासम्भवाद्वाख्यानाच्च कालकृतस्यैव तस्य ग्रहण-
मिति भावः ॥

^१हलां त्विति । (कै)

शिचादावचामेव स्वरकथनादिति भावः । प्रत्याहारेषु जाति-
पचाश्रयणान्न दोष इति तात्पर्यम् ॥ ननु ऋक्ससज्ञाह्रस्वविधा-
यकेषु एकमात्रादीनां त्रयाणामपि ग्रहणार्थां स्यादित्यत आह

त्रयाणां चेदिति ॥ (कै)

अन्तरतमेति । (कै)

प्रमाणत इति शेषः ॥

ऋस्वप्रदेशेष्वज्यग्रहणमिति । (कै)

न च विधौ ऋस्वग्रहणे त्रयाणां विधानम् । अज्यग्रहणे तु
एकस्यैव विधीयमानत्वेन सवर्णायाहकत्वादिति विशेष इति वाच्यम् ।
विधीयमानेनापि क्वचित् सवर्णग्रहणादित्यभिमानः ॥ अनुवादे तु
उभाभ्यामपि त्रयाणां ग्रहणेनाज्यग्रहणमेव कार्यमिति भावः ॥ भाष्ये

^२ननु चेदमिति । (भा)

१ हला त्वयोग्यत्वात्तदभावः ॥

२ अथवा ऋक्ससज्ञावचनसामर्थ्यादीर्वञुतयो पूर्वसज्ञा न भविष्यति ।
ननु चेदं प्रयोजनं स्यात् सज्ञयाविधाने नियमं वक्ष्यामीति (सज्ञया
विधाने नियमः । वा । १ । २ । १८) ऋक्ससज्ञया यदुच्यते तदच
स्थाने यथास्यादिति । स्यादेतत्प्रयोजनं यदि किञ्चित्कराणि ऋक्स
शासनानि स्युः । यतस्तु खलु यावदज्यग्रहणं तावद्वृत्त्यग्रहणमनो-
ऽकिञ्चित्कराणि ऋक्सशासनानि ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् “एच इगृध्र

(ऊकालोऽङ्गुस्वदीर्घञुत । १।२।२७।) (अ १। पा २। आ १)

ह्रस्वप्रदेशेऽङ्गुजग्रहणे ^१“अचश्च” इति नियमाभावाद् हलामया-
देश प्राप्नोति इति भाव ॥ परिहरति

स्यादेतदिति ॥ (भा)

किञ्चित्कराणि । (भा)

किञ्चिद्विशेषकराणि । न वाऽस्ति कश्चिद्भ्रस्वविधाने विशेष ।
अन्तरतमपरिभाषया मात्रिकस्थाने मात्रिकस्य द्विमात्रिकस्थाने
द्विमात्रिकस्यैव विधानादिति भाव ॥ न च अनन्तरतमादेश-
विधानार्थं तद्वाधकल्पनापेक्षयेष्टानुरोधेन तयोर्द्विभ्रस्वज्ञाभावज्ञापन-
स्यैवौचित्यमिति भाव ॥

यावदङ्गुग्रहणमिति । (भा)

प्रयोगे यत्परिमाणकाजुच्चारणमित्यर्थ ॥

तावद्भ्रस्वग्रहणमिति । (भा)

तत्परिमाणकस्यैव ह्रस्वशब्देन ग्रहण विधानमतस्तानि व्यर्थान्येव
इत्यर्थ ॥ ये तु ह्रस्वविधायकेऽङ्गुग्रहणमेव कार्यमित्येतद्वाक्याश्रय
वर्णयन्ति तेषां सज्ञया विधाने नियममित्यादे समाधिरय कथ-
मिति चिन्त्यम् ॥

खादेशे” (१।१।४८) इति वक्ष्यामीति । अनुच्यमाने ह्येतस्मिंस्त्रि-
ह्रस्वप्रदेशेष्वेव इग्भवतीति वक्तव्यं स्यात् । “ऋसो नपुंसके प्राति-
पदिकस्य” (१।२।४७) एव इग्भवतीति । “यौ चङ्गुग्रहाया
ऋस” (७।४।१) एव इग्भवतीति । “ऋस” “ह्लादिः प्रेष”
(७।४।५६-६०) एव इग्भवतीति ॥

१ अ १। पा २। सू २८ ॥

(अ १। पा २। आ १) (ऊकालोऽङ्गुस्वदीर्घञुत । १। २। २७ ।)

‘षड्ग्रहणानीति । (भा)

भाष्यस्य चोपपत्तिं चिन्थेति दिक् । अनुवादे तु ऋस्वग्रह-
णाज्ग्रहणयो समतैवेति एतदर्थद्वयबोधनार्थमेवेदृशस्त्रिष्टुशब्दो-
पादानं भाष्ये इति बोध्यम् ॥

लाघवोपलक्षणपरमिति । (कै)

केचित्तु एतत्सूत्रस्यैतद्भाष्यप्रामाण्यात् “कमेर्णिङ्” इति सूत्रे
“चिस्समुलो” इति सूत्रस्य दीर्घग्रहणस्यैतदिदानीं प्रयोजनं यद्दीर्घ-
विधौ स्थानिवत्त्वनिषेध इति वदतौ भाष्यकारस्य प्रामाण्याच्च
“चिस्समुलो” इति सूत्रस्य भाष्याच्च हेङ् वेष्टने इति धातोर्घटादा-
वसाम्प्रदायिक पाठः ॥ परमनुमन्य इत्यादिस्त्रैतद्भाष्यप्रामाण्या-
दनभिधानमिति यथाश्रुतं भाष्यमेव सम्यगित्याहुः ॥ पुल्लिङ्गैक-
वचनदर्शनाद् द्वन्द्वानुपपत्तिमाशङ्क्याह

सौचत्वादिति ॥ (कै)

लिङ्गस्य लौकिकत्वात्तद्व्यत्यय उचितो न तु शास्त्रीयैकवचन-
स्येति भावः ॥

१ सञ्ज्ञा च नाम यतो न लघीय । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि सञ्ज्ञा-
करणम् । लघीयस्य चिर्ऋस्वप्रदेशेष्वेच इग्भवतीति न पुन सञ्ज्ञा
करणम् । चिर्ऋस्वप्रदेशेष्वेच इग्भवतीति षड्ग्रहणानि । सञ्ज्ञाकरणे
पुनरष्टौ । ऋस्वसञ्ज्ञा वक्तव्या । चिर्ऋस्वप्रदेशेषु ऋस्वग्रहणं कर्तव्यं
ऋस्वो ऋस्वो ऋस्व इति । एच इग् ऋस्वदेश इति । सोऽयमेव
लघीयसा न्यासेन सिद्धे यद्गरीयास यत्नमारभते तस्यैतत्प्रयोजनं
दीर्घञुतयोस्तु पूर्वसञ्ज्ञामाभूदिति ॥

२ अ ३। पा १। सू ३० ॥

३ अ ६। पा ४। सू ६३ ॥

अचक्ष । १ । २ । २८ ॥

भाष्ये

^१अलोऽन्त्यस्य विषयो भवन्ति । (भा)

इत्यनेन तस्य व्यापकत्वं बोधितं तेनैतत् प्रवृत्त्यभावेऽपि स्थान-
षष्ठीरूपास्तिङ्गाद् “दिव उद्” इत्यादौ “अलोऽन्त्यस्य” इत्यस्य
प्रवृत्तिः सूचिता ॥ एकवाक्यता दर्शयति

अच इति ॥ (भा)

आदिप्रभृतिशब्दयोः पौनरुक्त्यं परिहरति

^२प्रभृतीति । (भा)

१ किमयमलोऽन्त्याशेष आहोस्विदलोऽन्त्यापवाद (१ । १ । ५९) । कथं
चायं तच्छेषः स्यात् कथं वा तदपवादः । यद्येकं वाक्यं तच्चेदं च
अलोऽन्त्यस्य विषयो । भवन्ति अचो ऋक्सदीर्घञुता अन्यस्येति ततोऽयं
तच्छेषः । अथ नानावाक्यम् अलोऽन्त्यस्य विषयो भवन्ति अचो ऋक्स-
दीर्घञुता अन्यस्यानन्त्यस्य चेति ततोऽयं तदपवादः ॥

२ अ ६ । पा १ । सू १३१ ॥

३ अ १ । पा १ । सू ५२ ॥

४ कश्चाच्च विशेषः । ऋक्षादिविधिरलोऽन्त्यस्येति चेदचिप्रच्छिष्टमादि-
प्रभृतिहनिगमिदीर्घव्यञ्जग्रहणम् । वा । ऋक्षादिविधिरलोऽन्त्यस्येति
चेदचिप्रच्छिष्टमादिप्रभृतिहनिगमिदीर्घव्यञ्जग्रहणं कर्तव्यम् । वचि-
प्रच्छोदीर्घाऽवचिप्रच्छायतस्तु कटप्रजुश्रीणा दीर्घश्च । (३ । २ ।
१७८) वचिप्रच्छायतस्तु कटप्रजुश्रीणा दीर्घत्वं च वक्तव्यं किंप्र च ।

१“आदि” पद तु २“शमामष्टानाम” इति सूत्रस्थबहुवचनानु-
वादकमिति भाव ॥

यदा त्विति । (कै)

इदं चिन्त्यम् । प्रत्ययस्याङ्गाग्र एवोत्थिताकाङ्क्षात् ॥

नाचमिति । (कै)

ह्रस्वादिसञ्ज्ञका अचोऽच स्थाने इति नार्थ इति भाव ॥

स्वयमिति । (कै)

अश् पदेनैवेत्यर्थ आश्रित स्वरूपस्य शब्दस्य व्यापारो यैरि-
त्यर्थस्तदाह

ह्रस्व इत्येवमिति ॥ (कै)

ननुमात्रिकानां हलामुपदेशाभावादसत्त्वेन सञ्ज्ञाभावमाशङ्क्याह

वचि । वाक् । वचि ॥ प्रच्छि । शब्दप्राट् । प्रच्छि ॥ आयतस्तु ।
आयतस्तु । आयतस्तु ॥ कटप् । कटप् । कटप् ॥ जु । जू ॥ श्रि ।
श्री ॥) च इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्भि न प्राप्नोति ॥ हनिगम्यो
दीर्घोऽनधिकार उक्तम् । वा । किमुक्तम् । हनिगमिदीर्घेऽञ्
ग्रहणमिति । नैष दोष । उक्तमेतद्भ्रष्टो दीर्घं जुत इति) च इति
वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्भि न प्राप्नोति ॥

१ ऋखादिविधिरलोऽन्त्यस्येति चेद्वचिप्रच्छिश्रमादिप्रभृतिहनिगमिदीर्घे-
ऽञ्ग्रहणम् इति वार्तिके ॥

२ अ ७ । पा ३ । सू ७४ ॥

३ “यकारादौ यदङ्ग तस्य योऽवयवोऽजित्वेवमत्र प्रसङ्ग । यदा त्वजेव
यकारादिना विश्लेष्यते तदात्र व्यवधानान्नास्ति प्रसङ्ग । एवमन्यत्रापि
क्षेयम्” इति कैयटेनोक्तम् ॥

यथेति ॥ (कै)

१वा तुकीति । (कै)

वैकल्पिके तुकीति यावत् ॥

२विरोधादिति । (कै)

तथा च विकल्पविधिप्रवृत्तेर्वैयर्थ्यापत्त्या नित्यस्य बाध एवे-
त्यर्थ ॥ क तर्हि पुन प्रसङ्गविज्ञान तत्राह

यत्र हीति । (कै)

यथा “भिन्धकी” त्यत्र परत्वात् धौकते पुन प्रसङ्गविज्ञाना-
दकच् । न हि तत्राकच् धिप्रवृत्त्योर्विरोध ॥

समुदाये वेति । (कै)

इद चिन्त्य बह्व्यो दृष्टत्वात् ॥ व्यक्तिदारकपरिमाणसम्भव
प्रकृते आह

१ परत्वाद् दीर्घलक्षण्ये वा तुकि सति सङ्गद्वयौ विप्रतिषेध इति न्यायाद्
ऋक्सलक्षण्य पुनर्न प्रवर्तते ॥

२ न चैव विधेर्विधये पुन प्रसङ्गविज्ञानमस्ति । नित्यविकल्पयोर्विरो-
धात् । पूर्वोक्त परस्य बाधप्रसङ्गात् । यत्र हि पूर्वो विधि पर न
बाधते तत्र पुन प्रसङ्गविज्ञान कचिद् आश्रीयते । समुदाये वा
कार्थ्य प्रति व्याप्रियमाणे अवयवाना पारतन्त्र्यादव्यापारान्नैव ऋस्-
लक्षण्यतुक् प्रसङ्ग । ननु क्रियमाणेऽप्यङ्गग्रहणे त्र्याङ्गग्रहणे जाति-
ग्रहणादच् समुदायस्यापि दीर्घसंज्ञाप्रसङ्ग । नैष दोष । उक्ताल
इति विशेषणादिह व्यक्तिराश्रीयते ॥

एकैकेति । (कै)

द्विमात्राकालिकव्यक्तिगताचत्वजातिर्दीर्घ इति हि अर्थः स्यात् ।

तत्र या व्यक्तिः प्रत्येकरूपा न सा द्विमात्रकाला या च तादृशी न सा व्यक्तिरिति भावः । १“हलन्ताच्च” इत्यादौ तु इक् समीपव्यक्तिवृत्तिहलत्वजाते पर इत्यर्थान्न धिष्मतीत्यादौ दोषः । जातेर्हि जात्यन्तरव्यवधायकमिति न सजातीयद्वितीयव्यक्तिव्यवधायिकेति बोध्यम् । परे तु वर्णाद्वर्णान्तरोच्चारणेऽर्धमात्राकालस्य सत्त्वेन वर्णसमुदाये मात्राकालिकत्वासम्भव इति प्रश्नो भाष्ये

अथ पूर्व्वेति । (भा)

उत्तरन्तु तावत्सूक्ष्मकालग्रहणसमर्थस्य तत्र सज्ञाप्रवृत्तिशङ्का-
वारणार्थमित्याशयेन । एव च जातिग्रहणमित्यस्य जात्याश्रयानेक-
व्यक्तिग्रहणमित्यर्थेऽपि न दोषः । मात्राकालोऽवग्रहोऽर्धमात्राकालो-
ऽवग्रह इति प्रातिशाख्ययोरविरोधाय २“परः सन्निकषः” इति
सूत्रस्य भाष्येण च वर्णाद्वर्णान्तरोच्चारणेऽर्धमात्राकालव्यवधाय-
शक्यत्वाद् इत्याहुः ॥

१ न हि जाते परिमाणमस्ति । व्यक्तिदारकं वा जाते परिमाण-
माश्रीयते । एकैकव्यक्तियङ्गा हि जातिर्न समुदायव्यङ्गा ॥

२ अ १। पा २। सू १० ॥

३ अ १। पा ४। सू १८ ॥

(उच्चैरुदात्तः । १। २। २६ ।)

(अ १। पा २। आ १)

(नीचैरनुदात्तः । १। २। ३० ।)

१ उच्चैरुदात्तः । १। २। २६ ॥

नीचैरनुदात्तः । १। २। ३० ॥

नन्वच इत्यनुवृत्तावपि कथ परिभाषाऽप्रकृप्ति । अनुवृत्तस्य प्रकृतसूत्रेष्वपेक्षितसञ्ज्ञिसमर्पकत्वेऽपि स्वरोऽच एव स्थाने इत्यर्थकत्वे मानाभावादत आह

१ कि षष्ठीनिर्दिष्टमजग्रहणमनुवर्त्तत उताहो न (१। २। २७) । कि चात । यद्यनुवर्त्तते हलस्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवदित्येषा^{*} परिभाषा न प्रकल्पते । कथ हलो नाम स्वरप्राप्ति स्यात् । एव तर्हि निवृत्तम् । बङ्गन्येतस्या परिभाषाया प्रयोजनानि । अथ प्रथ-
मानिर्दिष्टमजग्रहणमनुवर्त्तते उताहो न । † कि चार्थोऽनुवृत्त्या । बाह्यमर्थो यद्येते व्यञ्जनस्यापि गुणा लक्ष्यन्ते । ननु च प्रत्यक्षमुप-
लभ्यन्ते । ‡ “इषेतोर्जेत्वा” (यजु-वा सहि-माध्य-शा-१-१-१) । नैते व्यञ्जनस्य गुणा । § अच एते गुणास्तत्साम्येऽप्यातु व्यञ्जनमपि तद्गुण-
मुपलभ्यते । तद्यथा । द्वयो रक्तयोर्वस्त्रयोर्मध्ये शुक्ल वस्त्र तद्गुणमुप-
लभ्यते । बदरपिटके रिक्तको लोहकसस्तद्गुणमुपलभ्यते ॥ कुतो नु

* “भवतीत्येषा” इति पाठोऽपि भाष्ये दृश्यते ॥

† “कस्यार्थोऽनुवृत्त्या” इत्यपि भाष्ये ॥

‡ अग्निमीले पुरोहितम् (ऋक् ८६ १ अ १ अ १ सू १ ऋ) अग्न्या याहि वीतये (सामसहि १२ १ अ १ ष १ ऋ) इति । इत्यधिकपाठोऽपि दृश्यते ॥

§ “कि लच एव” इति पाठो बङ्गु भाष्यपुस्तकेषु अस्ति ॥

(अ १। पा २। आ १)

(उच्चैरुदात्त । १। २। २६।)

(नीचैरनुदात्त । १। २। २०।)

उच्चैरिति । (कै)

सन्निभमर्पणस्य प्रथमान्तानुवृत्त्यापि सिद्धेरिति भावः ॥

स्थाने । (कै)

तात्त्वादौ ॥ “उच्चै” उच्चदेशे उपलभ्यमान इत्यन्वयः ॥

उपलभ्यमानः । (कै)

व्यजमानः ॥

स चाच इति । (कै)

वाक्यभेदेन षष्ठ्यन्ताच् पदेन सम्बन्ध इति भावः ॥ नन्वच्
ग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे मास्तु परिभाषाप्रवृत्तिरत आह

खल्वेतदच एते गुणास्तत्सामौप्यात्तु व्यञ्जनमपि तद्गुणमुपलभ्यन
†इति न पुनर्यञ्जनस्यैते गुणाः स्युस्तत्सामौप्यात्त्वजपि तद्गुण उपलभ्यत
इति । अन्तरेणापि व्यञ्जनमच एवैते गुणा लक्ष्यन्ते न पुनरन्तरे-
णाच व्यञ्जनस्योच्चारणमपि भवति । अन्वर्थं खल्वपि निर्वचनम् ।

स्वर्यं राजन्ते स्वरा अन्वग् भवति व्यञ्जनमिति ॥

उच्चनीचस्थानवस्थितत्वात् सञ्ज्ञाऽप्रसिद्धिः । वा । इदमुच्चनीचमन-
वस्थितपदार्थकम् । तदेव हि किञ्चित्पुञ्चैर्भवति किञ्चित्पुञ्चिनीचैः ।
‡एव किञ्चित् कश्चिदधीयान आह किमुच्चै रोह्यसेऽथ नीचैर्वर्त्तता
मिति । तमेव तथाधीयानमपर आह किमन्तात्तिकेनाधीष
उच्चैर्वर्त्ततामिति । एवमुच्चनीचमनवस्थितपदार्थकं तस्यानवस्थानात्

* “गुणा स्युः” इति पाठोऽपि दृश्यते ॥

† “इति” इति नास्ति बङ्गपु पुल्लकेषु ॥

‡ “एव हि कश्चित् क चिद्” इति पाठोऽपि दृश्यते ॥

६०

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

(उच्चैरुदात्त । १। २। २६।)

(अ १। पा २। आ १)

(नीचैरनुदात्त । १। २। ३०।)

सत्यामिति । (कै)

“समासस्य” (६। १। २२३) इत्यत्राच्च इत्यस्योपस्थित्या तेन समासे विशेष्यमाणे “राजदृशद्” इत्यादौ न स्यादित्यर्थः ॥

षकाराकारस्येति । (कै)

तथा च तत्सिद्ध्यर्थं परिभाषैव कर्त्तव्या नाच इत्यनुवृत्तिरिति भावः । तदाह भाष्ये

बहुन्येतस्या इति ॥ (भा)

सञ्ज्ञाया अप्रसिद्धिः ॥ एव तर्हि लक्षणं करिष्यते । आयामो दाख्यमणुता खस्येतुच्चै कराणि शब्दस्य । आयामो गात्राणां नियमः । दाख्य स्वरस्य दाख्यता रूक्षता । अणुता खस्य कण्ठस्य सञ्ज्ञता । उच्चै कराणि शब्दस्य । *अथ नीचै कराणि शब्दस्य । अन्ववसर्गो मार्दवमुखता खस्येति नीचै कराणि शब्दस्य । अन्ववसर्गो गात्राणां शिथिलता । मार्दवं स्वरस्य मृदुता स्निग्धता । उरुता खस्य महत्ता कण्ठस्य । इति नीचै कराणि शब्दस्य ॥ एतदप्यनैकान्तिकम् । यदल्पप्राणस्य सर्वोच्चैस्तन्महाप्राणस्य सर्वनीचैः ॥

सिद्धं तु समानप्रक्रमवचनात् । वा । सिद्धमेतत् समाने प्रक्रमे इति वक्तव्यम् । क एन प्रक्रमः । उर कण्ठ शिर इति ॥

१ सत्यामच इत्यस्यानुवृत्तौ समासस्य (६। १। २२३) इत्यनोदात्तत्वं राजपुरुष इत्यादावेव स्यात् न तु राजदृशद् इत्यादौ षकाराकारस्य ॥

२ समासान्तोदात्तत्वे व्यञ्जनान्तोष्पसंख्यानम् (वा । ६। १। २२३) इति वार्त्तिक्याख्यानावसरे “राजदृशद् ब्राह्मणसमित्” इत्युक्तं भगवता ॥

* “अथ नीचै कराणि शब्दस्य” इति पाठा नास्ति वङ्गेषु पुस्तकेषु ॥

(अ १। पा २। आ १)

(उच्चैरुदात्त । १। २। २६ ।)

(नीचैरनुदात्त । १। २। ३० ।)

^१यतोऽनाव इति । (पा)

यदन्तस्य झृक्स्थादिरुदात्त इति तदर्थ ॥

^२यावतेति । (कै)

न वाऽच स्थाने हलप्युदात्तादिशब्देन प्रत्यापित स्यादर्हि वाच्यम् । अन्तरतमपरिभाषयाऽप्राप्ते ॥ ननु स्वरशेषाया अविद्यमानवत्परिभाषाया अन्यत्राऽप्राप्तेस्तत्र दोषोऽत आह

^३अनुदात्तादेरिति ॥ (कै)

^४स्वत एव (कै)

इत्यस्याचा चैस्त्वर्थवत्तेषामनुदात्तत्वमेवेति विशेषस्वरप्राप्त्या स्वर एवावतिष्ठते इत्यर्थ ॥ ननु स्वतस्तथात्वकल्पने मानाभाव । कि

१ एषा च परिभाषा “यतोऽनाव” (६। १। २१३) इत्यत्र “अनाव” इति प्रतिषेधेन ज्ञापिता । अन्यथा नाव्यमित्यत्र नकारस्यायोग्यत्वादाकारस्य चानादित्वादुदात्तत्व न भविष्यतीति किमनाव इति प्रतिषेधेन । एतदेवोक्त भगवता । “सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्त्तव्या । न कर्त्तव्या । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति यदयं “यतोऽनाव” (६। १। २१३) इति नाव प्रतिषेध प्राप्तिः” ॥

२ यावता यत्र स्वरः विधीयते तत्र व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वादच एव भविष्यत्यनुदात्तपुंदेश् इत्यादावनुवादेऽपि न दोषः ॥

३ अ ४। पा २। सू ४४ ।

४ स्वत एव ह्रस्वोऽनुदात्तत्व भवतु अञ्जुपरागवशाद्वा तदनुवादेन कार्यविधाने न कश्चिद्विशेषः । एव तर्हि न्यायव्युत्पादनार्थ एवायं विचारः ॥

(उच्चैरुदात्त । १। २। २६ ।)

(अ १। पा २। आ १)

(नीचैरनुदात्त । १। २। ३० ।)

चोदात्तसमवधानेऽप्यनुदात्तत्वप्रतीत्यापत्तिरेव च हलादिप्राति-
पदिके आद्युदात्तेऽप्यजापत्तिरत आह

अजुपेति ॥ (कै)

न्यायेति । (कै)

उदात्तलादीनामज्धर्मविषयकन्यायेत्यर्थ ॥ भाष्येऽनुवृत्ते प्रथो-
जनाभावात् सन्देहानुपपत्तिरिति पृच्छति

किं चेति । (भा)

अनुवृत्ते फलमित्यर्थ ॥ भाष्ये यदि लक्ष्यन्ते तदार्थ । यतो
न लक्ष्यन्ते अतो नार्थ इत्यन्वय ॥ ननु इय प्रतीतीरक्तस्फटिक-
प्रतीतिवत् भ्रान्तेत्यत आह

बाधकेति ॥ (कै)

प्रतीतिभ्रान्तेवेत्याह

नैते इति (भा)

भाष्ये ॥ तद्वाचष्टे

अन्यथाऽपीति ॥ (कै)

रिक्तको लोहकंसः । (भा)

आदर्श रिक्तक । घर्षणेन उज्ज्वलीकृत ॥ “वदरपिटक”
वदरफलयुक्तपेटिकेति सम्प्रदाय प्रतीतेभ्रान्तत्वे वीज पृच्छति

कुतो न्विति ॥ (भा)

अजन्वयव्यतिरेकौ वीजमित्याह

महामाध्यप्रदीपोद्घोत ।

इ३

(अ १। पा २। आ १)

(उच्चैरुदात्त । १। २। २६ ।)

(नीचैरनुदात्त । १। २। ३० ।)

अन्तरेणापीति ॥ (भा)

अत्र हीति । (कै)

१“निपाता आद्युदात्ता ” २“तिडतिड” इत्याभ्यामिति भाव ॥

न पुनरन्तरेणेति । (भा)

अन्वयप्रदर्शनम् इदं प्रक्रियाप्राप्तातिरिक्तविषय सौत्रप्रयोगाति-
रिक्तविषयक च बोध्यम् ॥

स्वयं राजन्त इति (भा)

भाष्यस्रोदात्तादिगुणैरित्यर्थ ॥

अनुगच्छतीति । (कै)

अजगुणमिति शेष ॥

न त्वत्र वर्णसादृश्यमिति । (कै)

निर्वचनं हि तत्र धात्वर्थयोगेनार्थाभावेऽपि वर्णसादृश्येन वा
इत्याशयः ॥ अर्थयोग एवास्तीत्याह

अथवेति ॥ (कै)

१ अत्र ह्याकार उदात्तस्तिङन्तस्य निघात । ततश्चान्वयव्यतिरेकाभ्या-
मच एवैते गुणा । यदि तु हलामप्येते गुणा अभविष्यन् तदा हला-
मचा च भिन्नस्वरताप्युपात्तस्य यस्मात्त्वचामेव स्वरमनुविदधति न
हल । तस्मान्न हला स्वयं स्वरऽस्तीति निश्चयः ॥

२ निपाता आद्युदात्ता (फिट् सूत्रम् ८०) । स्वाह्वा ॥

३ तिडतिड । ८। १। २८। अतिड इति किमर्थम् । पचति । करोति ॥
अतिड वचनमार्थकं समानवाक्याधिकारात् । वा । अतिडवचनमन-
र्थकम् । किं कारणम् । समानवाक्याधिकारात् । समानवाक्य
(वा । ८ । १ । १८) इति वर्त्तते न च समानवाक्ये द्वे तिङन्ते स्तु ॥

(उच्चैरुदात्त । १। २। २६।)

(अ १। पा २। आ १)

(नीचैरनुदात्त । १। २। ३०।)

विविधमिति । (कै)

उदात्तत्वादिरूपनानाप्रकारगमनमजध्रीनमितिशब्दादेव लभ्यत
इति भाव ॥

पर्यायेति । (कै)

यो हि यमनुगच्छति स तद्वद्विविध गच्छतीत्यर्थ ॥ ननु
विरुद्धस्वरद्वयमध्यगतस्य व्यञ्जनस्य स्वरदयानुरागापत्तिरत आह

उपरागश्चेति ॥ (कै)

स्वभाव एवात्र वीजम् अधिकरणशक्तिप्रधानत्वात् कथमय
पर्यनुयोगोऽत आह

श्रुतीति । (कै)

उच्चै श्रूयमाण उदात्तादिरर्थ इत्यभिमान ॥ नन्वस्थानवस्थितत्वं
को दोषोऽत आह

न चेति ॥ (कै)

भाष्ये

एवं तर्हि लक्षणमिति । (भा)

न श्रुतिगतप्रकर्षाश्रयमुच्चल नीचल किन्तु ईदृशज्ञापकज्ञा-
पितमिति भाव ॥

श्रोता हीति । (कै)

१ श्रोता हि वक्तृगतानायामादीन् धर्मान् कार्यादवस्यति कार्यं च
सकौण्म । तथा हि महाप्राणो नीचैरप्युच्चारयन् स्वरेण महान्त
देशं व्याप्नोति । अल्पप्राणस्तूच्चैरपि वदन्नल्प देशं व्याप्नोति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोष ।

६५

(अ १। पा २। आ १)

(उच्चैरुदात्त । १। २। २६।)

(नीचैरनुदात्त । १। २। ३०।)

आचामादीना श्रुतिप्रकर्षानुमेयत्वात् तस्य चाव्यवस्थितत्वा-
दव्यवस्थितत्वमिति भावः ॥

^१प्रक्रम्यन्ते इति । (कै)

अधिकरणे घञि ^२“नोदात्तोपदेशस्य” इति वृद्धिः प्रतिषेधः ॥

^३ऊर्ध्वभागेनेति । (कै)

ऊर्ध्वभागावच्छिन्नवायुसंयोगेनेत्यर्थः ॥ न चेदमपूर्वं कर्त्तव्य-
मित्याह

^४एवं चेति । (कै)

करणस्य चाधिकरणविवक्षा बोध्या । कस्योर्ध्वभागे इत्याका-
ङ्क्षाया योग्यतया स्थानस्येति लभ्यते इति भावः । मन्दः प्रति तुक्-
वचनमेवावश्यकमिति बोध्यम् ॥ भाष्ये

उरः कण्ठः शिर इति । (भा)

शिरः पदं तात्त्वादीनामुपलक्षणम् ॥

— — — — —

१ प्रक्रम्यन्तेऽस्मिन् वर्णा इति प्रक्रमः स्थानमुच्यते ॥

२ नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमे । ७। १। ३४। अत्यल्पमिदमुच्यते
ऽनाचमेरिति । अवमिकमिचमौनामिति वक्तव्यम् । वामः कामः
आचामः ॥

३ एकस्मिन्तात्त्वादिके स्थाने ऊर्ध्वाधरभागयुक्ते ऊर्ध्वभागेनोच्चार्यमाशु
उदात्तः । अधरभागनिष्पन्नोऽनुदात्तः ॥

४ एव चोच्चैरित्यनेनोर्ध्वभागो गृह्यते नीचैरित्यधरभागः । अभ्याससम-
धिगम्यश्चायं स्वरविशेषः षड्जादिवद्विज्ञेयः ॥

१ समाहारः खरितः । १। २। ३१ ॥

समाहारशब्दे कर्मसाधने कस्मेति षष्ठ्यन्तेन पृच्छानुपपन्नेत्यत

आह

१ समाहार खरित इत्युच्यते । कस्य समाहार खरितसञ्ज्ञो भवति ।
अचोरित्याह । समाहारोऽचोश्चेन्नाभावात् । वा । समाहारोऽचोश्चे-
त्तन्न । किं कारणम् । अभावात् । न ह्यचो समाहारोऽस्ति ।
नन्वयमस्ति गाङ्गेऽनूप इति । नैषोऽचो समाहार । अन्योऽयमुदा-
त्तानुदात्तयो स्थान एक आदिष्यते । एव तर्हि गुणयो । गुणयो-
श्चेन्नाच् प्रकरणात् । वा । गुणयो समाहार इति चेत्तन्न । किं कार-
णम् । अच् प्रकरणात् । अजिति वर्त्तते । सिद्ध त्वच्समुदायस्या-
भावात् तद्गुणे सम्प्रत्यय । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । अच्समुदायो
नास्तीति कृत्वा तद्गुणस्याच समाहारगुणस्य सम्प्रत्ययो भविष्यति ।
कथ एन समाहार इत्यनेनाच्शक्य प्रतिनिर्देशुम् । मतुब्लोपोऽत्र
द्रष्टव्य । तद्यथा । पुष्पका एषा ते पुष्पका । कालका एषा ते
कालका इति । एव समाहारवान् समाहार । अथवाकारो मत्व
थीय । तद्यथा । तुन्द घाट इति । यद्येव त्रैस्वर्थं न प्रकल्पते । तत्र
को दोषः । त्रैस्वर्थ्येणाधीमह इत्येतन्नोपपद्यते नैतद्गुणापेक्षम् । किं
तर्हि । अजपेक्षम् । त्रैस्वर्थ्येणाधीमहे त्रिप्रकारैरज्भिरधीमहे
कैस्त्रिदुदात्तगुणैः कैस्त्रिदुदात्तगुणैः कैस्त्रिदुभयगुणैः । तद्यथा ।
शुक्लगुण शुक्ल । कृष्णगुण कृष्ण । य इदानीमुभयगुण स तृतीया-
माख्या लभते कल्मष इति वा सारङ्ग इति वा । एवमिष्टाप्युदात्त
गुण उदात्त । अनुदात्तगुणोऽनुदात्त । य इदानीमुभयवान् स
तृतीयामाख्या लभते खरित इति ॥

^१भावेति । (कै)

जातौ च “कस्ये”त्येकवचनम् ॥

^२उपश्लेषः । (कै)

अव्यवहितोत्तरत्वरूप ॥

^३अन्यत्र । (कै)

फलादौ ॥

औत्तराधर्यम् । (कै)

आधाराधेयभाव । न च वर्णानां स अमूर्त्तत्वादस्त्रिरत्वाच्चेति
भाव । स्वरितभाज एकादेशस्यैकत्वात् कथमत्र द्वयोरचो समा-
हारोऽत आह

स्थानिनोरिति । (कै)

“काव्ये क्व”शब्दयोर्षेददन्तयोरस्तित्वात् स्वरितत्वम् । “कन्या”
इत्यत्र कन्या राजन्यमनुष्याणामन्त इति तत् । एव गौणोऽपि
सर्वत्र नास्तीत्यर्थः ॥

गौण इति । (कै)

स्थानिनोऽनुपश्लेषस्याग्रास्त्रीयत्वेन स्थानिवत्सूत्रात् प्रवृत्ते ।
लोकन्यायसिद्धस्तु गौण इत्यर्थः ॥ नन्वचो समाहाराभावे कथं
तद् गुणयोः समाहारोऽत आह

१ समाहारेण समाहार इति भावसाधनं मत्वा “कस्येति” प्रश्नो भाष्ये ॥

२ तयोः समाहार उपश्लेषरूपः ॥

३ अन्यत्र औत्तराधर्यरूपोऽपि संभवति ॥

गुणयोरिति । (कै)

एकाज्जिष्ठयोरेव तयो समाहार इत्यर्थः ॥

नैरन्तर्येणेति । (कै)

१ 'तस्यादित उदात्तम्" इत्युक्ते ॥ पूर्वं प्रत्याख्यानेनाक्षप्रक-
रणादिति विरुद्धमत आह

प्रस्ताव इति । (कै)

सामर्थ्याद्वगतिरित्यर्थः । तदुपपादयति

तदयमिति ॥ (कै)

अजितिवर्त्तते इति । (भा)

भाष्येऽक्षशब्देन तद्विशेषबोधकावुदात्तानुदात्तशब्दौ लक्ष्येते
इत्यर्थः ॥ भाष्ये तत्तदुपपत्त्येणस्य व्याख्या

समाहारगुणस्येति । (भा)

उदात्तानुदात्तसमाहाररूपगुणवत् इत्यर्थः ॥ अत्र सञ्ज्ञित्वेन
अनुपादानादय प्रश्नोऽयुक्तोऽत आह

स्वरित इति ॥ (कै)

१ अ १। पा २। सू ३२ ॥

२ प्रकरण प्रस्तावो न तु खरितत्वादनुवृत्तिः । तस्या पूर्वं प्रत्याख्यानात्
तदयमर्थः । पूर्वसूत्रयो सामर्थ्याद्विमोऽजैव सञ्ज्ञी उदात्तानुदात्त
शब्दयोरिति ताविहानुवृत्तावच प्रत्याययतो न तु गुणम् ॥

३ खरित इत्यनया सञ्ज्ञया योग्यत्वादक्षसञ्ज्ञित्वेनाक्षितः ॥

न चाच् समाहार इति । (कै)

भावसाधनत्वात् समाहारशब्दस्येति भाव ॥

१अर्श आदेरिति । (कै)

अधिकरणे घञिति तु नोक्तं ल्युटाबाधात् । वाङ्मलकस्या-
गतिकगतित्वात् ॥

उदात्तेत्यादि । (कै)

स्वरशब्दस्य गुणपरत्वाभिप्रायं चोद्यमित्यर्थ ॥

चैस्वर्यमिति । (भा)

भावे यञिति भावः । ननु स्वरशब्दस्य गुणे प्रसिद्धे कथं
चैस्वर्यमित्यस्याजपेक्षत्वमत आह

१स्वरशब्देनेति ॥ (कै)

एवमपि यञनुपपत्तिरत आह

चय एवेति । (कै)

१चातुर्वर्ण्यादित्वादिति भावः ॥

१ अर्श आदे आकृतिगणत्वात् ॥

२ स्वरशब्देनात्र उच्यन्ते । त्रय एव स्वरास्त्रैस्वर्यमिति स्वार्यं यञ ॥

३ ब्राह्मणादिषु चातुर्वर्ण्यादीनामुपसंख्यानम् । वा (५। १। १२४) ।

ब्राह्मणादिषु चातुर्वर्ण्यादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ चातुर्वर्ण्यम् ।

चातुर्वैद्यम् । चातुराश्रमम् ॥

तस्यादित उदात्तमर्द्धङ्गस्वम् ।

१। २। ३२॥

अक्तपरिमाणस्येति । (कै)

अनवयवस्येत्यर्थ ॥ “अव्यपटुक्त” अवयव ॥

१ * अर्धङ्गस्वमित्युच्यते तत्र दीर्घञुवयोर्न प्राप्नोति । कन्या । शक्तिके ३ शक्तिके [खरितमास्त्रेडितेऽसूयासमतिकोपकुत्सनेषु । ८ । २ । १०३ । असूयादिषु वा वचनम् । वा । असूयादिषु वेति वक्तव्यम् । कन्ये ३ कन्ये । कन्ये कन्ये । शक्तिके ३ शक्तिके । शक्तिके शक्तिके । (वाक्यादेरामन्वितस्यासूयासमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु ८ । १ । ८) ॥ नैष दोषः । मात्रचोऽत्र लोपो द्रष्टव्यः । अर्धङ्गस्वमात्रमर्धङ्गस्वमिति । किमर्थमिदमुच्यते । आमिश्रीभूतमिवेद भवति । तद्यथा । क्षीरोदके सपृक्ते । आमिश्रीभूतत्वान्न ज्ञायते कियत् क्षीरं कियदुदकं कस्मिन्नवकाशे क्षीरं कस्मिन्नवकाशे उदकमिति । एवं मिहाप्यामिश्रीभूतत्वान्न ज्ञायते कियदुदात्तं कियदनुदात्तं कस्मिन्नव-

* अक्तपरिमाणस्य ऋक्षचञ्जाद्यन्ता ग्राह्यपटुक्तस्येति न्यायादीघञुतावयवो ऋक्षग्रहणेन न गृह्यत इत्यालोच्याह “अधर्द्धङ्गस्वमिति” (भा) । “कन्येति” (भा) । कन्या राजन्मनुष्याणामन इति खरितः । शक्तिके ३ शक्तिके इति (भा) । खरितमास्त्रेडितेऽसूयेति (८ । १ । १३) खरितं भुतं । मात्र च इति (भा) । अधर्द्धङ्गशब्दः प्रमाणवाची रुढिशब्दः । व्युत्पत्त्यर्थं तु ऋक्षस्थोपादानम् । अधर्द्धमात्रत्वेनाभिधीयते ततः प्रमेये मात्रत्वं विधाय तस्य “प्रमाणे ल” इति लोपः क्रियते । तत्र यथा ऋक्षबुद्धार्धमात्रा

(अ १। पा २। आ १) (तस्यादित उदात्तमर्द्धङ्गस्वम् । १। २। ३२ ।)

इति न्यायादिति । (कै)

इति हेतोर्न्यायाद् वाच्यवृत्त्यैवेत्यर्थ ॥ “शक्तिके” इत्यत्र
वाक्यादे चित्तयेति द्वित्वम् ॥ नन्वर्द्धङ्गस्वशब्दस्यावयववचनत्वेन
प्रमाणवचनत्वाभावात् कथं मात्रजत आह

अर्द्धङ्गस्वेति । (कै)

रूढ्या अर्धमात्रारूपप्रमाणविशेषोऽनेनोच्यते न ह्रस्वस्य अर्द्ध-
मित्यर्थ इति भावः ॥

काश्च उदात्त मस्मिन्नवकाशेऽनुदात्तमिति । तदाचार्यं सुहृद्भूत्वा-
न्वाचये इयदुदात्तमियदनुदात्तमस्मिन्नवकाशे उदात्तमस्मिन्नवकाशे-
ऽनुदात्तमिति ॥ यद्ययमेव सुहृत् किमन्यान्यप्येव जातीयकानि
नोपदिशति । कानि पुनस्तानि । स्थानकरणानुप्रदानानि । याकरण
नामेयमन्तरा विद्या । सोऽसौ हृन्द् शास्त्रेष्वभिनिनीत उपलब्ध्याव-
गन्तुमुत्सहते । यद्येव नार्थोऽनेन । इदमप्युपलब्ध्या गमिष्यति ॥
सञ्ज्ञाकरणं तर्हीदम् । तस्य स्वरितस्यादितोऽर्द्धङ्गस्वमुदात्तसञ्ज्ञ-
मिति । *किं कृतं भवति । त्रिरुदात्तप्रदेशेषु स्वरितग्रहणं न
कर्त्तव्यं भवति । उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर (१। २। ३०)

विभज्यते एव दीर्घप्रतयोरपीति । किमयमिति (भा) । नैव भूतमिहान्वा
ख्यानं दृश्यते सन्ध्याक्षरादिविषयस्यापि विभागस्यान्वाख्यानप्रसङ्गादिति प्रश्नः ।
आमिनीभूतमिवेति (भा) । तत्त्वतोऽख्येव विभाग इति इव शब्दोपात्तः ।
क्षीरोदके इति (भा) । निश्चितव्यक्तिविवक्षायां जातिपरत्वाभावादेकवद्भावो
न कृतः । उत्तरा विद्येति (भा) । पुराकल्पे पूर्वा अद्यत्वे तूत्तरेति पस्य
शायमाख्यातम् । सञ्ज्ञाकरणमिति (भा) । प्रदेशेषु चैकदेशप्रत्यायनात्
समुदाय आक्षिप्यते इति भावः । उभयमिति (भा) । सत्यप्यक्षरगौरवे

(तस्यादित उदात्तमर्द्धङ्गसम् । १। २। ३२ ।) (अ १। पा २। आ १)

व्युत्पत्त्यर्थमिति । (कै)

अनुलोमादिवदिति भाव ॥ एवमपि दीर्घादौ अर्द्धमात्र-
कालावयवविभागाभावाद्दोष एवेत्यत आह

तत्र यथेति । (कै)

उभयोरपि समागतिरिति भाव ॥ ननु गुणयो प्रमाण-
देशविशेषप्रतिपादनरूपान्वाख्यानार्थत्वात् प्रश्नोऽनुपपन्नोऽत आह

उदात्तस्वरितयोर्यण स्वरितोऽनुदात्तस्य (८ । २ । ४) नोदात्त-
स्वरितोदयम् (८ । ४ । ६७) इति ॥ सञ्ज्ञाकरणं हि नाम यतो
न लघीय । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि सञ्ज्ञाकरणम् । लघीयश्च
त्रिरुदात्तप्रदेशेषु स्वरितग्रहणं न पुन सञ्ज्ञाकरणम् । त्रिरुदात्त
प्रदेशेषु स्वरितग्रहणे नवाक्षराणि सञ्ज्ञाकरणे पुनरेकादश । एव
तर्ह्युभयमनेन क्रियतेऽन्वाख्यानं च सञ्ज्ञा च । कथं पुनरेकेन यत्रे-
नोभय लभ्यम् । लभ्यमित्याह । कथम् । अन्यर्थग्रहणं विज्ञास्यते
तस्य स्वरितस्यादितोऽर्द्धङ्गमुदात्तसञ्ज्ञं भवतीति । ऊर्ध्वमात्तमिति
चात उदात्तम् ॥ यदि तर्हि सञ्ज्ञाकरणमुदात्तादेर्यदुच्यते तत्-
स्वरितादेरपि प्राप्नोति । अन्वाख्यानमेव तर्हीदं मन्दबुद्धे ॥

महतोऽथस्य व्याप्तिर्भवति सुखेन विभागस्यापि परिज्ञानात् । उदात्तादे-
रिति (भा) । उदात्तादे प्रतिपादकं यच्चास्त्रम् आद्युदात्तश्चेति तत्
स्वरितादेरपि प्रतिपादकं प्राप्नोति ततश्च प्रत्यय कदाचित् स्वरितादिरपि
स्यादित्यथ । अन्वाख्यानमेवेति (भा) । न केवलमिदं सूत्रम् । यावद्
“उच्चैरुदात्त” (१ । २ । २६) इत्यादिसञ्ज्ञाकरणमपि मन्दबुद्धिप्रति-
पादनायम् । सिद्धो हि वेदाध्यायिना शिक्षायामेवोदात्तादित्यवधार ।
स्वरितस्तेति (भा) । आ अधश्चोदात्तादित्याकारप्रक्षेपः । इयं नव सूची
“उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित” (८ । ४ । ६६) इत्येतस्मात् परा कर्त्तव्या ।

(अ १। पा २। आ १) (तस्यादित उदात्तमर्द्धङ्गसम् । १। २। ३२।)

नैवं भूतमिति ॥ (कै)

सन्धश्चरादीति । (कै)

अवर्णभाग पूर्वदकारादिभाग उत्तर इत्येव रूपस्येत्यर्थ ॥

तत्त्वत इति । (कै)

अन्यथाऽन्वाख्यानाऽसङ्गतिरिति भाव ॥ भाष्ये

स्थानित्यादिः । (कै)

स्थानानि कण्ठादीन्यष्टौ ॥ “करणम्” आभ्यन्तरप्रयत्न ॥

उत्तरयति

स्वरितस्यार्धङ्गस्योदात्तादोदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरादूर्ध्वमुदात्ता-
दनुदात्तस्य स्वरितात् कार्यं स्वरितादिति सिद्ध्यर्थम् ॥ वा ॥

स्वरितस्यार्धङ्गस्योदात्तादा उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर (१। २।
४) इत्येतस्मात् सूत्रादिद सूत्रकाण्डमुदात्तादनुदात्तस्य स्वरित
(८। ४। ६६) इत्यत कर्त्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । स्वरितादिति
सिद्ध्यर्थम् । स्वरितादिति सिद्ध्यर्थथा स्यात् । स्वरितात् संहिताया
मनुदात्तानाम् (१। २। ३६) इति । “इम मे गङ्गे यमुने शुतुद्रि” ।
क्व तर्हि स्यात् । य सिद्धि स्वरित । कार्यं (६। १। ८५) देव
दत्तयज्ञदत्तौ ॥ स्वरितोदात्तार्थं च । वा । स्वरितोदात्तार्थं च तत्रैव

तेन ‘स्वरितात् संहितायामनुदात्तानाम्’ (१। १। ३६) इत्येकश्रुतौ
विधीयमानायाम “उदात्ताद्” इति स्वरितस्य सिद्धल भवति । तेन स
शब्दात् स्वरितात् परेषा गङ्गे प्रथतीनाम् आमन्त्रितत्वादननुदात्तानामेक
श्रुतिभवति । क्व तर्हि (भा) । आश्रयात् सिद्धल स्वरितस्य भविष्यती
त्यभिप्राय । कार्यमिति (भा) । अत्र “तित्स्वरितम्” (६। १। ८५)
इति स्वरितल तच्च सिद्धमित्यत्रैव स्यात् । स्वरितोदात्ताथमिति (भा) ।
स्वरितस्य य उदात्तो विधीयते स आष्टमिकस्यासिद्धत्वात् प्राप्नोति ।

(तस्यादित उदात्तमर्द्धऋक्सम् । १। २। ३२ ।) (अ १। पा २। आ १)

व्याकरणं नामेति ॥ (भा)

छन्दः शास्त्रेषु । (भा)

प्रातिशाख्यशिक्षादिषु ॥

अभिविनीतः । (भा)

शिक्षित ॥

उपलब्ध्या । (भा)

व्युत्पत्त्या ॥ एव तर्हि इदमपि व्यर्थमित्याह

कर्त्तव्यम् । “न सुब्रह्मण्याया खरितस्य तूदात्त ” (१। २। ३७)
इन्द्र आगच्छ । क्व तर्हि स्यात् । य सिद्ध खरित । सुब्रह्मण्योमिन्द्र
आगच्छ ॥ खरितोदात्ताच्चाखरितार्थम् । वा । खरितोदात्ताच्चा-
खरितार्थम् । तत्रैव कर्त्तव्यम् । इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छ ॥
खरितपरसन्नतरार्थं च । वा । खरितपरसन्नतरार्थं च तत्रैव कर्त्त-
व्यम् । उदात्तखरितपरस्य सन्नतर (१। २। ४०) । माणवक-
जटिलकाध्यापक न्यड (६। २। ५३ ॥ ८। २। ४) । क्व तर्हि
स्यात् । य सिद्ध खरित । माणवक जटिलकाभिरूपक क्व (५।

सुब्रह्मण्योमिति (भा) । सुब्रह्मणि साधुरिति यत्प्रत्यय निच्चात् खरित ।
ततश्चावेकादेश खरितानुदात्तयोरान्तरस्यात् खरित । तत “ओमाडोष”
(६। १। २५) इत्युदात्तखरितयोरेकादेश खरित एव तस्य सिद्ध
त्वादुदात्तत्वम् । “सुब्रह्मण्यायाम्” (१। २। ३७) इति च स्वरूपमेव
गृह्यते न तु निगदो लक्ष्यते । खरितोदात्ताच्च इति (भा) । “आगच्छ”
इत्यव गश्ब्दाकारस्य खरितस्योदात्तत्वे कृते ‘उदात्तादनुदात्तस्य खरित’
(८। ४। ६६) इति वशब्दाकारस्य खरितत्वं प्राप्नोति । न्यङिति

(अ १। पा २। व्या १) (तस्यादित उदात्तमर्द्धऋक्षम् । १। २। ३२ ।)

यद्येवमिति ॥ (भा)

ननु प्रदेशेषु स्वरितग्रहणाकरणे उदात्तग्रहणेनावयवस्य बोधने-
ऽपि ततस्थाने यणोऽभावात् “उदात्तस्वरितयोर्यण” (८। २। ४)
इत्यत्रानुपपत्तिरेवेत्यत आह

आक्षिप्यत इति । (कै)

तत्र सूत्रे एतदुपस्थितिसामर्थ्यादिति भाव ॥

सत्यपीति । (कै)

३। १२॥ ६। १। १८५) । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । देव-
ब्रह्मणोरनुदात्तवचनं ज्ञापकं स्वरितादिति सिद्धत्वस्य । वा । देव-
ब्रह्मणोरनुदात्तवचनं (देवब्रह्मणोरनुदात्त । १। २। ३८ । देव-
ब्रह्मणोरनुदात्तत्वमेकं । वा । देवब्रह्मणोरनुदात्तत्वमेकं इच्छन्ति ।
देवा ब्रह्माण । देवा ब्रह्माण ॥) ज्ञापकं सिद्धं इह स्वरित इति ।
यद्येतज्ज्ञाप्यते स्वरितोदात्तात् परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं प्राप्नोति ।
न ब्रूमो देवब्रह्मणोरनुदात्तवचनं ज्ञापकं सिद्धं इह स्वरित इति ।
किं तर्हि परमेतत् काण्डमिति ॥

(भा) । “न्यधी च” (६। १। ५१) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्त
“उदात्तस्वरितयोर्यण” (८। १। ४) इत्यकार स्वरितस्यासिद्धत्वात्
पूर्वस्य सन्नतरो न स्यात् । देवब्रह्मणोरिति (भा) । लिङ्गात् पाठक्रमबाधने
क्रमान्तरमाश्रीयतेऽन्यथा स्वरितस्यासिद्धत्वादननुदात्तस्यानुदात्तविधानमनर्थकं
स्यात् । यद्येतदिति (भा) । स्वरितस्यैव सिद्धत्वमनेन लिङ्गेन ज्ञाप्यत
इत्यर्थः । न ब्रूम इति (भा) । सन्निवेशान्तरज्ञापनार्थं लिङ्गं व्याख्यायत
इत्यर्थः ॥

(तस्यादित उदात्तमर्द्धङ्गसम् । १। २। ३२ ।) (अ १। पा २। आ १)

प्रयोजनविशेषलाभात् गौरव न दोषायेति भाव ॥ भाष्ये

ऊर्द्धमात्रमिति । (भा)

तात्त्वादिषूर्द्धदेशे उच्चारणेन गृहीतमित्यर्थ ॥ उदात्तादे-
रुच्यमान कार्यमिह शास्त्रे न किञ्चिदत आह

१उदात्त इत्यादेरिति । (कै)

इदमुपलक्षणम् अन्तोदात्तस्यापि ॥ एव भूत अन्वाख्यान न
दृश्यते इति यदुक्त तत्परिहरति

न केवलमिति । (कै)

“उच्चैरुदात्त” इत्यादिकमपि तादृशमिति भाव ॥ भाष्ये
“इदम्” इत्य“सोच्चैरुदात्त” इत्यादिकमित्यर्था बोध्य ॥

आकरप्रश्लेष इति । (कै)

तदभावे अर्द्धङ्गस्योदात्तादिति पञ्चम्यनन्विता स्यादिति भाव ॥
आङ्द्वयमारम्भाभिविध्योरिति तत्फलितमाह

इयं नवेति ॥ (कै)

तेन मे शब्दादिति । (कै)

फिट् खरेणेदमोऽन्तोदात्तत्वाद् इमम् इत्येकादेशखरेणान्तो-
दात्तम् । ततो मे शब्दस्य १“अनुदात्त सर्वमपादादौ” इत्यनुदा-

१ “उदात्तादेः” इति पाठ उपलब्धकैरटपुस्तकेऽस्ति ॥

२ अ ८ । पा १ । सू १८ ॥

(तस्यादित उदात्तमर्द्धस्वम् । १। २। ३२।) (अ १। पा १। आ. १)
इति गकाराकार स्वरित तस्यानेनोदात्त । इन्द्रेति “आमन्वितम्”
आद्युदात्त द्वितीयोवर्ण “उदात्ताद्” इति स्वरित तस्याप्यनेनो-
दात्त ॥

स्वरित एवेति । (कै)

१“एकादेश उदात्तेन” इत्यत्र “अनुदात्तस्य” इत्यनुवृत्ते स
नेति भाव । न च इको गुणेति सूत्रे १“एडिपररूपम्” इत्यत्ररू-
पग्रहणस्य परस्य यादृश रूप तादृश एव यथास्यादिति फलमुक्त-
मिति अत्र ओम उदात्तत्वादुदात्त एकादेशो युक्त इति वाच्यम् ।
२“द्वज्वत्क्रोष्ठु” इति सूत्रभाष्यप्रामाण्येन स्वरस्य रूपत्वाभावात् ॥
ननु ३“सुब्रह्मण्यायाम्” इति निगदाभिधानादयमेव विषयो न
युक्त इत्यत आह

सुब्रह्मण्यायामिति । (कै)

स्वरितस्य तदुदात्त इति वाक्ये सुब्रह्मण्याशब्दस्वरूपमेव गृह्ये-
तेत्यर्थ ॥

उदात्तत्वे कृते इति । (कै)

४“न सुब्रह्मण्यायाम्” इत्यनेन । उत्कर्षे तस्यासिद्धत्वात् कश्च-
ब्दाकारोऽनुदात्त एवेत्यर्थ ॥

१ अ ८ । पा २ । सू ५ ॥ २ अ ६ । पा १ । सू ६४ ॥

३ अ ७ । पा १ । सू ६५ ॥ ४ अ १ । पा २ । सू ३७ ॥

५ अ १ । पा २ । सू ३७ ॥

(अ १। पा २। आ १) (तस्यादित उदात्तमर्द्धऋक्षम् । १। २। ३२ ।)

न्यधी चेति । (कै)

अञ्क्तौ वप्रत्ययान्त उत्तरपदे नि अधि इत्येतत् पूर्वपद
प्रकृतिस्वरमिति सूत्रार्थः ॥ १“न्यडस्वरौ स्वरितौ” इति फिट्
सूत्रमेतदर्थस्यैवानुवादकमिति भावः ॥ “क्व” इत्यत् प्रत्ययान्तत्वात्
स्वरितम् ॥

देवब्रह्मणोरिति । (भा)

अनयो “सुब्रह्मणा” निगदान्तर्गतयो स्वरितस्योदात्तत्वे
प्राप्तेऽनेनाऽनुदात्तत्वं क्रियते । देवा ब्रह्मणा इति चामन्विताद्युदा-
त्त । शेषनिघाते “उदात्तादनुदात्तस्य” इति स्वरितः । स्वरित-
स्यैव सिद्धत्वमात्रज्ञापने तु अस्य प्रकरणस्यासिद्धत्वे मानाभावात् ।
“न सुब्रह्मणे”ति विहित स्वरितोदात्तगकारात् परत्वेन इन्द्र
आगच्छ इत्यादौ ककाराकारस्याष्टमिक स्वरित स्यादिति उत्-
कर्ष एव ज्ञाप्यत इति बोध्यम् ॥ असिद्धकाण्डे पठनमेव २“मनि-
वेशान्तरम्” ॥ न च देव ब्राह्मणोरित्यत्राऽऽश्रयाऽसिद्धत्वमिति
वाच्यम् । इष्टानुरोधेनैतत्प्रकरणोत्कर्षद्वारैव तत् सिद्धत्वज्ञापनादि-
ति दिक् ॥

१ फिट् सू-७४ ॥

२ अ १। पा २। सू ३७ ॥

३ कै ॥

१ एकश्रुति दूरात्सम्बुद्धौ । १। २। ३३ ॥

‘एकवचनं सम्बुद्धि’ (पा)

इत्युक्तेर्विचारानुपपत्तिरत आह

१ किमिदं पारिभाषिक्याः सर्वज्ञेयग्रहणम् “एकवचनं सम्बुद्धि”
(२। ३। २६) आहोस्विदन्वर्थग्रहणं संबोधनं सम्बुद्धिरिति । किं
चात । यदि पारिभाषिक्या देवा ब्रह्माणा । अत्र न प्राप्नोति ।
अथान्वर्थग्रहणं न दोषः । यथा न दोषस्तथास्तु । किं पुनरिय-
मेकश्रुतिरुदात्ताहोस्विदनुदात्ता । नोदात्ता । कथं ज्ञायते । यदयम्
“उच्चैस्तरा वा वषट्कारः (१। २। ३५) इत्याह । कथं कृत्वा
ज्ञापकम् । अतन्त्रं तरनिर्देशः । यावदुच्चैस्तावदुच्चैस्तरमिति ॥ यदि
तर्हि नोदात्तानुदात्ता । अनुदात्ता च न । कथं ज्ञायते । यदयम्
“उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः” (१। २। ४०) इत्याह । कथं
कृत्वा ज्ञापकम् । अतन्त्रं तरनिर्देशः । यावत् सन्नस्तावत् सन्नतरः
इति । सैषा ज्ञापकाभ्यामुदात्तानुदात्तयोर्मध्येमेकश्रुतिरन्तकालं
ज्जियते ॥ अपर आह । किमियमेकश्रुतिरुदात्तोऽनुदात्ता ।
उदात्ता । कथं ज्ञायते । यदयम् “उच्चैस्तरा वा वषट्कारः” इत्याह ।
कथं कृत्वा ज्ञापकम् । तन्त्रं तरनिर्देशः । उच्चैर्दृष्टोच्चैस्तरमित्ये-
तद्भवति । यदि तर्हि उदात्तानुदात्ता । अनुदात्ता च । कथं
ज्ञायते । यदयम् “उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः” इत्याह । कथं
कृत्वा ज्ञापकम् । तन्त्रं तरनिर्देशः । सन्नं दृष्ट्वा सन्नतर इत्येतद्भवति ।
त एते तन्त्रे तरनिर्देशे सप्तस्वरा भवन्ति । उदात्तः । उदात्ततरः ॥
अनुदात्तः । अनुदात्ततरः ॥ स्वरितः । स्वरिते य उदात्तः सोऽन्येन
विशिष्टः । एकश्रुतिः सप्तमः ॥

२ अ २। पा ३। सू २६ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ८१
(अ १। पा २। आ १) (एकश्रुति दूरात्सम्बुद्धौ । १। २। ३३।)

कृचिमेति ॥ (कै)

अकृचिमग्रहण समर्थ्याङ्गवतौत्यत सामर्थ्य दर्शयति

नं हीति ॥ (भा)

ननु कृचिमग्रहणेऽपि महासञ्ज्ञावलात् दूरात् सम्बोधनार्थकैक-
वचनान्तस्थेत्यर्थलाभोऽत आह

व्याप्तिश्चेति ॥ (कै)

अस्या खरान्तरत्वप्रसिद्धे प्रश्नानुपपत्तिरत आह

उदात्तेति ॥ (कै)

उच्चैस्तरामिति । (कै)

तेनोदात्तमात्रस्य विधानात् पक्षे एकश्रुतिश्च विधानादिति
भाव ॥ भाष्ये

सैषा ज्ञापकाभ्यामिति । (भा)

ज्ञापकाभ्या कर्त्तृभ्याम् एकश्रुतिरुदात्तानुदात्तयोर्मध्यस्थान
प्राप्यत इत्यर्थ ॥

मध्यम् (भा)

इत्यस्य “अन्तरालम्” इति व्याख्या ॥

हरतेरिति । (कै)

व्यापारद्वयार्थत्वात्

“प्रधानकर्मणाख्ये लादीनाङ्गद्विकर्मणाम्” ।

इति वचनाच्च ॥ खरितादिगेष दर्शयितुमाह

(एकश्रुति दूरात्स्मृद्धौ । १। २। ३३ ।) (अ १। पा २। आ १)

क्षीरेति ॥ (कै)

सति चेति । (कै)

वौषट् व्यतिरिक्तमन्त्रभागस्योदात्तत्वे सत्येव तदपेक्षप्रकर्षप्रत्य-
योपपत्तिरिति भावः ॥ एकश्रुतिगतोदात्तापेक्षया प्रकर्षानुपपत्ति-
माशङ्क्यदृष्टान्तेन साधयति

यथेति । (कै)

अत्रापि पक्षे भेदतिरोधानमेव स्वरितादिशेषः । तेनैवोभयरूप-
तेति बोध्यम् ॥ एव च “सन्नतर” एकश्रुतिविषये एवेति बोध्यम् ॥
सप्तस्वरमध्ये उदात्ततरानुदात्तरौ एकश्रुतिगतोदात्ताद्यपेक्षयैवाति-
शयविशिष्टौ न तु स्वतन्त्रोदात्तापेक्षया

अनुदात्तेनेति । (कै)

उदात्तस्वरितपरत्वे इत्यर्थः ॥

कस्य चिदिति । (कै)

तदपरस्त्वर्थः ॥

सुतस्त्विति । (कै)

तस्य वैकल्पिकत्वाद्यदा स जायते तदेत्यर्थः ॥

(अ १। पा २। आ १) (न सुब्रह्मण्याया स्वरितस्य तूदात्तः । १। २। ३७।)

१ न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः ।

१। २। ३७॥

नचाचोदात्तोऽन्यथासिद्ध इत्याह

ओमिति । (कै)

अभ्यादानपदेनायज्ञकर्मोच्यत इति भावः । अत एव जपेऽपि त
सुतमेव जपन्ति । अभ्यादान प्रारम्भ इति तु वृत्तिः । तद्वीत्या त्वच
प्राप्तिरेवनेति बोध्यम् ॥ “स्वरितस्य तूदात्तः” इत्यग्रस्योदाहरण-
न्तर प्रसङ्गादाह

१ सुब्रह्मण्यायामोकार उदात्तः । वा । सुब्रह्मण्यायामोकार उदात्तो
भवति । सुब्रह्मण्योम् ॥ आकार आख्याते परादिश्च । वा । आकार
आख्याते परादिश्चोदात्तो भवति । इन्द्र आगच्छ । हवि आगच्छ ॥
वाक्यादौ च द्वे द्वे । वा । वाक्यादौ च द्वे द्वे उदात्ते भवतः । इन्द्र
आगच्छ । हरिव आगच्छ ॥ मघवन् वर्जम् । वा । आगच्छ मघवन् ।
सुखापराणामन्तः । वा । सुखापराणामन्तः उदात्तो भवति । इह
सुखाम् । व्यह्वे सुखाम् ॥ असावित्यन्तः । वा । असावित्यन्तः उदात्तो
भवति । गार्ग्यो यजते । वात्स्यो यजते ॥ अमुष्येत्यन्तः । वा । अमुष्ये-
त्यन्तः उदात्तो भवति । दाक्षे पिता यजते ॥ स्यान्तस्योपोत्तमः च ।
वा । स्यान्तस्योपोत्तममुदात्तः भवत्यन्तश्च । गार्ग्यस्य पिता यजते ।
वात्स्यस्य पिता यजते ॥ वा नामधेयस्य । वा । वा नामधेयस्य
स्यान्तस्योपोत्तममुदात्तः भवति । देवदत्तस्य पिता यजते । देवदत्तस्य
पिता यजते ॥

(न सुब्रह्मण्याया स्वरितस्य तूदात्त । १। २। ३७।) (अ १। पा २। आ १।)

इन्द्र आगच्छेति ॥ (भा)

इन्द्रशब्द इति । (कै)

हरिवच्छब्दस्योपलक्षणम् ॥

हरिव इति । (भा)

१“मतुवसो” इति ह ॥

अनन्तरेति । (कै)

इन्द्र आगच्छेतीन्द्रशब्द इत्याद्यनुपदोक्तयेति भाव ॥ एत-
न्निमित्तं शेषनिघातस्तु न । अस्या असिद्धत्वात् ॥ भाष्ये

द्वे द्वे इति । (भा)

वर्णरूपेत्यर्थ । “अथ सुत्याम् आगच्छ मघवन्नि”ति वाक्यं तत्र
अथ शब्दोनिपातत्वादुदात्त । सुत्याशब्द “सञ्ज्ञाया समजे”ति
क्यबन्तोऽन्तोदात्त । तत्रोदात्त इत्यनुवर्तते ॥

निघातविधानादिति । (कै)

पूर्वककारस्याप्यनुदात्तत्वेन स्वरिताऽप्राप्त्या “स्वरितस्य तूदात्त”
इत्यस्याप्राप्तेरिति भाव । तत “एकश्रुति दूराद्” इत्येकश्रुति
तत्रेति तत्त्वम् ॥

सुत्याशब्द इति । (कै)

१ मतुवसो ह सम्बुद्धौ कर्न्दासि । ८। २। १ ॥

२ अ ३। पा ३। सू ६६ ॥ ३ अ १। पा २। सू ३७ ॥

४ अ १। पा २। सू ३३ ॥

(अ १। पा २। आ १)

(देवब्रह्मणोरनुदात्त । १। २। ३८ ।)

सर्वनामकार्याभावाद्वज्रौहिलनिश्चयश्च शब्दस्थाने द्वाहे
इत्याद्युह ॥

इदमिति । (कै)

अग्रिमाण्येवम ॥

स्यान्तस्य (भा)

इत्यनेन उपोत्तमान्योदात्तयो समुच्चय ॥

‘देवब्रह्मणोरनुदात्तः । १। २। ३८ ॥

भाष्योक्तम् “एके” इति व्याचष्टे

‘ये इति । (कै)

- १ देवब्रह्मणोरनुदात्तत्वमेके । वा । देवब्रह्मणोरनुदात्तत्वमेक इच्छन्ति ।
देवा ब्रह्माण्य । देवा ब्रह्माण्य ॥
- २ ये देवा ब्रह्माण्य इति पदयोर्वैयधिकरणमाजस्तदा हि पूर्वस्या-
मन्वितस्याविद्यमानत्वाद् द्वयोरपि पदयोरामन्विताद्युदात्तत्वे शेष
निघाते च स्वरितत्वे च कृतेऽनेनानुदात्त क्रियते यदा तु देवा
ब्रह्माण्य इत्यनयो सामानाधिकरण्यं तदा विभाषित विशेषवचने
वज्रवचनम् । सामान्यवचनं विभाषितं विशेषवचने । ८ । १ । ७४ ।
इह कस्मान्नभवति ब्राह्मण्यं वैयधिकरणम् । वज्रवचनमिति वक्ष्यामि ॥
इति पक्षे विद्यमानत्वाद् ‘आमन्वितस्य’ (८ । १ । १६) इति
निघातस्य सिद्धत्वान्नानेनार्थ इत्यन्यथा मतमिति मतभेदप्रदर्शनार्थम्
“एक” इत्युक्तम् ॥

ये आस्ते इत्यर्थ “एके” इत्युक्तिर्नविभाषाग्रहणानुवृत्तिरुक्ता
किन्तु ब्रह्मणो सूचारुभाववैयर्थ्यवोधिकेति भावः ॥

तदा हि । (कै)

वैयधिकरणे हि ॥

अविद्यमानत्वादिति । (कै)

१“आमन्वित पूर्वम्” इत्यनेन ध्वनितम् ॥ मतान्तरं दर्शयितुमाह

यदात्विति ॥ (कै)

नानेनार्थ इति । (कै)

“ब्रह्माण” इत्यत्र अनुदात्तार्थेनेत्यर्थः । देवार्थं तु कार्यमेव ।
भाष्येतिव योजना देवब्रह्मणोर्मध्ये ब्रह्मन् शब्दस्थानेनानुदात्तत्वमेकं
वैयधिकरणवादिन इच्छन्ति । सामानाधिकरण्यपक्षे “दे” इत्येक
एवोदात्तः । वैयधिकरणवादिनान्तु “दे” “ब्र” इति च द्वयमुदा-
त्तम इदमेव ध्वनयितुं द्वि पाठ उदाहरणस्येति बोध्यम् ॥
केचित्तु वेदार्थस्याव्यवस्थितत्वे मानाभावाद् इदं चिन्त्यम् ॥ किं
च पक्षे विद्यमानस्यापि सत्त्वेन ब्रह्मस्योदात्तस्यागिमस्यानुदात्तस्य च
अवर्णाय सूत्रमावश्यकमेव भाष्यं तु विभाषानुवृत्तिफलकमेव । तथाच
पक्षे आमन्वितस्वरेणाद्युदात्तस्य देवशब्दस्य ब्रह्मशब्दस्य चान्तोऽने-
नानुदात्तस्वरितस्य तु उदात्त इत्यस्यायमपवादः । “सु त्यु”
तत्रानुदात्त एव । पक्षान्तरे तु पूर्वसूत्रणान्तोऽप्युदात्ते “एकश्रुति-

१ आमन्वित पूर्वमविद्यमानवत् । ८। १। ७२ ॥

२ अ १। पा २। सू ३३ ॥

(अ १। पा २। अ १) (स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् । १। २। ३६।)

दूरात्” इत्येकश्रुति अत एवैकश्रुतीति सूत्रे सवुद्धिपदार्थनिरूपणावसरे देवा ब्रह्माण इत्येकश्रुतिरुक्ता भाष्ये ॥ इदं च सूत्रं वृत्तावेव व्याख्यातम् । “^१सुब्रह्मण्याया” देवा ब्रह्माण इति पथ्यते । तत्र पूर्वेण स्वरितस्योदात्ते प्राप्तेऽनेन तस्यानुदात्तो विधीयते इति । एकश्रुतिसूत्रोदाहृत देवा ब्रह्माण इति सुब्रह्मण्यानिगदस्यातिरिक्तमेवेत्यत्र न मानमित्याहुः ॥

‘स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् । १। २। ३६ ॥

सङ्ख्याया इति । (कै)

“अनुदात्तानाम्” इति पदोपात्तव्यक्तिगताया इति शेष ।
उपात्तस्याविच्छेदा कारणाभावादिति भावः ॥ सख्येयप्रधानत्वे द्व्येकेषामिति स्यादत आह

१ अ १। पा २। सू ३७ ॥

२ स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति चेद्द्व्येकयोरेकश्रुत्यवचनम् । वा । स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति चेद्द्व्येकयोरेकश्रुत्य वक्तव्यम् । आग्निवेश्य । पचति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । बद्धवचनेन निर्देशः क्रियते तेन बद्धनामैकश्रुत्य स्याद्द्व्येकयोर्न स्यात् ॥ नैष दोषः । नात्र निर्देशस्तन्त्रम् । कथं पुनस्तेनैव नामनिर्देशः क्रियते तच्चातन्त्रम्

(स्वरितावृत्तितायामनुदात्तानाम् । १।२।३६।) (अ १। पा २। आ १)

द्वित्वमिति ॥ (कै)

नन्वेव सख्याया ऐकश्रुत्यविधानायोगात् षष्ठ्यनुपपन्नेत्यत आह

तेनेति । (कै)

अनुदात्तद्वित्वादौ सति तदधिकरणभूताना ऐकश्रुत्य वक्तव्य-
मिति भाष्यार्थ ॥

स्थात् । तत्कारी च भवास्तद्व्यधी च । नान्तरौथकत्वाच्च बद्धवचनेन निर्देश क्रियते । अवश्य कयाचिद्विभक्त्या केनचिद्वचनेन निर्देश कर्त्तव्य इति । तद्यथा । कश्चिदन्नार्थी शालिकलाप स पलाल स तुषमाह्वरति नान्तरौथकत्वात् । स यावदादेय तावदादाय तुष-
पलालान्युत्सृजति । तथा कश्चिन्मासाथी मत्स्यान् सकण्टकान् स शकलान् आह्वरति नान्तरौथकत्वात् ॥ स यावदादेय तावदादाय शकलकण्टकानुत्सृजति । एवमिहापि नान्तरौथकत्वाच्च बद्धवचनेन निर्देश क्रियतेऽविशेषेनैकश्रुत्यम् ॥

अविशेषेनैकश्रुत्यमिति चेद्द्वयवृत्तितानामप्रसिद्धि । वा । अविशेषे-
नैकश्रुत्यमिति चेद्द्वयवृत्तितानामैकश्रुत्य न प्राप्नोति । “इम मे गङ्गे
यमुने सरस्वति शुतुद्रि” (ऋ-स ८ अ-१० म ७५-५) ॥ अनेकमपीति
तु वचनात् सिद्धम् । वा । अनेनाप्येकमपि स्वरितात् पर सवृ-
तायामेकश्रुति भवतीति वक्तव्यम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ।
यथा न्यासमेवास्तु । ननु चोक्त स्वरितात् सवृत्तायामनुदात्ताना-
मिति चेद्द्वयोक्तयोरैकश्रुत्यवचनमविशेषण व्यवृत्तितानामप्रसिद्धि-
रिति । नैष दोष । कथम् । एकशेषनिर्देशोऽयम् । अनुदात्तस्य
चानुदात्तयोश्चानुदात्ताना चानुदात्तानामिति । एवमपि षट्प्रभृतौ-
नामेव प्राप्नोति । षट्प्रभृतिष्वेकशेष पश्चिसमाप्यते । प्रत्येक वाक्य-
परिसमाप्तिर्दृष्टेति द्वयोक्तयोरपि भविष्यति ॥

(अ १। पा २। आ १) (स्त्रितात्स्त्रिवायामनुदात्तानाम । १। २। ३६।)

^१तन्त्रशब्दविति । (कै)

विवक्षितलक्षण प्राधान्यम् ॥ भाष्ये

नाचेति । (भा)

अनुवादस्थले इत्यर्थ । व्याप्तिन्यायस्याविवक्षा हेतुरिति बोध्यम् ॥
विनार्थकान्तराशब्दात् भवार्थं को ^२गृहादित्वात् । स्वार्थं क ।
नञ्समास । नलोपाभावश्च ^३पृषोदरादित्वात् । नान्तरीयकशब्दे ॥
ननु बङ्गत्वस्याविवक्षापूर्वकत्वाद्बङ्गवचनस्य नान्तरीयकत्वमयुक्तमत
आह

^४शब्देति । (कै)

शब्दकृत सस्कार तदुच्चारणकृतमदृष्ट तदर्थमित्यर्थ । सौत्र
बङ्गवचन इति तात्पर्यम् ॥

^५न कार्य्येति । (कै)

शब्दाना कार्य्यमर्थोपस्थिति सा प्रकृते नविवक्षितेत्यर्थ ॥ स
शङ्कानिति पाठ ॥

व्यवधानादित्यर्थः इति । (कै)

बङ्गत्वविवक्षाया तु सामर्थ्यात् परिभाषाबाध इति भाव ॥

१ तन्त्रशब्दोऽत्र प्रधानवाची यथा गृह समार्षीति सङ्ख्या न विवक्ष्यते
अपेक्षापीत्यर्थ ॥

२ गृहादिभ्यश्च । ४ । २ । १३८ ॥ ३ अ ६ । पा ३ । सू १०६ ॥

४ शब्दसस्कारार्थमेवात्र बङ्गत्व विवक्ष्यते न तु कार्य्यसिद्ध्यर्थमित्यर्थ ॥

५ उपलब्धकौयटपुस्तके “न तु कार्य्य” इति ‘तु’ शब्दघटित पाठोऽस्ति ॥

(खरितात्सहितायामनुदात्तानाम् । १ । २ । ३६ ।) (अ १ । पा २ । व्या १)

योगारम्भ इति । (कै)

एकशेषसूचारमे इत्यर्थ ॥ एकशेषेऽपि त्रिप्रभृतिष्वेव स्यात् ।

अत आह

वर्गचयेति । (कै)

तात्पर्यवशात् भिन्नसंख्याकलितेत्यर्थ ॥

जाते. (कै)

अनुदात्तजान्ते । व्यक्तिद्वारापरत्वं कार्यसम्बन्धश्चेति बोध्यम् ।
तत्राव्यवहितव्यक्तिदारैव सवगतजान्ते परत्वं बोध्यम् । इदं चिन्त्यम् ।
एकैकव्यक्तिव्यङ्गत्वाज्जातेस्तद्व्यक्तिदारकं परत्वं तद्व्यक्तिव्यङ्गाया । किं
च “आर्धधातुके” इति सूत्रस्य भाष्याद्व्यक्तिदारकं परत्वाद्विजातेर-
युक्तमिति निरूपितं “हलन्ताच्च” इति सूत्रे तस्मादेकशेषप्रत्या-
ख्यानेऽपि भिन्नसंख्याकलितप्रातिपदिकार्थानां तन्त्रभिन्नसंख्या-
कलितार्थकप्रातिपदिकानां वा “जात्याख्यायाम्” इत्यस्यापि भाष्ये
प्रत्याख्यातत्वेनेदमेव युक्तमिति परे ॥ ननु वर्गचयोपादानेनैकशेष-
कारणादेवमपीत्याद्यनुपपन्नमत आह

सहविवक्षायामिति । (कै)

एकया क्रियया गुणेन चानेकस्य युगपत्सम्बन्धप्रतिपादनेच्छा
सहविवक्षेत्यर्थः ॥ षष्ठामित्येव वक्तव्ये प्रभृतिग्रहणमधिकमत आह

१ योगारम्भपक्षे वर्गचयोपादानेनैकशेष क्रियते ॥

२ अ २ । पा ४ । सू ३५ ॥

३ अ १ । पा २ । सू १० ॥

४ जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् । १ । २ । ५८ ॥

५ सहविवक्षायामेकशेषविधानात् समुदितानां कार्यप्रसङ्गः ॥

(अ १। पा २। आ १) (अपृक्त एकाल्प्रत्यय । १। २। ४१ ।)

^१प्रभृतीति ॥ (कै)

एकशेषवाक्ये । (कै)

एकशेषविग्रहवाक्ये ॥ १

^२निर्देश एवेति । (कै)

बोध एवेत्यर्थ ॥

यथेति । (कै)

तत्रेव मातापित्रो आह कुर्यात् इत्यत्रेवात्रापि निर्देश एव
सह विवक्षा इत्यदोष ॥

^३अपृक्त एकाल्प्रत्ययः । १। २। ४१ ॥

अपृक्तग्रहणेऽचराधिकादाह

^४पदद्वयेति । (कै)

अपृक्तमित्यखण्डमिति भाव ॥ युवापत्यसप्रत्ययार्थत्वात् णस्य
कथं सामर्थ्यमत आह

१ प्रभृतिग्रहणेन चैकशेषवाक्येऽनुदात्तानामित्यनेनैव चतुरादयोऽप्यनु-
दात्ता गृह्यन्ते ॥

२ निर्देश एव सहविवक्षा । कार्यप्रवृत्तिस्तु प्रत्येकं यथा देवदत्तयज्ञ-
दत्तविष्णुमित्रा भोज्यन्ताम् इत्युक्ते देवदत्तादय एवमेव भुञ्जते ॥

३ अपृक्तसञ्ज्ञाया हल्यग्रहणं स्वादिलेपे हलोऽग्रहणार्थम् । वा ॥

४ पदद्वयोच्चारणमेव गौरवमिति भाव ॥

‘लुगपेति ॥ (कै)

अण एव । (कै)

१“तस्यापत्यम्” इति सामान्यविहितस्य ॥

प्राप्तस्येति । (कै)

अणपवादत्वेनेति शेष । तदेव णस्य लुगभाव प्रसाध्यहल्यग्रहण
इवाल्ग्रहणेऽपि त्रीण्येव पदानौति पञ्चद्वयसाम्यमित्याह भाष्ये

२तानीति । (भा)

अनेन पदसाम्ये मात्रावैषम्यकिञ्चित्करमिति सूचितम् ॥
ननु प्रत्ययेनालि विशेष्यमाणे तदन्तविध्यभावात् कथमत्र प्राप्तिरत
आह

प्रत्ययस्येति । (कै)

व्याप्तिप्रत्ययेनालेव विशेषणमिति भाव ॥ ननु ४“वेरपृक्तस्य”
इत्यत्रानुनासिक परो यस्तस्य वेर्लोप इति वक्ष्यते इति कथं द्वौ
प्राप्ति । अत एवास्य अत इत्वं न इत्यत आह

इदं त्विति ॥ (कै)

भाष्ये

अल् चेति । (भा)

केवलात्मक इत्यर्थ ॥

१ लुगपवादो णो विज्ञास्यतेऽन्यथाऽण एव लुकि सिद्धे ण विधानमन-
र्थक स्यादित्यर्थ ॥ २ अ ४ । पा १ । सू ६२ ॥

३ तान्येतानि त्रीणि ग्रहणानि भवन्ति । भा ॥

४ अ ६ । पा १ । सू ६७ ॥

अन्यश्चेति । (भा)

समुदायात्मक इत्यर्थ ॥

१अयं साम्प्रतिक इति । (भा)

१“वेरपृक्तस्य” इति सूत्रे उद्देश्यतया प्रधानस्य विग्रहणस्य मुख्यार्थत्वलाभाय हल् इत्यत्र सौत्रो मतुप् लोप इति भाव ॥

हलः प्राधान्यादिति । (कै)

सञ्ज्ञावाक्यार्थप्रतिपत्त्युत्तरमेव प्रदेशार्थप्रतिपत्तेरसजातविरोध-
न्यायेन तत्रोक्तकल्पनानुचितेति भाव । किं च शास्त्रस्याल्पविष-
यतापत्तिरित्यपि बोध्यम् ॥

किं न गौणीति । (कै)

क्लिष्टेत्यर्थ ॥

२किमनेनेति । (कै)

“वेरपृक्तस्य” इत्यस्य लक्ष्यानुसारात् सर्वत्र प्रवृत्त्यङ्गीकारे
इत्यर्थः ॥

तिलोपः स्यादिति । (कै)

आगमविशिष्टस्य तित्वात् हलन्तत्वेनापृक्तत्वाच्च याट् इत्यस्य

१ अयं साम्प्रतिको विशब्द इति क्तिवादिसु भूतपूर्वगतिर्न लभ्यते तत्रा-
ऽपृक्तसञ्ज्ञाया हलग्रहणेन हलवान् गृह्यते । यथा गुरोश्च हल
इत्यत्र गुरुमान् ॥ २ अ ६ । पा १ । सू ६७ ॥

३ क्तिवादयोऽपि हलन्तो दर्विरित्यादौ विप्रत्ययोऽपीति किमनेन
अवच्छिन्न स्यादित्यर्थः ॥

(अष्टक एकाल्प्रत्यय । १। २। ४१ ।) (अ १। पा २। आ १)

लोप स्यादित्यर्थः ॥ अत्र पचे ^१“हल्ङ्याब्” इति सूत्रे हल्ङ्यहण
नास्त्येवेति भावः ॥

^२अलग्नहणे त्विति । (कै)

तदुपादानसामर्थ्येन तदन्तविध्यभावादिति भावः ॥

ज्ञापित इति । (कै)

एव चात्र जातिग्रहणशकाकरणाद्यैकग्रहण चरितार्थमिति
कथं ज्ञापकमिति भावः ॥

पुनरिहेति । (कै)

युगपदेव विनिगमनविरहात् प्रमाणद्वयप्रवृत्तिरिति भावः ॥

^३वृद्धिरादैजिति । (पा)

अस्य तत्त्व तत्रैवोक्तम् ॥

व्यवस्थापितमिति । (कै)

मयेति शेषः ॥

१ अ ६। पा १। सू ६८ ॥

२ अलग्नहणे तु क्रियमाणे न कर्तव्यं कृतं तु ज्ञापनार्थं तद्दर्शितं भाष्ये ।
यद्यप्ययमर्थः ^१“निपात एकाजनाड” (१। १। १४) इत्यत्रैकग्रहणेन
ज्ञापितस्तथापि मन्दबुद्धीनामनुग्रहाय पुनरिह ज्ञापितः । अष्टक
प्रदेशेषु हल्ङ्यहणेनैव सिद्धे सञ्ज्ञाविधानं विस्पष्टार्थम् ॥

३ “वृद्धिरादैच्” (१। १। १) इत्यत्रास्य परिभाषात् व्यवस्थापि
तमिह कथं सञ्ज्ञात्वेन व्यवहारः । परार्थसामान्यात् परिभाषा
सञ्ज्ञात्वेन व्यवहियते इत्यदोषः ॥

(अ १।पा २।आ १)

(तत्पुरुष समानाधिकरण कर्मधारय । १।२।४२।)

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः । १।२।४२॥

समासैकार्थत्वादिति । (भा)

वार्तिके समासस्यैकप्रवृत्तिनिमित्तत्वादित्यर्थः ॥ पर्याय-
व्यावृत्त्यर्थः

भिन्नेति । (कै)

१ तत्पुरुष समानाधिकरण कर्मधारय इति चेत् समासैकार्थत्वाद
प्रसिद्धिः । वा । तत्पुरुष समानाधिकरण कर्मधारय इति चेत्
समासस्यैकार्थत्वात् सञ्ज्ञाया अप्रसिद्धिः । एकोऽयमर्थस्तत्पुरुषो
नामानेकार्थाश्च च सामानाधिकरणम् ॥ सिद्धं तु पदसामानाधि-
करणत्वात् । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । तत्पुरुष समानाधिकरण-
पद कर्मधारयसञ्ज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि
भिद्यते । यथा न्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं तत्पुरुष समानाधिकरण
कर्मधारय इति चेत् समासैकार्थत्वात् प्रसिद्धिरिति । नैष दोषः ।
अथ तत्पुरुषोऽस्त्येव प्राथमकल्पिको यस्मिन्नैकपदमैकस्वर्थमेक-
विभक्तित्वं च । अस्ति तादर्थ्यात् ताच्छब्दं तत्पुरुषार्थानि पदानि
तत्पुरुष इति । तद्यस्तादर्थ्यात् ताच्छब्दं तस्येदं ग्रहणम् ॥

२ भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तप्रयुक्तस्यानेकस्य शब्दस्यैकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामा-
नाधिकरणमुच्यते ॥

(तत्पुरुष समानाधिकरण कर्मधारय । १। २। ४२ ।)

भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तप्रकारकभिन्नोपस्थितिजनकस्थेत्यर्थ ॥ वस्तुत
पर्यायाणामपि कोशे सामानाधिकरण्येष्टताया “नामन्विते
समानाधिकरणे” इति सूत्रे भाष्ये धनितत्वेनेदं चिन्त्यम् ॥
“गौरश्च” इत्यादौ तद्भाष्ये

एकस्मिन्नर्थे इति ॥ (कै)

भाष्ये

एकोऽयमर्थस्तत्पुरुषो नामेति । (भा)

तत्पुरुषसञ्जकनीलोत्पलादिशब्दार्थ एक एकोपस्थितेरित्यर्थ ।
यद्येकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वं सामानाधिकरण्यं तदा तत्पुरुष-
मात्रस्य कर्मधारयत्वापत्तिः । सामानाधिकरण्यपदवैयर्थ्यं चेति तात्-
पर्यम् ॥

तत्पुरुषत्वमिति । (कै)

समासादिसञ्ज्ञासमुदाय निवेशिनीति भावः ॥ ननु एकपद-
लैकविभक्तित्वयोः पौनरुक्तमित्यत आह

पदशब्देनेति । (कै)

पदतदर्थयोरभेदोपचारादिति भावः ॥

१ नामन्विते समानाधिकरणे । ८ । १ । ७३ । इह कस्मान्न
भवति । अग्रे देवि सरस्वति इडे काथे विह्वले एतानि ते अग्रे
नामानि । योगविभागं करिष्यते । नामन्विते समानाधिकरणे
सामान्यवचनम् । ततो विभाषित विशेषवचनं इति ॥

२ पदशब्देनार्थोच्यते । एकार्थमित्यर्थः ॥

(अ १। पा २। अ १)

(तत्पुरुष समानाधिकरण कर्मधारय । १। २। ४२।)

^१अथवेति । (कै)

अन्तर्वर्त्तिविभक्त्यपेक्षस्त्वत्तरपदादिव्यवहार इति भाव ॥ नन्वेक-
विभक्तौति पुनरुक्तमत आह

^२एककारकत्वमिति । (कै)

विभज्यतेऽनया प्रातिपदिकार्थ इति व्युत्पत्ते ॥

तद्यः (भा)

इत्यादि भाष्ये

ताच्छब्दम् (भा)

इति स्वार्थे व्यञ्ज् । “तत” ततो हेतोर्मुखाय समानाधि-
करण्यासम्भवाद्धेतोर्यस्तादर्थ्यान्तच्छब्द तस्येद ग्रहणमित्युच्यते ।
यदा यस्तादर्थ्यान्तच्छब्दश्च तच्छब्दवाच्यता लभत इति शेष ॥

^३अन्तरङ्गत्वमिति । (कै)

अर्थनिबन्धनसामानाधिकरण्याश्रयोऽन्तरङ्गन्यायस्तत्पुरुषशब्द-
मात्राश्रयगौणमुख्यन्यायात् प्रबल इति भाव ॥ ननु तत्पुरुषार्थ-

१ अथवा समासाद्विभक्त्युत्पत्तौ सत्या एकपद्यमुच्यते ॥

२ एककारकत्वमित्यर्थ ॥

३ तत्पुरुषस्य पदान्तरेण सामानाधिकरण्या बहिरङ्गमन्तरङ्ग तु वर्त्तिप-
दानामिति तदेवाश्रीयते । ततश्च सामर्थ्यात्तत्पुरुषशब्दो गौणार्थवृत्ति
परिगृह्यते तेन समासावयवानामेव पदानां कर्मधारयसञ्ज्ञा विधीयते
समुदाये च वाक्यपरिसमाध्या पदसमुदायस्यैकैव कर्मधारयसञ्ज्ञा न
तु प्रत्येकम् । तत्पुरुषसञ्ज्ञाप्रकरणे इय सञ्ज्ञा न कृता एकसञ्ज्ञाधि-
कारात् तत्पुरुषसञ्ज्ञाया बाधा मा भूदिति ॥

(प्रथमानिर्दिष्ट समास उपसर्जनम् । १। २। ४३ ।)

पदानां कर्मधारयसञ्ज्ञालाभेऽपि समुदायस्य सा न स्यात् । इत्थं
च तस्य इत्यत आह

समुदाये चेति । (कै)

समानाधिकरणपदम् अर्थ आद्यजन्तु नाश्रित तादृशानामपि
गौणत्वाद् ॥

वाधा मा भूदिति । (कै)

“तत्पुरुष” इत्यनुवृत्तावपि पाक्षिको वाधो माभूदित्यर्थः ।
समानाधिकरण कर्मधारयश्च इति तु सुवचम् १“द्विगुञ्चे”ति
वत् ॥

प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ।

१ । २ । ४३ ॥

समासे किमिति । (कै)

समासे इति सप्तमीनिर्दिष्टात् समासे विद्यमान प्रथमान्तमिति
सूत्रार्थं मत्वा वात्तिकारम्भ इत्याशयः ॥

१ द्विगुञ्च । २ । १ । २३ ॥

२ प्रथमानिर्दिष्ट समास उपसर्जनमिति चेदनिर्दिष्टात् प्रथमाया
समासे सञ्ज्ञाप्रसिद्धिः । वा । प्रथमानिर्दिष्ट समास उपसर्जनमिति
चेदनिर्दिष्टात् प्रथमाया समास उपसर्जनसञ्ज्ञाया अप्रसिद्धिः ।

(अ १। पा २। आ १)

(प्रथमानिर्दिष्ट समास उपसर्जनम् । १। २। ४३ ।)

तत एवेति । (कै)

समासादेवेत्यर्थ । तस्मा च समास प्रथमानिर्दिष्ट स्यात् ।

न तु समासे किं चिदिति सप्तम्यनुपपत्ति स्यादिति भावः ॥

अन्तर्वर्तिन्येति । (कै)

समासे विद्यमानाद् यत् प्रथमोच्चार्यत इत्यर्थ इति भावः ॥

न कष्टशब्दस्येति । (कै)

तच्चानिष्टमिति भावः ॥

प्रथमान्तमिति । (कै)

सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधादन्तपदोच्चारणम् ॥

मुख्यार्थासम्भवादिति । (कै)

निर्दिष्टग्रहणोपट्टितसमासग्रहणस्य मुख्यार्थासम्भवादिति
अर्थः ॥ ननु प्रत्यासत्त्या यत् समासशास्त्रे यत् प्रथमानिर्दिष्ट
तन्निरूपितकार्यं एव तदुपसर्जनं स्यादत आह

न हि कष्टादीनां समासे (२ । १ । २४) प्रथमा पश्यामः ॥ सिद्धन्तु
समासविधाने वचनात् । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । समासविधाने
प्रथमानिर्दिष्टसुपसर्जनसञ्ज्ञा भवतीति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ।
न वा तादर्थ्यात्ताच्छब्दम् , वा । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ।
नादर्थ्यात्ताच्छब्दो भवति (“भविष्यति” इति पाठोऽपि दृश्यते ॥) समा-
सार्थं शास्त्रं समास इति ॥ यस्य विधौ प्रथमानिर्देशस्ततोऽन्यत्राप्युप-
सर्जनसञ्ज्ञाप्रसङ्गः (“अन्यत्रोपसर्जनसञ्ज्ञाप्रसङ्गः” इत्यपि दृश्यते) । वा ।
यस्य विधौ प्रथमानिर्देशः कियते ततोऽन्यत्रापि तस्योपसर्जनसञ्ज्ञा

(प्रथमानिर्दिष्ट समास उपसर्जनम् । १। २। ४३ ।)

निर्देशापेक्षयेति । (कै)

ईदृशप्रत्यासत्तिर्दुर्ज्ञेयेति भाव ॥ •

सत्युपेति । (कै)

परिनिष्ठितविभक्त्या समास इति पक्षे इदम् । इदमेव ध्वन-
यितु भाष्ये “श्रित” पदोपादानम् ॥ अवयववृत्त्या सर्वनामादि-
पदैरिवानेनाभीष्टार्थालाभादाह

लोके चेति । (कै)

सञ्ज्ञामहत्त्वमेतत्पदरूढ्यर्थभूतलौकिकार्थापरित्यागे हेतुरिति
भाव ॥ अप्रधानस्यैव सञ्ज्ञित्वे ऽव्याप्तिः शङ्कते

यद्येवमिति ॥ (कै)

प्राप्नोति । राज्ञ कुमारी राजकुमारी श्रित । श्रितादिसमासे
द्वितीयान्त प्रथमानिर्दिष्ट तस्य षष्ठीसमासेऽप्युपसर्जनसञ्ज्ञा प्राप्नोति
(१। २। ४८ ॥ २। २। ३०) ॥ सिद्ध तु यस्य विधौ त प्रतीति
वचनात् । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । यस्य विधौ प्रथमानिर्दिष्ट त प्रति
तदुपसर्जनसञ्ज्ञा भवतीति वक्तव्यम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।
उपसर्जनमिति (“हि” इति पाठोऽप्यस्ति) महती सञ्ज्ञा क्रियते ।
सञ्ज्ञा च नामयतो न लघीय । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि सञ्ज्ञाकरणम् ।
तत्र महत्या सञ्ज्ञायाः करण एतत् प्रयोजनमन्वर्थसञ्ज्ञा यथा विज्ञा-
येत । अप्रधानमुपसर्जनमिति । प्रधानमुपसर्जनमिति च सम्बन्धिप्रशब्दा-

(अ १। पा २। आ १)

(प्रथमानिर्दिष्ट समास उपसर्जनम् । १। २। ४३ ।)

पुरुषव्याघ्र इति । (कै)

इदमुदाहरण चिन्त्यम् “परवस्त्रिङ्ग” सूत्रस्थतत्पुरुषग्रहण-
प्रत्याख्यान परेण भाष्येण तस्योत्तरपदप्रधानता सूचनात् ॥ ननु
सञ्ज्ञाविधानमेव कथं तत्प्रयोजकाभावेऽत आह

प्रथमानिर्देशेति । (कै)

पूवापराधरोत्तरम् अर्धमिति । एतेन प्रदेशेष्वन्वर्थत्वेनैव व्यव-
हारोपपत्तौ सञ्ज्ञाविधानं व्यर्थं स्यादित्यपास्तम् । निर्विभक्तिकस्योच्चा-
रणासम्भवात् प्राथम्याच्च लघुत्वाच्च तन्निर्देशस्य सत्त्वेन तत् सामर्थ्यं
चिन्त्यम् ॥ भाष्ये

प्रधानमुपसर्जनमिति च

सम्बन्धिग्रन्थौ इति । (भा)

तत्र “अप्रधानम्” इति दृष्टान्तार्थं तदुपसर्जनशब्दस्तत्प्रति-
द्वन्द्वप्रधानार्थकत्वात् “सम्बन्धिग्रन्थौ” इति भावः ॥ तदाह

१ परवस्त्रिङ्ग इन्द्रतत्पुरुषयो । २ । ४ । २६ ॥

वेतौ । तत्र सम्बन्धादेतद्गन्तव्यं यं प्रति यदप्रधानं तं प्रति तदुप-
सर्जनसञ्ज्ञा भवतीति ॥ अथ यत्र द्वे षष्ठ्यन्ते कस्मात्तत्र प्रधानस्योप-
सर्जनसञ्ज्ञा न भवति । राज्ञः पुरुषस्य राजपुरुषस्येति (२। २। ८) ॥
षष्ठ्यन्तयोश्चोपसर्जनत्व उक्तम् । वा । किमुक्तम् । षष्ठ्यन्तयो-
समासे ऽर्थाभिदात् प्रधानस्यापूर्वनिपात इति (२। २। ३०) ॥

(प्रथमानिर्दिष्ट समास उपसर्जनम् । १। २। ४३ ।)

यं प्रति यदिति । (भा)

समासे प्रथमानिर्दिष्टमप्रधानत्वसमानाधिकरणोपसर्जनपदाभिन्नमिति सूत्रार्थः । एव च प्रत्यासत्त्या यन्निरूपितमप्रधानत्वं तन्निरूपितमेवोपसर्जनसंज्ञाकार्थं पूर्वनिपात इत्यर्थः । ह्रस्वोऽपि नाय प्रत्यप्रधानत्वं तद्व्यतिरसमासोत्तरपदभूतस्यैव ह्रस्वविधानात् ॥ परेतु “य प्रति” इत्यादिभाष्यस्यायमर्थः । समासशास्त्रे यन्निरूपितं यस्याप्राधान्यं त प्रति तदुपसर्जनम् इति समासशास्त्रे च संहार्यतृतीयायापेक्षया प्रथमान्तार्थस्याप्रधानत्वमिति त प्रत्येव तदुपसर्जनम् । यद्यपि संहार्यविशेषणत्वरूपमप्राधान्यं तृतीयान्तार्थस्य तथापि तत् समभिव्याहृतप्रथमाद्यन्तार्थस्य तदपेक्षया लौकिकमप्रधानत्वमितराधीनत्वरूपं बुध्यते । अत एव समकचयोर्मध्ये एकेन सह त्वया गन्तव्यमित्युक्ते परस्य दुःखं दृश्यते पूर्वकायासिद्ध्या कैयटोक्ततदाश्रयणमशक्यमित्याहुः । इत्यभिप्रायेण भाष्ये

अथ यचेति । (भा)

एव न चेदमकृतं भवेदुपसर्जनं पूर्वमित्यर्थश्चाभिन्न इति कृत्वा प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भविष्यति ॥ यद्यपि तावदेतदुपसर्जनकार्थं परिहृतमिदमपरं प्राप्नोति । राज्ञ कुमार्या । राजकुमार्या “गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य” (१। २। ४८) इति ऋक्सत्वं प्राप्नोति । उक्तं वा । वा । किमुक्तम् । परवस्त्रिङ्गमिति शब्दशब्दार्थाविति । (परवस्त्रिङ्गमिति शब्दशब्दार्थौ । वा । परवस्त्रिङ्गमिति शब्द

(अ १। पा २। आ १)

(प्रथमानिर्दिष्ट समास उपसर्जनम् । १। २। ४३।)

“परिहारान्तर” इत्यादिकैयटश्चिन्त्य एव । उपसर्जनसज्ञा-
प्रयोज्यत्व पूर्वनिपातस्य नास्तीति दर्शयितु पूर्वनिपातप्रकरण-
प्रत्याख्यानमनुवदति

तच्च हीति । (कै)

एव हि तच्च भाष्यमुपसर्जनस्य पूर्ववचन परप्रयोगनिवृत्त्यर्थं न वा
निष्ठादर्शनात् ॥ अथ यच्च द्वे षष्ठ्यन्ते कस्मात् तच्च प्रधानस्य
पूर्वनिपातो न भवतीत्याशङ्काया

षष्ठ्यन्तयोः समासे (भा)

इत्यादि ॥

अनिष्टेति । (कै)

नित्येषु शब्देषु प्रयोगे स्थिते 'गव्यादिप्रयोगनिवारणाय शास्त्रम्
इह तु पुरुषराजेति प्रयोगो न दृश्यते इति । किं तन्निवृत्त्यर्थेन
यत्नेनेत्यर्थं ॥ अबुधबोधनाय तदारम्भे पूर्वपक्षिणाशक्तितस्य राज्ञ

१ गार्गादि-। इ ॥

शब्दार्थावति दिश्येते । तच्चौपदेशिकस्य ऋस्वत्वमातिदेशिकस्य
अवयव भविष्यति ॥ इदं तर्हि । दत्ता च कारीषगन्ध्या च दत्ता
कारीषगन्धे । दत्ता च गार्गायणी च दत्तागार्गायणी । द्वौ
षडौ द्वौ ष्यौ च प्राप्त (४।१। ७८-१७) । स्ताम् । एवद्भावे-
नैकस्य निवृत्तिर्भविष्यति (६।३। ३५) ॥ इदं तर्हि । दत्ता च
युवतिश्च । दत्तायुवती । द्वौ तिश्चद्वौ प्राप्त (४।१। ७७) ।

(प्रथमानिर्दिष्ट समास उपसर्जनम् । १। २। ४३।)

पुरुषस्य इत्यादौ ^१पूर्वनिपातितानि यमदोषस्थोद्धारपर षष्ठ्यन्तयो-
रिति वार्त्तिकं तद्वाच्ये

तथापीति । (कै)

पुरुषस्य पूर्वनिपाते हि राज्ञ प्राधान्यमेव स्यात् पुरुषराज-
शब्दात् तथैव प्रतीतेरिति वाक्यसमासयोर्भिन्नार्थतेति भावः ॥

नासौ भिद्यते इति । (कै)

वाक्यात् समासे इति शेषः । पूर्वनिपाते हि तस्याप्राधान्य-
प्रतीयेतेति भावः ॥ तदेवाह

न व्यतिरिच्यते इति । (कै)

व्यतिरेको विशेषणत्वं तद्वन्न भवतीत्यर्थः ॥ परेतु ननु
प्रधानस्य पूर्वनिपातेऽपि “अर्धपिप्ली”त्यादौ न वाक्यसमासयो-
र्भिन्नार्थतेत्यतो भाष्यप्रकारान्तरेण व्याचक्षते

१ “पूर्वनिपातितानि” इत्यारभ्य “पुरुषस्य” इत्यन्तं नास्ति । इ ॥

तस्मान्नैव च्छक्यं वक्तुं शब्दशब्दार्थावतिदिश्येते इति । ननु चोक्तं
समासादन्यलिङ्गमिति चेदश्ववडवयोऽष्टाबलुग्वचनमिति । परिहृतमे-
तन्निपातनात् सिद्धमिति ॥ अथवा नैव विज्ञायते परस्यैव परवदिति ।
कथं तर्हि । परस्यैव परवदिति । यथा जातीयक परस्यलिङ्गं तथा
जातीयक समासस्यातिदिश्यते ॥) तत्रौपदेशिकस्य ऋस्रत्वमाति-
देशिकस्य अवन्य भविष्यति ॥

(अ १। पा २। आ १)

(प्रथमानिर्दिष्ट समास उपसर्जनम् । १। २। ४३ ।)

षष्ठीति (पा)

सूत्रे येन समाससन्निहितसम्बन्धार्थकषष्ठ्यन्तमेव गृह्यते तदेव च तत्र “प्रथमानिर्दिष्ट” पुरुषपदे च न राजापेक्षभेदसम्बन्धे षष्ठी तस्याविशेषणादेवोत्पत्तेरित्यर्थः ॥

अर्थश्चाभिन्न इति (भा)

भाष्यस्य प्रधानोऽर्थो न समासघटकविशेषणेन भेदमूलकसम्बन्ध-
वानत प्रधानस्य तादृशषष्ठ्यन्तत्वाभावादनुपसर्जनत्वेनापूर्वनिपातः ।
कैयटरीत्या तु प्रधानपक्षकापूर्वनिपातानुमाने हेतोर्वैयधिकरणम् ।
उपसर्जनसञ्ज्ञा न भविष्यतीत्यनेन पूर्वनिपाताभावः । प्रधानस्यैतन्मूलक-
एव तत्रापीति सूचितम् । किं च कैयटरीत्या व्याख्यानेन प्रयो-
जनानुवर्त्तिप्रमाणमिति न्यायविरोधः । कैयटोऽपि वा एवमेव
व्याख्येयः । एव च पुरुषापेक्षयाऽप्रधानस्यैव राज्ञ षष्ठ्यन्तस्य प्रथमा-
निर्दिष्टत्वमस्मिन् समासे इति तस्यैवोपसर्जनत्वेन पूर्वनिपात इति
भावः ॥ राजकुमार्या इत्यादौ ह्रस्वत्वमपि अनेन वारितमिति
सूचयन् आह

उक्तं वेति । (भा)

विकल्पार्थवाग्बद्धघटितमन्यथा तदसगतिः ॥

सूक्ष्मेक्षिकेति । (कै)

अर्धपिष्यत्यादौ तु गतिरुक्तैवेति भावः ॥

एकविभक्ति चापूर्वनिपाते । १। २। ४४ ॥

सष्टप्रतिपत्तये सूत्रार्थं दर्शयति

समास इति ॥ (कै)

समासार्थं वेति । (कै)

अख्याद्यपेक्षया वहिरङ्गक्रियाध्याहाराल्लक्षणा युक्ता मन्यते
शास्त्रं तु न गृह्यते “एकविभक्तौ”त्यस्य वैयर्थ्यापत्ते ॥

सर्वस्य चेति । (कै)

एकस्मिन् योगे इत्यादि ॥

१ द्वितीयादौनामप्यनेनोपसर्जनसच्चा प्राप्नोति । तत्र को दोषः । तत्रा-
पूर्वनिपात इति प्रतिषेधः प्रसज्येत ॥ नाप्रतिषेधात् । नायं प्रसज्य-
प्रतिषेधः पूर्वनिपाते नेति । किं तर्हि । पर्युदासोऽयं यदन्यत्पूर्व-
निपातादिति । पूर्वनिपातेऽप्यापारः । यदि केनचित् प्राप्नोति तेन
भविष्यति । पूर्वेण च प्राप्नोति तेन भविष्यति । अप्राप्तेर्वा । अथवा-
नन्तरा या प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा
भवति प्रतिषेधो वेति । पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तथा भविष्यति । ननु
चेयं प्राप्तिः पूर्वा प्राप्तिः बाधते । नोत्सृज्यते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् ॥
एकविभक्तावधश्रन्तवचनम् । वा । एकविभक्तावधश्रन्तानामिति
वक्तव्यम् । इह माभूत् (१ । २ । ४८) अर्धं पिप्यत्या अर्धपिप्यन्ती
इति (२ । २ । २) ॥ उक्तं वा । वा । किमुक्तम् । परवस्त्रिङ्गमिति
शब्दशब्दार्थाविति (२ । ४ । २६) तत्रौपदेशिकस्य ऋसुत्वमाति-

(अ १। पा २। आ १) (एकविभक्ति चापूर्वनिपाते । १। २। ४४ ।)

श्रितादिविशेषणत्वादिति । (कै)

कर्माकाङ्क्षश्रितादिविशेषणत्वादित्यर्थ ॥ ननु निरवकाशपूर्व-
प्राप्त्या इय प्राप्तिर्वाध्येतात आह

पूर्वसूचस्य त्विति ॥ (कै)

अपवादेति । (कै)

अपूर्वनिपात इति हि स ॥ भाष्ये

एकविभक्ताविति । (भा)

“शब्दशब्दार्थौ” इत्यस्य प्रत्याख्याने इदं वचनमेव कर्त्तव्यम् ।
एकदेशिसमासविषयकमेव तत् । भाष्ये तथोदाहरणात् ॥ नन्वेव-
मपि “प्राप्तजीवक” इत्यादौ परवृत्तिङ्ग स्यात् । एव स्त्रीगोव्यक्तिभि
क्रीतपटेषु पञ्चगूनिजीयते न च सिध्यतीत्यत आह

द्विगुप्राप्तेति । (कै)

देशिकस्य अवयव भविष्यति ॥ कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ।
प्रयोजन द्विगुप्राप्तापन्नान् पूर्वोपसर्गां क्तार्थे । वा । द्विगु (२। १। ५१)
पञ्चभिर्गोभि क्रीत पञ्चगु । प्रात्यापन्न (२। २। ४) । प्राप्तो
जीविका प्राप्तजीविक । आपन्नो जीविकामापन्नजीविक ॥ अल पूर्व
(२। २। १८) । अल कुमार्या अल कुमारि ॥ उपसर्गां क्तार्थे
(प्रादय क्तार्थे । वा । प्रादय क्तार्थे समस्यन्त इति वक्तव्यम् । प्रगत
आचार्य्य प्राचार्य्य । प्रान्तेवासौ । प्रपितामह । एतदेव च सौनागै-
र्विस्तरतरकेन पठितम् । स्वती पूजयाम । स्वती पूजयामिति
वक्तव्यम् । सु राजा । अति राजा । २। २। १८) । निष्कौशान्भि ।
निर्वाशाणसि ॥

(एकविभक्ति चापूवनिपाते । १। २। ४४ ।) (अ १। पा २। आ १)

वस्तुतो द्विगुग्रहण परवदित्यस्यान्तरङ्गत्वेन ततपुरुषसञ्ज्ञकशब्द-
मात्र निमित्तकलिङ्गवाधकताया एव युक्तत्वाद्ध्यर्थमिति बोध्यम् ॥

पर्यादय इति । (कै)

“कुगतीति” सूत्रे आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वादिति भावः ॥
अल शब्दयोगे चतुर्थीविधानसामर्थ्याद्वाक्यमपीत्याहुः ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते

महाभाष्यप्रदीपोद्घोते प्रथमस्य

द्वितीये प्रथमाह्निकम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ॥

पाणिनिकात्याधनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नम ॥

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ।

१ । २ । ४५ ॥

अभिधेयेति । (कै)

सर्वशब्दानां प्रयोजनवत्त्वेनाव्यभिचारात् प्रयोजनवाचिनोऽसम्भ-
वाच्च धनवाचिनो ग्रहणाभावादिति भावः ॥

कस्येत्याकाङ्क्षायामाह

महाभाष्यम् ॥ अर्थवदिति व्यपदेशाय वर्णानां च माभूदिति । किञ्च
स्यात् । वनम् धनमिति “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” (८ । २ । ७) इति
नलोपः प्रसज्येत ॥ अधातुरिति किमर्थम् । अहन् एवमिति ॥ अधातुरिति
शक्यमकर्तुम् । कस्मान्न भवति अहन् एवमिति । आचार्य्यप्रवृत्तिर्जापयति

कैयटः ॥ अभिधेयवचनोऽत्रार्थशब्दः आश्रीयते तत्राधातुरप्रत्यय इति
पर्युदासाश्रयणादर्थवत् एव सञ्ज्ञा भविष्यति नार्थोऽर्थवद्ग्रहणेनेत्याशङ्क्याह
“अर्थवदिति” (भा) ॥ “व्यपदेशायेति” । (भा) । सञ्ज्ञिन इति वाक्यशेषः ।
पर्युदासाश्रयणे केन धर्मेण सादृश्यमाश्रीयत इत्यप्रतिपत्तिः स्यादिति भावः ॥

शब्दकौस्तुभः ॥ डित्यादीन्व्युत्पन्नान्युदाहरणम् । अव्युत्पत्तिपक्षस्य चेदमेव
ज्ञापकम् । यत्तु व्युत्पत्तिपक्षेऽपि निपातार्थमनुकरणार्थं चेदमिति ह्रस्वदत्ते-
नोक्तम् । तन्न । तत्रापि प्रकृत्यादिकल्पनसम्भवादिति बोध्यम् । वस्तुतस्तु

(अर्थवदधातुरप्रत्यय प्रातिपदिकम् । १। २। ४५ ।)

सज्जिन इति । (कै)

“अपदेशो” विशिष्टसज्जिनो लाभः ॥

केनेति । (कै)

शब्दत्वादिनापि तदाश्रीयेतेति भावः ॥ नञिव्युक्तन्याया-
नित्यत्वज्ञापकतदित्यन्ये ॥ च अवणाद् व्यवदेशापेक्षयाभिन्नमेव तत्
फलमिति भ्रमनिवृत्तये आह

न धातो प्रातिपदिकसञ्ज्ञा भवतीति । यदयं “सुपो धातुप्रातिपदिकयो”
(२ । ४ । ७१) इति धातुग्रहणं करोति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । प्रति-
षिद्धार्थमेतत् स्यात् । अपि काकं श्येनायत इति (३ । १ । ११) ॥ अप्रत्यय
इति किमर्थम् । काण्डे कुट्टे (१ । २ । ४७) ॥ अप्रत्यय इति शक्यमकर्तुम् ।
कस्मान्न भवति काण्डे कुट्टे इति । कृत् तद्धितग्रहणं (१ । २ । ४६) निय-
मार्थं भविष्यति । कृत्तद्धितान्तस्यैव प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञा भवति
नान्यस्येति ॥

“वर्णाणां मा भुदिति” । (भा) । विशिष्टसज्जिव्यपदेशफलं दर्शयति ।
क्वचिद्वर्णाणां चेति पाठः (अस्माकं भाष्यपुस्तके ‘वर्णाणां मा भूद्’ इति
पाठोऽस्ति । किल्हरणं प्रभृतीनां भाष्यपुस्तके ‘वर्णाणां च मा भूद्’
इति पाठोऽस्ति) । तत्र चशब्देन पदसमुदायोऽनर्थको दशदाडिमानौ-
त्यादि समुच्चयते ॥

बहुपठव इत्याद्यर्थमिदम् । न च तद्धितग्रहणे मत्वर्थलक्षणया निर्वाहः ।
पञ्चतन्त्रादिव्यादावतिव्याप्ते । श्रव्यव्युत्पत्तिपक्षस्तु कस्मिंश्च ग्रहणेन सिद्धे कस्यग्रहणेनैव
ज्ञाप्यः । ज्ञापिते इत्यतएव नैव सञ्ज्ञासिध्यति । नन्वेतदेव ज्ञापकं बहुच-

(अ १। पा २। आ २)

(अर्थवदधातुरप्रत्यय प्रातिपदिकम् । १। २। ४५ ।)

विशिष्टेति । (कै)

च पाठस्तु प्रामादिक इति भाव ॥ तमपि समर्थयते

क्वचिदिति । (कै)

समासग्रहण त्वर्थवत् समुदायस्यैव नियामकमिति भाव ॥

सस्येति । (कै)

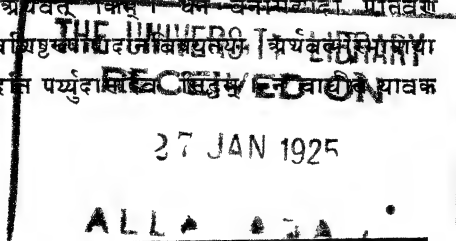
ज्ञेयो कर्मणीत्यादीनां स्वादिविध्यैकवाक्यत्वादिति भाव ॥

एव च कार्याभावात् सञ्ज्ञापि न स्यादिति तात्पर्यम् ॥

अर्थवत्यनेकपदप्रसङ्ग । वा । अर्थवति (“अर्थवदिति” इत्यपि पाठो-
ऽस्ति) प्रातिपदिकसञ्ज्ञायामनेकस्यापि पदस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञा प्राप्नोति ।
दश दाडिमानि षड्रूपा कुण्डमजाजिन पल्लपिण्ड अधरोरुकमेतत्
कुमार्या स्तैयकृतस्य पिता प्रतिप्रीन इति ॥ समुदायोऽत्रानर्थक ।
समुदायोऽनर्थक इति चेदवयवार्थवत्त्वात् समुदायार्थवत्त्व यथा लोके । वा ।
समुदायोऽनर्थक इति चेदवयवैरर्थवद्भि समुदाया अप्यर्थवन्तो भवन्ति यथा
लोके । तद्यथा । लोक आख्यमिदं नगर गोमदिदं नगरमित्युच्यते न च तत्र

“किं च स्यादिति” । (भा) ॥ सस्याकर्मादिषु स्वादीनां विधानादनर्थ-
केभ्य स्वाद्युत्पत्तिर्न भविष्यतीति प्रश्न । “धनमिति” । (भा) ॥ ननु “अधातु-
रिति नान्तस्य प्रतिषेधो भविष्यति । “नैतदस्ति” । (भा) । प्रतिवर्णमत्र
विभक्त्युत्पत्तिप्रसङ्ग । न च प्रतिवर्ण धातुसञ्ज्ञासमावेश । अथ भाव ।
अविशेषेण स्वादय उत्पद्यन्ते तेषूत्पन्नेष्वर्थनिधम प्रकृतार्थापेक्षया वा प्रत्यय

पूर्वं कृतार्थत्वादित्यवधेयम् । अर्थवत् किञ्च धन-जनमित्यादौ प्रतिवर्णं
सञ्ज्ञा माभूत् । स्यादेतत् । विशिष्टत्वात् प्रातिपदिकसञ्ज्ञायाः अर्थवत्त्वमात्रेण
इहाप्रवृत्तावपि अधातुरप्रत्यय इति पर्युदासार्थं सिद्धम् । न वा एते धावक

(अर्थवदधातुरप्रत्यय प्रातिपदिकम् । १। २। ४५।)

न च प्रतीति । (कै)

क्रियावचनत्वाभावादिति भाव ॥ ननूक्तरीत्या स्वाद्यनुत्पत्तौ
कथं पदत्वनिवन्धनो नलोपोऽत आह

अयं भाव इति ॥ (कै)

उत्पन्नेष्विति । (कै)

उत्पन्नस्यापि लुगादिनेव निवृत्तिरित्यर्थः । एकस्मिन्नेवैकवचन-
मिति सामान्यापेक्षप्रत्ययनियमे कस्या अप्यनवस्थितेराह

सर्वं (“सर्वे तत्राढ्या” इति पाठोऽप्यस्ति) आढ्या भवन्ति सर्वे वा
गोमन्त । यथा लोके इत्युच्यते लोके चावयवा एवार्थवन्तो न समुदाया ।
आतश्चावयवा एवार्थवन्तो न समुदाया यस्य हि (“यद्” इत्यस्ति)
तद्द्रव्यं भवति स तेन कार्यं करोति यस्य च ता (“या”) गावः
सन्ति स तासां क्षीरं घृतं चोपभुङ्क्तेत्यैरेतद्द्रव्यमप्यशक्यम् (“द्रव्यमश-
क्यम्” इत्यपि) । का तद्द्वीपं वाचो युक्तिराढ्यामिदं नगरं गोमदिद-
मिति । एषैषा वाचो युक्तिः । इह तावदाढ्यामिदं नगरमित्यकारो

नियम इति स्यादेव स्वाद्युत्पत्तिः । अवयवादिवत् । यदुक्तं सघातस्थैकार्थात्
सुवभावो वर्णादिति तद्वर्णानामर्थवत्तापत्तेः । तच्च हि तन्नेणैकैव विभक्तिः ।
समुदायावयवार्थगतमेकत्वं प्रत्याययिष्यति । एकमेव हि तदेकत्वं तच्चैकेनैव
हि सुपां प्रत्यायितमित्यवयवभेदो विभक्तिर्न स्यात् । अनर्थकस्य तु प्राति-
पदिकसञ्ज्ञायां प्रकाशयितव्यस्यार्थस्याभावात् समुदायादिव प्रतिवर्णं विभक्त्यु-

इत्यादौ इङ्गानौ निरर्थकावपि धातुप्रत्ययौ स्त इति वाच्यम् । अडादिव्यव-
स्थायै इङ् एवार्थवत्त्वस्वीकारात् स्वार्थिकानां च प्रकृत्यर्थनार्थवत्त्वात् । न
चेदं कल्पनाभात्रमिति वाच्यम् । डित्यादावपि तथात्वात् । उक्तं हि ।

(अ १। पा २। आ २)

(अर्थवदधातुरप्रत्यय प्रातिपदिकम् । १। २। ४५ ।)

अर्थनियम इति । (कै)

अनेकप्रकरणव्यवधानादेकवाक्यतापक्षो दुर्वल इत्यभिमान ॥
प्रत्ययनियमेऽपि न दोष इत्याह

प्रकृतेति । (कै)

सनिहितेत्यर्थ ॥ अवश्यमेवमाश्रयणीयमित्याह

अव्ययादिवेति ॥ (कै)

मत्वर्थीय । आख्या अस्मिन् सन्ति तदिदमाख्यमिति । गोमदिदमिति
(“गोमदिदं नगरमिति” इति पाठोऽप्यन्ति) मत्वन्तान्मत्वर्थीयो लुप्यते ॥
एवमपि वाक्यप्रतिषेधोऽर्थवत्त्वात् । वा । वाक्यस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञाया
प्रतिषेधो वक्तव्यः । देवदत्त गामभ्याज शुक्लाम् देवदत्त गामभ्याज कृष्णा-
मिति । किं कारणम् । अर्थवत्त्वात् । अर्थवद्ध्येतद्वाक्यं भवति ॥ न वै
पदार्थादन्यस्यार्थस्योपलब्धिर्भवति वाक्ये । पदार्थादन्यस्यानुपलब्धिरिति

त्यतिप्रसङ्गः ॥ न लोप इति (भा) । विभक्तेस्तु अवयव न भवति समुदायस्य
पृथक्प्रातिपदिकसञ्ज्ञाया तदन्तर्भावाद लुकोऽभावात् न लोपस्योपलक्ष-
णार्थत्वाज्ज्ञात्वादीनामपि प्रसङ्गः ॥ अहन्निति । भा । विशेषविहितत्वा-
ल्लडाद्युत्पत्तौ सत्यामडागमस्य धातुभक्तत्वात् प्रातिपदिकसञ्ज्ञाया सत्या
नलोपप्रसङ्गः । न चाप्रत्यय इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः । “नडिसम्बुध्योरिति”
ज्ञापनाद् नलोपे विधीयमाने प्रत्ययलक्षणेनाप्रत्यय इति निषेधाभावात् ॥

अर्थवत्ता नोपपद्यते केवलेनावचनात् सिद्ध त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति । कल्लि
ताभ्यामिति हि तदर्थः । वस्तुतः पदस्फोटवाक्यस्फोटयोरेवायवत्त्वात् । सत्यम् ।
उत्तरार्थमर्थवद् ग्रहण इह तु स्पष्टार्थम् । अधातु किम् । अहन् । नलोपो
माधुर्यः ।

(अर्थवदधातुरप्रत्यय प्रातिपदिकम् । १। २। ४५ ।)

यत्तूक्तमिति । (कै)

“हृद्यवरट्” (शिवसू-५) सूत्रे इति शेष ॥

प्रकाशयितव्यस्यार्थस्याभावादिति । (कै)

तद्भावेऽपि प्रातिपदिकसञ्ज्ञासामर्थ्यादित्यर्थ ॥

समुदायादिवेति । (कै)

अनर्थकनिपातरूपात् समुदायादिवेत्यर्थः । वस्तुतः सख्याकर्मा-
देरभावाद्भिन्नेरचानुत्पत्तिरेव । अर्थनियमादिप्रकारस्तु महासञ्ज्ञा-
विरोधाद्गमके सत्येव न सर्वत्र । एतद्व्यावर्त्यं तु निरर्थकसमुदाय

चेत् पदार्थाभिसम्बन्धस्योपलब्धिः । वा । पदार्थादनस्यानुपलब्धिरिति
चेदिदमुच्यते । पदार्थाभिसम्बन्धस्योपलब्धिर्भवति वाक्ये । इह देवदत्त-
इत्युक्ते कर्ता निर्दिष्टः कर्म क्रियागुणौ चानिर्दिष्टौ । गामित्युक्ते कर्मनिर्दिष्टः
कर्ता क्रियागुणौ चानिर्दिष्टौ । अभ्यजेत्युक्ते क्रिया निर्दिष्टा कर्तृकर्मणौ
गुणश्चानिर्दिष्टः । शुक्लामित्युक्ते गुणो निर्दिष्टः कर्तृकर्मणौ क्रिया चानिर्दिष्टा ।

धातुग्रहणं करोतीति । भा । पुल्लिङ्गत्वाद्दौ प्रातिपदिकत्वादेव लुक्
सिद्ध इति भावः ॥ श्येनायत इति । भा । अत्राप्रत्यय इति निषिद्धा प्राति-
पदिकसञ्ज्ञा ॥ कृतद्धितेति । भा । तद्धितग्रहणमत्रनियमार्थं कृद्ग्रहणं
तु प्रतिषिद्धार्थम् ॥ भिद् क्विद् इति । भा । अत्र हि अधातुरिति प्रति-
षेधप्रसङ्गः ॥ अनेकपदप्रसङ्ग इति । भा । अनेक पदमस्मिन्नित्यनेकपद-
समुदायस्तस्य सञ्ज्ञाप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ अनेकस्यापि पदस्येति । भा । समु-

न च “सुपोधात्वि”ति धातुग्रहणात् धातोर्नयं सञ्ज्ञेति वाच्यम् । श्येना-
यते इत्यादौ प्रत्ययान्ते धातुग्रहणस्य चरितार्थत्वात् । अप्रत्ययं किम् । पच-
तीति तिपो माभूत् । सुपोऽप्येवम् । न चैवन्तदन्तेषु अतिव्याप्तितादवस्थम् ।

(अ १। पा २। आ २)

(अर्थवदधातुरप्रत्यय प्रातिपदिकम् । १। २। ४५ ।)

इति बोध्यम् ॥ ननु सर्वसुबुत्तौ तेषा अवणापत्ति । सर्वैक-
वचनोत्पत्तावपि एवमेवात आह

विभक्तेस्तु इति ॥ (कै)

समुदायस्येति । (कै)

कृदन्तस्य अन्तरङ्गत्वादवयवसञ्ज्ञा तन्निमित्तसुप्रवृत्तिकालोत्तर-
काले इत्यर्थः । समासनिघमस्त्वर्थवत्समुदायविषय इति भावः ॥
न च धनतीत्यादौ प्रतिवर्णं सुबुत्तौ तच्छ्रवणप्रसङ्ग इति वाच्यम् ।
धातुप्रत्ययपदयोर्धात्ववयवप्रत्ययान्तावयवपरतया तत्र सर्वत्र वारणे-
नादोषात् तस्मात् अव्युत्पन्नप्रातिपदिकावयववर्णानां सञ्ज्ञैवापाद्या
तत्र च समुदायप्रातिपदिकावयवत्वेन तल्लोपो धनवनादिकमव्युत्पन्न-
मिति भावस्तद्धनयन्नाह

इहेदानीं देवदत्त गामभ्याज शुक्लामित्युक्ते सर्वं निर्दिष्टं भवति (“भवति” इति
नास्ति बङ्गेषु पुस्तकेषु) देवदत्त एव कर्त्ता नान्यः । गौरैव (“गामेव” इति
पाठोऽप्यस्ति) कर्म नान्यत् । अभ्याजिरेव क्रिया नान्या । शुक्लामेव न कृष्णा-
मिति । एतेषां (“येषाम्” इति पाठोऽप्यस्ति) पदानां सामान्ये वर्त्तमानानां
यद्विशेषेऽवस्थानं स वाक्यार्थः ॥ तस्मात् प्रतिषेधः । वा । तस्मात् प्रतिषेधो

दित्येति बोद्धव्यम् । प्रतिपदं तु नैव सञ्ज्ञा प्राप्नोत्यप्रत्यय इति निषेधात्
समुदायस्य तु निषेधो न प्रवर्त्तते प्रत्ययग्रहणे यस्मात् सविहित इति
वचनात् समुदायाच्च प्रत्ययस्याविधिनात् प्रत्ययान्तत्वाभावात् । न विद्यते
प्रत्ययो यस्मिन् सोऽयमप्रत्यय इत्यप्याश्रयितुं न युज्यते बङ्गपटव इत्यस्यापि

उत्तरसूत्रे तद्वितग्रहणस्य नियमार्थत्वात् । तद्वितान्तानामेव न त्वन्यप्रत्ययान्ता
नामिति । न च तत्रापि सञ्ज्ञाविधित्वेन तदन्तग्रहणं दुर्लभमिति वाच्यम् ।

(अर्थवदधातुरप्रत्यय प्रातिपदिकम् । १। २। ४५ ।)

जश्त्वादीनामिति । (कै)

एतेन जश्त्वादौ धकाराद्युच्चारण वैयर्थ्यमित्यपास्तम् ॥

विशेषेति । (कै)

अनवकाशत्वात् सुप वाधिलेति भावः ॥ न च शेनायत
इत्यादौ लडादयः सावकाशा इति अत्र परत्वाद् दुर्वारा एव
तर्हि “भूवादि” सूत्रस्य यल्लडादिविधायुपस्थान तस्यानवकाशत्वा-
दित्यर्थः ॥

अडागमस्येति । (कै)

अङ्गभक्तत्वेऽपि धातुरेवाङ्गमिति धातुभक्तत्वादित्युक्तम् । इदं
च स्वरूपकथनम् ॥

वक्तव्यः ॥ न वक्तव्यः । अर्थवत् समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थम् । वा ।
अर्थवत् समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थं भविष्यति । समास एवार्थ-
वता समुदायानां प्रातिपदिकसञ्ज्ञा भवति नान्ये इति ॥ यदि नियमं क्रियते
प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञा न प्राप्नोति वज्रपटवः (५। ३।
६८) । उच्चकैरिति (५। ३। ७१) । किं पुनरत्र प्रातिपदिकसञ्ज्ञया

समुदायस्य निषेधप्रसङ्गात् स्वरे दोषप्रसङ्गात् ॥ समुदायोऽत्रानर्थकः इति ।
भा । पदार्थानां समन्वयाभावात् ॥ अवयवार्थवत्त्वादिति । भा । अवयव-
धर्माणां च समुदाये व्यपदेशात् सति च प्रातिपदिकत्वे सुबलुक्प्रसङ्गः ॥
एवैवेति । भा । एषा या वाचो युक्तिः सैषा एतत्प्रमाणेत्यर्थः ॥ अकारो
मत्वर्थीयः इति । भा । ततश्च नावयवधर्मेण समुदाये व्यपदेशः किं तर्हि
अर्थवदित्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्तत्सिद्धे । प्रशसाया हि मनुष्यः । एकार्थीभावेन
लौकिकप्रयोगे प्रसिद्धत्वं च प्रशसार्थः । अर्थातुप्रत्ययाविति सिद्धे नञ् द्वयो
पादान् स्पष्टार्थम् । महासञ्ज्ञाकरणं प्राचासनुरोधत् ॥

(अ १। पा २। आ २)

(अर्थवदधातुरप्रत्यय प्रातिपदिकम् । १। २। ४५।)

न ङिसम्बद्धो इति । (कै)

कथमन्यथा राजेत्यादौ न लोप । न च कृदन्तत्वात् सिद्धि ।

तत्राप्यप्रत्यय इत्यनुवृत्तेरिति भाव ॥

पुचीयतीति । (कै)

अप्रत्यय इति प्रत्ययस्यैव निषेध इत्यभिमान ॥ प्रत्ययान्तस्य

स निषेध इत्यभिप्रायेणाह

अचाप्रेति ॥ (कै)

भाष्ये

प्रार्थते । प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्तिर्यथा स्यात् (४ । १ । १-२) । नैष दोष । यथैवात्राप्रातिपदिकत्वात् स्वाद्युत्पत्तिर्न भवत्येव लुगपि (२ । ४ । ७१) न भविष्यति । तत्र यैवासावन्तर्वर्तिनी विभक्तिस्तस्या एव अवगम्य भविष्यति । नैव शक्यम् । खरे हि (“हि” इति नास्ति बङ्गुपुस्तकेषु) दोष स्यात् । बङ्गपटव इत्येव खर प्रसज्येत (“स्यात्” इति अत्र पाठोऽस्ति बङ्गुपुस्तकेषु) । बङ्गपटव इति चेष्ट्यते । पठिष्यति ह्याचार्य । चित स प्रकृतेर्बङ्गकजर्थमिति । (चित । ६ । १ । १६३ । चित स प्रकृतेर्बङ्गकजर्थम् । वा । चित स प्रकृतेरिति वक्तव्यम् । कि प्रयोजनम् । बङ्गकजर्थम् । बङ्ग-

दश्यादिवद्यौगिक इत्यर्थ ॥ मत्वन्तादिति । भा । मत्वन्तान्मतुब् न भवति “सरूप प्रत्ययो नेष्ट” इति (श्रैषिकान्मतुवर्थीयाच्च्षिको मतुवर्थिक । सरूप प्रत्ययो नेष्ट सन्नन्तान्न सनिध्यते ३ । १ । ७ ॥ ५ । २ । ६४ ॥) वचनात् तस्माद् “एकगोपूर्वाद्” इति ठणो भाष्यकारवचनप्रामाण्याल्लोप । अत इति च तत्र निवृत्तम् । गौत्रिकादिसिद्ध्यर्थं गवा समूहो गोत्रा सास्मिन्नस्तीति गौत्रिकम् । अथवा मत्वन्तान्मतुवर्थीयो लुप्यत इति । अनेनावयवधर्मस्य समुदाये उपचारमाह । इह तु मुख्येऽर्थवत्त्वे सम्भवत्युपचरितत्वस्याश्रयो न

(अर्थवदधातुरप्रत्यय प्रातिपदिकम् । १। २। ४५।)

काण्ड इति । (भा)

परादिवद्भावेन प्रत्ययान्तत्वमिति भावः । न च पर्युदासे
शाब्दफललाभायान्तवत्त्वस्यैव प्रवृत्तेस्तेनाप्रत्ययान्तत्वात् प्रातिपदिकत्व
स्यादेव तथा च ह्रस्व स्यादिति वाच्यम् । भाष्यकृता वक्ष्यमाण-
त्वात् ॥

अत्र हीति । (कै)

न च कृद्ग्रहणस्य प्रतिषेधवाधनार्थत्वे तद्धितग्रहणनियमात्
कारकशब्दे प्रातिपदिकत्वानापत्तिः । कृद्ग्रहणं तु मध्येऽपवाद-
न्यायेनाधातुरिति प्रतिषेधस्यैव वाधकः स्यादिति वाच्यम् ।
वाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणादित्यभिमानः । वस्तुतो धातोः प्रत्ययान्तस्य
च चेत् कृततद्धितान्तस्यैवेति नियमे भाष्यतात्पर्यम् । तेना-
धातुग्रहणमपि प्रत्याख्यातं किंवाद्यन्तस्यापि प्रत्ययान्तत्वात् प्रत्य-

र्थमकजर्थं च । बङ्गर्थं तावत् । बङ्गमुक्तम् । बङ्गकृतम् । अकजर्थम् ।
सर्वकैः । विश्वकैः । उच्चकैः । नीचकैः । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।
मतुव लोपोऽत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा । पुष्पका एषा पुष्पका । कालका एषा
कालका । अथवाकारो मत्वर्थीयः । तद्यथा । तुन्द घाट इति पूर्वसूत्र-
निर्देशश्च । चित्वात् चित इति ॥) तस्या पुनर्लुप्ताया यान्या विभक्तिरुत्पद्यते

युक्तः ॥ अर्थवद्वाक्यमिदानीं दर्शयति । एवमपीति । भा ॥ अर्थवद्भीति । भा ।
पदार्थानां समन्वयावगमात् ॥ न वै पदार्थादिति । भा । पदानि स्वस्वमर्थं
प्रतिपादयन्ति ॥ वाक्यम् । पदार्था एव त्वाकाङ्क्षा योग्यता सन्निधिवशात्
परस्परसहस्यो वाक्यार्थ इत्यर्थः । न तु वाक्यं वाक्यार्थो वा पृथगस्तीति

(अ १। पा २। आ २)

(कथं वदधातुप्रत्यय प्रातिपदिकम् । १। २। ३२ ।)

यान्तस्यैवेत्येव भाष्ये उक्तम् । स च अस्थापत्यम् इ इत्यादौ प्रत्ययत्वप्रयुक्तनिषेधवाधनार्थं तद्धितस्यैव सञ्ज्ञाविधानमस्त्विति वाच्यम् । तस्य निषेधे फलाभावात् । न च हरिस्थित्यादौ सो प्रातिपदिकत्वापत्तिरेव च औत्सर्गिकैकवचनापत्ति “सात्पदाद्यो ” (८ । ३ । १११) इति षत्वनिषेधापत्तिश्चेति वाच्यम् । औत्सर्गिकस्यापि विना गमकमप्रवृत्तेर्बहुव्रीहावनेकस्यापि पदस्येति भाष्यानुपपत्तेराह

समुदितस्येति । (कै)

अत एवानेकग्रहणं चरितार्थम् ॥ बहुव्रीह्याश्रयणफलं दर्शयति

प्रतिपदं त्विति ॥ (कै)

तस्या प्रकृत्यनेकदेशत्वादन्तोदात्तत्वं न भविष्यति ॥ एव तर्ह्यर्थाप्रवृत्ति-
र्ज्ञापयति भवति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञेति । यदयमप्रत्यय
इति प्रतिषेधः शास्ति । स च तदन्तप्रतिषेधः । स तर्हि ज्ञाप्यकार्थं
प्रत्ययप्रतिषेधो वक्तव्यः । ननु चायं प्रात्यर्थोऽपि वक्तव्यः । नार्थं प्रात्यर्थेन
कृत्तद्धितग्रहणं नियमार्थं भविष्यति । कृत्तद्धितान्तस्यैव प्रत्ययान्तस्य प्राति-
पदिकसञ्ज्ञा भविष्यति नान्यस्य प्रत्ययान्तस्येति । स एषोऽनन्यार्थं प्रत्ययप्रति-
षेधो वक्तव्यः प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य वा प्रातिपदिकसञ्ज्ञा वक्तव्या ॥ उभय-

भावः ॥ पदार्थाभिसम्बन्धस्येति । भा । ध्वनित्यङ्गं नित्यं वाक्यं विशिष्टस्यार्थस्य
पदार्थसंसर्गरूपस्य वाचकम् । अन्यथा ह्यशब्दो वाक्यार्थः स्यात् ॥ कृत्त-
निर्दिष्ट इति । भा । सम्बोधनविषयमनियतक्रियं कर्त्तृमात्रमित्यर्थः
यद्विशेषेऽवस्थानमिति । भा । पदार्थसंसर्गरूपे वाक्यार्थे इत्यर्थः । अत ए-
वाक्यमेव मुख्यं शब्दो वाक्यार्थः एव मुख्यं शब्दार्थः । सादृश्यादन्वयव्यतिरेकं
कल्पितौ लाघवार्थमाश्रित्य पदार्थव्यवस्थापनं क्रियते । प्रतिवाक्यं व्युत्पन्नं

(अर्थवदधातुरप्रत्यय प्रातिपदिकम् । १। २। ४५।)

प्रत्ययान्तत्वाभावादिति । (कै)

“सञ्ज्ञाविधावि”ति निषेधस्तु नात्र । यत्र प्रत्ययस्य सञ्ज्ञा तत्रैव
तन्निषेधप्रवृत्तेरिति भावः ॥

स्वरे दोषेति । (कै)

अनुपदमेव स्फुटी भविष्यत्येतत् ॥

समन्वयेति । (कै)

स एव हि वाक्यशक्यः ॥

न वक्तव्यम् । तुल्यजातीयस्य नियमः । कश्च तुल्यजातीयः । यथा जातीयकानां
समासः । कथं जातीयकानां समासः । सुवन्तानाम् ॥ सुप्तिङ्समुदायस्य तर्हि
प्रातिपदिकसञ्ज्ञा प्राप्नोति । सुप्तिङ्समुदायस्य (“अपि” इति पाठोऽप्यस्ति)
प्रातिपदिकसञ्चारभ्यते । जहि कर्मणा बज्जलमाभौद्धये कर्त्तारं चाभि-
दधातीति (२। १। ७२ गणसूत्रम्) । तन्निग्रमार्थं भविष्यति । एतस्यैव
सुप्तिङ्समुदायस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञा भवति नान्यस्येति ॥ तिङ्समुदायस्य तर्हि
प्रातिपदिकसञ्ज्ञा प्राप्नोति । तिङ्समुदायस्यापि प्रातिपदिकसञ्चारभ्यते ।
आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्य इति (२। १। ७२ गणसूत्रम्) । तन्निग्र-

सम्भवात् शब्दव्यवहाराभावप्रसङ्गात् ॥ बज्जपटव इति । भा । द्योत्येनार्थ-
नार्थवान् प्रत्ययः । प्रकृतिस्तु वाक्येनेत्यर्थवत्समुदायोऽयं भवति ॥ उच्चकैरिति ।
भा । तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणैर्गृह्यते इति यदा नाश्रीयते नाप्यकच्
श्रम्बत इति तदायं दोषः । तदा हि सुबन्तस्याकचि कृते “अव्ययादि”ति
सुबलुगभावात् “सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति”ति लुगिष्यते स च न प्राप्नोति ॥
किं पुनरत्रेति । भा । उच्चकैरित्याद्यन्यथा सिध्यतीति प्रश्नः ॥ इतरो बज्ज
पटव इति न सिध्यतीति मन्यमान आह प्रातिपदिकादिति स्वर इति ॥

(अ १। पा २। अ २)

(अर्थवदधातुरप्रत्यय प्रातिपदिकम् । १। २। ४५ ।)

अवयवधर्माणामिति । (कै)

यथा ग्रामो दग्ध इत्यादौ ॥ वीष्माया निष्प्रयोजनत्वादाह

एषा येति । (कै)

नैवात्र वीष्मेति भावः ॥

मतुप् नेति । (कै)

इदमेव ध्वनयितुं भाष्ये “मलर्यीय” इति उक्तम् । मतुबिति

नोक्तम् ॥ लुम्बिधायकाभावादाह

भाष्यकारेति ॥ (कै)

ननु अत इत्यनुवृत्तेरस्मादञ् दुर्लभोऽत आह

अत इतीति । (कै)

गोत्र इत्यत्र “इनित्र कथ्यचक्षु” (४ । २ । ५१) इति ‘त्र’ ॥

एकपूर्वसाहचर्याद् गोपूर्वस्यापि समासस्यैव तत्र ग्रहणमिति मते
आह

मार्थं भविष्यति । एतस्यैव तिङ्समुदायस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञा भवति नान्य
स्येति ॥ अर्थवत्ता नोपपद्यते केवलेनावचनात् । वा । अर्थवत्ता नोपपद्यते
वृत्तशब्दस्य । किं कारणम् । केवलेनावचनात् । न केवलेन वृत्तशब्देनार्थो
गम्यते । केन तर्हि । सप्रत्ययकेन ॥ न वा प्रत्ययेन नित्यसम्बन्धात् केवल-

भा । बङ्गपटव इति वकाराकारस्योदात्तत्व प्राप्नोति टकाराकारस्य चेष्यते ॥
प्रकृत्यनेकदेशत्वादिति । भा । न ह्यसौ प्रकृतेरेकदेश इत्यर्थः । अप्रत्यय
इति प्रतिषेधः शास्त्रीत्यक्ते कश्च न ब्रूयाद् बङ्गपटव इत्यत्राप्रत्यय इति

(अर्थवद्धातुरप्रत्यय प्रातिपदिकम् । १। २। ४५।)

आदीति । (कै)

आदिना गोशकटिप्रकृतिकगौशकटिकस्य ग्रहणम् ॥

अथवेति । (कै)

गम्यमानार्थस्य निवृत्तिरेव वादिलोप इति वल्लोपशब्देनोक्तेति भावः ॥ परे तु एषा व्याख्या न भाष्यसरससिद्धा । अवयवार्थवत्त्वेन समुदायार्थवत्त्वाभावः प्रकम्येतदुक्ते । तस्माद् अर्थ आद्यचस्तत्प्रामाण्याद् “गुणवचनेभ्य” इति मत्वर्थीयलोप इति सार ग्रामो, टग्घ इत्यादावपि अर्थ आद्यजेव । अवयवेनासमुदायरूपाद् रूप इति भाष्यतात्पर्यम् ॥ भाष्ये “अर्थवद्धेतदाक्यम्” इति पाठः ॥ नन्ववय-
रूपोऽर्थः पदार्थातिरिक्त उपलभ्यतेऽत आह

पदानीति । (कै)

“पदार्था एव तु” इत्यनेन समर्गबोधे पदानां व्यापारो नास्तीति । एव च पदार्थैरिवाकाङ्क्षादिभिः समर्गस्य गम्यमानत्वान्न तत्र वाक्यशक्तिर्वाक्यस्यातिरिक्तस्याभावाच्च । तदाह

स्याप्रयोगः । वा । न वैष दोषः । किं कारणम् । प्रत्ययेन नित्यसम्बन्धात् । नित्यसम्बन्धावेतौ अर्थौ प्रकृतिः प्रत्यय इति । प्रत्ययेन नित्यसम्बन्धात् केवलस्य प्रयोगो न भविष्यति ॥ अन्यद्भवान् पृष्टोऽन्यदाचष्टे । आत्मानपृष्ठकोविदारानाचष्टे । अर्थवत्ता नोपपद्यते केवलेनावचनादिति भवानस्मान्निषेधः प्राप्नोतीत्यत आह स च तदन्तप्रतिषेध इति प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स बिहित इति तदन्तविधिः । सञ्ज्ञाविधौ च प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिः । सञ्ज्ञाविधौ च प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्निवारितः । अप्रप्रथ इत्यथ तु प्रतिषेधविधिः । पदुशब्दाच्चात्र जसुत्पन्नो न बज्जपदुशब्दादिति बज्जपटव इत्येत

(अ १। पा २। आ २)

(अर्थवदधातुरप्रत्यय प्रातिपदिकम् । १। २। ४५।)

न तु वाक्यमिति ॥ (कै)

वाक्यार्थो वेति । (कै)

ससर्गस्य पदार्थबोध्यत्वादिति भाव ॥ ननु पदातिरिक्तवाक्या-
भावात् कस्य पदार्थाभिसम्बन्धो वाच्य स्यादत आह

ध्वनिव्यङ्ग्यमिति । (कै)

अनेन स्थिरत्व तस्य दर्शितम् ॥

विशिष्टस्यार्थस्येति । (कै)

विशेषणत्वादिविशिष्टस्येत्यर्थ ॥ पदार्थानां ससर्गबोधकत्वं दोष-
माह

अन्यथेति । (कै)

न च शब्दप्रयोज्यत्वाच्छब्दत्वं प्रत्यचदृष्टधूमबोध्यवक्त्रेरपि प्रत्य-
क्षत्वात् पक्षे श्रुतधूमशब्दोपस्थितधूमार्थबोध्यवक्त्रेरपि शाब्दत्वापत्तेश्च ।

सोदित केवलस्याप्रयोगे हेतुमाह । एव च किल नाम कृत्वा चोद्यते
समुदायस्यार्थं ग्रथोगादवयवानामप्रसिद्धिरिति ॥ सिद्ध त्वन्वय्यतिरेका-
भ्याम् । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । अन्वयाद्यतिरेकाच्च । कोऽसावन्वयो
यतिरेको वा । इह वृत्त इत्युक्ते कश्चिच्छब्द श्रूयते वृत्तशब्दोऽकारान्त

दप्रत्ययान्तमेव । अथवा अप्रत्यय इति बह्व्रीह्याश्रयणात् प्रत्ययादेरपि
बहुपदत्व इत्यस्य निषेध प्राप्नोतीत्याह स चेति । भा । अप्रत्यय इति
तत्पुरुष आश्रीयते तस्य स्वपदार्थप्रधानत्वेनान्तरङ्गत्वादिति भाव ॥ प्रात्यर्थ
इति । भा । प्रतिषेधे प्रात्यर्थ इत्यर्थ ॥ स एषोऽन्यार्थ इति । भा । ज्ञाप-

(अर्थवदधातुरप्रत्यय प्रातिपदिकम् । १। २। ४५।)

यदि तु पदसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षा तत्कारणत्वज्ञानं च शाब्दबोधे कारणमिति शाब्दत्वपदानां पदार्थेष्वपि शक्तिर्न सिध्येत । तदुक्तम् “अशब्दो यदि वाक्यार्थं पदार्थाऽपि तथा भवेद्” इति । यदि बोधजनकतायाः असम्बद्धेव वक्तुमशक्यतया पदार्थं पदानां शक्तिरूपसम्बन्धकल्पनं तदा समभिव्याहारे समर्गबोधकारणतायाः अपि असम्बद्धेव वक्तुमशक्यतया तेन तादात्म्यसम्बन्धस्य वाक्ये आवश्यकत्वात् । तादात्म्यमेव च शक्तिरिति तत्त्वम् ॥ पदार्थातिरिक्तं कश्चिद्वाक्यार्थोऽस्तीति वक्तुमुपक्रमते भाष्ये

इह (भा)

इत्यादि ॥ ननुकर्तृत्वस्य क्रियानिरूपितत्वात् क्रियायाश्चासन्निधानात् तत्त्वाभावेन कर्तृत्यनुपपन्नमत आह

कर्तृमात्रमिति । (कै)

प्रधानीभूतधात्वर्थमात्राश्रय इत्यर्थः । एव कर्मशब्देन धात्वर्थ-फलमात्राश्रयः ॥

सकाराश्च प्रत्ययः । अर्थोऽपि कश्चिद्भूयते मूलस्त्वन्यफलपलाशवानेकत्वं च । वृक्षावित्युक्ते कश्चिच्छब्दो ह्रियते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी । सकारो ह्रियते औकार उपजायते वृक्षशब्दोऽकारान्तोऽन्वयी । अर्थोऽपि कश्चि-ह्रियते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी । एकत्वं ह्रियते द्वित्वमुपजायते मूल

नार्थ एवेत्यर्थः ॥ सुबन्तानामिति । भा । एतच्चोपलक्षणं भेदसमर्गद्वार-कार्यवत्त्वयुक्तानाम् । यस्मात् सुबन्तानामपि समासो दृश्यते । अश्वक्रीती-त्यादौ “गतिकारकोपपदानां छद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्ते” इति

(अ १। पा २। आ १)

(अर्थवदधातुरप्रत्यय प्रातिपदिकम् । १। २। ४५।)

अनिर्दिष्टाविति । (भा)

पूर्वत्र विभक्तिविपरिणामेनान्वय । ईदृशप्रकारोऽपि भाष्य-
प्रामाण्याद्युक्त एव तृतीयस्थले “अनिर्दिष्ट” इत्येव पाठ ॥

देवदत्त एव कर्ता नान्य इति । (भा)

अनेनैतद्दर्शयति यत्किञ्चित्कारकस्य क्रियायाश्चोच्चारणे सर्व-
क्रियाणां योग्यानां सर्वकारकाणां च योग्यानामाक्षेपो भवति ।
एव च सर्वत्र वाक्यमेव बोधकं तत्तदुपादानं तु नियमायेति ॥

गामेव नान्यदिति । (भा)

गामिति शब्दवाच्यमेव कर्म नान्यदित्यादिक्रमेणार्थः ॥ भाष्ये

सामान्ये । (भा)

सामान्यतः क्रियाकर्तृत्वादिविशिष्टे ॥

स्वन्धफलपलाशवानन्वयौ । ते मन्यामहे यः शब्दो ह्रियते तस्यासावर्थो
योऽर्थो ह्रियते यः शब्द उपजायते तस्यासावर्थो योऽर्थ उपजायते यः
शब्दोऽन्वयौ तस्यासावर्थो योऽर्थोऽन्वयौ ॥ विषम उपन्यासः । बहवो हि
शब्दा एकार्था भवन्ति । तद्यथा । इन्द्रः शक्रः पुरश्चतः पुरन्दरः । कन्दुः

वचनात् । देवदत्तो ग्रामं गत इत्यादेः सुवन्तसमुदायस्यैव वाक्यस्य नियमेन
निवृत्तिः स्यादित्यभिप्रायेणाह सुप्तिष्ठ समुदायस्येति । भा ॥ जहिकर्म
शेति । भा । ननु समाससञ्ज्ञेयः समासान्तोदात्तार्थः । नैष दोषः ।
समासत्वादेव प्रातिपदिकत्वमिति तत्तुल्यजातीयताप्रतिपादनार्थमेतदुपन्य-
स्तम् ॥ तिष्ठसमुदायस्येति । भा । पश्य धावतीत्यादि । ततश्च प्रातिपदि-

(अर्थवदधातुरप्रत्यय प्रातिपदिकम् । १। २। ४५ ।)

विशेषे (भा)

विशेषणविशेष्यभावापन्ने ॥ तदाह

ससर्गरूपे (कै)

इत्यादि । विशेषणविशेष्यभावरूपसमर्ग इत्यर्थः । स एव वाक्यशक्य इति निरूपित मञ्जूषायाम् ॥

अत एवेति । (कै)

तेनैव लौकिकवैदिकव्यवहारादित्यर्थः ॥ नन्वेव पदार्थव्यवहारोऽसङ्गत स्यादत आह

सादृश्यादिति । (कै)

लाघवार्थं कल्पितान्वयव्यतिरेकावाश्रित्य सादृश्यात् पदपदार्थव्यवस्थेत्यन्वयः । यथा वर्णेश्वारोपिता उदात्तादयो व्यञ्जकध्वनिधर्मा व्यवहारे हेतव एवमिहापि काल्पनिक पदपदार्थविभागस्तथेति भावः ॥ ननु तादृशकल्पना व्यर्थेत्यत आह

कोऽयं कुशूल इति । एकस्य शब्दो बह्वर्थः । तद्यथा अक्षा पादा भाषा इति । अतः किं न साधौयो अर्थवत्ता सिद्धा भवति । न ब्रूमोऽर्थवत्ता न सिद्धतीति । वर्णितार्थवत्तान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव । तत्र कुत एतदयं प्रकृत्यर्थोऽयं प्रत्ययार्थः इति न पुनः प्रकृतिरेवोभावर्थो ब्रूयात् प्रत्यय एव वा ।

कान्तोदात्तत्वप्रसङ्गः ॥ आख्यातमिति ॥ भा । ततश्च समासेन तुल्यजातीयानां सर्वेषां वाक्यानां नियमान्वित्तिः सिद्धेत्यर्थः ॥ अर्थवत्तेति । भा । अर्थवत्तासञ्ज्ञानिमित्तत्वेनेहोपात्ता सा च वाक्यस्यैव पदस्य वा केवलस्य लोके प्रयुज्यमानस्योपपद्यते न तु प्रकृतिभागस्य केवलस्य प्रयोगाभावाद्गणवद

(अ १। पा २। आ २)

(अर्थवदधातुरप्रत्यय प्रातिपदिकम् । १। २। ४५।)

प्रतिवाक्यमिति ॥ (कै)

ननु बङ्गजादीनां स्वार्थिकत्वेनार्थवत्त्वं नेत्यर्थवत्समुदायत्वमस्मिन्
कथमत आह

द्योत्येनेति ॥ (कै)

ननु तन्मध्यपतितन्यायेनाकञ्श्चस्वतः 'सर्वनामाव्ययविधौ' इति
“येन विधि” इति सूत्रस्थवचनेन चाव्ययत्वात् लुक् भिद्भू इति
किमत्र प्रातिपदिकत्वेन अत्र आह

तन्मध्येति ॥ (कै)

तदा हीति । (कै)

तन्मध्यपतित इत्यादिन्यायाभावे इत्यर्थः । अन्तरङ्गत्वात् लुक्
त्वाच्च पूर्वमेवाकचो“ऽव्ययाद्” इति सूत्रं लुक् कुतो नेति चिन्त्य
बङ्गपटव उच्चकैर्नीचकैरिति वाक्ये बङ्गपटव इत्युदाहरणं ‘किं पुनः’
इति प्रश्नाश्रयस्तु ‘यथैव’ इत्यादिना वक्ष्यमाण इत्यन्ये ॥

१ सर्वनामाव्ययधातुविधौ । इ ॥

सामान्यशब्दा एत एव स्युः । सामान्यशब्दाश्च नान्तरेण विशेष प्रकरणं वा
विशेषेणैवतिष्ठन्ते । यतस्तु खलु नियोगतो वृत्त इत्युक्ते स्वभावतः कस्मि
श्चिदर्थे प्रतीतिरूपजायतेऽतो मन्यामहे नेमे सामान्यशब्दा इति । न चेत्
सामान्यशब्दा प्रकृति प्रकृत्यर्थे वर्तन्ते प्रत्यय प्रत्ययार्थे ॥ किं पुनरिमे
व्यवहार्यत्वात् ॥ न वेति । भा । अन्यथा सिद्धं केवलस्याप्रयोगः । “न
केवलाप्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवल प्रत्ययः” इति “परस्मै”ति (३। १।
२) सूत्रज्ञापितनियमात् । अर्थवत्तात्वन्यव्यतिरेकाभ्यामस्यैवेति भावः ।
अन्यव्यतिरेकाभ्यामिति । भा । अन्ययोऽनुगमः सति शब्देऽर्थावगमः ।

(अर्थवदधातुरप्रत्यय प्रातिपदिकम् । १। २। ४५।)

अन्यथा सिध्यतीति । (कै)

तन्मध्ये पतितादिन्यायेनेति भाव ॥

टकाराकारस्येति । (कै)

प्रातिपदिकत्वे सति अन्तरङ्गानपीति न्यायेन लुकिकृते टुशब्दो-
कारस्यैव स्वरप्रवृत्तिरिति भाव ॥

न ह्यसाविति । (कै)

समुदायादुत्पत्तेरिति भाव ॥

अप्रत्यय इति प्रतिषेधः प्राप्नोतीति । (कै)

जसमाश्रित्येति भाव ॥

प्रतिषेधेति । (कै)

पर्युदासेऽपि प्रत्ययस्य सञ्ज्ञिताभावान्न दोष इति भाव ॥

बहुव्रीहीति । (कै)

न विद्यते प्रत्ययो ^१यस्मिन्नित्यर्थ ॥

१ यस्मिन्नित्यर्थ । इ ॥

वर्णा अर्थवन्त आहोस्विदनर्थका । वर्णस्यार्थवदनर्थकत्वं उक्तम् । वा ।
किमुक्तम् । अर्थवन्तो वर्णा धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णाना-
मर्थदर्शनाद् (शिवसू वा-५) वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनाद्वर्णानुपलब्धौ
चानर्थगत सघातार्थवत्त्वाच्च । सघातस्यैकार्थात् सुवभावो वर्णात् । अनर्थ-

व्यतिरेक शब्दाभावे तदर्थानवगम ॥ विषम इति । भा । यद्येक शब्द
एकस्मिन्नर्थे नियत स्यात् तत एतद्युज्यते वक्तुं यतस्त्वनियत तत प्रकृतेरेव
सर्वेऽर्था स्युः । यथा दक्षिमध्वग्निचिदिति । प्रत्ययस्तु क्वचिद्घोतक ।

(अ १। पा २। आ २)

(अर्थवदध्यातुरप्रत्यय प्रातिपदिकम् । १। २। ४५ ।)

भेदससर्गेति । (कै)

१पदार्थयोर्विभागेनापि प्रयोगे इतरससर्गाकाङ्क्ष्यभेदससर्गं
सद्धारभूतो यस्य विशिष्टार्थवत्त्वस्य तद्युक्तानामित्यर्थः । समासेऽपि
वाक्यीयेनैव तेन विशिष्टार्थवत्त्व न हि प्रकृतिप्रत्यययोर्विभाग पर-
ञ्चेति वचनादिति भावः । एव च २समुदायघटका भागा स्वातन्त्र्ये-
णापि प्रयोगार्हार्थवन्तो गृह्यन्ते इति तात्पर्यम् ॥ उपलक्षणत्वेन
व्याख्याने वीजमाह

यस्मादिति ॥ (कै)

अश्वक्रीतीति । (कै)

सुबन्तेन समासे तु अन्तरङ्गत्वात् टापि डीवेव नस्यादित्यर्थः ॥
सुबन्तानामित्यस्योपलक्षणत्वमजानानञ्चोदयतीत्याह

१ “वाक्ये” इत्यधिकम् । इ ॥

२ समुदायघटकभागा । इ ॥

कास्तु प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धे (शिवसू वा-५) वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारे-
ष्वर्थदर्शनादिति (शिवसू-वा ५) ॥ तत्रेदमपरिहृत सघातार्थवत्त्वाच्चेति ।
तस्य परिहारः । सघातार्थवत्त्वाच्चेति चेद्दृष्टो ह्यतदर्थेन गुणेन गुणिनो-
ऽर्थभावः । वा । सघातार्थवत्त्वाच्चेति चेद्दृश्यते हि पुनरतदर्थेन गुणेन

प्रत्ययस्यैव वा सर्वे अर्थाः स्युः । इयानधुनेति यथा । प्रकृतिस्वर्याभिधाने
साहायकमात्रं कुर्यात् । अतः किं न साधूय इति । भा । प्रकृतिः सर्वा
नर्थानभिदधाति । द्योतकास्तु विभक्तय इति सिद्धैवार्थवत्ता ॥ प्रत्यय
एवेति । भा । ततश्च प्रकृतेरर्थवत्ता न सिध्यतीति तदवस्थो दोष इत्यर्थः ॥

(अर्थवदधातुरप्रत्यय प्रातिपदिकम् । १। २। ४५।)

देवदत्तविति ॥ (कै)

ननु सुप्तिङ् समुदायस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञेत्युक्तं तेनोन्तोदात्त-
स्वरस्यापि सिद्ध्यर्थं समाससञ्ज्ञाया एव विधानादिति शङ्किते

नन्विति ॥ (कै)

समासत्वादेवेति । (कै)

समासमूलकार्थवत्त्वादेव प्रातिपदिकत्वमिति सुप् तिङ् समु-
दायस्यापि समासतुल्यजातीयता प्रतिपादनाय “जहिकर्मणा”
इत्येतदुपन्यस्तमित्यर्थः । एव च भाष्ये

प्रातिपदिकसंज्ञारभ्यत (भा)

इत्यस्य तन्मूलभूतासमाससंज्ञारभ्यत इत्यर्थः इति तात्पर्यम् ॥
तिङन्तस्यासत्त्ववाचिलेन सख्याकारकाद्यभावात् विभक्त्यनुत्पत्ते
प्रातिपदिकस्य फलाभावोऽत आह

गुणिनोऽर्थभावः । तद्यथा । एकस्तन्तुस्त्वक्त्राण्येऽसमर्थस्तत्समुदायस्य कम्बल
समर्थः । एकश्च तण्डुल द्युत्यतिघातेऽसमर्थस्तत्समुदायस्य बर्धितक समर्थम् ।
एकश्च वल्लजो बन्धनेऽसमर्थस्तत्समुदायस्य रज्जु समर्थः भवति ॥ विषम
उपन्यासः । भवति हि तत्र या च यावती चार्थमात्रा । भवति हि
किञ्चित्पत्रकेस्तन्तुस्त्वक्त्राण्ये समर्थः एकश्च तण्डुल द्युत्यतिघाते समर्थः एकश्च

आमान्यशब्दा इति । भा । प्रकृतिस्त्वेत् सर्वानर्थानभिदध्यात् वृक्ष इत्युक्ते
सर्वा सख्या प्रतीयेत । प्रत्ययो वा सर्वस्य प्रातिपदिकस्यार्थं प्रत्यापये-
दित्यर्थः ॥ यतस्तु खल्विति । भा । प्रकरणादिना विनैवेति भावः ॥ अतद-
र्थेनेति । भा । अतत्प्रयोजनेनेत्यर्थः ॥ गुण्येनेति । भा । अवयवेन । स

(अ १। पा २। आ २)

(अर्थवदधातुरप्रत्यय प्रातिपदिकम् । १। २। ४५ ।)

ततश्चेति ॥ (कै)

“समासस्ये”ति सूत्रं तु परमसर्वं इत्यादौ “स्वाङ्गशिष्टाम्”
इत्यादे प्राप्तस्य बाधाय स्यादिति तात्पर्यम् ॥

तुल्यजातीयानामिति । (कै)

तच्च च प्रयोगार्हस्वतन्त्रार्थवत् समुदायत्वेनेत्याह ॥ वार्त्तिक-
चयेनायमेवार्थ उपलब्ध्यत इति बोध्यम् ॥ प्रकृतिभागस्यार्थवत्त्वे किं
केवलस्य प्रयोग आपाद्यते उत तच्च प्रमाण नास्तीत्युच्यते इति
विकल्पे नाद्य इत्याह

अन्यथेति ॥ (कै)

द्वितीये आह

अर्थवत्ता त्विति ॥ (कै)

भाष्ये

नित्यसम्बन्धाविति । (भा)

मायेश्वरवदिति भावः ॥

वल्त्वजो बन्धने समर्थः । इमे पुनर्ग्या अत्यन्तायैवानर्थकाः ॥ यथा तर्हि
रथाङ्गानि विहृतानि प्रत्येकं ब्रजिक्रिया प्रत्यसमर्थानि भवन्ति तत्समुदायश्च
रथ समर्थ एवमेषा वर्णानां समुदाया अर्थवन्तोऽवयवा अनर्थका इति ॥
निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वम् । वा । निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिक-

ह्यवयविन उपकारकत्वाद् गुणः । अवयवौ तु गुणौ ॥ अर्थभावः (भा)
प्रयोजनोत्पत्तिः ॥ वल्त्वजः (भा) दृग्विशेषः ॥ या च यावदौ चेति । भा ।
अथ समुदाय काचिदित्यस्यार्थे वर्तते ॥ विहृतानीति । भा । विच्छिन्नानी-
त्यर्थः ॥ अनर्थकस्येति । भा । निपातानां द्योतकत्वादभिधेयार्थाभावेऽपि

(अर्थवदधातुरप्रत्यय प्रातिपदिकम् । १। २। ४५।)

अवयवानामप्रसिद्धिरिति । (भा)

अवयवमात्रार्थगत्यभावेऽवयवानामर्थवत्त्वे हेतोरप्रसिद्धिरित्यर्थः ।
लोके केवलप्रकृत्यादेरप्रयोगेऽपि तान्त्रिककल्पितावन्यव्यतिरेकौ
दर्शयति

इह (भा)

इत्यादिना । एव कल्पितान्यव्यतिरेकाभ्या प्रकृतिप्रत्ययविभाग
तयोरर्थवत्त्वं च परिकल्प्य शास्त्रेऽन्वाख्यानमिति भावः । अत एव
पूर्वप्रश्न “कोसौ” इति लोकसिद्धत्वे हि प्रश्नासंगतिरिति बोध्यम् ।
अन्यव्यतिरेकाभ्या प्रकृतिप्रत्ययोरर्थवत्त्वोपपादनस्यानैकान्तिकत्व-
मिह भाष्ये उक्तं वैषम्यं तथा हि ताभ्या नार्थसिद्धिः ।
अध्यागच्छतीत्यादौ निपातेषु व्यभिचारात् तत्सत्त्वेऽपि तदर्थ-
प्रतीतेः । तद्व्यतिरेकेऽप्यागच्छतीत्येतन्मात्रादर्थप्रतीतेः । एव च

१ तत्सत्त्वे तदर्थप्रतीतेः । इ ॥

सञ्ज्ञा वक्तव्या । खञ्जति निखञ्जति । लम्बते प्रलम्बते ॥ किं पुनरत्र प्राति-
पदिकसञ्ज्ञया प्रार्थ्यते । प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्तिः (४। १। १-२)
सुवन्तं पदमिति पदसञ्ज्ञा (१। ४। १४) पदस्य पदात् (८। १। १६ १७)
इति निघातो यथा स्यात् (८। १। २८) ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । सत्या

द्योत्यार्थसद्भावाद्येषामर्थवत्त्वं तेषां सिध्यत्येव सञ्ज्ञा । यस्य तु द्योत्योऽप्यर्थो
नस्ति तदर्थं वचनम् ॥ निघातो यथा स्यादिति । भा । अर्थवदनर्थकयो-
रसत्यपि सामर्थ्यं सञ्ज्ञाविधानसामर्थ्यान्निघातो भवतीत्येके । समानवाक्य-
तानिमित्तो निघातो न सामर्थ्यनिमित्तः स चेहान्ति आख्यात साध्य

(अ १। पा २। आ २)

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५ ।)

प्रकृतिप्रत्ययान्यतरस्यैव सर्वार्थतास्तु । अन्यतरस्य साधुत्वमात्रार्थत्व-
मस्तु । अन्यायो नेकार्थत्वमिति त्वप्रयोजकमच्चादिषु दर्शनात् । बङ्ग-
पर्यायदर्शनादन्यायोऽनेकशब्दत्वमितिवदित्याशयेन प्रकृतिप्रत्ययोरर्थ-
वन्ताया अनैयत्य दर्शयति

यद्येक इति ॥ (कै)

यतस्त्विति । (कै)

एव च अच्चादिशब्दे 'तस्मिन्' शब्दे सत्येव तदर्थप्रतीतेरर्था-
न्तरप्रतीते । पर्यायस्थले तस्मिन्शब्देऽसत्यपि तदर्थप्रतीतेश्चेदृशा-
वन्वयव्यतिरेका च निर्णायकाविति भावः । यदि प्रकृतिरेव सख्या-
वाचिका तर्हि क्वापि विभक्तिर्न प्रयुज्येतेत्यत आह

प्रत्ययस्त्विति । (कै)

इदम ईशि यस्येति लोपे इयान् ॥

१ तस्मिन् श्रयेण प्रकृतिप्रतीते - । इ ॥

मपि प्रातिपदिकसञ्ज्ञाया स्वाद्युत्पत्तिर्न प्राप्नोति । किं कारणम् । न हि
प्रातिपदिकसञ्ज्ञायामेव स्वाद्युत्पत्तिः प्रतिबद्धा । किं तर्हि । एकत्वादिव्यर्थेषु
स्वादयो विधीयन्ते (१ । ४ । २१ २२) न चैषामेकत्वादयः सन्ति ॥ नैष
दोषः । अविशेषेणोत्पद्यन्ते उत्पन्नानां नियमः क्रियते ॥ अथवा प्रकृता

कारकविशेषणम् वाक्यमिति परिभाषणाद्वाक्यस्येत्यपरे ॥ न हीति । भा ।
स्वादिविधिववाक्यस्य सख्याविधिववाक्येनैकवाक्यत्वात् ॥ अविशेषेणेति । भा ।
नानावाक्यताश्रयणात् । नियमश्चार्थानां न प्रत्ययानां इत्यनर्थकेभ्योऽपि ते
भवन्ति ॥ अथवेति । भा । प्रत्ययनियमेऽपि दोषाभाव इत्यर्थः ॥ अधिपरी

(अर्थवदधातुरप्रत्यय प्रातिपदिकम् । १। २। ४५ ।)

अधुनेति । (कै)

इदमोऽधुनाप्रत्यय इति पचे इदम् शङ्कितुराशयम् । तदच्च सा
ज्ञातु पृच्छति भाष्ये

अतः किमिति ॥ (भा)

उक्तेन बङ्गव शब्दा इत्यादिना ग्रन्थेन किं साधितं त्वयेति
भावः ॥ इतरं स्वाशयमाह

न साधीय इति ॥ (भा)

तदेवाह

न पुनरिति । (भा)

अन्यतरद् द्योतकमिति भावः ॥ तद्वाचष्टे

प्रकृतिः (भा)

इत्यादिना ॥

सिद्धैवेति । (कै)

किन्तु विपरीतं प्राप्नोतीति भावः ॥ तदाह

नर्थानपेक्ष्य नियमः । के च प्रकृताः । एकत्वादयः । एकस्मिन्नेवार्थे एक-
वचनं न द्वयोर्न बङ्गेषु । द्वयोरेवार्थयोर्द्विवचनं नैकस्मिन् बङ्गेषु । बङ्गेष्वेवा-
र्थेषु बहुवचनं नैकस्मिन् द्वयोरिति ॥ अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति अनर्थ-
कानामप्येतेषां भवत्यर्थवत् कृतमिति यदयमधिपरौ अनर्थकौ (१। ४।

इति । भा । क्रियायोगे गत्युपसर्गसञ्ज्ञयोर्विधानादनर्थक्यो क्रियायोगा-
भावात् प्राप्तिरेव नास्तीति सञ्ज्ञाविधानं यथोक्तार्थस्य ज्ञापकं सम्पद्यते ।
आनर्थक्यं च निपातस्य धातुनिपातयोः साधारणार्थतयाऽधिक्योक्त्यार्था-
भावादुच्यते । न तु सर्वान्नार्थाभावात् ॥ त्रिवेकादेश इति । भा । त्रिपक्षि-

(अ १। पा २। आ २)

(अर्थवदधातुरप्रत्यय प्रातिपदिकम् । १। २। ४५ ।)

ततश्चेति । (कै)

एव च प्रकृतेरर्थवत्त्वाभावात् सञ्ज्ञा न स्यादिति भावः ॥ परि-
हरति

सामान्यशब्दा इति । (भा)

एव सत्येते सामान्यशब्दा स्तुस्तत्त्व चैषा न दृश्यते इति भावः ।
तदुपपादयति

प्रकृतिश्चेद् (कै)

इत्यादिना ॥

वृक्ष इत्युक्ते (कै)

इत्यस्य प्रातिपदिकप्रयोगमात्रे तात्पर्यम् ॥ सामान्यशब्दा कौटुशा
इत्यत आह भाष्ये

सामान्यशब्दाश्चेति । (भा)

बोद्धव्यं विशेष विशेषबोधकपदान्तरसमभिव्याहारम् एव च
प्रकरणादिषापेक्षतयाऽर्थप्रत्यायकत्वं सामान्यशब्दत्वमिति भावः ।
एते तु नैवमित्याह

६३) इत्यनर्थक्योर्गन्तुपसर्गसञ्ज्ञाबाधिका कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा शास्ति ॥ कि
पुनरय पर्युदासो यदन्यत् प्रत्ययादिति । आहोस्वित् प्रसज्याय प्रतिषेध
प्रत्ययो नेति । कञ्चाच्च विशेष । अप्रत्यय इति चेत्तिवेकादेशे प्रतिषेधो
ऽन्तवत्त्वात् । वा । अप्रत्यय इति चेत्तिवेकादेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः । काण्डे

शब्दादारभ्य सुप प्रकारेण प्रत्याहारः ॥ अन्तवत्त्वादिति । भा । पूर्वस्य
प्रत्ययसदृशस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञाकार्थमिति पूर्वप्रत्यन्तवद्भावः ॥ आदिवत्त्वा

(अर्थवदधातुरप्रत्यय प्रातिपदिकम् । १। २। ४५ ।)

यतस्त्विति । (कै)

त्वदुरीत्या हि प्रकृति स्वार्थं प्रत्ययार्थसामान्यं चाभिदधाति
तत्र विना प्रकरणादिकं केवलं स्वार्थस्य बोधः कथमपि न स्यात् ।
दृश्यते तु स । सख्यादेश्च न सामान्यरूपेणापि बोधः । एव च
प्रत्ययमात्रात् न कदापि प्रत्ययार्थबोधः । प्रकरणाद्यसत्त्वेऽपि स्वार्थो-
पस्थितिः । शास्त्रवासनावतामनो नैषामुभयार्थबाधकत्वरूपं सामान्य-
शब्दत्वं ततः किमित्याह

न चेद् (भा)

इत्यादि ॥

प्रत्ययार्थे (भा)

तद्व्योत्यार्थे । पञ्चक प्रातिपदिकार्थ इति मुख्यपक्षे तस्य द्योतक-
त्वात् वर्णवारणार्थवत् ग्रहणमित्युक्तम् । तत्र वर्णानामानर्थक्यं
दृढकर्तुं प्रच्छति भाष्ये

कुध्ये । किं कारणम् । अन्तवत्त्वात् । तिबतिपोरेकादेशोऽतिपोऽन्तवत्
स्यात् । अस्यन्यत्तिप इति कृत्वा प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति (१। २।
४७) ॥ अस्तु तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधं प्रत्ययो नेति । न प्रत्यय इति चेदूडेका-
देशे प्रतिषेध आदिवत्त्वात् । वा । न प्रत्यय इति चेदूडेकादेशे प्रतिषेध
प्राप्नोति । ब्रह्मबन्धू (४। १। ६६) । किं कारणम् । आदिवत्त्वात् ।

इति । भा । परकार्यप्रतिषेधे कर्त्तव्ये पर प्रत्येकादेशस्यादिवद्भावः ॥ यदय-
मिति । भा । अथवा प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति
स्वादय उत्पद्यन्ते ॥ हे इति । भा । तत्रान्तरङ्गत्वात् प्रत्ययोत्यक्ते प्रागेव
ब्रह्मबन्धूशब्दस्य प्रवृत्ता प्रातिपदिकसंज्ञेत्यूडेकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावा-

(अ १। पा २। आ २)

(अर्थवदधातुरप्रत्यय प्रातिपदिकम् । १। २। ४५।)

किं पुनरिति ॥ (भा)

उक्तमिति । (भा)

हयवरट् सूत्रे इति शेष ॥

अनर्थगतैरिति । (भा)

अर्थानवगतेरित्यर्थः । सङ्घातार्थवत्त्वाच्च वर्णानामर्थवत्त्वम् अन्यथा-
नर्थकावयवकसमुदायोऽर्थवान् स्यादित्यर्थः ॥ नन्वर्थवत्त्वे प्रत्येक
मुपस्थादत आह

सघातस्येति । (भा)

एकाज्द्विर्वचनन्यायेन न प्रत्येक विभक्तिरिति भावः ॥ अर्थ-
शब्दस्याभिधेयपरत्वे दृष्टान्तासङ्गतिरत आह

अतत्प्रयोजनेति । (कै)

यथा तत्रातत्प्रयोजनकानां समुदायस्तत्प्रयोजनस्थेहानर्थकानां
समुदायोऽर्थवानिति भावः ॥ भाष्ये

याच यावती चार्थमात्रेति (भा)

काचित् प्रयोजननिष्पत्तिरित्यर्थः ॥ तदुपपादयति

भवति हि कश्चिदिति ॥ (भा)

प्रत्ययाप्रत्यययोरेकादेशः प्रत्ययस्यादिवत् स्यात् । तच्च प्रत्ययो नेति प्रति-
षेधः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति उत्पद्यन्त ऊढन्ताव्
स्वादय इति यदयं नोद्धात्वो (६। १। १७५) इति विभक्तिः स्वरस्य

दस्थेव प्रातिपदिकत्वमिति न कश्चिद्दोषः ॥ राजेति । भा । तच्च गलोपो
न स्यात् । अत्राप्यन्तरङ्गत्वात् पूर्वमेव प्रवृत्ता प्रातिपदिकसञ्ज्ञा बहिरङ्गे

(अर्थवदधातुरप्रत्यय प्रातिपदिकम् । १। २। ४५ ।)

विश्लिप्तानीति । (कै)

विरहतिरिह पृथक्करणे वर्त्तत इति भाव ॥ “अनर्थकस्येति” विश्ले-
षणकृत्यमाह

निपातानामिति ॥ (कै)

ननु पदादित्यधिकृत्य विधीयमानस्य निघातस्य पदविधित्वात्
समर्थपरिभाषोपस्थिते प्रकृते सामर्थ्याभावात् तदप्राप्तिरत आह

अर्थवदनर्थकयोरिति । (कै)

सामर्थ्यं व्यपेक्षालक्षणे ॥

सामर्थ्यादिति । (कै)

पदत्वसम्पादकप्रातिपदिकसञ्ज्ञाविधानसामर्थ्यादित्यर्थः ॥

एकेति । (कै)

अत्रारुचिस्तु समर्थसूत्रे एकार्थीभावस्यैव ग्रहणेन निघातविधौ
तदनुपस्थितिः । तदपवादस्य समानवाक्ये निघातेन्यस्य सत्त्वं चेति
तदाह

समानेति ॥ (कै)

आख्यातमिति । (कै)

अत्र वाक्यलक्षणोऽर्थवत्त्वं न निविष्टमिति निखञ्जतौत्यादेरपि
वाक्यत्वं बोध्यम् । एकतिङ्वाक्यमिति युक्तं वक्तुम् ॥

प्रतिषेधः प्राप्तिः ॥ अथवा हे ह्यत्र प्रातिपदिकसञ्ज्ञे अवयवस्यापि समुदाय-
स्यापि । तत्रावयवस्य या प्रातिपदिकसञ्ज्ञा तयान्तवद्भावात् स्वाद्युत्पत्ति-

प्रतिषेधेन न शक्यते निवर्तयितुमिति परिहारोऽस्ति ॥ नडिसम्बन्धोरिति ।
भा । ननु हे मुराजन् हे अतिराजन्निति समासप्रातिपदिकसञ्ज्ञार्थं प्रति-

(अ १। पा २। आ २)

(अर्थवदधातुरप्रत्यय प्रातिपदिकम् । १। २। ४५।)

नानावाक्येति । (कै)

खौजस् इत्यादेर्देकयोरित्यादेश्वेत्यर्थः । “अव्ययादाप् सुप्” इति लिङ्गात् वाक्यभेदोऽप्यभिमत इति भावः ॥ ननु प्रत्ययनियमे दोष एव इत्यत आह

नियमश्चार्थानामिति । (कै)

एकले एकवचनमेवेति नियमो न त्वेक एवैकवचनमिति भावः । एकवाक्यतापक्षेऽप्यौत्सर्गिकत्वात् सर्वविभक्त्येकवचनमित्यन्यत्रोक्तम् ॥

सञ्ज्ञाविधानमिति । (कै)

तयोस्तद्विधानं च केवलं गत्युपसर्गसञ्ज्ञाविधानार्थमेवेति भावः ॥ अनेन च ज्ञापकेन वार्त्तिकं प्रत्याख्यायते विभक्त्युत्पत्तिस्वरूपरीत्यैवेति बोध्यम् ॥

न त्विति । (कै)

तथाच प्रयोगो व्यर्थः स्यादिति भावः । एतेन ज्ञापकश्रित्यल-
मिति ध्वनयति । धात्वर्थानुवादकत्वरूपस्यापि योगस्य गृहीतुं शक्य-
त्वादिति बोध्यम् । ध्वनितं चेद् “अधीपरी”ति सूत्रे भाष्ये ॥

अन्तवद्भाव इति । (कै)

तस्य हि पर्युदासे शाब्दकार्यलाभ इति तस्यैव प्रवृत्तिर्नत्वाद-
वत्त्वस्येति भावः ॥ भाष्ये

र्भविष्यति । सुल्लोपे च प्रत्ययलक्षणत्वात् । वा । सुल्लोपे च प्रत्ययलक्षण-
णेन प्रतिषेधः प्राप्नोति । राजा तच्चा (६। १। ६८। ८। २। ७।)

येध स्यात् । न चोत्तरप्राप्तेरप्रत्यय इति प्रतिषेधः । मध्येऽपवादा इति

(अर्थवदधातुरप्रत्यय प्रातिपदिकम् । १। २। ४५।)

अस्यन्यत्तिप इति । (भा)

अतिप्प्रातिपदिकमिति न्यासाश्रयेदम् । एव चोत्तरत्र तद्धि-
तग्रहणं न कार्यमिति लाघवम् पञ्चनावप्रिय इत्यत्र पञ्चनावेत्यस्य
प्रातिपदिकत्वेऽपि न चति । टजन्तस्योपसर्जनत्वेन डीपोऽप्राप्ते
सुवपि समासे सख्याऽभावान्न प्रकृते सख्याया उक्तत्वाच्च । वस्तुतः प्रश-
स्तार्थवत्त्वाभावात् प्रातिपदिकत्वाप्राप्तिरेव । (एतेन टाश्यादित्युक्ति
परास्ता । इत्याधिकम् क पुस्तके) । काण्डे इत्यत्र च प्रातिपदिकत्वे
ह्रस्वापत्तिर्दोष इति बोध्यम् । एवम् ओजायत इत्यत्रापि ह्रस्वा-
पत्तिरत एव तिप् ग्रहणञ्चरितार्थम् ॥

परकार्ये इति । (कै)

आदिवत्त्वस्य हि प्रतिषेधरूपशब्दफलमिति भावः ॥ न चादि-
वद्भावेन ऊ इत्यस्य प्रत्ययत्वेऽपि यतो विहितस्तदादित्वाभावात्
कथं निषेधः । पूर्वान्तवद्भावेन तदादित्वदुर्लभम् उभयत आश्रयणे
तन्निषेधादिति वाच्यम् । धान्ते समुदाये दृष्टा शब्दा इति न्याये-
नैकदेशविहितन्यायेन च ऊङ्प्रकृतित्वारोपादत्तते ॥ भाष्ये

दे हीति । (भा)

तत्रावयवस्य सिद्धा समुदायस्य प्रार्थमानेति भावः ॥

तचान्तरङ्गत्वादिति । (कै)

प्रत्ययलक्षण्येन प्रत्ययो नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । आचार्य-
प्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययलक्षण्येन प्रतिषेधो भवतीति यदयं नडिसम्बुद्धो
न्यायात् । एव तर्हि समासेऽप्यप्रत्यय इति वर्त्तते । अन्यथा सुराजाऽति

(अ १। पा २। आ २)

(अर्थवदधातुरप्रत्यय प्रातिपदिकम् । १। २। ४५।)

प्रथमवृत्तिकत्वमचान्तरङ्गत्वम् । उपदेशप्राप्ताया समुदाय-
निष्ठाया एव हि प्रत्ययान्तत्वेन निषेध इति बोध्यम् ॥ भाष्ये

अन्तवद्भावादिति । (भा)

एकदेशविकृतन्यायस्याप्युपलक्षणं न चैव काण्डे इत्यत्र दोषः ।
अग्रे भाष्ये एव वक्ष्यमाणत्वात् ॥

अत्रापीति । (कै)

अत्रेदं चिन्त्यं नायं दोषः । कार्यकालपक्षे व्यवस्थितयोः पक्षयो-
रेकेन लक्ष्ये सिद्धे पक्षान्तरेण दोषशकाया अनौचित्यात् । ध्वनित-
चेदं प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणेभाष्ये । अत एव पर्युदासपक्षे नायं दोषः
शङ्कितोऽत्र भाष्ये । तस्माद् यथोद्देशेऽपि न सिध्यतीति भाष्याशयः ।
न च कैयटोक्तयुक्त्यासिध्यतीति वाच्यम् । लुगादिनेव प्रतिषेधेन जात-
निवृत्तिरपीति भाष्याशयात् । भुक्तवन्तः प्रतीतिरन्यायस्यापि लुगादि-
शास्त्र इवात्रापि त्याग इति भावः ॥ अत एव ज्ञापकेन परिहरति

नैष इति । (भा)

यदि त्वनेन ज्ञापकेन जातनिवृत्त्यभाव एवान्वाख्यायते । लुगा-
दिनायत्तुत्पत्तिरेवोच्यते । अवयवलोपशास्त्रेऽपि तत् तदवयवरहित-
स्यैव तत्तद्विषये प्रत्ययत्वादिवोध्यते इत्युच्यते तदास्तु इत्याहुः ॥
ननु “हे” इति समासग्रहणं विध्यर्थमिति शङ्काशयः । सुराजन्-
शब्दे “न पूजनाद्” इति समासान्तनिषेधः ॥

(८। २। ८) इति प्रतिषेधः शान्तिः ॥ अथवा पुनरस्तु पर्युदासः । ननु

राजेत्यादौ विध्यर्थताया सम्भवत्या नियमार्थं समासग्रहणं न स्यात् ॥ यत्त

(अर्थवदधातुरप्रत्यय प्रातिपदिकम् । १। २। ४५ ।)

एवं तर्हीति । (कै)

प्रत्याख्याने तु तद्धितनियमाग्रे बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणीयेति भावः । पर्युदासेऽपि ज्ञापकाश्रयणमावश्यकं न च स्वाश्रया प्रत्याख्यत्वात्सिद्धिः । अतिदिश्यमानविरुद्धस्वाश्रयकार्याभावस्यातिदेश-स्वभावसिद्धत्वात् । अत एव तण्डुलानित्यादेर्न प्रातिपदिकत्वमिति न नलोपस्तत्र इदं चासिद्धवत्सूत्रभाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । सिद्धान्ते तु समासाग्रे तदनुवृत्तेः फलचिन्त्यम् ॥ भाष्ये

गृह्यते चेति । (भा)

अन्तवत्त्वेनेति भावः ॥

संख्याप्रधानं चेति । (कै)

काण्डे तिष्ठत इत्यादौ । तत्र च संख्याया एव स्वाश्रयसम्बन्धेनान्वय इति भावः । तत्र संख्यायाः प्राधान्यं (चिन्त्य इति नास्ति इ पुस्तके) न हि तदिदं श्रेष्ठको बोधोऽनुभवसिद्धः शक्तेः प्राधान्यं च सम्बन्धघटकतया बोध्यम् । प्रथमान्तस्यापि वारिणी तिष्ठत इत्यादौ क्रियाकारकभावेनैवान्वयाद् वारिकर्तृकास्थितिरित्यर्थेन सम्बन्धघटकशक्तेरेव प्राधान्यमिति बोध्यम् ॥

न च तयोरिति । (कै)

चोक्तमप्रत्यय इति चेत्तिबेकादेशे प्रतिषेधोऽन्तवत्त्वादिति । प्रसज्यप्रतिषेधेऽप्येष दोषः । हे ह्यत्र प्रातिपदिकसञ्ज्ञे अवयवस्यापि समुदायस्यापि ।

येति । भा । विभक्त्यन्तं च शक्तिसंख्याप्रधानं न च तयोर्निर्झयोगः । न वाऽन्तवद्भावेनार्थः शक्योऽतिदेष्टुमिति न भवति ऋत् । अथवा नपुसकत्व

(अ १। पा २। आ २)

(अर्थवदधातुरप्रत्यय प्रातिपदिकम् । १। २। ४५ ।)

तदर्थशक्तिसंख्ययोरित्यर्थ । यस्य ह्रस्वस्तस्य साचाद्यदा नपुंसकत्व
तदा ह्रस्व । यस्यत्ववयवद्वारक तस्य माभूदित्येतदर्थं तस्येत्युक्तेरिति
भाव ॥ भाष्ये

किं च नपुंसके इति । (भा)

नपुंसकलिङ्गवदर्थं किमित्यर्थ ॥

यस्येति । (भा)

यदर्थस्येत्यर्थ ॥

कस्येति । (भा)

किं शब्दार्थस्येति अर्थ ॥

प्रातिपदिकस्य (भा)

इत्यस्य सत्त्वप्रधानस्येत्यर्थ । एव च प्रत्ययान्तपर्युदासो निषेधो
वेत्युभयमपि व्यर्थम् । तत्फलं हि तत्र ह्रस्वव्यावृत्तिरेव । तस्या-
मन्यथासिद्धाया तद्व्यर्थमेवेति भाव । फलान्तरं तु नास्त्येव । औत्स-
र्गिकैकवचनस्येष्टमिद्व्यर्थं काचित्कत्वेन तदर्थस्य संख्याकर्माद्ययोगेन
च सुवनापत्ते । न च प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकत्वे तदवयवसुपो-
लुगापत्ति । विधिवैयर्थ्यापत्ते । तस्मात् धातुसाहचर्यात् विभक्त्य-
तिरिक्तशब्दघटितप्रातिपदिकावयवस्यैव तेन लुग् इति न दोष ।
नापि फिस्वरप्राप्ति । तत्तत् स्वरानां विशेषविहितानां बाधकत्वात्

गृह्यते च प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोरेकादेशे प्रातिपदिकग्रहणेन । तस्मा-

प्रातिपदिकार्थस्यैव सम्भवतीति प्रातिपदिकग्रहणं मुख्यप्रातिपदिकपरि-
ग्रहार्थमित्यन्तवद्भावेन अत्राप्रातिपदिक तस्य ज्ञानाभाव । अत्र च सूत्रे यद-

(अर्थवदधातुरप्रत्यय प्रातिपदिकम् । १। २। ४५ ।)

प्रकृतिप्रत्ययविभागशून्येष्वेव फिट्स्वरप्रवृत्तेष्व । नापि पचेरन्नित्यादौ न लोपप्राप्तिः । रक्षादेशस्यैव कर्तुं युक्तत्वात् । अन्यथा पर्युदासे ह्रस्वाभावेऽपि कार्यान्तराणामवारणादस्य पर्युदास इति भाष्या-
सङ्गतेरिति दिक् ॥ यथा न्यासेऽप्याह

अथवेति । (कै)

वस्तुतो यथा न्यासेऽपि नपुसकलिङ्गवदर्थं विशेष्यतया वर्त्त-
मानस्येत्यर्थः ॥

नचेदं तथेति ।

अथ प्रयासो व्यर्थ एवेति दिक् ॥

यत्तस्येति । (भा)

अनेनायमेवार्थो बोध्यते इति बोध्यम् ॥

आहुरिति । (कै)

अत्रारुचिवीज बङ्गपटव इत्याद्यर्थं व्युत्पत्तिपक्षेऽपि सूत्रमाव-
श्यकमिति । इदं च बङ्गजविधायके कैयटे स्पष्टम् । अव्युत्पत्ति-
पक्षज्ञापकं तु “अतः कृकमिकसे”ति सूत्रे कसग्रहणमिति बोध्यम् ।
अस्यापि ज्ञापकं “^१कृल्लक्” सूत्रे उपपादितम् ॥

१ अतः कृकमिकं सकुम्भपात्रकुशाकर्णौष्वनव्ययस्य । ८ । ३ । ४६ ॥

२ शिवसूत्र - २ ॥

दुभाभ्यामपि वक्तव्यं स्याद्ब्रह्मो नपुसके यत्तस्येति । किं च नपुसके । नपुसक-
यस्य गुणः । कस्य च नपुसकं गुणः । प्रातिपदिकस्य ॥

व्युत्पन्नमर्थवत्तदुदाहरणं व्युत्पत्तौ तु ह्रस्वत्वादेव सिध्यतीति पृथगस्यारम्भो
ऽनर्थकः स्यात् । अव्युत्पत्तिपक्षस्य चेदमेव सूत्रं ज्ञापकमित्याहुः ॥

१कृत्तद्धितसमासाश्च । १। २। ४६ ॥

अर्थवत्समुदायानामिति । (भा)

लोकेऽर्थबोधकतया पृथक्प्रयुज्यमानानां य समुदाय इत्यर्थः ॥

१ समासग्रहण किमर्थम् । समासग्रहणमुक्तम् । किमुक्तम् । अर्थ-
वत्समुदायानां समासग्रहण नियमार्थमिति ॥

१ अर्थवन्त एते प्रातिपादिकसंज्ञा स्युः । विशेषणसामर्थ्यात् तदन्त-
विधि । न हि जहत्स्वार्थाया वृत्तौ कृत्तद्धितानां चार्थोऽस्ति । भूतपूर्व-
गतिलभ्यस्तु न प्रशस्तः स । भित् । क्वित् । अत्राधातुरिति पथ्युदासे
प्राप्ते कर्त्ता, हर्त्ता, अत्र तद्धितान्तानामेवेति नियमेन निरासे प्राप्ते
सन्निहितत्वाच्च कृद्ग्रहणेन प्रागुक्तमेव बाध्यते न तु समासग्रहणकृतो
नियमोऽपि । तेन कृद्ग्रहणपरिभाषानुपस्थानात् “मूलकेनोपदशम्”
इति वाक्यस्य न भवति ॥ ननु बाध्यसामान्यचिन्तायां समासनियमोऽपि
बाध्यते । विशेषचिन्तायां तु मध्येऽपवादन्यायावतारात् तद्धितनियमोऽपि
न बाध्येतेति चेत् । सत्यम् । आद्ये एवेह पक्षः । न च वाक्येऽति-
प्रसङ्गः । शब्दाधिकारमाश्रित्येकार्थवच्छब्देनैकार्थीभावविवक्षायात् । अति-
शये मतुप्स्मरणात् ।

(भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिश्रायने ।

ससर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुवादयः ॥ ५। २। ६४)

वक्ष्यमाणरौत्या अप्रत्यय इति निषेधः प्रत्ययान्तपरः इति पक्षे तु
पुरस्तादपवादन्यायादिस्तिद्धिरिति दिक् ॥ तद्धित । औपगव । अत्रानेन
मध्येऽपवादन्यायात् सर्वेऽस्तिद्धिः । अप्रत्यय इत्यस्य प्रत्याख्यानपक्षेऽपि

पूर्वेण वा सञ्ज्ञानियमविधौना विधिरूपेण निषेधरूपेण वा प्रवृत्तिरिति मतभेदस्योक्तत्वात् । एव समासेऽपि । न चासमर्थसमासेषु विध्यर्थ समासग्रहणमिति वाच्यम् । अर्थवद्ग्रहणानुवृत्तेरुक्तत्वात् । असमर्थानां तर्हि कथं सञ्ज्ञेति चेत् धर्मिग्राहकमानादेवेति गृह्याण । “असूय-ललाटयो ” (३। २। ३६) इत्यादिना हि समास उपपदे द्विविधीयते । उपपदं च महासञ्ज्ञाकरणवत्त्वात् विभक्त्यन्तमेव । न चैवमपि स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावात् (परिभाषेत्युक्ते—२७) राजकुमारीत्यादौ प्रत्ययान्ते विध्यर्थं तदिति वाच्यम् । अन्तरङ्गस्यापि हल्ङादिलोपस्य लुग्विषये प्रवृत्त्या श्रूयमाण एव सुपि समासप्रवृत्ते । अत एव गोमत्प्रिय इत्यादौ तुमादयो नेति वक्ष्यते । तस्मात् प्रवृत्ते समासग्रहणं नियमार्थं सद्वाक्यस्य सञ्ज्ञा निवर्त्तयति इति स्थितम् । नियमस्य सजातीयोपेक्ष । यत्र पूर्वी भाग पदमुत्तरश्च प्रत्ययभिन्न तादृशस्य समुदायस्य चेत् स्यात्तर्हि समासस्यैवेति । षड्विधेऽपि समासे पूर्वभागस्य पदत्वाव्यभिचारात् । तेन बद्ध्वा पूर्वस्याख्येव रुञ्जेति बद्धुपटच्च इति टकारस्योदात्तता लभ्यते । प्रथमस्य जसो लुकि “चित् सप्रवृत्तेर्बद्धकजर्थम्” (६। १। १६३ । वा) इति चित् खरे कृते पुनर्विभक्त्युत्पत्ते । अन्यथा तु जसेवोदात्त स्यात् । उत्तरखेत्यादिकम् । हरिष्वित्यादेरनेन व्यावृत्तिर्माभूत् । एवमस्तु को दोष इति चेत् । प्रवृत् । तथा सति जन्मवान् इत्यादौ तद्वितान्ते विध्यर्थं तद्वितग्रहणं स्यात् । राजानौ इत्यादेस्तु प्रातिपदिकत्वं केन वार्यताम् । न तावदनेन नियमेन । पूर्वभागस्यापदत्वात् । नापि तद्वितग्रहणेन । तस्योक्तरीत्या नियमार्थत्वायोगात् । न च “सुपोधातुप्रातिपदिकयो ” (२। ४। ७१) इति धातुग्रहणं प्रत्ययान्तानां प्रातिपदिकसञ्ज्ञा नेति ज्ञापकमिति वाच्यम् । तस्य प्रासादीयतीत्यादौ हरिष्वितिवदप्रातिपदिके चरितार्थत्वात् । नापि व्यावृत्त्यर्थं ज्ञापकम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सिद्धौ तस्यान्यार्थताया एव सिद्धान्तविध्यमाणात्वात् । तस्मादुक्तमेव साधु । यद्यपि प्रवृत्तिप्रत्ययभावानापन्नसङ्घातविषयको नियम इत्यपि सुवचं तथापि सरूपसूत्रे समुदायाद्विभक्त्युत्पत्तिरिति ग्रन्थं योजयितुमिदं गौरव

मादृतम् । निष्कर्षे तु तथैवास्तु । तथा च तद्धितग्रहण नियमार्थमेव ।
भेदससर्गद्वारकमर्थवत्त्वमिति कैयटस्याप्ययमेव भाव । भेदे परस्परपरि-
हारेण प्रयोगे सति य ससर्गस्तद्द्वारकमित्यर्थात् न तु भेद ससर्गो
वा द्वय वा वाक्यार्थ इत्याशयेन तद्ग्रन्थ । बज्जच् समासयोर्वैष्णवा-
न्नाभात् । यद्वा । सात्यदाद्योरिति सातिग्रहणात् प्रत्ययो न प्रातिपदिक-
मिति सिद्धे पूर्वसूत्रस्य प्रत्ययग्रहण सामर्थ्यात्तदन्तपरम् । तद्धित
ग्रहणन्तु विध्यर्थमेव । स्यादेतत् । पक्षत्रयेऽपि राजपुरुषावित्यादौ
पुरुषावित्यादे सञ्चादुर्वारेति प्रातिपदिकावयवत्वात् सुपो लुक स्याद्
इति चेन्नैवम् । जहत् स्वार्थायामानर्थक्यात् । अजहत् स्वार्थायामपि
पूर्वपदविनिर्मुक्तस्य विशिष्टार्थविरहेण तत्सहितस्यैव विशिष्टार्थगमकत्वात् ।
प्रशसाया हि मनुव् इत्युक्तम् । एव घटपटावित्यादावपि मिलितयोरेव
पदयो सहभूतार्थता । प्रत्ययाना प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वाच्च । घटा-
वित्यशो नार्थवानिति । एतेनासमर्थसमासे दशदाडिमादिवदनर्थके विध्यर्थ
समासग्रहण किं न स्यादिति चोद्य प्रत्युक्तम् । अर्थवद्ग्रहणस्येहार्थ-
ताया एवोक्तत्वादिति दिक् । यदि तु नैयायिकरीत्या अर्थवत्त्व वृत्तिमत्त्व
तच्च समासस्य नास्तीत्याश्रित्य समासग्रहण विध्यर्थम् । तद्धितग्रहणमपि
तथा । अप्रत्यय इति तु प्रत्ययवारणार्थमित्याश्रीयते तथापि न क्षति ।
तद्धितग्रहणस्य तद्विशिष्टपरतामाश्रित्य बज्जपटव इत्यस्य सुसाधुत्वात् ।
किन्त्वस्मिन् पक्षे सिद्धान्तविरोध । भूस्त्रकेनोपदश पचतकौत्यत्राति-
प्रसङ्गश्चेति यथास्थितमेवास्तु । इह प्रकरणे यथा श्रुता प्राचा ग्रन्था
दुष्टा एवेत्यवधेयम् । निपातस्यानर्थक्यस्य प्रातिपदिकसञ्चा वक्तव्या येषा
द्योत्योऽप्यर्थो नास्ति तदर्थमिदम् । अवद्यति । अनुक्तसमुच्चयार्थाच्च-
कारातिद्विद्वमिदम् । अनुकरणेषु तु अनुकरणेन सहभेदविवक्षायामर्थ
वत्त्वाभावात् प्रातिपदिकता । भूस्त्रायामिति यथा । भेदविवक्षायाम्नु
सञ्चा स्यादेव । “भुवो वुग” इति यथा । न चाधातुरिति पर्युदासा-
पत्तिः । प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशस्यानित्यतयोवऽप्ये प्रवृत्तावपि सञ्चाप्ये
अप्रवृत्तिसम्भवात् । एतच्च ऋत्कस्त्रे उपपादितम् ॥

१४८ नपुंसके प्रातिपदिकस्य ।

१ । २ । ४७ ॥

शक्तिप्रधानत्वादिति । (कै)

तिङ्भिहितकर्तृशक्तिबोधकत्वेन प्रथमाया अपि शक्तिप्रधानत्व-
मित्याशयः ॥

द्वयोरपीति । (कै)

समुदायेनेति शेषः । काण्डस्य विशेषणतया प्रविष्टत्वादिति भावः ॥

साधनेति । (कै)

साधनगता सख्यामाख्यात तदर्थः । क्रिया यथोपादत्ते तदुपा-
दानेन यथा सख्यावती तथा तद्गतलिङ्गोपादानेन लिङ्गवत्यपि-
स्यादित्यर्थः । कारकगता सख्या आरोपेण क्रियायामेव बोध्यते
तिङादिभिरिति स्पष्टं “आप् प्रातिपदिकाद्” इति सूत्रे भाष्य-
कैयटयोः ॥ अलिङ्गस्यस्याव्ययत्वादाह

१ प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थम् । नपुंसकऋसत्वे प्रातिपदिकग्रहणं तिब्
निवृत्त्यर्थम् । वा । नपुंसकऋसत्वे प्रातिपदिकग्रहणं क्रियते तिब् निवृत्त्य-
र्थम् । तिबन्तस्य ऋसत्वं माभूत् । काण्डे कुड्ये । रमते ब्राह्मणकुलमिति ॥
अव्ययप्रतिषेधः । वा । अव्ययानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । दोषा ब्राह्मण-

१ प्रातिपदिकग्रहणमिति । भा । नपुंसकालिङ्गं इत्यस्यैव सम्भवति ।
इत्यवाचित्वं तु प्रातिपदिकस्यैव सम्भवति न तु सुबन्तस्य शक्तिप्रधानत्वात्
नापि तिङन्तस्य क्रियाप्रधानत्वादिति प्रश्नः । काण्डे इति । द्वयोरपि
शक्तिशक्तिमतोरभिधानादस्ति नपुंसकार्थवृत्तित्वं । सुबन्तस्यापीति भावः ॥

(अ १। या २। आ २) (ऋखो नपुसके प्रातिपादिकस्य १। २। ४७।)

ययेति । (कै)

तिङन्तविषयोपवर्णितेत्यर्थ । यथा तत्र साधनत्वसम्बन्धेन
तद्धर्मग्रहण तथात्र सामानाधिकरण्यात् स्यादिति भाव ॥ वैयधि-
करणेन दोषा शब्दे नपुसकत्वाभिव्यक्त्यभावादाह

दोषासहेति । (कै)

दोषा शब्दो लाक्षणिक इत्यभिमान ॥

इत्यत्रार्थे इति ।

शब्दशक्तिसम्भवादिति भाव ॥ ननु कारक क्रियाया न द्रव्यस्य
इति कथं नपुसकस्याधिकरणमित्युक्तिरत आह

ब्राह्मणकुलसाधनानामिति ॥ (कै)

तत्रोपपत्तिमाह

आधेयेति ॥ (कै)

बहिरङ्गत्वादिति । (कै)

अर्थधर्मनपुसकत्वाश्रयत्वादित्यर्थ । एव च पूर्वं दीर्घं ततो ह्रस्वे
लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन पुनर्दीर्घाप्रसङ्ग इति भाव । वस्तुत

कुलम् । दिवा ब्राह्मणकुलमिति ॥ स तर्हि वक्तव्य । न वक्तव्य । नात्रा-
व्यय नपुसके वर्तते । किं तर्हि । अधिकरणमत्राव्यय नपुसकस्य ॥ इह
तर्हि प्राप्नोति । काण्डीभूत वृषलकुलम् । कुण्डीभूत वृषलकुलमिति ॥ न

रमते ब्राह्मणकुलमिति । भा । यथैव साधनाश्रया सख्यामाख्यातमुपादत्ते
तथा तस्मिन्मपि ॥ अव्ययप्रतिषेध इति । भा । यथोपवर्णितन्यायेनाव्यय
स्यापि लिङ्गयोगात् प्राप्ति ॥ दोषा ब्राह्मणकुलमिति । भा । दोषा

(ऋखो नपुसके प्रातिपदिकस्य । १। २। ४७।) (अ १। पा २। आ २)

समवेऽपि परत्वात् “चौ” इति दीर्घं ततो ह्रस्वे लक्ष्ये लक्ष्यणस्येति
न्यायेन पुनरप्रवृत्तिरिति बोध्यम् ॥

असत्त्वेति (कै) ।

कचिल्लिङ्गवता सामानाधिकरण्येऽपितस्य लिङ्गवत्तया स्वार्थ-
बोधकत्वाभाव इति भावः ॥

किं चिद् (भा)

इत्यादिना एतावता द्विविधमेवाव्ययमिति भ्रमितव्यम् उभया-
तिरिक्तस्यापि चाव्ययस्य सत्त्वात् । हिरुगादे क्रियाप्रधानत्वं क्रिया-
मात्रविशेषणत्वेन “काण्डीभूतमि”त्यत्राप्येतदेव स्वभावाच्च तादृशस्य
लिङ्गाद्ययोगः ॥

*

न चैतयोरिति । (भा)

प्रायेणेति शेषः । तत्राव्ययार्थस्य काण्डेत्यादेशोभयायोगः ।

वा लिङ्गाभावात् । वा । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । लिङ्गाभावात् ।
अलिङ्गमव्ययम् ॥ किं पुनरव्ययस्यैव परिहारमाहोस्वित् तिबन्तस्यापि ।
तिबन्तस्यापीत्याह । कथम् । अव्ययं हि किञ्चिद्विभक्त्यर्थप्रधानं किञ्चित्-
क्रियाप्रधानम् । उच्चैर्नौचैरिति विभक्त्यर्थप्रधानं हिरुक्पृथगिति क्रिया-
प्रधानम् । तिबन्तं चापि किञ्चिद्विभक्त्यर्थप्रधानं किञ्चित्क्रियाप्रधानम् ।

सहचरितत्वाद् ब्राह्मणकुलमेव दोषाशब्देनोच्यते इति ऋक्सप्रसङ्गः । नात्रा-
व्ययमिति । भा । दोषाशब्दो रात्रावित्यर्थे वर्तते दिवाशब्दोऽप्यह्नौ
त्यचेति । ब्राह्मणकुलसाधनानां क्रियाणामधिकरणं कालो भवन् ब्राह्मण-
कुलस्याधिकरणं भवति । दोषा दृश्यते चरत्यधीते चेति । आधेयव्यवधाने
नाधिकरणस्य क्रियाधारणात् ॥ काण्डीभूतमिति । भा । प्रकृतिविका-

(अ १। पा २। आ २) (ऋखो नपुसके प्रातिपदिकस्य । १। २। ४७।)

“रमते” इत्यादेर्लिङ्गायोग इति बोध्यम् । अन्यथा “हृतशायिका
ग्रथ्यन्ते” इत्यादौ “पचति रूपम्” इत्यादौ च ताभ्या योगेन
भाष्यासङ्गति स्यात् ॥

भावशक्तीति । (कै)

पदार्थशक्तिरित्यर्थ । “विचित्रत्वादि”त्यनेनेद सूचयति “पचति
कल्पम्” इत्यादौ भवत्येव । पचतकीत्यादौ च नेति ॥ “काण्डे
तिष्ठत” इति प्रथमाया प्रातिपदिकार्थं विधानाद्विभक्त्यार्थप्रधान-
त्वेनाख्येव लिङ्गायोग इति स्यादेव ह्रस्वत्वमित्यभिमान ॥ समाधत्ते

सख्याया इति । (कै)

विभक्त्या सख्याया लिङ्गवत्त्वेनाप्रतिपादन भावशक्तेर्वैचित्र्यादिति
भाव । अत्र “सख्याया” इति शक्तेरुपलक्षण सख्याया प्राधान्या-
सम्भवात् । प्रथमाख्येऽपि यथा शक्तिरस्ति तथोक्तम् ॥ भाष्ये

काण्डे कुण्डे इति विभक्त्यर्थप्रधान रमते ब्राह्मणकुलमिति क्रियाप्रधानम् ।
न चैतयोरर्थयोर्लिङ्गसख्याभ्या योगोऽस्ति । अवश्य चैतदेव विज्ञेयम् ।
क्रियमाख्येऽपि हि प्रातिपदिकग्रहण इह प्रसज्येत । काण्डे कुण्डे । द्वे ह्यत्र
प्रातिपदिकसङ्गे अवयवस्यापि समुदायस्यापि । गृह्यते च प्रातिपदिका-

रयोरभेदविवक्षाया चिप्रत्यय । द्वयोरप्यत्र तयोर्नपुसकत्वाद् ऋख-
प्रसङ्ग । द्यते ऋखत्वे “चौ च” (७। ४। २६) इति दीर्घो भवि-
ष्यतीति चेत् । ऋखस्य बहिरङ्गत्वादीर्घे कर्त्तव्येऽसिद्धत्वादीर्घाप्रसङ्ग । एव
रमते इत्यत्रापि ऋखे सति टेरेखस्याप्रसङ्ग ॥ न चेति । भा ॥ असत्त्व-
वाचितादख्यस्य न तेन लिङ्ग प्रतिपाद्यत इत्यर्थ ॥ न चैतयोरिति । भा ।
आख्यातस्य शक्त्याश्रयद्रव्यसंख्याप्रतिपादने सामर्थ्यं न तु तल्लिङ्गप्रतिपादने

(ऋखो नपुसके प्रातिपदिकस्य । १। २। ४७ ।) (अ १। पा २। आ २)

अवश्यं चैतदेवमिति । (भा)

एतत् तिबन्तम् अलिङ्गमित्यवश्य स्त्रीकार्यमित्यर्थ ॥ समु-
दायस्यायुक्त प्रातिपदिकत्वमुपपादयति

गृह्यते च प्रातिपदिक (भा)

इत्यादिना ॥

अवयवधर्मेणेति । (कै)

अवधवभूतप्रकृत्यर्थधर्मण्यर्थ । समुदाय प्रत्ययान्त । यद्यव-
यवधर्मेण समुदायस्य व्यपदेशस्तदा प्रातिपदिकग्रहणे क्रियमाणे-
ऽप्येतदवश्यवाच्यमिति भाष्यार्थ इति भाव ॥ भाष्ये

उभाभ्यामपि वक्तव्यमिति । (भा)

एवमर्थकतया सूत्र व्याख्येयमित्यर्थ ॥ अवयवद्वारा समुदाय-
स्यापि नपुसके वृत्तिसम्भवात् कथमनेन परिहारोऽत आह

साक्षादिति । (कै)

तस्यैव तज्जन्यबोधविशेषस्य अनुपजातव्यतिरेकस्य अनुपजात-

प्रातिपदिकयोरेकादेश प्रातिपदिकग्रहणेन । तस्मादुभाभ्यामपि वक्तव्य
स्याद् ऋखो नपुसके यत्तस्येति । किं च नपुसके । नपुसक यस्य गुण ।
कस्य च नपुसक गुण । प्रातिपदिकस्य ॥ यन्नेकादेशदौर्घ्येणैव प्रतिषेध ।

विचित्रत्वाद्भावशक्तीनाम् । काण्डे तिस्रस्त इत्यत्रापि सख्याया प्राधान्यान्न-
पुसकत्वायोग ॥ अवश्यमिति । भा । यद्यवयवधर्मेण समुदायो व्यप-
दिश्यते इत्यर्थ ॥ यत्तस्येति । भा । साक्षात्तस्यैव यदा नपुसकत्व तदा
ऋख । यस्य त्ववयवद्वारक तस्य माभूत् । अथवा तस्यैवानुजातव्यति-

(अ १। पा २। आ २) (ऋखो नपुसके प्रातिपदिकस्य । १। २। ४७')

सम्बन्धस्य अनुपजातेतराकाङ्क्षेति यावत् ॥ अनेन सत्त्वप्रधानत्व-
मुपलक्षितम् ।

सूत्रकारेण त्विति । (कै)

अवयवद्वारकमपि नपुसकवृत्तित्वं गृह्यते इति तदाशयः ।
अत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तम् । यदर्थस्य शास्त्रे नपुसकगुणं प्रसिद्धस्तस्य
नपुसके वर्तमानस्य ह्रस्व इति भाष्यार्थः ॥ भाष्ये

अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वमिति । (भा)

एवं ह्रस्वत्वे कृते दीर्घप्रवृत्तेर्लक्ष्येलक्षणस्येति न्यायेन पुन-
रप्रवृत्तिरित्यर्थः ॥

चक्रकप्रसङ्ग इति । (कै)

लक्ष्येलक्षणस्येति न्यायमनालोच्येदम् ॥

वा । यजेकादेशदीर्घत्वेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । युगवरत्राय युगवरत्रार्थम्
युगवरत्रेभ्यः ॥ यजेकादेशदीर्घत्वेषु बहिरङ्गलक्षणत्वात् सिद्धम् । वा ।
बहिरङ्गा एते विधयः (६। १। १०१ ॥ ७। ३। १०२ ३) । अन्तरङ्गं
ह्रस्वत्वम् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

रेकस्येत्यर्थः । विभक्तयन्तं चोपजातयतिरेकमिति ऋखाभावः ॥ सूत्रकारेण
तु प्रातिपदिकग्रहणं मुख्यप्रातिपदिकपरिग्रहार्थं कृतं प्रातिपदिकस्यैव
नपुसके वृत्तिसम्भवात् । तेनान्तवद्भावादतिदिष्टप्रातिपदिकस्य ऋखाभावः ॥
युगवरत्रायेति । भा । दीर्घे कृते पुनर्ह्रस्वः पुनर्दीर्घः इति चक्रकप्रसङ्गः ॥

गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । १। २। ४८ ॥

भाष्यवार्त्तिकयोर्विभज्यकथनाकथने हेतुमाह

धात्विति ॥ (कै)

ननु स्वरितत्वे उत्तरचानुवृत्तिरेव स्यात् । न तु तदधिकारस्थ-
ज्ञाभोऽत आह

स्वरितेनेति ॥ (भा)

ह्रस्वभावित्वाभावादिति । (कै)

न चातिमतेरित्यादौ सम्भवगुणस्य बहिरङ्गत्वेनाभिद्धत्वात् ।
किं च तद् ग्रहणे अन्तरङ्गत्वात् पूर्वमेव ह्रस्वे ततो गुणे लक्ष्ये
लक्षणस्येति न्यायेन पुन तदप्रवृत्तौ फलभावा इति भाव ॥ भाष्ये

स्त्रीप्रत्ययेनेति । (भा)

एव च स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावाद् ह्रस्वसिद्धिरित्यर्थ ॥

अतिकारीषेति । (कै)

कारौषगन्ध्यामतिक्रान्तस्य पुत्र इति विग्रह ॥

अनुपसर्जनेति । (कै)

१ उपसर्जनङ्गत्वत्वे च । वा । उपसर्जनङ्गत्वत्वे च किम् । यच्चेकादेश-
दौर्घ्वेषु प्रतिषेधो वक्तव्य (वा—१। २। ४७) । अतिखट्वाय अतिखट्वायम्
अतिखट्वेभ्य ॥ उपसर्जनङ्गत्वत्वे च । किम् । बहिरङ्गलक्षत्वात् सिद्धमित्येव
(वा—१। २। ४७) । बहिरङ्गा एते विधय । अन्तरङ्ग ऋत्वम् ।
असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ गोटाङ्गग्रहणं कृत्स्नित्वार्थम् । वा । गोटाङ्-

(अ १। पा २। आ २) (गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । १। २। ४८ ।)

एव च यङ् अतिक्रान्तार्थं प्रत्युपसर्जनत्वात् तदादिनियमेन
पुञ्चोत्तरपदकतत्पुरुषेयङन्तस्यापूर्वपदत्वान्न सम्प्रसारणमित्यर्थः ॥

उपसर्जनत्वादिहेति । (कै)

वस्तुतश्चिन्त्यमेतत्प्रत्ययासत्यायस्य (“पुञ्चोत्तर” इत्यारभ्य “यस्य”
इत्यन्तं नास्ति कः पुस्तके) समुदायस्त्रीप्रत्ययान्तत्वं प्रार्थ्यते तदर्थं
प्रत्यनुपसर्जनत्वेन तदादिनियमाप्रवृत्तौ दोषाभावात् ॥

किं दीर्घेति । (कै)

“हल्ङ्वादि” सूत्रे “हल्ङ्वावभ्य” इत्यस्य परविशेषणत्वेनावयव-
ञ्जन्तात् परत्वेन च निष्कौशाभिरित्यादौ भोर्लोपवारणार्थत्वात्
दीर्घग्रहणस्येदमपि चिन्त्यम् । विहितविशेषणे तु यासेत्यादावव्याप्तिः ।
कर्त्तव्यादावव्याप्तिश्च (कर्त्ता इत्यादा- इति नास्ति इ पुस्तके) ।
अत्वादिविधौ विषयसप्तमी तु “तस्मिन्निति” शास्त्रवाधापत्त्या
गमकाभावेन चायुक्तेति दिक् ॥

कारीशब्दादपीति । (कै)

तथा च कुम्भग्रन्थे आदिष्टद्विर्नस्मादित्येति भावः ॥ ननु पुम्ब-
दतिदेशे स्त्रीप्रत्ययस्यापि निवृत्तिः स्यादत आह

यथेति । (कै)

इयस परस्य स्त्रीप्रत्ययस्य वज्रव्रीहौ विद्यमानस्य पुम्बत् । पुमि

ग्रहणं कर्त्तव्यम् । किमिदं टत्तडिति । प्रत्याहारग्रहणम् । क्वसन्निविष्टानां
प्रत्याहारः । टापः प्रभृत्या यङो ङकारात् (४ । १ । ४-१८) । किं
प्रयोजनम् । कृत्स्नित्वार्थम् । कृत्स्नित्वा धातुस्त्रियाश्च ऋसत्वं माभूदिति ।
अतितन्त्री अतिश्री अतिलङ्घीरिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।

यथा पपीरित्यादौ ईकारस्य श्रवणं तथा तत्र स्त्रीप्रत्ययभूतस्यापी-
त्येव वचनव्यत्येति भावः । अत एवात्रैवेद् कृतम् । अन्यथा पुवङ्गाव-
प्रकरण एव वदेत् । “ईयसश्च” इति प्रतिषेधान्नकप् । नपुंसकह्रस्वत्व-
तु भवत्येव अत्र पाठात् । न च नेत्येव सिद्धे पुवद् वचनं व्यर्थं
वार्त्तिकान्तरेषु लाघवगौरवविचाराभावादित्याहुः । अन्ये तु तस्या-
प्यभावः मन्यन्ते । अत एवोत्तरवार्त्तिके नपुंसकह्रस्वत्वस्यापि निषेध-
इति भ्रमव्यावृत्तये गोसमासनिवृत्त्यर्थमित्युक्तम् । अत एव च विग्रहे
स इत्यादि न प्रयुक्तमित्याहुः । तत्र समासपदं स्थान्तसमासपरम् ॥

प्रथमेति । (कै)

षष्ठौति प्रथमानिर्दिष्टत्वादित्यर्थः । शास्त्रीयमिहोपसर्जनं न तु
केवलं लौकिकमेवेति भावः । प्रत्ययसङ्क्षेपेनाप्रत्यय इति निषेधा-
प्रवृत्तेर्गोशब्दस्य प्रातिपदिकत्वमस्येव ॥

राजकुमारीशब्द इति । (कै)

नन्वस्थानुपसर्जनत्वात्तदादिनियमाभावेन प्रत्ययान्तत्वात् कथं
प्रातिपदिकत्वम् । न च समासत्वात् । समासग्रहणस्य नियमार्थत्व-
भङ्गापत्तेः । तत्राप्रत्यय इत्यनुवृत्तेरुक्तत्वेन तेनापि दुर्लभत्वाच्चेति चेन्न
स्त्रीप्रत्ययविशेषस्य सामान्यस्य वा ग्रहणाभावेन तदप्रवृत्तेः ॥ भाष्ये

स्त्रीग्रहणं स्वर्ण्यते तत्र स्वरितेनाधिकारगतिर्भवति (१। ३। ११) ।
“स्त्रियाम्” (४। १। ३) इत्येव प्रकृत्यै विहितस्तेषां ग्रहणं विज्ञा-
स्यते । स्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीति न दोषो भवति ॥ यद्येव प्रत्यय-
ग्रहणमिदं भवति तत्र प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स तदादेर्यहणं भवतीतीह
न प्राप्नोति । अतिराजकुमारि अतिसेनानीकुमारिरिति । अस्त्रीप्रत्ययेने-

(अ १। पा २। आ २)

(गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । १। २। ४८ ।)

किमुच्यते इति । (भा)

गोस्त्रीनिवृत्यर्थमित्येव वक्तु युक्तमिति भाव ॥

न पुनरिति । (भा)

असमासोऽपि किं चित् पूर्वपदस्यन्त नेति काका प्रश्न ॥ भाष्ये

न चान्तरेणेति । (भा)

तदाश्रयमाह

इह त्विति । (कै)

एतच्चाप्रत्यय इति सूत्रन्यासे । अतिविति न्यासे तु कुमारीत्व-

स्यापि तत्त्वमस्येवेति तच्चापि दोष ॥ भाष्ये

१ उभयत इति । (भा)

एण्येयं भिद्वये “स्त्रीभ्यो ढक्” (४। १। १२०) इत्यत्र प्रातिपदिकादित्यसम्बन्धात् गाङ्गेये न दोष । १ प्रातिपदिकग्रहणे स्त्रिङ्गविशिष्टस्येति परिभाषामनाश्रित्येदं तथा हि प्रातिपदिकत्व-तद्व्याप्यधर्माणां स्त्रीप्रत्ययविशिष्टे बोधनमिति “बङ्गब्रीहैरूधस” इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । वक्ष्यमाणसमाधानेन २ समाधानादेकदेशुक्तावच

१ अ ४। पा १। सू १२० ॥

२ परिभाषेन्दुश्रे - १२ ॥

३ अ ४। पा १। सू २५ ॥

४ ‘सर्व’ । इ ॥

त्येव तत् ॥ ईयसो बङ्गब्रीहौ पुवद्वचनम् । वा । ईयसो बङ्गब्रीहौ पुवद्भावो वक्तव्य । बङ्ग श्रेयस्योऽस्य बङ्गश्रेयसी । विद्यमानश्रेयसी ॥ पूर्वपदस्य च प्रतिषेधे । गोसमासनिवृत्यर्थम् । वा । पूर्वपदस्य च प्रतिषेधो वक्तव्य । किं प्रयोजनम् । गोसमासनिवृत्यर्थम् । गोनिवृत्यर्थं समासनिवृत्यर्थं च । गोनिवृत्यर्थं तावत् । गोकुल गोक्षीर गोपालक इति ॥ समासनिवृत्य-

नात्यादृत भगवतेति बोध्यम् ॥ ननु चित्रगुरित्वादौ गोन्तस्य
प्रातिपदिकस्योपसर्जनत्वाभावाद्ब्रह्माप्राप्तिरत आह

उपसर्जनेति । (कै)

श्रुतत्वादिति भावः ॥

गोस्त्रियौ इति । (कै)

गोस्त्रीप्रत्ययान्तावित्यर्थः ॥

न तु सूत्रस्येति । (कै)

वस्तुतः सूत्रं शेषत्वेऽपि न चति । “येन विधि” “असमासे
निष्कादिभ्य” इति सूत्रभाष्ययोरस्या प्रत्ययविधिविषयताया
सूत्रोपात्तान्तादिशब्दविषयतायाश्च बोधितत्वेनास्य भाष्यस्यैकदेशु-
क्तित्वावश्यकत्वात् वक्ष्यमाणसमाधानेनास्यापि परिहारः । तच्च
गोशब्दाशेष्यावश्यकमिति ध्वनयन्नाह

अगोपुच इति । (कै)

ततस्तत्पुरुषादिति समासान्त निषेधः ॥ भाष्ये

अप्रधानमुपसर्जनमिति । (भा)

र्थम् । राजकुमारौपुच सेनानौकुमारौपुच इति । किसुच्यते समास-
निवृत्त्यर्थमिति न पुनरसमासोऽपि किञ्चित् पूर्वपद यदर्थं प्रतिषेध
स्यात् । स्वन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ऋखो भवतीत्युच्यते न चान्तरेण
समास स्वन्त प्रातिपदिकमुपसर्जनमस्ति । ननु चेदमस्ति । खट्वापाद

(अ १। पा २। आ २) (गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । १। २। ४८ ।)

अत्र सूत्रे सम्भवसत्त्वात् लौकिकार्थसमानाधिकरणशास्त्रीयस्यैव ग्रहणमिति भावः । केवललौकिकस्य ग्रहणे तु गार्गी चासौ वृन्दारिका चेति गार्ग्यवृन्दारिका इत्यादौ वृन्दारिका (“इत्यादौ वृन्दारिका” इति नास्ति क पुस्तके) शब्दस्य गुणशब्दत्वादप्रधानत्वाद्दुत्तरपदत्वात्तदन्तस्य समासप्रातिपदिकत्वाच्च द्व्यप्रसङ्ग इति दिक् ॥

यं प्रतीत्यादि । (भा)

यदर्थं प्रति यदर्थस्याप्रधानत्वं तद्वोधकस्य चेत्तद्वोधको गोशब्दादिरन्तो भवतीत्यर्थ इति कैयटानुसारिणः । परे तु “प्रथमानिर्दिष्टम्” (१। २। ४३) इति सूत्रोक्तरीत्या येन शब्देन समासविधौ यत्प्रथमानिर्दिष्टं तस्य तत्प्रथमानत्वेनोपसर्जनत्वात् प्रत्यासत्त्या तत्समासप्रातिपदिकान्तस्यैव ह्रस्व इति भाष्यार्थः । अत एव “य प्रति यदिति” भिन्नलिङ्गनिर्देश इत्याहुः ॥ वार्त्तिकेन यथा न सिद्ध्यति तथोपपादयति

चिपदे इति ॥ (कै)

द्विगुसमास इति । (कै)

अत एव तस्य समुदायस्य प्रातिपदिकत्वं कपि कृते स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावादाह

मालापाद इति । एकादेशे कृतेऽन्तादिवद्भावात् प्राप्नोति । उभयत आश्रये नान्तादिवत् ॥ गोनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः । गोऽन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ऋसो भवतीत्युच्यते न चैतद्वोऽन्तम् । ननु चैतदपि व्यपदेशिवद्भावेन गोऽन्तम् । व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन ॥ समासनिवृत्त्यर्थेन चापि नार्थः । स्वन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ऋसो भवतीत्युच्यते

अन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

कप प्राक् प्राप्तौ ह्रस्व “कपि चे”ति वार्त्तिकेन कथं निवर्त्त्यते
अत आह

कपीति चेति ॥ (कै)

द्वन्द्वस्योभयपदार्थप्रधानत्वेनानुपसर्जनत्वादाह

समासार्थ इति । (कै)

उद्धृतावयवभेदसमूह समासार्थ । तत्रावयवी च प्रधानमित्यर्थ ॥
नन्वेवमपि शास्त्रीयोपसर्जनत्वाभावात् कथं प्राप्तिरत आह

प्रथमेति ॥ (कै)

परे तु अत्रैकविभक्तीत्युपसर्जनत्वं समासोपेक्षया च तत्र नियत-
विभक्तिकत्वं द्वन्द्वस्य प्रथमान्तानामेव न परिनिष्ठितविभक्त्या वाक्ये
प्रत्येकमेव कर्मत्वकरणत्वाद्यवगत्यासमासे च समुदाये एव तदवगत्या-
समाससमानार्थत्वाभावेन तस्य वाक्यत्वासम्भवात् । अत एव यदग्रये च
प्रजापतये च इत्यादौ वाक्ये प्रत्येकमेव देवतात्वमग्नौषोमावित्यादौ

प्रधानमुपसर्जनमिति च सम्बन्धिशब्दावेतौ । तत्र सम्बन्धादेतद्वन्त्यमं य
प्रति यदप्रधानं तस्य चेत् सोऽन्तो भवतीति । अवश्यं चैतदेव विज्ञेयम् ।
उच्यमानेऽपि हि प्रतिषेध इह प्रसज्येत । पञ्चकुमार्यं प्रिया अस्य
पञ्चकुमारौप्रिय । दशकुमारौप्रिय इति ॥ कपि च । वा । कपि च
प्रतिषेधो वक्तव्यः । बज्जकुमारौक । बज्जट्टषण्णौक (५। ४। १५३) ॥
द्वन्द्वे च । वा । द्वन्द्वे च प्रतिषेधो वक्तव्यः । कुक्कुटमयूथौ ॥ उक्तं वा ।
वा । किमुक्तम् । कपि तावदुक्तं “न कपि” (७। ४। १४) इति

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

१६१

(अ १। पा २। आ २) (गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । १। २। ४८ ।)

समासे च समुदितस्यैवेति व्यवस्था सिध्यति ध्वनित चेद् “न
डिसम्बद्धो” इति सूत्रे भाष्ये इति तत्रैव निरूपयिष्याम इत्याहुः ॥

प्रियं ग्रामणि इति । (भा)

तस्य नपुसकत्वप्रदर्शनाय ब्राह्मणकुलमित्यस्योपन्यास । अत्र
नपुसकद्वस्त्वस्यापि निषेध स्यादित्यर्थः । प्रकल्प्य चापवादविषय-
मिति न्यायेन पूर्वमपि द्वसो न स्यादिति तात्पर्यम् ॥

समासान्त इतीति । (कै)

कवन्तरङ्गतर इति वक्ष्यमाणोभिप्रायः ॥

* बहुयवागूक इति । (कै)

यवागूशब्दो दीर्घान्त इति “ऊङुत” (४।१।६६) इत्यस्याप्राप्ते ।
स न स्त्रीप्रत्ययान्त इति भावः ॥ विशेषापेक्षयावहिरङ्गत्वेऽप्याह

नद्युत्तरपदमिति ॥ (कै)

ननु द्वयोः स्वर्धमानयोरेकस्य बहिरङ्गत्वेतदपेक्षमन्यस्यान्तरङ्गत्व-
मिति प्रकर्षाभावादातिशयिकोऽयुक्तोऽत आह

१ अ ८। पा २। सू ८ ॥

प्रतिषेध इति । नैतदस्युक्तम् । “केऽण” (७। ४। १३) इति या
ङ्गप्रामिस्तस्या प्रतिषेधः । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति
प्रतिषेधो वेति । अवश्यं चैतदेव विज्ञेयम् । यो हि मन्यते या च यावती
ङ्गप्रामिस्तस्या प्रतिषेध इतीहापि तस्य प्रतिषेधः प्रसज्येत । प्रिय
ग्रामणिब्राह्मणकुलमस्य प्रियग्रामणिकः । प्रियसेनानिकः ॥ इदं तर्ह्युक्तम्

परेति । (कै)

यदि भवान् ह्रस्वमन्तरङ्गं मन्यते तदा ततोऽप्यन्तरङ्गतर-
कवित्यर्थः ॥

ततश्चावयवापेक्षत्वादिति । (कै)

समासशब्देन तदर्थमुत्तरपदं लक्ष्यत इति भाव इति कश्चित् ।
वस्तुतस्तु समासार्थं विग्रहवाक्यं लक्ष्यत इति भाष्याशयः । तथैवा-
न्यत्र दृष्टत्वात् । येषां पदानां समासो न तावत्तेषामन्यद्भवतीति
वाक्यशेषस्वरस्याच्च । एव चान्तरङ्गतरत्वं स्पष्टमेव कैयटेऽप्यवयवा-
पेक्षत्वादित्यस्यावयवगतप्रातिपदिकसञ्ज्ञापेक्षत्वादित्यर्थः । समासान्त-
विधायकानां च तत्तत्समासार्थविग्रहवाक्यान्तावयव शरदादिप्राति-
पदिकात् परं प्रत्यय इत्यर्थ इति भावः ॥ “समुदायापेक्ष” इत्यस्य
च समुदायगतप्रातिपदिकापेक्ष इत्यर्थं (“पर” इत्यारभ्य “इत्यर्थ”
इत्यन्तं नास्ति कः पुस्तके) । एव च समाससञ्ज्ञापेक्षसमुदायगत-
प्रातिपदिकत्वात् पूर्वमेव समासान्त इत्यन्तरङ्गतर इति भावः ।
“अन्त” (६। २। १४३) इति सूत्रस्य भाष्यात् समासावयवत्वस्यैव
प्रतीतिः । न तावत्तेषामिति कपः प्रथममित्यर्थः ॥

अन्यत् (भा)

समासशास्त्रम् । कवन्तादिति । तच्छास्त्रवैयर्थ्याभियां तद्भवनकाल

कपि कृतेऽनन्तत्वाद् ऋस्वत्व न भविष्यति । इदमिह सम्प्रधार्यम् । कप्-
क्रियता ऋस्वत्वमिति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात् कपः । अन्तरङ्गं ऋस्व-
त्वम् । अन्तरङ्गतरं कप् । ननु चायं कप् समासान्त इत्युच्यते । तादर्थ्या-

(अ १। पा २। आ २) (गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । १। २। ४८।)

प्रतीचत इत्यर्थ । अन्यथा समासशास्त्रस्य कवपेक्षत्वेन तत्प्रती-
चोक्तेरसङ्गति । एव च कपा समकाल तत्पूर्वभागस्य समाससज्ञा
कपस्तदाक्यान्तावयवत्वेन समासप्रातिपदिकावयवत्वात् स्त्रीप्रत्ययस्य
तदन्तत्वाभाव इति भाव ॥

प्राधान्यादिति । (कै)

इद “परवस्तिङ्गम्” (२। ४। २६) “चार्येद्वन्द्व” (२। २। २९)
इति सूत्रे भाष्यविरोधात् “द्वन्द्वे च प्रतिषेध” इति वार्त्तिक-
विरोधाच्च चिन्त्यम् । तस्माद्वचनारम्भ एव ज्यायान् । ध्वनित चेदम्
अन्वर्थत्वमुक्त्वा “द्वन्द्वे चेति” निषेध वदता दूषयिष्यमाणसमाधा-
नोक्त्वा च भगवतेति बोध्यम् ॥

शब्दशब्दार्थाविति । (भा)

परिहारस्तु परमयुवतिरित्यादौ तिप्रत्ययद्वयापत्त्या तत्रैव भाष्ये
दूषित इति दिक्

चाच्छब्दः भविष्यति । येषां प्रदाना समासो न तावत्तेषामन्यद्भवति कप
तावत् प्रतीक्षते ॥ द्वन्द्वेऽप्युक्तम् । किमुक्तम् । “परवस्तिङ्गमिति शब्द-
शब्दार्थौ” (वा—२। ४। २६) इति । तत्रौपदेशिकस्य ऋसत्वमाति-
देशिकस्य अवगम भविष्यति ॥

लुक् तद्धितलुकि । १ । २ । ४६ ॥

ननु “उपसर्जनस्य” इति अत्र वर्त्तते तच्च अवन्तिभ्या “वृद्धेद्”
 (४।१।१७१) इति “अड” कुरो “कुरुणादिभ्य” (४।१।१७२)
 इति “ण्यस्य” च तद्राजस्य “स्त्रियामवन्ति कुन्तिकुरुभ्यश्च” (४।१।
 १७६) इति लुकि “इतो मनुष्य” (४।१।६५) इति “ऊङुत”
 (४।१।६६) इति च डौबूङो कृतयो स्त्यपत्यवृत्तौ स्त्रीप्रत्यया-
 न्तस्यानुपसर्जनत्वात्तद्धितलुगनन्तर स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तेस्तत्परत्वाभावाच्च
 कथं लुक् प्राप्तिरत आह

अवन्तीत्यचेति । (कै)

उपसर्जनसम्बन्धिस्त्रीप्रत्ययस्य लुगित्यर्थस्तद्धितलुकीति च सत्
 सप्तमी इत्याशयेन चोद्यमिति भावः ॥ नास्ति लुक्परः यस्मात्
 स्त्रीप्रत्ययादित्यलुक्परत्वादित्यस्यार्थः ॥

१ तद्धितलुक्कवन्त्यादीनां प्रतिषेधः । वा । तद्धितलुक्कवन्त्यादीनां प्रति-
 षेधो वक्तव्यः । अवन्ती कुन्ती कुरु ॥ तद्धितलुक्कवन्त्यादीनामप्रतिषेधो
 ऽलुक् परत्वात् । वा । तद्धितलुक्कवन्त्यादीनामप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रति-
 षेधोऽप्रतिषेधः । लुक् कस्मान्न भवति । अलुक् परत्वात् । लुकीत्युच्यते न
 चात्र लुक् पश्यामः ॥ लुकीति नैषा परसप्तमीशक्या विज्ञातु न हि लुका
 पौर्वापर्यमस्ति । का तर्ही । सत्सप्तमी । लुकि सतीति । सत्सप्तमी चेत्
 प्राप्नोति ॥ एव तर्हीदमिह व्यपदेश्य सदाचार्यो न व्यपदिशति । किम ।
 उपसर्जनस्येति वर्त्तते । न च जातिरुपसर्जनम् ॥

छाते इति । (कै)

एव च न तत्परत्व व्यादेरिति भाव ॥ कथं तर्हि वार्त्तिक-
कृता लुक्परत्वादित्युक्त्य तत्राह

बुद्धीति ॥ (कै)

उपसर्जनसम्बन्धिन इत्यर्थान्न च जातिरुपसर्जनमित्युक्तमत आह

उपसर्जनेति । (कै)

सम्भवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरणमन्याय्यमिति भाव ॥

इह लुग्विधायके

स्त्रीत्वयुक्ता प्राधान्येनेति । (कै)

एव च प्रधानजातिगतस्त्रीत्वाभिधायीप्रत्ययो नोपसर्जनमिति
भाव ॥ स्वयं लुगभावे हेत्वन्तरमाह

अप्रातिपदिकत्वाच्चाह ह्रस्वाभाव इति । (कै)

अचावन्तीत्यादौ ह्रस्वपदेन ह्रस्वप्रयोजको लुग्यते डौलुकि
हि अवन्तिरिति ह्रस्वमवतिष्ठत इति तत्प्रयोजकता लुको बोध्या ।
तद्धितलुकि (तद्धितान्तात् स्त्रीलुकि इत्यधिकम् क पुस्तके)
स्त्रीप्रत्ययान्तप्रातिपदिकावयवस्य प्रत्यासत्त्या स्त्रीप्रत्ययस्य लुगिति
सूत्रार्थं प्रकृते च न तत्त्वम् । तद्धितान्तात् स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तेरिति
भाव ॥ “गोस्त्रियो” (१।२।४८) इति ह्रस्वस्य तु नात्र प्राप्तिः ।
तत्र शास्त्रीयोपसर्जनस्य ग्रहात् । यथा चैतत्तथोपपादितम् । क्वचित्तु
लुगभाव इत्येव पाठः ॥ नन्वेव कथम् “आमलकम्” इत्यादौ
लुगत आह

आमलेति ॥ (कै)

तद्वितान्तत्वादिति । (कै)

मयटो लुकि प्रत्ययलक्षणेनेति भाव ॥ ननु लिङ्गविशिष्टपरि-
भाषया प्रातिपदिकग्रहणानुवृत्तावप्यवन्तीत्यत्र दोषोऽत आह

लिङ्गेति । (कै)

लिङ्गविशिष्टस्योपादानेऽपि तत्परिभाषाप्रवृत्तौ बाधकाभावेन
भाष्योक्तसमाधिरेव युक्त इति बोध्यम् ॥

इद् गोण्याः । १ । २ । ५० ॥

पञ्चभिर्गोणिभि क्रीत इति द्विगौ क्रीतार्थठको लुकि “लुक्
तद्धित” (१।२।४८) इति लुगपवादभूतमिदं सूत्रम् । तत्रानेन
लुको निषेधे एकविभक्तीत्युपसर्जनत्वाद् ह्रस्वेन सिद्धे इद् ग्रहण
व्यर्थमिति बोध्यम् । समाधत्ते भाष्ये

इति वा वचने तावदिति । (भा)

इच्छन्तो न शब्दोक्तौ च तावदेव न तु मात्रावधिकेति
तदर्थ । “लुकि” । स्त्रीप्रत्ययलुकि ॥

१ इद्गोण्या नेति वक्तव्य ऋखता हि विधीयते ।

इति वा वचने तावन्मात्रार्थं वा कृतं भवेत् ॥ १ ॥

गोण्या इत्वं प्रकरणात् सूत्रार्थमथापि वा ॥

सिध्यत्येव ह्रस्वत्वमिति । (कै)

गोवक्ष्यणीत्यादौ ह्रस्ववारणाय शास्त्रीयोपसर्जनस्यात्र ग्रहा-
च्चिन्त्यमिदम् भाष्यन्तु यथाश्रुत रमनीयमेव ॥

तदापि प्रथमेति । (कै)

“प्रस्थादिभ्य” परिच्छेदकवाचिभ्य प्रमेयविवक्षाया प्रथमा
बाधित्वा तद्धित प्राप्नोति तदविवक्षाया प्रातिपदिकार्थत्वादेव
सिध्यतीति व्यर्थं तदित्याशङ्क्य तद्धितमन्तरेणापि “यदा परि-
माणे”त्यादि प्रातिपदिकार्थसूत्रे वक्ष्यतीति भावः ॥ न चानुप-
सर्जनत्वादित्वमपि न प्राप्नोति तस्येहासवन्भावित्वादि भावः ॥

अभेदोपचारेणेति । (कै)

गेण्वेव ब्रीहय इत्याहार्यं बुद्ध्या गोणीशब्दस्य प्रमेयवृत्तितया
लाक्षणिकत्वेनानुपसर्जनत्वमित्यर्थः ॥ तत्र शङ्कते

सर्वत्र तर्हीति ॥ (कै)

तेन यचेति । (कै)

लाक्षणिकस्याप्युपसर्जनत्वमन्यते । एव हि गोणीपदलक्षणाया-
मपि ह्रस्वापत्तेश्चिन्तोऽयं कैयटः । तर्हि ह्रस्वत्वेनैव सिद्धे व्यर्थं
इदिति स्यादत आह

ह्रस्वत्वं त्विति ॥ (कै)

अप्रातिपदिकत्वादिति । (कै)

गोणीशब्दस्य अन्तत्वादिति भावः । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्ग-

विशिष्टस्यापि ग्रहा“दप्रातिपदिकत्वादि”ति चिन्त्यम् । ननु लुका
विच्छिन्नत्वात् कथं ह्रस्वानुवृत्तिरत आह

गोस्त्रियोरिति ॥ (कै)

लुगपवाद (कै)

इत्यनेनोपसर्जनस्येत्यनुवृत्तिं दर्शयति

तच्च इत्त्वमिष्यते इति । (कै)

तच्च न सिध्यतीति शेष ॥ १ इत् ग्रहणे यथा सिध्यति तदाह

योगेति ॥ (कै)

इद् इति (भा)

एको १ गोलुगपवादार्थ ॥

गोण्या इति । (भा)

द्वितीयस्तस्यासार्वत्रिकत्वायेति नातिप्रसङ्ग इति भावः ॥ ननु
अस्य लुगपवादत्वे यत्र प्रमेयलक्षणाया गोणीशब्दप्रयोगस्तत्र लुग-
भावादित्वमपि न स्यादत आह

गोणीरिति ॥ (कै)

लोपेनेति । (कै)

लुकेत्यर्थः ॥ एव च कैयटस्य पूर्वापरविरोधोऽपि द्रष्टव्यः । अत्र
पक्षे लक्षणाया गोणी इति दीघान्तस्यैव दृष्टत्वादित्याहुः ॥

लुपियुक्तवद्व्यक्तिवचने । १। २। ५१ ॥

पदार्थानवगमे तद्भावत्यावगन्तु न शक्यतेऽत स्त्वार्यमाह

प्रकृतीति । (कै)

युक्तशब्देन प्रकृत्यर्थ उच्यते स हि प्रत्ययार्थेन युक्तो भवति ।
प्रकृतौ यादृश लिङ्गसंख्याप्रयुक्त काव्य तद्व्ययार्थप्रतिपादिकाया
तत्रातिदिश्यते इति तात्पर्यं व्यक्तिर्लिङ्ग वचन संख्या ॥ न च पुष्प
फलवान् वनस्यति । तथा च शिरीषस्य कथं वनस्यतित्वं यद्
ग्रामेऽतिदिश्यतेत्यत आह

फलीति ॥ (कै)

अस्यापुष्प इत्यादि । फलाभावेऽपि इत्यस्यापुष्पफलाभावेऽपी-
त्यर्थः । यद्वा शिवीना फलत्वाभाव मन्यते । एव च वनस्यतिशब्देन
वृक्ष एवोच्यत इति भावः ॥ षष्ठ्याश्च प्रकृत्यर्थधर्मत्वाभावात् कथ-
मतिदेशोऽत आह

प्रकृत्यर्थेति ॥ (कै)

व्यतिरेकस्य (कै)

सम्बन्धस्य ॥ षष्ठ्या एव प्रसङ्गे हेतुमाह

१ प्रागपि वृत्तेर्युक्तं वृत्तं चापीह यावता युक्तम् ।

वक्तुश्च कामचारः प्राग्वृत्तेर्लिङ्गसंख्येये ॥

२ षष्ठा । इ ॥

तचेति । (कै)

युक्तशब्देन प्रकृतिलक्षितमेकवचनादिप्रत्ययाश्च लुपि सति भवन्तीति सूचार्थः । अर्थशब्दयोरभेदाच्च लिङ्गस्य प्रकृतिनिष्ठत्वमेव चोपस्थितत्वान्तस्था एवातिदेशः प्राप्नोतीति भावः ॥ ननु वचनमिति पारिभाषिकसंज्ञाभावान् “नेदम्” इत्यसङ्गतमत आह

एकवचनादीति ॥ (कै)

अनुनिष्पादीति । (कै)

नान्तरीयक इत्यर्थः ॥ भाष्ये

अन्वर्थेति । (भा)

लौकिक संख्यारूपोऽर्थो वचनशब्देनोच्यत इति भावः । अन्वर्थत्वम् अत्र लोकप्रसिद्धार्थत्वम् ॥ नन्वेव षष्ठ्यप्युच्यते इति अनुपपन्नमत आह

षष्ठीशब्देन चेति ॥ (कै)

ननु लुपो भावस्य कथमभिधायकत्वं किं च लुपा दूरभवार्थो-
क्तावपि षष्ठ्यर्थस्य कथमुक्तिरत आह

लुप् सहचरितेनेति । (कै)

तेन हि स्वसम्बन्धदूरभव उच्यते इति भावः ॥ तदाह

अभिहित इति ॥ (कै)

व्यतिरेकाभाव इति । (कै)

(अ. १। पा. २। आ. २) (लुपियुक्तवद्व्यक्तिवचने । १। २। ५१ ।)

‘भेदनिबन्धनसम्बन्धत्वाभाव इत्यर्थः । शेषत्वाच्च इति यावत् ।
कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तो हि शेषः ॥ षष्ठ्यतिदेशाभावेन
आतिदेशिकीत्युक्तमत आह

सख्यायामिति । (कै)

चेत्यर्थः इति । य इयास्तु विशेषः ॥ वाक्ये भिन्नोपस्थिति-
विषयतया वृत्तौ चैकोपस्थितिर्विषयतयेति उत्तरार्थं पदान्तरा-
प्रतीतेः कामचार इत्युक्तमत आह

चशब्द इति । (कै)

तथाच तेन पदान्तरद्योतनमस्तीति भावः ॥ भाष्ये उक्तश्लोकस्य
व्याख्यानं “प्रागपि वृत्तेर्युक्तं वनस्पतिभिः” इत्यादिकामचारविषये
एकतरपक्षग्रहणे विनिगमकाभावोऽत आह

प्रत्यासन्धेति ॥ (कै)

तदुक्तं भाष्ये

वृत्ते च युक्तवद्भावो विधीयते इति । (भा)

वृत्तिप्राक्काञ्चावच्छिन्नार्थनिष्ठलिङ्गसंख्ययोरतिदेशः उतवृत्ति-
कालावच्छिन्नयोरिति सशयः । तत्राद्ये सख्याया षष्ठीप्रतिपाद्य
सम्बन्धवदर्थनिष्ठत्वात् तादृशयोरेवातिदेशे षष्ठी स्यादिति बोध्यम् ।
द्वितीयमादायोत्तरं तत्र प्रातिपदिकप्रतिपाद्ये सम्बन्धवदर्थनिष्ठत्वात्
तादृशयोरेवातिदेशे प्रातिपदिकार्थमात्रत्वात् प्रथमैव । अतिदेशस्य
वृत्तिनिष्ठत्वात् तद्वन्तयोरेवातिदेशे एकनिष्ठत्वं प्रत्यासक्तिरिति

(लुपियुक्तवद्यक्तिवचने । १। २। ५१ ।) (अ १। पा २। आ, २)

बोधम् ॥ ननु वृत्तावुपसर्जनार्थस्य सख्याभेदानवगते कथं तत्काला-
वच्छिन्नं तदतिदेशोऽत आह

वृत्ता उपेति । (कै)

आदेशात् “तवकममकावेकवचन” इति विहितात् तत्र
सम्बोध्यत्वादिनैकस्त्वैवोपस्थितिर्नैकत्वेनेति तत्त्वम् ॥

तथेहेति । (कै)

शिरौषा ग्राम इति बहुवचनात् तद्वद्व्यपि शिरौषत्वेनाने-
कोपस्थितिर्न तु बहुत्वेनेति तत्त्वम् अन्यथातिदेशप्राप्त्या तदनुप-
पत्तिरिति भावः ॥ ननु सख्यातिदेशोऽपि तन्निबन्धना षष्ठी कस्मा-
न्नेत्यत आह

वृत्तावुपसर्जनमिति ॥ (कै)

व्यतिरेकाभावादिति । (कै)

तदतिदेशस्तु न मानाभावादिति भावः ॥

अथवा प्राग् वृत्तेरिति । (कै)

इदमयुक्तं प्रत्यासत्तिवाधपत्तेरित्याहुः ॥ ननु तद्धितार्थस्यैकत्वा-
देकवचननिवृत्तयेऽवस्थाश्रयणीयोऽतिदेशोऽत आह

अन्तरेणापीति ॥ (कै)

‘भाष्यवार्तिकयोगाप्रयोगयोर्वीजमाह

अभेदमिति ॥ (कै)

(अ १। पा २। आ २) (लुपियुक्तवक्ष्यवचने । १। २। ५१ ।)

लिङ्गसंख्योरिति । (कै)

विशेष्यमात्रगतलिङ्गसंख्योर्विशिष्टगतलिङ्गसंख्योश्चेत्यर्थ ॥

पठितमिति । (कै)

अभिधेयस्य व्यक्तीति पठितमित्यर्थ ॥

वतिनेति । (कै)

१विशेष्यमात्रवाचकयल्लिङ्गसंख्याप्रयुक्त कार्यं दृश्यते तददेवा-
न्यत्र विशिष्टवाचकेऽपि दृश्यते तथा प्रकृतेऽपि स्यात् तद्वारणार्थं
सूत्रमिति भाव ॥ अभिधेय विशेष्य अभिधानशब्दस्य वाचकपर्या-
यत्वादभिधानवदित्युक्तमत आह

उपसर्जनमिति ॥ (कै)

तत्र योग दर्शयति

तेन हीति ॥ (कै)

प्रधानार्थः । (कै)

तदा स्कन्दितस्वार्थ ॥

तस्य चेति । (कै)

चिल्लिङ्गोऽयं शब्द इत्यादिप्रयोगदर्शनादिति भावः ॥ भाष्ये

लुपोऽदर्शनसन्नित्वादिति । (भा)

लुप लुप्शब्दस्य ॥ ननु लुपीत्यनेन प्रत्ययार्थो वाच्य इत्यत

आह

(लुपियुक्तवद्यत्तिवचने । १। २। ५१ ।)

(अ १। पा २। आ २)

अदर्शनसन्नित्वादिति । (भा)

बज्जग्रीहि ॥

न वाऽदर्शनस्येति । (भा)

लुवर्थादर्शनस्येत्यर्थ ॥ अग्रकथने हेतुमाह

अभावेति । (कै)

स्वरूपसद्भावे शब्दावाचेऽतिदेशो शक्य इति भाव ॥

साहचर्यादिति । (भा)

लुपशब्देन लुपो च स्थानी प्रत्ययस्तदर्थो लक्ष्यते युक्तार्थस्य
लिङ्गसंख्ये लुपस्थानिप्रत्ययार्थेऽतिदिश्येत इति तात्पर्यम् ॥

युक्तः (कै)

सम्बन्ध इति ॥ “प्रकृत्यर्थ” इत्युच्यते । तत्र केन युक्त इत्या-
काङ्क्षाया उपस्थितत्वाल्लुवर्थस्यैव सम्बन्ध स्याद् न च तदर्थादर्शनेन
कस्यचिद् योग इति युक्तपदार्थाप्रसिद्धिरतोऽपि तत् स्थानिप्रत्य-
यार्थत्वालाभ इत्यर्थलाभ इत्यर्थक भाष्ये

योगाभावाच्चेति ॥ (भा)

ननु एवमपि उद्धृताद्यवयवसमूहस्यैव द्वन्द्वार्थत्वेन द्विवचनमेव
स्यादिति बज्जवचनसिद्धयोऽतिदेश स्यादत आह

वर्तिपदेति ॥ (कै)

मधुरा पञ्चाला इति (भा)

भाष्ये उदाहृतत्वादिव समाशब्देनेतरेतरद्वन्द्व एवाभिधीयते ।

(अ १। पा २। आ २) (विशेषणानां चाजाते । १। २। ५२।)

उत्तरसंख्याया पूर्वसंख्याबाधादतिदिष्टसंख्यामादाय बद्धवचन लुब-
नस्य पूर्वपदत्वेतिदेशाभावाद्विवचनमेवेति भाव ॥

अत एव (कै)

वर्त्तिपदार्थप्राधान्यादेव समासे बद्धवचनान्तप्रकृतिकलुबन्तार्थं
चेदतिदेशस्तदोत्तरपदस्यैवेति वार्त्तिकार्थं न तु उत्तरपदस्य
चेद्बद्धवचनान्तस्यैवेत्यर्थ इति भाव । बद्धवचनग्रहणं तु अबद्धवच-
नान्तलुबन्तं पूर्वपदस्य नियमेन व्यावृत्तिर्माभूदिति तेन गोद-
मधुरा इति भवति न तु गोदं मधुरे इतीत्याहुः ॥

विशेषणानां चाजातेः । १। २। ५२॥

परिच्छेदकमत्र विशेषणं तत्रासमस्तायां जातेर्विशेषणानामित्य-
नेन कथमन्वयोऽत आह

असमर्थेति । (कै)

एव च नञ इवोत्तरपदार्थस्याप्यन्यत्रान्वयो न दोषायेति भाव ।
पूर्वसूत्रेण प्रकृत्यर्थगतलिङ्गसंख्ययोर्लुबर्थेऽतिदेशात्तद्विशेषणानामपि
सिद्ध एवातिदेशः । लुबर्थविशेषणानां स्वविशेष्यगतलिङ्गवचनयो-
रुचितत्वात् । सूत्रं तु जातिप्रतिषेधार्थं तच्च सन्देह इति तात्पर्यम् ।
भाष्ये

सुभिन्न (भा)

इत्यादि ॥

न सिध्यतीति । (भा)

तेषां जनपदविशेषणत्वेऽपि तद्वारा लुबन्तविशेषणस्यापि सत्त्वेन
वज्रवचनमेव स्यादौदृशविशेषणेषु विध्यर्थमेव विशेषणानामित्यत्र
स्यादित्याशयः ॥

यदा तु जातिः प्रक्रम्यते इति । (कै)

अत एव पञ्चाला सुभिन्ना जनपद इति पञ्चाला जनपद
सुभिन्ना इत्येव च भवति जातौ प्रक्रान्ताया यद्विशेषणमुपनिपति
त तज्जातिमेव साक्षाद्विशिनष्टीति भावः । “विशेषणानाम्” इत्यने-
नापि साक्षात्सुबन्तविशेषणग्रहणमेवोचितमिति तात्पर्यम् ॥ जाति-
गुणसमभिव्याहारे जातेर्विशिष्यत्वनियमादाह

विशेष्यत्वेन वेति ॥ (कै)

शङ्कते भाष्ये

‘अथ किमर्थमुनरिदमिति । (भा)

“विशेषणानामि”त्येतदित्यर्थः ॥ उत्तरयति

‘जातिनिवृत्त्यर्थ इति ॥ (भा)

१ उपलब्ध भाष्य पुस्तकेषु ‘अथ’ इति नास्ति ॥

२ किमर्थमुनरिदमुच्यते । विशेषणानां वचन जातिनिवृत्त्यर्थम् । वा ॥

विशेषणानामिति । (भा)

सुभिचादीनामित्यर्थ ॥

१समानाधिकरणत्वादिति । (भा)

अर्थस्य युक्तवद्भावे तदर्थान्भिन्ने अनियतलिङ्गसंख्ये सर्ववसिद्ध-
मिति तात्पर्यम् । अन्यत्रापि जातेर्युक्तवद्भावोनेति विशेष्यलिङ्गादि-
ग्राहिता नेत्यर्थ ॥

दृष्टोपनिपातेत्विति । (कै)

वदरीदृचो मधुर इति यथा ॥ एव प्रकृतेऽपि रूपद्वये सिद्धे
वर्थ सूत्रमिति भाव ॥ पृच्छति

किं पुनरिति ॥ (भा)

उत्तरयति

२आविष्टेति ॥ (भा)

ननु जातेर्लिङ्गाश्रयत्वात्लिङ्गाविष्टाजातिरिति वक्तव्ये विपरीतो-
च्चारणमयुक्तमत आह

आविष्टमिति । (कै)

विशिष्यगृहीतमित्यर्थ ॥ एव व्युत्पत्तौ जातेर्नियतलिङ्गोपा-
दानत्वेन तत्त्व प्रतीयत इत्याह

नियतेति । (कै)

१ समानाधिकरणत्वात् सिद्धम् । वा ॥

२ किं पुनः कारणमन्यत्रापि जातेर्युक्तवद्भावो न भवति । आविष्टलिङ्गा-
जातिर्यस्य लिङ्गमुपादाय प्रवर्तते उत्पत्तिप्रभृत्या विनाशान्न तस्मिन्
जहाति ।

(विशेषणानां जाजते । १। २। ५२ ।) (अ १। पा २। आ २)

यद्यपि जातिशब्दा अनियतलिङ्गा अपि दृश्यन्ते तथापि प्रकृताभिप्रायमेतत् ॥ ननु सर्वत्र सर्वलिङ्गसत्त्वात् कथं नियत-
लिङ्गत्वमत आह

सर्वत्रेति ॥ (कै)

शब्दव्यवहारगताविति । (कै)

व्यक्तिगतेति नोक्तं व्यक्तेरपि कस्याश्चिन्नित्यत्वात् । अत एव शब्दगतेति नोक्तम् । जातिरित्युपलक्षणम् । नियतलिङ्गशब्दमाचार्यस्य भाविन इति । भाविबुद्धिविषयस्येत्यर्थः ॥

गुणवचनानामिति । (भा)

१ जातिक्रियादिभिन्नानामित्यर्थः ॥ तेन शक्यं च क्षुद्रपहन्तुम् इत्याद्युपपन्नं गुणाभेदेनगुणोपसर्जनगुणबोधकानामाश्रयत आश्रय-
विशेषतो लिङ्गादिकमित्यर्थः । २ अयं भाष्यकृत इति सूत्रार्थः ॥

तन्निष्ठत्वादिति । (कै)

तन्निष्ठत्वेन गृहादित्यर्थः ॥

यदा तु जातीति । (कै)

यथा वदरीवृक्ष इत्यादाविति भावः ॥ १ मनुष्यलुपीत्यस्य युक्त-
वङ्गाव (१। २। ५१) प्रतिषेधत्वे “चञ्चा” इत्यसङ्गतमित्यत आह

विशेषणानामिति । (कै)

लुबन्तस्य तु भवत्येवेति भावः ॥

१ जातिक्रियाभिन्नानामित्यर्थः । इ ॥

२ ‘अयं’ इत्यारभ्य “सूत्रार्थ” इत्यन्तं नास्ति । इ पुस्तके ॥

३ मनुष्यलुपि प्रतिषेधः । वा । मनुष्यलुपि प्रतिषेधो वक्तव्यः । चञ्चाभि-
रूपः । वङ्गिका दर्शनीयः ॥

(अ १। पा २। आ २) १ तदग्निष्य सञ्ज्ञाप्रमाणात्वात् । १। २। ५३ ।)

अभिधेयाश्रय इति । (कै)

विशेष्यगत यत्युक्तवद्भावेन लिङ्ग विशेषणे प्राप्त तस्याय उप-
स्थितत्वात् निषेध इति विशेष्यभूतार्थगत पुलिङ्गमत्र भवतीति
भाव । एतेन “मनुष्य लुपि” इत्यनेन विशेषणानां विशेष्यगत-
लिङ्गादिनिषेध इति^१ ॥ “अभिरूप” इत्यत्र भाष्यकारवचनादेव
पुस्तकमिति बोध्यमित्यपास्तम् ॥

१ तदग्निष्यं सञ्ज्ञाप्रमाणात्वात् । १। २। ५३ ॥

तत् (भा)

युक्तवद्भावशास्त्रम् ॥ भाष्ये

कृत्रिमा इति । (भा)

शास्त्रकृता बोधितसङ्केता इत्यर्थः ॥ कृत्रिमसञ्ज्ञायहणे हेतुमाह

१ वार्त्तिककृता सूत्रार्थस्थोक्तत्वेन तस्यैवाय निषेध इति उभयोरपि
विशेष्यगतलिङ्गयोर्निषेधः । इत्यस्ति इ पुस्तके ॥

२ चञ्चामिरूप इत्यत्र ॥

३ किं या एता कृत्रिमादिषुषभादिसञ्ज्ञास्तत्प्रामाण्यादग्निष्यम् ।
नेत्याह । सञ्ज्ञान सञ्ज्ञा ॥

३ किं या एता इति । भा । प्रत्यासत्त्याश्रयेण प्रज्ञ । नेत्याहेति ।
प्रत्यासत्ते सामर्थ्यं बलवत् । न हि टिघुभादिसञ्ज्ञाना प्रमाणात् युक्तवद्भाव-

३ “तत्” युक्तवद् वचनम् ॥ “अग्निष्यम्” अकर्त्तव्यम् । कुत सञ्ज्ञाना
प्रमाणात्वात् । अयं भावः । पञ्चाला वरुणा इत्यादयो न यौगिकाः । तन्नि-

(तदग्निष्य सञ्ज्ञाप्रमाणात्वात् । १। २। ५३ ।)^{*} (अ १। पा २। आ २)

प्रत्यासत्तीति ॥ (कै)

सामर्थ्यमिति । (कै)

प्रकरणास्तिङ्ग वलवदित्यर्थ ॥

अवगम इति । (कै)

भावे ङन्तो यौगिक सञ्ज्ञाशब्द इत्यर्थ ॥ ^१“लुब् योगाप्रख्या-

१ लुबप्यग्निष्य । “जनपदे लुप्” (४ , २ । ८१) “वरणादिभ्य” (४ । २ । ८२) चेति । कुत । योगस्यावयवार्थस्येह अप्रख्यानात् । अप्रतीते ॥ तथा चात्र “तस्य निवास” (४ । २ । ६६) ‘अदूरभवच्च” (४ । २ , ७०) इति तद्धितो नैवोत्पद्यते किं लुपो विधानेन ॥

शास्त्रस्याग्निष्यत्वे हेतुरपपद्यते सम्बन्धाभावात् । सञ्ज्ञानमिति । भा । अव-
गम सम्प्रत्यय इत्यर्थ । तत्र यथाऽऽपो दारा सिकता वर्षा इत्युक्ते लिङ्ग-
सख्याविशेषावगतिरुत्पद्यमाना प्रमाणम् । एव पञ्चाला वरणा इत्यादावपि ।
न च पञ्चालादयो यौगिका अपि तु जनपदादीना सञ्ज्ञास्ततो योगानवगमात्
तद्धितो नोत्पद्यते इति लुवपि न वक्तव्य । तत्र सर्वेषां लिङ्गानां सर्वत्र-
भावात् । केन चिच्छब्देन प्रत्याख्यमान वस्तु कस्य चित्तिङ्गस्य व्यञ्जकमिति
दारादिषु नियतलिङ्गता सिद्धा । बङ्गत्वमप्यवयवगत शक्तिगत चान्यत्र
समारोप्यत इति सख्यायोगोऽपि सिद्ध । एकासिकता इत्याद्यपि शिष्ट-
प्रयोगदर्शनात् सिध्यति ॥

वाक्तेऽपि देशान्तरे अप्रयोगात् । देशे तन्नाम्नीत्यधिकृत्यादूरभवे प्रत्ययविधा-
नाच्च । किन्तु सञ्ज्ञाशब्दा एते । ते च यत्तिङ्गसख्यतया लोके प्रसिद्धास्तत्र
प्रमाणभूता एव । तदर्थप्रमाणाका इत्यर्थ । यथा आपो दारा वन गृह्णा
सिकता वर्षा इत्यादौ नेह शास्त्रेऽनुशासनमारच्य तदर्थमपि मास्तु ॥

(अ १। पा २। आ २) (तदग्निष्य सञ्ज्ञाप्रमाणत्वात् । १। २। ५३।)

नात्” (१। २। ५४) ^१ “योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात्” (१। २।

५५) इत्यनयोस्तात्पर्यं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरुदयौगिकत्वरूपवैष-

म्यपरिहार ^२ चाह

न चेति । (कै)

एव च लिङ्गप्रकरण “जात्याख्यायाम्” इत्यादिसंख्याप्रकरण च
पूर्वाचार्यामुरोधेन कृतमिति ध्वनित सूत्रकृता सर्वं चेद ^३ ‘कालो-
पसर्जने च” (१। २। ५७) इति न सङ्गहीतम् ॥

योगानवगमादिति । (कै)

अप्रति विनापि क्षत्रिययोग जनपदे पञ्चालशब्दा व्यवहार-
दर्शनादित्यर्थ ॥

तत्र सर्वेषामिति । (कै)

१ चकारो ह्यर्थे । यदि हि योगस्यावयवार्थस्येद प्रमाण बोधक स्यात्तदा
तदभावे न दृश्यते । दृश्यते च सम्प्रति । विनैव क्षत्रिययोग जनपदे पञ्चाल-
शब्द । न च भूतपूर्वगति । क्षत्रिययोगदेशे देशयोगाद्वा क्षत्रिये शब्द
इत्यत्र विनिगमकाभावेन वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वापत्तेरिति भाव । अतो-
क्षादिवन्नानार्था एवैते इति तत्त्वम् ॥

२ ‘चाह’ इति नास्ति इ पुस्तके ॥

३ कालोपसर्जने च तुल्यम् । १। २। ५७ । अतीताया रात्रे पञ्चार्द्धेन
आगामिन्या पूर्वार्द्धेन च सहितो दिवसोऽद्यतन । विशेषणमुपसर्जनमित्या-
दिक्रमेण काल उपसर्जनं च पूर्वाचार्यै परिभाषितं तत्रापि तुल्यम् । अग्नि-
ष्यत्व समानमित्यर्थः । लोकप्रसिद्धत्वादेवेति भावः ॥

१ प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् । १। २। ५६ । प्रत्ययार्थप्रधान-
मित्येव रूपं वचनमपि अग्निष्य कुत ऋथस्य लोकेत एव सिद्धे । आख्या-
तस्य क्रिया प्रधानतया व्यभिचाराच्च इत्यर्थः ॥

(जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् १। २। ५८ ।)

१ उपचयादिरूपस्य तस्य केवलान्वयित्वादिति भावः ॥ “वस्तु”
द्रव्यं लिङ्गसंख्याकारकाश्रयत्वं हि द्रव्यत्वमिति तदेव द्रव्यत्वानुप-
पत्तिपरिहाराय लिङ्गव्यञ्जकं शब्दस्तु करणमिति भावः । एव च
दारपदार्थस्य स्त्रीत्वेऽपि शब्देन उपचयलक्षणं २ पुंस्त्वमेव व्यज्यते ।
सर्वेषां सर्वत्र सत्त्वादिति तात्पर्यम् ॥

३ एका सिकतेति । (कै)

अयं प्रयोगो “हयवरट्” (शिवस्तू-५) सूत्रे भाष्ये एवमन्येऽपि ॥
अवादिविषयेऽपि शिष्टप्रयुक्ता साधव इति ध्वनयन् आह
आदीति ॥ (कै)

४ जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचन- मन्यतरस्याम् । १। २। ५८ ॥

जातिवादिनो मते जातेरेकत्वात् बहुवचनार्थमावश्यकमिति द-
मयुक्तमित्यसङ्गतमत आह

१ उपचयापचयादि । इ ॥

२ पुरुषमेव । क ॥

३ ‘एका च सिकता’ इति ‘हयवरट्’ सूत्रस्य ‘सङ्घातार्थवत्त्वाच्च’ इति
वार्तिकव्याख्यानावसरे उक्तं भगवता ॥

४ इदमयुक्तं वर्त्तते । किमत्रायुक्तम् । बहुवस्तेऽर्थस्तत्र युक्तं बहुवचनम् ।
तद्यदेकवचने प्राप्सितये बहुवचनं प्राप्यते एतदयुक्तम् । बहुव्येकवचनमिति

अ १। पा २। आ २)

(जात्याख्यायामेकस्मिन् बह्वचनमन्यतरस्याम् । १। २। ५८ ।)

द्रव्यं त्विति । (कै)

जातेरुपलक्षणत्वं तु शक्यतावच्छेदकतया बोध्यम् । प्रकारान्तर-
पि मञ्जूषायां द्रष्टव्यम् ॥ जात्याख्याया बह्व्येकवचनमित्यसङ्गत-
त आह

अत्र पक्ष इति । (कै)

क्रियादिप्रवृत्तिनिमित्तकाश्च तद्भावार्था इति भावः ॥ द्रव्यवादे
न्तरासङ्गतेराह

जातिपदार्थेति ॥ (कै)

नाम वक्तव्यम् ॥ अत उत्तरं पठति । जात्याख्याया सामान्याभिधानादैका-
र्थम् । वा । जात्याख्याया सामान्याभिधानादैकार्थं भविष्यति । यत्तद्
गौडौ ग्रीहित्वं यवे यवत्वं गार्ग्ये गार्ग्यत्वं तदेकं तच्च विवक्षितम् । तस्यैकत्वा-
देकवचनमेव प्राप्नोति । इष्यते च बह्वचनं स्यादिति तच्चान्तरेण यत्र न
संस्थतीति जात्याख्यायामेकस्मिन् बह्वचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥ अस्ति
प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । तच्चैकवचनादेश उक्तम् । वा । किमुक्तम् ।
ग्रीहिभ्य आगत इत्यत्र “वेडिति” (७। ३। १११) इति गुणं प्राप्नोतीति ॥
नैष दोषः । अर्थातिदेशात् सिद्धम् । वा । अर्थातिदेशोऽयम् । नेदं पारि-
भाषिकस्य वचनस्य ग्रहणम् । किं तर्हि । अन्वर्थग्रहणम् । उच्यते वचनम् ।
बह्वनामर्थानां वचनं बह्वचनमिति । यावद् ब्रूयादेकोऽर्थो बह्वद्भवतीति
तावदेकस्मिन् बह्वचनमिति ॥

संख्याप्रयोगे प्रतिषेधः । वा ।

संख्याप्रयोगे प्रतिषेधो वक्तव्यः । एको ग्रीहि सम्पन्नं सुमिच्छ करोति ॥
अस्मदो नाम युवप्रत्यययोश्च । वा । अस्मदो नाम प्रयोगे च प्रतिषेधो
वक्तव्यः ॥ नाम प्रयोगे । अहं देवदत्तो ब्रवीमि । अहं यच्च दत्तो ब्रवीमि ॥
युवप्रत्यययोगे । अहं गार्ग्यायणो ब्रवीमि । अहं वात्स्यायनो ब्रवीमि ॥
युवग्रहणेनार्थः । अस्मदो नाम प्रत्ययप्रयोगे नेत्येव । इदमपि सिद्धं भवति ।
अहं गार्ग्यो ब्रवीमि । अहं वात्स्यो ब्रवीमि ॥ अपर आह । अस्मदं सवि-
शेषाख्य प्रयोगे नेत्येव । इदमपि सिद्धं भवति । अहं पटुर्ब्रवीमि । अग्निश्च

(जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् । १। २। ५८ ।)

जात्याख्यायामेकस्मिन्निति । (भा)

यदैकार्थं तद्युक्त सामान्याभिधानादिति योजना ॥ वार्त्तिकस्य
अत्र पक्षे १चाह दोषाद्यन्वयो विशेषणीभूता व्यक्तिद्वारकपरम्परया
जातावेवेति भाव ॥ अभ्युपगमत्वे हेतुमाह

बहुषिति । (कै)

अभिन्नस्याभावादिति पाठ । अत एवाभ्युपगमवादोचमिति
तात्पर्यम् ॥ क्वचि“त्वभिन्नस्य भावाद्” इति पाठ ॥ तदा जात्य-
ङ्गीकारे प्रमाणदर्शनमिदम् । अन्यथा गर्गनिष्ठजनकतानिरूपित-
जन्यत्वस्य प्रतीतिर्यत्किमभेदात् । गार्ग्य इत्यनुगताकारप्रतीतिर्न
स्यादिति भाव ॥ नन्वेव परिमाणभेदाद् द्रव्यभेदे न द्रव्यत्वादी-
नामपि जातिशब्देन तत्रापि बहुवचन स्यादत आह

एकस्मिन्निति ॥ (भा)**सामर्थ्यमेव दर्शयति**

१ आह दोषाद्यन्वयो । का ॥

वा बहुवत्पृथक्त्वाभिधानात् । वा । अग्निष्यो वा बहुवद्भावा । किं
कारणम् । पृथक्त्वाभिधानात् । पृथक्त्वेन हि द्रव्याख्यभिधीयन्ते । बहुवस्ते-
ऽर्थान्तरं युक्तं बहुवचनम् । किमुच्यते पृथक्त्वाभिधानादिति यावतेदानी-
मेवोक्त जात्याख्याया सामान्याभिधानादैकार्थ्यमिति ॥ जातिशब्देन हि
द्रव्याभिधानम् । वा । जातिशब्देन हि द्रव्यमप्यभिधीयते जातिरपि । कथं
एनर्चायते जातिशब्देन द्रव्यमप्यभिधीयत इति । एव हि कश्चिन्महति
गोमण्डले गोपालकमासौन एच्छति । अस्त्यत्र काचिद् गा पश्यसौति । स
पश्यति पश्यति चाय गा एच्छति च का चिदत्र गा पश्यसौति नूनमस्य द्रव्य-
विवक्षितमिति । तद्यदा द्रव्याभिधानं तदा बहुवचनं भविष्यति यदा
सामान्याभिधानं तदैकवचनं भविष्यति ॥

(अ १।पा २।आ २)

(जात्याख्यायामेकस्मिन् बङ्गवचनमन्यतरस्याम् । १।२।५८।)

जातिपदार्थेति ॥ (कै)

सर्वे शब्दा इति । (कै)

उक्तयुक्त्या याचकादयोऽपि ॥ भाष्ये

तच्च विवक्षितमिति । (भा)

प्राधान्येनेति शेष ॥ भाष्ये

ब्रीहिभ्य इति । (भा)

सूत्रे एकस्मिन्नित्येकशब्देन एकवचनं गृह्यते । भीमो भीमसेन इतिवत् सप्तमी च षष्ठ्यर्थे इति भावः । सप्तस्युपादानादतिदेश एवेत्युत्तरम् ॥ बहूनामर्थानां वचनं ^१बङ्गवचनमपि भवतीत्यत आह

बहूनामिति । (कै)

कर्मणि ल्युट् । बहूनामर्थानां सम्बन्धियदुच्यते तद्बङ्गवचनं तच्चोपस्थितत्वाद्बङ्गत्वमेव ॥ तदाह

बहुत्वमेवोच्यते इति । (कै)

एकत्वरूपेऽर्थे शास्त्रीयो बङ्गत्वरूपार्थस्य तादात्म्येनाहार्यारोप इति तात्पर्यम् । अतः पत्रं तद्विशेषणानामपि सिध्यति ॥

एवमिति । (कै)

अन्यथा तत्रापि “तिथ्यपुनर्वसू” (१।२।६३) इत्यत्र “जसि च” (७।३।१०८) इति गुणः स्यादिति भावः ॥ एकशब्दप्रयोग-विरोधात् बङ्गवचनाप्राप्तेराह

एकस्यैवेति । (कै)

(जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् । १ । २ । ५८ ।)

जातेरेकत्वावगतावेवातिदेशप्रवृत्तेरिति भाव ॥ भाष्ये प्रसङ्गाद्
“अस्मदो द्वयोश्च” (१ । २ । ५८) इत्यस्य प्रतिषेधमाह

अस्मदो नामेति ॥ (भा)

ननु द्रव्यपदार्थाश्रयेण प्रत्याख्याने “ब्रौहि सम्पन्न” इति
प्रयोगो न स्यादत आह

उभयेति । (कै)

कदाहिद्रव्य प्रधान कदाचिज्जाति प्रधानमित्यर्थ ॥ भाष्ये

पृथक्त्वेनेति । (भा)

भेदेनेत्यर्थ ॥

जातिशब्देनेति । (भा)

जातिशब्दाभिमतनेनेत्यर्थ ॥ नि कृत्यजात्यभिधायकगोत्वादिशब्दे
तु नाय विधिरिष्ट इति भाव । तदाह

द्रव्यमपीति । (कै)

प्राधान्येनेति शेष ॥ तदाह

तत्र कदाचिदिति । (कै)

जातिप्रकारकव्यक्तिविशेष्यक एव शक्तिग्रह । गौर्गोपदवाच्य
इति जातिव्यक्त्युभयविषयकबोधे कारणम् अत एव जातिविशेष्यक-
शक्तिग्रहविषयात् गोत्वपदान् कदापि व्यक्तिबोध । जातिव्यक्तो-
रन्यतरस्या विशेष्यताया च पुरुषे चैव नियामिका तात्पर्यग्राहक
चैकवचनबहुवचनादि । एतदेवाभिप्रेत्य जातिप्राधान्यद्वैकवद्भावो

(अ १। पा २। आ २)

(अस्मदो द्वयोश्च । १। २। ५६।)

व्यक्तिप्राधान्ये तु नेति व्यवहार इति भाव । तत्र जातौ व्यक्ते प्रकारताऽभेदप्रधानतादात्म्ये नेति । न वाचाद्यन्वयानुपपत्ति । गोल-पदजन्यगोलबोधे तु भेदप्रधानतादात्म्येति न गोल वाहयेत्यादि-प्रयोग । व्यक्तिद्वारकोऽन्वय इत्यस्याप्ययमेवार्थ इति बोध्यम् ॥ भाष्ये

महति गोमण्डल इति । (भा)

अतिनिविड़गोमण्डले अविविक्ततया दृष्टे इत्यमुक्ति । तत्र जातेरेव शब्दार्थत्वे जातेर्दृष्टत्वात् प्रश्नानुपपत्तिरित्यर्थ ॥

१अस्मदो द्वयोश्च । १। २। ५६॥

१ननु इन्द्रियाणां स्वातन्त्र्येऽपि एकेन्द्रियमाध्यक्रियायामिन्द्रि-यान्तराणां कर्तृत्वाभावाद् बहुवचनमनुपपन्नमत आह

एकेन्द्रियेति । (कै)

स्वविषयौदासीन्यं सविधातत्वे हेतु । “सविधातत्वं” सहकारि-त्वम् ॥ नन्वेवम् अस्मद् प्रयोगोऽनुपपन्नोऽत आह

शरीर इवेति ॥ (कै)

अहङ्कारः (कै)

अहन्त्वप्रतीतिरहङ्कारेण इत्यादि ॥

पारतन्त्र्येति । (कै)

तथाच करणत्वेन विवक्षितत्वात् सविधातत्वलक्षणकर्तृत्वं नास्ती-

(फल्गुनी प्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे । १। २। ६०।) (अ १। पा २। व्या २
त्यर्थ । उच्चारयिचात्मन अहङ्कारास्यदात्मनो वा एकत्वावामि-
त्यनुपपन्नमत आह

एकशेषे इति । (कै)

त्यदादीनां यत परं तच्छिष्यत इति भावः ॥

अस्मदोऽर्थद्वयाभिधानादिति । (कै)

अत्र “अस्मद्” इति शेषत्वविवक्षया षष्ठीसम्प्रत्ययेति व्यवहार-
इत्यर्थः । एव च युष्मदि गुरावेकेषामिति क्वचिद् वृत्तावुच्यमान-
मसङ्गत इति भावः । अत एवाचार्या कथयन्तीत्यादिसङ्गच्छते
इत्यमेव डित्या कथयन्तीत्याद्युपपत्तिर्बाध्या । एतदर्थं च प्रत्या-
ख्यानप्रकारस्यावश्यकत्वात् सूत्रं प्रत्याख्यातमिति भावः ॥

१ फल्गुनी प्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे ।

१ । २ । ६० ॥

अमाया चन्द्रस्य नष्टत्वात् कथं बह्वचनमित्यत आह

अमेति ॥ (कै)

ननु चन्द्रस्य फल्गुन्यादिपदवाच्याभावात् कथं तमादाय
फल्गुन्य इत्यादिप्रयोगोऽत आह

अर्द्धर्चा इति । (कै)

तद्रूपारोपात्तच्छब्दप्रवृत्तिभावः ॥ नन्वेवमेकैर्विवक्षायामेक-
वचनमपि स्यादत आह

१ अयमपि योगः शक्योऽवक्तुमः ॥

१ बह्ववस्तेऽर्था इति । भा । अमावास्यायामप्यादित्यमखण्डेन प्रविष्टेन

(अ १। पा २। आ २) महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

१८६

(तिष्यपुनर्वसोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् । १। २। ६३ ।)

एकस्यामिति ॥ (कै)

नन्वेव नक्षत्रान्तरेऽपि चन्द्रसम्बन्धविवक्षाया द्विवचनादित्यादत्
आह

सर्वचेति ॥ (कै)

अनवस्था । (कै)

अतिप्रसङ्गः ॥

तिष्यपुनर्वसोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य
द्विवचनं नित्यम् । १। २। ६३ ॥

ननु मानवक वाचि द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थं तदत आह
तिष्येणेति ।

नक्षत्रेण युक्तं काल इत्यणो “लुबविशेषे” (४।२।४) इति
लुपि जाते “सन्धिवेला” (४।३।१६) द्यण “तिष्य पुनर्वसि”ति
लुक् यौगिकत्वादिति लोपेनापि अवशिष्टस्य तदर्थान्तर्भावेन शक्ति-
रेव बोध्यते । अत एव लुबादिप्रत्याख्यान सूत्रकृतोक्तमिति भावः ॥

अन्तरङ्ग इति । (कै)

कालार्थतद्धितान्तान्माणवकार्थतद्धितोत्पत्तिरिति कालमाणव-
कयोरन्तरङ्गवहिरङ्गतेति भावः ॥

१ कृन्दसि पुनर्वसोरेकवचनम् । १। २। ६१ ॥ विशाखयोश्च । १। २। ६२ ॥
इमावपि योगौ शक्याववक्तुम् ॥

चन्द्रेण नक्षत्राणां योगोऽस्थेवेति तदापि बहुवचनमर्द्धर्चा कृत्रिण इत्यादि
न्यायेन सिद्धम् ॥

(तिथ्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे वज्रवचनस्य द्विवचनं नित्यम् । १। २। ६३।)

यथेति । (कै)

द्रव्यकर्मणा क्रियास्वरूपपरिपूरणं कालकर्मणात्वगताया
क्रियाया कालसम्बन्धपूरणमिति तयोरन्तरङ्गवहिरङ्गता बोध्या ॥

नन्विति । (कै)

अकर्मकग्रहणेन श्रुत्यैव साक्षात्कर्मणि व्यावर्त्यमाने युक्ता पूर्व-
पश्चात् सम्बन्धसत्त्वेनान्तरङ्गस्यैव व्यावृत्तिः । न त्वेव प्रकृते अस्य हि
स्वार्थसमर्पणद्वारान्यव्यावर्तकत्वेनाविशेषादुभयव्यावर्तकत्वसम्भवाद् इति
भावः ॥ अत्रत्य अङ्गाधिकारस्थेन कथं सम्बन्धोऽत आह

तिथ्येति । (कै)

नक्षत्राण ततः सप्तम्या नक्षत्राणीति निर्देशः ॥

यलोप इति । (कै)

तच्च पुन्यविशेषणार्थमावश्यकमेवेति भावः ॥

पुनर्नक्षत्रेति । (कै)

तिथ्यपुनर्वस्वोऽशब्दयोरभिधेये नक्षत्रे वर्तमानानां नक्षत्रशब्दानां
द्वन्द्व इति सूत्रार्थ इति भावः ॥

अर्थस्यैवेति । (कै)

तदर्थसम्बन्धिनो वज्रत्वस्य द्वित्वातिदेश इत्यर्थः ॥

समासस्येति । (कै)

“कृत् तद्धिते” (१।२।४६) तिसूत्राद्विपरिणतविभक्तिकं
समासग्रहणमनुवर्त्येत्यर्थः ॥

नास्तीति (कै)

इत्यन्तेन पूर्वमतदूषणम् ॥ अथ भाष्यं व्याचष्टे

(अ १ । पा २ । आ २)

(तिथ्यपुनर्वसोर्गच्छदन्वे बह्वचनस्य द्विवचनं नित्यम् । १ । २ । ५० ।)

अवयवेन (कै)

इत्यादिना ॥ अवयवार्थकेन वर्त्तिपदार्थस्य बोधनमित्यर्थस्तदाह

समुदाय इति । (कै)

उद्भूतावयवभेद इत्यर्थः ॥

विपर्य्यासविषया इति । (कै)

यस्मिन् इत्युपलक्षणम् यौ पुनर्वसू स तिथ्यो येषामित्यर्थ-
स्थापीति भावः ॥ “विपर्य्यास” भ्रमः ॥ “उन्मृग” इत्यस्य च
विपर्य्यासेन दृश्यमाना इत्यर्थः ॥ अविविक्तावचनान्मुहे कर्त्तरि क्ते
अविविक्ता इत्यर्थादिति भावः ॥ भाष्ये

कथं चाचेति । (भा)

प्राणज्जादीनामेव समाहारद्वन्द्व इति नियम इति भावः ॥

एवं तर्हीति । (भा)

“द्वन्द्व” (२।४।२) इत्यादिषु समाहार एवेति नियमबोधन-
द्वारा तद्व्यतिरिक्तसर्वद्वन्द्वस्थानेनोभयरूपता बोध्यते इत्यर्थः । तदाह

अप्राणीति । (कै)

न्यायसिद्धार्थद्योतकत्वेन सर्वशब्दस्य सङ्कोचस्तद्वृत्तितैव युक्तेति
भावः । तद्धनयन्नाह

न्यायेति ॥ (कै)

एकवङ्गावप्रकरणवैपर्य्यमुद्धरन् न्यायमेव दर्शयति

एकेति ॥ (कै)

विषयविभागः । (कै)

विषयनियमः । न तु विधेयद्वन्द्वनियमार्थमिति भावः ॥

(तिव्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बङ्गवचनस्य द्विवचन नित्यम् । १। २। ६३ ।)

न त्विति । (कै)

अन्यथात्र बङ्गवचनग्रहणवैयर्थ्यापत्तिरिति भावः ॥

सिद्ध एवेति । (कै)

चार्थ इत्यनेनेत्यर्थः ॥

न ह्येतेष्विति । (कै)

आपोमय प्राण इति श्रुतेरङ्गिर्विना ग्लायमानप्राणा एव लोके प्राणिन इत्युच्यन्ते इदमेव पूज्यत्वं भाष्ये अत्र भवच्छब्देनोच्यते इति भावः ॥ लोके प्राण इति व्यवहारस्याप्यभावादाह

तदधीनेति । (कै)

एव च तथा नियमेऽपि न चतिरिति भावः । केचित्तु इष्टानुरोधेन ‘द्वन्द्वश्च’ (२।४।२) इत्यदिषु समाहार एवेति नियमः । एव चात्रापि पक्षे “जातिरप्राणिनाम्” (२।४।६) इति नित्यैकवङ्गावे वचनाभावात् सूत्रमनर्थकं सदुक्तार्थज्ञापकं ज्ञाप्यकोटौ सर्वशब्देनैकवङ्गावविषयो जातिद्वन्द्व एव गृह्यते । “द्वन्द्वश्च” इत्यादीनामन्येषां तु नित्यत्वमेवात एवैकवङ्गावप्रकरणं पूर्वत्र नित्यार्थमुत्तरत्र व्यभिचारार्थमिति “विभाषा वृक्षमृग” (२।४।१२) इति सूत्रस्य भाष्येण न विरोधः । अत एव मृदङ्गशङ्खतृणवा इत्यादिसङ्गच्छते । यद्वा जातिप्राधान्यं एकवचनं व्यक्तिप्राधान्ये बङ्गवचनमित्युभयमप्यत्र । अत्रैवार्थं इदं ज्ञापकमित्याहुः ॥

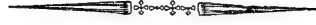
इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टविरचिते

महाभाष्यप्रदीपोद्घोते प्रथमस्य द्वितीये

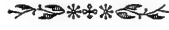
द्वितीयमाह्निकम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ॥

कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषां न्यायबीजानां महाभाष्यनिबन्धने ॥

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ।

१ । २ । ६४ ॥

ननु अर्थकृतमपि साम्यं गृह्येतेति प्रश्नानुपपत्तिरत आह

रूपस्येति । (कै)

रूपग्रहणं किमर्थम् । समानानामेकशेष एकविभक्तावितृतीयत्युच्यमाने
यत्रैव सर्वं समानं शब्दोऽर्थश्च तत्रैव स्यात् । वृद्धां ज्ञाता इति । इह न
स्यात् । अक्षा पादा माषा इति । रूपग्रहणे एनं क्रियमाणे न दोषो

रूपग्रहणमिति । भा । रूपस्यान्तरङ्गत्वादहेयत्वादुपदेशानपेक्षणाच्च
तत्कृतमेव समानत्वं ग्रहीष्यते । प्रतिपत्तिनाघव च समानानामित्युच्य-

समानायां विभक्तौ यानि सरूपाण्येव वृष्टानि तेषां मध्ये एक एव
शिष्यते । अनेमित्तिकत्वेनांतरङ्गोऽयमेकशेष मुबुत्पत्तेः प्रागेव उपन्ता-

(सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४।) (अ १। पा २। आ ३)

“अन्तरङ्गत्व” शब्दार्थप्रतीति पूर्वं नियमेन प्रतीयमानत्वम्
अर्थो हि तद्विपरीतत्वाद्वहिरङ्ग ॥ तथानुकरणदशायामप्रतीति-
र्ह्यस्य । शब्दस्य तु ज्ञानमात्रे भानात् स कुत्रापि न हेय ॥
उपदेश सम्बन्धग्रह । पर्यायाप्रतिपाद्यमानत्वमसाधारणत्वम् ॥ ननु
समानानामित्युक्तेऽपि वर्णकृतलाघवाभावोऽत आह

प्रतिपत्तीति ॥ (कै)

यद्यपि सहमानेन इतियोगस्तत्रापि प्रवीणादिवद्रूढ एवाय-
मिति भावस्तदाह

रूढशब्दत्वादिति । (कै)

सरूपशब्दस्तु “ज्योतिर्जनपद” इति समानस्य सभावविधाना-
दवयवानुसन्धानद्वारेणैव सादृश्य प्रतिपादयतीति तात्पर्यम् ॥

१ ज्योतिर्जनपदराजिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवधोवचनबन्धुष । ६। ३। ८५ ॥

भवति । रूप निमित्तत्वेनाश्रीयते श्रुतौ च रूपग्रहणम् ॥ अथैकग्रहण
किमर्थम् । सरूपाणां शेष एकविभक्तावितौयत्युच्यमाने द्विवक्त्रोरपि शेष
प्रसज्येत । एकग्रहणे पुन क्रियमाणे न दोषो भवति । अथ शेषग्रहण
किमर्थम् । सरूपाणामेक एकविभक्तावितौयत्युच्यमान आदेशोऽयं विज्ञा
येत । तत्र को दोष । अश्वश्चाश्वश्च अश्वौ । आन्तयतो ह्युदात्तवत

माने भवति । रूढशब्दत्वात् समानशब्दस्य तुल्यार्थत्वावगमात् । सरूपाणा-
मिति पुनरुच्यमाने पदद्वयार्थावगमपूर्वकान्यपदार्थावगमात् प्रतिपत्तिगौरव

बन्तप्रातिपदिकानां प्रवर्तते । हरिणी मृगौ हरितवर्णा च । तथो सह
विवक्षाया हरिण्यौ हरिण्य । क्षितिद्वान्त्यो क्षमा । “वासो न सम्यक्

(अ १।पा २।आ ३) (सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १।२।६४।)

ज्ञापितमिति । (कै)

शब्दार्थविषये कचिदुक्तन्यायाप्रवृत्तेर्ज्ञापनादित्यर्थ ॥ ओचेन्द्रि-
यस्य करणत्वेऽप्याधारत्वासम्भवादाह

ओचोपेति । (कै)

भावसाधन श्रुतिशब्द इति भाव ॥

अथवेति । (कै)

श्रुत्यवच्छेदेनेत्यर्थ । करणसाधन स इति भाव । आद्ये ग्रहण
विषयता द्वितीये तु प्रतीतिरिति विवेक । प्राधान्येन ओचेन्द्रिय-
ग्राह्य वस्त्वत्र रूपशब्देनोच्यते इति तात्पर्यम् ॥

शेषणमिति । (कै)

अत्रेतरनिवृत्तिविशिष्टमवस्थान विधेय तच्चैकस्य द्वयोरित्या-
द्याकाङ्क्षाया प्राथम्यादेकस्यैव भविष्यतीत्यर्थ ॥

स्थानिनो द्युदात्तवानादेश प्रसज्येत । लोप्यलोपिता च न प्रकल्पेत । तत्र
को दोष । गर्गा वत्सा । विदा उर्वा । अय्यो बज्जु यय्यो बज्ज्वि-
त्युच्यमानो लुप्त प्राप्नोति (२।४।६४) । माभूदेवम् । अजन्त यद्बज्जु
यजन्त यद्बज्ज्वित्येव भविष्यति । नैव शक्यम् । इह हि दोष स्यात् ।

भवतीति प्रश्न ॥ शब्दार्थश्चेति । भा । स्व रूपमित्यत्र रूपग्रहणेन ज्ञापित
व्याकरणे रूपवदर्थोऽप्यङ्गीक्रियत इति । ततश्चार्थरूपाभ्या समानत्व गृह्यते-
त्यर्थ । शब्दानुशासनप्रस्तावाच्च शब्दसम्बन्धिरूप गृह्यते न तु चक्षुर्याह

क्षमयोश्च तस्मिन्” इति श्रीहर्ष । “अयौनरेन्द्रस्य निरीक्ष्य तस्य” इति
च । सकृच्छ्रुतात् सकृदर्थ प्रत्यय इति मते शब्दसारूप्येति द्वन्द्व स्यात् ।

(सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १ । २ । ६४ ।) (अ १ । पा २ । व्या ३)

कर्मसाधनेति । (कै)

तत्र हि सरूपाणां सम्बन्धीश्रित्यत इत्यर्थः । तत्राक्षिप्तसम्बन्धिपदे
आक्षेपकसामानाधिकरण्याय एकवचनान्ते एकत्वविवक्षेति भावः ॥
संख्येयार्थकत्वे द्विवक्तृवचनानुपपत्तिः । सख्यार्थत्वेऽर्थाऽसङ्गतिरत आह

द्वित्वेति ॥ (कै)

“द्विवक्तोरिति” विषयसप्तमीति भावः ॥ शेषशब्दोऽत्र नोप-
युक्तादन्यस्मिन् असम्भवात् तदाह

तत्र भावेति ॥ (कै)

व्याप्तीति । (कै)

अत्र शास्त्रे “‘आद्युदात्तश्च’ इत्यादिग्रहणेन प्राप्तीश्वरादिति
रेफोच्चारणेन प्राथम्यन्यायापेक्षया व्याप्तिन्यायस्य प्रावृत्त्यबोधनात् ।

१ अ ३ पा १ । सू ३ ॥

२ अ १ । पा ४ । सू ५६ ॥

काश्यपप्रतिवृत्तयः काश्यपा इति (४ । १ । १०४ ॥ ५ । ३ । ६६, ६६) ॥
एकविभक्ताविति किमथम् । पयः पयो जरयति । वासो वासश्चादयति ।
ब्राह्मणाभ्यां च कृतं ब्राह्मणाभ्यां च देह्येति ॥ किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।
प्रत्यर्थं शब्दनिवेशान्नैकेनानेकस्याभिधानम् । वा ॥ प्रत्ययशब्दा अभिनिवि-

मित्याह श्रुतौ चेति । भा । श्रोत्रोपलब्धावित्यर्थः । अथवा श्रोत्रेन्द्रियश्रुति-
रुच्यते । एकग्रहणमिति । भा । शेषणं शेष इति भावसाधनपक्षे प्राथम्या-
देकस्यैव शेषो एविध्यति । शिष्यत इति शेष इति कर्मसाधनपक्षेऽप्येकत्व-

अथापि तन्नेष्टानेकार्थताभ्युपगम्यते । एवमपि सर्वत्र तन्नेष्टैव बोधनीयमपि
नियमाभावात् पाक्षिको द्वन्द्वो दुर्वारः । आरब्धे त्वेकशेषे सुबन्तद्वयविरहात्

(अ १। पा २। आ ३) (सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।)

एव चेतरेनिवृत्तिमदवस्थान तदर्थ । तत्र यद्यपि स्थिते सिद्धत्वात्
निवृत्तावेवार्थतो विधेयता तथापि शब्दतस्तत्रैव विधेयत्वाद्वाप्ति-
न्यायेन द्विवङ्गनामेवावस्थानस्य निवृत्तिरिति भाव ॥

सस्कार्यत्वादिति । (कै)

शिष्यमाणत्वविधानेन शेषपदार्थाक्षिप्तस्य सस्क्रियमाणत्वादिति
भाव ॥

सरूपाणामिति । (भा)

षष्ठ्याविधेयबोधकशेषपदेन सामानाधिकरणान्वययोग्य सम्बन्धी
आक्षिप्यते स चैकवचनान्त एव यद्यपि तथापि तस्य विधेयेन शिष्य-
माणत्वेन सस्क्रियमाणत्वेनानुवाद्यत्वादेकत्वाविवचेति तात्पर्यम् ॥

सरूपाणामिति । (कै)

लक्ष्यानुसारतो व्याख्यानमाश्रित्यैषा निर्धारणे षष्ठी साधनु-

श्रन्ते । किमिदं प्रत्यर्थमिति । अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम् । प्रत्यर्थं शब्दनिवे-
शादेतस्मात् कारणाद्वैकेन शब्देनानेकस्यार्थस्याभिधानं प्राप्नोति ॥ तत्र
को दोषः । तत्रानेकार्थाभिधानेऽनेकशब्दत्वम् । वा ॥ तत्रानेकार्थाभिधाने
ऽनेकशब्दत्वं प्राप्नोति । इष्यते चैकेनाप्यनेकस्याभिधानं स्यादिति तच्चान्त-

संख्याया विवक्षितत्वादेक एवावशिष्यत इति प्रश्नः ॥ द्विवङ्गोरिति । भा ।
द्वित्ववङ्गत्वविषयस्यानेकस्य शब्दस्येत्यर्थः । तत्र भावसाधनपक्षे व्याप्तिन्याया-
श्रयेणानेकस्यापि शेषः स्यात् । कर्मसाधनपक्षेऽपि सस्कार्यत्वात् प्राधान्यात्

द्वन्द्वस्याप्राप्तिरेव फलिता भवति । अत एव एकशेषस्य द्वन्द्वापवादकतेत्यु-
क्तम् । “इको गणवद्भौ” (१। १। ३) इत्यस्य “अलोऽन्त्य” (१। १। ५२)

(सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४।) (अ १। पा २। आ ३)

शासनत्वाच्च साधुरित्याद्यध्याहार । एव च तेषा मध्ये एकस्य साधुत्वेऽपरस्यासाधुत्वेनार्यान्निवृत्तिरिति भाव ॥

षष्ठीति । (कै)

निर्दिश्यमानस्यादेशा इत्यर्थमावश्यकस्य व्याख्यानापेक्षा गौरव-
परिहाराय नियमार्थत्वमप्यङ्गीकार्यमिति निर्धारण षष्ठी न
युक्तेति भाव ॥

अन्तरतम इति । (कै)

शब्दतोऽर्थतश्चेति आदि तमग्रहणादिति भाव ॥ ब्रुदात्त-
शब्दस्य बङ्गव्रीहिले मतुप् न स्यात् उक्तार्थत्वात् कर्मधारयात्
तु मत्वर्थीयो नेष्ट इत्यत आह

रेण यत्र न सिध्यति । तस्मादेकशेष । वा ॥ एवमर्थमिमुच्यते ॥ अस्ति
प्रयोजनमेतत् । किं तद्वीति । किमिध प्रत्यर्थ शब्दा अभिनिविशन्त इत्येत
दृष्टान्तमास्थाय सरूपाणामेकशेष आरभ्यते न पुनरप्रत्यर्थ शब्दा अभि-
निविशन्त इत्येत दृष्टान्तमास्थाय विरूपाणामनेकशेष आरभ्यते । तच्चैतत्
स्याल्लघीयसौ सरूपनिवृत्तिर्गरीयसौ विरूपप्रतिपत्तिरिति । तच्च न । लघी-
यसौ विरूपप्रतिपत्ति । किं कारणम् । यत्र हि बहूना सरूपाणामेक

सख्याया अविवक्षा स्यात् । यथा ग्रह समार्ष्टीति भाव ॥ शेषग्रहणमिति ।
भा । सरूपाणामेक साधुर्भवतीति वाक्यशेषोऽध्याहरिष्यत इति भाव ।
आदेशोऽयमिति । भा । “षष्ठीस्थानेयोगे”ति नियमात् । तत्र को दोष
इति । भा । अन्तरतम एक आदेश प्रवर्तिष्यत इति भाव ॥ इतरस्तु खरे

अपवादकतेति पक्षेऽपवादशब्दस्य इत्यमेव व्याख्यातत्वात् । अत एव घटौ
घटा इत्यादीन्यपीदोदाहरणानि । तत्रापि ऐच्छिकस्यानेकव्यक्तिबोधोद्देश्य

(अ १। पा. २। आ ३) (सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४।)

द्वाविति । (कै)

अत्रोदात्तशब्दो धर्मिपर ॥ आदेशस्यापि तथात्वे एकशेषा-
नर्थक्यमत आह

आदेशोऽपीति । (कै)

अत्रोदात्तशब्दधर्मपर इति भाव । विधीयमानानेकोदात्तस्य
“उभे वनस्यत्यादिषु युगपद्” (६। २। १४०) इत्यादौ समा-
वेशदर्शनादिति तात्पर्यम् ॥

तेनेति । (कै)

पर्यायेणेति भाव ॥ नन्वश्वशब्दे श्रूयमाणोदात्तानुदात्तयोरनु-
ग्रहायान्तरतमपरिभाषयोभयस्वरक एवादेशो भविष्यतीति चेन्न ।
तेनैव रूपेण सादृश्यग्रहणमित्यत्र नियामकाभावेन पर्यायस्य
दुर्वारत्वात् । यत्तु इत्थं इत्थं इत्येकशेषे एक आदेशोऽलूपत्वादन्त्यस्य

ग्रस्यते तत्रावरतो द्वयो सरूपयोर्निवृत्तिर्वक्तव्या । स्यात् । एवमप्येतस्मिन्
सति किञ्चिदाचार्यं सुकरतरक मन्यते सुकरतरक चैकशेषारम्भ मन्यते ॥
किं पुनरयमेकविभक्तावेकशेषो भवति । एव भवितुमर्हति । एकविभक्ता
विति चेन्नाभावाद्भिक्ते । वा ॥ एकविभक्ताविति चेत्तन्न । किं कारणम् ।
अभावाद्भिक्ते । न हि समुदायात् परा विभक्तिरस्ति , किं कारणम् ।

दोषमाह । अश्वश्चाश्वश्चेति । भा ॥ ह्युदात्तवत इति । भा । द्वावुदात्तवन्ताव-
श्वशब्दौ यस्य समुदायस्य स ह्युदात्तवान् समुदाय । आदेशोऽपि द्वावुदात्त-
वन्तावुदात्तगुणयुक्तावकारौ यस्येति ह्युदात्तवानुच्यते । एतच्चोपलक्ष्य तेन

कस्यनेकविभक्तितशब्दप्रयोगस्य घटोऽयं घटोऽयमिति वज्रशो दर्शनेन
तद्वदेव सह विवक्षाया घटावित्यादिद्वन्द्वस्य दुर्वारत्वात् । एतेन व्यर्थेषु च

(सरूपाणामेकशेष एकभिभक्तौ । १ । २ । ६४ ।) (अ १ । पा २ । आ ३)
 स्यात् । सूत्र तु अनेकाल्सु चरितार्थं ततः सर्वर्णदीर्घं “दीर्घाद्”
 इति पूर्वसर्वर्णदीर्घनिषेधे यणिथाविति स्यादित्याहुः ॥ तत्र
 “सरूपाणामि”ति वज्रवचनेन प्रत्येक स्थानिवत्त्वबोधनेन रमा-
 गमन्यायेन सर्वनिवृत्तेरदोषात् ॥ “लोप्यलोपि” पदयोः पौन-
 रक्त्यमाशङ्क्याह

लोपनीयस्येति । (कै)

लोपपदम “ऋहलोरिति” ण्यदन्तम ॥

सम्बन्ध इति । (कै)

कृत्तद्धितसमासेभ्यो भावप्रत्ययस्य सम्बन्धाभिधायकत्वादिति
 भावः ॥

एकैवेति । (कै)

गर्गस्यापत्यानीति विवक्षणादिति भावः ॥

१ अ ६ । पा १ । सू १०५ ॥ २ अ ३ । पा १ । सू १२४ ॥

अप्रातिपदिकत्वात् । अनु चार्थवत् प्रातिपदिकमिति (१ । २ । ४५)
 प्रातिपदिकसंज्ञाभविष्यति । नियमान्न प्राप्नोति । अर्थवत् समुदायानां
 समासग्रहणं नियमार्थमिति (१ । २ । ५४) ॥ यदि एन एथक् सर्वेषां
 विभक्तिपराणामेकशेष उच्यते । एथक्सर्वेषामिति चेदेकशेषे एथग्विभक्त्युप-
 लब्धिसदाश्रयत्वात् । वा ॥ एथक्सर्वेषामिति चेदेकशेषे एथग्विभक्त्युपलब्धिः

द्वानुदात्तस्य द्वानुदात्त आदेशः प्राप्नोति ॥ लोप्यलोपितेति । भा । लोपनीयस्य
 लोपित्वं लोपसम्बन्धो न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ गर्गा इति । भा । प्रकृतिरर्थामेदा-

मुक्तसंशयमिति वार्तिकं दृष्ट्वा नामार्था एवेहोदाहरणमिति भ्राम्यन्त
 परास्ता । न च पदार्थतावच्छेदकमेदाभावाद् द्वन्द्वप्रसक्तिर्नेति वाच्यम् । “चार्थे

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

२०१

(अ १।पा २।आ ३) (संख्यानामेकशेष एकविभक्तौ। १।२।६४।)

बहव इति । (कै)

अपत्याना बहवत्वात् ॥ नन्वेकस्या प्रकृते कथं बहव परेऽत
आह

यजा कृतेऽथेति । (कै)

यद्यपि जातेरेकैकव्यक्तियङ्गत्वं व्यक्तिद्वारकमेव परत्वं च तथाप्य-
व्यवहितव्यक्तिद्वारकं सर्वगतजाते परत्वमित्यभिमानः । व्यक्तिपक्षे-
ऽपि विजातीयव्यक्तियवधानमेव व्यावर्त्यते न सजातीयं तद्व्यव-
धानमित्यन्ये ॥

प्रत्ययानामेवेति । (कै)

समानाकारत्वादिति भावः ॥ इदं चिन्त्यम एकविभक्तौ इत्युक्त्वा
तत्प्रकृतित्वाऽयोग्यत्वात् केवलप्रत्ययानामेकशेषाप्राप्तेः । गगसहिता-
नामेव हि तत्प्रकृतिता ॥

प्राप्नोति । किमुच्यत एकशेषे पृथग्विभक्त्युपलब्धिरिति यदा समयः कृतो
न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न केवलं प्रत्यय इति । तदाश्रयत्वात् प्राप्नोति ।
यत्र हि प्रकृतिनिमित्ता प्रत्ययनिवृत्तिस्तत्राप्रत्ययिकाया प्रकृतेः प्रयोगो
भवति । अग्निचित् सोममुदिति (६।१।६८) यथा । यत्र च प्रत्यय-
निमित्ताप्रकृतिनिवृत्तिस्तत्राप्रकृतिकस्य प्रत्ययस्य प्रयोगो भवति । अधुना

देकैव । यच्च प्रत्ययास्तु बहवः । यजाकृतेष्वेकत्वाद् व्यवधानाभावाद्नेक-
स्यापि प्रत्ययस्य परत्वं न विरुध्यते । तत्र गर्गं य य इति स्थिते यदा गर्ग-
शब्दमुक्त्वा प्रत्ययानामेवैको यशब्द आदेशः क्रियते तदा तस्य बहुवचनत्वान्मुक्त्वा

द्वन्द्वं” (२।१।२६) इति सूत्रेण साहित्यमात्रे तद्विधानात् । तस्य
चेतरेतरयोगद्वन्द्वे एकशेषे च विशेषणत्वं प्रयोगोपाधिकं वा । समाहारद्वन्द्वे

(सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १।२।६४ ।) (अ १ पा २। आ ३)

विरूपाणामिति । (कै)

अन्ययशब्दयोरपि गर्गापत्यत्वेनैव बोधकत्वात् समानार्थत्व
बोध्यम् ॥

वद् (कै)

इत्युक्तिस्तु सप्रतिपन्नविषयाभिप्रायेण ॥ नन्वादिशमानगर्ग-
शब्दान्तर्गतयशब्दस्यान्यत्वेन कथं यजन्तत्वापीत्यत आह

आदेशपक्षेऽपीति ॥ (कै)

वचनसामर्थ्यादिति । (कै)

लुग्वचनसामर्थ्यादिति भावः ॥

यञ् बुद्धीति । (कै)

एतेनावयवस्याप्रत्ययत्वात् लुगसंभव इति परास्तम् ॥

इयानिति यथा (५।३।१७, ३॥ ६।४।१४८॥ ५।२।४०॥ ६।
३।६०॥ ६।४।१४८) । अस्तु । सयोगान्तलोपेन सिद्धम् (८।२।
२३) । कुतो न खल्वेतत् परयोर्द्व्यशब्दयोर्निवृत्तिर्भविष्यति न पुन
पूर्वयोरिति । तत्रैतत् स्यात् पूर्वनिवृत्तावपि सत्या सयोगादिलोपेन
सिद्धमिति (८।२।२६) । न सिध्यति । तत्रावरतो द्वयोः सकाशयो

सिध्यति । यदा तु विरूपाणामपि समानार्थानामेकशेषवदेक आदेशः सप्रज्ञ-
तिक क्रियते तत्र गर्गय इत्यस्यान्ययोश्च यशब्दयोर्गर्गयशब्द आदेशः । तत्र
यशब्दान्तस्य बङ्गु इति न तु प्रत्ययमात्रस्येति भावः । यजन्त यद् बङ्ग-

तु प्राधान्येन भानमित्यन्यदेतत् । न चैवमपि घटकलशाविद्यादिद्वन्दापत्तिः ।
विरूपाणामपि समानार्थानामिति वार्त्तिकेन एकशेषात् । वस्तुतस्तु सौत्र
एवायमर्थः । रूप्यते बोध्यते इति रूपम् । अर्थः समान रूप्येयमिति

(अ १। पा २। आ ३) (सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ। १। २। ६४।)

लौकिकस्य गोचस्येति । (कै)

प्रवराध्यायप्रसिद्धस्येत्यर्थ । ‘यस्कादिभ्य’ (१ ४। ६३) इत्यतो
“गोच” इत्यनुवृत्त्या गोचबहुत्वे वर्त्तमानस्य यत्रान्तस्य लुगिति
व्याख्यानात् । इदं च^१ प्रकृतिबहुत्वे वर्त्तते । न तु गोचबहुत्वे
इत्यदोष इति भावः ॥

लौकिकस्येति (कै)

सिद्धान्तस्वरूपकथनम् ॥ एकग्रहणविषय प्रश्न इत्यभिप्रायेणो-
त्तरयति भाष्ये

पय इति । (भा)

भिन्नविभक्त्यावृत्त्यर्थमेकग्रहणमिति भावः ॥ ननु भावे
सरूपाणां द्वन्द्वापत्तिरत आह

१ प्रतिप्रकृतिबहुत्वे । क ॥

अवयव प्रसज्येत । यत्र च सयोगान्तलोपो नास्ति तत्र च न सिध्यति । क्व च
सयोगान्तलोपो नास्ति । द्विवचनबहुवचनयोः ॥ यदि पुनः समास एकशेष
उच्यते । किं कृतं भवति । कश्चिद्वचनलोपः परिहृतो भवति ॥ तत्तर्हि
समासग्रहणं कर्त्तव्यम् । न कर्त्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्त्तते । क्व प्रकृतम् । तिष्ठ
पुनर्वसोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् (१। २। ६३) इति ॥

स्त्विति । भा । आदेशपक्षोऽपि वचनसामर्थ्यात् सारूप्यात् यज्वुद्भुत्यादाद्य-
चान्तमेतदित्याश्रीयते ॥ काश्यपा इति । भा । काश्यप इवायं तत्प्रतिप्रकृति-
रिति “इवे प्रतिप्रकृतौ” (५। ३। ६६) इति विहितस्य कनोः । “जीविकार्थे

सरूपा । “ज्योतिर्जनपद” (६। ३। ८५) इति समानस्य स भावः । सरू-
पाश्च सरूपाश्च तेषामिति एकशेषेण व्याख्यानात् । न च स्वाङ्गे स्वव्यापारा-

(सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १ । २ । ६४ ।) (अ १ । पा २ । व्या ३)

जातिरिति ॥ (कै)

द्रव्यमिति । (कै)

१तत्र प्रत्यये शब्दनिवेश इति न्यायात् तत्तद्व्यक्तिप्रतिपादनाय
नानाशब्दप्रयोग प्राप्नोतीत्यर्थ ॥

उपलक्षणं त्विति । (कै)

यो रक्तवासा स देवदत्त इत्यादौ १रक्तवासस्त्वद् इत्यर्थ ।
अन्यथानन्यात् तत्र शक्तिग्रहो न स्यात् । केवलाव्यक्तिरेव शब्दार्थ ।
२जाते शक्तिग्रहे प्रकारत्वेऽपि न तत्र शक्यतावच्छेदकता नापि
शक्यता ॥ शुद्धव्यक्तिरेव च शब्दाद् भान शब्दस्यैव बोधे प्रकारतया
न निर्विकल्पत्व तस्य । तत्पक्षे चानुगतधर्माभानान्नतेनानुगताने-
कव्यक्तिबोधसम्भव इति सूत्रमिति भाव ॥

१ तत्र हि प्रत्यर्थम् । इ ॥

२ रक्तवासस्त्वत् । क । इ ॥

३ केवलाव्यक्तिरेवशब्दार्थं जाते शक्तिग्रहो न स्यात् इत्यधिकम् क पुस्तके ॥

समास इति चेत् स्वरसमासान्तोष दोष । वा ॥ समास इति चेत् स्वर-
समासान्तोष दोषो भवति । स्वर । अश्वश्चाश्वश्च अश्वौ । समासान्तोदात्तत्वे
(६ । १ । २२३) ह्यत एकशेष प्राप्नोति । इदमिह सम्प्रधार्यम् । समा-
सान्तोदात्तत्व क्रियतामेकशेष इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात् समासा-

चापण्टे' (५ । ३ । ६६) इति लुप् तत काश्यपश्च काश्यपश्च काश्यपश्चेति
प्रतिष्ठतिप्रचयविवक्षायामेक काश्यपशब्द प्रयुज्यते सच बहुर्थोऽनन्तश्चेति

योग वाक्यापरिसंपात्तिन्यायादिति वाच्यम् । उद्देश्यतावच्छेदकरूपाक्रान्त-
तया "तुल्यास्यप्रथमम्" (१ । १ । ६) इति बत् स्वस्मिन्नपि प्रवृत्ते । एतद्

(अ १। पा २। आ ३) (सारूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६३ ।)

विशिष्टगुणक्रियाविषयतयेति । (कै)

तदाश्रयत्वेनोपलक्षितानि इत्यर्थः ॥ 'अपरे तु "किमर्थम्"
इति प्रश्नभाष्यस्य तन्त्रेणैव सिद्धिरित्याशयः । तन्त्रकारणं च
शब्दानां तुल्यरूपता यथाच्चा भज्यन्ता भक्ष्यन्ता दीव्यन्तामिति ॥

प्रत्यर्थमिति । (भा)

अच्चा दीव्यन्तामच्चा भज्यन्तामच्चा भक्ष्यन्तामित्यादौ वाक्ये
प्रत्यर्थशब्दनिवेशस्यापि दर्शनात् कदाचित् तादृशप्रयोगे सहविव-
चायां प्राप्तद्वन्द्वनिवृत्त्यर्थं सूत्रमावश्यकमित्याशयः ॥

किमिदं प्रत्यर्थमिति । (भा)

अर्थावर्थौ प्रतीत्यादेरपि तदर्थस्य सभवात् प्रश्नः । एकवचना-
न्तेन विग्रह इत्युत्तरम् ॥ नैकेनेति । (भा) नैकेनैवेत्यर्थः ॥

१ अपरे इत्यारभ्य यथाच्चा इत्यन्तं नास्ति कः पुस्तके ॥

न्तोदात्तत्वम् । समासान्तोदात्तत्वे च दोषो भवति । खरः ॥ समासान्तः ।
ऋक्च ऋक्च ऋचौ । समासान्ते (५ । ४ । ७४) कृतेऽसारूप्यादेकशेषो
न प्राप्नोति । इदमिह सम्यगर्थम् । समासान्तः क्रियतामेकशेष इति
किमत्र कर्त्तव्यम् । परत्वात् समासान्तः । समासान्ते च दोषो भवति ॥
अङ्गाश्रये चैकशेषवचनम् । वा ॥ अङ्गाश्रये च कार्य्य एकशेषो वक्तव्यः । स्वसा

लुक् प्रसङ्गः । लौकिकस्य गोत्रस्य तत्र ग्रहणमिति परिहार उत्तरत्र वक्ष्यते
इतीह नोक्तः ॥ पथ इति । भा । उत्तरत्रार्थविप्रतिषेधादिति प्रत्याख्यानं
करिष्यते । किमर्थं पुनरिति । भा । जातिः शब्दार्थः । तस्यास्त्वैकत्वात् अनेक

विषयविवेचनं तु "अ इ उण्" (शिवसू- १ ।) इत्यत्रैव कृतम् । अत एव
जननीं वाचिनो मातृशब्दस्य धान्यमापवाचिनस्तृजन्तस्य च एकशेष निषेद्धः

(संरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १ । २ । ६४ ।) (अ १ । पा २ । अ ३)

अनेकशब्दत्वमिति । (भा)

अनेकशब्दत्वमेवेत्यर्थ ॥

एकेनापीति । (भा)

अपिना वाक्यसमूह । शास्त्रेण सह विवक्षाविषयशास्त्रीयद्वन्द्व-
स्यैव वारणाद् इति भाव ॥

किमिदमिति । (भा)

अत्रा इत्यादावेवाप्रत्यर्थशब्दनिवेशस्यापि दृष्टत्वेन विरूपविषये-
ऽपि लाघवायैकशब्दप्रयोग एव प्राप्तेऽनेकशब्दप्रयोगाय विरूपाणा-
मनेकशेष एव कुतो नारभ्यत इत्यर्थ इत्याहुः ॥

हेतुरहितमिति । (कै)

प्रत्यर्थमित्यादिस्तु न हेतु । अपचष्टत्तिवादिति भाव ॥ अत
एव भाष्ये “दृष्टान्तमाख्याय” इत्युक्तम् ॥

च खसारौ च खसार । अङ्गाश्रये ([२ । ४ । ७१ ॥ ६ । ३ । २५ ॥] ७ । ३ ।
११० ॥ ६ । ४ । ११) छतेऽसारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति । इदमिह सम्प्रधा-
र्यम् । अङ्गाश्रय क्रियतामेकशेष इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादङ्गाश्रयम् ।
तिङ्समासे तिङ्समासवचनम् । वा ॥ तिङ्समासे तिङ्समासो वक्तव्य ॥
एक तिङ्ग्रहणमनर्थकम् । समासे तिङ्समास इत्येव । नानर्थकम् । तिङ्-

शब्दाप्रयोगः । आश्रयगतसंख्याप्रतिपादनाय च द्विवचनबहुवचने भविष्यत
इति प्रश्न । त्रय पदार्थ उपलक्षण त्वाकृतिरिति दर्शने सूत्रमारब्धव्य-
मित्याह । प्रत्यर्थमिति । भा । यावन्ति त्रयाणि विशिष्टगुणक्रियाविषयतया

प्रवृत्ते माहमात्रो प्रतिषेध संरूपत्वादिति वार्तिके खान्तर्गते माहमात्रो-
रित्यत्रापि निषेधप्रवृत्ति । नन्वर्थविशेषोपहितयोरेव तत्रानुवाद । अन्यथा

(अ १। पा २। आ ३) (सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४।)

विरूपानेकशेष इति । (कै)

नन्वेकशेष इत्यस्यानेकस्य शेष इत्यर्थो वा एकशेषो नेत्यर्थो वा एकशेषभिन्नो भवति इत्यर्थो वा । नाद्य । त्रिषु प्रतिपादेषु द्वयो प्रयोगापत्ते । शेषशब्दस्वारस्येनैकनितृत्तेरावश्यकत्वात् । न द्वितीय । एकशेषाप्राप्त्याऽसम्भवात् इति चेन्न । तृतीयेदोषात् तत्रापि भिन्न-शब्देन द्वन्द्व एव न तु वाक्य “^१वृद्धो यूना” इत्यादौ प्रसिद्धैकशेषस्य पुष्पवन्तौ इति न्यायेन सह विवक्षाविषयस्यैव सत्त्वेन तद्विन्नस्य सह विवक्षाविषयस्य ग्राह्यीयस्यैव ग्रहीतुमुचितत्वात् । तत्रेदं वचनं न घटपटावित्यादिविषयम् अप्रत्यर्थशब्दनिवेशे शब्दानान्तुल्यरूपताया बौजलेन तदभावेन तस्याप्राप्ते । किन्तु जननीपरिच्छेदकादिवाच-कमात्रादिशब्दविषय तयोरौजसादौ वैरूप्यात् । अत्रापि विभक्ता-

१ वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेष । १ । २ । ६५ ॥

समासे प्रकृते (२। १। ७२-गणसू) तिङ्समासो वक्तव्य ॥ तिङविधि-प्रतिषेधश्च । वा ॥ तिङ्च कश्चिद्विधेय कश्चित् प्रतिषेध्य । पचति च पचति च पचत । त शब्दो विधेयस्तिशब्द प्रतिषेध्य ॥ यदि पुनरसमास एकशेष उच्यते । असमासे वचन लोप । वा ॥ यद्यसमासे वचन लोपो वक्तव्य ॥ ननु चोत्पत्तैव वचनलोपं चोदिता स्म । द्विवचनबहुवचनविधिं

विवक्षितानि तावता शब्दानामेकैकार्थोपक्षयाणां प्रयोगे प्राप्ते एकशेषारम्भ इत्यर्थः ॥ किमिदमिति । भा ॥ यदि हेतु रहित दृष्टान्तमाश्रित्यविरूपानेकशब्दप्रयोगदर्शनात्सरूपैकशेष आरभ्यते तदा सरूपैकशब्दप्रयोगदर्श-

जननी वाचिनीरपि निषेधापत्ते तत्कथं शब्दरूपपरे स्वान्तर्गते निषेधप्रवृत्तिरिति चेत् “प्रकृतिवदनुकरणम्” इत्यतिदेशादिति गृह्यात् । सूत्रमते

(संख्याणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।) (अ १। पा २। आ ३)

वित्यावश्यकम् अन्यथा हरितवर्णविशिष्टस्त्रीहरिणस्त्रीवाचकयो-
र्हरिणीशब्दयोस्तद्धिते वैरूप्येणानेकशेषापत्ते । विभक्तिसामानाधि-
करणेन च वैरूप्यान्वयोऽन्यथाऽसम्भवात् । तच्चेद न विधायकम्
“^१चार्थं द्वन्द्व” इत्यनेनैवसिद्धे किन्तु नियमार्थं तेन लोकसिद्धसह-
विवक्षाविषय तत्र व्यावृत्ति । तथा विरूपाणामेव द्वन्द्व इति च
नियम । अन्यथैकशेषारम्भेणस्य समफलकत्वानापत्ति । तस्यासे हि
स । येन नाप्राप्तिन्यायेन द्वन्द्वबाधक इति संख्याणा^१ द्वन्द्वाभाव-
स्यष्टत्वात् । अनेकशेषपदेन चावृत्त्या विरूपाणा^१ तन्वन्यायसिद्ध-
लौकिकैकशेषाभावोऽपि बोध्यते ॥ न वा स्वार्थस्यैकशेषारम्भे कथ
सिद्धि । आवृत्त्यासंख्याणामेवैकशेष इति नियमस्याप्यङ्गीकारात्

१ अ २। पा २। सू २६ ॥ २ द्वन्द्वाभावस्येष्टत्वात् । क ॥ ३ तत्र ॥

द्वन्द्वप्रतिषेधे च वक्ष्यति तदर्थं पुनश्चोच्यते ॥ द्विवचनबहुवचनविधि । वा ॥
द्विवचनबहुवचनानि विधेयानि । वृत्तश्च वृत्तश्च वृत्तौ । वृत्तश्च वृत्तश्च
वृत्तश्च वृत्ता इति ॥ द्वन्द्वप्रतिषेधश्च । वा ॥ द्वन्द्वस्य च प्रतिषेधो वक्तव्य ।
वृत्तश्च वृत्तश्च वृत्तौ । वृत्तश्च वृत्तश्च वृत्तश्च वृत्ता इति । चार्थं द्वन्द्व
(२। २। २६) इति द्वन्द्व प्राप्नोति । नैष दोष । अत्रवकाश एकशेषो

नादिरूपानेक शेष किमिति नारम्भ्यत इति प्रश्न । प्रयोगान्तु शब्दप्रज्ञा
वनुगम्यमानाया न कि चिदारब्धव्यम । द्रव्यपदार्थपक्षेपि स्वभावादेक
शब्दोऽनेकमर्थं द्यादिवत् प्रत्यावधिष्यति । अन्यथा एकशेषारम्भेपि कथ

तूत्तरसूत्रादेवकारोचानुब्रूयते । तेन एकविभक्तौ यानि संख्याण्येवेति
व्याख्यानात् परिच्छेदवाचिनश्च “अमृत” (६। ४। ११) इति सर्वनामस्थाने
दीर्घविधानात् असंख्यादेकशेषाभाव । न च वाचनिकैकशेषविरहेऽपि

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

२०६

(अ १। पा २। अ ३) (सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ। १। २। ६४।)

इति बोध्यम् ॥ ननु विरूपाणां भिन्नार्थानां नैकस्थानेकार्थाभिधान-
शक्तिमत्वमित्येकशब्दाप्रयोगाच्चानेकशेष आरम्भणीयोऽत आह

प्रयोगाच्चिति । (कै)

“व्युत्पादनार्थं वा” इति पाठे “वा” शब्दश्चार्थः । कश्चिद्
“चे”त्येव पाठः ॥

प्रयोगानुसरणे इति । (कै)

प्रयोगाणां शास्त्रेणानुसरणे अन्याख्याने इत्यर्थः ॥

लाघवायेति । (कै)

सुराशब्दोपदेशेनापशब्दनिवृत्तिवदेकशेषारम्भेणानेकशेषनिवृत्ते

सिद्धत्वादिति भावः ॥

इन्द्रवाक्ष्यते । सावकाश एकशेष । कोऽवकाश । तिङन्तान्यवकाशः ॥
यदि पुन एवम् सर्वेषां विभक्त्यन्तानामेकशेष उच्यते । किं कृतं भवति ।
• कश्चिद्वचनलोपः परिहृतो भवति । विभक्त्यन्तानामेकशेषे (वा) विभक्त्य-
न्तानामेकशेषे विभक्त्यन्तानामेव तु निवृत्तिर्भवति । एकविभक्त्यन्तानामिति
तु एवम् विभक्तिप्रतिषेधार्थम् । वा ॥ एकविभक्त्यन्तानामिति तु वक्तव्यम् ।

प्रत्ययक स्यात् । न हि स्वतोऽसतो शक्तिराचार्य्येण कर्तुं शक्यते । मन्वुद्धि
व्युत्पादनार्थं च यथास्थितप्रयोगानुसरणे कोनुरोधः सरूपैकशेषारम्भे न
पुनर्विरूपाणामेकशेषारम्भे । लाघवायैकशेषारम्भश्चेत्तत्र । लघीयसौ विरूप-
प्रतिपत्तिः । तत्र हि प्रवृत्तिविषया बुद्धिरेकरूपैव भवति । एकशेषे तु

श्लिष्टरूपकस्थल इव तन्तन्यायाश्रयेण पाक्षिक एकशेषो मादमात्रो स्यादे-
वेति वाच्यम् । यान्येकविभक्तौ सरूपाण्येव तेषामेवैकशेष इति नियमात् ।
न चैव घट घटाविति पाक्षिक दुर्वारमिति वाच्यम् । तन्नावृत्त्याद्याश्रयणेन

यदा तु द्वयोरिति । (कै)

सरूपौ च सरूपाश्च इत्येकशेषेण निर्देशादिति भावः । एवं चावरतोदयोरिति भाव्य यत्र बहूनामेकशेषस्तद्विषयमेवेति तात्पर्यम् ॥ नन्वेकशेषारम्भस्य गुरुत्वेन सुकरत्वमेव नास्ति कुत सुकर-
तरकत्वमित्यतः (सुकरकत्वम् । इ। क।) आह

एवं हीति । (कै)

‘पृथक् प्रकरणतया “वृद्धो यूना” इत्याद्यर्थं चैकशेषावश्यं वाच्यम् इति भावः ॥

सख्येति । (कै)

‘तेनैकदिग्’ (४। १। ११२) इति वत् समानवाचित्वे पृथक् सर्वेभ्य उत्पन्नाया विभक्तेर्निमित्तत्वलाभादार्त्तिकोत्थान भज्येत । एवं चैकशेषविषयरूपसमुदायादेकत्वं सख्याविशिष्टविभक्तौ परत एकशेष

१ पृथक् प्रस्थानतया । इ ॥

२ अ १। पा २। सू ६५ ॥

किम्प्रयोजनम् । पृथग् विभक्तिप्रतिषेधार्थम् । पृथग् विभक्त्यन्तानां मा भूत् । ब्राह्मणाभ्यां च कृत ब्राह्मणाभ्यां च देहि । न वार्थविप्रतिषेधाद्युपपन्न-
भावः । वा ॥ न वैष दोषः । किं कारणम् । अर्थविप्रतिषेधात् । विप्रति-
षिद्धावेतावर्थौ कर्त्ता सम्प्रदानमित्यशक्यौ युगपन्निर्देशुम् । तयोर्विप्रति-

प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयेति प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गः । अवरतोदयोरिति । भा । यदा अयं आमेक शिष्यते तदा द्वयोर्निवृत्तिर्वक्तव्या व्याख्येयेत्यर्थः । शेषशब्दस्य निवृत्तिविशिष्टावस्थानवाचित्वात् । यदा तु द्वयोरेकशेषस्तदैकस्य निवृत्तिः । अतुष् प्रभृतीनां त्वेकशेषे त्रिप्रभृतीनां निवृत्तिरिति प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षण-
सरूपाणामेकशेष एवेत्यपरनियमाश्रयणात् । तस्मात् घटकुम्भौ कुम्भकुम्भौ भाटभ्यां चैव अर्त्तिकमनिवृत्तित्वं प्राप्तं सूत्रेणानेन वार्यते । “घटभृवि”

(अ १। पा २। आ १) (सख्यानामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६० ।)

इत्यर्थः । किमिति प्रश्न इति भावः ॥ प्रष्टुराशय विज्ञातुमाहेतरो
भाष्ये “एवमि”त्यादि ॥ प्रष्टा स्वाशयमाह “एके”त्यादि ॥ “सख्या-
भेदावगमे” दित्वाद्यवगमे इत्यर्थः । एवमपि प्रातिपदिकादित्येक-
त्वस्य विवक्षाया न मानमत आह

गुणे चेति । (कै)

सख्यार्थत्वादिति भावः ॥

यथा कर्तुरिति । (कै)

कर्तुरित्येति भावः ॥

लक्ष्यसिद्ध्यर्थमिति । (कै)

एव च पशुना इत्यादिदृष्टान्तदानमभ्युच्चयो विधेयगता सख्या
विवक्षिता नानुवाद्यगतेत्येव मौमासकमर्थ्यादेति भावः ॥ वस्तु तस्तु

विद्वत्पाद्यग्रपदचन न भविष्यति ॥ अनेकार्थाश्रयस्य पुनरेकशेषः । वा ॥
अनेकमर्थं सम्प्रत्याययिष्यामौत्येकशेष आरभ्यते । तस्मान्नैकशब्दत्वम् । वा ॥
तस्मादेकशब्दत्व न भविष्यति ॥ अयं तर्हि दोषः । कश्चिदचनलोपो द्विवचन-
बहुवचनविधिर्द्वन्द्वप्रतिषेधश्चेति ॥ यदि पुन प्रातिपदिकानामेकशेष उच्यते ।
किं कृतं भविष्यति । वचनलोप परिहृतो भवति ॥ प्रातिपदिकानामेक-

विषयभेदाद् बुद्धिगौरवापत्तिरित्यर्थः । सुकरतरक चेति । भा । एव हि
प्रकरणमभिन्नरूप भवति “वृद्धो यूने”त्यादिभिः सूत्रैरेकशेषस्य विधानान् ।
अनेकशेषाश्रमे त्विह पृथक् प्रस्थानतया गौरव स्यादित्यर्थः । किं पुनरिति ।
भा । किमयमेकशब्दः सख्यावाची तुल्यतावाची चेति प्रश्नः । एव भवितु-

त्यादि सिद्धिस्तु स्यादेवैतद् विनापि हि” । जातिपक्षे व्यक्तिपक्षेऽप्येति
निष्कर्षसंग्रहः । स्यादेतत् । देव देव इत्यादावपि तर्ह्येकशेषः प्राप्नोति । न
चैकविभक्तावित्यनेन तद्वारणम् । तस्य सारूप्योपलक्षणात्वादेकशेषस्य चानै-

(सख्याणामेकशेष एकविभक्तौ । १।२। ६४ ।) (अ १। पा २। आ ३)

समुदायस्य प्रातिपदिकत्वाभावादिति भाष्ये उक्तप्रातिपदिकत्व-
पर्याप्त्यधिकरणात् प्रत्यय इति सूत्रार्थः । न हि प्रातिपदिक-
समुदाये प्रातिपदिकत्वम् । यथा जनपदसमुदाये न जनपदत्व-
मिति कैयटोक्तार्थोपयोगश्चिन्त्यः । परस्परापेक्षायां कार्यविशेष इति
शेषः ॥ समुदायार्थः समूहरूपः ॥

समुदाय इति । (कै)

समुदायोऽपीत्यर्थः ॥

न तु सुबन्तानामिति । (कै)

भेदसमर्गद्वारकार्यवतामुपलक्षणमिदम् ॥

शेषे मातृमात्रो प्रतिषेधः सत्पत्वात् । वा ॥ प्रातिपदिकानामेकशेषे मातृ
मात्रो प्रतिषेधो वक्तव्यः । माता च जानयित्री मातारौ च धान्यस्य
मातृमातारः । किं कारणम् । सत्पत्वात् । सत्पदानि ह्येतानि प्राति-
पदिकानि ॥ किमुच्यते प्रातिपदिकानामेकशेषे मातृमात्रो प्रतिषेधो वक्तव्यः
इति न पुनर्यस्यापि विभक्त्यन्तानामेकशेषस्तेनापि मातृमात्रो प्रतिषेधः

मिति । भा । सख्यावाचित्वेनैकशब्दस्य प्रसिद्धतत्वात् । नाभावादिति ।
भा । “उयाप्रातिपदिकादि”त्यत्रैकवचनान्तानामेव इन्द्र कियते । वर्ति-
पदार्थानां सर्वत्र सख्याभेदावगमे प्रमाणाभावात् । श्रुते च सख्याविवक्ष्यते
यथा पशुना यजेतेति । एव चैकैकस्मात् प्रातिपदिकात् खादिभिरुत्पत्तयः न
तु समुदायात् । यत्र कचिद्गुणोऽपि सख्या न विवक्ष्यते यथा “कर्तुरीक्षित-

मित्तिकत्वात् । अथ वक्ष्यमाणरीत्या एकशेषविशेषणता ब्रूये तथाप्य-
निस्तारः । देवदेव इत्याद्यापि षष्ठी समासादुपरि एकविभक्ते सत्त्वात् ।
अतर्वर्तिन्योस्तु लुकास्तत्वेन प्रत्ययसत्त्वानाभावात् । अत्राहुः । सह

(अ १। पा २। आ ३) (सारूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।)

तुल्येति । (कै)

यथा “एकदिग्” इत्यादौ प्रसिद्धतरार्थानुपपत्तौ प्रसिद्धार्थ-
परिग्रहो न्याय्य इति भावः । तुल्यत्वं भेदाधिष्ठानं तेन पृथक्सर्वभ्य-
शब्दतोऽर्थतश्च । तुल्यायां विभक्तौ परत एकशेष इति तात्पर्यम् ॥
अर्थतश्च इत्युक्ते प्रथमा द्वितीया द्विवचनान्तानां नैकशेषः । विनि-
गमनाविरहादर्थतश्चेत्यस्य लाभः । तदाह

वृक्षस् (कै)

इत्यादि ॥

केवलानामिति । (कै)

निवृत्तप्रकृतौनामित्यादि ॥ भाष्ये

वक्तव्यं स्यात् । तस्यापि ज्ञेयानि क्वचिद्विभक्त्यन्तानि सारूपाणि । मातृभ्यां
च मातृभ्यां चेति । अथ मतमेतद्विभक्त्यन्तानां सारूप्ये भवितव्यमेवैकशेषे-
णेति प्रातिपदिकानामेवैकशेषे दोषो भवति । एवं च कृत्वा चोद्यते ।
हरितहरिणश्चेतश्चेनरोहितरोहिणानां स्त्रियामुपसंख्यानम् । वा ॥ हरित-

तममि”ति हयोर्वृद्धनां वेष्टिततमस्य कर्म सञ्ज्ञा प्रवर्तते तत्र नान्तरीयक
सारूपाया उपादानमिति लक्ष्यसिद्ध्यर्थमाश्रीयते । ननु चेति । भा । अथ
यवार्थातिरेकेण परस्परपेक्षायां सत्त्वा समुदायार्थोपपन्नात् सारूप्यसमु-
दायाभिनिवेशिन्येका प्रातिपदिकसञ्ज्ञास्ति तथा सारूप्यसमुदाय एक प्राति

विवक्षायामेव एकशेषः । इतरेतरयोगद्वन्द्वस्य विषये इति यावत् । यच्च
लूनेकस्यार्थस्य मिलितस्येतरान्वयः स तथाभूतो विषयः । उक्तं च* “अनुस्यूतेव

* अनुस्यूते च भेदानामेका प्रत्योपजायते ।

यदा सचविवक्षां तामाच्छेद द्वैकशेषयोः ॥ इति पाठोऽपि दृश्यते ॥

(सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४।) (अ १। पा २। व्या ३)

तदाश्रयत्वादिति । (भा)

वज्रघ्नीहेस्तु विभक्त्याश्रयत्वात् तद्वक्तृत्येकशेषस्येत्यर्थः ॥

न केवला (भा)

इत्यस्य च अनुत्पन्नप्रत्यया प्रकृति प्रकृतेरनुत्पन्नस्य प्रत्ययो न प्रयोक्तव्य इति तात्पर्यमिति भावः ॥

अधुनेति । (भा)

यदेदमोधुना प्रत्यय इशोलोपस्य तदेद निमित्तापायपरिभाषा नास्त्येव इत्यन्यत्र प्रपञ्चितम् ॥

संयोगान्तेति । (भा)

एवं च निवर्त्तमानवृत्तशब्दसम्बन्धिविभक्तिश्रवणप्रसङ्गरूपो दोषो वारित इति भावः ॥

१ एव वर्त्तमान- । इ ॥

हरिणश्येतश्येनरोहितरोहिण्याना स्त्रियामुपसख्यान कर्त्तव्यम् । हरितस्य स्त्री हरिणी । हरिणस्यापि हरिणी । हरिणी च हरिणी च हरिण्यौ । श्येवस्य स्त्री श्येनी । श्येनस्यापि श्येनी । श्येनी च श्येनी च श्येन्यौ । रोहितस्य स्त्री रोहिणी । रोहिणस्यापि रोहिणी । रोहिणी च रोहिणी च

यदिकमिति स्वाद्युत्पत्तिरविरुद्धा । अर्थवत् समुदायानामिति । भा । अविशेषेण नियमो न तु सुवन्तानामेवेति मन्यते । इदानीं तुल्यपर्यायमेकशब्दमाश्रित्याह । एतक सर्वेषामिति । भा । वृक्षस वृक्षस वृक्षस् इति स्थिते विभक्तौ परवो याचि सरूपाणि तेषामेकशेष उच्यमाने विभक्तिनिमित्तत्वात्

भिन्नानामेका प्रखोपजायते । यदा सङ्गविवक्षान्तामाहुर्द्वन्द्वैकशेषयो ” इति ।

अथच विषयविषयमोऽभिधाववलात्तन्मते ॥ “वृद्धो यूना” (१। २। ६५)

(अ १। पा २। व्या ३) (सरूपायामैकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।)

नन्विति । (कै)

सयोगान्तस्य पदस्य इति पाठ । “सयोगान्तस्य पदान्तस्य” इति तु व्याख्यानमसङ्गतमेव “ध्वसो” इति सूत्रे “द्विशकारको निर्देश” इति भाष्यविरोधात् । सयोगसञ्ज्ञासूत्रेऽन्तपदसामर्थ्येन द्विवचनान्तेन समास इति ध्वनयता भाष्यकृता प्रयोजनान्तराभावस्य ध्वनितत्वेन तादृशेऽर्थे मानाभावाच्च ॥ दोषान्तरमप्याह

सयोगान्तलोपस्य चेति ॥ (भ)

हल्ब्याभ्य (कै)

इति च तच्च^१ सुति भिति प्रत्ययै प्रकृत्याच्चेपात् तस्याप्यप्राप्ति तदा-
च्चे मानाभावात् फलाभावाच्चेत्यभिप्राय ॥ केचित्तु आष्टमिकपद-

१ अ ६। पा ४। सू ११६ ॥

२ न च तत्र । इ ॥

रोहिण्यौ ॥ न वा पदस्यार्थे प्रयोगात् । वा ॥ न वैष दोष । किं कारणम् ।
पदस्यार्थे प्रयोगात् । पदमर्थे प्रयुज्यते विभक्त्यन्त च पदम् । रूपं चेद्वा-
च्यते रूपनिर्गच्छश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिक प्रयोगम् । तस्मिन्
लौकिके प्रयोगे सरूपाप्येतादि ॥ अपर आह न वा पदस्यार्थे प्रयोगात् ।

प्रकृतिनिवृत्ते केवलानां विभक्त्यानां प्रयोगप्रसङ्ग इत्यर्थः । संयोगान्तलोपे-
वेति ॥ भा । वृद्ध स् स् स् इति स्थिते संयोगान्तलोको भविष्यति । ननु
संयोगान्तस्य पदस्य लोप उच्यते तत्र पूर्वपद सकारान्त द्वौ सकारौ मदे
इति पदत्रय सपद्यत इति कुतो लोपः । संयोगान्तलोपस्य प्रापवाद

इत्यादि सूत्रेषु सङ्गयोगे तृतीयाया प्रयोगाच्च । यद्वा । पूर्वसूत्रात्तद्वदे
इत्यनुवर्त्तते । अर्थाधिकाराच्चेतरेतस्योगदन्दावगम । तेन द्वन्द्वे प्रसक्ते
सन्नोति अस्यानाम् उक्तानिषमनियमसिद्धि । न च द्वन्द्वे कृत इत्येव

(संख्यानामेकशेष एकविंशतौ । १। २। ६४ ।) (अ १। पा २। आ १)

द्विवचने भाष्यकृता वक्ष्यमाण पचसि पचतीत्यादे समुदायस्य पद-
त्वदिहापि वृक्षस्स् इति समुदायस्य पदत्व वृक्षशब्दे तत्त्वप्रत्यभि-
ज्ञानात् । अन्यसकारे सुप्ताच्च । ईदृशे विषये सयोगादिलोप
सयोगान्तलोपयोरविशेषेण भाष्ये सयोगान्तलोप उक्त । हल्ङादि-
लोपस्तु हलन्तप्रकृते पर इत्यर्थाच्चेत्याशयः । प्रत्येक सयोगसज्ञा
इति पचे सन्त्यरसयोगादित्वेन सयोगादिलोपो भाष्योक्त साधुरेव
तत्र सूत्रे सङ्गीत्यनाश्रित्य चेद प्रकारान्तरेणास्य दूषयिष्यमाणत्वाच्च
तदनाश्रयण तस्य प्रत्याख्यानाच्चेत्याहुः ॥ नन्वेकशेष विना कथ
द्विवचनादे सम्भवोऽत आह

स्वभावत इति ॥ (कै)

कृतैकशेषाणां चेति । (कै)

इदं च हलन्ताभिप्राय तत्र हि हल्ङादिलोपे प्रत्ययलक्षणोपे
विभक्तिपरतयैकशेषे द्विवचनादौ पुनरेकशेष इत्यर्थः ॥ भाष्ये

न वैष पक्ष एवस्ति प्रातिपदिकानामेकशेष इति । किं कारणम् । पद-
स्यार्थे प्रयोगात् पदमर्थे प्रयुज्यते विभक्त्यन्तं च पदम् । रूपं चेद्वाश्रयते
रूपनिर्गहस्य शब्दस्य नान्तरेण लौकिकम् प्रयोगम् । तस्मिन् लौकिके प्रयोगे

सयोगादिलोपस्तेन भाष्यम् । “पूर्वधादिद्धमि”ति वचना “ङलङ्गादि”लोपे-
नैव च भाष्यम् । अत्र व्याचक्षते । सयोगस्य योन्त सकारस्तस्य लोपः स च
“हल्ङावभ्य” इत्यनेनेति । सयोगादिलोपेनेति । भा । अत्राप्येकपदस्य
सयोगस्यादिर्नास्तीति हल्ङादिलोपमेव सयोगादिलोप प्रतिपन्ना ।

व्याख्यायतामिति वाच्यम् । स्वरसमासान्तादि दोषप्रसङ्गेन कृतद्वन्द्वाना-
मेकशेष इति पक्षस्य दूषयिष्यमाणत्वात् । एतेन “सारव सारवोर्मिज”

(अ १। भा २। आ ३) (सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६३ ।)

यदि पुनः समासेति । (भा)

इन्दे इत्यनुवर्त्य तत्र कृते इति व्याख्यानात्तस्य निमित्ततया नासौ द्वन्द्वबाधक । इन्दे कृते एकविभक्तौ परत सरूपाणामेकशेष इत्यर्थः । अत्र पक्षे सख्या वाच्यैकशब्दः ॥ समासान्तार्गतं सर्व वचनलोपात् कश्चिदियुक्तमत आह

यस्त्वयेति । (कै)

यस्त्वया वचनलोपासिद्धिरूप कश्चिद् दोष उक्त स परिहृत इत्यर्थ इति भावः ॥ अत्राध्याहारगौरवमाशङ्क्याह

प्रातिपदिकानां प्रयोगो नास्ति ॥ अथानेन पक्षेणार्थं स्यात् प्रातिपदिकानामेकशेष इति । वाटमर्थः । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथम् अनुच्यमानं गस्यते । एतेनैवाभिहितं सूत्रेण सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ इति । कथम् । विभक्तिं सारूप्येणाश्रीयते । अनैमित्तिक एकशेषः । एकविभक्तौ यानि सरूपाणि तेषामेकशेषो भवति । क्व । यत्र वा तत्र वेति ॥ अथानेन पक्षेणार्थं स्याद्विभक्त्यन्तानामेकशेष इति । वाटमर्थः । किं वक्तव्य

सयौगन्वासौ प्रत्येक इत्या सयोगसञ्ज्ञेति पक्षाश्रये, आदिश्च वृत्तशब्दापेक्षया तस्य लोपो “हलङ्गावि”त्यनेनेत्यर्थः । अवरत इति । भा । स् वृत्तसिति प्राप्नोति । दुष्टत्वप्रतिपादनपरं चैतत् न पुन कदाचित्तयाणा अवगतिप्रतिपादनार्थः । द्विवचनबहुवचनयोरिति । भा । ये स्वभावादेव द्विवचनबहुवचनानां प्रयुज्यन्ते गोदौ दारा सिकता इत्यादयः । तत्र द्विवचनबहुवचनेषु परत एकशेषे सति द्विवचनबहुवचनानां अवगतिप्रसङ्गः ।

इति श्रीहर्षप्रयोगोऽपि व्याख्यातः । सरथा भवा सारवा । ते च ते आश्वसहिताश्चेति कर्मधारये सङ्घे विवक्षा विरहात् । “विद्वन्मानस राजहंस” इत्यादिप्रिल्लरूपके तु मानसमेव मानसमिति तन्त्रेण प्रयोगो

(सङ्ख्यायामेकशेष एकविभक्तौ । १ । २ । ६४ ।) (अ १ । पा २ । आ ३)

अथवेति ॥ (कै)

समासान्तोदात्तत्वे च कृते इति । (कै)

विभक्तिसापेक्षैकशेषापेक्षयान्तरङ्गत्वादिति भाव ॥

प्रसङ्ग इति । (कै)

दृश्यते त्वाद्युदात्तत्वमिति भाव । अश्वशब्दस्य क्वनन्तत्वात् । पर-
त्वादित्यस्य उक्तष्टत्वात् पूर्वकालप्राप्तत्वादित्यर्थ । एकशेषस्तु समासा-
द्विभक्त्युत्पत्त्युत्तरमिति भाव । एवमप्येऽपि । एव चापवाद्वाशङ्का-
चिन्त्यैव । ब्राह्मणेभ्यो दधि इत्यादावविरोधेऽपि दधिदानत पूर्व
परच वा सावकाशत्वेऽपि 'बाधदर्शनात् समाधिरपि चिन्त्य ॥ भाष्ये

१ बाधकत्व- । क ॥

मेतत् । न हि । कथमनुच्यमान गम्यते । एतदप्येतेनैवाभिहित सूत्रेण
सङ्ख्यायामेकशेष एकविभक्तौ इति । कथम् । नेद पारिभाषिक्या विभक्ते-
र्ग्रहणम् (१ । ४ । १०४) । किं तर्हि । वचनलोपो द्विवचनवज्जवचनविधि
र्हन्द्प्रतिषेधश्चेति । नैष दोष । यत्तावदुच्यते कश्चिद्वचनलोपो द्विवचनवज्ज-

कृतैकशेषाया वा पुनरेकशेषे क्रियमाणा द्विवचनवज्जवचनश्रवणप्रसङ्ग ।
कश्चिद्वचनलोप इति । यस्त्वया कश्चिद्वचनलोप उक्त स परिहृत । अथ
वा सुपा परिहृतो न तिडामित्यर्थ । स्वरसमामान्तेऽपि । भा । समासे कृते
समासान्तोदात्तत्वे च यदि पूर्वशेषस्तदा सर्वानुदात्तत्व प्राप्नोत्यथ परशेष-
स्तदाश्चशब्दस्यान्तोदात्तत्वप्रसङ्ग । परत्वादिति । भा । ननु प्राप्ते समासान्तो-
दात्तत्वे आरभ्यमाण एकशेषस्तस्य बाधक । नैतदस्ति । निरवकाशो हि

न तु सौच एकशेष । सङ्ग विवक्षा विरहात् । सार्व इत्यत्रापि तथा
स्यादिति चेत् पक्षे एवमेव । तवतापि उभयप्रयोगस्य निर्वाह्यत्वात् । न

(अ १। पा २। आ ३) (सरूपायामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४)

असारूपादिति । (भा)

समासान्तप्राग्भागस्य विभक्तिपरत्वाभाव । तदिशिष्टस्य तु न सरूपत्वम् ॥

एकशेषो न स्यादिति । (कै)

किं चैकशेषेसत्यपि ऋचावित्यस्यामिद्धिरिव । ऋचे इत्येव-
मापत्ते । ऋग् ऋच्शब्दयोरेकशेषे तु पचे तत् सिद्धिरस्ति इति
बोध्यम् ॥

उत्तरपदस्यान्तादिति । (कै)

अथ पचस्तु निर्मूल एवेति पञ्चमषष्ठयोर्वक्ष्याम । “गोस्त्रियो”
(१।२।४ ८) इत्यत्रोक्त च ॥

वचनविधिरिति । सङ्गविवक्षायामेकशेष । युगपद्विवक्षायामेकशेषेण भवि
तव्यम् । न तर्हीदानीमिदं भवति वृक्षाश्च वृक्षाश्च वृक्षौ वृक्षाश्च वृक्षाश्च वृक्षाश्च
वृक्षा इति । नैतत्सङ्गविवक्षाया भवति । अथापि निदर्शयितुं बुद्धिरेव
निदर्शयितव्यम् । वृक्षौ च वृक्षौ च वृक्षौ । वृक्षाश्च वृक्षाश्च वृक्षाश्च

बाधको भवति । कृते च समासान्तोदात्तत्वे एकशेषस्य प्रवर्त्तनाद्विरोधा-
भावाच्च नास्त्युत्सर्गापवादभाव । ऋक् चेति । भा । ऋच् ऋच् अ इति स्थिते
अन्तर्वर्तिन्या विभक्तौर्लुक्कालुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान्नास्त्येकविभक्ति-
परतेति एकशेषनिमित्तं समुदायाद्विभक्तिरुत्पाद्या तस्या च नास्ति
सारूप्य एको हि ऋक्शब्द अपर ऋचशब्द समासान्त । समासस्यै-
वावयवो नोत्तरपदस्येति चेत्तर्हि तेनैव व्यवधानात् समासविभक्तेरेकशेषो

चैव समाहारद्वन्द्वविषये एकशेषानुशासनात् पाक्षिक घटघटमित्यादि-
दुर्वारमेवेति वाच्यम् । तत्रानभिधानस्यैव शरणी करणीयत्वात् । अस्तु वा

(संख्यायामेकशेष एकविंशतौ । १ । २ । ६४ ।) (अ १ । पा २ । आ ३)-

भाष्यकारस्य मतमिति । (कै)

एव विध भाष्य न दृश्यत इति चिन्त्यमिदम् । न चेद-
भाष्यमेव तथान्यथैकस्यार्थवत्त्वेनापरस्यानर्थकत्वेन कथमेकशेष इति
वाच्यम् । इन्द्रावयवानामर्थवतामेवैकशेष इत्यर्थे मानाभावात् ।
विशिष्टरूपोपादानविषयाया अर्थवत् परिभाषाया इहाप्राप्ते ॥

सर्वथेति । (कै)

समासविभक्तावन्तर्वर्त्तिविभक्तौ चेत्यर्थ ॥ तदेवाह

यद्यन्तरिति । (कै)

न च विग्रहप्रदर्शनेन स्पष्टमेवोक्तम् ॥

१ भाष्यकारस्य दर्शनमित्युपलब्धकैयटेऽस्ति ॥

वृत्ता इति ॥ यदप्युच्यते इन्द्रप्रतिषेधश्च वक्तव्य इति । नैष दोष । अनवकाश
एकशेषो इन्द्र बाधियते । ननु चोक्त सावकाश एकशेष । कोऽवकाश
तिङन्तान्यवकाश इति । न तिङन्तान्येकशेषारम्भ प्रयोजयन्ति । कि
कारणम् । यथा जातीयकाना द्वितीयस्य पदस्य प्रयोगे सामर्थ्यमस्ति

न स्यात् । समासार्थस्योत्तरपदस्यान्त समासान्त इत्यपि भाष्यकारस्य
दर्शनमिति ऋगृचशब्दयोर्वैरूप्यमाश्रित्य भाष्यकृता दोष उद्भावित ।
अङ्गाश्रये चेति । अशब्दादनङ्गाश्रयेऽपि । यथा नौञ्च नावौ चेति । समा
स समाशौ चेति । किमर्थमेकमेकवचनान्त द्वितीय तु दिवन्ननान्तमिति
चेत् सर्वथा वैरूप्यप्रतिपादनाय । तथा हि । यद्यन्तर्वर्तिन्या विभक्तौ

तत्राश्रयेऽश्रयप्रवृत्ति । न चैव नपुंसकताप्रवृत्तिः । समाहारइन्द्र एव तदनु-
ष्ठासकान् । तस्मा न प्रत्यर्थ्य शब्दनिवेश इति पक्षे न ब्राह्मण इत्यादिवादी

(अ. १। पा २। व्या ३) (सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। १। ६४ ।)

वचनसामर्थ्यादिति । (कै)

लुक्लुप्तत्वादिति भावः १ ॥

अथापीति । (कै)

इदं सुप् लुकि चैत्तरपदिकानडि ततो विभक्तौ “अतो डि”
(७।३।११०) इति गुणे “अमृन्” (६।४।११) इति दीर्घे च
परत्वात् कृते इति भावः । एकवचनान्तेन विग्रहे तु समास-
विभक्तावेव वैरूप्यम् । अन्तर्वर्त्तिन्यां तु नेति तात्पर्यम् ॥

१ अथापीतीत्यारभ्य इति भाव इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ॥

तथा जातीयकानामेकशेषः । न च तिङन्तानां द्वितीयस्य पदस्य प्रयोगे
सामर्थ्यमस्ति । किं कारणम् । एका हि क्रिया । एकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य
द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यमुक्तार्थानामप्रयोग इति । यदि तर्हि का
क्रिया द्विवचनबहुवचनानि न सिध्यन्ति । पचत पचन्ति । नैतानि

लुप्तायामपि वचनसामर्थ्यात् प्रत्ययलक्षणमाश्रीयते तदात्र वैरूप्यमथापि
समासविभक्त्यैकविभक्तिपरत्वं तथापि वैरूप्यं तिङ्समास इति । समास
एकशेषे विधीयमाने तिङ्समासेऽप्येकशेषो वक्तव्यः । स च तिङ्समासो
वक्तव्य इत्यर्थः । एकमिति । भा । विनापि तेनार्थस्यावगमात् । प्रकृत इति । भा ।
आख्यातमाख्यातेनेत्यत्र द्वन्द्वश्च सरूपाणामिति वक्तव्यम् । यदि पुनरिति । भा ।
दोषान्तराभिधानाय पुनरुपन्यासः । तदर्थमिति । भा । पूर्वं दोषमात्रमुप-
न्यस्तं केवलाया विभक्ते अवगणं प्राप्नोतीति । इदानीं तु तत्प्रतिविधानाय
वचने क्रियमाणे गौरवमापद्यत इत्येतत्प्रतिपाद्यते तिङन्तान्यवकाश इति

सकलव्यक्तिसंयतो भवितव्यतीति प्रतियुक्तिं लक्षणं नावर्त्तनीयम् । एकव-
चास्यान्यतरस्यामिति ज्ञापकादेकशेषे कृते एकवद्भावो नेति तु तत्त्वम् ।

(सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।) (अ १। पा २। आ ३)

समास एकशेषे इति । (कै)

प्रत्यर्थशब्दनिवेशे एक पचा एकाक्रियोच्यते एकेन च त्रिपैक कर्त्तृति अनेकक्रियाकर्त्तृविवक्षायां न कतिङन्तप्रसङ्गे एकशेष इत्यते स च तेषां समासाभावात् ॥

न प्राप्नोतीति । (कै)

सरूपतिङन्तानामपि द्वन्द्वो वाच्य इत्यर्थ ॥ आद्ययोस्तिङो-
लोपेऽपि समासस्थाधातुत्वात् तत्तिङोऽप्राप्तेराह भाष्ये

तिङ्विधिरिति ॥ (भा)

सुप् ग्रहणान्तिङो लुगप्राप्तेराह

क्रियापेक्षाणि । किं तर्हि । साधनापेक्षाणि ॥ अथवा पुनरस्त्वेक-
विभक्ताविति । ननु चोक्तमेकविभक्ताविति चेन्नाभावादिभक्तेरिति । नैष
दोषः । परिहृतमेतत् । अर्थवत् प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसञ्ज्ञा भविष्य-
तीति । ननु चोक्तं नियमान्न प्राप्नोति । अर्थवत् समुदायानां समासग्रहण

कारकभेदात् क्रियाभेदादनेकतिङन्तप्रसङ्गे एकशेषो विधेयः । ततश्च
परत्वात् सरूपाणामेकशेष बाधित्वा द्वन्द्व प्राप्नोति सकृद्गतौ विप्रतिषेध
इति पुनरेकशेषो न प्राप्नोति सत्यपि वा पुनः प्रसङ्गविज्ञाने स्वरसमासा-
न्तेषु दोष एव । यदि पुनरिति । भा । सप्तमीनिर्देशे प्रकृतिमात्रनिवृत्तौ
प्रत्ययश्रवणप्रसङ्गः षष्ठ्यनिर्देशे तु विभक्त्यन्तानां निवृत्त्या भाष्यमिति नास्ति
केवलविभक्तिश्रवणप्रसङ्गः । कश्चिदिति । भा । शिष्यमानस्य त्वेकवचनश्रवण-
प्रसङ्ग एव । एकविभक्त्यन्तानामिति । भा । सप्तमीनिर्देशमप्यास्य तु प्रयोजन

एकश्च एकश्च द्वौ च द्वौ च इत्यादौ तु द्वन्द्वैकशेषौ उभावपि अत्रभिधानेनैव
वारण्यौ । उत्सर्गं सङ्ख्याशब्देऽप्येवमेवेति बोध्यम् । विप्रतीत्यादौ त्वेकशेष

(अ १। पा २। आ ३) (सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ॥)

प्रतिषेधश्चेति । (भा)

प्रतिषेधोऽत्र लोप । उपलक्षणमिदं पादौ पादा इत्यादावेक-
वद्भावस्यापि प्रसङ्ग इत्यपि बोध्यम् ॥

पुनरुपन्यास इति । (कै)

द्वितीयपक्षश्चेति शेष । उत्पततैव तत्पक्षदूषणमुपक्रमतैव पृथग्
विभक्त्युपलब्धिसदाश्रयत्वादित्यनेन “चोदिता स्म” इति अर्थ ॥
दूषणान्तरं वक्तुमुक्तानुवाद इत्याह

द्विवचनेत्यादि ॥ (भा)

वक्ष्यतीति । (भा)

वार्त्तिककृदिति शेष ॥

नियमार्थमिति । नैष दोष । तुल्यजातीयस्य नियमः । कश्च तुल्यजातीयः ।
यथा जातीयकानां समासः । कथं जातीयकानां समासः । सुबन्तानाम् ॥
सर्वत्रापत्यादिषूपसंख्यानम् । वा ॥ सर्वेषु पक्षेष्वपत्यादिषूपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ।
भिन्नाणां समूहो भेदमिति (४ । २ । ३८) ॥ सर्वत्रेत्युच्यते प्रातिपदिकानां

मुक्तमेव कश्चिद्वचनलोपः परिहृत इति । न वेति । भा । एकविभक्त्यन्तानामिति
न कर्त्तव्यमेव प्रयोजनाभावात् तत्त्वानुत्पन्नायामेव विभक्तौ प्रातिपदिकानां-
मेकशेषे कृते शिष्यमाणस्य निवर्तमानार्थाभिधानाद्द्विवचनवज्ज्वलनसिद्धिः ।
विप्रतिषिद्धाविति । भा । चतुर्थ्यन्तस्य शेषे ब्राह्मण्येभ्य इत्युक्ते च कर्त्तव्यं न
प्रतीयते । ढतीयान्तस्य शेषे ब्राह्मण्यैरित्युक्ते सप्रदानत्वं न गम्यते यश्च
शब्दोऽनेकार्थप्रत्यायनाय प्रभवति स शिष्यते नान्यः । अथ तच्चैति । भा ।

इह एवेति दिक् । एव स्थिते सूत्रारम्भपक्षेऽपि बह्विशोऽनभिधानस्यैवाश्रय-
णाद् घटघटा इत्यादावपि तथैवास्तु किं तन्निरासार्थं सूत्रारम्भेण इत्याशयेन

(सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।) (अ १। पा २। आ ३)

तदर्थम् (भा)

तद्वतारणार्थम् ॥

पुनश्चोद्यते इति । (भा)

असमासे वचनलोप इत्येतदित्यर्थ ॥ वक्ष्यतीति यदुक्तं तदाह

द्विवचनेति । (भा)

केवलं सो अवणमेव न दोषोऽपि तु द्विवचनाद्यभिद्विरपि
वचनाद्विभक्तिलोपे कृतेऽपि 'प्रत्ययलक्षणेनाप्रत्यय इति निषेधात्
प्रातिपदिकत्वाभावेन द्विवचनाद्यनापत्तेः । तदर्थं वचनारम्भे गौरव

१ अ १ । पा १ । सू ६२ ॥ प्रत्यय इति निषेधात् । इ ॥

चैकशेषे सिद्धम् । अपत्यादिस्थित्युच्यते बह्ववस्थापत्यादयः । गर्गस्यापत्यं बहवो
गर्गा (४ । १ । १०५ ॥ २ । ४ । ६४) । एका प्रकृतिर्बह्ववस्था यच्च । असा-
रूपादेकशेषो न प्राप्नोति । ननु च यथैव बहवो यच्च एव प्रकृतयोऽपि
वद्वा स्युः । नैव शक्यम् । इह हि दोषः स्यात् । गर्गा वत्सा विदा उर्वा

एकविभक्त्यन्तानामिति तु क्रियमाणे प्रत्युत दोषः । कश्चिदिति । भा । शिष्य-
मागस्यैकवचनस्य लोपो वक्तव्यः । यदि पुनरिति । भा । एकविभक्ताविति न
क्रियते “ऋसो नपुसक” इत्यतः प्रातिपदिक्यङ्गमनुवर्त्यानुत्पन्नायामेव
विभक्तौ सरूपाणां प्रातिपदिकानामेकशेषः क्रियते । तिङन्तेषु कथम् ।
उच्यते । लावस्थायामेव पच् ल पच् ल् इति स्थिते कृदन्तत्वात् प्राति-
पदिकत्वे सत्येकशेषः । माट्मात्रोक्तिरिति । भा । कथमयं निर्देशः यावतैकशेषेण

भगवता एकशेषप्रकरणम् प्रत्याख्यातम् । न चैव पितरावित्यत्र मानु-
श्च्युरावित्यादौ श्रुत्यादेस्त्वप्रतीतिः कथं स्यादिति वाच्यम् । एकशेषारम्भे
ऽपि तौल्यात् । यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायीति चेत् तर्हि

(अ १। पा २. आ ३) (सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।)

च "नडि समुद्यो" इति ज्ञापक च न लोपनिप्रत्ययवैल्यर्थः ॥
भाष्ये ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षेऽपि दोषमाह RECEIVED ON

द्वन्द्वप्रतिषेधश्चेति । (भा) 27 JAN 1925

द्वन्द्वस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावेऽस्य सार्थक्य मनुते ॥ XL L / 1-48 AD

अनवकाश इति । (भा)

सहविवक्षाया अपेक्षाभावे ह्येकशेषस्तत्र च द्वन्द्वस्य नित्यता
विशेषणविशेष्यभावानापन्नस्थानेकस्य युगपदेकपदार्थसम्बन्धबोधनेच्छा
सह विवद्वेति भावः ॥

१ अ ८ । पा २ सू ८ ॥

इति । अज्यो बज्जु यज्यो बज्जुखित्युच्यमानो लुप्त प्राप्नोति । मा भूदेवम् ।
अजन्त यद्बहुषु यजन्त यद्बहुष्वित्येव भविष्यति । ननु चोक्तं नैव शक्यमिह
हि दोष स्यात् काश्यपप्रतिपत्तय काश्यपा इति । नैष दोषः । लौकिकस्य

भावम् । एकशेषे सति विवक्षितार्थानवगमात् तदभावः । एव ह्युच्यते
विवक्षित जननीवाचिनः परिच्छेदवाचिनश्च मातृशब्दस्यैकशेषप्रतिषेधो
वक्तव्य इति । एष चार्थो मात्रोरित्युक्ते न गम्यते । अथ मनमेतदिति ।
अर्थविप्रतिषेधादनैकशेषो न भवति । कृते ह्येकशेषे ताभिरित्यनुप्रयोगे
पुमर्थो न प्रतीयते तैरिति चोक्ते स्त्रमर्थानवगतिः । अम्युपगम्यवादेन
त्वेतदुच्यते विभक्त्यन्तानां सारूप्य इति । प्रातिपदिकावस्थायां सर्वदा
सारूप्यात् सर्वत्रैकशेष स्यात् विभक्त्यन्तानां तु सरूपाणामेकशेषे यत्रैव

द्विवचनाद्यपाधिविशेषपुरस्कारेण पित्रादिशब्दानामेव मात्रादौ शक्ति-
रिच्छन्नत्वात् चेति फलितोऽर्थः । तथा च लोकव्यवहारादेव तदुपग्रह-
रम्भादे न किञ्चिदनुपपन्नम् । न चैवमग्निविदित्वादी क्तिवादयोऽपि

(अ १। पा २। आ ३) (स्रुपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।)

न वेति । (भा)

प्रत्याख्यानमप्येकग्रहणस्यैव ॥

एकविभक्त्यन्तानामिति 'न वक्तव्यमेवेति । (कै)

“न वेति” प्रतीकेऽस्यार्थस्योपयोगश्चिन्त्य । यदि पुन “प्राति
पदिकानामिति” प्रतीके त्विद वक्तु युक्त “अथ तर्हि दोष”
इत्यग्रिमभाष्यस्वारस्येन तावत्पर्यन्त

विभक्त्यन्तानामेकशेष इति (भा)

पदानुवृत्तेरेव लाभेन तथा व्याख्यानस्थानौचित्याच्च ॥

१ उपलब्धविवरणपुस्तके “एकविभक्त्यन्तानामिति न वक्तव्यमेवेति” इति
प्रतीको दृश्यते । उपलब्ध कैयटपुस्तके तु “एकविभक्त्यन्तानामिति न
कर्तव्यमेव’ एवम्बिध पाठ ऽस्ति ॥

र्थानामेकशेषो भवतीति वक्तव्यम् ॥ यदि समानार्थानामेकशेष उच्यते कथम्
अक्षा पादा माषा इति । नानार्थानामपि स्रुपाणाम् । वा ॥ नानार्थाना-
मपि स्रुपाणामेकशेषो वक्तव्य ॥ एकार्थानामपि विस्रुपाणाम् । वा ॥

त्वादिह नानुवर्तते । सारूप्य चेद्वाञ्छीयते । न च प्रातिपदिकानि लोके
प्रयुज्यन्ते किं तर्हि पदार्थेव । शास्त्रेऽपि प्रकृत्याद्युपदेशेनानुमेयत्वात्
प्रातिपदिकानां प्रयोगाभावः । तेन पदावस्थाया माटमानार इति वेरूप्या
देकशेषाभावः । हरिण्यावित्यादौ तु भवतीति दोषप्रतिविधानं कृतम् ।
अपरं आहति । पक्षारम्भवप्रतिपादनार्थमिदमुक्तमित्यर्थः । इदानीं

वद्विनामि सहविवक्षामेकशेष विधातुं भविष्यतीत्याशयेन “द्विर्वनेऽची”-
(१। १। ५६) तच्च एकशेष इति भाष्येऽभिहितमिति दिक् । अरभ्य

(सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १ । २ । ६४ ।) (अ १ । पा २ । आ ३)

विप्रतिषिद्धावेताविति । (भा)

कर्तृसंप्रदानयोरर्थयोर्विरोधेन युगपदेकरूपेणैकत्रान्वयाभावेन
सहविवक्षाभावादकशेषाप्राप्तेरेकत्वेन विभक्तिर्न विग्रेथेत्यर्थ । कैय-
टोक्त “ब्राह्मणेभ्य इत्युक्ते” इत्यादि तु वचनलोपवचनविधिकारणेऽपि
एकग्रहणवैयर्थ्योपपादकमिति बोध्यम् ॥ भाष्ये

अनेकमर्थम् (भा)

इत्यस्य युगपदेकरूपेणेत्यादि ॥

अयं तर्हीति (भा)

प्रतीके

एकविभक्त्यन्तानामिति

क्रियमाणे प्रत्युतदोष इति (कै)

व्याख्यान भाष्याच्चरस्वरसविरुद्धम् उक्तदोषाभावेऽपि अयं दोष
इत्यर्थस्तद्वचनमर्थ्यादया लभ्यते ॥

एकार्थानामपि विरूपाणामेकशेषा वक्तव्य । वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्र-
दण्डौ कुटिलदण्डाविति वा ॥ स्वरभिन्नानां यस्तोत्तरस्वरविधि । वा ॥

भाष्यकार एन पक्षं समर्थयितुमाह । अथातेनेति । विभक्तिं सारूप्ये-
णेति । एकविभक्तिर्नैकशेषनिमित्तत्वेनेहोपात्ता किं तर्हि सारूप्योप-
लक्षणादर्थः एकविभक्तौ लौकिके प्रयोगे यानि सरूपाणि दृष्टानि तेषा-
मेकशेष स चानैमित्तिकत्वाद्विभक्तिं नापेक्षते भाष्ये प्रातिपदिकग्रहण

माणे तु सूत्रे यद्यपि षट्पक्षा सम्भवन्ति तथापि तत्र त्रयो दृष्टा एव ।
त्रयस्तु निर्दोषा इत्यवधेयम् । तथा हि । एयक् सर्वेभ्यो विभक्तौ परत

(अ १। पा २। आ ३) (सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।)

द्विवचनेति । (भा)

शिष्टस्य विभक्त्यन्ततयाऽप्रातिपदिकत्वेन द्विवचनाद्यप्राप्ते (अप्राप्ते ।
क ।) सापि (वाच्य । इ ।) वाच्येत्यर्थ ॥ द्वितीयपक्षादिशेष
दर्शयितुमाह

एकेति ॥ (कै)

प्रातिपदिकानामिति । (भा)

अनुवृत्तस्य वज्रवचनेन विपरीणाम इत्यर्थ । यद्यपि विभक्त्य-
त्पत्ते पूर्वं सरूपाणामेकशेष इत्यर्थे भाष्यतात्पर्येण प्रातिपदिकग्रह-
णानुवृत्ते फल चिन्त्यम् । तथापि हरित हरिणेत्याद्यग्रिमवार्त्ति-
कोत्थानाय तथोक्तम् ॥

स्वरभिन्नाना यस्योत्तरस्वरविधिल्लस्यैकशेषो वक्तव्य । अदृष्टादृष्टश्च अद्वौ
(३। १। ३॥ ६। १। १६७) । मौमासकश्च मौमासकश्च मौमासकौ
(६। १। १६७) ॥ इह वस्मान्न भवति, एकश्चैकश्च द्वौ च द्वौ चेति ।

स्योपलक्ष्यार्थत्वाद् उगावतादीनामपि हरिण्यादीनामेकशेषो भवति ।
स्वरभिन्नानामिति वचनान् डोवन्तय ह्रिणीशब्दस्य शेष । यत्वाङ्गर्हृरित-
हरिणयोरेवैकशेष कृते उभयवाचित्वेऽप्यन्यतरस्य वर्णवाचित्व जाति
वाचित्व वाञ्छित्य स्त्रीप्रत्यय क्रियत इति तेषा पक्षे स्वरभेदप्रसङ्ग ।
माहमात्रो स्तु क्व चित्त्वारूप्येऽप्यर्थ वप्रतिषेधादेकशेषाभाव । यत्र वेति ।
अनेनानैमित्तिकत्वमेव प्रतिपाद्यते । विभाग इति । कर्मादिकारकमिह
विभक्तिशब्देनोच्यते तेन हि प्रातिपदिकार्थी विभागेनावस्थ्य प्यते । तत्र

एकशेष । एकवचनान्ताना चाकृतद्वन्द्वाना वा समुदायादेकविभक्तौ वा
युगपदधिकरणवचने वा अनैमित्तिको वेति षट्पक्षा । तत्राद्ये एकशब्द
समानपर्यायस्तथा च वृत्तस वृत्तस इति स्थिते सयोगान्तस्य पदान्तस्य

(सरूपायामेकशेष एकविभक्तौ । १ । २ । ६४ ।) (अ १ । पा २ । व्या ३)

कृदन्तत्वादिति । (कै)

अतिडीति प्रतिषेधस्तु तिङ एव स्थानिवत्त्वप्राप्त १कृतस्येति
अभिमान । भाष्ये

मातृमात्रोरिति । (भा)

प्रातिपदिकयोरनयो सारूपादिति भाव । इदं मात्रादौ-
नामुपलक्षणम् ॥

यावतैकशेषेणेति । (कै)

जनन्यादिवाचकयोर्निषेधेऽपि शब्दपरयोर्निषेधे मानाभाव
इत्यर्थः ॥

१ कृतस्य । इ ॥

सख्याया अर्थसंप्रत्ययादन्यपदार्थवाचानेकशेषः । वा ॥ सख्याया अर्थ-
संप्रत्ययादेकशेषो न भविष्यति । न ह्येकावित्यनेनार्थी गम्यते । अन्य-
पदार्थत्वाच्च सख्याया एकशेषो न भविष्यति । एकस्यैकस्येत्यस्य द्वावित्यर्थः ।

कस्मिंश्चित्स्वत्कारके विवक्षिते तन्निमतया विभक्त्या भाष्यामत्येकविभक्त्यन्तानां
सरूपायामेकशेषः सिध्यति । कश्चिदिति । अवस्थितस्य वचनस्य लोपो
वक्तव्यः । तस्मिन्नापि कृते प्रथयलक्षणेन प्रथयान्तवात् प्रातिपदिकसंज्ञाया
अभावाद् द्विवचनबहुवचने न सिध्यत इति ते अपि वक्तव्ये । न ऽसिबुद्धो-
रिति तु ज्ञापकः न लोपविषयमेवाथाप्यविशेषेण लुप्तप्रत्ययस्य प्रातिपदिक-
संज्ञाया ज्ञापकम् । एवमप्येकार्थत्वाच्छिष्यमाणस्य द्विवचनवचनासिद्धिरेव ।

लोप इति व्याख्याने तु हल्ङादिलोपः तत्रापि सुतिसौति प्रत्यये
प्रकृतेराक्षेप इति पक्षे तु न कस्यचिल्लोपः । सर्वथापीडरूपः न सिध्यत्येव ।
आद्यन्तयोर्निवृत्तौ तुस् वृत्तस् इति स्यात् । परयोर्निवृत्तौ तु वृत्तस्

(अ १। पा २। आ ३) (सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४।)

तदभाव इति । (कै)

विवक्षितार्थावगमायैकशेषो न कृत इति भाव । एवमेव
“यत्तदेतेभ्य” इत्यादौ कोशेषु चैकशेषाकरणम् । तत्प्रबन्ध सूचिता
स्वरस्य स्पष्टयति

अर्थेति ॥ (कै)

अर्थानवगतिरिति । (कै)

प्रकरणादिना प्रतीतिमन्मवाचिन्धमेतत् । एव च विभक्तान्ता-
नामेकशेषे द्वितीयान्तादौनामेकशेषो भवत्येव । प्रथमा द्वितीययोस्तु
नेतिमते दोषाभावात् । एकविभक्ताविति पदरहितप्रातिपदिकैक-
शेषपक्षे एवैष दोष इत्यर्थो भाष्यस्य विभक्तिपदाभावे सरूपाणा-

द्वौ च द्वौ च इत्यस्य चत्वार इत्यर्थः ॥ नैतौस्त परिहारौ । यत्तावदुच्यते
सख्याया अर्थसंप्रत्ययादिति । अर्थसंप्रत्ययेऽप्येकशेषो भवति । तद्यथा ।
गार्ग्यश्च गार्ग्यायश्च गार्ग्यौ (१। २। ६५) । न चोच्यते वृद्धयुवानाविति

सहविवक्षितमिति । एव चैकैकस्थानेकार्थाभिधानाद् द्विवचनबहुवचना-
न्तानामेवैकशेष । न तद्वर्तीति । नित्येनैकशेषेण भवितव्यमिति वाक्यं न
प्राप्नोतीत्यर्थः । इतरौ भिन्नार्थत्वाद् एकशेषवृत्त्या वाक्यं न बाध्यत इत्याह ।
नैतदिति । प्रत्येकमत्र विवक्ष्येत्यर्थः । बालास्तु प्रक्रियावाक्येनैव श्रुत्याद्यन्त
इत्याह । अथापीति । यथाजातीयकानामिति । द्रव्यावचिनामित्यर्थः ।
एकाह्वीति । आख्यातवाच्या क्रिया सर्व्वेवनिवृत्तभेदा प्रतीयते । भवद्विरा-

इति स्यात् । तथा वृत्ता अनित्या इत्यादावन्तसुप्रत्ययश्रवणं स्यादिति दुष्ट
एव प्रथमं पक्षः ॥ द्वितीये वृत्तस्य इति सविभक्तिकस्यावस्थानात् ।
द्विवचनबहुवचनयोरनुत्पत्तिरेकवचनश्रवणं च स्यात् ॥ तृतीये द्वन्द्वे इति

(सङ्ख्यानामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।) (अ १। पा २। आ ३)

मेवैकशेष इत्येव नियमेन प्राप्ते^१ । मातृभ्या कृत देहीति च अत्रा
भज्यन्तामित्यादिवत् ॥ “अथमतम” इत्यनेनारुचिर्दोषिता । तद्दीज
तु सूत्रव्याख्यानपदभेदेन लक्ष्यभेदानौचित्यमिति । तस्माद्विभक्त्य-
न्तानामेकशेषेऽपि ‘मातृमात्रो प्रतिषेधो वक्तव्य’ (भा) एवेति गूढ-
तात्पर्यम् ॥ तद् ध्वनयन्नाह

एवं च कृतेति । (भा)

एवमङ्गीकृत्यप्रातिपदिकानामेकशेषे एव प्रतिषेधश्चोद्यते इत्यर्थः ।
वस्तुतो विभक्त्यन्तानामेकशेषेऽपि तद्वक्तव्यमित्यर्थः । अस्य मतस्य

१ प्रतिषेधेन सह विवक्षाविषयैकशेषस्यनिषेधे तद्विषये द्वन्द्व पक्षे वाक्य
च सिध्यति । असहविवक्षाविषयतन्त्र तु भवत्येव । इत्यस्ति क पुस्तके ॥

भवति चैकशेषः । यदप्युच्यतेऽन्यपदार्थत्वाच्चेति । अन्यपदार्थेऽप्येकशेषो
भवति । तद्यथा । विप्रतिष्ठ विप्रतिष्ठ विप्रतीति इति । तयोश्चत्वारिंश-
दित्यर्थः ॥ एव तर्हि नेमौ पृथक्परिहारौ । एकपरिहारोऽयम् ।

स्यत इत्यादौ वस्तुस्थित्याकर्तृभेदाद् भेदेऽपि तिङन्ताद् भेदस्यानवगमात् ।
प्रकर्षाभ्यावृत्त्यादयस्तु भेदनिबन्धना आश्रयप्रकर्षाभ्यावृत्त्यादिभेदनिमित्ता
नैकत्वं क्रियाया विघ्नन्ति । नैतानीति । कर्तृकर्मसमवेतसख्याभिधायिनौ
द्विवचनबहुवचने इत्यर्थः । ननु कर्तृकर्मणोर्लविधानादनेकस्मिन् कारके
अनेकेनैव लकारेणोत्पत्त्यम । भवत्वनेको लकारः लकारजातेरव्ययवधानास्त-
स्येव लजात्याश्रयगादनेकस्यापि लस्य स्थाने अर्थत आन्तर्याद् द्विवचन

अनुवर्त्य अभिमतवाक्यार्थो यद्यपि लब्धुं प्रक्यते तथापि अश्व अश्व औ
इति स्थिते विभक्त्यपेक्षाच्छेषात् पूर्वमन्तरङ्गत्वात् समासान्तोदात्ते कृते
यदि पूर्वशेषस्तर्हि सर्वानुदात्त पद स्यात् । परशेषे तु अन्तोदात्तं स्यात् ।

सहामाध्यप्रदीपोद्द्योत ।

२३३

(अ १ । पा २ । आ ३) (सरूपाणामेकशेष एकविमक्तौ । १ । २ । ६४ ।)

भाष्याभिप्रेतत्वे तु “विरूपाणामनेकशेष” इत्यादिप्रागुक्तभाष्य-
विरोध इति दिक् ॥ तद्ध्वनयन्नाह

अभ्युपगम्यवादेनत्विति ॥ (कै)

सर्वदेति । (कै)

सर्वत्र इत्यर्थकम् ॥ अत्रैव पक्षे दूषणान्तरमाह

हरितेति । (भा)

लिङ्गविशिष्टपरिभाषामनाश्रित्येदम् ॥

सा च स्वीति । (कै)

एव “वर्णादनुदात्ताद्” इति ङीप्रकारौ ॥ ननु लौकिकप्रयोगे
सरूपत्वेऽप्येषा प्रातिपदिकाद्यभावात् कथमेकशेषसिद्धिरत आह

१ अ ४ । पा १ । सू ३६ ॥

सख्याया अर्थसप्रत्ययादन्यपदार्थत्वाच्चेति । यत्र ह्यर्थसप्रत्यय एव वान्य-
पदार्थत्वे वा भवति तत्रैकशेषो गार्ह्यौ विप्रतीति इति यथा ॥ अथवा नेम

बुद्धवचने भविष्यत इत्यदोष । तुल्यजातीयस्येति । अवयवानां समुदायार्थ-
तन्त्रत्वात् समुदायविभक्त्यैवावयवार्थस्य सख्यावगमात् पृथगवयवभ्यो विभक्ति-
र्नात्यद्यते विरूपसमुदाये तु सुबन्तानां द्वन्द्ववचनेनाय न्यायो बाध्यते
इत्यवयवभ्य एव विभक्त्युत्पत्ति । सुबन्तानामिति । यद्यपि गतिकारकोप-
पदानां कृद्भिः सहसमासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरित्युच्यते तथापि पूर्वपद
तत्र सुबन्तमेवेति सोऽपि तदपेक्षया सुबन्तानामेव समासः । अन्यथा

इद्यते तु आद्योदात्तम् । अग्रे क्वनिप व्युत्पादनात् । “योऽश्वेभिर्वहते
विभवो ह्यश्व” इत्यादौ तथैव प्रयोगाच्च । किं च ऋक् च ऋक् च
ऋचावित्यन्तरङ्गत्वाद् “ऋक्पूर” (५ । ४ । ७४) इति समासान्ते

(सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४।) (अ १। पा २। आ ३)

प्रातिपदिकग्रहणमिति । (कै)

तदननुवृत्तौ लौकिके प्रयोगे सरूपाणामित्युक्तेऽपि अन्तरङ्गत्वा-
देकशेषप्रवृत्तिर्विभक्त्युत्पत्ते पूर्वमेवेति । सुप्रकृतौनामेवैकशेषसि-
द्धिरिति भाव । लौकिकप्रयोगश्च येषामेकशेषस्तत्प्रकृतिकविभ-
क्त्यन्त एव प्रत्यासत्ते । एतेन हरिणीशब्दस्यापि तत्प्रकृतिकतद्धित-
घटितप्रयोगे वैरूप्यमस्येवेति परास्तम् ॥ नन्वन्यत्र “तरप्तमपौ घ”
इत्यादौ लौकिकासभवे शास्त्रौयग्रहणस्योक्तत्वाद्वापि तथैवास्वि-
त्यत आह

शास्त्रेऽपीति । (कै)

लौकिकतादृशप्रयोगत्वावच्छेदेन च सारूप्य विवक्षितं तदाह

१ अ १। पा १। सू २२ ॥

एकशेषशब्दाः । यदि तर्हि नेम एकशेषशब्दा समुदायशब्दास्तर्हि
भवन्ति । तत्र को दोष । एकवचनं प्राप्नोति । एकार्था हि समुदाया

ब्रह्मोपादीनि पदकार्याणि पूर्वपदेन स्युः । उत्तरपदमेव तु तत्रासुबन्तम् ।
इह राजन् राजन् औ इति स्थिते परत्वान्नित्यत्वाच्चोपधाया दीर्घे कृते
वैरूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति । उच्यते । विरूपाणामपि समानार्थानामिति
भाविष्यति अन्तरङ्गत्वाद्वा । दीर्घत्व हि नान्तरङ्गम् । उपधा विभक्ति-
विशेषमसबुद्धिसर्वनामस्थानमपेक्षत इति वहिरङ्गम् । सर्वत्रेति । घट् पक्षा
इहोपक्षिता पृथग्विभक्तौ परत एकशेष । एकवचनान्तानां वा

कृते विभक्तेरकारेण व्यवधानादेकशेषो न स्यात् । समासान्तो हि
समासभक्तस्त्वमेव न व्यवधात् । सरूप तु व्यवधात्येव । समासार्थोत्तर-
पदस्यावयव इति भाष्यमतेऽपि विरूपत्वादेकशेषो दुर्लभः । विरूपाणा-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

२३५

अ १।पा २।आ ३) (सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १।२।६४।)

तेनेत्यादि ॥ (कै)

पक्षासंभवेति । (कै)

लौकिके प्रयोगे सरूपाणामित्युक्ते प्रातिपदिकैकशेषस्योक्तिसंभव
एव न किन्तु विभक्त्यन्तानामेकशेष इति पक्षस्यैवापत्तिरिति भाव ॥

अथानेनेति । (भा)

यद्यनेन पक्षेण प्रयोजन स्यात्तदा सोऽपि समर्थयितुं शक्यम् इति
शेष ॥ अपर आह

वादमर्थ इति ॥ (भा)

स एवाह

किं वक्तव्यमिति । (भा)

प्रातिपदिकानामेकशेष इति सूत्रं कर्त्तव्यं चेत्यर्थ ॥

भवन्ति । तद्यथा । यूथम् शतम् वनमिति ॥ सन्तु तर्ह्येकशेषशब्दा । कि
कृत सारूप्यम् । अन्योऽन्यकृत सारूप्यम् । सन्ति पुन केचिदन्येऽपि
शब्दा येषामन्योऽन्यकृतो भाव । सन्तीत्याह । तद्यथा । माता पिता

समासाद्वैकस्या विभक्तौ परत सरूपसमुदायाद्वा विहितायामेकविभक्तौ
परत प्रातिपदिकानां वा सङ्गविवक्षायां प्रत्येक द्विवचनबहुवचनान्तरा
मिति । तत्र पश्चिम पक्षत्रयमङ्गीकृतम् । तत्र भिक्षा भिक्षा भिक्षा काम
अ इति स्थिते सर्वविधिभ्यो लुगिघेर्वलवत्त्वाद् लुकि कृते विभक्त्यभावादेक-
विभक्तौ परतो विधीयमान एकशेषो न प्राप्नोति प्रत्ययलक्षणं च नास्ति

मपि समानार्थानामिति तु यद्यपि प्राप्नोति तथापि पक्षे ऋच इत्यस्य
शेषे टापि ऋचे ऋचा इत्याद्यपि स्यात् । एव पथा पथौ इत्याद्यपि पक्षे

सारूप्येणेति । (भा)

तेन स्त्रोपलक्षकतया विभक्तिराश्रीयते इति भाव ॥

ये त्वाहुरिति । (कै)

प्रातिपदिकग्रहणं चोपलक्षणमिति भाव ॥

हरितहरिणयोरिति । (कै)

विभक्तौ यानि संख्याणि दृष्टानि तदवयवप्रातिपदिकानामित्यर्थ इति भाव ॥

अन्यतरस्येति । (कै)

शिष्टस्थान्यतरस्योभयवाचित्वेनेत्यर्थ ॥

जातिवाचित्वं चेति (कै)

चकारघटित पाठ ॥

भातेति ॥ विषम उपन्यास । सकृदेते शब्दां प्रवृत्ता अपायेष्वपि वर्तन्ते । इह पुनरेकेनाप्यपाये न भवति चत्वार इति ॥ अन्यदिदानौमेतदुच्यते सकृदेते शब्दा प्रवृत्ता अपायेष्वपि वर्तन्ते इति । यत्तु भवानस्माच्छोदयति

न लुप्तताङ्गस्येति प्रतिषेधात् प्रातिपदिकैकशेषपक्षे समर्थं यद्गुणाप्-
प्रातिपदिकं तस्मात्तद्धिता इत्याबन्तादणि कृते परत्वादादिद्वौ कृताया
वैरूप्यादेकशेषाप्रसङ्गः । यदा तु सहविवक्षाया विभक्त्यन्तानामेकशेष
सुबन्ताच्च तद्धित इत्ययं पक्षस्तदा सुबन्तसमुदायात्तद्धिताभावात् पूर्वमेक-
शेष पश्चात्तद्धित इति न कश्चिद्दोषः । प्रातिपदिकानां चेति । अनैमि-

स्यात् । अपि च करौ करा इत्यादि न सिध्येत् । प्राण्यङ्गानां समाहार
श्वेति नियमात् । अपि च सर्वेषामित्यादौ “द्वन्द्वे च” (२ । २ । २६)

(अ १। पा २। आ ३) (सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।)

कचित्सारूप्ये इति । (कै)

वस्तुतस्तु विभक्तिवावच्छेदेन सारूप्यविवरणान्न मातृमात्रादौ दोष इति बोध्यम् । एकशब्दस्वारस्येनैव एकापकर्षणेन चैकस्यामपि विभक्तौ यानि विरूपाणि इत्यर्थात् इति दिक् ॥ एकग्रहणफलं तु चिन्त्यमेव । अत एव पृथक् सर्वेषां विभक्त्यन्तानामेकशेष इति पक्षे एकग्रहणं पृथक् विभक्तिप्रतिषेधार्थमित्युक्तम् । तेन हि तदतिरिक्त-पक्षेषु तद्वैयर्थ्यं ध्वनितं तत्पक्षेऽपि न वार्थविप्रतिषेधादिति तत् प्रत्याख्यातमेव । अत्रापि विभक्तिं सारूप्येणाश्रीयत इत्येवोक्तं न

सन्ति पुनः केचिदन्येऽपि शब्दा येषामन्योऽन्यकृतो भाव इति तत्रैते-
ऽस्माभिरूपन्यस्ता । तत्रैतद्भवानाह सकृदेते शब्दा प्रवृत्ता अपायेष्वपि
वर्तन्ते इति । एतच्च ।

एकैको नोद्यन्तु भारं शक्नोति यत्कथं तत्र ।

एकैकं कर्त्ता स्थात् सर्वं वा स्युः कथं युक्तम् ॥

कारणमुद्यमनं चेन्नोद्यच्छति चान्तरेण तत्तुल्यम् ।

तस्मात् पृथक् पृथक्ते कर्त्तारं स व्यपेक्षास्तु ॥

तत्तत्त्वादन्तरङ्गत्वात् पूर्वमेकशेषं पञ्चादष्टद्विरयवा तद्धित एव पञ्चाद्युत्प-
द्यत इति भावः । बहुवचस्य यञ इति । प्रत्यर्थशब्दनिवेशाद् बहुवचपक्षेषु
बहुवो यञ उत्पाद्या । तत्र गर्गं य य य इति स्थिते समुदायस्य तद्धिता-
न्तत्वात् प्रातिपदिकत्वात्त एका विभक्तिस्तत्र प्रथमस्य यशब्दस्य प्रकृति-
सन्निपातकृतं वैरूप्यमित्येकशेषो न प्राप्नोति । ननु प्रकृतिं विहाय

“विभाषा जसि” (१। १। ३२) इति प्रवर्त्तते । अत एव विरूपैक-
शेषो न कृतद्वन्द्वानां तेषामित्यादौ “त्यदादौनि सर्वे” (१। २। ७२)

(सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४।) (अ १। पा २। आ ३)
 त्वेकविभक्तिरिति ॥ न चैव नृणां नृणामित्यादावेकशेषानापत्तिः ।
 दौर्घस्य वैकल्पिकत्वेन सारूप्यनियमाभावादिति वाच्यम् । विरू-
 पाणामपि समानार्थानामिति सिद्धे । यत्चेकग्रहणसामर्थ्येन यद्वि-
 भक्तिविषये एकशेषस्तस्यामेव सारूप्यमित्यर्थात् । ततौचादौ माद्व-
 माचोरेकशेष सिद्धिरिति तन्न । वार्त्तिककार सर्वत्र प्रतिषेधेन
 पचयो फलभेदापत्तेरित्यलम् ॥ भाष्ये

किं वक्तव्यमिति । (भा)

एकविभक्तौनामिति पष्ठ्यन्त वक्तव्य किमित्यर्थः ॥

तेन हीति । (कै)

बाहुल्यकात्करणसाधन । कारकशक्तिवाचीविभक्तिशब्द आश्री-
 यत इति भावः ॥

प्रथममध्यमोत्तमानामेकशेषोऽसरूपत्वात् । वा ॥ प्रथममध्यमोत्तमा-
 नामेकशेषो वक्तव्यः । पचति च पचसि च पचथ । पचसि च पचामि च

यशब्दानां सारूप्यादेकशेषो विधास्यते । नैतदस्ति । विभक्त्युत्पत्तावभ्यन्तरी-
 कृताप्रकृतिर्विभक्तिजद्वितसारूप्याश्रये एकशेषे कथं ह्यतु शक्यते । न च
 यथा प्रकृत्यर्थानपेक्षं समुदायार्थं तत्कथं प्रकृतिर्वर्ज्येत । यदापि सह-
 विवक्षायां विभक्त्यन्तानामेकशेष इति पक्षः तदा गर्गं य अस् य अस य
 अस् इति स्थिते पूर्वस्य य अस् शब्दस्य प्रकृतिसन्निपाताद्वैरूप्यं प्राति-
 पदिकैकशेषपक्षेऽपि तथैव वैरूप्यमित्येकशेषो न प्राप्नोति । एव प्रकृतयो-
 ऽपीति । एकैकस्यापत्यस्य प्रकृत्यर्थेन योगात् प्रधानभेदे च गुणस्याव्यव-

इत्येकशेषे सर्वनामत्वाभावप्रसङ्गात् तदेव त्रयं पक्षा दुष्टा एवेति स्थितम् ॥
 सिद्धान्तस्तु त्रेधा । तथा हि । राम राम राम इत्यत्रावयवानामिव

(अ १। पा २। व्या ३) (सरूपपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।)

विवक्षिते इति । (कै)

अनेन सूत्रेऽपि विषयसप्तमीति दर्शित कारकशक्ते शब्दात्
परत्वासम्भवात् इति बोध्यम् ॥

लुप्तप्रत्ययस्येति । (कै)

वज्रग्रीहि ॥

एकार्थत्वाच्छिष्यमाणस्येति । (कै)

न च शिष्यमाण लुप्यमानार्थाभिधायीति न्यायविरोध । प्रत्ये-
कपर्याप्तैकत्वविशिष्टानामेव शिष्यमाणशब्दबोध्यतया द्वित्वादिविशि-
ष्टार्थाप्रतीत्या द्विवचनाद्यसिद्धिरिति भाव ॥

एवं चैकैकस्येति । (कै)

युगपदधिकरणवचनताश्रयेणेति भाव । सर्वेषामर्थानां सर्वै-
शब्दै युगपदोधनेच्छा हि सह विवचेति तात्पर्यम् ॥

प्रचाव । पचति च पचसि च पचामि च पचाम । किं पुन कारणं न
सिध्यति । असरूपत्वात् ॥ द्विवचनवज्रवचनाप्रसिद्धिश्चैकार्थत्वात् । वा ॥

गार्ग्यशब्दानामेवैकशेष क्रियत इत्यर्थः । यज्यो वज्रस्येति । यदा यज्या
मेवैकशेष क्रियते तदा शिष्यमाणो यशब्दो बहुषु वर्तते इति लुक्
सिध्यति गार्ग्यशब्दानां त्वेकशेषे यशब्दो वज्रषु न वर्तते किं तर्हि यशब्दान्त
इति लुङ् न सिध्यति । यजन्त यदिति । तेनैव चेत् कृत वज्रत्वमित्यपि
तदन्ते नेति व्याख्यायते । काश्यपा इति । एकस्मिन् काश्यपापत्येऽजि कृते

समुदायस्याप्येका प्रातिपदिकसंज्ञा तावदस्ति । मिलितेन अर्थवत्त्वात् । न
चार्थवत् समुदायानां समासशब्दस्य नियमार्थमित्युक्ते कथमेतदिति वाच्यम् ।

(संख्यानामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।) (अ १। पा २। आ ३)

भिन्नार्थत्वादिति । (कै)

सर्वषामर्थानां सर्वे शब्दे साहित्येनार्थप्रतिपादनविवक्षाभावा-
दिति भावः ॥

इत्याहेति । (कै)

इत्याशयेनाहेत्यर्थः ॥

अथापीति । (भा)

निदर्शयितुमित्यनेन च वक्ष्यमाणस्यासाधुत्व बोधितम् । यथा
वा लौकिकविग्रहवाक्येनासाधुनापि समाससंज्ञाप्राप्त्यवस्थानिदर्शन-
तथानेनापीत्यर्थः ॥

द्रव्यवाचीनामिति । (कै)

सत्त्ववाचीनामित्यर्थः ॥ ननु कर्त्तादिभेदात् क्रियाभेदावगमेनैका
क्रिया इत्यनुपपन्नमत आह

द्विवचनबहुवचनयोश्चाप्रसिद्धिः । किं कारणम् । एकार्थत्वात् । एकोऽयं
भवति शिष्यते तेनानेन तदर्थेन भवितव्यम् । किमर्थेन । यदर्थः एकः । किमर्थ-

तत्प्रतिवृत्तिवज्ज्वले काश्यपशब्दानामेकशेषे कृते अजन्त बहुषु वर्त्तत इति
लुक् प्रसङ्गः । लौकिकस्येति । अपत्यस्येत्यर्थः । न चैतदिति । प्रतिवृत्ति-
वृत्तित्वान्नैतदजन्तमपत्यवाचि । एका प्रवृत्तिरिति । प्रवृत्त्यर्थस्यैकत्वात् तेन
च बहूनामप्यपत्यानां सम्बन्धसम्भवात् । सिद्धं त्विति । सत्यपि प्रवृत्ति-
सन्निपातकृते एकस्य वैरूप्ये सर्वेषां प्रवृत्त्यर्थविशिष्टापत्याभिधायित्वात्

नियमस्य सजातीयविषयकत्वेन यत्र समुदाये पूर्वे भागः पदम् तत्रैव
प्रवृत्ते । अत एव बहुषुपटव इत्यत्र प्रातिपदिकत्व भवत्येव इत्युक्तं “अर्थवत्”-

(अ १।पा २।आ ३) (सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १।२।६४ ।)

आख्यातेति । (कै)

शब्दशक्तिस्वभावादिति भाव ॥ सर्वैव सवापि निवृत्तभेदात्
(भेदा । इ ।) स्वतोद्वित्वादिसंख्यारहिताभेदस्य तत सहचरितद्वित्वादे
स्वगतमेकत्व तु प्रतीयत इत्येकवचनमिति भाव ॥

प्रकर्षाभ्यावृत्त्यादयस्त्विति । (कै)

अभ्यावृत्तिरत्र गणनम् ॥

१अश्रयाभ्यावृत्तौति ।

आश्रयप्रकर्षात् प्रकर्ष । अभ्यावृत्तिर्जन्यं तत् गणनमेव क्रिया-
गणनमिति भाव ॥

१एकत्वं न विघ्नन्तीति । (कै)

१ उपलब्धं कैयटपुस्तके तु “आश्रयप्रकर्षाभ्यावृत्तौ”ति पाठोऽस्ति ॥

२ “नैकत्व क्रियाया विघ्नन्ति” इत्युपलब्धं कैयटेऽस्ति ॥

श्वैक । एक एकार्थ ॥ नैकार्थ्यम् । नायमेकार्थ । किं तर्हि । ह्यर्थो
बह्वर्थश्च । नैकार्थ्यमिति चेदारम्भानर्थक्यम् । वा ॥ नैकार्थ्यमिति चेदेक-

समानार्थत्वमस्ति । वक्रदण्डश्चकुटिलदण्डश्चेति द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थमेतद्वक्तव्यं तेनै-
वाच्यो बह्वधित्वमपि पक्षे आश्रयमात्रे इष्टं सिध्यति । यदात्वजन्त यद्वज्र-
खिलाश्रीयते तदाऽव्यविकन्यायाश्रयणात् वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्चेति वाक्य-
मेव भवति न तु द्वन्द्व इति न वक्तव्यो विरूपाणामेकार्थानामेकशेष ।
स्वरभिन्नानामिति । स्वरेण भिन्नानामित्यर्थ । अक्षश्चेति । एकोऽक्षशब्दोऽशे-
र्देवन इति सप्रत्ययान्तत्वादान्तोदात्त । द्वितीयस्तु घञन्तत्वादुदात्तस्तस्यैव

(१।२।४५) सूत्रे । तथाच एकाजद्विर्वचनन्यायेन समुदायप्रातिपदि-
कादेव द्विवचनबहुवचनयोरुत्पत्तिः । तावताप्यवयवानां संख्यान्वयेनानुग्रह-

(सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १ । २ । ६४ ।) (अ १ । पा २ । आ ३)

द्वित्वादिप्रतीतौ हि उत्तरया पूर्वसङ्ख्याबाधनात् तद्विहिति
(तद्विहित) स्यादिति भाव ॥

कर्तृकर्मति । (कै)

अस्यारोपितेत्यादि ॥ भाष्ये साधनशब्देन तिङन्ताभिधेय-
कर्तृकर्मगतसङ्ख्याविशेष उच्यते । तदपेक्षाणि । तदारोपापेक्षाणि । एव
‘चैकस्मिन्नेव तदारोपान्नपदभेदप्रसंग इति नैकशेषस्थान्यविषय इति
भाव ॥

अनेकेनैवेति । (कै)

१“वर्तमाने लङ्” इत्यत्र सङ्ख्याविवक्षणेऽपि “धातुभेदेन

१ कस्मिन्नेव । इ ॥ २ नैकशेषस्थान्नविषय इति भाव । क । इ ॥

३ अ ३ । पा । सू १२३ ॥ ४ धातुभेदे च । इ ॥

शेषारम्भोऽनर्थक स्यात् ॥ इह हि शब्दस्य स्वाभाविकौवानेकार्थता
स्याद्वाचनिकौ वा । तद्यदि तावत् स्वाभाविकौ । अग्रिष्ठ एकशेष

शेषो भवति एको मीमांसकशब्दो एव लन्तत्वान्मध्योदात्त परन्तु मीमांसा-
मवीते इति क्रमादिभ्यो वुन्नित्याद्युदात्तस्तस्य शेष । एकश्चेति । द्वन्द्वोऽप्य-
चानभिधानान्न भवति । अर्थसंप्रत्ययादिति । यत्रैक शब्दोऽनेकमर्थमभि-
धातु शक्नोति तत्रैकशेषो नान्यत्र । प्रयुक्तानामन्वाख्यानान् । एकाविति
चोक्तेऽसङ्ख्यायादिरर्थो गम्यते न तु द्वावित्यर्थ । अन्यपदार्थत्वाच्चेति ।
असदिग्धेन पदान्तरेणायमर्थ प्रत्याख्यत इत्यर्थ । गार्ग्याविति । गार्ग्यश्च

सम्भवात् । तथाच समुदायादेकविभक्तौ परत एकशेष । रामकृष्णावित्यादौ
तु यद्यप्युक्तरीत्या समुदायादेकविभक्ति । प्राप्ता तथापि द्वन्द्वविधावनेक

(अ १। पा २। आ ३) (सहपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४।)

वाक्योपप्लववत् कर्तृरूपार्थभेदेनापि वाक्योपप्लवादेकप्रसङ्गो दुर्वार ।

अत एवाग्रे एकप्रकृतेरनेकश्रुत्युत्पत्ति भाष्यकृद् वक्ष्यति ॥

जात्याश्रयणादिति । (कै)

जात्याश्रयानेकव्यक्ताश्रयणादित्यर्थ ॥

अर्थतः आन्तर्यादिति । (कै)

द्वयस्य लद्वयस्य द्विवचन बह्वर्थस्य लसमुदायस्य बह्ववचनमिति भाव ॥ केचित्तु अनेकलकारोत्पत्तौ न मान कर्तृत्वारोपवत् एक-
स्मिन्ननेकार्थत्वस्याप्यारोपात् इत्याहुः । एव चानवकाशत्वादेकशेषो
द्वन्द्वबाधक इति स्थितम् । भाष्ये “अथवा पुनरि”त्यादिना समु-
दायादेकविभक्तावितिपक्ष समर्थते ॥

समुदायविभक्त्यैवेति । (कै)

एकेनोक्तत्वात् । वा ॥ अशिष्य एकशेष । कि कारणम् । एकेनोक्तत्वात्त-
स्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यमुक्तार्थानामप्रयोग इति ॥

गार्ग्यश्चेत्यस्याप्यर्थस्य सभवात् सदेहादर्थासप्रत्यय । उत्तरकाल तु
प्रकरणादिवशात् सदेह निवृत्ति ॥

ननु “वृद्धो यूने”ति वचनात् सन्देहेऽप्येकशेष स्यात् अस्य तु नि सन्देह-
विषयसम्भवात् कथं सन्दिग्धविषये प्रवृत्ति । नैतदस्ति । अक्षादिष्वपि
सन्देहविषयेष्वस्य प्रवृत्तिदर्शनात् । एव तद्धीति । अर्थासम्प्रत्यये सत्यन्य-
पदार्थत्वादित्यत्र हेत्वर्थ । यदि तद्धीति । प्रत्यर्थं शब्दनिवेशादेकशेषे सति

सुबन्तमित्यस्यानुवृत्त्या बाध्यते । अस्मिन् पक्षे मातृमात्रोरपि एकशेष
प्राप्त । एकविभक्तावित्यस्यावृत्त्या एवकारस्यचानुकर्षणेन एकविभक्तौ

(सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १ । २ । ६४ ।) (अ १ । पा २ । आ ३)

अवयवारभ्यत्वात् समुदायसङ्ख्याया समुदायगतसङ्ख्याभिधायि
समुदायविभक्त्यैवावयवार्थेऽपि तत्सङ्ख्याप्रतीतेर्गतार्थत्वान्नावयवेभ्य
पृथग् विभक्तिप्रसङ्ग इति भावः ॥ अवयवानां पदत्वादिरूपो यकारस्य
समुदायविभक्त्याऽसम्भवाच्चिन्त्यमिदम् । किञ्च विशेष्यविभक्त्याविशेष-
णीय^१सङ्ख्यादीनामुक्तावपि विशेषणाद् यथा साधुत्वाय विभक्ति
क्रियते तथात्रापि दुर्वारेति । तस्मात् प्रत्येकगतसङ्ख्याया अवि-
वचणान्न प्रत्येक सुबुत्पत्ति समुदायगतबहुत्वसङ्ख्याया एव विव-
चनेन तद्वोधकसमुदायादेव विभक्तिस्तावतापि “अपद न प्रयुञ्जीत”
इति निषेधातिक्रमाभावादिति भाव्यार्थः । प्रत्येकसङ्ख्याविवक्षाभावे-
ऽपि बहुत्ववत्त्वेनविवचणात् पृथक् प्रयोगार्हत्वमप्येषां नेति । भेद-

१ “सङ्ख्यादीनाम्” इत्यारभ्य “प्रत्येकगत” इत्यन्तं नास्ति इ पुस्तके ॥

अथ वाचनिकौ तद्वक्तव्यमेकौऽयमवशिष्यते स च ह्यर्थो भवति बहुर्थश्चेति ।
न वक्तव्यम् । सिद्धमेकशेष इत्येव । कथं पुनरेकौऽयमवशिष्यत इत्यनेन

एकस्यानेकार्थत्वं सम्भवति । यदा तु समुदायवाचित्वं ह्यादीनामभ्युपगम्यते
तदा वनादिवदेकवचनप्रसङ्गः । यत् वनानीति बहुवचनं तत्समुदायप्रचय-
विवक्षाया न त्ववयवभेदविवक्षायां । समुदाया इति । समुदायवाचिनं
इत्यर्थः । किं कृतमिति । एकश्चैकश्चेति विग्रहे कथं द्विशब्दः प्रवर्तत
इति प्रश्नः । अन्योऽन्यकृतमिति । परस्परापेक्षया द्वित्वोत्पत्तौ सत्या
प्रक्रियावाक्यमिदं भवति द्वौ च द्वौ चेति । तत्रैको द्विशब्दः शिष्यते ।

यानि सरूपाण्येवेति व्याख्यानान्न भवति । यद्वा युगपदधिकरणवचनतायां
द्विवचनबहुवचनान्तानामेकशेषः । द्वन्द्वोऽप्येवम् । अजङ्गत् स्वार्थायां द्वि
वृत्तौ रामकृष्णावित्यादौ पूर्वपदमप्युभावमिधत्ते तावेवोत्तरपदमपि । न

(अ १। पा २। व्या ३) (सङ्ख्यानामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।)

समर्गद्वारकमर्थवत्त्वमस्य नेति न नियमेन व्यावृत्तिरिति तात्पर्यम् ॥

तत्र सङ्ख्यासमुदायादेकविभक्तावेकशेषपक्षे दोषमुपपादयति

तत्र भिद्येति । (कै)

पदस्य विभक्त्यान्वाख्यानपक्षे इदम् । आबन्तसमुदायास्य चा-
प्रत्ययान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वमिति भावः ॥ “स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्ग-
नेने”ति तु स्त्रीप्रत्ययत्वेन तद्व्याप्यधर्मेण वा स्त्रीप्रत्ययग्रहणे इति
तात्पर्यम् ॥

तदासुबन्तसमुदायादिति । (कै)

तस्य सुबन्तत्वपर्याप्त्यधिकरणत्वाभावादिति भावः । एव च भाष्ये
“सर्वत्र” शब्देन पक्षद्वयमेव ग्राह्यमिति तात्पर्यम् । वस्तुतस्तु तद-
वयवादेकस्मान्तस्य दुर्वारत्वेन तत्रङ्गते परत्वादादिदृष्टौ वैरूप्यात्त-

द्वयार्थता बहुवचनार्थता वा शक्या लब्धम् । तच्चैकशेषवृत्तम् ॥ न ह्यन्तरेण
तद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगः तस्यार्थस्य गतिर्भवति । पश्यामस्व पुनरन्तरेणापि

मातेति । यथा सुत जन्मनः प्रागलब्धमादृत्यपदेशः स्त्रीपञ्चाल्लभ्यते एव
संख्येयान्तरापेक्षायाः सत्या पूर्वमप्रवृत्तो द्विशब्दः पञ्चात्यवर्तत इत्यर्थः ।
अप्रायेष्यपीति । पुत्रविनाशेऽपि पितृव्यपदेशो न निवर्तते पितृविनाशे
पुत्रव्यपदेशः । चतुर्णां त्वेकापाये नास्ति चतुःशब्दस्य प्रवृत्तिः । अन्यादि-
दानौमिति । अवश्यं साधर्म्यं सति वैधर्म्येण भाव्यम् । अन्यथा तत्त्वमेव

चान्यतरवैयर्थ्यम् । परस्परसमभिध्याहारेणैवोभयार्थताध्यवसायात् । तथा
च इन्द्रवृत्ते प्रागेकैकार्थतावगमेऽपि वृत्तावुभयाभिधानात् प्रत्येकं द्विवच-
नाद्युत्पत्तिः । एवमेकशेषवृत्तावपि परार्थाभिधानं वृत्तिरिति सिद्धान्तात् ।

(संख्याणामेकशेष एकविभक्तौ । १ । २ । ६४ ।) (अ १ । पा २ । आ ३)
 त्वच्चेऽप्येकशेषो न प्राप्नोति । न च विनिगमनाविरहेण प्रत्येकमुत्पत्तौ
 अष्ट त्रयापत्ति । तावतापि अ अ भैचमित्यस्यापत्या नियतभैचा-
 'सिद्धस्तदवस्थत्वात् । किञ्च प्रातिपदिकानाञ्चैकशेषे सिद्धमिति
 भाष्ये न्यूनताप्रत्येक द्विवचनाद्यन्तानामेकशेष इति पक्षेऽपि त्वदुक्त-
 रीत्या दोषाभावात् । युगपदधिकरणवचनताया दु खलदुरूपपादत्व-
 योर्द्वितीये भाष्ये वक्ष्यमाणतया 'तत्पक्षोक्तिसम्भवाभावाच्च । समर्थ-
 यक्षणेन तु न विभक्तिनिमित्तकार्यस्य पूर्वप्रवृत्ति । विश्वौह आगत
 विश्ववाङ्मयमित्यादेः "विभाषा पूर्वाङ्गे"ति सूचभाष्यस्यासङ्गत्या-
 पत्तेरित्याहुः ॥ प्रातिपदिकैकशेषपक्षे माहमात्रादौ यथा नैकशेष-
 कथोक्तमेव ॥ भाष्ये

१ भैच्चासिद्धेस्तदावश्यकत्वात् । ग ॥

२ तत्पक्षस्योक्ति - । क ॥

३ अ ४ । पा ३ । सू १४ ॥

तद्वाचिन शब्दस्य प्रयोग तस्यार्थस्य गतिर्भवतीति अग्निचित् सोमसुदिति
 यथा । ते मन्यामहे क्षोपकृतमेतद्येनात्रान्तरेणापि तद्वाचिन शब्दस्य

स्याद् न तु साधर्म्यम् । यत्र साधर्म्यं तत्र वैधर्म्योद्भावेन न कश्चिदपि हेतु
 स्यादित्यर्थः । मात्रादयश्च शब्दा सम्बन्धन्तरापेक्षयैकस्मिन् आश्रये वर्तन्त
 इति सम्बन्धन्तरविनाशेऽपि आश्रयसङ्गावाद्युक्त यत्प्रवर्तन्ते ह्यादयस्तु
 समुदायनिवेशेन एकापाये तत्समुदायाभावात् कथं प्रवर्तन्ते । एतच्च
 वार्त्तमिति । भा । एतद्युक्तम् । यदाश्रयसन्निधानादेकोपायेऽपि मात्रादय-

तथा च रामश्च कृष्णश्चेति लौकिकवाक्यस्यादूरविप्रकर्षेण विग्रहतया
 प्रदर्शनेऽपि अलौकिकद्वन्द्वैकशेषयो प्रक्रियावाक्ये राम औ कृष्ण औ इति
 प्रविशति । तथा च विभक्त्यन्तानामेकशेषोऽपि निर्वाध एव । अथवा

(अ १। पा २। आ ३) (सखपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।)

सिद्धमिति । (भा)

सुबन्तात् तद्धितोत्पत्त्या तत्पक्षे एकशेषस्यान्तरङ्गत्वात् । एव च
“सर्वत्र” इत्यसङ्गतमिति भाव ॥ इदानीं तस्य सार्थक्य दर्शयितु-
मपत्यार्थ एव पञ्चत्रयेऽपि दूषणमाह

अपत्त्यादिष्विति ॥ (भ)

एका प्रकृतिरिति । (भा)

अर्थाभेदादभिज्ञैवेत्यर्थ ॥

तद्वितान्तत्वादिति । (कै)

अपत्यशब्दस्यापि गर्गाद्विहितत्वेन समुदायस्य तदादितदन्तत्वा-
दिति भाव ॥

प्रकृतिसन्निपातेति । (कै)

प्रयोग तस्यार्थस्य गतिर्भवतीति । एवमिहाप्येकशेषकृतमेतद्येनात्रैको-
ऽयमवशिष्यत इत्यनेन इत्यर्था बह्वर्थता वा भवति ॥ उच्येत तर्हि न तु

स्तदपेक्षा प्रवर्तन्ते इत्यर्थ । इदानीमेतद्वैधर्म्यरहित द्वितीय दृष्टान्त
व्यक्ति । एकैक इति । भा । यथोद्यन्तृणां परस्परसन्निधिकृत कर्तृत्व-
मेकैकापाये च निवर्तते तथा ह्यादिव्यपदेशोऽपीत्यर्थ । कथं तत्रेति ।
भा । न्याय्यमित्यध्याहार ॥ एकैक इति । भा । कर्तृत्वमेकैकापाये
परस्परनिरपेक्षमित्यर्थ । कारणमुद्यमन चेदिति । भा । कर्तृत्वप्रतीता-
वित्यर्थ । कार्यकल्पितत्वात् शक्तीनामेवमुक्तम् । तत्तुल्यमिति । भा ।

उपक्रम एव यथा व्याख्यात तद्वीत्या अनैमित्तिक एवैकशेष । तथा च
पक्षत्रय स्थित सिद्धान्ते । अत्रेदमवधेयम् । उक्तपक्षत्रयमध्येऽपि समु-
दायादेकविभक्ताविति पक्षस्तावद्दुष्ट एव । माहमातारावित्यत्राति

(सारूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १ । २ । ६४ ।) (अ १ । पा २ । आ ३)

तत्र प्रथमस्य सान्निध्यात् सन्निपातोऽन्वयस्तु व्यवहितत्वान्नास्तीति
वैरूप्यमिति भाव ॥

अभ्यन्तरीति । (कै)

गार्ग्यशब्दविशिष्टशब्दद्वयस्य प्रातिपदिकत्वे तदर्थगतसङ्ख्याभि-
धायितया प्रवृत्ता विभक्ति सारूप्योपलक्षणतया प्रकृति न
त्यजतीत्यर्थ ॥

न च यजामिति । (कै)

यज् समुदायस्येत्यर्थ ॥

समुदायार्थः । (कै)

अपत्यसमुदायरूपोऽर्थ । अपत्याद्यर्थस्य सम्बन्धिकत्वादिति
भाव ॥

गम्येत । यो हि गामश्च इति ब्रूयादश्च वा गौरिति न जातुचित् सप्रत्यय
स्यात् ॥ तेनानेकार्थाभिधाने यत्र कुर्वतावश्यं लोके पृष्ठतोऽनुगन्तव्य ।

तेनोद्यन्तातुल्यम् द्वितीयमुद्यन्तारमन्तरेणेत्यर्थ । अथवा तत्तुल्यमिति
द्यादिशब्देषु अप्येतत्तुल्यमित्यर्थ । प्रथमेति । भा । एकस्मिन् पुरुषे
क्रियाया एकत्वान्नास्त्येकशेष पुरुषभेदेन तु प्रत्यक्पराक्तादिभेदे विरोधात्
क्रियाया अनेकत्वादेकशेषो वक्तव्य । कृतेचैकशेषे प्रकरणादिवश्यादर्थ-
विशेषावसाय । यदा तु युष्मदस्मदी एवानेकार्थाभिधानसमर्थे इति पक्ष ।
अत्रापि च निवृत्तभेदाया एव क्रियाया आख्यातेनाभिधान तदैकशेषो न

प्रसङ्ग वारयितुम् एकविभक्तावित्यस्य सारूपाण्येवेत्येतद्विशेषणतया आव-
श्यकत्वे स्थिते एकशेषविशेषविशेषणत्वायोगात् । आद्यत्तौ मानाभावात्
फलाभावाच्च । न च प्रय पयो जरयतीत्यादिष्ववृत्ति फलम् । सहविव-

(अ १। पा २। आ ३) (सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।)

तदा गर्ग येति । (कै)

प्रत्येक तद्धितान्तत्वात् सह विवक्षाया प्रत्येक बङ्गवचनमिति भाव ॥

प्रधानभेदे च गुणावृत्त्येति । (कै)

प्रातिपदिकोद्देशेन तद्धिधानात् प्रातिपदिकार्थस्य तत्र विशेषणत्वाद् गुणता । किं चैकस्मात् अनेकेषा परत्वासम्भव इति भाव ॥

यज्यो बहुष्विति (भा)

भाष्ये तेनैवेत्यनुवृत्त्या प्रत्ययस्यैव बङ्गषु वृत्तेर्लुगभ्युपगम इति भाव ॥

यदा यजामेवेति । (कै)

उक्तरीत्याख्योपपत्तिश्चिन्था । लुक् शास्त्रवैयर्थ्यापादानमेवात्र भाष्यकृत् तात्पर्यविषयीभूतम् ॥

केवर्थेषु लौकिका काञ्चशब्दान् प्रयुञ्जत इति । लोके चैकस्मिन् वृत्त इति प्रयुञ्जते द्वयोर्द्वौ वृत्ताविति बङ्गषु वृत्ता इति । यदि तर्हि लोको-

वक्तव्य । द्विवचनेति । भा । प्रत्यर्थं शब्दनिवेशे एकैक शब्द एकैकार्थाभिधायीति सह विवक्षाया निवृत्तेषु शब्दान्तरेषु शिष्यमाद्येन शब्देन स्वस्मिन्नेवैकत्रार्थे अवस्थेयमिति भाव । सर्वेषु पक्षेष्वयं दोष प्रातिपदिकैकशेषे द्विवचनबङ्गवचनानुत्पत्तिप्रसङ्ग । विभक्तान्तानां विभक्तौ वा परत एकशेषेऽर्थाभावाद्द्विवचनबङ्गवचनयोर्निवृत्तिप्रसङ्ग । अथ स्वभावतः शिष्य-

क्षायामित्यस्य द्वन्द्वग्रहणवलेनावश्यवाच्यत्वात् । अन्यथा पय पयो नयतीत्यत्रगौणमुख्यकर्मणोरेकशेषापत्तेः । देवदेव इत्यादाविति प्रसङ्गाच्च । प्रत्युत आहत्योभयविशेषणत्वे भैक्षमिति न सिध्येत् । तथा हि । भिक्षा ३ आम्

(सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४।) (अ १। पा २। आ ३)

अपत्यवाचीति । (कै)

यद्यपि प्रकृतिनिवृत्ते (प्रकृतिवृत्त्येतत् । इ) तत् गोत्रमेव नेति

लौकिकस्येति (भा)

विशेषणं व्यर्थं तथापि सिद्धान्तस्वरूपप्रदर्शनमेतत् । यद्वा तत्
सदृशत्वात् तत्रापि गोत्रत्वाभिमानः । प्रवराध्यायप्रसिद्धं हि तत्र
गोत्रशब्देन गृहीतमित्युत्तरम् ॥

सम्बन्धसम्भवादिति । (कै)

प्रधानानुरोधेन गुणावृत्तिन्यायस्तु यत्र गुणावृत्तिं विना प्रधानोत्पत्तेर्न निर्वाहस्त्यक्तव्यानीयरादौ तद्विषय इति भावः ॥ इह तु यत्रा (यत्रा । इ) कृतेरेकत्वाद्वहनामपि परत्वसम्भवाद् गुणावृत्तिर्नोपेक्ष्येति तात्पर्यम् ॥

ऽवश्यं शब्देषु प्रमाणं किमर्थमेकशेष आरभ्यते । अथ किमर्थं लोप आरभ्यते । प्रत्ययलक्षणमाचार्यं प्रार्थयमाणो लोपमारभत एकशेषारम्भे

माणोऽनेकार्थं किमेकशेषेण । वाचनिकौ वेति । भा । यद्यपि सर्वमेव स्वाभाविकं तथापि यत्र प्रयोगविप्रयोगौ दृश्येते तत्र विप्रयोगनिवारणाय यदुच्यते तद्वाचनिकमभिधीयते । स च द्वर्थ इति । भा । सरूपाणामेकशेषोऽनेकार्थश्च एकविभक्ताविति वक्तव्यमित्यर्थः । सिद्धमिति । भा । एकशेषारम्भसामर्थ्यादयमर्थी गम्यते श्रव्यमाणः शब्दोऽनेकार्थाभिधानीति । एकेन ह्यनेकार्थाभिधानायैकशेषः क्रियते । एकार्थाभिधाने तु

अ इति स्थिते “अन्तरङ्गानपि विधीन् वहिरङ्गोऽपौ”ति लुकि कृते लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणविरहादेकशेषो न स्यात् तथा युगपदधिकरणवचनतापक्षोऽपि दुर्बलः । जहत् स्वार्थाया वृत्तौ तदयोमात् । तथा च द्वितीये

(अ १। पा २। आ ३) (सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।)

समानार्थत्वमिति । (कै)

नन्वेव कदाचिद्यशब्दमात्रस्य शेषप्रसङ्गः । तथा सति प्रकृत्यर्थ-
विशिष्टप्रत्ययार्थानवगतिप्रसङ्गात् । न चानङ्गाहावित्यादौ अप्यत्र
पक्षेऽनेनैवैकशेषसिद्धिः । अपर सरूपाणामित्यस्य स्थाने समाना-
र्थानामिति मत्वाऽव्याप्तिमाह भाष्ये

यदीति ॥ (भा)

नानार्थानामपीति । (भा)

सूत्रमपि क्रियत इति भावः ॥

तेनैवाव्यो बहुष्विति । (कै)

“तेनैव (तेनैक। इ) विरूपाणामपी”ति वचनेन वस्तुतः तेन

एनरस्य न किंचित्ययोजनमस्ति ॥ ननु चोक्तं प्रत्यर्थं शब्दनिवेशादिकेनानेक-
स्याभिधानमिति । यदि चैकेन शब्देनानेकस्यार्थस्याभिधानं स्यात् न प्रत्यर्थं

अनेकशब्दाप्रसङ्गादनर्थक एकशेषः स्यात् इत्यर्थः ॥ इतर एतत्सामर्थ्य-
मजानन्नाह कथमिति । भा ॥ तच्चैकशेषकृतमिति । भा । एकशेष-
विधानेनैतत्प्रतिपादितमित्यर्थः । अनेनेति । भा । एकशेषविधानेन ।
उच्येत इति । भा । वचनादनेकार्थकार्याणि प्रवर्तन्ता यथा “जात्याख्यात्रा-
मेकस्मिन्” इति । न त्वेकार्थं शब्द एकशेषविधानेनानेकार्थं सम्पद्यत
इत्यर्थः । गामश्च इति । भा । अश्वधर्मसमारोपः केवलं प्रवीर्यते न तु
तात्त्विकमश्वत्वमित्यर्थः । यदि तद्दीति । भा । यदि च लोकः प्रमाण-

भाष्यम् । सेयं युगपदधिकरणवचनता दुःखा च दुरुपपादा चेति । तच्च
सत्रैव स्फुटीकरिष्याम । तस्मात् प्रागुक्तं षट्पक्षीमध्येऽनैमित्तिकत्वपक्ष
एव प्रवत् । इतरे पक्षापि हेया इति वदभिप्रायकतयैव सूत्रं व्याख्यातम् ।

(ससूपायामेकशेष एकविमक्तौ । १ । २ । ६४ ।) (अ १ । पा २ । आ ३)

गर्ग्यशब्दस्य शेष इति तस्यैव लुप्यमानार्थाभिधायित्वमित्यत्रापि
पक्षेऽजन्तवद् बङ्गध्वित्यर्थेनैव लुगितिकेचित् ॥

अव्यविकेति । (कै)

मन्दबुध्यनुग्रहाय तु कार्यमेव वार्त्तिक सूत्रजालवत् ॥ ननु
बङ्गब्रीहौ निष्ठान्तत्वाङ्गिन्नस्य पूर्वनिपात स्यादत आह

स्वरेणेति । (कै)

साधन कृतेति समाप्त ॥

घञन्तत्वादिति । (कै)

अनुव्याप्तावितिभादिप्रकृतिकेत्यादि ॥ अनभिधानस्यावश्याश्रय-
णीयता दर्शयति

शब्दनिवेश कृत स्यात् ॥ प्रत्यर्थ शब्दनिवेशादेकेनानेकस्याभिधानादप्रत्यर्थ-
मिति चेत्तदपि प्रत्यर्थमेव । वा ॥ प्रत्यर्थ शब्दनिवेशादेकेनानेकस्याभि-

मित्यर्थ । उच्यते तर्हि अत प्रभृति सर्वो ग्रन्थ एकशेषप्रत्याख्यानवादिन ।
तदपि प्रत्यर्थमेवेति । भा । अर्थो ह्यभिधेयमुच्यते यच्च द्वर्थ शब्दो नासौ
द्वर्थता जह्याति बङ्गर्थश्च बङ्गर्थता रोदसी दारा इति यथेत्यर्थ । यावता-
मिति । भा । वृक्षश्च वृक्षश्चेति दर्शनादनारब्ध एकशेषे अनेकार्थता
एकस्य न स्यात् । एकेनापीति । भा । सहविवक्षायामेक एव शब्द
उद्भूतावयवभेद समुदायमभिधत्त इत्यर्थ । सन्नन्यगोधाविति । भा ।
अत्रापि सहविवक्षाया समुदायार्थप्रादुर्भावादनैकेनैव समुदायस्य प्रति-

पक्षतीत्यादौ तु धातोर्दन्दादिप्रसक्तिरेव नास्ति यद्वाक्यशेषो भृग्यते । न च
मिलित्वाङ्गुलादिप्रसङ्ग । धातोरित्येकत्वस्य विवक्षितत्वात् । न चैकस्मादेव
कर्तृद्वये लट्द्वय कर्तृबहुत्वे लकारबहुत्वं च स्यादिति वाच्यम् । इष्टापत्ते ॥

(अ १। पा २। आ ३) (स्वरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४।)

द्वन्द्वोऽपीति । (कै)

सङ्ख्याशब्देऽप्येकादिषु एकशेषमापादयतोऽयं भावः ॥ द्विचतुः
शब्दादिभ्योऽनेकार्थाभिधानं घटादिशब्देभ्य इव न स्यादिति ।
अवश्यमेकशेषेणानेकार्थत्वं वक्तव्यमिति एकादिशब्दानामपि तत्प्रसङ्गः
इति ॥ भाष्ये

अर्थो गम्यत इति । (भा)

द्वित्वरूपार्थ इत्यर्थः ॥

‘द्वावित्यर्थ इति ॥

तस्य च द्वौ शब्दो वाचक इति भावः ॥

सन्देहादिति । (कै)

१ स्त इति । क ॥

धानादप्रत्यर्थमिति चेदेवमुच्यते । यदप्येकेनानेकस्याभिधानं भवति तदपि
प्रत्यर्थमेव । यदपि ह्यर्थवर्धौ प्रति तदपि प्रत्यर्थमेव । यदपि ह्यर्थानर्थान्

पादनात् द्वितीयस्य प्रयोगो न प्राप्नोतीत्यर्थः । अनुक्तत्वादिति । भा ।
ज्ञातव्यत्वे ज्ञातस्य ज्ञानान्तरेण सहत्व गम्यते न तु न्ययोधेनेत्यर्थः ।
द्यावेति । भा । दोशब्देन द्यावापृथिव्योरभिधानात् ततः परस्यौकारस्य
“सुपा सुलुग्” (७। १। ३६) इत्याकार “गोतो गिद्” (७। १। ६०) इत्यो-
कारान्तग्रहणासित्वाद् वृद्धिरावादेशश्च । पृथिवी इति । भा । द्विवच-
नान्त “वा कृन्दसौ”ति (६। १। १०६) पूर्वसवर्णदीर्घः । पृथिवीशब्देनात्र दिव-

“लस्य” (३। ४। ७७) इत्यत्रजातिविवक्षया लङ्वयस्य तत्सादृश्यं बह्वनान्तु-
म्भिधादय इति सुवचत्वात् । वस्तुतस्तु “वत्तमाने लङ्” (३। २। १२३)
इत्यादौ व्यक्तिनिष्ठैकत्वस्य विवक्षणात्तं कश्चिदोषः । अत एव वृद्धं वृद्धं

(सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १।२।६४ ।) (अ १। पा २। आ ३)

निश्चयात्मकप्रतीत्यभावोऽसम्प्रत्यय इत्यर्थ । न चोच्यते वृद्ध-
युवानावित्यनेन सन्देहबीज दर्शितम् एव तर्हि नेमावित्यादि भाष्यस्य
वाचकशब्दान्तरसत्ताविशिष्टार्थासम्प्रत्ययेनैकादि आदशतामेकशेषा-
भाव इत्यत्र तात्पर्यम् । विशत्यादीनां तु भवत्येवेति दिक् ॥
इदानीं तदयस्यमभिप्रेत द्विशब्दादिरूपदृष्टान्त खण्डयति

अथवा नेम इति । (भा)

दावित्यादय इत्यर्थ । तेषामेकशेषशब्दत्वे हि तद्वृष्टान्तेनाचैक-
शेषापादान न्वेते तथेति भाव ॥

यदात्विति । (कै)

एकशेष विनैवेत्यर्थ ॥ ननु समुदायो नामार्थ । न च तस्यार्थो-
ऽस्तीत्यत आह

प्रति तदपि प्रत्यर्थमेव ॥ यावतामभिधान तावता प्रयोगो न्याय्य । याव-
तामर्थानामभिधान भवति तावता शब्दानां प्रयोग इत्येष पक्षो न्याय्य ॥

स्पर्धित्योरभिधानम् । विरूपाणामिति । भा । प्रकरणादिवशाद्यत्रार्थ-
विशेषावसायस्तत्र प्रवृत्तिनिमित्तमेदेऽपि विरूपोऽनेकार्थाभिधायी दृश्यते
तत्र सरूप कथं न स्याद्यत्रैक प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थ । तदेव द्रव्याभिधान
पक्षेऽपि प्रत्याख्यायत एकशेष । अनेकार्थप्रक्रमे अनेकार्थ एक एव वृत्त-
शब्दः प्रयुज्यते न तु द्वन्द्व । अनभिधानात् । इदानीमाकृतिपक्षाश्रयेण
प्रत्याख्यान करोति । आकृत्यभिधानादिति । भा । जाति पदार्थ तस्या

सिद्धत्वादायै नानैकत्वाभिधानार्थं विभक्तिपरम्परा नेति दिक् । गर्गावि-
त्यादावपि पितुरेकत्वात् प्रकृतिरेका प्रत्ययास्तु बह्व । सर्वेषां प्रकृत्यर्था-
न्विताभिधाप्रितया विरूपाणामपि समानार्थानामिति गर्गशब्दस्य

(अ १। पा २। आ ३) (सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।)

समुदायवाचिन इति ॥ (कै)

प्रश्न इति । (कै)

एकश्वैकश्वेति विग्रहे शिष्यमाणद्विशब्देन किं सादृश्यमित्यर्थ ॥

परस्परेति । (कै)

एकशब्दयो सहविवक्षाया शिष्यमाणैकशब्दस्यैतदर्थ्याभिधाना-
सामर्थ्यात्परस्परापेक्षयैकैकचार्थं द्वितोत्पत्तौ तदभिधानसमर्थशब्द-
प्रवृत्तिः । तदलौकिकं च द्वौ च द्वौ चेत्यादौति भावः । अन्यो-
न्यापेक्षाकृतद्वित्वेन प्रत्येकं द्विशब्दप्रवृत्त्या सारूप्यमिति भाष्या-
चरार्थः । अत एवाग्रे अन्योन्यकृतभावविषय एव प्रश्नः । अन्योन्यकृत
इत्यस्य परस्परकृत इत्यर्थः ॥ भावः प्रवृत्तिनिमित्तं मातृपुत्रादि-
शब्दाश्च परस्परकृतमातृत्वपुत्रत्वादिनिवन्धनाः । तदाह

यावतामभिधानं तावता प्रयोगो न्याय्य इति चेदेकेनाप्यनेकस्याभिधानम् ।
भा ॥ यावतामभिधानं तावता प्रयोगो न्याय्य इति चेदेवमुच्यते । एषो-

एकत्वादनेकशब्दप्रयोगप्रसङ्ग एव नास्ति किमेकशेषेणेत्यर्थः । कथं पुन-
रिति । भा । इत्यातिरेकेणाकृतेरनुपलम्भादभावः मन्यमानस्य प्रश्नः । प्रख्या-
विशेषादिति । भा । प्रख्याबुद्धिः तस्या अविशेषादेकरूपत्वात् तद्विषय-
स्याप्येक्यं प्रतीयते । गुणप्रमाणादिभिन्नेष्वपि गोपिण्डेषु गौर्गौरित्येकाकार-
प्रत्ययोदयादवप्रत्ययेकेनालम्बनेन सामान्येन भाव्यमिति जातिसङ्गाव एकत्व-
चावसीयते । गौरित्युक्तं इति । भा । गौरित्येतेन शब्देनोक्ते प्रत्यायिते

शेषः । न च पक्षे यशब्दमात्रस्यापि तदापत्तिः । विकल्पस्यासृष्टदोषदुष्ट-
त्वात् । न च विनिगमकभावः । अणुरपीति न्यायेन स्पष्टप्रतिपत्ति-
सामर्थ्यस्यैव विनिगमकत्वात् । यद्वा । यच्च इत्यपि व्यक्त्यैका विवक्षितम् ।

यथेति ॥ (कै)

पुत्रविनाशोऽपीति । (कै)

ननु पुत्रस्य बुद्धिस्थत्वेन तन्नाशेऽपि पितृव्यवहारोऽस्येव भावि-
पुत्रस्य पितेति व्यवहारवत् प्रकृतेऽप्येकस्य बुद्धिस्थत्वे तदपायेऽपि
चतुरादिव्यवहार इति । किं वैषम्यं पुत्रस्याबुद्धिस्थत्वे तु तत्सत्वेऽपि
न पितृव्यवहार इति चेन्न नष्टस्य पितेति व्यवहारवत् नष्टबुद्धिस्थ
पदार्थमादायैकस्य विद्यमानत्वे द्वौ स्त इत्यादिव्यवहाराभाव इति
वैषम्यमित्याशयात् ॥

नास्ति चतुः शब्दस्येति । (कै)

एव च दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमिति भावः ॥ नन्वेव परि-
हारे दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावः कापि न स्यादित्याह

ऽपि न्याय्य एव यदप्येकेनानेकास्याभिधानं भवति । यदि तर्ह्येकेनानेक-
स्याभिधानं भवति । स्रक्षन्त्यग्राधौ एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्नः ।

सामान्यलक्षणेऽर्थे विशेषानवधारणादैक्यसामान्यस्यावसौयत इत्यर्थः । कुत-
स्त्वेतदिति । भा । भवतु सामान्यमेक तस्य तु बाह्यदोष्टादिकायामर्थ-
क्रियायामयोग्यत्वाद् द्रव्यस्यैव योग्यत्वादभिधानं न्याय्यमिति सत्त्वा प्रश्नः ।
अव्यपवर्गगतश्चेति । भा । अव्यपवर्गोऽभेद अभेद अविच्छेद अविशेषस्तस्य
गतिः प्रतीतिरित्यर्थः । जातौ चाभिधीयमानाया द्रव्यद्वारका बाह्यदोष्टादयः
उपपद्यन्ते जातितद्वतोऽस्माभेदोपचाराद् गौ शुक्ल इति सामानाधिकार

प्रतिप्रधानं च गुणावृत्तिः । गार्ग्यशब्दत्रयस्य चैकशेषः । उभयथा यजन्त
यद्वज्रसु इति लुक् । न चैव काश्यपस्य प्रतिवृत्तिः काश्यपः । ततः प्रति-
वृत्तौना सहविवक्षायाः काश्यपा इत्यत्रापि अजन्त वज्रसु वर्त्तते इति लुक्

(अ १। पा २। आ ३) (सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।)

अन्यदिदानीमिति ॥ (भा)

तद्वाच्ये

अवश्यमिति । (कै)

एव चेदृशेविषये वैधर्म्योद्भावनमकिञ्चित्करमिति भाव ॥
साधर्म्योत्पत्त्यपि उक्तवैधर्म्यं वीजमाह

मात्रादय इति ॥ (कै)

आश्रयसद्भावादिति । (कै)

सद्भावोऽत्र बुद्धिकृत । तेन सृतामातेत्याद्युपपत्ति ॥

समुदायेति । (कै)

इतरसाहित्यविशिष्टद्रव्यनिवेशिन इत्यर्थ ॥

एकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्यापरस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् । किं कारणम् ।
उक्तार्थानामप्रयोग इति ॥ एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्न इति चेद

स्यादिव्यवहारोऽप्युपपद्यते । अथ प्रख्याविशेषादप्यपवर्गगतश्चेति किमर्थ-
मुभयोरुपादानम् । एकेनापि हेतुनैकत्वाभिधानयो सिद्धत्वान्नैष दोष ।
अनभिधीयमानापि जाति सनिधिमात्रेण प्रख्याऽविशेषे निमित्त भवतीति
प्रख्याऽविशेषेण प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययरूपेणैकत्वमेव प्रतिपादित नाभिधानम् ।
तथा वनमिति सर्वविशेषाभ्यन्तरीकरणेनाव्यपवर्गगतावपि प्रख्याया अवि-
शेषो नास्ति भिन्नवृक्षावलम्बनत्वाद्धनमिति प्रत्ययस्य । एकोपदिष्टमिति ।

स्यादिति वाच्यम् । “यस्कादिभ्यो गोत्रे” (२। ४। ६३) इत्यतो गोत्र
इत्यनुवृत्ते । यद्यप्यपत्त्याधिकारादन्यत्र लौकिक गोत्र तथापीह ऋषि-
प्रजन एव गोत्र विवक्षितमिति “स्त्रीपुसाभ्या नञ् खञौ” (४। १। ८७)

(संह्यायामेकशेष एकविंशतौ । १। २। ६४ ।) (अ १। पा २। आ ३)

वार्त्तम् (भा)

इत्यस्यामारमित्यर्थ इत्यन्ये ॥ भाष्ये

यद् (भा)

इत्यस्य यत्रेत्यर्थ । सर्वे परस्परमापेक्षा इत्यर्थ ॥ ननूद्यमनस्यैव कर्तृत्वप्रतीतौ कारणत्वान्तस्य च प्रत्येकवृत्तित्वादेकैक इत्येव युक्तस्त-
(युक्त । ६) चाह

कारणमुद्यमनं चेदिति । (भा)

स्वतुल्य द्वितीयसहाय विनायुद्यमन स्यात् । न च तथा दृश्यते तस्मात् परस्परमापेक्ष पृथक् पृथक् कर्तृत्वमित्यर्थ । एव च तत्र यथान्योन्यकृतेनोद्यमनकर्तृत्वरूपार्थेन प्रत्येकस्मिन् तेन सहउद्य-

नुक्तत्वात् ज्ञत्वेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोग । वा ॥ एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्न इति चेदनुक्त ज्ञत्वेण न्यग्रोधार्थ इति कृत्वा न्यग्रोधशब्द-

भा । एकस्मिन्नुपदिष्ट गौरय त्वया पदा न स्पृष्टव्य इत्यादि वस्तु । अथ वैक-
मुपदिष्ट यस्य तदेकोपदिष्ट सङ्गदुपदिष्ट गोत्वादिसर्वत्रज्ञायत इत्यर्थ ।
उपोद्बलकमिति । भा । उद्भूत बल प्रत्यक्ष तत्पूर्वकत्वादनुमानस्य
उद्बलस्य समीपमनुमानमित्यर्थ । प्रख्याविशेषादित्यनेन प्रत्यक्ष जात्या-
खम्बन प्रमायमुपपन्नम् । ततो विप्रतिपन्नप्रतिपादनायानुमानमिह जाति-
सङ्गावे ज्ञायते च “एकोपदिष्टमि”त्यनेनोक्त देशकालावस्थापिण्डान्त-
रेष्ववाधितप्रत्यभिज्ञाप्रत्ययोदयान्यथानुपपत्त्या सामान्यसङ्गावोऽनुमीयते

इति सूत्रे कैयट । तेन पौत्रा दौहित्रा इत्यत्र न लुगित्यवधेयम् । एतेन
सख्यया कर्मभेद इत्यस्य व्युत्पादनाय प्रवृत्ते पृथक्त्वनिवेष्टात् सख्यया कर्म-
भेद स्यादित्यधिकरणे सप्तदशप्राजापत्यानित्युदाहृत्य किं त्वय तद्वित्त-

(अ १। पा २। आ ३) (सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४।)

च्छतीति शब्दस्तथान्योन्यसथपेचद्वित्वेनैकैकस्मिन्नपि द्विशब्दप्रवृत्तिरिति सिद्धमेकशेषशब्दत्वं द्वौ च द्वौ च इति विग्रहः । द्वित्ववैशिष्ट्येन बोधाच्च । प्रत्येकं द्विवचनं प्रयोगेलेकशेषेनैव प्रयोगान्नकदाप्येकबोधो दावित्यतः । एव चैको न दावित्याद्युपपन्नम् । द्वौ नैकस्त्वयो न द्वौ इत्येव विधव्यवहारादुत्तरसङ्ख्यायाः पूर्वसङ्ख्याबाधकत्वमिति तत्त्वम् ॥

अथवेति । (कै)

अत्र पचे ॥

तत्तुल्यमिति । (भा)

स थपेक्षास्त्वित्युत्तरं योज्यम् ॥

नोद्यच्छतिचान्तरेण (भा)

इत्यत्र स्वसमकच सहायमिति शेषो बोध्यः । वस्तुतो ह्यादीनामेकशेषशब्दत्वाभावेऽपि नियमत उद्भूतावयवभेदसमुदायविवक्षणेन न कदाचिदपि ह्यादिभ्यः एकवचनम् ॥

प्रयुज्यते । कथमनुक्तो यदिदानीमेवोक्तमेकेनाप्यनेकस्याभिधानं भवतीति । सरूपाणामेकेनानेकस्याभिधानं भवति न विरूपाणाम् ॥ किं पुनः कारणं सरूपाणामेकेनाप्यनेकस्याभिधानं भवति न पुनर्विरूपाणाम् ॥ अभिधानं

इत्यर्थः । अथवा वलमुद्दीपयत्युद्दीपकमुपलक्षकमुच्यते । धर्मशास्त्रं च तथेति । भा ॥ अनेनैतद्दर्शयति । न सादृश्यैकार्थक्रियाकारित्वादिनिमित्ताभ्यान्ता प्रत्यभिज्ञा सर्वत्रेति ग्राह्यं किं तर्हि अभिन्नविषयनिमित्तास्मृति-

न्तानामेकशेषं कृतो भवेत् । किं वा कृतैकशेषाणां पश्चात् तद्वितसङ्गतिरिति वदता भट्टानां ग्रन्थोऽपि व्याख्यातः । एषप्रत्ययान्तानामेकशेषः ।

(स्वरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।) (अ १। पा २। आ ३)

अथवा नेमे इति (भा)

भाष्यस्यायमेवार्थः । एकशेषेणाऽप्ययमेवार्थः सूचितमिति (सूचित इति । इ) बोध्यम् ॥ भाष्ये

प्रथमेति । (भा)

प्रथमे नमध्यम प्रथमादिनोत्तम इति वक्तव्यमित्यर्थः ॥

पुरुषे । (कै)

प्रथमाद्यन्यतमे ॥

एकत्वादिति । (कै)

भेदावगमे हेतोरभावादित्यर्थः ।

प्रत्यक्तम् । (कै)

अहकारानास्यदचैतन्यम् ॥

पराक्तम् । (कै)

१ प्रथम मध्यम । इ ॥

पुनः स्वाभाविकम् । वा ॥ स्वाभाविकमभिधानम् ॥ उभयदर्शनाच्च । वा ॥ उभय खल्वपि दृश्यते । विरूपाणामप्येकेन अनेकस्याभिधानं भवति । तद्यथा । द्यावा ह ज्ञाता । द्यावा चिदस्मै पृथिवी नमेते इति । विरूपाणां

काराणामप्यविगौतप्रमाणभावस्तुत्युपनिबद्धवचनानां जात्याश्रयेण सर्वव्यवहारप्रवर्तनादित्यर्थः ॥ एव ब्राह्मणमिति । भा ॥ एकस्यैव द्रव्यस्य ब्राह्मणशब्दवाच्यत्वादिति भावः ॥ तस्येति । भा ॥ अथपवर्गगतिरन्तान्ता । स्मृति-

ण्यप्रत्ययान्तानामेव चेति तदाश्रयात् । कृतैकशेषाणां प्रजापतिर्देवतो येषां मिति कृतैकशेषयच्छब्देनोपस्थापितानां तद्धितसङ्गतिस्तद्धितवाच्यता ।

(अ १ । पा २ । आ ३) (सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १ । २ । ६४ ।)

तदास्यदचेतनत्वम् ॥ “आदिना” प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वे ॥

प्रकरणादीति । (कै)

गार्ग्यावित्यत्र “वृद्धो यूनोरि”वेति भावः ॥

यदात्विति । (कै)

१“त्यदादीनी”त्येकशेषारम्भादिति भावः ॥

आख्यातेनाभिधानमिति । (कै)

प्रथमत इति शेषः । पञ्चादित्वादिप्रत्यय समभिव्याहारादिति भावः । एव चेद् वचनमवैयाकरणतार्किकस्येति तात्पर्यम् । स्वरूप-
व्याक्रिययैव चास्य प्रत्याख्यातप्रायत्वाद्द्विवचनाद्यभिद्वेषः । नास्य
विशिष्यप्रत्याख्यान भाष्ये इति बोध्यम् ॥

असरूपत्वादिति । (भा)

१ अ १ । पा २ सू ७२ ॥

किल नामैकेनानेकस्याभिधानं स्यात् किं पुनः सरूपाणाम् ॥ आद्यतन्मि-
धानद्वैक विभक्तौ वाजप्यायनः । वा ॥ आद्यतन्मिधानाद्वैक शब्द विभक्तौ
वाजप्यायनः आचार्यो न्याय्य मन्यते । एकाकृति सा चाभिधीयत इति ॥

काराणामपि तथैव व्यवहारदर्शनादित्यर्थः ॥ नन्वेकमनेकस्य कथं भवति ।
न हि देवदत्तो युगपन्मथुरायां सुप्ते च भवतीत्यत आह अस्ति चेति ।
भा । अवयवी यद्यप्यनेकावयवस्य तथापि तत्सङ्गावे विवादान्नासौ दृष्टान्त-

तथा च मिलितानां देवतासम्बन्धं बोधयितुं लौकिकविग्रहे येषामिति
निर्देशः । वृत्तौ तु देवतावदाचकस्य तद्वितस्यैकशेष इति मिलितेषु पशुषु

(संख्याणामेकशेष एकविंशतौ । १। २। ६४।) (अ १। पा २। आ २)

असमानशब्दत्वादसमानार्थत्वाच्चेत्यर्थ ॥ द्विवचनेत्यादिग्रन्थस्तु
वृत्तौ इत्याद्यभिप्रायक सूत्र प्रत्याख्यातु

निवृत्तिप्रसङ्ग इति ॥ (कै)

जातनिवृत्तौ मानाभावात् तत्सत्वेऽपि तदर्थभावेन तदबोध-
प्रसङ्ग इति ^१वक्तु

यद्यपीति । (कै)

शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यत्वादिति भाव ॥

विप्रयोगः । (कै)

द्वन्द्वरूप ॥

एतत् प्रतिपादितमिति । (कै)

भाष्ये “कृतम्” इति ^१एकशेषविधानसामर्थ्यालम्बप्रतिपादने
वर्तते तेन शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वेऽपि न चतिरिति भाव ॥ लोप-
स्याभावात्प्रकृतात् तत्कृतत्वमर्थवगतेरनुपपन्नमत आह

१ वक्तु युक्तम् ॥ इ ॥

२ एकशेषविधानसामर्थ्यालम्बम् । क ॥

कथ पुनर्ज्ञायत एकाकृति सा चाभिधीयत इति । प्रख्याविशेषात् । वा ॥
न हि गौरित्युक्ते विशेष प्रख्यायते शुक्ला नीला कपिला कपोतिकेति ॥

त्वेनोपात्त ॥ इतौन्नवद्विषय इति । भा । एकस्याप्यनेक इति वाक्यशेष ।
शब्दप्रादुर्भावेऽप्ययौभावे कृते वति प्रत्यय ॥ सर्व्वेति । भा । सर्व्वेषु

देवतान्वयादेको याग । अग्नीषोमीय (“अग्नीषोमीय पशुमालमेत”
“अज्ञोऽग्नीषोमीय” इत्यादिषष्ठाध्यायस्याहमे पादे नवमाधिकश्लो

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । २६३
(अ १। पा २। व्या ३) (सखपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।)

लोपद्वारेणेति । (कै)

एव च शिष्यमाणस्य लुप्यमानार्थबोधकत्वमनुभवमितिभाव ॥

भाष्ये

बह्वर्थता वा भवतीति । (भा)

वा चार्थे । क्वचित् चेत्येव पाठ । विद्यमानैव बोध्यते इत्यर्थ ॥

१ एतदजानान शङ्कते

उच्येत तर्हीति ॥ (भा)

तद्व्याचष्टे

वचनादिति । (कै)

शास्त्रस्य शास्त्रीयकार्यार्थत्वादिति भाव ॥

सप्रत्ययः स्यादिति । (भा)

भाष्ये आश्रयत्वप्रमास्यादित्यर्थ ॥ तर्हि शब्दस्य चार्थतया व्याख्याने
मान दर्शयति

१ एतदजानान इतर । इ ॥

यद्यपि तावत्प्रत्ययविशेषाज्जायत एकाकृतिरिति कुतस्त्वेतत् साभिधीयत
इति । अत्र्यपवर्गगतेष्व । वा ॥ अत्र्यपवर्गगतेष्व मन्यामह आकृतिरभि-
धीयत इति । न हि गौरित्युक्ते व्यपवर्गं गम्यते शुक्ला नीला कपिला

यागेषु द्रव्यवदङ्गता प्रतिपद्यत इत्यर्थ ॥ एकशेषेऽपौति । भा । यद्येकस्या-
नेकसम्बन्धो नाभ्युपगम्यते । तदैक शब्दोऽनेकमर्थं सम्बन्धाभावान्न प्रत्यय

द्रष्टव्यम्) इत्यादौ मिलितयोर्द्वयतायामभेदान्वये यथेत्युदाहृतवार्तिकस्यो-
त्तरार्धेऽर्थोऽध्यवसेय । युक्तं चैतत् । “प्रत्ययार्थबहुत्व हि प्रत्ययसुपलभ्यते ।

सर्वो ग्रन्थ इति ॥ (कै)

भाष्ये

अथ किमर्थं लोप इति । (भा)

अग्निचिद् इत्यतो लोकेत एव कर्त्तर्यं प्रतीतिषिद्धेरिति भावः ॥

प्रत्ययलक्षणमिति । (भा)

अनेन ^१लोपेनानुवृत्तेरेवान्वाख्यानमित्युक्तं न प्रत्यर्थमिति ततश्च वृत्तश्चेति वाक्यं न स्यादिति भावः ॥ इतराभिमतमनूद्य दूषयति

प्रत्यर्थम् (भा)

इत्यादि । प्रत्यर्थं शब्दनिवेशादेकेनानेकाभिधानाभावादेकशेष आरब्धव्यः । अन्यथाऽप्रत्यर्थं स्यात् । एकेनानेकस्याभिधाने प्रत्यर्थं शब्दप्रयोगो न स्याद् इति चेदित्यर्थः ॥

यदप्येकेनेति । (भा)

१ लोपेनानुवृत्तेव । क ॥

कपोतिकेति ॥ ज्ञायते चैकोपदिष्टम् । वा ॥ ज्ञायते खल्वप्येकोपदिष्टम् । गौरस्य कदाचिदुपदिष्टो भवति । स तमन्यस्मिन् देशेऽन्यस्मिन् कालेऽन्यस्या च वयोऽवस्थाया दृष्ट्वा जानात्यय गौरिति ॥ क पुनरस्य विशेष

येदित्यर्थः ॥ उक्तमेवार्थं समर्थयितुमाह “द्रव्याभिधाने ह्यै”ति । भा । श्रुति स्मृतिविहितानां सर्वव्यवहाराणामप्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः । ननु चेति । सर्वविषयाच्चेदाकृतिश्चोद्यते तदा सर्वव्यक्तिविषयमनुष्ठानं विना वैगुण्यमेव स्यादित्यर्थः । अथानुष्ठानसिद्ध्यर्थमेकद्रव्यविषयमेव कर्मक्रियते तच्चाप्युच्यते

तत्कृतं चैकशेषत्वमिति न प्रकृतौ भवेद्” इत्युत्तरवार्तिकस्यानुगुण्यात् । स्यादेतत् । “प्रत्ययार्थस्यैकदेशे प्रकृत्यर्थो विशेषणम् । अभेदश्चेह सम्बन्ध

(अ १। पा २। आ ३) (सख्याणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।)

अपिना एतत् सूचयति । नैकेनैकस्याभिधानं वयं निराकुर्म ।
किन्तु सहविवक्षायामेकेनानेकाभिधानमपि स्वीकुर्म । तेन वाक्य-
सिद्धिः । एकशेषारम्भश्च न कार्यः । द्वन्द्वस्य तु प्रयोगादर्शनात्तन्नि-
वृत्त्यर्थोऽपि स इति । स्वीयस्वीयार्थत्याग एव प्रत्यर्थत्वमिति भावः ॥
आरम्भवाद्याह

यावतामिति । (भा)

एष एव न्याय्य इत्यर्थः ॥ न्याय्यत्वं कुत इत्यत आह

वृक्षश्चेति । (कै)

एकस्य न स्यादिति प्रयोगे इति शेषः ॥ प्रत्याख्यानवादी आह

एकेनेति । (भा)

वृक्षावित्यादिदर्शनादिति भावः ॥ आरम्भवाद्याह

यदीति ॥ (भा)

सहेति । (कै)

समुदायार्थप्रादुर्भावादिति भावः ॥ द्विवचनाद्युत्पत्त्यर्थमाह

उद्भूतेति ॥ (कै)

प्रख्याविशेषादित्यतः । तस्यैवोपोद्बलकमेतत् । प्रख्याविशेषाज्ज्ञायते
चैकोपदिष्टमिति ॥ धर्मशास्त्रं च तथा । वा ॥ एव च द्रष्टव्यं धर्मशास्त्रं

“एकाक्यतिरिति चे”ति । भा । च शब्दस्तु शब्दस्यार्थे वक्ष्यमाणार्थापेक्षया
समुच्चये वा ॥ स चेदानीमिति । भा । एकत्वजातेरेकशब्दप्रवृत्ते सिद्धत्वादेक

आग्नेयादाविद्य स्थितिः ” इति पक्षे देवतावता साहित्यं लभ्यते न तु
सहितानां देवतात्वे देवतायां प्रदेये च खण्डशः शक्तिरिष्यत इति पक्षेऽपि

एकेनैवेति । (कै)

युगपदधिकरणवाचक इति रीत्येत्यर्थ ॥

पक्षान्तरेणेति । (कै)

सजातीयत्वाद् झटितिबुद्धिस्थेनेत्यर्थ ॥ भाष्ये

एकेनापीति । (भ१)

अपिनानेकेनापि ॥ प्रत्याख्यानवाद्येव युक्त्यन्तरमाह

उभयदर्शनाच्चेति । (भा)

उभयोरप्येकेनानेकार्थाभिधानदर्शनादित्यर्थ ॥ तद्व्याचष्टे

सरूपस्य चेति ॥ (कै)

द्विवचनान्तमिति । (कै)

अत एव पदकाले पृथिवी इतीति प्रगृह्यत्वम् ॥ ननु द्यावा
इत्यादाविव सूचावित्यादावपि जाति अनेकार्थाभिधान स्यादिति
चेन्न स्वभावेन वारणात् ॥

यत्रैकं प्रवृत्तिनिमित्तमिति । (कै)

प्रवृत्तम् । ब्राह्मणो न हन्तव्य सुरा न पेयेति ब्राह्मणमात्रं न हन्यते
सुरामात्रं च न पीयते । यदि त्रय पदार्थं स्यादेकं ब्राह्मणमहत्वैका सुरा-

ग्रेषारम्भ प्रत्याख्यायते अनेकत्वे तु आरब्धव्य एवैकशेष इत्यर्थ ॥ एव तद्गीति ।
भा । सर्वार्थिर्भक्तिभि सम्बन्धस्य तुल्यत्वात् सर्वत्रैवाभिन्नबुद्ध्युत्पादनात् प्रत्येकं

एकप्रत्ययोपात्तदेवतान्वयस्यान्तरङ्गत्वादेवमेवेति चेत् सत्यम् । प्रदेय एव
शक्ति प्रकृतेस्तु प्रत्ययसमभिव्याहारात् देवताया निरुद्धलक्षणोत्पाद्येनाय

(अ १। पा. २। अ ३) (सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।)

तत्र १ शक्यतावच्छेदप्रकारकबोधाङ्गीकारे तदनुगतीकृतानेक-
व्यक्तिबोधो नाय्य एव एकस्माद्द्रव्यपदार्थवादेऽपि शुद्धव्यक्ति-
बोध इति वादीना मतेऽपि प्रवृत्तिनिमित्तोपलक्षितानेकव्यक्तौ
शक्तिग्रहान्तात्पर्यघाटकसत्त्वे एकस्मादप्यनेकशुद्धव्यक्तिबोध इति
सर्वथा द्रव्यपक्षेऽपि सूत्र प्रत्याख्यानम् ॥ इदमेव तत्र यदेकस्य
युगपदनेकार्थबोधकत्वं तदाह

प्रत्याख्यानमिति । (कै)

इदं च प्रत्याख्यानमर्थस्थान्यप्रमाणत्वादित्यनेन सूत्रकृतापि
दर्शितप्रायमेव ॥ नन्वेवमपि द्वन्द्वो दुर्वारोऽत आह

न त्विति । (कै)

सहविवचायामेकजातीयार्थानेकशब्दप्रयोगादर्शनेन तदभाधुल-
प्रतिपादनार्थसूत्रमिति भावः ॥

एकाक्यतिरिति । (भा)

भाव्यस्यास्तीति शेष शब्दार्थः । शब्दप्रतीतिविशेष्य बुद्धिरिति
प्रमात्मिकेत्यर्थः ॥ ननु व्यक्त्यैक्ये स्यादेव प्रतीत्येकरूपतेत्यत आह

१ शक्यतावच्छेदकप्रकारक । क ॥

मपौत्वान्यत्र कामचार स्यात् ॥ क एनरस्य विशेषोऽव्यपवर्गगतेऽप्येतत् ।
तस्यैवोपोद्बलकमेतत् । अव्यपवर्गगतेऽस्य धर्मशास्त्रं च तथेति ॥ अस्ति चैक-

परिसमाप्तत्वादेकस्मिन्नपि द्रव्ये तत्त्वमक्रियमाणं जातौ कृतमेव भवतीत्यर्थः ॥
यथादित्य इति । भा । प्रतिदेशं यथा सर्वात्मनादित्य उपलभ्यते तथा

ग्रन्थो नेयः । “केवलाद्देवतावाची तद्धितोऽग्रे समुच्चरन्” इत्यादिग्रन्थास्तु
मत्वान्तराभिप्रायेण नेयाः । न चैवमपि विरूपैकशेषपक्षे समानार्थता-

गुणेति ॥ (कै)

आलम्बनेनेति । (कै)

विषयेणेत्यर्थ ॥

प्रत्यायित इति । (कै)

अनेकशोऽपीत्यादि ॥

विशेषानवधारणादिति । (कै)

आश्रयभेदेऽपीत्यादि ॥ अविच्छेद व्याचष्टे

अविशेष इति ॥ (कै)

तस्य गतिरिति । (कै)

विशेषानवगतिपूर्वसामान्यस्य शब्दतोऽवगतिरित्यर्थ । अथ भाव । गुणादिभिन्नेष्वनुस्यूतैकाकारप्रतीत्या जातिमिद्वौ तत्र शक्तिग्रह शब्दात्तस्याबोधश्च व्यक्तीनां त्वानन्त्यात् तामु न शक्तिग्रहो नापि शुद्धाना तामा बोधस्तामा विशेषरूपत्वेन विशेषानवगतिप्रसगात् । यथाकृतिरूपादिक शब्दबोधे भासते सामान्येन तथा विशेषेऽपि भासेत । जाते शक्यत्वे तु तदाश्रयत्वेनाचेपा-

मनेकाधिकरणस्य युगपत् । वा ॥ अस्ति खल्वप्येकमनेकाधिकरणस्य युगपदुपलभ्यते । किम् । आदित्य । तद्यथा । एक आदित्योऽनेकाधि-

जातिरपीत्यर्थ ॥ ननु चेति । भा । इत्येऽपि पदार्थं जातेरनभिधेयाया उपलक्ष्यत्वेनाश्रयणात् परित्यक्तभेद इत्यमात्र विशिष्टजातियुक्त शब्देनो-

लाभार्थं प्रकृत्यर्थान्वयस्य प्राथमिकत्वं स्वीकार्यमेवेति वाच्यम् । य य इत्येषामेकविभक्तिं प्रति प्रकृतित्वाभावेऽपि विभक्तौ परत सारूप्यसम्भवेन

(अ १। पा २। आ ३) (सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।)

दिना सामान्याकृतिरूपादेरेव ग्रहणमिति न दोष । प्रथमतो
वालस्य यद्यपि विशेषव्यक्तावेव शक्तिग्रहस्तथाप्यावापोदापन्यायेन
व्यक्त्यन्तरे आनयनादिदृष्ट्वा पूर्वजातशक्तिग्रहस्य जात्याश्रयमात्रे
व्यवस्थितिरिति तत्त्वम् ॥ बाह्यादिक्रिया तर्हि कथमत आह

द्रव्यद्वारका इति ॥ (कै)

आश्रये क इति ।

आश्रये करणमेव जातौ तत्करणमिति भाव ॥ अन्यवबोधे
तु बाधज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वान्न तदनुपपत्ति । जातीत्यादिप्रयासो
वृथेति कश्चित् ॥

संनिधिमात्रेण । (कै)

शक्तिग्रहे व्यक्ता उपलक्षणतामात्रेण प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययरूपेण
प्रत्यभिज्ञाविषयेण प्रत्ययेन तदुच्चारितगोशब्दाद्यादृश प्रत्ययस्ता-
दृश एवैतदुच्चारितादित्येव प्रत्यभिज्ञाविषयता सा चैकाकारतां
विनानुपपन्नेति । द्वितीयेनाभिधाने सिद्धेऽपि एकत्व ग सिध्य-
तीत्याह

करणस्थो युगपदुपलभ्यते ॥ विषम उपन्यास । नैको द्रष्टादित्यमनेकाधि-
करणस्थ युगपदुपलभ्यते ॥ एव तर्हि । इतीन्द्रवद्विषय । वा ॥ तद्यथा ।

च्यते ॥ प्रत्येकं च परिसमाप्यते इति । भा । शास्त्रमित्यध्याहार । अथवा
जातिरूपलक्षणभूता प्रत्येकं परिसमाप्यत इति व्याख्येयम् ॥ एकशेषस्त्व-

सरूपैकशेष एवेत्याशयात् । प्रकृतमनुसराम । स्वरभिन्नानां यस्योत्तर
स्वरविधि स श्रियत इति वक्तव्यम् । तेन पूर्वोदाहृते हरिण्यावित्यत्र

(संख्याणामेकशेष एकविंशतौ । १। २। ६४।) (अ १। पा २। आ ३)

तथा वनमिति ॥ (कै)

अविशेष इति । (कै)

एकरूपत्वमित्यर्थ ॥ वनशब्देन कदाचिदासमुदायस्य कदा-
चित्पलाशसमुदायस्य कदाचित् वदिरसमुदायस्य कदाचिदास्रादि-
समुदायस्य प्रतीतेरिति तात्पर्यं तदाह

भिन्नवृक्षेति ॥ (कै)

एकत्वे युक्त्यन्तरमाह

ज्ञायते चैकेति ॥ (भा)

आद्यव्याख्यानेऽध्याहारभयाद्वाच्यस्वारस्याच्चाह

अथवेति ॥ (कै)

उपदिष्टमिति । (कै)

भावे क इत्यर्थः ॥ भाष्ये

कः पुनरिति । (भा)

अनेनापि प्रत्याख्यानविशेषस्यैवोपपादनादिति भावः ॥

प्रत्यक्षमिति । (कै)

एक इन्द्रोऽनेकस्मिन् क्रतुशतं ब्रह्मतो युगपत् सर्वत्र भवति । एवमाहुति-
रपि युगपत् सर्वत्र भविष्यति ॥ अवश्यं चैतदेव विज्ञेयमेकमनेकाधि-
येति । भा । जात्युपलक्षितस्य द्रव्यस्य शब्देनाभिधाने सत्यभिधेयानेकत्वेना-
ऽनेकशब्दत्वप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ त्वयाऽपीति । भा । जातेरेकत्वाद्वित्वबहुत्व-
डीबन्तस्य पित्वादनुदात्तप्रत्ययस्य शेषः । न तु जातौ पुयोगे वा यो ङीष्
तदन्तस्य प्रत्ययस्य रेखान्तोदात्तस्य । ननु “वर्णादनुदात्ताद्” (४। १। ३६)

(अ १।पा २।आ ३) (सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १।२।६४।)

प्रत्यचशब्देन शाब्दमयचोच्यते ॥

तत इति । (कै)

तत्र इत्यर्थ ॥

विप्रतिपन्नेति । (कै)

देशात्मप्रत्ययवत् । भ्रान्तत्वशक्येति भाव । प्रयोगस्तु विमत-
प्रत्ययो जातिविषयो देशादिभेदेऽपि अबाधितैकाकारप्रत्ययत्वात्
समतवदिति ॥

अवस्थेति । (कै)

अवस्थाकृतभेदोपपादनेन च न व्यक्तैक्य विषय इति सूचितम् ॥

प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययेति । (कै)

तद्विषयप्रत्ययेत्यर्थ ॥

उपवृंहकमिति । (कै)

भ्रान्तत्वाशङ्कानिर्वर्त्तनेन प्रमातृनिर्वाहकस्त्वर्थ इत्यर्थ ॥

न सादृश्येति । (कै)

सादृश्यरूपैकक्रियाकारितादिनिमित्तकभ्रमरूपा नेत्यर्थ ॥

करणस्य युगपदुपलभ्यत इति ॥ नैकमनेकाधिकरणस्य युगपदिति चेत्तथैकशेषे
शेषे । वा ॥ यो हि मन्यते नैकमनेकाधिकरणस्य युगपदुपलभ्यत इत्येक-

निबन्धनानि द्विवचनवज्जवचनानि न सिद्ध्यन्तीति भाव । एव भाष्यकारेण
पक्षयो साम्य दर्शितम् । वाक्यकारस्तु जातिपक्षाश्रयणस्य प्रयोजनानि

इति डीषन्तस्यापि उदात्तनिवृत्तिस्वरैरान्तोदात्तता स्यादेवेति चेत् ।
भ्रान्तोसि । उदात्तनिवृत्तेरेवाभावात् । “वर्णानान्त्यतिनितान्तानामि”ति

(संख्यायामेकशेष एकविंशतौ । १। २। ६४।) (अ १। पा २। आ ३)

अविगीतः । (कै)

प्रमाणभाव । प्रमाणत्वं यस्य सूत्रस्य स्मरणस्य पदार्थविषयकस्य
तेनोपनिबद्धानि वचनानि वैशेषामित्यर्थ ॥ द्रव्यस्य शब्दार्थत्वे हि
एकब्राह्मणवधनिषेधादेव प्रतीयेत ॥

एकः क इति ।

एव चेत् यो यस्य तदाक्यश्रवणकाले बुद्धिस्थि स इति गृहाण ।
जाते पदार्थत्वे तु न दोष इति तात्पर्यम् ॥

अन्यत्र कामचार इति । (भा)

सर्वेषामिति शेष । एकेन एकस्याह्नने जात शास्त्रार्थ इति
अन्यब्राह्मणविषये सर्वेषां कामचार स्यादित्यर्थ ॥

नन्वेकमिति । (कै)

जातिरूपमित्यर्थ ॥

सद्भावे विवादादिति । (कै)

वौद्धादीनामिति शेष । किं च सामान्येन प्रत्यवयवमवयवौ-
नोपलभ्यत इति वैषम्यादपि स न दृष्टान्तित इति भावः ॥ साका-
ङ्क्षत्वादाक्यस्याह

तस्य दोषः स्यात् । एकशेषेऽपि नैको वृत्तशब्दोऽनेकमर्थं युगपदभिदधौत ॥
अवश्यं चैतदेव विज्ञेयमाकृतिरभिधीयत इति । द्रव्याभिधाने ह्याकृत्य

समुच्चयेनाचष्टे ॥ चोदनाया चैकस्येति । भा । सामान्यस्यामेयादेः ॥
उपाधिवृत्तेरिति । भा । अष्टाकपालत्वादिरुपाधि तस्य वृत्तिः प्रवृत्तिः ।

(द्विती-पा-फिट्सू-३३) फिट्सूत्रेण प्रकृतेरनुदात्तत्वात् । तदुक्तं “वर्णा-
दनुदात्ताद्” इति । तथा मौमासते इति मौमासकः । लित्स्वरेण

(अ १। पा २। आ ३) (सखायानामेकशेष एकविमक्तौ । १। २। ६४ ।)

एकस्यापीति । (कै)

एकस्यापि अनेक इति पाठ । एकस्यापीन्द्रशब्दस्य यथानेक-
यागाङ्गित्वेन विषय एकबोधज्ञानविषयश्च एकदेशवच्छिन्नानेकयागेषु
तथा दर्शनसंभवात् तथा एकस्य अपि जातेरनेको विषय आश्रय-
तथेत्यर्थ ॥ अनेकस्य इति पाठे एकेऽपि यथा इन्द्रशब्दोऽनेक-
यागस्य एकस्यापि बोद्धुर्विषयस्तथा जातिरपीत्यर्थ ॥

अव्ययीभावे इति । (कै)

इन्द्रस्य प्रादुर्भाव इत्यर्थ ॥

सर्वेष्टिति । (कै)

प्रादुर्भावविषयेन्द्रशब्दरूपा तद्बोधा वा एका देवता त्रीह्यादि-
द्रव्यवत्सर्वयागेष्वङ्गता युगपत् प्रतिपद्यत इत्यर्थ ॥ भाष्येऽपि
इन्द्रशब्द “आहूत ” प्रादुर्भूत “युगपत् सर्वत्राङ्ग” भवतीत्यर्थ ॥

यदीति । (कै)

अनेकाधिकरणम्यपदेनानेकसम्बन्धो विवक्षित इत्यर्थ । एव
चैक शब्दो यथानेकत्रार्थ एकेन युगपत् गृह्यते तथा जाति-
रपीत्यर्थ ॥

सप्रत्यय । वा ॥ द्रव्याभिधाने सत्याकृतेरसप्रत्यय स्यात् ॥ तत्र को दोष ।
तत्रासर्वद्रव्यगति । वा ॥ तत्रासर्वद्रव्यगति प्राप्नोति । असर्वद्रव्यगतौ को

एतदुक्तं भवति । यदि आग्नेयादिशब्देन सामान्यमभिधीयते तदा तेना-
शेषद्रव्याणामाक्षेपात् प्रतिद्रव्यमष्टाकपालत्वमुपाधिर्युज्यते । द्रव्ये तु पदार्थे

मध्योदात्त । मीमांसामधीते मोमासक । “क्रमादिभ्यो वन्” (४ । २ ।
६१) निवृत्तरेणाद्युदात्त । उभयो सहविवक्षायामाद्युदात्त । उभयो

(सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।) (अ १। पा २। आ ३)

अपरो शास्त्रोक्तमिति । (भा)

एक शब्द निवेष्टित्वादेक द्रव्य गोरूप बोधयेत् तस्य केन-
चिदालम्बे कृते परैस्तेन वा गवान्तरालम्बेऽशास्त्रार्थं प्रत्यर्थं स्यात् ।
एव न ब्राह्मणमित्यादावपि एकस्य ब्राह्मणस्यावधो विषयस्तत्रान्य-
विषये सर्वेषां कामचारेण प्रवृत्तावपि न प्रायश्चित्त स्यादिति
बोध्यम् । सर्वपुरुषान् प्रति एकव्यक्तेरेव बोधनमित्यभिमान ॥

अथानुष्ठानेति । (कै)

अयं भावः । जाते साक्षादनुबन्धनाद्यसंभवात् व्यक्तिद्वारा
तदाद्य तत्रानुष्ठानसिद्ध्यर्थमेकप्रयोगे एकव्यक्तिद्वारकमेव तदा-
श्रीयते तत्राकृतेरेकत्वे विनिगमनाविरहात् सर्वव्यक्तिद्वारकमेव
तदाश्रीयते आकृतेरनेकत्वे तु प्रतिज्ञाहानिरिति ॥ पूर्वाह्यस्याव-
तारणाच्चशब्दोऽनुपपन्नोऽत आह

तु शब्दस्यार्थे इति ॥ (कै)

भाष्ये

१ “निवेष्टित्वात्” इत्यारभ्य “शास्त्रार्थ” इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ॥

दोषः । गौरनुबन्धोऽजोऽग्रीषोमीय इति । एक शास्त्रोक्तं कुर्वीतापरो-
ऽशास्त्रोक्तम् । अशास्त्रोक्ते च क्रियमाणे विगुणं कर्म भवति विगुणे च

एकेनैव यजमानेन सङ्गदेवाष्टाकपालं पुराडाशो निरूप्यते नान्येन नाप्य-
न्यदेत्यर्थः ॥ क एनरिति । भा । गौरनुबन्ध इत्याद्येयमष्टाकपालमिति

सहविवक्षायामाद्युदात्तं शिष्यते नित्स्वरस्य परत्वात् । अक्षौ अक्षा ।
“अक्षस्यादेवस्ये” (फिटसू-३५-पा २) ति फिटसूत्रेण शकटाक्षे

(अ १। पा २। आ ३) (सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४।)

अनवयवेनेति । (भा)

जात्याश्रयाव्यक्तिविशेषा अवयवा इत्युच्यन्ते । अनवयवेन व्यक्ति-
विशेषानालम्बनेनेत्यर्थः ॥ नन्वाश्रयभेदात्तद्भेदोऽत आह

सर्वाभिरिति । (कै)

भेदकाभावाच्च भेद इति भावः । प्रत्यक्षविरोधाद् धर्मि
ग्राहकमानविरोधाच्च भेदानुमानमसंगतमिति भावः ॥ ननु
आदित्यस्य प्रत्येक समासमाप्तभावेन दृष्टान्तासंगति मत्वाह

प्रतिदेशमिति ॥ (कै)

अनभिधेयाया इति । (कै)

शक्यतावच्छेदकमशक्यमेवेत्यर्थः । यदा प्राधान्येनानभिधेयाया
इत्यर्थः ॥

परित्यक्तभेदमिति । (कै)

परित्यक्तावान्तरभेदमित्यर्थः ॥ ननु द्रव्यस्य प्रत्येक समाप्ते
प्रकृतेरनुपयोगोऽत आह

शास्त्रमिति ॥ (कै)

कर्मणि फलानवाप्तिः ॥ ननु च यस्याप्याकृतिः पदार्थस्तस्यापि यद्यनवयवेन
चोद्यते न चानुबध्यते विगुण्य कर्म भवति विगुण्ये च कर्मणि फलानवाप्तिः ।

ज्ञानयोरित्यर्थः ॥ एकानिर्वर्त्तनेनेति । भा । विषयज्ञो हि पशुर्यागसाधना-
योपादीयते ॥ अपरानिर्वर्त्त्यनेति । भा । आग्नेयोऽष्टाकपालश्चोदनयैवोत

आद्युदात्तः । देवनाच्चे तु “फिष” (फिट्स्व-१-पा १) इत्यन्तोदात्तः ।
श्रकटावयवविभूतकथोस्तु घञन्तत्वादाद्युदात्तः । अत एव “प्राचैयाम्”

(सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।) (अ १। पा २। व्या ३)

शब्देनाभिधाने इति । (कै)

प्राधान्येनेत्यर्थ ॥ नन्वेव चोदनाया चैकस्येति चोऽनुपपन्न इत्यत
आह

वाक्यकार इति ॥ (कै)

प्रयोजनानि । (कै)

प्रयोजनान्तराणि ॥

समुच्चयेनेति । (कै)

द्रव्याभिधाने ह्याकृत्यसप्रत्यय इत्यनेन समुच्चय इति बोध्यम् ॥
एकस्याग्नेयादेर्य उपाधिरष्टाकपालत्वादिसस्य पुन पुन प्रवृत्तेरिति
वार्त्तिकार्थ । १समासवाच्यत्वात् एकस्येति व्याचष्टे

सामान्यस्य (कै)

इत्यादि ॥

अष्टाकपालत्वादि (कै)

इत्यादिपदेन निर्वाह ॥ अत एव भाष्ये स एव दर्शित “एक
निष्पद्य” इत्यादिना ॥

१ समासश्चेष्टत्वात् । इ ॥

एकाकृतिरिति च प्रतिज्ञा ह्यीयते । यच्चास्य पक्षस्योपादाने प्रयोजनमेक-
शेषो न वक्तव्य इति स चेदानीं वक्तव्यो भवति । एव तर्ह्यनवयवेन चोद्यते
पाद्यते न तु चोदनाया पूर्वं निष्पन्न इत्यर्थ । तत्र निर्वृत्ते भेदाग्रहणात्
द्रव्यान्तरेऽपि प्रवृत्ति स्थानं तु निर्वर्त्य सादृश्याग्रहणादित्यवश्याश्रयणीया
इति सूक्ते अक्षकितवनिन्दाप्रस्ताव अक्षस्याहमेकपरस्य इत्यादयाच्चे शब्दा
बहवोऽन्तोदात्ता एव प्रयुज्यन्ते । तस्य नाक्ष इत्यादौ तु रथावयवपरत्वा-

(अ १। पा २। आ ३) (सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४।)

प्रवृत्तिरिति । (कै)

पुन पुन वृत्तिरित्यर्थ ॥

उत्पाद्यत इति । (कै)

उत्पाद्यत्वेन बोध्यत इत्यर्थ ॥ ननु प्रभेदेऽपि द्वितीयोपन्यासे
किं बीजमत आह

तत्रेति ॥ (कै)

रूपसामान्यादासिद्धमिति “अ इ उण्” (शिवसू-१) इति
सूत्रस्थभाष्यरीत्या निष्पन्नेदमभिधेय नेदमिति विवेकाग्रहादित्यर्थ ॥
ननु तत्राप्युक्तरीत्यैव प्रवृत्ति स्यादत आह

सादृश्येति । (कै)

तस्य सबन्धिकत्वेन प्रतियोग्यन्तरानुपस्थितेरिति भाव ॥ ननु
व्यक्तिशक्तौ आनन्त्यव्यभिचारयो मत्वात् जातौ शक्तिरित्याशङ्क्य
जातिरेव नास्तीत्याह

वृत्तिविकल्पेति । (कै)

१ रूपसामान्यादा । वा । रूपसामान्यादा सिद्धमेतत् । शिवसू-१ ॥

प्रत्येकं च परिसमाप्यते यथादित्य । ननु च यस्यापि द्वय पदार्थस्तस्याप्य-
नवशवेन चोद्यते प्रत्येकं च परिसमाप्यते । एकशेषस्त्वया वक्तव्य । त्वयापि

जाति ॥ द्वयाभिधानमिति । भा । जातेर्द्वैतिविकल्पाक्षमत्वेनाभाव मन्य-
मानो व्याडिर्द्रव्यमेव शब्देनाभिधीयते इति मन्यते ॥ आहृतौ चोदिताया-

दाद्युदात्त । उभयो सहविवक्षायां नु आद्युदात्तस्य शेष । इन्द्रिय-
वाचिना स्त्रीवेन सहविवक्षायां नु ॥ “नपुंसकमनपुंसकेन” (१। २। ६६)

(संख्यायामेकशेष एकविंशतौ । १। २। ६४।) (अ १। पा २। आ ३)

न तावद्द्रव्येषु व्यासज्यवृत्ति । एकाश्रयनाशेऽप्रतीत्यापत्ते । किञ्च
“गामालभेत” इत्यादि चोदनासु सर्वद्रव्यालभापत्ति । प्रत्येक-
समाप्तौ तु द्रव्यान्तरे तदनापत्ति । तत्रापि सत्त्वे “एकाकतिरिति”ति
प्रतिज्ञाहानिरित्यर्थ । तत्तत्संस्थानाद्युपलक्षितमधिष्ठानचैतन्यमेव
द्रव्यमिति नानन्यव्यभिचाराविति तात्पर्यम् ॥ भाष्ये

चोदनास्विति । (भा)

प्रवर्त्तकवाक्ये तस्य द्रव्यस्मारभाणात् । इदमुपलक्षणमारम्भणा-
लम्भनादिकरणमित्यर्थ । तत्रारम्भण क्रयो बन्धन वा । जातिवादे
दूषणमाह भाष्ये

आकृतौ चोदितायामिति । (भा)

कार्यसम्बन्धित्वेन चोदितायामित्यर्थ ॥

१ तच्छेषपूरणेन व्याचष्टे

अयुक्तम् (कै)

इत्यादिना ॥ तत्रैव दूषणान्तर

१ कर्म । क ॥

तर्हि द्विवचनबहुवचनानि साध्यानि ॥ चोदनाया चैकस्योपाधिवृत्ते । वा ॥
चोदनाया चैकस्योपाधिवृत्तेर्मन्यामह आकृतिरभिधीयत इति । आग्नेयम्

मिति । भा । आकृतिवादिपक्षे शब्देनाकृतिस्त्रोद्यते द्रव्ये तु कार्यं प्रव-
र्त्तते । अयुक्तं चैतत् । न ह्यन्यचोदनेऽन्यस्य कार्यं क्रियमाणे यथोक्तं कृत

इति अक्षमक्षाणीत्याद्यूह्यम् । नन्वचेतनानां देवतानां कथं पुनरुपसंक्रादि
व्यवस्थेति चेत् । उच्यते । लोकप्रसिद्धमवयवसंस्थानविशेषात्मकलिङ्ग

(अ १। पा २। आ ३) (सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।)

न चैकमिति ॥ (कै)

विपर्ययस्यापीति । (कै)

सत्प्रतिपक्षसमवादित्यर्थ । एव चानेकद्रव्यगतिकाजातिरभ्युप-
गन्तुमेव न शक्यते इति भावः ॥ ननु जातेर्नित्यत्वात् कथं
नाग्रादि किञ्चैकनाशेऽपि व्यक्त्यन्तरेणाभिव्यक्तजात्याश्चाप्रचरेदेवे-
त्यत आह

अभिव्यञ्जकेति । (कै)

व्यासज्यवृत्तिर्जाति सर्वव्यक्तिभिः समूयाभिव्यज्यत इति मते
इदं दूषणम् । जातेर्नाशश्च तिरोभाव एवेत्यर्थः । एव “आ नाम-
लोके न ‘सचरे’” इति भाष्यस्य व्यक्त्यन्तरे स्वप्रत्ययविषयो न
सचरेत् । न स्यादित्यर्थः । एव विनाशपदं व्यक्तिबुध्यन्त्यपरम् ।
तथेति परामृष्टमाकृतौ तिरोधानपरमित्ययुक्तमत्वाह

यद्वेति । (कै)

आविद्यको धर्मविशेषो जातिरिति भावः ॥

१ “प्रचरेत्” इत्यपि पाठः ॥ “सचरेद्” इत्यनेन नागेशभट्टीय-
भाष्यपुस्तके एवविधमाठोऽस्तीत्यनुमीयते ॥

अष्टाकपलं निर्वपेत् । एकं निरूप्य द्वितीयस्तृतीयश्च निरूप्यते । यदि च
त्रयं पदार्थं स्यादेकं निरूप्य द्वितीयस्य तृतीयस्य च निर्वपणं न प्रकल्पेत ॥

भवति । तस्माद्द्रव्यमेव शब्देनोच्यते इति न्याय्यम् ॥ न चैकमिति । भा ।
न हेतुरहितेनादित्यदृष्टान्तेन साध्यसिद्धिर्भवति देवदत्तदृष्टान्तेन विपर्यय-

तावन्न व्याकरणे व्याश्रीयते । दारान् इत्यादौ नत्वाभावप्रसङ्गात् । तट-
स्तटीतटमित्यादौ यथायथं लिङ्गात् त्रितयनिबन्धनकार्याणामसिद्धिः

(सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४।) (अ १। पा २। आ ३)

जातेनेति । (कै)

व्यासज्यसर्वाश्रयवृत्तिगोत्व सर्वाश्रयज्ञानैरभिव्यक्तव्यम अन्यथा
गोत्वज्ञानमेव न स्यादित्यर्थ ॥ अस्तु तर्हि तत्प्रत्यक्षत्वाय तदाश्रय-
सर्वस्य प्रत्यक्षत्वमत आह भाष्ये

अनवकाशमिति । (भा)

अर्थान्तरप्रत्ययावकाशरहित गोभूत गोत्वप्रत्यक्षाय गोरूप वस्तु
सर्वं प्रत्यक्षं स्यात् । गोव्यक्तीनामनन्तत्वादनवकाशत्वमित्यर्थ । न
विद्यते अवकाशो यस्मादिति ब्रह्मव्रीहिरिति तात्पर्यम् । अत्र
पक्षेऽध्याहारक्लेशात् पक्षान्तरमाह

अथवेति ॥ (कै)

नायातीति । (कै)

उत्पन्नगवि व्यक्त्यन्तरादायातीति न शक्यं वक्तुम् । तस्या-
नि क्रियत्वात् ॥ “न याती”ति पाठे उत्पन्नव्यक्ति व्यक्त्यन्तरादागत्य
प्राप्नोतीत्यर्थ ॥

न च तत्रासीत इति । (कै)

प्रागाश्रयाभावादित्यर्थ ॥ तत्रैव हेतुमाह

क एनरेतयोर्जाति चोदनयोर्विशेष । एकानिर्वृत्तेनापरानिर्वर्त्येन ॥
द्रव्याभिधानं व्याडि । वा ॥ द्रव्याभिधानं व्याडिराचार्यो न्याय्यं मन्यते ।

स्यापि साधनात् ॥ अत्र मृत इति । भा । अभिव्यञ्जकविनाशे जातेस्तिरो
भावात् पिण्डान्तरे श्वेति प्रत्ययो न स्यात् । श्वतप्रत्यय इवैकापाय इत्यर्थ ।

प्रसङ्गाच्च किन्तु पारिभाषिकमेव लिङ्गत्रयम् । तच्च केवलान्वधि । अयमथ,
इयं व्यक्ति, इदं वस्तु, इति शब्दानां सर्वत्राप्रतिबद्धप्रसरत्वात् । तत्र

(अ १ । पा २ । आ ३) (सङ्ख्यानामेकशेष एकविभक्तौ । १ । २ । ६४ ।)

अस्ति पञ्चादिति । (कै)

यत पञ्चादेवास्ति अत पूर्व नासीदित्यर्थ । एतेन मा यासीत्
मा च भूत् तत्र गोत्वमिति परास्तम् ॥ ननु सक्रियत्वमङ्गी-
कृत्याग्नेनागमनमस्त्वत आह

न चांशवदिति । (कै)

निरवयवत्वेनाग्नाभावादित्यर्थ ॥ ननु पूर्वमाधार त्यक्त्वाचैवा-
यातीत्यत आह

जहातीति । (कै)

पूर्वत्रापि प्रतीतेरिति भाव ॥ तस्मात् सर्वगौकेति वाच्यम् ।
ततश्च कयाचिद्भूतैव व्यक्ता सा अभेदात् सर्वगेति वाच्यम् । ततश्च
सर्वत्र दृश्येत तदाह

सर्वीश्रिति । (कै)

अत्र पक्षे गोभूतमभिव्यक्तगोत्वेन व्याप्त तुल्यव्यक्तित्वेन जात्य-
न्तरावकाशरहित सर्वे स्यादिति भाष्यार्थ । जातिसकरप्रसङ्गश्च
इत्यपि बोध्यम् ॥

ब्रह्ममभिधीयत इति ॥ तदा च लिङ्गवचनसिद्धि । वा ॥ एव च कृत्वा
लिङ्गवचनानि सिद्धानि भवन्ति । ब्राह्मण्यौ ब्राह्मण्यौ ब्राह्मण्यौ ब्राह्मण्या इति ।

यद्वाश्रयापाये आश्रितस्याप्यपाय अवयवापाये अवयविन इवेति जातेर्वि-
नाशप्रसङ्ग इत्यर्थ ॥ गोर्जात इति । भा । जातेन गोपिण्डेन गोत्वमभि-
व्यक्त तच्च सर्वाश्रयवर्त्तीति एकगोपिण्डप्रत्यक्षत्वे सर्वगोपिण्डप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः ॥

कश्चिच्छब्द एकस्मिन्नेव लिङ्गेऽशक्त कश्चित्तु द्वयो कश्चित् त्रिव्यति
लिङ्गानुशासनादिभ्यो निर्णयम् । कुमारब्राह्मणादिशब्दास्तु लौकिकपुस्त

(सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १ । २ । ६४ ।) (अ १ । पा २ । आ ३

न हीति । (कै)

एव च तत्तच्छब्दप्रतिपाद्ये एकस्मिन् विरुद्धधर्मोपपत्तेरभावाद्ब्रह्म-
मेव पदार्थ इति भाव ॥ भाष्ये गौश्च गौश्च इत्यनेनाभिप्रेतवैरूप्य-
मुपपादयति ।

भेदेति । (कै)

एव खण्डो गौर्मुण्डो गौरिति च न स्यादिति भाव ॥

प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययः । (कै)

तद्विषयप्रत्यय ॥ भाष्ये

अस्ति च वैरूप्यमिति (भा)

वाक्यस्य च शब्द व्याचष्टे तथा च

विग्रह इति । (भा)

एकार्थत्वे पर्यायाणामिव सहप्रयोगो न स्यादिति भाव ॥

भाष्ये

व्यर्थेष्टिति । (भा)

विजातीयानेकार्थसरूपशब्देऽवित्यर्थ ॥

चोदनासु च तस्यारम्भात् । वा । चोदनासु च तस्यारम्भान् मन्यामहे
द्रव्यमभिधीयत इति । गौरनुबन्धोऽजोऽग्नीषोमीय इति । आकृतौ

अनवकाशमिति । भा । पदार्थान्तरप्रत्ययस्यावकाशाभावात् । अथवा
सर्ववस्तु व्यापि गोत्वमेवेष्टव्यम् । अन्यथा—

नाद्याति न च तत्रासीदन्ति पञ्चान्न चाशवत् ।

जह्याति पूर्वं नाधारमहो व्यसन सन्तति ॥

विशिष्टे शास्त्रीये पुरुषे शक्ता लौकिकस्त्रीत्वविशिष्टे च शास्त्रीयस्त्रीत्वे । कथ

(अ १। पा २। आ ३) (सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४।)

मुक्तसंशयमिति । (भा)

एकशेषाङ्गीकरणमिति शेष ॥ जात्यभावो व्याङ्गिमते उक्तस्त
निरस्यति

आकृतिसद्भाव इति ॥ (कै)

“अथवा” इत्यादिना व्याख्यात सर्वगोभूतमित्यादिदोष
परिहरति

सर्वगतत्वेऽपीति । (कै)

सकरोऽपि न । परस्परपरिहारेण भिन्नवस्तुनिष्ठानामेवैकत्र-
स्थिते सकरत्वात् न स गोत्वादीनामिति भाव ॥ आद्य व्याख्या-
रीत्या दोषस्तु जाते प्रत्येक परिसमाप्यङ्गीकारेण सूद्धर । एकैक-
व्यक्तियङ्गत्वाच्च न विनाशेत्यादि दोष ॥ ननु “सर्वामिति” (कै)
यथात्मना व्यापकत्वेऽपि कश्चित् शरीरे कश्चिदेवात्मास्फुरति न तु
सर्व सर्वत्र तद्ददित्यर्थ ॥

एकार्थसमवायेति । (कै)

तेन च निमित्तेन जातौ लिङ्गसंख्यारोप इत्यर्थ ॥ भाष्ये

चोदिताया द्रव्य आरम्भणालम्भनप्रोक्षणाविश्रसनादीनि क्रियन्ते ॥ न चैक
मनेकाधिकरणस्य युगपत् । वा ॥ न खल्वप्येकमनेकाधिकरणस्य युगपदुप-

इति दोषापत्ति । ततश्च । यत्कौ चैकत्र सा यत्कौऽभेदात् सर्वत्र सा
यदि जातिर्दृश्येत सर्वत्रेति सर्वेषु पदार्थेषु गोप्रत्ययप्रसङ्ग ॥ नास्ति च
वैरूप्यमिति । भा । तस्माद् द्रव्यमेवास्तु न तु सामान्य न ह्येकस्य भेदा-

मन्यथा कुमारी कुमार इत्यादयः प्रयोगाव्यवतिष्ठेरण् । करेणुरिभ्या स्त्रीनेभ
इत्यमरस्याप्ययमेवार्थ ॥ नन्वेव पशुनेति पुस्त्व विवक्षितमिति मौमासको-

(सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १ । २ । ६४ ।) (अ १ । पा २ । आ ३)

गुणस्येति । (भा)

जातावेकवचनम् ॥

अनित्या इति । (भा)

अनियता इत्यर्थः ॥ अपायित्वोपायित्वाभ्यामनियतत्वमेव भाष्ये दर्शितम् ॥

बहुवचनवदिति । (कै)

आश्रयगतसंख्यावत् आश्रयबोधे दृष्टानेकशब्दत्वमपि प्राप्नो-
तीत्यभिमानः ॥

जातिर्व्यपदिश्यत इति (कै)

यव इत्येक वचनेन तच्च जातिप्राधान्यावगमादिति भावः । एव
चारोपितद्वित्वादिना न प्रतिज्ञाहान्यादौति तात्पर्यम् ॥

अभ्युपगममिति । (कै)

गौण्युत्तरासंख्या पूर्वा संख्या बाधत इति भावः ॥

लभ्यते । न ह्येको देवदत्तो युगपत् सुष्ठे भवति मथुराया च ॥ विनाशे
प्रादुर्भावे च सर्वं तथा स्यात् । वा ॥ किम् । विनश्येच्च प्रादुष्याच्च ।
श्वा मृत इति श्वा नामलोके न प्रचरेत् । गौर्जात इति सर्वं गोभूतमनवकाशः

भेदौ विरुद्धौ उपपद्येते इत्यर्थः । एकार्थक्रियाकारित्वादिनिमित्तस्तु प्रत्य-
भिज्ञाप्रत्ययः ॥ गौश्चेति । भा । भेदाधिष्ठानं समुच्चयः । सामान्यस्यैक-
त्वाभिधेयत्वयोर्न स्यादित्यर्थः ॥ आहतावपौति । भा । यदर्थं आकृति-

द्वेष कथं योज्यः । पारिभाषिकस्याव्यावर्त्तकतया तद्विवक्षाया अकिञ्चि-
त्करत्वात् । लौकिकस्य तु पशुशब्दादप्रवृत्तेरिति चेत् । सत्यम् । “काशो

(अ १। पा २। अ ३) (सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।)

आविष्टलिङ्गेति । (कै)

स्वाश्रयानेकलिङ्गसत्वेऽपि स्वय किञ्चिदेकमेवोपादत्ते तथा चानेकलिङ्गत्वाभिद्धिरिति भाव ॥ उक्तमेवार्थं दृष्टान्तेनाह

ततश्चेति । (कै)

न चैव लिङ्गत्वाभिद्धि कुत ब्राह्मणीशब्दवाच्यया जात्या आश्रयगत स्त्रीत्वमेवोपादीयते ब्राह्मणशब्दवाच्यया पुस्त्वमेवेति व्यवस्था सम्भवादिवाच्य ब्राह्मणीपदार्थ । इय ब्राह्मणव्यक्ति । इदं ब्राह्मणवस्तु ब्राह्मणीदारा इत्यादिव्यवहारानुपपत्तेरित्याश्रयात् ॥

सिद्धान्तत्वादीति । (कै)

आकृतिवादीत्यर्थ ॥

स्तनकेशादीति । (कै)

केशो भगम् ॥

लिङ्गान्तरेणेति । (कै)

स्यात् ॥ अस्ति च वैरूप्यम् । वा ॥ अस्ति खल्वपि वैरूप्यम् । गौश्च गौश्च खण्डो मुण्ड इति ॥ तथा च विग्रह । वा ॥ एव च कृत्वा विग्रह उपपन्नो भवति । गौश्च गौश्चेति ॥ व्यर्थेषु च मुक्तसम्यग् । वा ॥ व्यर्थेषु च

पक्षपरिग्रह तदेव न सिध्यति न हि शक्यतात्तदेवनात्तादिव्येकाकृति-सद्भाव । इदानीमाकृतिवादीदोषान् परिहर्तुमाह लिङ्गेति । भा । आकृति सद्भाव पूर्वमेव । प्रत्यक्षानुमानागमप्रवृत्तिभि प्रतिपादित ।

वा मन्त्रवर्णात्” (पूवमीमासासू-३१ । अध्या-६ । पा ८ । अधिक-६)

(सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १ । २ । ६४ ।) (अ १ । पा २ । आ ३)

ब्राह्मणी दारा इत्यादौ द्रव्यद्वाराजातेर्लिङ्गान्तरेण योगो न स्यात् तटस्तटीत्यादौ च कस्यापि लिङ्गस्य योगो न स्यादिति भावः । शब्दविशेषापेक्षया तु जातेराविष्टलिङ्गत्वोक्तिरिति तात्पर्यम् ॥ भाष्ये

कृतान्तः । (भा)

सिद्धान्तः ॥

किमिति । (कै)

संख्यानप्रसवशब्दयो कोऽर्थ इति प्रश्नः ॥ उतर संख्यानेऽभिधेये ख्यायतेर्द्रष्टृप्रत्ययान्तस्त्रीशब्दः (उणादिसू-६०५) इत्यर्थः । सूते सप्सकारस्य पकार इत्यर्थः । प्रसवेऽभिधेये पुमानिति शब्दः । गर्भं शुक्रं ख्यायति शोणितेन सङ्गीभवतीत्यर्थः ॥ सूते शुक्रं त्यजति योनिरूपे आधारे । ख्यानमपचयः । प्रवृत्तिः वृद्धिः ॥

शब्देत्यादि । (कै)

मुक्तसंशयः भवति । आकृतावपि पदार्थः एकशेषो वक्तव्यः । अक्षा पादा माषा इति ॥ लिङ्गवचनसिद्धिर्गुणस्यानित्यत्वात् । वा ॥ लिङ्गवचनानि सिद्धानि भवन्ति । कुतः । गुणस्यानित्यत्वात् । अनित्या गुणा अपायिनः

सर्वगतत्वेऽपि पदार्थानां विचित्रशक्तियोगात् ॥ कश्चित् पदार्थः काचिदेवाकृतिमभिव्यनक्ति न तु सर्वा सर्वः । गुणश्चात्र द्वित्वस्त्रीत्वादयो विवक्षिता तैश्चाकृतेरेकार्थसमवायलक्षणा सम्बन्ध इत्याकृतावपि पदार्थः लिङ्गसंख्या-

इति षष्ठान्त्याधिकरणन्यायेन पुस्त्वस्य नियमो बोध्यः । क्वागशब्दस्य लौकिक-पुस्त्वविशिष्टपारिभाषिके शक्तत्वादिति दिक् । तच्च जातित्रयमित्येके ।

(अ १। पा २। आ ३) (सख्यानामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।)

इदमुपलक्षणं सत्त्वादिकार्यमात्रस्येति बोध्यम् ॥ उपलक्षणत्वं
ध्वनयनुक्तयोर्व्याप्तिमाह

सर्वाश्चेति ॥ (भा)

मूर्त्तयः । (भा)

पदार्था ॥

एवमात्मिका (भा)

इत्यस्य विवरणं “सख्याने”त्यादि ॥ “गन्धवत्य” (भा) इत्यन्तं
पृथिव्यपेक्षया अप् पृथिवी भा तेजसि अल्पे इत्यल्पीयास
इत्यत्र इत्युपलक्षणं वाच्यं रूपाभावात् । आकाशे स्पर्शस्याऽप्य-
भावाच्च । वस्तुतः तेजोवद् (न। इ) रूपाणां सर्वमूर्त्तीनां त्रिवृत्करण-
मात्राभिप्रायेणैदमुक्तम् । वाय्वाकाशशब्दवाच्ययोः लिङ्गव्यवहारस्तु
ईश्वर इव स्वकार्यतेजो (वच। इ) वद्गतोपचयारोपेणेति बोध्यम् ॥

प्रवृत्तिः खल्वपीति । (भा)

परिणाम इत्यर्थः ॥ प्रतिक्षणपरिणामित्वाद् वस्तुना

उपायिनश्च । किं य एते श्रुक्लादयः । नेत्याह । स्त्रीपुनपुसकानि सत्त्व-
गुणा एकत्वद्वित्ववज्जत्वानि च । कदाचिदाकृतिरेकत्वेन युज्यते कदाचिद्-

सिद्धिरित्यर्थः ॥ अग्नित्वा इति । भा । कदाचित् स्त्रीत्वयुक्तेन पिण्डेना-
कृतित्वयुज्यते कदाचित् पुस्त्वयुक्तेन कदाचिदेकाधारस्या प्रतिपाद्यपे कदा-
चिदनेकाधारस्येवार्थः ॥ किं य एत इति । भा । ते हि गुणत्वेन प्रसिद्धा

उक्तं च हरिणा,—

“तिष्ठो जातय एवैता केषांचित्समवस्थिता ।

अविरुद्धा विरुद्धाभिर्गीमनुष्यादिजातिभिः” इति ॥

(संख्यायामेकशेष एकविभक्तौ । १ । २ । ६४ ।) (अ १ । पा २ । आ ३)

न हीति । (भा)

अस्य “अवतिष्ठते” इत्यनेनान्वय । किन्तु परिणमन्त एवेति
शेष ॥

तच्चोभयमिति । (भा)

वृद्धपचयरूपमित्यर्थ ॥

सर्वत्रेति । (भा)

पदार्थे इत्यर्थ । सर्वदा इत्यपि बोध्यम् ॥ कैयटे

गुणानामिति । (कै)

शब्दादीनामित्युपलक्षण सत्त्वकार्यमात्रस्य अन्यथा शब्दे लिङ्ग
व्यवहारे न स्यात् ॥ तासां लिङ्गत्वे प्रमाण दर्शयति

शब्दैकेति । (कै)

शब्दजन्यबोधविषया इत्यर्थ ॥ अप्रवृत्तिधर्मत्वेऽपि स्वतो लिङ्ग-
रहितत्वेऽपि

अन्यप्रवृत्त्यनुयायित्वादिति । (कै)

परिणामवदन्यदात्माध्यासेन तत्परिणामानुयायित्वादित्यर्थ ।

द्वित्वेन कदाचिद् बह्वत्वेन कदाचित् स्त्रीत्वेन कदाचित् पुंस्त्वेन कदाचिन्न-
पुंसकत्वेन ॥ भवेत्लिङ्गपरिहार उपपन्नो वचनपरिहारस्तु नोपपद्यते ।
यदि हि कदाचिदाकृतिरेकत्वेन युज्यते कदाचिद्वित्वेन कदाचिद्बह्वत्वे-
न च तदनित्यत्व लिङ्गवचनसिद्धौ हेतुरुपपद्यत इति प्रश्न ॥ प्रकरणादर्थ-
निश्चय इत्याह । नेत्याहेति । भा ॥ वचनपरिहारस्त्विति । भा ॥ लिङ्ग
परिहारे न किञ्चिद् दुष्यति वचनपरिहारे त्वभिधीयमाने एकाकृतिरिति

भाष्ये तु “स्त्रियाम्” (४ । १ । ३) इति सूत्रे प्रकारान्तरमुक्तम् ॥

(अ १। पा २। व्या ३) (सख्पाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।)

एव च प्रकृतिपरिणामविशेषजाते स्वत एव 'लिङ्गयोग' इति तात्पर्यम् ॥ भाष्ये

कथं तस्येति । (भा)

असकरेणेति शेष ॥ ननु शब्दनित्यताया वाचनिकानीत्य-
युक्तमत आह

संकीर्णैति । (कै)

गोदौ पञ्चाला इत्यादावेकत्रापि द्विवचनादिदर्शनेन सार्थक-
मिति भाव ॥

व्याचष्टे इति । (कै)

“द्व्येकयोरि” (१। ४। २२) त्यादिसूत्राणीति भाव ॥
अभिधेयत्वेऽप्युपसर्जनत्वात् कथं तत्कृत उपकारोऽत आह
तत्र यथेति ॥ (कै)

नैकाकृतिरिति प्रतिज्ञा ह्यीयेत यच्चास्य पक्षस्योपादाने प्रयोजनमुक्तमेक-
शेषो न वक्तव्य इति स चेदानीं वक्तव्यो भवति ॥ एव तर्हि लिङ्गवचन-
सिद्धिर्गुणविवक्षानित्यत्वात् । लिङ्गवचनानि सिद्धानि भवन्ति । कुत ।
गुणविवक्षाया अनित्यत्वात् । अनित्या गुणविवक्षा । कदाचिदाकृतिरेकत्वेन

प्रतिज्ञाहानि द्वित्वबहुत्वसम्बन्धस्याप्यभ्युपगमात् द्विवचनबहुवचनवदनेक-
शब्दत्वमपि प्राप्नोतीत्येकशेषोऽपि वक्तव्य इत्यर्थ ॥ गुणविवक्षानित्यत्वा-
दिति । भा । स्वत आकृतेरेकत्व द्रव्यगतद्वित्वबहुत्वविवक्षाया तु द्विवचन-
बहुवचने भवत । आश्रयधर्मेराश्रिताना व्यपदेश । यथा सपन्नो यवो

“सस्यानप्रसवौ लिङ्गमास्थेयौ स्वतन्तत ।

सस्याने स्यायतेर्ङ्गट् स्त्री सूते स प्रसवे पुमान्” ॥

(संख्याणामेकशेष एकविभक्तौ । १।२। ६४ ।) (अ १। पा २। आ ३)

भाष्ये

द्रव्यं गुणभूतमिति । (भा)

अस्योपपत्तिरुक्ता ^१“जात्याख्यायामि”ति सूत्रे ॥

साधनसंख्याकृत इति । (कै)

साधनसंख्यारोप इत्यर्थ ॥

इत्यदोष इति । (कै)

एव च लिङ्गयोग स्वत एव । संख्यायोगस्वारोपेण । ^१एका
आकृतिरिति प्रतिज्ञा चानारोपितसंख्याभिप्रायानामथेकशेषारम्भ ।
अनेकशब्दप्रयोगे मानाभावादिति तात्पर्यम् ॥ अत्र भाष्ये द्रव्य-

१ अ १ । पा २ । सू ५८ ॥

२ एकाकृतिरिति प्रतिज्ञा । एका आकृतिरिति च प्रतिज्ञा । इति
पाठोऽपि दृश्यते भाष्ये ॥

विवक्षिता भवति कदाचिद्द्वित्वेन कदाचिद्भुज्जत्वेन कदाचित् स्त्रीत्वेन
कदाचित् पुंस्त्वेन कदाचिन्नपुंसकत्वेन ॥ भवेत्लिङ्गपरिहार उपपन्नो वचन-
परिहारस्तु नोपपद्यते । यदि कदाचिदाकृतिरेकत्वेन विवक्षिता भवति
कदाचिद्द्वित्वेन कदाचिद्भुज्जत्वेनैकाकृतिरिति प्रतिज्ञा ह्यीयेत यच्चास्य पक्ष-

विनश्यो यव इति सपत्तिविनाशाभ्यां द्रव्यगताभ्यां जातिर्यपदिश्यते तथा
लिङ्गसंख्याभ्यामपीत्यर्थ ॥ भवेदिति । भा । अभ्युपगमविरोधाभावात् ।
वचनपरिहारस्त्वभ्युपगम विरुद्धाद्विद्वत्त्वज्जत्वयोगेऽभ्युपगतैकत्वहानादनेक-
शब्दत्वप्रसङ्गाच्चेत्यर्थ ॥ लिङ्गपरिहारश्चापीति । भा । “विशेषणानां चा-

“उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम्” ।

इति ॥ अयमर्थः । संख्यान स्त्री । सत्त्वरजस्तमोःकक्ष्यानां गुणानाम-

(अ १। पा २। आ ३) (सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ। १। २। ६४।)
पदार्थवादे आकृतेर्विशेषणलोका १तज्जात्यानुकृतौ कृतानेकव्यक्ति-
बोधस्यैकस्मादेव शब्दात् सभवेन नानाशब्दप्रयोगाप्राप्या तत्पचे-
प्येकशेषो न कार्य इति सूचितम् ॥

जाति वादेति ।

(जातिवादे । इ) व्यक्तिद्रव्यवादे जाति शक्यतावच्छेदिकेति च
सूचितम् ॥ ननु “गुणवचनानाम” इत्यादिवचनातन्त्रा (तु । इ)
तथा इह तु अजातिरिति निषेधात् कथं तत्प्रवृत्तिरत आह

जातितद्वतोरिति । (के)

न तत्र तद्वचनप्राप्ति । अत एव “गुणवचनवद्” इति भाष्ये
उक्तमिति भावः ॥ यद्यपि जातेराश्रयतो न लिङ्गादीति “विशेषणाना-
चे” (१। २। ५२) त्यत्रोक्तं तथापि विशेष्यगतलिङ्गादिनिषेधः स

१ तज्जात्यानुमती । क ॥ २ “जातिवादेति” इति नास्तिकेरेटादौ ॥

स्योपादाने प्रयोजनमुक्तमेकशेषो न वक्तव्य इति स चेदानीं वक्तव्य
भवति ॥ लिङ्गपरिहारश्चापि नोपपद्यते । किं कारणम् । आविष्टलिङ्गा
जातिर्यलिङ्गमुपादाय प्रवर्ततत उत्पत्तिप्रभृत्या विनाशात्तलिङ्गं न जहाति ।
तस्मान्न वैयाकरणैः शक्यं लौकिकं लिङ्गमास्थातुम् । अवश्यं कश्चित् स्वकृतान्तं
आस्थेयः । कोऽसौ स्वकृतान्तः ।

जातेः” (१ । २ । ५२) इत्यत्रोक्तम् “आविष्टलिङ्गा जातिः” इति ॥ तत-
श्चैकमेवाश्रयगतं लिङ्गमुपादत्ते सर्वदा जातिः यथा ग्राम्यपशुजातयः सङ्घे-
स्त्रीत्वमेवोपाददते गावः इमा इति अन्यस्तु पुंस्त्वमेव ब्राह्मणा इमे इति

पचयः । प्रसवो गुणानामुपचयः । स एव पुमान् । सूतेर्धातोः सप्सकारस्य
पकारादेश इत्यर्थः । सूडो हुमः सुमिति माधवः । यत्तूष्णलदत्तेन यातेर्दम-

(संरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।) (अ १। पा २। आ ३)
 तत्राश्रयपदेन विशेष्यग्रहणात् इहत्वाश्रयपदेनाधारो गृह्यत इति न
 विरोध इति भाव । अत्र चाभेद एव बीज यो यदभेदमापन्न स
 स्वाभिन्नाश्रयगतलिङ्गवचनादिग्राहीति नियमात् । इयास्तु विशेष
 शब्तादिशब्दवाच्यगुणानां गुणिना भेदाभेदविवक्षा (चे । ६। क)
 शब्दवाच्यजातेस्त्वभेदविवक्षैवेति ॥ परे तु तयोरभेदमादाय ग्रन्थ-
 योजने तदभेदादेवारम्भणादौन्यपि तत्र भविष्यन्तीत्यधिकरण-
 गतिरित्युत्तरग्रन्थानुत्थानमतो गुणवचनानां विशेष्यगतलिङ्गादि-
 ग्राहित्ववद्जातेराश्रयगतलिङ्गादिग्राहित्व स्वभावादिति एतद्
 भाष्यार्थमाहुः ॥ भाष्ये

संस्थानप्रसवो लिङ्गम् ।

संस्थानप्रसवो लिङ्गमास्थेयौ । किमिदं संस्थानप्रसवाविति ।

संस्थाने स्थायतेर्द्रष्टृ स्त्री सूते सप्पसवे पुमान् ॥

ननु च लोकेऽपि स्थायतेरेव स्त्री सूतेऽप्युमान् । अधिकरणसाधना
 लोके स्त्री । स्थायत्यस्या गर्भं इति । कर्तृसाधनश्च पुमान् । सूते पुमानिति ।
 इह पुनरुभय भावसाधनम् । स्थानं प्रवृत्तिश्च । कस्य पुनः स्थानं स्त्री प्रवृ-

त्त्येत्यर्थः ॥ तस्मादिति । भा । सिद्धान्तवादी युक्तं पक्षमाश्रयति । लौकिक
 मिति । भा ॥ स्तनकेशादिसम्बन्ध इत्यर्थः । तस्मिन्नाश्रीयमाने लिङ्गान्तरेण
 सम्बन्धो न स्यात् । तस्मात् स्वसिद्धान्तव्यवस्थाश्रीयते । गुणानां सत्त्वरजस्तम
 परिणामरूपाणां शब्दादीनां वृद्धिक्लासमध्यस्थावस्था शब्दैकगोचरा लिङ्ग-
 त्वेन परिगृह्यन्ते आत्मनस्त्वरिणामिरूपत्वादप्रवृत्तिधर्मत्वेऽप्यन्यप्रवृत्त्यनुया
 यित्वालिङ्गयोगः ॥ वाचनिकानौति । भा । सङ्कीर्णप्रयोगोपलम्भात् । असङ्ग-
 मुन्नित्युक्तम् । यत्तु “पुसोऽसूड” (७ । १ । ८६) इति सूत्रे न्यासरक्षिताभ्या
 पुनातेर्मकसुन् ऋसश्च इति सूत्रं पठितं तदुभयमपि भाष्यानुगुणतयो-

(अ १। पा २। आ ३) (सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।)

आकृताविति । (भा)

‘प्रधानभूतायामित्यादि आकृतेरेव तज्जन्य बोधे प्रधान क्रिया तु पात्रे द्वव द्रव्ये इति भाव । शब्दबोधे तु न बाधज्ञान प्रति-
वन्धकमिति न तदनुपपत्ति ॥

सर्व एवेति । (कै)

गौरानीयतामित्यादिरपीत्यर्थ ॥ भाष्ये “आरम्भण” क्रम ॥
“आलम्भन” स्पर्श ॥

आकृति सहचरिते इति । (भा)

आकृत्याश्रये इत्यर्थ ॥

इतीन्द्रवद्विषयः । (भा)

स्वभावाद् हेतुरहितदृष्टान्तेनाप्यनेकवृत्तित्व जातेरभ्युपगम्यते
इत्यर्थ ॥ नन्वेकवृत्तिवृत्तिसामान्यलक्षणविरुद्धमेतदत आह

१ आकृति प्रधानभूता । भा ॥

त्तिर्वा पुमान् । गुणानाम् । केषाम् । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानाम् । सर्वाश्च
पुनर्मूर्त्तय एवमात्मिका सस्यानप्रसवगुणा शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवत्य ।
यत्राल्पीयासो गुणास्तत्रावरतस्त्रय शब्दस्पर्शो रूपमिति । रसगन्धौ न
सर्वत्र । प्रवृत्ति खल्वपि नित्या । नहीह कश्चिदपि स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्त्तमप्य-
राशौ यथा द्रव्यपदार्थकस्य वाचनिको वचननियम तथाकृतिवादिनोऽपि
स ह्येव व्याचष्टे एकाश्रयसम्बन्धविवक्षायामाकृतेरेकवचन यथा पशुना यजे-
तेति । अनेकाश्रयसम्बन्धविवक्षाया द्विवचनबहुवचने ॥ ननु द्रव्यस्यानभि-
धेयत्वात् कथं तत्कृत आकृतेर्वचनोपकार इत्याह । न हीति । भा । तत्र
रूपचयापचययोरभावे सति यदुभयोरन्तरसदृश तन्नपुंसकम् । न आसृपा-
दिति (६। ३। ७५) निपातनादिति भाव । तथा च स्थितिमात्रं न पुंसकम् ।

(सरूपाख्यमेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।) (अ १। पा २। आ ३)

यथेति । (भा)

द्रव्याधीनस्थितिकत्वमाश्रितत्वं विवचितमित्यर्थः ॥

अन्यथापीति । (कै)

कर्णशब्दकृत्यनधीनस्थितिकस्याप्याकाशस्य तदवच्छिन्नतया श्रोत्र-
रूपत्वद्रव्यमनाश्रित्यस्यापि महा सामान्यस्थितित्वस्य गवादिद्रव्य-
परिच्छिन्नतया गोत्वादिरूपतेत्यर्थः ॥ “अन्यथापीति” क्वचित्
पाठः । तत्र व्यक्त्यन्तरेत्यर्थः ॥

प्रत्ययः । (कै)

ज्ञानम् ॥

वतिष्ठते । वर्धते यावदनेन वर्धितव्यमपचयेन वा युज्यते । तद्योभयं सर्वत्र ।
यद्युभयं सर्वत्र कुतो व्यवस्था । विवक्षातः । सख्यानविवक्षाया स्त्री प्रसव-
विवक्षाया पुमान् उभयोरप्यविवक्षाया नपुंसकम् । तत्र लिङ्गवचनसिद्धि-
गुणविवक्षानित्यत्वादिति लिङ्गपरिहार उपपन्नः ॥ वचनपरिहारस्तु नोप-
पद्यते । वचनपरिहारश्चाप्युपपन्नः । इदं तावदयं प्रष्टव्यं । अथ यस्य द्रव्य-
पदार्थं कथं तस्यैकवचनद्विवचनवज्जवचनानि भवन्तीति । एव स वक्ष्यति ।

यथा पचति पचत पचन्तीति क्रियाप्राधान्येऽपि साधनसङ्ख्याकृतो वचनभेद-
एवमाकृतिप्राधान्येऽपि द्रव्यसङ्ख्याकृत इत्यदोषः ॥ यदसाविति । भा ॥
जातितद्वतोरभेदाध्यवसायाद् द्रव्यात्मा जातिः प्रतीयमाना तदूतलिङ्गसङ्ख्या-
ग्राहिनैत्यर्थः ॥ चोदनासु च तस्यास्मादिति यदुक्तं तत् परिहारार्थमाह ।
अधिकरणगतिरिति । भा । यथाग्नौ रानीयतामित्युक्ते केवलस्याग्नेरानय-
नासम्भवान्नान्तरौयकत्वादचोदितमपि पात्रमानीयते एतदेवाग्नेरानयन-

अत एवाविर्भावतिरभावयोरपि स्थितिसामान्यविवक्षासम्भवान्नपुंसकलिङ्ग-
सर्वनामेति सिद्धान्तः । स्त्रीपुमान्नपुंसकमिति शब्दाश्च श्रुत्यादिशब्दवज्जर्मे

(अ १। पा २। अ ३) (सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।)

अभिधानम् । (कै)

शब्द ॥

पूर्वाक्त एवेति । (कै)

अनाश्रितत्वादि (तीष्ट एवेत्यर्थ । इ) त्येष एवेत्यर्थ ॥

भेदादिति । (कै)

नित्यमेकमनेकव्यक्तित्वसामान्य तद्विपरीत द्रव्यमितिभेद
इत्यर्थ ॥

अनैकात्म्याद् (भा)

इत्यस्य भिन्नस्वभावत्वादित्यर्थ इति भाव ॥ ननु विग्रहसत्वे

द्वन्द्वापत्तिरत उक्त

एकस्मिन्नेकवचन द्वयोर्द्विवचन बहुषु बहुवचनमिति । यदि तस्यापि वाचनिकानि न स्वाभाविकान्यहमप्येव वक्ष्याम्येकस्मिन्नेकवचन द्वयोर्द्विवचन बहुषु बहुवचनमिति । न ह्याकृतिपदार्थिकस्य द्रव्य न पदार्थो द्रव्यपदार्थिकस्य वाकृतिर्न पदार्थः । उभयोरुभय पदार्थ कस्यचित् किञ्चित्प्रधानभूत किञ्चिदुक्तभूतम् । आकृतिपदार्थिकस्याकृति प्रधानभूता द्रव्य गुणभूतम् । द्रव्यपदार्थिकस्य द्रव्य प्रधानभूतमाकृतिर्गुणभूता ॥

यत्पात्रस्थस्य तथाकृतावारम्भणादीनि चोद्यमानानि सामर्थ्यात् साहचर्यात् द्रव्यमभिनिविशन्ते । सर्व एवाकृते क्रियायोगोऽन्तर्भावितद्रव्याया एवेति द्रव्यधारक सम्पद्यते ॥ अनाश्रितत्वादिति । भा । यथा गुणानां द्रव्याधीनस्थितित्वादाश्रितत्वं नैवमाकृतेः अन्यत्रापि प्रत्ययाभिधानयोराकृतिनिमित्तयोर्भावातिव्यत्यस्य तस्या इत्यर्थः ॥ इतर सम्बन्धमात्रमाश्रितत्वं मत्वा एच्छति । किमुच्यत इति । भा ॥ अनैकात्म्यादिति । भा । पूर्वाक्त धर्मिणि वर्तन्त इत्यवधेयम् । स्वकृतान्त इति । कृतान्तौ यमसिद्धान्तौ इत्यमरः । वैयाकरणसिद्धान्ते इत्यर्थः ॥

(सख्याणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।) (अ १। पा २। आ ३)

समुच्चयोपपत्त्येति । (कै)

तत्र तु सहविवक्षाभावान्न इन्द्र इति भाव । सहविवक्षाया
तु न तथा प्रयोगोऽनभिधानादिति बोध्यम् ॥ द्रव्यगतलिङ्गादिग्राहि-
त्ववस्तुगतभेदग्राहित्वमपि तस्या इति बोध्यम् ॥

भिन्नास्त्विति । (कै)

आश्रयभेदात् कर्मभेदाच्च इत्यर्थ ॥

तदेवेति । (कै)

समवेतसमवायेनेत्यर्थ ॥ आश्रयान्तरगत पाकक्रियागत सामा-
न्यम् पाकत्वादिपरम्परयोपकर्तृत्वे दृष्टान्तमाह

यथेति । (कै)

एव च व्याप्यादिगतसामान्यस्य परम्परया द्रव्ये सत्त्वेन तत्तद्-
जातिविशिष्टस्य द्रव्यस्य वाच्यत्वमिति भाव ॥ न चैव नानार्थोच्छेद ।

गुणवचनवद्वा । वा ॥ गुणवचनवद्वा लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति । तद्यथा ।
गुणवचनानां शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । शुक्ल वस्त्रं शुक्ला
ग्राटी शुक्ल कम्बल शुक्लौ कम्बलौ शुक्ला कम्बला इति । यदसौ द्रव्यं श्रितो
भवति गुणस्तस्य यत्लिङ्गं वचनं च तद्गुणस्यापि भवति । एवमिहापि यदसौ
द्रव्यं श्रिताकृतस्तस्य यत्लिङ्गं वचनं च तदाकृतेरपि भविष्यति ॥ अधिकर-

एवार्थो विधिध्यानेन प्रतिपाद्यते नित्या आकृतिरेका सर्वजगा तद्विपरौत
द्रव्यमिति भेदाद् द्रव्यविनाशेऽपि न जातेर्विनाश । गुणानां तु द्रव्याधीन-
स्थित्युत्पत्तित्वादाश्रयनाशेऽवश्यं नाश इति न तैर्व्यभिचारः ॥ वृक्षस्योऽवतान
इति । भा । यथा वृक्षस्योपरिद्राक्षादिलतावतान स्थितो न वृक्षविनाशम-
नुविनश्यति तथा जातिरपौत्यर्थ ॥ वैरूप्यविग्रहाविति । भा । द्रव्यानां स्वगत-
भेदप्रतिबद्धौ वैरूप्यविग्रहावित्यर्थ । तत्र द्रव्यगतभेदोपचारादेकस्याम-

(अ १। पा २। आ ३) (सरूपायामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४।)

नानाजातीना सम्बन्धघटकत्वेन 'नानार्थत्वोपपत्ति (त्ते । क) ।

तत्र क्रियारूपसामान्यसमनियतस्याक्षत्वादेर्जातिरूपस्याक्षपदार्थत्रय-
साधारणस्यापि शक्यतावच्छेदकत्वशक्यत्वान्यतराङ्गीकारात् सिद्ध-
मिति भाष्यार्थमन्ये सूत्रारम्भेऽपीदमावश्यकम एकरूपेणैव सर्वार्थ-
बोधादितिभाव इति बोध्यम् ॥ नन्विदानीन्तनमाषस्य षोडशभाग-
त्वाभावात् कथं सख्यासामान्यमत आह

पुरेति ॥ (भा)

व्यपदिश्यते इति । (कै)

१ नार्थत्वोपपत्ति । इ ॥

गति साहचर्यात् । वा ॥ आकृतावारम्भणादीना सम्भवो नास्तीति कृत्वाकृति-
सहचरिते त्रय आरम्भणादीनि भविष्यति ॥ न चैकमनेकाधिकरणस्य
युगपदित्यादित्यवद्विषय । वा ॥ न खल्वप्येकमनेकाधिकरणस्य युगपदुपलभ्यत
इत्यादित्यवद्विषयो भविष्यति । तद्यथा । एक आदित्योऽनेकाधिकरणस्यो
युगपदुपलभ्यते ॥ विषम उभयस्यास । नैको द्रष्टानेकाधिकरणस्यमादित्य
युगपदुपलभ्यते ॥ एव तर्हीतौन्त्रवद्विषय । तद्यथा । एक इन्द्रोऽनेकस्मिन्

प्याकृतौ समुच्चयोपपत्त्या विग्रहो न विरुध्यते ॥ क्रियासामान्यादिति । भा ।
भिन्नासु क्रियासु अभिन्नप्रत्ययाभिधाननिमित्त यत्सामान्य तदेव द्रव्येष्वपि
तन्निमित्त भवति । यथा पाचक इत्याश्रयान्तरगतमपि हि सामान्य समवेत
समवायाद् द्रव्य उपकरोति । यथा गौरिकादिगत लौहित्य सयुक्तसमवा-
यात् पटे लौहित्य प्रत्ययमादधाति । पुराकल्प इति । भा । पुराकल्पप्रसि-
द्धोऽर्थ सम्प्रतिनिमित्ताभावेऽपि तथैव व्यपदिश्यते ॥ माषसवद्य इति । भा ।
तत्र षोडशभागत्वेन माष प्रसिद्ध तथैव कार्षापणे माष षोडशभाग इति
षोडशभागत्व नाम सामान्यसुपादत्ते माषशब्द इति सिद्धमेकशब्दत्वम् ॥

(सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १ । २ । ६४ ।) (अ १ । पा २ । आ ३)

आरोपादिति भावः ॥ १भाषसम्बन्धः माष षोडशभागफलरूपः ॥
कार्षापणे माषः (कै) । पञ्च गुजामितः षोडशो भागः तयो
षोडशभागत्वेन सामान्येन सर्वेषु माषत्वव्यवहारः ॥ इदानीं लघु-
गुजामिते माषे षोडशत्वमारोप्य तथा प्रयोग इति भावः ॥ ननु
संख्यागत सामान्यः संख्याशब्दप्रवृत्तावेव कारणमत आह

संस्थैवेति ॥ (कै)

तत्संस्थेति । (कै)

संख्यामूलकत्वादित्यर्थः ॥

अभिन्नप्रत्ययः । (कै)

एकाकारप्रत्ययः ॥

१ माषसम्बन्धः क-भा ॥ माषशब्दश्च द-भा ॥

कतुशत आहृतो युगपत् सर्वत्र भवति । एवमाहृतिर्गुणपत् सर्वत्र भविष्यति ॥
अविनाशोऽनाश्रितत्वात् । वा ॥ द्रव्यविनाश आहृतेरविनाशः । कुतः ।
अनाश्रितत्वात् । अनाश्रिताहृतिर्द्रव्यम् ॥ किमुच्यते । अनाश्रितत्वादिति
यदिदानीमेवोक्तमधिकरणगति साहचर्यादिति ॥ एव तर्ह्यविनाशोऽनैका-
त्म्यात् । द्रव्यविनाश आहृतेरविनाशः । कुतः । अनैकात्म्यात् । अनेक आ-
त्माहृतेर्द्रव्यस्य च । तद्यथा । वृक्षस्थोऽवतानो वृक्षे क्लिप्नेऽपि न विनश्यति ॥

सङ्ख्यासामान्यादिति । भा । सङ्ख्यैव सामान्यमभिन्नप्रत्ययहेतुत्वात् ॥ ननु
षोडशसङ्ख्यापूरणत्वं नाम यत्सामान्यं तत्सङ्ख्यामूलत्वात्सङ्ख्यासामान्यमुच्यते
इत्यदोषः । अथ डित्या इति भिन्नेषु सञ्ज्ञिष्वेकाहृत्ययोगात् कथमेकशब्द-
वाच्यत्वम् । उच्यते । भिन्नडित्यशब्दगतडित्यशब्दत्व नाम यथा शब्दे स्त-
भिन्नप्रत्ययाभिधानहेतुः तथा सोऽयमिति शब्दार्थयोरभेदाध्यवसायादध्यक्ष-
डित्यशब्देषु सञ्ज्ञिष्वपि सम्बन्धिसम्बन्धादभिन्नप्रत्ययाभिधाननित्यमिति

(अ १। पा २। आ ३) (सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।)

अभिधानम् । (कै)

शब्दप्रयोग ॥

परोक्षत्वेति । (कै)

इदं बुद्धिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नत्वादीनामुपलक्षणम् ॥

१तार्किकाः । (कै)

वैशेषिकादयः ॥

निरूपाख्यत्वम् । (कै)

विशिष्टस्य निर्वक्तुमशक्यत्वं तत् समनियतो जातिविशेषोऽभाव-
त्वमेव सर्वत्र १इत्यलम् ॥

१ तैर्थिका । इ ॥ उपलब्धकैयटे तु “तार्किकदर्शनम्” इति पाठोऽस्ति ॥

२ इत्यन्ये । इ ॥

वैरूप्यविग्रहौ द्वयमेदात् । वा ॥ वैरूप्यविग्रहावपि द्वयमेदाद्भविष्यतः ॥
व्यर्थेषु च सामान्यात् सिद्धम् । वा ॥ विभिन्नार्थेषु च सामान्यात् सिद्धं सर्वम् ।
अत्रोत्तरं च । पद्यते पाद । मिमीतेर्माघ । तत्र क्रियासामान्यात् सिद्धम् ॥
अपरस्त्वाह । पुराकल्प एतदासीत् षोडशभाषा कार्षापण षोडशपलाञ्च
माघशब्दश्च । तत्र सङ्ख्यासामान्यात् सिद्धम् ॥

सिद्धमेकशब्द वाच्यत्वम् । तथा तावित्येताविति परोक्षत्वप्रत्यक्षादिक
सामान्यमाश्रयनीयम् । गोत्वान्त्रत्वे सामान्ये इति व्यावृत्तेष्वनुवृत्तप्रत्ययहेतु-
सामान्यानामपि सामान्यमाश्रयितव्यम् । अथवा नि सामान्यानि सामान्या-
नीति तार्किकदर्शनं न वैयाकरणैर्निर्धोगत आस्थेयम् । कार्योन्नयमाना
हि तेषां पदार्था इति सामान्येष्वपि सामान्यमस्ति । अभावाच्चत्वार
इत्यत्रापि निरूपाख्यत्वं सामान्यं कल्पनीयम् । तदेव सर्वत्राकृतिसङ्गावात्
सिद्धमेकशब्दत्वम् ॥

वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः ।

१।२।६५॥

अजवर्करादीना वृद्धयुवसञ्जकत्वाभावादाह

उभयेति ॥ (कै)

अथवेति । (कै)

स्वशास्त्रीयवृद्धसञ्जकन्तु न गृह्यते व्याख्यानादिति बोध्यम् ॥
सामान्यविशेषवाचिना सहविवक्षाभावाद्ब्रह्माभावेन तदपवादे एक-
शेषस्याप्यप्राप्तेराह

अजोष्ट्रेति । (कै)

यद्यपि करभकिशोरशब्दौ शावकवचनौ तथापि भाष्यप्रामा-
न्यात् तरुणवचनौ बोध्यौ ॥ “वर्करस्तारुणोऽज” ॥

समुच्चयाभावादिति । (कै)

सहविवक्षाभावादित्यर्थः ॥

१ इह कस्मान्न भवति अजश्च वर्करश्च । अश्वश्च किशोरश्च । उष्ट्रश्च
करभश्चेति । तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्युच्यते न चात्र तल्लक्षण एव
विशेषः । तल्लक्षण एव विशेषो यत् समानायामाकृतौ शब्दभेदः ॥
वृद्धो गोत्रम् । अपत्यमन्तर्हितं वृद्धम् इति पूर्वाचार्यैः सूत्रितत्वात् ॥

वक्ष्यमाणम् । (कै)

यत्रोर्द्धप्रकृतेरित्यादि ॥

उत्तरच् । (कै)

१“भाटपुत्रावि”त्यत्र ॥

२स्त्री पुवच् । १ । २ । ६६ ॥

टाबादीति । (कै)

क्तिनादीना तु न ग्रहण “वृद्धो यूना” (१ । २ । ६५) इत्य-
धिकारात् । अत्र पचे “पुवद्” इति सामर्थ्यादभावातिदेश ॥

१ अ १ । पा २ । सू ६८ ॥

२ इदं सर्वेव स्त्रीग्रहणेषु विचार्यते स्त्रीग्रहणे स्त्रीप्रत्ययग्रहण वा
स्यात् स्वर्थग्रहण वा स्त्रीशब्दग्रहण वेति । किं चात । यदि प्रत्यय-
ग्रहण वा शब्दग्रहण वा गार्गी च गार्ग्यायणौ च गर्गा केन शब्दो
न श्रूयेत । “अस्त्रियाम्” इति हि लुग् (२ । ४ । ६४) उच्यते ।
इह च गार्गी च गार्ग्यायणौ च गर्गान् पश्य “तस्माच्छसो न

२ इदमिति । भा । यदि स्त्रीशब्दस्य स्त्रित्व प्रतिज्ञायते तदा स्वधि-
कारविहितटाबादि प्रत्ययग्रहण ततश्चायमर्थः । पुवत् स्त्रीप्रत्ययो न
भवतीत्यभावातिदेश क्रियते । स्त्रित्वाभावे तु शब्दग्रहणमर्थ-
ग्रहण वा । तत्र शब्दग्रहणपक्षे स्त्रीशब्दस्य पुशब्दस्येव रूपं भवतीति

शब्देति । (कै)

स्त्वर्थवृत्तिशब्देत्यर्थ । ‘वृद्धे’ति विशेषणसामर्थ्यात् स्वरूपग्रहण
नेतिभाव ॥

दोष इति । (कै)

१“यञ्जोश्च” इत्यत्र १“अस्त्रियाम्” इत्यनुवृत्ते ॥

पर्युदासे त्विति । (कै)

“सर्वं वाक्यं सावधारणम्” इति न्यायेन “अस्त्रियाम्” एव
वर्तमानस्वेत्यर्थात् । पर्युदासेऽपि दोष इत्यन्ये ॥

पुं बहुत्वे इति । (कै)

पुमात्रगत बहुत्वे इत्यर्थ ॥

—१ अ २ । पा ४ । सू ६४ ॥

२ तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् (२ । ४ । ६२) इत्यत आस्त्रियाम्

इत्यनुवर्तते ॥ “यञ्जोश्च” (४ । १ । १०१) इत्युपलब्धविवरण-
पुस्तकेऽस्ति तत्तु न सम्यक् ।

पुंसि” (६ । १ । १० ३) इति नत्व न प्राप्नोति ॥ अथार्थग्रहण
न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु ॥ इह कस्मान्न भवति ।
अजा च वर्करश्च । वडुवा च किशोरश्च । छट्ठी च करभश्चेति ।
तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्युच्यते न चात्र तल्लक्षण एव विशेष ।
तल्लक्षण एव विशेषो यत् समानायामाकृतौ शब्दभेद ॥

स्त्रीत्वमनिवृत्तमेव । अर्थग्रहणपक्षे तु पुमर्थातिदेशे तदर्थप्रतिवद्धाना
कार्याणां सिद्धिः । तत्रार्थस्य प्राधान्याददुष्टत्वाच्चार्थपक्ष एवाश्रीयते ॥

भातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् । १। २। ६८॥

यचैकेति । (कै)

समानेत्यर्थ ॥

अन्यत्त्विति । (कै)

अन्यकृतमित्यर्थ ॥

वैरूप्यमिति । (कै)

स्वार्थं व्यञ्ज ॥

इत्येतद्वर्जयित्वेति । (कै)

“भाटपुत्रौ” १“पितामात्रा” २“श्वशुर श्वस्रा” इत्येतेषा ज्ञापक-

१ अ १। पा २। सू ७० ॥

२ अ १। पा २। सू ७१ ॥

पुमान् स्त्रिया । १। २। ६७॥ इह कस्मान्न भवति । हसश्च वराटा च ।
कच्छपश्च दुर्लौ च । ऋष्यश्च रोहितश्चेति । तल्लक्ष्यश्चेदेव विशेष
इत्युच्यते न चात्र तल्लक्ष्य एव विशेष । तल्लक्ष्य एव विशेषो
यत् समानायामाकृतौ शब्दभेद ॥

अस्त्रियामितौति । भा । यदाय प्रसज्यप्रतिषेध तदा दोष । पथ्युदासे
तु शिष्यमाग्न शब्दो निवर्त्यमानार्थाभिधायीत्यस्ति स्त्रीसदृशोऽर्थ
इति लुक् सिध्यति ॥ गर्गान् पश्येति । भा । स्त्रीत्वस्यानिवृत्तत्वात् ।
नाय पुम बहुत्वे शस् उत्पन्न इति नत्व न सिध्यति ॥

(भाट्टपुत्रौ स्खटुद्विहभ्याम् । १। २। ६८।) (अ १। पा २। आ ३)

त्वात् । “नपुसकमनपुसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम्” इत्यत्र तदनुवृ-
त्तेश्च “त्यदादीनि” (१। १। ७२) इत्यस्यैव वर्जनमुक्तम् । तत्र
हि सर्वग्रहणसामर्थ्यात् तन्निवृत्तिरिति भावः ॥ ननु स्त्रीगोव्यक्ति-
पुगोव्यक्तिवाचकयोर्गौश्च गौश्च इत्येकशेषानापत्तिस्तत्तत्क्षणविशेषाभा-
वात् अत आह

पदान्तरगम्येऽपीति ॥ (कै)

तत्तत्क्षणविशेषे इति ॥ (कै)

स्त्रीत्वपुस्वरूपविशेषे इत्यर्थः ॥

एतौ गावौ इति । (कै)

तत्तत्क्षण इत्यस्य तद्रूप इत्येवार्थः ॥

ऊर्ध्वम् (भा)

इत्यादेशः प्रकृत्यतिरिक्तशब्दकृत एव चेत्तद्रूप विशेष इत्यर्थः ॥
सूत्रेऽप्येव इत्यस्य प्रकृत्यतिरिक्तकृत इत्यादिप्रकृत्यतिरिक्तकृत एव
तद्रूपो विशेषश्चेदित्यन्वयः ॥ तद्रूप इत्यस्य वृद्धत्वरूपः । स्त्रीत्वपुस्वरूप-
रूप इत्यर्थः ॥ प्रकृतिश्चात्र स्त्रीत्वाद्यर्थकप्रत्ययस्य गृह्यते इति
बोध्यम् ॥ न च इन्द्रेन्द्राण्यौ इत्यादावप्यस्य प्रवृत्तिः प्राप्नोति ।
आनुक्त प्रकृत्यवयवत्वेन तत्कृताप्यत्र स्त्रीत्वप्रतीतिरिति न दोषः ।
एव हि “यत्रोर्ध्वम्” इति भाष्ये एवोत्थानो भवति । अक्षरस्वा-
रस्य च नेति । ऊर्ध्वं प्रकृतेर्विशेषश्चेत्तत्तत्क्षण एव इत्यन्वयेन तदितर-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

३०५

(अ १। पा २। आ ३) (भाट्टपुत्रौ खलुदुहितभ्याम् । १। २। ६८।)

कृतविशेषविरहरूपे विशेषाभावे तात्पर्यान्निदोष । स चेह विशेष्या-
भावादस्यैवेत्यन्ये ॥ भाष्ये

^१असरूपाणाम् (भा)

इत्यनेन उक्तत्रिसूत्रीं प्रत्याचष्टे ॥

गर्गापत्यत्वमिति । (कै)

गोत्रयुवसाधारणम् अपत्यत्वेनैव गोत्रादिप्रत्ययेभ्यो बोधात्
युवत्वादिविशेषानादरेण गार्ग्यश्च गार्ग्यश्च इति गोत्रशब्दयोरेव
सरूपैकग्रेषेण सिद्धमित्यर्थ ॥ नन्वेवमन्यतरस्यपुत्रत्व न प्रतीयतेत्यत-
आह

आरभ्यमानेऽपीति ॥ (कै)

नार्थ इति । (कै)

^२“वृद्धो यूना” इत्यादिनेत्यर्थ ॥ ननु प्रकरणाद्यनपेक्ष्य युवत्वा-
दिप्रतिपादनेच्छाया इह स्यादत आह

द्वन्द्वोऽपीति । (कै)

सह विवचाया द्वयो प्रयोगाभाव एवानभिधानादिति भाव ॥
ननु सत्यभिधाननिमित्तस्त्रीप्रत्यय निवृत्तये “^३पुमान् स्त्रिया”
इत्यावश्यकम् अत आह

१ असरूपाणां युवस्यविरस्त्रीपुंसानां विशेषस्याविवक्षितत्वात् सामा-
न्यस्य च विवक्षितत्वात् सिद्धम् ॥

२ अ १। पा २। सू ६५ ॥

३ अ १। पा २। सू ६७ ॥

(भाट्टपुत्रौ खट्वद्विद्विभ्याम् । १ । २ । ६८ ।) (अ १ । पा २ । आ ३)

स्वीति ॥ (कै)

इदानीं^१ “पुमान् स्त्रिया” इत्यस्य सार्थक्यं शङ्कते भाष्ये

पुमान् स्त्रियेहेति । (भा)

उक्तरीत्याचैकशेषस्य साधयितुमशक्यत्वादेतदर्थमेव तत्सूत्रं कस्मान्न भवतीति प्रश्नः । कृतेऽपि सूत्रेऽत्र न प्राप्नोतीत्युत्तरं तत्र प्रश्नमुपपादयति

अस्त्यत्र प्रकृतेरिति । (कै)

ब्राह्मणरूपायावत् सरूपाश्च इत्यर्थः ॥

विशेषः (कै)

प्रधानत्वरूपः ॥

एकशेषनिमित्ते इति । (कै)

सारूप्योपलक्षणमेवात्र निमित्तत्वम् ॥

लिङ्गस्याविभक्तिपरस्येति (भा)

१ अ १ । पा २ । सू ६७ ।

२ “ब्राह्मणवत्साम्नाब्राह्मणीवत्सयोर्लिङ्गस्य विभक्तिपरस्य विशेषवाचकत्वाद्नेकशेषः । वा । ब्राह्मणवत्साम्नाब्राह्मणीवत्सयोर्लिङ्गस्य विभक्तिपरस्य विशेषवाचकत्वादेकशेषे न भविष्यति” इति पाठो बङ्गधु दाक्षिणात्यभाष्य-पुस्तकेषु वार्तिकपुस्तकेषु चास्ति ॥ “ब्राह्मणवत्साम्ना ब्राह्मणीवत्सयोर्लिङ्गस्य अविभक्तिपरस्य विशेषवाचकत्वाद्नेकशेषः । वा । ब्राह्मणवत्साम्नाब्राह्मणीवत्सयोर्लिङ्गस्य अविभक्तिपरस्य विशेषवाचकत्वादेकशेषो न भविष्यति” इति पाठो वङ्गधु मध्यदेशीयभाष्यपुस्तकेषु दृश्यते ॥

(अ १। पा २। आ ३) (भाट्टपुत्रौ स्वहृदुहिटभ्याम् । १। २। ६८ ।)

भाष्ये पाठ । “लिङ्गस्य” लिङ्गबोधकप्रत्ययस्य ॥ कैयटे “ऽप्यवि-
भक्तिपरस्ये”ति प्रतीकग्रहणं तद्धनयन् भाष्ये आह

यच्च लिङ्गं विभक्तिपरमेवेति । (भा)

नाच्च लिङ्गं विभक्तिपरमेवेति (भा)

च हेतोः पच वृत्तित्वम् ॥ अयमस्य सूत्रस्यार्थः । यच्च प्रकृत्यतिरि-
क्तैकशेषनिमित्तविभक्तिपरशब्दगम्य एव स्त्रीत्वरूपो विशेषस्तत्रैकशेषो
विभक्तौ सारूप्यं च लिङ्गबोधकातिरिक्तकृतमेव सामर्थ्यादोधमः ॥

स्त्रीपुंसकृत इति । (कै)

स्त्रीपुंसबोधकशब्दकृतस्तद्धर्म्यो विशेषः स्त्रीत्वादिरूप इत्यर्थः ॥

‘इत्वमप्यचेति । (कै)

सति इत्वे स्त्रीत्वप्रतीतेरित्यर्थः ॥ भाष्ये ‘लिङ्गम्’ लिङ्गबो-
धकः शब्दः ॥

शब्दो या स्त्रीति । (भा)

सामर्थ्यात् तल्लक्षणं इत्यस्य तन्निमित्तक इत्यर्थः ॥ “अर्थः स्त्री”
पक्षेऽपि १ एवमेव तदर्थं मन्यते तदाह

न च तदिति ॥ (कै)

नाच्च यणादेशस्येति । (कै)

अर्थशब्दान्तरस्त्रीकृत एव यच्च विशेषो नान्यकृत इत्यर्थः इति
भावः ॥

१ “इत्वमप्यस्य” इत्युपलब्धविवरणे पाठोऽस्ति ॥

२ एव तदर्थं मन्यते । इ ॥

(भाट्टपुत्रौ खल्वदुहितृभ्याम् । १। २। ६८ ।) (अ १। पा २। आ ३)

शब्दस्त्रीनिमित्तत्वेनेति । (कै)

स्त्रीप्रत्ययत्वेनेत्यर्थ ॥

नाचेति । (कै)

यौगपद्यग्रहणे तु उभयनिमित्तकस्य क्वाप्यभावेन सूत्रासङ्गति-
रेव स्यादिति भाव ॥ भाष्ये

शब्दार्थौ या स्त्रीति । (भा)

सा आश्रीयते इति शेष ॥ नन्वेवमपि षट् इति न सिध्यति
तत्राह

सङ्गावेन चेति ॥ (भा)

तद्वाचष्टे

तद्भावभावित्वादिति ॥ (कै)

भाष्ये

एवं च कृत्वेति । (भा)

अचार्थस्त्रीकृत एव विशेष इति भाव ॥

एवं तर्हीति । (भा)

स्त्रीरूपार्थस्य विभक्तिपरत्वं वक्तुमशक्यमिति भाव ॥

प्रधान स्त्रीपुंसकृत इति । (कै)

तत्कृत एवेत्यर्थ ॥

१- “कथं तर्हि शब्दार्थौ या स्त्री तद्भावे न च तल्लक्षणो विशेष आश्रीयते”
इति काशीस्थभाष्यपुस्तके । दाक्षिणात्यभाष्यपुस्तके इङ्गलण्डीयभाष्य-
पुस्तके च “सङ्गावेन च” इत्यस्ति ॥

(अ १ । पा २ । आ ३)

(नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् । १ । २ । ६६ ।)

नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतर- स्याम् । १ । २ । ६६ ॥

नपुंसकपर्यायेणेति

इदं चिन्त्यम् । “शुक्लानि” इत्यादौ नपुंसके प्रातिपदिकवै-
रूपात् तस्मात् अप्राप्ते विधिरयमित्येव वक्तुमुचितम् ॥

प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाद् (भा)

इत्यस्य कार्यस्यैकशेषस्यैकावस्थानरूपस्य प्रधाने नपुंसके संप्रत्यया-
त्तस्यैव शेष इति नार्थः । योगप्रत्याख्याने हेतुत्वानुपपत्तेरत आह

शब्दनेति ॥ (कै)

नपुंसकस्यैवेति । (कै)

प्रधानन्यायेनेत्यादि । प्रधानन्यायेन नपुंसकत्ववैशिष्ट्येनैव
स्त्रीपुंसार्थस्यापि प्रतीतिरिति भावः ॥

सा चेति । (कै)

१ शुक्लस्य कम्बलं शुक्ला च वृहद्वह्निका शुक्ला च वस्त्रं तदिदं शुक्लं तानौमानौ
शुक्लानि ॥

२ प्रधाने च कार्यसंप्रत्ययाच्छेषः । वा । प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाच्छेषो
भविष्यति । किं च प्रधानम् । नपुंसकम् । कथं पुनर्ज्ञायते नपुंसकं
प्रधानमिति । एव हि दृश्यते लोके । अनिर्ज्ञातेऽर्थे गुणसन्देहे च
नपुंसकलिङ्गं प्रयुज्यते ॥

(नपुसकमनपुसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् । १ । २ । ६६ ।)

वृद्धिद्वासयो स्थितेरपि सत्त्वादिति भाव ॥ नन्वनिज्ञाति कथ
प्रश्नोऽत आह

सामान्यरूपेणेति ॥ (कै)

भाष्ये

अनिज्ञातिऽर्थे गुणसन्देहे चेति । (भा)

गुणसन्देहमूलकेऽनिज्ञातिार्थविषये प्रश्नवाक्ये इत्यर्थ ॥

शब्दैकगोचरत्वमिति । (कै)

तत्तच्छब्दमात्रबोधोपचयादिरूपत्वमेवेत्यर्थ । ततश्च नपुसकस्य
प्रजननासमर्थस्यापि पुस्यन्तर्भावोऽस्तीति भाव इति विवरणकृत ॥

स्त्री वा पुमान् वा (भा)

इत्यस्य स्त्रीशब्दवाच्य वा इत्यथ ॥ एतद्भाष्यस्य प्रायेणेत्यादि-
रित्यन्ये ॥ नन्वेककोटिकस्यैव सन्देहस्य दृष्टत्वेनेदृक् सन्देहाकारो-
ऽनुचितोऽत आह

यत्र दूरादिति ॥ (भा)

इत्यस्मिन्नर्थे इति । (कै)

इव शब्दो भिन्नक्रम इति भाव ॥

दृष्टान्तत्वेनेति । (कै)

स्त्रीविषयो रूपशब्दो नपुसके स्त्रिया अन्तर्भावे दृष्टान्तत्वे-
नोपात्त इत्यर्थ । एव च व्यापकत्वेन नपुसकस्य प्राधान्यात् तदि-
वचाया नपुसकप्रयोग ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

३११

(अ १ । पा २ । आ ३)

(पिता मात्रा । १ । २ । ७० ।)

(श्वशुर श्वश्रा । १ । २ । ७१ ।)

आधिकादिति । (कै)

यदि विशेषस्तदा नपुसकत्वस्त्रीत्वपुस्वकृत एवेत्यर्थ इति
भाव ॥ भाष्ये

१ आकृतिवाचित्वादिति । (भा)

यदा आकृतौ स्वगतसख्याविवक्षा तदैकवचन यदाश्रयगत
सख्यारोपस्तदापि द्विवचनादीति बोध्यम् । एतेन २ स्वरूपसूत्रविषये-
ऽप्येकवचनान्तत्वमनुमत भगवतेति बोध्यम् ॥

३ पिता मात्रा । १ । २ । ७० ॥

श्वशुरः श्वश्रा । १ । २ । ७१ ॥

भात्रादीना वैख्याद् भिन्नार्थत्वाच्चैकशेषाप्राप्ते “पुमान्-

१ आकृतिवाचित्वादेकवचनम् । वा । आकृतिवाचित्वादेकवचन भवि-
ष्यति । यदा द्रव्याभिधानं तदा द्विवचनञ्जवचने भविष्यति ॥

२ अ १ । पा २ । सू ६४ ॥

३ । किमर्थमिदमुच्यते । न पुमान् स्त्रिया (१ । २ । ६७) इत्येव
सिद्धम् । भ्रातृपुत्रपितृश्वशुराणां कारणाद्द्रव्ये शब्दनिवेशः । भ्रातृ-
पुत्रपितृश्वशुराणां कारणाद्द्रव्ये शब्दनिवेशो भवति ॥ भ्रातृपुत्रपितृ-

(पिता मात्रा । १ । २ । ७० ।)

(अ १ । पा २ । आ ३)

(श्वशुर श्वश्वर । १ । २ । ७१ ।)

स्त्रिया” इत्यत्रापि ^१सरूपाणाम् इत्यनुवृत्ते प्रश्नानुपपत्तिमाशङ्क्याह
वृत्तीति ॥ (कै)

भाष्ये

न ^२पुमान् स्त्रियेति । (भा)

सिद्धमिति । (भा)

“^३सरूपाणाम्” इत्यपेक्षया परत्वादयमेव न्याय्य इति भावः ॥

स्वस्त्रादिष्वपीति । (कै)

एकापत्यत्वादेः प्रवृत्तिनिमित्तस्य सत्वात् इति भावः । एव
भ्राता च भ्रात्री च इति विग्रहे “पुमान् स्त्रिया” इत्येव सिद्ध-
मिति तात्पर्यम् ॥ भाष्ये उत्तरयति

भ्रातृपुत्रे (भा)

त्यादि ॥ तदाचष्टे

१ अ १ । पा २ । सू ६४ ॥

२ अ १ । पा २ । सू ६७ ॥

३ अ १ । पा २ । सू ६४ ॥

श्वशुराणां कारणादुद्भवे शब्दनिवेश इति चेतुस्त्यकारणत्वात्
सिद्धम् । वा । यदि तावद् विभर्त्तीति भ्राता । तथा यदि पुनाति
प्रीणातीति वा पुत्रः दुहितरि अष्येतद्भवति । तथा यदि पाति
पालयतीति वा पिता मातर्यप्येतद्भवति । तथा यदि आश्वामय
श्वशुर श्वश्वरामप्येतद्भवति । दर्शनं वै हेतुः । न हि स्वसरि
भ्रातृशब्दो दृश्यते । दर्शनं हेतुरिति चेतुस्त्यम् । वा । दर्शनं

(अ १ । पा २ । आ ३)

(पिता माता । १ । २ । ७० ।)

(अश्वर अश्व । १ । २ । ७१ ।)

^१भिन्नं प्रवृत्ति निमित्तमिति । (कै)

एतदेव भाष्ये “कारण” शब्देनोक्तम् । पुस्त्वविशिष्टमेकापत्यत्व
भ्रातृशब्दस्य स्त्रीत्वविशिष्टं स्वसृशब्दस्येत्यर्थः । तयोः सारण्याभावात्
“पुमान् स्त्रिया” (१ । २ । ६७) । इत्यस्याप्राप्तिरिति भावः ॥
प्रत्याख्यानवाद्याह

इति चेत्तुल्येति ॥ (भा)

आरम्भवाद्याह

दर्शनं वै हेतुरिति ॥ (भा)

प्रत्याख्यानवाद्याह

दर्शनं हेतुरिति
चेत्तुल्यमिति । (भा)

१ उपलब्धकैयटपुस्तके “भिन्नं च प्रवृत्तिनिमित्तम्” इति पाठोऽस्ति ॥

हेतुरिति चेत्तुल्यमेतद्भवति । स्वसर्थेऽपि भ्रातृशब्दो दृश्यता तुल्य
हि कारणम् । न वा एष लोके सम्प्रत्ययः । न हि लोके
भ्रातृनीयतामित्युक्ते स्वसानीयते ॥ तद्विषयः च । वा । तद्विषय
चैतद्द्रष्टव्यं भवति स्वसरि भ्रातृत्वम् । किं विषयम् । एकशेष-
विषयम् ॥ युक्तं पुनर्यन्त्रियनविषया नाम शब्दाः स्युः । वाच्युक्तम् ।
अन्यत्रापि तद्विषयदर्शनात् । वा । अन्यत्रापि नियतविषया शब्दाः

(पिता मात्रा । १ । २ । ७० ।)

(अ १ । पा २ । आ ३)

(अश्वुर अश्वरा । १ । २ । ७१ ।)

दर्शन हेतोस्तुल्यत्वात्तत्रापि दर्शन स्यादित्यर्थ ॥ ^१“शास्त्रार-
म्भेण” इति पाठ ॥

नियम्यते (कै)

उत्पाद्यते ॥ एव च ^२भ्रातृत्वपुत्रत्वपितृत्वश्वशुरत्वादीनां ^३स्वसृ-
दुहितृमातृश्वश्रूष्वारोपेणैकशेषविषये तत्तद्रूपेणैव स्वस्रादीनां बोध
इति ^४स्वरूपसूत्रादिप्रत्याख्यानेऽपि न दोष इति तत्त्वम् ॥ एव
प्रत्याख्याता तिसूत्रौति दिक् ॥

१ एवमनारम्भेऽप्येकशेषे नित्यत्वाच्चेद्व्यर्थस्य सम्बन्धस्य सहविवक्षाया-
मेव भ्रातृशब्द स्वशुरभिधायको भविष्यति । न ह्यविद्यमानसम्ब-
न्धस्य शक्तिः **शास्त्रेण** नियम्यते । अनभिधानाच्च भ्रातृपुत्र शब्दयो
स्वसृदुहितृभ्यां द्वन्द्वाभावः । मातापितरौ श्वश्रूश्वशुराविति द्वन्द्व
इत्यत एव ॥

२ भ्रातृपुत्रत्व — — — इति पाठोऽस्ति इ-पुस्तके ॥

३ “स्वसृदुहितृश्वश्रूष्वारोपेणैकशेषविषये” इति पाठोऽस्ति इ-पुस्तके ॥

४ अ १ । पा २ । सू ६४ ॥

दृश्यन्ते । तद्यथा । समानि हक्ते वर्णे गौर्लोहित इति भवत्यश्व
श्रोण इति । समानि च काले वर्णे गौ कृष्ण इति भवत्यश्वो हेम
इति । समाने च शुक्ले वर्णे गौ श्वेत इति भवत्यश्व कर्क इति ॥

महाभाष्यप्रदीपोदघोत । ३१५
(अ १। पा २। आ ३) (तदादीनि सर्वैर्नित्यम् । १। २। ७२।)

त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् । १। २। ७२ ॥

व्याश्रय इति । (कै)

त्यदादितङ्निपचयोरेकशेषेण त्यदादिपचाश्रयणादत्रापि
व्याश्रयसङ्गावो बोध्य । त्यदादीनामित्यर्थ ॥

पुनपुंसकत इति । (भा)

पुनपुंसकयोरित्यर्थ । सहविवक्षितपुनपुंसकवशेनेति भाव ॥

पुंस्त्वमिति । (कै)

वचन त्वभिधेयवशेन सिद्धमिति प्रसङ्गोच्चारितो वचनशब्द ।
“शब्दपरेति” वार्त्तिके इति शेष । ध्वनित चेद “^१नपुंसकमनपुस
केन” इति सूत्र तत्प्रत्याख्यानव्याख्याभ्याम् इदं वचनं त्यदादिभि
सजातीयविजातीयानां त्यदादीनां त्यदादिभिन्नानां च सह
विवक्षायामेकशेषप्रवृत्तिविषयम् अक्षरस्वरस्थेन तथैव लाभात् । न
चैव “गाव इमाश्चरन्ती”ति ^२उत्तरसूत्रस्थभाष्यप्रयोगे ‘इमा’
इत्यनुपपन्न स्यात् । निषेधवार्त्तिके द्वन्द्वपदेनैकशेषस्यापि ग्रहणात् ॥

तस्मिन्नस्य सिद्धत्वात् । (कै)

१ अ १। पा २। सू ६६ ॥

२ अ १। पा २। सू ७३ ॥

प्रधानतन्त्रत्वाद्गुणानाम् ॥ ननु नेह गवादिवत् समान्यमर्थ
इत्यत आह

वस्तुमात्रमिति । (कै)

अविवक्षितस्त्रीत्वपुस्त्वाद्यवान्तर^१विशेष परोक्षत्वाद्यनुगतीकृत
वस्तुमात्रमित्यर्थ । एव चैकेनैव तच्छब्देनोभयो प्रतीति ॥

सिद्धेति । (भा)

एकशेषफल सिद्धमित्यर्थ ॥ लिङ्गमपि लोकोत एव सिद्ध तत्र
तात्पर्यतो निर्णय इति भाव ॥

सति सूत्रे इति । (कै)

“त्यदादीनि” इत्यनेनानुपूर्वीविशेषयुक्तानां निर्देशात् । असति
तु वचने निर्णायकस्य विप्रतिषेधस्य न प्रवृत्तिरिति भाव । ^२एत-
न्मूलकमेव पश्यते “त्यदादीना मिथ सहोक्तौ यत्पर तच्छिष्यते”
इति “परस्य च” इति भाष्ये । परस्यैवेत्यर्थ ॥ आरम्भवादिनापि
परस्योभयवाचित्वमङ्गीकार्यमित्यर्थ ॥

तद्देवदत्ताविति । (कै)

अवान्तरधर्मविशेषविवक्षाया तद्व्याप्तिरिति बोध्यम् ॥ भाष्ये

१ ‘वि’ इति नास्ति क पुस्तके ॥

२ उपलब्ध कैयटपुस्तके “सूत्रे सति” इत्यस्ति ॥

३ परस्य शेष वक्ष्यामीति । परस्य चोभयवाचित्वात् । उभयवाचि
परम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोदघोत । ३१७
(अ १। पा २। आ ३) त्वदादीनि सर्वैर्नित्यम् । १। २। ७२।)

^१उत्कालिताः (भा)

निष्काशिता । पुरुषायेष्टीत्यर्थ । विनाशितपुस्का इत्यर्थ कश्चित् ॥
तत्र उत्तरसूत्रस्य “^२पुस उत्कालयितुम्” इति भाष्यासङ्गते ॥
किमर्थं पुसा नि काशनमत आह

वाहाय च इति । (भा)

प्रायेण वलीवर्द्ध एव वाह्यन्ते विक्रीयन्ते च ॥

स्त्रिय एवेति । (भा)

ततश्च गोशब्दस्य स्त्रीत्वसमानाधिकरणं गोत्व प्रवृत्तिनिमित्तं
पुस्त्वसमानाधिकरणं चेति । नानार्थो गोशब्दः तत्राद्यं प्रसिद्धं ।
अन्यस्य कश्चिदेव । एव च गोशब्दस्त्रीगवौणामेव वाचकः प्रायेण ।
क्वचिदेव तात्पर्यग्राहकवशेन पुगवानां वाचको यथा “^३एतान्

१ उपलब्धं भाष्यपुस्तके “उत्कालितपुस्का” इति पाठोऽस्ति ॥

२ कं पुनरर्हत्यग्राम्याणां पुस उत्कालयितुं ये ग्रहीतुमशक्यां कुत
एव वाहाय च विक्रयाय च (१। २। ७३) ॥

३ प्रथमयोः पूर्वसवर्णं (६। १। १०२) इति सूत्रस्य “नकाराभावस्य
तस्मादित्यनन्तरनिर्देशात्” (वा) इति वार्तिकव्याख्यानावसरे
भगवता जगद्गुरुणा श्रीमत्पतञ्जलिनोक्तम् । “न त्वस्य चाभाव
(६। १। १३) । वृद्धान् प्लुद्धान् । किं कारणम् । तस्मादित्य-
नन्तरनिर्देशात् । तस्मादित्यनेनानन्तरो योगः प्रतिनिर्दिश्यते । इह
माभूत् । एतान् गां पश्य” अत्र बहुविधपाठो दृश्यते । एकस्मिन्
भाष्यपुस्तके “एतान् गां पश्य” इति । अपरैकस्मिन् “एतान्

(त्वदादीनि सर्वैर्नित्यम् । १ । २ । ७२ ।) (अ १ । पा २ । आ ३)

गाञ्चतुरो वलीवर्दान् पश्येति” “प्रथमयो” (६ । १ । १०२)
इति सूत्रस्थभाष्यप्रयोगे “गौर्वाहीक” इत्यादौ चेति भाव ।
एव वलीवर्दसमभिव्याहारात् गोशब्दस्तदतिरिक्तपर इति कथा
चिन्त्या । वाहाद्यर्थं निष्काशितपुरुषा एव गाव गोपद्वाच्या ॥
ननु तत्सहिता इत्यर्थो भाष्यस्य । भाष्यस्य “एतान् गा” इत्युदाहरणे
“वलीवर्दान्” इति तु अवस्थाविशेषप्राप्तत्वबोधनाय इत्याहुः ॥

ततश्चात्रेति । (कै)

अत्रोदाहरणे पुतात्पर्यग्राहकरहिते इत्यर्थ ॥ भाष्यात् लोकाच्च
गोशब्दव्यवहार प्रायेण स्त्रीगवीष्वेवेति द्रष्टव्यम् ॥

समुच्चय इति । (कै)

सहविवचेत्यर्थ ॥

गतत्वादिति । (कै)

वस्तुमात्रविवचेत्यर्थ ॥

सामान्योपक्रमे इति । (कै)

न प्रथमत एव विशेषावगम । तथा सति सामान्यविशेष-
वाचिनोरुभयो प्रयोगवैयर्थ्ये तस्मात् सामान्योपक्रमे विशेषाभिधान-

गाञ्चतुरो वलीवर्दान् पश्येति” इति । अन्यस्मिन् “एतान् गाञ्च-
तुरो वलीवर्दान् पश्येति” इति । परम् “एतान् गाञ्चतुरो वलीवर्दान्
पश्येति” इत्यनेन नागेश्वरमट्टीयमहाभाष्यपुस्तके एवमासौद
इत्यनुमीयते ॥

मित्यर्थ ॥ ननु ^१वाक्य विशेषणविशेष्यविषय इन्द्रस्तुभयपदार्थ-
प्रधानविषय इति कथमेतदत आह

१ आख्यात साव्ययकारकविशेषण वाक्यम् । वा । आख्यात साव्यय
सकारक सकारकविशेषण वाक्यसञ्च भवतीति वक्तव्यम् ॥ साव्ययम् ।
उच्चै पठति । नीचै पठति ॥ सकारकम् । ओदन पचति ॥ सकारक-
विशेषणम् । ओदन मृदुविशद पचति ॥ सक्रियाविशेषण चेति
वक्तव्यम् । सुष्ठु पचति । दुःस्थु पचति ॥ अपर आह । आख्यात
सविशेषणमित्येव । सर्वाणि ह्येतानि क्रियाविशेषणानि ॥ एकतिङ् ।
वा । एकतिङ्वाक्यसञ्च भवतीति वक्तव्यम् । ब्रूहि ब्रूहि । २। १। १ ॥
“सन्देशोद् वाक्यमित्यर्थव्यवच्छिन्ना पदावली” अग्निपुराणम् ।
अ - ३३६ । श्लो - ६ ॥

२ इदं तर्हि प्रयोजन इन्द्रो मा इदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।

सामान्यविशेषवाचिनोश्च द्वन्द्वाभावात् सिद्धम् ।

वा । सामान्यविशेषवाचिनोश्च द्वन्द्वो न भवतीति वक्तव्यम् ॥ यदि
सामान्यविशेषवाचिनोर्द्वन्द्वो न भवतीत्युच्यते शृङ्गाभीर गोबली-
वर्द्धम ढणोलपम इति न सिध्यति । नैष दोष । इह तावच्छृङ्गा-
भीरमिति । “आभीरा जात्यन्तराणि । गोबलीवर्द्धमिति । गाव
उत्कालितपुष्पा वाह्याय च विक्रयाय च । स्त्रिय एवावप्रियन्ते ।
ढणोलपमिति । अपाम् उलपम् इति नामधेयम् ॥

तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । सामान्येनोक्तत्वाद्विशेषस्य प्रयोगो
न भविष्यति । सामान्येनोक्तत्वात् तस्यार्थस्य विशेषस्य प्रयोगेण न
भवितव्यम् । किं कारणम् । उक्तार्थानामप्रयोग इति ॥ न तर्ही-
दानौमिदं भवति त ब्राह्मणमानय गार्ग्यमिति । भवति यदा
नियोगतस्तस्यैवानयनं भवति । एव तर्हि येनैव खल्वपि हेतुना एत-
द्वाक्यं भवति त ब्राह्मणमानय गार्ग्यमिति तेनैव हेतुना वृत्तिरपि
प्राप्नोति । तस्मात् सामान्यविशेषवाचिनोर्द्वन्द्वो न
भवतीति वक्तव्यम् ॥

* ब्राह्मणादुपकन्यायासाभीरो नाम जायते । साहिष्यायौ प्रजायते विट्
शृङ्गाङ्गनय वृषाद् ॥

यथेति । (कै)

१“प्राच्यभरतेषु” इति तु सौत्रो निर्देशः । २“प्रमाणप्रमेये”त्यादि
तु एतद्भाष्यरीत्या असाध्येव इत्याहुः ॥

१ बङ्गव इज प्राच्यभरतेषु । २ । ४ । ६६ ॥

२ “अनित्योऽय निषेध (“सामान्यविशेषवाचिनोश्च द्वन्द्वाभावात् सिद्धम्” इति निषेध) प्राच्यभरतेषु (२ । ४ । ६६) इति सूत्रनिर्देशा-
स्तिङ्गात् । तेन “प्रमाणप्रमेय” इत्यादिषु द्वन्द्व सिद्ध । एतेन “अविद्या
तच्चित्तो योग षडस्माकमनादयः” “मत्स्यादौ तद्विशेषयो” इत्यादि
प्रयोगा व्याख्याता” इति दौक्षितादयः ॥ “प्राच्यभरतेषु (२ । ४ । ६६)
इति निर्देशात् सामान्यशब्दस्योपात्तविशेषातिरिक्तपरत्वे सहविवक्षासम्भ-
वेन द्वन्द्वो भवत्येव । तेन गोवलीवर्दमित्यादि सिद्धि” इति नागेशेनोक्त
शेखरे अत्र तु सौत्रत्वादित्युक्त तेनैव ॥ प्रमाणप्रमेयसप्रयप्रयोजनदृष्टान्त-
सिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानाना
तत्त्वज्ञानान्नि श्रेयसाधिगम । न्याय—अ १ । आ १ । सू १ ॥ “चार्थं द्वन्द्व-
समास इति तद्भाष्ये ॥ “सर्वपदार्थप्रधान समासो द्वन्द्व इति किमुक्त
भवति । सर्व एते प्रमाणादयो विज्ञेया इति । अन्यथा हि समासान्तर-
परिग्रहाद्विशेषणत्वेनोपयुक्ताना प्रमाणादीनामविज्ञेयता स्यात् । यथा वचन
विग्रह । यदेव निर्देशे वचनभेदोपादानेप्रयोजन तदिह्यापि । इष्टयम्”
इति न्यायवार्तिके ॥ अत्र तत्त्वज्ञाननि श्रेयसयोः शास्त्रतत्त्वज्ञानयोश्च हेतु
हेतुमद्भाव । प्रमाणादितत्त्वज्ञानयोर्विषयविषयिभाव । प्रमाणादिशास्त्रयो
प्रतिपाद्य प्रतिपादकभाव । शास्त्रनि श्रेयसयोश्च प्रयोज्यप्रयोजकभाव ।
सम्बन्ध । तत्त्व ज्ञायतेऽनेन इति व्युत्पत्त्या तत्त्वज्ञान शास्त्रम् । तथा च
शास्त्रनि श्रेयसयोरपि तत्त्वज्ञानद्वारकहेतुहेतुमद्भाव एव सम्बन्ध इति
सम्प्रदायविदः ॥ अत्र च सर्वपदार्थप्रधानो द्वन्द्व समास । यद्यपि भेदे
द्वन्द्वविधानादत्र च बङ्गना पदार्थानाम् अभेदान्न द्वन्द्वसम्भवस्तथापि पदार्थ-
तावच्छेदकभेदादेव द्वन्द्व इति न दोषः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ३२१
(अ १। पा २। आ. ३) (ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री १। २। ७३।)

१ ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री ।

१। २। ७३ ॥

स्त्री शब्देनेति । (कै)

अन्यथा “१पुमान् स्त्रिया” इति पुमं शेषं स्याद् इत्यर्थः ॥

उभयेति । (कै)

सङ्ख्येत्यादि ॥

१ अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथं गाव इमाश्चरन्ति अजा इमाश्चरन्ति । गाव उत्कालयितुं वाहाय च विक्रयाय च । स्त्रिय एवावशिष्यन्ते ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं ग्राम्येष्विति वक्ष्यामीति । इह माभूत् । न्यङ्कव इमे शूकरा इम इति । क पुनरर्हत्यग्राम्याणां पुंस उत्कालयितुं ये ग्रहीतुमशक्या कुत एव वाहाय च विक्रयाय च ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं पशुष्विति वक्ष्यामीति । इह माभूत् । ब्राह्मणा इमे वृषला इमे । क पुनरर्हत्यपशूनां पुंस उत्कालयितुं ये अशक्या वाहाय च विक्रयाय च ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं सङ्ख्येति वक्ष्यामीति । इह माभूत् । एतौ गावौ चरत । क पुनरर्हति निर्ज्ञातेऽर्थेऽन्यथा प्रयोक्तुम् ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमतारुणेष्विति वक्ष्यामीति । इह माभूत् । उरणाका इमे वर्करा इम इति । क पुनरर्हति तरुणानां पुंस उत्कालयितुं ये अशक्या वाहाय च विक्रयाय च ॥ अनेकशफेष्विति वक्तव्यम् । इह माभूत् । अश्वाश्चरन्ति । गर्दमाश्चरन्तीति ॥

२ अ १। पा २। सू ६७ ॥

(ग्राम्यपशुसघेखतरुणेषु स्त्री । १। २। ७३।) (अ १। पा २। आ ३)

वृषभस्यापीति । (कै)

सर्वेषामुत्कालनासम्भवादिति भाव ॥

मिश्रत्वादिति । (कै)

तेषामुभयसाधारणजातिविशिष्ट एव शक्तिरिति भाव ॥

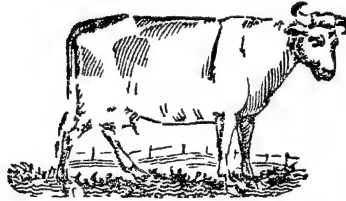
इति कालोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजि-

भट्टकृते महाभाष्यप्रदीपोद्घोते प्रथमाध्यायस्य

द्वितीये पादे तृतीयमाह्निकम्

पादश्चायं समाप्तः ॥

—इति शिवम्—

१ यद्यपि तत्र वृषभस्यास्ति सम्भव । तथापि मल्लग्रामवद् भूयस्त्वात् स्त्रीभिर्न्यपदेशो भवति ॥

२ अग्राम्यादिषु तु मिश्रत्वात् सङ्गस्येति “पुमान् स्त्रिया” इति पुंस शेष ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्द्योतः ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ॥

कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषां न्यायवीजानां महाभाष्यनिबन्धने ॥

भूवादयो धातवः । १ । ३ । १ ॥

कस्मान्निमित्तादिति । (कै)

फलमपि निमित्तम् । अत एव “मङ्गलार्थ” इत्युत्तरं सङ्गच्छते ।
तन्त्रेण कारणं प्रश्नश्च ॥ अत एव

कुतोऽयं वकारः । यदि तावत्संहितया निर्देशं क्रियते भूवादय इति
भवितव्यम् । अथासंहितया भूवादय इति भवितव्यम् ॥ अत उत्तरं पठति ।
*भूवादीनां वकारोऽयं मङ्गलार्थं प्रयुज्यते ।

कुतोऽयमिति । भा । लक्षणाभावः मत्वा कस्मान्निमित्तादकार इति
पृच्छति । यदि तावदिति । भा । यथादेशेनेको निवर्तितत्वात् ॥ अथास-

क्रियावाचिनो गणपठिता धातुसञ्ज्ञा स्युः । धातुत्वाल्लङादयः । भवति
एवमेतत् । क्रियावाचिनं किम् । “या पश्य” इत्यादौ धातुत्वमाभूत् । सति

* विस्तरं तु तच्चचिन्तामणौ प्रत्यक्षखण्डे मङ्गलवादरक्ष्ये द्रष्टव्यम् ॥

यदि तावदिति (भा)

भाष्योक्तो विकल्प मङ्गच्छेते ॥ न च भवादय इत्युक्तेऽपि वकारस्य
सत्वात् प्रशालुपपत्तिरत आह

यणेति । (कै)

उकारोत्तरवकारविषय प्रश्न इति भाव ॥ अस्मात् भाष्यात्
समासेऽपि सहिता विकल्प इति भ्रम वारयति

अभ्युपगम्येति ॥ (कै)

नत्वेकस्मिनिति । (कै)

यद्यप्यत्र सहिता निमित्तेनैकपदत्व प्रयोजक

सहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयो ।

नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥

माङ्गलिक आचार्यो महत शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं वकारमागम
प्रयुक्ते । मङ्गलादीनि मङ्गलमर्थानि मङ्गलान्तानि हि शास्त्राणि प्रयन्ते
बीरपुरुषाणि च भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि चाध्येतारश्च मङ्गलयुक्ता यथा
स्युरिति ॥ अथादिग्रहण किमर्थम् । यदि तावत् पठ्यन्ते नार्थ आदिग्रह-

हितयेति । भा । अभ्युपगम्य वादोऽयम् । नत्वेकस्मिन् पदेऽसहितास्ति ।
सहितैकपदेति वचनात् । तस्मात् सर्वथा निर्देशोऽयं न सम्भवतीत्येव
परमेतत् ॥ भूवादीनामिति । भा । सूत्रोच्चारिते भूवादिशब्दे इत्यर्थो
विवक्षित । तत्र वाचकसम्बन्धी भूवादीनां भूवादिशब्दवाच्यानां वकार

हि तस्मिन् “आतो धातो” (६ । ४ । १४०) इत्यालोप स्यात् । न च या
प्रापण इत्याद्यर्थनिर्देशो नियामक । तस्यापाणिनीयत्वात् । भीमसेनादयो
हि अर्थ निर्दिदिशुरिति स्मर्यते । पाणिनिस्तु श्लेध इत्याद्यपाठीत् इति

इति श्लोके समासग्रहणेनैकपदशब्देनाखण्डपदस्यैव ग्रहणात् ॥
अत एव १“अग्रे अग्रे” इत्यादौ आष्टमिकद्वित्वे सा न नित्या
किन्तु समासत्वं प्रयोजकं तथापि अनेनैकशेषोक्तश्लोकग्रहणाच्च
दोषः ॥ नचैव भाष्यप्रामाण्योच्छेदेति आह

तस्मादिति । (कै)

तथाच तात्पर्यविषयावाधान्नप्रामाण्यमिति भावः ॥ ननु

भूवादीनाम् (भा)

इत्यस्य स्वरूपपरत्वे बहुवचनानुपपत्तिः । अर्थपरत्वे प्रकृतसङ्गतिरत
पर्यवसितमर्थमाह

१ प्रकारे गुणवचनस्य (८। १। १२) इति सूत्रस्य “आनुपूर्व्ये”
इति वार्तिकव्याख्यानावसरे दृष्टान्ततयोक्तं भगवता तद्यथा —
“आनुपूर्व्ये । वा । आनुपूर्व्ये द्वे भवत इति वक्तव्यम् । मूले मूले
स्थूला । अग्रेअग्रे सूक्ष्मा” ॥

येन । अन्यत्रापि ह्यथ पठनादिग्रहणं न करोति । क्लान्यत्र । “मृडं मृदं
गुधं कुषक्लिशवदवसं क्त्वा” (१। २। ७) इति । अथ न पठन्ते नतरामर्थं
आदिग्रहणेन । न ह्यपठिता शक्या आदिग्रहणेन विशेषयितुम् । एवं
तर्हि सिद्धे सति यदादिग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्वाचार्योऽस्ति च पाठो
इति व्यपदिश्यते ॥ सङ्गलार्थ इति । भा ॥ ननु निमित्ते पृष्टे प्रयोजनकथनम-
प्रस्तुतम् । नैष दोषः । प्रयोजनकथनेन निमित्तस्यापि कथनात् । अत
एव निपातनादागमस्योऽत्र वकारः कृतः । न चायमसाधुः । वैयाकरण-
भाष्यवार्तिकयोः स्पष्टम् । किञ्च । अभियुक्तैरपि कृतोऽर्थनिर्देशो नार्था-
न्तरनिवृत्तिपरः सुखमनुभवतीत्यादावधातुत्वप्रसङ्गात् । उक्तं च ।

सूचोच्चारित इति ॥ (कै)

तल्लाभप्रकारमाह

तचेति । (कै)

वाचकभूवादिशब्दसम्बन्धी वकारस्तदाच्यनिष्ठत्वेनोपचर्यत इति
भाव ॥

प्रयोजनेति । (कै)

अनिमित्तकस्यासम्प्रायतया प्रयोजनकथनानुपपत्तिरिति भाव ॥
उभयस्मिन् पृष्ठे प्रयोजनमात्रकथनमसङ्गतमित्यपि बोध्यम् ॥

न चायमिति । (कै)

सर्वलोकप्रयुक्तत्वाभावादिति भाव ॥

वाह्यश्च सूत्रादिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । पाठेन धातुसंज्ञेतदु-
पपन्नं भवति ॥ पाठेन धातुसंज्ञाया समानशब्दप्रतिषेधः । वा । पाठेन
धातुसंज्ञाया समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । या इति धातुर्या इत्याबन्तः ।
वा इति धातुर्वा इति निपातः । नु इति धातुर्नु इति प्रत्ययश्च निपातश्च ।

निकाये प्रसिद्धत्वात् । तस्य च मङ्गलं प्रयोजनमित्यनेन प्रतिपादितं भवति ।
अपूर्वस्य हि लाभो दध्यादर्लोके मङ्गलं सूचयति । तथेहाप्यागमो वकारो
मङ्गलार्थं संपद्यते । अथवा सति वकारेऽविक्रान्ते भूशब्दे उच्चार्यमाणो
महाव्याहृतिस्मरणं मङ्गलं भवतीति पारम्पर्येण वकारो मङ्गलार्थकः

क्रियावाचित्वमाख्यातुमेकैकोऽर्थं प्रदर्शितं

प्रयोगतोऽनुसर्त्तव्या अनेकार्था हि धातवः । इति ॥

अथ एव कुर्दं खुर्दं गुर्दं गुदं क्रीडाधामेव इत्येवकारः । पठ्यते । स्निग्ध
आलिङ्गने इत्यादि सूत्राण्यपौह ज्ञापकानि । तस्माद् “या पश्य” इत्यादि

वैयाकरणेति । (कै)

अनादिव्यवहार एव साधुत्वप्रयोजको न सर्वलोकप्रसिद्धि ।
अन्यथा याज्ञिकमात्रप्रसिद्धस्कादीना व्याकरणप्रसिद्धटिघुभादी-
नामयसाधुत्वापत्तिरिति भाव ॥ ननु मङ्गल नाम धर्म । तत्र न
वकारोच्चारण तज्जनक मानाभावात् भादिशब्देनाऽपि तत्सम्भ-
वाच्चात आह

अपूर्वस्य हीति । (कै)

मङ्गलजनक इति नार्थ । किन्तु सूचक इति न दोष ।
निबन्धन तु शिष्याणामप्यानुषङ्गिकमङ्गलसूचनार्थमिति भाव ॥
नन्वस्य मङ्गलसूचकापूर्ववस्तु न लोकप्रसिद्धमत आह

दिविति धातुर्दिविति प्रातिपदिकम् ॥ किञ्च स्याद्यद्येतेषामपि धातुसञ्ज्ञा
स्यात् । धातो (३। १। ६१) इति तद्यदादीनामुत्पत्तिं प्रसज्येत (३।
१। ६६) । नैष दोष । साधने तद्यदादयो विधीयन्ते साधनं च क्रियाया ।
क्रियाभावात् साधनाभावः । साधनाभावात् सत्यामपि धातुसञ्ज्ञाया तद्य-
दादयो न भविष्यन्ति ॥ इह तर्हि या पश्य आतो धातो (६। ४। १४०)
सम्पद्यते ॥ नार्थ इति । भा । भूवादय इति पठित्वा ते धातव इति
वक्तव्यम् । यथा “ते तद्राजा” (४। १। १७४) इति ॥ नतरामिति ।
भा । सति पाठे गतार्थत्वान्न कर्तव्यमसति त्वसम्बन्धादित्यर्थः । अत
एव प्रतिषेधप्रकर्षः । सम्बन्धाभावेत्यन्तमेवाकरणमित्यस्यार्थस्य प्रतिपत्तये
निर्दिष्टः ॥ एव तर्हीति । भा । सूत्रेषु ये पठ्यन्ते मृड मृदादय तान्
व्यावृत्तये क्रियावाचिन इति विशेषणं स्थितम् । गणपठिता इति किम् ।
हिक् पृथक् ऋते इत्याद्यवयवानां शिष्ये इति भावार्थेति डन्तस्य च मा
भूत् । न चैव सौत्रेण व्याप्तिः । स्तम्भादीनामुदित्करणेन धात्वधिकारौथ-

अथवेति ॥ (कै)

रेफान्तस्यैव महाव्याहृतित्वादाह

स्मरणमिति । (कै)

एव च वकारलक्षणप्रश्ने दूदमेव निपातनविधया लक्षण गुरु-
च्चारणन्तु महाव्याहृतिस्मरणलक्षणमङ्गलार्थमित्युत्तरमिति बोध्यम् ॥
तदेतत्सर्वं भाष्ये

वकारमागमम् (भा)

इत्यनेन सूचित वकारस्यामृतवीजत्वाद्वादिबन्मङ्गलसूचकत्व-
मित्यन्ये ॥ ननु गणपाठेऽपि आदिग्रहणं विना कथं सर्वसङ्गहोऽत
आह

भूवादीति । (भा)

इति लोपः प्रसज्येत । नैष दोषः । अनाप इत्येव स (६ । ४ । १४०) ॥
अस्य तर्हि वा शब्दस्य निपातस्याधातुरिति (१ । २ । ४५) प्रातिपदिक-
सञ्ज्ञायाः प्रतिषेधः प्रसज्येत । अप्रातिपदिकत्वात् स्वाद्युत्पत्तिर्न स्यात् । नैष
दोषः । निपातस्यानर्थक्यस्य प्रातिपदिकत्वचोदित (१ । २ । ४५) तच्चा-

समाप्य ते धातव इति वचनेन सिद्धे सतीत्यर्थः ॥ अस्ति च पाठ इति । भा ।
अनेनासम्बन्धत्वपरिहृतम् ॥ “वाह्यश्च” इत्यनेन गतार्थत्वनिराकृतम् ॥
पाठेनेति । भा । धातुपाठे ये पठिनास्तेषामेव धातुसञ्ज्ञा । तेषां च पाठो
नोपलक्ष्यार्थः अपि तु इयत्ता प्रतिपादनार्थः तत्र यदि क्रियावाची
कार्यविधानेन च धातुत्वानुमानात् । न चैवमपि लौकिकानां चुलुम्पादी-
नामसङ्गहापत्तिः । आद्यन्ते यजादि समाप्त्यर्थं वृत्तरणोऽपि आदीनाम-
समाप्ते । धातुवृत्तिषु तथैव व्याख्यातत्वात् । “कास्यनेकाज्ग्रहणं चुलुम्पा-

एव च भूपदस्थाने ते पदस्थावशकतया आदिपदमात्रविषय
प्रश्नो भाष्ये कृत इति भाव ॥

इन्धिभवतिभ्यां च (पा)

इति भवतिमादि मन्यते ॥

असन्तमेवेति

अनेन सति पाठे सनिधानाविशेषाद्भातृनामिव प्रत्ययानामपि
तत्पद परामर्शक स्यादितिज्ञापकक्लेशवारणाय स्पष्टप्रतिपत्तये
आदिग्रहण कदाचित् क्रियेतेतिनात्यन्तमकरणमिति सूचितम् ॥
ननु “एव तर्हि सिद्धे” इति भाष्यमनुपपन्न सूत्रपठितकतिपयाना
धातुत्वसिद्धावपि सर्वेषा तत्सिद्धभावादत आह

नर्थकग्रहण न करिष्यते । निपात प्रातिपदिकमित्येव ॥ इह तर्हि त्रसृ
इति “अचि श्रुधातुभूवा व्योरियडुवडौ (६ । ४ । ७७) इत्युक्तादेश प्रस
ज्येत । नैष दोष । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययस्योक्तादेशो भवतीति
वदय तत्र श्रु ग्रहण करोति ॥ अस्य तर्हि दिव् शब्दस्याधातुरिति प्राति-

धातुरित्येतल्लक्षण क्रियेत तर्हि आणवयति वट्टयतीत्यादीनामपि धातुसञ्ज्ञा
स्यात् । अथ सूत्रपठितानामनन्तर ते धातव इत्युच्येत तदा तत्रापठिताना
न स्यात् । तस्मात् “भूवादय” इत्युक्तम् । तत्र सूत्रवार्तिकभाष्यगणेषु ये
पठन्ते तेऽपि सूत्रकारादिप्रामाण्याद्धातुत्वेनाश्रयणीया ॥ समानशब्दाना-

द्यर्थम्” इति कात्यायनवचनेनाप्येतल्लभ्यते । एव भाष्यन्ते वृत्तरणस्य पुष्पा-
दिसमाख्यर्थतया दिवादीनामपरिसमाप्तेर्ग्यतीत्यादि सिद्धि । वस्तुतस्तु
चुरादीनामन्ते “बज्जलमेतन्निदर्शनम्” इति गणसूत्रेण सकलेष्टसिद्धि ।
तद्धि धातुवृत्तिषु द्वेधा व्याख्यातम् । आदिगणपठितेभ्योऽपि णिच प्रयोगा-

सूत्रेष्विति । (कै)

पूर्वपक्षी वह्निर्गणपाठ न जानात्येवेति “इन्धि भवतिभ्या च”
(१ । १ । ६) इति सूत्रस्य भवतिमादि मन्यते इति त प्रत्याह
सिद्धान्ती “यदि तावतामेव धातुत्वमिष्ट स्यात्तर्हि ते धातव इत्येव
वदेत्” इत्यादिग्रहण ज्ञापकमिति भाव । न च प्रकारवाच्या-
यादिशब्दो दृष्ट इति कथं ज्ञापकत्वं व्यवस्थावाच्यादिशब्दस्य प्रसि-
द्धतरत्वादिति भाव ॥ ननु बाह्य पाठ इत्येतावतैव सत्ताया अपि
सिद्धेरस्ति पाठ इति व्यर्थमत आह

अनेनेति ॥ (कै)

यथा चादिग्रहणाकरणे पाठेन सज्ञा इत्येतदुपपत्तिस्तथा
दर्शयति

पदिकसञ्ज्ञाया प्रतिषेध प्रसज्येत । अप्रातिपदिकत्वात् साद्युत्पत्तिर्न
स्यात् । नैष दोष । आचार्य्यप्रवृत्तिर्जापयत्युत्पद्यन्ते दिव् शब्दात् सादय
इति यदय दिव सावौत्वा शान्ति (७ । १ । ८४) । नैतदस्ति ज्ञापकम् ।
अस्ति ह्यन्यदेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । किम् । दिव् शब्दो यत्प्रातिपदिक

मिति । भा । समानश्रुतीनामिष्टविपर्ययानामक्रियावाचिनामित्यर्थः ॥
तद्यदादीनामिति । भा । यथैव दिव पश्येति बाह्यक्रियापेक्षे कर्मणि
द्वितीया भवति एव तद्यदादयोऽपि स्युश्चित्यर्थः ॥ साधन इति । भा ।
अन्तरङ्गधातुवाच्यक्रियापेक्षे साधने तद्यदादय सावकाशा बाह्यक्रियापेक्षे

नुसारोज्ज्वल इति । दशगणौपाठो दिडमात्रप्रदर्शनार्थस्तेनान्येऽपि शिष्ट-
प्रयुक्ता धातव सम्राह्या इति च । स्यादेतत् । भूरादिर्वेषा इति विग्रहे
यणि सति आदय इति स्यात् । क्रियावाचित्वं च सूत्रानारुढमेवेति ।

ये धातुपाठ इति । (कै)

यद्यपि ते इति पाठेऽपि पाठमूलैव सञ्ज्ञा तथापि पाठविशेष-
मूलत्वज्ञापन ज्ञापकफलमिति भावः ॥ ननु च्छतिप्रभृतीनां सौत्राणां
धातुत्वाय भादेराकृतिगणत्वमावश्यकमित्याणवयत्यादावतिप्रसङ्गोऽत
आह

तेषां चेति । (कै)

अत एव भादिसमाप्तौ वृत्करणम् ॥ “वृद्धलमेतन्निर्दर्शनम्”
(चुरादिगणसूत्रम्) इत्यपि यदि प्रामाणिकं तर्हि णिच एव तत
न गणपाठस्येति भावः । ध्वनित चेद् “पाठेन धातुसञ्ज्ञा” इत्येतद्
भाष्येण ॥ ननु “या पश्यति” इत्यादि व्यावृत्त्यर्थं क्रियावचनत्व-
स्यावश्यवाच्यतया पाठफल नास्तीत्यतस्तत्फल दर्शयति

तदर्थमेतत् स्यात् । अक्षयूरिति । न वा अत्रेयते । अनिष्टं च प्राप्नोति ।
इष्टं च न सिध्यति । एव तर्ह्यननुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य इत्येवमेतस्य
न भविष्यति । एवमप्यननुबन्धको दिव् शब्दो नास्तीति कृत्वा सानुबन्धकस्य
ग्रहणं विज्ञास्यते ॥ परिमाणग्रहणञ्च । वा । परिमाणग्रहणञ्च कर्त्तव्यम् ।
साधने नोत्पद्यन्ते इत्यर्थः । योऽपि शकष्टुष (३। ३। ६५) इति स्वार्थि-
कस्तुमुन् सोऽप्यनभिधानान्न भविष्यति ॥ या पश्येति । भा । यच्छब्दो
न धातुरिति विभक्तिस्त्वप्यते तस्यामत्वे टापि च कृते धातुसञ्ज्ञायाम्
“आतो धातोरिति” लोपप्रसङ्गं त्रसू इति । भा । ननु गुर्धातुषु पठितः ।

उच्यते । भवनं भू क्रिया सामान्यम् । वदन्तीति वादयः । वदेरौणादिकं
इच् इति भाष्यम् । यद्यपि “वसि वपि यजि राजि व्रजि सहि हनि
वासि वादि वारिभ्य इच्” (उणा—सू—५। ६३ । चतुर्थ—पा) (“सहि”
इत्यत्र—“सदि” इत्यपि पाठः) इत्यौणादिकसूत्रेण वदेरुन्तात इच् विहित-

तत्रेति ॥ (कै)

आज्ञापयतीत्यर्थे

आणवयतीति । (कै)

प्राकृत अपभ्रशानामपि स्वातन्त्र्येणैव बोधकलाङ्गीकारादेतेषा
क्रियावाचित्व बोध्यम् ॥ अथ पाठविशेषफल दर्शयति

अथ सूत्रेति ॥ (कै)

ननु पाठस्योपलक्षणत्वे चत्यादीनां कथं धातुत्वमत आह

सूत्रेति ॥ (कै)

चतेरियङ् (पा)

इति सूत्रमनेकाज्यहण “चुलुम्पाद्यर्थम्” इति वार्त्तिकं गण “क-
ण्डादि” धात्वधिकारविहितकार्योद्देश्यताकरणरूपं तत्प्रामाण्यम् ।
तेन च पूर्वं धातुपाठे पठितानामिदानीं पाठभ्रमोऽनुमीयते इति

इयानवधिर्धातुसञ्ज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । कुतो ह्येतद्भूषणं धातुसञ्ज्ञो
भविष्यति न पुनर्भूषणं इति ॥ यदि पुनः क्रियावचनो धातुरित्येतल्लक्षणं
क्रियेत । का पुनः क्रिया । ईहा । का पुनरीहा । चेष्टा । का पुनस्चेष्टा ।

न चास्य तेन सारूप्यम् । नैष दोषः प्रयोगे तु शब्द एव धातुस्तेन चास्य
सारूप्यमस्येव । यद्यपि चायं सानुबन्धकस्तथापि धातुष्वननुबन्धकपरिभाषा
कैश्चिन्नाश्रीयते । अथवोपलक्षणार्थमिदं तेन स्थाणू वेणू इत्युदाहरणम् ।
अक्षयूरिति । भा । अत्र ह्रदन्तत्वात् प्रातिपदिकत्वम् । न वै अत्रेच्छत

स्तथापि वज्रलग्नहृणात् केवलादपि भविष्यतीति न्यासकारादयः । वस्तु-
तस्तु वदन्तीति वादय इति भाष्यमर्थकथनपरम् । शृण्वन्तादेवत्वञ् । न चेह
शृण्वानन्वयः । पचति पाचयत्योस्तुल्यार्थत्वात् । भुवो वादय इति विग्रहः ।

(अ १। पा ३। आ १)

(भूवादयो धातव । १। ३। १।)

भाव ॥ न चैवमप्यवश्यं पठनीये गणे सूत्रान्तरे च गणं पठित्वा “ते धातवः” इत्येव किं नोक्तमिति चेन्न । एव विधिसूत्रकरणे “अन्या-
चरमसन्धिगधम्” इति सूत्रलक्षणोच्चेदापत्तिः । अन्यथा सर्वाद्या-
दीनपि सूत्रान्तं पठित्वा सर्वनामानौत्याद्युक्तैव सिद्धे वङ्गव्याकुल-
तापत्तिरित्याहुः ॥ ननु समानशब्दानामित्युक्तार्थतः साम्ये पर्याया-
णामित्यर्थोऽसंगतिः । पर्यायातिप्रसङ्गस्य पाठाश्रयणप्रयुक्तत्वाभावा-
दत आह

समानश्रुतीनामिति ॥ (कै)

ननु प्रयोगस्थानां गणपठितेभ्यो भिन्नत्वेन समानश्रुतित्वेनैव
कार्यस्य वक्तव्यत्वादाह

इष्टेति ॥ (कै)

इष्टानिष्टविभागस्य दुर्ज्ञेयत्वादाह

व्यापारः ॥ सर्वथा भवान् शब्देनैव शब्दानाच्छेदो न किं चिदर्थजातं निदर्श-
यत्येव जातीयिका क्रियेति । क्रिया नामेयमत्यन्तापरिदृष्टा । अशक्या
क्रिया पिण्डोभूता निदर्शयितुं यथा गर्भो निर्लुठितः । सासावनुमानगम्या ।

इति । भा । शिष्टप्रयोगाभावात् । तस्माद् “दिव ओत्” (६। १। १३१)
इति ज्ञापकमेव । इतरो ज्ञापकत्वं विघटयति । अनिष्ट चेति । भा ॥ एव
तद्धीति । भा । धातुः सानुबन्धक इति भावः ॥ एवमपीति । भा । अधातुरिति
प्रातिपदिकसञ्ज्ञानिषेधान्निरनुबन्धकात् सोरसम्भव उभयसम्भवे चास्या

तथा च क्रियावाचित्वं तावत्सूत्रारूढम् । निरनुबन्धानां शब्दविकारणानां
भूषप्रभृतीनां पाठसामर्थ्यात्पठितानामेव सञ्ज्ञेत्यनुमीयते । “सनाद्यन्ता धातवः”
(३। १। ३२) इति सूत्रारम्भाच्च । अथवा भूरादिर्धेयाम इति विग्रहः ।

अक्रियेति ॥ (कै)

नन्वेषामक्रियावाचित्वात् कारके विधीयमानतयादीना कथ
प्राप्तिरत आह

यथैवेति ॥ (कै)

अन्तरङ्गेति । (कै)

प्रतिपदिकाद्वितीयेत्यादौ प्रातिपतिकार्यनिरूपितकर्मासम्भवात्
तथा ग्रहणेऽपि धातोस्तव्यदित्यादिवाक्ये उपस्थितधात्वर्थापेक्षकार-
कसम्भवान्न वाङ्मयहणमिति भाव । अनया रीत्या भावेऽयनुपप-
त्तिर्बोद्धा । साध्यावस्थस्यैव तव्यदादिविधौ भावपदार्थत्वात् ॥ भाष्ये
साधन इति (भा)

भावोपलक्षण बोध्यम् ॥

कोऽसावनुमान । इह सर्वेषु साधनेषु सन्निहितेषु कदाचित् पचतीत्ये-
तद्भवति कदाचिन्न भवति । यस्मिन् साधने सन्निहिते पचतीत्येतद्भवति
सा नून क्रिया । अथवा यथा देवदत्त इह भूत्वा पाटलिपुत्रे भवति सा नून
क्रिया । कथ पुनर्ज्ञायते क्रियावचना पचादय इति । यदेषा करोतिना

परिभाषाया उपस्थान नान्यथा । इयानवधिरिति । भा । अवधिमानव-
धिर्नोपलक्ष्यते । तेन विशिष्टावधिपरिच्छिन्नस्य धातुसञ्ज्ञा विधेयेत्यर्थः ॥
श्लेषशब्द इति । भा । ततश्च श्लेषशब्दाल्लुडादिप्रसङ्गः । न चार्थपाठ
परिच्छेदकः । तस्यापाणिनीयत्वात् । अभियुक्तैरुपलक्षणतयोपात्तत्वादाने
निपातनाद्भुवागमः । महासञ्ज्ञाकरणं तु दधति क्रियामिति धातव इत्य-
न्वर्थसञ्ज्ञाविज्ञानार्थम् । यद्वा । भूश्च वाञ्च इति द्वन्द्वः । आदिशब्दयोस्तु
व्यवस्थाप्रकारवाचिनोरेकशेषः । ततो भूवौ आदौ येषाम् इति बहुव्रीहिः ।
भूपभृतयो वा सदृशा क्रियावाचिनः इति यावत् अथवा वा इत्ययमादि-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ३३
(अ १। पा ३। आ १) (भूवादयो धातव । १। ३। १।

भावे इति ।

घञपि न यदरूजादिषाहचर्यात् साध्यत्वेनापि भासमाने भा
एतद्विधानादित्याहुः ॥ नन्वेवमपि स्वार्थिकास्तुमुनादयः स्युरत आ
योऽपीति । (कै)

तादर्थ्यं तुमुन क्रियार्थक्रियोपपदत्वाभावादप्रसङ्गेराह
शक्तिः ॥ (कै)

वस्तुतोऽव्ययकृतौ भावः इत्युक्ते । षोऽपि भाव एवेति बोध्यम्
ननु धातुत्वे विभक्त्यनुपपत्तिरेव कुतो न शङ्कितेत्यत आह

यच्छब्द इति ॥ (कै)

अनाप इत्येवमिति (भा)

सामानाधिकरण्यम् । किं करोति पचति । किं कश्चित् पचति
किमकार्षीत् अपाक्षीदिति ॥ तत्र । क्रियावचन उपसर्गप्रत्ययप्रतिषेध
वा । क्रियावचने धातावुपसर्गप्रत्यययोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । पचति प्रपचति
किं पुनः कारणं प्राप्नोति । सङ्घातेनार्थगते । वा । सङ्घातेन ह्यर्थो गम्य

कार्थत्वदर्शनादर्थस्य नियामकत्वाभावात् ॥ क्रियावचन इति । भा । ए
सति समानशब्दानां प्रतिषेधो न वक्तव्यः नापि परिमाणग्रहणम् ।
हि स्वेष्वशब्दसमुदायः क्रियावाचौ । का पुनरिति । भा । इत्यथतिरेके
तस्याः सत्तामसभावयतः प्रश्नः । ईहेति । भा । ईहाचेष्टाशब्दयोरन्यत्र
व्यापारविशेषवचनत्वेऽपि इह व्यापारमात्रवचनत्वं बोद्धव्यम् । कस्यचि

र्ध्वाम् इति बज्जब्रीहि वा इत्यस्यादय इति तत्पुरुषः । तथोरेकशेषे स्वर
भिन्नानामिति बज्जब्रीहिशेषः । भूवो वादय इति षष्ठ्यैतत्पुरुषः । वाच्यवाचव
भावश्च षष्ठ्यर्थः । “द्विर्वचनेऽचि” (१। १। ५६) इति वक्तव्यत्वात्त्यादिना

भाष्ये । अत एव क्त अ इत्यादिषिद्धिरिति भाव ॥ न च
लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया टाबन्तस्य न धातुसञ्ज्ञेति वाच्यम् ।
“सकारज षकारश्चेर्षाद्वर्गस्त्वर्गज ” इत्यभियुक्तोक्तेर्भूवादिसूत्रे
तत्परिभाषाप्रवृत्तेर्वक्तुमशक्यत्वादित्याहुः ॥ भाष्ये

तच्चानर्थक्यग्रहणं न करिष्यते इति । (भा)

एव चानर्थकेष्वप्राप्तविध्यर्थं तत् ॥

चादिषु अधातुरिति । (कै)

बाधकबाधनार्थमपीति भाव ॥

नन्विति । (कै)

पठित सारूप्यस्यैव सञ्ज्ञाप्रयोजकत्वादिति भाव ॥

सप्रकृतिकेन सप्रत्ययकेन सोपसर्गेण च ॥ अस्ति भवति विद्यतीना
धातुत्वम् । वा । अस्ति भवति विद्यतीना धातुसञ्ज्ञा वक्तव्या । यथा हि
भवता करोतिना पचादीना सामानाधिकरण्यं निदर्शितं न तथास्यादीना
निदर्शयते । न हि भवति किं करोति अस्तीति ॥ प्रत्ययार्थस्याव्यतिरेकात्

केनचिच्छब्देनसोऽथ प्रसिद्ध इत्यनेकपर्यायोपादानम् । सर्वथेति । भा ।
यावद् द्रव्यव्यतिरेकेण क्रियासद्भावे प्रमाणं नोक्तं तावत् पर्यायोपादान-
मात्रेण तस्या सारूप्यं न निश्चीयते इत्यर्थः । अर्थजातमिति । भा । अथ
सारूप्यमित्यर्थः ॥ अशक्येति । भा । आख्यातपदवाच्या पूर्वापरभूतावयवा

उभयलाभः । सर्वथापि क्रियावाचिनोभ्यादय एव धातव इति स्थितम् । का
पुन क्रिया । उच्यते । करोत्यर्थभूता उत्पादनापरपर्याया उत्पत्त्यनुकूल-
व्यापाररूपा भावनैव क्रिया । तथा हि । अभवतो गगणादेरक्रियमाणं तथा
भवतश्च घटादे क्रियमाणतया भवत्यथकर्तुं करोति कर्मत्वम् । तथा च ।

नैष इति । (कै)

कार्यार्थत्वात् सज्ञाया प्रयोगे (तुशब्दाऽ) ऽधारोपेण सज्ञा-
प्रवृत्तिर्न तु णावस्थाया न शब्दसज्ञार्थमेव णु पाठ इति प्रयोगस्थे
पठितबुद्धारोपेण सज्ञा प्रवृत्त्या तत्स्वरूपेति प्रसङ्गापादान युक्त
“णो न” (६ । १ । ६५) इत्यादौ तु धात्वादेरित्यस्य भावि-
सज्ञा परत्वान्न दोष इति भाव ॥ अथ क्तु प्रत्यय “कैश्चिद्”
इति भूवादय इत्यत्र “नाश्रीयते” इत्यर्थ ॥

अथवेति । (कै)

अयमभ्युच्चय प्रागुक्तरीत्या सामञ्जस्यात् । किं चैव अग्रहणेऽस्य
ज्ञापकत्वपरभाष्यासंगति । तस्मै इत्यादावुवडापत्तिस्त्ववर्णान्तव-
न्धावन्ताङ्गस्य इत्यर्थमभिप्रेत्य बोध्या ॥ भाष्ये

१ कार्यार्थत्वात् सज्ञाया प्रयोगे नु शब्दावस्थायामेव सज्ञाप्रवृत्तिर्न
तु णावस्थाया नु शब्दसज्ञार्थमेव — — इति क एस्तके ॥

२ स्त्ववर्णान्तधावन्ताङ्गस्य । क ॥

प्रकृत्यन्तरेषु । प्रत्ययार्थस्याव्यतिरेकात् प्रकृत्यन्तरेषु मन्यामहे धातुरेव
क्रियामाहेति । पठति पठति । प्रकृत्यर्थोऽन्यश्चान्यच्च प्रत्ययार्थ स एव ॥

साध्यमानावस्थाभूतमविध्यवर्त्तमानसदसदनेकावयवसमूहरूपा सदस्तुविष-
येन्द्रियग्राह्या न भवतीत्यर्थ । पिण्डोभूतेति । भा । यथा परमाणव पिण्डो-
भूता उपलभ्यन्ते न केवला एव पिण्डोभावाभावात् क्रिया न प्रत्यक्षेत्यर्थ ॥

करोत्यर्थकर्तुर्भविष्यत्प्रयोजकतया भवतेत्यर्थार्थाप्रयोजकत्वापारे णिजुत्यद्य-
मान करोत्यर्थमवलम्बते । उक्त च,—

अस्य तर्हि दिव् शब्दस्येति । (भा)

अव्युत्पन्नप्रातिपदिकस्येत्यर्थ ॥ ननु अत्रापि धातुत्वात् कथं प्राति-
पदिकत्वमत आह

अत्रेति । (कै)

दृङ्गहणे गतिकारकपूर्वस्यापि गृहणादिति भाव ॥

नवै अत्रेति (भा)

भाष्य पुनरुक्तमतो वाक्यभेदेन योजयति

शिष्टेति । (कै)

अत्र शिष्टाप्रयोगादेवौत्त्वाप्रवृत्तौ स्वर्गार्थकदिव्शब्दार्थमेवेदं स
चेद्भातुत्वादप्रातिपदिकं व्यर्थमेव तदिति ज्ञापकत्वमिति भाव ॥

इतर इति । (कै)

अप्रयोगस्य लक्षणैकचक्षुर्दुर्ज्ञेयतया चारितार्थसम्भावना सत्वा-
दिति भाव । यद्यपीष्टं न सिध्यति तथाप्यनिष्टप्राप्त्यर्थमेव शास्त्र-
स्यात् । तथा च विपरीत एवेष्टानिष्टविभागः स्यात् इति भाष्यार्थः ॥
ज्ञापकवाद्याह

धातोश्चार्थाभेदात् प्रत्ययान्तरेषु । धातोश्चार्थाभेदात् प्रत्ययान्तरेषु मन्या-
महे धातुरेव क्रियामाहेति । पक्ता पचनम् पाक इति । प्रत्ययार्थोऽन्यश्चा-

गर्भो निर्लुठित इति । भा । यथा कुक्षिस्थो गर्भोऽप्रत्यक्षस्तथा क्रिये-
त्यर्थः । अथवा यथा निर्लुठितो निर्गत कुक्षेर्गर्भः । प्रत्यक्षो नैव क्रियेति

करोति क्रियमानेन न कश्चित्कर्मणा विना ।

भवत्यर्थस्य कर्त्ता च करोते कर्मजायते ॥ १ ॥

एवं तर्हीति ॥ (भा)

तत् खण्डनवाह्याह

एवमपीति ॥ (भा)

“नास्ति” इत्यस्य सुपर इत्यादि तदाह

अधातुरिति । (कै)

तदेव समानशब्दातिप्रसङ्ग स्थित । अत एव

परिमाणग्रहणं चेति (भा)

चकारस्तर्हीत्यर्थं भगवता न व्याख्यात ॥ अवधे सज्ञायां ऊकारादेरेव
सा स्यात् न भू इत्यादेरत आह

अवधिमानिति । (कै)

इदं च इत्यत्यदेन भाष्ये ध्वनितमिति भाव ॥

अभियुक्तैरिति । (कै)

भीमसेनेनेत्येतिह्यम । तत्रैव हेतुमाह

अनेकार्थत्वेति । (कै)

न्यस्य भवति प्रकृत्यर्थं स एव ॥ कथं पुनर्ज्ञायतेऽयं प्रकृत्यर्थोऽयं प्रत्ययार्थं
इति । सिद्धं त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यम । वा । अन्वयाच्च व्यतिरेकाच्च । कोऽसा-

वैधर्म्येण दृष्टान्त ॥ सासाविति । भा । या पूर्वसुक्ता सासावनुमानेन
प्रतीयत इत्यर्थः । कोऽसाविति । भा । यो भावे ल्युट् स नपुंसक ।
अन्यत्र त्वभिधेयवशादनियतलिङ्ग । अथवा मन्यतेर्घञनुमान इति रूपम् ।

करोत्यर्थस्य य कर्ता भवितु स प्रयोजक ।

भविता तमपेक्ष्याथ प्रयोज्यत्व प्रपद्यते ॥ २ ॥

अर्थनिर्देशस्य व्यभिचारित्वेनाप्रयोजकत्वाद्भवस्थापकत्वाभावेन
परिमाण्यहणमपि कार्यमिति भावः ॥

क्रियेतेति (भा)

लिङ्बोधितेऽस्य लक्षणस्य सम्भावनीयत्वे हेतुमाह

एवमिति ॥ (कै)

न हीति । (कै)

अवयवानां वाचकत्वेऽपि दशदाडिमादिवत् समुदायोऽनर्थक
इति भावः ॥ शब्दानुशासनप्रवृत्तानामर्थविवेचने का प्रसक्तिरत आह

द्रव्येति ॥ (कै)

असम्भावयत इति । (कै)

अप्रत्यक्षत्वादिति भावः । प्रकृतलक्षणेनापि द्रव्यवाचिना धातु-
त्वानिवृत्ते समानशब्दातिप्रसङ्गस्तदवस्थ इति भावः ॥

अन्यचेति । (कै)

वन्वथो व्यतिरेको वा । इह पचति इत्युक्ते कश्चिच्छब्दः श्रूयते पचशब्दश्च-
कारान्तोऽति शब्दश्च प्रत्ययः । अर्थोऽपि कश्चिद्रूप्यते विक्षित्ति कर्तृत्वमेकत्वं
च । पठतौत्युक्ते कश्चिच्छब्दो हीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी । पच्

यस्मिन् सन्निहिते इति । भा । यस्मिन् वस्तुनि सन्निहिते सति पचतौत्येतत्
प्रयुज्यते नासति सा क्रिया । क्वचित्तु यस्मिन् साधने सन्निहिते इति
पाठः । तत्रायमर्थः । यस्मिन् सन्निहिते सति पचतौत्येतत् साधनविषये

प्रयोज्यकर्तृकैकान्त्यापारप्रतिपादकाः ।

अण्यन्ता एव प्रयुज्यन्ते तत्प्रयोजककर्मसु ॥ ३ ॥

मानसव्याप्यार इच्छारूप ईहा । इच्छाकाङ्क्षास्पृहेहादडिति
कोशात्कायपरिस्पन्दश्चेष्टा ॥

ईहेति । (कै)

“समानमीहमानानाम” इति भाष्यप्रयोगाद् ईह चेष्टाया-
मित्यर्थनिर्देशाच्चेति भावः ॥ नन्वेकपर्यायेणार्थस्य व्याख्यानसम्भवात्
पर्यायान्तरोपादानमनर्थकमत आह

कस्य चिदिति ॥ (कै)

“सर्वथा” इत्यादिभाष्यमुपहामपर स किं शब्दैर्व्याकरोषीति
वा उत शब्दान् व्याकरोषीति । नाद्य शब्दैरेव यतो व्याख्यान
नाचिनि कोशा (चा । क) दिभिर्नान्त प्रयुक्तशब्दस्याप्रमिद्धत्वे
व्याख्येयत्वादत आह

यावदिति । (कै)

क्रियापदार्थप्रश्ने इदं युक्तं न तु क्रियापदार्थो नातिरिक्तो

१ “मानस” इत्यारभ्य “ईहेति” इत्यन्तं नास्ति इ पुस्तके ॥

शब्दो हीयते पठ् शब्द उपजायतेऽतिशब्दोऽन्वयौ । अर्थोऽपि
कश्चिद्धीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयौ । विस्मृतिर्हीयते पठि क्रियो-
पजायते कर्तृत्वं चैकत्वं चान्वयि । ते मन्यामहे य शब्दो हीयते

भवतीति । स्यादेतत् । मृगदृष्टिर्काविषयजलज्ञानवत् पचतीत्येतदस्य
विषयमेव ज्ञानमित्याशङ्क्याह । अथवेति । भा । देशान्तरप्राप्तिलक्षणं
कार्येणावाधितेन क्रियाख्या कारणमनुमीयत इत्यर्थः ॥ ननु प्रत्यक्षाप्रवृत्तौ

तेन भूतिषु कर्तृत्वं प्रतिपन्नस्य वस्तुन ।

प्रयोजकक्रियामाज्जर्भाविना भावनाविदः ॥ ४ ॥

(भूवादयो धातव । १ । ३ । १ ।)

(अ १ । पा ३ । आ १)

द्रव्यादिति प्रश्ने तत्र हि द्रव्यव्यतिरेक एव साधनीय इति उपह्वास इति भाव । स्वरूप द्रव्यव्यतिरेक शब्दैरेव शब्दान् व्याकरोतीति भाष्याच्चरार्थ ॥ समूहार्थकजातशब्दस्य प्रकृते ऽन्वयादाह

अर्थेति । (कै)

अत्रेदं तत्त्वम् । कारकं न क्रिया तस्या कारकानन्वयापत्ते कारकाणां मिथ सम्बन्धायोग्यत्वात् । तस्मात् द्रव्यातिरिक्तक्रिया सिद्धा । सर्वथेत्युपह्वास कारकातिरिक्तक्रिया प्रत्यक्षेणनोपलभ्यते इत्येव परो वाच्य सचेष्ट एवेतिगूढाभिधन्विप्रत्युपह्वासपर “क्रियानाम्” इत्यादि भाष्यम् ॥

१ अत्यन्तापरदृष्टेति । (भा)

१ “अत्यन्तापरिदृष्टेति” पाठ उपलब्धभाष्यपुस्तकेष्वस्ति । परं विवरणे अत्यन्तापरदृष्टेति पाठोऽस्ति ॥ परोक्षे लिट् (३ । २ । ११५) इति सूत्रस्थभाष्येऽपि एव दृश्यते । तद्यथा । “क्रियानामेयम् अत्यन्तापरिदृष्टानुमानगम्याश्रया पिण्डीभूता निदर्शयितुं यथा गर्भो निलुठितः ” ॥

तस्यासावर्थो योऽर्थो ह्रीयते यः शब्द उपजायते तस्यासावर्थो योऽर्थ उपजायते यः शब्दोऽन्वयी तस्यासावर्थो योऽर्थोऽन्वयी । विषय उप-

सम्बन्धग्रहणामावात् कथं क्रियाविषयमनुमानं प्रवर्त्तते । नैष दोषः । धातुवाच्यस्य समूहस्य युगपदसन्निधानादप्रत्यक्षत्वेऽप्येकैकस्य तु क्षणस्य प्रत्यक्षत्वे बुद्ध्या तान् क्षणान् सकलस्य पचतीति प्रशुच्यते । यदाप्येकस्मिन्

सा च सकलधातूनां वाच्या । अत एव किं करोतीति प्रश्ने पचति पठति इत्याद्युत्तरं सङ्गच्छते । न चासौ मीमांसकोक्तरीत्या प्रत्ययवाच्ये-

परेण प्रमाणेन प्रत्यक्षेणात्यन्तमवयवश समूहरूपेण चादृष्टेत्यर्थ ॥

तत्र निदर्शनस्याग्रक्यत्वे हेतुमाह

आख्यातेति ॥ (कै)

तत्राप्रात्यक्षत्वे हेतुरनेकावयवरूपत्वं तच्च घटादिषु व्यभिचरित-
मत

सदसदिति । (कै)

तदुपपादक भूतेत्यादिषमूहव्यवहारो बुद्धिक्लृप्तो विकल्परूप
एव न वास्तव इति बोद्धव्यम् ॥ नन्वतीतप्रयोगे सर्वेषामतीतत्वात्
भविष्यति सर्वेषा भावित्वाच्च कथं सर्वत्र वैरूप्यमत आह

पूर्वापरभूतेति ॥ (कै)

तत्त्वे बीजमाह

साध्यमानेति । (कै)

वर्तमानविषयेऽपि तत्त्वमेवमुपपाद्यम् । तथा हि वर्तमानत्वं
प्रारब्धपरिणामात्त्वम् ॥ नन्वेकत्र क्षणे तत्त्व सम्भवति तस्मादादाव्यव-

१ पूर्वापरभूतेति पाठो विवरणे ऽस्ति ॥

न्यास । वद्वो हि शब्दा एकार्था भवन्ति । तद्यथा । इन्द्र शत्रु पुरुहूत
पुरन्दर । कन्दु कोष्ठ कुशूल इति । एकश्च शब्दो बहुवचनम् । तद्यथा । अक्षा

क्षणे पचतीति प्रयोगस्तदा तत्र समूहरूपारोपणम् । शब्दशक्तिसंभवा-
च्चैक क्षणो नैव धातुवाच्य । किं करोति पचतीति । सामान्यविशेषभावेन

वास्तामिति वाच्यम् । भोक्तव्यमित्यादावाख्यात विनापि तत्पत्तीति । तथाच
तत्रापि कारकापेक्षा दृश्यते । अस्ति च तत्रापि करोति सामानाधिक

(भूवादयो धातव । १। ३। १।)

(अ १। पा ३। आ १)

मतीतक्षणमादाय । असमाप्तत्वं तु भविष्यत्क्षणमादाय इत्येव समर्थणीयं क्षणा एव च क्रियाधारा इति न च तत्तत्कालसम्बन्ध एव वर्तमानत्वमिति वाच्यम् एव हि परं प्रति “पश्य मृगो धावति” इति शब्दप्रयोगानुपपत्तेः । न हि स्वज्ञानप्रभृतिपर-ज्ञानपर्यन्तम् एकं क्षणोऽस्ति समूहरूपत्वे तु अवयवान्तरावच्छेदेन स्वानुभूतां वर्तमानताम् अवयवान्तरावच्छेदेन परं बोधयितुं तदुपपत्तेः । विलाद्विल प्रविशति सर्वं किञ्चिदवच्छेदेन सर्वमनुभवतोऽवयवान्तरावच्छेदेन तं दर्शयितुं सूर्यं पश्येति प्रयोगवत् ॥

सदस्त्विति । (कै)

सदस्त्वनि विषयाणि येषाम् इन्द्रियाणां तत् ग्राह्या नेत्यर्थः ॥
ननु यदि पिण्डीभूता क्रिया कुतो निदर्शयितुं न शक्येत्यत आह

यथेति । (कै)

पिण्डीभूता इति । (कै)

१ ‘परम’ इत्यारभ्य ‘तम’ इत्यन्तं नास्ति इ पुस्तके ॥

पादा माषा इति । अतः किं न साधौयोऽर्थवत्ता सिद्धा भवति । नापि ब्रूयोऽर्थवत्ता न सिध्यतीति । वर्णितार्थवत्तान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव । तत्र कुन एतदयं प्रकृत्यर्थोऽयं प्रत्ययाथ इति न पुनः प्रकृतिरेवोभावर्थो ब्रूयात्

सामानाधिकरण्यात् क्रियाविशेषवचना प्रचादयं प्रतीयन्त इत्यर्थः । यदा तु किं करोतीति पृष्टे न करोत्यास्त एव केवलमिति प्रतिवचनं तदा

रणम् । किं कर्तव्यम् । भोक्तव्यम् । किं कृतवान् । भुक्तवान् इति । किञ्च । भावयति घटमिति वत्त्वन्मते भवति घटमित्यपि स्यात् । तुल्यार्थत्वात् । दृष्टान्ते

(अ १। पा ३। आ १)

(भूवादयो धातव । १। ३। १।)

कार्यात्मना स्थिता इत्यर्थ ॥ अनेन दृष्टान्तेन परमाणुवदवयव-
क्रियाणामप्यप्रत्यक्षल सूचितम् ॥

कुक्षिस्थ इति । (कै)

आद्येऽनिर्लुठित इति केद । द्वितीये निर्लुठित इति केदो
निष्क्रान्त इति च तदर्थं इति भेद ॥ अत्यन्तापरदृष्टत्वेन अवयव-
रूपेणाप्यप्रत्यक्षल तदवयवाना चणरूपत्वात् “पश्य धावती”ति
तदनुमायकफलपरमेव । एतेन क्रियानुमेयैवेत्युक्तं भवति । “वर्त्तमाने
लङ्” (३। २। १२३) इति सूत्रस्य भाष्यस्वरसोऽप्येवमेव ॥

या पूर्वमिति । (कै)

अद् शब्द इदमर्थ इति न पौनरुक्त्यमिति भाव । तच्छब्दा-
व्यवहितोत्तरवर्त्ती अदश्शब्द प्रसिद्धार्थक इत्यन्ये ॥ ननु लुडन्तत्वे
नपुसकत्वं स्यादत आह

प्रत्यय एव वा । सामान्यशब्दा एत एव स्यु । सामान्य शब्दाश्च नान्तरेण
प्रकरणे विशेषण वा विशेषेणैववतिष्ठन्ते । यतस्तु खलु नियोगत पचतौत्युक्ते

व्यापारमात्रस्यावश्य भावित्वाद् व्यापारविशेषविषय । प्रतिवचन तु विशेषनि-
राकरणेनेति बोद्धव्यम् ॥ सङ्घातेनेति । भा । सङ्घातस्यैव प्रयोगादर्थवत्त्वम् ।
केवलानां तु धातूनामप्रयोदानर्थक्यम् ॥ अतिशब्दश्चेति । भा । यद्यप्यय

कर्तुं कुम्भकारस्य व्यापार गिजाचष्टे दार्ष्टान्तिके त्वाख्यातप्रत्यय ॥ ननु
प्रयोजकव्यापारगिजर्थ । कर्तृव्यापारत्वाख्यातार्थ इति वैषम्यमिति चेत् ।
कारकचक्रप्रयोक्तु कर्तृत्वे घटस्यातथात्वात् । यदि तु,—

“धातुनोक्तक्रिये नित्य कारके कर्तृतेष्यत”

यो भाव इति । (कै)

तथा करणे ल्युडिति भाव ॥

अथवेति । (कै)

प्रौढ्या ॥ नन्वनुमायकलिङ्गप्रश्ने कारकसमवधानकालिकपच-
त्यादिव्यवहारव्यतिरेकप्रयोजकव्यतिरेकप्रतियोगित्वरूप लक्षणमुक्त
न तु लिङ्गमित्यतस्तदपि सूचितमित्याह

यस्मिन्निति । (भा)

इतरभेदसाधने लक्षणस्यैव लिङ्गत्वेऽपि लिङ्गान्तरसूचनमिदं
विमत कारकेभ्यो भिद्यते बाधकाभावे कारकासत्ताकाले व्यवह्रियमा-
णत्वाद्बाधकाभावे यद्यतकालेन व्यवह्रियते तत् ततो भिद्यत इति
प्रयोग ॥ ननु “यस्मिन् साधन” इति पाठे यत्तज्ज्ञां कारकस्यैव
क्रियात्वं प्रतीयते तच्च विरुद्धमत आह

१ “यस्मिन् साधने सन्निहिते” इति पाठो दाक्षिणात्यभाष्यपुस्तके-
ष्वस्ति । “यस्मिन् सन्निहिते” इति पाठ काशीस्थभाष्यपुस्तकेष्वस्ति ॥

स्वभावतः कस्मिंश्चिद्विशेषे प्रकृतिशब्दो वर्तते ऽतो मन्यामहे नेमे सामान्य-
शब्दा इति । न चेत् सामान्यशब्दा प्रकृति प्रकृत्यर्थे वर्तते प्रत्यय

प्रत्ययसमुदायस्तथापि प्रकृतिभागावबोधपरत्वात् प्रत्ययभागपर्यालोचनेना
दरादेवमुक्तम् ॥ अथवा पूर्वाचार्यैः कैश्चिदति प्रत्ययत्वेन कल्पित इति
तदपेक्षयैतदुक्तम् । किं न साधय इति । भा । यदा प्रकृतिरेव क्रिया

इति भर्तृहरिप्रतिपादितरीत्या प्राधान्येन धातूपान्तव्यापारत्वरूप
कर्तृत्वं तवापि सम्मतं कस्तर्हि इदानीमाख्यातार्थः । व्यापारस्य धातुनैवा

(अ १। पा ३। आ १)

(भूवादयो धातव । १। ३। १।)

यस्मिन्निति ॥ (कै)

मृगेति । (कै)

ज्ञान वस्तु सत्तासाधकम् असतोऽपि शशशृङ्गादे शब्दज्ञानदर्श-
नादिति भाव ॥

देशान्तरेति । (कै)

सयोगजभिन्न सयोग क्रियाजन्य कारकजन्यत्वे सति जन्य-
त्वादिति प्रयोग सयोगस्य क्रियाफलमात्रोपलक्षकत्वं बोध्यम् ।
फलानुमेया क्रियेति तात्पर्यम् । एतेन पचत्यादिव्यस्य हेतोरसम्भव
इत्यपास्तम् ॥

सम्बन्धग्रहणेति । (कै)

फलव्यापारयोर्जन्यजनकभावग्रहे सति हि कार्येण कारणानु-
मान स्यात् स एव तु दुर्घटोऽप्रत्यक्षत्वादिति भाव ॥

एकैकस्येति । (कै)

अधिअयणादेरित्यर्थ ॥

प्रत्ययार्थे ॥ क्रियाविशेषक उपसर्ग । वा । पचतीति क्रिया गम्यते ता
प्रो विशिनष्टि ॥ यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं यत्र धातुरुपसर्ग अभिचरति

साधनं चाह तदा सिद्धमेव प्रकृते क्रियावाचित्वम् । अधिरूपरिभाव इति ।
भा । ततश्चाधीत इत्यस्य विशिष्टार्थयुक्तानां शब्दानां पठनं विधिपूर्वकं वा
करोतीत्यर्थ । अध्येतीत्यत्र विशिष्ट स्मरणरूपं ज्ञानं धात्वर्थ । प्रोऽय-

मिहितत्वात् । अपि च । धातो सकर्मकाकर्मकत्वविभाग उच्छिद्यते ।
“अकर्मकाच्च” (१ । ३ । २६) इत्यादिसूत्राणि च विरुध्येरन् । ननु सिद्धा-

प्रत्यक्षत्वेनेति । (कै)

पश्य मृगो धावतीति प्रत्ययादित्यर्थः ॥

बुद्ध्या सङ्कलय्येति । (कै)

सूत्र्या विषयीकृत्येत्यर्थः । उपस्थिते च सम्बन्धग्रहो न प्रत्यक्षेणोप-
स्थित एवेति नियम इति भावः ॥ एव सम्बन्धग्रहे सति कार्येण
तामनुमाय पचतीति प्रयुज्यते इति तात्पर्यम् । इदं च योगि-
प्रयोगविषय तेषामेवावयवक्रिया प्रत्यक्षात् अस्माकं तद्व्यवहारपरम्प-
रया सर्वथाविकल्पात्मक एव प्रयोग क्रियापदानामिति बोध्यम् ।
एतच्च “वर्त्तमाने लट्” (३।२।१२३) इति सूत्रे भाष्ये ध्वनि-
तम् ॥ ननु समूहस्याप्रत्यक्षत्वेऽपि एकक्षणस्य प्रत्यक्षत्वसम्भवात् क्रिया-
मात्रे आनुमानिकत्वकथनमयुक्तमित्याशङ्क्यपरिहरति

यदापीति । (कै)

१ “प्रत्यक्षत्वे” इति पाठ उपलब्धकैयटेऽस्ति ॥

२ “बुद्ध्या तान् क्षणान् सङ्कलय्य” इत्युपलब्धकैयटेऽस्ति ॥

यत्र न खलु तं व्यभिचरति तत्र कथम् । अध्येति अधीत इति । यद्यप्यत्र
धातुरूपसर्गं न व्यभिचरत्युपसर्गस्तु धातु व्यभिचरति । ते मन्यामहे

मिति । भा । अन्यत्रापि प्रयोगात् । ततश्चान्यत्रास्य योऽर्थो द्योत्य स एवे-
हापीत्यनुमीयते । अनेकार्थत्वाद्भातूनां तिष्ठतिरेव गतिवाचीति निर्णयः ।
भाववचन इति । भा । भावशब्दक्रियामात्रवाची । यथा “यस्य च भावेन”

न्तेऽपि क्रियायां कर्मोपेक्षा नि मात् कथमकर्मकतामिति चेत् न । फल-
व्यापारयो सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्याभ्यां सकर्मकाकर्मकविभागस्य

(अ १ । पा ३ । आ १)

(भूवादयो धातव । १ । ३ । १ ।)

तथा च तस्य व्यवहाराविषयत्वाद्वावहारविषया'सर्वानुमेयैवेति
भाष्यतात्पर्यमिति भावः ॥ ननु तदारोपेऽपि वस्तुत एकस्यैव
क्षणस्य क्रियात्वेन तत्र प्रत्यक्षत्वं व्यवहारविषयत्वं च दुर्वारमत आह

शब्दशक्तीति ॥ (कै)

एकः क्षण इति । (कै)

अनारोपितसमूहरूप एक क्षण इत्यर्थः । परे तु ^१अधिअयणा-
दिरूपानेकक्षणात्मकस्तस्यापि हस्तप्रसारणपाचादानचुल्लीसयोजनादयो
ऽवयवाः सन्त्येवेति सोऽपि समूहत्वरूप एव । यस्तु तेषामवयव
परमाणुप्रस्थं स तु शब्दशक्तिस्त्रिभावाच्चैव वाच्यो नापि प्रत्यक्षः ।
अनुमानत्वेनम् । उत्तरदेशसयोगादिफल कारणजन्य कार्यत्वा-
दिति । तच्च कारण प्रसिद्धातिरेकि इत्यवाधवत्त्वात् क्रियारूपमेव
सिध्यतीति भाष्यतात्पर्यमित्याहुः ॥ नन्वेकार्थबोधकत्वं सामाना-
धिकरण्यं न प्रकृतेऽत आह

१ विषयात् । इ ॥ २ अधिअयणादिरूपनैकक्षणात्मकः । इ । क ॥

य एवास्याधेरण्यत्रार्थः स इहापीति । क पुनरन्यत्राधेरर्थः । अधिरुपरि-
भावे वर्तते ॥ इह तर्हि व्यक्तमर्थान्तरं गम्यते । तिष्ठति प्रतिष्ठत इति ।

(२ । ३ । ३७) इति भावे घञ इति च । तेन पचादीनामपि धातुसञ्ज्ञा
सिध्यति । अस्तिभवतिविद्यतौनामपि भावरूपार्थाभिधायित्वात् । भवति
पचतीति । भा । आत्मभरणवचनो भवति । तच्चात्मभरणं विरुद्धैकार्थसमवायै

वक्ष्यमाणत्वात् । किञ्च । “ज्योतिष्टोम याजौ” इत्यादौ “करणे यज”
(३ । २ । ८५) इति णिगिरस्मत्पक्षे सङ्गच्छते । धातुत्वेन धातूपात्ता

सामान्येति । (कै)

तथा च धातुलक्षणे क्रियातद्वाप्यान्यतरवचनत्वं विवक्षितमिति न दोषः । यद्यपि करोतिर्गन्धनावक्षेपणादिष्वपि वर्तते । तथापि कारकव्यापार एव तदर्थं प्रसिद्ध इति भावः । तत्र यो व्यापार-सामान्यवाचीतद्विशेषा पश्चादथ किं करोति इत्यस्य च यत्करोति तत् किम् इति व्यापारविशेषविषयप्रश्नोऽर्थः । एव च यन्निष्ठतया प्रश्नविषयक्रियायां करोति शब्दवाच्या या प्रतीति तन्निष्ठतयैवोत्तरभूतपक्षतिशब्दवाच्यक्रियायां प्रतीतिरिति तयो सामानाधिकरण्यं तत्र क्रिया प्रश्नजनकजिज्ञासायास्तद्विषयोत्तरेणैव विरामादिषा क्रियावाचित्वमिति भावः ॥ नन्वेव येनासौ (पनसो । क) वृत्त इति वत पक्षति करोतीति सहप्रयोगापत्तिरिति चेन्न केवलस्य धातो प्रयोगाभावेन तिङ्प्रयोगे तदर्थपौनरुक्त्यभीत्या तथा प्रयोगाभावात् यच्च तु नेदृशं बाधकं तच्चैधाचकारेत्यादि-प्रयुज्यते एवेति दिक् ॥

यदात्विति । (कै)

असि(से)रपि क्रियाविशेषत्वम् । अत एव गमनासनशयनसंश-

तिष्ठतीति व्रजिक्रियायां निवृत्तिः प्रसिद्धा इति व्रजिक्रिया गम्यते । ते मन्यामह उ ॥ सगृह्यतमेतद्येनात्र व्रजिक्रिया गम्यते इति । प्रोऽयं पाकत्वादभिरविरुद्धैकार्थसमवायम् । यथा शुक्ल रूपाति शुक्ले गुणे शुक्लत्वं रूपत्वं चास्तीति शुक्लादयो रूपवचना । एव चादयो भाववचना इत्यर्थः । क पुनरिति । भा । यदि क्रियैव भावस्तदा पक्षान्तरोपादान-भावेना प्रति यजित्वेन तदुपात्तस्याश्रान्तरस्य कर्णत्वात् । पश्चादयो हि धातुत्वेन भावनामाहुः । विलिप्त्याद्यश्रान्तरे तु पक्षित्वादिना प्रातिखिकरू-

(अ १ पा ३। आ १)

(भूवादयो धातव । १। ३। १ ।)

यात् प्रश्ने आस्ते इति ^१वचनमिति बोध्यम् ॥ पाठनिरपेक्षमिदं
लक्षसमिति शङ्कते भाष्ये

तच्चेति ॥ (भा)

ननुपसर्गस्य धात्वर्थविशेषकत्वात् प्रत्ययस्य कर्त्तर्यमेकत्वाच्च प्राप्त्य-
भावेन प्रतिषेधानुपपत्तिरत आह भाष्ये

संघातेनार्थगतेरिति । (भा)

बोद्धेति शेष ॥ तद्वाच्ये

संघातस्येति । (कै)

उपसर्गप्रत्ययोरित्यस्य तद्विशिष्टयोरित्यर्थ इति भावः ॥

अर्थवत्त्वमिति । (कै)

अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति भावः ॥ भाष्ये

यथा ह्यौत्यादि (भा)

१ प्रतिवचनमिति । क ॥

दृष्टापचार आदिकर्मणि वर्त्तते । न चेद नास्ति* बह्वर्था अपि धातवो
भवन्तीति । तद्यथा । वपि प्रकिरणे दृष्टश्चेदने चापि वर्त्तते । केप्रश्नश्च

मनर्थकमथान्यस्तदाऽव्याप्तिरिति प्रश्नः । स्वपदार्थ इति । भा । स्वग्रहणमुप-
चरितार्थनिवृत्त्यर्थं गौणोऽपि पदार्थो भवति न तु स्वो व्यभिचारात् । पद-

पेणाहुः । तच्चाप्रान्तरभावता प्रति प्रायेण भाव्यतया सम्बध्यते । “ज्योति-
ष्टोमयाजी”त्याद्यौ तु कस्यातया ज्योतिष्टोमाख्येन जागेन स्वर्गं यावित-

* “बह्वर्था अपि धातवो भवन्तीति” इत्यारभ्य “स्थापयेति गम्यवे इत्यन्तम्
“आदेच उपदेशेऽशिति” (६। १। ४५) इति सूत्रव्याख्यानानुसारे भगवता पुनरप्युक्तम् ॥

प्रागुक्तकरोति सामानाधिकरण्यरूपक्रियावाचित्वचिह्नाभावात्तदभाव
इति भाव ॥ अतिव्याप्तिनिराकरोति भाष्ये

प्रत्ययार्थस्येति ॥ (भा)

अव्यतिरेकः । (भा)

अभेदः ॥

प्रकृत्यन्तरेषु । (भा)

भिन्नार्थकेषु ॥ प्रत्ययस्याप्यवापोद्धार दर्शयति

धातोश्चेति ॥ (कै)

अन्यश्चेति । (भा)

लिङ्गभेदादित्यर्थः ॥ “^१अन्वयव्यतिरेकाभ्याम्” (सिद्ध लन्वय-
व्यतिरेकाभ्याम् । एतत् सूत्रस्थवार्त्तिकम्) इति वार्त्तिकेन धातो-
रेव क्रियावाचित्व कान्पनिकमिति प्रतिपाद्यते । इत उत्तरभाष्य

१ दाक्षिणात्यभाष्यपुस्तके “अर्थवत्” (१।२।४५) सूत्रे “भूवादि” (१।३।१)
सूत्रे च “सिद्ध लन्वयव्यतिरेकाभ्याम्” इति वार्त्तिकस्वरूपमस्ति । मध्य-
देशीयभाष्यपुस्तके विवरणे च “अन्वयव्यतिरेकाभ्याम्” इत्येवमस्ति ॥

वपतीति । ईडि स्तुति चोदनाया चासु दृष्ट प्रेरणे चापि वर्त्तते ।
“अग्निर्वा इतो दृष्टिमौट्टे मरुतोऽमुतश्चावयन्ति” इति । करोतिरभूत-

ग्रहण प्रकरणाद्यनपेक्षत्वप्रतिपादनार्थम् । भवन भाव इति विग्रह
कर्तृसाधननिरुक्त्यर्थः । भेद इति । भा । विनाशोज्ज्वामेदश्चेदश्च घटरज्ज्वादे
स च भावविरोधीति भाव । सर्वान् पुरुषान् इति । भा । किं करोषि

वानित्यर्थप्रतीते । स्पष्ट चेद गिनिविधौ ह्रस्वतत्पक्षे । एतेन द्वयर्थं पचि
रिति भाष्य आख्यतमम् ॥ भट्टिश्चाह,

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

३५३

(अ १। पा ३। आ १)

(भूवादयो धातव । १। ३। १।)

१ “न चेत्सामान्यगब्दा” इत्याद्यन्तम “अर्थवत्” (१।२।४५) सूत्रे
व्याख्यात तत एवावधार्यताम् ॥

प्रत्यय प्रत्ययार्थे इति । (भा)

“प्रत्ययद्योत्येऽर्थ” इत्यर्थ । १ प्रातिपदिकविषये पञ्चकस्य प्राति-
पदिकार्थतया “अर्थवत्” (१।२।४५) सूत्रस्य भाष्यस्यैव व्याख्येयत्वात् ।
तदेव सप्रत्ययकेति व्याप्ति निरस्य सोपसर्गता निराकरोति भाष्ये

क्रियाविशेषक इति । (भा)

यथा अन्वयव्यतिरेकाभ्याम् प्रत्ययार्थबोधकस्तथा ताभ्यामेव क्रिया-
विशेषद्योतक उपसर्ग क्रियावाचीधातुरेवेति भाव ॥

प्रोवीति । (भा)

पचेत्छष्टक्रियापरत्वं द्योतयतीत्यर्थ ॥

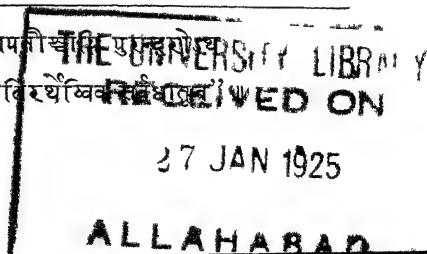
१ “न चेत्” इत्यारभ्य “अवधार्यताम्” इत्यन्त नास्ति इ पुस्तके ॥

२ “इत्यर्थ” इति नास्ति इ पुस्तके ॥

प्रादुर्भावे दृष्टो निर्मलीकरणे चापि वर्तते । एछ कुरु । पादौ कुरु ।
उन्मृदानेति गम्यते । निक्षेपणे चापि वर्तते । कटे कुरु । घटे कुरु । अश्मा-
नमित कुरु । स्थापयेति गम्यते । एवमिहापि तिष्ठतिरेव ब्रजिक्त्रियामाह

पचामि किं करोमि पचेत्यादौ विपरौतापि पुरुषानुवृत्ति सर्वग्रहणेन
विवक्षिता । भवति पुनरिति । भा । न हि भवति भविष्यति पक्ष्यति
अभूद् अपाक्षीद् भवत पचत भवन्ति पचन्तीति । का तद्धीति । भा ।

“विभज्यसेना परमार्थकर्मा सेनापती” इति एवमप्येव
नियोजयामास स शत्रुसैन्ये करोति रथे विवक्षितं ॥

यद्यपि तावदिति । (भा)

उपसर्गव्यभिचारिधातुस्थले तत्त्वासम्भवादिति भाव ॥

यद्यप्यचेति । (भा)

धातोरूपसर्गाव्यभिचारेऽपि उपसर्गस्य धातुव्यभिचारात् अन्यत्र
द्योत्यत्वेन निश्चितोऽर्थ एवेहाप्यधेरिति भाव ॥ नन्विदमयुक्तम्
“अधीते” इत्यादावुपरिभावाप्रतीतेरत आह

ततश्चेति । (कै)

उत्कर्षलक्षण उपरिभावेऽधेरर्थ । स च विशिष्टार्थयुक्तत्वरूपो-
विधिपूर्वकत्वरूपो वेति भाव ॥ केचित्तु अवगमपर्यन्तत्वरूप उत्कर्षा-
ऽधेरर्थ इत्याहुः ॥

विशिष्टस्मरणमिति । (कै)

निरन्तरत्वादिक तत्रोत्कर्ष ॥ भाष्ये

१ उपलब्धकैयटे तु “विशिष्ट स्मरणरूपम्” इत्यस्ति ॥

तिष्ठतिरेव व्रजिक्रियाया निवृत्तिम् ॥ अयं तर्हि दोषः । अस्ति भवति
विद्यतौना धातुत्वमिति ॥ यदि पुनर्भाववचनो धातुरित्येव लक्षणं क्रियते ।
कथं पुनर्ज्ञायते भाववचनापचादय इति । यदेषा भवतिना सामानाधि-

कथं सम्बन्ध इति प्रश्नः । एषैवेति । भा । या एषा त्वया पृष्टा सैषा
वर्ण्यमान स्वरूप इत्यर्थः । पचादय इति । भा । साध्यसाधनभावः सम्बन्धो
न तु सामान्यविशेषभाव इत्यर्थः । नन्वन्यत्रोक्तं तिष्ठतिरिति भावः क्रियया

ननु क्रियाया धात्वर्थत्वे पचतीत्यादौ एककर्तृका वर्तमाना पचि-
क्रिया इति क्रियाविशेष्यको बोधो न स्यात् । प्रत्ययार्थं प्रति प्रकृत्यर्थस्य
विशेषणताया औपगवादौ कृतत्वादिति चेन्न । प्रत्ययार्थं प्रधानमिति

(अ १। पा ३। आ १)

(भूवादयो धातव । १ । ३ । १ ।)

इह तर्हि व्यक्तमिति । (भा)

तत्र व्रजिक्रियाया उपसर्गमाचार्यत्वे तिष्ठतेर्धातुत्वानापत्तिः ।
तिष्ठतिमात्रस्य तु नार्थः । तस्य तन्निवृत्त्यर्थकत्वात् । विशिष्टस्य
तदर्थकत्वे तु तस्यैव धातुत्वापत्तिरिति भावः ॥ समाधत्ते

प्रोयमिति । (भा)

नन्वेवमपि गतिनिवृत्तिवाचिनस्तिष्ठते कथं गतिवाचित्वमत
आह

अनेकार्थत्वादिति । (कै)

धातो कचिदवश्यकल्पनानार्थत्वेनैव प्रकृतार्थनिर्वाहे प्रशब्द-
स्वार्थकल्पने मानाभाव इति भावः ॥ लोकेऽपि प्रथमगमनकर्त्तृत्वं
प्रतिष्ठत इति प्रयुज्यत इति तात्पर्यम् तदाह भाष्ये

न चेदं नास्तीति ॥ (भा)

करणम् । भवति पचति । भवति पच्यति । भवत्यपाक्षीदिति ॥ क पुन
भावं भवते स्वपदार्थो भवन भाव इति । यदि भवते स्वपदार्थो भवन भावो
विप्रतिषिद्धाना धातुसञ्ज्ञा न प्राप्नोति । भेद क्तेद । अन्यो हि भावोऽन्यो-

समवाय न गच्छति । नहि भवति पठति पचति इति । ततश्च तेनैतद्विरुध्यते ।
तत्राह । कर्त्तृकर्मभावेन क्रिया आख्यातवाच्यक्रियया सम्बध्यत एव । भवति
पचति पश्य मृगो धावतीति । करणादिभावेन तु न सम्बध्यते । तथा प्रयोगा-
दर्शनात् । भवेदपि भवेदिति । भा । एकस्या क्रियाया आत्मापेक्ष साध्य-
साधनभावो विरुद्ध इति भावः । कालमेवादिति । भा । स्वाभाविकमन्यत्व
ह्युत्सर्गं स चेह त्यज्यते । “क्रियाप्रधानमाख्यातम्” इति स्मरणात् ।
पाचिका इत्यादौ स्त्रीत्वस्य विशेषणत्वाभ्युपगमाच्च । प्रत्युततवैव पचतीत्या-
दावनुपपत्तिः । पचन्त त पश्य इत्यादौ शब्दज्ञानचो कर्त्तृप्राधान्यस्य सर्वसम्भ

प्रकिरणे इति । (भा)

माषान्वपतीत्यादौ ॥

‘दृष्टिमौट्टे इति । (भा)

प्रेरयतीत्यर्थ ॥ ननु “भाव वचन” इति न्यासे पचादिव्-
याप्तिरत आह

क्रियामात्रेति । (कै)

धात्वर्थमात्रे इत्यर्थ । मात्रपद कार्त्थ्यं ॥ नन्वेवमप्यस्यादिव्-
याप्तिरत आह

अस्ति भवति (भा)

इत्यादि । तस्मिन् सत्यागत भवन भाव इत्यादि प्रयोगात् ।
अस्यादिक्रिया भावपदेन गृह्यत इति भाव ॥ नन्वस्याद्यर्थस्यापि
क्रियात्वे किमपराद्धं पूर्वलक्षणेनेत्यत आह

१ शतपथब्राह्मणे द्रष्टव्यम् ॥

ऽभाव । आतश्चान्यो भावोऽन्योऽभाव इति यो हि यस्य भावमिच्छन्ति
स न तस्याभाव यस्य चाभाव न तस्य भावम् ॥ पचादीना च धातुसञ्ज्ञा न
प्राप्नोति । यथा हि भवता क्रियावचने धातौ करोतिना पचादीना सामा-

कालसाधनभेदेन व्यज्यते । एकस्येति । भा । अपि भवेदित्यत्र योभवतिस्तस्या-
रोग्यादिविशिष्टदेवदत्तादिकर्तृका सत्ता वर्तमानार्थस्तथाभूता हि सत्ता
प्रार्थते इति वर्तमानकाल प्रत्यय सा तु सत्ता भवेदित्यस्या सत्ताया कर्तृत्वेन

ततया तिङ्क्षपि तथात्वापत्ते । भ्रूवादीना तिङाश्च लादेशत्वस्याविशिष्ट-
त्वात् । आदेशाना च स्थानिस्मारकत्वे स्थान्यर्थाभिधायित्वे वार्थैक्यभ्रौवात् ।

भावरूपेति । (कै)

क्रियाशब्द सपरिस्सन्दसाधनसाध्यार्थं रूढौ भावशब्दश्च सपरि-
सन्दापरिस्सन्दान्यतरसाधनसाध्ये इति भाव ॥ इतरे भवत्यर्थोऽस्य
भावशब्देन विवक्षित इत्याशयेन पृच्छति भाष्ये

कथं पुनरिति ॥ (भा)

ननु भवतिपक्षत्योर्नैकार्थबोधकत्वरूप सामानाधिकरण्यम् ।
भाव सत्ता विक्लित्यनुकूलव्यापारश्च पाक इति तयोरत्यन्त-
वैलक्षण्यादत आह

नाधिकरण्यं निदर्शितं न तथा भाववचने धातौ निदर्शते । करोति
पचादीनां सर्वान् कालान् सर्वान् पुरुषान् सर्वाणि वचनान्यनुवर्त्तते भवति
पुनर्वर्त्तमानकालं चैवैकत्वं च ॥ का तद्धीय वाचो युक्तिर्भवति पचति भवति
पच्यति भवत्यपाक्षीदिति । यैषा वाचो युक्तिः । पचादयः क्रिया भवति
क्रियायां कर्त्तव्या भवन्तीति । यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते । वक्तुं यच्चान्या चान्या

निर्दिष्टेति भेदोऽस्येव । अस्त्वयमिति । भा । भेदादयोऽपि भवन्तीति
तद्वचनानां सिध्यति धातुसञ्ज्ञा । एतान्यपीति । भा । एतत्प्रतिपाद्यानि
वस्तुनीत्यर्थः । भाष्यते यः स भाव इति । भा । तेन साध्यमानार्थवाचिना
धातुसञ्ज्ञेत्यर्थः । स्वभावसिद्धमिति । भा । शब्दशक्त्यनुसारेणैतदुच्यते ।
कृतता क्रियमाणता कर्त्तव्यता युक्तान्यपि द्रव्याणि सिद्धरूपाण्येव प्राति-

अत एव हि “युस्मदि समानाधिकरण्ये मध्यम” (१। ४। १०५) “अस्म
द्युत्तम” (१। ४। १०७) इत्यादिपुरुषव्यवस्था सङ्गच्छते । अभिहिते
कर्त्तरि प्रथमा इत्यादि च । न च समानाधिकरण्य इत्यनेन स्वाभिधेयसङ्ख्या-
न्वयित्वमभिहितशब्देन चाभिहितसङ्ख्याकत्वं विवक्षितमिति वाच्यम् ।

आत्मभरणेति । (कै)

आत्मभरणं चाषष्ठाङ्गावविकारादनुस्यूतं सदिति प्रत्ययवेद्यं रूपं तच्च केवलान्वयित्वात् पदार्थमात्रसमानाधिकरणम् एव चाश्रये पचि क्रियाबोधे तत्समानाधिकरणात्मभरणस्यापि तत्र सत्वेन तदाचकत्वपचादीनां यथा शुक्ले गुणे रूपत्वसत्तामात्रेणारूपवचनत्व-शुक्लादीनाम् । तदुक्तं

पाचकत्वादिभिरिति । (कै)

“आदिना”ङ्गत्वादि । “पाकत्वादिभिः” इति पाठान्तरम् ॥
अत्र “आदिना” गमनत्वादि ॥

विरुद्धेति । (कै)

परस्परमित्यादि । एव च पचति भवतीत्यादेर्यत्कर्तृका पचि क्रिया तत्कर्तृका सन्नेति बोधः । एव च भवत्यर्थपचत्यर्थयोरेकाधि-

च क्रिया यत्र खलु सैव क्रिया तत्र कथम् । भवेदपि भवेत् । स्यादपि स्यादिति । अत्राप्यन्यत्वमस्ति । कुतः । कालभेदात् साधनभेदाच्च । एकस्यात्र भवतेर्भवति साधनं सर्वकालञ्च प्रत्ययः । अपरस्य बाह्यं साधनं वर्तमान-कालञ्च प्रत्ययः ॥ यावतात्राप्यन्यत्वमस्ति पचादयश्च क्रिया भवति क्रियाया

पदिकेनाभिधीयन्ते । शब्दान्तरेण तु तेषामवस्थान्तरं प्रतिपाद्यते । मातेति । मा । मातृत्वं पुत्रजन्मना भाव्यते । सर्वश्चेति । मा । पाठाश्रये समानशब्दानां प्रसङ्गः कर्तृसाधने भावशब्दे वृक्षादीनां प्रसङ्गः । कर्मसाधने

सूत्राननुगुणत्वात् । वृत्तद्धितसमासैः सङ्ख्यायां अनभिधानात् तदभिहिते-ऽपि तृतीयाप्रसङ्गाच्च । न च वृत्त्यनभिधानमेव कर्तुरनभिधानमिति वाच्यम् । भावार्थलकारेऽपि कर्तृरिप्रथमापत्तेरिति दिक् । स्यादेतत् । अस्तिभवतिवि-

(अ १। पा ३। आ १)

(भूवादयो धातव । १। ३। १।)

करणवृत्तिलमेव भवति पचत्यो सामानाधिकरण्यमिति भाव ॥

ननूक्तेन सामानाधिकरण्येन भावपदार्थस्यायुक्तप्रायत्वात्

क. पुनरिति (भा)

प्रश्नोऽनुपपन्नोऽत आह

यदीति ॥ (भा)

भवतेरर्थ इत्येतावता सिद्धे स्वपदेति व्यर्थमत आह

स्वेति । (भा)

न च धातूनामनेकार्थत्वात् धातुर्न कापि लाक्षणिक इति वाच्यम् । अनुपपत्तिप्रतिसम्भानापूर्वकप्रतीतिविषयार्थमादायैवानेकार्थत्वस्वीकारात् । यस्तु अनुपपत्तिप्रतिसम्भानपूर्वकप्रतीतिविषयो यथा भूधातोर्गमनादिस्तत्र लक्षणेवेत्याशयात् । क्रियावाचकत्वं च क्रियाबोधकत्वमेवेति बोध्यम् ॥

कार्थो भवन्तीत्यस्वय कर्तृसाधन । भवतीति भाव इति कि कृत भवति । विप्रतिषिद्धाना धातुसञ्ज्ञा सिद्धा भवति । भवेत् विप्रतिषिद्धाना धातुसञ्ज्ञा सिद्धा स्यात् प्रातिपदिकानामपि प्राप्नोति । वृद्धं वृद्ध इति कि कारणम् । एतान्यपि हि भवन्ति ॥ एव तर्हि कर्मसाधनो भविष्यति । भाव्यते य

मात्रादीनामित्यर्थ । इदानीं समाधानमाह “पठिष्यतीति” । भा । पठितानामेव भाववचनाना धातुसञ्ज्ञा नान्येषामित्यर्थ । अस्वयमिति । भा । भवतीति भूरिति कर्त्तरि क्तिबन्ति न तु कर्मणि । अर्थस्त्वभिन्न एव । यो हि भवति स एव भाव्यते नान्य । नेदमिति । भा । वृद्धिशब्दस्य

द्यतिषु क्रियावाचित्वमव्याप्तम् । न हि तत्रोत्पाद प्रतीयते । एव तिल्लता वधि तथा जायत उत्पद्यते इत्यत्राप्यव्याप्ति । उत्पत्तिर्हि आद्यक्षयसम्बन्ध ।

प्रकरणादीति । (कै)

तेन तत्प्रापेचप्रतीतिकपराभवादर्थनिरास । भवनलक्षणभावस्य सत्तारूपत्वात् सत्तायाश्च केवलान्वयित्वेन सर्वसाधनाधिकरणतया “भाववचन” इति लक्षण न काप्यव्याप्तमिति उत्तरभाष्यतात्पर्यम् ॥ ननु अवयवविभागानुकूलव्यापारवाचिना भिदादीना कथमभाव-वचनतेत्यत आह

विनाश इति । (कै)

तत्र घटादेर्नाशो भेदपदेन रज्जादे सच्छेदपदेन इति शब्द-शक्तिस्वभावादवगन्तव्यम् । विनाशकाले सत्ताया अभावान्न तेन तस्या सामानाधिकरण्यमिति भावः ॥ दोषान्तरमाह

पचादीनां चेति ॥ (भा)

भाष्ये

स भाव इति । क्रिया चैव हि भाष्यते स्वभावसिद्ध तु द्रव्यम् । एवमपि भवेत् केषां चित् न स्यादयानि न भाष्यन्ते । ये त्वेते सम्बन्धिग्रन्थास्तेषां प्राप्नोति । माता पिता भ्रातेति । सर्वथा वयं प्रातिपदिकपर्युदासान्नुच्य-महे । पठिष्यति ह्याचार्यो भूवादियाठ प्रातिपदिकाण्यपयत्यादिनिवृत्त्यर्थं

मङ्गलार्थस्य प्रयुक्तत्वादकारो मङ्गलार्थो नोपयुज्यते । भूवमिति । भा । जायमानमर्थं येऽभिदधति ते धातव इत्यर्थः । भवतिरत्र जन्मवाचो गृह्यते न तु सत्ता वाचोति सिद्धार्थाभिधायिना सत्ता न भवति । शिष्ये इति ।

तदनुकूलव्यापारश्चोत्पादना । तदनुभवस्वास्त्यादिभ्यो नास्त्येव । अत एव किं करोतीति प्रश्ने पन्नतीत्यादिवदस्तीति न प्रतिब्रुवत इति चेत् उच्यते । अस्तीत्यादे स्वरूपधारणं करोतीत्यर्थः । धारणं चोत्तरकालसम्बन्धः । तथा

क्रियावचने धाताविति । (भा)

१“क्रियावचनो धातु”इति लक्षणनिरूपणावसरे यथा निदर्शितं न तथा “भाववचनो धातुरिति” लक्षणावसरे पचादीनां भवतिना निदर्शित इत्यर्थः । तथा हि न सामान्यविशेषभावेन पचादेर्भवतिना सामानाधिकरण्यम् । किं करोति पचति । किमकार्षीदपाचीत् । किं करिष्यति पच्यति । किं कुरुत पचत इतिवत् । किं भवति पचति किं भविष्यति पच्यति इत्यादेरप्यापत्तेः । यतस्तु न प्रश्नोत्तरभावेन सामानाधिकरण्यम् । यतश्च पचतौ भिन्नभिन्नवचनाद्यन्तेऽपि भवतेरेकरूपत्वम् अतः पच्यर्थो भवते कर्त्रैव पचति यद्भवतीति वाक्यार्थात् । भवतिर्भूधात्वर्थः । करोति कृधात्वर्थः । धात्वर्थनिर्देशोऽपि यजतिषु ये (यजामहम् इ। क) यजामहे करोतीतिवत् शिप् वर्त्तमानकालं चैकल्यं चेति प्रश्नविषयत्वं विना चेत्यपि बोध्यम् ।

१ अत्रैवाग्रे उक्तं भगवता । तथाहि—

“अथ यद्येव क्रियावचनो धातुरित्येष पक्षः” ॥

इति । यावता पठिष्यति पचादयश्च क्रिया भवतिक्रियायां कर्त्र्यो भवन्तीत्यस्त्वय कर्तृसाधनम् । भवतीति भाव इति । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गम्यते । एतेनैवाभिहितं सूत्रेण “भूवादयो धातव” इति ।

भा । भावार्थाभिधायित्वात् प्रत्ययस्य धातुसंज्ञा प्रसङ्गादात्वं प्राप्नोति । तद्वि अनेमिचित्तिकं श्रिति तु प्रतिषिध्यते । एकारोच्चारणं तु यदा कर्त्तृकर्मणोर्लकारस्तदर्थम् । पाठस्तु न तावदस्य मनसि वर्त्तते । इतरेतराश्रय

सत्यपि करोत्यर्थे धात्वर्थान्तर्गतेन धारणेनैव भाष्यकाङ्क्षायां पूरणात् जीवति नृत्यत्यादिवदकर्मकता क्रिया हि व्यापारव्यधिकरणैवोत्पत्ति

(भूवादयो धातव । १। ३। १।)

(अ १। पा ३। आ १)

“भवतिरेकत्वमनुवर्तते” इत्युक्त्या क्रियायां सङ्ख्यान्यय दर्शयति ।
 एव “पचादीना सर्वाणि वचनानि” इत्यनेनापि । तत्र वचन
 सङ्ख्या । नचैव पठ्यति भवति इति कथ प्रयोग । भविष्यत् पाके
 वर्त्तमानसत्ताश्रयत्वासम्भवात् इति वाच्यम् । भूत्भविष्यतोरपि
 सूक्ष्मावस्थामालम्ब्यसत्ताया वर्त्तमानत्वाच्चेतेरिति भाव । करोते
 पचादिसर्वपुरुषानुवर्त्तकत्त किं करोषि पचामीत्यादौ व्यभि-
 चरितमत आह

किं करोषीति । (कै)

करोते सामान्यविशेषभावेन पचादिस्वनुवर्त्तितर्द्धेधा । पचादि-
 समानपुरुषान्ता अनुकूलतद्विपरीतपुरुषान्ता चेति । द्विविधापि
 सा सर्वपदेन सगृहीतेत्यर्थ ॥

न हि भवतीति । (कै)

ननु य पठ्यति स भविष्यतीत्यभिप्रायेण भविष्यति पठ्यतीति
 प्रयोग कथ नेति चेत् न । आख्यातस्य क्रियाप्रधानत्वात् । उक्त

कथम् । नेदमादिग्रहणम् । वदेरयमौणादिक इज् कर्तृसाधन । भुव
 वदन्तीति भूवादय इति ॥ भाववचने तदर्थप्रत्ययप्रतिषेध । वा । भाववचने
 धातौ तदर्थस्य प्रत्ययस्य प्रतिषेधो वक्तव्य । शिष्य इति । किञ्च स्यात् ।

चेति । भा । प्राक् शास्त्रव्यापारात् समुदाय एव नास्ति कुतोऽन्वयव्यति-
 रेकाभ्यामर्थस्य प्रविभागस्तस्मिन्स्थासति भाववचनापरिज्ञात्वात् धातुत्व न
 व्यवतिष्ठते इत्यर्थ । सिद्ध त्विति । भा । व्यवस्थिता एव पचत्वादय

रुच्यते । अत एव तत्र घटादीना कर्मता । परसमवेतव्यापारफलीभूतो-
 त्यन्तिशालित्वात् । जनिप्रभृतिभिस्तु व्यापारसमानाधिकरणैवोच्यते । अत

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

३६३

(अ १। पा ३। आ १)

(भूवादयो घातव । १। ३। १ ।)

सामानाधिकरण्यमपि न भाववाचकतासाधक यथा शुक्लादीना
रूपवाचकत्वेऽपि न रूपत्ववाचकता तद्वत् । एव पाकत्वेन सत्ताया
सामानाधिकरण्येन पचे तद्वाचकत्वेऽपि न सत्तावाचकत्वमिति
बोध्यम् । किं च उक्तोऽर्थोऽपि न पचतीत्यनेनैव तत्कर्तुर्वर्तमान-
सत्त्वावगत्या भवतीत्येवानुपयोगात् तद्वच्च्यति भाष्ये

पचादयः क्रिया (भा)

इत्यादि ॥

कथं सम्बन्ध इति । (कै)

किं सम्बन्धमूलिका इय युक्तिर्वाक्प्रयोगोऽयमिति भाष्यार्थ
इति भाव ॥

एषैषेति (भा)

दिरुक्ति कथमत आह

१ सामानाधिकरण्यमपि च । इ ॥

अग्नितीत्यात्व प्रसज्येत (६। १। ४५) । तद्धि धातोर्विहितम् ॥ इतरे-
तराश्रय च प्रत्यये भाववचनत्व तस्माच्च प्रत्यय । वा । इतरेतराश्रय च
भवति । केतरेतराश्रयता । प्रत्यये भाववचनत्व तस्माच्च प्रत्यय । उत्पन्ने
समुदाया सहस्रार्थाभिधायिन केवल समुत्पेक्ष्योत्पेक्ष्य प्रक्रियायामर्थ-
विभाग स शब्दविभागश्चापोद्भियते इत्यर्थ । अनाश्रित्येति । भा । पार-
मार्थिक नाश्रीयते परिकल्पित त्वाश्रीयते एव । तत्त्वतो हि शब्दान्तरा-
ण्येवार्थान्तरेषु प्रयुज्यन्ते । प्रथमभावग्रहण चेति । तदर्थप्रत्ययपरिहारो-
ऽवाकमकता तेषाम् । सोत्पत्त्यनुकूलव्यापारभाजामपि सूक्ष्मरूपापन्नवटा-
दीना परसमवेतत्वघटितकर्मताविरहात् । उक्तं च हरिणा,—

यैषेति ॥ (कै)

साध्यसाधनभावः । (कै)

क्रियाकारकभावः ॥

तथा प्रयोगदर्शनादिति । (कै)

ज्योतिष्ठोमेन यजेत इत्यादावपि ज्योतिष्ठोमेन इत्यस्यैव
करणत्वेनान्वयो न तु धात्वर्थस्य इति मत मञ्जुषाया विधिवादे
निरूपितम् । यद्वा तस्य करणत्वेन न धात्वन्तरार्थोऽन्वय इति भावः ॥
यत्कर्तृका पचि क्रिया तत्कर्तृका सत्ता इति बोधे तु पच्यन्ति
भवन्तीत्यादेरप्यापत्तिरिति बोध्यम् ॥

यच्च खल्विति (भा)

भाष्ये । एकस्या एव कर्तृत्व तन्निरूपकत्वं च न युक्तमिति भावः ॥

भवेदपि भवेदिति । (भा)

अपि भवेदिति यत्तद्भवत्वित्यर्थः ॥ नन्वन्यत्वस्य कालभेदजन्य-
त्वाभावादनुपपन्नमेतदत आह

१ “यच्च तु खल्विति” इति काशीस्थभाष्यपुस्तके ॥

हि प्रत्यये भाववचनत्वं गम्यते स च तावद्भाववचनादुत्पाद्यः । तदेतदितरे-
तराश्रय भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते ॥ सिद्धं तु नित्यशब्द-

ऽयम् । प्राथम्यस्यापेक्षिकत्वात् एच्छति । कुत इति । भा । पुत्रौयतीति ।
नात्र प्रथमोच्चार्यमाण एजशब्दो भावमाह “सनाद्यन्ता धातवः”
(३ । १ । ३२) इत्यस्य प्रत्याख्याने ऽयं दोषः । सिद्धेति । भा । प्रथम

“आत्मानमात्मना विभ्वदस्तीतिव्यपदिश्यत” । इति ॥

अन्येषाञ्च,

स्वाभाविकमिति । (कै)

‘ज्ञानहेतुत्वे तद्धेतुलोपचार इति भाव ॥ ननु “भवेदपि भवेद्”
इत्यस्य देवदत्तस्य सत्तासम्भाविता इति यत्तद्भवेद् भवत्वित्यर्थ ॥
लिङा अपिना च सम्भावना प्रतिपाद्यते । अपरोक्षे लिङ् प्रार्थने ।
एव च तयो कालाग्रे उदासीनत्वाद्वर्त्तमानकाल इत्ययुक्तमत आह

अपि भवेदिति । (भा)

“सत्ता वर्त्तमाना” इत्यस्य सम्भावितेति शेष । यद्यपि उदा-
सीनकाले लिङ् तथापि क्रियानियमेन कालाकाङ्क्षासत्त्वात् प्रकर-
णादिवशेन तत्तत्कालविशिष्टक्रियावगति अत एव “माङि लुङ्”
(३।३।१७५) आदे सर्वलकारापवादत्वव्यवहार । एव च “न
हि भूतभाविनोऽस्मादृशी प्रतीतिर्यादृशी वर्त्तमान” इति न्यायेन
सम्भावना लिङन्तप्रतिपाद्यस्य वर्त्तमानत्वमिद्धि । तदाह

तथा भूता हीति ॥ (कै)

१ तद्ज्ञानहेतुत्वे । क ॥

त्वादनाश्रित्य भाववचनत्व प्रत्यय । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । नित्या शब्दा ।
नित्येषु च शब्देऽस्वनाश्रित्य भाववचनत्व प्रत्यय उत्पद्यते ॥

प्रथमभावग्रहणं च । वा । प्रथमभावग्रहणं च कर्त्तव्यम् । प्रथम यो

आद्यो भावो प्रथमेनापि क्यचाभिधीयते न तु द्वितीय । अभिधानत इति ।
भा । अन्येनानभिहित भाव य आह स धातु । शिष्ये इत्यत्र तु
प्रकृत्यभिहित भाव प्रत्यय आहिति न तस्य धातुसंज्ञाप्रवृत्ति । यथा

“अस्त्यादावपि धर्म्यं भाव्येऽस्त्येव हि भावना ।

अन्यत्राशेषभावात्तु सा तथा न प्रकाशत” । इति ॥

भवेदित्यस्याः सत्ताया इति । (कै)

प्रार्थनालिङन्तार्थाया इत्यर्थ । सम्भावनाविषयवर्तमानसत्ता-
कर्तृका प्रार्थमाना सत्तेति बोध ॥ नन्वेवमपि प्रार्थना लिङन्ता-
र्थस्य कथं सर्वकालत्व प्रार्थनाया भविष्यद्विषयतया तद्विषयसत्ताया
भविष्यत्प्रतीतेरिति चेन्न । ग्रान्तो रोगो इति श्रुते पुनरनुत्पत्ति-
ध्वननायैकेन श्रुतिव्यतीत्युक्ते सवादायापरेण श्रुत्यतीत्युक्तेऽनौत्तरा-
पायश्रुत्युत्तु इति प्रयोगदर्शनेन प्रार्थनाविषये सर्वकालत्वाभि-
मानात् भाष्ये

स्यादपि स्यादिति । (भा)

अत्र सर्पिष इत्यध्याहारेण पदार्थद्योतकत्वाद् अपे^१ कर्मप्रवच-
नीयत्वेन षत्वाभाव ॥ तदेवमत्र लक्षणे भिदादिष्वव्याप्तिर्भवति
सामानाधिकरण्याभावात् पचादाव्याप्तिश्च इति दूषणद्वय स्थितम् ॥

१ अ १ । पा ४ । सू ६६ ॥

भावमाहेति । कुत पुन प्राथम्यं किं शब्दत आहोस्विदर्थत । किं चात ।
यदि शब्दत सन्नादीना धातुसञ्ज्ञा न प्राप्नोति । पुत्रौयति वस्त्रौयतीति ।
अथार्थत सिद्धा सन्नादीना धातुसञ्ज्ञा स एव तु दोषो भाववचने तदर्थप्रत्य-
प्रथममय राजान पश्यतीत्यस्यायमर्थो यदन्येनादृष्ट पश्यतीति तद्येहापि
प्राथम्यमभिधानक्रियापेक्षमाश्रीयते अन्येभ्यो भावाभिधायिभ्यो य प्रथम
भावमाहेति । सुमध्यम इति । भा । द्वौ शब्दार्थपक्षौ दृष्टत्वापरित्यज्यो-
पादीयमानमभिधान मध्यममिति व्यपदिश्यते । तदेव निर्दोषत्वाच्छोभनत्वेन

तथा पक्षौ विक्लिप्तौ च विक्लिप्तिर्यद्यपि साधारणी तथापि पक्षौ
व्यापारव्यधिकरणा विक्लिप्तौ तु तत्समानाधिकरणा सेति सकमकाकर्मक-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ३६७
(अ १ । पा ३ । आ १) (भूवादयो धातव । १ । ३ । १ ।)

कर्त्तव्यो भवन्तीति (भा)

इत्यस्यानुपपन्न “भाववचनो धातु” इति लक्षणमिति शेष ।
भवति सामानाधिकरण्याभावेन भाववचनत्वाभावादिति भाव ॥

अस्त्विति । (भा)

अथ तदुद्धरति

विप्रतिषिद्धानाम् (भा)

इत्युपलक्षण पचादौनामपि ॥

भेदादयोऽपीति । (कै)

जन्मवाचो भवति । तेन ध्वसस्यापि जायमानत्वान्नाव्याप्तिरिति
भाव । अन्योन्याभावोऽपि तत्तदस्तु जन्मना जन्य एवेति तद्वाचक-
भेदशब्दसिद्धिवोद्धा ॥

एतानि (भा)

इति नपुसकमयुक्तम् उपक्रान्ताना पुस्त्वादत आह

यप्रतिषेध इति । एव तर्हि नैवार्थतो नापि शब्दत । अभिधानत । सुमध्यमे-
ऽभिधाने य प्रथम भावमाह ॥ इह य एव भाववचने धातौ दोषस्त एव
क्रियावचनेऽपि । तत्र त एव परिहारा । तत्रेदमपरिहृतमस्ति भवति विद्य-
तीना धातुत्वमिति । तस्य परिहार । का पुन क्रिया भवान् मत्वाहास्ति-
विशेष्यते । चिकीर्षतीत्यत्र करोत्यर्थोपसर्जनामिच्छामन्येनानभिहित्वा सन्
प्रत्यय आहेति प्रवर्तते धातुसञ्ज्ञा । अत्र पक्षे यथा शिष्य इति प्रत्ययस्य
धातुसञ्ज्ञा न भवति तथा स्वार्थिकानामायादौनामपि न प्राप्नोति गोपायति
विभाग । न हि धात्वर्थभूतफलशालित्वमात्र कर्मत्व किन्तु व्यापारवैयधि-
करण्यमपि फले पेष्यते । यत्तु किं करोतीति प्रश्ने इत्यादि । तदसिद्धम् ।

एतदिति ॥ (कै)

ननु कर्मसाधनेऽपि वृत्तादिषु दोषोऽपरिहृत एव इत्यत आह
तेन साध्यमानेति । (कै)

साध्यावस्थापन्नार्थवाचिनामित्यर्थ ।

कृतता (कै)

घटमकार्षीद् इत्यादौ ॥

क्रियमाणता (कै)

घट करोतीत्यादौ ।

कर्तव्यता (कै)

घट करिष्यतीत्यादौ ॥

सिद्धरूपाण्येवेति । (कै)

स्वभावेन शब्दशक्तिस्वभावेन सिद्ध सूक्ष्मरूपेण सिद्धावस्थमेव
द्रव्य शब्दवाच्यमिति भाष्याच्चरार्थ । अत एव तस्य क्रियाकाङ्क्षा
भवति विद्यतीना धातुसञ्ज्ञा न प्राप्नोतीति । किं यत् तद्देवदत्त कसपाख्या
पाणिनौदनं सुहृन् इति न ब्रूम कारकाणि क्रियेति । किं तर्हि । कारकाणां
प्रवृत्तिविशेष क्रिया । अन्यथा च कारकाणि शुष्कौदने प्रवर्तन्तेऽन्यथा च
कामयते इति । तदर्थं “सनाद्यन्ता धातव” (३ । १ । ३२) इति
पठितव्यमेव इहेति । भा । तदर्थप्रत्ययप्रतिषेध इतरेतराश्च च । प्रथम-
भावग्रहणं च सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति च । केवलं प्रथमभावग्रहणं
मपनीयं प्रथमक्रियाग्रहणं वेति क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् । तच्चेदमिति । भा ।
आसन्नविनाशं कश्चिदुद्दिश्य किं करोतीति प्रश्ने अस्तीत्युत्तरस्य सर्वसम्भ-
वत्वात् । इतरत्र तु सुस्थतया निश्चिते किं करोतीति प्रश्नं पाकादिवि-
शेषगोचर एव इत्यवधारणादस्तीति नोत्तरम् ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

३६६

(अ १। पा ३। आ १)

(भूवादयो धातव । १। ३। १।)

यद्यपि क्रिया तथापि सा शब्दशक्तिस्वभावात् स्वरूपेण साध्यतयैव प्रतीयत इति बोध्यम् ॥

मातृत्वमिति । (कै)

मात्रादिशब्दजनकस्त्रीत्वादौ शक्त्यजनकत्वस्य च जन्यनिरूपित-
त्वमित्यभिमान ॥ भाष्ये

पठिष्यति हि (भा)

इत्यस्य हि शब्दात् पूर्वाक्तशङ्कोपपादकत्वभ्रम वारयति

इदानीमिति ॥ (कै)

समानशब्दातिप्रसङ्गवारणायाह

भाववचनानामिति ॥ (कै)

मासौदने । यद्येव सिद्धास्तिभवतिविद्यतीना धातुसञ्ज्ञा । अन्यथा हि कार-
काण्यस्तौ प्रवर्तन्तेऽन्यथा हि त्रियती ॥ *षड् भावविकारा इति ह

किं करोतीति प्रश्नेऽस्यादिभि प्रतिवचनाभावादक्रियावचनत्वमेषामिति
मन्यते । यच्चाप्युक्तमिह सर्वेषु साधनेषु सन्निहितेषु कदाचित् पचतीत्ये-

एतेन

“यावत् सिद्धमसिद्ध वा साध्यत्वेनाभिधीयते

आश्रितक्रमरूपत्वात् सा क्रियेत्यभिधीयते”

इत्यपि व्याख्यातम् । पूर्वापरौभावापन्नानेकक्षयविशिष्टस्योत्पत्तिरा

* भावप्रधानमाख्यात सत्वप्रधानानि नामानि तद्यत्रोभे भावप्रधाने
भवत पूर्वापरौभूत भावमाख्यातेनाचष्टे व्रजति पचति इत्युपक्रमप्रभृत्य
पवर्गपर्यन्त मूर्त्त सत्त्वभूत सत्त्वनामभिर्ग्रज्या प्रक्तिरित्यद इति सत्त्वाना-
मुपदेश । निरु-नैषण्डिका पूर्वषट् — अ १। पा १। ख १ ॥

कर्त्र्यो भवन्ति (भा)

इत्यत

अस्त्वयं कर्तृसाधनो भवतीति भाव इति (भा)

न कश्चिद्दोष इत्यर्थो भाष्यस्य सूत्राक्षरैरस्य सङ्ग्रह दर्शयति

भूरिति कर्तरीति ॥ (कै)

अर्थस्त्वभिन्न एवेति । (कै)

एव च कर्तृसाधनकर्मसाधनयोरविशेष फले दोषवारणमपि
सम न्यायप्राप्तस्य “कर्तृसाधन” इति स एवास्त्वित्याशय ॥ भाष्ये

किं वक्तव्यमिति (भा)

भाववचना

भूवादयो धातव इति (भा)

किं वक्तव्यमित्यर्थ ॥ भाष्ये

स्माद् भगवान् वार्ष्णायणिः । जायतेऽस्ति विपरिणामते वर्द्धते-
ऽपक्षीयते विनश्यतीति । सर्वथा स्थित इत्यत्र धातुसंज्ञा न प्राप्नोति ।

तद्भवति कदाचिन्नेति तदस्यादिषु नास्ति । न ह्यस्तीति कदाचिद्भवत्यपि तु
सर्वदेति पाकादिभिर्वैधर्म्यम् । यथा च पचतितराम् इति । प्रकर्षो भवति

त्मास्तीत्यादावपि सुलभैवेति भाव । पचत्यादावपि हि अग्निश्रयणादिरध
श्रयणान्तो व्यापारकलाप क्रिया । अत एव तस्य युगपदसन्निकर्षात्

षड्भावविकारा भवन्तीति वार्ष्णायणि । जायते अस्ति विपरिणामते
वर्द्धते अपक्षीयते विनश्यतीति । जायत इति पूर्वभावस्यादिमाक्षये नापह-
भावमाक्षये न प्रतिषेधति अस्तीत्युत्पन्नस्य सत्त्वस्यावधारण विपरिणामत

औणादिक इति (भा)

वाङ्मलकादिति भाव ॥

वृद्धि शब्दस्येति (कै)

मध्यमङ्गलस्य “शिवग्रमरिष्टस्य करे” (४। ४। १४३) इत्यादिरेव सिद्धत्वेनेदं नातीवोपयुज्य इति भाव ॥

जायमानमिति । (कै)

तत्त्वेन प्रतीयमानमित्यर्थः । एव वदतानेन प्रातिपदिक-निमित्तार्थपाठो नाश्रितः । वृद्धादीनामुत्तत्वेनाभावात्तव व्यावृत्ति-सिद्धेरिति सन्धानं शङ्कते भाष्ये

भाववचने (भा)

इत्यादि ॥

वाङ्मो ह्येतेभ्यस्तिष्ठति । एव तर्हि क्रियाया क्रियानिवर्तिका भवति इत्य-
द्रव्यस्य निवर्तकम् । एव हि कश्चित् कश्चित् पृच्छति । किमवस्थो देवदत्तस्य

नैवमस्तिरामिति । किं यत्तद् इति । भा । यत्तच्छब्दाभ्यां कारकवैचित्त्य-
निदर्शयते । प्रवृत्तिविशेष इति । भा । सर्वा प्रवृत्तिः प्रवृत्त्यन्तराद्भिद्यते इत्यस्येव

प्रत्यक्षता । किन्तु एकैकस्याधिश्चयणादिव्यापारस्य क्रमेणानुभवे सति
मनसा सङ्कलना क्रियते । तदुक्तं भाष्ये । क्रिया नामेयमत्यन्तापरिदृष्टा

इत्यप्रच्यवमानस्य तत्त्वादिकारं वर्द्धते इति स्वाङ्गाभ्युच्चय साधौगिकानां
वार्थानां वर्द्धते विजयेनेति वा वर्द्धते शरीरेणेति वा उपक्षीयत इत्येतेनैव
व्याख्यातं प्रतिबोम विनश्यतीत्यपरभावस्यादिमाचष्टे न पूर्वभावमाचष्टे न
प्रतिषेधति । निरु-नैघ-पूर्वषट्-अ १। १ पा । ख ३ ॥

प्रत्ययस्येति । (कै)

प्रत्ययान्तस्य त्वपदेशाभावाद् धातुत्वेऽप्यात्वाप्राप्तेरिति भाव ॥

१“अग्नितीति” १पर्युदासेन अग्निं परत्वाभावादात्वाप्राप्तिरत आह
तद्धीति ॥ (कै)

भाष्ये

तद्धि धातोरिति । (भा)

“आदेच” (६ । १ । ४५) इत्यत्र २“धातो ” इति सम्बध्यते

१ आदेच उपदेशेऽग्निति (६ । १ । ४५) इति सूत्रे ॥

२ “अथवा पुनरस्तु पर्युदास” इत्यादिना तत्रैवोक्त (६ । १ । ४५)

भगवता ॥

३ धात्वधिकारात् प्रातिपदिकस्याप्राप्ति । वा । धात्वधिकारात् प्राति-
पदिकस्यात्वं न भविष्यति । धातोरिति वर्त्तते । इत्याद्युक्तं भगवता तत्रैव ।
६ । १ । ४५ ॥

व्याधिरिति । स आह । वर्धत इति । अपर आह । अपक्षीयत इति ।
अपर आह । स्थित इति । स्थित इत्युक्ते वर्धतेऽपक्षीयतेऽपि निवृत्ति-

सर्वस्या क्रियात्वम् । अन्यथेति । भा । शुष्कौदने मन्दप्रयत्नं प्रवर्त्तते मासौदने
तु सवेगेन । यथा च भोजनक्रियाणां परस्परवैलक्षण्यात् प्रवृत्तिविशेषत्व
अशक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुमिति । ऐक्यमपि पारिभाषिकम् ।
एकफलत्वावच्छिन्नत्वात् । उक्तं च,—

“गुणभूतैरवयवै समूहं क्रमजन्मनाम् ।

बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदं क्रियेति व्यपदिश्यते” इति ।

अतोऽप्ये भावविकारा एतेषामेव विकारा भवन्तीति ह स्माह वे
यथा वचनमभ्युद्धितया । नि — नैघण्टु — पूर्वषट् — १ । १ । ख ४ ॥

(अ १। पा ३। अ १)

(भूवादयो धातव । १। ३। १।)

इति वार्तिककृतोऽभिमान इति भाव । भाष्यकारस्तु उपदेशग्रहण-
वलेन तत्र ^१“धातो” इति असम्बन्ध वक्ष्यति ॥ अत्र तु नात्वम्

^१श्रिति नेति (भा)

निषेधेन श्रित्यत्ययपरत्वयोग्य एवैजन्त आत्वप्रवृत्तेरिति बोध्यम् ॥

य विधिप्रतीतिन्यायेनैकारोच्चारणसामर्थात् आत्व न स्यादत आह

एकारोच्चारणं त्विति ॥ (कै)

व्यवस्थिता इति । (कै)

साधुत्वान्वाख्यानमात्रे शास्त्रव्यापारात् प्रागुक्तप्रणाली सर्वापि
सिद्धैवेति नान्योन्याश्रय इति भाव ॥

१ अथापि निवृत्तम् । एवमप्यदोष । उपदेश इत्युच्यत उद्देशश्च प्राति-
यदिकाना नोपदेश । ६। १। ४५ ॥

२ “श्रिति नेति । श्रिति प्रतिषेधे श्रुजुकोरुपसङ्ख्यानम् रयीध्वम्
त्राध्वम श्रिशीते” इत्याद्युक्त (६। १। ४५) तत्रैव ॥

भवंति ॥ अथवा नान्तरेण क्रिया भूतभविष्यदर्शमाना काला व्यज्यन्ते ।
अस्त्यादिभिश्चापि भूतभविष्यदर्शमाना काला व्यज्यन्ते ॥ अथवा नान्यत्

नैवमस्त्यादीनाम् । यद्येवमिति । भा । अत्रापि प्रवृत्त्यन्तरापेक्षयास्त्येव
प्रवृत्तिविशेषरूपत्वमित्यर्थ । अन्यथेति । भा । अस्तावात्मभरणरूपा

तदेव भवत्यादौ क्रियावाचकत्वं सुवचम् । अत एवाभूदस्ति भविष्य-
तीति कालयोग । न हि क्रियात्वं विनासौ सम्भवति । तदुक्तम्,—

“क्रियाभेदाय कालस्तु सङ्ख्यासर्वस्य भेदिका”

इति ॥

“कालानुपातियद्गुणन्तदस्तीति प्रतीयत”

ससृष्टार्थाभिधायिन इति । (कै)

ससृष्टोपस्थापका इत्यर्थ ॥ धातुसञ्ज्ञार्थे भाववचनत्वाश्रितत्वाद्
“अनाश्रित्य” इत्यनुपपन्नमत आह

पारमार्थिकमिति । (कै)

तस्य व्यवहारेण समुदायवृत्तित्वादिति भाव । वार्त्तिककृता
“अनाश्रित्य” इत्युक्तेरिति तात्पर्यम् ॥

परिकल्पितं त्विति । (कै)

भाष्यकृता पूर्वमन्वयव्यतिरेकाभ्या धातुरेव क्रियावाचीत्युक्तेरिति
भाव ॥ च अवणाद्दोषसमुच्चय इति भ्रम प्राप्त वारयति

तदर्थेति । (कै)

वार्त्तिककृता धातोरित्यस्यात्वे सम्बन्धाभ्युपगमात्तदुक्तोऽय परि-
हार इत्यर्थ ॥ ननु स्वभावादेव धातूना प्रथमभाववाचित्वे “कुत”
इति हेतुप्रश्नोऽभङ्गत इत्यत आह

प्राथम्यस्येति । (कै)

पृष्टेनान्यदाख्येयम् । तेन न भविष्यति किं करोति अस्तीति ॥ अथ यद्येव
क्रियावचनो धातुरित्येष पक्षोऽपि भाववचनो धातुरिति किं गतमेत

प्रवृत्तिर्भियतौ तत्त्वाग्ररूपा । उत्पत्तिप्रभृत्याविनाशाच्च सत्तानुषङ्गादस्तीति
प्रत्ययस्य सन्निहितेषु साधनेषूत्पत्तिरवश्य भाविनीति कादाचित्कत्वा-

इति च ॥ भाष्ये तूक्तार्थसाधनाय निरुक्तकारवचनमुदाहृतम् । षड्भाव-
विकारा इति ह स्माह भगवान् वार्थ्यायणिरिति । भावस्य क्रियाया षट्

(अ १। पा ३। आ १)

(भूवादयो धातव । १। ३। १।)

अवधिविषयप्रश्न इति भावः ॥ प्रथमश्चासौ भाववचनश्चेति
विग्रहे प्रथममुच्चार्यमाणं सन्

भावमाहेति । (भा)

अर्थे शब्दतः प्राथम्यं प्रथमस्य भावस्य वचनं इति विग्रहे “ऽर्थतः”
द्वयोर्मध्ये प्रथमं पूर्वकालं भाववचनं इति विग्रहे विस्मृतं पटुवत्
समासेऽभिधानतः स्वयं प्रथमोऽप्रथमो वा प्रथममप्रथमं वा भाव-
मन्येभ्यः पूर्वमाह इत्यर्थादिति बोध्यम् ॥

नाचेति । (कै)

यद्यपि तिङ्पेक्षया ^१क्यजपि प्रथमस्तथापि तस्य गौणं प्राथम्य-
मिति भावः । न च क्यजन्तस्य तिङन्तपेक्षया मुख्यमेव प्राथम्यम् ।
पुत्र इच्छा आश्रय इति अर्थत्रयावभासमानखण्डत्रयस्यैव करणा-
दिति तत्त्वम् ॥ ननु “सनाद्यन्ता” (२।१।३२) इति तस्य धातुत्व-
सिद्धमत आह

सनाद्यन्ता इति ॥ (कै)

१ “क्यजपि” इत्यारभ्य “न च क्यजन्तस्य” इत्यन्तं नास्ति कं पुस्तके ॥

द्वियता सूत्रेणाहोस्तिदन्यतरस्मिन् पक्षे भूय सूत्रं कर्तव्यम् । गतमित्वाह ।
कथम् । अयमादिशब्दोऽस्यैव व्यवस्थाया वर्तते । तद्यथा । देवदत्तादौ न
भावः । प्रकर्षप्रत्ययोऽपि दृश्यते विद्यतेतरमिह धान्यमिति । अत्रैवार्थं
आगममाह “षड्भावविकारा” इति । भा । भावस्य क्रियाया षट्प्रकारा
प्रकारा इत्यर्थः । तेषु च जायतेऽस्तीति पाठात्सर्वक्रियान्वयः सिद्ध इत्यर्थः ।
कैयटस्तु प्रकारान्तरेणापि व्याचक्ष्यौ । भावस्य सत्ताया एते प्रकारा

भाववचनाः (भा)

इति लक्षणे सनाद्यन्तानामप्यनेनैव धातुत्वसिद्धौ तत्सूचमेव
प्रत्याख्येयमिति भाव ॥

क्यचेति । (कै)

लक्षणे भाववचनस्तदन्तश्च गृह्यते इति तदन्तस्य धातुत्वसिद्धि-
रिति भाव ॥

प्रथममयं राजानमिति । (कै)

प्रथममयमेव राजानमित्यर्थ ॥ नन्वस्य पक्षस्यान्यत्वान्मध्यम
इत्युक्तमत आह

द्वाविति । (कै)

उभयास्पृष्टे मध्यस्थ इति व्यवहारात् प्रागुक्तदोषदयास्पृशेनायम्
मध्यम इति भाव ॥

समुपविष्टानाह देवदत्तादय आनीयन्तामिति । त उत्थाप्यानीयन्ते ।
अस्ति प्रकारे वर्तते । तद्यथा । देवदत्तादय आख्या अभिरूपा दर्श-

इत्यर्थ । तेषु चास्ति पठित इति तस्यापि क्रियात्वमित्यर्थ । अथवा
भावस्य सत्ताया एते प्रकारा । सत्तैवानेकक्रियात्मिका साधनसम्बन्धात्

सत्तैवानेकक्रियात्मिका साधनसम्बन्धात् अवसीयमानसाध्यस्वरूपा जन्मादि-
रूपतयावभासत इति । तथा च । जाति समुद्देशेऽपि सम्बन्धिभेदात्
सत्तैवेत्युपक्रमोक्तम्,—

“प्राप्तक्रमविशेषेषु क्रिया सैवाभिधीयते

क्रमरूपस्य संहारे तत्त्वत्वमिति कथ्यत”

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ३७७
(अ १। पा ३। अ १) (भूवादयो धातव । १। ३। १।)

इच्छामन्येनेति । (कै)

एव प्रतीषीषतीत्यादावपि प्रकृत्यर्थातिरिक्ता तद्विषयामिच्छा-
मन्येनाभिहितामेव सनाहेति बोध्यम् ॥

आयादीनामिति । (कै)

तदन्तानामित्यर्थ ॥ क्रियावचनपक्षे प्रथमभावपदस्थानन्वयान्त
एव परिहारा इत्यसङ्गतमत आह

तदर्थे (कै)

इत्यादि ॥ भिदादीनामपि विभागफलकव्यापारवाचित्वात् क्रिया-
वाचित्वमस्यैव अभावोऽपि सूक्तावस्थसत्तैवेत्यभाववाचिनामपि भाव-
वचनत्वम् भावस्थालीकलाभ्युपगमादिति बोध्यम् ॥ भाष्ये

नचेदमिति (भा)

तत्र

नीया पक्षवन्त । देवदत्तप्रकारा इति गम्यते । प्रत्येक चादिशब्द परि-
समाप्यते । भ्वादय इति च वादय इति च । तद्यदा तावत् क्रियावचनो

अवस्रीयमानसाध्यरूपा जन्मादिरूपतयावभासते । एते च भावविकारा
निरुक्ते निपुन व्याख्याता । इह तु प्रकृतानुपयोगात् व्याख्यायन्ते । सर्व-
थेति । भा । भावविकारपरिसंख्यानस्याप्यपकत्वमित्यर्थ । एव तर्हीति ।

इति ॥ व्यापारविशेषाणा साध्यत्वात् क्रमिकत्वाच्च तदुपहितयास्ये
भवत इत्यर्थ । पाक इत्यादौ तु प्रकृत्या साध्यावस्थाया असत्वरूपाया
उपस्थिति । घञा तु सिद्धरूपाया । उक्त च,—

क्रियाया सिद्धतावस्था साध्यावस्था च कीर्तिता ।

क्रियावचनो धातुः (भा)

इतिलक्षणे क्रियावचनत्वाभावादप्राप्त धातुत्वमख्यादौनामिति भाव ॥

कुतो क्रियात्व तेषामत आह

किं करोतीति ॥ (कै)

नह्यस्तीति (कै)

साधनसन्निधानेऽस्तीति कदाचिद् भवतीति नापि तु सर्वदा भव-
त्येवेत्यन्वय ॥ क्रियास्वरूप शङ्कितैव वाचयितुं पृच्छति भाष्ये

कां पुनरिति ॥ (भा)

तदाशय स्वयमेवोन्नीयाह

किं यदिति । भा

एव हि भुजिकारकस्वेवास्तिकारकस्यापि क्रियात्वमसु का-
चतिरिति भाव ॥ ननु

भुङ्क्ते इति (भा)

यत सा क्रिया इत्यन्वये धात्वर्थक्रियावाद एवोपक्षिप्त स्यादिति

धातुरित्येष पक्षस्तदा भू इत्यत्र य आदिशब्द स व्यवस्थाया वर्तते वा
इत्यत्र य आदिशब्द स प्रकारे । भू इत्येवमादयो वा इत्येव प्रकारा इति ।

भा । अनुमानेन स्थानस्य क्रियात्व प्रतिपादयति । अन्यथा स्थित इत्युक्ते
वृद्धिद्वयनिवृत्तिर्न प्रतीयेत । अथ वेति । भा । क्रियान्तरधर्मसमन्वयेनाख्या-

सिद्धता द्रव्यमिच्छन्ति तत्रैवेच्छन्ति घञ्विधिम् ॥

आख्यातशब्दे भागाभ्या साध्यसाधनवर्चिता ।

प्रकल्पिता यथा शास्त्रे स घञादिष्वपिक्रम ॥

न ब्रूम* (भा)

इत्यादिग्रन्थासङ्गति ॥

देवदत्त इति (भा)

यत् सा क्रिया इत्याद्यन्वये यत्तदो प्रधानपरामर्शित्वहानिरत आह

यत्तदिति । (कै)

क्रियाशस्य प्राधान्येऽपि न तात्पर्यविषयता सर्वनाम्ना गुणपरा-
मर्शकता च दृष्टान्तस्तद्व्यापाराविष्टकारकाण्येव ताभ्या परामृश्येत
इत्यर्थ ॥

कारकवैचित्यम् (कै)

इत्यस्य विचित्राणि कारकाणि इत्यर्थं स्वार्थं व्यञ्जिति बोध्यम् ॥

वैचित्यं च तत्तद्व्यापाराविष्टत्वमेव भाष्ये शङ्किताह

न ब्रूम* (भा)

इत्यादि ॥

यदा तु भाववचनो धातुरित्येष पक्षस्तदा वा इत्यत्र य आदिशब्द स व्यव-
स्थाया भू इत्यत्र य आदिशब्द स प्रकारे । वा इत्येवमादयो भू इत्येव

दौना क्रियात्व प्रतिपाद्यते । घट इत्युक्ते कालविशेषावगतिर्नास्ति । अस्ति
अभूद् भविष्यतीति कालविशेषावगमात् साध्यमानस्य चार्थस्य कालेन

साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना ।

सत्वभावस्तु यस्तस्या स घजादिनिबन्धन ॥

इति लिङ्गसङ्ख्याकारकाद्यन्वययोग्येनावस्थाविशेषेण घजादिभ्य उपस्थि-
तिरित्यर्थ । एतेन “कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशत” (उपपदमतिङ ।
२। २। १६ । इति सूत्रव्याख्यानवासरेऽप्युक्तं भगवता) इति तृतीयाध्याये

प्रवृत्तिविशेष इति । (भा)

स चाख्याद्यर्थं नास्तीति भाव । एतच्चोपलक्षण प्रतिवचनादीना-
मिति तान्युक्तवानुपाध्याय ॥ ननु प्रवृत्तिविशेषस्य क्रियात्वे प्रवर्तते
इत्यत्र क्रियात्वानापत्तिरत आह

सर्वेति । (कै)

पचाद्यपेचया सापि विशेष एवेति भाव ॥ शङ्किताशयमुप-
सहरति

यथा चेति । (कै)

एव चाख्यादौ धातुत्वमिद्विरिति भाव ॥ सिद्धान्याह भाष्ये

यद्येवमिति ॥ (भा)

अन्यथा हीति । (भा)

कारककर्तृकाऽस्तौ वाच्यत्वेन स्थिता प्रवृत्तिरन्यथा इत्युच्यते ॥
तदेवाह

प्रकारा इति ॥ यदि तर्हि लक्षणं क्रियते नेदानीं पाठं कर्तव्यं । कर्तव्यञ्च ।
किं प्रयोजनम् । भूवादिपाठं प्रातिपदिकाण्यपयत्यादिनिवृत्त्यर्थं । वा । भूवा-

योगात् क्रियात्वावसाय । अथ वेति । भा । निज्ञाताया सत्ताया किं
करोतीति प्रश्नासम्भवादस्तीति प्रतिवचनाभाव । न तु क्रियात्वाभावादि-
त्यर्थं । यदा तु प्रत्यासन्नविनाशप्रसङ्गया देवदत्तं किं करोतीति प्रश्नं तदास्ति

भाष्यमपि व्याख्यातम् । “प्रकल्पित” इत्यनेन पदस्फोटस्यैव वास्तवता ध्वन-
यति । साध्यत्वेनेति । अत एव तत्प्रतिकारकतया ओदनादेरन्वय इति
भाव । अत एव भोक्तुं पाशो भुक्ता गमनमित्यादौ तुमुनादयः सिद्धाः ।

आत्मभरणरूपेति । (कै)

स्थूलरूपधारणानुकूलव्यापाररूपेत्यर्थ ॥

म्रियतौ (कै)

तत्त्यागानुकूलव्यापाररूपेति भाव ॥ एव च म्रियत्यपेक्षया प्रवृत्ति-
विशेषरूपतास्येवास्त्यर्थस्येति तात्पर्यम् ॥ पूर्वोक्तदूषणत्रये लक्ष्य-
मुद्धरति

उत्पत्तौत्यादि ॥ (कै)

कादाचित्कत्वाभाव इति । (कै)

अथ चात्मभरणलक्षणसत्तावाच्येव । तदपि कर्त्तरूपे वस्तुनि
विद्यमाने एव वस्तु कादाचित्कताप्रयुक्ता तु साऽस्त्येव । अत एव
भूतभविष्यस्यप्रयोगा सङ्गच्छन्ते । उत्पत्तिरूपसत्तावाचिनि तु
का(दा । क)चित्कताप्यस्त्येव ॥

विद्यतेतराम् (कै)

दिपाठ कर्त्तव्य । कि प्रयोजनम् । प्रातिपदिकाण्यप्यत्यादिनिवृत्त्यर्थ ।
प्रातिपदिकनिवृत्त्यर्थ आण्यप्यत्यादिनिवृत्त्यर्थश्च । के पुनराण्यप्यत्यादयः ।

तावदिति प्रतिवचनं भवत्येव । अथ यद्येवेति । भा । परिस्यन्दापरिस्यन्दरूपतया
क्रियाभावयोर्भेदेनोपन्यासः । तदा वेत्यत्रेति । भा । अदादौनामादौ वा गति
गन्धनयोरिति पठितव्यम् ।

छात्वोऽर्थास्त्वनभिधानाम्नेत्येव प्रारणम् । अत एव क्वाच्चिदृश्यतेऽपि द्विवचनम् ।
द्विरगिवधिरिति सूत्रवार्त्तिकयो प्रयोगात् । सत्त्वभावस्त्विति । अत एव
पाक करोति इत्यादौ कारकत्वेन सान्वेतीत्यर्थः । नन्वेव पश्य मृगो धावती-

इत्यपि कारकगतप्रकर्षारोपेणैव बोध्यम् ॥ भाष्येऽस्यादीना क्रिया-
वाचकत्वे युक्त्यन्तरमाह

षड्भाव (भा)

इत्यादि ॥

क्रियाया इति । (भा)

भावो लीला क्रिया चेष्टा इति कोशादिति भाव ॥ विकार
शब्द प्रकारवाची ॥

अथवेति । (कै)

उत्पत्तिविनाशयोरपि सूक्ष्मरूपेण वस्तुनो भावात्तेषामपि सत्ता-
त्मकत्वमिति बोध्यम् ॥

भावस्य सत्ताया । (कै)

ब्रह्मसत्ताया या एते विकारा क्रियाप्रकारा मायावशात् त इव
भासमाना इति वार्यायण्युक्तेरर्थ ॥

१ “क्रिया” इत्यारभ्य “इत्यादि” इत्यन्त नास्ति क पुस्तके ॥

आणपयति वट्टति वट्टतीति । स्वरानुबन्धज्ञापनाय च । वा । स्वरानुबन्धज्ञा-
पनाय च पाठ कर्त्तव्य । स्वरानुबन्धाच्च ज्ञान्यामीति । न ह्यन्तरेण पाठ
अदादिगणो गणानामादौ । तेन सर्वे धातुपाठसन्निविष्टा गृहीता
भवन्ति । यदि तच्चीति । भा । क्रियावचनो धातुरिति वा भाववचनो
धातुरिति वा लक्ष्णा क्रियते नार्थ पाठेन इत्यर्थ । भूवादपाठ इति । भा ।

त्यादौ मृगकर्त्तृकश्रीघ्नगतेर्दर्शनमिति कर्मता न स्यात् । न च ससर्गमर्थ्या
दयेह कर्मताभानेऽपि प्रकारत्वेनाभानान्नोक्तदोष इति वाच्यम् । एवमपि
पचति भवतीत्यादावसङ्गते । एककर्त्तृका वत्तमाना पचिक्रिया एककर्त्तृका

सत्तैव इत्यादि (कै)

ब्रह्मसत्तैवानेकक्रियाविवर्त्तात्मिका साधनै कारकै सम्बन्धात् अव-
सीयमानसाध्यस्वरूपा जन्मादिरूपतया भासत इत्यर्थः । एतच्च
निरुक्तभाष्ये (निरु-नैघण्टु-पूर्वषट्-१।१) स्पष्टम् ॥

भावविकारेति । (कै)

एव चाव्याप्तिदूषित परिगणन कथमस्त्यग्रे प्रमाण भवेदिति
भावः ॥

अनुमानेनेति । (कै)

षड्भावविकारेष्वभावादक्रियात्वमेव मन्यमान प्रति इत्यादि ॥

अन्यथेति । (कै)

एव च स्थितेरपि अस्थितायामन्तर्भावान्न परिगणनाव्याप्ति-
रिति भावः ॥ तिष्ठतेरेव क्रियात्वे युक्त्यन्तरमिति भ्रम वारयति

क्रियान्तरेति । (कै)

एतन्मूलिकैव “क्रियाभेदाय कालास्त्रि”ति वाक्यप्रदीयोक्ति
कालस्य क्रियामात्रपरिच्छेदकत्वादिति भावः ॥ ननु यद्यस्यादे

स्वरा अनुबन्धा वा शक्या विज्ञातुम् ॥ ये त्वेते न्यायविकारणा उदात्ता

यथा भोक्तुं पाकइति क्रियाश्रयाणि तुसुनादीनि भवन्ति तथा धातुसञ्ज्ञापि
स्यादिति पाकदीना श्रयित्वादीना च प्रातिपदिकाना पाठेनासौ
निवर्त्यते । तथा द्विरुक् पृथग इत्यादीना च क्रियाप्रधानानामव्ययानाम् ।

वर्त्तमाना भवन क्रियेति हि तत्र वाक्यार्थः । तत्र च भवतीति लकारार्थस्य
कर्तुर्देवदत्तकर्तृकपचिक्रिया प्रथमेदेन ससर्गेण विशेष्यत्वस्यावश्यकत्वात् ।

(भूवादयो धातव । १ । ३ । १ ।)

(अ १ । पा ३ । आ १)

क्रियावाचिन् तर्हि किं करोतीति पृष्टेऽस्तीत्याद्युत्तरं कुतो न
इत्यतो भाष्ये

अथवा नान्यदिति । (भा)

अत्र “अथवा” इति यत इत्यर्थे ॥

प्रश्नासम्भवादिति । (कै)

निर्ज्ञातत्वेन सत्ताविषयप्रश्नासम्भवादित्यर्थे ॥ ननु क्रियाभावयो
रेकार्थतया कथमिह भेदेनोपादानमत आह

परिस्पन्देति ॥ (कै)

आदिशब्दयोर्यवस्थाप्रकारवाचिनोरेकशेष सादृश्यं चान्यानभि-
हितसाध्यावस्थापन्नार्थवाचित्वेनेति नाव्याप्तिः । तत्र वा प्रभृतयो
भूप्रकारा इत्यर्थे वा धातो प्राचीनानां न स्यादित्यत आह

अदादीनामिति । (कै)

“अदिप्रभृतिभ्य” (२।४।३२) इत्यस्य स्थाने “वा प्रभृतिभ्य”
इत्येव पठनीयम् । “अदिप्रभृतिभ्य” इत्यत्र वङ्गब्रीहितत्पुरुषयो-
रेकशेषो वा बोध्यः ॥ ननु व्यवस्थावाच्यादिशब्दान्तर्भावेन पाठ-
स्यापि लक्षणेनापेक्षणीयत्वान्नेदानीमित्ययुक्तमत आह

अननुबन्धका पठ्यन्त एतेषां पाठः शक्योऽकर्तुम् । एतेषामप्यवश्यमागमय

एतेषामपीति । भा । तेषामपाठे निवृत्तिरणावयवादिबत्स्यात् तस्मात्
आगमवयवादिष्वेवा निवृत्तिर्यथा स्यात् तन्मध्ये भा प्रविष्टमित्रिवमर्थस्तेषा-

तथाच देवदत्तवत्यन्निक्रियाया सत्वधर्मो दुर्वारः । अत्राहुः । कर्तृत्वकमत्व
योरनुभववलाद्वा न स्वीक्रियते । कारकान्तराभावमात्रे तु तात्पर्यमिति ।

क्रियावचन इति । (कै)

व्यवस्थावाच्यादिशब्दस्य प्रयोजनप्रश्न इत्यर्थ ॥ ननु भावक्रिया-
पदयो साध्यावस्थापन्नार्थाभिधायित्वात् प्रातिपदिकेषु कथमति-
प्रसङ्गोऽत आह

यथेति ॥ (कै)

भोक्तु भुक्ता इत्यादिप्रातिपदिकव्यावर्त्य बोध्यम् । पाकपदेन
सिद्धावस्थस्य भानात् । भोक्तु पाक (कै) इति प्रयोगोऽपि चिन्त्य
इति

उपपदमतिङ् (पा)

(२।१।१८) इति सूत्रे वक्ष्यते । फल तु पाकादिशब्दे इव अत्रापि
हिरुगिति क्रियान्तराकाङ्क्षादर्शनेनैषा क्रियावाचित्व चिन्त्यम् । अत
एव “तद्धितश्चासर्वविभक्ति” (१।१।३८) इति सूत्रे क्रियामात्र-
विशेषणत्वात् क्रियाप्रधानत्वमेव स्वयमुक्तम् । “प्रिश्ये” इत्यादि-
व्यावृत्तिस्तु अन्यानभिहितक्रियावाचकत्वेन सादृश्यग्रहणाद्बोधा ।
वस्तुत एषा धातुत्वे फलाभाव । न च प्रातिपदिकत्वाभाव । फल
कृदन्तत्वेन तदभावस्य वक्तुमशक्यत्वात् । उभयो सत्त्वेऽपि लिङि-

त्यादिनिवृत्त्यर्थं पाठ कर्त्तव्य । न कर्त्तव्य । शिष्टप्रयोगादाख्यपयत्यादौना

मपि पाठ कर्त्तव्य इत्यर्थ । शिष्टप्रयोगादिति । भा । प्रयुक्तानामिदम-
न्वाख्यान न चाख्यवत्यादय शिष्टे प्रयुज्यन्ते इति नास्ति तेषा शास्त्रेणा-

“आख्यातशब्दे भागाभ्याम्” इत्युदाहृत श्लोकोऽप्येतदभिप्रायक एव । तत्र य
प्रति इत्युत्तरश्लोकानुरोधेनादिति तृतीये स्फुटीकरिष्याम । एतेन अपाक्षी

त्यादाविव परत्वात् सुपामेवोत्पत्तिमिद्धे वार्त्तिके प्रातिपदिकग्रहण
 तु प्रौढ्यैव अत एव तदुदाहरणानुक्तिर्भाष्ये ॥ ननु तेषा सञ्ज्ञार्थं
 पाठ कर्त्तव्य इति वक्तव्ये आणवयत्यादिनिवृत्त्यर्थमसङ्गतमत आह
 तेषामिति । (कै)

पाठाभावे हि तेऽपि आणवयत्यादिवद् बहिर्भवेयुरिति ।
 आणवयत्यादिभ्यो निवृत्त्यर्थो भेदार्थ इति भाष्यार्थ इति भाव ॥

प्रयुक्तानामिति । (कै)

प्रयुक्ताना च सम्प्रति अदृश्यमानपाठानामपि भविष्यतीत्यपि
 बोध्यम् ॥ नन्वेवमपि प्रातिपदिकनिवृत्त्यर्थं पाठ स्यादत आह

एतेनेति । (कै)

इदमुपलक्षणम् । स्वरानुबन्धकार्यमपि शिष्टप्रयोगादेवेति
 बोध्यम् ॥ ननु शिष्टप्रयोगालम्बनेन प्रत्याख्याने शास्त्रवैफल्यमत
 आह भाष्ये

निवृत्तिर्भविष्यति । स चावश्य शिष्टप्रयोग उपास्यो येऽपि पठ्यन्ते तेषामपि
 विपर्ययासनिवृत्त्यर्थं । लोके हि द्वयर्थ्ये कसि प्रयुज्यते दृश्यर्थं च दिशिम् ॥

नुविधानमिति भाव । एतेनैव न्य येन प्रातिपदिकनिवृत्त्यर्थोऽपि पाठो
 नोपयुज्यते न हि पाक्तादय शब्दा धातुविहितप्रत्ययपरालोके प्रयुज्यन्ते ॥

दपाक्षौ पचत पचन्ति पच्यति पच्यत इत्यादावपि भवतीत्यनेन कर्त्तृत्वना-
 न्वयो व्याख्यात । भावी वर्त्तते ध्वस्तोऽस्तीत्यादाविव सूक्ष्मावस्थस्य वर्त्तमान
 सत्तासम्भवात् ॥

(अ १। पा ३। आ १) (उपदेशेऽजनुनासिक इत् । १। ३। २ ।)

स चावश्यमिति । (भा)

एव चाकृतिगणेष्विव तदुपासनावश्यकत्वे किं पाठेनेति भाव ।
ननु तद्वदेव निदर्शनार्थं कतिपयपाठोऽप्यावश्यकता न इत्येव भाष्य-
तात्पर्यादिति दिक् ॥

‘उपदेशेऽजनुनासिक इत् । १। ३। २ ॥

ननूपसर्गभेदे ऽर्थभेदस्यावश्यकत्वात् प्रश्नानुपपत्तिरत आह

उपदेशेति । (भा)

उभावपि धात्वर्थानुवादकावेवेति भाव । येन निवृत्त्यादि-

क्रियासु वच्चीध्वभिसञ्चितो य

पूर्वापरीभूत इवैक एव ।

क्रियाभिर्निवृत्तिवशेन सिद्ध

आख्यात शब्देन तमर्थमाहुः । १ ॥

क्रियाभिर्निवृत्तिवशोपजात

कृदन्त शब्दाभिहितो यदा स्यात् ।

सख्या विभक्त्ययलिङ्गयुक्तो

भावस्तदाद्रव्यमिवोपलक्ष्ये । २ ॥

१ उपदेश इति किमर्थम् । अत्र आ (६। १। १२६) अप । उद्देशे
योऽनुनासिकस्तस्य मा भूदिति ॥ क पुनरुद्देशोपदेशयोर्विशेष । प्रत्यक्ष-
माख्यानमुपदेशो गुणैः प्रापणमुद्देश ॥ प्रत्यक्ष तावदाख्यानमुपदेश ।

(उपदेशेऽनुनासिक इत् । १ । ३ । २ ।)

(अ १ । पा ३ । आ १)

विहितानां मङ्गलम् । आडश्च व्यावृत्तिः स विशेषः क इति प्रश्नार्थं
इत्यन्ये ॥ ननु “आडोऽनुना” (६ । १ । १३६) इत्यप्युपदेश एव
इत्यत आह

अयमिति । (कै)

उच्चारणेन बोधनाभावादित्यर्थः ॥ ननु नास्योद्देश्यत्वमपि
“अङ्गदी”त्यादिवत् वज्रभिर्गुणैः प्रापणं हि तत् । नेह तथानु-
नासिकत्वेनैव प्रापणादत आह

अन्तरतम इति । (कै)

‘तथा च कबन्तत्वदीर्घत्वादिभिरपि प्रापणान्न दोषः ॥

गुणैः (भा)

इत्यत्र वज्रत्वमविवक्षितमिति तत्त्वम् ॥ आख्याने प्रत्यक्षत्वमविशिष्ट-
मत आह

इन्द्रियेति । (कै)

१ अत्र “तथाच इति” प्रतीकोऽस्ति इ पुस्तके । परम् उपलब्धभाष्ये
कैयटे च तथाच इति पाठो नास्ति ॥

तद्यथा अगोक्षाय कश्चिद् गा सकथनि कर्णे वा गृह्यत्वोपदिशति । अयं
गौरिति । स प्रत्यक्षमाख्यातमाह । उपदिष्टो मे गौरिति ॥ गुणैः प्रापण-
मुद्देशः ॥ तद्यथा । कश्चित् कश्चिदाह । देवदत्त मे भवानुद्दिशत्विति । स
इहस्थ पाटलिपुत्रस्थ देवदत्तमुद्दिशति । अङ्गदी कुण्डली किरीटी व्युष्टो
रस्त्रो रत्नवाज्रलोहिताक्षस्तुङ्गनासो विचित्राभरण ईदृशो देवदत्त इति ।
स गुणैः प्राप्यमाणमाह । उद्दिष्टो मे देवदत्त इति ॥ इत् सञ्ज्ञाया सर्व-

(अ १ । पा ३ । आ १) (उपदेशेऽननुनासिक इत् । १ । ३ । २ ।)

यद्यननुनासिकत्वमपि इन्द्रियग्राह्य तथाप्यनुनासिकशब्दप्रति-
पाद्यतावेत्यायामिन्द्रियागोचरमिति भाव ॥

प्रसिद्धेति । (कै)

प्रत्येकसाधारणेत्यपि बोध्यम् ॥ भाष्ये

आख्यातमाहेति । (भा)

कथितमित्यर्थ ॥ एकव्यक्तौ भेदाभावाद् “ईदृश” इत्यसङ्गत-
मत आह

एतैरिति ॥ (कै)

ग्राह्य इति । (कै)

लोके दृश्यमान इत्यर्थ ॥ एतेन बौद्धार्थस्यैव शाब्दबोधेनाल-
मिति दर्शित भाष्ये

इत्संज्ञायामिति । (भा)

उक्तविशेषस्य निष्ठाद्यसङ्गहेणान्नाश्रयणमशक्यमिति भाव ॥ ननु

• हस्तदक्षिणत्वादिक नेतरभेदानुमायक लक्षणमत आह

गुणस्तेनापीति ॥ (कै)

प्रसङ्गोऽविशेषात् । वा । इत्संज्ञाया सर्वप्रसङ्ग । सर्वस्यानुनासिकस्येत्संज्ञा
प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति । अथ अँ अय । कि कारणम् । अवि-
शेषात् । न हि कश्चिद् विशेष उपादीयत एव जातीयकस्यानुनासिकस्येत्
संज्ञा भवताति । अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसङ्ग ॥ किमुच्यते अनुपादो-
यमाने विशेष इति । कथं न नामोपादीयते यदोपदेश इत्युच्यते लक्ष-
णेन ह्युपदेश । सङ्कीर्णवृद्धोपदेशौ । प्रत्यक्षमाख्यानमुद्देशो गुणैश्च
प्रापणमुपदेश ॥ प्रत्यक्ष तावदाख्यानमुद्देश । तद्यथा । कश्चित् क

(उपदेशेऽजनुनासिक इत् । १ । ३ । १ ।) (अ १ । पा ३ । आ १)

भाष्ये “हि” अप्यर्थे इति भावः ॥ क्वचित्तु “लक्षणेनापि हि” इति पाठः । बङ्गल चाविवक्षितमेव । प्रकृतसूत्रे चास्यापि ग्रहणमत एव “निष्ठे”त्यादिभिः सञ्ज्ञाविहितप्रत्ययावधवानामित्सञ्ज्ञाभिद्धिरिति भावः । अत एवात्रैतत्कथनं सफलम् “आदेच” (६ । १ । ४ ५) इत्यादौ तु व्याख्यानात् ‘प्रत्यचमाख्यानमुपदेशः’ इत्यस्यैव ग्रहणमिति बोध्यम् ॥

उपदेश इति । (भा)

अज्ञातज्ञापनं भवतीत्यर्थः ॥ “आचष्टे” इत्यस्य कर्माकाङ्क्षादाह

पूर्वेणेति ॥ (कै)

अध्ययनार्थमिति । (कै)

“इति हेतौ” फलं च हेतुरिति भावः ॥

इषेत्वकमधीष्व (भा)

इत्यादि वाक्यम् “आचष्टे” इत्यन्वयः इत्यन्ये ॥ नन्वित् कार्य्यं • तदकार्य्यत्ववादोऽयुक्तोऽत आह

किदाह । अनुवाकं मे भवानुद्दिशतु इति । स तस्मा आचष्टे । * इषेत्वकमधीष्व । † शनो देवीयमधीष्वेति । स प्रत्यक्षमाख्यातमाह । तद्विष्टो मे अनुवाकस्तमध्येत्येति ॥ गुणैश्च प्रापणमुपदेशः । तद्यथा । कश्चित् क्वचिदाह । ग्रामान्तरं गमिष्यामि पश्यान् मे भवानुपदिशत्विति । स तस्मा आचष्टे । अमुष्मिन् अवकाशे हस्तदक्षिणो ग्रहीतथोऽमुष्मिन् हस्तवाम इति । स गुणैः प्राप्यमाण आह । उपदिष्टो मे पश्या इति । एवमेतौ

* यजुर्वेदसंहिता-प्रथमः ॥

† अथर्ववेदसंहितायाम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ३६१
(अ १। पा ३। आ १) (उपदेशेऽनुनासिक इत् । १। ३। २।)

यदीति । (कै)

अभिमतकार्यत्वाभावपरोऽकार्यं” शब्द इत्यर्थः ॥ नन्वित्
सज्ञाया अनन्तर्यनिमित्तकत्वाभावेनानन्तरलक्षणायामित्यसङ्गतमत
आह

यदेति ॥ (कै)

अनन्तरलक्षणायाम् (भा)

इत्यस्य अनन्तरलक्षणकार्यायामित्यर्थः ॥ ‘शिद्’ इत्यादावनन्तरा-
दिषु वृत्त्यभावेऽपि सौचत्वावृत्तिरिति भावः ॥ ननु तत्रेवे आङ्
इदित्येवाचक्षत् इति चेन्न । विधानसामर्थ्याङ्गोपो माभूत सज्ञा तु
स्यादेवेति भाष्याशयः । एव चात्रोपदेशग्रहणं प्रत्याख्यातम् ।
“अनुबन्धा एकान्ता” इत्यस्यैव न्याय्यताया वक्ष्यमाणत्वात् ॥ “अभ
अं” इत्यस्यापि शास्त्रे विहितस्यानुनासिकत्वादाह

शास्त्रे य उच्चारित इति । (कै)

उच्चारित इत्यध्याहार इति भावः ॥ भाष्ये

शास्त्रमिति (भा)

सङ्गीर्णवृद्धेशोपदेशौ । एव तर्हीत्कार्यभावात् अत्र ईत्सज्ञा न भविष्यति ।
ननु च लोप एवेत्कार्यं स्यात् (१। ३। ६) । अकार्यं लोपः । इह हि
शब्दस्य द्वार्थ उपदेशः । कार्यार्थो वा भवत्युपदेशः अवगमार्थो वा । काव्य
चेह नास्ति । कार्यं चासति यदि अवगममपि न स्यादुपदेशोऽनर्थकः स्यात् ॥
इदमस्तीत्कार्यम् । अथ आँ अठित । अनन्तरलक्षणायामित्यसज्ञाया सत्याम
“आदितश्च” (७। २। १६) इतीट प्रतिषेधः प्रसज्यते ॥ सिद्ध तूपदेशने
ऽनुनासिकवचनात् । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । उपदेशने योऽनुनासिक

(उपदेशेऽजनुनासिक इत् । १ । ३ । २ ।) (अ १ । पा ३ । आ १ ।)

तच्च धात्वादिरूप बोध्यम् । ^१“आदेच उपदेश” इत्यादाविव भाव-
साधनस्याद्योच्चारणरूपार्थकस्य ग्रहणे तु “^२लुट् सदा” “^३निष्ठा”
इति विहितरात्राद्यवयवस्येत् सञ्ज्ञानापत्तिः । यथा कथं चिद्वोध-
नस्य उपदेशत्वे तु अभ्र आम् इत्यादौ दोष इति भावः ॥ तदाह

घञयं करणेति ॥ (भा)

उत्सर्गापवादयोर्विप्रतिषेधायोगादाह

परत्वेनेति ॥ (कै)

पशुः कर्त्ताभिधीयते इति । (कै)

यद्यपि कर्त्तृत्वेनैव कर्त्ता प्रत्ययार्थस्तथापि तत्त्वेनापि पशुरेवा-
भिधीयत इति स उपाधिरित्यर्थः ॥

स्लाघेति । (कै)

गोत्रचरणाद् भावे बुञ् स चेत् स्लाघादिभिरन्वित स्यादिति
सूत्रार्थात् स्लाघादिकं न प्रत्ययेन स्पृश्यत इति भावः ॥ ननु
इनडोऽपि बिधेयतया प्राधान्यात् कथं गुणत्वमत आह

१ अ ६ । पा १ । सू १५ ॥

२ अ ३ । पा ३ । सू १४ ॥

३ अ २ । पा २ । सू ३६ ॥

स इत्सञ्ज्ञा भवतीति वक्तव्यम् । किं पुनरुपदेशनम् । शास्त्रम् । सिध्यति ।
सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथा न्यासमेवास्तु । ननु चोक्तमिदं सञ्ज्ञाया सर्व-
प्रसङ्गेऽविशेषादिति । नैष दोषः । उपदेश इति घञयं करणसाधनम् । न
सिध्यति । परत्वात् ल्युट् प्राप्नोति । (३ । ३ । ११७) । न ब्रूमो “ऽकर्त्तरि
च कारके सञ्ज्ञायाम्” (३ । ३ । १६) इति । किं तर्हि । हलश्च (३ । ३ । १२१)
इति । तत्रापि सञ्ज्ञायामिति वर्त्तते (३ । ३ । ११८) न चैषा सञ्ज्ञा ।

प्रत्ययस्येति । (कै)

आर्थिक गुणत्वमस्तीत्यभिमान ॥ ननु प्रत्ययस्याभिधेयत्वाद्
गुणत्वमित्युक्तम् अनुवाद्यत्वस्य प्राधान्यनियतत्वादिधेयत्वस्य गुण-
नियतत्वादिति मीमांसक शङ्का परिहरति

अपूर्वेति । (कै)

न मीमांसकसमते * प्राधान्यगुणत्वे भगवतोऽभिमते किं तु
शास्त्रसरम्भगोचरत्वतद्गोचरत्वे एवेति भावः ॥ ननु “वाकिना-
दीनाम्” इत्यतश्चकारानुवृत्त्या तद्देवानेन प्रत्ययस्यापि विधेयत्वाद्
गुणत्वमेव इत्यत आह

उदीचामिति । (कै)

नात्र चोऽनुवर्त्तते इति भावः ॥ ननु “गुण कृतात्ममस्कार”
इति न्यायेन गुणस्यापि विशेषणसम्बन्धदर्शनादाह

गुणप्रधानसन्निधौ यचेति । (कै)

१ अ ४। पा १। सू १५१ ॥

प्रायवचनादसञ्ज्ञायामपि भविष्यति । प्रायवचनात् सञ्ज्ञायामेव स्याद्वा
न वा । न ह्युपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणम् । यदि नोपाधे
रुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणम् “कल्याणादीनमिन्द्र (४। १।
१२६) “कुलटाया वा” (४। १। १२७) इन्द्र विभाषा न प्राप्नोति ।
इन्द्रोवात्र प्रधानम् । विहित प्रत्यय प्रकृतस्यानुवर्त्तते (४। १। १२०)
इह तर्हि “वाकिनादीनां कुक्कुच” (४। १। १५८) “पुत्रान्तादन्यतरस्याम्”
(४। १। १५९) इति कुक्कुविभाषा न प्राप्नोति । अत्रापि कुक्कुव प्रधानम् ।
विहित प्रत्यय प्रकृतस्यानुवर्त्तते (४। १। १५७) । एव न चेदमकृत

तद्धितविषय स न्याय इति भाव ॥ ननु कृत्वेति कृञर्थो
विचारस्तत्र पुरुष कर्त्ता प्राप्तौ घञ् इति असमानकर्त्तृकत्वात्
क्वा न प्राप्नोतीत्यत आह

एवं स्थित्वेति ॥ (कै)

१ हलन्त्यम् । १ । ३ । ३ ॥

अन्तशब्दो नान्तावयववाची तद्धितवैयर्थ्यापत्ते । नापि समीप-
पर । अतिप्रसङ्गात् । अत आह

अवसाने इति ॥ (कै)

ननु यदुच्चार्य विरम्यते तत्त्वमन्त्यत्वं न च तन्मध्यगतस्येति कथं
सर्वप्रसङ्गोऽत आह

भवति नोपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणम् इति न च कश्चि-
द्दोषो भवति । एव च कृत्वा घञ् न प्राप्नोति । एव तर्हि “कृत्यल्युटो
बङ्गलम्” (३ । ३ । ११३) इत्येवमत्र घञ् भविष्यति ॥

१ हलन्त्ये सर्वप्रसङ्गं सर्वान्त्यत्वात् । वा । हलन्त्ये सर्वप्रसङ्गः । सर्वस्य
हल इत् सच्चा प्राप्नोति । किं कारणम् । सर्वान्त्यत्वात् । *सर्वो हि हल्
त तमवधि प्रत्यन्त्यो भवति ॥ सिद्धं तु व्यवसितान्त्यत्वात् । वा । सिद्धमेतत् ।

* सर्वोऽपि हल त तमवधि कृतान्त्यो भवति । १ । सर्वो हि हलन्त्यो भवति । २ ।

सर्वो हि हल त तमवधौ कृतान्त्यो भवति । ३ ॥

सर्वस्येति । (कै)

सर्वमपि वर्णमुच्चार्यविरम्यत एव । स्यष्ट चेद १“पर सन्निकर्ष” इति सूत्रे भाष्ये । न च तत परमुच्चारणाभावोऽप्यपेक्षित इति भावः ॥ भाष्ये “सर्वो हि हलन्त्यो भवति” इत्येव पाठः । “तमवधि प्रति” इति पाठे २तत्तद्वर्णाच्चारणानन्तराभावाद्विरामरूपमवधि प्रतीत्यर्थः । “तन्तमवधिहृत्येति” पाठान्तरम् ॥ नन्वेवमन्यग्रहणं व्यर्थमत आह

आदिनिवृत्त्यर्थमिति । (कै)

उपक्रमाभावलक्षक तदिति भावः ॥ न च पूर्वसूत्रे उपदेशशब्दस्य धात्वादिशास्त्रपरतया तस्यैव प्रकृतेऽनुवृत्त्या यत्किञ्चित् समुदायान्त्यकरणेन शङ्कैषानुपपन्नेति वाच्यम् । तस्य स्वरितत्वाभाव इत्याशयात् । व्यवसितपदस्य निश्चितपरत्वभ्रमं वारयति

व्यवसिता इति । (कै)

शास्त्रकृतापरिच्छिन्नत्वेन बोधिता इत्यर्थः ॥

१ अ १। पा ४। सू १०६ ॥

२ तत्तद्वर्णाच्चारणानन्तरभावि विरामरूपम् । क ॥

कथम् । व्यवसितान्यत्वात् । व्यवसितान्त्यो हलित् सञ्ज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । कै पुनर्व्यवसिता । धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशाः ॥

सिध्यति सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं सर्वप्रसङ्गं सर्वान्त्यत्वादिति । नैष दोषः । आह्वय हलन्त्यमित्यञ्जं भवतीति सर्वञ्च हलन्तमवधि प्रत्यन्त्यो भवति तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते । साध्वीयो

धातु- (कै)

इत्यादिवक्ष्यमाणेत्यादि ॥ अवयवानां धातुत्वाभावे युक्तिमाह

अवयवा इति ॥ (कै)

समुदायतन्त्रत्वात् । (कै)

समुदायस्तन्त्रं प्रयोजनं येषां तत्त्वात् ॥ भाष्ये

धातुप्रातिपदिकेति । (भा)

इउण् नदट् इत्यादौ ण्टादीनामित्सञ्ज्ञाक्रमबोधकत्वेन स्वरूप-
बोधकत्वेन च प्रातिपदिकत्वात् ओत्रियनादेरपि तत्त्वादेव निपा-
तोदाहरणमाडादि ॥

सामर्थ्यादिति । (कै)

लक्षणा विनैवोपपत्तौ उपक्रमाभावलक्षकत्वमेव दोष इति
भावः ॥

काल्पनिकमिति । (कै)

सर्वान्त्यस्य हि मुख्यं तत् यस्मात् परो नास्ति इत्यादिलक्षणा-
क्रान्तत्वादिति भावः ॥

अवयवानामसत्त्वादिति । (कै)

योऽन्त्य इति । कथं साधीयः । यो व्यवसितवान्त्यः ॥ अथवा सापेक्षोऽयं
निर्देशः क्रियते न चान्यत् किञ्चिदपेक्ष्यमस्ति तेन व्यवसितमेवापेक्षितव्यमिति ॥
लकारस्यानुबन्धज्ञापितत्वाद् हलं ग्रहणाप्रसिद्धिः । वा । लकारस्यानुबन्ध-
त्वेनाज्ञापितत्वात् हलं ग्रहणाप्रसिद्धिः । हलन्त्यमित्सञ्ज्ञा भवति इत्युच्यते

तत्प्रतीतिस्तु भ्रम एव तन्मूलक एव च समुदायव्यवहार इति
भाव ॥ ननु हलामित्यज्ञाविधाने लकारे तदप्राप्तिकथमत आह
इतरेतरेति ॥ (कै)

भाष्ये “हलन्त्यम्” इत्युत्तरम् “लश्च” इति वाक्यान्तरकरणा-
त्तदर्थबोधात् पूर्वं कथं तस्य बोधोऽत आह
पूर्वमिति । (कै)

पाठक्रमादर्थक्रमो वल्लीयानिति भावः ॥ इतरेतरयोगे द्विवच-
नापत्तेराह

समाहारे इति । (कै)

एव भाष्ये कर्त्तव्यपद व्याख्येयपरमिति भावः । वस्तुतो भाष्ये
कर्त्तव्यपदं यथाश्रुतमेव कैयटस्तु चिन्त्यम् । यण प्रतिषेधारम्भेण
झल्यहणपकर्षेण च सयोगान्तलोपाप्राप्ते । वक्तृणा सह बोधासम्भव
१“नाञ्जलौ” इति सूत्रोक्तवाक्यापरिसमाप्तिन्यायेन भाविसञ्ज्ञया
पूर्वमाचार्य्यनामव्यवहारेण सहविवक्षाभावाद् दन्दाप्राप्तेऽप्येति बोध्यम् ।
अत एव भाष्ये “निर्देश कर्त्तव्य” इत्युक्तम् । “निर्देश” उच्चा-
रणम् । न तु लुप्तनिर्दिष्ट इत्युक्तम् एतेन “हलन्त्यम् ल्” इति

१ अ १ । पा १ । सू १० ॥

लकारस्यैव तावदित्सञ्ज्ञा न प्राप्नोति (१ । १ । ७१) ॥ सिद्धं तु लकार-
निर्देशात् । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । लकारनिर्देश कर्त्तव्यम् । हलन्त्य-
मित्सञ्ज्ञ भवति लकारस्येति वक्तव्यम् ॥ एकशेषनिर्देशाद्वा । वा । अथवा
एकशेषनिर्देशोऽप्येवम् । हल् च हल् च हल् । हलन्त्यमित्सञ्ज्ञ भवतीति ॥

प्रक्षेप सौत्रश्च “तस्य लोप” इत्यपास्तम् । सौत्रत्वालोप कृत्वा व्याख्यानमाश्रयणीयमिति गौरवेण भाष्यकद्वयमाणरीत्यैव प्रत्याख्यानस्य न्याय्यत्वात् ॥

हस्य लिति । (कै)

सम्बन्धसामान्यषष्ठ्या समासे पर्यवसानगत्या सामीप्यलाभ इति भावः ॥

इतरस्येति ।

प्रकृतेऽन्यपदसामानाधिकरण्यादिति भावः । वस्तुत इदं चिन्त्यम् । एवमर्थस्येष्टत्वे तत्पुरुषेऽन्यपदसम्बन्धेन हलित्सञ्ज्ञ हलन्त्य च द्वित्वज्ञमिति वदेत् पूर्ववत् । तस्माद् वाक्यद्वयमन्यन्यपदघटित द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्यैव प्रत्येक सम्बन्धात् । तयोश्च तन्त्रेणोच्चारण भाष्ये इति हल् सूत्रान्त्य अन्य च हलित्दित्येव भाष्यार्थः । एक-शेषशब्देन च भाष्ये तन्त्रं लक्ष्यते । अन्यथा सह विवक्षाभावादेक-शेष शास्त्रीयो न स्यादिति बोध्यम् ॥ भाष्ये एकदेश्याह

अथवा (भा)

१ अ १ । पा ३ सू ६ ॥

२ “इतरस्य” इति पाठ उपलब्ध भाष्ये कैयटे च नास्ति ॥

अथवा लकारस्यैवेद गुणभूतस्य ग्रहण तत्रोपदेशेऽजानुनासिक इत् (१ । ३ । २ ।) इतीव सञ्ज्ञा भविष्यति ॥ अथवा आचार्य्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवति लकारस्येव सञ्ज्ञेति यदयं गलं लितं करोति ॥ प्रातिपदिकं प्रतिषेधोऽकृत् तद्धिते । वा । अकृत् तद्धितान्तस्य प्रातिपदिकस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

इत्यादि ॥ ज्ञापकेन लकारस्थे “उपदेश” इति सूत्रोक्तेखोऽसङ्गत इत्यत आह

लकारस्येत्संज्ञाकार्यमिति । (कै)

अच् पदघटितसूत्रस्य कार्यभूतेत्यज्ञेत्यर्थः ॥

हल्ग्रहणादिति । (कै)

न च डानिवृत्त्यर्थं तत । सुति सीति प्रत्ययै प्रकृत्याच्चेपेण तज्ज्ञावृत्तिसिद्धिरित्यभिमानः । वस्तुतः ^१“तद्वेद” इत्यादिनिर्देशान्न अवधारणार्थं लकार इति भाष्यतात्पर्यम् । अनयोरेकदेशुक्तिस्तु लकारेत्संज्ञाया अपि हल् पदार्थसिद्धे प्रागल्भाभात् “लृटिति” इति ज्ञापकमपि शिथिल सर्वेषामचामित्संज्ञाकाले तस्यापीत्वलाभात् । एव णलो लित्स्यापि ज्ञापकतोक्तिः । चादीनामित्संज्ञाप्रवृत्तिकाले णलो णलोपस्यापि तद्वृत्त्या ज्ञापकासम्भवात् । तस्मात् “देकशेषनिर्देशादा” इत्येव समाधानम् ॥

मञ्जकादिति । (कै)

१ अ ४ । पा २ । सू ५६ ॥

उदन्वित् । प्रकृत्याच्चेपेण । अकृतत् तद्वितान्तस्येति किमर्थम् । कुम्भकार नगरकार । औपगव कापटव इति (३ । २ । १ ॥ ४ । १ । ८३-६२) ॥ इदं भावात् सिद्धम् । वा इत्कार्यभावादत्र इत्संज्ञा न भविष्यति । इदमस्ति इत्कार्यं तित्स्वरितम् । (६ । १ । १८५) इति स्वरितत्वं यथा स्यात् । नैतदस्ति । प्रत्ययग्रहणं तत्र चोदयिष्यति (६ । १ । १८५) ॥ इदं तर्हि । राजा तज्ज्ञा । ज्नितीत्याद्यदात्तं यथा स्यात् (६ । १ । १६७) ।

मञ्चकास्थाने इत्यर्थः । अथ पञ्च ^१पञ्चपञ्चाङ्गिकान्ते भाष्ये ।
इदं चिन्त्यम् । यद्युपदेशे अज्ञातज्ञापकमुच्चारणं तर्हि ढकि लोप
इत्यनुमितढक उपदेशाभावादित्यज्ञानापत्तिः । मञ्चकादौ मञ्चका-
दिभ्रमनिवृत्त्यर्थं तेषामप्यनुवादस्यैव सत्त्वेन उक्तोपदेशाभावाच्च ।
यथा कथञ्चिद् बोधनस्यैवोपदेशं तदनुवृत्तिर्निष्फला । किञ्च पूर्व-
सूत्रे उपदेशशब्दस्य करणसाधनत्वपक्षेऽपि टितानामप्येषामुपदेशत्व-
मस्यैव । व्यवसितान्य हलिति न्यासं कुर्वता वार्त्तिककृता तदनु-
वृत्तेरुक्तत्वाच्च ॥ ननूपदेश एव णकारलोपे पश्चात् प्रातिपदिकत्व-
मिति कथमत्र निषेधप्रसक्तिरित आह

अपवादेति ॥ (कै)

ननु शङ्कति ष्वत प्रत्ययत्वात् तद्ग्रहणेऽपि दोषोऽत आह

उदश्चिदिति । (कै)

उदकेन श्वयत इति व्युत्पत्तावपि अस्य तकारस्य तुका निष्पन्न-
त्वात् प्रत्ययावयवत्वाभावात् । तत्राव्युत्पन्नत्वकथनफलं चिन्त्यम् ।

१ प्रातिपदिकान्यपि शुद्धानि पठ्यन्ते । यानि तर्ह्यग्रहणानि प्रातिपदि-
कानि । एतेषामपि स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थं उपदेशं कर्त्तव्यम् । प्रश्नः ।
यस्य इति माभूत् । पलाशः । पलाश इति माभूत् ॥ मञ्चकः । मञ्चक
इति माभूत् ॥

ज्जितौल्युच्यते तत्र व्यपवर्गाभावान्न भविष्यति । इदं तर्हि । खर् । उपोत्तम
रिति (६ । १ । २१७) इत्येष खरो यथा स्यात् । खरितकरणसामर्थ्यान्न
भविष्यति न्यङ् खरौ खरिताविति ॥ इह तर्हि । अन्तरः । उत्तमशब्दस्त्रि-

“उपदेशेऽन्यो न भवतीति” इदमुक्तरीत्या चिन्त्यम् । भाष्यस्वर-
सस्तु अव्युत्पन्न एवेति बोध्यम् । किञ्चोपदेश इत्यनुवृत्तौ “प्राति-
पदिकप्रतिषेध” इति वार्त्तिकानुत्यानमेव । “उद्देशश्च प्रातिपदि-
कानां नोपदेश” इति १ “आदे च” इत्यादिस्मृत्तभाष्योक्ते । अत
एव पञ्चपञ्चाङ्गिकान्ते २ “उपदेश” इत्यस्य अनुवाद इत्येवार्थ एत-
द्भाष्यैकवाक्यत्वादिति बोध्यम् ॥ ननु सम्बुद्धौ ३ “नडिसम्बुद्धौ” इति
लोपनिषेधसामर्थ्यादित्वप्रयुक्तनलोपस्थाप्यभावेन सञ्ज्ञापि नेति मन्दा-
ग्रङ्गायामाह

नङीति ॥ (कै)

नित्परो नेति । (कै)

समुदायार्थत्वादुपदेशस्य स एव निङ्गपदेशयोग्य (व्यपदेश-
योग्य । क) इति अनित्यवयवो नित्परोऽस्तीति न शङ्क्यम् ॥

न तु निदन्त इति । (कै)

व्यपदेशिभावस्वप्रातिपदिकेनेति निषिद्ध इत्यभिमान ॥

१ “उपदेशे तकारान्यो न भवतीति” इति उपलब्धकैयटे कचिद्धित
विवरणपुस्तके च पाठोऽस्ति ॥

२ आदेच उपदेशेऽशिति (६ । १ । ४५) इति सूत्रव्याख्याप्रेषे उक्त
भगवता “उपदेश इत्युच्यते उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेश” इति ॥

३ अ १ । पा १ । आ १ ॥

४ अ ८ । पा २ । सू ८ ॥

प्रभृतिषु वर्त्तते न चात्र चि प्रभृतय सन्ति ॥ इह तर्हि सनुवर् उपोत्तम
रितौत्प्रेष खरो यथा स्यात् । अन्तोदात्तनिपातन करिष्यते । स निपातन-
खरो रित्स्वरस्य बाधको भविष्यति ॥ एतच्चात्र युक्तं यदित् कार्याभावात्

अत्र त्विति । (कै)

तथा चेद भाष्यम् एकदेश्युक्ति । व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिके-
नेति निषेधस्तु प्रत्ययविधिविषय इति भावः ॥

प्रत्ययस्येति । (कै)

प्रतिषेधारम्भेऽस्य चस्य इत्व न स्यादिति तन्नकार्थ्यमिति भावः ।
अत्र हि चित्त्वेन अन्तोदात्तत्वमिष्यते प्रकृतिप्रत्ययान्यतरयित्वमादायैव
चिदवयवकप्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यान्तोदात्ततायास्तेन विधानात् ॥

न विभक्तौ तुस्माः । १ । ३ । ४ ॥

ननु इत्सञ्ज्ञाव्यावर्त्तकोकारस्य कथं तत्परिचरणार्थत्वमत आह

इत्संज्ञाया इति । (कै)

“इटोऽद्” इत्यादीनां सुखसुखार्थत्वप्रतिज्ञया अवर्णाभावस्य
बोधितत्वात् तत्प्रतिज्ञयैव तेषु “न विभक्तौ” इत्यस्याप्रवृत्तिरिति
नतद्धिते इत्यसङ्गतम् ॥ “इदानीम् अत्र प्राप्नोति” इति भाष्ये ।
ज्ञापनकाले इत्यर्थः ॥ अत्रत्यम् “अत्र” इति व्याचष्टे

१ अ ३ । पा ४ । सू १०६ ॥

२ “इदानीमित्यत्र प्राप्नोति” इत्युपलब्धभाष्यपुस्तकेऽस्ति ॥

इत्सञ्ज्ञा न स्यात् । तत्रेत्कार्थ्यं भवति भवति यत्रेत्सञ्ज्ञा । तद्यथा । आगस्त्य-
कौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच (२ । ४ । ७०) इति (६ । १ । १६३) ॥

इदानीमित्येति ॥ (कै)

भाष्ये

तावदिशभाव इति । (भा)

प्रत्ययोत्पत्ते पूर्व न प्राप्नोतीत्यर्थ ॥ ननु “प्राग्दिश” इति
शस्यावधिलेनोपादानादवधिमानपि शब्द एवेत्याशङ्क्याह

यथेष्टमिति । (कै)

तस्यापि प्रकृतिलेन सजातीयावधिमदसम्भव इति भाव ॥

अर्थ इति । (कै)

तत्तत्प्रकृत्यर्थरूपोऽर्थ ॥ ननु प्रत्ययादेशयोर्मध्ये कदाचित् प्रथम
प्रत्ययोत्पत्तौ इत् कार्यं स्यादित्याशङ्क्य प्रथममादेशोत्पत्तौ विनि-
गमकमाह

यदि त्विति ॥ (कै)

भाष्ये

किं तर्हि प्राग्दिशोऽर्थेष्विश् भावः (भा)

इत्युक्ते । एवमपि परत्वात् प्रत्यय एव पूर्वमुचित इत्या-
शङ्क्योक्त

१ किं सर्वनामबहुभ्योऽद्यादिभ्यः प्रत्ययोत्पत्तिरिति । (भा)

एव च ज्ञादिभेदज्ञानसापेक्षत्वेन बहिरङ्गप्रत्ययात् पूर्वमन्तरङ्ग-
त्वादादेश एव । अत्रैवार्थे

दानौ (भा)

ग्रहणमपि ज्ञापकमिति तद्भाव केचित् । वस्तुतोऽयमपाठ ।
 १“इदमोर्हिङ्” इत्यत “इदम” इत्यनुवर्त्तमाने “दानौमो” विधा-
 नात् । कैयटस्वरसोऽप्येवमेव ॥ अत्रप्रवृत्तिप्राथम्ये विनिगमक-
 माह

सप्तम्यामिति । (कै)

अन्तरङ्गानपीति न्यायमसौ न जानीते इति बोध्यम् ॥

सप्तम्यर्थेति । (कै)

प्राग्दिश इतिवत् सप्तम्या इत्यप्यर्थपरमेव प्रातिपदिकाच्च तद्धि-
 तोत्पत्तिरिति भाव । अन्तरङ्गानपीति न्यायाच्च ॥ ननु यकार-
 सत्त्वेऽपि “दानौमि”त्यस्य सोऽन्त्य एव इत्यत आह

यकार इति ॥ (कै)

१सयोगान्तस्य लोप इति । (कै)

चिन्त्यमिदं यण प्रतिषेधात् तस्माच्च शब्दनिमित्तको १“लोपो
 व्योरि”ति लोप इति वक्तुमुचितम् ॥

उपदेशेऽन्त्य इति । (कै)

व्यवसितस्यान्त्य “श्रूयत” इति वक्तुमुचितम् ॥

* १ अ ५ । पा ३ । सू २ ।

२ अ ८ । पा २ । सू २३ ॥

३ अ ६ । पा १ । सू ६६ ।

पूर्वचेति । (कै)

वस्तुतस्तु १“लोपो व्यो” इत्यस्य वहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वमित्-
सञ्ज्ञा प्रति इति बोध्यम् । न च मकारे कृतेऽपि नान्तस्य प्रत्यय-
तया व्यवसितान्यत्वेन दुर्वारैवेत्सञ्ज्ञेति वाच्यं व्यवसितान्यग्रब्देन
प्रत्यासत्या शास्त्रकृद्भवसितान्यस्यैव ग्रन्थेनादोषात् । तद्भवसितञ्च यान्त
इति बोध्यम् । उत्तरसूत्रस्यस्य यकारादौ चुञ्चुप् चणपाविति भाष्यस्य
योजनार्थं मनुक्तप्रकारं आवश्यक इति बोध्यम् ॥

चुटू। १। ३। ७॥

लुप्तस्य निर्देशायोग्यत्वादाह

पूर्वमिति ॥ (कै)

२इति प्रतिज्ञात इति । (कै)

निर्दिष्टशब्द प्रतिज्ञानार्थको मध्यमपदलोपी च समास इति
भावः ॥ ननु २इरित इत्यादौ इरौ इतौ यस्येति विग्रहात् हलन्त्य-
मुपदेशे इत् इत्येव सिद्धे इदं व्यर्थमत आह

१ अ ६। पा १। सू ६६। २ “प्रति” इति नास्त्युपलब्धकैयटे ।

३ अ ३। पा १। सू ५७ ॥

इरित इति ॥ (कै)

इराविताविति । (कै)

लक्ष्यातुरोधाद्विवचनान्तेनापि विग्रह इति भाव । एव चात्मने-
पदार्थं सामर्थ्यं नाश्रयणीयमिति बोध्यम् ॥

यद्यपीति । (कै)

दानपात्रतासिद्धये विशेषणकुम्भ्यामन्वितैवकारगर्भसमासे नान्य-
योगव्यवच्छेदलाभेऽपि प्रकृते तदाश्रयणे प्रमाणाभावादिति भाव ॥
भाष्ये

इकार एवेदिति । (भा)

तत्पुरुषत्वमेवास्य न बङ्गव्रीहिलभित्येतत् सूचनायैवकार ॥
अङ्गाधिकारस्थलेन (प्रय । क । इ) निमित्तत्वान्तदप्राप्तेराह

अनङ्गस्यापीति । (कै)

अधातोरित्यपि बोध्यम् ॥ १ “न धातु” इति सूत्रस्य भाष्यकैयट-
रीत्या अनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैव धातुत्वात् । अत एव भाष्ये सूत्रं नोप-
न्यस्तम् ॥ इत्सज्ञाया परत्वादित्वे इष्टसिद्धिर्न स्यादत आह

तचेति । (कै)

निर्देशानुपपत्तिकल्पितमित्व बहिरङ्गमिति भाव । निपात-
नादेवेत्वरपरत्वाभ्या पूर्वं तस्य लोप इत्यपि नेति बोध्यम् ॥ तुमो-
भावादाह

(अ १। पा ३। आ १)

(तस्य लोप । १। ३। ६।)

नुमेति । (कै)

एतद्भाष्यात् केषाञ्चिद् धातूनामर्थनिर्देशमहितोऽपि पाठ इति ज्ञायते ॥

किं तन्निषेधेनेति । (कै)

यद्यपि तेन उपदेश इगुपधत्व विवक्ष्यते इत्यपि ज्ञापनं सम्भवति तथापि लक्ष्यानुरोधादिदमेव ज्ञायते इत्यभिमान ॥

गो. पादान्त इति । (कै)

समानयोगनिर्दिष्टानामेकदेशोऽपि स्वरितत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यादनुवर्त्तत इति भावः । अन्तपदार्थस्य इकारविशेषणत्वेऽपि सौत्रत्वात् समास इति बोध्यम् । अत्र पृथग् इत्सज्ञा इदित इति कर्मधारयात् षष्ठीति युक्तं पक्षः ॥

तस्य लोपः । १। ३। ६॥

अभावो लोप इति । (कै)

दर्शनाभावो लोप इत्यर्थः ॥

भावोपाधिरिति । (कै)

दर्शनस्य सविषयत्वाच्छब्दशास्त्रत्वाच्छब्दरूप एव सविषयः ।

(तस्य लोप । १ । ३ । ६ ।)

(अ १ । पा ३ । आ १)

किं च भावविरोधी इत्यभावपदस्यार्थः । एव च भावोपाधिरेव सभावप्रतियोगिक एव स इति भावः ॥ ननु प्रकृतस्यान्वययोग्यत्वे-
ऽनुषङ्गः । अयोग्येऽध्याहार एवेति विपरिणामोऽसङ्गतोऽत आह

सादृश्यादिति । (कै)

एव चैकदेशसारूप्येण विपरिणामव्यवहार इति भावः ॥

आमन्त्रयस्व (भा)

इत्येतदन्तमेव लौकिक वाक्यं तत्र प्रकृतत्वाद् 'एनम' इति गम्यत
इत्यर्थः ॥ तद्वाच्ये

देवदत्तमिति ॥ (भा)

गम्यत इति । (भा)

एनमित्यस्य सामान्यशब्दत्वाद्विरोधलाभाद्येदमुक्तम् ॥

वैधवेयः । (भा)

मूर्खः ॥

^१अलोऽन्त्यस्य इति । (पा)

^१“नानर्थक” इति परिभाषा तु ^२“अलोऽन्त्यात्” सूत्रे प्रत्या-
ख्यातैवेति भावः ॥ तस्य ग्रहणेन इत्सङ्गकपरामर्शना अश्रुतत्वात्
ग्रहणं कथं प्रतिषिध्यतेऽत आह

१ अ १ । पा १ । सू ५२ ॥

२ नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे । परिभा १०५ ॥

३ अ १ । पा १ । सू ६५ ॥

(अ १। पा ३। आ १)

(तस्य लोप । १। ३। ६।)

नैषामिति । (कै)

णिदादिपदलक्षिततत्कार्याणां प्रतिषेध इति भावः ॥ भाष्ये

ग्रहणानि (भा)

इत्यस्य णिदादिपदैर्ग्रहणप्रयुक्तानि कार्याणीत्यर्थः । अग्रेऽपि णित्-
ग्रहणेन गृह्यते यत्कार्यं तत्कार्यं लभत इत्यादिकमेणार्थः । विक-
ल्पेऽपि प्रतिषेधोऽस्तीति “प्रतिषिध्यन्ते” इत्युक्तम् ॥

निर्दिष्टेति । (कै)

उच्चारितशब्दप्रतिपादितत्वेवात्र निर्दिष्टत्वं विवक्षितम् अतः
एव णादौना निर्दिष्टत्वमिति भावः । अथ पक्ष एकदेशिनः सर्व-
लोपासिद्धे ॥ इत्संज्ञाद्वारा तत्कार्यार्थमुच्चारणमस्तु इत्यत आह

इत्संज्ञाया इति ॥ (कै)

नन्वनुबन्धा अयन्ते इति वचनाभावात् कथं विरोधोऽत आह
यथेति । (कै)

अनुमितेन विरोध इति भावः ॥ सामान्यविशेषभावात् कथ-
मपवादन्यायोऽत आह

यथाऽणमिति । (कै)

विषयान्तरे चरितार्थमित्यर्थः ॥

कार्ये (कै)

इत्यप्रयुक्ते ॥ भाष्ये

१ उपलब्धकैयटे “नैषाम्” इति पाठोऽस्ति ॥

२ विवक्षितम् इत्यारभ्य निर्दिष्टत्वम् इत्यन्तं नास्ति कः पुस्तके ॥

३ इत्संज्ञाद्वारा इत्यारभ्य आह इत्यन्तं नास्ति कः पुस्तके ।

कार्यादन्यत् (भा)

अवण मन्देह्वीज दर्शयति

तत्रोपलभ्यमानस्येति ॥ (कै)

शकुनिभाष्ये इति । (कै)

“यदि पुनरिमेवर्णा शकुनिवत्सु । अन्यभाव्य तु कालशब्द-
व्यवायादि”त्यत्रेत्यर्थ । एक एव ककार इति पक्षेऽपि न दोष ।
लोपशास्त्रज्ञानात्पूर्वं यस्तत्रोपलभ्यते एव सोऽवयव इत्यर्थात् ।
अन्यथा शाखाया अपि छेदनोत्तरमन्यत्रोपलभात् तत्रैवोपलभा-
भावेनानवयवत्व स्यादेव चानुपलभकफल विनापि तत्रान्यत्रोप-
लभ्यमानो नवयवत्व विना तत्रोपलभ्यमान एव य सोऽवयव इति
भाष्याशय इत्यन्ये ॥ भाष्ये “तत्र” इत्यस्य एकान्तपक्षे इत्यर्थ ॥

अनाकारान्तत्वादित्येतदिति । (कै)

१“असरूपसर्वादेशे” (भा)तिपदे लुप्तसप्तमीके दोषपदाध्याहारेण

१ तत्रासरूपसर्वादेशदाप्प्रतिषेधे पृथक्कनिर्देशोऽनाकारान्तत्वात् । वा ।
तत्रासरूपविधौ दोषो भवति कर्मण्यण् (३ । २ । १) आतोऽनुपसर्गे क
(३) इति कविषयेऽपि प्राप्नोति (३ । १ । ६४) ॥ सर्वादेशे च दोषो
भवति । दिव औत्सर्वादेश प्राप्नोति (७ । १ । ८४ ॥ १ । १ । ४५ ॥)
दाप्प्रतिषेधे पृथक्कनिर्देश कर्त्तव्य । अदाप् दैपाविति वक्तव्यम् । (१ । १ ।
२०) । कि पुन कारण न सिध्यति । अनाकारान्तत्वात् । ननु चाले कृते
भविष्यति । तद्धि आत्व न प्राप्नोति । कि कारणम् । अनेजन्तत्वात्
(६ । १ । ४५) ॥ अस्तु तर्ह्यनेकान्त । अनेकान्ते वृत्तिविशेष । वा ।
अद्यनेकान्तो वृत्तिविशेषो न सिध्यति । किति नित्येति कार्याणि न

(अ १। पा ३। आ १)

(तस्य लोप । १। ३। ६।)

योज्ये इति भाव । एतेन द्वन्द्वे एकदेशान्वय कथमित्यपास्तम् ।

अत एव “दाप्प्रतिषेधे” इति वार्तिके एकवचनम् ॥ भाष्ये

दिव औत् इति । (पा)

यद्यप्ययमुच्चारणार्थस्तथापि समभिव्याहृतवर्णोच्चारणे सहाय-
सम्पादकतया तस्य चारितार्थ्येन विधेयविषये विशिष्टस्यापि विधे-
यत्वसम्भावना सत्त्वात् इत्यज्ञालोपयो प्रवृत्तयोर्वाधे मानाभावा-
दुच्चारणार्थानामपि इत्त्वमस्येव । किं च तदभावे उच्चारितस्य
निवृत्ति कथं स्यादिति भाव । एतेनोच्चारणार्थानामितसञ्ज्ञानेति
नयोक्ति परास्ता । ‘स्त्रीर्णे वर्हिषि समिधानेऽग्नौ’ इत्यादौ डेरौति
स्वरितत्वाभावस्तु कान्दसत्वादिति बोध्यम् । ननूच्चारणार्थानामपि इत्वे
“णौगमि” (णौगमिरबोधने । २। ४। ४६) इत्याद्यादेशानां नुमा-
पत्ति । भाविधातुत्वमादाय तच्चेका निर्देशेनादोषात् । अत एव
सुबुत्पत्ति । अन्यथा “हनो वध लिङि” (२। ४। ४२) इतिवत् सा

सिध्यन्ति । किं हि स तस्येद् भवति येनेत्कृत स्यात् ॥ एव तर्ह्यनन्तर ।
अनन्तर इति चेत् पूर्वपरयोरित्कृत प्रसङ्ग । वा । अनन्तर इति चेत्
पूर्वपरयोरित्कृत प्राप्नोति । वुञ्क्ण (४। २। ८०) ॥ सिद्ध तु व्यवसित
पाठात् । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । व्यवसित पाठ कर्तव्य । वुञ्क्ण ।
स चावश्य व्यवसितपाठ कर्तव्य । इतरथा ह्येकान्तेऽपि सन्देह । वा ।
अक्रियमाणे व्यवसितपाठ एकान्तेऽपि सन्देह स्यात् । तत्र न ज्ञायते किमय
पूर्वस्य भवत्याहोस्वित् परस्येति ॥ सन्देहमात्रमेतद् भवति सर्वसन्देहेषु
चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेष प्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्ष्यमिति
पूर्वस्येति व्याख्यास्याम् ॥

“हलन्त्य” (१।३।३।) सूत्र निर्णेतधातुवादिनापरिच्छिन्नत्व-
रूपव्यवसितत्वस्याचामम्भवादाह

विच्छिन्नानामिति ॥ (कै)

नन्वेकान्तत्वेऽपि व्याख्यानानिणयोऽत आह

अनेकान्तत्वेत्विति ॥ (कै)

विरोधाभावादिति । (कै)

एव च सन्देहाभावाच्च व्याख्यानप्रवृत्तिरिति भाव । विरुद्धा-
नेककोटिविषयज्ञानस्यैव सन्देहत्वादिति तात्पर्यम् ॥

व्याख्यानाच्चेदिति । (कै)

व्याख्यातारोऽत्र प्रत्ययादावीदृश प्रयोग इति व्याख्यास्यन्ति ।
तत्र च तत्तत् कार्यं दृष्ट्वा तस्य तस्य तत्तदनुबन्धत्व निर्णयन्ती-
त्यर्थ ॥

पूर्व हेत्वित्यादि । (कै)

अस्याथमवयव इत्यादिरूपम् ॥

तस्मिन् इत्यादि । (कै)

वृत्तरूपे हेतौ गुरुमुखादवगते सति उक्तव्याख्यानविषयमाश्र-
यत्यमेव जानातीत्यर्थ ॥ नन्वेव पूर्वोक्तसमर्थनरूपतया पक्षान्तरत्वा-
भावेन वाशब्दासामञ्जस्यमत आह

भाष्येति । (कै)

वस्तुतस्तु विरम्यपाठे तस्य कर्त्तव्यता “वुञ्ज्ण” (४।१।
८०) दिसूत्रे दन्धानुपपत्तिर्वज्रवचनानुपपत्तिश्चेत्यरुचेर्वाक्तिककारस्य

(तस्य लोप । १ । ३ । ६ ।)

(अ १ । पा ३ । आ १)

१“वृत्ताद्वे”ति परिहारान्तरम् । तच्चैकान्तपक्षेऽसन्देहाय व्याख्यान
शरणमित्युक्तम् ॥

भाष्यकृतेति । (कै)

न पौनरुक्त्यशङ्केति ध्येयम् ॥ भाष्ये

एकान्ता इत्येव न्याय्यमिति । (भा)

अनवयवत्वे णशब्दाना णादेरित्त्वानापत्तिं प्रत्ययादित्वाभावात् ।
एवमन्यत्वाभावादिशब्दे शब्देरित्त्वानापत्तिं । अन्य्यादिशब्दयो

१ वृत्ताद्वा । वा । वृत्ताद्वा पुन सिद्धमेतत् । वृद्धिमन्तमाद्युदात्त वृद्धा
जिदिति व्यवसेयम् । अन्तोदात्त वृद्धा किदिति (७ । २ । ११७ —
११८ ॥ ६ । १ । १६७—१६५) ॥ युक्तं पुनर्यद्वृत्तनिमित्तको नामानुबन्ध
स्यान्नानुबन्धनिमित्तकेन नाम वृत्तेन भवितव्यम् । वृत्तनिमित्तक एवानुबन्ध ।
वृत्तञ्चो ह्याचार्योऽनुबन्धानासजति ॥

२ उभयमिदमनुबन्धेषु उक्तम् एकान्ता अनेकान्ता इति । किमत्र न्याय्यम् ।
एकान्ता इत्येव न्याय्यम् । कुत एतत् । अत्र हि हेतुव्यपदिष्टो यच्च नाम
सहेतुक तन्नग्राय्यम् । ननु चोक्तं तत्रासरूपसर्वादेशदापप्रतिषेधे पृथक्
निर्देशोऽनाकारन्तत्वादिति । असरूपविधौ तावन्न दोषः । आचार्यप्रवृत्ति-
र्ज्ञापयति नानुबन्धकृतमसारूप्यम् भवतीति यदयं ददाति दध्वाद्योर्विभाषा
(३ । १ । १३६) इति विभाषा श्चास्ति ॥ यदप्युक्तं सर्वादेश इति ।
अत्राचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानुबन्धकृतमनेकाल्पं भवतीति यदयं श्रित्
सर्वस्य (१ । १ । ५५) इत्याह ॥ तदप्युक्तं दापप्रतिषेधे पृथक्निर्देश
कर्तव्य इति । न कर्तव्यः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वं
भवतीति यदयम् उदीचा माडो व्यतीहारे (३ । ४ । १६) इति मेड
सानुबन्धकस्यात्त्वभूतस्य ग्रहणं करोति ॥

(अ १। पा ३। आ १) (यथासंख्यमनुदेशः समानाम् । १। ३। १०।)
परपूर्वकसमीपबोधकत्वे लक्षणैव (न इ) दोषः । किञ्च “द्वन्न च”
वैयर्थ्यापत्तिः “वुञ्ज्ण कठज्” इति विहितकेणित्प्रयुक्तवृद्ध्यापत्ति-
श्चेति भावः ॥ “हेतुरहितत्वाद्” (क) इत्युपलक्षणम् ॥

^१प्रदेशान्तरेषु त्विति । (कै)

एव च तत्रत्यैकदेश्युक्तिरिति भावः ॥

यथासंख्यमनुदेशः समानाम् । १। ३। १०॥

सङ्ख्याशब्दस्यैकत्वादिरूढस्य ग्रहणे वाक्यार्थानुपपत्तिरतो यौगिक
इति व्याचष्टे

संख्यानमिति ॥ (कै)

गणनम् (कै)

ततः क्रम इत्यर्थः ॥ सूत्रे

१ उपलब्धकैयटे “प्रदेशान्तरे तु” इति पाठोऽस्ति ॥

किमिहोदाहरणम् । इकोयणचि (६। १। ७७) दध्यत्र । मध्यत्र ।
नैतदस्ति । स्थानेऽन्तरतमेनाप्येतत् सिद्धम् (१। १। ५०) कुत आन्तर्यम् ।
तालुस्थानस्य तालुस्थान ओष्ठस्थानस्यौष्ठस्थान भविष्यतीति ॥ इदं तर्हि
तस्य स्थानमिषा ताम तम् ताम (१। ४। १०१) इति । ननु चैतदपि स्थानेऽन्त-
रतमेनैव सिद्धम् । कुत आन्तर्यम् । एकार्थस्यैकार्थी द्व्यर्थस्य द्व्यर्थी त्र्यर्थस्य
त्र्यर्थी भविष्यतीति ॥ इदं तर्हि । तदीशलातुरवर्मती ब्रूचवाराङ्गकच्छण्

अनुदेशः (पा)

पश्चादुच्चार्यमाणसम्बन्ध । अत्र उद्देश्यनुद्देशिण उच्चार्यमाणा-
नुच्चार्यमाणशब्दप्रतिपाद्याश्च उद्देश्यनुद्देशिशब्दौ पूर्वोच्चार्यमाण-
पश्चादुच्चार्यमाणपरौ न तद्देश्यविधेयपरौ । “असूर्य्यललाटयो
(३।१।३६) इत्यादौ यथासङ्ख्यानापत्ते ॥ “सम” शब्दो न सर्वप-
र्याय । सुडापत्ते किन्तु सङ्ख्यासाम्यपर ॥ ननु “इक्” शब्देन
षट् षष्ठे ‘र्यण्’ शब्देन सप्तानां चोपस्थित्या सङ्ख्यासाम्याभावात् कथं
यथासङ्ख्यमत आह

इक् शब्देनेति ॥ (कै)

पश्चात्त्विति । (कै)

इक्पदोपस्थितेकारादिभिर्गृहीतदीर्घादिघटितवाक्यार्थबोधे
इत्यर्थः । वस्तुतस्तेषामनुच्चारितत्वेन न ग्राहकत्वं किन्त्विक्शब्दानेक-
त्वेन यणत्वेन च “अ इ उण्” इत्यादौ तत्तद् व्यक्तिविशेषणतया
गृहीतजातिचतुष्टयोपस्थितिरिति यथासङ्ख्यनिर्वाहः ॥ “पश्चात्”
“प्रथमतः” इत्यादि तु चिन्त्यमेव । न च जातिपक्षे सावर्णेन चकार-
लृकारयोः परस्परजात्यतिदेश एव वाच्य इति चकारस्य लका-
रापत्तिः । ऋदित् लृदिद् इति भेदेन निर्देशेन तदतिदेशानि-
त्यत्वेनादोषादनभिधानादा इति बोध्यम् ॥ भाष्ये

ठञप्रक (४ । ३ । ६४) इति ॥ किमर्थं पुनरिदमुच्यते । सञ्ज्ञासमासनि-
र्देशात् सर्वप्रसङ्गोऽनुदेशस्य तत्र यथासख्यवचनं नियमार्थम् । वा । सञ्ज्ञया
समासैश्च निर्देशा क्रियन्ते । सञ्ज्ञया तावत् । परस्मैपदानां णल्लुप्तस्य थल्
अथुस् अ णल् वमा (३ । ४ । ८२) इति ॥ समासैः । तुदीर्घललातुरवर्मती-

(अ १। पा ३। आ १) (यथासख्यमनुदेश समानाम । १। ३। १०।)

स्थानेऽन्तरतमेनापीति । (भा)

स्थानेऽन्तरतमपदघटितेन सूत्रेणेत्यर्थ ॥ नन्वत्रापि अर्थत आन्त-
र्यादेव सिद्धमत आह

नापीति । (भा)

विशिष्टार्थापरिज्ञानादिति भाव ॥ लक्षणशरणात् (लक्षण-
शरणाना । इ। क) प्राक् शास्त्रात् प्रयोगाज्ञानेनार्थविशेषनिर्णयो
दुर्लभोऽत आह

नित्यानामिति । (कै)

साधुत्वमात्र शास्त्रैकगम्य प्रयोगतदर्शज्ञान तु प्राक् शास्त्रात्
अप्यस्यैव पाणिने । अन्येषा व्याख्यानाद्बोध इति भाव ॥

पाठेति । (कै)

लोकमिद्विद्वत्स्थानाख्यप्रमाणेनैव “शत्रु मित्र विपत्ति च जय
रञ्जय भञ्जय” इति वत मिद्वेरिति भाव ॥

युगपदिति । (कै)

परस्मैपदत्वेनेत्यर्थ । एव च क्रमो नास्तीति भाव ॥ यद्यपि सज्ञा
प्रत्येक पर्याप्तेति न सज्ञाकृत युगपत् प्रत्यायन किन्तु एकशेष-
प्रभावलभ्य तत् । ब्राह्मणानामर्घपाद्याचमणीयपाणीयेतिवत् । तत्र

१ नित्यानां शब्दानां प्रयोगादर्शकृतमान्तर्गमस्येविति भाव ॥

कूचवाराडङ्क्च्छ्ण् ङञ्मक (४ । ३ । ६४) इति ॥ सज्ञासमासनिर्देशादे-
तस्मात् कारणात् सर्वप्रसङ्ग । सर्वस्योद्देशस्य सर्वोऽनुदेश प्राप्नोति । इद्यते
च समसस्य यथा स्यादिति तच्चान्तरेण यत्न न सिध्यतीति तत्र यथासख्य-
वचन नियमार्थम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥ किं पुनः शङ्कया सज्ञया च समा-

(यथासख्यमनुदेश समानाम् । १ । ३ । १० ।) (अ १ । पा ३ । आ १)

ब्राह्मणत्रित्वेऽपि न अर्घादीना क्रमनियम । तथापि सञ्ज्ञाया
नवकसाधारण्यमेव तत्र भूलमिति सञ्ज्ञानिर्देशादित्युक्तम् ॥

‘एकेनैवेति । (कै)

अवयवानां समुदायोपसर्जनतया समुदायस्यैव पदान्तरार्थान्व-
यादिति भाव । समासेनैकोपस्थिते पृथगुपस्थित्यभावेन तथान्वयो
वक्तुमशक्य इति तत्त्वम् ॥ भाष्ये

सर्वस्योद्देशस्येति । (भा)

सर्वस्योद्देशिन इत्यर्थ ॥

सर्वोऽनुदेश इति । (भा)

सर्वोऽनुदेशिन इत्यर्थ ॥

तिपो णल् इति । (कै)

यद्यप्येषापि “ख रूपम्” इति सञ्ज्ञा तथापि सञ्ज्ञाशब्दो
बह्वना युगपत् प्रत्यायको य शब्दस्तत्पर इति भाव ॥

१ द्वन्द्वेऽनेकावयवात्मक समुदाय एवैकेन शब्देन प्रत्याय्यत इति कुत
क्रमनियम स्यात् इति उपलब्धकैयटे ‘एवैकेन’ इति पाठो दृश्यते ॥

सैश्च निर्देशा क्रियन्ते । सञ्ज्ञा समासनिर्देश पृथग्विभक्तिसञ्ज्ञानुच्चारणार्थ ।
वा । सञ्ज्ञया च समासैश्च निर्देशा क्रियन्ते पृथग्विभक्तौ सञ्ज्ञिनश्च मोक्षी-
चरमिति ॥ प्रकरणे च सर्वसंप्रत्ययार्थ । प्रकरणे च सर्वेषां संप्रत्ययो यथा
स्यात् ॥ विदो लटो वा (३ । ४ । ७३) इति ॥ किं पुन शब्दत साम्ये
संस्थातानुदेशो भवत्याहोस्विदर्थत । कश्चाच्च विशेष ॥ सख्यासाम्यशब्दत-
स्तेष्व् णलादय परस्मैपदानां डारौरस प्रथमस्यायवायाव एच इत्यनिर्देश ।

(अ १। पा ३। सू १) (यथासख्यमनुदेश समानाम् । १ । ३ । १० ।)

प्रतिपत्तीति । (कै)

स्वरितत्त्वस्य लक्ष्यसिध्यन्नेयतया विना शास्त्रमस्मादादिभिर्दुर्ज्ञेय-
त्वादिति भावः ॥ सञ्ज्ञया समासेन च निर्देशे सति तस्यैवोत्तरसूत्रे
ऽनुवृत्तेर्न दोष इति तात्पर्यम् । एव चैतत्सूत्रारम्भसामर्थ्यात्
सूत्रान्तरस्यमुपसर्जनावयवकृतं च क्रम गृहीत्वा यथासङ्ख्यप्रवृत्तिरि-
तितत्त्वम् । अत्र वदन्ति यद्यपि समासत उपस्थितिरेकैव तथाप्ये-
तत् सूत्रारम्भसामर्थ्यात् पृथक् वाक्यकल्पनया बोधान्तरं कल्प्यते ।
एव चेदं सूत्रं द्वन्द्वसमासनिर्दिष्टसम्बन्धिनोक्तथान्वयेऽपि द्वन्द्वस्य
साधुत्वं बोधयति स्वशास्त्रे तेन लोके आद्यन्तौ वर्णानां विप्रशृङ्गा-
वित्यादेः साधुत्वं नेति ॥

शब्दधर्मेणापीति । (कै)

वाच्यवाचकयोरभेदोपचारादिति भावः ॥ ननु शब्दतः सङ्ख्याया
समानां योऽनुदेशः पश्चादुच्चार्यमाणसम्बन्धः स यथासङ्ख्यमिति
सूत्रार्थः “परस्मैपदानाम्” इत्यादौ तादृशानां पश्चादुच्चार्यमाण-
सम्बन्धः एव नेति कः यथासङ्ख्याप्राप्तिरती व्यत्ययेन पठति

शलादय इति । (भा)

वा । अगमको निर्देशोऽनिर्देशः । परस्मैपदानां शलतुमुस यलथुस शल्वमा
(३ । ४ । ८२) इति शलादयो बहवः परस्मैपदानामित्येकः शब्दः । वैष-
म्यात् सख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । डारौरसः प्रथमस्य (२ । ४ । ८५) ।
डारौरसः बहवः प्रथमस्येत्येकः शब्दः । वैषम्यात् सख्यातानुदेशो न
प्राप्नोति ॥ एचोऽयवायाव (६ । १ । ७८) । अयवायावो बहवः एच इत्येकः
शब्दः । वैषम्यात् सख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्ह्यर्थतः । अर्थतश्चेत्

(यथासख्यमनुदेश समानाम् । १ । ३ । १० ।) (अ १ । पा ३ । आ १)

१ विधेयता प्रतीतौ तु न यश्चात्वनियामक “लोपोव्यो ” (६।१।६६)
इत्यादौ व्यभिचारादिति भावः ॥

न तु शतृक्सोरिति । (कै)

व्याख्यानादिति भावः । अन्यथा शतृक्सुभ्यामेकादशपरस्मैपद-
शब्दार्था इत्यर्थतः साम्येऽपि न यथासङ्गः स्यादिति तात्पर्यम् ॥

न तु शब्दत इति । (कै)

यद्यपि एक एव द्वन्द्वो युगपदेवानेकोपस्थितिजनक इत्यस्ति
शब्दतः साम्यं तथापि प्रत्येकपदशक्तिज्ञानसहकारेणैव स तथेति
नास्ति शब्दतः साम्यम् । “परस्मैपदानाम्” इत्यत्र तु एकशेषेऽपि
श्रूयमाणैकपदशक्तैव नवकोपस्थितिरिति भावः ॥ ननु परस्मैप-
दात्मनेपदभेदात् “प्रथमा षडिति” अर्थपक्षेऽपि न साम्यमत
आह

यदेति ॥ (कै)

भाष्ये

१ ‘विधेयता’ इत्यारभ्य इति भावः इत्यन्तं नास्ति कः पुस्तके ॥

ल्लुटोर्नन्द्यरीहृणसिन्धुतक्षिणादिषु दोषः । वा । अर्थतस्ते ल्लुटोर्नन्द्य
रीहृणसिन्धुतक्षिणादिषु दोषो भवति ॥ स्यतासी ल्लुटो (३ । १ । ३३)
स्यतासी द्वौ ल्लुटोरित्यस्य त्रयोऽर्थाः । वैषम्यात् सख्यातानुदेशो न
प्राप्नोति ॥ नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यच (३ । १ । १३४) । नन्द्यादयो बहवो
ल्युणिन्यचस्त्वयः । वैषम्यात् सख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ अरीहृणादयो
बहवो वुआदयः सप्तदश (४ । २ । ८०) । वैषम्यात् सख्यातानुदेशो न
प्राप्नोति । सिन्धुतक्षिणादिभ्योऽणञौ (४ । ३ । ६३) । सिन्धुतक्षिणादयो

(अ १। पा ३। आ १) (यथासख्यमनुदेश समानाम् । १। ३। १०।)

अगमक इति । (भा)

“अनिर्देश” (भा) इत्यत्र मध्यपदलोपी समास इति भावः ॥ ननु
स्थान्यादेशभावावगतिरख्येवेत्यत आह

संख्येति ॥ (कै)

सामान्यमिति । (कै)

खल्वजातिपरो निर्देशः । अत एव द्विवचनसङ्गतिरिति भावः ॥

समुदाय इति । (कै)

समुदायत्रयमित्यर्थः । प्रत्ययोत्पत्तिस्तु समुदायस्याप्रयोगात्
प्रत्यवयव पर्यवस्यतीति भावः ॥

तद्रूपापन्ना इति । (कै)

सज्ञाशब्दे स्वरूपस्येव प्रवृत्तिनिमित्तभिरुक्त्वात् (प्रवृत्तिनिमि-
त्तत्वात् । क) एकतङ् शब्दरूपिततया तङ्त्वेनैवोपस्थितानां सङ्गति
सज्ञासूत्रस्यमर्थसाम्यमादाय स्यात् यथासङ्गमिति भावः ॥ क्वचित्तु

तङ्रूपापन्नाः (कै)

इत्येव पाठः ॥ ननु यत्र द्वा उपादीयेते अमस्तीसार्वधातुकग्रहण
वास्ति तत्र न स्यादिति वक्तव्येऽगमकोऽयं निर्देशोऽत आह

बहवोऽणञौ द्वौ । वैषम्यात् स तानुदेशो न प्राप्नोति ॥ आत्मनेपदवि-
धिनिष्ठासार्वधातुकद्विग्रहणेषु । वा । आत्मनेपदविधिनिष्ठासार्वधातुकद्वि-
ग्रहणेषु च दोषो भवति ॥ आत्मनेपदविधिश्च न सिध्यति । अनुदात्तङित
आत्मनेपदम् (१। ३। १२) । अनुदात्तङितौ द्वावात्मनेपदमित्यस्य द्वावर्थौ
(१। ४। १०) । तत्र सख्यातानुदेशो प्राप्नोति ॥ निष्ठा । इदाम्भा

(यथासख्यमनुदेश समानाम् । १ । ३ । १० ।) (अ १ । पा ३ । आ १)

द्वाविति । (कै)

अधिकरणसाधनग्रहणशब्देन द्विशब्दस्य षष्ठीसमास तत पुन
सार्वधातुकपदेन स इति भाव ॥ सार्वधातुकपदेन षष्ठीसमासे
षष्ठीप्रयोजकसम्बन्ध दर्शयति

सार्वधातुकमपीति ॥ (कै)

अथ शब्दत साम्ये उक्तदोषोद्धारमाह भाष्ये

अस्तु तर्हीति । (भा)

एकार्थस्येत्यादि प्रत्यक्षादिकमण्युपलक्ष्यतेऽनेनेति बोध्यम् ॥

यद्यपीति । (कै)

एव च सवृतावर्णस्येत्युक्तमिति भाव ॥

लौकिकेति । (कै)

केचित्तु ए ओ इत्यनयो सवृतावर्णत्वे मानाभाव । इस्वाका-
रव्यतिरिक्तायां विवृतत्वस्यैव “अ इ उण” सूत्रभाष्ये उक्तत्वात् ।
प्रत्यापत्तिशास्त्रस्यावयवे प्रवृत्तौ मानाभावाच्च शास्त्रदृष्ट्या तस्यासि-
द्धत्वाच्च । चिन्त्यमिदमित्याहुः ॥ अन्ये तु एतद् भाष्यप्रामाण्यात्

निष्ठातो न पूर्वस्य च द (८ । २ । ४२) इति । रेफदकारौ द्वौ निष्ठेत्यस्य
द्वावर्थौ (१ । १ । २६) । तत्र सख्यातानुदेश प्राप्नोति ॥ सार्वधातुकद्वि-
ग्रहणेषु च दोषो भवति । असोरल्लोप (६ । ४ । १११) । अमस्ती द्वौ
सार्वधातुकमित्यस्य द्वावर्थौ (३ । ४ । ११३) । तत्र सख्यातानुदेश
प्राप्नोति ॥ एड पूर्वत्वे प्रतिषेध । वा । एड पूर्वत्वे प्रतिषेधो वक्तव्य ।
“एड पदान्तादति” “डसिडसोश्च” (६ । १ । १०६ । ११०) डसि डसौ

(अ १। पा ३। आ १) (यथासख्यमनुदेश समानाम् । १। ३। १०।)

ए ओ इत्यनयोरकाराग्रे सवृतत्वमेव इतराग्रे एव १विवृततरत्व
तदुपरागाच्च । न सवृतत्वस्य लोके प्रयोगे स्पष्टमवभास । ऐ औ
इत्यनयोस्तु अकाराग्रेऽपि विवृतत्वमेवेत्याहुः ॥ “अतिप्रसङ्ग” इत्या-
दिना वक्ष्यमाणदोषाणा साधारणत्वादाद्य दोष । शब्दसाम्यपक्षे
नारोहतीत्यतस्त तत्रोपपादयति

किङ्छब्दस्येति ॥ (कै)

भाष्ये

गकारोऽपीति । (भा)

स्थामूरित्यत्र इत्वाभावाय कृत्त्वोर्गित्वावश्यकत्वेन जिष्णुरित्यत्र
गुणाभावाय तन्निर्देश इति भावः ॥ उत्कूले द्वे इति वाच्ये “उदि-
कूले” इति इकारसहितपाठो व्याख्यानभाष्येऽयुक्तमित्यत आह

१ विवृतत्वम् । क ॥

द्वावेडित्यस्य द्वावर्थौ । तत्र सख्यातानुदेश प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि शब्दतः ।
ननु चोक्तं सख्यासाम्य शब्दतस्त्वेत्यादय परस्मैपदानां द्वारौरस प्रथम-
स्यायवायाव एच इत्यनिर्देश इति । नैष दोषः । स्थानेऽन्तरतम (१ । १ ।
५०) इत्यनेन व्यवस्था भविष्यति । कुत आन्तर्यम् । एकार्थस्यैकार्थो द्वार्थस्य
द्वार्थो बह्वर्थस्य बह्वर्थः । सवृतावर्णस्य सवृतावर्णो विवृतावर्णस्य विवृतावर्णः ॥
अतिप्रसङ्गो गुणवृद्धिप्रतिषेधे किङ्कति । वा । अतिप्रसङ्गो भवति
गुणवृद्धिप्रतिषेधे किङ्कति (१ । १ । ५) । गुणवृद्धौ द्वे किङ्कतौ द्वौ । तत्र
सख्यातानुदेश प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । गकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते । तद्
गकारग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । क्रियते न्यास एव । ककारे गकार-
श्चत्वंभूतो (८ । ४ । ५५) निर्दिश्यते । गिति किति ङित्वेति ॥ उदिकूले
रुजिवह्नौ (३ । २ । ३१) । उदिकूले द्वे रुजिवह्नौ द्वौ । तत्र सख्यातानु

(यथासख्यमनुदेश समानाम । १ । ३ । १० ।) (अ १ । पा ३ । आ १)

आगन्तुनेति । (कै)

वस्तुत उदिकूले इति अनुकरणम् इति द्वे शब्दरूपे इत्यर्थः
इति न दोषः ॥ सप्तमी विभक्तिसाम्ये अर्थवैक्यमनुपपन्नमत आह

उदीतीति ॥ (कै)

एव “रुजि-हो” इत्यपि पञ्चम्यास्थाने षष्ठीति बोध्यम् ॥ भाष्ये

एवं तर्हि अकर्त्तरि चेति । (भा)

विशेषणविशेष्यभावापन्नार्थवाचकत्वाद् “अकर्त्तरिकारक” इति ।
१ शब्दत साम्ये एष दोषः । अर्थत साम्ये तु न कारकाणां वज्र-
त्वादिति बोध्यम् ॥ ननु भवतेरकर्मकत्वात् कर्त्तर्यैव करोतेस्तु
सकर्मकत्वात् कर्मण्येवेति यथासख्यमिदमेवेति भ्रम वारयति

भवतेरिति ॥ (कै)

१ एक शब्दो भाव इत्यपर इति । क ॥

देश प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । नोदिरूपपदम् । किं तर्हि । विशेषण रुजि-
बहो । उत्पूर्वाभ्या रुजिवह्निभ्या कूल उपपद इति ॥ तच्छीलादिषु धातु-
चिग्रहणेषु । वा । तच्छीलादिषु धातुचिग्रहणेषु दोषो भवति । विदिभिदि-
च्छिदे कुरच (३ । २ । १६२) । विदिभिदिच्छिदयस्त्रयस्तच्छीलादयस्त्रय
(३ । २ । १४४) । तत्र सख्यातानुदेश प्राप्नोति ॥ घञादिषु द्विग्रहणेषु ।
वा । घञादिषु द्विग्रहणेषु दोषो भवति । निरभ्यो पूल्वो (३ । ३ । २८) ।
निरभौ द्वौ पूल्वौ द्वौ । तत्र सख्यातानुदेश प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । इष्यते
चात्र सख्यातानुदेशः । निध्याव अभिलाव इति ॥ एव तर्ह्यकर्त्तरि च कारके
भावे च इति (३ । ३ । १९, २०) द्वौ पूल्वौ च द्वौ । तत्र सख्यातानुदेश
प्राप्नोति ॥ अवे तृस्त्रो करणाधिकरणयो । वा । तृस्त्रौ द्वौ करणाधिकरणे

(अ १। पा ३। आ १) (यथासंख्यमनुदेश समानाम् । १ । ३ । १० ।)

अन्येत्विति । (कै)

अत एव “हृतदारतयातिकोपन शरण कि रघुपुङ्गवो भवेत्” इति । “रावण मा कथा मति सकिलेश शरण भवो विभु” इति तर्किता शरणताक सुखेन शरणत्वेन प्राप्य इत्यर्थकमुपपन्नमिति भाव ॥

गोवलीवर्द्धन्यायेनेति ॥ (कै)

ब्राह्मणवसिष्ठन्यायस्योपलक्षण गोवलीवर्द्धयो सामान्यविशेष-भावाभावस्यैकशेषप्रकरणान्ते भाष्ये उक्तत्वात् ॥ तथा पृथक् ब्राह्मणग्रहणे फलमाह

छन्द इति । (कै)

वस्तुतो गायत्र्यादिच्छन्दोवद्वेषु मन्त्रेषु एतच्छन्दस्त्विति बोधयितुं तत्र ब्राह्मणग्रहणम् ॥

दे (३ । ३ । १२०, ११७) । तत्र सख्यातानुदेश प्राप्नोति ॥ कर्तृकर्मणोश्च भूकृजौ (३ । ३ । १२७) वा । कर्तृकर्मणी दे भूकृजौ द्वौ । तत्र सख्यातानुदेश प्राप्नोति ॥ अनवकृत्यमर्षयोरकिञ्चित्तेऽपि (३ । ३ । १४५) । वा । अनवकृत्यमर्षौ द्वौ किञ्चित्ताकिञ्चित्ते दे । तत्र सख्यातानुदेश प्राप्नोति ॥ कृत्स्नो क्ताणमुलौ । वा । कृत्स्नौ द्वौ क्ताणमुलौ द्वौ (३ । ४ । ६१, ५६) । तत्र सख्यातानुदेश प्राप्नोति ॥ अधीयानविदुषोऽश्वन्दो ब्राह्मणानि । वा । छन्दो ब्राह्मणानीति दे अधीते वेदेति च द्वौ (४ । २ । ६६, ५६) । तत्र सख्यातानुदेश प्राप्नोति ॥ रोपधेतो पथिदूतयो । वा । रोपधेतो प्राचाम् (४ । २ । १२३) । तद्गच्छति पथिदूतयो (४ । ३ । ८५) रोपधेतौ द्वौ पथिदूतौ द्वौ । तत्र सख्यातानुदेश प्राप्नोति ॥ तत्र भवस्तस्य व्याख्यान

(यथासख्यमनुदेश समानाम् । १ । ३ । १० ।) (अ १ । पा ३ । अ १)

जुष्टार्पित (कै)

इत्यत्र तु कन्द पदस्य ब्राह्मणे लक्षणेति बोध्यम् ॥

यान्नवल्कानि (कै)

इत्यर्थं तु

यान्नवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधः (वा)

इति वचनमेवकृत भाष्ये ॥ भाष्ये

अधीयानविदुषोरिति । (भा)

तत्र विद्वत्पथ्यायो विदुष् शब्द । अन्यथा वस्त्रन्तस्यौत्ति-
रूपितभवाङ्गत्वाभावात्तदभिद्धिरिति बोध्यम् ॥

संघादिष्विति । (भा)

“संघाङ्गलक्षणेष्ु अज्यज्जिज्जामण्” (४।३।१२७) इत्यत्र चिच्च-
पर्येषु चिभ्य प्रत्यय इष्यते । तत्र सख्यातानुदेशेन चिच्चपर्येष्वजा-
दयोऽण्विप्रिष्टा न सिध्यन्तीत्यर्थः ॥

१ कन्दो ब्राह्मणानि च तद्विषयाणि । ४ । २ । ६६ ॥ इति सूत्रस्थ-
वार्त्तिकम् ॥

क्रतुयज्ञेभ्यश्च । वा । तत्र भवस्तस्य व्याख्यानौ द्वौ क्रतुयज्ञौ द्वौ (४ । ३ ।
५२, ६६, ६८) । तत्र सख्यातानुदेश प्राप्नोति । संघादिष्वच् प्रभृतय । वा ।
संघादिष्वच् प्रभृतय (४ । ३ । १२७) सख्यातानुदेशेन न सिध्यन्ति ॥
नच दोष । घोषग्रहणमपि तत्र कर्त्तव्यम् ॥ वेष्टोयष्टो आदेर्भगाद्यल् खौ ।
वा । वेष्टो यश् आदौ द्वौ यल् खौ द्वौ (४ । ४ । २३१, २३२) । तत्र
सख्यातानुदेश प्राप्नोति ॥ ङसिङसो ख्यत्वात् परस्य । वा । ङसिङसौ
द्वौ ख्यत्वात् द्वौ (६ । १ । ११०, ११२) । तत्र सख्यातानुदेश प्राप्नोति ॥

(अ १। पा ३। आ १) (यथासख्यमनुदेश समानाम । १। ३। १०।)

^१वचनादिति (भा)

भाष्यस्य व्याख्यानादित्यर्थ इत्याह

अनुदेश इति ॥ (भा)

उच्चारणम् । (कै)

उच्चारितसम्बन्ध इत्यर्थ । वस्तुत उच्चारितस्यैव शब्दस्य बोधकत्व
नानुमितादेरिति “अणुदित्” सूत्रभाष्योक्तेरनुमानपूर्वकस्वोच्चार-
णात् श्रोतुर्वोध ॥

समानयोग (भा)

इत्यस्य च एकयोगे उच्चारितानामित्यर्थ इति वाचनिकमे-
वेदम् । एतेन ^१“निरभ्यो ” ^२“अवे तृस्त्रो ” ^३“स्वाङ्गेतस् प्रत्यये”
^४“रोपधेतो ” ^५“क्रतुयज्ञेभ्य ” ^६“ख्यत्यात्” ^७“अनवक्लृप्तमर्षयोरि”-

१ न वा समानयोगवचनात् । वा ॥ २ निरभ्यो पूल्वो । ३ । ३ । २८ ॥

३ अवे तृस्त्रोर्धच् । ३ । ३ । ३२७ ॥

४ स्वाङ्गेतस् प्रत्यये क्तम् । ३ । ४ । ६१ ॥

५ रोपधेतो प्राचाम् । ४ । २ । १२३ ॥

६ क्रतु यज्ञे भ्यश्च । ४ । ३ । ६८ ॥ ७ ख्यत्यात्परस्य । ६ । १ । ११२ ॥

८ अनवक्लृप्तमर्षयोरकि वृत्तेऽपि । ३ । ३ । १४५ ॥

न वा समानयोगवचनात् । वा । न वैष दोष । कि कारणम् । समानयोग
वचनात् । समानयोगे सख्यातानुदेश वक्ष्यामि ॥ तस्य दोषो विदो लटो
वा । वा । तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषो विदो लटो वा (३ । ४ । ८३) इति
सख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ भ्राघेटो नाडीमुद्योश्च । वा । भ्राघेटोर्नाडी-

(यथासख्यमनुदेश समानाम् । १ । ३ । १० ।) (अ १ । पा ३ । आ १)
 त्येतेषु परिहृतो दोष । समानयोगे द्वयोश्चरणाभावात् ^१“कन्दो
 ब्राह्मणानि” इत्यादिपि न दोष । तत्पदोपस्थापितत्वेऽप्युच्चारणा-
 भावात् अत्र पक्षे ^२“कर्तृकर्मणोश्च भूकृजो” ^३“वेशो यश आदे”
 इत्यपरिहृतेति च “युष्मदस्मदोश्चादेशा” इति चेन भाष्ये स्याद्धे ॥
 भाष्ये

तस्य दोष इति । (भा)

“समानयोगे” इत्यखेत्यर्थः ॥

अत्र तु लब्धेति । (कै)

इदं चिन्त्यम् । तत्तद्योगे वक्रोच्चारितानामेव तथा सम्बन्ध
 इति पक्षमुपक्रम्य दोषोक्ते ॥ भाष्ये

नाडौमुध्योरिति । (भा)

इदं ^४तृतीयाध्यायस्य भाष्यविरोधादेकदेशिवचन ॥

यस्मिन् पक्षे इति । (भा)

“समानयोगे” इत्येतत् करणाकरणपक्षयोर्मध्ये यत्र पक्षे इत्यर्थः ॥

१ अ ४ । पा २ । सू ६६ ॥

२ अ ३ । पा ३ । सू १२७ ॥

३ वेशो यश आदेर्भगाद्यत् । ४ । ४ । १३१ ॥

४ नासिकास्तनयोर्ध्वाघेटो ३ । २ । २६ ।

इति च कथञ्च (४ । २ । ५०, ५१) । वा । सख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥
 सिन्धुपकराभ्यां कन् अणञौ च (४ । ३ । ३२, ३३) । वा । सख्यातानुदेशो
 न प्राप्नोति ॥ युष्मदस्मदोश्चादेशा । वा । युष्मदस्मदोश्चादेशा (४ । ३ ।
 १, ३, ८) सख्यातानुदेशेन न सिध्यन्ति ॥ तस्माद् यस्मिन् पक्षेऽप्यीयासो
 दोषास्तमास्थाय प्रतिविधेय दोषेषु ॥ अथ वा एवं वक्ष्यामि । यथासख्यम-

(अ १। पा ३। आ १) (यथासख्यमनुदेश समानाम् । १। ३। १०।)

इत्याहुरिति । (कै)

अत्रारुचिवीज तु उक्तरीत्यार्थत इति पक्षेऽपि दोषोद्धारस्य
सुकरत्वात् तदनाश्रयण किमर्थमिति ॥

क्वचिदिति । (कै)

युष्मदाद्यादेशविषये ^१“विदो लट” इत्यत्र च क्वचिदिति । ^२खल
गो^३सिन्ध्वादौ अत्र सख्यातानुदेशाभावेऽपि अभिधानात् प्रयोगानु-
शरणात् समासनिर्देशेऽपि क्रमेणान्वय । ^४“कर्तृकर्मणोश्च भू” इत्यत्र
“वेष्टोयश्च” इत्यत्र च अनभिधानादेतत् सूत्राप्रवृत्तिरित्यर्थ ॥
“एकयोगे” इत्यस्यानाश्रयणपक्षे तु अनेकस्थले अनभिधानाश्रयण-
मिति तात्पर्यम् ॥ अस्य दुर्ज्ञेयत्वादाह

अथवेति ॥ (भा)

१ अ ३। पा ४। सू ८३ ॥

२ खलगोरथात् । इतित्रकव्यञ्ज ॥ ४। २। ५०-५१ ॥

३ सिन्ध्वपकराभ्या कन् । अणञौ च । ४। ३। ३२-३३ ॥

४ अ ३। पा ३। सू १२७ ॥ ५ अ ४। पा ४। सू १३१ ॥

नुदेश समाना स्वरितेन । ततोऽधिकार । अधिकारश्च भवति स्वरितेनेति ।
एवमपि स्वरितं दृष्ट्वा सन्देहः स्यात् । न ज्ञायते किमयं समसख्यार्थ आहो
स्विदधिकारार्थ इति । सन्देहमात्रमेतद् भवति सर्वसन्देहेषु नैदमुपतिष्ठते ।
व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणांमिति समसख्यार्थ इति
व्याख्यास्याम् ॥

स्वरितेनाधिकारः । १ । ३ । ११ ॥

नेय हेतौ तृतीया । अधिकारस्य स्वरितजन्यत्वाभावादत आह

‘इत्थं भूतेति ॥ (कै)

न त्विति । (कै)

स्वरितोच्चारणेऽस्याधिकारज्ञापनेन चारितार्थात् प्रयोगे शास्त्रा-
न्तरप्राप्तस्वरेण बाध्यत इति भावः ॥ न च स्वरितत्वस्यात् । धर्म-
त्वात् “सम सुटि” (८ । १ । ५) इत्यादौ अग्रेऽनुवर्त्तमानहल कथं
तत्त्वम् । तत् समभिव्याहृताऽपि तत्करणेनादोषात् । स्पष्ट चेद्
“सम सुटि” इत्यत्र कैयटे ॥ इहाधिकारो नापक्रम इत्याह

अधिकारेति । (कै)

प्रेरण तद्विषयीभूत कार्यं वा लौकिकोऽधिकारः । तत्र शब्दस्य
द्विविध कार्यं अर्थबोध स्वरूपबोधो वा । तत्रार्थबोधस्य वचन
निरपेक्षत्वात् द्वितीये पर्यवसानेन योगे योगे उपस्थानं फलति ।
तच्च प्राय उत्तरयोगेषु क्वचित् पूर्वत्रापि यथा “सयोगान्तस्य लोपः”
‘झलि’ इत्यादाविति भावः ॥ उक्तार्थं सूत्रस्य समर्थत्वात् “किं
गतमिति” प्रश्नोऽयुक्तोऽत आह

१ स्वरितेनेति “इत्थं भुतलक्षणे” (२ । ३ । २१) इत्यनेन तृतीया ॥

२ अ ८ । पा २ । सू २३ ॥

३ किं गतमेतदियता सूत्रेण ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ४३१
(अ १। पा ३। व्या १) (स्वरितेनाधिकार । १ । ३ । ११ ।)

किमयमिति । (कै)

यद्यधिकारशब्देन प्रतियोगमुपस्थानमुच्येत तदा सूत्र सफल
स्यात् तस्य तु अन्योर्थ इत्याक्षेप इति भाव ॥

न हीति । (कै)

अर्थबोधरूपो व्यापारस्तु न वचनसाध्य इति भाव । पारिश्रे-
यादुपस्थानलाभ इति बोध्यम् ॥

वचनेति । (कै)

तथा च सूत्रमेवाक्षिप्यत इत्यर्थ ॥

संनिहिता गोकर्मिकेति । (कै)

गौरिति गम्यते (भा)

इति भाष्यस्य

गौर्दीयताम् (भा)

इति गम्यते इत्यर्थ ॥

श्रुतापेक्षणस्य (कै)

इति पाठ । श्रुतकल्पनस्य इत्यर्थ ॥

लाघवात् (कै)

इत्यस्य न्याय्यत्वमिति शेष ॥ इदुण् विधौ घञो निवृत्तिरिष्टै-
वेत्यत आह

ततश्चेति ॥ (कै)

१“अधिकारपरिमाण”शब्देन तत् प्रदेशपरिमाण विवक्षित-
मित्याह

यथेति ॥ (कै)

प्रकृतस्येति । (कै)

सूत्रे स्वरित इति सप्तमीति भाव ॥ भाष्ये

केनेदानीमिति । (कै)

सूत्र ह्यधिकारनिवृत्त्यर्थं न तु तदोपक्रममिति भाव ॥

इकारोऽनुबन्ध इति । (कै)

प्रत्याहारसूत्रस्यक्रमेणेत्यर्थं ॥ ननु द्वयोरल्पयोरयमल्पीयानि-
ति भवति । नैवमत्रालामल्पत्वात् सूत्राणां बद्धत्वादिति शङ्कते

कथमिति । (कै)

भिन्नजातीयत्वं बद्धत्वेन सूत्राणां बोध्यम् ॥ परिहरति

परमतेति । (कै)

यावतिथोऽल् (भा)

१ अत्र “सत् सप्तमीति भाव” इति पाठोऽस्ति इ पुस्तके । “अधिका-
र” इत्यारभ्य “सप्तमीति भाव” इत्यन्तं नास्ति इ पुस्तके ॥

२ यावतिथोऽनुबन्धस्तावतो योगानिति वचनात् सिद्धम् । वा ।
यावतिथोऽनुबन्धयते तावतो योगानधिकारोऽनुवर्त्तते इति वक्तव्यम् ॥
अथेदानीं यत्राल्पीयासोऽलो भूयसश्च योगानधिकारोऽनुवर्त्तते कथं तत्र
कर्त्तव्यम् । भूयसि प्राग् वचनम् । वा ॥ भूयसि प्राग् वचनं कर्त्तव्यम् ।
प्रागमुत इति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । सन्देहमात्र-
मेतद्भवति सर्वसन्देहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि
सन्देहादलक्षणात् इति प्रागमुत इति व्याख्यास्याम् ॥ यद्येव नार्थोऽनेन ।

(अ १।पा ३।आ १) (स्वरितेनाधिकार । १।३।११।)

इति वादी अन्ये योगा बहवोऽल इति मन्यते । आक्षेपात् अन्ये-
ऽलो बहवो योगा इति । एव मतभेदेनाला योगाना च प्रत्येक-
मल्पव बज्जल च प्राप्त तदवलम्ब्याच प्रकर्षप्रत्यय इत्यर्थ ॥

प्राग्द्वेरिति । (कै)

१“सर्वस्य द्वे” इति द्विशब्दात् प्रागित्यर्थ ॥

यावतिथ इति । (कै)

समुदायाभिप्राय “तत्तर्हि” इत्येकवचनमिति भाव ॥

१घञिति । (भा)

आनन्तर्याद् इत्युण्वत् बज्जषु सूत्रेषु उपस्थिततया सस्कार-
दाद्यात् घञपि झटित्युपस्थितिक इत्यस्ति सदेहनिमित्तम् । एवञ्च
व्याख्यानादधिकारनिवृत्तिवदधिकारोऽपि सिद्ध इति सूत्र व्यर्थ-
मिति भाव ॥ भाष्ये

१अधिकारगति* (भा)

इत्येक फलमुक्त्वा फलान्तरमाह

१ अ ८।पा १।सू १॥ २ विवरणे “घञ इति” अस्ति ॥

२ न तर्हीदानीमय योगो वक्तव्य । वक्तव्यस्य किं प्रयोजनम् । स्वरिते-
नाधिकारगतिर्यथा विज्ञायेत । अधिक कार्यम् । अधिक कार ॥ अधि-
कारगति । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य (१।२।४८) इत्यत्र गोटाङ् ग्रहण
चोदित तन्न कर्तव्य भवति । स्त्रीग्रहण स्वरयिष्यते । स्वरितेनाधिकार-
केनेदानीमधिकारो भविष्यति । लौकिकोऽधिकार । ननु चेत्ता नाधिकार
इति चेदुक्त किमुक्तमन्यनिर्देशस्तु निवर्तकस्तस्मात् परिभाषा । सन्देह-
मात्रमेतद्भवति सर्वसन्देहेषु चेदमुपलब्धते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि
न्देसहादलक्षणां इत्युक्तम् । इत्युक् घञितिसन्देहे घञिति व्याख्यास्याम् ॥

(स्वरितेनाधिकार १ । ३ । ११ ।)

(अ १ । पा ३ । आ १)

अधिक. कार इति । (भा)

अधिकारशब्दोऽधिक्यारारवाची । न्यायप्राप्तादधिकोऽपि व्या-
पारो ग्राह्य इति भाव ॥

बुध्यते । (कै)

बुद्धिस्तौ विभागसयोगौ ग्राह्याविति भाव ॥ अभिरूपत्वप्रका-
रैकबुध्युपारोह एव सयोग । अभिरूपत्वप्रकारेण साङ्गाशकैरपि
ससृज्यमाना बुद्धिरभिरूपतरत्वलक्षणप्रकर्षाश्रयेण साङ्गाशकान्
जहातीति बुद्धेर्विशेष एव तद्विषयस्यापि विशेष इति भाव ॥

१ अधिक कार । पूर्वविप्रतिषेधा न पठितव्या भवन्ति । गुणवृद्धौ च-
टज्ज्वलावेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषिद्ध नुमचि रटज्ज्वलावेभ्यो नुडिति (७ ।
१ । ६५) । नुम् नुटौ स्वरयिष्येते । तत्र स्वरितेनाधिक कारो भवतीति
नुम नुटौ भविष्यत । कथ पुनरधिक कार इत्यनेन पूर्वविप्रतिषेधा
शक्या न पठितुम् । लोकेत । तद्यथा । लोके ऽधिकमय कार करोतीत्युच्यते
योऽय दुर्बल सन् बलवद्भि सह भार वहति । एवमिहाप्यधिकमय कार
करोतीत्युच्यते सोऽय पूर्व सन् पर वाधते ॥

गतिर्भवतीति स्त्रियाम् (४ । १ । ३) इत्येव प्रकृत्य ये प्रत्यया विहितास्तेषां
ग्रहणं विज्ञास्यते । तत्र स्वरितेनाधिकारगतिर्भवति इति न दोषो
भवति ॥ अधिक कार्यम् । अपादानमाचार्यं किं न्याय्य मन्यते यत्र
प्राप्यनिवृत्तिः । तेनेहैव स्यात् । ग्रामादागच्छति नगरादागच्छति । सा-
काशक्येभ्य पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इत्यत्र न स्यात् । स्वरितेनाधिक
कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति । तथाधिकरणमाचार्यं किं न्याय्य मन्यते
यत्र कृत्स्न आधारात्मा व्याप्तो भवति । तेनेहैव स्यात् तिलेषु तैल दधि
सर्षपिस्ति । गङ्गाया गाव कूपे गर्गकूलमित्यत्र न स्यात् । स्वरितेनाधिक
कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति । अधिक कार्यम् ॥

नद्यास्तु तत् सामीप्यादिति । (कै)

ननु वृत्तपदेन व्याप्यव्याधेय एव मुख्य आधारो विपरीतस्तु
अन्याथ्य इति प्रतिपादनेन प्रवाहैकदेशे तरन्तीष्वपि गोषु प्रवाहस्य
न मुख्यमाधारत्वमिति किं सामीप्यपर्यन्तधावनेन इति चेत् न
वृत्तपदं न तथा तात्पर्यकं कटे आस्ते इत्यादेर्मुख्यत्वानापत्तेः ।
तस्माद्व्याप्यव्याधेयभयसाधारणस्यैवाधारत्वम् । 'वृत्तत्वं बद्ध-
वयवाभिप्रायकम् । बद्धवयवसम्बन्धाधेयकत्वमेव विवक्षितं सर्वं
इत्यपि तदभिप्रायकमेव इत्याशयात् । प्रकृतिः स्वार्थं सप्तम्येव गौ-
णाधारत्वार्थिकेति भाव इति कैयटानुसारिणः । वस्तुतः वृत्तपद-
संकोचे न मानं कटे आस्ते इत्यप्यमुख्यमेव । गङ्गापदस्य प्रवाहपरत्वे
तीरपरत्वे चोक्तरीत्या न मुख्यमाधारत्वं गङ्गा सवावयवानामिव
तत् समीपदेशसर्वावयवानामपि व्याप्यभावात् । किञ्चात्रौपश्लेषि-
कमधिकरणत्वम् अत एव मासेऽतिक्रान्ते यद्दीयते तस्यापि मास
औपश्लेषिकमधिकरणमिति १ "तत्र च दीयत" इति सूत्रे भाष्ये
उक्तम् । समीपेऽप्यौपश्लेषिकं तत्त्वम् । व्यापकाधारस्यैवाधिकरणता
न्याय्येत्यत्र मानं तु प्रकृत्यर्थतावच्छेदकविशिष्टे विभक्त्यर्थान्वयौ

१ वृत्तत्वं च । क ॥

२ किमिदं भवान् कार्यग्रहणमेव प्रत्याचष्टे न पुनर्दीयते ग्रहण-
मपि । यथैव हि यन्मासे कार्यं तन्मासे भव भवत्येव यदपि मासे दीयते
तदपि मासे भव भवति तत्र भव इत्येव सिद्धम् । न सिद्ध्यति । न
तन्मासे दीयते । किं तर्हि । मासे गते । एव तर्हि औपश्लेषिकमधिकरण
विज्ञास्यते । ५ । १ । ६६ ॥

चिन्त्यम् । न हि कटैकदेशे कटत्वमस्ति तस्मादेकदेशगताधारत्वस्य
कटे आरोपेण बोध इति गौण एव स आधार इति तत्त्वम् ॥
ननु खरितत्वेन प्रवल् १पूर्व परमिव नित्यादीनपि बाधेत इत्यत
आह

तुल्यजातीयस्येति । (कै)

यादृशदौर्वल्ये प्रसक्ते प्रावल्याय खरितत्वं प्रतिज्ञायते तादृश-
मेव दौर्वल्यं तेनापनीयत इति भावः ॥ उक्तमर्थं गाथया समगृह्णाति
भाष्ये—

१अधिकारगतिस्त्यर्थेति ॥ (भा)

द्वितीयफलम्

विशेषायेति । (भा)

गौणसमहायेत्यर्थः ॥ तृतीयमाह

अथ योऽन्य इति ॥ (भा)

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगभंजनागोजीभट्टविरचिते

महाभाष्यप्रदीपोद्घोते प्रथमस्य तृतीये

पादे प्रथममाह्निकम् ॥

१ “पूर्व” इति नास्ति इ पुस्तके ॥

२ अधिकारगति स्तरार्था विशेषाद्याधिक कार्यम् ।

अथ योऽन्योऽधिक कार पूर्वविप्रतिषेधार्थं स ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ॥

कृतेऽयं पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।

सर्वेषां न्यायवीजानां महाभाष्यनिबन्धने ॥

अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । १ । ३ । १२ ॥

ननु लादेशविधायकस्यैतरेकवाक्यत्वान्नियमोत्तरमेव विकरणो-
ऽत आह

लादेशेऽङिति । (कै)

एकवाक्यतापक्षस्तु भाविषज्ञाश्रयणक्लेशदुष्ट इति भावः । पक्ष-
प्राप्तपरस्मैपदनिवर्त्तकतया चास्य नियमत्व स्पष्टाच्चेयं रीतिः “युष्मद्यु-
पपदे” (१।४।१०५) इति सूत्रे कैयटे ॥

१ विकरणेभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । चिनुत । सुनुत । लुनीत ।
पुणीत । ङित आत्मनेपदं प्राप्नोति (सार्वधातुकमपित् । १ । २ । ४) ॥
नैष दोषः । नैव विज्ञायते ङकार इदस्य सोऽयं ङित् ङित इति । कथं
तर्हि । ङकार एवेत् ङित् ङित इति ॥ अथवा उपदेश इति वर्त्तते (उप-
देशेऽजानुनासिक इत् । १ । ३ । २) ॥ अथवा उक्तमेतत् सिद्धं तु
कार्यातिदेशादिति (सिद्धं तु पूर्वस्य कार्यातिदेशात् । वा । गाङ् कुटादि-

(अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । १ । ३ । १२ ।) (अ १ । पा ३ । आ २)

केवलाच्चेति ।

तस्य लोपावश्य भावादिति भाव ॥

सामर्थ्यादिति । (कै)

तेन च “येन विधि” (१।१।५ २) इति शास्त्रप्रवृत्त्यभावेऽपि तदन्तग्रहणमित्यर्थ ॥

तदन्तविधेर्वेति । (कै)

शब्द विग्रेथीकृत्य तत्सामर्थ्यात् शास्त्रप्राप्तेर्वेत्यर्थ ॥

तेन डिदन्तादिति । (कै)

इत्सञ्जकडकारान्तादित्यर्थ । अतिदेशे तु “डिद्” इति बङ्गब्रीहिरेव । “क्विडिति च” (१।१।५) इत्याद्यनुरोधादिति भाव ॥

तेनेति । (कै)

अत्र पक्षे डिदिति बङ्गब्रीहिरेवेति भाव । बहिरङ्गोऽपि “क्विडिति च” (१।१।५) इत्याद्येकरूपाय शास्त्रे आश्रीयते इति बोध्यम् ॥ भाष्ये

भ्योऽङ्गिण्डित् (१ । २ । १) इति सूत्रस्यवार्तिकम् ॥ सर्वथा चङङ्भ्या प्राप्नोति । एव तर्हि धातोरिति वर्त्तते । क प्रकृतम् । भूवादयो धातव (१ । ३ । १) इति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्ट पञ्चमौनिर्दिष्टेन चेहार्थ । अर्था-
द्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति । तद्यथा । उच्चानि देवदत्तस्य गृह्णाणि ।
आमन्त्रयस्वैनम् । देवदत्तमिति गम्यते । देवदत्तस्य गावोऽश्वा हिरण्य च ।
आह्वो वैधवेय । देवदत्त इति गम्यते । पुरस्तात् षष्ठीनिर्दिष्ट सदर्थान्

(अ १ । पा ३ । आ २ । (अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । १ । ३ । १२ ।)

सिद्धं तु पूर्वस्येति । (भा)

‘पूर्वपदस्य परभिन्नपरत्वात् पचेत इत्यादौ “आतो ङित”
(७।२।८१) इति भवत्येव ॥

अत्रापीति । (कै)

कुटे मनो “गाङ् कुटादिभ्य” (१।२।१) इति ङित्वात्
मनन्तस्य ङिदन्तधातुत्वादिति भावः । “अेत इत्यादौ तु व्यपदेशि-
वद्भावात् सिद्धिरिति बोध्यम् ॥

इत्यपीति । (कै)

उपदेशपदानुवृत्तिर्वा कर्मधारयो वेत्यपि बोध्यम् ॥

वाक्यैकवाक्यतयेति । (कै)

आपाततोऽवान्तरवाक्यार्थबोधोत्तरं वाक्यैकवाक्यतया महावा-
क्यार्थबोध इत्यर्थः ॥

एकवाक्यतायामिति । (कै)

१ ‘पूर्वपदस्य’ इत्यारभ्य “इति ङित्वाद्” इत्यन्तं नास्ति इ पुस्तके ॥

२ “अेत इत्यादौ धातुत्वादिति भावः” इत्यधिकम् क पुस्तके ॥

प्रथमानिर्दिष्टं द्वितीयानिर्दिष्टं च भवति । एवमिहापि पुरस्तात् प्रथमा
निर्दिष्टं सदर्थान् पञ्चमौनिर्दिष्टं भविष्यति ॥ किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।
आत्मनेपदवचनं नियमार्थम् । वा । नियमार्थोऽयमारम्भः । किमुच्यते निय-
मार्थोऽयमिति न पुनर्विध्यर्थोऽपि स्यात् । लविधानाद्विहितम् । वा । लविधा-
नाद्यात्मनेपदं परस्मैपदं च विहितम् (३।४।७८) ॥ अस्ति प्रयोजन-

(अ १। पा ३। आ २) (अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । १। ३। १२।)

लादेशाश्रयसञ्ज्ञामूलविधानेऽन्योन्याश्रयापत्ते “अनुदात्तङित”
इत्यादौ भाविसञ्ज्ञाश्रयणीया स्यात् । अनुदात्तङितो लस्य स्थाने
तिबादयो भवन्ति येषा जातानामात्मनेपदसञ्ज्ञा भविष्यतीत्यर्था-
दिति भाव ॥

वाक्यभेद एवेति । (कै)

वाक्यभेदेऽपि एतन्मुखनिरीक्षणेनैव लक्ष्यसंस्कारक तिबादि-
सूत्रं न ततः स्वतन्त्रमिति बोध्यम् । नियमार्थत्वपक्षेऽन्येषा प्राप्ताना-
मेतत् सामर्थ्यान्निवृत्तिः । एकवाक्यतापक्षे तु तेषामप्राप्तिरेवेति
विशेषः ॥ भाष्ये तिप्तस् इत्यादिना सिद्धत्वान्नियमार्थत्वमित्यजानान
ग्रङ्गते

किमुच्यते इति ॥ (भा)

लविधानादिति । (भा)

लपदं तदादेशलक्षकमिति बोध्यम् ॥ अन्यतरस्यानवकाशत्वे
विप्रतिषेधाऽयोगाद् द्वयोः सावकाशता दर्शयति

विकरणानामिति । (कै)

मेवत् । किं तर्हीति । विकरणैस्तु व्यवहितत्वान्नियमो न प्राप्नोति । इद-
मिहसप्रथमार्थम् । विकरणा क्रियन्ता नियम इति किमत्र कर्त्तव्यम् ।
परत्वादिकरणा (स्यतासी लृलुटो । ३। १। ३३) । नित्या खल्वपि
विकरणा । छतेऽपि नियमे प्राप्नुवन्त्युतेऽपि प्राप्नुवन्ति । नित्यत्वात् पर-
त्वाच्च विकरणेषु छतेषु विकरणैर्व्यवहितत्वान्नियमो न प्राप्नोति । नैष दोषः ।
अनवकाशो नियमः । सावकाशः । कोऽवकाशः । य एते लुग्विकरणा स्तुवि-
करणा लिङ् लिटौ च ॥ यदि पुनरिय परिभाषाविज्ञायेत । किं छतं भवति ।

(अ १। पा ३। आ २) (अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । १। ३। १२।)

यद्यपि नित्यानित्ययोरयुक्तं स तथापि पूर्वं नित्यत्वात् स्मृतेर्न दोष इति बोध्यम् ॥

परत्वादिति । (भा)

यद्यपि प्राप्तस्यैव बाध इति सार्वधातुकपरत्वं दुरुपपादं तथापि शास्त्रतः प्राप्तिमात्रेण बोध्यम् । परत्वमादाय तद्व्यवृत्तिरिति भावः ॥

इति भाव इति । (कै)

इत्यभिमान इत्यर्थः ॥ परिभाषाया लिङ्गवत्त्वनियमात्तद्दर्शयति

आत्मनेपदेति । (कै)

यथोद्देशे वाक्यभेदस्यैव सत्त्वात् कार्यकालाश्रयणम् । उपस्थितस्य च वाक्यैकवाक्यतयान्वयः । स च इत्यलस्य स्थाने तिवादयो भवन्ति । तेचानुदात्तङित परस्य लस्य स्थाने तादृशा भवन्ति । येषां जातानामात्मनेपदसञ्ज्ञा भवतीति । नचावान्तरवाक्यार्थबोधोत्तरं तेषां लस्थानिकलज्ञानादात्मनेपदादिसञ्ज्ञोत्तरमेवैकवाक्यतास्य किं भाविसञ्ज्ञाश्रयणेति वाच्यम् । अस्य तत्रोपस्थितौ तावत-

कार्यकालसञ्ज्ञापरिभाषा यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यम् । लस्य तिवादयो भवन्तीत्युपस्थितमिदं भवत्यनुदात्तङित आत्मनेपदं “शेषात् कर्त्तरिपरस्मैपदम्” (१। ३। ७८) इति ॥ एवमपीतरैतराश्रय भवति । केतुरैतराश्रयता । अभिनिर्वृत्तानां लस्य स्थाने तिवादीनामात्मनेपदपरस्मैपदसञ्ज्ञया भवितव्यम् (ल परस्मैपदम् । १। ४। ६६, १००) सञ्ज्ञया च तिवादयो भाव्यन्ते । तदितरैतराश्रय भवति । इतरैतराश्रयानि च न प्रकल्पन्ते ॥ परस्मैपदेषु

(अनुदात्तछित आत्मनेपदम् । १ । ३ । १२ ।) (अ १ । पा. ३ । आ २)

पर्यन्त तेनासम्बद्धतयावस्थाने मानाभावात् । अन्तरङ्गतयानेन सम्बन्धानुभवोत्तरमेव तिबादिभि सञ्ज्ञानुभवात् ।

तत्र महावाक्येनेति । (कै)

अत एव भाष्येऽपि

“लस्य तिबाद्यो भवन्तीत्युपस्थितमिदं भवति

अनुदात्त (भा)

इत्याद्युक्तम् । अत्रेद बोध्यम् । कार्यकालपक्षेऽपि इदमेव सूत्रं स्वाकाङ्क्षया तेनैकवाक्यतामनुभवति । परिभाषा इत्यस्य परिभाषावदित्यर्थः । यथा परिभाषाकार्याकाङ्क्षावशात् तेनैकवाक्यतापक्षा तथेदमपि स्वाकाङ्क्षावशात् आकाङ्क्षोत्थापके च लिङ्गव्यवहारः । प्रकृते चास्य तदाकाङ्क्षोत्थापकात्मनेपदत्वादिना बोधकावेतौ शब्दौ इति तत्र लिङ्गव्यवहारः । एतेन सर्वत्र परिभाषालिङ्गविधे परिभाषाकाङ्क्षोत्थापक विधौ दृष्टं नचात्र तथा विधिसूत्रे आत्मनेपदत्वादिनानुपस्थितेरिदमयुक्तमित्यपास्तमिति । एव च धातो इत्यनुवृत्त्यर्थं मण्डूकश्रुतिर्विभक्तिविपरिणामश्च नाश्रयणीयाविति बोध्यम् ॥

लकारविशेषेति । (कै)

अपरनिमित्तकत्वेन लादेशानामन्तरङ्गत्व वक्तु योग्यमीदृशान्त-

तावन्नेतरेतराश्रय भवति । परस्मैपदानुक्रमेण न करिष्यते, अथवा कर्तव्यम् “अनुपराभ्या लृज्” (१ । ३ । ७६) इत्येवमर्थम् । ननु वैतदप्यात्मनेपदानुक्रमेण एव करिष्यते । “स्वरितञित कर्त्तृभिर्प्राये क्रियाफले” (१ । ३ ।

(अ १। पा ३। आ २) (अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । १। ३। १२।)

ङ्गत्वस्य भाष्ये काप्यनाश्रयणादिति केचित् ॥ नन्वेव परत्वाच्छबा-
दय स्युरत आह

येनेति ॥ (कै)

ननु भावकर्मणोऽस्य चारितार्थ्यात् कथमय न्याय । न च
तत्रापि यका वाध । एव तर्हि “पुरस्तादपवादा” इति न्यायेन
यक एव वाध स्यान् न शबादे । किं च श्यनादिभि “येन
नाप्राप्ति” न्यायाभावात्तद्विषये सावकाशा । किं च लुग्विकराणा-
दिषु शपो निवृत्तौ स्यादय सावकाशा इत्यत आह

शबादीति । (कै)

आदेशेषु कृतेषु लावस्याभावात् स्याद्यप्राप्तेऽप्यन्यमिद लाव-
स्याया स्यादय इत्यनाश्रित्येदमिति वक्तु युक्तं तत्पचे तु “धातो”
इतिवद् “अनुदात्तङित” इत्यपि विहितविशेषणमिति बोध्यम् ॥

एकवाक्यतेति । (कै)

परिभाषात्वपचे इति भाव ॥

नन्वसतीति । (कै)

प्रत्ययनिधमाश्रयणे अनुदात्तादिभ्य एवात्मनेपदम् । धातुमात्रात्
परस्मैपदमिति पर्यवसानात् कादिविषये किञ्चिवेति भाव ॥

१ “येनेति” इत्यारभ्य “एव तर्हि” इत्यन्तं नास्ति इ पुस्तके ॥

७२) आत्मनेपदं भवति कर्त्तर्यनुपराभ्या कृजो नेति ॥ आत्मनेपदेषु चापि
नेतरेतराश्रय भवति । कथम् । भाविनी सञ्ज्ञाविज्ञास्यते सूत्रं शाट्कवत् ।

(अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । १ । ३ । १२ ।) (अ १ । पा ३ । आ २)

वाधनादिति । (कै)

प्रकृति (“प्रकृति” इति नास्ति । क) नियमाश्रयणेनेत्यर्थ ।
क्यप्कृतिपोस्तु ^१“वासरूप” विधिना समावेश इति भावः ॥ भाष्ये

अथवा पुनरिति । (भा)

वाक्यभेदेनेत्यर्थ ॥

कृतेति । (कै)

भिन्नवाक्यताया तिबादिसूत्रेणासरूपतया प्रसक्तत्वेन प्रतिपन्नस्य
न निमित्तत्वमिति भावः ॥ भाष्ये

अभिनिर्वृत्तानि (भा)

इत्यस्य प्राप्तानौत्यर्थः ॥

^२वृद्ध इति । (कै)

अन्यथा विकरणव्यवधाने नियमाप्रवृत्तौ उभयोरपि पदयो
सामान्यशास्त्रेण सिद्धतया तद्विधानं विफलं सद् एतदर्थज्ञापक “स्त्रे”
इति तु एतत्पक्षे विषयसम्पत्तीति भावः ॥ विकरणव्यवधानेऽपि
नियमप्रवृत्तिर्ज्ञाप्यते इति ^३“शब्दे श्रित” इति सूत्रे भाष्ये
ध्वनितमिति वक्ष्यते । अत एव लावस्याया स्यादय इति पक्षेऽपि
न दोषः । केचित्तु भाष्यप्रामाण्याद् ^४“अनुपसर्गाद्वा” इत्यस्य

१ अ ३ । पा १ । सू ६४ ॥

२ अ १ । पा ३ । सू ६२ ॥

३ अ १ । पा ३ । सू ६० ॥

४ अ १ । पा ३ । सू ४३ ॥

तद्यथा । कश्चित् कश्चित् तन्तुवायमाह । अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेति । स
पश्यति यदि शाटको न वातथ्योऽथ वातथ्यो न शाटकं शाटको वातथ्यश्चेति

(अ १।पा ३।आ २) (अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । १।३।१२।)

आशीर्लिङ् लिटोरप्रवृत्तिरित्याहुः ॥ उभयनियमपचोऽपि न
सम्भवति । किमिति नोक्तम् (उभयनियमपचोऽपि न सम्भवत
किमिति नोक्त । इ । क) इत्यत आह

उभयेति ॥ (कै)

एकस्येति । (कै)

सहदुच्चरित इति न्यायादिति भावः ॥

नन्विति । (कै)

“प्रधाने कार्यसप्रत्ययाद्” इति न्यायादित्यर्थः ॥

एवं तर्हीति ।

न्यायद्वयस्यापि सत्त्वात् सन्देह इति प्रश्नः ॥

प्रकृत्यर्थेति (कै)

द्वन्द्वः ॥

नन्विति । (कै)

“अनुदात्तङित एव” इत्यत्रैवकारस्यान्ययोगव्यवच्छेदार्थकत्वात्
प्रकृत्यन्तरात् कुचाप्यर्थे तदप्राप्तौ विध्यर्थत्वमेव न्याय्यमिति भावः ॥

नैष इति । (कै)

खले कपोतन्यायेन सम्पूर्णप्रकरणं युगपदेवप्रवृत्तमिति भावः ॥

भाष्ये

विप्रतिषिद्धम् । भाविनी खल्वस्य सञ्ज्ञाभिप्रेता स मन्ये वातथो यस्मिन्नुते
प्राट्क इत्येतद्भवतीति । एव मिहापि स लस्य स्थाने कर्त्तव्यो यस्याभिनि
र्हत्तस्यात्मनेपदमित्येषा सञ्ज्ञाभिविध्यति ॥ अथ वा पुनरस्तु नियमः । ननु
चोक्तम् । विकरणैर्यवहितत्वान्नियमो न प्राप्नोतीति । नैष दोषः । आचार्य

(अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । १ । ३ । १२ ।) (अ १ । पा ३ । आ २)

तच्च परस्मैपदमपीति । (भा)

अनुदात्तङिञ्च इत्यर्थ ॥ प्रत्ययनियमे दोषान्तरमाह भाष्ये

क्यष आत्मनेपदं वक्तव्यमिति । (भा)

१“वा क्यष” इत्यादि चतु सूत्रौ शेषादित्यत प्राक् कार्य्येति

भाव ॥

लकारस्येति । (कै)

वागहणादिति भाव ॥ लान्तस्यापि कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकत्वे
सुपि पदत्वाद् “अपद न प्रयुञ्जीत” इत्यस्य न विषय इति
बोध्यम् ॥ भाष्ये

उच्यते (भा)

इत्यस्य विकल्पद्वारात्मनेपदमिति शेष ॥ १न च “प्राप्नोति”
इत्यस्य आत्मनेपदमिति शेष । १“तद्” आत्मने पद “वचनाद्”
“वा क्यष” इति वचनादित्यर्थ ॥ ननु वा वचनेन लकारस्यैव
पाञ्चिकत्वमुच्यते न त्वात्मनेपदस्य इत्यत आह

१ वा क्यष । १ । ३ । ६० ॥ द्युञ्जो लुङि । १ । ३ । ६१ ॥ वृद्धभ्य

स्यसन्तो । १ । ३ । ६२ ॥ लुटि च क्लृप । १ । ३ । ६३ ॥

२ ‘च’ इति नास्ति इपुस्तके ॥

३ “तद्” इत्यारभ्य “इत्यत” इत्यन्त नास्ति इपुस्तके ॥

प्रवृत्तिर्चापयति “विकरणेभ्यो नियमो वलीयान्” इति यदय विकरणविधा-
वात्मनेपदपरस्मैपदान्याश्रयति । “पुषादिद्युताङ्गुहित परस्मैपदेषु” (३ ।
१ । ५५) “आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्” (३ । ६ । ५४) इति । नैतदस्ति-

(अ १। पा ३। आ २) (अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । १ । ३ । १२ ।)

लकार इति । (कै)

भिन्नवाक्यतापक्षे सामान्यसूचप्रवृत्त्यनन्तरभावित्वादेतत् प्रकर-
णेन पूर्वनिवृत्तलस्य प्रत्यायनमशक्यम् ॥ तिङ विषयत्वाच्च तदन्तस्य
क्षलमप्यशक्यम् ॥ ननु केवलप्रकृतिप्रयोगस्तर्हि तेनोच्यतेऽत आह

केवलाया इति ॥ (कै)

नन्वेवमपि प्रयोगविकल्पोऽस्त्वत आह

शब्दमिति । (कै)

साधुप्रयोगनिर्वाहप्रवृत्तशास्त्रेण क्यषन्तप्रयोगाभावस्य बोधयितु-
मयुक्तत्वादिति भावः । एव च “क्यष आत्मनेपदवचनम्” इति
द्वितीयदोष उद्घृतः ॥

शेषग्रहणं कर्तव्यम् (भा)

इति दोषस्त्वस्येव ॥ ननु आपाततस्तिवादिस्मृत्तेः प्रसक्त-
मुभयपदित्वं यथा पाश्चात्यैर्नियमैरपोद्यते एव प्रथमं नित्यवत् ।
श्रुतं लकारनिवर्त्तनं पाक्षिकमितिकल्पयितुं युक्तम् । किं च दधि
इत्यादिवत् केवलप्रकृतिप्रयोगोऽपि वक्तुं शक्य इति चेन्न । तिवा-
दिस्मृत्तेः युगपदुभयप्रत्ययपरत्वासम्भवादर्थ्याच्चिप्रस्तयोर्विकल्पः स
एव तन्नियमैरप्राप्तः पुनः “वा क्यष” इत्यनेन प्रतिप्रसूयते इति
कल्पनाया एव युक्तत्वात् न दोषः । एकवाक्यतापक्षेऽपि यदीदं

क्षापकम् । अभिनिर्वृत्तानि हि लस्य स्थाने आत्मनेपदानि परस्मैपदानि च ।
यत्तर्हि “अनुसर्गाद्वा” (१ । ३ । ४३) इति विभाषा शास्ति ॥ किं पुनश्चि
प्रत्ययनियमः । अनुदात्तङित एवात्मनेपदं भवति भावकर्मणोरेवात्मनेपदं

(अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । १ । ३ । १२ ।) (अ १ । पा ३ । आ २)

प्रकरण न स्यात् स्यादेव विकल्प इति सम्भावितस्य तस्यैव प्रतिप्रसव इति न दोष ॥ ननु प्रत्ययनियमपक्षे “शेषादि”ति कृतेऽपि दोष । “कर्त्तरि” इत्यस्य सत्त्वेन कर्त्तरि शेषादेवेत्यर्थोऽर्थान्तरे परस्मैपदस्य सर्वत आपत्तेरिति चेत्सत्यम् । ^१कर्त्तर्यैव शेषादेव इति नियम-द्वयाङ्गीकारेणादोषात् । न चैवमपि भावकर्मणोरेवेति धातुमात्र-विषयनियमेन अनुदात्तङितोऽपि कर्त्तरि तडानानापत्ति । न च अनुदात्तङित इत्यस्य वैयर्थ्यम् । शेषाद्भावकर्मणोस्तद्भाववृत्त्यर्थं चारि-तार्थादिति चेन्न । योगविभागसामर्थ्येनास्य कर्त्तर्यत्वाद् अदोष ॥
भाष्ये

अस्तु तर्हीति । (भा)

शेषादिति कर्त्तव्यतारूपाद्दोषादित्यादि ॥

परस्मैपदिनोऽवकाशः (भा)

इति भाष्यादवकाशशब्दो नित्यैकवचनान्त ॥

करणादीन्यवकाशः (भा)

इति कैयटान्नित्यपुलिङ्ग । “तिङन्तान्यवकाश” इति “सरूप”
(१ । २ । ६ ४) सूत्रस्य भाष्याच्चेति बोध्यम् ॥

तत्रापि नियमान्नेति । (भा)

१ विनिगमकविरहेण । इ ॥

(१ । ३ । १३) भवतीति । आहोस्वित् प्रकृत्यर्थनियम । अनुदात्तङित आत्मनेपदमेव भावकर्मणोरात्मनेपदमेवेति । कश्चात्रविशेष । तत्र प्रत्यय-नियमे शेष वचन परस्मैपदस्यानिवृत्तत्वात् । वा । तत्र प्रत्ययनियमे शेषग्रहण

(अ १। पा ३। आ २) (अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । १। ३। १२ ।)

तेषु परस्मैपदमेवेति नियमादित्यर्थ । एव चानवकाशत्वाद्द्वचन-
सामर्थ्याद्भवित्यन्तीति प्रकृत्यर्थनियमे न दोष इति भाव ॥

तथापि । (कै)

बहुलग्रहणोन्नीतविधेयारितार्थोऽपि ॥

तयोरेवेति । (कै)

विधेरचारितार्थादिति भाव ॥

सहाभिधानेति । (कै)

यद्यपि निर्दिष्टार्थानां स्वार्थिकत्वेन प्रकृत्यर्थकतैव न्याय्या तथापि
व्याकरणान्तरेऽतिप्रत्ययादिकल्पनादर्शनादय^१ पक्ष आश्रित । सहा-
भिधान द्योतकत्वेनोभयोरपि द्योतकत्वादिति तत्त्वम् ॥

अकर्तरौति । (कै)

भावघञ् तु अनवकाशत्वात् सिद्ध इति भाव ॥ ननु

१ सहाभिधानेऽपि द्वाविति वदर्थता प्रत्येकमेव पर्याप्तेति बोध्यम् । इ ।

कर्त्तव्यम् परस्मैपदनियमार्थम् । शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम्
(१। ३। ७८) इति । किं कारणम् । परस्मैपदस्यागिष्टत्वात् ।
प्रत्यया नियता प्रकृत्यर्थावनियता तत्र परस्मैपदमपि प्राप्नोति ।
तत्र शेषग्रहणं कर्त्तव्यम् परस्मैपदनियमार्थम् । शेषादेव परस्मैपद
भवति नान्यत इति ॥ क्वच आत्मनेपदवचन तस्यान्यत्र नियमात् । वा ।
क्वच आत्मनेपद वक्तव्यम् । लोहितायति । लोहितायते (१। ३। ६०) ।
किं पुनः कारणं न सिध्यति । तस्यान्यत्र नियमात् । तद्वान्यत्र नियम्यते ॥
उच्यते च न च प्राप्नोति तद्वचनाद् भविष्यति ॥ अस्तु तर्हि प्रकृत्यर्थनियमः ।

(अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । १ । ३ । १२ ।) (अ १। पा ३। आ २)

उपपद इति (कै)

विशेष्याभावात् कथ कर्मणीत्यस्य तत् विशेषणत्वमत आह

सप्तमीति । (कै)

विशेषोपस्थापकमत्र विशेषणपदेन विवक्षितम् इति भाव ।
स्वघटित सूत्रे भावलक्षणसप्तम्यन्तम् अनुवृत्तिमात्रेण कथ विषयसप्त-
म्यन्त स्यादिति शङ्का भाष्यार्थ । शब्दाधिकार एवाश्रित इति
परिहार ॥ भाष्ये प्रत्ययनियमवादीमत्यच्चे तयोद्भाषित गौरमत्रापि
समानमित्याह

शेषवचनं चेति । (भा)

अत्रापि पचे शेषग्रहण कर्त्तव्यमित्यर्थ ॥ शेषग्रहणान्तरं च
कर्त्तव्यमित्यधिकं गौरव प्रत्ययनियमपचे इत्याह

कर्त्तरि चेति ॥ (भा)

आत्मनेपदविषय । कर्त्ता कर्मकर्त्ता ॥ ननु स्वाश्रयकर्तृत्वप्रयुक्त
परस्मैपद आतिदेशिकेन विरुद्धमिति कथं तत् स्यादत आह

प्रकृत्यर्थनियमेऽन्याभाव । वा । प्रकृत्यर्थनियमे अन्येषां प्रत्ययानामभाव ।
अनुदात्तङितस्तृजादयो न प्राप्नुवन्ति । नैष दोष । अनवकाशास्तृजादय उच्यन्ते
(३ । १ । १३३) च ते वचनाद् भविष्यन्ति । सावकाशास्तृजादय । कोऽव-
काश । परस्मैपदिनोऽवकाश । तत्रापि नियमान्न प्राप्नुवन्ति ॥ तद्यदादय-
स्तर्हि भावकर्मणोर्नियमान्न प्राप्नुवन्ति । तद्यदादयोऽप्यनवकाशा । ते वच-
नाद्भविष्यन्ति (३ । ४ । ७०) ॥ चिण तर्हि भावकर्मणोर्नियमान्न प्राप्नोति ।
चिणपि वचनाद्भविष्यति (३ । १ । ६६) ॥ घञ् तर्हि कर्मणो नियमान्न
प्राप्नोति (३ । ३ । १८) । तत्रापि प्रकृत कर्मग्रहणमनुवर्त्तते । क प्रकृतम् ।

(अ १। पा ३। आ २) (अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । १। ३। १२।)

यदेति ॥ (कै)

परस्मैपदं प्राप्नोतीति । (कै)

द्वितीयशेषग्रहणे तु कर्मकर्त्तुं शेषत्वाभावाच्चेति भावः ॥

उभयोः (कै)

कर्मकर्त्ताश्रयविधोः । भावाभाववृत्तविरोधवदेव स्वाश्रय निवर्त्यत इति भावः ॥ न चातिदेशोऽनवकाशः कार्यान्तरे सावकाशत्वाद् इति तात्पर्यम् ।

कार्यातिदेशेत्विति । (कै)

केचित्तु एतद् भाष्यग्रामाण्यात् कार्यातिदेशेऽपि परत्वादित्यवहारे उत्पत्तिदेश एव देशोऽतिदिश्यमानकार्याणामित्याहुः । वस्तुतः कार्यातिदेशः शास्त्रातिदेशद्वारैव इत्युक्तम् ॥ “कर्त्तरि च” इत्यादिचकारस्वारस्यात् प्रकृत्यर्थनियमपक्षे दोषान्तरमिति भाति तच्च न वक्ष्यमाणयुक्तेरित्याशयेन पृच्छति

“अणु कर्मणि च” (३। ३। १२) इति ॥ तच्चै तत्रोपपदविशेषणमभिधेयविशेषणेन चेद्द्वार्यम् । न चान्यार्थः प्रकृतमन्यार्थः भवति । न खल्वप्यन्यत् प्रकृतमनुवर्तनात् अन्यद्भवति न हि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवति ॥ यत्तावदुच्यते अन्यार्थः प्रकृतमन्यार्थः भवतीत्यन्यार्थमपि प्रकृतमन्यार्थः भवति । तद्यथा । शाल्यर्थः कुल्या प्रणीयन्ते ताभ्यश्च पाणीय पीयते उपस्पृश्यते च शालयश्च भाव्यन्ते । यदप्युच्यते न खल्वप्यन्यत् प्रकृतमनुवर्तनादन्यद् भवति न हि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवतीति भवेद् द्रव्येत्वेतदेव स्यात् । शब्दस्तु खलु येन येनाभिसंबध्यते तस्य तस्य विशेषको भवति ॥ शेषवचनं च । वा ।

(अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । १ । ३ । १२ ।) (अ १ । पा ३ । आ २)

कतरस्मिन्निति ॥ (भा)

भाष्ये चकारस्वारस्येनाह तृतीय

प्रकृत्यर्थेति ॥ (भा)

प्रकृत्यर्थनियमवाद्याह

तावन्न दोष इति ॥ (भा)

अन्तरेणापीति । (कै)

भावकर्मणोस्तडानयोर्नैयत्येन कर्त्तव्येवोभयप्रसङ्गात् । उभय-
प्राप्तौ नियमार्थं शास्त्र कर्त्तव्येव पर्यवस्यतीति भाव ॥ भाष्ये

नार्थं कर्त्तृग्रहणेन । (कै)

कर्त्तृग्रहणाच्चैष दोष इति । (भा)

यथा च प्रकृत्यर्थनियमपक्षे तदभावान्नैष दोष । अथ भाव ।
यदिकर्त्तृग्रहणं क्रियते तदा भिन्नविषयत्वाद् भावकर्मणोरिति
परस्मैपदापवादो न भवतीति कर्मकर्त्तरिपरस्मैपदं प्राप्तोतीति
तन्निवृत्तये शेषग्रहणं कर्त्तव्यम् । यदा तु कर्त्तृग्रहणं न क्रियते तदा

शेषग्रहणं च कर्त्तव्यम् । “शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम्” (१ । ३ । ८७)
इति । किं प्रयोजनम् । शेषनियमार्थम् । प्रकृत्यर्थो नियतौ प्रत्यया अनि-
यतास्ते शेषेऽपि प्राप्नुवन्ति । तत् शेषग्रहणं कर्त्तव्यम् । शेषात् कर्त्तरि
परस्मैपदमेव नान्यदिति ॥ कर्त्तरि चात्मने पदविषये परस्मैपदप्रतिषेधार्थम् ।
वा । कर्त्तरि चात्मनेपदविषये परस्मैपदप्रतिषेधार्थं द्वितीयं शेषग्रहणं कर्त्त-
व्यम् । शेषाच्छेष इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । भिद्यते कुशूलं स्वयमेवेति
(कर्मवत् कर्मणां तुल्यक्रिय । ३ । १ । ८७) ॥ कतरस्मिन् पक्षेऽयं दोषः ।
प्रकृत्यर्थनियमे । प्रकृत्यर्थनियमे तावन्न दोषः । प्रकृत्यर्थो नियतौ प्रत्यया

(अ १। पा ३। आ २) (अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । १ । ३ । १२ ।)

परस्मैपदे प्राप्ते भावकर्मणोरित्यारभ्यमाण “येन नाप्राप्ति” न्यायेन
शेषादित्यस्यापवाद इति भावकर्मणोरित्येतद्विषये शेषादिति न
प्रवर्तते इति कर्मकर्त्तरि परस्मैपदनिवृत्तये शेषग्रहणं न कर्त्तव्य-
मिति दोषद स्थापयमाह

प्रत्ययनियमे तर्हीति ॥ (भा)

१द्वितीय “कर्त्तृग्रहणाच्च” इत्यनेन दोषवानेव प्रत्ययनियम-
स्तत् करणात् कर्मकर्त्तर्यतिव्याप्तेऽप्येति सूचितं तच्चाह

पुरस्तादिति ॥ (कै)

इदानीं प्रकृत्यर्थनियमवादी स्वपक्षे आपादितशेषग्रहणकर्त्त-
व्यत्वनिराकरणद्वारा प्रत्ययनियमे तत्करणप्रयुक्तगौरवमाह

प्रकृत्यर्थनियमे (भा)

इत्यादिना । शेषादिति पञ्चम्यन्तमित्यर्थ ॥

सिद्धे इति । (कै)

तिबादिसूत्रेणेति शेष ॥ एव च प्रकृत्यर्थनियमपक्ष एव

१ द्वितीयकर्मकर्त्तृग्रहणाच्च । क ॥

अनियतास्तत्रनार्थ कर्त्तृग्रहणेन कर्त्तृग्रहणाच्चैष दोष ॥ प्रत्ययनियमे तर्हीत्य
दोष । प्रत्यया नियता प्रकृत्यर्थावनियतौ तत्र कर्त्तृग्रहणं कर्त्तव्यम् भावकर्म-
णोरनिवृत्त्यर्थम् । कर्त्तृग्रहणाच्चैष दोष ॥ प्रकृत्यर्थनियमे शेषग्रहणं प्रकृत्य-
कर्त्तुम् । प्रकृत्यर्थो नियतो प्रत्यया अनियता । ततो वक्ष्यामि परस्मैपद
भवतीति । तन्नियमार्थं भविष्यति । यत्र परस्मैपद चान्यच्च प्राप्नोति तत्र
परस्मैपदमेव भवतीति ॥ तत्तर्हि प्रत्ययनियमे द्वितीय शेषग्रहणं कर्त्तव्यम् ।

(अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । १ । ३ । १२ ।) (अ १ । पा ३ । आ २)

ज्यायान् इति स्थित कर्त्तृग्रहणं शेषग्रहणं च कुर्वन् पाणिनेः
प्रत्ययनिश्चयपक्षे एव तात्पर्यमिति तत्पक्षेऽपि कर्मकर्त्तर्यव्याप्तिनि-
रासाय पृच्छति भाष्ये

तत्तर्हि प्रत्ययेति । (भा)

सप्तम्यन्तमित्यर्थः । ततः कर्त्तरीति वाक्ये भावकर्मणोरित्य-
नुवृत्त कर्त्तृविशेषणमिति भावः ॥ ननु प्रत्यासत्त्या तद् धात्वर्थनि-
रूपितकर्मकर्त्तृत्ववत् तद् धात्वर्थभावकर्त्तृत्वमेव ग्राह्यम एव च

एति जीवन्तमानन्द (भा)

इत्यत्र कथं दोष इति चेन्न । भावाग्ने प्रत्यासत्त्याश्रयणस्य अशक्य-
त्वात्तदाह

पीडारूपमिति ॥ (कै)

प्रत्यासत्त्येति । (कै)

अत्र तु हन्ति भेद इत्यर्थः । तद्भात्वर्थनिरूपितकर्मत्वस्यैव
कर्मवङ्गावेनातिदेशादिति भावः ॥

व्यवहित इति । (कै)

एव चानन्तरत्वेति न्यायेन कर्त्तरीति योगविभागः “शेषात्

न कर्त्तव्यम् । योगविभागः करिष्यते (१ । ३ । १४) । “अनुदात्तङित
आत्मनेपदम्” । ततो “भावकर्मणो” । ततः “कर्त्तरि” । कर्त्तरि चात्मने-
पदं भवति भावकर्मणो । ततः “कर्मव्यतिहारे” । कर्त्तरीत्येव । भावकर्म-
णोरिति निवृत्तम् ॥ यथैव तर्हि कर्मणि कर्त्तरि भवत्येव भावेऽपि कर्त्तरि
प्राप्नोति । एति जीवन्तमानन्द (भावे । ३ । ३ । १८) । नास्य किं चिद्-

(अ १। पा ३। आ २) (अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । १। ३। १२।)

कर्त्तरी”त्यस्यैव बाधको न तु “अनुपराभ्याम्” इत्यस्येति भाव ॥
कर्त्तरीति योगविभागेन “अनुपराभ्याम्” इत्यस्याबाधे युक्त्यन्तर-
मप्याह

कस्यान्तरेति । (कै)

प्रथम सामान्यतस्तिबादिप्राप्ति तत कर्मवद्भावात् भावकर्मणो-
रिति तत परत्वात् शेषादिति प्राप्त कर्त्तृगामिक्रियाफलाभावेना-
स्यापि शेषत्वात् ततो योगविभागादात्मनेपद प्राप्त ततो “ऽनुप-
राभ्यम्” इति ततश्च उत्तरकक्षाभावत्वाद् योगविभागस्यापि तद्
बाधकमिति न कर्त्तरीति योगविभागेन तद्बाधनमिति भाव ॥

आत्मनेपदापवादत्वाच्चेति । (कै)

परत्वेन योगविभागबाधक “स्वरितञित” इति प्राप्ते इत्यर्थ ।
एव बाधकापवादत्वान्नतद्बाध्यत्वमिति भाव ॥

प्राप्तिमात्रमिति । (कै)

बाध्यसामान्यचिन्तयेति भाव ॥ भाष्ये

पराप्राप्तिरप्रतिषिद्धेति । (भा)

अबाधितेत्यर्थ ॥ ननु “इयम्” इत्यनेन पूर्वप्रक्रान्तत्वाद् योग-
विभागरूपाया एव परामर्श स्थात् । स चायुक्त । उक्तरीत्या बाध्य-

जतीति (रुजार्थानां भाववचनानामञ्ज्वरे । ३। ३। ५४) । द्वितीयो योग-
विभाग करिष्यते (१। ३। १३) । ‘अनुदात्तङित आत्मनेपदम्’ । यतो
“भावे” । तत कर्मणि । कर्मणि चात्मनेपद भवति । तत “कर्त्तरि” ।
कर्त्तरि चात्मनेपद भवति । कर्मणीत्यनुवर्त्तते भाव इति निवृत्तम् । तत

अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । १ । ३ । १२ ।) (अ १ । पा ३ । आ २)

बाधकभावस्य वैपरीत्यापत्ते । ‘इयम्’ इत्यनेन शेषादिति प्राप्ति-
ग्राह्या । तत्र च बाधकत्वमनुपपन्नमत आह

पूर्वविप्रतिषेधेनेति ॥ (कै)

तदेवाह

शेषादित्यस्यावकाश इति । (कै)

एव तृतीयकक्षायामेव “शेषादिति” । अनेन “अनुपराभ्याम्”
इत्यस्य पूर्वविप्रतिषेधेन बाधे चतुर्थकक्षाया योगविभागप्राप्त्या
शेषादिति बाध्यते न च पुन “अनुपराभ्याम्” इत्यस्य प्राप्ति
सङ्गद्गतिन्यायादिति भाव ॥ तदाह

सापि योगविभागेनेति ॥ (कै)

शेषादित्येति । (कै)

उत्सर्गापवादयोरेकवाक्यतया अपवादविषये उत्सर्गाप्रसक्तेरिति
भाव ॥

परां प्राप्तिमिति । (भा)

कर्मकर्तृविषयाम् “अनुपराभ्याम्” इति प्राप्तिम् इत्यर्थ ॥ भाष्ये

प्रतिषिद्धा (भा)

इत्यस्य बाधिता इत्यर्थ । पूर्वविप्रतिषेधारम्भे गौरवात् ॥

“इयम्” इत्यनेन योगविभागप्राप्तिरेव परामृश्यत इत्याह

“कर्मव्यतिहारे” । “कर्त्तरि” इत्येव । “कर्मणि” वेति निवृत्तम् । एवमपि

“शेष” ग्रहण कर्त्तव्यम् “अनुपराभ्या वृज ” (१ । ३ । ७६) इत्येवमर्थम् ।

इह मा भूत् । अनुक्रियते स्वयमेव । पराक्रियते स्वयमेव । ननु चैतदपि

(अ १। पा ३। आ २) (अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । १ । ३ । १२ ।)

अथवेति । (कै)

बाध्यसामान्यचिन्तयेति भाव ॥

अपवादपवादत्वादिति । (कै)

पूर्वमपवादवाधकपर तत्र योगविभागस्य परत्वाद्वाधक “स्वरि-
तञ्जित” इति तदपवादत्वादित्यर्थ । कचित्त्वपवादत्वादित्येव पाठ ।
तदापि तद्वाधकलोपलक्षक परत्वाद् हि योगविभागस्य “अनुपरा-
भ्याम्” इति साधकम् ॥ भाष्येऽपि

प्रतिषिद्धा (भा)

इत्यस्य परत्वाद् बाधिता इत्यर्थ ॥ भाष्ये

प्रत्याख्यायते इति । (भा)

वर्तमानसामीप्ये लट् कमकर्त्तरि वस्तुतः कर्मत्वाभावात् पुन
कर्त्तृग्रहणेऽपि नेष्टसिद्धिरत आह

योगविभागादेव सिद्धम् । न सिध्यति । अनन्तरा या प्राप्ति योगविभागेन
शक्या बाधितुम् । कुत एतत् । “अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रातिषेधो
वेति” । परा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तथा प्राप्नोति । ननु चेय प्राप्ति परा प्राप्ति
बाधते । नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् ॥ एव तर्हि “कर्त्तरि कर्म-
व्यतिहारे” (१ । ३ । १४) इत्यत्र कर्त्तृग्रहणं प्रत्याख्यायते तत्र प्रकृत
मुत्तरत्रानुवर्त्तिष्यते । शेषात् कर्त्तरि (१ । ३ । ७८) कर्त्तरौति । किमर्थमिदं
कर्त्तरि कर्त्तरौति । कर्त्तव्यं य कर्त्ता तत्र यथा स्यात् । कर्त्ता चान्यश्च य
कर्त्ता तत्र मा भूदिति । ततो “अनुपराभ्या कृञ् ” । कर्त्तरि कर्त्तृगोत्रेव ॥

(कर्तरि कर्मव्यतिहारे । १ । ३ । १४ ।) (अ १। पा ३। आ २)

व्यपदेशान्तरमिति ॥ (कै)

भाष्ये

कर्त्ताचान्यश्चेति । (भा)

कर्त्तृव्यवहारवान् कर्मव्यवहारवाञ्छेत्यर्थ ॥

 कर्तरि कर्मव्यतिहारे । १ । ३ । १४ ॥

ननु क्रियावचनस्यैव कर्मशब्दस्य लोकप्रसिद्धत्वाद् धात्वन्वये
साक्षात् सम्बन्धलाभाच्च तस्यैव ग्रहणं भविष्यतीत्याह

प्रत्यासन्नत्वादिति । (कै)

लोकप्रसिद्धपेक्षया शास्त्रे शास्त्रप्रसिद्धिरेव वल्लवतौ प्रकरणादिति
भावः ॥

साधनकर्मणि (कै)

ईप्सिततमे ॥

तद्विषयत्वमिति । (कै)

१ क्रियाव्यतिहार इति वक्तव्यम् । कर्मव्यतिहार इत्युच्यमान इह
प्रसज्येत । देवदत्तस्य धान्यं व्यतिलुनन्तीति । इह च न स्यात् । व्यतिलुनते
व्यतिलुनत इति ॥ तत्तर्हि व्यक्तव्यं न वक्तव्यम् । क्रिया द्वि लोके कर्मैत्युपच-
रन्ति । का क्रिया करिष्यसि । किं कर्म करिष्यसीति ॥ एवमपि कर्त्तव्यम् ।
कृत्रिमाकृत्रिमयो कृत्रिमे सप्रत्ययो भवति ॥ क्रियापि कृत्रिमं कर्म । न

(अ १। पा ३। आ २)

(कर्तरि कर्मव्यतिहारे । १। ३। १४।)

कर्मव्यतिहारविषयार्थवाक्याद्धातोरित्यर्थ इति भावः ॥ ननु
देवदत्तस्वामिकधान्यस्थान्येन लवणेऽपि तत् स्वत्वानुसत्त्वेर्विनिम-
याभावात् कथमत्रप्राप्तिरत आह

स्वौकुर्वन्तीत्यर्थ इति । (कै)

स्वीकारपर्यन्त धातोरुच्चणेति भावः । क्रियामात्रकर्मण
स्वत्वविनिमय एव कर्मविनिमय इति बोध्यम् ॥

क्रियाणामिति । (कै)

स्थिरेषु द्रव्येषु अन्यसम्बन्धिनोऽन्यसम्बन्धरूपव्यतिहारसम्भवेऽपि क्षण-
स्थायिक्रियासु तदसम्भव इति भावः ॥

योग्यतेति । (कै)

नान्यसम्बन्धिनोऽन्यसम्बन्धित्वं स किन्तु अन्यदीयत्वेन प्रसक्तस्या-
न्यसम्बन्ध इति भावः । एव च साधनव्यत्यास एव क्रियाव्यत्यास
इति तत्पर्यम् ॥ नन्वेव स्व स्व क्रिया एव स्वेनकरणात् “सप्रहरन्त”
इत्यत्र व्यतिहाराभावेनात्मनेपदं न स्यादत आह

परस्परेति । (कै)

परस्परसम्बन्धिकरणमित्यर्थः । सम्बन्धश्च कर्मकरणसम्प्रदानापा-

सिध्यति । “कर्तुरौष्णितमं कर्म” (१। ४। ४६) इत्युच्यते कथं च क्रिया
नाम क्रिययेष्णिततमा स्यात् । क्रियापि क्रिययेष्णिततमा भवति । कथा
क्रियया । सप्रश्यति क्रियया प्रार्थयति क्रिययाध्यवस्यति क्रियया वा । इह च
एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स बुद्ध्या तावत् कश्चिदर्थं सप्रश्यति सदृष्टे
प्रार्थना प्रार्थितेऽध्यवसायोऽध्यवसाय आरम्भ आरम्भे निर्दृष्टिनिर्दृष्टौ फला-

(कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे । १ । ३ । १४ ।)

(अ १ । पा ३ । आ २)

दानादि लक्षणो बोध्य । प्रायेण व्यती अस्व द्योतकौ । क्वचित्
सम अपि यथा “सप्रहरन्त” इत्यत्र । क्वचित्तु प्रकरणादिकमपि तथा
बोध्यम् ॥ नन्वेवमपि एकक्रियानिरूपितकारकशक्तिव्यत्यासो नोप-
पादित । प्रहाराणां भिन्नभिन्नत्वादित्यत आह

अचेति । (कै)

साधनभेदात् क्रियाभेदावश्यभावेन सर्वत्रजातिज्ञतमेवैक्यमपेक्ष-
णीयमिति भाव । एकधातुवाच्यत्वेन च एकत्वम् ॥

लौकिका इति । (कै)

पशुरपत्य देवतेतिवदिति भाव ॥ इह शास्त्रे तदुक्तगति^१

इहेति ॥ (कै)

“कर्मणि द्वितीये”ति क्वचिमम् । अत्र लौकिक क्रियारूप स्पष्ट
चेद् सख्यासंज्ञासूत्रे भाष्ये । इह तु क्वचिमाऽक्वचिमन्यायमेवाभ्युपेया
इत्याह

क्रियापि क्वचिममिति । (भा)

नतु द्वयोरपि क्रिययो “पश्य मृगो धावति” इत्यादौ सम्बन्धो
दृश्यते इत्यत आह

वाप्ति । एव क्रियापि क्वचिम कर्म ॥ एव मप्युभयो क्वचिमयोरुभयगति
प्रसज्येत तस्मात् क्रिया व्यतिहार इति व्यक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इह कर्त्तरि
व्यतिहार इतीयता सिद्धम् । सोऽयमेव सिद्धे सति यत् कर्मग्रहण करोति
तस्यैतत्प्रयोजन क्रिया व्यतिहारे यथास्यात् कर्म व्यतिहारे मा भूदिति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ४६१
(अ १। पा ३। आ २) (कर्तरि कर्मव्यतिहारे । १ । ३ । १४ ।)

मत्वा प्रश्न इति ॥ (कै)

भोक्तुमिच्छतीति । (कै)

अव्ययकलादयमसत्त्वभूतो भाव इति भाव ॥ ननु क्रियाया
अपि जन्यत्वेन किञ्चित् क्रियासाध्यत्वनिश्चये किमुच्यते कथा इत्यत
आह

क्रियान्तरेति ॥ (कै)

भाष्ये

संपश्यति क्रियया (भा)

इत्यादिदर्शनक्रियाजन्य प्रार्थन तज्जन्याध्यवसायजन्यारम्भेण
इत्यर्थ ॥

क्रियया (भा)

इति च पाठो साम्प्रदायिक ॥

प्रेक्षापूर्वकारी । (भा)

विचारपूर्वक्रियाकर्त्ता ॥

स बुद्ध्या । (भा)

बुद्धिवृत्त्या ॥

अथ कर्तृग्रहण किमर्थम् । कर्मव्यतिहारादिषु कर्तृग्रहण भावकर्म
निवृत्त्यर्थम् । वा । कर्मव्यतिहारादिषु कर्तृग्रहण क्रियते भावकर्मणोरप्यने-
नात्मनेपद (१ । ३ । १३) मा भूदिति ॥ इतरथा हि तत्र प्रतिषेधे भाव-
कर्मणो प्रतिषेध । वा । अक्रियमाणे कर्तृग्रहणे भावकर्मणोरप्यनेनात्मने-
पद प्रसज्येत । तत्र को दोष । तत्र प्रतिषेधे भावकर्मणो प्रतिषेध ।

तावत् । (भा)

प्रथमम् ॥

कंचिदर्थम् । (भा)

फलरूपम् ॥

पश्यति । (भा)

फलविषयसकल्योऽत्र दर्शनम् ॥ तज्जन्य फलोपायविषयोऽभि-
लाष

प्रार्थना ॥ (भा)

तज्जन्य क्रियाविशेषस्य फलसाधनत्वनिश्चय

अध्यवसायः ॥ (भा)

अभिलाषे सति तन्निश्चयकरणात् ॥ तज्जन्यमानसौप्रवृत्ति

आरम्भः । (भा)

तज्जन्याक्रिया

निवृत्तिः । (भा)

तत

फलावाप्तिः (भा)

तत्र प्रतिषेधे (१ । ३ । १५) भावकर्मणोरप्यनेनात्मनेपदस्य प्रतिषेध
प्रसज्येत । व्यतिगम्यन्ते ग्रामा । व्यतिहन्यन्ते दस्यव इति ॥ न वानन्तरस्य
प्रतिषेधात् । वा । न वैष दोष । कि कारणम् । अनन्तरस्य प्रतिषेधात् ।
अनन्तर यदात्मनेपदविधान तस्य प्रतिषेधात् । कुत एतत् । अनन्तरस्य
विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तथा भविष्यति । ननु
चेय प्राप्ति पूर्वा प्राप्ति बाधते । नोत्सह्यते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् ॥
उत्तरार्थं तर्हि कर्तृग्रहण कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । क्रियते तत्रैव “शेषात्

(अ १। पा ३। आ २) (कर्तरि कर्मव्यतिहारे । १। ३। १४।)

इत्यर्थ ॥ “फलावाप्ति” इत्यनेन दर्शनं फलविषयकमिति सूचितम् । सप्तमीभिक्षृतीयाभिश्च पूर्वपूर्वस्थोत्तरकारणता बोधिता । तच्चारम्भव्याप्यमानत्वेन प्रकृतक्रियाया कर्मत्वम् ॥

अव्यभिचारादिति । (कै)

स च उक्तविभक्तिभिर्भाष्ये दर्शित ॥ ननु कर्मग्रहणाभावे करणादिव्यतिहारोऽपि गृह्येतेत्यत आह

क्रियाया इति । (कै)

साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वात् शब्द प्राधान्यम् । क्रियाया क्रियो-
द्देश्यत्वलक्षणमाथं प्राधान्यं च कर्मकारकस्यैव इति तयोरेवग्रहणं
न करणादेरिति भावः ॥ कर्मग्रहणेन क्रियामात्रग्रहणे उपायमाह

क्रियाया इति ॥ (कै)

कारकपरत्वे

कर्मेति । (कै)

कर्मणि प्रत्यय कार्य्यः ॥ क्रियापरत्वे तु भावे भावश्चान्तरङ्गा
इति भावः ॥ भाष्ये

कर्मव्यतिहारादिधिति । (भा)

आदिग्रहणात् “शेषात् कर्त्तरि” इत्यतः प्रागनुवृत्तावपि
फलाभावप्रतिपादनार्थं भावकर्मणोरप्यनेनेति विहितस्येति शेषः ॥

कर्त्तरि परस्मैपदम्” (१। ३। ३८) इति । द्वितीयकर्त्तृग्रहणं कर्त्त-
व्यम् । किं प्रयोजनम् । कर्त्तव्यं यः कर्त्ता तत्र यथा स्यात् । कर्त्ता चान्यश्च
यः कर्त्ता तत्र मा भूदिति ॥

न गति हिंसार्थेभ्यः । १ । ३ । १५ ॥

हसादीनाम् (भा)

इत्यादिशब्दस्य व्यवस्थार्थत्वे हसेरुत्तरेषा धातुपाठपठिताना
ग्रहण स्यादत आह

हसीति ॥ (कै)

पठन्तीति (भा)

भाष्योदाहरणाह

शब्दक्रियाणामिति । (कै)

अशब्दहासे भवति (न चेति । इ) वङ्गदर्शिनो विचारयन्तु ॥

ह्रवच्चोरिति (भा)

इत्येव पाठः ॥

हरिवच्चो' (भा)

इति पाठे इत एव निर्देशादिक कित्त्वेऽपि गुणः । कृतगुणा-
नुकरणाद्वा इगिति कल्प्यम् ॥

१ प्रतिषेधे हसादीनामुपसख्यानम् । वा । प्रतिषेधे हसादीनामुप-
सख्यानं कर्तव्यम् । व्यतिहसन्ति व्यतिजल्पन्ति व्यति पठन्ति ॥ हरिवच्चो'र
प्रतिषेधः । वा । हरिवच्चो'रप्रतिषेधो भवतीति वक्तव्यम् । सप्रहरन्ते
राजान । सविवदन्ते गर्गैरिति ॥ न वङ्गिर्गत्यर्थः । देशान्तप्रापणक्रियो
वङ्गि ॥

(अ १ । पा ३ । अ २) (न गतिहिसार्थभ्य । १ । ३ । १५ ।)

योत्स्येति । (कै)

सप्रहारशब्दस्य युद्धेऽपि रूढत्वादिति भाव ॥ वार्त्तिकस्य वह्नि-
र्ग्रहणं प्रत्याचष्टे भाष्ये

न वह्निः । (भा)

इत्यादिना ॥

नान्तरीयकत्वादिति । (कै)

ग्राम प्राप्त इत्यादौ देशान्तरप्राप्तेर्गति विनानुपपत्तेरिति भाव ।
प्राप्तिस्तु सम्बन्धमात्रं न सयोग एव देशान्तरस्थेऽपि भूरणेन प्राप्तेति
व्यवहारात् । ग्राम प्राप्तवान् इत्यादौ सयोगमूलकाधारधेयभावः
प्राप्तिः । क्वचित् तत्र स्थितिरेव प्राप्तिः । १ “द्वितीयाश्रित” इत्युदा-
हरणे ‘सुखप्राप्त’ इत्यादौ “आदिकर्मणि क्त कर्त्तरि च” कर्त्तरि
क्तो बोध्यः । नान्तरीयकतया प्रतीयमानस्यापि तदर्थत्वाभिमानेन
वार्त्तिकारम्भः । तत्रैव मानमाह

अस्यैवेति । (कै)

अन्यथा न गतिहिसयोरित्येव वदेत् । गतिहिसयोर्वर्त्तमानेभ्यो
धातुभ्य इत्यर्थ इति भावः ॥ भाष्ये उक्तोदाहरणेऽपि गत्यर्थत्वाभावः
दर्शयति

गर्गाणां चेति ॥ (कै)

प्रापणम् । (कै)

सम्बन्धः ॥

१ द्वितीयाश्रितातीवप्रतिगताव्यस्तप्राप्तापन्ने । २ । १ । २४ ॥

२ अ ३ । पा ४ । सू ७१ ॥

(इतरेतरान्योऽन्योपपदाच्च । १ । ३ । १६ ।) (अ १ । पा ३ । व्या २)

कन्याद्वारकमिति । (कै)

कन्याप्राप्तिफलकपाणिग्रहणद्वारकसम्बन्धो विवाह इत्यर्थ ॥

गर्गैः (भा)

इति तृतीया तु संहार्ये बोध्या ॥ गर्गैः सह कन्याद्वारकसम्बन्ध
प्राप्नुवन्तीत्यर्थ ॥ देशान्तरग्रहणमुपलक्षणमिति तात्पर्यम् ॥

१ इतरेतरान्योऽन्योपपदाच्च । १ । ३ । १६ ॥

नन्वितरेतरशब्देनैव कर्मप्रवचणीयस्य द्योतितात् उक्तार्थाना-
मिति न्यायेनात्रात्मनेपदाप्रसक्तिरत आह

लौकिक इति । (कै)

लाघवादनयोः प्रयोगानुसार एव बीजमिति भावः ॥ “उप-
पद”शब्दश्चात्र यौगिको न तु रूढः ॥

१ परस्पररोपपदाच्च । वा । परस्पररोपपदाच्चेति वक्तव्यम् । परस्परस्य
व्यतिष्ठन्ति । परस्परस्य व्यतिष्ठन्ति ॥

१ विपराभ्यां जेः । १। ३। १६

दृष्टापचार इति । (भा)

दृष्ट्यभिचारो दृष्टोपसर्गत्वाभाववान् इति यावत् ॥ पक्षि-
वाचकविशब्दस्यानुपसर्गस्यापि सत्त्वादाह

पक्षीति ॥ (कै)

इह चेति । (कै)

उपसर्गस्तु द्योत्यार्थेनार्थवानेवेति भाव । इदं चिन्त्यम् । तत्
पक्षे भौतपूर्विकार्थवत्त्वस्यैव ग्रहणात् । शुद्धरूपातिरिक्ते जहत्स्वार्थ-
त्वाभावाच्च ॥

विभक्त्यन्तस्येति । (कै)

सम्बुद्धिगुणस्य विभक्त्युत्पत्त्यनन्तरं प्रवृत्तेरित्यभिमान ॥

ननु विभक्त्युत्पत्त्यनन्तरं गुणप्रवृत्तावपि विशब्दान्यवर्णावच्छेदेन
विकारसत्त्वात् तस्याप्येकदेशविकृतत्वमस्येवेति चेत् चिन्त्यमेवैतत् ॥

पूर्वस्य कार्य्य इति । (कै)

चिन्त्यमिदम् । हे ज्ञान इत्यादौ सम्बुद्धिहल् लोपे “अभि

१ उपसर्गग्रहणं कर्त्तव्यम् । इह मा भूत् । पराजयतिसेना ॥ तत्तर्हि
वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । यद्यपि तावदयं पराशब्दो दृष्टापचार उपसर्गश्चा-
नुपसर्गश्च अयं खलु विशब्दोऽदृष्टापचार उपसर्ग एव । तस्यास्यकोऽन्यो
द्वितीय सहायो भवितुमर्हत्यन्यदत उपसर्गात् । तद्यथा । कस्य गोर्द्वितीये-
नार्थ इति गौरेवोपादीयते नाम्नो न गर्दभ इति ॥

(विपश्चात् जे । १ ३ । १६ ।)

(अ १ । पा ३ । आ २)

पूर्वस्य” अन्यवद्भावनानापत्ते सर्वासाम इत्यत्र सुडनापत्तेश्च । भाष्यन्तु
इत्य व्याख्येयम् । विशब्द इत्यस्य जयतिसम्बद्ध इत्यादि । तेन
जयति सम्बद्धो विशब्दोऽदृष्टापचारो दृष्टान्यार्थक इत्यर्थः ॥ ईदृश
प्रयोगाणां क्वाप्यदर्शनादिति कुतोऽन्यत्वम् तदाह

अन्यदत इति । (भा)

अत उपसर्गादन्यत्वमित्यर्थः ॥ ननु पूरणप्रत्ययान्तस्य सजातीय-
विषयत्वेऽपि प्रकृते किमाद्यातमत आह

द्वितीयेति । (कै)

दृष्टान्तार्थं स इति भावः ॥

यदपेक्षं द्वितीयत्वमिति । (कै)

यदीय सहायत्वमित्यर्थः । द्वितीयशब्द सहायवाची । एव च
यथा क्लोक स्वसजातीयमेव सहायमुपादत्ते एव शब्दोऽपि प्रयोगे
सहाय सजातीयमेवोपादत्ते न विजातीयमेतन्मुक्तिकैव सहचरिता-
सहचरितयो सहचरिते सम्प्रत्यय इति परिभाषा । तत्र सहचरि-
तत्वं सदृशत्वमेवेति दिक् ॥

सम्भवेत्विति । (कै)

वीजयत वेजयतीत्यादौ । अत्र तुनापूर्वोक्तप्रयोगाभावरूपस्तद-
सम्भवो ध्वनितः ॥

परस्परेति । (कै)

विशब्दसाहचर्यात् पराशब्दोऽयवन्तः प्रसिद्धो गृह्यते । तत्

(अ १। पा ३। आ २) (आडो दोऽनास्यविहरणे । १ । ३ । २० ।)

साहचर्याच्च विरूपमर्ग एवेति भाव । प्रकृतिवदनुकरणमित्यस्या-
नित्यत्वाज्जरित्यत्र इयडभाव ॥

‘आडो दोऽनास्यविहरणे । १ । ३ । २० ॥

विभाग इति । (कै)

व्यसनशब्दस्य पीडाया रूढत्वेऽपि ददाते पीडार्यकत्वामश्वेन
निषेधवैयर्थ्यात् स न गृह्यते इत्यर्थ ॥ विभागशब्देन तदनुकूल-
व्यापारो गृह्यते तदाह

विकासनमिति ॥ (कै)

पादविहरणमिति । (कै)

इदमुपलक्षणम् । “अग्नीन् विहर” इत्यादौ प्रज्वलनस्य विहार-
शब्दासनभोजनेष्वित्यादौ लीलायाश्च प्रतीति । अत एव “वे
पादविहरणे” इत्यत्र पादग्रहण चरितार्थम् ॥

१ आडो दोऽव्यसनक्रियस्य । वा । आडो दोऽव्यसनक्रियस्येति वक्त-
व्यम् । इहापि यथा स्यात् । विपादिका व्याददाति । कूल व्याददातीति ॥
तत्तर्ह्ये वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इहाडो दोऽनास्य इतीयता सिद्धम् । सोऽ-
यमेव सिद्धे सति यदिविहरण ग्रहण करोति तस्यैतत् प्रयोजनमास्यविह-
रणसमानक्रियादपि यथास्यात् । यथा जातीयका चास्यविहरणक्रिया तथा
जातीयकाऽत्रापि ॥ स्वाङ्गकर्मकाच्च । वा । स्वाङ्गकर्मकाचेति वक्तव्यम् । इह-
माभूत् । व्याददते पिपीलिका पतङ्गस्य सुखमिति ॥

(आडो दोऽनास्यविहरणे । १ । ३ । २० ।) (अ १ । पा ३ । आ २)

दुःखादिद्विति । (कै)

“व्यसन विपदिभ्रंशे दोषे कामजकोपजे” इति कोशात् दुःखा-
दिस्वन्धिक्रियावृत्तेरपि प्रतीतिप्रसङ्ग इति भाव । क्रियाग्रहणे तु
व्यसनरूपक्रियावाचकस्यैव ग्रहणादिभागार्थकलाभ । स्वरूपतो दुःखा-
दिक तु न क्रिया नापि धातुवाच्यमिति बोध्यम् ॥

विपादिकां व्याददातीति । (भा)

विपादिका वृत्तिविभागानुकूलो व्यापार एककर्तृक इति
बोध ॥ आस्यस्य द्रव्यत्वात् कथं तत्र धातोर्वृत्तिरत आह

आस्येति । (भा)

आस्यवृत्तिविभानुकूलव्यापारे इत्यर्थ ॥ नन्वेवमास्यसमवेतक्रिये-
तरार्थवृत्तेर्धातोर्नित्यर्थं “गामादाग्रहणेष्वविशेषात्” सर्वदाशब्दाना
ग्रहणं स्यादत आह

ददातेरेवेति । (कै)

आङ्पूर्वस्येति शेष ॥

नान्येषामिति । (कै)

अनभिधानादिति भाव । एतेन शोधनखण्डनादिनामप्यास्य-
समवेतक्रियात्वाविशेषादन्येषामपि दारूपाणां ग्रहणं प्राप्नोतीति
परास्तम् ॥

आस्यसमवेतैवेति । (कै)

आस्यमात्रसमवेतफलजनकक्रियावृत्तेर्नित्यर्थ । आस्यमात्रसमवेत-
फलजनकक्रियालक्षकास्य शब्देन च समास । एवञ्च स्वमुखमित्यादौ

(अ १। पा ३। आ २) (आडो दोऽनास्यविहरणे । १ । ३ । २० ।

न दोष । तदर्थफलस्य सयोगस्य कर्तृकर्मभयसमवेतत्वात् न्याय्य-
त्वादाह

पर्युदास इति । (कै)

तेन सुखव्यापादिके व्यादत्ते इत्येव । वस्तुतः प्रसज्यप्रतिषेध एव
स्वाङ्गकर्मकादित्यस्यान्वयासम्भवात् प्रत्युदाहरणभाष्येण तस्य तत्स-
म्बन्धस्यैव बोधनात् । न हि विधिगेष्वेते तत् प्रत्युदाहरण सम्भव-
तीतिपरे ॥

विहरणविशेषेति । (कै)

विकासरूपेत्यर्थः । आस्ये दृष्ट विहरणमित्यर्थाद् इति भावः ॥

अत एव

यथाजातीयका (भा)

इत्यादिभाष्य सङ्गच्छते ॥

न तु पारिभाषिकमिति । (कै)

कृत्रिमत्वादूढत्वाच्च । यद्यपि तस्यैवग्रहणं न्याय्यं तथापि व्याख्या-
नाल्लक्ष्यानुसाराच्चेदमेव गृह्यत इति भावः ॥

स्वाङ्गकर्मकाद् (भा)

इति पञ्चमीनिर्देशात् ।

अव्यसनक्रियस्य (भा)

इति षष्ठीनिर्देशाच्च सूत्रस्य “द” इति पदं पञ्चम्यन्तं षष्ठ्यन्तं
वाऽसु इति वार्त्तिककारो मन्यते ॥

१ क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च । १ । ३ । २१ ॥

कर्मप्रचनीयेति । (कै)

धात्वर्थविशेषकत्वे तु धातोरकर्मकत्वान्माणवकमिति द्वितीया-
नापत्तिरिति भाव ॥

आगमेः (वा)

इति वार्तिके गमेर्णन्तस्य निर्देश इति बोध्यम् ॥

१ उपसर्गग्रहण कर्त्तव्यम् । इह मा भूत् । अतु (१ । ४ । ८५)
क्रीडतिमाणवकमिति ॥ समोऽकूजने । वा । समोऽकूजन इति वक्तव्यम् ।
इह मा भूत् । सक्रीडन्ति शकटानि ॥ आगमे क्षमायाम् । वा । आगमे
क्षमायामुपसख्यान कर्त्तव्यम् । आगमयस्व तावन्माणवक ॥ शिद्धेर्जिज्ञासा
याम् । वा । शिद्धेर्जिज्ञासायामुपसख्यान कर्त्तव्यम् । विद्यासु शिद्धते ।
धनुषि शिद्धते ॥ किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेष्ु । वा । किरतेर्हर्षजीवि-
काकुलायकरणेष्ूपसख्यान कर्त्तव्यम् । अपस्किरते वृषो हृष्ट । अपस्किरते
कुक्कुटो भक्ष्यार्थी । अपस्किरते श्वाश्रयाथी ॥ हरतेर्गतताच्छील्ये । वा ॥
हरतेर्गतताच्छील्य उपसख्यान कर्त्तव्यम् । पैटकमश्वा अनुहरन्ते । माटक
गावोऽनुहरन्ते ॥ आडिनुप्रच्छो । वा । आडिनुप्रच्छोरुपसख्यान कर्त्तव्यम् ।
आनुते शृगाल । आपच्छते गुरुमिति ॥ आशिषिनाथ । वा । आशिषि
नाथ उपसख्यान कर्त्तव्यम् । सर्पिषो नाथते । मधुनो नाथते ॥ श्रप उपल
म्भने । वा । श्रप उपलम्भन उपसख्यान कर्त्तव्यम् । देवदत्ताय श्रपते । यज्ञ
दत्ताय श्रपते ॥

(अ १ । पा ३ । आ २ ।) (क्रीडोऽनुसपरिभ्यश्च । १ । ३ । २१ ।)

मात्वरिष्ठा इति । (कै)

अध्ययनाद्यर्थं कचित्कालं चमस्य मा त्वरा कुर्वित्यर्थं ॥

शिक्षेरिति । (वा)

सनि “सनिमीमा” इति इस्मावे अभ्यासलोपे “स्को” इति लोपे षत्वे इक् प्रत्यये शिक्षेरिति निर्देशः ॥ नन्वेव जिज्ञासाया-
मित्यसङ्गतम् । ज्ञानेच्छा हि तदर्थः । लक्ष्ये तु ज्ञानं शक्तौ विषय-
शक्तिः । समर्थेच्छायामिति चेन्न । ज्ञानविशिष्टायाः शक्तिरिच्छा-
विषयतया ज्ञानस्यापि तत्त्वानपायात् । इयास्तु विशेषः । इच्छा
सनर्थः शक्तिः प्रकृत्यर्थः । १ तस्य ज्ञानविषयत्वमात्मनेपदद्योत्वमिति
तदाह

केचिदिति ॥ (कै)

ननु प्रतिपदोक्तशिक्षेरेवग्रहणं युक्तमत आह

विध्यर्थमिति । (कै)

एव च विधित्वानुरोधेनैव परिभाषात्याग इति भावः ॥ नन्वेव
शक्तीच्छा वाचकस्य शिक्षे कथं जिज्ञासाया वृत्तिरत आह

क्रियाविषयश्चेति । (कै)

एव च जिज्ञासाविशेषणीभूतज्ञानविषयकत्वेन जिज्ञासाविषय-
कत्वं तस्य जिज्ञासायामिति च विषयसप्तमीति भावः । तदाह

१ तस्य ज्ञानविषयत्वभावे पदे द्योत्वमिति तत्त्वानपायादाह । इ ॥

(क्रीडोऽनुसपरिभ्यश्च । १ । ३ । २१ ।) (अ १ । पा ३ । आ, २)

इहेति ॥ (कै)

जिज्ञासितुमिति । (कै)

जिज्ञासाविषयत्वे ज्ञानार्थशक्तौ जिज्ञासार्थत्वारोप । वार्त्तिककृता
शिक्षे सनन्तस्य ग्रहणमिति ज्ञापयितुं जिज्ञासाया विषयत्वेन निर्दे-
श कृत इति बोध्यम् । विद्याविषयज्ञानफलक शक्तौच्चेति बोधः ।
आत्मनेपदसमभिव्याहारे सन प्रकृते शक्तेर्ज्ञानविषयशक्तिबोधकत्व-
मिति तात्पर्यम् ॥

जिज्ञासायाः । (कै)

इच्छाविशेषणीभूतज्ञानस्या ॥

विधेरेवत्विति । (कै)

शिक्षेरनुदानत्वेनात्मनेपदस्य सिद्धत्वादित्यर्थः ॥

विषयत्वेनेति । (कै)

तत्र हर्ष कारण जीविकाकूलायकरणे फल इति विवेकः ॥
हृष्टा वाला धूलिमवकिरतीत्यपि स्यादत आह

हर्षादिष्वेवेति । (कै)

हर्षादिपूर्वकाऽऽलेखन एवेत्यर्थः । इहाऽऽलेखनाभावात्सुट् शब्द-
शक्तिस्वभावात् । सुट् विषय एवात्मनेपदमिति भावः ॥ ताच्छैल्यम
अविच्छेदेन ग्रीलन तदाह

सततमिति ॥ (कै)

पैठकम् (भा)

(अ १ । पा ३ । आ २) (क्रीडोऽनुसपरिभ्यश्च । १ । ३ । २१ ।)

इत्यत्र ^१“तत आगतम्” इत्यधिकारे ^२“वृत्तञ्” । ताच्छीले कि
रावणमनुहरति नट । नाथतेरनुदात्तेवाद्दचनानर्थक्यमत आह

आशिष्येवेति ।

इदं भूयाद् इति इच्छा आशी तत प्रयुक्त परदित्वा अनुकूलो
व्यापारो वाचना इति आशीर्याचनयोर्भेदः । अस्यानुदात्तेव तु
युजर्यमिति बोध्यम् ॥

शब्दं करोतीति । (कै)

स्तुत्यर्थकोऽपि “तु” आङ्पूर्वोत्कण्ठापूर्वकशब्दमात्रे रूढ इति
भावः ॥ शपतिर्नार्थः । अस्याक्रोशे । देवदत्त शपतीति । निन्द-
तीत्यर्थः । अस्तित्वावेदनपूर्वकं तत्प्रत्यायनाय ब्राह्मणादेः क्वचिद्
हस्तादिना साक्षात् स्पर्शरूपे मानसस्पर्शरूपे वा शपथे । यथा विप्रै
शपे चात्रधर्मेण शपे इत्यादौ । तृतीया तु कर्मणोऽपि करणत्वविव-
क्षया । अस्ति प्रकाशने देवदत्ताय शपते कथयतीत्यर्थः । तत्र स्वरि-
तत्वात् सिद्धेऽर्कभिम्रायार्थमिदम् । तदपि प्रकाशनार्थ एव तदाह

उपलभनं प्रकाशनमिति ॥ (कै)

यद्येव शपतेर्णन्तजानात्यर्थत्वेन द्विकर्मकत्वे देवदत्त शपत इत्या-
पत्तिरत आह

^१स्वाघर्हृडिति ॥ (कै)

(समवप्रविभ्य स्थ । १ । ३ । २२ ।) (अ १ । पा ३ । आ २)

ननु ज्ञापयितुमिष्टस्य सम्प्रदानत्वं ज्ञापयितुमिष्टं वा एतौ कर्म-
त्याशक्याह,

केचिदिति । (कै)

प्रधानभूतप्रत्ययार्थकर्मण एव ग्राह्यत्वादिति भावः ॥

य इति । (कै)

प्रथमोपस्थितत्वात् प्रकृत्यर्थकर्मैव ग्राह्यमिति भावः । प्रकृते
देवदत्तस्तादृश एवेत्याशयः । अत्राद्यं मतं न युक्तं तथाहि सति
ज्ञाप्यमान इत्येव सिद्धे तदुपादानवैयर्थ्यापत्तेः । सख्यं ग्रपामि यदि
किञ्चिदपि स्मरामि इत्यादौ तु ग्रपनार्थकत्वान्नात्मनेपदम् । काशि-
कादौ तु उपलम्भनं ग्रपथ इति व्याख्यातं तच्चिन्त्यम् । उपलम्भन-
शब्दस्य तु योगेन प्रकाशनार्थकत्वात् । ग्रपथे ह्रदिकल्पने न मानम् ।
अत एव हरिणैतदुदाहरणे ग्रपिर्द्विकर्मक इति व्याख्यातम् ॥

समवप्रविभ्यः स्थः । १ । ३ । २२ ॥

अस्तिमिति । (भा)

केचित् सकारमात्रं धातुं पठित्वा पिति सार्वधातुकेऽडाटौ
गुणवृद्धिरूपौ आगमावित्याहुः ॥

विकाराविति । (भा)

संस्थानेऽस्ति मा भिच इत्यर्थः ॥

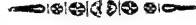
१ आः स्थः प्रतिज्ञाने । वा । आः स्थः प्रतिज्ञान इति वक्तव्यम् ।
अस्ति सकारमातिष्ठते । आगमौ गुणवृद्धौ आतिष्ठते । विकारो गुणवृद्धौ
आतिष्ठते ॥

(अ १ । पा ३ । आ २)

(उदो ऽनूर्ध्वकर्मणि । १ । ३ । २४ ।)

(उपान्मन्त्रकरणे । १ । ३ । २५ ।)

१ उदो ऽनूर्ध्वकर्मणि । १ । ३ । २४ ॥

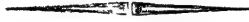
सर्वस्यापि धात्वर्थस्येहानुविद्धत्वादिप्रित्योपादानं व्यर्थमत आह

इहेति ॥ (भा)

प्रत्युदाहरणे तादृशव्यापाराभावं दर्शयति

उत्पद्यत इति ॥ (कै)

२ उपान्मन्त्रकरणे । १ । ३ । २५ ॥

ननु देवपूजायां मन्त्रकरणकत्वात् सूत्रेणैव सिद्धमत आह

१ उद ईहायाम् । वा । उद ईहायामिति वक्तव्यम् इह मा भूत् ।
उत्तिष्ठति सेनेति ।

२ उपाद्देवपूजासगतकरणयो । वा । उपाद्देवपूजासगतकरणयोरिति
वक्तव्यम् । आदित्यमुपतिष्ठते । चन्द्रमसमुपतिष्ठते ॥ सगतकरणे । रथिका-
नुपतिष्ठते । अश्वारोहानुपतिष्ठते ॥

बह्वनामप्यचित्तानामेको भवति चित्तवान् ।

पश्य वानरसैन्येऽस्मिन् यदर्कमुपतिष्ठते ॥

मैव मस्या स चित्तोऽयमेवोऽपि हि यथा वयम् ।

एतदप्यस्य कापेय यदर्कमुपतिष्ठति ॥

अमन्त्रेति । (कै)

अमन्त्रकरणकेऽर्थे वर्त्तमानात् स्थ इत्यर्थ इति भाव ॥

मैत्री सम्बन्धः । (कै)

प्रीतिरूप ॥ ननु पथ्यपि सगतकरणमस्तीति पृथग् ग्रहण
व्यर्थमत आह

प्राप्नोतीति । (कै)

प्राप्यप्रापकव्यापारपूर्वकसम्बन्धो हि तत् । न चेह तदस्ति यत
पथ सुप्तस्य च बुद्धिकल्पितप्राप्तिक्रियापेक्ष कारकत्वं न तु वस्तुतः
इति भाव ॥

लिप्स्येति । (कै)

लिप्साकारणके उपगमने गमेर्वृत्तिरिति भाव ॥

अपर आह । उपादेवपूजासगतकरणमित्रकरणपथिष्विति वक्त-
व्यम् । सगतकरण उदाहृतम् ॥ मित्रकरणे । रथिकानुपतिष्ठते । अश्व-
रोहानुपतिष्ठते । पथि । अथ पश्या सुप्तमुपतिष्ठते । अथ पश्या साकेत-
मुपतिष्ठते । वा लिप्सायाम् । वा । वा लिप्सायामिति वक्तव्यम् । भिक्षुको
ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठते । भिक्षुको ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठतीति वा ॥

१ उद्दिभ्यां तपः । १ । ३ । २७ ॥

उत् तपति सुवर्णम् इत्यादिप्रयोगादकर्मकत्वं तपेर्विशेषण
न सम्भवतीत्यत आह

भासने इति । (कै)

उत्तपते वितपते सूर्य इत्युदाहरणम् । भासत इत्यर्थः ॥

स्वमङ्गमिति । (कै)

न तु “अद्रव मूर्त्तिमद्” इति भावः ॥ प्रत्युदाहरणविशेषप्रश्ने
तात्पर्यमाह

किमयमिति । (कै)

१ अकर्मकादित्येव (१ । ३ । २६) । उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः ॥
खाङ्गकर्मकाच्च । वा । खाङ्गकर्मकाचेति वक्तव्यम् । उत्तपते प्राणी ।
वितपते प्राणी । उत्तपते पृष्ठम् । वितपते पृष्ठम् ॥ अथोद्दिभ्यामित्यत्र किं
प्रत्युदाह्रियते । निवृत्त्यत इति । किं पुनः कारणमात्मनेपदमेवोदाह्रियते
न परस्मैपदं प्रत्युदाहार्यं स्यात् । तपिरयमकर्मकः । अकर्मकाश्चापि सोप-
सर्गा सकर्मका भवन्ति । न चान्तरेण कर्मकर्त्तारः सकर्मका अकर्मका
भवन्ति । यदुच्यते न चान्तरेण कर्मकर्त्तारः सकर्मका अकर्मका भवन्तीत्य-
न्तरेणापि कर्मकर्त्तारः सकर्मका अकर्मका भवन्ति । तद्यथा । नदी वहति
इत्यकर्मकः । भार वहतीति सकर्मकः । तस्मान्निवृत्ततीति प्रत्युदाहार्यम् ॥

२ अद्रव मूर्त्तिमत् खाङ्ग प्राणिस्थमविकारजम् ।

अतस्थ तत्र दृष्टुं तस्य चेत्तत् तथायुतम् ॥ ४ । १ । ५४ ॥

यदि कर्मकर्तृत्व विकाप्यकर्मकत्वमुत्तपतेस्तदाविध्यर्थम् । अथ
कर्मकर्तृत्वकर्मकत्व ततो नियमार्थमिति भाव ॥ नियम पक्षे
यगादिनिवृत्ति फलमिति यगादिमत्प्रत्युदाहार्यम् इत्याह

उद्दिभ्यामिति ॥ (कै)

भाष्ये

तपिरयमकर्मक इति । (भा)

तपिरयमकर्मक । सूत्रे गृहीतोऽकर्मकाद् इत्यधिकारादित्यर्थ ॥
अकर्मकत्व चास्य कर्मकर्तृत्वेति न परस्मैपद प्रत्युदाहर्तुं शक्य-
मिति भावस्तदाह

भासत इति । (कै)

इत्यत्र अर्थे शुद्धस्तपिरकर्मक उदादिपूर्वसु अन्तर्भावितण्यर्थत्वात्
सकर्मक एव । तस्य च न कर्मकर्तृत्व विना ऽकर्मकत्वमिति
विधित्वासम्भव इति भाव ॥

अनेकार्थत्वादिति । (कै)

उद्दिभ्योपसर्गसु अन्तर्भावितण्यर्थत्वस्यैव द्योतक इति भाव ॥

तपिः सकर्मक इति । (कै)

उदादिपूर्वक सकर्मक एवेति भाव ॥

अन्यत्रापीति । (कै)

उद्दिभ्यामन्यत्रापीत्यर्थ । “अत्रापीति” पाठे निष्ठयत इत्य-
त्रापीत्यर्थ ॥

इदानीमिति । (कै)

अकर्मकाणामुपसर्गसम्बन्धेऽपि प्रलम्बत इतिवत् सकर्मकत्व-
नियमाभावाद्विधिरेव सिद्धान्त इत्याशय ॥

नदी वहति (भा)

इत्यस्य सन्दत इत्यर्थ ॥

तदेवमिति । (कै)

उपसर्गसम्बन्धेऽपि इत्यर्थ । एव च कर्मकर्त्तार विनाप्युदाहरण-
सम्भव इति भाव ॥ तत् किं कर्मकर्त्तर्युत्तपत इत्यस्माद् यगिष्ट ।
नेष्ट प्रकारान्तरेण तद्वाट्तेरित्याशयेनाह

कर्मकर्त्तरि त्विति । (कै)

आत्मनेपदविधावकर्मकाद्यकृचिणो प्रतिषेधेनोपसर्गान्तरसम्बन्धे
तत्र यकृचिणौ भवत एवेति बोध्यम् ॥

१आडो यमहनः।१।३।२८॥

भाष्ये

आयच्छतीति । (कै)

आकर्षतौत्यर्थ ॥

१ अकर्मकादित्येव । आयच्छति रञ्जु कूपात् । आहन्ति वृषण पादेन ॥
स्वाङ्गकर्मकाच्च । वा । स्वाङ्गकर्मकाचेति वक्तव्यम् । आयच्छते पाणी । आहते
उदरमिति ॥

१ आङ्पूर्वाभ्यामकर्मकाभ्या स्वाङ्गकर्मकाभ्या च यमि हनिभ्यामात्मनेपद

१समो गम्यच्छिभ्याम् । १ । ३ । २६ ॥

विद्यादीनामपि सूत्र एव वृत्तिकारैः पाठाद्वार्त्तिकं व्यर्थमत
आह

समो गमिति ॥ (कै)

प्रामादिक स पाठ इति भाव ॥ भाष्ये

गमादिष्विति । (भा)

वज्रवचन प्रयोगवाङ्मत्याभिप्रायेण ॥ भाष्ये

१ समोगमादिषु विदिप्रच्छिखरतीनामुपसख्यानम् । वा । समो गमा-
दिषु विदिप्रच्छिखरतीनामुपसख्यानं कर्त्तव्यम् । स वित्ते । स पृच्छते । स
खरते । अर्त्तिश्रुदृशिभ्यश्च । वा । अर्त्तिश्रुदृशिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । मासमृत ।
मासमृषाताम् । मासमृषत । अर्त्ति । श्रु । स षट्पठते । दृशि । स पश्यते ॥
उपसर्गादस्यत्युहोर्वावचनम् । वा । उपसर्गादस्यत्युहोर्वेति वक्तव्यम् । निर-
स्यति । निरस्यते । समूहति । समूहते ॥

स्यात् । आयच्छते । आहते । आयच्छते पाणिम् । आहते शिर । नेह ।
परस्य शिर आहन्ति । कथं तर्हि “आजन्ने विषमविलोचनस्य वक्ष” इति
भारवि । अत्र केचित् । आजनेति पदं क्त्वा झ इति भावे क्विपि चतुर्थे-
कवचनान्तमुक्त्वा ज्ञे हन्तुम् आज जगाम इति व्याचक्षुः । तन्न । आजर्त्तिर्लटि
वीभावेन विवायेति सिद्धान्तात् । अन्ये तु विषमविलोचनस्य समीपमेव ख
वक्षभाष्याखितवान् इत्यर्थः । भागवतौ तु प्रमाद एवायम् इत्युक्तम् । एव च
मोहाद् आहश्च मा रघूत्तमम् इति भट्टिप्रयोगोऽपि चिन्त्यः ॥

मासमृतेति । (भा)

अङ् विधौ लुप्तविकरणसाहचर्याद् जुहोत्यादेरेव ग्रहणमिति
भादेरिदम् । तस्य तु मासमरतेत्यादि । परस्मैपदेष्विति तु
अङ् विधौ न सम्बध्यते योगविभागसामर्थ्यादिति वृत्तिः । भाष्यो-
दाहरणवलात् सम्बध्यत एव योगविभागो वैचित्र्यार्थः । यद्वा
वार्त्तिके शुद्धि साहचर्यात् भादेरेव ग्रहणमिति इत्यर्त्तनात्माने-
पदमित्यन्ये । निरस्यति समूहस्यो सकर्मकत्वादाह

अत्रेति ॥ (कै)

आड उद्गमने । १। ३। ४० ॥

ननु “ज्योतिषासुद्गमने” (वा) इत्यस्य ज्योतिः सम्बन्धुद्गमने
इत्यर्थः । एव च पक्षी सूर्यमाक्रामतीत्यत्रापि प्रसङ्गः । यद्वा
कर्त्तरि कर्मणि वा षष्ठीत्यत्र विनिगमनाविरहात्तत्रापि प्रवृत्तिः ।
न च “उभयप्राप्तौ” इति कर्मण्येवैषा षष्ठी तथा सति

ज्योतिरुद्गमने (भा)

इति भाष्यकृत्वा त्रसमस्तप्रयोगानुपपत्तिरित्युभयोपादान एव तत्र-
वृत्तिरत आह

१ ज्योतिषासुद्गमने । वा । ज्योतिरुद्गमने इति वक्तव्यम् । इह मा भूद

आक्रामति धूमो हर्म्यतलादिति ॥

२ उभयप्राप्तौ कर्मणि । २ । ३ । ६६ ॥

उद्गमने इति । (भा)

प्रत्युदाहरणभाष्ये “हर्षतलाद्” इत्येव पाठ सांप्रदायिक इति भाव । एव चोद्गमनमत्रोदय एवेति बोध्यम् ॥

व्यक्तवाचां समुच्चारणे । १ । ३ । ४८ ॥

मनुष्यादिवन्तिरश्चा व्यक्तवाक्त्वाभावात् सर्वे व्यक्तवाच इत्य-
संगतमत आह

ये इति ॥ (कै)

भाष्ये

येषां वाच्यकारादय इति । (भा)

१ व्यक्तवाचामिति किमर्थम् । *वरतनु सप्रवदन्ति कुक्कुटाः ।
व्यक्तवाचामित्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति । एतेऽपि हि व्यक्तवाच । आतश्च
व्यक्तवाच कुक्कुटेर्नोदित उच्यते कुक्कुटो वदतीति ॥ एव तर्हि व्यक्तवाचा-
मित्युच्यते सर्व एव हि व्यक्तवाचस्तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते । साधीयो
ये व्यक्तवाच इति । के च साधीय । येषां वाच्यकारादयो वर्णा व्यज्यन्ते ।

* इह तनु शब्दस्य ह्रस्वान्तत्वे “सम्बुद्धौ च” (७ । ३ । १०६) इति
गुणेन भाष्यम् । दीर्घान्तत्वे नदी सञ्ज्ञा कप् प्राप्नोति । सत्यम् । तनु शब्द
स्त्रीजातौ कविभि प्रयुज्यते । तस्माद् “ऊङ् उत” (४ । १ । ६६)
इत्यूङि छत्ते कर्मधारयोऽयम् इति ॥ “वरतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटा” इति
दृष्टान्ततथाचोक्तम् भगवता ॥

(अ १। पा ३। आ २) (व्यक्तवाचा समुच्चारणे । १ । ३ । ४८ ।)

येषा वाचि वैखरीरूपायामकारादयो वर्णा व्यज्यन्ते वक्ता
भवन्तीत्यर्थ ॥

कुक्कुटा कुक्कुडिति (भा)

भाष्यस्य वदन्तीति शेष । एव जना “आङ्ग” इत्यन्वय ॥
वाचि शब्दे “निष्ठा” इति पूर्वनिपात ॥

- १ चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनौषिण ।
गुह्या चीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीय वाचो मनुष्या वदन्ति ॥ भा ॥
वैखर्या मध्यमायाश्च पश्यन्त्याश्चैतदद्भुतम् ।
अनेकतौर्यमेदायास्तथ्या वाच पर पदम् ॥ हरि ॥
२ अ २। पा २। सू ३६ ॥

न चैतेषा वाचकारादयो वर्णा व्यज्यन्ते । आतश्च व्यज्यन्त एव ह्याङ्ग
कुक्कुटा कुक्कुड् इति । नैव न आङ्ग । अनुकरणमेतत् तेषाम् ॥ अथवा
नैव विज्ञायते यक्ता वाग् येषा त इमे व्यक्तवाच इति । कथं तर्हि । यक्ता
वाचि वर्णा येषा त इमे व्यक्तवाच इति ॥

‘एतदेवाश्रित्य उक्त कविना । यथा,—

अपनय पादसरोजमङ्गत

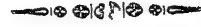
श्रित्थिलय बाङ्गलता गलादृताम् ।

क्व च वदनेशुकमाकुलीकृतम्

वरतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटा ॥

एतत् सूत्र व्याख्यानावसरे पदमङ्गार्यामुक्त हरदत्तेन ॥

अवाद्गः । १।३।५१ ॥

अनुगृणातीतिवत् अवगृणातीति प्रयोग को वारयेद् अत आह

नियतेति ॥ (कै)

क्रियाविशेषणानाम् । (कै)

तद्विशेषणार्थोत्तकानाम् ॥

समस्तृतीयायुक्तात् । १।३।५४ ॥

तृतीयायोगाभावे आत्मने पदनिवृत्त्या तस्य चारितार्थात्
प्रश्नानुपपत्तिमाशङ्काह

१ अवाद्ग यो गिरते । वा । अवाद्ग य इत्यत्र गिरतेरिति वक्तव्यम् ।
गृणातेर्मा भूत् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । प्रयोगाभावात् । अवाद्ग
इत्युच्यते न चावपूर्वस्य गृणाते प्रयोगोऽस्ति ॥

अपर आह,—

अयि विजहीति दृढोपगूह्य

त्यज नवसङ्गमभीरु वल्लभम् ।

अरुणकरोद्गम एष वर्त्तते

वरतनु सम्भवदन्ति कुक्कुटाः ॥

कुमारदासकृतोऽयमिति कश्चित्

(अ १। पा ३। आ २) (दाणश्च साचेच्चतुर्थ्यर्थे १। ३। ५५।)

धातोरिति ॥ (कै)

तदर्थेन । (कै)

करणेन ॥

‘केचिदिति । (कै)

“सर्वत्रे”ति सामान्योक्तेरिति भाव ॥

यत्रापीति । (कै)

अस्ति गते इत्यादौ ॥

अन्ये त्विति । (कै)

प्रकरणादिति भाव ॥

अन्तरङ्गत्वम् (कै)

ग्रीष्ममेव ॥

‘दाणश्च साचेच्चतुर्थ्यर्थे १। ३। ५५॥

अग्निष्टो ऽविहितो व्यवहार इत्यर्थे दास्यै सयच्छति वास
इत्यत्रापि स्यादत आह

१ “केचिद्” इत्यारभ्य “अन्तरङ्गत्वम्” इत्यन्त नास्ति इ पुस्तके ॥

२ सा चेत् तृतीया चतुर्थ्यर्थे इत्युच्यते । कथं नाम तृतीया चतुर्थ्यर्थे
स्यात् । एव तर्ह्यग्निष्टव्यवहारेऽनेन तृतीया च विधीयत आत्मनेपद च ।
दास्या सप्रयच्छते । वृषल्या सप्रयच्छते । यो हि अग्निष्टव्यवहारो ब्राह्मणेभ्य
सप्रयच्छतीत्येव तत्र भवितव्यम् । यद्येव नार्थोऽनेन योगेन । केनेदानीं
तृतीया भविष्यत्वात्मनेपदश्च ।

(दास्यञ्च साचेच्चतुर्थ्यर्थे । १ । ३ । ५५ ।) (अ १ । पा ३ । आ २)

अशिष्टानामिति । (कै)

अशिष्टशब्द प्रतिषिद्धकर्तृषु रूढ इति भाव ॥ भाष्ये “अनेन” इति नास्तीति कैयटस्वरस ॥

अशिष्टव्यवहार इति (भा)

तु कर्तव्यमेव ॥

दास्यै इति । (कै)

दास्यभिलषित धूर्त्त करोति दासौ च धूर्त्ताभिलषितमिति व्यतिहारसिद्धि । दानपूर्वकोपभोगे च सप्रयच्छतिरिति भाव । अत्र वदन्ति । यदि “अनेन” इत्यादि पूर्वपक्ष्युक्तिरित्युक्तिप्रत्युक्ति-स्वारख्येन प्रतीयते । तथा सहोपभुङ्क्ते इत्येतन्मात्रेण व्यतिहारा-प्रतीते । विश्राणनमादाय तु न स । अन्ययोग्यैकजातीय-क्रियाणामन्येन करणे हि स । तस्यै विश्राण्यतामुपभुङ्क्ते इत्यर्थे कर्मव्यतिहाराप्रतीतावप्यशिष्टत्वप्रतीत्या तत्रेष्टात्मनेपदसिद्धेः । उपपदविभक्तेरिति न्यायेन विश्राणननिरूपितचतुर्थ्या एवापत्तेः । धातोर्यतिहारे वृत्तावपि “कर्त्तरि” इति सूत्रे तद्धात्वर्थकर्तृमात्रे तडो विधानौचित्येन तिङोक्तत्वात्तेनैव न्यायेन प्रथमापत्तेः । अत एव क्रियायोगे कर्त्तरौत्येव तृतीयाया मिद्धाद्यामक्रियायोगार्थं सूत्रमिति^१ “तेन सह” इति सूत्रे भाष्यकद्वय्यति इत्यलम ॥

१ अ २ । पा २ । सू २८ ॥

सह युक्ते तृतीयास्याद् व्यतिहारे तडो विधि ।

सह युक्ते उपधाने (२ । ३ । १६) इत्येव तृतीया भविष्यति कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे (१ । ३ । १४) इत्यात्मनेपदम् ॥

१उपाद्यमः स्वकरणे । १। ३। ५६॥

स्वस्य सतः शाटकान्तस्याभूतप्रादुर्भावलक्षणकरणायोगात्
१प्रश्नानुपपत्तिरतः २आह

स्वस्येति ॥ (कै)

करणं (कै)

क्रिया । ग्रहणादिरूपेत्यर्थः ॥

अन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

निष्पन्नस्य हि ग्रहणम् । निष्पत्तिश्च निष्पादनाधीनेत्यन्तरङ्गता । किंचायमर्थः प्रकरणाद्यनपेक्षः । अर्थान्तरे तु तदपेक्षेत्यन्तरङ्गत्वं केचिदाहुरिति । तदा हि अस्वः स्वः करोतीति वाक्येन भवितव्यमित्यरुचिः ॥

प्रकृतेरिति । (कै)

स्वकरण इत्यस्य स्वत्वतो निष्पादने इत्यर्थः इति भावः ॥
चिन्तु न वास्तवे तथा भवने किन्त्वारोपित एव स्वभावादिति तात्पर्यम् । इदमेव वैचित्र्यम् ॥

१ इह कस्मान्न भवति । स शाटकान्तमुपयच्छतीति । अस्वः यदा स्वः करोति तदा भवितव्यम् । यद्येव स्वोकरण इति प्राप्नोति (५। ४। ५७) । विचित्रास्तद्वितृप्तयः । नास्तद्वित उत्पद्यते ॥

२ प्रश्नानुपपत्तिश्च । इ ॥

३ “अत आह” इत्यारभ्य “निष्पत्तिश्च” इत्यन्तं नास्ति इ पुस्तके ॥

‘नानोर्क्षः । १ । ३ । ५८ ॥

औषधेनेति । (कै)

“ज्ञो ऽविदर्थस्य” इति करणे शेषषष्ठौति भाव ॥ भाष्ये

अकर्मकाज्जानातेः (भा)

इत्यस्य सनन्तादिति शेष ॥

पूर्ववत्सन इत्यनेनेति । (कै)

“अकर्मकाच्च” इति सूत्रेण केवलाज्जानातेस्तद्विधानादिति भाव ॥

१ अनोर्क्षः प्रतिषेधे सकर्मक वचनम् । वा । अनोर्क्षः प्रतिषेधे सकर्मक-
वचनं कर्तव्यम् । इह माभूत् । औषधस्यानुजिज्ञासत इति ॥ न वाऽ-
कर्मकस्योत्तरेण विधानात् । वा । न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । अकर्म-
कस्योत्तरेण विधानात् । अकर्मकाज्जानातेस्तद्विधानेन योगेनात्मनेपदं विधीयते
पूर्ववत् सन (१ । ३ । ६२) इति (१ । ३ । ४५) ॥ प्रतिषेधे पूर्वस्य च ।
वा । पूर्वस्य (१ । ३ । ५७) चायं प्रतिषेधः । स च सकर्मकार्थं आरम्भः ।
कथं पुनर्जायते पूर्वस्यायं प्रतिषेधः इति । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति
प्रतिषेधो वेति । कथं पुनर्जायते सकर्मकार्थं आरम्भ इति । अकर्मकाज्जा-
नाते सन आत्मनेपदवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा सकर्मकार्थो विज्ञायते ॥

२ अ २ । पा ३ । सू ५१ ॥

३ अ १ । पा ३ । सू ५७ ॥

अदेः शितः । १। ३। ६० ॥

— ० —

अदे परो य शित् प्रत्ययस्तत परस्य लस्य स्थाने आत्मने-
पदमेवेति मत्वा वार्त्तिकावतार इत्याशयेनाह

शिदिति ॥ (कै)

ननु विकरणात् पूर्वमात्मनेपदनिमित्ताभावेऽपि लादेशवाक्येन
सामान्यत प्राप्त सार्वधातुकमाश्रित्य सार्वधातुकविषये विधीयमाने
विकरणे कृते नियम स्यादत आह

शेषत्वादिति । (कै)

“अनुदात्तङित ” “भावकर्मणो ” इति सूत्रद्वयापेक्षशेषस्यैव
तत्र ग्रहणादित्यर्थ । विकरणेभ्यो नियमस्य वलवत्त्वादिति भाव ॥

निवर्त्तयितुं शक्यत इति । (कै)

१ अ १। पा ३। सू १२ ॥

२ अ १। पा ३। सू १३ ॥

अदे शित । १। ३। ६० ॥ अदे शित परस्मैपदाश्रयत्वादात्मनेपदा-
भाव । वा । अदे शित परस्मैपदाश्रयत्वात् आत्मनेपदस्याभाव । श्रीयते ।
श्रीयते । श्रीयन्ते ॥ किं च भो अदे शित् परस्मैपदेषु इत्युच्यते । न खलु

अदे शित । १। ३। ६० ॥ अदेरिति । भा । शिदिकरणोत्पत्ते
पूर्वमात्मनेपदनिमित्ताभावाच्छेषत्वात् परस्मैपदेन भाव्यम् । तत्र कृते शित्
प्रत्यये नानेन विहित परस्मैपद निवर्त्तयितुं शक्यत इत्यप्रतिपादकत्वलक्षण-

(अ० १ । पा. ३ । सू. १० ।)

(अ० १ । पा. ३ । सू. २)

भुक्तवन्त प्रतीतिन्यायेनेति भाव । शास्त्रान्तरेण ह्यतनियमस्य
निवृत्तिरशक्या । तेन निवृत्तिततडा प्रतिपत्तिश्चाशक्येति तात्पर्यम् ॥

सामर्थ्यादिति । (कै)

वक्ष्यमाणरीत्या इत्यर्थ ॥ यद्येतत् सूत्रद्वयोत्तर शेषादित्युच्येत
तर्हि निविशत इत्यादौ परस्मैपदस्याप्यपत्तिरित्याशयेनाह

समस्तमेवेति । (कै)

एव च तदपेक्ष एव शेष “शेषाद्” इति सूत्रे । एव च
तस्याप्राप्त्या नियमेनैव स्वादेशा इति भाव । भाव्यात्मनेपदनियम-
विषयोऽप्यशेष एवेति तात्पर्यम् । एव च न परस्मैपदाश्रयत्वमिति
बोध्यम् ॥

स्वादेशेषु कृतेष्विति । (कै)

प्रसक्तैष्वित्यर्थ ॥

१ अ० १ । पा. ३ । सू. ७८ ॥

परस्मैपदेषु इत्युच्यते परस्मैपदेषु तु विज्ञायते । कथम् “अनुदात्तङित
आत्मनेपदम्” “भावकर्मणोरात्मनेपदम्” *इत्येतौ द्वौ योगावुक्त्वा “शेषात्
कर्त्तरि परस्मैपदम्” †उच्यते । एव न च परस्मैपदेषुच्यते परस्मैपदेषु च

मग्रामाख्यमस्य सूत्रस्य प्राप्तम् ॥ किं च भो इति । भा । सार्वधातुकसंशब्दनेन
श्रितो विधानं न परस्मैपदसंशब्दनेन ॥ न खल्विति । भा । सामर्थ्यादिति
भाव ॥ क पुनरिति । भा । समस्तमेवात्मनेपदप्रकरणं महावाक्यं निय-

* अ० १ । पा. ३ । सू. १२-१३ ॥

† अ० १ । पा. ३ । सू. ७८ ॥

विकरणे इति । (कै)

“विकरणेभ्यो नियमो वलवान्” इति तु श्रित इत्येतत्
सामर्थ्यादेतद्विषये नाश्रीयते इति भावः ॥ नन्वेव श्रदे शेषत्वाभावे
श्रत्यतौत्यादावपि परस्मैपदनियमो न स्यादत आह

श्रदेः श्रित एवेति । (कै)

तादृशश्रदि विषय एव नियम इत्यतादृश शेष एवेति भावः ॥
विकरणेभ्यो नियमो वलवत्तानाश्रयणमजानान् श्रद्धते भाष्ये

एवमपीति ॥ (भा)

नन्वेतदनुक्तौ महावाक्यस्यासमाप्ततया शेषपदार्थानिर्णयेन शेषा-
दित्यस्याप्रवृत्तेर्यदौदमित्यादि कथमत आह

यद्यपीति । (कै)

अथ भावः । “^१अनुदात्तङित” “^२भाव कर्मणो” इत्येतद्वय
नियमार्थं शेषादिति च । तत्र “शेषाद्” (१। ३। ७८) इति

विज्ञायते । कः पुनरर्हत्येतौ योगावुक्ता शेषात् कर्त्तरि परस्मैपद वक्तुम् ।
किं तर्हि । अविशेषेण सर्वमात्मनेपदप्रकरणमनुक्रम्य शेषात् कर्त्तरि परस्मै-
पदमित्युच्यते । एवमपि परस्मैपदाश्रयो भवति । कथम् । इदं तावदथ

मार्थम् । तत्रानियमेन लादेशेषु कृतेषु श्रिति विकरणे कृते नियमोऽयं
प्रवर्तते । श्रदे श्रित एव न तु श्रत्यतौत्यादाविति भावः ॥ एवमपीति ।
भा । यद्यपि तात्पर्यपर्यालोचनेन प्रकरणस्य नियमार्थत्वं तथाप्येकैकसूत्रार्थ-

(श्रुते श्रित । १ । ३ । ६ ।)

(अ १ । पा ३ । आ २)

सूत्रे शेषश्च तद्व्यापेक्ष एव । इतरसूत्राणि तु शेषादिति प्राप्त-
परस्मैपदवाधनेनात्मनेपदविधायकानि तत्र श्रित पूर्वमस्या प्राप्ते-
र्वाधकाभावात् परस्मैपदे जाते पश्चाज्जातनिवृत्त्ययोगेनाप्रामाण्य-
मस्यापद्यते इति भाव ॥

यदीदं नोच्येत (भा)

इति भाष्येण बाधकत्वमेषामिति दर्शितम् ॥

अनारम्भे इति । (कै)

बाधकशास्त्राभावेन शेषपक्षनिपात । एव च परस्मैपदोत्पत्ति-
निर्वाधेवेति भाव ॥

आरम्भ इति । (कै)

स्वरूपकथनमिदम् ॥

तत' । (कै)

शेष पक्षात् ॥

उद्धारात् । (कै)

वहिर्भावात् ॥ नन्वेव लडादिष्वतिप्रसङ्गोऽत आह

प्रष्टव्य । यदीदं नोच्येत किमिह स्यादिति । परस्मैपदमित्याह । परस्मैपद-
मिति चेत् परस्मैपदाश्रयो भवति ॥ सिद्ध्यन्तु लडादीनामात्मनेपदवचनात् ।
वा । सिद्धमेतत् । कथम् । श्रुतेर्लडादीनामात्मनेपदं भवतीति वक्तव्यम् ॥

पर्यालोचनकालेऽवान्तरव्यापारसम्भवाद्विध्यर्थता सम्भवत्येव । अनारम्भे शेष-
पक्षे निक्षेपादारम्भे तत उद्धारात् ॥ लडादीनामिति । भा । आदि शब्द
प्रकारे येषु श्रिता भाष्यन्ते लडादय ॥ श्रित् प्रकृतेरिति । भा । योग्यतया

आदिशब्द इति ॥ (कै)

शिदुत्पत्ते प्राक् शितप्रकृतित्वमत आह

योग्यतयेति ॥ (कै)

शदिरेवेति । (कै)

“शदे शित” इति समानाधिकरणे इति भावः ॥ नन्वनु-
दात्तङितौ भावकर्मणी च विहाय परिशिष्टस्यात्मनेपदवाक्यस्या-
वान्तरव्यापारापेक्षया विधिवसम्भवस्योक्तत्वात् कथमेतदत आह

प्रकरणमिति ॥ (कै)

प्रवृत्तानि । (कै)

प्रसक्तानि ॥ नन्वेवमपि शिदुत्पत्ते प्राक् शेषत्वस्यैव सत्वेन
विकरणेभ्यो नियमस्य बलवत्त्वात् परस्मैपदनियमो दुर्वारोऽत आह

तत्रैतदिति । (कै)

१“अनुपसर्गाद्वा” २“वृद्धिः स्यस्यनो” इत्येतत् सामर्थ्यान्नियमस्य

१ अ १। पा ३। सू ४३ ॥

२ अ १। पा ३। सू ६२ ॥

सिध्यति । सूत्रं तर्हि सिध्यते । यथान्यासमेवास्तु ॥ ननु चोक्तं शदे शित
परस्मैपदाश्रयत्वादात्मनेपदाभाव इति । नैष दोषः । शित इति नैषा
पञ्चमी । का तर्हि । सम्बन्धे षष्ठौ । शितो य शदि । कश्च शित शदि ।

शित्यकृतित्वमाश्रित्य प्रागेव शिदुत्पत्तेरात्मनेपद विधीयते ॥ शिद्धिषयादिति ।
भा । शिद्धिषयत्वाच्छदिरेव शिच्छब्देनाभिधीयते ॥ अथवेति । भा । प्रकरण
नियमार्थम् । तत्र नियमात् पूर्वमात्मनेपदपरस्मैपदान्नियमेन प्रवृत्तानि

वलीयस्त्ववत् एतत् सूत्रसामर्थ्यादेतद्विषये विकरणस्यैव वलवत्व
ज्ञाप्यत इत्यर्थः ॥

पूर्वं विकरणा इति । (कै)

सार्वधातुकप्रसक्तिमात्रेणेति भावः ॥

अनाश्रित्येति । (कै)

कृतोऽपि विकरणो न व्यवधायक इत्येवमपि ज्ञापकस्य नेतु
शक्यत्वात्तदनाश्रयणमिति भावः ॥ एव लावस्यायामडिति पक्ष-
मात्मनेपदप्रकरणस्य “^१तिप्तसा”दि सूत्रेणैकाग्र्येति पक्षं चाना-
श्रित्येदमित्यापि बोध्यम् ॥

नानित्या इति । (कै)

अस्येति मन्यत इति शेषः । तदेव स्थितमेतत् । विकरणेषु
कृतेषु भवत्यङ्गिकरणान्तभक्तो ^२धातुव्यवधायक इत्युपसंख्यानं कार्य-
मिति ॥ तत्र भाष्यकृत् विकरणोत्पत्तेः प्राक् नियमस्य “अटश्च”
सप्रधारणं करोति

१ अ. ३ । पा ४ । सू. ७८ ॥ २ धातुव्यवधायकम् इत्युपसंख्यानम् । क ॥

प्रकृतिः । शदे शित् प्रकृतेरिति ॥ अथवाह्याय शदे शित इति न च शदि
श्रिदस्ति त एव विज्ञास्याम शदे श्रिद्विषयादिति ॥ अथवा यद्यपि तावदे-
तदन्यत्र भवति विकरणेभ्यो नियमो वलीयान् इतौहैतन्नास्ति । विकरणो

तत्रैतत्सूत्रारम्भसामर्थ्यात् पूर्वं विकरणं प्रवर्त्तते पश्चाच्छ्रित एव शदे-
रात्मनेपदमिति नियमः ॥ न्यविश्रतेति । भा । ननु विकरणेभ्यो नियमो
वलीयानिति प्रागेव विकरणोत्पत्तेर्निर्णयमेव भाव्यं ततो नित्यत्वात् पूर्वं विक

(अ १। पा ३। अ २)

(श्रुते श्रित १। ३। ६०।)

एवं तर्हीति । (भा)

लादेश इत्यनेन नियमो विवक्षित ॥ ननु नियमोऽटि कृते
न प्राप्नोति अटा व्यवधानादत आह

धातुभक्तत्वादिति ॥ (कै)

अटोऽपि कृताकृतप्रसङ्गत्वेन नित्यत्वमाशङ्क्याह

अडागम इति ॥ (कै)

अटो विकरणापेक्षया कथमनित्यत्वमत आह

विकरणेष्विति । (कै)

भाष्ये “आत्मनेपद एवे”ति नित्यत्वादट पूर्व नियमप्राप्तिरिति
भाव ॥

अडागमो भविष्यतीति (भा)

फलितनिर्देश । तथाचोपसख्यान न कार्यमिति भाव ॥

पुनरुपसख्यानवाद्याह

हि इहाश्रीयते श्रित इति ॥ उपसर्गपूर्वनियमेऽङ्गवाय उपसख्यानम् ।
वा । उपसर्गपूर्वस्यनियमे अङ्गवाय उपसख्यानं कर्तव्यम् । न्यविशत यक्रौ-
णीत* । कि पुन कारणं न सिध्यति । अटा व्यवहितत्वात् । ननु चायङ्
धातुग्रहणेन ग्रहीष्यते । न सिध्यति । अङ्गस्य हि अङ्ग्यते† । विकरणात्

रणा ततोऽडागम इति कि वार्तिकेन । उच्यते । एतदनाश्रित्यैतदुक्तम् ॥
शब्दान्तरस्येति । भा । विकरणास्तु शब्दान्तरादपि प्राप्नुवन्तो नानित्या ॥
कृतेऽप्यटीति । भा । धातुभक्तत्वादटस्तदग्रहणेन ग्रहणाद् व्यवधानाभावात् ।
अडागमत्वमित्य । स हि लादेशेषु कृतेषु विकरणैर्नित्यत्वात् प्रतिबध्यते ।

* अ १। पा ३। सू १७-१८ ॥

† अ ६। पा ४। सू ७१ ॥

नित्यत्वाच्चादेशस्य (भा)

इत्यादि ॥

इति चेदिति । (भा)

अडपि नित्य इति वक्तव्ये निमित्तग्रहण किमर्थमत आह

कृतेऽपीति । (भा)

अन्यथा लादेशेषु कृतेषु लडादिपरत्वाभावादडाद्यभावशङ्का
स्यादिति भाव ॥

तस्य तु धातु भक्तत्वादिति । (कै)

लादेशेभ्य परत्वादडागमे विकरणाभावात् स धातुभक्त इत्यर्थ ॥

सिध्यतीति । (कै)

आत्मनेपदनियम सिध्यतीत्यर्थ ॥

लादेशेषु । (कै)

“तिप् तस्” (३ । ४ । ७८) इति विहितेषु ॥

१ “तस्य धातु भक्तत्वादिति” इति उपलब्धविवरणेऽस्ति । उपलब्धकैयटे
“तु” शब्दघटित पाठो दृश्यते ॥

चाङ्गम् । सोऽसौ सङ्घातभक्तो न शक्यो धातुग्रहणेन ग्रहीतुम् ॥ एव
तर्हीदमिह सम्प्रधार्यम् । अट् क्रियता विकरण इति किमत्र कर्तव्यम् ।

विकरणेषु कृतेषु शब्दान्तरप्राप्त्या अनित्य ॥ नित्यनिमित्तत्वादिति । भा ।
कृतेऽपि लादेशे स्थानिवद्भावाल्लुडादियपदेशोऽस्तीति प्रदर्शनार्थं निमित्त
ग्रहणमुपात्तम् । यद्यपि लादेशे कृते विकरणेन नित्यत्वादङ् बाध्यते तथापि
अस्य च लक्षणान्तरेण निमित्त विहन्यते न तदनित्यम् । तत्रोभयोर्नित्ययो

(अ १। पा ३। आ २)

(अदे शित । १। ३। ६० ।)

नियमात् पूर्वं नित्यत्वादिति । (कै)

१“वृद्ध स्यसो” इति तु विकरणव्यवधानेऽपि नियमप्रवृत्ति-
रित्यर्थस्यैव ज्ञापकमिति भावः ॥

आत्मनेपदाप्रसङ्ग इति । (कै)

नियमाप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

चोद्यम् । (कै)

उपसख्यानम् ॥

अटो नित्यनिमित्तत्वाद् (भा)

इत्युत्तरमुभयोर्नित्ययोर्नियमात् परत्वादटि प्राप्ते त बाधित्वा
विकरणे ततोऽटीति शेषपूरणेनेति भावः ॥ उभयोलाश्रययो
कथमन्तरङ्गत्ववहिरङ्गत्वेऽत आह

लकारेति । (कै)

परनिमित्तत्वादडागमो वहिरङ्ग इति वक्तुं युक्तं १“तस्मि-

१ अ १ । पा ३ । पा ६२ ॥

२ अ ६ । पा १ । सू १३५ ॥

परत्वादडागमः । नित्या विकरणा* । कृतेऽप्याटि प्राप्नुवन्त्यकृतेऽपि प्राप्नु-
वन्ति । अडपि नित्यः । कृतेष्वपि विकरणेषु प्राप्नोत्यकृतेष्वपि प्राप्नोति ।
अनिबोऽट् । अन्यस्य कृतेषु विकरणेषु प्राप्नोत्यन्यस्यकृतेषु शब्दान्तरस्य च

परत्वादट् प्राप्नोति । ननु भवति परत्वादडागमः तस्य तु धातुभक्तत्वादव्यव-
धायकत्वात् सिध्यत्यात्मनेपदम् । नैष दोषः । तत्र ह्यन्तरङ्गत्वान्नादेशेषु कृतेषु
नियमात् पूर्वं नित्यत्वादिकरणेषु कृतेषु अडागमो विकरणान्तभक्तत्वा-

* अ ३ । पा १ । सू ७७-८१ ॥

(शदे शित । १ । ३ । ६० ।)

(अ १ । पा ३ । आ २)

निति” परिभाषामापेक्षत्वात् तस्य विशेषापेक्षत्वेऽपि न वहिरङ्गत्व-
मिति प्रागुक्तम् । ^१प्रत्याख्यादसिद्धान्तिनो“ऽन्तरङ्गस्त्वर्ही”त्युक्ति-
भाष्ये । विधिवाक्येनैषामेकवाक्यताश्रयणान्नियमोऽन्तरङ्ग इत्यर्थः ॥
उपसर्गकाव्य चान्तरङ्गमिति “^२सुद्धात्” इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥
एतदुत्तरग्रन्थस्त्वेकदेशिन “अथवा ने” (भा) इत्येतत् पर्यन्तम् ।
तदाश्रयश्च पूर्वपक्षमुखेन मयोच्यते । नन्वन्तरङ्गस्त्वर्हि लादेशग्रन्थेन
नियमो विवक्षित उत तिप्तम् इति विधिः । नाद्यः । “नेर्विश”
(१ । ३ । १७) इत्यादेः पदान्तरापेक्षत्वेन वहिरङ्गत्वात् द्वितीयो
ग्राह्यस्तत्राह

नैतदिति । (भा)

अयमित्ति तिप्तमिति विधिः । न तु तेन सह सम्प्रधारणेति
भावः ॥ केन तर्हि सम्प्रधारणेत्यत्राह

अत्र खल्विति ॥ (भा)

१ प्रत्याख्यानात् । इ । क ॥

२ अ १ । पा १ । सू ६६ ॥

प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति ॥ एव तच्चैदमिह सम्प्रधार्यम् । अट् क्रियता
लादेश इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादडागम नित्यो लादेशः* । कृतेऽप्यटि
प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । नित्यत्वाच्चादेशस्यात्मनेपद एवाडागमो भवि-

ज्ञातौर्थवधायक इति न्यादिभ्यः परे विश्वाद्यो निरन्तरा न सम्भवन्तीत्या-
त्मनेपदाप्रसङ्ग इत्येव भाष्ये चोद्य व्यवस्थाप्यते ॥ अन्तरङ्गस्त्वर्हीति । भा ।
लकारमात्रापेक्षत्वात् । अडागमस्तु लकारविशेषापेक्षत्वाद् वहिरङ्गः ॥

* अ ३ । पा ४ । सू ७८ ॥ अ १ । पा ३ । सू १७-१८ ॥

लादेशे कृते इति । (भा)

जातस्यापि लुकेव निवृत्ति प्रसक्ते इति वार्थ ॥

सर्वत इति । (भा)

विकरणादडागमाच्चेत्यर्थ ॥

तत्तु न लभ्यमिति । (भा)

नियमात् पूर्वं नित्यत्वात् विकरणप्रवृत्तेस्तत्र कृतेऽपि तत् एव
नियमात् पूर्वमडागमस्य च प्रवृत्तेरिति भाव ॥ तत्र शङ्कते

ननु पूर्वमेवेति ॥ (कै)

यचेति । (कै)

तथा च नियमो न नित्य इति भाव ॥ ननु विकरणात्
पूर्वमडागमो न लभ्य इत्यर्थक तत्तु न लभ्यमित्युक्त विकरणस्यापि
शब्दान्तरात् प्राप्याऽनित्यत्वात् न च शब्दान्तरस्येति वाचनिक
किन्तु न्याय । यद्व्यक्तिसम्बन्धितया पूर्वं प्राप्नोति तद्व्यक्तिसम्बन्धिले-
नाप्राप्या कृताकृतप्रसङ्गित्वाभाव इति स च शब्दान्तरात् प्राप्तावपि
तुल्य इति विकरणात् पूर्वमपि विकरणोत्तर तत् पूर्वं वा नियमो
भविष्यतीति नार्थ उपसख्यानेनेत्याशयेन पृच्छति

अति ॥ नित्यत्वाक्लादेशस्यात्मनेपदेऽडागम इति चेत् अटोऽपि नित्य-
निमित्तत्वादात्मनेपदाभाव । वा । नित्यत्वाक्लादेशस्यात्मनेपद एवाडागम
इति चेदेवमुच्यते । अहपि नित्यनिमित्त । कृतेऽपि लादेशे प्राप्नोत्यकृतेऽपि
नैतदिति । भा । न लादेशेन सह सप्रधारणा किन्तु नियमेन सह इति
भाव ॥ तत्तु न लभ्यमिति । भा । ननु पूर्वमेव आपकाद्विकरणेभ्यो नियमस्य
वर्गीयस्त्व प्रतिपादित तत् किमुच्यते “तत्तु न लभ्यमिति” । उच्यतेऽन्यथापि

किं कारणमिति ॥ (भा)

उपसख्यान वाद्याह

आज्ञादिति । (भा)

आगमवृत्त्युत्तर विकरणे “तरत” इत्यत्रानिष्टमाह

अत्रेति । (कै)

आडाटोर्बाधकस्याङ्गस्य बाधको विकरण सुतरामडाटोर्बाधक
इति (कै सुतिक)न्याय वक्तु भाष्ये

अडाड्भ्यामपीति ॥ (भा)

ननु १“वर्णादाङ्गमि”त्येकादेशात् पूर्वम् अस्मिन्भावे^१निर्दिश्य-
मानपरिभाषया न दोष किं चाट श्रवन्ताङ्गभक्तत्वेनाङ्घ्रिशिष्ट-
स्थान्तिर्वाभावान्न दोषोऽत आह

आटश्चेति वृद्धिरिति ॥ (कै)

१ वर्णादाङ्ग वलीयो भवति । परिभा-५६ ॥

२ निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति । परिभा-१३ ॥

प्राप्नोति । अटो नित्यनिमित्तत्वादात्मनेपदस्याभाव ॥ तस्मादुपसख्यानम् ।
वा । तस्मादुपसख्यान कर्त्तव्यम् ॥ न कर्त्तव्यम् । अन्तरङ्गस्तर्हि लादेश ।
नैतद्विवदामहेऽन्तरङ्गो नान्तरङ्ग इति । अस्त्वय नित्यस्थान्तरङ्गस्य । अत्र खलु

तज्ज्ञापक समर्थयितुं शक्यते । कृतोऽपि विकरणो न व्यवधायक इति ।
यद्येव नित्य एव नियम । नैतदस्ति । यत्र केवलो विकरणो व्यवधायकस्तत्र
भवतु नित्यो नियमो यथा निवेक्ष्यते निविशत इति । यत्र तु विकरणे
कृतोऽङ्गगमस्तत्राटो व्यवधायकत्वान्नियमो न प्राप्नोति ॥ तरत इति । भा ।

नानाश्रयत्वादिति । (कै)

वस्तुतस्तदनाश्रित्येदम् ॥

तस्यादिवद्भावादिति । (कै)

एव चातिदेशविषये न निर्दिष्टमानपरिभाषाप्रवृत्तिः ।
शब्दन्ताङ्गभक्तत्वेऽपि आङ्घ्रिशिष्टस्यार्त्तित्वं च सुलभमिति भावः ॥
भाष्योक्तस्य “उपाच्छेद्” इत्यस्य “उपसर्गादिति” इति वृद्ध्यापि
सिद्धिरत आह

नत्वाच्छेदतीति ॥ (कै)

भाष्ये १“लक्ष्ये लक्षणस्य” इति न्यायाविषय बोधयितु

शब्दान्तरस्येति (भा)

न्यायेन पुनर्वृद्धिवारणं सप्तमे कैयटेन वक्ष्यमाणं विरुध्यते ततो हि
विकारकृतं न शब्दान्तरत्वमिति चेन्न । अचत्यस्यैकदेश्युक्तित्वेना-
दोषात् तदाह

१ अ ६। पा १। सू ६१ ॥

२ लक्ष्यलक्ष्यं सङ्गदेव प्रवर्तते । परिभा-१२१ ॥

लादेशे कृते त्रीणि कार्याणि युगपत् प्राप्नुवन्ति विकरणा अडागमो नियमः*
इति । तद्यदि सर्वतो नियमो लभ्येत कृतं स्यात् । तत्तु न लभ्यम् । अथापि
विकरणादडित्यङ् लभ्येतैवमपि कृतं स्यात् । तत्तु न लभ्यम् । किं कारणम् ।

अत्र पूर्वमित्ये सति रूपं न सिध्यति ॥ आटि कृत इति । भा । “आटश्च”
इति वृद्धिरेकादेशं प्राप्नोति ऋच्छिभावश्च । तत्र वर्णमात्राश्रयत्वादेका-
श्रोऽन्तरङ्गः । नानाश्रयत्वाच्च वाण्यादाङ्गवर्णीय इति नास्ति । तत्तस्यैकादेशे

वत्सवदिति । (कै)

स न्यायोऽनित्य इति भावः ॥ गविस्त्रितदुग्धशेषपयसो
ग्रहणाय यथा वत्स प्रवर्त्तते तद्वदिति तात्पर्यम् ॥ कचित्तु^१पर्जन्य-
वद् इति पाठः । तत्रायमर्थः । यथा पर्जन्य स्वयं पूर्णं कृतेऽपि
क्षेत्रे पुनः पुनर्वर्षतीति ॥ भाष्ये

पुनर्ऋच्छिभाव इति । (भा)

विकारान्यानुपूर्वैक्येऽपि यदि पुनराद् तत एव तुल्यन्यायात्
पुनर्ऋच्छिभावाद्यपि स्यादित्यभिमानः ॥

यत्र खलूभयमिति । (भा)

एव च तुल्यन्यायाद् द्वयोरनित्ययोरपि परत्वादटि सति न
दोष इत्युपसख्यानं न कार्यम् । विकरणाटोर्द्वयोरनित्यत्वं तु
दर्शितमेव २ “शब्दान्तरप्राप्तस्य” इत्यनाश्रयणे तूभयोर्नित्यत्वं बोध्यम् ॥

१ पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तिः । परिभा-१२० ॥

२ शब्दान्तरस्य प्राप्तवन् विधिरनित्यो भवति । परिभाषेन्दु-४४ ॥

अङ्गात् पूर्वं विकरणा एषितव्यास्तरतः तरन्तीत्येवमर्थम्* । अडाङ्भ्या-
मप्यन्यादाङ्गं पूर्वमेषितव्यमुपाच्छेदित्वेवमर्थम् । तत्र ह्याटि कृते साटकस्य
ऋच्छिभावः[†] प्राप्नोति । ननु च ऋच्छिभावे कृते शब्दान्तरस्याकृतं आडिति

कृते तस्यादिवद्भावादृच्छिभावः प्राप्नोति । तत ऋच्छदिति स्यान्न तु आच्छेदः
इति ॥ ननु चेति । भा । वत्सवत्प्रवृत्त्या कार्यमिह शास्त्रे भवत्वतीति भावः ॥
यत्तावदिति । भा । तरत इत्यत्रानित्यमित्येव विकरणास्तु नित्य इति स एव

* अ ७ । पा १ । सू. १०० ॥

† अ ७ । पा ३ । सू. ७८ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

५०५

(अ १। पा ३। आ २)

(प्रदे शित । १। ३। ६०।)

परत्वादिति । (कै)

अडि ल्हकारे ँच्छि सावकाश । आटोऽन्येऽजादय ॥

अभ्युपगमवादेन त्विति । (कै)

एवं “लच्छे लक्षणस्ये”ति न्यायानाश्रयणेन चक्रकापादानमपि
तथैवेति ध्वनितम् । एकदेश्युक्तित्वं च ध्वनितम् ॥

चक्रकेष्विष्टतो व्यवस्थेति (भा)

स्वशास्त्रीयो न्याय इत्याह

व्यवस्थेति । (कै)

अन्यथान्वाख्यानपर्यवसानं स्यादिति भावः ॥ नन्वत्र न्यायात्
सिद्धावपि उपसर्गनिधमे न्यायाभावादुपसख्यानमावश्यकमत आह

तदेवमिति ॥ (कै)

लादेशेषु । (कै)

“तिप् तस” इति सूत्रेण ॥

१ अ ३। पा ४। सू ७८ ॥

कृत्वा पुनराह भविष्यति । पुनर्ऋच्छिभावः पुनराडिति चक्रकमव्यवस्था
प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । यत्तावदुच्यते आङ्गात् पूर्वं विकारणा यद्विषयस्तत्तरत
तरन्तीत्येवमर्थमिति । भवेत् सिद्धं यत्र विकारणा निवृत्त्या आङ्गमनित्य

प्रवर्तते ॥ यत्र त्विति । भा । यथा “तरतीति” ॥ अस्तु अत्राडिति । भा ।
परत्वादृच्छिना भाव्यम् । अभ्युपगमवादेन त्वेति दुच्यते ॥ चक्रकेष्विति । भा ॥
व्यवस्थाकारिणा शास्त्रेण भाव्यमित्यव्यवस्था हेतुः पुनः प्रवृत्तिर्न भविष्यतीत्यर्थः ।
तदेव स्थितमेतदन्तरङ्गत्वाह्लादेशेषु कृतेषु परत्वादङ्गागमः । नचाय नियमः ।

परत्वादडागम इति । (कै)

परत्वाद् विकरणात् पूर्वं तत्र कृते तस्य धातुभक्तत्वादव्यव-
धायकत्वेन नियमसिद्धिरित्यर्थ ॥ “न चाय नियम” इति पाठ ॥
तदाह

नत्वित्यादि । (कै)

न्याय इति पाठे ऽयमेव ग्राह्योऽयं नेति । न्यायो न युक्तमित्यर्थ ॥

सम्बन्धीति । (कै)

स्वद्योत्यार्थनिरूपितविशेष्यतावदर्थवत्वं सम्बन्धो बोध्यः ॥ “परि-
व्यवेभ्य” इत्यादावपि षष्ठ्यर्थं पञ्चमी बोध्या । पञ्चमी पक्षेऽपि
(वा । क) ने परत्वयोग्यत्वेत्यादिक्रमेणाऽर्थः ॥

अयमर्थ इति । (कै)

पदसंस्कारप्रस्तावान्तात्पर्यवृत्त्याऽयं सूत्रार्थ इति भावः ॥ अथ
विशि कथं पदमत आह

१ अ १ । पा ३ । सू १८ ॥

तत्राङ्गात् पूर्वं विकरणा स्युः । यत्र तु खलूभयं नित्यं परत्वात् तत्राङ्ग-
तावद् भवति ॥ यदप्युच्यते ऽडाङ्भ्यामप्यन्यदाङ्गं पूर्वमेधितयसुपार्च्छदित्येव
मर्थमिति । अस्वत्राट् । आठिकृते साट् कस्य ऋच्छिभावः ऋच्छिभावे कृते

शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति न तु शब्दान्तरादिति । यतोऽडा-
गमस्यानित्यत्वं स्याद् विकरणास्य नित्यत्वम् । कृताकृतप्रसङ्गित्वात्तु द्वयोरपि
नित्यत्वम् । अङ्गत्वाकृत्याश्रयणाद्वा नास्ति शब्दान्तरप्राप्तिरिति ॥ नेर्थो विशि-
रिति । भा । व्यवहितश्चाप्यर्थद्वारेण विशेष्यत्वात् सम्बन्धी भवतीत्यर्थः ॥

विशीति ॥ (कै)

न्यायेति । (कै)

ने सकाशादर्थविशेषप्राप्तो यो विश्रितित्यर्थं तात्पर्यं दर्शयितुं

समर्थानाम् (भा)

इत्युक्तम् । ननु तत्र तत् परिभाषोपस्थिति सुबन्तत्वेन पदत्वेन वा निमित्तकोटावप्रवेष्टात् । अत एव समर्थसूत्रे (२।१।१) भाष्यकारो वक्ष्यति

एकार्थी भावः सामर्थ्यं विभक्तिविधौ च

नोपस्थितिरिति (भा)

इति दिक् ॥ नचात्र पञ्चद्वयेऽपि उपसर्गान्तरव्यवधानेऽपि प्रवृत्त्या-
पत्तिरिति वाच्यम् । तेषामनभिधानात् ॥

शब्दान्तरस्याकृत आडिति कृत्वा पुनराह भविष्यति । ननु चोक्तं पुनर्दृष्टि-
भावः पुनराडिति । चक्रकामव्यवस्था प्राप्नोति । नैष दोषः । चक्रकेष्विष्टतो
व्यवस्था । अथवा* नेरिति नैषा पञ्चमी । का तर्हि । विशेषणपक्षौ ।
नेर्यो विश्रि । कश्च नेर्विश्रि । विशेष्य । व्यवहितश्चापि श्रूयते विशेषयि-
तुम् ॥ अथवा निरपि पद विश्रिरपि पदम् । पदविधिश्च समर्थानाम् ।
व्यवहितेऽपि सामर्थ्यं भवति ॥

अथवेति । भा । “नेर्विश्रि” इत्यस्यायमर्थः । निशब्दात्परमात्मनेपदान्त
विश्रवयवपद साधु भवतीति सत्यप्यडागमे ने पदमनन्तरमेवेति दोषा-
भावः ॥ विश्रिरपीति । भा । विश्रि शब्देन विश्रवयव समुदाय उपचाराद-
भिधीयते ॥ पदविधिश्चेति । भा । न्यायप्राप्तार्थानुवादोय नत्वेतत्प्रकृते उप-
युज्यते इत्याहुः ॥

पूर्ववत्सनः । १।३।६२ ॥

धातुभ्य परस्य लस्य विधीयमानमात्मनेपद कथ योगेभ्य
स्यादत् आह

योगस्थेभ्य इति । (कै)

मञ्चा क्रोशन्तीतिवदिति भाव ॥ भाष्ये “येभ्य” इति निर्दे-
शात् पञ्चम्यन्तादतिरितिभ्रम वारयति

पक्षद्वयेऽपीति ॥ (कै)

पूर्ववत्सन । १।३।६२ ॥ किमिदं पूर्वग्रहणं सन्नपेक्षम् । प्राक्-
सनो येभ्य आत्मनेपदमुक्तं तेभ्य सन्नन्तेभ्योऽपि भवतीति । आहोस्विद्योगा-
पेक्षम् । प्रागेतस्माद्योगाद्येभ्य आत्मनेपदमुक्तं तेभ्य सन्नन्तेभ्य आत्मनेपद
भवतीति । किं चात । यदि सन्नपेक्षं निमित्तमविशेषितं भवति । पूर्व-
वत्सनो न ज्ञायते किमन्ताद् भवितव्यमिति । अथ योगापेक्षमुत्तरत्र
विधिर्न प्रकल्पेत । बुमुक्षते उपयुक्षते इति (१।३।६६, ६४) ॥
यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावत् सन्नपेक्षम् । ननु चोक्तं निमित्तमविशेषितं
भवतीति । निमित्तं च विशेषितम् । कथम् । सन्मेवात्र निमित्तत्वेनापेक्षि-
ष्यामहे । पूर्ववत्सन आत्मनेपदं भवति । कुत । सन इति ॥ अथवा पुनरस्तु
योगापेक्षम् । ननु चोक्तमुत्तरत्र विधिर्न प्रकल्पेतेति । विधिश्च प्रकृतम् ।
कथम् उत्तरत्रापि पूर्ववत्सन इत्येवानुवर्तिष्यते ॥ किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

पूर्ववत्सन । १।३।६२ । पूर्वग्रहणं सम्बन्धिग्रहणत्वादवधिमपेक्षते
तत्र कोऽत्रावधिरभिप्रेत इति पृच्छति । किमिदमिति । भा ॥ येभ्य इति ।
भा । योगस्थेभ्यो धातुभ्यो विधानाद् योगेभ्यो विहितमित्युच्यते । पक्षद्वयेऽपि

तर्हि पञ्चम्यन्तप्रयोगस्य का गतिरत आह

तुल्यार्थैरिति ॥ (कै)

नन्वात्मनेपदेन स्वयोग्यप्रकृतेराच्चेपाद्दोषाभावोऽत आह

ततश्चेति ॥ (कै)

तामुपपादयति

पूर्ववत्सन इति श्रदिस्त्रियत्वर्थम् । वा । श्रदिस्त्रियत्वर्थोऽयमारम्भ (१ । ३ । ६०, ६१) । श्रदिस्त्रियतिभ्या सन्नन्ताभ्यामात्मनेपद माभूदिति ॥ इतरथा हि ताभ्या सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदप्रतिषेधे । वा । इतरथा हि अनुच्यमानेऽस्मिन् श्रदिस्त्रियतिभ्या सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदस्य प्रतिषेधो वक्तव्य स्यात् । शिशत्-स्यति । सुमूर्धति ॥ कथ पुन पूर्ववत्सन इत्यनेन श्रदिस्त्रियतिभ्यामात्मनेपदस्य प्रतिषेधे शक्यो विज्ञातुम् । वतिर्निर्देशोऽय कामचारश्च वतिर्निर्देशे वाक्य शेष समर्थयितुम् । तद्यथा । उग्रौनरवन्मन्त्रेषु यवा । सन्ति न सन्तीति । मातृवदस्या कला । सन्ति न सन्तीति । एवमिहापि पूर्ववद्भवति न भवतीति । न भवतीत्येव वान्यशेष समर्थयिष्यामहे । यथा पूर्वयोर्योग्यो (१ । ३ । ५८, ५९) सन्नन्ताभ्यामात्मनेपद न भवत्येवमिहापि श्रदिस्त्रियतिभ्या सन्नन्ताभ्यामात्मनेपद न भवतीति ॥ यदि तर्हि श्रदिस्त्रियत्वर्थोऽयमारम्भो विधिर्न-प्रकल्पते । आसिसिषते शिशिषते । अथ विध्यर्थं श्रदिस्त्रियतिभ्या सन्नन्ताभ्यामात्मनेपद प्राप्नोति ॥ यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावत्प्रतिषेधार्थं । ननु चोक्त विधिर्नप्रकल्पत इति । विधिश्च प्रकृतम् । कथम् । एतदेव ज्ञापयति, सन्नन्तादात्मनेपद भवतीति यद्य श्रदिस्त्रियतिभ्या सन्नन्ताभ्यामात्मने-

“तेन तुल्यम्” इति द्वितीयान्ताद् वति । न तु पञ्चम्यन्तात् । लक्षणाभावात् । तुल्यार्थैरिति विहिता द्वितीया सर्वविभक्त्यर्थानन्तर्भावयतीति पञ्चम्यर्थस्यात्र ग्रहणमुपपन्नमेव । यथा ब्राह्मणवद् वैश्यादधौत इति ब्राह्मणादिव

यदीति (कै)

यदि नामात्मनेपदनियमविधानसामर्थ्यात् प्रतिपत्ति स्यात्
तर्हीति शेष । तर्ह्यनेनेत्यन्वय । अनुवृत्तस्यैकवाक्यतया सम्बन्धे
केवलेभ्य आत्मनेपद न स्यादत आह

वाक्यभेदेनेति । (कै)

पूर्ववत् ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्याद् अन्यथा “सन” इत्येवानुवर्त्तये-
दिति भाव ॥ सूत्रस्यावश्यारभ्यत्वात् प्रयोजनप्रश्नोऽनुपपन्नोऽत आह

विधीति । (कै)

अभिधेयप्रश्नोऽयमिति भाव ॥ भाष्ये

पदस्य प्रतिषेध प्राप्ति ॥ अथवा पुनरस्तु विध्यर्थ । ननु चोक्तं श्रदिस्त्रिय-
तिभ्या सन्नन्ताभ्यामात्मनेपद प्राप्नोतीति । नैष दोष । प्रकृत सनो न
इत्यनुवर्त्तिष्यते । क प्रकृतम् । ज्ञाश्रुसृष्टृशा सन (१ । ३ । ५७) नानोर्ज्ञ
(१ । ३ । ५८) सकर्मकात्मनो न । प्रत्याङ्भ्या श्रुव (१ । ३ । ५९)
सनो न । श्रदे श्रित (१ । ३ । ६०) सनो न । स्त्रियतेर्लुङ्लिङोश्च
(१ । ३ । ६१) सनो नेति । इहेदानी “पूर्ववत्सुन” इति सन इत्यनुवर्त्तते
नेति निवृत्तम् । श्व च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तं निमित्तमविशेषित
भवतीति ॥ नैव वा पुनरत्र श्रदिस्त्रियतिभ्या सन्नन्ताभ्यामात्मनेपद प्राप्नोति ।
कि कारणम् । श्रदे श्रित (१ । ३ । ६०) इत्युच्यते न च श्रदिरेवात्मने-

वैश्यादधीत इत्यर्थ । वैश्यापादानकस्याध्ययनस्य ब्राह्मणापादानकमध्ययन-
मुपमानम् । तत्र च ब्राह्मणशब्दो वर्त्तते तेन ब्राह्मणेन तुल्यं वैश्यादधीत
इति तृतीयान्तादितिरेवमिहापि पूर्ववदिति द्रष्टव्यम् ॥ किमन्तादिति ।
भा । ततश्चाप्रतिपत्ति स्यात् । यदि नामात्मनेपदनियमविधानसामर्थ्यादनेन

इतरथा हि (भा)

इत्यस्य व्याख्या

अनुच्यमाने इति ॥ (भा)

अदि म्रियतिपरतयाऽव्याख्याने ऽन्यथा व्याख्याने इति भाव ।
विधायकतया व्याख्यातेनानेनैव प्राप्तस्य प्रतिषेधो वाच्य इति
तात्पर्यम् ॥ ननु “पूर्ववद्” इत्युक्त्या १“नानोर्ज्ञ” २“प्रत्याङ्भ्याम्”
इत्येतौ कथं प्रतिपत्तुं शक्यौ इत्यत्राह

इह चेति । (कै)

एव च अदिम्रियत्यपेक्षया पूर्वस्य परिग्रहान्न दोष इति भाव ॥

१ अ १ । पा ३ । सू ५८ ॥

२ अ १ । पा ३ । ५६ ॥

पदस्य निमित्तम् । न चायं सन्परः श्रित्यरो भवति । यत्र तर्हि शिन्नाश्रीयते
‘म्रियतेर्लुङ्लिटोश्च’ (१ । ३ । ६१) इति । अत्रापि न म्रियतिरेवात्मने-
पदस्य निमित्तम् । किं तर्हि । लुङ्लिटावपि निमित्तम् । अत्रापि म्रियति-
रेव लुङ्लिट् परस्त्वु निमित्तम् । न चायं सन्परः लुङ्लिट् परो भवति ॥ किं
पुनः पूर्वस्य यदात्मनेपददर्शनं तत्सन्नन्तादात्म्यमिति दिश्यते । एवमवितुमर्हति ।
पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात् सन्नन्तादात्मनेपदभाव इति चेद्गुपादिष्वप्रसिद्धिः । वा ।
पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात् सन्नन्तादात्मनेपद भवतीति चेद्गुपादिष्वप्रसिद्धिः ।
गुपादीनां न प्राप्नोति । जुगुप्सते मीमांसते इति (३ । १ । ५, ६) । न

सर्वधातुभ्य आत्मनेपद भवतीत्येतल्लभ्येत विषयविभागस्तु न ज्ञायतेति
भावः ॥ सन्मेवेति । मा । प्रत्यासत्त्येति भावः ॥ उत्तरत्रापौति । भा ।
उत्तरेषु योगेषु वाक्यभेदेन पूर्ववत्सन इत्येतत् सम्बध्यते । प्रोपाभ्यां युजे-
रात्मनेपद भवति । ततः “पूर्ववत् सन” इति ॥ किमर्थमिति । भा । विधि-

पूर्ववद्विधिरिति । (कै)

पूर्ववदिति तु ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वाद्वा इष्टानुरोधाद्वा लब्ध द्वितीयस्येति । एव च सनपेक्षेऽपि पूर्वत्वे विज्ञायमाने न कश्चिद्दोष इति स एव सिद्धान्तो विधिपक्षश्चेति भावः ॥

सामग्र्या इति । (कै)

शदे श्रितश्च पृथग् निमित्तत्वमिति भ्रमो न कार्य इति भावः ॥

शदेः श्रितोऽभावादिति । (कै)

शदिप्रकृतिकश्रितोऽभावादित्यर्थः ॥ पूर्वस्माद् भेदमाह

श्रितेति ॥ (कै)

म्रियतिमात्रस्यात्मनेपदनिमित्तत्वाभावादाह

म्रियतेरिति ॥ (कै)

ह्येतेभ्य प्राक् सन आत्मनेपद नापि परस्मैपद पश्याम ॥ सिद्ध तु पूर्वस्य लिङ्गातिदेशात् । वा । दिङ्भेदवत् । कथम् । पूर्वस्य यदात्मनेपदलिङ्ग तत्सन्नन्तस्याप्यतिदिश्यते ॥ कृञादिषु तु लिङ्गप्रतिषेधः । वा । कृञादिषु तु लिङ्गस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अनुचिकीर्षते पराचिकीर्षतीति (१ । ३ । ७२,

नियमोभयपक्षसम्भवात् प्रश्नः ॥ यथा पूर्वयोरिति । भा । “नानोर्ज्ञ” (१।३।५८) “प्रत्याङ्भ्या श्रुव” (१।३।५९) इत्येतयोः । इह च श्रदिम्रियती अनुवर्त्तते इति भावः ॥ यथेच्छसीति । भा । निषेधपक्षेऽपि निषेधादेव सन्नन्तात् पूर्ववद्विधिरनुमीयते । विधिपक्षे श्रदिम्रियत्योः सनो न इत्यनुवृत्त्या

महाभाष्यप्रदीपोदयोत । ५१३
(अ १ । पा ३ । आ २ ।) (पूर्ववत्त्वन । १ । ३ । ६२ ।)

प्राप्नोतीति । (कै)

लुङ्लिङोरिति शेष ॥

नियमार्थमिति । (कै)

डित्वादेव सिद्ध इति भाव ॥ भाष्ये

लुङ्लिङ्पर इति (भा)

म्रियतिपरलुङ्लिङ्परूपस्येत्यर्थे तथा फलतीति भाव । एव च
श्रदिम्रियतिभ्या सन्नन्ताभ्या न भवतीत्यर्थस्य वक्तुमयोग्यतया गुह-
भूता भावे तात्पर्यं तन्मूलविधिकल्पन च इति गौरवभिया विधिल-
मेव युक्तमिति तात्पर्यम् ॥ प्राधान्येन कार्यातिदेशस्यैवौचित्यात्
प्रश्नानुपपत्तिरत आह

७६) ॥ अस्तु तर्हि प्राक्सनो येभ्य आत्मनेपद दृष्ट तेभ्य सन्नन्तेभ्योऽपि
भवतीति । ननु चोक्त पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात् सन्नन्तादात्मनेपदभाव इति
चेद्गुणादिष्वप्रसिद्धिरिति । नैष दोष । अनुबन्धकरणसामर्थ्याद्भविष्यति ॥
अथवा अवयवे कृत लिङ्ग समुदायस्य विशेषक भवति । तद्यथा । गो
सक्थनि कर्णे वा कृत लिङ्ग समुदायस्य विशेषक भवति ॥ यद्यवयवे कृत
लिङ्ग समुदायस्य विशेषक भवति जुगुप्सयति मीमासयतीत्यत्रापि प्राप्नोति ।
नैष दोष । अवयवे कृत लिङ्ग कस्य समुदायस्य विशेषक भवति । य

न भविष्यति ॥ एव च कृत्वेति । भा । द्वितीयसन ग्रहणस्येहानुवृत्त्येति
भाव ॥ न च श्रदिरेवेति । भा । सामग्र्या कारणत्वं न केवलस्य श्रदे ।
सा चेह सामग्री नास्ति । सन पूर्वस्य श्रदे श्रितोऽभावात् ॥ अद्यापीति ।
भा । श्रिता विशेष्यमाणात्वाच्चेदेरेव प्राधान्यात् ॥ यत्र तर्हीति । भा ।
म्रियतेर्डित्वात् पूर्ववत्त्वन इति सन्नन्ताप्राप्त्येवेति भाव ॥ अद्यापीति ।

किमयमिति । (कै)

कार्यातिदेशेऽप्यपि निमित्तातिदेशोऽपि शक्ति इति भाव ॥

भाष्ये

लिङ्गातिदेशादिति । (भा)

पूर्वस्य यस्मिङ्ग ङित्वादिदतिदिश्यते इत्यर्थ ॥ ननु कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले सर्वथा तडा न निवृत्तये ^१“अनुपराभ्याम्” इत्यनेन जित्तस्यैव बाधोऽत आह

अनुपराभ्याम् इति । (कै)

परस्मैपदनियमेनैवेष्टसिद्धेर्निमित्तनिवर्त्तनमयुक्तमिति भाव ॥

१ अ १ । पा । ३ । सू ७२ ॥

समुदाय योऽवयवो न व्यभिचरति । स न व्यभिचरति णिच पुनर्थभि-
चरति । तद्यथा , गो सकृद्यनि कर्णे वा कृत लिङ्ग गोरेव विशेषक भवति ।
न गोमण्डलस्य ॥ प्रत्ययग्रहण णियगर्थम् । वा । प्रत्ययस्य ग्रहण कर्त्तव्यम् ।
पूर्ववत्प्रत्ययादिति वक्तव्यम् । किंप्रयोजनम् । णियगर्थम् । णियगन्तादपि
यथा स्यादिति । आकुस्मयते विकुस्मयते । हृणीयते मच्चयते इति (३ ।
१ । २५, २७) ॥ तत्र को दोष । तत्र हेतुमस्मिच प्रतिषेध । वा । तत्र

भा । “अथिते लुङ्लिट्ठोश्च” इति नियमार्थमारब्धमिति भाव ॥ किं पुन-
रिति । भा । किमय कार्यातिदेश । यथा पूर्वस्मादात्मनेपद विधीयते तथा
सन्नन्तादप्येति । आहोस्त्रिनिमित्तातिदेश । पूर्वस्य यन्निमित्त ङित्वादि
तत् सन्नन्तस्यातिदिश्यते निमित्ते चातिदिष्टे तत् प्रयुक्तत्वादेव कार्यं
भवतीति प्रश्न ॥ नह्येतेभ्य इति । भा । नित्यसन् विषयत्वात् ॥ कृत्वादि-
ध्विति । भा । ‘अनुपराभ्या कृत्वा’ (१ । ३ । ७६) इत्यनेन परस्मैपदमेव विधी-

तत्सामर्थ्यादिति । (कै)

नित्यसन्नन्तत्वात् न किञ्चित्प्रयोजनसम्भव इति भावः ॥
परिभाषाया अवाधेनोपपत्तौ बाधो न न्यायोऽतः पचान्तरमित्याह
समुदाये इति । (कै)

सामर्थ्यात्परिभाषाबाधो वा सामर्थ्यात्समुदायोपकारकत्वं वेति
पचयोर्भेदः ॥

‘भाष्यं वार्त्तिकं च इति (कै)

“प्रत्ययग्रहणमिति” वार्त्तिक “पूर्ववत्प्रत्ययादिति वक्तव्यमिति”
भाष्यं चासङ्गतं स्यादिति भावः । ‘आकुस्मादात्मनेपदिन’ इति
गणसूत्रात् कुस्म आत्मनेपदी “हृणीङ् महीडौ” कण्ठादौ
डितौ ॥ भाष्ये

१ उपलब्धविवरणे “वार्त्तिकं भाष्यं च” इति पाठोऽस्ति कैयटे तु
“भाष्यं वार्त्तिकं च” इत्येव ॥

हेतुमस्मिन्न प्रतिषेधो वक्तव्य (३। १। २६) । आसयति शाययतीति ।
सूत्रं च भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । कथम् आकुस्मयते विकुस्मयते हृणी-
यते महीयते इति । अनुबन्धकरणसामर्थ्याद्भविष्यति ॥ अथवावयवे कृत
लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति ॥ यद्यवयवे कृत लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं

यते न तु जित्त्वं निवर्त्यते । पूर्वकार्यत्वमिति दिश्यमाने अत्र दोषाभावः ।
परस्मैपदेनात्मनेपदस्य बाधितत्वात् । पूर्वस्यात्मनेपदकार्यादर्शनात् सन्नन्त
स्याप्रसङ्गात् ॥ अनुबन्धस्येति । भा । तत् सामर्थ्यात् सन्नव्यवधायकं ॥
अथवेति । भा । समुदाये लिङ्गासङ्गस्य उपायोऽवयवे लिङ्गासङ्गः । प्रत्यय-
ग्रहणमिति । भा । यद्येवमिति प्रसङ्गः पणायति पनायतीति । तत्र केचि-

(आम्प्रत्ययवत्कृजोऽनुप्रयोगस्य । १ । ३ । ६३ ।) (अ १ । पा ३ । आ २)

अनुबन्धकरणसामर्थ्यादिति । (भा)

आकुष्मादात्मनेपदित्वोक्तिसामर्थ्यादित्यपि बोध्यम् । यद्वा तस्या-
प्यात्मनेपदलिङ्गवन्तो बोध्य इत्यर्थ इति भावः ॥ इतरत् स्पष्टम् ॥

आम्प्रत्ययवत्कृजोऽनुप्रयोगस्य ।

१ । ३ । ६३ ॥

ननु तदभावेऽस्तिभूयामपि स्यादत आह

कृज एवेति । (कै)

कृजो जित्वादिति भावः ॥ भाष्ये

भवति हृणीयति महीयति अत्रापि प्राप्नोति अवयवे कृते लिङ्ग कस्य
समुदायस्य विशेषक भवति यः समुदायः योऽवयवो न व्यभिचरति । यः च
न व्यभिचरति णिच् तु व्यभिचरति । तद्यथा । गोः सकथनि कर्णे वा कृतं
लिङ्गं गोरेव विशेषक भवति न गोमण्डलस्य ॥

दाङ् । पूर्ववद् शिष्यकसन इति प्रत्ययविशेषा एव निर्देष्टव्याः । अन्येत्वाहुः ।
एव पाठे भाष्ये वार्तिके च न व्याख्यातं भवतीति हेतुमस्मिन् प्रतिषेध
इत्यतिप्रसङ्गविषयोपलक्ष्यार्थं हेतुमस्मिन् ग्रहणम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ५१७
(अ १। पा ३। आ २) (आम्प्रत्ययवत्कृजोऽनुप्रयोगस्य । १। ३। ६३।)

आम्प्रत्ययादिति (भा)

वङ्गव्रीहिणा आम्प्रत्ययप्रकृतेरित्यर्थ ॥ सम्बिधान प्रयोजकव्या-
पार क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वं वा ॥

यथेति । (कै)

वक्ष्यमाण १“स्वरितञित” इत्येतत्प्रत्याख्यानमभिप्रेत्येदम् उप-
पादयिष्यते चेद “स्वरितञित” इति सूत्रे ॥

न वर्तते इति । (कै)

अनभिधानादिति भाव ॥ सूत्रारम्भरीत्या समाधत्ते

नैष दोष इति ॥ (भा)

तदा (कै)

तदर्थाभियुक्तये इत्यन्वय ॥ अनुवृत्तावपि कथमेकेन वाक्ये-
नार्थद्वयावगतिरत आह

वाक्यभेदेनेति । (कै)

आद्यस्य विधित्वम् । द्वितीयस्य पूर्ववदेवात्मनेपद नत्वन्वयेति
नियमार्थत्वमित्यर्थ ॥

ईहां चक्रे (भा)

इत्यत्राकर्तृगेऽपि क्रियाफले आत्मनेपदसिद्धिर्विधे फल बोध्यम् ॥

प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ।

१ । ३ । ६४ ॥

स्वराद्यन्तोपसृष्टादित्युक्ता प्रविनय उदाहृतास्तत्कथमत आह

‘सम्निस् दुरिति ॥ (कै)

स्वरादेः

स्वरान्ताच्चेत्यर्थ इति भाव ॥

भुजो ऽनवने । १ । ३ । ६६ ॥

भाष्ये

निभुजति जानुशिरसौ इति । (भा)

प्रतिमाया इतिशेष । अत प्राणङ्गत्वाभावान्नैकवत्त्वम् । अन-
वननिषेधेनाभ्यवहारवृत्तेरेवेति कथ लभ्यमत आह

ससर्गवदिति ॥ (कै)

सवर्करेति । (कै)

धेनुशब्दस्य धानकर्मत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तं न तु गोत्वसमाना-
धिकरणमेव तदितिभाव ॥

(अ १। पा ३। आ २)(शेखरौ यत्कर्म शौ चेत्स कर्तानाध्याने। १। ३। ६७।)

शेखरौ यत्कर्म शौ चेत्स कर्तानाध्याने।

१ । ३ । ६७ ॥

अणौ कर्मण कर्तृत्वस्य सूत्रकृतोक्तत्वात् कर्मान्तरनिवृत्तिपरत्वे
वार्त्तिकतात्पर्यमाह

एकस्मिन्निति ॥ (कै)

अत एव वार्त्तिकव्याख्यानभाष्ये

शेखरौ यत्कर्म शौ चेत्स कर्तानाध्याने । १ । ३ । ६७ । शेखात्मनेपद-
विधाने ऽण्यन्तस्य कर्मणस्तत्रोपलब्धि । वा । शेखात्मनेपदविधाने ऽण्यन्तस्य
यत्कर्म यदा ण्यन्ते तदेव कर्म भवति तदात्मनेपद भवतीति वक्तव्यम् ॥
इतरथा हि सर्वप्रसङ्ग । वा । इतरथा हि सर्वत्र प्रसङ्ग स्यात् । इहापि

एकस्मिन् वाक्ये कर्मान्तरनिवृत्तिरलभ्येति शेखरिति वार्त्तिकारम्भ ।
एकवाक्यताया ह्ययमर्थः । ण्यन्तादात्मनेपद भवति अण्यन्तावस्थाया यत्कर्म-
ण्यन्तावस्थाया यदि स कर्त्ता भवत्याध्यानादन्यचेति । भवति च कर्मान्तर
सद्भावेऽप्यणौ कर्म शौ कर्त्ता । भाष्यकारस्तु वाक्यमेदाश्रयेणैतमर्थं साध
यति । शेखात्मनेपद भवति इत्येक वाक्यम् । ततो ऽणौ यत्कर्म शौ चेदिति
द्वितीयम् । अत्र वाक्ये यत्तदोर्नित्यसम्बन्धाद् यच्छब्देन तच्छब्द आक्षिप्यते ।
धर्मान्तरस्य चानिर्देशात् कर्मत्वमेव सनिधानात् प्रतिनिर्दिश्यते । अणौ

शेखरौ यत्कर्म शौ चेत्स कर्तानाध्याने । १ । ३ । ६७ ॥ ण्यन्ता
दात्मनेपद स्यादनाध्याने । अणौ यत्कर्म शौ चेदिति द्वितीय वाक्यम् ।
कर्मेह क्रिया णिच प्रकृत्यपात्ता या सैव चेत्त्यन्तेनोच्येत्यर्थः । स कर्त्तेति

(गोरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्तानाधाने । १। ३। ६७।) (अ १। पा ३। आ २)

तदेव (भा)

इति प्रयुक्तम् ॥ यत्चेतद् वार्त्तिकस्य कर्मपद क्रियापरत्वेन व्याचक्षते तन्न “कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे” (१ । ३ । १४) इति सूत्रे “क्रियाग्रहण कर्त्तव्यम्” इति सूत्रकार शिष्यतो वार्त्तिक-कारस्य कर्मशब्द क्रियापर इत्यर्थाज्ञानेन तदाक्यस्यकर्मपदानां क्रियापरत्वेन व्याख्यानस्यात्यन्तमनौचित्यात् । एव च सूत्राचरै-स्तदर्थसाधनपाठभाष्यस्यकर्मपदानामपि तथा व्याख्यानमुक्तमेवेति ध्येयम् ॥ भाष्ये

आरोहन्ति हस्तिनमिति । (भा)

प्रसज्येत । आरोहन्ति हस्तिन हस्तिपका । आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यान् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । कस्मान्न भवति । आरोहन्ति हस्तिन हस्तिपका आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यान् इति । एव वक्ष्यामि गोरान्मनेपद भवति । ततोऽणौ यत्कर्म णौ

यत्कर्म णौ चेत् तत्कर्म इति प्रतिनिर्देशेन च कर्मान्तरव्यावृत्ति क्रियते न त्वणौ कर्मणो णौ कर्मत्वसङ्गाव प्रतिपाद्यते । स कर्त्तेति वाक्यान्तरेण तस्य कर्त्तृत्वप्रतिपादनात् युगपदेकक्रियापेक्षया कर्मत्वकर्त्तृत्वविरोधात् एकस्य । यद्येष्ट वाक्यशेषपरिकल्पनादणौ यत्कर्म णौ चेत् तदेव कर्म इत्येवकाराध्याहारात् कर्मान्तरनिवृत्तिलाभ । तत स कर्त्तेति तृतीय वाक्य णौ कर्मणो णौ कर्त्तृत्वप्रतिपादनपरम् । एवमेषा वाक्यानामेकवाक्यत्वे

तृतीय वाक्यम् । अणावित्याद्यनुवर्त्तते कर्मह कारक शब्दाधिकाराश्रय-णात् । णिच् प्रकृतेरर्थ प्रति यत्कर्मकारक स चेत्स्यन्ते कर्त्तृत्वार्थ , “णिचश्च” (१। ३। ७४) इत्यात्मने पदे सिद्धेऽपि अकर्त्तृभिप्रायार्थमिदं सूत्रम् । कर्त्तृ-भिप्रायेऽपि “विभामोपपदेन प्रतीयमान” इति विकल्पवाधनार्थं च ।

(अ १। पा ३। आ २) (शेरणौ यत्कर्म शौ चेत्स कर्तानाध्याने । १। ३। ६७।)

आरोहन्ति हस्तिन हस्तिपका आरोह्यमाणो हस्तीत्यत्रेव
स्थलमारोहयति मनुष्यान् इत्यत्रापि स्यादित्यर्थः ॥ मनुष्या हस्ति-
नमारोहन्तीत्यणन्तावस्था स्थलमिति चातिरिक्त कर्मेतिभावः ॥
सौकर्यातिशयप्रतिपादनाय प्रेरणा वृद्धिवत्तत्प्रतिपादनायैव स्थल-
निष्ठन्यग्भवनरूपकलाश्रयवृद्ध्या द्विकर्मकत्वकरणम् । एव च न्यग्भव-
नारोहणोभयानुकूलव्यापारो धात्वर्थः । स्थल न्यग्भावयन् मनुष्यान्
आरोहयतीत्यर्थः । स्थलशब्देन च गजपृष्ठस्थ काष्ठमयमुपवेशनस्था-
नमुच्यते । हस्तीति मध्यमणिन्यायेनोभयान्वयि ॥

प्रतिनिर्दिश्यत इति । (कै)

विधीयत इत्यर्थः । कर्मशब्दश्चात्रोत्तरवाक्यवत्कारकपर एवे-
तिभावः ॥ एवमपि कर्मान्तरनिवृत्तिः कथमित्यत आह

चेत् । अणन्ते यत्कर्म शौ चेत्सौ यदि तदेव कर्म भवति । ततः स कर्त्ता ।

महावाक्यं लक्ष्यसंस्कारकं सम्प्रद्यते ॥ यद्येवमिति । भा । यथा लुनाति
केदारं देवदत्तं लूयते केदारं स्वयमेवेति । केदारं कर्मकर्त्ता तथाण्यन्तेऽपि
भवति लावयते केदारं स्वयमेवेति । कथमिति चेत् । उच्यते । लुनातिस्त्वा

“अथावकर्मकाद्” (१। ३। ८८) इति परस्मैपदवाधनार्थं च । न चाकर्त्तृभिप्राये
चरितार्थस्यास्य विकल्पपरस्मैपदाभ्यां पराभ्यां बाधः स्यादिति वाच्यम् ।
पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणात् । अत्र च प्रमाणं दर्शयते राजेति भाष्योदाहरण-
मिति दिक् । उदाहरणान्तु कर्त्तृस्थभावका कर्त्तृस्थक्रियाश्च । तत्र हि कर्म
वद्भावो नास्तीति वक्ष्यते । प्रकृतसूत्रेणैव त्वात्मनेपदम् । तथाहि । विषय-
त्वापत्त्युपसर्जनविषयत्वादातवचनो दृशि सकर्मकाणामशब्दाभिप्रायिता-
नियमात् । तत्र धातृपातव्यापाराश्रय कर्त्ता धात्वर्थभूतव्यापारव्यधिकरण-

(गोरणौ यत्कर्म गौ चेत् कर्तानाथाने । १ । ३ । ६७) (अ १ । पा ३ । आ २)

स कर्त्तौतीति ॥ (कै)

कर्त्तृत्व प्रतिकर्मत्व किं न स्यादत आह

युगपदिति । (कै)

न चैकस्यैकदैव व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयत्व व्यापाराश्रयत्व च सम्भवतीति भावः ॥

यथेष्टमिति । (कै)

शास्त्रस्य बहुलक्ष्यसंस्कारकत्वानुरोधेनेत्यर्थः । एतेन अणौ द्विकर्मका एवास्तोदाहरणमित्यपास्तम् । अणुन्तावस्थास्यकर्मत्वावच्छेदेन कर्त्तृत्वप्रतिपादनात् । इदमेव ध्वनयितुं भाष्ये दृष्टान्तव्याजेन सूत्रोदाहरणं दर्शितम् एव चाकर्मकाणामेतत्सूत्रोदाहरणत्वं फलितम् ॥ तद्धनयनाह भाष्ये

कर्त्ता चेत् स भवति णाविति । यद्येव कर्मकर्तारं भवति तत्र कर्मकर्त्तृत्ववद्विधाभवनोपसर्जने द्विधाभवने वर्त्तते । णुनाति केदार देवदत्त । द्विभवंत द्विधाभावयतीत्यर्थः । यदा तु केदारस्य सौकर्यातिशयविवक्षितं देवदत्तस्य व्यापारो न विवक्ष्यते यदा द्विधाभवनमात्रे णुनातिर्वर्त्तते अनेका-

फलशालिकर्म तथा च पश्यन्ति भव भक्ता इति प्रयोगः चाक्षुषज्ञानेन विषयोक्तुर्वन्तीत्यर्थः । यदा तु सौकर्यातिशयविवक्षया प्रेरणाश्रयव्यवृत्ते तदा पश्यति भव इति प्रयोगः । विषयोभवतीत्यर्थः ॥ उक्तञ्च

“निवृत्तप्रेषणं कर्म स्वक्रियावयवैः स्थितम्

निवर्त्तमाने कर्मत्वे स्वकर्त्तृत्वेऽवतिष्ठते”

इति ॥ ततः पश्यन्तः प्रेरयन्तीति णिचि दर्शयन्ति भव भक्ता इति प्रयोगः ।

पश्यन्तीत्यर्थः ॥ उक्तञ्च

(अ १। पा ३। आ २) (शेरणी यत्कर्म णौ चेत्स कर्तानाथ्याने। १। ३। ६७।)

यद्येवमिति (भा)

कर्मकर्तृत्वात् सिद्धम् (भा)

इति च ॥ नन्विदमनुपपन्न समानधातौ कर्मस्यक्रियया तुल्यक्रिय-
कर्तुं कर्मवद्भावः । न चात्र तथा । तथा हि लावयतीत्यत्र कि-
लुनाति कर्मणा समानक्रियत्वम उत लावयति कर्मणा । नाद्य ।
एवन्ताण्यन्तत्वेन धातुभेदात् । नान्य । लुनातेर्णिचि लावयति केदार-
देवदत्तेन यज्ञदत्त इत्यत्र केदारस्य प्रकृत्यग्रकर्मत्वेन तथैव धातु-
भेदात् ॥ लवनकर्तुंस्तु गत्यादिनियमात् कर्मत्वमेव न इत्यत आह

यथा लुनातीति ॥ (कै)

दृष्टान्तमुपपादयति

ति-
सिद्धम् (३। १। ८७॥ १। ३। १३) । कर्मकर्तृत्वात् सिद्धमिति चेद् यक्
चेन्नणोर्निवृत्त्यर्थं वचनम् । वा । कर्मकर्तृत्वात् सिद्धमिति चेद् यक् दिशोर्नि-

वद्भावानाम् । भिन्ना एव वा धातवो भिन्नार्था सारूप्यात् तत्त्वात्थव
केदारः । तत्र द्विधाभवने केदारस्य कर्तुं कर्मवत् कर्मणा तुल्य क्रियत इति
कर्मकार्याण्यति दिश्यन्ते । तेन लूयते केदार स्वयमेव इत्यादयः प्रयोगा

“निवृत्तप्रेषणाद्धातो प्रकृतेऽर्थे णिजुच्यते”

इति ॥ ततः पुनरर्थस्य सौकर्यद्योतणार्थमविवक्षाया दर्शयते भव विषयी
भवतीत्यर्थः । तदिह पश्यति दर्शयत्यो समानार्थतया कर्तृस्वभावकत्वाच्च
कर्मवद्भावविरहे प्रकृतसूत्रेणात्मनेपदम् । इह हि णिच प्रकृतिभूतेन दृशिना
य एवार्थो द्वितीयकक्षायामुपात्तः स एव चतुर्थ्यामिति समानक्रियत्वमस्ति
अणौ यत्कर्म प्रथमकक्षाया तदेव कर्तुं । एवम् आरोहयते हस्तौत्पद्यदाहर-
णम् । आरोहन्ति हस्तिन हस्तिपका । न्यग्भावयन्तीत्यर्थः । आरोहति

(शेषणौ यत्कर्म शौ चेत् कर्तानाध्याने १।३।६७) (अ १। पा ३। आ २)

लुनातिस्तावदिति । (कै)

सौकर्यातिशयोनायासेन द्विधाभवनाश्रयत्वं तच्च कर्तृव्यापारस्य
दृष्टत्वेन कर्तृव्यापारविवक्षायां अपि अनुदराकन्येतिवत् तत्र पर्य-
वसानम् दृष्टत्वादेव तस्य स्वातन्त्र्येण धातुवाच्यतेति द्विधाभवनमात्र
वृत्तिल लुनातेर्बोध्यम् । क्वचित् फलव्यापारयोः शक्ति क्वचित् फले
इति कथमत आह

अनेकार्थत्वादिति । (कै)

वृत्त्यर्थमिदं वक्तव्यम् । कर्मापदिष्टौ यक् चिणौ (३।१। ६७-६६) मा
भूतामिति ॥ न वा यक् चिणौ प्रतिषेधात् । वा । न वैष दोषः । किं कार-

उपपद्यन्ते । अत्रापि स्वयमित्यस्य यदा आत्मनेत्वर्थस्तदा आत्मापेक्षया
कर्मत्वमस्येवेति लूयते केदार इत्येतावदुदाहार्यम् । वृत्तिकाराणां तु
स्वयमिति वचनं कर्त्रन्तरव्युदासपरं विज्ञेयम् । अथवा स्वयमित्यनेन करण-
त्वमात्मनः प्रतिपाद्यते न तु कर्तृत्वम् । ततो यदा द्विधाभवनं वृत्तेर्लुनाते-
र्देवदत्तादिप्रयोजकव्यापारे शिजुत्वद्यते तदा य एवार्थो लुनाति केदारः

दृष्टौ न्यग्भवतीत्यर्थः । ततो निवृत्तप्रेषणास्मिन्नि आरोहयन्ति । आरो-
हन्तीत्यर्थः । तत एतदर्थव्यागे आरोहयते । न्यग्भवतीत्यर्थः । इहापि
प्राग्बत् प्रथमतोययोर्द्वितीयचतुर्थीस्वार्थसाम्यात् चतुर्थी कक्षा उदाहर-
णम् । सोऽयं निवृत्तप्रेषणपक्षः । आह च

“न्यग्भावनं न्यग्भवनं रूढौ शुद्धे प्रतीयते

न्यग्भावनं न्यग्भवनं गण्यतेऽपि प्रतिपद्यते”

“अवस्था पञ्चमीमाह गण्यन्तानां कर्मकर्तारि

निवृत्तप्रेषणाद्भातो प्रकृतेऽर्थे शिजुव्यते” ॥

(अ १। पा ३। आ २) (शेखरौ यत्कर्म यौ चेत्स कर्तानाधाने । १। ३। ६७।)

तदुक्तम्,—

“एकदेशे समूहे च व्यापाराणा पचादथ

स्वभावतः प्रवर्तन्ते तुल्यरूपसमन्विता” इति ॥

केचिदर्थभेदाच्छब्दभेदमिच्छन्ति तन्मतेऽप्याह

भिन्ना एवेति ॥ (कै)

नन्वेव धातुभेदात् कर्मवद्भावो न स्यादत आह

सारूप्यादिति ॥ (कै)

तदुक्तम् —

“तानि धातन्तराण्येव पचि सिध्यति वद्विदु

भेदेऽपि तुल्यरूपत्वादेकपरिकल्पना”

इति ॥ नन्वेव केदारः कर्त्तव्य इति कथमयं कर्मकर्त्तव्यत आह

यम् । यक् चिणो प्रतिषेधात् । प्रतिषिध्येते अत्र यक् चिणौ । यक् चिणौ प्रतिषेधे हेतुमसिश्चिब्रूचामुपसख्यानमिति (३। १। ८६) ॥ यस्तर्हि न

देवदत्त इति स एवार्थो लावयति केदारः देवदत्त इति । पुन केदारस्य सौकर्यार्तिप्रयविवक्षायां विवक्षिते देवदत्तस्य व्यापारे द्विधाभवनभाच-
ष्टन्तिर्लावयति सम्पद्यते । ततश्च य एवार्थो लूयते केदारः स्वयमेवेति

इति ॥ इह विशिष्टवाचकयोः शुद्धयन्तयोर्वाचावशौ वाचकमेवाद् द्वेधा गणयित्वा पूर्वोक्तप्रथमतोयकक्षायां मवस्थाचतुष्टयं चतुर्थकक्षायां तु पञ्चमी अवस्थेति श्लोकार्थोऽभिप्रेतः । यद्वा । पश्यन्ति भव भक्ता । आरोहन्ति हस्तिन हस्तिपका इति प्राग्वदेव प्रथमकक्षा । ततः सौकर्यद्योतनार्थं कर्मणा एव प्रेषणमध्यारोप्य शिच् क्रियते । दर्शयति भव । आरोहयति हस्तीति पश्यत आरोहयतश्च प्रेरयतीत्यर्थः । ततो शिच् प्रकृतिभ्यां शिज्भ्या

(योग्यौ यत्कर्म यौ चेत्स कर्तानाध्याने । १।३।६७।) (अ १। पा ३। आ २)

तचेति । (कै)

आतिदेशिकस्तथा व्यवहार इति भाव । इय च द्वितीया-
वस्था । यावतीषु सोपानस्थानीया स्वार्थविभागभूमिषु पद विन्यस्य
इय प्रायोगिकी पर्यन्तभूमि प्राप्यते ता अन्तरालभाविन्यो गम्य-
माना भूमयोऽवस्थाशब्देनोच्यन्ते । तत्र प्रथम द्विधाभवन बुद्धिरव-
गाहते । द्विधा भवनेऽस्य स्वरूपयोग्यता ज्ञात्वैव कर्तुर्द्विधा भवने
प्रवृत्ते । अन्यथा शिलायामङ्कुरोत्पादनायेवाप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । ततो
द्विधा भवने कर्मतापत्त्यवगाहन ततोऽत्यन्तसौकर्याय नानेन प्रयुक्त
सन् द्विधा भवति किन्तु स्वत एवेति । (य) प्रेरणाऽसवलितद्विधा-
भवनलक्षणस्वातन्त्र्यावगाहनमिति द्विधाभवनमात्रवृत्तिले कर्मवद्भाव
स्पष्ट चेद हेलाराजीयादौ । विशिष्टवाचको धातुविशिष्टेण पर्यवसन्न
इति । इमां द्वितीयकत्वात्वेन व्यवहरन्ति ॥ दृष्टान्तमुपपाद्य ण्यन्ते
उपपादयति

हेतुमस्मिन् तदर्थमिदं वक्तव्यम् । तस्य कर्मापदिष्टौ यच्चिणौ मा भूता

स एव लावयते केदार स्वयमेवेति । न च प्रयोज्यप्रयोजकभावनिवृत्तौ
णिचो निवृत्तिः । उपायनिवृत्तावपि उपेयानिवर्त्तनात् । सिद्धशब्दव्युत्प-

चोपात्तयोर्द्वयोरपि प्रेषणयोर्युगपत् त्यागे दर्शयते आरोहयते इत्युदाहर-
णम् । विषयीभवति न्यग्भवति इति च पूर्ववदेवार्थः । सोऽयमध्यापितप्रेषण-
पक्षे दर्शयति भव आरोहयति हस्तीति द्वितीयकक्षायामतिव्याप्ति
वारयितुं समानक्रियत्वपरं द्वितीयं वाक्यम् । तेन प्रेषणाधिक्याद्वाति-
व्यप्तिः । निवृत्तप्रेषणपक्षे दर्शयन्ति भवमारोहन्ति हस्तिनमित्येव रूप
द्वितीयकक्षायामतिव्याप्ति वारयितुमर्था यत् कर्म स चेत्सौ कर्त्तव्येव रूप

(अ १। पा ३। आ २) (गिरणी यत्कर्म गौ चेत्य कर्तानाधाने। १। ३। ६७।)

ततो यदेति । (कै)

तत्र लुनाति केदारमिति कचापेक्षयाऽस्या कचाया णिच् विशेष । तस्या द्विधाभवनस्वरूपयोग्यतामात्रनिश्चयेन द्विधा-
भावनारूपे तत्प्रयोजकव्यापारे प्रवृत्ति । अस्या तु द्विधाभवने स्तत्र
एव प्रवृत्त दृष्ट्वा तत् चेमाय कर्तृणा प्रवृत्तिरिति वक्ष्यमाणसौकर्य-
प्रतीतिलक्षणविच्छित्तिविशेषलिप्सया णिजुपादानम् ॥

सौकर्यातिशयेति । (कै)

अस्यान्तु कचाया स्तत्र प्रवृत्तस्तत्र चेमायामपि न प्रयोजक-
व्यापारमपेक्षत इति सौकर्यातिशयविवक्षया प्रयोक्तृव्यापाराविव-
क्षेतिभाव । इय प्रायोगिकी पञ्चमी पर्यन्तभूमि ॥ तदुक्तम्—

“अवस्था पञ्चमीमाहर्णन्ताना कर्मकर्त्तरि” इति ॥

मिति । उत्पुच्छयते पुच्छ स्वयमेव । अत्रापि यथा भारद्वाजीया पठन्ति
तथा भवितव्य प्रतिषेधेन । यक् चिणो प्रतिषेधे णिअन्त्रियन्त्रिब्रूजात्मने

त्तये हि प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पना आश्रीयते । अर्थस्योपादान त्याग-
श्च क्रियते । लौकिके तु व्यवहारे सौकर्यमात्रविवक्षाया लावयते केदार
इति प्रयुज्यते । एव तावत् निवृत्तप्रेषणाद्वातो प्रकृतेऽर्थे णिजुच्यते

द्वितीय वाक्यम् । इह तु अणौ कर्मणोर्भव ह्चिणो धातौ तादृशी
तेति नातिव्याप्ति । अत्र प्राप्ति । अणोश्च तस्मिन्नेव धातौ तादृशी
परम् । तथा हि । यत्तदोर्निहान्तरम् अणौ यदित्येव । अणौ यत्प्रतिपाद्य
धर्मान्तरस्य चानिर्देशात् उद्देत्यर्थ इति व्याचक्षु । अत्रेद चिन्त्यम् ।
विधीयमान सामर्थ्यास्मेरित्यस्य न कर्तुं शक्य तथापि तस्य फल दुर्लभम् ।
न ह्यणौ तद्विधान सम्भवति अणुव्यति मनुष्यान् इत्यस्य व्यावृत्ति फल

(शोरणौ यत्कर्म णौ चेत् कर्तानाधाने । १ । ३ । ६७) (अ १ । पा ३ । आ २)

तस्या पञ्चमीत्व चैवम् ॥ तत्र द्वितीयकक्षाया फलसमानाधिकरणो व्यापारोऽयम् । ततो णिचि तृतीयकक्षा । ततो णिजर्थव्यापारस्य प्रकृत्यर्थस्य फलसमानाधिकरणव्यापारस्य च त्यागे चतुर्थी कक्षा । तत फलसमानाधिकरणे व्यापारे प्रवर्तनात्वेन विवक्षिते णिचि उदाहरणभूताया पञ्चमीत्वम् ॥ उभयत्रापि णिज् निर्वाहाय सर्वान्ते हरिणा “निवृत्तप्रेषणादि”त्युक्तम् । तदाह
उपायनिवृत्तावपीति । (कै)

मुख्यप्रयोजकव्यापारनिवृत्तावपि स्वव्यापारे एव तत्तारोपात्तद-
निवृत्तिरिति भावः ॥ एतच्च “शब्देन्दुशेखरे” विस्तरेण निरूपि-
तम् । तदाह

पदाकर्मकाणामुपसत्त्वात् नमिति (३ । १ । ८६) ॥ स चावश्य प्रतिषेध
आश्रयितव्यः । इतरथा हि यच्च नियमस्ततोऽन्यच्च प्रतिषेधः । वा । अतुल्य-

इत्येतत् पक्षाश्रयेण कर्मकर्त्ता व्याख्यातः । अपरकक्ष्यः । लुनाति केदार
देवदत्तः । लुनन्त देवदत्तः सौकर्यातिशयात् केदारः प्रयुङ्क्ते इति केदार-
व्यापारे णिजुत्पद्यते लावयति केदारो देवदत्तेनेति । पुनः प्रयोज्यप्रयोजक-
भावाविवक्षया लावयते केदारः स्वयमेवेति प्रयुज्यते । तत्र पूर्वप्रक्रियाश्रयणे

चोपात्तयोर्द्वयोरपि द्वयेनावयुः एवाणौ यत्कर्म णौ चेत् तत्कर्म इत्यर्थः फलितः ।
णम् । विषयीभवति न्यग्भवति इति च पूर्वत्वणौ कर्मणो णौ कर्मत्व प्रति-
पक्षे दर्शयति भव आरोहयति हस्तीति प्रतिपादना । एकस्य युगपदे-
वारयितुं समानक्रियत्वपरः द्वितीयः वाक्यम् । अतः
व्याप्तिः । निवृत्तप्रेषणापक्षे दर्शयन्ति भवमाश्वत्सगृहे पुनः
तृतीयकक्षाधामतिव्याप्तिं वारयितुमणौ यत्तन्निवृत्तये”

(अ १। पा ३। आ २) (अणौ यत्कर्म णौ चेत्य कर्तानाधाने। १। ३। ६७।)

सिद्ध शब्देति । (कै)

ननु लूयते केदार इति प्रयोगे सति किमर्थं णिच् प्रत्यय-
घटितप्रयोगादरोऽत आह

स्वौकर्येति । (कै)

लूयते केदार इति कचाया स्वत एव प्रयोज्यस्य स्वव्यापारे
प्रवृत्तिरिति स्वौकर्यप्रतीतिमात्रं पञ्चम्यास्तु चेमार्थमपि प्रयोजक-
व्यापारो नापेक्षित इति तदतिशयस्य लाभदेतदादर इति भावः ॥
प्रकृते प्रयोगान्तरे प्रकृतिवाच्ये व्यापारे अर्थारोपितप्रेषणपक्षमाह

अपर इति ॥ (कै)

लुनन्तमिति । (कै)

स्वयं द्विधाभवने प्रवृत्त केदार लविता चेमाय प्रयुङ्क्ते इति
निवृत्तप्रेषणे चतुर्थी कचा । इह तु स्वत एव द्विधाभवने प्रवृत्त
इत्येतावदेव न किन्तु प्रत्युत स एव लवितार प्रयुङ्क्ते इति प्रयो-
ज्यत्वाभिमतस्य प्रयोजकत्वेनाधिकं सौकर्यातिशय इति भावः ॥

मानेहोतस्मिन्यत्र नियमस्ततोऽन्यत्र तेन यक् चिणो प्रतिषेधो वक्तव्य

“कर्मवत्कर्मणातुल्यक्रिय” (३। १। ८७) इति सिद्धमात्मनेपदम् । तथा
हि । लावयति केदार देवदत्त इत्यत्र यस्मिन् लावयती धातौ तादृशी
कर्मावस्थाया केदारस्य द्विधाभवबलक्षणा क्रिया तस्मिन्नेव धातौ तादृशी

ततो णौ चेदिति वाक्यान्तरम् अणौ यदित्येव । अणौ यत्प्रतिपाद्य
वस्तु तेदेव णौ प्रतिपाद्य चेदित्यर्थ इति व्याचक्षुः । अत्रेदं चिन्त्यम् ।
कामान्तरनिवृत्तिपरं व्याख्यानं यद्यपि कर्तुं शक्यं तथापि तस्य फलं दुर्लभम् ।
आरोह्यमाणो हस्तौ स्थलमारोहयति मनुष्यान् इत्यस्य व्यावृत्तिं फलं

(शेखरौ यत्कर्म यौ चेत् कर्तानाथ्याने । १ । ३ । ६७) (अ १ । पा ३ । आ २)

लावयते केदारो देवदत्तेनेति । (कै)

अत्र १“लावयति” इति पाठस्तु लेखकप्रमादात् । ग्रन्थहृद् वक्ष्यमाणसिद्धान्तरीत्यानेनात्मनेपदप्राप्ते । यद्वा कर्मकाण्येवोदाहरणानीतिमन्यमानस्यात्रत्य पूर्वपक्षिणो मतेऽनुपदवक्ष्यमाणरीत्या कर्मवद्भावाप्राप्ता तथोक्ति ॥ नन्वेवमत्रैव कर्मवद्भावाप्राप्तिविषये ऽस्य सूत्रस्यावश्यकत्वेन कथं कर्मवद्भावात् सिद्धमित्युक्तिरिति चेन्न । अत्रत्य कर्मपदस्य कर्मसञ्ज्ञायोग्यार्थपरत्वेन तदतिरिक्तस्य देवदत्त-रूपस्य फलाश्रयस्य सत्वेनैतदप्राप्ते । कर्मसञ्ज्ञा तु १“गति बुद्धि” इति नियमान्न इत्यन्यत् । “कर्तृकर्मतरकर्माभाव” इति वक्ष्यमाण-सिद्धान्तरीत्या त्वात्मनेपद भवत्येवेति दिक् ॥

१ उपलब्धकैयटे “लावयति” इति प्राठोऽस्ति ॥

२ अ १ । पा ४ स्तु ५२ ॥

स्यात् । गणयति गण गोपालक । गणयति गण स्वयमेव ॥ अत्मनेपदस्य

कर्तृवस्यायामिति सिद्ध लावयते केदार स्वयमेवेति । द्वितीया तु प्रक्रिया सूत्रे एतस्मिन् आरब्धे सम्भवतीति प्रदर्शिता न तु तस्या कर्मवद्भाव

मिति चेन्न । तत्र समानक्रियत्वाभावास्तौ चेदिति वाक्यं हि प्रतिपाद्यसा-
म्यार्थमिति वृत्तिपदमङ्गर्थो स्थितम् । न चेह तदस्ति । न चास्तु वृत्त्यादि
मते दोषोऽयं भाष्यकैयटयोस्तु समानक्रियत्वस्यानुक्तत्वात् कर्मान्तरस्यावृत्ति-
फलक वाक्यं सार्थकमेवेति चेत् । न । भाष्यमतेऽसमानक्रियत्वस्य व्याख्येय-
त्वात् । तस्यानुक्तत्वैष्यप्रत्याख्याततया सम्भवत्वात् । अन्यथा अध्यारोपित-
प्रेषणे द्वितीयकदायामितिप्रसङ्गात् । भाष्यवार्तिकयो कर्मशब्दस्य क्रिया-
परतयैव व्याख्यातुं शक्यत्वाच्च । अभ्युपेत्यापि ब्रूम मास्तु भाष्यमते समान

पुनरिति । (कै)

देवदत्ते प्रयोज्यत्वस्याविवक्षाया केदारे तन्निरूपितप्रयोजक-
त्वस्याप्यप्रतीतौ देवदत्तव्यापारस्याप्यप्रतीतेर्द्विधा भवनमात्रे लाव-
यतिरिति भावः ॥ स्थूलमारोहयति मनुष्यान् इति प्रत्युदाहरणे
नायमपि प्रकरणे भाष्यकृद्भनितः ॥

प्रदर्शितेति । (कै)

हय्यादिभिरिति शेषः ॥ ननु तत्रापि कर्मवद्भावविषयत्वे तत्
तात्पर्यमिति भावः । एव चाधारोपितप्रेषणपञ्चाज्ञानेनात्राय पूर्व-
पक्ष इति ध्वनितम् ॥ वस्तुतो निवृत्तप्रेषणतृतीयकक्षामादाय
तत्सम्भवः ॥ द्विधाभवनानुकूलव्यापाररूपार्थोपस्थितौ तत्प्रतिपाद-
कण्ठान्ताण्यन्तयोर्द्वयोरपि शब्दयोरुपस्थित्यविशेषात् समानधातौ

च । वा । आत्मनेपदस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । गणयति गण स्वयमेव ॥
आत्मनेपदप्रतिषेधार्थं तु । वा । आत्मनेपदप्रतिषेधार्थमिदं वक्तव्यम् ।

प्राप्नोति । लावयती केदारस्य कर्मत्वाभावात् कर्मणा समानधातौ तुल्यक्रिय-
त्वभावात् ॥ यक् चिणोर्निवृत्त्यर्थमिति । मा । अणौ यत्कर्म यौचेत्सकर्त्ता
तदा शिरात्मनेपदमेव नान्यदिति नियमार्थमेतदित्यर्थः ॥ उदपुपुच्छते पुच्छ-

क्रियत्व तद्यापि दर्शयते भृत्यान् राजा इत्युदाहरण व्याचक्षाणेन कैयटेन
अणौ ये कर्त्तृकर्मणौ तद्भिन्नं कर्म व्यावर्त्यते इति तावत् स्पष्टीकृतम् ।
तथा च मनुष्यान् इत्यस्याणौ कर्त्तृतया गत्यर्थोऽङ्गुहेणौ कर्मत्वेऽपि दुर्वार-
मात्मनेपदम् । मनुष्यस्थलयोरणौ कर्त्तृकर्मणोरेवेह कर्मतया तदितरकमा-
भावात् । अपि च । सकर्त्ता इत्यङ्गोऽपीह नास्ति । हस्तिन एव कर्त्तृत्वात् ।
स्यादेतत् । आरोहयमाण इत्यत्राणौ कर्मणो हस्तिन एव कर्त्तृत्व स एव

(शेरणौ यत्कर्म यौ चेत्स कर्तानाध्याने । १। ३। ई७।) (अ १। पा ३। आ २)

कर्मणा तुल्यक्रियात्वस्य ज्ञानसत्त्वात् । न चैव लावयति केदारो देव-
दत्तेनेति द्वितीयकचायामपि कर्मवद् भावापत्तिः । व्यापार-
व्यधिकरणफलवाचकानां नेत्यर्थकसकर्मकानां प्रतिषेध इति वचनेन
तदप्राप्तेरिति दिक् ॥ परेतु तत्र पक्षे द्वितीयकचैवोदाहरण
वक्ष्यमाणसिद्धान्तरीत्या । तद्धनयन् आह

न तु तस्यामिति (कै)

इत्याह ॥ भाष्ये

यक्चिणोर्निवृत्त्यर्थमिति । (भा)

समानधातौ कर्मणा तुल्यक्रियात्वस्य ज्ञानसत्त्वात् । नियमस्य
सजातीयापेक्षेन प्रत्ययान्तरस्यैव वारणात् चिण्वदिण्निवृत्त्यर्थमिति
नोक्तम् ॥

१ “समानधातौ” इत्यारभ्य “ज्ञानसत्त्वात्” इत्यन्तं नास्ति क एतत्के ॥

गणयति गण स्वयमेव ॥ इध्यत एवाच्चात्मनेपदम् । किमिष्यत एवाहो

मिति । भा । कथं पुनरच्चायौ कर्म विद्यते यावता पुच्छशब्दो द्रव्यवचनः ।
अच्चाह । अस्मिन्नेव विषये पुच्छशब्दः पुच्छकर्मिकायामुदसनक्रियाया
वर्त्तते । तस्मात् स्वार्थं णिङ्प्रत्ययः । ततो यदा भ्राम्यमाणः पुच्छः सस्कारवशा-

च्च स्थलमारोहयतीत्यच्चापि कर्त्तेति । तदपि न । प्रत्यासत्तिवलेनैवाति
प्रसङ्गमङ्गात् । तथा हि । श्यन्तादात्मनेपदं स्यादणौ यत्कर्म स चेत् कर्त्ता
इत्युक्ते प्रत्यासत्तेरेतद्गम्यते । येन णिच्चा श्यन्तादात्मनेपदं विधित्सितं तत्प्राप्तौ
यत्कर्म स चेत् कर्त्तेति । इह तु यत्रायमुपाधि कृतमेव तत्रात्मनेपदम् ।
आरोहयमाण इति यत्र तु न कृतं स्थलमारोहयतीति न तत्रायमुपाधि-
रस्ति । येनाविधाति स्यात् । यत्तु हरदत्तेनोक्तम् । हस्तिपकानारोहयति

(अ १। पा ३। आ २) (शेरणौ यत्कर्म णौ चैत्थ कर्तानाध्याने । १। ३। ६७)

एष दोष इति । (भा)

यद्दोषपरिहाराय तया नियमार्थत्व व्याख्यायते स यक् चिण्
प्राप्तिरूपो दोषो नेत्यर्थ । एव चायुक्त नियमार्थत्वमिति भाव ॥

यावतेति । (कै)

एव चाणन्तपुच्छशब्दस्य क्रियावचनत्वाभावेन तत्र कर्माभाव
इति । क्रियमाणेऽपि सूत्रे यगादिनिवृत्तिर्न प्राप्नोति अनेन नियमस्य
प्राप्त्यभावादिति भाव ॥

उदसन क्रियायामिति । (कै)

यद्यपि णिङुपसदान एव पुच्छपद तत्समवेतक्रियापर न केवल-
मित्यणन्तप्रयोगो दुर्लभस्तथापि शास्त्रदृष्ट्या कर्मवानणन्तोऽस्ती-
त्यभिमान ॥

भूतायाम् (कै)

इत्यनेन लुङ्विषयप्रदर्शनम् । केचित्तु णिजन्ताणिचि इदमुदा-
हरणमित्याहुस्तत्र ।

स्त्रित्वाप्रोत्यपि । इध्यते च प्राप्नोति च । कथम् । अणाविति कस्येद

चक्रमिव भ्रमणक्रियाया भूताया स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते तदा उदपुपुच्छते
इत्यात्मनेपदमेव णिङन्तात् यथा स्यादित्येवमर्थमिदं सूत्रं समपद्यते ॥ गण-

हस्तीत्यत्रमाभूदिति । तत्रेदं वक्तव्यम् । किमिदमध्यारोपितप्रेषणपक्षे
द्वितीयकक्षायामुदाहरणं किं वा निवृत्तप्रेषणपक्षे इति । नाद्य । णिज्-
वाच्यथापारभेदेन समानक्रियत्वाभावात् । न द्वितीय । तत्राद्ययो कक्षयो-
रणन्तत्वात् । तृतीयस्यान्तु हस्तिन कर्तृत्वायोगात् । हस्तिपकानां कर्मत्वा-

(गोरणौ यत्कर्म णौ चेतु कर्तानाध्याने । १। ३। ६७।) (अ १। पा ३। आ २)

यस्तर्हि न हेतुमस्तिज् (भा)

इति भाष्यासङ्गते ॥ भाष्ये

अत्रापि यथा भारद्वाजीया इति । (भा)

एव च तेनैव नियमफलसिद्धेरनर्थक सूत्रमिति भाव ॥ ननु सूत्रेणैव सिद्धे वार्तिके णिग्रहणमेव न कार्यमित्यत आह भाष्ये

स चावश्यमिति ॥ (भा)

अनुच्यमाने इति । (भा)

णिग्रहण इति शेष ॥

गोर्यहणम् । यस्मात् प्राक्कर्मकर्त्ता वा विद्यते न चैतस्मात् प्राक्कर्म कर्त्ता विद्यते ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमनाध्यान इति वक्ष्यामीति । इह

यति गण इति । भा । गणोणामेव कर्मणावेव कर्तेत्यस्य नियमस्याव्यापाराण “णिग्रहणम्” इति वक्तव्य एव प्रतिषेध । तस्यैव च व्यापकत्वान्नाथोऽनेन सूत्रेणेत्यर्थः । कथं पुनरत्र कर्मवद्भावप्राप्तिः । यावताकर्मस्यभावकानां कर्मस्यक्रियाणां च कर्मवद्भावो विधीयते । गणनं च सत्यानिमित्तकं परिच्छेदो

सम्भवाच्च । तस्माच्चतुर्थी परिशिष्यते । तत्रापि न्यगूभवतीत्यर्थापर्थवसानेन कर्मणो नान्वयः स्पष्ट एव । स्यादेतत् । दर्शयते भृत्यान् राजेति तावद्भाष्ये स्वीकृतं तत्समर्थनाय अणौ ये कर्त्तृकर्मणौ तदितरकर्मव्यवच्छेदोऽभिप्रेत इत्याह कैयटः । तस्याप्ययमाश्रयः । अणौ यत्कर्म इत्यत्र कर्त्तरिकर्म इत्यतोऽनुवृत्तं कर्त्तरैवेत्येतत् प्रथमया विपरिणम्यते । यच्च यच्च यदिति “नपुंसकमनपुंसकेन” (१। २। ६६) इत्येकशेषः । तेन कर्मकर्त्तोर्यौ कर्मत्वेऽप्यदोषः । एव च “करेणुरारोहयते निषादिनम” इति माघप्रयोगोपपद्यते इति । एव स्थिते निवृत्तप्रेषणाधारोपितप्रेषणपक्षयोर्द्वयोरपि चरमकक्षायाम-

यच्च नियमः । (भा)

अण्णन्ताण्यन्तस्थले ॥

ततोऽन्यचेति ॥ (भा)

ण्यन्तेकविषये ।

गणयति गण (भा)

इत्यादौ ॥

प्रतिषेध इति । (भा)

सूत्रेणाभिद्वेर्वार्तिके ण्यग्रहणाभावाच्चान्यदेव किञ्चिद्वचन तेन
वादिना कार्यं ततो वर वार्तिक एव ण्यग्रहणमिति भावः ॥
“गणयति” इत्यत्र सकर्मकाकर्मकावस्थयोरुभयत्रापि स्वार्यणिजे-
वेति बोध्यम् ॥

भा भूत । स्मरतिवनगुल्मस्य कोकिल । स्मरत्येन वनगुल्म स्वयमेवेति ॥
एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । कर्मापदिष्टाविषय कर्मस्थभावकना कर्मस्थ

ज्ञानविशेष कर्त्तरि वर्त्तते । नैष दोषः । भागश्चो व्यवस्थापनेऽपि गणिवर्त्तते ।
भागश्चोवतिष्ठमान गण गोपालकोऽवस्थापयति । तत्रानुकूलत्वाद् गणस्यैव
कर्त्तृत्वविवक्षायामस्ति कर्मस्थभावकत्वात् कमवद्भावः ॥ आत्मनेपदप्रतिषेधा-

कर्मकतया भाष्यकैयटादिग्रन्था सर्व एवान्विता स्युः । तत् किं हरदत्त
प्रत्येव पर्यनुयोगेन । एतावानेव हि भेदः । भाष्यमतेऽणौ ये कर्त्तृकर्मणोरिति
व्याख्यानादुदाहरणमिदं वृत्तिकारहरदत्तादिमते तु प्रत्युदाहरणम् । अणौ
यत्कर्म इत्येव व्याख्यानादिति । अत्रोच्यते । अनन्वयस्तावदुरुद्धरः । “वाधे
दृढेऽन्यसाम्पाद किं दृढेऽन्यदपि बाध्यताम्” इति न्यायात् । गम्भीराया
नद्या घोष इत्यत्र गम्भीरनदीपदार्थयोरभेदबोधानन्तरं तौरलक्षणायामपि

५३६ मङ्गाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।
(शेरगौ यत्कर्म गौ चेत्य कर्तानाध्यान । १। ३। ६७।) (अ १। पा ३। आ २)

कथं पुनरिति । (कै)

एव च यक्चिणो प्राप्तभावात् प्रतिषेधो व्यर्थ इति भावः ॥

भागश्च इति । (कै)

भागशोऽवस्थानं च कर्मस्थमिति भावः ॥ भाष्ये

आत्मनेपदस्य चेति । (भा)

न केवलं यक्चिणोरेवात्मनेपदस्यापौत्यर्थः ॥ तर्हि तदर्थमेवेदं
सूत्रमस्त्वित्याह

आत्मनेपदप्रतिषेधार्थं त्विति । (भा)

कर्मवद्भावेन सर्वत्रात्मनेपदे सिद्धे इदं सूत्रं एतानामण्यन्त-
कर्मतुल्यक्रिये कर्त्तर्येवात्मनेपदं न तु कर्मतुल्यक्रिय इति नित्य-
ण्यन्तेभ्यः कर्मकर्त्तरि तन्निवृत्त्यर्थमित्यर्थः ॥ ननु सिद्धस्य पुनर्वचन-
मन्यनिवृत्त्यर्थं स्थापनप्रतिषेधार्थमत आह

क्रियाणां वा भवन्ति कर्त्तव्यभावकश्चायम् । एवं तर्हि सिद्धे सति यदनाध्यानं

र्थमिति । भा । अणौ कर्मणो गौ कर्त्तृत्वे आत्मनेपदं यथा भातु गौ तु
कर्मणो गौ कर्त्तृत्वे माभूदित्येवमथमिदमित्यर्थः ॥ न चैतस्मादिति भा ।
नित्यत्वास्मिन् केवलानां सुरादीनां प्रयोगावाभावात् कर्मणोऽसम्भवात्

प्राथमिकबोधमादाय गम्भीरपदसार्थक्यवदिहाप्यध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीय
कक्षायां कर्मण्यन्विते ततो गिजर्थस्येव कर्मणोऽपि त्रिणिच कर्मपदस्य
च प्राथमिकबोधमादाय कथञ्चित् सार्थक्यम् । स्वभाष्यसम्बन्धो लक्षणा
इत्यभ्युपगमात् । एषैवार्थवादौ प्राशस्त्यलक्षणायां गतिरिति कैयटस्योक्ति-
सम्भवो बोध्यः । णिष्कषस्तु कर्मत्ववच्छेदवाक्यार्थो भाष्यवार्तिकयोरेकमि-
मत एव । उक्तरीत्या प्रयोजनाभावात् । ग्रन्थस्तु कर्मपदस्य क्रियापरत्वात्

(अ १। पा ३। अ २) (ऐरणौ यत्कर्म गौ चेत्स कर्तानाध्याने । १। ३। ६७।)

अणौ कर्मण इति । (कै)

सिद्धकार्याया प्रकृतेरुपादान प्रकृत्यन्तरनिवृत्त्यर्थमिति भाव ।
विशेषणान्तरस्य त्वेदं व्यावृत्तिमात्रफलकत्वेनोपयोग इति तन्नोक्तम्
उपलक्षणत्वं वा बोध्यम् ॥ भाष्ये

इध्यत एवेति । (भा)

कर्मवद्भावेनेत्यर्थ । एव चेष्ट्यावर्त्तकता सूत्रस्य नोचितेति भाव ॥
एव च गणयते गण इत्येव रूपं तत्रेति तात्पर्यम् ॥ ननु “ऐरणौ”
इति नियमसूत्रादप्राप्तौ निर्णीताया कथमिष्यत इत्युक्तिरिति
शङ्कते

किमिष्यत एवेति ॥ (भा)

सूत्रकारस्यापि इदमिष्टमित्याह

इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापय्याचार्यो भवत्येव जातीयकानामात्मनेपद

इति हेतुमस्त्वित्येव ग्रहणम् । प्रतिषेधोऽप्यस्याविति तस्यैव प्रत्यासत्त्या-
न्याय्य इत्यहेतुमस्त्वौ गणस्य कर्मत्वं हेतुमस्त्वौ कर्तृत्वमिति सूत्रास्याय
विषयो भवत्येवेति कथमत्रानेनात्मनेपदं निवार्येतेत्यर्थः ॥ इदं तद्वर्ति ।

सुस्थ एव । उदाहरणेषु तु भृत्यान् इत्यादेरविवक्षाया कर्मव्यापारमात्रे
विवक्षिते सिद्धं भवति इत्येवाश्रयो बोध्यः । स्मरयत्येन वनगुल्मं स्वयमेवेति
भाष्यवृत्त्योर्वाक्यावसरे एनमिति कर्मणो विवक्षाया कैयटहृदस्ताभ्या-
मुभाभ्यामपि शरणीकृतत्वाच्च । यत्तु सूत्रशेषे कैयटेन एनमित्यस्य विव-
क्षेति पुनः प्रतिपादितं तदेव त्वापातव इति दिक् ॥ तस्मात्

“भृत्यादीनां परित्यागाच्छब्देदात् परिग्रहात् ।

कर्मवाक्ये च तादर्थ्यवर्णनात् सवमुज्ज्वलम्” ॥

(गोरणौ यत्कर्म यौ चेत् कर्तानाथाने । १ । ३ । ६७) (अ १ । पा ३ । आ २)

इध्यते च (भा)

इत्यादि ॥ नियमसत्त्वात् कथ प्राप्तिरिति शङ्कते

कथमिति । (भा)

नियमस्यैवाप्राप्तिरित्युत्तरम् ॥

न चैतस्मादिति । (भा)

चुरादिणिच इत्यर्थ ॥ ननु णिजुत्पत्ते पूर्वं धातोर्वर्त्तमानत्वे
कर्मणोऽपि सम्भवादाह

नित्येति । (कै)

एव च तत् प्रागवस्थाया प्रयोगस्यैवाभावेन कर्त्ता च कर्मचास्य
नास्तीत्यर्थ ॥ कर्त्तेति दृष्टान्तार्थं फलान्तरमप्यस्य वक्ष्यते तदाह

मिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । पश्यन्ति भृत्या राजानम् दर्शयते

भा । न चानर्दिष्टविषय प्रतिषेध शक्यते विधातुमिति सर्वमेव सूत्रं
क्रियते ॥ वनगुल्मस्येति । भा । कर्मोपलक्षणमेतत् । अत्र हि वनगुल्मस्य

स्यादेतत् । सकर्मकाया सर्वेषामश्रद्धयाभिधायितया कर्मकर्त्तरि
कर्मवद्भावातिदेशादेव सिद्धानीह मूलोदाहरणानि । न चाध्यारोपित-
प्रेषणपक्षे आरोह्यतौ हस्तिन कर्मत्वाभावात् समानधातौ च कर्मत्वाभा-
वेन पचत्योदनं देवदत्तो राध्यत्योदनं स्वयमेवेति कर्मवद्भावो न प्राप्नोतीति
वाच्यम् । निवृत्तप्रेषणप्रक्रिययैव सकललक्ष्यसंग्रहात् । न च दृष्टे कर्त्तृस्थ-
भावकतया रुहेश्च कर्त्तृस्थक्रियतया कर्मवद्भावो न प्राप्नोतीति वाच्यम् ।
पश्चिभिद्यादिभ्यो वैलक्षण्यस्य दुरुपपादत्वात् । विस्लेदनद्विधाभवनयोरपि
कर्त्तृस्थतापत्तौ कर्मवद्भावातिदेशस्य निर्विषयतापत्तेः । तत्र व्यापाराश्रयस्य
कर्त्तृस्थत्वेऽपि विस्लिन्तिद्विधाभवनरूपे फले कर्मस्येति । यदि तर्हि दृशि-

(अ १। पा ३। आ २) (शेरणी यत्कर्म गौ चेत्स कर्तानाधाने । १। ३। ६७।)

अणौ कर्मणोऽसम्भवादिति । (कै)

अस्य “कथमत्रात्मनेपदं वार्यते”त्यनेनान्वयः ॥ नियमप्राप्तिं गणयति गण इत्युदाहरणस्यावस्थाद्वयेऽपि चुरादिष्वन्तस्यैव प्रक्रमात् । चुरादिष्वन्तप्रकृतिकहेतुमण्यन्तत्वे तत् सूत्रविषयतया पूर्वपक्षिणोऽपि तत्रात्मनेपदस्यैवेष्टतया तत्रानेन तन्निवारणमशक्यमिति स्वयमाह

शेरिति (भा)

इत्यादि । परं त्वेषोक्तिर्विफला । भाष्ये तत्प्रक्रमाभावात् । ^१“चित्ति स्मृत्याम्” इत्यादि (इत्यादे) इदित् करणात् अनित्यण्यन्तत्वस्य चुरादीना ज्ञापनेऽपि तद्विशेषविषयमिति बोध्यम् । वस्तुतस्तु शापकमेव चिन्त्यम् । ^२टुडुप्रभृतीनामिव तस्यापौदित्वस्योच्चारण-

१ चुरादि-गण-१५३३ ॥

२ कुट्टि- । इ । क ।

भृत्यान् राजा । दर्शयते भृत्यै राजा । अत्रात्मनेपदं सिद्धं भवति ॥

शेषत्वेन विवक्षितत्वात् कर्मत्वाभावः । तस्मात् स्मरति वनगुल्ममिति प्रदर्शनीयम् ॥ स्मरयत्येनमिति । भा । एतदप्युपलक्षणम् । अत्र ह्येनमिति कर्मणः सङ्गात्वात् कर्मवदकर्मकाणामिति वचनात् कर्मवद्भावप्राप्तिर्नास्ति ।

रुद्धोरपि विषयत्वान्यग्भावौ कर्मस्थाविति तुल्यम् । तस्मादिहवैषम्ये बीजवक्तव्यमिति चेत् । अत्राऊर्भट्टहरि —

“विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता

क्रियाव्यवस्थात्वन्येषां शब्दैरेव प्रकल्पिता”

इति ॥ अस्यार्थः । यत्र क्रियाप्रयुक्तो विशेषो दृश्यते यथा पक्षोबु तण्डुलेषु यथा वा द्विनेषु काष्ठेषु । तत्र क्रियास्थिता । तेन पच्यते ओदनं क्लिद्यते काष्ठमिति कर्मवद्भावः सिद्धः । अन्येषां मते अन्येषां धातूनां वा शब्दैरेव

(शेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्तानाधाने । १। ३। ६७) (अ १। पा ३। आ २)
मात्रार्थत्वात् । केवल “घुषिरविशब्दने” (चुरादिग-१७२७)
इति लिङ्गादनित्यण्यन्तत्वं भाष्यकृद्वक्ष्यति । यद्य“षाष्टषाद्वा” इति
विकल्पितणिचोऽपि चुरादौ सन्ति तथापि “अणावकर्मकाद्”
इत्यत्र हेतुमण् णिच एव ग्रहणसम्भवादिहापि साजात्यात् साह-
चर्याच्च तथैवोचितमिति तत्त्वम् ॥ ननु शेषवैयर्थ्यम् अत आह

न चानिर्दिष्टेति । (कै)

यद्यपि प्रतियोगिभूतात्मनेपदनिर्देशेनापि प्रतिषेधः शक्यस्तथा-
प्यन्याशानुक्तौ आधानार्थात् कदापि तङ् नस्याद् इति विषय-
विशेषनिर्देशार्थं कृत्स्न सूत्रमपेक्षितमिति भावः ॥ ननु “अधीगर्थेति”
कर्मणि शेषे “वनगुल्मस्येति” षष्ठीसत्त्वात् कर्मणोऽभावेन नेदमुदा-
हरणमत आह

१ अ ७ । पा ० । सू २३ ॥ २ अ १ । पा ३ । सू ८८ ॥

३ अ २ । पा ३ । सू ५२ ॥

आत्मनः कर्मत्वे प्रतिषेधः । वा । आत्मनः कर्मत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

नाप्यनेनात्मनेपदस्य कर्मान्तरसम्भवात् । तस्मात् स्मरयति वनगुल्म स्वय-
मेवेति प्रदर्शनीयम् ॥ भवत्येव जातीयकानामिति । भा । येषामस्यन्तानां

क्रियाव्यवस्था । शब्देन कर्तृव्यापारस्यैव प्राधान्येनावगमात् कर्तृस्थितेत्यर्थः ।
उद्देश्यापि क्वचित्कर्मस्याशस्य क्वचित् व्यापाराशस्य इति । उत्सर्गिकं नित्या-
मकं बोध्यम् । तदिह दर्शनारोहणाभ्यां विषये न्यग्भूते च विशेषानुपपत्तत्वात्
कर्तृस्थं एवेह भावः क्रिया च । उद्देश्यानुरोधाच्च । अहं पश्येयम् इति
‘ह्युद्देशः’ न तु अयं विषयो भवतु इत्येवमहमुपरि गच्छेयमित्युद्देशो न तु

(१ख । पा ३। आ २) (गोरखौ यत्कर्म यौ चेत्स कर्तानाधाने । १। ३। ई७।)

कर्मेपलक्षणमिति । (कै)

अन्ये तु एतद्भाष्यवलात् सूत्रस्य कर्मफलाश्रयपर न तु कर्म-
सञ्ज्ञकमित्याहुः ॥

एतदपि । (कै)

एनमित्येतद्वटितमुदाहरणमपि । उपलक्षणं तद्गृहितोदाहरण-
स्येत्यर्थः । अकर्मकाण्येवोदाहरणानीति मलैव कर्मवद्भावात् सिद्ध-
मिति भाष्यस्य प्रवृत्तेरिति भावः । यद्यपि “गतिबुद्धि” इति
सूत्रे ज्ञानसामान्यार्थकानामेव ग्रहणमिति स्मरयति यो गेनाण्यन्त-
कर्तुं कर्मत्वप्राप्तिस्तथापि तद्भाष्यप्रामाण्यादाधानर्थकस्मरतेरपि तच्च
ग्रहणं बोध्यमिति तात्पर्यम् ॥

एतदपीति (भा)

भाष्ये । अध्यानार्थानां कर्तृस्य क्रियत्वेन कर्मवद्भावाविषयत्वादिति
भावः ॥

१ ख १ । पा ४ । सू ५२ ॥

हन्त्यात्मानम् । घातयत्यात्मेति ॥ स तर्हि वक्तव्यः । न वा गृह्यन्तेऽन्यस्य कर्तृ-

यत्कर्म तेषां गृह्यन्तानां यदा स कर्त्ता तदा कर्तृस्य भावक्रियत्वेऽप्यात्मनेपदं
भवतीत्यर्थः । एव च ब्रुवता भाष्यकारेण सूत्रमेतद्विध्यर्थमित्यर्थादुक्तं भवति ।

हस्तिनो न तु न्यग्भावो भवत्विति । उपरिगमनरूप एव च व्यापारविशेषो
रुहेरर्थः न तु न्यग्भावनमात्रम् । भूमिष्ठे वृक्षस्य शाखा हस्ताभ्यामवनमय-
त्यपि आरोहणीत्यप्रयोगात् । अत एव “यद्धि तु परं कृन्दसि” (८। १। ५६)
इत्यत्र भाष्यं रुहिर्गत्यर्थः इति । अत एव चाणौ कर्तृगौ कर्मत्वम् । पचिच्छि-

(शेरणौ यत्कर्म णौ चेत्तु कतानाथ्याने । १।३। ६७) (अ १। पा ३। आ २)

तज्ज्ञापयतीति । (भा)

प्रतिषेधप्रतिथोगिसमर्थक सूत्र बोधयतीत्यर्थ ॥

एवं जातीयकानाम् (भा)

इत्यस्य कर्तृस्थभावकानामित्यर्थं पश्यति राजा स्वयमेव इत्यत्रापि
स्यादत्त आह

येषामण्यन्तानामिति ॥ (कै)

कर्तृस्थभावक्रियत्वेऽपीति । (कै)

अपिना सकर्मकत्वे ऽपीत्यर्थ । अत एव भाष्ये

एवं जातीयकानाम् (भा)

इति चरितार्थमन्यथा भवत्येषामित्येव वदेत् । साजात्यञ्च कर्म-
वद्भावाप्राप्तियोग्यत्वेनेति बोध्यम् । तदाह

त्वात् । वा । न वा वक्तव्य । किं कारणम् । अण्यन्तेऽन्यस्य कर्तृत्वात् । अन्यद-

तेनारोह्यते हस्तीत्यादावनेनैवात्मनेपद सिद्धं भवति । तथा हि । रुद्धि-
र्गतिविशेषवचन इति “यद्धि तु परं कृन्दसी”त्यत्र भाष्यकारो वक्ष्यति । एव
च कर्तृस्थक्रियत्वान्नास्त्यत्र कर्मवद्भाव । एव चारुह्यते हस्ती स्वयमेवेति ये
कर्मवद्भाव प्रदर्शयन्ति ते न्याय भाष्य च बाधमाना अवधौरणीया ।
तथा हि ।

द्योस्तु विक्लिप्तिविधाभवनरूपो विशेषः कर्मणि दृष्टं तदुद्देशेनैव च कारक-
व्यापार इति महद्वैषम्यम् । एव चारुह्यते हस्तीति कर्मवद्भाव प्रदर्शयन्तो
भाष्यन्यायविरोधादुपेक्षा इति कैयट ॥ एतेन—

“अधिगच्छति शास्त्रार्थं स्मरति अहंवाति च

यत्तु कृपावशतस्तस्मै नमोस्तु गुरवे सदा”

(अ १। पा ३। अ २) (शेरशौ यत्कर्म शौ चेत्स कर्तानाधाने । १। ३। ६७।)

एवं चेति । (कै)

स्वातन्त्र्ये सम्भवति विध्यन्तरशेषत्वकल्पनाऽयुक्तेति भावः ॥

प्रदर्शयन्त इति । (कै)

भागवृत्तिकाराः ॥

न्यायम् । (कै)

“विशेषदर्शनं यत्र”ति । वक्ष्यमाणभाष्यम् १“यद्वि तु परम्”
इति सूत्रस्य तमेव न्यायमाह

विशेषेति । (कै)

यत्र कर्मभेदेन क्रियाजन्यफले विशेषदर्शनं रूपभेददर्शनं
तत्र कर्मस्था यथा पचे । अन्यत्र कर्तृस्थेत्यर्थः । यद्वा । क्रिया-
कृतविशेषस्य यत्र कर्तरि प्रत्यक्षेणावरणं तत्र कर्तृस्था यत्र कर्मणि
तत्र कर्मस्थेत्यर्थः । इदं केषाचिन्मते । अन्येति सति क्रियाजन्य-
अमादिकृतवैलक्षण्यं प्रायेण सर्वत्र कर्तृस्थेतीति सचादेरपि कर्तृस्थ-

१ अ ८ । पा १ । सू ५६ ॥

चाण्यन्ते कर्मान्यो गृह्यन्ते कर्ता । कथम् । द्वावात्मानावन्तगात्मा शरीरा

“विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता

क्रियाव्यवस्थान्येषा शब्देरेव प्रकल्पिता”

इति प्रयोगो व्याख्यातः । न चैव क्रियते इति न स्यादिति वाच्यम् ।
यत्तार्थतावादिनामेतद् दोषप्रसङ्गेऽपि भूवादिसूत्रस्य भाष्यानुसारेण करोते-
रभूतप्रादुर्भावाद्येतामभ्युपगच्छतामस्माकं सर्वसामञ्जस्यात् । एवं च कर्तृस्थ-
भावक्रियेषु कर्मवद्भावाप्राप्तेविध्यर्थमिदं सूत्रमिति स्थितं भाष्ये । लावयते

(अ १। पा ३। आ २) (शेरणी यत्कर्म गौ चेत्य कर्तानाध्याने । १।३।६७।)

कर्मभेदेऽपीति ॥ (कै)

नारोहणस्य । (कै)

न तज्जन्यफलस्य ॥ द्वितीयव्याख्यायामाह

नचैतेऽपि । (कै)

एव निर्वर्त्य विकार्य कर्मणि निर्वृत्तिविकारलक्षण कर्मणि
विशेष ॥ प्राप्ये तु न ।

“क्रियाकृतविशेषाणा सिद्धिर्यत्र न लक्ष्यते

दर्शनादनुमानाद्वा तत् प्राप्यमिति कथ्यते”

इति लक्षणादिति भाव ॥ अन्येषा मतेऽपि कर्मस्यक्रियत्व
निराकरोति

धातुना चेति ॥ (कै)

नन्वेव सति धात्वयतावच्छेदकफलाश्रयत्वाभावाद् हस्तिन कर्म-
त्वानापत्तिरत आह

द्विशेषो दृश्यते । धातुना च कर्तृगतैव क्रियाप्रतिपाद्यते न कर्मगता । केवल
कर्मण कारकत्वादवश्य क्रियया भाव्यमिति क्रियानुमीयते । सर्वाणि हि

प्रतिषेधार्थं तु इत्यादि भाष्यवार्त्तिकग्रन्थनामप्यसामञ्जस्य स्यादिति दिक् ।

तस्मादिह अस्मदुक्तमेव वाक्यार्थत्रय मुनित्रयसम्मतम् । जयादित्यन्यासकार-
हृरदत्तकैयटादिसकलयज्ञकाराणामिह महानेव पूर्वापरविरोधो विपश्चि-
द्विरुद्धर्तयः । अस्मदुक्तिस्तु मात्सर्यमुत्सार्य परिभावनौयेत्यल वज्जना ।

यत्तु “करेणुरारोह्यते निषादिनम्” इति भाषे प्रयुक्तं तत् “यिचस्व”
(१।३।७४) इति सिद्धम् । एतेन

“स सन्तत दर्शयते गतस्मय

क्षुनाधिपत्यामिव साधु बन्धुताम्”

(शेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्तानाध्याने । १। ३। ६७।) (अ १। पा ३। आ २)

वक्तव्य इति । (कै)

अयं भावः । न्यग्भवाननुकूलव्यापारस्य रूढ्यर्थत्वे तदनुकूलतया-
ङ्कुशेन गजं ताडयत्यप्यारोहतीति प्रयोगापत्तिः । उपरिगमनमपि
धात्वर्थश्चेत तदेवास्तु तावदेव हस्तिनः कर्मलोपपत्तिः । किं न्यग्-
भवनेनेति उपरिगमनस्य सम्बन्धविशेषेण कर्त्तर्यपि सत्त्वान्न कर्मस्थ-
क्रियत्वमिति भावः ॥

कर्त्तृगतैव (कै)

इत्यस्य कर्त्तृगतापीत्यर्थः ॥

न कर्मगता (कै)

इत्यस्य न कर्मगतैवेत्यर्थः ॥ ननु तत्र्यग्भवनं विनोपरिगमनमसम्भवि-
इत्यत उक्तम्

केवलम् (कै)

इत्यादि ॥ अत एव हरिणापि

“न्यग्भावनं न्यग्भवनं रूढौ शुद्धे प्रतीयते”

इत्येवोक्तम् न तु रुद्धिणा ॥

कारकाणि स्व स्व व्यापारमनुतिष्ठन्ति प्रधानक्रिया सम्पादयन्ति । बह्वक्त-
व्यस्त्रायमर्थः किञ्चित् प्रकृतोपयोगादुक्तमिति प्रकृतमनुसरामः ॥ दर्शयते
भृत्यान् राजेति । भा । ननु कर्मान्तरसङ्गादादच्चात्मनेपदेन न भाव्यम् ।

इति व्याख्यातम् । वन्मुता तं पश्यति वा दर्शयते । यद्वा । वन्मुता
कृताधिपत्यामिव लोकं पश्यति वा दर्शयते इत्यर्थः । आद्ये वन्मुता अणौ
कर्त्तृ । द्वितीये तु अणौ सा कर्म । उभयथापि णौ कर्मत्वं निर्विवादमेवेति
दिक् । शेरिति किम् । आरोहतीति वाच्यम् । निवृत्तप्रेषणान्माभूत् । न
च णौचेदिति वाक्यशेषे श्रुतत्वासेरेव । भविष्यतीति वाच्यम् अणावित्यस्यापि

(अ १। पा ३। आ २) (गोरणौ यत्कर्म गौचेत्स कर्तानाधाने । १। ३। ६७।)

प्रतिपाद्यते इति । (कै)

नन्विति । (कै)

उपक्रमस्थकर्मान्तरनिवृत्तिपरवाक्येनाकर्मकाणामेवैतदुदाहरण-
त्वावगतेरिति भाव ॥

अस्मादेवोदाहरणादिति । (कै)

एवं जातीयकानाम् (भा)

इत्युक्तिपराच्च ।

यस्मात्तेः प्राक् कर्मकर्त्ता वा (भा)

इति भाष्याच्चेत्यपि बोध्यम् ॥

प्राक् कर्मकर्त्ता वा (भा)

इत्यनेन प्राक्स्थितकर्मकर्त्तरेतदात्मनेपदोपयोगित्वं बोध्यते तच्च
कर्त्तृकर्मतिरिक्तकर्मभावबोधने एवेत्याहुः ॥

कर्त्तृकर्मणौ इति । (कै)

“कर्त्तरि कर्म” इत्यतः कर्त्तृग्रहणमनुवर्त्य प्रथमया विपरिण-
मय्य यच्च यश्च यदित्येकशेषेणायमर्थो लब्धः ॥

उच्यते । अस्मादेवोदाहरणाद्भाष्यकारस्यायमभिप्रायः ऊह्यतेऽणन्तावस्थाया-
ये कर्त्तृकर्मणो तदतिरिक्तकर्मान्तरसद्भावे आत्मनेपदं न भवति यथा स्थल-

श्रुतत्वात् । किं चोत्तरार्थमवश्यं गोरिति वाच्यमेव । तदिहैव स्पष्टार्थमुक्तम् ।
हेतुमस्मिन् ग्रहणार्थं च । भौस्मगोस्तस्यैव सम्भवात् । तेन गणयते गण-
स्वयमेवेति सिद्धम् । गणयतिर्हि विभज्य भागशोऽवस्थापने वर्त्तते । तथाच
कर्मस्थभावकादस्मान्निवृत्तप्रेषणाद्धेतुमस्मौ पुनः प्रेषणाश्रयागे सत्त्वात्मात्मने-
पदमिष्टम् गोरिति हेतुमस्मिन्ना सन्निधानादणवित्यत्रापि तस्यैव ग्रहणा-

(शेरणौ यत्कर्म शौ चेत्स कर्तानाधाने । १। ३। ६७।) (अ १। पा ३। आ २)

प्रत्युदाहरणं युज्यते इति । (कै)

चिद्धान्ते इति शेष ॥

स्थलमारोहयति (भा)

इत्यत्रापि स्थलस्य कर्तृकर्मातिरिक्तकर्मण सत्त्वात् ॥ भाष्ये

आत्मनः कर्मत्वे प्रतिषेध इति । (भा)

अण्यन्ते कर्मण आत्मनो ण्यन्ते कर्तृत्वेनाण्यन्तावस्थास्य कर्तृकर्मा-
तिरिक्तकर्माभावेन चात्मनेपदस्यैतत्प्राप्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थ ॥
भाष्योदाहरणे आत्मा कर्म । अह काण इत्यादि व्यवहारेण
शरीरेऽपि लोकानामात्मत्वप्रत्ययात् शरीरात्मा इति न विरुद्धम् ।
अन्तरात्मा कर्त्ता शरीरात्मनि कर्तृत्वस्य लौकिकैरथनुभुपगमादिति
भाव ॥ नन्वन्तरात्मा पुरुष सोऽप्यकर्त्तैव साङ्ख्यादिमतेऽत आह

मारोहयति मनुष्यान् इति । इह त्वण्यन्तावस्थाया कर्तृणा भूतानां शौ
कर्मत्वमिति भवत्येवात्मनेपदम् । एव च स्मरत्वेन वनगुल्म स्वयमेवेति
कोकिलस्य कर्मत्वेऽपि प्रत्युदाहरणं युज्यते ॥ आत्मनः कर्मत्वे इति । भा ।
यदैकमेव वस्तु बुद्ध्या विभज्यकर्मत्वेन कर्त्तृत्वेन च विवक्ष्यते तदा प्रतिषेध
चुरादिशौ यत्कर्म तत्कर्त्तृकाद्धेतुमस्यन्तादपि सिध्यतीति । यत्तु वृत्तिवृत्ता
गणयतीत्येव रूपमवस्थाचतुष्टयेऽप्युदाह्रियते । तत्र सस्यानिमित्तस्य
परिच्छेदस्य ज्ञानविशेषात्मतया कर्त्तृत्वस्य धातुवाच्यतामाश्रित्य कर्मवद्भावा-
प्रवृत्त्या द्वितीयावस्थाया परस्मैपदसुपपादनीयम् । चतुर्थ्यावस्थाया तु परस्मै-
पदमशुद्धमेव । “शेरणावि” तत्रापि “अण्णावकर्मकाद” (१। ३। ८८) इत्य-
त्रैव हेतुमसि च एव ग्रहणस्य न्याय्यत्वात् । तथैव भाष्ये स्थितत्वाच् । भाग-
शोऽवस्थापन परत्वे तु द्वितीयावस्थायाऽप्यात्मनपदमिति विशेष । कर्मवद्भा-
वस्य दुर्वारत्वात् यक् चिणौ तु णिश्चश्रौत्यादि निषेधान्नस्त इति हिक् ।
शौचैदिति किम् । निवृत्तप्रोषणासौ चारोहयन्ति हस्तिपका इति तृतीय-

(अ १। पा ३। आ २) (शरीरयौ यत्कर्म यौ चेत्स कर्तारनाधाने । १।३।६७।)

साङ्ख्येति ॥ (कै)

तस्यैवेति । (कै)

तन्मते पुरुषस्य पुष्करपलाशवन्निर्लिप्तत्वेन कर्तृत्वाद्यनाश्रयत्वा-
दिति भाव ।

पुरुषस्य । (कै)

जीवस्य ॥ भाष्ये आत्मद्वयसत्त्वेमानमाह

अन्तरात्मा (भा)

इत्यादिना ॥

तत्कर्मिति । (भा)

धर्माधर्मरूपं यत् पूर्वसञ्चितकर्म तत्फलं पादादिसौष्टवाद्यनु-
भवतीति लौकिकव्यवहारात् पूर्वकृतं कर्मनामाधिरूपेण बाधते
इति व्यवहाराच्चेति भावः । शरीरात्मनः कर्म चेष्टादिरूपं मुख-
दुःखजनकम् एकस्यैवात्मनः कच्चान्तरे कर्तृत्वं त्वनभिधानान्नेति
शिद्धान्ताशयः ॥

इत्यर्थः ॥ न वेति । भा । वस्तुत एवात्र आत्मभेदो न त्वेकस्यैव कर्मत्वं कर्तृत्वं
चेत्यर्थः ॥ अन्तरात्मेति । भा । सांख्यपक्षेऽन्तःकरणमन्तरात्मा तस्यैव कर्तृत्वा-
सद्भावात् पुरुषस्याकर्तृत्वात् ॥ नैयायिकादीनां तु मते पुरुषस्य कर्तृत्वात् स
एवान्तरात्मा विवक्षितः ॥ शरीरात्मा मुखदुःखे इति । भा । शरीरस्याचेत-
नत्वात् मुखदुःखहेतुभ्यां शरीरे सवध्यत इति व्याख्येयम् ॥

कक्षायां मा भूत् । असति हि यौ चेद् ग्रहणे श्रुतत्वाद्यामेव कर्मत्वं
कर्तृत्वं च लभ्येत । न चैकस्योभयरूपता बाधिता इति वाच्यम् । प्रथमावस्थायां
कर्मणो द्वितीयावस्थायां कर्तृत्वस्य निर्विवादत्वात् । अनाधाने किम ।
स्मरति वनगुल्मकोकिलः । ततश्चतुर्थ्यावस्थायां स्मरयति वनगुल्मः । उत्क-
ण्ठापूर्वकं स्मृतौ विषयो भवतीत्यर्थः । स्मृत्याधाने । घटादिः ॥

स्वरितजितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ।

१।३।७२॥

ननु राजा प्रयाति^१ प्रजाप्रयातीत्यादौ क्रियाफलस्य जयस्य कर्तृगामित्वतदभावयोर्दग्धनेन यात्यादिव्यावृत्तये “स्वरितजित” इत्यस्यावश्यकत्वेन भाष्यमनुपपन्नमत आह

२ सेनाप्रयाति । इ ॥

१ स्वरितजित कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । १।३।७२॥ स्वरित-जित इति किमर्थम् । याति वाति द्राति भ्राति । स्वरितजित इति शक्यम-कर्तुम् । इह कस्मान्न भवति याति वाति द्राति भ्राति इति । कर्त्रभिप्राये

स्वरितजित कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । १।३।७२॥ इदमात्मनेपद सविधानवृत्तिभ्यो धातुभ्यो भवतीति केचिद्व्याचक्ष्यते । पचते पाचयतीत्यर्थः । यजते यजयतीत्यर्थः । अनेकार्थत्वाद्भातूनां प्रकृतिरेव यदा सविधाने वर्त्तते

स्वरितजित कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । १।३।७२॥ स्वरितेतो जितश्च धातोरात्मनेपद स्यात् क्रियाफले कर्तृगामिनि सति । यजते । सुनुते ।

स्वरितजित कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । १।३।७२॥ यत् क्रियाफलं कर्तृगामि तद्वृत्तिधातोरात्मनेपदमिति सूत्रार्थः ॥ स क्रियाभेदः स्व यच्च यजते यजयतीत्यादौ वाक्यं स्वादिपदेनापि गम्यते । “विभाषोपपदेनेति” (१।३।७७) तत्र पदद्वयमित्यर्थः हेलाराज । अत एवोक्तं “स्वरितजित” इत्यत्र भाष्ये “स्वरितजित इति शक्यमकर्तुम् । यात्यादिषु कस्मान्न भवति

इदमिति । (कै)

अत्र केचित् । क्रिया कृत्तृधालर्थं तत्फलके कर्त्तुं प्रयोजक-
कर्त्तुरभिप्राये अभिधायमूलके प्रयोजककर्त्तृव्यापारे आत्मनेपद-
मित्यर्थादिति भावः ॥ “सविधान” कृत्तृधालर्थप्रवृत्त्यनुकूल प्रवर्त्त-
नाख्यो व्यापारः । “यजेते” त्यादौ च चत्विक् प्रवृत्त्यनुकूलो
यजमानव्यापार एव धालर्थः । सर्वावयवक्रियाप्रवृत्त्यनुकूलव्यापार
एव सविधानशब्दवाच्यः । तेन यजेत पशुकाम इत्यादौ यजनान्त-
र्गतस्तोत्रशसनरूपहोत्व्यापारप्रयोजकव्यापारकर्त्तुरध्वर्योरपि पशु-
नासम्बन्धः स्यादित्यपास्तम् । तद्व्यापारस्य यजमानव्यापारवत् यावद्
यज्यर्थप्रवृत्त्यनुकूलत्वाभावेन सविधानत्वाभावादित्याहुः ॥

क्रियाफले इत्युच्यते । सर्वेषां च कर्त्तृभिप्रायः क्रियाफलमस्ति । त एव विज्ञा-
स्यामः । येषां कर्त्तृभिप्रायसकर्त्तृभिप्रायः च क्रियाफलमस्ति तेभ्य आत्मने-
पदं भवतीति । स चैतेषां कर्त्तृभिप्रायः चाकर्त्तृभिप्रायः च क्रियाफलमस्ति ।

तदा तस्य द्योतकमात्मनेपदं भवतीति । यदा तु प्रकृत्यान्विहितं सविधानं
तदा तदभिधानाय गिजुत्युच्यते याचयतीति । यदा “गिजश्च” (१।३।७४)
इतिश्रुत्यादात्मनेपदं भवति तदा द्वितीये सविधाने श्रुतिस्य षट्ति परिकल्प-
ककर्त्तृभिप्राये किम् । यजन्ति याजकाः । सृण्वन्ति । दक्षिणादि तु न फलम् ॥
उक्तं हि हरिणा—

“यस्यार्थस्य प्रसिद्धार्थमारभ्यन्ते पचादयः ।

तत्प्रधानफलं तेषां न लाभार्थिप्रोजनम्” इति ॥

कर्त्तृभिप्रायक्रियाफलं इत्युच्यते सर्वेषां च कर्त्तृभिप्रायः क्रियाफलमस्ति त एव
विज्ञास्यामः । येषां कर्त्तृभिप्रायसकर्त्तृभिप्रायः च क्रियाफलमस्ति तेभ्य आत्म

परे तु सविधान सामग्रीसङ्घटनरूपमित्याहुः ॥ ननु विक्षित्या-
द्यनुकूलव्यापार एव पचत्याद्यर्थो न तु तन्निमित्त सविधानमपी-
त्यत आह

अनेकार्थत्वादिति ॥ (कै)

तस्य द्योतकमिति । (कै)

अनेन तस्य विशेषणत्वं सूचयति । सविधानविषय एककर्तृक-
पाक इत्यर्थः ॥ परेत्वनेकार्थस्य धातोरचायमेवार्थ इति बोधन-
मेव द्योतकत्वं तेन विशेष्यत्वेऽपि न चतिरित्याहुस्तदाह

यदात्विति ॥ (कै)

“हेतुमतीति” (३। १। २६।) प्रत्ययार्थनिर्देश इत्येव
भिद्धान्तोऽत एव तदाश्रयस्यैव तत्र कर्तृत्वं तदाह

तथा जातीयका खल्वाचार्येण स्वरितञित पठिता ये उभयवन्त येषां
कर्त्रभिप्राय चाकर्त्रभिप्राय च क्रियाफलमस्ति । तथाभिप्रायद्वय किमर्थम् ।
स्वरितञित कर्त्रा ये क्रियाफल इतीयत्युच्यमाने यमेव सम्प्रत्येति क्रियाफल
नीया यदा राजा पाचयते इति । कर्त्रभिप्रायक्रियाफल इत्यनेन सविधान-
लक्षणा एव क्रियाविशेष उपलक्ष्यते । क्रीणौष्व वपते धत्ते चिमुत इति च

पचा । पाक । भित्वाद् । केचित्तु प्रयोजकव्यापारवृत्तिभ्यो धातुभ्य-
स्तद्द्योतकमात्मनेपदमनेन विधीयते । कुरुते । कारयतीत्यर्थः । कारयत

नेपदं भवतीति । न चैषा कर्त्रभिप्रायमकर्त्रभिप्राय च क्रियाफलमस्ति । तथा
अलौकिकः खल्वाचार्येण स्वरितञित इति पठिता । ये उभयवन्त ।
येषां कर्त्रभिप्रायमकर्त्रभिप्राय च क्रियाफलमस्तीति” । अनेन च भाष्येणा-
कर्त्रभिप्रायक्रियाफलभावप्रयुक्तो यात्यादिषूभयाभावो लभ्यते । ननु यात्या-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ५५३
 (अ १। पा ३। आ २) (स्वरितञित कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ।
 १।३।७२।)

तदभिधानायेति । (कै)

किं च यात्यादीनां सविधाने वृत्त्यभाववादिनां तत्र णिजना-
 पत्त्या णिज्विधायके वाचकता पक्ष एवावश्यक इत्याशयः (इत्या-
 अय । इ) ॥ नन्वेव ण्यन्तादात्मनेपदं न स्याद् णिच्चा सविधानस्य
 बोधितत्वादत आह

यदेति ॥ (कै)

तस्य । (कै)

ण्यन्तस्य ॥ नन्वयमर्थं सूत्रानारूढोऽत आह

तत्रैव स्यात् । लृज् । लुनीते । पूज् । पुनीते । इह न स्यात् । यज् यजते ।
 वप् वपते । अभिप्रग्रहणे पुन क्रियमाणे न दोषो भवति । अभिराभिसुख्ये
 शिष्टप्रयोगेषु ण्यर्थोऽवगम्यते । स्वरितञित एव सविधाने शब्दशक्तिसंभा-
 व्याद्वर्तन्ते नान्ये धातव इति स्वरितञिद्रग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । अन्ये-
 त्वाज् । स्वार्थं य क्रियामारभते तत्रात्मनेपदं परार्थारम्भे तु परस्मैपदम् ।

इत्यत्र तु प्रयोजकत्वापारद्वयमेवार्थः । णिजन्तास्मिचि यथा कर्त्रभिप्राय इति
 सूत्राण्येऽपि कर्तृपदस्या हेतुकर्तृपरत्वादुक्तार्थतात्पर्यक एवेत्याज् ।
 उक्तञ्च हरिणा—

“क्रियाप्रवृत्तावाख्याता कैश्चित् स्वार्थपरार्थता ।

असती वा सती वापि विवक्षितनिबन्धना” ॥

दिद्विपि सेना प्रयाति पित्रर्थं तीर्थानि गच्छति इत्यादौ पराभिप्रेतं जय-
 धर्मादिफलमस्तीति चेन्न । भाष्ये ‘च’ अवगात् कर्त्रभिप्रायमेवाकर्त्रभिप्राय-
 मेव च क्रियाफलमस्तीत्यर्थात् । इदं चोभयाभिप्रेतमिति न तथेवमभिप्रायः ।
 तत्र यजेर्ऋत्विग्यापारवचनत्वे कर्त्रभिप्रेततत्पक्षभावात् । यजमानस्य तदा

(स्वरितञित् कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । (अ १। पा ३। आ. २)
१।३।७२।)

कर्त्रभिप्राये (कै)

इत्यादि ॥ तदुक्तम्—

‘कर्त्रभिप्रायता सूत्रे क्रियाभेदोपलक्षणम् ।

तथा भूता क्रिया सा हि तत्कर्ता फलभाग्यत ” इति ॥ (हरि)

“क्रियाभेद ” । सविधानलक्षण ॥ “तत्कर्ता” । सविधानकर्ता ॥

“केषा चित् कर्त्रभिप्राये णिचा सह विकल्पते ।

आत्मनेपदमन्येषा तदर्था प्रकृतिर्यथा” ॥

इति च केषा चिद् धातूना स्वरितञिताम् । केषा चिदादिना-
मिति च । एवमन्येषामित्यपि बोध्यम् ॥ विकल्पाङ्गीकारे शिष्ट-
प्रयोगान् प्रमाणत्वेन दर्शयति

क्रीणीषेति । (कै)

‘वपते’ (कै) इति पाठ ॥ अत्र पक्षे प्रत्याख्यानभाष्य योजयति

वर्त्तते । प्र आदिकर्मणि । तेन य चाभिप्रेति य चाभिप्रेष्यति य चाभि-
प्रागात्तच्च सर्वत्राभिमुख्यमात्रे सिद्ध भवति । कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इति
सा च स्वार्थपरार्थत्वा विवक्षा निमित्ता लौकिके व्ययोगे स्वरितञिद्विषयैव न
यात्यादिविषयेत्यत्रापि पक्षे स्वरितञिद्व्युत्पत्तयस्य प्रत्याख्यानम् । एवं पक्ष-

केषाचित् कर्त्रभिप्राये णिचा सह विकल्पते ।

आत्मनेपदमन्येषा तदर्था प्रकृतिर्यथा ॥

कर्तृत्वाभावात् । यजमानायापारवचनत्वे तद्वत्त्वम् । उभयवचनत्वे स्वामिदासा-
विति वक्ष्यमाणवत्प्रयोग इति तदाशयः । ननु पचादौना विस्मिन्नादिवचन-
त्वात् कथं प्रतिविधानमर्थम् । किञ्च तदर्थत्वाभावे कर्त्रभिप्रेतक्रियाफला-
प्रसिद्धिरत आह

स्वरितजित एवेति ॥ (कै)

नन्वय पक्षो न भाष्यसम्मत प्रत्याख्यानभाष्ये सर्वेषां च कर्त्तृभि-
प्राय क्रियाफलमस्ति तस्मादुभयवद् (ज्ञ) आत्मनेपद नचैतेषामु-
भयमस्तीत्युक्ते । तत्र सर्वेषां कर्त्तृभिप्राय क्रियाफलमस्तीत्युपक्रमा-
दुभयाभावोऽत्रभिप्रायत्वाभावप्रयुक्तो लभ्यते । असविधाने एषा
वृत्तिर्नास्तीति वक्तुमशक्य देवदत्तो गच्छतीत्याद्यनापत्ते । तस्मा-
दुत्तरव्याख्येय युक्ता । तत्र हि यात्यादौ तत्फलस्य सर्वदा कर्त्तृ-
गामित्वमेव विवक्षितं न तु परगामित्वमित्यस्य सुवचत्वात् प्रतीयते
च तथैव यात्यादौ । एव च “न चैतेषां कर्त्तृभिप्राय च” (भा)
इत्यादिप्रतीकस्यैक्यतोऽपि चिन्त्य एव ॥ “चिनुते” इत्यादिप्रयो-
गाश्चान्तभावितण्यर्थतयोपपाद्या । प्रकरणादिकं च तात्पर्यग्राह-
कम् । कदाचित् परस्मैपदेऽपि तत्प्रतीत्या तस्यावश्यकत्वाच्च । न
किमर्थम् । पचन्ति भक्तकरा । कुर्वन्ति कर्मकरा । यजन्ति याजका । कर्त्तृ-
भिर्हलैः कृषतीति “विभाषोपपदेन प्रतीयमान” (१।३।७७) इति पक्षे आ-
त्मनेपदाभावः । स्वामिदासौ पचत इति क्रियामात्रं विवक्षायां परस्मैपदम् ।

त्रौण्ण्यं पचते घत्ते चिनुतेऽपि च ।

आप्तप्रयोगा दृश्यन्ते येषु ण्यर्थोऽभिधीयते” इति ॥

“सविधानं पचादीनां क्वचिदर्थं प्रतीयते ।

तन्निमित्तं यथान्यापि क्रियाधिश्रयणादिका” ॥

क्व पचे प्रधानार्थो यासौ तण्डुलानां विस्फुल्लित्ति । अथेदानीं तदभि-
सन्धिपूर्वकमध्येषणं वा प्रेषणं वा युक्तं यत्सर्वं पच्यर्थं स्यात् । वाङ् युक्तम् इति

(स्वरितञित् कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । (अ १। पा ३। आ २)
१। ३। ७२।)

च सेना प्रयातीत्यादौ यात्यादीनामपि पराभिप्रेतफलत्वमस्येवेति
वाच्यम् । भाष्ये “च” श्रवणेन कर्त्रभिप्रायमेवाकर्त्रभिप्रायमेव च
क्रियाफलमस्तीत्यर्थात् । अत्रत्य जयादिफलमुभयाभिप्रायमिति न
तथेति भावात् इत्यरूचेराह

अन्येत्वाहुरिति ॥ (कै)

स्वार्थं य इति । (कै)

य स्वार्थं क्रियामारभते तच्च तद्विषये प्रयोगे इत्यर्थः । सूत्रे
“कर्त्तृगामित्व” कर्त्तृपकारकत्वं न तु सयोग समवायो वा । चिच्चया

भिप्राये क्रियाफल इत्युच्यमानेऽपि अत्र प्राप्नोति । अत्रापि क्रियाफल कर्त्तार-
मभिप्रेति । याजका यजन्ति गा लप्स्यामह इति । कर्मकरा कुर्वन्ति पादिक-

यदा तु स्वामिगतो धर्मो दास आरोप्यते तदा स्वामिदासौ पचेते इति
आत्मनेपद भवत्येव ॥ सर्वेषा चेति । भा । सर्वत्र सविधानस्य सम्भवात्सर्वत्र च

असती च इत्यनेन कमलवनोद्घाटनं कुर्वते य इत्यादयः प्रयोगा
समर्थिता । तत्रापि स्वार्थता विवक्षाया सम्भवात् । श्रुत्यर्थस्य वाचक

“हेतुमति च” (३। १। २६) इति सूत्रभाष्योक्तेः । सविधानमपि सामग्री-
सङ्घटनरूपं पचाद्यर्थः । यथा विक्रित्यर्थस्यापि पचेरधिश्चयणादि कर्त्तृत्वा-
पारोऽर्थो देवदत्तं पचतीति । अन्यथा देवदत्तस्य कर्त्तृत्वानापत्तिः शिञ्च-
तु न । नहि सविधानमेव शिञ्च्यर्थः । अपि तु तत्पूर्वकं प्रेरणम् । यत्र सति
प्रयोजक इत्युच्यते सविधानं कुर्वन्नपि न यावत् प्रेरयति न तावत् प्रयोजक
इत्युच्यते इति हेलाराज । भिक्षा वासयति कारीषोऽभिरध्यापयति इत्या-
दावपि प्रयोजकत्वारोपो बोध्यः । तूष्णीमासीनो यस्तत्समर्थान्याचरति

(अ १। पा ३। आ २)

(स्वरितञित कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ।

१। ३। ७२।)

यजेत पशुकाम इत्यादौ तदभावात् । एव च फलद्वारा क्रियैव कर्त्रर्थेति फलितम् । अत्र पक्षे क्रियाफल “श्रुत्या” “लोकतो” वा यदुद्देशेन क्रियाप्रवृत्तिरवगता तत् । यथा पचादौ भोजनादि-
‘लोकतो’ऽवगतम् । यज्यादौ च स्वगादि “श्रुत्या” ऽवगतमिति बोध्यम् ॥

परार्थेति । (कै)

यात्यादिषु तु परार्थत्वविवक्षैव नास्ति इत्यतो न दोष ।
स्वार्थत्वपरार्थलोभयविवक्षावता धातूनां स्वार्थत्वविवक्षाया तडानौ
इति सूत्रार्थः । उभय च स्वरितञित्स्वेवेति न दोष । विवक्षा-
निमित्तस्वार्थपरार्थतेत्यन्वयः । “विवक्षा” इत्यनेन ‘कमलवनोद्-

महर्लभ्यामह इति । एव तर्हि कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इत्युच्यते सर्वत्र च
कर्त्तार क्रियाफलमभिप्रेति । न चान्तरेण यजि यजिफल वपि वा वपि फल

स्वार्थानुष्ठानं समवादितिभावः ॥ येषामिति । भा । समवे व्यभिचारे च सति
प्रकारान्तरव्यवच्छेदेन विशिष्टे कार्यविधानाय विशेषनिर्देशं क्रियते इति
भावः ॥ न चैतेषामिति । भा । यात्यादयः सविधाने वर्तितुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः ।

द्योतकं वा आत्मनेपदमिति मतद्वयं सगृहीतं केषां चिदिद्यादिना श्लोकेन ॥
चिनोति चिनुत इति । चिनोति चाययति चेति क्रमेणार्थः ॥ इति कौस्तुभः ॥

सोऽपि वासादिप्रयोजक इति भाष्यात् तत्समर्थाचरणमात्रेण तत्प्रयोजकत्वा-
रोपः इति तदर्थः । अत एवायं यज्ञसम्भारान् सङ्गृहयति क्व वा प्रेरयिष्य-
त्यातिर्ज्यायेति न जानीम इति व्यवहारः ॥ ननु “स्वरितञित” इति सूत्राद्
अयमर्थः कथं लभ्यते । तत्राह

(स्वरितञित कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । (अ १। पा ३। आ २)
१। ३। ७२।)

घाटन कुर्वते ये” इति सिद्धम् ॥ अत एव स्वामिदासौ पचत इत्यत्र क्रियामात्रविवक्षाया परस्मैपदमिति वक्ष्यते कैयटेन । तेन चैतस्य शाब्दबोधे भानमिति लभ्यते । कर्त्तृगामित्वविवक्षाभावमात्र परस्मैपदनिमित्तमिति च आत्मनेपदादिसमभिव्याहृतधातो स्वरितञित कर्तृगतफलजनकक्रियादौ लक्षणेति बोध्यम् । केचित्तु नेद शाब्दबोधविषय अपि तु पश्चात्तन्मानसबोधविषय । तथैवानुभवात् । किमर्था क्रिया इति विचारे क्वचित् परार्थफलकत्व मनसा बुध्यते । एव चैषु परार्थत्वमेव परस्मैपदनिमित्त कोटिद्वयातिरेकेन तृतीयकोटेरभावात् । अत एव भाष्येऽर्चभिप्रायमित्युक्तम् । न तु कर्त्रभिप्रायमिति । स्वामिदासौ पचत इति तु दासधर्मस्य स्वामिन्यारोपात् साध्यम् । स्वामिगतस्य धर्मस्य दासे आरोपेणात्मनेपदवत

लभन्ते । याजका पुनरन्तरेणापि यजि गा लभन्ते भृतकाश्च पादिकमिति ॥
इति महामाध्यम् ॥

अथवा स्वामिधेयमात्रवृत्तयो याव्यादयो नैषा स्वार्थताविशिष्टक्रियावाचित्वसम्भव ॥ तथा जातीयका इति । भा । प्रकारमात्रे फल विधाय प्रकारवतौ जातीयर् विहित ॥ अथेति । भा । कर्त्तारमेति प्राप्नोतीति कर्त्तार्यमिति

“कर्त्रभिप्रायता सूत्रे क्रियामेदोपलक्ष्यम् ।

तथा भूता क्रिया सा हि तत्कर्त्राफलभाग यत्” ॥

कर्त्रभिप्रायक्रियाफलग्रहणेन सविधानक्रियानिर्दिश्यते । नक्षत्र दृष्टा वार्ध विद्वजेदित्यत्र नक्षत्र दर्शनेन कालविशेषनिर्देशवत् । यत एव रूपक्रियाया कर्त्राफलेन युज्यते । न ह्यसविदध्यागादि तत्फल स्वर्गाद्यश्रुते ।

(अ १। पा ३। आ २)

(स्वरितञित कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ।

१।३।७२।)

कर्त्रभिप्रेतत्वादिक चारोपितानारोपितसाधारण मानसबोधविषस्त-
डादिहेतुरत एव परार्थारम्भे तु परस्मैपदमित्युपक्रमे कैयटेनोक्तम् ।
वस्तुत “कर्त्रभिप्रायक्रियाफले” इत्यनेन सविधानमुपलक्ष्यते
तदाचकाङ्क्षातोरात्मनेपदम् । विक्षित्यनुकूलसाधनविनियोगार्थत्वे तु
परस्मैपदम् । एतच्च हरिग्रन्थे स्पष्टमिति मञ्जूषाया निरूपितम् ।
भाष्यस्यान्यत्रेव तात्पर्यमित्याहुः ॥ नन्वेव विवचातिप्रसक्त्यत आह

स्वरितञिद्विषयैवेति ॥ (कै)

ननु “एव पञ्चभिर्हलै कृषति” इत्यत्र सविधानप्रतीतेरात्मने-
पद स्यादत आह

पञ्चभिरिति । (कै)

पञ्चभिर्हलैरित्युपपदगम्यत्वात् तस्येति भावः ॥ ननु स्वामिदास-
योर्युगपत् कर्तृत्वविवचाया स्वार्थवृत्तिताप्रयुक्तात्मनेपदस्य दासेना-
न्वयाभावात् परार्थत्वप्रयुक्तपरस्मैपदस्य स्वामिनान्वयात् । अप्राप्या
ईदृशे विषये पचेस्तिङन्तस्य प्रयोग एव न स्यादत आह

सिध्यत्येव विवक्षितोऽर्थ इति प्रश्नः । यमेवेति । भा ॥ केचिदाहुः । कर्त्तमान-
कालविवक्षा स्यादिति । तदयुक्तम् । कालसामान्ये अथ विधानात् । तस्माद-
यमथ । द्विविध यागादिफल दृष्टमदृष्टञ्च । दृष्टमत्र पुत्ररुष्टिप्रवृत्तवधा-

ततश्च कार्यभूतफलसम्बन्धेन कारणभूतक्रियाविशेष उपलक्ष्यते । तदाचका-
ङ्क्षातोरात्मनेपदमित्युक्तं भवति । सविधानोपलक्ष्यं च क्रियाफलं किं तत्राह

“यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते प्रचादय ।

तत्प्रधानं फलं तेषां न लाभोऽदिप्रयोजनम्” ॥

स्वामिदासाविति ॥ (कै)

क्रियामाचेति । (कै)

वस्तुत उपपत्त्यन्तरमत्रोक्तम् ॥

सर्वचेति । (कै)

सर्वधातुष्वित्यर्थ ॥ भाष्ये

सर्वेषाम् (भा)

इत्यस्यापि सर्वधातूनामित्यर्थ ॥

सम्भवे (कै)

इत्यादि । एव च यत्र धातौ “कर्त्तृभिप्राय” इत्यस्य व्यावर्त्य-
सम्भवस्तत्रैवास्व प्रवृत्तिरिति भावः ॥ “अकर्त्तृभिप्रायम्” इत्यस्य
कर्त्तृभिन्नाभिप्रायमित्यर्थः । एव च यात्यादीनां सर्वथा कर्त्तृभिप्रेत-
मेवेतिव्यावर्त्याभावात् तेषां नोदाहरणत्वमितिभावः ॥

दिकम् । अवृष्टं स्वर्गादि । तत्रापूर्वं प्रत्यासन्नमवश्यं भावीतिप्रधानम् । इत-
रुक्तु विधुरप्रत्ययोपनिपातसम्भवे व्यभिचारसम्भवादिप्रकृतत्वाच्चाप्रधानमिति
तस्येहग्रहणं न स्यात् । अभिप्रयग्रहणात् तस्यापि ग्रहणम् । आभिमुख्यं फलस्य
यदा कर्त्ता बुद्ध्याध्यवस्यति क्रियारम्भे तदा आत्मनेपदमित्ययमर्थोऽभिप्रय-

तदेव सूत्रे क्रियाफलशब्देन गृह्यते इति भावः । तच्च पाकस्य भोजन-
लोकतोऽवगतम् । यागस्य स्वर्गो वेदतः । तदुक्तं भाष्ये । “साधूयो यत्र
कर्त्तारः क्रियाफलमभिप्रेति । न चान्तरेणापि यजि यजिफलं वपि च
वपि फलं लभन्ते । याजका पुनरन्तरेणापि यजि गालभन्ते भृतकाश्च
वेतनमिति” । यत्र यस्या क्रियाया सत्यामित्यर्थः । साधूय क्रियाफल

नैतेषा स्वार्थताविशिष्टेति । (कै)

क्रियामाचष्टत्तित्वादितिभाव ॥ एतदुक्तरीत्या भाष्यस्वरसवि-
रुद्धम् । अकर्त्तृभिप्रेतक्रियाफलाभावस्यैव भाष्यतो लाभात् प्रत्यययो
पौनस्तु परिहरति ।

प्रकारमात्रे इति ॥ (कै)

केचित्तु “तथा जाति” इति वज्रव्रीहे “जात्यन्ताच्छ
वन्धुनि” (५।४।९) इति कमाहु ॥ नन्वभिप्रपूर्वकै तैरिच्छाया
रूढत्वेन कथं तदाक्षेपोऽत आह

कर्त्तारमेति । (कै)

स तु न तव विवक्षित इतिभाव ॥

१ उपलब्धकैयटे “नैषाम्” इत्यस्ति ॥

दृश्ये सति लभ्यते ॥ वपत इति । भा । केशप्रसृष्टं वपत इत्यत्रैवासन्ने फले
स्यात् । धान्यं वपत इत्यत्र तु विप्रकृष्टे फले न स्यादित्यर्थः ॥ स चाभिप्रागा-

स्वर्गादि । यजि यागसविधानरूपसंज्ञार्थम् । एव वपिमित्यपि । अन्तरेणाधि
यजि स्व साध्यथागत्यापार विनापि । मतान्तरमाह ।

“क्रियाप्रवृत्तावाख्याता वैश्चित् स्वार्थपरार्थता ।

असती वा सती वापि विवक्षितनिबन्धना” ॥

सर्वं इमे स्वभूत्यर्थं प्रवर्त्तन्ते न हि कश्चित् परोऽनुग्रहीतव्य इति
प्रवर्त्तत इति भाष्योक्ते । सर्वस्य स्वार्थं प्रवृत्त्या स्वार्थता सर्वत्र मुख्या ।
परार्थतात्वस्येव । “सती वा” इति तु लौकिको वाचो युक्तिः । विवक्षितं

५६२ महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।
(स्मृतित्तु कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले । (अ १। पा ३। आ २)
१ । ३ । ६७ ।)

केचिदिति । (कै)

“सप्रत्येति” भाष्यस्वरसादिति तेषां भावः ॥ यद्यप्यणुविधौ
कालसम्बन्धो नास्ति तथापि कालोदासीना प्रत्यया आक्षिप्यमाण-
कालत्रयसाधारणा इत्यभिप्रायेण

कालसामान्ये (कै)

इत्युक्तम्

तस्मादिति ॥ (कै)

सम्प्रतीति (भा)

क्रियाफलविशेषणम् । “सम्प्रतीत्यस्य क्रियाऽव्यवहितोत्तर-
कालिकमित्यर्थः । तच्च दृष्टमेवेतिभावः ॥ तद्धनयन् वक्ष्यति

इह न स्याद् यजत (भा)

इत्यादि ॥

दिति । भा । यजेष्ट इत्यादौ । एतत्तु कालानिर्देशप्रसङ्गेनोक्तं न तु अत्रात्राप्ते
निमित्तमस्ति ॥ पादिकमहुरिति । भा । पादौ भूतिरस्य इत्यत्रार्थः “असमासे
निष्कादिभ्यः” (५।१।२०) इति ठक् ॥ न चान्तरेणेति । भा । न हि स्वर्गादि

विवक्षा सा निबन्धनहेतुरस्या परार्थताया इत्यर्थः । एव चासत् परार्थता-
विवक्षाया भा भूदात्मनेपदमिति कर्त्तृभिप्रायइत्यनेन क्रियाफलविशेषितम् ।
सूत्रार्थस्वेतत्पक्षे क्रियाफलके यत्ने कर्त्तृभिप्रेतोद्देश्यके आत्मनेपदमित्यर्थः ।
अत्र “कैश्चिद्” इत्यनेनास्तुचिर्बोधिता । तद् बीजं तु यजन्ते ऋत्विज इत्या-
देरप्यपत्तिः । यः स्वर्गादिफलाद्यैः निर्वर्णेनेतर व्यापारयति स्वयं च प्रति-

विधुरः । (कै)

विरोधी ॥

प्रत्यय । (कै)

कारणम् ॥

१तदुपनिपातः । (कै)

तद्व्याप्ति कौर्त्तनेन कर्मनाशाजलस्यर्गकरतोयापारगमनविस्म-
यादिरूपविरोधिकारणसन्निध्ये विनाशसम्भवादितिभाव ॥

विप्रकृष्टत्वम् । (कै)

कालान्तरभावित्वम् ॥

१ उपलब्धकैयटे “तद्” इति नास्ति ॥

फल यागमन्तरेण भवति तदुद्देशेनैव यागप्रवर्त्तनात् ॥ याजका इति । भा ।
प्रतिग्रहेणाप्रीतिभाव ॥ तथा च हरिणोक्तम्—

“यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचादय ।

तत्प्रधान फल तेषां न लाभोदिप्रयोजनम्” इति ॥ इति कैयट ॥

विधानमारभते तत्रैव यजमानादौ कर्त्तव्यात्मनेपदमिष्यते । यस्तु भूतिरूप
निर्वेशमात्रफल स्वाभिचित्तानुवर्त्तनादेव कृतार्थता मन्यते तत्र नात्मनेपद
भूत्यादावित्येति हेलाशङ्क । किञ्च स्मृतित्तित् ग्रहणस्य प्रत्याख्यान
स्योक्तभाष्यविरुद्धमिदम् । तेनार्थद्वयवाचकत्वं स्वाभाविकं यत्रास्ति तेऽत्र
विषया इति स्पष्टमुक्तम् । कस्तत्र विवक्षाया उपयोगः । किञ्च फलस्य
स्वर्गादेरेवात्र ग्रहणमित्यर्थस्य भाष्यसमतत्वेन क्रियाप्रवृत्तावित्यसङ्गतम् ।

अभिप्रग्रहणात्त्विति । (कै)

तदभावेऽवश्यभावित्वं सनिहितत्वमेव च प्राधान्यं गृह्यते । सति तु तस्मिन् क्रियोद्देश्यत्वलक्षणप्राधान्यविशेषलाभ इति भावः ॥ क्रियाप्रारम्भे यदा कर्त्ता फलस्याभिमुख्यमुद्देश्यत्वं बुद्ध्या जानाति तदात्मनेपदमित्यन्वयः । एव च तादृशोद्देश्यमेव फलशब्देन लभ्यत इति तात्पर्यम् ॥ इदमेवाभिप्रेत्य वक्ष्यति

अभिराभिमुख्ये ॥ (कै)

आदिकर्मणीति । (भा)

आद्यत्वं चाभिमुख्यत्वं च कर्मप्रारम्भकालिकमेवेति दिक् ॥ ननु वृषणस्य केशकर्त्तृत्वरूपं फलमव्यवहितं मेवेति कथमिहाप्राप्तिरत आह
केशेति ॥ (कै)

किञ्च क्रियाप्रवृत्ते सर्वत्र स्वार्थोद्देश्यकत्वेन तत्र परार्थोद्देश्यकत्वेन तत्र परार्थोद्देश्यकत्वविवक्षाऽत्यन्तमनुचितैवेति दिक् । केचित्तु प्रतिविधानार्थादपि तदर्थयोक्तकमात्मनेपदं शिञ्चा सह विकल्पते । सविधानमात्रं शिञ्जर्थः । सर्वं इमे स्वभूत्यर्थं प्रवर्त्तत इति न्यायेन स्वार्थं प्रवर्त्तमानस्य प्रयोज्यस्यानुकूल्य-कर्त्ता सविधातोच्यते । प्रैषस्तु न शिञ्जर्थः । एव चैकविधयत्वात् तयो पर्यायः । यजते याजयतीति वदन्ति । तन्मतमाह

“केषां चित् कर्मभिप्राये शिञ्चा सह विकल्पते

आत्मनेपदमन्येषां तदर्थं प्रकृतिर्ध्या”

शिञ्चा सह शिञ्जर्थं प्रकृतिर्धातुर्थं वा विकल्पते तद्वत् । अन्येषां स्मरित-
भिरुच्यतिरिक्ताधातूनाम् । “हेतुमति च” (३। १। २६) इत्यस्यापि सविधान-

धान्यं वपत इति । (कै)

बीजविकरणार्थोऽत्र वपतिरितिभाव ॥ भाष्ये

यं च (भा)

इत्यादि । अत्र “अभिप्रैति” सम्बन्धमात्रे । एव च येन फलेन सम्प्रति कर्त्ता सम्बद्ध येन च सम्बद्धो भविष्यति येन च सम्बद्धोऽभूत सर्वत्रात्मनेपद सिद्धम् । कर्मारम्भे तस्यैव स्वसम्बन्धित्वेनोद्देशात् । तत्र भूते उपयोगोऽलाविष्टदेवदत्त इत्यादौ ॥ भाष्ये

‘अत्रापि हीति । (भा)

न च तानि फलानि न क्रियारम्भोद्देशानि इति वाच्यम् ।

१ अत्र “हि” इति नास्ति वज्रघूपलब्धभाष्यपुस्तकेषु ॥

रूपे व्यापारे वर्त्तमानाद्वातोर्गिजित्यर्थ । यजतेश्च सविधानमेवार्थ । पाचय-
तीत्यादावपि एवमित्येतन्मतम् । वस्तुतो णिच् प्रेरणावाची । “तत्प्रयोजको
हेतुश्च” (१।४।५५) इति सूत्रात् । अत एव तदाश्रयस्य कर्तृत्वम् । अत
एव पाचयति देवदत्तो यज्ञदत्तेन इत्यादि प्रयोगा “गतिबुद्धि” (१।४।५२)
इति सूत्रं च चरितार्थम् । एव च भिन्नविषयत्वाद् विकल्पोक्तिरसङ्गता ।
किं च सामान्यविहितस्य णिचो धातुविशेषाद्विहितेनात्मनेपदेन बाध
एवोचित । एतच्च केषां चिदित्यनेन सूचितमिति हेलाराज ॥ अथ एतेषां
णिजात्मनेपदयोर्विकल्पभ्रमबीजं दर्शयति

“ज्रीणीष्व वपते घत्ते चिणीति चिनुतेऽपि च ।

आप्तप्रयोगा दृश्यन्ते येषु ग्रथार्थोऽभिधीयते ॥”

५६६ महामाध्यप्रदीपोदद्योत ।
(स्वरितञित कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । (अ १। पा ३। आ २)
१ ३। ७२।)

अतिगव्यापारवचनयजेरारम्भो होता भविष्यामीत्यादिप्रतिवचन
तदुद्देश्याश्च गाव एवेति भाव ॥

पादो भृतिरस्येति । (कै)

पादभृतिष्वन्विदिनमित्यर्थ । दिवसस्य ता भृति लक्ष्यामह
इति तात्पर्यम् ॥ भाष्ये

सर्वच चेति । (भा)

न हि प्रयोजनमनुद्देश्येतिन्यायादिति भाव ॥

प्रकर्षेति । (भा)

अनन्यलभ्यत्वं प्रकर्ष ॥

आत्मानं ज्ञीयौष्व इति विनता कद्रूराह । तस्य च दास्यादात्मनो
मोचनाय पुत्रसंविधानं कुरु इत्यर्थ इति तेषां तदभिमर्शजीम । तत्र
प्रत्युपकारं विना दास्यानुसुक्त्यसम्भवात् प्रत्युपकारस्य च स्वासाध्यत्वादथ-
सामर्थ्यात् पुत्रसंविधानं गम्यते । न तु स तदर्थ इति स तेषां भ्रम । एव
केशशस्त्रं वपते इत्यत्र वपनकर्तुं संविधानं कुरुते इत्यर्थ इति तेषां भ्रम
बीजम् । तत्रापि स्वस्यासामर्थ्येन सामर्थ्यात्तद् गम्यते इति तेषां भ्रम स ।
एवमन्यत्रापि ऊह्यमिति हेलाराज ॥ अथ सिद्धान्ते शङ्कते

“यत्रोभौ स्वामिदासौ तु प्रारभेते सह क्रियाम्

युगपद्वर्मभेदेन धातुस्तत्र न वर्तते” ॥

स्वामिसाध्यं सम्भारघटनरूपं संविधानम् । दाससाध्यं तु विक्लित्ति
पर्यन्तं साधनविनियोगरूपम् । तत्र भिन्नत्वाद् व्यापारस्य युगपदेकधातु-

साधीय' (भा)

इत्यस्य क्रियाफलेनान्वय । अनन्यलभ्य क्रियाफल यत्र सविधानरूपे
धालर्थे सति कर्त्तारमभिप्रैति तत्र तडानौ इत्यर्थ इति भाव ॥
किं तत् साधीय क्रियाफल तत्राह

न चान्तरेणेति । (भा)

यद्यज्यादिफलमन्तरेण यजिक्रिया न च नैव लभन्ते तदित्यर्थ ॥

गवादिषु च तद्व्यतिरेक दर्शयति

याजकाः पुनर् (भा)

इत्यादिना ॥ तद्व्याचष्टे

वाच्यत्वासम्भवेन किं सविधानापेक्षमात्मनेपद किं वा सस्कारकापेक्षम्
परस्मैपदमिति सप्रश्न । अनेकार्थत्वाद्वातूना युगपदर्थद्वयाभिधानेऽप्येकत्र
प्रयोगे विरुद्धलादेशद्वयानुपपत्त्या स एव सप्रश्न इति हेलाराज ॥ न च
क्रियागतविशेषमविवक्षित कृत्वा क्रियामात्रे साध्यसाधनभावमात्रविव-
क्षायामत्र परस्मैपद यक्तमिति वाच्यम् । तथा क्रियया स्वामिनो भोजनस्य
लाभेन दासस्य अममात्रलाभेन पूर्वपक्षस्यैव सिद्धे । किं चैव रीत्या यजति
यजमान इत्यस्याप्यापत्ति । न चेष्टापत्ति । तदा कर्तृगामिनोऽकर्तृगामिनश्च
फलस्याभावेन “स्वरितञित उभयवन्त” इति भाष्यस्यासङ्गते । अत्र स्वामि-
पदार्थसामर्थ्यात् तदूत सविधानमवगत दास पदार्थसामर्थ्याच्च तत् क्रियाया
परार्थत्वमवगतमिति नात्राख्यातस्य परस्मैपदमिति केचित् । एवमपि
पूर्वपक्षस्यैव सिद्धिरित्यन्ये ॥ समाधत्ते

न हीति । (कै)

यद्यपि दानादिनापि स्वर्गो भवति तथापि स्वर्गविशेषस्य क्रियाविशेषनियतत्वादनन्यत्वं भवति भावः ॥

तदुद्देशेन । (कै)

विशेषोद्देशेन । एव च क्रियाफलशब्देन तदेव याच्यमिति भावः ॥
कारिकायां यत्सिद्ध्यर्थं पचादय एवारभ्यन्त इत्यन्वयः । एवकारा-
ध्याहारश्च बोध्यः ॥

“सविधातुश्च सान्निध्यात् दासे धर्मोऽनुषज्यते ।

कृत्रिणा चापि सम्बन्धात् कृत्रिशब्दाभिधेयता” ॥

उत्तरार्धस्य यथेत्यादि । दासधर्मस्य तु न स्वामिन्यारोपः । उत्तमे निष्कृष्टधर्मारोपाप्रतीतेरित्यत्र विस्तरेण । “अग्नीन् आदधीत” इत्यत्र यद्य-
प्याधानफलमाहवणीयत्वादभिनिष्ठं तथापि यज्ञहोमादिमुखलाभरूपं कर्तृ-
गतमप्यस्ति तदादायात्मनेपदम् । आहवनीयत्वादेराधानसंस्कारातिरिक्तत्वे
मानाभावेन तस्य च धात्वर्थतया तदतिरिक्तस्यैव मदुक्तस्य तत्फलत्वौचित्यात् ।
स्पष्टं चेद “एक पूर्वपरयो” (६।४।८४) इति सूत्रे भाष्ये । एतेन
कर्त्रभिप्रेतत्वं फले कर्त्रर्थत्वमेव न तु कर्तृसमवेतत्वमिति पार्थसारथ्यसं-
पातम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ५६६
(अ १। पा ३। आ २) (शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम् । १। ३। ७८।)

शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम् ।

१। ३। ७८ ॥

भाष्ये

अर्थे (भा)

कर्मकर्त्तृरूपे ॥

प्रतिषेध इति । (भा)

परस्मैपदस्येति शेष ॥ कार्य्यातिदेशे कर्मवच्छास्त्रस्य परत्वेनात्म-
नेपद सिध्यत्येव इत्यत आह

शास्त्रेति । (कै)

वस्तुतः कार्य्यातिदेशेऽप्युपदेशदेश एव देशस्तस्य शास्त्रातिदेशा-
नतिरेकश्च इति न दोष इति बोध्यम् ॥ नन्वेवमपि विशेषविहि-
तेनातिदेशिकेनोपदेशस्य बाध स्यादत आह

स्वाश्रयमिति । (कै)

अचारितार्थमेव हि बाधकत्वे बीजम् अतिदेशस्य यगादि-
सम्पादनेन चरितार्थ इति भावः ॥ भाष्ये

शेष इति । (भा)

एव च भावकर्मणोरिति नियमे उपयुक्तत्वान्नाय शेष इति

भाव ॥ ननु प्रकृतिनियमेऽनुदात्तङिदादिभ्यो व्यावृत्त परस्मैपद
शेषेभ्य एवेति किं तेनेत्यत आह

प्रत्ययनियम इति ॥ (कै)

शेष दर्शयति

गन्धनादिष्विति । (कै)

एव गन्धनादौ प्राप्तमात्मनेपद यथा वाधते तथाऽसति कर्त्तृ-
ग्रहणे कर्मकर्त्तर्यपि तद्वाधेतेति भाव ॥

सति त्विति । (कै)

इह करण तु स्पष्टार्थमिति भाव ॥

अनुपराभ्यां कृजः । १ । ३ । ७६ ॥

भाष्ये

प्रतिषिध्यते तच्च परस्मैपदमिति । (भा)

स्वरितञित आत्मनेपदमिति प्राप्तस्य पुनर्विधानेनार्थादन्यत्र
इत्यवगतेरितिभाव ॥ अत एव प्रतिषिध्यते इत्युक्ताऽप्ये

कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवतीति (भा)

उक्ति शगच्छते ॥ ननु तिवादिभूत्रेण सामान्यत प्राप्तानां “स्वरि-

(अ १। पा ३। आ २)

(अनुपराध्या कृञ् । १ । ३ । ७६ ।)

तज्जित” (१ । ३ । ७२) इति नियमे तदपवादतया अनेन परस्मैपदविधाने क्तात्मनेपदमापद्यते कर्त्तृभिप्रायादौ अनेन परस्मै-पदविधानात् ॥ अन्यत्र “शेषाद्” इति नियमेन व्यावर्त्तितत्वादत आह

अयमभिप्राय इति । (कै)

तदपवादत्वापेक्षया कर्त्तृगामिक्रियाफलादौ एव “तिप्तस् स्मि” (३ । ४ । ७८) इत्यस्य प्रतिप्रसवविधौ लाघवादिति भाव ॥

प्रतिप्रसूयत इति । (कै)

क्रमेण नियम इति पक्षे इय शङ्का इत्यर्थ ॥

मौलेन । (कै)

सर्वेषा मूले स्थितेन “तिप्तस् स्मि” (३ । ४ । ८८) इत्यनेन । “वा क्यष” (१ । ३ । ६०) इत्यतो “द्युञ्ज” (१ । ३ । ६१) इत्यत्र वाग्रहणानुवृत्ति ॥ नन्वनेन निषेधेन नियमापाकरणेऽपि पुनर्मूलविधे प्रवृत्त्याशङ्का तदवस्थैवेत्यत आह

साक्षादिति । (कै)

तन्निषेधे हि शेषत्वात् शेषादिनियमान्नानियमप्रसङ्ग इति भाव ॥

विधीयत इति । (कै)

न क्रमेण नियम किन्तु सर्वप्रकरण युगपदेव नियामकमिति

(बुधयुधनशजनेङ् प्रुद्रुसुभ्यो णे । १ । ३ । ८६ ।) (अ १ । पा ३ । व्या २)

भाव ॥ अनेन नियमाना विधिमुखेन प्रवृत्ति सामान्यशास्त्र-
सकोचकताचेति ध्वनितम् ॥ भाष्येऽपि

आत्मनेपदेन परस्मैपदं वाध्यते (भा)

इत्युक्त्या विधिमुखप्रवृत्ति सूचिता । निषेधमुखेन प्रवृत्तौ
हि तन्निषेधस्य शाब्दत्वाद्वाध्यते इत्युक्तिरसंगतैव स्यात् ॥

बुधयुधनशजनेङ् प्रुद्रुसुभ्यो णे ।

१ । ३ । ८६ ॥

उत्तरसूत्रेण सिद्धिमाशङ्क्यपरिहरति भाष्ये

बुधादिष्विति ॥ (भा)

नन्वकर्मकाणा ग्रहण सकर्मकार्थमिति विरुद्धमत आह

अकर्मका अपीति । (कै)

प्रकारत्रयेण तेषा सकर्मकत्वमितिभाव ॥ नन्वकर्मकाणा सक-
र्मकतादग्रायामिव अप्राप्तत्वाविशेषात् अचित्तवत् कर्तृकतायामपि
विध्यर्थत्वसम्भवाद् वाकारोऽनुपपन्न इत्यत आह

चार्थे इति ॥ (कै)

(अ १। पा ३। आ २) (अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् । १। ३। ८८।)

अचित्तवत् कर्तृकार्यमिति । (कै)

अचित्तवत्कर्तृकार्यमित्यर्थ ॥

अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् ।

१। ३। ८८ ॥

ननु यतो णेरात्मनेपदं ततः प्रागवस्थाऽणिपदग्राह्येति न दोषो-
ऽत आह

णिमात्रेति । (कै)

प्रत्यासत्तिमजानानस्याशङ्का इत्यर्थः ॥

१ अणावकर्मकादिति चुरादिणिचो ण्यन्तात् परस्मैपदवचनम् । वा ।
अणावकर्मकादिति चुरादिणिचो ण्यन्तात् परस्मैपदं वक्तव्यम् । इहामि
यथा स्यात् । चेतयमानं प्रयोजयति चेतयतीति ॥ यदि तद्धन्त्रापीड्यतेऽणि-
ग्रहणमिदानीं किमर्थं स्यात् । अकर्मकग्रहणं ण्यन्तविशेषणं यथा विज्ञायेत ।
अथाक्रियमाणे कस्याकर्मकग्रहणं स्यात् । गेरिति वर्तते (१। ३। ८६)
ण्यन्तविशेषणम् । तत्र को दोषः । इहैव स्यात् चेतयमानं प्रयोजयति
चेतयतीति । इह न स्यात् । आसयति । आशयतीति ॥ सिद्धं तु व्यत-
स्मिन्नाविति वचनात् । वा । सिद्धमेतत् । अतस्मिन्सौ योऽकर्मकस्तत्रेति

चुरादिणिचो ग्यन्तादिति । (भा)

सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्ये चानन्वयोऽत आह

द्वितीयेति ॥ (कै)

आरोह्यमाणमिति । (कै)

निवृत्तप्रेषणचतुर्थकचेय ततो हेतुमण्डिच् ॥

प्रयोजनान्तरमपीति । (कै)

वस्तुतस्तादृशप्रयोगानभिधानमिति भाष्याग्रय इत्यन्ये ॥

तस्यैवेति । (कै)

यद्यपि

यस्मासेः प्राग् (भा)

इति वक्ष्यमाणरीत्या हेतुमण्डिरिति लभ्य तथाप्यय भाव ।
तथा सति “आष्टषाद्वा” इति विकल्पितणिच्यण्यन्तसम्भवेन ततश्चुरा-
दिण्यन्तादपि परस्मैपदं यथा स्यादिति उत्तरभाष्यस्य त्वय भाव ।
क्वचित्तथाऽण्यन्तसम्भवेऽपि चुरादिणिच्त्वावच्छेदेन न सम्भवति ।
हेतुमण्डिच्त्वावच्छेदेन तु सम्भवत्यण्यन्ततेति स एव गृह्यते इति ॥

वक्तव्यम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्त-
मथावकर्मकादिति चुरादिणिचो ग्यन्तात् परस्मैपदमिति । नैष दोष ।
अथाविति कस्येदं शेषग्रहणम् । यस्मासे प्राक् कर्म कर्त्ता वा विद्यते न
चैतस्मास् प्राक् कर्म कर्त्ता वा विद्यते ॥

(अ. १। पा ३। आ २) (न पादम्याङ् यमाङ् यसपरिमुह-रुचिन्तितिवदवस ।

१।३।८६।)

(लुटि च क्लृप । १।३।६३।)

न पादम्याङ् यमाङ् यसपरिमुह-
रुचिन्तितिवदवसः ।

१।३।८६ ॥

छन्दसीति । (कै)

“सुपां सुलुको” (७।१।३१) ऽप्युपलक्षणमिदम् ॥

लुटि च क्लृपः । १।३।६३ ॥

भाष्ये

अनुवृण्यते इति । (भा)

“वृञ्च स्यसो” (१।१।६२) इत्यनेन तु न सिद्धिः । तत्र
चतुर्णामेव ग्रहणादितिभावः ॥

१ किमर्थश्चकार । स्यसनोरित्येतदनुवृण्यते (१।३।६२) । यदि
तर्हि नान्तरेण चकारमनुवृत्तिर्भवति “वृञ्चो लुडि” (१।३।६१)
इत्यत्रापि चकार कर्त्तव्य विभाषा इत्यनुकर्षणार्थं (१।३।६०) ।
अथेदानौमन्तरेणापि चकारमनुवृत्तिर्भवतीत्यापि गार्थश्चकारेण । एवं
सर्वे चकारा प्रत्याख्यायन्ते ॥

भाष्यकार इति । (कै)

न च चकारेण स्यष्टा प्रतिपत्ति । स्वरितत्वं तु व्याख्यानमा-
पेक्षमिति वाच्यम् । कृतेऽपि चे समुच्चैतव्यविशेषप्रतिपत्तये तद-
पेक्षायास्तुल्यत्वादितिभाव ॥

सर्वे चकारा इति । (भा)

अनुवृत्तिफलका इत्यर्थ । तेन “आटश्च” (६।१।६०) इति
चक्षु पुनर्विधानार्थत्वपरभाष्येणाविरोध ॥

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते
महाभाष्यप्रदीपोद्घोते प्रथमस्याध्यायस्य
तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम्
पादश्च समाप्तः ॥

THE UNIVERSITY LIBRARY.
RECEIVED ON

27 JAN 1925

ALLAHABAD

महाभाष्यप्रदीपकोशः ।

पाणिनिकाव्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ॥

कृतेऽयं पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषां न्यायवीजानां महाभाष्ये निबन्धने ॥
अलब्धगाधे गाम्भीर्यादुत्तान इव सौष्ठवात् ॥

आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ॥

नन्वविरुद्धानां संज्ञानां विषये विरोधमूलकविप्रतिषेधशास्त्रा-
ऽप्रवृत्तेरस्य वैयर्थ्यमनुपपन्नमत आह

आकडारादिति । (कै)

अविरोधमजानतं शङ्केति भावः ॥ निरवकाशस्थले तु अवि-
रोधं जानतोऽपि शङ्केत्याह

विशेषेति । (कै)

नतु विरोधादपीत्येवकारार्थः ॥

आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । अन्यत्र संज्ञासमावेशान्नियमार्थं वचनम् । वा ।
अन्यत्र संज्ञासमावेशो भवति । ज्ञान्यत्र । लोके व्याकरणे च । लोके
तावत् । इन्द्रः शक्रः पुरुहन्तः पुरुन्दरः । कन्दुः कोष्ठः कुशूल इति । एकस्य

न च संज्ञानामिति । (कै)

इन्द्र शक्र कृत् कृत्य इति च सज्ञाना लोकशास्त्रथोर्युग-
पत्प्रवृत्तिदर्शनादिति भाव ॥

न चेति । (कै)

अनवकाशत्वप्रयुक्त इत्यर्थ ॥ एकफलकत्वे महानवस्थानलक्षण-
विरोधे वा अनवकाश बाधक न वैतदुभयमप्यचेत्याह

भिन्नफलत्वादिति । (कै)

वस्तुतः समावेशदर्शनादेवाविरोधो विशेषत्वेऽप्यबाधकत्वमिति
भाष्याशयः । कैयटोक्तमेकफलत्व विरोधश्च व्यभिचरितौ । अतः
एवाचिरादेशेन तुटो बाधमाशङ्क्य “न तिसृ” (६।४।४) इति
ज्ञापकेन समाहित सप्तमे (७।२।१००) भाष्ये । तादृशस्थले एक-
फलत्वाभाव स्पष्ट एव । तत्रेण दध्नो बाधनमविरोधे आस्तादरूप-
फलभेदे च दृष्टमित्यलम् । कृते तु सूत्रे अन्यत्र बलवत्त्वेन दृष्टतया
व्यवस्थाकाङ्क्षया परत्वानवकाशत्वाभ्यां सा इत्याहुः ॥

यद्यपीति । (कै)

एव च दृष्टान्तो विषम इति भावः ॥

प्रत्यस्य बह्व्यं सज्ञा भवन्ति । व्याकरणेऽपि कर्त्तव्यम् हर्त्तव्यमित्यत्र
प्रत्ययकृत् कृत्यसज्ञाना समावेशो भवति । पाञ्चाल वैदेह वैदर्भ इत्यत्र
प्रत्ययतद्धिततद्भाजसज्ञाना समावेशो भवति । अन्यत्र सज्ञासमावेशादेत-
स्मात्कारणाद् आ कडारादपि सज्ञाना समावेशः प्राप्नोति । इष्यते चैकैव
सज्ञा स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति नियमार्थं वचनम् । एव-

उदाहरणेति । (कै)

फलभेदेऽपि यदि समावेश किमु वक्तव्य तद्भेद इति दृष्टान्त-
तेति भावः ॥ ननु इन्द्रादीनामैश्वर्यशक्तिमत्त्वबहुधाङ्गानपूर्दारणानि
प्रवृत्तिनिमित्तानीति । कथमेते सञ्ज्ञाशब्दा शब्दप्रवृत्तिनिमित्तको
हि स इति चेन्न । सत्यपि योगे रूढिमात्रेण सञ्ज्ञाशब्दत्वमिति
भगवतोऽभिप्रायात् ॥

कर्मणि विधानमिति । (कै)

एव च फलभेदादविरोधाच्च न बाध इति कैयटाशयः । ननु-
भयथा पाठनिर्णये कथं सदेहोऽत आह ।

गुणदोषेति । (कै)

किं सम्भवमात्रेण १ द्विधापाठोऽर्थास्वरसादिति विवेक्तुं तद्विचार
कार्य इति भावः ॥

यत्नः । (कै)

ज्ञापकाश्रयणचकारादिरूपः ॥ यद्यपि पर कार्यमिति १ पाठेऽपि
सूत्राणामन्यथा पाठः कार्यस्तथापि तत्र न वर्णगौरव नापि प्रति-
पत्तिगौरवमिति न स दोष इति भावः ॥

१ द्विधापाठोऽर्थास्वरसाद् । क ॥

२ “पाठे” इत्यारभ्य “स दोषः” इत्यन्तं नास्ति । इ ॥

मर्थमिदमुच्यते ॥ अस्तिप्रयोजनमेतत् । किं तद्दीनि । कथं त्वेतत् सूत्र
पठितव्यम् । किमा कडारादेका सच्चेति । आहोस्वित् प्राक् कडारात् पर
कार्यमिति । कुत पुनरयं सन्देहः । उभयथाह्याचार्येण शिष्या सूत्र

(आ कडारादेका सज्ञा । १ । ४ । १ ।)

(अ १। पा ४। आ १)

कार्यशब्देनेति । (कै)

सज्ञा इत्येव तु नोक्तम् उत्तरत्रान्वयात् । यद्यप्यन्यान्यपि कार्याण्यत्र सन्ति वचनपुरुषनियमपूर्वनिपातादय तथापि तेषा केनापि बाधप्रसक्त्यभावाद्वाधितप्रवृत्ते चैतत् सूत्रसत्त्वात्तस्माभ इति भावः ॥

पूर्वया । (कै)

अनवकाशया ॥

न नियमार्थमिति । (कै)

आद्ये पाठे तु एकैव सज्ञा न द्वितीयेति नियमे विध्यर्थत्वा-
सम्भवात् ॥ अत्रच विध्यर्थत्वसम्भवेन नियमो न युक्त इति भावः ॥
ननु पर्यायेण प्रवृत्त्या पूर्वस्यापि चारितार्थसम्भवेन सज्ञाना
विरोधाभावेन च उभयोः प्रसक्तौ अत्रापि पाठे नियम एव स्यादत
आह

एतदेव चेति । (कै)

नियमेऽनुवाददोषापत्त्या वर बाधकत्वकल्पनाद्वारा विधिल-
मिति भावः ॥

प्रतिपादिता । केचिदा कडारादेका सज्ञेति । केचित् प्राक् कडारात् परं
कार्यमिति । कश्चात्र विशेषः । तत्रैकसज्ञाधिकारे तद्वचनम् । वा ।
तत्रैकसज्ञाधिकारे तद्वक्तव्यम् । किम् । एका सज्ञाभवतीति ॥ ननु च
यस्यापि परं कार्यं तेनापि परग्रहणं कर्तव्यम् । परार्थं मम भविष्यति ।
विप्रतिषेधे चेति (१ । ४ । २) । ममापि तर्ह्येकग्रहणं परार्थं भविष्यति ।
सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ (१ । २ । ६४) इति । सज्ञाधिकारश्चायम् ।

(अ १। पा ४। आ १) (आ कडारादेका सञ्चा । १। ४। १।)

विप्रतिषेधे (कै)

इत्यस्य दृष्टवाधयेति शेष ॥ भाष्ये

परार्थमिति । (भा)

अनत्र(अपि। का) अकरणार्थमित्यर्थ । परार्थं यत्त्वया कृतं तदेव ममात्रं कृतं भविष्यतीत्यर्थ ॥ ननु विग्रेष्यवाचिपदासन्निधाने नपुसकमेव प्रयोक्तुमुचितं सञ्ज्ञापर्यायनामादिशब्दानामपि विग्रेष्यत्वसम्भवाच्चात आह

संज्ञेति । (कै)

प्रचुरप्रसिद्धे (सिद्धे । इ) सञ्ज्ञाशब्द एव प्रकरणादुपतिष्ठते इत्यर्थ ॥ ननु “सरूपाणाम्” (१। २। ६४) इत्यस्यातिक्रान्तत्वात् कथं तदर्थतास्येत्यत आह

अस्माच्चेति । (कै)

एकसञ्ज्ञाधिकारोत्तरमित्यर्थ ॥

स्तिङ्गविपरिणामेनेति । (कै)

भावसाधने शेषशब्दे विभक्तिविपरिणामेनेत्यपि बोध्यम् । बह्व्ययोगव्यवधानात् यत्त्वया परार्थं कृतं तदेव ममात्रं बुद्धिस्थं भवि-

तत्र किमन्यच्छक्यं विज्ञातुमन्यदतः सञ्ज्ञाया । तत्रैतावदाद्यम् । आ कडारादेका । किम् । एकासञ्ज्ञा भवतीति ॥ अङ्गसञ्ज्ञया भपदसञ्ज्ञयोरसमावेशः । वा । अङ्गसञ्ज्ञया भपदसञ्ज्ञयो (१। ४। १३१४१८) समावेशो न प्राप्नोति । सापिष्क । बार्हिष्क । याजुष्क । धातुष्क । (४। ४। ५१ ॥ (५। १। ६३) ७। ३। ५१ ॥ ८। ३। ३६ ॥ ७। २। ११८)

५८२ महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।
(आ कडारादेका सञ्ज्ञा । १ । ४ । १ ।) (अ १ । पा ४ । आ १)

यति इत्यर्थकतया तत्रत्यमचानुवर्तते इत्येव भाष्येण (भाष्य न । का)
व्याख्यातम् ॥ नन्वेवमपि सञ्ज्ञेत्यधिककार्यमेवेत्यत आह

सञ्ज्ञाधिकारश्चेति ॥ (भा)

किम् (भा)

इतिप्रश्न । “एका सञ्ज्ञा” इत्याद्युत्तरम् । प्रश्ने सामान्ये नपु-
सकम् । सर्पिं शब्दादार्हीयष्टक् तदस्य पण्यमिति (वा । इ)
इत्यन्तत्वात् क । तत्राङ्गसञ्ज्ञाभावे किं स्यादत आह

असत्यामिति ॥ (कै)

अनङ्गस्यापीति । (कै)

यद्यपीष्टानुरोधात् समावेशोऽपि ज्ञापयितुं शक्यस्तथापि लक्ष-
णैकशरणानामिष्टानिष्टे दुर्ज्ञेये इति भावः ॥

देवदत्तो गार्ग्य इति । (कै)

वाक्यसंस्कारपक्षे इदम् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया वृद्धिवारण
शक्यमिति चिन्त्यम् । कुमुदान् इति उक्तम् । सिद्धान्तस्थित एव
ज्ञापकात् समावेश इति “पर कार्यत्वम्” इत्यत्र सुबन्तसमुदायात्
कथं तद्विस्तृतदुत्पत्तावपि कथं पूर्वपदे विभक्तिश्रवणमत आह

वाक्यव्य । माण्डव्य इति (४ । १ । १०६ । (१०५) ६ । ४ । १४६ ॥ ७ । २ ।
११७) । अथवाकाशे भगवदसञ्ज्ञे अङ्गसञ्ज्ञा वाधेयातम् । परवचने हि निय-
माङ्गुषपक्षेभयसञ्ज्ञाभावः ॥ यस्य पुनः पर कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्त-
स्योभयो सञ्ज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वं तस्य भगवदसञ्ज्ञे पराङ्गसञ्ज्ञा ।
कथम् । एव स वक्ष्यति । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिसुपतिष्ठन्त पदम् ।

परं कार्य्येति । (कै)

शब्दस्य भावस्यार्थ । सचैकदेशद्वारा एतत् सूत्रार्थरूप । अनु-
वादेऽर्थविशेषणकशब्दस्वरूपप्रतीतेरितिभाव ॥

ततः इति । (कै)

अनुवर्त्तमानस्यापि विषयकोटौ निवेशादितिभाव ॥

अङ्गं सदिति । (कै)

खादिषु यदङ्ग तत्पदमिति व्याख्यानेनानुवादसामर्थ्यादङ्ग-
पदत्वयो समावेश इति भाव ॥ नन्वनुवृत्तिसामर्थ्यात् समावेशोऽत
आह

एका संज्ञेति ॥ (कै)

तदुक्त भाष्ये

एका संज्ञेति वचनाद् (भा)

इत्यादि ॥

वाधे इति । (कै)

उत्सर्गापवादव्याघेनेति भाव ॥

न क्वे (१। ४। १५) । सिति च (१। ४। १६) । खादिष्वसर्वनामस्थाने
(८। ३। ६४) । यच्च भम् (१। ४। १८) । तस्यान्ते प्रत्यये अङ्गमिति ।
तत्रारम्भसामर्थ्याच् भपदसञ्ज्ञे पर कार्य्यत्वाच्चाङ्गसञ्ज्ञा भविष्यति ॥ ननु च
यस्याप्येकसञ्ज्ञाधिकारस्तस्याप्यङ्गसञ्ज्ञापूर्विके भपदसञ्ज्ञे । कथम् । अनुवृत्ति
क्रियते । पर्याय प्रसज्यते । एकासञ्ज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन सम्भव ॥
कर्मधारयत्वे तत्पुरुषग्रहणम् । वा । कर्मधारयत्वे तत्पुरुषग्रहण कर्त्तव्यम् ।

इह त्विति । (कै)

इहापि तथैव स्यादितिभाव ॥

कथमिति चेदिति । (कै)

पदमित्यनुवृत्तावपि उभयोर्विधेयतया कथं भसञ्ज्ञा पदकार्य-
मिति प्रश्न ॥

उच्यते इति । (कै)

नानेन पदसञ्ज्ञा विधीयते किन्त्वनुच्यते इतिभाव ॥

पदसंज्ञा प्रवर्त्तते इति । (कै)

तद्वुद्धिं प्रवर्त्तते इत्यर्थः । अनुवादसामर्थ्यादितिभाव ॥ इह तु
“एका सञ्ज्ञेति” नियमवाधनाय विधेयतेति विशेष इति बोध्यम् ।
वस्तुतस्तद्भाष्यमन्यार्थकं न तु एवमर्थकमिति तत्रैव निरूपितम् ॥
नन्वनया रीत्या परकार्यम् इति पाठेऽपि ज्ञापितसञ्ज्ञावाधस्या-
सञ्ज्ञावाधाय पर्याय एव स्यात् न तु समावेश इति चेन्न । अनुमि-
ताप्राप्त्यपवादभूतत्वादस्याः प्राप्तेर्ज्ञापितो वाधस्तदितरपर्यवसायीति
समावेशसिद्धिरित्याशयात् ॥ ननु बह्व्रीहे सञ्ज्ञानिवृत्तये तच्च
तत्पुरुषग्रहणमावश्यकमत आह

तत्पुरुष समानाधिकरणं कर्मधारय (१ । २ । ४२) इति । एकसञ्ज्ञाधि-
कार इति चोदितम् । अक्रियमाणे ह्यनवकाशा कर्मधारयसञ्ज्ञा तत्पुरुषसञ्ज्ञा
वाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः सञ्ज्ञयोर्भावः सिद्धः ।
कथम् । पूर्वा तस्य कर्मधारयसञ्ज्ञा परा तत्पुरुषसञ्ज्ञा । कथम् । एव स
वक्ष्यति । पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवला समानाधिकरणेन कर्मधारय

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ५८५
(अ १। पा ४। आ १) (आ कडारादेका सज्ञा। १। ४। १।)

एका सज्ञेति ॥ (कै)

अन्यत्र वेति । (कै)

यथान्यासमित्यर्थ ॥

मया त्विति । (कै)

पर कार्यत्ववादिनेत्यर्थ ॥ ननु समानाधिकरणग्रहणमपि
कर्त्तव्यमिति १ किं तत्पुरुषपदकर्त्तव्यतैव विशेष्योच्यतेऽत आह भाष्ये

एकसज्ञाधिकार इति ॥ (भा)

चोदितमिति । (भा)

यद्यन्यत्र सा सज्ञा तदोभय कार्य्यम एकसज्ञाधिकारे तत्पुरुष-
प्रकरणे १ “नवकेवला समानाधिकरणेने”त्युत्तर करणे तु अधि-
कारादेव समानाधिकरण इति लभ्यते इति तत्कर्त्तव्यतैव
१ चोदितेति भाव ॥

अनवकाशेति । (भा)

यथाचानवकाशत्वावज्जब्रौहिसज्ञा बाधते तथा तत्पुरुषसज्ञा-
मपि बाधेतेत्यर्थ ॥

१ किं तत्पुरुषपदकर्त्तव्यमिति । क ॥ २ अ २ । पा १ । सू ४६ ॥

३ नोदिता । का । इ ॥

इति (इ । १ । ४६) । एव सर्व कर्मधारयप्रकरणमनुक्रम्य तस्यान्ते अत्रादि-
स्तत्पुरुष इति । (२ । १ । २४) । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च कर्मधारयसज्ञापर
कार्य्यत्वाच्च तत्पुरुषसज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्याप्येकसज्ञाधिकारस्त-
स्यापि तत्पुरुषसज्ञापूर्विका कर्मधारयसज्ञा । कथम । अनुवृत्ति क्रियते ।
पर्याय प्रसज्यते । एका सज्ञेतिवचनान्नास्ति यौगपद्येन संभव ॥ तत्पुरुषत्वे

यद्येवमिति । (कै)

कर्मधारयप्रकरणान्ते ^१“द्वितीयाश्रित” इत्यादिपठनीय श्रिता-
दिमपेक्ष्य च तत्पुरुषसज्ञा कर्त्तव्येति भाष्यार्थं मत्वा शङ्केय यदि तु
“द्वितीयाश्रित” इत्यादि कृत्वा कर्मधारयप्रकरणमनुक्रम्य ^२“उप-
पदमतिङिति” प्रकरणान्ते श्रितादिभिस्तत्पुरुष इत्युच्यते तदा
नेय शङ्केति ध्येयम् ॥ परन्त्वत्र पक्षे श्रितादिभिरित्यस्याधिकरणाद्
गौरव भवतीत्युपाध्यायोक्तमेव सम्यक् ॥ नन्वेवमपि समानाधि-
करणस्य तत्पुरुषत्व न स्यात् तत्पुरुष इत्यस्योत्तरत्रैव सम्बन्धादत
आह

तत्पुरुष इत्यत्र चेति । (कै)

तथा च ^३कर्मधारयसज्ञया तत्पुरुषत्वस्य पर्याये सिद्धे पर
कार्यमिति समावेशार्थमिति भावः । अत्र पक्षे बज्जघ्रीहिसज्ञा-
विषयेऽस्याप्रसक्तिरेवेति बोध्यम् ॥ ननु द्वितीयाध्यायस्य तत्पुरुष-
सज्ञाया प्रथमे कथमनुवृत्तिरत आह

१ अ २ । पा १ । सू २४ ॥

२ अ १ । पा २ । सू १६ ॥

३ “कर्मधारयत्वस्य पर्याये सिद्धे” । इ ॥ “परम” इत्यारभ्य “बोध्यम्”
इत्यन्त नास्ति । का ॥

द्विगु च ग्रहणम् । वा । तत्पुरुषत्वे द्विगु च ग्रहणं कर्त्तव्यम् । तत्पुरुष
(२ ॥ १ । २२) द्विगुश्च (२ । १ । २३) इति चकार कर्त्तव्य । अक्रियमाणे
हि चकारेऽनवकाशा द्विगुसज्ञा तत्पुरुषसज्ञा बाधेत । परवचने हि
नियमानुपपत्तेरुभयसज्ञाभावः । यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्ते-
रस्योभयो सज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वा तस्य द्विगुसज्ञा परा

व्यधिकरणानामिति ॥ (कै)

द्वितीय एव पूर्वकालैकसर्वजरत् पुराणनवकेवला समानाधि-
करणेन कर्मधारय इत्येव कर्मधारय सञ्ज्ञा करिष्यत इति भाव ॥

पुंवद्भावेति । (कै)

“स्त्रिया पुवद्” इति तु “न कोपधाया” इति निषिद्ध-
मिति भाव ॥ यथा न्यासे तत्पुरुषानुवादेन कर्मधारयसञ्ज्ञाया
आकङाराद् बहि कृतत्वेन समावेशमिद्धिरिति तत्त्वम् ॥ ननु
“द्विगुश्च” इति सूत्रपाठाद् “द्विगुश्च” इति अनुपपन्नमत आह

द्विगोरिति ।

व्याप्तिन्यायात् कङारा कर्मधारये इत्ययमेवावधिरिति
तात्पर्यम् । आदन्दादिति तु नोक्तम् । “द्वन्द्वश्च प्राणी”त्यस्याव-
धित्वापत्तौ सम्बुद्ध्यामन्वितसञ्ज्ञयो समावेशानापत्ते ॥

परस्तादिति । (कै)

सर्व द्विगुप्रकरणमनुक्रम्य (भा)

१ “समावेश” इत्यारभ्य “इति तत्त्वम्” इत्यन्त नास्ति । क ॥

तत्पुरुषसञ्ज्ञा । कथम् । एव स वक्ष्यति । तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे
च (२। १। ५१) सख्यापूर्वो द्विगु (२। १। ५२) इति । एव सर्व
द्विगुप्रकरणमनुक्रम्य तस्यान्ते श्रितादिस्तत्पुरुष इति (२। १। २४) ।
तत्रारम्भसामर्थ्याच्च द्विगुसञ्ज्ञा पर कार्यत्वाच्च तत्पुरुषसञ्ज्ञा भविष्यति ॥
ननु च यस्याप्येकसञ्ज्ञाधिकारस्तस्यापि तत्पुरुषसञ्ज्ञापूर्विका द्विगुसञ्ज्ञा ।
कथम् । अनुवृत्ति क्रियते । पर्याय प्रसज्येत । एकासञ्ज्ञेति वचनाद्नास्ति

इत्यादिग्रन्थञ्च । अन्ये तु चकारघटित द्विगुश्चेति सूत्रकर्त्तव्य-
मिति भाष्यार्थमाहुः । कृतमेवेति न दोष इति तत्त्वम् ॥ ननु
गत्युपसर्गसञ्ज्ञयो समानविषयत्वात् कथमुपसर्गत्वस्यैव निरवकाश-
त्वमत आह

उर्यादीति । (कै)

गतित्वेनैकीकृत्य सावकाशत्वाभिमान । गतिस्वरौ “गतिरन-
न्तर” इति पूर्वपदप्रकृतिस्वर । “उपसर्गादसमास” इति एत्वम् ।
“उपसर्गात् सुनोती”ति षत्वम् । “दिव कर्म च” इत्यत्र सञ्ज्ञयो
समावेशेन तद्धात्वर्थसाधकतमे शक्तिद्वयसमावेशो बोध्यते ॥

समावेशस्येति । (कै)

करणत्वाद्वाणा तृतीया^१ । अकर्मकत्वाभावात्^२ परस्मैपदाभाव ।
प्रयोज्येऽकर्मकत्वप्रयुक्तकर्मत्वनिवृत्तिद्वारा यज्जदत्ते तृतीया च इति
भाव । तृतीयैव चात्र शास्त्रवत्त्वाच्च क्तिद्वयबोधिकेति बोध्यम् ॥ ननु
कर्मत्वविधानसामर्थ्याद्वितीया इत्यत आह

१ कर्मत्वाच्चाकर्मकत्वाभावात् । क ॥

२ ‘अणावकर्मकाद्’ । १ । ३ । ८८ ॥

यौगपद्येन सम्भव ॥ गतिदिव कर्महेतुमत्सु च ग्रहणम् । वा । गतिदिव
कर्महेतुमत्सु च ग्रहण कर्त्तव्यम् उपसर्गा क्रियायोगे (२ । ४ । ५६) गतिश्च
(१ । ४ । ६०) इति चकार कर्त्तव्य । अक्रियामाणो हि चकारेऽनवकाशो-
पसर्गसञ्ज्ञा गतिसञ्ज्ञा वाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसञ्ज्ञाभाव-
सिद्ध । कथम् । पूर्वा तस्योपसर्गसञ्ज्ञा परा गतिसञ्ज्ञा । तच्चारम्भसाम-

कर्मसंज्ञा चेति । (कै)

इदमुपलक्षण कर्मणि लकारादेरपि ॥

तृतीयात्विति । (कै)

१“कर्तृकरणयोरि”त्यत्रास्योपस्थितिस्तु अकृद्योगे चरितार्थेति भावः ॥ न च स्तोक पाक इत्यादावपि षष्ठीस्यादिति वाच्यम् । कर्तृसाहचर्याद् अधात्वर्थकर्मण एव ग्रहणेनादोषात् । न चैव मनसा देव इत्यादिप्रयोग कथं हेतुतृतीयान्तेन पचाद्यजन्तो देव-शब्दस्य समासे सिद्धत्वात् । केचित् साधकतमगतकर्मत्वशक्तिबोधे-ऽजान् दीव्यतीति प्रयोगे दृढतरं मानं चिन्त्यम् । कार्यकालपक्षे-ऽपि परत्वात् तृतीया बाधे न्याय्ये उपस्थितेरेव न्याय्यत्वात् । किञ्च तत्र फलाश्रयत्वविवक्षया कर्तरि इति कर्मत्व न च तदा करणत्व-

१ अ २ । पा ३ । सू १८ ॥

२ “इत्यादावपि” इत्यारभ्य “तत्र फलाश्रयत्वविवक्षया” इत्यन्तं नास्ति इङ्गलङ्घीयविवरणपुस्तके ॥

थ्याच्चोपसर्गसञ्ज्ञा परं कार्यत्वाच्च गतिसञ्ज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्याप्ये-कसञ्ज्ञाधिकारस्तस्याप्युपसर्गसञ्ज्ञापूर्विका गतिसञ्ज्ञा । कथम् । अनुवृत्तिं क्रियते । पर्यायं प्रसज्येत । एकासञ्ज्ञेति वचनान्नास्तियौगपद्येन सम्भवः ॥ गतिसञ्ज्ञाप्यनवकाशा सा वचनाद् भविष्यति । सावकाशा गतिसञ्ज्ञा । कोऽवकाशः । ऊर्थादीन्यवकाशः (१ । ४ । ६१) । प्रादीनां या गतिसञ्ज्ञा सानवकाशा । गतिः ॥ दिवः कर्म । साधकतमं करणम् (१ । ४ । ४२) दिवः कर्म च (१ । ४ । ४३) इति चकार कर्तव्यः । अक्रियमाणे हि चकारे-

मिति न दोष । किञ्च ^१“किडति च” इति सूत्रकैयटोक्तरीत्या यथोद्देशेऽपि प्रधानानुरोधेन गुणानां स्वात्मभेदकल्पनस्य तुल्यतया विगिष्यकार्यकालपक्षे इत्युक्तिरनुचिता । किञ्च कार्यकालपक्षे-
ऽयादिभ्य परैव प्रगृह्यसञ्ज्ञा इति ^२“अदसोमाद्” इति सूत्रभाष्यो-
क्तरीत्या “अपादानमुत्तराणि” गा दोग्धि पय इति अत्रत्य भाष्या-
सङ्गते । आ कडारारस्यसञ्ज्ञानां यथोद्देशत्वमेवेति च तदुक्त्यसङ्गति-
रित्याहुः ॥ ^३“हेतुमति च” इति च ग्रहणम् इति भ्रम वारयति

हेतुसंज्ञेति ॥ (कै)

निबन्धन इति । (कै)

ननु वात्सीवन्धु इत्यत्र श्रुताप्राप्ते भाष्यस्य न्यूनतैवेति चेन्न ।
श्रुतविधायके दूराद् आह्वानं ज्ञापनमात्रोपलक्षणं न त्वभिमुखी-
कृत्य ज्ञापनरूपसम्बोधन^४विभक्तिनियामकस्योपलक्षणम् । एव चाग-
च्छतु भवान् गार्गीवन्धुर्वात्सीवन्धुरिति वाक्यवर्त्तिन उदाहरणत्वं-

१ अ १ । पा १ । सू ५ ॥

२ अ १ । पा १ । सू १२ ॥

३ अ ३ । पा १ । सू २६ ॥

४ सम्बोधनस्य । क ॥

ऽनवकाशाकर्मसञ्ज्ञाकरणासञ्ज्ञा बाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभय-
सञ्ज्ञाभावः ॥ यस्य पुनः परं कार्यत्वं निममानुपपत्तेस्तस्योभयोः सङ्गयोर्भाव-
सिद्धः । कथम् । पूर्वा तस्य कर्मसञ्ज्ञा पराकरणासञ्ज्ञा । कथम् । एव च
वक्ष्यति । दिव साधकतमं कर्म । ततः करणम् । करणासञ्ज्ञं च भवति
साधकतमम् । दिव इति निवृत्तम् । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च कर्मसञ्ज्ञा परं
कार्यत्वाच्च करणासञ्ज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्याप्येकसञ्ज्ञाधिकारस्तस्यापि

(अ १ । पा ४ । आ १)

(आ कडारादेका सञ्ज्ञा । १ । ४ । १ ।)

मिति भाष्याग्रथसत्वेनादोषात् । अतिप्रसङ्गस्तु व्यवस्थितविभाषया
अनभिधानेन वा परिहरणीय इत्याहुः ॥

चिन्त्यम् इति । (कै)

अत्रेय चिन्ता । अस्मादेव भाष्यप्रयोगान्तस्थानित्यत्र तेनोक्त-
प्रयोगसिद्धिरित्याहुः ॥

ततो घिसंज्ञं चेति । (कै)

तथाच नदीघिसञ्ज्ञाविषये ते सञ्ज्ञे नदीघिसञ्ज्ञे पूर्विके इति
भाष्यार्थ इति भावः ॥

पर्यायार्थैवेति । (कै)

एव हि एका सञ्ज्ञेति नियमो न बाधित इति भावः ।
तदन्तस्य घिनदीसञ्ज्ञे इति सिद्धान्तः ॥

ननु चेति । (कै)

तत्र शब्दादिपरसिचोऽभावात् तिङ् परस्मैपदमेव गृह्यते
इति भावः ॥

पर्याय इति । (कै)

करणसञ्ज्ञापूर्विका कर्मसञ्ज्ञा । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रस-
ज्येत । एकासञ्ज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन सम्भवः । दिवः कर्म ॥ हेतुमत् ।
स्वतन्त्रः कर्त्ता (१ । ४ । ५४) तत्प्रयोजको हेतुश्च (१ । ४ । ५५) इति
चकारः कर्त्तव्यः । अक्रियमाणे हि चकारे अनवकाशा हेतुसञ्ज्ञा कर्मसञ्ज्ञा
बाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसञ्ज्ञाभावः ॥ यस्य पुनः पर-

एकसञ्ज्ञाधिकारावाधयेति भावः ॥ वस्तुत इष्टानुरोधादूर्णेति-
र्विभाषाग्रहणाच्च समावेशसञ्ज्ञापकत्वमेवास्येति “एका सञ्ज्ञा” इति
पाठेऽपि न दोषः ॥ इदानीं पर कार्यत्वपक्षे दोषानाह भाष्ये

परवचन इति ॥ (भा)

“ऋत्वये” “तदस्य प्राप्तमि”त्यधिकारे “ऋतोरण” इति
वर्तमाने “ऋन्दसि घम्” इति घम् ॥

पदसंज्ञात्विति । (कै)

गुणेष्वदेगे “लोप आकल्यस्य” इत्यर्थमपि चेति बोध्यम् ॥

नियमार्थमिति । (कै)

यद्यपि पर कार्यत्वपक्षेऽपि गत्यादिसूत्र नियमार्थं तथाप्यत्र
पक्षे इष्टमिद्विरिति भावः ॥ ननु परत्वात् कर्तृत्वे प्राप्ते कर्मसञ्ज्ञा-
विध्यर्थमेव गत्यादिसूत्र स्यात् कथं नियमार्थत्वमित्यत आह

१ अ ५ । पा १ । सू १०६ ॥

२ अ ५ । पा १ । सू १०६ ॥

३ अ ८ । पा ३ । सू १६ ॥

कार्यत्व नियमानुपपत्तेस्तस्योभयो सञ्ज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वा तस्य
हेतुसञ्ज्ञा परा कर्तृसञ्ज्ञा । कथम् । एव स वक्ष्यति । स्वतन्त्र प्रयोजको
हेतुरिति । तत्र कर्ता । कर्तृसञ्ज्ञाश्च भवति स्वतन्त्र । प्रयोजक इति निवृ-
त्तम् । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च हेतुसञ्ज्ञा पर कार्यत्वाच्च कर्तृसञ्ज्ञा भविष्यति ॥
ननु च यस्याप्येकसञ्ज्ञाधिकारस्तस्यापि कर्तृसञ्ज्ञा पूर्विका हेतुसञ्ज्ञा ।
कथम् । अनुवृत्तिं क्रियते । पर्याय प्रसज्येत । एकासञ्ज्ञेति वचनान्नास्ति

(अ १ । पा ४ । आ १) (आ कडारादेका सञ्जा । १ । ४ । १ ।)

तथा हीति ॥ (कै)

प्राधान्यादिति । (कै)

शब्दशास्त्रत्वाच्छाब्द प्राधान्य अन्तरङ्गत्वादिभ्यो बलवत् लोके-
ऽपि अन्तरङ्गकार्यात् प्रधानकार्यस्य बलवत्त्व दृष्ट मन्त्रिराजस्थले
इति भाव ॥

अविरोधादिति । (कै)

पूर्वेणापवादेन निवर्त्तितस्य परकार्यस्य प्रवर्त्तकेनानेन निरव-
काशपूर्वकार्यस्य निवर्त्तयितुमशक्यतया एकसङ्गा नियमराहित्येन
च विरोधाभावादित्यर्थ ॥

गत्यर्थादीनामेवेति । (कै)

एषा कर्मसञ्ज्ञैव इति निमगस्तु न । प्राक् कडारादिति शास्त्र-
बाधापत्ते ॥

आरम्भसामर्थ्याच्च इति (भा)

भाष्ये । १“हेतुमति च” इति सूत्रे भाष्ये गतिसूत्रनियमलोक्त्या
कर्तुरित्यण्यन्तधातुविषयत्वावश्यकत्वेन ण्यन्तधातुविषयस्य २“कर्तुं

१ अ ३ । पा १ । सू २६ ॥

२ अ १ । पा ४ । सू ७६ ॥

योगपद्येन समव ॥ गुरुलघुसञ्ज्ञे नदीघिसञ्ज्ञे । वा । गुरुलघुसञ्ज्ञे नदीघि-
सञ्ज्ञे बाधेयाताम (१ । ४ । ३-१२) । गार्गीबन्धु । वात्सीबन्धु (६ । २ ।
१०६ ॥ ८ । १ । ८३) । वैत्रम । (२ । २ । ३२ ॥ ५ । १ । १३१) विविनय्य (६ ।
४ । ५६) । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसञ्जाभाव ॥ यस्य पुन पर
कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयो सञ्जयोर्भाव सिद्ध । कथम् । पूर्वे तस्य

रौक्षिततमम्” इत्यस्यारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः । यत्चेतद्भाष्यवलाद्
गत्यादिस्त्रय विध्यर्थं परत्वान्तरङ्गत्वोपजीव्यैव कर्तृत्वप्राप्ते । एव च
पाचयत्यादौ न दोषः । यत्र “आरम्भसामर्थ्याद्” इत्यस्य गत्यादि-
स्त्रचारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः इति तत्र प्रधानानुरोधेन सर्वतो बल-
वत्त्वात् । किं चात्र पाठे विध्यर्थत्वं दुरूपपादसुभयोरप्यविरोधात्
प्राप्तेरिति दिक् ॥

यदीति । (कै)

ननु समावेगस्य सिद्धत्वेऽपि पक्षे कर्तृत्वमात्ररूपपर्यायार्थं तदस्य
न च सञ्जयो समावेगेऽपि तत् कार्यशक्त्योर्योगपद्यायोगात् कार्या-
न्तरस्य चाभावात् पर्यायः फलतीति वाच्यम् । समावेगेऽस्य कर्मभि-
न्नत्वाभावेन “उभयप्राप्तौ” इति निषेधाप्रवृत्तौ नित्यं षष्ठी ।
पर्यायेतु कर्तृत्वे निषेधेऽपि कर्मत्वे तदभावात् पक्षे भाव्यं षष्ठ्येति
विशेषादिति चेन्न ह्यविषयेऽनभिधानेन तादृशप्रयोगस्यैवाभावा-
दिति भाष्याश्रयात् ॥

१ सम्प्रवेगे । इ ॥

२ अ २ । पा ३ । सू ६६ ॥

नदीधिसञ्ज्ञेपरे गुरुलघुसञ्ज्ञे । तच्चारम्भसामर्थ्याच्च नदीधिसञ्ज्ञे परं कार्यं
त्वाच्च गुरुलघुसञ्ज्ञे भविष्यति ॥ ननु च यस्याप्येकसञ्ज्ञाधिकारस्तस्यापि
नदीधिसञ्ज्ञाधिकारस्तस्यापि नदीधिसञ्ज्ञापूर्विके गुरुलघुसञ्ज्ञे । कथम् ।
अनुवृत्तिं क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका सञ्ज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन
सम्भवः ॥ परस्मैपदसञ्ज्ञा पुरुषसञ्ज्ञा । वा । परस्मैपदसञ्ज्ञा पुरुषसञ्ज्ञा वाधेत
(१।४।६६।१०१) परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसञ्ज्ञाभावः ॥ यस्य पुन
परं कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः सञ्जयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्व्व

ह्रस्वाविति । (कै)

ह्रस्वावित्युचितम् । यदा सूत्रगतकृतयणादेशे रेफान्त-
कृशब्दानुकरणोत्तरपदद्वन्द्वोऽयं द्विचनान्त इति बोध्यम् ॥ ननूपपा-
दितरीत्या सज्ञासमावेशसम्भव इत्यत आह

अयं भाव इति ॥ (कै)

तच्च घिलक्षणे इति । (कै)

गुणेन नदीत्वनिमित्तविनाशेन युगपत्तयोरसम्भवेन नदीसज्ञापे-
क्षया परत्वादिति भाव ॥

अलं विधित्वाच्चेति । (कै)

पूर्वविध्यभावाद् “अच परस्मिन्” इत्यस्याप्यभाव इति
बोध्यम् ॥

तस्मादिति । (कै)

दृष्टानुरोधादेवमेव कल्प्यते नत्वन्विधावपि स्थानिवत्त्वादि-
तिभाव ॥ भाष्ये

१ अ १ । पा १ सू ५७ ॥

तस्य पुरुषसज्ञा परा परस्मैपदसज्ञा । कथम् । एव स वक्ष्यति ।
तिङ्स्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमा इति । एव सर्वं पुरुषनियममनुक्रम्य
तस्यान्ते ल परस्मैपदमिति । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च पुरुषसज्ञा पर कार्य-
त्वाच्च परस्मैपदसज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्याप्येक सज्ञाधिकार
स्तस्यापि परस्मैपदसज्ञा पूर्विका पुरुषसज्ञा । कथम् । अनुवृत्ति
क्रियते । पर्याय प्रसज्येत । एका सज्ञेति वचनाद्भास्ति यौगपद्येन सम्भव ॥

आश्रयाभावादिति । (भा)

नदीलस्याश्रयभूतद्वस्त्राभावादित्यर्थ ॥

यस्य त्विति । (कै)

नदीलाभावे घित्वानिवृत्तेर्गुणेन यणो बाधात् यणो निमित्तं
नदीलमिति भावः ॥ मास्तु शेषवचनं घिसञ्ज्ञानिवृत्त्यर्थं बह्व्रीह-
प्रतिषेधाय तत्कर्त्तव्यमेवेत्याह भाष्ये

बह्व्रीह्यर्थं त्विति ॥ (भा)

अत्रेति । (कै)

उन्मत्तेति क्लान्तस्य पूर्वनिपातस्तु बह्व्रीहित्वाभावेऽप्युपसर्जन-
त्वेन तं विना सञ्ज्ञाया अप्रतीतिस्वार्थिक इति भावः ॥ नित्यनपुसकत्व
तु सञ्ज्ञयो समावेशेन सिद्धम् ॥

'पाक्षिकः कविति । (कै)

शेषादिति कपो न "सञ्ज्ञायामिति" निषेधात् चिन्त्यमिदम् ।

१ उपलब्धकैयटे "पाक्षिकश्च कप्" इत्यस्ति ॥

२ अ ६ । पा ३ । सू ३८ ॥

परस्मैपदसञ्ज्ञाप्यनवकाशा वचनाद्भविष्यति । सावकाशा परस्मैपद-
सञ्ज्ञा । कोऽवकाशः । शब्दकासू अवकाशः (३ । २ । १२४-१०७) ॥ परवचने
सिति पदं भम् । वा । परवचने सिति पदं भसञ्ज्ञामपि प्राप्नोति (१ । ४ । १६
—१८) । अयं ते योनिर्कृत्य (५ । १ । १०६ ॥ ६ । ४ । १४६) । प्रजाम्
विन्दाम ऋत्वियाम् । आरम्भसामर्थ्याच्च पदसञ्ज्ञा परं कार्यत्वाच्च भसञ्ज्ञा
प्राप्नोति ॥ गतिबुद्धादीनां गण्यन्तानां कर्म कर्त्तृसञ्ज्ञम् । वा । गतिबुद्धादीनां
गण्यन्तानां कर्म कर्त्तृसञ्ज्ञमपि प्राप्नोति (१ । ४ । ५२ । ५४) । आरम्भसामर्थ्याच्च

(अ १ । पा ४ । आ १)

(आ कडारादेका सञ्ज्ञा । १ । ४ । १ ।)

शेषग्रहणे तु नदीपदघटितसमुदायस्थान्यपदार्थं विद्यमानस्य समा-
सोक्ते शेषत्वाभावाच्च बज्रब्रीहिरिति बोध्यम् ॥ ननु समानाधि-
करणसमासोऽयम् । अत एव मृगचपलेत्यादौ पुवत्त्वं तत् कान्य-
पदार्थप्रतीतिरत आह

यदेति । (कै)

अयमपि पक्षस्तत्सूत्रभाष्ये स्पष्ट ॥

भावरूप इति । (कै)

विशेष्यभूत इत्यर्थः ॥

समाह्रियमाणेति । (कै)

१ 'समाहारे च' इत्यत्र कर्मसाधन समाहारशब्द इति भावः ॥

अशेषत्वादिति । (कै)

२ शेषादिति सूत्रे समासान्तापेक्षया शेष इत्यभिमानिनेदम् ।

१ नदीभिश्च (२ । १ । २०) इति सूत्रे भाष्ये ॥ २ अ २ । पा २ । सू २३ ॥

कर्मसञ्ज्ञा पर कार्यत्वाच्च कर्त्तृसञ्ज्ञा प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । आचार्य-
प्रवृत्तिर्ज्ञापयति न कर्मसञ्ज्ञाया कर्त्तृसञ्ज्ञा भवतीति यदयं “हृकोरन्यतर-
स्याम्” (१।४।५३) इत्यन्यतरस्या ग्रहणं करोति ॥ शेषवचनं च घि-
सञ्ज्ञानिवृत्त्यर्थम् । वा ॥ शेषग्रहणं च कर्त्तव्यम् । “शेषोध्यसखि”
(१।४।७) इति । किं प्रयोजनम् । घिसञ्ज्ञानिवृत्त्यर्थम् । नदीसञ्ज्ञाया
घिसञ्ज्ञा मा भूदिति । शक्यै पथ्यै बुध्यै धेन्यै (७।३।११२—१११) ।
इतरथा हि पर कार्यत्वाच्च घिसञ्चारम्भसामर्थ्याच्च “डितिह्रस्वश्च (१।४।६)

अनन्तरवज्रव्रीह्यधिकारापेक्षे शेषत्वमिति भाष्यसम्मतपक्षे तु तस्यापि प्रसङ्ग इति चिन्त्यम् ॥

टचश्चित् करणादिति । (कै)

अस्यान्यत्र राजगवीत्यादौ चारितार्थादिद चिन्त्यमिति कश्चित् ॥

पञ्चपात्रमिति । (कै)

अत्र शेषत्वात् कपोऽप्यापत्ति । एतानि प्रयोजनानि शेषग्रहणस्य पदतः शेषार्थकत्वपक्षे । त्रिकतः शेषे तु अन्य द्वयः शेषग्रहणे कृते सिध्यति । आद्य तु प्रयोजनद्वयत्रिकतः शेषे शेषग्रहणे कृतेऽपि न सिध्यतीति बोध्यम् ॥

समासवाच्यत्वे इति । (कै)

समास एव क्रान्ताद्यर्थप्रतीते । यदागमे हीति न्यायेनैकार्थी-भावबलात् समासस्यैव सोऽर्थ इति भावः ॥

यदा त्विति । (कै)

एकार्थीभावस्तु पञ्चम्यर्थान्तर्भावेनेति तद्भावात् ॥

इति नदीसञ्ज्ञा ॥ न वासभवात् । वा । न वा कर्त्तव्यम् । नदीसञ्ज्ञाया घिसञ्ज्ञा कस्मान्न भवति । असभवात् । कोऽसावसभव । ब्रह्मलक्षणा हि नदीसञ्ज्ञा घिसञ्ज्ञाया च गुणः । वा । ब्रह्मलक्षणा हि नदीसञ्ज्ञा घिसञ्ज्ञाया च गुणेन भवितव्यम् । (७।३।१११) ॥ तत्र वचनप्रामाण्यान्नदीसञ्ज्ञाया घिसञ्ज्ञाभावः । वा । तत्र वचनप्रामाण्यान्नदीसञ्ज्ञाया घिसञ्ज्ञा न भविष्यति । किं कारणम् । आश्रयाभावात् । आश्रयाभावान्नदीसञ्ज्ञाया

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ५६६
(अ १ । पा ४ । आ १) (आ कडारादेका सञ्ज्ञा । १ । ४ । १ ।)

क्रियमाणेऽपीति । (कै)

तत्करणमेव प्रथमो दोष । कृते दोषान्तरमपीति भावः ॥
सङ्ख्यासमानाधिकरणनञा समासोक्ते शेषत्वाभावात् तत्र बङ्ग-
ब्रीह्यप्राप्तिरिति बोध्यम् ॥

शेषग्रहणं न करोतीति । (कै)

पदतः शेषार्थं न करोतीति त्रिकतः शेषार्थं तु करिष्यतीत्यर्थः ॥

परत्वादिति । (कै)

नञ् समासादयोऽन्यपदार्थाविवक्षायां चरितार्थाः । अन्यथी-
भावोऽपि समाहित्यमाणार्थत्वे चरितार्थः । बङ्गब्रीहिरपि अन्यत्र
चरितार्थः । न च समानाधिकरणतत्पुरुषविषये बङ्गब्रीहिः क
चरितार्थः । व्यधिकरणे चरितार्थं इत्यभिमानात् । यदा तस्य
तदाधकत्वमनवकाशत्वेनैव^१ बाधकत्वोपलक्षणम् भाष्ये विप्रतिषेधा-
दित्यपि बोध्यम् ॥

प्राप्नोतीति । (कै)

१ परत्वं च । का ॥

घिसञ्ज्ञानिवृत्तिरिति चेद्यथादेशाभावः । वा । आश्रयाभावान्नदीसञ्ज्ञाया
घिसञ्ज्ञानिवृत्तिरिति चेदेवमुच्यते । यथादेशोऽपि न प्राप्नोति ॥ नैष
दोषः । नद्याश्रयत्वाद्यथादेशस्य ह्रस्वस्य नदीसञ्ज्ञाभावः । वा । नद्याश्रयो
यथादेशः । यदा नदीसञ्ज्ञाया घिसञ्ज्ञा बाधिता तत उत्तरकालं यथा-
देशेन भवितव्यम् । नद्याश्रयत्वाद्यथादेशस्य ऋक्स्य नदीसञ्ज्ञा भविष्यति ।
बङ्गब्रीह्यर्थं तु । वा । बङ्गब्रीहिप्रतिषेधार्थं तु शेषग्रहणं कर्तव्यम् । “शेषो

तथाचानयो पदयोर्न शेषत्वमिति बङ्गव्रीह्यप्राप्ति ॥ ननु
द्वीरावतीकेऽनवकाशत्वा^१ “नदीभिश्च” इत्यनेनैव भाव्यम एव च
कथमत्र बङ्गव्रीहि किमर्थं वा निषेधोऽत आह

तस्य त्ववकाश इति ॥ (कै)

ननु तत्रापि समाहारस्यान्यपदार्थस्य सत्त्वात् कथमयमवकाशो-
ऽत आह

यदेति । (कै)

एव सति पञ्चाना नदीना समाहार इत्यर्थं परत्वाद् बङ्ग-
व्रीहि प्राप्नोति सोऽपि शेषग्रहणादेव वारणीय पर कार्यत्व-
मिति पाठे इति दिक् ॥ वस्तुतः समाहारे चायमिष्यते इत्युक्ते-
र्भावसाधनत्वाच्च समाहारशब्दस्य समाहाररूपेऽन्यपदार्थस्यमपवाद
इति मत्वा द्वीरावतीके शेषे ग्रहणाद् भाष्ये दोष उक्त । सख्येत्यनु-
वर्तमाने “नदीभिश्च” इत्यत्रैषा पदाना ग्रहणेनाशेषत्वात् प्रपतित-
पर्णे “प्रादयो गताद्यर्थ” इत्यस्याप्रवृत्तेराह

१ अ २।पा १।सू २० ॥

२ अ २।पा १।सू २० ॥

बङ्गव्रीहि” (२।२।२३) इति ॥ किं प्रयोजनम् ॥ प्रयोजनमथयौभावोप-
मानद्विगुह्यलोपेषु । वा । अथयौभावे । उन्मत्तगङ्गम लोहितगङ्गम् (२।१।
२१॥६।२।१॥५।४।१५४) ॥ उपमाने । शस्त्रौश्यामा । कुमुदश्लेनौ (२।१।५५॥
५।४।१५४—१५३) ॥ द्विगु । पञ्चगवम् । दशगवम् (२।१।५१-५२॥
(६।२।१) ॥ छल्लोपे । निष्कौशाम्बि निर्व्वाशाम्बि (२।२।१८
(५।४।१५३) ॥ तत्र शेषवचनादोष सख्यासमानाधिकरणानजसमासेषु

(अ १ । पा ४ । आ १) (आ कडारादेका सच्चा । १ । ४ । १ ।)

प्रपर्णक इति ॥ (कै)

भाष्ये

क्तार्थे प्रतिषेधः (भा)

इत्यस्य क्तार्थं वाच्ये बज्जब्रीहिप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः ॥ ननु
१“कुगति” इति सूत्रविहित समासेऽपि सुपुरुष इत्यादौ साव-
काशोऽत आह

परिगणनमिति । (कै)

१प्रादयो गताद्यर्थ इत्यादीनामपि परिगणनद्वारा स्वतन्त्र-
विधायकान्येव न तु तत्प्रपञ्चभृतान्येवेति भावः ॥ ननु क्तार्थं
विशेष्येतत्पुरुष तदति “बज्जब्रीहिरिति” भिन्नविषयत्वात् “तत्पुरुष
इति चेदि”त्याद्यनुपपन्नमत आह

इतर इति । (कै)

“प्रादयो गताद्यर्थे” इति परिगणनरूप विशेषमज्ञात्वा इत्यर्थः ।

१ अ २ । पा २ । सू १८ ॥

२ अ २ । पा २ । सू १८ । इति सूत्रस्थवार्तिकम् ॥

बज्जब्रीहिप्रतिषेधः । वा । तत्र शेषवचनाद्दोषो भवति । सख्या
समानाधिकरणनञ्समासेषु बज्जब्रीहे प्रतिषेधः प्राप्नोति । सख्या ।
द्वीरावलीको देशः । त्रीरावलीको देशः (१ । १ । २०) । समानाधिकरणः ।
वौरपुरुषको ग्रामः । (२ । १ । ५८) । नञ्समासे । अत्राक्षरको देशः
अवृषलको देशः (२ । २ । १८) ॥ कृत्लोपे च शेषवचनात् प्रादिभिर्न बज्ज-
ब्रीहिः । वा । कृत्लोपे च शेषवचनात् प्रादिभिर्बज्जब्रीहिर्न प्राप्नोति ।

तथाच तत्र तत्पुरुषप्रतिषेधो वक्तव्य इत्याग्रय । वस्तुतस्तत्र शेष-
ग्रहणमुभयोरप्यावश्यक^१ “शेषाद् विभाषा” इति सूत्रे शेषाधिकार-
स्यादित्यर्थलाभाय त्रिकतश्च शेषत्वेन “पर कार्यमि”ति पाठे
सङ्ख्यासमानाधिकरणनञ्समासकृत्लोपेषु दोषपरिहारार्थ । एव च
दोषोक्तिरेकदेश्युक्ति । उन्मत्तगङ्गमित्यत्र न दोष स्थित एवेति ।
“पर कार्यम्” इति पाठो दूषितो भगवता च्छत्विये दोषाच्चेति
बोध्यम् ॥ नन्वेतदवधिप्रविष्टसञ्ज्ञासु फलसत्त्वात् ग्रन्थानुपपत्तिरत आह

अस्मिन्निति ॥ (कै)

स च बाध इति । (कै)

परत्वसमानार्थकालग्रहणेन प्रतिपादितमिति भाव ॥ ननु
समावेशे “^२छन्दसुभयथा” इति व्यर्थं स्यादत आह

छन्दसीति ॥ (कै)

तिङ्गम् । (कै)

कडारादेशानाम् ॥

१ अ ५ । पा ४ । सू १५४ ॥

२ अ ३ । पा ४ । सू ११७ ॥

प्रपतति पर्या प्रपर्याक । प्रपतति पलाश प्रपलाशक इति (२ । २ । ६) ॥
अथैकसञ्ज्ञाधिकारे कथं सिध्यति । एकसञ्ज्ञाधिकारे विप्रतिषेधात्
बहुव्रीहिः । एकसञ्ज्ञाधिकारे विप्रतिषेधात् बहुव्रीहिर्भवति । एक-
सञ्ज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद्बहुव्रीहिरिति चेत् त्तार्थं प्रतिषेधः । वा । एक-
सञ्ज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद्बहुव्रीहिरिति चेत् त्तार्थं प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

(अ १ । पा ४ । आ १) (आ कङारादेका सञ्ज्ञा । १ । ४ । १ ।)

शेषस्यापि । (कै)

तथादे । वस्तुतोऽत्र “^१लङ् शाकटायनस्यैव” इत्यत
एवकारानुवृत्तेर्न समावेश । एव “^१लिङाशिधि” इत्यत्रापि ॥
भाष्ये

वृद्धम् । (भा)

गोत्रम् ॥

अत्र समावेशे इति । (भा)

शलङ्कोर्गोत्रापत्य “^२वाक्कादीञ्” शलङ्को शलङ्कादेशश्च । ततो
यूनि “^३यञञोश्च” इति फक् ॥ “^४पैलादिभ्यश्च” इति लुक् ।
पीलु शब्दात् “^५पीलाया वा” इति गोत्रेऽण् । ततो यूनि
“^६अणो झञ्च” इति फिञ् तस्य पूर्व्वेण लुक् नच “^७गोत्रेऽ-
लुगचि” इत्यनेन अलुक्चपि यूनि लुगिति परा लुग्भविष्यति
इति वाच्यम् । ततोऽपि परस्य “^८फक् फिञोरण्यतरस्याम्”

१ अ ३ । पा ४ । सू १११ ॥

२ अ ३ । पा ४ । सू ११६ ॥

३ अ ४ । पा १ । सू ६६ ॥

४ अ २ । पा ४ । सू ६४ ॥

५ अ २ । पा ४ । सू ५६ ॥

६ अ ४ । पा १ । सू ११८ ॥

७ अ ४ । पा १ । सू १५६ ॥

८ अ ४ । पा १ । सू ८६ ॥

९ अ ४ । पा १ । सू ६१ ॥

निष्कौशाम्बि । निर्वाणसि ॥ तत्पुरुषोऽत्र बाधको भविष्यति । तत्-
पुरुष इति चेदन्यत्र क्तार्थात् प्रतिषेध । वा । तत्पुरुष इति चेदन्यत्र
क्तार्थात् प्रतिषेधो वक्तव्य । प्रपततिपर्यं प्रपण्यं । प्रपतितपलाश

(आ कडारादेका सञ्ज्ञा । १ । ४ । १ ।) (अ १ । पा ४ । आ १)

इत्यास्य प्रवृत्त्या पक्षे प्रत्ययश्रवणप्रसङ्गादिति भावः ॥ सिद्धान्ते तु विकल्पेनेष्यत एव इत्याह

फक्फिजोरिति । (कै)

अन्तरङ्गत्वात् पैलादिलुकापहारेण सिद्धान्ते यूनिलुगप्राप्तेरिति भावः ॥ “^१गोचेऽलुगचि” इत्यत्र ^१भूञि प्राप्तस्य लुगिति भाष्योक्तेरत्र दोषश्चिन्त्यः । तस्मादौपगवस्य गोत्रास्यापत्यम् औपगविरित्यादौ “^२एको गोत्रे” इति नियमादिञ् नस्याद् इति फल बोध्यम् । तु-शब्दस्यैवकारार्थत्वादिहासमावेशो बोध्यः ॥

शक्यै इति । (कै)

यद्यपि नदी सञ्ज्ञाविधानसामर्थ्यात् धित्वेनेति प्रागुपपादितम् । तथापि समावेशस्थानिष्ठतामात्रेणोदाहरणत्वमुक्तमिति बोध्यम् ॥ नन्वत्र धनुषः करणत्वेनापादानत्वप्रसक्तिरेव न इत्यत आह

अपायेति । (कै)

धनुर्निर्गतशरकरणकवेधे धनुषः साक्षात् करणत्वासम्भवात् अवश्य

१ अ ४ । पा १ । सू ८६ ॥

२ भूञीति च लुक् प्राप्तो वाह्ये चार्थे विधीयतेऽजादि ।

वहिरङ्गमन्तरङ्गादिप्रतिषेधादयुक्तं स्यात् ॥

भूञिप्राप्तस्य लुको यदजादौ तद्धितेऽलुक् प्राप्तिः ।

एतदब्रवीति कुर्वन् समानकालावलुगलुक् च ॥

३ अ ४ । पा १ । सू ६३ ॥

प्रपञ्चाशक इति ॥ सिद्धं तु प्रादीनां त्कार्थे तत्पुरुषवचनात् । वा । सिद्धमेतत् । ऋथम् । प्रादीनां त्कार्थे तत्पुरुषो भवतीति वक्तव्यम् । कानि पुनरस्य

(अ १। पा ४। आ १) (आ कडारादेका सञ्ज्ञा । १। ४। १।)

निर्गमनपूर्वकवेधे विध्यति वर्त्तयित्वा तद्घटकनिर्गमनस्य अवधि-
भावेनैव निर्वर्त्तक धनुर्वेधे परपरया करणम् इत्यवश्य वाच्यमित्य-
स्युभयो प्राप्तिरिति भाव ॥

कंसपाच्याम् (भा)

इत्यादेरपि कसपाचान्निर्गतमन्न भुङ्क्ते इत्याद्यर्थ ईदृशस्थले
धनु कसपाचादेर्दधान्वय इति बोध्यम् ॥ नच कार्यकालपचे
सञ्ज्ञाशास्त्राणां विधिप्रदेशेष्वेव वाक्यार्थेन विपरीत परत्व पञ्चमी-
प्रदेशोपस्थितापादानसञ्ज्ञाया तृतीयाविध्युपस्थितकरणसञ्ज्ञात पर-
त्वात् । एवम् “आलोपोऽन” इत्याद्येकवाक्यतापन्नभसञ्ज्ञया नलो-
पाद्येकवाक्यतापन्नपदसञ्ज्ञाया परत्वादसिद्धत्वाच्च बाधो न स्यादिति
वाच्यम् । एतदधिकारस्यसञ्ज्ञाविषये यथोद्देश्यपक्षस्यैव वाङ्गीकारेणा-
दोषात् ॥ भाष्ये

गां दोग्धीति । (भा)

दुहेर्विभागानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकत्वे कर्तृव्यापारजन्य-
फलाश्रयत्वात् कर्तुरित्यस्याप्राप्ति । विभागनिरूपितावधित्व-
विवक्षणाच्चापादानत्वप्राप्ति । न च पय सनिधौ गौर्नैष्णिततमा-

योगस्य प्रयोजनानि । प्रयोजन ऋक्सञ्ज्ञा दीर्घञुवौ । वा । ऋक्सञ्ज्ञा दीर्घ-
ञुवसञ्ज्ञे बाधिते (१। २। २३) ॥ तिङ् सार्वधातुकम् लिङ् लिटोराद्धं
धातुकम् । वा । तिङ् सार्वधातुकसञ्ज्ञा लिङ् लिटोराद्धं धातुकसञ्ज्ञा
बाधिते (३। ४। ११३-११५-११६) ॥ अपत्य वृद्ध युवा । वा । अपत्य
वृद्ध युवसञ्ज्ञा बाधिते (४। १। १६२। १६३) ॥ वि नदी । वा । घिसञ्ज्ञा
नदीसञ्ज्ञा बाधिते । (१। ४। ३-७) ॥ लघु गुरु । वा । लघुसञ्ज्ञा गुरुसञ्ज्ञा

६०६ महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।
 (आ कडारादेका सज्ञा । १ । ४ । १ ।) (अ १ । पा ४ । आ १)
 १ कारकान्तरापेक्षयैव प्रकर्षस्य विवचितत्वात् ॥ ननु स्वकचायामेव
 कर्मान्तरापेक्षयापि । अत एवाश्वेन यथा दीपिकया गच्छतीति
 अनेककरणयोग । “अकथित च” इत्येतत्तु अपादानत्वाविवक्षाया-
 मेवेति न तेन विप्रतिषेध इति दिक् ॥ भाष्ये

गेहं प्रविशतीति । (भा)

गेहे प्रविश इति यामे आगत इत्यादि तु असाध्वेव वेति
 बोध्यम् ॥ केचित्तु यदा तेषां सयोगसमानाधिकरणो व्यापारोऽर्थ-
 स्तदा कर्मात्वाप्राप्तेस्तत् साधुत्व बोध्यम् । यदा तु व्यधिकरणो
 व्यापारोऽर्थस्तदोभयविवक्षायां भाष्योदाहरणोपपत्तिर्वोधेत्याहुः ॥
 तत्तु “हृद्युभ्यां च” इत्यनुविधायकवार्तिकस्य भाष्यविरुद्धम् ।
 तत्र “हृदिस्पृक्” इत्यादौ द्वितीयार्थं चैषां सप्तमी द्रष्टव्या इत्युक्तम् ।
 धनुर्विध्यतीत्यत्र धनुर्गतशरस्तत्करणकबोधो धनु कर्तृक इति धनु
 करणको धनुवृत्तिस्य व्यापार इति वा बोधः ।

१ कारकान्तरापेक्ष एव । इ ॥ २ अ १ । पा ४ । सू ५१ ॥

३ “हृलदन्तात् सप्तम्या सज्ञायाम् ॥ (६ । ३ । ६) इति सूत्रस्थवार्त्ति-
 कम् । हृद्युभ्या डेरुपसख्यानम् । वा । हृद्युभ्या डेरुपसख्यान कर्तव्यम् ।
 हृदिस्पृक् । दिविस्पृक् ॥

वाधते (१ । ४ । १०-११) ॥ पद भम् । वा । पदसज्ञा भसज्ञा वाधते ।
 (१ । ४ । १४-१८) ॥ अपदानसुत्तराणि । वा । अपादानसज्ञामुत्तराणि
 कारकानि वाधन्ते । क्व । धनुषा विध्यति । कसपाव्या मुक्ते । गा दोग्धि ।
 धनुर्विध्यति ॥ धनुषा विध्यतीत्यपाययुक्तत्वाच्च “ध्रुवमपायेऽपादानम्”
 (१ । ४ । २४) इत्यपादानसज्ञा प्राप्नोति “साधकतम करणम्”

(अ १। पा ४। आ १) (आ कडारादेक सञ्ज्ञा । १। ४। १।)

स्वव्यापारे स्वस्यापि करणत्वविवचासम्भवात् । एवमसिद्धिर्नस्ति
इत्यादौ गेह प्रविशतीत्यादौ गेहाधिकरणको गेहकर्मको व्यापार
इति बोधः । आधिकरणत्वकर्मत्वयोर्निश्चितत्वम् ॥

षत्वं नेति । (कै)

“उपसर्गात्सुनोति” इत्यनेनेति शेषः ॥

प्रकृति स्वरः । (कै)

“तत्पुरुषे तुल्यार्थे” इत्यनेन ॥

वृद्धिः । (कै)

“सिचि वृद्धि”रिति ॥

दीर्घः । (कै)

“क्रम परस्मैपदेषु” इति ॥

क्रमत इति । (कै)

“वृत्तिसर्ग” इत्यनेनात्मनेपदम् ॥

१ अ ८ । पा ३ । सू ६५ ॥

२ अ ६ । पा २ । सू २ ॥

३ अ ७ । पा २ । सू १ ॥

४ अ ७ । पा ४ । सू ७६ ॥

५ अ १ । पा ३ । सू ३८ ॥

(१। ४। ४२) इति च करणसञ्ज्ञा । करणसञ्ज्ञा परा सा भवति ॥ कस-
पात्या भुङ्क्ते इत्यत्रापाययुक्तात्वाच्च “ध्रुवमपायेऽपादानम्” इत्यपादान-
सञ्ज्ञा प्राप्नोति “आधारोऽधिकरणम्” (१। ४। ४५) इति आधिकरण-
सञ्ज्ञा । अधिकरणसञ्ज्ञा परा सा भवति ॥ “गा दोग्धि” इत्यत्रापाय

अव्ययीभावः । (कै)

अनवकाशत्वात् ॥

बहुव्रीहिः । (कै)

परत्वात् ॥

समास इति । (भा)

सामान्यसज्ञाया “^१सहसुपा” इत्यत्र चरितार्थामव्ययीभावादि-
विशेषसज्ञा न बाधन्ते समाससज्ञानुवादेन तासा विधानात्
अत एव समासान्ता इत्यधिकारे “^२अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्य”
इत्यादिविधान सङ्गच्छते ॥

एकेति । (कै)

एव चोभयोर्निरवकाशत्वात् न बाध्यबाधक भाव इति भाव ॥
नन्वेवमपि पर्याय स्यादत आह

चकारेति ॥ (कै)

समाविशतीति । (कै)

पर्यायस्तु न । “^३अव्ययादाप् सुप्” इति ज्ञापकात् । सज्ञा-
न्तरविनिर्मुक्तस्थलाभावेनानुवृत्तिविनैव पर्यायसिद्धिश्चेति भाव ॥

१ अ २ । पा १ । सू ४ ॥

२ अ ५ । पा ४ । सू १०७ ॥

३ अ २ । पा ४ । सू ८३ ॥

युक्ताच्चापादानसज्ञा प्राप्नोति “कर्तुरौष्णिततम कर्म” (१ । ४ । ४५)
इति च कर्मसज्ञा । कर्मसज्ञा परा सा भवति ॥ धनुर्विध्यतीत्यत्रा
पाययुक्ताच्चापादानसज्ञा प्राप्नोति “खतन्त्र कर्त्ता” (१ । ४ । ५४) इति

(अ १ । पा ४ । आ १) (आ कङारादेका सञ्ज्ञा । १ । ४ । १ ।)

गुणवचनसंज्ञा त्विति । (कै)

एव चात्र शास्त्रे गुणवचनशब्देन^१ जातिसञ्ज्ञाव्ययकदन्ततद्धि-
तान्तसमस्तसर्वनामसङ्ख्याशब्दातिरिक्त शब्दो गृह्यते इति बोध्यम् ।
^१अत एव द्वारवतीत्वमित्यत्र न पुनर्ज्ञाव इति बोध्यम् । अत्र कृत-
द्वितसञ्ज्ञे तदन्तस्य बोधे प्रातिपदिकसञ्ज्ञाममानाधिकरणत्वात् । न
गुणिपरशुक्तादीनां गुणवचनत्वानापत्तिं तत्र मतुप् लोपादिति
वाच्यम् । श्रूयमाणतद्धितान्तस्यैव तत्सञ्ज्ञाविधानेनादोषात् । गुण-
गुणिनोरभेदविवक्षायां तथा त्वाभावेनाचतेश्च । मतुप् लोपसु भेद-
विवक्षायां शुक्त्वान् इत्यादेरसाधुत्वाय तदा मतुपोऽनभिधान-
माश्रित्य तु प्रत्याख्यानमिति बोध्यम् । रूपादयो जातिशब्दा
असर्वलिङ्गत्वात् ॥

१ सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते ।

अधेयस्वाक्रियाजञ्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुण ॥

इति यद् गुणलक्षणं “वोतो गुणवचनात्” (४ । १ । ४४) सूत्रे
उक्तम् तदेकदेश्युक्तिर्भगवताऽव्याख्यानात् ॥

२ “अत एव” इत्यारभ्य “बोध्यम्” इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ॥

च कर्तृसञ्ज्ञा । कर्तृसञ्ज्ञा परा सा भवति ॥ क्रुधद्रुहोरुपहृष्टयो कर्म-
सम्प्रदानम् । वा । क्रुधद्रुहोरुपहृष्टयो कर्मसञ्ज्ञा सम्प्रदानसञ्ज्ञा वाधते
(१ । ४ । ३८-३९) ॥ करण पराणि । वा । करणसञ्ज्ञा (१ । ४ । ४२)
पराणि कारकाणि वाधन्ते । क्व । धनुर्विध्यति । असिञ्चिनतीति ॥ अधि-
करण कर्म । वा । अधिकरणसञ्ज्ञा कर्मसञ्ज्ञा वाधते (१ । ४ । ४५-४६)
क्व । गेह प्रविशतीति ॥ अधिकरण कर्ता । वा । अधिकरणसञ्ज्ञा कर्तृ
सञ्ज्ञा वाधते (१ । ४ । ४५-४८) । क्व । स्थाली पचतीति ॥ अध्यपहृष्ट

ष्यञ्विधिरिति । (कै)

१“वोतो गुणवचनात्” १“त्वतलोगुणवचनस्य” इत्यादिरप्युप-
लक्षणमेतत् ॥ ननु प्रातिपदिकमात्रस्य गुणवचनसञ्ज्ञकत्वे ब्राह्मणादि-
ग्रहणं व्यर्थमत आह

ब्राह्मणादीति । (कै)

अन्यथा ब्राह्मणगणयत्यादिभ्य ष्यञ् नस्यात् प्राणिभञ्जातिलक्षणो
ब्राह्मणशब्दे । वयो वचनलक्षणो वालशब्दे । निपुणादयो युवादय ॥

आश्रयतीति । (कै)

न लोकप्रसिद्धामित्यर्थ ॥ एकशब्दे सङ्ख्यासञ्ज्ञया राजपुरुषे
समाससञ्ज्ञया बाधमाशङ्क्याह

ऐक्यमिति ॥ (कै)

राजपौरुष्यमिति । (कै)

अनुश्रुतिकादित्वादुभयपदवृद्धि ॥ भाष्ये

१ अ ४ । पा १ । सू ४४ ॥

२ अ ६ । पा ३ । सू ३५ । एतत् सूत्रस्यवार्तिकम् ॥

कर्म्म । वा । अथुपसृष्ट कर्म्माधिकरणसच्चा बाधते (१ । ४ । ४६-४५) ॥
गत्युपसर्गसच्चे कर्म्मप्रवचनोयसच्चा । वा । गत्युपसर्गसच्चे कर्म्मप्रवचनीय-
सच्चा बाधते (१ । ४ । ५६-६०-८३) ॥ परस्मैपदमात्मनेपदम् । वा ।
परस्मैपदसच्चात्मात्मनेपदसच्चा बाधते (१ । ४ । ६६-१००) ॥ समास-
सच्चाश्च । वा । समाससच्चाश्च या या परा अनवकाशाश्च तास्ता पूर्व्वी
सावकाशाश्च बाधन्ते ॥ अर्थवत् प्रातिपदिकम् । वा । अर्थवत् प्रातिपदिक-
सञ्ज्ञं भवति ॥ गुणवचनं च । वा । गुणवचनसञ्ज्ञं च भवत्यर्थवत् ॥ समास-
छत्तद्धिताथ्यसर्व्वनामासर्व्वलिङ्गा जाति । वा । समास । समाससच्चा च

किमर्थमिति । (भा)

“गुणवचन च” इत्यारभ्य “एकद्रव्योपनिवेशिनी सञ्ज्ञा”
इत्यन्तवचनजात “किमर्थम्” इत्यर्थ ॥ वैयर्थ्यमेवोपपादयति
यथा न्यास एवेति ॥ (भा)

समाधत्ते

सन्ति चैवात्रेति ॥ (भा)

अपूर्वा इति । (भा)

कृत्सञ्ज्ञा तद्धितसञ्ज्ञा ॥

असर्वलिङ्गा जातिरिति । (भा)

“एकद्रव्योपनिवेशिनी”त्येता । तदर्थमेतद्वचन जातमित्यर्थ ॥

समाध्यन्तरमाह

अपि चेति ॥ (भा)

सन्निविष्टानामिति । (भा)

निर्धारणषष्ठी ॥ तत्र सख्या सञ्ज्ञया जातिसञ्ज्ञाया वाधाद्
डित्येत्यादौ टावेव । तथा तथा सर्वनामसञ्ज्ञाया वाधात् सर्वाथ

वक्तव्या । कृत् । कृत्सञ्ज्ञा च वक्तव्या । तद्धित । तद्धितसञ्ज्ञा च वक्तव्या ।
अथय । अथयसञ्ज्ञा च वक्तव्या । सर्वनाम । सर्वनामसञ्ज्ञा च वक्तव्या ।
असर्वलिङ्गा च जातिरित्येतच्च वक्तव्यम् ॥ सख्या । वा । सख्यासञ्ज्ञा च
वक्तव्या ॥ डु च । वा । डु सञ्ज्ञा च वक्तव्या ॥ का पुनर्दुसञ्ज्ञा । षट्सञ्ज्ञा ॥
एकद्रव्योपनिवेशिनीसञ्ज्ञा । वा । एकद्रव्योपनिवेशिनी सञ्ज्ञेत्येतच्च
वक्तव्यम् ॥ किमर्थमिदमुच्यते । यथान्यास एव भूयिष्ठा सञ्ज्ञा क्रियन्ते ॥
सन्ति चैवात्र काश्चिदपूर्वा सञ्ज्ञा । अपि चैतेनानुपूर्वेण सन्निविष्टाना
वाधनं यथा स्यात् । गुणवचनसञ्ज्ञायाश्चैताभिर्वाधनं यथा स्यादिति ॥

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ १ । पा ४ । आ १)

इत्यादौ न स्मै । एव सख्या सज्ञया सर्वप्राचीनसज्ञावाध इत्याद्युल्लम ॥

समाध्यन्तरमाह

गुणवचनसंज्ञायाश्चेति । (भा)

एव चैतदतिरिक्तशब्दत्वं शास्त्रे गुणवचनशब्दत्वमित्यर्थादुक्त-
मिति दिक् ॥

विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ॥

शब्दस्वरूपे सन्देहाभावादर्थस्य विरोधस्य प्रसिद्धत्वात् कोऽय-
मिति प्रश्नानुपपत्तिरत आह

आचार्य्येति । (कै)

विशेषार्थकत्वे परस्परव्याघातादुभयोर्विरुद्धयोः शास्त्रयोरप्रा-
माण्यं स्यादित्यर्थः ॥

विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ॥

विप्रतिषेधे इति कोऽयं शब्दः । विप्रतिपूर्वात् सिधे कर्मव्यतिहारे
घञ् । इतरेतरप्रतिषेधो विप्रतिषेधः । अन्योऽन्यप्रतिषेधो विप्रतिषेधः ॥
कः पुनर्विप्रतिषेधः । द्वौ प्रसङ्गावन्यार्थावेकस्मिन् स विप्रतिषेधः । वा । द्वौ
प्रसङ्गौ यदान्यार्थौ भवत एकस्मिन् युगपत् प्राप्तुं स विप्रतिषेधः । कः पुनर-

आचार्य्यवचनानां सर्वेषां प्रामाण्याभ्युपगमाह्नौकिकार्थस्य विरोधवा-
चिनो विप्रतिषेधे शब्दस्तेह ग्रहणं न सम्भवतीति मत्वा पृच्छति विप्रतिषेध-
इति । कोऽयं शब्द इति । इतरस्तु लौकिकार्थवृत्तिरेवोपात्तो न ह्यस्यात्रा-
न्योऽर्थः परिभाषित इति मत्वाह विप्रतिपूर्वादिति ॥ कर्मव्यतिहार

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ६१३
(अ १ । पा ४ । आ १) (विप्रतिषेधे पर कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

सर्वेषामिति । (कै)

अनेन शास्त्रेण प्रामाण्याभ्यनुज्ञानात् तस्य प्रामाण्येऽपि अन्यस्या-
प्रामाण्येन सर्वेषां तत्त्व भग्नमिति भाव ॥

इतर इति । (कै)

अप्रामाण्य त्वग्रे परिहरिष्यत इति भाव ॥ कर्मव्यतिहारे घञो
विधानाभावादाह

सिधेरिति ॥ (कै)

सेधतेरिति । (कै)

परस्पर प्रतिकूल गमनमित्यर्थबोधने तस्यैव समर्थत्वादिति
भाव ॥ पौनरुक्त्य परिहरति

स एवार्थ इति । (कै)

कस्य चित् कश्चित् प्रसिद्ध इति पर्यायोपादानमिति भाव ॥
अस्यागतिकगतित्वेनाह

न्याथौ क्व चैकस्मिन् युगपत् प्राप्त । वृक्षाभ्याम् वृक्षेऽप्यित्यन्याथौ वृक्षेभ्य
इत्यत्र युगपत् प्राप्त (७ । ३ । १०२-३) ॥ किञ्च स्यात् । एकस्मिन्
युगपदसम्भवात् पूर्वपरप्राप्तेरुभयप्रसङ्ग । वा । एकस्मिन् युगपदसम्भवात्
पूर्वस्याश्च परस्याश्च प्राप्तेरुभयप्रसङ्ग ॥ इदं विप्रतिषिद्धं यदुच्यत एकस्मिन्

इति । सिधेर्विशेषण व्यतिहारविशिष्टक्रियावचनात् सेधतेर्भावे घञि-
त्यर्थ । इतरेतरप्रतिषेधोऽन्योऽन्यप्रतिषेध इति । स एवार्थ पर्यायाभ्या
प्रदर्श्यते । यद्वा पर्यायाप्रतिपत्तौ शब्दद्वयेन प्रदर्श्यते । विरोध पूर्वोक्तेन
न्यायेनासम्भावयन् पुन एच्छति । क पुनरिति ॥ द्वौ प्रसङ्गाविति । सर्व-

यद्वेति । (कै)

प्रतिषेधशब्द एकत्र पाक्षिकप्रतिषेधपर । परचात्यन्तिकप्रतिषेधपर इति भावः ॥ एव च सङ्गतिः पुनः प्रसङ्गपक्षयोः सिद्धये पर्यायाप्रतिपत्तिफलस्य कादाचित्कप्रवृत्तिप्रतिबन्धस्य सर्वथा तत्प्रतिबन्धस्य च प्रतिषेधशब्दार्थत्वेन लोकसिद्धिविरोधार्थकतैव फलितेति ध्येयम् ॥

पूर्वोक्तेन । (कै)

अप्रामाण्यापत्तिरूपेण ॥ ननु “प्राप्नोत” इति क्रिया न स शब्देन परामर्शयोग्या । सर्वनामपरामर्शयोग्यत्वस्यैव तस्यामसत्वस्य “वति” सूत्रे कैयटेन वक्ष्यमाणत्वात् । कर्तृपरामर्शस्तु न तस्य गुणत्वात् द्विवचनापत्तेश्चात (अतः । क) आह

युगपदिति । (कै)

युगपदसम्भवात् पूर्वपरप्राप्तेरुभयप्रसङ्ग इति । कथं ह्येकस्मिन् नाम युगपदसम्भवः स्यात् पूर्वस्याश्च परस्याश्च प्राप्तेरुभयप्रसङ्गश्च स्यात् । नैतद्विप्रतिषिद्धम् । यदुच्यते एकस्मिन् युगपदसम्भवादिति कार्य्ययोर्युगपदसम्भवशास्त्रयोरुभयप्रसङ्गः ॥ तृजादिभिस्तुल्यम् । वा । तृजादिभिस्तुल्यं पर्यायप्राप्नोति । तद्यथा । तृजादयः (३ । १ । १३३) पर्यायेण भवन्ति ॥ किं

स्याच्चार्यवचनस्य प्रमाणोऽपि लब्धावकाशयोर्वचनयोरेकस्मिन् विषये विरुद्धकार्य्यद्वयसमर्पणादस्यैव विरोधः ॥ प्रसज्येते इति । प्रसङ्गौ विधौ । अन्याथैविति । अन्यत्र सावकाशौ । स विप्रतिषेध इति । युगपद् यासौ प्रप्तिः सा विरोधनिमित्तत्वादभेदोपचाराद्विप्रतिषेधशब्देनोक्ता । किञ्च

(अ १ । पा ४ । आ १) (विप्रतिषेधे पर कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

आख्यातोपात्तक्रियाया परामर्शाभावेऽप्यध्याहृतप्राप्त्यादिपदो-
पात्ताया परामर्शं न दोष । लिङ्गन्तु प्रतिनिर्देशाभिप्रायेणेति
बोध्यम् ॥ ननु सा ^१च विप्रतिषेधोऽत आह

विरोधनिमित्तत्वादिति । (कै)

विरोधफलवाधनिमित्तत्वादित्यर्थ ॥ नन्वेनेन परस्य प्रतिपाद-
नात् कथमय प्रश्नोऽत आह

यदीदमिति ॥ (कै)

तदनारम्भे ऽन्यत्र सावकाशयो सामर्थ्याभावेन कथं पर्यायं
प्राप्तिरत आह

इतरो व्यक्तीति ॥ (कै)

पर्यायेति । (कै)

एव च पाक्षिकावाधो विरोधफलमिति भाव ॥ भाष्ये

१ 'न' इति पाठोऽस्ति क पुस्तके ॥

पुन कारणं तृजादयः पर्यायेण भवन्ति । अनवयवप्रसङ्गात् प्रतिपद विधेस्त्व ।
वा । अनवयवेन प्रसज्यन्ते प्रतिपदं च विधीयन्ते ॥ अप्रतिपत्तिर्वाभयो-
स्तुल्यबलत्वात् । वा । अप्रतिपत्तिर्वा पुनरुभयो शास्त्रयो स्यात् । किं कार-
णम् । तुल्यबलत्वात् । तुल्यं बले ह्युभे शास्त्रे । तद्यथा । द्वयोस्तुल्यबलयोरेक

स्यादिति । यदीदं नारम्भेत इति भावः ॥ इतरो व्यक्तिपदार्थाश्रयेण पर्यायं
माह एकस्मिन्निति । अनवयवप्रसङ्गादिति । सर्वव्यक्त्युद्देशेन शास्त्रस्य प्रवर्त्त-
नादित्यर्थः । प्रतिपदविधेस्त्वेति ॥ अनेनोत्सर्गापवादवैधर्म्यं दर्शयति न ह्युत्सर्गं
प्रतिपदं विधीयते । तत्र पर्यायप्रसङ्गे नियमार्थमिदं परमेव भवति न पूर्व-

एकस्मिन् (भा)

इत्यस्य लक्ष्ये इति शेष ॥

असम्भवाद् (भा)

इत्यस्य कार्ययोरिति शेष ॥

पूर्वपरप्राप्तेरिति । (भा)

पूर्वस्य परस्य च योगस्य प्राप्तेरित्यर्थ । वचनद्वयप्रामाण्यादिति यावत् ॥ भगवता तु धर्मधर्मिनोरभेदमाश्रित्य प्राप्तिशब्देन पूर्वपर-शब्दयो सामानाधिकरण्यमाश्रितम् ॥

उभयप्रसङ्ग इति (भा)

पर्यायेणेति शेष ॥ सूत्रयोरेवासम्भवप्राप्ती इति मत्वा पृच्छति

इदं विप्रतिषिद्धमिति ॥ (भा)

शास्त्रयोरुभयप्रसङ्ग इति । (भा)

प्रेष्योभवति । स तयो पर्यायेण कार्यं करोति । यदा तमुभौ युगपत् प्रेष-यतो नानादिक्षु च कार्यं भवतस्तदा यद्यसावविरोधार्थी भवति तत उभयोर्न करोति । किं पुन कारणमुभयोर्न करोति । यौगपद्यासम्भवात् । नास्ति यौग-पद्येन सम्भव ॥ तत्र प्रतिपत्त्यर्थं वचनम् । वा । तत्र प्रतिपत्त्यर्थमिदं व्यक्त्यम् ॥

मिति । एतत् सूत्रारम्भाच्च । पूर्वस्य लक्षणास्य तत्रारम्भोऽनुमीयते । तदु-च्यते सङ्गद्वयौ विप्रतिषेधे यद्वाधित तद्वाधितमेवेति । इदानीं जातिपक्षा-श्रयेणाह अप्रतिपत्तिर्वेति । अत्र पक्षे विध्यर्थमिदम् । परं भवतीति । तस्मिन् कृते यदि पूर्वस्य प्राप्तिनिमित्तमस्ति ततस्तदपि प्रवर्त्तते ।

(अ १ । पा ४ । आ १) (विप्रतिषेधे पर कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

पर्यायेण शास्त्रयो प्राप्तैरुभय प्रसङ्ग इत्यर्थ ॥ ननु शास्त्र-
प्रसङ्गोऽपि कार्यार्थ एवेति कार्य्योर्थुगपदसम्भवे कथं शास्त्रयो
प्रसङ्गोऽत आह

तृजादिभिरिति । (भा)

एव च युगपदसम्भव पर्यायेणोभयप्रसङ्ग इति तात्पर्यम् ॥

सर्वव्यक्त्युद्देशेनेति । (कै)

एवञ्चतृजा धातुमात्रादिधानेन विनिगमकाभावादिति भाव ॥
नन्वनवयवेन प्रसक्तस्यापि सामान्यशास्त्रस्य विशेषेणात्यन्तिकवाध-
दर्शनादिदमप्रयोजकमत आह

अनेनेति । (कै)

“प्रतिपदविधेऽन्त्यस्य वाधकाभावादिति शेष ॥ उत्सर्गस्य
सामान्यविषयत्वमपवादस्य विशेषविषयत्वमिति तद्व्यक्तिविषयक

तद्यदादौना त्वप्रसिद्धि । वा । तद्यदादौनातु (३ । १ । ६६) कार्य्यस्या-
प्रसिद्धि । न हि किञ्चित्तद्यदादिषु नियमकारि शास्त्रमारभ्यते येन
तद्यदादय स्युः । यच्च भवता हेतुर्थपदिष्टोऽप्रतिपत्तिर्वैभयोस्तुल्यबलत्वा-
दिति तुल्य स तद्यदादिषु ॥ नैष दोष । अनवकाशस्तद्यदादय उच्यन्ते च ते
वचनाद्भविष्यन्ति । यच्च भवता हेतुर्थपदिष्टस्तृजादिभिस्तुल्य पर्याय प्राप्तो-

तदुच्यते । पुन प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धमिति । तद्यदादौना तु कार्य्यस्येति ।
परत्वादे साधुत्वस्य वेत्यर्थ । एकवाक्योपात्तत्वादनवकाशत्वाच्च नास्त्येषा
परत्वेन व्यवस्था । तृजादिभिरिति । आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वात् तृजादिभ्य-

(विप्रतिषेधे पर कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ १ । पा ४ । आ १)

विशेषशास्त्रेण सामान्यशास्त्रस्य तद्विषयकत्वं बाध्यते । तज्जादौ तु नैवमिति उभयोरपि प्रतिव्यक्तिप्रवृत्तिः । एव प्रकृतेऽपि दीर्घ-
त्वशास्त्रयो कस्यापि व्यक्तिविशेषविषयकत्वाभावेनोभयोरपि स्वस्व-
विषयसर्वव्यक्तिविषयतयोपपन्नेन पर्यायप्रसङ्ग इति भावः ॥ नन्वेव
तद्विषयकपूर्वलक्षणस्याप्रमाणत्वं स्यादत आह

एतत्सूत्रेति । (कै)

एतच्छास्त्रबलेन पूर्वस्य तद्व्यतिरिक्तव्यक्तिविषयतैव कल्प्यत इति
भावः ॥ ननु तुल्यबलत्वेनैव पर्याय उपपादितस्तत् कथं तेनैवा-
प्रतिपत्तिरापाद्यते ऽत आह

इदानीमिति । (कै)

जतिपक्षे तज्जातेरेवोद्देश्यत्वेन तज्जात्युपरक्तव्यक्तौ कश्चित् कार्यार्थ-
न्वयेऽपि शास्त्रस्य चारितार्थमिति भावः ॥

ततस्तदपीति । (कै)

तीति तुल्यं स तद्व्यदादिषु ॥ एतावदिह सूत्रं विप्रतिषेधे परमिति ।
पठिष्यति ह्याचार्यः । सङ्गद्गतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेव (६ । ३ ।
४२-१३६ ॥ ६ । ४ । ६२ ॥ ७ । १ । २६) इति । पुनश्च पठिष्यति । पुन
प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धमिति । किं पुनरित्यता सूत्रेणोभयं लभ्यम् । लभ्यमि-

स्तव्यदादयो न भिन्ना इत्यर्थः । सङ्गद् गताविति । यथा कुरुतात्त्वमिति
हेलुकं च प्राप्नोति तातड् चेति परत्वात् तातड् तस्य स्थानिवद्भावात्कुड् न
प्रवर्तते । द्वारमिति । अप्रतिपत्त्यपनयनेन परशास्त्रप्रवृत्तेर्द्वारमुपायं क्रियत
इति यावत् । पुनः प्रसङ्गं विज्ञानादिति । ईजतुरिति । परत्वात् सम्प्र-

(अ १ । पा ४ । आ १) (विप्रतिषेधे पर कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

अप्रवृत्तौ मानाभावादिति भाव ॥ “वृत्तेभ्य” इत्यादौ चेत्वे
निमित्वाभावात् दीर्घस्याप्रवृत्तिरित्यन्यत् ॥ भाष्ये

तद् यथेति । (भा)

तत्र यथा एक प्रेथ्य उभयोर्न करोति तथा प्रकृते (प्रकृत । इ)
उदाहरणरूपा व्यक्तिरुभयोरपि कार्यं नाश्रयिष्यतीत्यर्थं । वचने
त्वन्यत्र चरितार्थं । यथा तत्र प्रेथ्य परस्परविरोद्धकार्यकरणेन चरि-
तार्थस्वामिनाविति भाव ॥ “प्रतिपत्त्यर्थम्” इत्यस्य विध्यर्थमित्यर्थं ॥
ननु तद्यदादीन्येव कार्याणि किं तेषामपि कार्यनाम इत्यत आह

परत्वेति ॥ (कै)

एकवाक्येति । (कै)

शास्त्रगतमेव पौर्वापर्यं गृह्यते इति भाव ॥ कार्यगतपौर्वा-
पर्याश्रयणस्याह

अनवकाशत्वाच्चेति । (कै)

त्याह । कथम् । इह भवता द्वौ हेतु व्यपदिष्टौ । तृजादिभिस्तुल्य पर्थ्याय
प्राप्नोतीति च । अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यफलत्वादिति च । तद्यदा तावदेष
हेतुस्तृजादिभिस्तुल्य पर्थ्याय प्राप्नोतीति तदा विप्रतिषेधे परमित्यनेन किं
क्रियते । नियमः । विप्रतिषेधे परमेव भवतीति । तदैतदुपपन्नं भवति सङ्गद्वयं

सारणे कृते दिवचनं भवति । लक्ष्यानुरोधेन च व्यक्ताकृतिप्रदार्थाश्रयणा-
दनयो परिभाषयोर्विषयविभागोऽवसेयः । तस्य इष्टवाचीति । इष्टानिष्ट-
विभागश्च व्याख्यानाद् बोध्यः । अन्तरङ्गं चेति । अन्तमध्येऽङ्गानि निमि-
त्तानि पारार्थ्यात् यस्य तदन्तरङ्गमित्युच्यते । एव बहिरङ्गानि यस्य तद्वहि-

(विप्रतिषेधे पर कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ १ । पा ४ । आ १)

धातुत्वजात्याक्रान्त्यक्तौ क प्रवर्तते क नेति अत्र विनिगम-
काभावादिति भाव ॥ ननु “तद्यदादि” इत्यादिपदेन तजा-
दीनामपि ग्रहणात् कथं सादृश्यमत आह

आदीति ॥ (कै)

ननु पर्यायेणोत्पत्तिरेव प्रकारत्वस्य तजादावपि सत्त्वेन कथं
भेदोऽत आह

तजादीति ॥ (कै)

भाष्ये

आचार्यः । (भा)

वार्त्तिककार ॥

ययेति । (कै)

नन्वलुक् कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्य शब्दान्तरप्राप्त्या तस्यापि

१ “सादृश्यम्” इत्यारभ्य “फलकत्वात्” इत्यन्त नास्ति क पुस्तके ॥

गतौ विप्रतिषेधे यद्वाधित तद्वाधितमेवेति । यदा त्वेष हेतुरप्रतिपत्तिर्वै-
भयोस्तुल्यफलत्वादिति तदा विप्रतिषेधे परमित्यनेन किं क्रियते । द्वारम् ।
विप्रतिषेधे पर तावद्भवति तस्मिन् कृते यदि पूर्वमपि प्राप्नोति तदपि
भवति । तदैतदुपपन्नं भवति पुन प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धमिति ॥ विप्रतिषेधे

रङ्गम् । एतच्च न्यायसिद्धमेवानूदितम् । कार्यमित्यत्र अर्हे कृत्य । कारणार्हं
कार्यं तुल्यबलं च कारणार्हमिति नित्यानित्योत्सर्गापवादान्तरङ्गबहिरङ्गेष्वस्य
सूत्रस्याप्यार । स्योन इति । सिवेर्बाहुल्यकान्नप्रत्यये कृतेऽपवात्वादलोप
बाधित्वा गुणात् पूर्वमन्तङ्गन्वाद् भवति । तत्र कृतेऽन्तरङ्गत्वात् अग्रा

(अ १ । पा ४ । आ १) (विप्रतिषेधे पर कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

अनित्यत्वात् । न चान्तरङ्गानपीति न्यायात् कैमुतिकन्यायेन परा-
दपि लुको वलवत्त्वेन इदमयुक्तमिति वाच्यम् । परिभाषाणा-
मिष्टसिद्धिमात्रफलकत्वात् ॥

ईजतुरिति । (कै)

न च पूर्वं ^१द्वित्वप्रवृत्तावपि ^२“वचिस्वपि” इति ^३“लियभ्या-
सस्य” इति सम्प्रसारणाभ्यामिष्ट सिध्यतीति वाच्यम् । ^४“न
सम्प्रसारणे” इति निषेधेन अभ्यासस्य सम्प्रसारणानापत्ते ॥

व्यक्त्याकृतीति । (कै)

केचित्तु न हि व्यक्तिपक्षे सर्वं शास्त्र व्याप्नोति न तु जाति-
पक्षे इत्यत्र मानमस्ति पक्षद्वयेऽपि सर्वव्याप्ति ^५एकशेषसूत्रे भाष्ये

१ “अपि” इति नास्ति क पुस्तके ॥

२ अ ६ । पा १ । सू १५ ॥

३ अ ६ । पा १ । सू १७ ॥

४ अ ६ । पा १ । सू ३७ ॥

५ अ १ । पा २ । सू ६४ ॥

परमित्युक्ताङ्गाधिकारे पूर्वमिति वक्तव्यम् । किं कृतं भवति । पूर्वविप्रति-
षेधा न पठितव्या भवन्ति । गुणवृद्धौत्ववृद्धावेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषिद्धम् ।
नुमचिरवृद्धावेभ्यो नुङ् (७ । १ । ६५) इति । कश्च ये परविप्रतिषेधा ।
इत्त्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धौ भवतो विप्रतिषेधेनेति (७ । १ । १००) सूत्रं च

गुणो बाध्यते । बहिरङ्गस्याप्युठो यणादेशे कर्त्तव्येऽसिद्धत्वं न भवति ।
नाजानत्तर्य इति वचनात् । द्यौकामिरिति ॥ ननु कृतयणादेशात् तद्वि-
तोत्पत्तौ वृद्धा भाव्यमिति नास्ति युगपद् यणवृद्धौ प्राप्ति । एव तर्हि
अकृतयूहाः पाणिनीया इति दि उ काम इति स्थिते अत्र यणवृद्धोयुग-

स्यष्टमुक्त्वा न ब्राह्मण हन्यादित्यादौ सर्वब्राह्मणहनननिषेधाय जातिपक्षाश्रयणमिति च तच्च स्यष्टम् । किं च भाष्य पक्षद्वयसाधारणेन दृष्टान्तभेदेन पर्यायाप्रतिपत्तौचे प्राप्ते तदाश्रयेण तद्वचनोपपत्तिपर “न तु जातिपक्षाश्रयेण” इति स्यष्टमेव । अन्यथा जातिपक्षप्रवृत्तामप्रतिपत्तिमुपक्रम्य तव्यादिषु दोषाशङ्कापर भाष्यमसङ्गतं स्यात् । अनवकाशत्वेनैषा न परत्वेन व्यवस्था इति त्वदुक्त-सङ्गतत्वापत्तेश्च । अग्रे तज्जादितुल्यताया एव तेषु प्रतिपादनाच्च । न हि तज्जादयो व्यक्तिपक्षे एव सर्वविषया अपि तु जातिपक्षेऽपि । किं च व्यक्तिपक्षेऽप्यन्यव्यक्तिविषयलाभेन चरितार्थस्य व्यक्तिर्विरोधात् सर्वविषयकत्वं न कल्पयतीति उपपत्तिरस्ति । किं च जातिपक्षे तज्जात्याश्रयतद्व्यक्तिविषयकत्वमेव नैतद्व्यक्तिविषयकत्वमित्यत्र विनिगमकाभावः । तच्चैक शास्त्रदृष्टान्तोऽपरो लौकिकस्तयोराश्रयणे

१ “इत्यत्र” इत्यारभ्य “लक्ष्यानुसार” इत्यन्तं नास्ति इ-पुस्तके ॥

भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । कथं ये पूर्वविप्रतिषेधा । विप्रतिषेधे परमित्येव सिद्धम् । कथम् । परशब्दोऽयं वङ्गर्थः । अस्त्येव व्यवस्थाया वर्तते । पूर्वं पर इति । अस्त्यन्यार्थं वर्तते । परपुत्र परभार्या । अन्यपुत्र । अन्यभार्येति गम्यते । अस्ति प्राधान्ये वर्तते । तद्यथा । परमिय ब्राह्मण्यस्मिन्

पत्न्यसङ्गः । अथवा द्यौकामिरिति पदं यदा विभज्यान् व्याख्यायते । दिव काम इ इति तदा “दिव उद्” इत्युत्वे कृते यण् वृद्धौ प्राप्नोत । दुद्युषतीति । दिवे सन् । सनीवन्तर्द्धेति पक्षे इडभावः । हलन्ताच्चेति क्त्विम् । ऊडा-देशः । तत्र यण् च प्राप्नोति द्विवचनं च । नित्यत्वाद् द्विवचनं स्यात् । एतद्भाष्यं दूषयन्ति हि प्रयोगो द्विवचनं षाष्ठिकं व्यवस्थापितम् । तत्र

(अ १ । पा ४ । आ १) (विप्रतिषेधे पर कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

लक्ष्यानुसारो बीजमित्येव व्यक्तमुचितमन्यथा तव व्यक्तिपदार्थाश्रयेण सम्मते “सङ्गति” इति न्याये कुरुताम् इति उदाहरणं दत्त-
मसङ्गतं स्यात् । कुरुशब्दाद् हेर्लुङ् इति वचनस्य तातडभावपक्षे
चारितार्थ्येन कुरुशब्दाद्हेस्तातडिति वचनस्थानवकाशत्वेन विप्रति-
षेधाप्रसक्तेरिति वदन्ति ॥ वक्ष्यमाणपूर्वविप्रतिषेधवार्त्तिकाश्रयेण
गौरव मत्वाह

विप्रतिषेधे इति ॥ (भा)

पूर्वविप्रतिषिद्धमिति । (भा)

कर्मधारय । “नुम” शब्दस्वरूपस्य विशेष्यत्वान्नपुंसकनिर्देशः ॥

अङ्गाधिकारे परविप्रतिषेधस्यापीष्टत्वेन इदमसंगतं मत्वाहान्य

कथमिति ॥ (भा)

सूत्रं च भिद्यते इति । (भा)

अधिकसूत्रकरणादिति भावः । चेन्नानङ्गाधिकारस्यपूर्वविप्रति-
षेधासंग्रहरूपो दोषसंग्रहः सूत्रं भिद्यते चेत्यन्वयः ॥

कुटुम्बे । प्रधानमिति गम्यते । अस्तीत्यवाची परशब्दः । तद्यथा । पर धाम
गत इति । इष्ट धामेति गम्यते । तद्य इष्टवाची परशब्दस्तस्येदं ग्रहणम् ।
विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवति ॥ अन्तरङ्गं च । वा । अन्तरङ्गं च बलौयो-
भवतीति वक्तव्यम् ॥ किम् प्रयोजनम् । प्रयोजनं यणोकादेशेत्येतानि गुण-

शब्दान्तरप्राप्त्या द्विर्वचनमनित्यं यणु तु नित्यं इति वदन्तः । अल्लोपस्येति ।
ननु गाण्डोवधन्वनेत्यत्रास्ति सम्प्रधारणा । गाण्डोवधनु अन आ इति
स्थिते यदि पूर्वं यणादेशः ततो “न सयोगाद्वमन्तात्” इत्यल्लोपनिषेधात्
रूपं सिध्यति । अथ तु परत्वादल्लोपः स्यात्ततो यणु न स्यात् । एव तर्हि

व्यवस्थायामिति । (भा)

तदाकाङ्क्षप्रवृत्तिनिमित्ते इत्यर्थः ॥ ननु लक्षणचक्षुषा तद्वि-
भागो दुर्ज्ञेयोऽत आह

इष्टानिष्टेति ॥ (कै)

अङ्गशब्दस्य निमित्तेषु वृत्तौ निमित्त दर्शयति

पारार्थ्यादिति । (कै)

एव चान्तर्भूतनिमित्तापेक्ष्य च वह्निरङ्गमिति भावः ॥

एनञ् न्यायेति । (कै)

स च न्यायः १ “अच परस्मिन्” इत्यञ्च भाष्ये दर्शितः ॥

कारणार्हम् । (कै)

कारणयोग्यम् ॥

१ अ १ । पा १ । सू ५७ ॥

वृद्धिर्द्विवचनास्त्रोपसृतेभ्यः । वा । गुणाद्यणादेशः । स्योन । स्योना । गुणश्च
प्राप्नोति यणादेशश्च (७ । ३ । ८६ ॥ ६ । १ । ७७ ।) ॥ परत्वादगुणः स्यात् ।
यणादेशो भवति अन्तरङ्गतः । वृद्धेर्यणादेशः । द्यौकामिः । स्यौकामिः ।
वृद्धिश्च प्राप्नोति यणादेशश्च (७ । २ । ११७ ॥ ६ । १ । ७७ ।) । परत्वाद

नित्यत्वात् पूर्वमत्र यण् भवतीति मन्यते । कृतेऽप्यस्त्रोपे तस्य स्थानिवत्त्वा-
द्यणः प्राप्या नित्यत्वम् । यणि कृते नास्त्यस्त्रोपः प्रतिषेधादिति तस्यानित्य-
त्वम् । द्यौकामिरिति । दि उ काम इ इति स्थिते यण् च प्राप्नोति
अनित्यादिर्नित्यमिति खरश्च । तत्र यदि पूर्वं खरः स्यात् तदा उदात्त-

महाभाष्यप्रदीपोद्बोधत ।

(अ १ । पा ४ । आ १) (विप्रतिषेधे पर कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

तुल्यबलं चेति । (कै)

यद्यपि विप्रतिषेधशब्देन इदमपि लब्धं शक्यं तथापि तदे-
तदर्थबोधने समर्थमिति भावः ॥ कदाचिल्लोके दुर्बलबलवतोऽपि
विरोधदर्शनात्

नित्यानित्येति । (कै)

नित्यस्य बलवत्त्वे बीजं तु कृताकृतप्रसङ्गित्वेनावश्यकतैव अन्त-
रङ्गं प्रथमं बुद्धावारोहतीति तत्काले वहिरङ्गानुपस्थिते रुदेव प्रथमं
प्रवर्तते एव च क्वचिद्भाष्ये परत्वान्नित्यत्वाच्च इत्यादौ परत्वादित्यु-
क्तिरेकदेशिन इति बोध्यम् ॥

पूर्वमन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

अन्तरङ्गत्वाभावेऽपि नित्यत्वेनोक्तं सुसाधु इत्युक्तं १“येन विधि”
इति सूत्रे । इदमुदाहरणमुणादिषु व्युत्पत्तिपञ्चवादिना शाकटा-
यनादीनां मते ॥

१ अ १ । पा १ । सू ७२ ॥

वृद्धिः स्यात् । यणादेशो भवति अन्तरङ्गतः ॥ द्विर्वचनाद्यणादेशः । दुद्यूषति ।
सुसूषति । द्विर्वचनं च प्राप्नोति यणादेशश्च (६ । १ । ६-७७) । नित्यत्वाद्
द्विर्वचनं स्यात् । यणादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ अल्लोपस्य च यणादेशस्य च
नान्ति सम्प्रधारणा ॥ खराद्यणादेशः । द्यौकामि स्यौकामि । खरश्च प्राप्नोति

स्वरितघोर्यण इत्यौकारः स्वरितः स्यादुदात्तश्च इष्यते । द्यौकाम इति ।
पूर्वपदप्रकृतिस्वरौऽपि यणा अन्तरङ्गत्वाद्वाध्यते तथैव “दिव उद्”
इत्युत्वेन च ॥ काद्रवेय इति । कद्रूशब्दात् “सञ्ज्ञायाम्” इत्युडिङ्गते
“स्त्रीभ्यो ङक्” “ङाच” इति ङकि एयादेशे “ऽलोपोऽकङ्गा” इति लोपप्र-

कृतेऽन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

अन्तर्भूतनिमित्तकत्वरूपादित्यर्थ ॥

युगपत्प्रसङ्ग इति । (कै)

अन्तरङ्गन्यायमनालोचयन्त पूर्वपक्षिण इति शेष ॥ ननु
१“अकृतयूह” परिभाषा नास्त्येव किं च तद्विषये नान्तरङ्गन्याय इति
भाष्यासङ्गतिरित्यत आह

अथवेति । (कै)

एव चानयैव सिद्धे “समर्थानाम” इत्यत्र समर्थग्रहणं न
कार्थमित्यभिप्रायः ॥ स्थाने द्विर्वचनपक्षे यणोऽपि शब्दान्तरप्राप्त्य-
नित्यत्वं स्यादत आह

द्विः प्रयोग इति ॥ (कै)

वदन्त इति । (कै)

१ परिभाषेन्द्रे ५७ ॥

२ अ ४ । पा १ । सू ८२ ॥

यणादेशश्च । (६ । १ । १६७ — ७०) । परत्वात् स्वरः स्यात् । यणादेशो भव-
त्यन्तरङ्गतः ॥ गुणादिकादेशः । काद्रवेयो मन्त्रमपश्यत् । गुणश्च प्राप्नोत्येकादे-
शश्च ॥ (६ । ४ । १४६ ॥ ६ । १ । १०१) ॥ परत्वाद्गुणः स्यात् । एकादेशो
भवत्यन्तरङ्गतः ॥ वृद्धरेकादेशः । वैक्षमाणि सौत्थिति । वृद्धिश्च प्राप्नो-

तिषेधाद् “ओर्गुण” इति गुणश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च ॥ नन्वकृत एकादेशोऽ-
प्रत्यय इति निषेधात् प्रातिपदिकत्वाभावात्तद्धित एव न स्यात् । कृते त्वेका-
देशे तस्यान्तवद्भावात् प्रातिपदिकत्वात्तद्धितोत्पत्तिगित्यानुपूर्व्या सिद्धत्वाद-
प्रयोजनमेतदित्याहुः । अत्रोच्यते । अकृतेऽप्येकादेशे “नोड धात्वो” इति

कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेण कचिन्नित्यताभ्युपगमे तु यणोऽपि नित्यतया परत्वाद्यणव स्यादिति तेषामाशयः ॥ अन्ये तु द्वि प्रयोगपक्षेऽपि द्वितीय प्रयोगो द्विर्वचननिष्पाद्य पर एव । एव च यस्य द्वित्व न तस्य यण् तदनन्तरं किन्तु द्वितीयस्य प्रयोगस्य द्विर्वचनं यण्यपि कृते तस्यैव नित्यशब्दवादे प्रयोगभेद एव शब्द-भेदकः । प्रयोगे कृताकृतप्रसङ्गोऽपि हि नित्यमिति भाष्याशयमाहुः ॥

तस्यानित्यत्वमिति । (कै)

यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तविहन्यते न तदनित्यमिति काचित्-कमिति भावः ॥

पूर्वपदप्रकृतीति । (कै)

दिवि कामो यस्येति विग्रहे “बहुव्रीहौ प्रकृत्या” इत्यनेने-त्यर्थः ॥ ननूत्वे यण् इति ततः पूर्वमेव स्वरः स्यादत आह

१। अ ६। पा २। सू १ ॥

त्येकादेशश्च (७। २। ११७। ६। १। १०१) ॥ परत्वाद्वृद्धिः स्यात् एका-देशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ द्विर्वचनादेकादेशः । ज्ञाया व्योदनो ज्यौदनः । ज्यौद-नमिच्छति ज्यौदनीयति । ज्यौदनीयते सन् जुज्यौदनीयिषति । द्विर्वचनं च प्राप्नोति एकादेशश्च (६। १। ६—८८) ॥ नित्यत्वाद्विर्वचनं स्यात् । एकादेशो

“ल्लोपोऽकृद्वा” इति निषेधाच्च ज्ञापकाद्भविष्यति तद्धित इत्यदोषः । श्रुतेति । ननु “श्रयुवा” इति सम्प्रसारणे कृते “तस्यासिद्धवद्वा” इत्यसि-द्धत्वान् “न सयोगाद्वमन्तात्” इति निषेधादल्लोपस्य नास्ति प्राप्तिः । एवं तर्हि प्राग्भादित्यसिद्धत्वमाश्रित्यैतदुक्तम् । प्रयोजनप्रत्याख्यानवाद्याह

तथैवेति ॥ (कै)

स्त्रीभ्य इति । (पा)

यदि कद्रूनागमाता तदानेन । यदि काचन मानुषी तदा “वृद्धाभ्य” इत्यणि प्राप्ते तदपवादो “ञ्च” इति एकादेशात् पूर्वञ्चत्वाभावे “स्त्रीभ्य” इत्यनेनैव ढक् । कद्रूश्च नागमातैषेत्युचिता ॥

ज्ञापकादिति । (कै)

“स्त्रीभ्यो ढक्” इत्यादौ प्रातिपदिकादित्यस्य सम्बन्धेन लिङ्ग-विशिष्टपरिभाषया नासिद्धेर्ज्ञापकपर्यन्तानुधावन किमर्थमिति चिन्त्यम् । अत एवैषी पादौ ढक् सिद्धिरित्याहुः ॥

ज्ञापकमपि चिन्त्यम् । अन्तरङ्ग वलवदित्येतज्ज्ञापनेन कृते एकादेशे तत् प्रवृत्त्या चारितार्थसम्भवात् ॥ भाष्ये

१ अ ४ । पा १ । सू १२० ॥

२ अ ४ । पा १ । सू ११३ ॥

३ अ ४ । पा १ । सू १२१ ॥

४ अ ४ । पा १ । सू १२० ॥

भवति अन्तरङ्गत ॥ अल्लोपादेकादेशः । शुना शुने । अल्लोश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च (६ । ४ । १३४ ॥ ६ । १ । १०८) । परत्वादल्लोप स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गत । नैतदस्ति प्रयोजनम् । नास्त्यत्र विशेषोऽल्लोपेन वा निवृत्तौ सत्या पूवत्वेन वा । अयमस्ति विशेषः । अल्लोपेन निवृत्तौ सत्यामु-

नैतदस्तीति ॥ प्रयोजनवाद्याह अयमस्तीति । प्रत्याख्यानवाद्याह नात्रेति । प्रयोजनवाद्याह नैष इति । स एवाह यत्र तर्हीति । यत्र पुनरित्यर्थः । शुन पश्येति । अत्र हि न गोश्चन् इति इति प्रतिषेधाभावादल्लोपे सति उदात्तनिवृत्तिस्वरप्रसङ्गः । तस्मात् पूवमेकादेशः सृष्टः । प्रत्याख्यानवाद्याह

परत्वाद् वृद्धिरिति । (भा)

न च सा नित्या शब्दान्तरप्राप्तत्वात् । इदमपि समर्थग्रहण-
प्रत्याख्यानतात्पर्यकम् ॥

नित्यत्वाद्विर्वचनमिति । (भा)

भाष्ये शब्दान्तरप्राप्तानित्यत्वं तु काचित्कमितिभावः ॥

एवं तर्हीति । (भा)

तस्य “^१असोरल्लोप” इति तपरकरणेनानित्यत्वादानाश्रयण-
मिति वक्तुं युक्तं “^२वार्णादाङ्गम” इत्यप्यनित्यत्वान्नाश्रितम् । नवा-
न्तरङ्गपरिभाषाया अपि “^३आभीय” त्वेन तदृष्ट्या वह्निरङ्गस्या-
सिद्धतया सर्वथा नेदमुदाहरणमिति वाच्यम् । “^४वाह ऊट्”
सूत्रज्ञापितासिद्धपरिभाषाया आभीयत्वेऽपि “अन्तरङ्ग बलीय”

१ अ ६। पा ४। सू १११ ॥

२ परिभाषेन्दुश्लो ५६ ॥

३ अ ६। पा ४। सू २२ ॥

४ अ ६। पा ४। सू १३२ ॥

दात्तनिवृत्तिस्वरप्रसज्येत (६। १। १६१) । नात्रोदात्तनिवृत्ति-
स्वरमाप्नोति । किं कारणम् । न गोश्वन् साववर्णं (६। १। १८२) इति
प्रतिषेधात् । नैष उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः । कस्य तर्हि । ढती-
यादिस्वरस्य (६। १। १६८) । यत्र तर्हि ढतीयादिस्वरो नास्ति । शुन

एव तर्हीति । प्रयोजनवाद्याह यत्र तर्हीति । वज्रशुणोति । “बहोर्नञ्
वदुत्तरपदभूम्नि” इत्यन्तोदात्तस्तस्मान् ङीपि कृतेऽल्लोपे क्रियमाण
उदात्तनिवृत्तिस्वरस्यात् । प्रत्याख्यानवाद्याह यदि पुनरिति । प्रयोजन
वाद्याह नैव शक्यमिति । कुमारशब्दसाववर्णान्त इति ङीप उदात्त-

इत्यस्यास्तत्त्वे मानाभावात् । धर्मिग्राहकमानेन ता प्रति वहिरङ्ग-
स्याभीयाभिद्धत्वाप्रवर्तनाच्चेति दिक् ॥ भाष्ये

उदात्तनिवृत्तिस्वरः । (भा)

१“अनुदात्तस्य यच्च उदात्तलोप” इत्यनेन ॥

२न गोश्वन् इति । (कै)

गवादिभ्य परस्य उदात्तत्व नेत्यर्थ । तृतीयादिस्वरस्य “सावे-
काच” इति विहितस्य आनन्तर्यात् तृतीयादिर्विभक्तिरित्यनुवर्त्त-
नाच्चेतिभाव ॥ एव च सत्यल्लोपे उदात्तनिवृत्तिस्वर स्यादिति
प्रयोजनवाद्याशय । इत उत्तरो “यच्च तर्हि” इत्यादिग्रन्थो ग्रन्थ-
च्छायया प्रत्याख्यानवादिन इति भाति तत्तु न युक्तम् । तृती-

१ अ ६ । पा १ । सू १६१ ॥

२ न गोश्वन् साववर्णराडङ् कुड् कङ्ग ई । १ । १८२ ॥

३ सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्ति । ६ । १ । १६८ ॥

४ “भाति” इति नास्ति क पुस्तके ॥

पश्येति । एव तर्हि न लाक्षणिकस्य प्रतिषेध शिष्य । किं तर्हि । येन केन
चिच्छक्त्येन प्राप्तस्य विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेध । यच्च तर्हि विभक्तिर्नास्ति ।
बहुशुनौति (६ । २ । १७५) । यदि पुनरयमुदात्तनिवृत्तिस्वरस्यापि
प्रतिषेधो विज्ञायेत । नैव शक्यम् । इहापि प्रसज्येत कुमारीति । एव तर्ह्या-

स्वरो न स्यात् । प्रत्याख्यानवाद्याह एव तर्हीति । शुनौत्यत्र ङीप् उदात्त-
निवृत्तिस्वरस्य सिद्धत्वात् किं ङीष् विधानेन इत्यर्थ । तदेवमल्लोपादेका-
देशस्य स्वरार्थत्व दूषितम् । प्रयोजनान्तर त्वस्येव । यद्यत्राल्लोपो भवति
तदा “अन उपधालोपिन” इति ङीपि सन्ति बहुशुनौति भवति । यदा

(अ १। पा ४। आ १) (विप्रतिषेधे पर कार्यम् । १। ४। २।)

यादिविभक्त्यभावेन “न गोश्वन्” इत्यस्याप्रसक्तेरुदात्तनिवृत्ति-
स्वरौ निष्प्रत्यूह इति फलभेदोपसंहारस्य तदपलापकप्रत्याख्यान-
वादिविरुद्धत्वाद् अत आह

स एवेति । (कै)

अयं भावः । तृतीयादिस्थानिकस्य लक्षणविशेषानादरेण सर्वस्य
निषेध इत्याशङ्क्य उदाहरणान्तरदानमिति ॥ ननु “एव तर्हि”
शब्दो न युक्त इत्यत आह

पुनरिति । (कै)

चेत्यर्थः ॥ एतदर्थमेव तत्तदुक्तित्वं नादित अन्तन्तद्योजनमिति
बोध्यम् ॥ भाष्ये

न लाक्षणिकस्येति । (भा)

तृतीयादिशब्दविशेषमुपादाय विहितस्येत्यर्थः ॥ भाष्ये

चार्थप्रवृत्तिर्जापयति नोदात्तनिवृत्तिस्वरः शुन्यवतरतीति यदयं श्वन्शब्द-
गौरादिषु पठति (४। १। ४१) । अन्तोदात्तार्थं यत्नं करोति । सिद्धं हि
स्यान् डीपैव ॥ स्वरादेकादेशः । सौत्थिति वैत्तमाणि । स्वरश्च प्राप्नोत्ये-
कादेशश्च (६। १। १६७) । परत्वात् स्वरः स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तर-
ङ्गतः । गुणस्य च इत्त्वोत्त्वयोश्च नास्ति सम्यग्धारणा ॥ वृद्धेरित्त्वोत्त्वे । स्तैर्यां ।

त्वेकादेशेनास्त्वोपो बाध्यते तदोपधालोपित्वाभावान् डीबभावाद्बहुश्चेति
गौरादिलक्षणो डीप् नास्ति । अनुप्रसर्जनादित्यधिकारात् । भाष्ये तु बज्ज-
शुनीति प्रत्याख्यानवादिमतेनोपन्यस्तम् । तत्पक्षे किल डीपा भाष्यमिति ।
न्यायमूलं चेदमन्तमन्तरङ्गं बलीय इति । न च न्यायस्यात्र केन चिद्वाधो-

विभक्तिस्वरस्येति । (भा)

तृतीयादिरिति नानुवर्त्तते विभक्तिरित्येव । एव च शुन
द्रव्यादावपि नास्ति फलभेद इत्यर्थः ॥ ननु वज्रशब्दं शब्दस्य वज्र-
ब्रीहिलेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वात् उदात्तनिवृत्तिस्वरप्राप्तिरत आह

बहोरिति । (भा)

प्रत्याख्यानवादिनाऽल्लोपस्यैव दृष्टत्वेन तद्वीत्या “अन उपधा”
इत्यस्य प्राप्ति मत्वा “वज्रशुनी” त्युदाहृतम् ॥ भाष्ये

यदि पुनरिति । (भा)

विभक्तिग्रहणमपि नानुवर्त्तते इति भावः ॥

कुमारशब्द इति । (कै)

तस्माद्विभक्तिग्रहणमनुवर्त्तते । तथा च ^१वज्रशुना इत्युदात्त-
निवृत्तिस्वर स्यादिति भावः ॥

१ “वज्रशुना” इत्यारभ्य “भाव” इत्यन्त नास्ति क पुस्तके ॥

पौर्त्ति । वृद्धिश्च प्राप्नोतीत्वोत्वे च (७ । २ ११७ ॥ ७ । १ । १००—
१०२) । परत्वाद्वृद्धि स्यात् । इत्वोत्वे भवतोऽन्तरङ्गतः ॥ द्विर्वचनादित्वोत्वे ।
आतेस्तीर्यते आपो पूर्यते । द्विर्वचनं च प्राप्नोतीत्व च (६ । १ । ३ ।
७ । १००—१०२) । नित्यत्वाद्विर्वचनं स्यात् । इत्वोत्वे भवतोऽन्तरङ्गतः ॥
अल्लोपस्य चेत्योत्वयोश्च नास्ति सम्प्रधारणा ॥ खरे नास्ति विशेषः ॥

ऽस्तीति वज्रश्वा इत्येव भाष्यमिति न्यायविद आह । सौख्यतिरिति ।
सु उत्थित इ इति स्थिते यद्यत्र पूर्वमुकारस्योदात्तत्वं स्यात् तदा स्वरितो
वानुदात्ते पदादौ इति पक्षे स्वरितत्वं प्रसज्येत । पूर्वं त्वेकादेशे कृते नित्य-
माद्युदात्तमेतद्भवति । गुणस्येति । परत्वाद्गुणेति भाष्यम् । स्तैर्णिरिति ।

(अ १ । पा ४ । आ १) (विप्रतिषेधे पर कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

बहुशुनीति । (कै)

“^१डाबुभाभ्याम्” इति डापि तदभावे चेतिभावः ॥ नन्वेव
प्रयोजनवादिग्रन्थे बहुशुनीत्युक्तमत आह

भाष्ये त्विति ॥ (कै)

ननु प्रत्याख्यानान्ततयैव अत्रत्य ग्रन्थपर्यवसानात् ^२“अभिद्ववत्”
सूत्रस्यैतदानुपूर्वीकभाष्याच्च बहुशुनीति भगवत इष्टमिति भ्रम
वारयति ।

न्याये- (कै)

त्यादिना ॥ ननु भाष्यमेव न्यायवाधकमस्तु इत्यत आह

न्यायविद इति । (कै)

भाष्यस्य उदात्तनिवृत्तिस्वरक्तस्वरवैलक्षण्यपरिहारमात्रतात्प-

१ अ ४ । पा १ । सू १३ ॥

२ अ ६ । पा ४ । सू २२ ॥

इण् ङिष्ठीनामाद्गुणं सवर्णदीर्घत्वात् । वा । इण् ङिष्ठीनामाद्गुणं सवर्णं
दीर्घत्वात्प्रयोजनम् । अयञ् इन्द्रम् अवप इन्द्रम् । वृद्ध इन्द्रम् लृद्ध इन्द्रम् ।
य इन्द्रम् त इन्द्रम् । आद्गुणश्च प्राप्नोति सवर्णदीर्घत्वं च (६।१।८७।१०१)
परत्वात् सवर्णदीर्घत्वं स्यात् । आद्गुणो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ न वा सवर्णदीर्घ-

विभज्यान्वाख्याने स्तुत इ इति स्थितेऽन्तरङ्गात्वादित्य ततो वृद्धिः । स्वर इति ।
स्तेरिगिरिति यदि पूर्वं स्वरः तत इत्य तद्याप्यान्तरतम्यादुदात्तत्वं सिध्यति ।
नवेति । दण्डायमित्याद्गुणं प्राप्नोति । कुमारी ईदृश इत्यादौ यणादेश
इत्यवश्यं सर्वदीर्घत्वेन विध्यन्तर वाध्यम् । नैतदिति । एकनिमित्तप्राप्त

(विप्रतिषेधे पर कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

(अ १ । पा ४ । अ १)

र्यक्तया न न्यायवाधकत्वम् ॥ ^१“डाबुभाभ्याम्” इति सूत्रस्थभाष्य-
रीत्या “बज्जश्चा” इत्येव भाष्यसम्मतमिति भावः ॥ नन्वलोपे सति
तस्य स्थानिवत्त्वादयण् स्यादिति कुतो नापादितम् “अयूनस्ति”
“शुन पुच्छ” इत्यादिनिर्देशैर्वारणसम्भवात् । वस्तुतो लोपे सर्वानु-
दात्तं शुनेति प्राप्नोति पूर्वरूपे तु एकादेशस्वरूपेण आद्युदात्त-
मित्यपि विशेषो बोध्यम् ॥ ननु पूर्वमुदात्तत्वेऽपि तदेकादेशस्य
“एकादेश उदात्तेन” इत्यनेन उदात्तत्वे इष्टसिद्धेराह

तदेति ॥ (कै)

नित्यमिति । (कै)

“अनित्यादि” इत्यनेनेतिभावः । एतदपि प्रयोजनं समर्थ-
ग्रहणप्रत्याख्यानाभिप्रायेण ॥

१ अ ४ । पा १ । सू १२ ॥

२ अ ४ । पा १ । सू ७७ ॥

३ अ ८ । पा २ । सू ५ ॥

४ अ ६ । पा १ । सू ६७ ॥

त्वस्यानवकाशत्वात् । वा । न वैतदन्तरङ्गेऽपि सिध्यति । किं कारणम् ।
सवर्णदीर्घत्वस्यानवकाशत्वात् । अनवकाशः सवर्णदीर्घत्वमाद्गुणं बाधेत ॥
नैतदन्तरङ्गेऽस्यनवकाशः परमिति । इहापि स्योनः स्योनेति शक्यं वक्तुं न
वा परत्वादगुणस्येति ॥ ऊडापोरेकादेशः ईत्वलोपभाष्याम् । वा । ऊडापो-

विध्यन्तरवाधनेन सावकाशः सवर्णदीर्घोऽन्तरङ्गं बाधितुं न शक्नोतीति
भावः । निरवकाशेन तु विध्यन्तरेण सावकाशोऽन्तरङ्गोऽपि विधिर्वाध्यते
यथा “गोत्रेऽलुगचि” इत्यलुका लुक् । न वा परत्वादिति । यथा त्वत्र पर-
त्वेन न व्यवस्था अपि तु अन्तरङ्गत्वेन तथा आद्गुणोऽपि समानकक्ष्यो दीर्घेण

(वप्रतिषेधे पर कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ १ । पा ४ । आ १)

ननु “कुमारी ईहते दण्डायम्” इत्यादौ सावकाश दीर्घत्व-
मत आह

दण्डायमिति । (कै)

एव च यण्गुणाभ्यां सर्वविषयव्याप्तेरवश्यं विध्यन्तरे बाधे
बाध्यसामान्यचिन्तयाऽगृह्यमाणविशेषत्वात् सर्वबाध्यमित्यर्थः । अन्त-
रङ्गादपि निरवकाशस्य बलवत्त्वेन “नैतदन्तरङ्गे” इत्यनुपपन्नमत
आह

एकनिमित्तेति । (कै)

एकस्थानिक इत्यपि बोध्यम् । एव च स्वसमाननिमित्तकेन
स्वसमानस्थानिकेनैव च येन नाप्राप्तिन्यायो न तु विभिन्नस्थानि-
निमित्तकेनापीति न तद्बाध इति भावः । यस्तु सर्वथानवकाश
स बाधक एवेत्याह

निरवकाशेनेति । (कै)

परत्वाल्लोपः स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ अथ किमर्थमीत्व-
लोपाभ्यामित्युच्यते न लोपेत्वाभ्यामित्येवोच्यते । सख्यातानुदेशो (१ । ३ । १०)
माभूदिति । आपोऽप्येकादेशो लोपे प्रयोजयति । चौडि । वालाकि (६ ।
४ । १४८) ॥ आत्वनपुसकोपसर्जनङ्गस्त्वान्ययवायावेकदेशतुन्विधिभ्यः । वा ।

भावः । यद्यप्यजाद्यदन्तमिति ईत्वशब्दस्य पूर्वनिपातो न्यायः । तथापि
लक्षणे प्रायेणासौ नाद्रियते । चौडिरिति । पूर्वमाकारलोपे सति तस्य
स्थानिवत्त्वादसिद्धत्वाच्चाकारलोपाभावात् “दादुगुण” इति गुणस्य प्रसङ्गः ।
स्नानौषमिति । विभज्यान्वाख्याने ग्लैः अनीय इति स्थिते अनैमित्तिकत्वा-

(अ १। पा ४। आ १) (विप्रतिषेधे पर कार्यम् । १। ४। २।)

एकस्थानिनिमित्तकेनेत्यर्थ ॥ वहिर्भूताजादिप्रत्ययापेक्षत्वाद्-
लुक् वहिरङ्ग ॥ भाष्ये

इहापीति । (भा)

यद्यन्तरङ्गेऽपीद स्यात् तर्हि तत्रापि अन्तरङ्गत्वाद् यण् न स्यात्
गुणस्य परत्वादिति वाधकतर्केण समाननिमित्तकमेव निरवकाश-
पराभ्या वाध्यते इति । तत् फलितमाह

यथा त्विति ॥ (कै)

ननु खद्वाशब्दे सुबुत्पत्ते प्रागेवैकादेशोऽत आह

खद्व आय् इति । (कै)

विभज्यान्वाख्याने दोष । 'सुप्' "लिङ्गिविशिष्ट" परिभाषया
इति भाव ॥

१ परिभाषेन्दुशे ७२ ॥

आत्वनपुसकोपसर्जनङ्गखत्वान्ययवायावेकादेशतुग्विधिभ्यो भवत्यन्तरङ्गतम् ॥
वेच् वानीयम् । शो शानीयम् । ग्लै ग्लानीयम् । स्त्रै स्त्रानीयम् ।
ग्लाच्छत्रम् । स्त्राच्छत्रम् । आत्व च प्राप्नोति एते च विधय (६। १। ४५ ॥
६। १। ७८-७९) परत्वादेते विधय स्यु । आत्व भवत्यन्तरङ्गतम् । नपुसकोपस-
र्जनङ्गखत्व च प्रयोजनम् । अतिर्यञ्च । अतिन्वञ्च । अतिरिच्छञ्चम् । अतिनु-

दात्वमन्तरङ्ग भवति ग्लाच्छत्रमिति ग्ला ग्ला इति क्तिवन्तम् । अत्रापि तथा
विभज्यान्वाख्याने ग्लैच्छत्रमिति स्थिते यदि पूर्वं तुक् स्यात् तदा यजन्त-
त्वाभावादत्व स्याद् यथा ठैकितेति । उपदेशग्रहणानपेक्षया चैतदुदा-
हरणम् । अतिर्यञ्चेति । अतिरै अञ्च इति स्थिते आयादेशे सत्यनजन्त-
त्वाद्ग्लो न स्यात् । आराशस्त्रीदमिति । आराशस्त्री इदमिति स्थिते

(विप्रतिषेधे पर कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ १ । पा ४ । आ १)

लोप इति । (कै)

खट्वाशब्दाकारस्येत्यर्थ ॥ नन्वजाद्यदन्तत्वादीशब्दस्यैव पूर्वनिपातो
युक्तोऽत आह

ऊङ् इति ॥ (कै)

न्याय्य इति । (कै)

शास्त्रीयत्वात् क्रमवाक्योऽपि सोढव्य इति भावः ॥

लक्षणे इति । (कै)

'अन्तिकवाढयोर्नेदसाधौ (पा)

इत्यादिनिर्देशे क्रमानुसारस्य सर्वनिपातविधिभ्यो वलवत्त्व-
ज्ञापनादिति भावः ॥ भाष्ये

संख्यातानुदेश इति । (भा)

१ अ ५ । पा ३ । सू ६३ ॥

च्छत्रम् । आराशस्त्रीदम् । धनाशष्कुलीदम् । निष्कौशाम्बीदम् । निर्वा-
राणसीदम् । निष्कौशाम्बिच्छत्रम् । निर्वाणसिच्छत्रम् । नपुसकोपसर्जन-
ङ्गस्त्व च प्राप्नोत्येते च विधयः (१ । २ । ४७-४८ ॥ ६ । १ । ७८-७९-१०१) ।
परत्वादेते विधयः स्युः । नपुसकोपसर्जनङ्गस्त्व भवत्यन्तरङ्गत । तुग्यशेका

यद्यत्र पूर्वमेकादेशः स्यात्तदा तस्यान्तवद्भावादङ्गस्त्वे कृते रूपं न सिध्येत ।
अग्निचिदनेति । पदसमुदायस्य विभक्त्यान्वाख्याने अग्निचिदङ्ग अत्र इति
स्थिते यदि पूर्वं यण् स्यात् तदा तुङ् न स्यात् । नपुसक चात्राग्निचि इति
द्रष्टव्यम् । पुंसिविभक्त्या व्यवधानात् । सुकृदङ्ग दुष्कृताविति । कथ पुनरत्रा-

ननु नात्र ^१यथासंख्यसूत्रप्राप्ति । तस्य विध्यङ्गत्वात् । नापि
स्थानाख्यप्रमाणस्य समाननिर्देशादिति चेन्न । अनूद्यमानयोरपि
तत् प्रवृत्तेर्दृष्टत्वादिति भावः ॥

असिद्धत्वाच्चेति । (कै)

चिणो लुक् न्यायेनात्र आभीयासिद्धत्व बोध्यम् ॥ ननु उपदेशे
आत्वमनैमित्तिकम् आयादयस्तु प्रत्ययोत्पत्त्यनन्तरभाविन इति
सम्प्रधारणाभावादाह

विभज्येति । (कै)

“अग्नितीति” प्रसज्यप्रतिषेध इति भावः ॥

क्विबन्तमिति । (कै)

कर्त्तरि क्विबन्तेन षष्ठीसमास इत्यर्थः ॥

नये क्षये इति ।

१ अ १। पा ३। सू १०।

देशगुणवृद्धौत्वदीर्घत्वेत्वमुमेत्त्वरीविधिम्य । वा । यणोकादेशगुणवृद्धौत्व-
दीर्घत्वेत्वमुमेत्त्वरीविधिभ्यस्तुग् भवत्यन्तरङ्गत ॥ यणादेशात् । अग्निचिदत्र-
सोमसूदत्र ॥ त्रयादेशात् । अग्निचिदिदम् । सोमसुदुदकम् । गुणात् ।
अग्निचिते । सोमसुते ॥ वृद्धे । प्र ऋच्छक । प्रार्च्छक ॥ औत्वात् । अग्नि-

नङ् प्राप्नोति । आवता विद्यायोनिसम्बन्धवाचिनामृदन्ताना द्वन्द्वे स विहित
इति चिन्त्यमेतत् । धियतीति । धि धारणे तिपि श्रे कृते तिवाश्रयो गुण
प्राप्नोति । विकरणाश्रय इयङ् भवत्यन्तरङ्गत्वात् । यणादेशश्चेति । “एरने-
काच” इति यण । जुज्जबतुरिति । ङा अतुस् “ङ सम्प्रसारणम्” “अभ्यस्तस्य

एव च एतत् प्रयोजनमेकदेशुक्तिरिति भाव ॥

अन्तवदिति । (कै)

“स नपुसकमि”ति नपुसकत्वस्यापि शास्त्रीयत्वादतिदेश इति भाव ॥

पदसमुदायस्येति । (कै)

पदस्य (पा)

पदात् (पा)

इत्यादौ पदसमुदायस्याप्यन्वाख्यानदर्शनादिति भाव ॥

पुंसि विभक्त्येति । (कै)

न च सुवपेक्षया परत्वात् प्रथमं तुग् इति कथं सुपा व्यवधानोक्तिरिति वाच्यम् “अग्निचिद्” इत्यादौ गुण्तुको सम्प्रधारणाया अग्रे भाष्ये कृतत्वेन तुक् पूर्वमन्तरङ्गत्वादिभक्ति सिद्धवत् कृत्यैवास्य भाष्यस्य प्रवृत्तिरित्याशयात् ॥ भाष्ये

चिति । सोमसुति ॥ दीर्घत्वात् । जगद्भ्याम् । जनगद्भ्याम् ॥ ईत्वात् । जग-
त्यति । जनगत्यति ॥ सुम् । अग्निचिन्मन्य । सोमसुन्मन्य ॥ एत्वात् ।
जगद्भ्य । जनगद्भ्य ॥ रौविधे । सुकृत्यति । पापकृत्यति ॥ अनडानड्भ्या चैति
वक्तव्यम् । सुकृत् । सुकृदुष्कृतौ । तुक् च प्राप्नोत्येते च विधय (६ । १ । ७१ -

च’ इति सम्प्रसारणे कृते यद्याकारस्य लोपः स्यात्तदा स्थानिवत्त्वादसिद्ध-
वदत्राभादित्यसिद्धत्वात् चोवड न स्यात् । औपगवौति । उपगोरियमित्यणि
डौपि च कृते यदि प्रत्ययाद्युदात्तत्वात् पिदनुदात्ताद्वा पूर्वं लोपः स्यात् तदो-
दात्तनिवृत्ति स्वर ईकारस्य न स्यात् । अग्निरिन्द्र इति । यद्यपि प्रत्यय-

सह्यमाध्यप्रदीपोद्घोत । ६४१
(अ १। पा ४। आ १) (विप्रतिषेधे पर कार्यम् । १। ४। १।)

प्र चृच्छकः प्रार्च्छक इति । (भा)

षलतुकोरित्यनपेक्षेद वहिरङ्गत्वेनापि सिध्यति नाजानन्तर्यं
इति तु नाख्येवेत्यभिप्राय ॥

चिन्त्यमेतदिति । (कै)

सुसुतादिशब्दयोऽपि प्रकरणादिना यदा चत्विग्विशेषे पर्थव-
सान तदा इदमुदाहरणमित्याहुः ॥ ननु शस्य डिवाद्गुणस्य कथ
प्राप्ति द्वयोरप्येकनिमित्तत्वेन अन्तरङ्गत्वाद्यभावश्चेत्यत आह

तिबाश्चय इति ॥ (कै)

गुणः । (कै)

सधूपधगुण ॥

हरिति । (कै)

“इको यण्” इति तु इयडा बाधितमितिभाव ॥ उल्लानिक-
यणस्तु पूर्वरूपमपवाद इति तात्पर्यम् ॥

७३, ७७, १०१॥७।३।१११॥६।१।६१॥७३।११६, १०२॥७।४।३१॥६।३।६७) ।
परत्वादेते विधय स्युः । तुग् भवत्यन्तरङ्गत ॥ इयडादेशो गुणात् । वा ।
इयडादेशो गुणाद् भवत्यन्तरङ्गत प्रयोजनम् । धियति । रियति । इयडा-
देशश्च प्राप्नोति गुणश्च (६।४।७७॥७।३।८६) । परत्वाद्गुण स्यात् । इयडा-
देशो भवत्यन्तरङ्गत ॥ उवडादेशश्चेति वक्तव्यम् । प्रादुज्जवत् । प्राप्तुवत् ॥

रहिताया प्रकृते प्रयोगो नास्ति तथापि वाक्यस्य विभक्त्यान्वाख्यानं क्रिय
माख्येऽयं विचारं क्रियते । यद्यपि प्रत्ययस्य नित्यत्वं तथापि अन्तरङ्गेणैव
सिद्धत्वात् तदाश्रितम् । पक्षत्वञ्चेति । यद्यत्र पूर्व यण् स्यात् अगल्विधाविति

यद्याकारेति । (कै)

ननु “इदतिङ्” सूत्रस्थाकररीत्या चिकीर्षतीत्यादौ “अच परस्मिन्” इति स्थानिवत्त्वेन तुगभाववत् जुङ्वतुरित्यत्र पूर्वरूपेऽपि तस्य स्थानिवत्त्वात् उवङो प्राप्तिरिति चेन्न । पूर्वस्य धातुत्वाभावेन तदुद्देश्यकविधेरभावात् इत्याहुः ॥

उपगोरियमिति । (कै)

अनन्तरापत्यमिति शेष इत्येके । गोत्राणि तु जातित्वान् ङीष् एवस्यादिति न स्वर प्रयोजनमिति भावः ॥

प्रत्ययाद्युदात्तत्वादिति । (कै)

एतदण

पिदनुदात्तत्वाद्धेति (कै)

एतन्ङीप् पिदनुदात्तमपि उभयापेक्षलोपादन्तरङ्गमेवेति बोध्यम् ॥

श्वेः सप्रसारणपूर्वत्व यणादेशात् । वा । सम्प्रसारणपूर्वत्व यणादेशात् भवत्यन्तरङ्गत प्रयोजनम् । श्वश्वतु । श्वश्वतु । पूर्वत्व च प्राप्नोति यणादेशश्च (६१।१०८।६।४।८२) । परत्वाद् यणादेशः स्यात् । पूर्वत्व भवत्यन्तरङ्गत ॥ ङ आकारलोपात् । वा । ङ आकारलोपात् पूर्वत्व भवत्यन्तरङ्गत प्रयोजनम् । जुङ्वतु । जुङ्वतु । पूर्वत्व च प्राप्नोत्याकारलोपश्च (६१।१०८॥

स्थानिवत्त्वनिषेधात् उत्त्वं न स्यात् । पूर्वश्रान्ता प्रिय इति । पूर्वश्रान्ता प्रिय अस्मेति चिपदा नङ्ग्रीद्वौ कृते “तद्धितार्थे”ति द्वयोः पदयोः तत्पुरुषः । तच्च चिपदाश्रयबहुव्रीहिनिमित्तं पूर्वपदप्रकृतिस्वरौ बहिरङ्गत्वान्न प्रवर्तते ।

प्रत्ययस्येति । (कै)

एकादेशेऽपि पूर्वान्तवत्त्वेन सुप प्राप्तेस्तस्य नित्यत्व नेति तच्चेति ॥

भाष्ये

परत्वाद्यणिति । (भा)

शब्दान्तरप्राप्तेर्नित्यत्व नोक्तम् ॥ लादेशशब्देन लादेशस्थानिक
आदेशस्तदाह

उत्वं नेति ॥ (कै)

तच्चेति । (कै)

यद्यपि सतिशिष्टत्वादिद सिद्धं तथापि अन्तरङ्गन्यायादपीष्ट-
सिद्धिरिति भावः ॥

वहिरङ्गे कृते इति । (कै)

अथ हि न्यायो युगपत्प्राप्तौ अन्तरङ्गस्य प्रथम प्रवृत्तिबोधक
एवेति भावः ॥

६।४।६४) । परत्वादाकारणोप स्यात् । पूर्वत्व भवत्यन्तरङ्गत ॥ खरो
लोपात् । वा । खरो लोपाद् भवत्यन्तरङ्गत प्रयोजनम् ॥ औपगवी सौदा-
मनी । खरश्च प्राप्नोति लोपश्च (३।१।३-४॥६।४।१४८) ॥ परत्वाल्लोप स्यात् ।
खरो भवत्यन्तरङ्गत ॥ प्रत्ययविधिरेकादेशात् । वा । प्रत्ययविधिरेकादेशाद्
भवत्यन्तरङ्गत प्रयोजनम् । अभिरिन्द्र । वायुरुदकम् ॥ प्रत्ययविधिश्च

तेन तत्पुरुषसमासाश्रय शालाशब्दस्यान्तोदात्तत्व भवति । पूर्वशब्द
“स्वाङ्गशिष्टामदन्तानाम्” इति आद्युदात्त । पचावेदमिति । अन्तरङ्ग
वलीयस्त्वेन एतन्न सिध्यति । वहिरङ्गे कृते आद्यगुणे एत ए इति प्राप्नोति ।

पूर्वोक्तेति । (कै)

अन्तरङ्गे कर्त्तव्ये वहिरङ्गमसिद्ध तद्वहिरङ्ग कृत चिकीर्षित
च इत्यन्यत् ॥ ननु खोन इत्यत्र परत्वाद्गुणे तस्यासिद्धत्वेऽपि
इकोऽभावाद्व्यण् न स्यादत आह

शास्त्रेति ॥ (कै)

नन्वेव सौत्थितिरित्यादौ खोने गुणशास्त्रवत् वहिरङ्गमाद्यु-
दात्तशास्त्र न प्रवर्त्तत इत्यत आह

अन्तरङ्गेति । (कै)

युगपत्प्राप्तौ वहिरङ्गस्य न पूर्वं प्रवृत्ति । प्रवृत्ते तु अन्तरङ्गे
भवत्येव वहिरङ्गमिति भाव ॥ भाष्ये

वहिरङ्गलक्षणस्येति । (भा)

ऊठ इति शेष ॥ अत्रैकदेशीसमाधत्ते

नाजानन्तर्ये इति ॥ (भा)

प्राप्नोत्येकादेशश्च (४।१।२॥६।१।१०१) परत्वादेकादेश स्यात् । प्रत्यय-
विधिर्भवत्यन्तरङ्गत ॥ यणादेशाच्चेति वक्तव्यम् (६।१।७७) । अग्निरत्र ।
वायुरत्र ॥ लादेशो वर्णविधे । लादेशो वर्णविधेर्भवत्यरङ्गत प्रयोजनम् ।
पञ्चत्वञ्च । पठत्वञ्च । लादेशश्च प्राप्नोति यणादेशश्च (३।४।८६॥६।१।७७) ।
परत्वात् यणादेश स्यात् । लादेशो भवत्यन्तरङ्गत ॥ तत्पुरुषोन्तोदात्तत्व

अन्यैवेति । इय हि व्यापिका । पूर्वोक्तप्रयोजननिष्पादनात् । शास्त्रा-
सिद्धत्वाभ्याद् वहिरङ्गलक्षणं न तावत् प्रवर्त्तते । अन्तरङ्गलक्षणे तु प्रवृत्ते
यत्र निश्चितसङ्गावस्तत्र वहिरङ्गलक्षणप्रवृत्ति । नाजानन्तर्ये इति । अचो-

(अ १ । पा ४ । आ १) (विप्रतिषेधे पर कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

अचोरानन्तर्यमिति । (कै)

अचोरिति द्वित्वमविवक्षितम् । तेन वक्ष्यमाणेन षत्वतुग्-
ग्रहणरूपेण ज्ञापकेन न विरोधः । अचोऽप्यानन्तर्यनिमित्तकेऽन्त-
रङ्गे कर्त्तव्ये कृते च तस्मिन् प्राप्ते अन्तरङ्गे कर्त्तव्ये जातस्य वहि-
रङ्गस्यासिद्धत्वं नेति तदर्थः । एतेन पचावेदमित्यादौ गुणेऽजान-
न्तर्याश्रयणात् असिद्धत्वानापत्तिरित्यपास्तम् ॥

अयजे इन्द्र धियति । (भा)

इत्यादि च सिद्धम् ॥

अश्वद्युः (भा)

इत्यत्र यणि लोपाभावश्च सिद्धः ॥

तुक् तु प्रवृत्तिष्यत इति । (कै)

समासोत्तरं ल्यप् प्रवृत्त्या पूर्वपदसम्बन्धेन समासे जाते तत्र
सहिताया नित्यत्वात् एकादेशे ल्यपि तुगपेक्षया पदद्वयसम्बन्धी

पूर्वपदप्रकृतिस्वरत् । वा । तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं पूर्वपदप्रकृतिस्वरत् भव-
त्यन्तरङ्गतं प्रयोजनम् । पूर्वशालाप्रियं अपरशालाप्रियं । तत्पुरुषान्तो-
दात्तत्वं च प्राप्नोति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च (६।१।२२३॥६।२।१) । परत्वात्
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं स्यात् । तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं भवत्यन्तरङ्गतं ॥ यत्वा
न्यस्या परिभाषायां प्रयोजनानि यदर्थभेदा परिभाषा कर्त्तव्या ॥ यदि सन्ति

रानन्तर्यमाश्रित्य यत्र कार्यं विधीयते तत्रैषा परिभाषा नोपतिष्ठते ।
यदयमिति । कोऽसिचदधीत्येति । वहिरङ्गस्येकादेशस्य सिद्धत्वात् षत्व न
भविष्यति । तुक् तु प्रवृत्तिष्यते इति किमसिद्धवचनेन । यदयमिति । दित्य-

वर्णापेक्षस्यैकादेशस्य दध्यत्र इत्यादौ मयोगान्तलोपापेक्षया यणो
 वहिरङ्गत्वेनाभिद्धत्ववदभिद्धत्वेन तत्प्रवृत्तिरिति भावः ॥ षत्वग्रहण
 तु न युक्तम् ज्ञापक चैपादिकेऽन्तरङ्गे तत्परिभाषाया कार्यकाल-
 पक्षेऽप्यप्रवृत्तेर्विसर्जनीयसूत्रभाष्यसम्मतत्वात् । षत्वस्यापि पदद्वय-
 सम्बन्धिवर्णद्वयापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वाभावाच्च । न वा अधीत्य इत्यादौ
 “पूर्वं धातुरूपसर्गेन युज्यते” इत्येकादेशोऽन्तरङ्ग इति वाच्यम् ।
 साधनबोधकप्रत्ययोत्पत्त्यनन्तर पदान्तरसम्बन्धनिमित्तकार्यात् पूर्व-
 सुपसर्गसम्बन्धेन तन्निमित्तकस्यान्तरङ्गमिति तदर्थो न तु प्रत्यय-
 निमित्तादपीति तदर्थ इति १ “सम्प्रसारणाच्चे”ति सूत्रे भाष्ये स्पष्ट-
 त्वाच्च । तत्र हि खड्वा आरूढ इत्यत्र सवर्षदीर्घात् गुणेऽन्तरङ्ग
 इत्युक्तम् । २ “सुट् कात् पूर्व” इत्यादि सूत्रेष्वयुक्तम् । उपसर्गार्थिन

१ अ ६ । पा १ । सू १०८ ॥

२ “भाष्ये” इत्यारभ्य “सूत्रेषु” इत्यन्त नास्ति इ पुस्तके ॥

३ अ ६ । पा १ । सू १३५ ॥

प्रयोजनानीत्येषा परिभाषा क्रियते ननु चेयमपि कर्तव्यासिद्धबहिरङ्गलक्षणा-
 मन्तरङ्गलक्षणा इति । किं प्रयोजनम् पचावेदम् पचामेदम् । असिद्धत्वाद्
 बहिरङ्गलक्षणास्य गुणस्यान्तरङ्गलक्षणामेव (३।४।६३) मा भूदिति । उभे
 तर्हि कर्तव्ये । नेत्याह । अग्नयैव सिद्धम् । इहापि स्योन स्योनेत्यसिद्धत्वाद्
 बहिरङ्गलक्षणास्य गुणस्यान्तरङ्गलक्षणो यणादेशो भविष्यति ॥ यद्यसिद्ध

वाह्य अस्य इति स्थिते बाह्य सम्प्रसारणमेव कर्तव्यम् । तत्र कृते पूर्वैकादेशे
 च व्याश्रये गुणे “वृद्धिरेचौ”ति वृद्धौ सिद्ध इत्यौह इति । अनकारान्ते
 चोपपदे वहेऽश्वन्दसि श्विर्न दृश्यते । प्रयोगदर्शने वा सति ऊह्यते क्षिपि

(अ १ । पा ४ । आ १) (विप्रतिषेधे पर कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

पूर्वं सम्बन्धस्ततः प्रत्यये कृते उपसर्गेन सम्बन्ध इति । सङ्कति
इति स्थितेऽन्तरङ्गतारार्थकोपसर्गनिमित्तकत्वादुपसर्गार्थाश्रितमुपसर्ग-
निमित्त कार्यमन्तरङ्ग यत्तु न तथा तत्र पूर्वागत^१साधनकार्यमेवा-
न्तरङ्गमत एव “प्रेङ्ग” इत्यत्र “गुणो वहिरङ्ग” इति भाष्ये उक्तम् ।
अस्यास्य परिभाषाया भाष्येऽन्यत्र कायव्यवहारादियमेकदेश्युक्ति ।
एतज्ज्ञापकेनान्तरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वमेव ज्ञाप्यमिति तत्त्वम् ।
वृद्धौ सिद्धति परिभाषासत्त्वे तु विभक्तिनिमित्तसम्प्रसारणस्य व्याश्रये
अन्तरङ्गे गुणेऽसिद्धत्वात्तदभावे वृद्धौ गुणस्यासिद्धत्वात्तदभावे च
वृद्ध्यर्थमूडावश्यक इति भावः ॥ नन्वकारान्तोपसर्गं चोपपदे अवर्णा-
भावात् पररूपेण बाधश्च । ^२“वृद्धिरेचि” इत्यस्य प्राप्तौ ^३सम्प्रसार-
णयो फले विशेष इत्यत आह

१ “साधनमेव” । इ ॥

२ “ज्ञापकेन” इत्यारभ्य “विभक्तिनिमित्त” इत्यन्त नास्ति इ पुस्तके ।

३ अ ६ । पा १ । सू ८८ ।

४ सम्प्रसारणस्य व्याश्रये । इ ॥

बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इत्युच्यतेऽस्त्यु । हिरण्यं यू असिद्धत्वाद्बहि-
रङ्गलक्षणस्योऽन्तरङ्गलक्षणो यणादेशो न प्राप्नोति (६।४।१६॥६।१।७७)।
नैष दोषः । असिद्ध बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इत्युक्त्वा ततो वक्ष्यामि
“नाजानन्तर्ये बहिर्ङ्गप्रकृति” इति । सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्त्तव्या । न
कर्त्तव्या । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति यदयं षत्वतु-

प्रयोगो भविष्यति किमूडादेशविधानेन परिभाषाया ज्ञापक ऊङ् विधि ।
तस्या हि सत्या बहिरङ्गस्य सम्प्रसारणस्यासिद्धत्वादनन्तरङ्गे गुणो न स्यादि-
तूङ् विधीयते । पूर्वेषुकामश्रम इति । पूर्व इषु कामश्रमी अ इति स्थिते

अनकारान्तेति । (कै)

इदमकारान्तोपसर्गोपलक्षणम् ॥

छन्दसीति । (कै)

न च ण्यन्तात् किपि वच्चादिभ्यो विहितत्वाभावेन सम्प्रसारणा-
भावे विश्ववाङ्मन्त्रो लोकेऽप्यस्येवेति वाच्यम् । कौ लुप्तमित्यस्य
क्वाचित्कतया णिङोपस्य स्थानिवत्त्वेन तत्र १“वाङ् ऊट्” सूचस्य
प्राप्तिरेवाभावादित्याहुः । वस्तुतो लोकेऽपि वहेर्णिच् दर्शनात्
छन्दसीत्युपलक्षणम् ॥

ऊट्तेरिति । (कै)

धातूनामनेकार्थत्वान्नार्थभेद ॥ भाष्ये

तस्यैतस्येति । (भा)

अभिद्व वहिरङ्गमित्यस्येत्यर्थ ॥

१ अ ६ । पा ४ । सू १३२ ॥

कोरसिद्ध” (६ । १ । ८६) इत्याह ॥ इय तर्हि परिभाषा कर्त्तव्या
“वहिरङ्गलक्षणाभन्तरङ्गलक्षणा” इति । एषा च न कर्त्तव्या । आचार्यप्रवृत्ति-
र्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति यदय “वाङ् ऊट्” (६ । ४ । १३२)
इत्यूठ शक्तिः । तस्य दोष पूर्वपदोत्तरपदयोर्द्विस्वरावेकादेशात् । वा ।
तस्यैतस्य लक्षणास्य दोष पूर्वोत्तरपदयोर्द्विस्वरावेकादेशादन्तरङ्गतो-

अन्तरङ्गत्वादाद्गुण स्यात् तदा पूर्वोत्तरपदयोर्ध्वपवर्गाभावादुभयत आश्र-
यणोऽन्तादिवद्भावनिषेधाच्च “दिशोऽमन्त्राणाम्” “प्राचा ग्रामनगराणाम्”
इत्युत्तरपदद्वयौ सर्व चेति चशब्दाद्विद्वद्भावेति

(अ १ । पा ४ । आ १) (विप्रतिषेधे पर कार्दम । १ । ४ । २ ।)

^१दिशोऽमद्राणाम् इति । (कै)

इत्यनुवर्तमाने इति शेष ॥ अत्रापि स्वर उदाहर्तुं शक्य
इत्यभिप्रायेणाह

उत्तरपदेति ॥ (कै)

च शब्दादिक् शब्दाश्चेति । (कै)

अनेन विहित पूर्वपदान्तोदात्तत्वं तथैव व्यपवर्गाभावान्न स्या-
दित्यन्वयः ॥ भाष्ये

^२उदके केवले इति । (भा)

मिश्रवाचिनि समासे उदके परे पूर्व मन्तोदात्तमिति तदर्थः ।
एतदुदाहरणमेकदेशिनः । ^३“अन्तादिवच्च” इति सूत्रे पूर्वान्त-
वद्भावेनात्रैतत्स्वरसाधनात् उभयाश्रयत्वं तु नात्र । ^४“एकदेश

१ अ ७ । पा ३ । सू १३ ॥

२ अ ६ । पा १ । सू ६६ ॥

३ अ ६ । पा १ । सू ८५ ॥

४ परिभाषेन्दुश्लो ३७ ॥

ऽभिनिवृत्तान्न प्राप्तुं । पूर्वेषुकामश्रमः । अपरैषुकामश्रमः (७ । ३ । १४ ॥
६ । २ । १०५) । गुडोदकम् तिलोदकम् । उदके केवले (६ । २ । ६६)
इति पूर्वोत्तरपदयोर्यपवर्गाभावान्न स्यात् ॥ नैष दोषः । आचार्य्यप्रवृत्ति-
र्ज्ञापयति पूर्वोत्तरपदयोस्तावत् कार्य्यं भवति नैकादेश इति यदयं “नेन्द्रस्य
परस्य” (७ । ३ । २२) इति प्रतिषेधः प्राप्तिः । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ।

तथैव पूर्वपदान्तोदात्तत्वं न स्यात् । सावकाशं च एतदुभयं पूर्वकार्यान्त-
र्क्तिक इति । गुडोदकमिति । उदके केवले इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं न स्यात् ।
उदश्चिदुदकमित्यादावेव तु स्यात् । प्रसङ्गेन व्याकरणान्तरे लक्षणविचारः

(विप्रतिषेधे पर कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ १ । पा ४ । आ १)

विकृतस्यानन्यत्वाद्”दकशब्दस्याप्युदकशब्देन ग्रहणादिति तत्र कैयट ॥

भाष्ये

‘नेन्द्रस्येति । (भा)

ननूभयत आश्रयणेनान्तादिवत्त्वाभावेऽपि ^१अन्तादिवत्त्वेऽपि व्यप-
वर्गाभावे वा सोमेन्द्र इति तदुदाहरणे विकारविशिष्टे तद्भावेन
पूर्वपदत्वेन्द्रशब्दे एकदेशविकृतन्यायेन इन्द्रशब्दत्वात् सामर्थ्यानन्त-
वृद्धिनिषेध एवासु अत आह

इन्द्रे द्वावचाविति । (भा)

एको यस्येतीति । (भा)

यद्यपि वृद्धि परा तथापि लोपो नित्य इति भाव ॥ न च
परादिवद्भावेनैकादेशविशिष्टस्योत्तरपदत्वमेवास्त्विति तत्सम्भव इति
वाच्यम् एकदेशविकृतन्यायस्याप्याहार्यारोपबोधकत्वेन व्यपवर्गस्य

१ अ ७ । पा ३ । सू २२ ॥

२ “अन्तादिवत्त्वेऽपि व्यपवर्गाभावे वा” इति नास्ति इ पुस्तके ॥

इन्द्रे द्वावचौ ॥ तत्रैको “यस्येति च” (६ । ४ । १४८) इति लोपेन ह्रियते
अपर एकादेशेन । ततोऽनच्क इन्द्र सम्पन्न । तत्र क प्रसङ्गो वृद्धे ।
पश्यति त्वाचार्य पूर्वपदोत्तरपदयोस्तावत् कार्यं भवति नैकादेश इति ततो
नेन्द्रस्य परस्येति प्रतिषेध प्राप्ति ॥ यणादेशादि युवौ । वा । यणादेशादि
युवावन्तरङ्गतोऽभिनिर्दत्तान्न प्राप्त । वैयाकरण सौवश्व इति । लहण हि

धितुमाह यणादेशादिति ॥ लोपो भविष्यतीति । ननु बहिरङ्गत्वादियुवोर-
सिद्धत्वाद्धोपो न प्राप्नोति । अत्राज्ज । समुदायस्यासिद्धत्वं नावयवस्येति ।
समुदायस्यासिद्धत्वे सामर्थ्यात्तदवयवस्याप्यसिद्धत्वमिति चिन्तमेतत् ।

(अ १ । पा ४ । आ १) (विप्रतिषेधे पर कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

निरूपयितुमशक्यत्वात् । किञ्च इन्द्रूपोत्तरपदाचक्षानिकष्टञ्जे-
स्तदभावेनाप्राप्तेस्ताद्रूपानतिदेशादितिदिक् ॥ पाणिनीये तादृश-
लक्षणाभावादाह

प्रसङ्गेनेति ॥ (कै)

तदेव दर्शयति भाष्ये

लक्षणं हि भवति व्योरिति ॥ (भा)

अनवकाशत्वे हेतु

अचौत्युच्यते इति । (भा)

यत इत्यादि ॥

वहिरङ्गत्वादिति । (कै)

वृद्धिप्रसङ्ग इत्युक्तेस्तन्निमित्तकत्वादित्यर्थ ॥

चिन्त्यमिति । (कै)

एव च “स्तामत्रे” इत्यादि ग्रन्थ पूर्वपक्ष्येकदेशिसिद्धान्त्येक-

भवति व्योरचि वृद्धिप्रसङ्ग इयुवौ भवत इति ॥ नैष दोष । अनवकाशाविवयवौ ।
अचौत्युच्यते ॥ किं पुन कारणमचौत्युच्यते । इह मा भूताम् ॥ ऐति-
कायण । औपगव इति । स्तामत्र इयुवौ “लोपो व्योर्वञि” (६ । १ । ६६)
इति लोपो भविष्यति । यत्र तर्हि लोपो नास्ति । प्रियमेध । प्रियगव
इति ॥ उसि पररूपाच्च । वा । उसि पररूपाच्चान्तरङ्गतोऽभिनिर्वृत्तादि-

पचैयुरिति । पच् आया उस् इति स्थिते यद्यत्रान्तरङ्गत्वात् पररूप क्रियेत
तदा व्यपवर्गाभावात् इयादेशो न स्यात् । एकादेशस्यान्तवत्त्वाद्भविष्यतीति
चेद् एवमपि रूप न सिध्येत् । यासित्यस्येति । स लोपापवाद इयादेशः ।

(अ १ । पा ४ । आ १) (विप्रतिषेधे पर कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

सलोपापवाद इति । (कै)

वार्षपरिभाषयेद सिध्यति ॥ तदनाश्रयणे तु भाष्यम् । लुग्-
लोपयो फले विशेषमाह

यद्यचेति । (कै)

लुकि तु “न लुमते”ति निषेध इति भाव ॥ भाष्ये

परत्वादेते इति । (भा)

परत्वादुत्कृष्टत्वादनन्तरङ्गत्वादित्यर्थ । तदाह

अन्तरङ्गानपीति ॥ (कै)

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते

महाभाष्यप्रदीपोद्घोते प्रथमाध्यायस्य

चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

१ अ १ । पा १ । सू ६३ ॥

यवमत्यते ॥ यणादेशात् । ग्रामण्य कुल ग्रामणि कुलम् । सेनान्य कुल
सेनानि कुलम् ॥ अथवा यावेकादेशेभ्य । गवे हित गोहितम् ॥ राय
कुलम् रैकुलम् । नाव कुल नौकुलम् । वकाङ्गय वकभयम् ॥ लुक् च
प्राप्नोत्येते च विषय (२ । ४ । ७१ ॥ ६ । १ । ६८—७७—७८—१०१) ।
परत्वादेते विधय स्य । लुग्वलीयान् इति वक्तव्य लुग् यथा स्यात् ॥

वङ्गावाङ्मुकि सति रूप न सिद्ध्येत् । “अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुक्
वाधते” इत्यस्य प्रत्ययोत्तरपदयोश्च इत्यत्र ज्ञापितत्वात् सिद्धम् ॥

नित् स्वरेणेति । (कै)

खटे कनि खट्वाशब्दो निष्पत्तेरिति भाव ॥ ननु मातृशब्दस्य
जननीपरिच्छेदवाचकतया नानालिङ्गत्वेन स्थाख्यत्वाभावोऽत आह

मातृशब्द इति । (कै)

आख्याग्रहणसामर्थ्याच्च लिङ्गव्यतिरिक्तार्थभेद शब्दभेदन्या-
मक इति न दोष इति भाव ॥

बहुपितृक इति । (कै)

अनन्तरामिति अथाहार्य ॥ समानधर्मानुपपत्तिमेव दर्शयति

न हीति ॥ (कै)

एवं तर्हीति । (कै)

निर्देशानुपपत्त्या ह्रस्वपक्षस्यैव युक्तत्वमिति कुत्पादनाय प्रश्न
इति भाव ॥ भाष्ये

निर्देशो नोपपद्यते इति । (भा)

कान्दसत्त्वकल्पन वृथेति भाव ॥ दीर्घमात्रग्रहणार्थं तत् स्यादिति न
वृथात्वमत आह

उत्तरत्र चेति ॥ (भा)

नद्यान्नीभ्य (७ । २ । ११६) इति पृथग् आब् ग्रहण करोति ॥ इह
तर्हि मात्रे मातुरिति आण् नद्या (७ । ३ । ११२) इत्याट प्रसज्येत ॥ कि
पुनरिदं दीर्घयोग्रहणम् आहोस्विद् ऋस्यो । कि चात । यदि दीर्घयो-
ग्रहण यू इति निर्देशो नोपपद्यते । दीर्घाद्धि पूर्वसवर्णं प्रतिषिध्यते (६ ।

ननु ह्रस्वनिर्देशेऽपि “यू ह्रस्व इति” भिन्नार्थकवचनत्वात्
सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरत आह

ह्रस्व इतीति । (कै)

वेदा १ प्रमाणानि इत्यादावप्येवमेव ॥ नन्वेकत्वाविवक्षापेक्षया यू
इत्यस्यासम्बन्ध एव कल्प्य इत्यत आह

असतीति ॥ (कै)

ननु ह्रस्वनिर्देशदीर्घयोर्न स्यादिति कुतो नोक्तमत आह

दीर्घयोरपीति ॥ (कै)

अनुवर्तते इति । (कै)

तच्च सप्तम्या विपरिणमय्य शब्दसंज्ञाया विधेयाया भवणग्रहण
न इत्यर्थकरणादिति भाव ॥

नास्ति विशेष इति । (कै)

वचनारम्भ प्रतीति शेष ॥

अथ त्विति । (कै)

असन्दिग्धे सन्दिग्धवचनमेतत् ॥

१ प्रमाणम् । क ॥

१ । १०५) । उत्तरत्र (१ । ४ । ६) च विशेषणं न प्रकल्पेत यू ह्रस्वाविति ।
यदि यू न ह्रस्वौ । अथ ऋस्वौ न यू । यू ऋस्वौ चेति विप्रतिषिद्धम् ॥ अथ
ऋस्वयोर्हे शकटे अत्रापि प्रसज्येत (७ । ३ । १०७) । नैष दोष । अवश्य
मत्र विभाषा नदीसञ्ज्ञित्या । उभय द्वाभ्याम् । हे शकटि हे शकट

पद्यते इति । (कै)

पाठाभावेऽपि

‘सर्वतोऽक्तिन्नर्याद् (ग-सू)

इति ङीषि “शकटी” शब्दस्य त(स)त्वमिति बोध्यम् ॥

अस्ति भेद इति । (कै)

एव चोभाभ्यामपि अवश्य वचन कार्यमित्याशयक भाष्यमेक-
देश्युक्तिरिति भावः ॥ ननु किं शब्दोऽनिर्धारितविशेषविषये प्रश्ने
प्रश्नविषयत्वं च नियमार्थत्वे प्रयोजकमत आह

कोऽर्थ इति । (कै)

अर्थ प्रयोजनम् ॥

सम्बन्धः । (कै)

विषयविषयिभावः । समासकृतद्वितोत्तरत्वादेः सम्बन्धार्थक-
त्वादित्यर्थः ॥ प्रश्नविषयत्वे वीज दर्शयन् तस्य प्रयोजकत्वमाह

यच्च (कै)

१ अ ४। पा १। सू ४५। एतत् सूत्रस्यागणसूत्रम् ॥

इति ॥ इह तर्हि शकटिवन्धुरिति नदी बन्धुनि (६। २। १०६) इत्येष
स्वरः प्रसज्येत । इह च बज्रशकटिरिति नद्युतश्च (५। ४। १५३) इति
नित्यः कपः प्रसज्येत ॥ नैष दोषः । ङिति ह्रस्वश्च (१। ४। ६) इत्ययं
नियमार्थो भविष्यति । ङित्येव यू ङख्यौ नदी सञ्ज्ञौ भवतो नान्यत्रेति ॥

इत्यादि ॥ एव विधेयत्वाभिमतान्यथासिद्धिर्नियमप्रयोजिकेति फलित
तदाह भाष्ये

विधेयं नास्ति (भा)

इत्यादि ॥

अस्त्री 'वा नदीसज्ञौ नेति । भा

केवलस्त्रीशब्दादौ प्राप्या तदन्ते चान्यापि नित्यस्त्रीलिङ्गा-
नित्यर्याज्ञानात् प्राप्ति मत्वैव व्याख्यातम् ॥ ननु शेषग्रहणप्रत्याख्या-
नात् घित्वेन गुणो भविष्यतीत्यत आह

नित्ययेति । (कै)

विभक्तेन ह्रस्वावित्यनेन नित्यसज्ञाया एव विधानादिति
भाव ॥ भाष्ये

शेषग्रहणं न करिष्यते इति । (भा)

तत् सत्त्वे हि स्त्रीलिङ्गह्रस्वयोर्नदीसज्ञाया उक्तत्वेनानुक्तनदी-
त्वाभावात् तत्र घिसज्ञाविधातुमशक्येति भाव ॥ ननु घित्वेऽपि
नदीत्वानिवृत्तेराडाद्यपि स्यादत आह

१ उपलब्धभाष्यपुस्तके “वास्त्री” इति पाठोऽस्ति । उपलब्धविवरणे तु
“अस्त्री वा” इत्यस्ति ॥

कैमर्थक्यान्नियमो भवति । विधेय नास्तीति कृत्वा । इह चास्ति विधेयम् ।
किम् । नित्या नदीसज्ञा प्राप्ता सा विभाषा विधेया । तत्रापूर्वे विधिरस्तु
नियमोऽस्त्वित्यपूर्वं एव विधिर्भविष्यति न नियम ॥ अथाय नित्यो योगः
स्यात् प्रकल्पेत नियम । वाट प्रकल्पेत । नित्यस्तर्हि भविष्यति । तत्कथम् ।

एकविषयत्वादिति । (कै)

“एकसंज्ञाधिकारादे”ति पथ्याये हेतु ॥

अविशेषेण (भा)

इत्यस्य स्त्रीपुसाविशेषेणेति नार्थ इत्याह

वाध्यत्वादिति ॥ (कै)

सामान्यम् ।

वाध्यत्वलक्षणसादृश्यम् ॥

सूत्रेष्वपीति । (कै)

“कन्दोवदि”त्यतिदेशादिति भाव ॥

तादर्थ्यादिति । (कै)

“कान्दोवदि”त्यतिदेशे बीजमुक्तम् ॥

निर्देशानुपपत्त्येति । (कै)

निर्देशकत्वितातिदेशान्यथानुपपत्त्या इत्यर्थ । अतिदेशविषये तद्वैयर्थ्यापत्त्या “गौणमुख्य”न्यायाप्रवृत्तेरिति भाव ॥ शब्दे सन्देहाभावात् कोऽयम् इति प्रश्नोऽनुपपन्न इत्यत आह

यथार्थ इति ॥ (कै)

भाष्ये एकदेशाह

योगविभाग करिष्यते (१ । ४ । ६) । इदमस्ति । यू स्त्राख्यौ नदी । नेयडुवड्स्थानावस्त्री (१ । ४ । ४) वामि (१ । ४ । ५) ततो ङिति । ङिति च इयडुवड्स्थानौ यू वास्त्री नदीसञ्चौ न भवत । ततो ऋखौ । ऋखौ च यू स्त्राख्यौ ङिति नदीसञ्चौ भवत इयडुवड्स्थानौ वा नेति च निवृत्तम् ॥

स्त्रियमिति ॥ (भा)

इतर आह

यद्येवमिति ॥ (भा)

स्त्र्याख्याविति । (भा)

कर्मण्य्यातोयुका भाव्यमिति भाव ॥

यस्त्विति । (कै)

यद्यपि

आचष्टे इति (भा)

आख्या इति (भा)

युत्पाद्य पश्चात् षष्ठीसमासे सिध्यति । तथापि

स्त्रियमाचक्षते (भा)

इति विग्रहोल्लेखादेवमुक्तम् ॥ पुनरेकदेशाह

न तर्हीदानीमिति ॥ (भा)

सौत्रप्रयोगे विप्रतिपन्नप्रतिश्लोकानुपपत्तिकथनमसङ्गतमत आह

शिष्टेति ॥ (कै)

स एवाह

यद्येव शक्यते अत्र गुणो न प्राप्नोति (७ । ३ । १११) । द्वितीयो योग-
विभाग करिष्यते श्रेष्ठग्रहणं न करिष्यते (१ । ४ । ७) । कथम् इदमस्ति
यू स्त्र्याख्यौ नदी । नेयदुवड् स्थानावस्त्री । वामि । ततो डिति । डिति च
इयदुवड् स्थानौ यू वास्त्री नदीसञ्ज्ञौ न भवत । ततो ऋखौ । ऋखौ च यू

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ६६१
(अ १ । पा ४ । आ २) (यू स्त्र्याख्यौ नदी । १ । ४ । ३ ।)

छन्दोवदिति । (भा)

इदमिष्टमिति भाव ॥ इतर आह

न ह्येषेति ॥ (भा)

तज्ज्ञाचष्टे

असाधव इति । (कै)

१ ऋषीणा तपो माहात्म्यात् तदुच्चारयितृणामस्माक न प्रत्य-
वाय इति बोध्यम् ॥

स्त्रियामाख्यायेते (भा)

इति भाष्ये । शास्त्रेणेति शेष ॥ ननु उपपत्त्याभावात् समाशो
न स्यादत आह

साधनमिति ॥ (कै)

नहीति । (कै)

ईकाराद्यन्तस्य स्त्रिया विधानाभावादर्णयो मज्ञा इति वाच्यम् ।
एव च डूगडोरेव स्यान्न तु तन्प्रादेरिति भाव ॥

१ “ऋषीणाम” इत्यारभ्य “स्त्रियामाख्यायेते इति” इत्यन्त नास्ति
इ पुस्तके ॥

स्त्र्याख्यौ डिति नदीसञ्ज्ञौ भवत । इयडुवड् स्थानौ वा नेति च निवृत्तम् ।
ततो घि । घि सञ्ज्ञौ च भवत । स्त्र्याख्यौ यू ऋख्यौ डिति । ततोऽसखि ।
सखि वर्जितौ च यू ऋख्यौ घिसञ्ज्ञौ भवत । स्त्र्याख्यौ डितौति च निवृत्तम् ॥
यदि तर्हि शेषग्रहणं न क्रियते नार्थ एकेनापि योगविभागेन । अविशेषेण

प्रतिपादनम् । (कै.)

शास्त्रेणेत्यर्थः ॥ भाष्ये

एवं तर्हि विजिति । (भा.)

सूत्राणां कन्दोवत्त्वादिति भावः । किप् तु नोक्तम् । तस्या-
दन्तेभ्योऽनभिधानात् ॥ अत एव शस्या इत्यादौ नेत्वम् ॥ एव
चादन्तधातुप्रकृतिकमादन्त प्रातिपदिक लोके साध्विति बोध्यम् ।
आदन्तेभ्यो विचक्ष्णन्दि विधानादित्याहुः ॥ वर्णयोः स्थास्थान-
कर्त्तृत्वाभावात् कथं तन्त्यादौ सिद्धिरिति आह

समुदायेति । (कै.)

ब्रूडोस्तु शास्त्रकल्पितं तदस्तीति भावः ॥

अत्र पक्षे । (कै.)

तदन्तसंज्ञापचे वक्तुं शक्यं इति चिन्त्यम् ॥

अत्र पक्षे । (कै.)

“आच्छीनद्यो” इत्यादि विषये अवयवे समुदायरूपारोपेण
निर्वाह इति बोध्यम् ॥

१ अ. ७ । पा. १ । सू. ८० ॥

नदीसंज्ञोत्सर्गः । तस्या ऋक्षयोर्घिसंज्ञा वाधिका । तस्या नित्याया
प्राप्तायामियं छिति विभाषारभ्यते ॥ अथवा पुनरस्तु दीर्घयोः । ननु चोक्तं
निर्देशो नोपपद्यत इति दीर्घाद्वि पूर्वसवर्णं प्रतिषिध्यते इति वा क्ण्डसि
(६ । १ । १०६) इत्येव भविष्यति । क्ण्डसीत्युच्यते न चेदं क्ण्डः ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ६६३
(अ १ । पा ४ । आ २) (यू स्त्र्याख्यौ नदी । १ । ४ । ३ ।)

कप्रत्ययपक्षे । (कै)

आख्याशब्दसत्त्वेनाख्याग्रहणमयुक्तमत आह

विजिति ॥ (कै)

प्रवृत्तिनिमित्तेति । (कै)

एव चाख्याबोधक ग्रहणमित्यर्थ इति भाव ॥

नियम इति । (कै)

वार्त्तिके विषयशब्दोऽन्यत्र भावे तद्धोतक एवकारो भाष्ये
एवकारार्थ एव च नित्यग्रहणेनान्वाख्यायत इति बोध्यम् ॥

स्त्रियमेवेति । (कै)

स्त्रीत्वविशिष्टमेवेत्यर्थ ॥

क्रियाशब्दत्वादिति । (कै)

प्रवृत्तिनिमित्तभेद एव शब्दभेदे प्रयोजको न तु^१ विशेष्य-
भेदोऽपि लिङ्गभेदस्तद्धेदेपि भेदव्यवहाराभावादिति भाव ॥

^१ङितिह्रस्वश्चेत्यचेति । (कै)

१ विशेष्यभेदेनापि लिङ्गभेदस्तद्धेदव्यवहाराभावाद् । इ ॥

२ अ १ । पा ४ । सू ६ ॥

छन्दोवत् सूत्राणि भवन्तीति ॥ यदण्युच्यते उत्तरत्र विशेषण न
प्रकल्पेत यू ऋसाविति यदि यू न ऋसौ अथ ऋसौ न यू यू ऋसौ इति
विप्रतिषिद्धमिति । नैतद्विप्रतिषिद्धम् । आह्वाय यू ऋसाविति । यदि यू न
ऋसौ । अथ ऋसौ न यू । त एव विज्ञास्याम । योर्यौ ऋसाविति ।

(यू स्त्र्याख्यौ नदी । १ । ४ । ३ ।)

(अ १ । पा ४ । आ २)

ह्रस्वघटितवाक्ये दीर्घघटितवाक्ये च एतदुपसहारे स्फुटी
भविष्यति ॥ भाष्ये

प्रथमलिङ्गेति । (भा)

वृत्ते पूर्व लिङ्गबोधके वृत्तिघटके शब्दे विद्यमानौ स्त्र्याख्यौ
यौ यू तयोर्वृत्तौ स्त्र्याख्यत्वाभावेऽपि नदीत्वार्थमित्यर्थः । तदन्त-
सञ्ज्ञापके वृत्तिघटकशब्दे विद्यमानत्वं तस्य व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यम् ॥
तदाह

यः शब्द इति । (कै)

यद्यप्यर्थभेदाच्छब्दभेदः तथापि श्रुत्यैक्यमात्रेणाभेदाध्यवसायात्
यत्तच्छब्दबोधितैक्योपपत्तिः ॥

प्रकारान्तरम् । (कै)

वृत्त्यन्तरप्राप्तिः ॥

आचारे क्विपमिति । (कै)

प्रातिपादिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टग्रहणादिति भावः ॥ अन्तादा-
चारक्विप् सत्वे इदम् ॥

१ परिभाषेन्दुश्लो-७१ ॥

कौ च खोर्ङ्खौ । सवर्णौ ॥ अथ स्त्र्याख्याविति कोऽयं शब्दः । स्त्रियमाचक्षते
स्त्र्याख्यौ । यद्येव स्त्र्याख्यायाविति प्राप्नोति (३ । २ । १) । अनुपसर्गे हि
कौ विधीयते (३ । २ । ३) । न तच्चौदानौमिदं भवति

यस्मिन् दशसहस्राणि पुत्रे जाते गवा ददौ ।

ब्राह्मणेभ्यः प्रियास्त्रेभ्यः सोऽयमुञ्क्तेन जीवति ॥

खरकुटीवेति । (कै)

खरकुटशब्दात् १पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वान् डीष् कुटीशब्देन समासो वा ॥

पुंस्त्वस्यानिवर्तनादिति । (कै)

न च तदनिवृत्तौ खरकुटी पश्य इत्यादौ नत्वापत्ति । “१प्रकृतिवद्” इत्यतिदेशेन प्रकृतिलिङ्गप्रयुक्तकार्यातिदेशेन तद्विरुद्धत्वाश्रयकार्याप्रवृत्ते स्पष्ट चेद “२स्त्रियाम्” इति सूत्रे भाष्ये । यद्वा तेन स्वप्रयुक्तकार्याभावोऽप्यतिदिश्यते । स्पष्ट चेद “३तस्माच्छसो न पुंसि” इति सूत्रे भाष्यकैयटयो ॥ अत्रापि पक्षे प्रकृते स्वाश्रयलिङ्गनिवृत्तौ मानाभाव इत्याशय । तत्प्रत्याख्यानेऽपि स्त्र्याख्यावित्यस्य स्त्रीत्वेनैव य आहेति नार्थं किन्तु स्त्रीत्वविशिष्टमेव य आहेत्यर्थः । न चायं तथा स्त्रीत्वेन रूपेण वस्तुतः पुस्त्वादिविशिष्टस्याभिधानात् । न च पदार्थमात्रे शास्त्रीयलिङ्गत्रयस्य सत्त्वेनासम्भवः । व्यक्तिवस्तुपदार्थादिपदबोधत्वकाले तत्तत्लिङ्गोपजने-

१ षिद् गौरादिभ्यश्च (४ । १ । ४१) एतत् सूत्रस्यगणसूत्रम् ॥

२ परिभाषेन्दुश्लो-३६ ॥

३ अ ४ । पा १ । सू ३ ॥

४ अ ६ । पा १ । सू १०३ ॥

छन्दोवत्कवयः कुर्वन्ति । न ह्येषेष्टि ॥ एव तर्हि कर्मसाधनो भवि-

ष्यति (३ । ३ । ५८) । स्त्रियामाख्यायेते स्त्र्याख्यौ । यदि कर्मसाधनं कृत्स्त्रिया धातुस्त्रियाश्च न सिध्यति । तन्वै लक्ष्यैश्चिदैर्भुवै ॥ एव तर्हि बज्रव्रीहिर्भविष्यति । स्त्रियामाख्यानयो स्त्र्याख्यौ । एवमपि कृत्स्त्रिया

ऽपि स्त्रीपदादिवोधत्वदशाया तत्सत्त्वे मानाभावात् । प्रकृते तु ब्राह्मणयत्यादिविशेष्यदर्शनेन तत्सत्त्वानुमानात् तत्फलं तु श्रिये ब्राह्मणाय इत्यत्र लुपि “डिति ह्रस्वश्च” इति विकल्पाभावः । “प्रथमं लिङ्गं च” इति तु न तद्विषयमिति वक्ष्यते । एतेन यथा दारादिशब्दैः शब्दशक्तिस्वभावाच्चास्त्रीयपुस्त्वविशिष्टस्यैव स्त्रीरूपा-
र्थस्याभिधानं तथा लुबन्तैरपि शास्त्रीयस्त्रीत्वविशिष्टस्यैव पुमादे-
रभिधानम् अत एव “तद्विशिष्यम्” इत्यनेन तत्प्रत्याख्यानं संग-
च्छते । एव चास्यापि नित्यस्त्रीत्वमस्यैव इत्यपास्तम् ॥ अति-
शयिता तन्त्रीरिति विग्रहे दोषाभावादाह

तन्त्रीमतीति ॥ (कै)

वहिरङ्गे इति । (कै)

अकृतव्यूहपरिभाषा तु नास्त्येव इति भावः ॥ यथोद्देशे इदम्
अवयवशब्देनात्र वृत्तिप्रकृतिभूतशब्दमात्रग्रहणम् । अत एव क्वजा-
द्यन्ते न दोषः । समुदाये कार्य्यप्रवृत्तिस्तु न्यूनत्वाद् बोध्या ॥
वस्तुतः कार्य्यकालपक्षेऽपि समासस्यैव तदवयवस्य तत्प्राप्तिः ।
अत एव भाष्ये

१ अ १ । पा ४ । सू ६ ॥

२ अ १ । पा २ । सू ५३ ॥

धातुस्त्रियाश्च न सिध्यति । तन्त्यै लक्ष्म्यै श्रियै भुवै ॥ एव तर्हि विजभवि
यति (३ । २ । ७४) । अथवा पुनरस्तु क एव । स्त्रियमाचक्षते स्त्र्याख्या-
विति । ननु चोक्तम् स्त्र्याख्यायाविति प्राप्नोति अनुपसर्गे हि को विधीयत
इति । मूलविभुजादिपाठात् को भविव्यति (३ । २ । ५) । एव च कृत्वा
स्त्रोऽप्यदोषो भवति यदुक्तम्

तदाश्रया नदीसंज्ञा भविष्यति (भा)

इत्युक्तम् । कार्यवेत्तायामपि भविष्यतीत्यर्थस्तस्य । कैयटरीत्या तु “तदाश्रया नदीसंज्ञास्ती”ति वदेत् । कुमारीत्यादावपि विशेषण-
तया नित्यस्त्रीलिङ्गरूपार्थबोधकत्वमस्येव । प्राधान्येन तन्मात्र बोध-
कत्वनिवेशे तु न मानमित्याशय ॥

चिन्त्यमेतदिति । (कै)

आध्यायतीत्यादिविग्रह इत्यभिमान । वस्तुतस्तु ध्यान धी आ-
र्षत् प्रकृष्टा वा धीर्यस्य इति विग्रह । एव च गतिपूर्वत्वाद्यपि
सुलभ “अवयवस्य इयङ् स्थानत्वम्” इति भाष्य च रमणीयमेव ॥

आध्या (भा)

इत्यादौ समुदायस्य नित्यस्त्रीत्वाभावान्नदीत्वाप्राप्तेरवयवस्य सा
वाच्या सा च न प्राप्नोति तस्य “इयङ्स्थानत्वात्” वार्त्तिकारम्भे
तु न दोषस्तेन हि नित्यस्त्रीत्वाभावेऽपि प्राक्तननित्यस्त्रीत्व गृहीत्वा
इदानीं सा प्रवर्त्तते न चेदानीमसावियङ्स्थान इति निषेधाप्रवृत्ति
प्राक्तनेयङ्स्थानत्व गृहीत्वा निषेधस्य तु न वृत्तिर्मानाभावादिति

यस्मिन् दशसहस्राणि पुत्रे जाते गवा ददौ ।

ब्राह्मणेभ्य प्रियाख्येभ्य सोऽयमुच्छेन जीवतीति ॥

अथाख्याग्रहण किमर्थम् । नदीसंज्ञायामाख्याग्रहण स्त्रीविषयार्थम् ।
वा । नदीसंज्ञायामाख्याग्रहण क्रियते स्त्रीविषयार्थम् । स्त्रीविषयावेव
यौ नित्य तयोरेव नदीसंज्ञा यथा स्यात् । इह मा भूत् । ग्रामण्ये सेनान्ये
स्त्रिया इति ॥ प्रथमलिङ्गग्रहण च । वा । प्रथम लिङ्गग्रहण च कर्त्तव्यम् ।

(यू ख्याख्यौ नदी । १ । ४ । ३ ।)

(अ १ । पा ४ । आ २)

भाव । न च “^१गतिकारकपूर्वस्य” इत्यत्र प्रतिपदोक्तपरिभाषया नित्यसमानस्यैव ग्रहणमिति । अत्र यण् दुर्लभ । अत एव “^२कृन्मे-जन्त” सूत्रे “मान समस्य दूढ्ये” (वेदे) इति मन्त्रव्याख्यावसरे दुर्धिय इति कैयटेन प्रयुक्तमिति वाच्यम् । मानाभावात् कैयट-प्रयोगे दुःस्थिता धीर्येषामिति विग्रहेण धीशब्द प्रति गतित्वा-भावान्नदोष । अत्र वेदमपि भाष्य मानम् ॥

सामर्थ्याश्रितमिति । (कै)

इयडुवडस्थानवस्याङ्गे एव सम्भवादिति भावः ॥ एतद्वार्त्तिक-
कभाष्यप्रामाण्यादियडुवड्भ्यामुपस्थितस्याङ्गस्य शाब्देऽन्वय इति
तात्पर्यम् ॥

अङ्गत्वं नास्तीति । (कै)

ननु त्वदुक्तविग्रहे अन्तर्वर्त्तिविभक्त्या धीशब्दस्यायङ्गत्वमस्यैव
इति चेन्न नदीसञ्ज्ञाकार्यप्रयोजकश्रूयमाणविभक्तिनिरूपिताङ्गे यत्र

१ गतिकारकपूर्वस्येष्ट्यते । भा । अ ६ । पा ४ । सू ८२ ॥

२ अ १ । पा १ । सू ३६ ॥

प्रथमलिङ्गे यौ स्त्रयाख्याविति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् । प्रयोजनं क्लिप-
लुपसमासा । वा । कुमार्यै (३ । १ । ८) ब्राह्मणाय ॥ लुप् । खरकुच्यै
(५ । ३ । ६८) ब्राह्मणाय ॥ समास । अतितन्त्र्यै ब्राह्मणाय अतिलक्ष्म्यै
ब्राह्मणाय तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अवयवस्त्रीविषयत्वात् सिद्धम् ।
अवयवोऽत्र स्त्रीविषयस्तदाश्रया नदीसञ्ज्ञा भविष्यति । अवयवस्त्रीविषयत्वात्
सिद्धमिति चेदियडुवड्स्थानप्रतिषेधे यण्स्थानप्रतिषेधप्रसङ्गोऽवयवस्येय

क्वापि इयडादे स्थितिस्तत्रनिषेधात् । अत एव हे श्रीरित्यादौ निषेध । तदाह

एतदर्थमेवेति । (कै)

यत्र नदीकार्याश्रयेऽङ्गे बाधकावाधितेयडुवडो स्थिति क्वचित् प्रयोगे दृष्टान्तस्य शब्दस्य सति सम्भवे तदवयवस्य च नदीत्व नैत्यर्थ इति भावः ॥ प्रथमे इत्यत्र अन्तावयवमित्यस्त्रीत्वमादाय नित्यैव सञ्ज्ञा इयङ्स्थानत्वाभावाच्च न “डिति ह्रस्वश्च” (१ । ४ । ६) इति विकल्पः । न च प्रधीशब्दावयवस्य नदीत्वे “नद्यृतश्च” इति क्वापत्तिः । समासात् पूर्वावस्थायामुत्तरपदस्य नदीत्व एव कपः प्रवृत्तेः ॥ नन्वेवम् अतिश्रिये ब्राह्मणाय इत्यादाववयवस्त्रीत्वमादाय विकल्पापत्तिरित्याशङ्क्य भाष्ये

ह्रस्वेयुव् (भा)

इत्यादि ॥ डित्यत्रयाचिप्राङ्गस्यैव स्त्रियामिति विशेषणमिति अनेन अन्वाख्यायत इति बोध्यम् । आख्या पद तु अत्र न सम्ब-

१ अ ५ । पा ४ । सू १५३ ॥

डुवङ्स्थानत्वात् । वा । अवयवस्त्रीविषयत्वात् सिद्धमिति चेदियडुवङ्स्थान-
प्रतिषेधे (१ । ४ । ४) यङ्स्थानयोरपि स्त्री प्रतिषेधः प्रसज्येत । आध्या-
प्रथ्यै (६ । ४ । ८२) ब्राह्मण्यै । किं कारणम् । अवयवस्य इयङ् उवङ्-
स्थानत्वात् । अवयवोऽत्रेयङ् उवङ्स्थानः (६ । ४ । ७७) ॥ सिद्धन्वङ्गरूपग्रहणाद्
यस्याङ्गस्येयवौ तत्प्रतिषेधात् । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । अङ्गरूप

ध्यते । अतिश्रिया इत्यादावङ्गस्य तत्त्वाभावात् पाक्षिकनदीत्वानापत्ते । एव च समुदायस्थानेन नदीत्व क्रियते तन्न “प्रथमलिङ्गग्रहणं च” इत्यस्य प्रत्याख्यानरीत्या प्राप्ताभावाच्च निवर्त्य विधित्वेनैव व्याचष्टे

नदीसंज्ञौ भवत इति । (भा)

वस्तुतो वार्त्तिकेनाप्यतिश्रियै इत्यादाववयवस्यैव सा क्रियते इति समुदायस्य नैव प्राप्ति ॥

अतिश्रिये (भा)

इत्यादाववयवस्य तेन प्राप्ता “नेचङि”ति निषिद्धा । तस्य तु नानेन सञ्ज्ञा विकल्प यतो ङिङिहितस्तदादिताभावात् ह्रस्वावित्यादेर्ह्रस्वेवर्णाद्यन्ते इयडादिस्थानेवर्णाद्यन्ते च शब्दरूपे इति वार्त्तिकोऽर्थः तादृशौ शब्दाविति भाष्योऽर्थः इत्यलम् ॥ ननु प्रथम-

१ अ १ । पा ४ । सू ४ ॥

ग्रह्यते । यस्याङ्गास्येयुवौ भवतस्तस्येदं ग्रहणं न चैतस्याङ्गास्येयुवौ भवत ॥ ऋस्वेयुवस्थानप्रवृत्तौ च स्त्री वचने । वा । ऋस्वौ च इयुवस्थानौ च प्रवृत्तौ च प्राक् च प्रवृत्ते स्त्रीवचनावेव नदीसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम् । शक्यै (५ । ३ । ६८) अतिश्रिक्यै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् शकटये अतिश्रिकटये ब्राह्मणाय । धेन्यै अतिधेन्यै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् । धेनवे अतिधेनवे ब्राह्मणाय । श्रियै अतिश्रियै । क मा भूत् श्रिये अतिश्रिये ब्राह्मणाय ।

लिङ्गग्रहणस्य “यूस्त्याख्यावि” त्यत्रोपसख्यातत्वेन “^१डिति ह्रस्वश्च”
इत्यत्राप्रसक्ते ह्रस्वयुवेत्यादिव्यर्थमत आह

अवयवेति । (कै)

न्यायस्तत्रापि समान इति भावः ॥ “प्रथमलिङ्ग” इत्यस्य
“^२डिति ह्रस्वश्च” इत्यत्रानुवृत्तिभ्रमवारणाय इदम् इति तु भाष्ये
वक्ष्यति । अतः कैयटे प्रत्याख्यानवाक्यमारम्भवाक्यस्याप्युपलक्षण
बोध्यम् ॥

न हि प्राक् प्रवृत्तेरिति । (कै)

ननु नयतीति नीलमतिक्रान्तायै अतिनिघे ब्राह्मण्यै हरि-
मतिक्रान्तायै अतिहर्ष्यै इत्यत्र नदीत्वापत्तिमनिष्टमस्येव न वाङ्मस्य
नित्यस्त्रीत्वाभावान्न दोषः । तस्य नित्यस्त्रीत्वेन विशेषणेऽतिश्रियै
ब्राह्मण्यै इत्यसिद्धापत्तेरिति चेन्न तादृशानामनभिधानात् ॥

नियमार्थ इति ।

अस्त्रीवचनाङ्गव्यावृत्त्यर्थ इत्यर्थः ॥

भूवै अतिभूवै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् । भूवे अतिभूवे ब्राह्मणाय ॥ अपर
आह । ऋसौ च इयवस्थानौ च प्रवृत्तावपि स्त्रीवचनावेव नदीसञ्ज्ञौ भवत
इति वक्तव्यम् । शक्यै अतिशक्यै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् शकटये अतिशकटये
ब्राह्मणाय । घेनै अतिघेनै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् घेनवे अतिघेनवे
ब्राह्मणाय । श्रियै अतिश्रियै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् । श्रिये अतिश्रिये

शकटये (भा)

इत्युदाहरण तु लुबन्त बोध्यम् ॥

उपसहारस्येति । (कै)

“प्रथमलिङ्गग्रहणं चोदितं तद्देख्यमि”त्यादेरित्यर्थः ॥ देख्यम्
इत्यस्यानिष्टविषयकमपीत्यर्थः ॥

विकल्पते । (भा)

इत्यत्रोपसर्गाविवचितार्थः ॥

तदाचार्य इति । (भा)

अस्याशय उक्तः ॥

ब्राह्मणाय । भूवे अतिभूवे ब्राह्मण्यै । क मा भूत् । भूवे अतिभूवे ब्राह्मणाय ॥
किमर्थं पुनरिदमुच्यते । प्रथमलिङ्गग्रहणं चोदितम् । तद्देख्यम् विज्ञानौ-
घात् सर्वमेतद् विकल्पते इति । तदाचार्यं सुहृद् भूत्वान्वाचये ऋषौ च
इयुवस्थानौ च प्रवृत्तौ च प्राक् च प्रवृत्ते स्त्रीवचनावेवेति ॥

षष्ठीयुक्तश्रुन्दसि वा । १ । ४ । ६ ॥

अत्र षष्ठीपदं तदन्तपरम । षष्ठ्या युक्त इत्यर्थे तु षष्ठ्याम
इत्येव सिद्धे युक्तग्रहणवैयर्थ्यापत्ते । तत्र समासे पूर्वैणैव सिद्धत्वात्
“कुलुञ्जानां पतये नमः” इत्यसमामर्थमेवेदम् । न चैवमपि
समासे कृन्दसि परत्वादयमेव विकल्पः स्यादिति वाच्यम् । वेदे
आपाद्यरूपाभावेनेष्टापत्ते । तत्र “^१वज्रल कृन्दसि” इत्यादि
वज्रतराकरणलाघवाय योगविभागो भाष्ये कृतः ॥ नन्वेवमपि
स्थानान्तरविहितानां कथं विकल्पसिद्धिरत आह

१ अ २ । पा ४ । सू ३६ ॥

अ २ । पा ४ । सू ०३ ॥

अ २ । पा ४ । सू ७६ ॥

अ ३ । पा २ । सू ८८ ॥

अ ५ । पा २ । सू १२२ ॥

अ ६ । पा १ । सू ३४ ॥

अ ७ । पा १ । सू ८ ॥

अ ७ । पा १ । सू १० ॥

अ ७ । पा १ । सू १०३ ॥

अ ७ । पा ३ । सू ६७ ॥

अ ७ । पा ४ । सू ७८ ॥

अ ६ । पा ४ । सू ७५ ॥

षष्ठीयुक्तश्रुन्दसि वा । १ । ४ । ६ ॥

योगविभागः कर्तव्यः । षष्ठीयुक्तश्रुन्दसि । षष्ठीयुक्तं पतिशब्दः
श्रुन्दसि धिसञ्ज्ञा भवति । ततो वा । वा कृन्दसि सर्वे विधयो भवन्ति ।
सुपा व्यत्ययः । णिडा व्यत्ययः । वर्णव्यत्ययः । लिङ्गव्यत्ययः । कालव्यत्ययः ।

तेनेति । (कै)

योगविभागसामर्थ्यगम्यसर्वविषयत्वेनेत्यर्थ ॥

परिभाषेति । (कै)

कार्यमात्र चास्या लिङ्गम् । तदाह

यावदिति ॥ (कै)

उभयत्र विभाषेति । (कै)

यत्र यत्रास्या उपस्थितिस्ते केचित् ^१प्राप्तविभाषारूपा केचिद-
प्राप्तविभाषारूपा पर्यवस्यन्तीति भावः ॥ यद्यपि तेषु विधिषु
नित्य प्राप्तेषु “^२चन्दसि वा” इत्यनेन सर्वापि प्राप्तविभाषैव
तथाप्यस्य विकल्पविधेर्यथ्यमात्रपर्यवसन्नतयाऽस्येव ततः सम्भव
इति भावः ॥ ^३ननु स्वादिवाक्येनानियमे प्राप्ते कथं व्यत्यय
इत्यत आह

कर्मणीति । (कै)

१ “प्राप्त” इत्यारभ्य “सर्वापि” इत्यन्तं नास्ति इ पुस्तके ॥

२ अ ८ । पा ३ । सू ४६ ॥ ३ बोध्यम् । क ॥

४ “ननु” इत्यारभ्य “इति भावः” इत्यन्तं नास्ति इ पुस्तके ॥

पुरुषव्यत्ययः । आत्मनेपदव्यत्ययः । परस्मैपदव्यत्ययः ॥ सुपा व्यत्ययः । युक्ता
मातासौदृधरि दक्षिणाया । दक्षिणायाम् इति प्राप्ते ॥ तिडा व्यत्ययः ।
चषाल ये अश्वयूपाय तक्षति । तक्षन्तीति प्राप्ते ॥ वर्गव्यत्ययः । त्रिष्टभौजः ।
सुभितसुग्रवौरमः । सुहितमिति प्राप्ते ॥ लिङ्गव्यत्ययः । मधोगृह्णाति ।
मधोऽनुगृह्णाति इवासते । मधुन इति प्राप्ते ॥ कालव्यत्ययः । श्वोऽग्नीनाधास्य-

(अ १ । पा ४ । आ २)

(षष्ठौयुक्तश्चन्दसि वा । १ । ४ । ६ ।)

नियमस्यैव विकल्प इति भावः ॥ यतः कर्मणि वेति तत्
चन्दसि वेति वचनव्यक्तेः । एव च करणेऽप्राप्तद्वितीयाया “यवाग्वा
अग्निहोत्र जुहोति” इत्यादौ प्रयोगभेदेन करणाकरणाभ्यां विकल्पे-
ऽप्राप्तविभाषा । अन्यप्राप्तावन्यस्य करणात् व्यत्ययत्वं च बोध्यम् ॥

सुहितमिति प्राप्ते इति । (भा)

सकारहकारयोः श्रभौ । कच्चित्तु “शुभितमिति प्राप्ते” इति
पाठो दृश्यते ॥

मधुन इति प्राप्ते इति । (भा)

“माध्वीर्गावो भवन्तु न” इति क्षीरवाची नपुंसकलिङ्ग इति
भावः ॥ कालव्यत्ययस्य ब्रह्मणोऽप्यशक्यत्वादाह

कालविहितेति ॥ (कै)

१ मधुमात्रो वनस्पतिर्मधुमाँ अस्तु सूत्र्य । माध्वीर्गावो भवन्तु न ।
अ १ । म १ । सू ६० । ऋ ८ ॥

मात्रेण । अत्र सोमेन यच्चमात्रेण । अत्र आघाता श्रो यद्येति प्राप्ते (३ । २ ।
१५) ॥ पुरुषव्यत्ययः । अघातसर्वोद्देशमभिव्यञ्जयितुं । वियूयादिति प्राप्ते ॥
आत्मनेपदव्यत्ययः । ब्रह्मचारिणमिच्छते । इच्छतीति प्राप्ते ॥ परस्मैपद-
व्यत्ययः । प्रतीपमन्य ऊर्मियुध्यति । अन्यीपमन्य ऊर्मियुध्यति युध्यत
इति प्राप्ते ॥

यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये- ऽङ्गम् । १ । ४ । १३ ॥

ननु सर्वस्यापि शब्दस्य व्यवहाररूपव्यपदेशार्थत्वाच्चैव तत्
कथनमनुचितमत आह

सञ्ज्ञिन इतीति ॥ (कै)

ननु तदादिपदमेव सञ्ज्ञिनिर्देशक भविष्यतीत्यत आह

सति हीति ॥ (कै)

ननु यच्छब्दाभावे तच्छब्दप्रयोगो नेत्यभिद्रुम । “ते तद्राजा”
“कला च सा कान्तिमती कलावत” “सा गङ्गा” इत्यादौ प्रकृत-
प्रसिद्धानुभूतार्थकेषु व्यभिचाराद् इत्यत आह

पराम्प्रष्टव्येति । (कै)

प्रकृतादेरभावादिति भावः ॥

तदिति । (कै)

परामर्शभावादिति भावः । तदित्येतत् परामर्शयोग्यभावादि-
त्यर्थः ॥ न च “प्रत्ययविधि” इत्यत्र प्रकृतप्रत्ययस्यैव तदा परा-

यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १ । ४ । १३ ॥

यस्मादिति व्यपदेशाय ॥ अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् । यस्माद्विधि-
स्तदादिप्रत्ययेऽङ्गमित्यव्युच्यमाने स्त्री इत्यती । (५ । २ । ४० ॥ ७ । १ ।
२ ॥ ६ । ३ । ६० ॥ ६ । ४ । १४८) स्त्रीयनीत्यत्रापि प्रसज्येत (६ । ४ ।
१४८) । प्रत्ययग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ अथ विधिग्रहणं

(अ १। पा ४। आ २) (यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम । १। ४। १३।)

मर्गोऽस्तु यस्य प्रत्ययस्य विधिस्तदाद्यङ्गमित्यर्थोऽस्त्विति वाच्यम् ।
 १एव हि विहितप्रत्ययादेरेवाङ्गमज्ञा स्यादिति भविष्यतीत्यादौ
 धातोर्गुणानापत्ति । एव च विशिष्टमञ्जिनिर्देशार्थं “यस्माद्”
 इत्युक्तमिति भावः ॥ न च प्रकृत्यादिप्रत्ययेऽङ्गमित्येवासु “प्रकृत्यादि”
 इत्यस्य “यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि” इत्यस्य च पर्यायत्वेन पर्या-
 येषु लाघवगौरवविचारानादरात् योगविभागेन वक्ष्यमाणपरिभा-
 षालाभाय तथान्यासस्यावश्यकत्वाच्च ॥

स्त्री इयतीति । (भा)

इदं शब्दात् परिमाणे वतु । १वस्य घस्तस्य २इयादेश “इदम
 इश्” “इयस्येति” लोप । उगित्वान् डीप् । ननु यस्माद्विधिस्त-
 दादिप्रत्ययेऽङ्गम इत्युक्ते यत्र प्रत्ययेऽङ्गत्वं तस्यैव विधेः प्रत्यासत्त्या-
 लाभेन प्रकृते न दोषोऽत आह

स्त्रीशब्दादिति । (कै)

१ “एव हि” इत्यारभ्य “निर्देशार्थम्” इत्यन्तं नास्ति क एतत्के ॥

२ अ ५ । पा २ । सू ४० ॥ ३ ३ अ ५ । पा २ । सू ४० ॥

४ अ ७ । पा १ । सू २ ॥ ५ अ ५ । पा ३ । सू ३ ॥

६ अ ६ । पा ४ । सू १४ ८ ॥

किमर्थम् । यस्मात् प्रत्ययस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गमित्युच्यमाने दधि अधुना
 मधु अधुना (५ । ३ । १७) अत्रापि प्रसज्येत (६ । ४ । १४ ८ ॥ ७ । १ ।
 ७३) । विधियग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ तदेतत् प्रत्ययग्रहणेन
 विधियग्रहणेन च समुदितेन क्रियते सनियोगः । यस्मात् य प्रत्यय विधीयते
 तदादि तस्मिन्नङ्गस्य भवतीति ॥ अथ तदादि ग्रहणं किमर्थम् । अङ्ग

(यस्मात्प्रत्ययविधित्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १। ४। १३।) (अ १। पा ४। आ २)

तदभावे तु व्याप्तिन्यायेन द्रष्टापि स्यात् । सति तु प्रत्ययग्रहणे तत सामर्थ्यात् प्रत्यासत्तिरेवाश्रीयते इति भावः ॥

असिद्धत्वं नास्तीति । (कै)

चिणो लुग्न्यायेन प्राप्तिः ॥

प्राग्भावादिति । (कै)

वस्तुतस्तु द्वयडापत्तिर्दोषः । न च तत्रापि लोपस्यासिद्धत्वं व्याख्यातात् तत् प्राप्तेरभावात् । यस्येतिलोपप्राप्तिनिमित्तसमुदायापेक्षयातिरिक्तस्य स्त्रीशब्दस्येयडापेक्षणादित्यादिषष्ठे निरूपयिष्यामः ॥

नानादिष्टादिति । (कै)

द्वयङि “न पदान्ते”ति निषेधोऽपि बोध्यः ॥ ननु विधियहणाभावे “यस्मात् प्रत्यय” इत्यस्य क्रियाकाङ्क्षा न शान्ता इत्यत आह

अध्याहरिष्यत इति ॥ (कै)

परशब्दस्यापीति । (कै)

यद्यपि यस्मादिति पञ्चम्या परशब्दाध्याहारस्योभयोरप्यावश्यकत्वं तथापि तावतैव स्यान् न तु विधीयत इत्यस्यापि ॥

१ अ १। पा १। सू ५. ८ ॥

सञ्ज्ञाया तदादिवचन स्यादिनुमर्थम् । वा । अङ्गसञ्ज्ञाया तदादिग्रहणं क्रियते स्याद्यर्थं नुमर्थं च ॥ स्याद्यर्थं तावत् । करिष्याव करिष्याम (७। ३। १०१) नुमर्थं कुण्डानि वनानि (६। ४। ८) ॥ मित् सुटोरुपसख्यानम् । वा । मित्वत् सुङ्गतस्योपसख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ मित्वत् । भिनत्ति क्तिनत्ति । अभिनत् अभिक्तिनत् (३। १। ७८ ॥ ६। ४। ७१) ॥ सुङ्गत । सचस्कारतु

(अ १।पा ४।आ २) (यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १।४।१३।)

अपिः । (कै)

एवार्थं ॥

विधिग्रहणे इति । (कै)

प्रत्ययग्रहणस्याप्यपलक्षणम् ॥

भसंज्ञायां चेति । (कै)

न च सति प्रत्ययविधिग्रहणे “यचिभम्” इत्यत्रापि यस्मात् यजादिप्रत्ययविधिरित्यर्थलाभान्नाच्च भसंज्ञाप्राप्तिरिति वाच्यम् । यस्मात् प्रत्ययविधिरस्य यजादौ प्रत्यये भवमित्यर्थं स्यात् प्रत्यासत्तिन्यायानाश्रयणेनैवास्य ग्रन्थस्य प्रवृत्तेरिति भावः ॥

यस्येति लोप इति । (कै)

“इकोऽचि” इति नुम प्राप्तिरित्यन्ये । प्राग्दिशीयत्वेनास्य विभक्तित्वाद् भत्वाच्च न नलोप इति तदाशयः ॥

इत्याहेति । (कै)

इत्याशङ्कायामाह इत्यर्थः ॥

प्रत्यासत्तीति । (कै)

१ अ १ पा ४।सू १८ ॥

२ अ ७।पा १।सू ७३ ॥

सचस्कार (६।१।१३६।७।४।१०) । किं पुनः कारणं न सिध्यति । सुटो वहिरङ्गत्वात् । वहिरङ्गं सुट् । अन्तरङ्गो गुणः । असिद्ध वहिरङ्ग-मन्तरङ्गो वक्ष्येतत् । सयोगादेर्गुणविधाने सयोगोपधग्रहणं कृत्तर्यम् (७।४।१०) । यदि सयोगोपधग्रहणं क्रियते नार्थः सयोगादिग्रहणेन इहापि सस्वरतु सस्वररिति सयोगोपधस्येत्येव सिद्धम् । भवेदेवमर्थेन

(यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १। ४। १३।) (अ १। पा ४। आ २)

तद्यायप्रवृत्तिलाभार्थमेवोभयमिति भाव ॥ विधिग्रहण भन-
क्तीत्यादौ “अतो दीर्घ” व्यावृत्त्यर्थमित्यपि बोध्यम् । ध्वनित
चेद श्रम विधायके भाष्ये ॥ भाष्ये

अथ तदादीति । (भा)

आदिग्रहणविषय प्रश्न ॥ ननु दीर्घग्रहणविधानसामर्थ्यादन-
ङ्गत्वेऽपि दीर्घोऽत आह

अन्यथेति । (कै)

चिकीर्षामीत्यादौ श्रवेकादेशस्य पूर्वान्तवत्त्वेनाङ्गत्वान्तच्चापि
दीर्घस्य चारितार्थं बोध्यम् । करोतीत्यादौ गुणोऽपि प्रयोजन
बोध्यम् ॥

तदेदमिति । (कै)

कुण्डानीत्येतदित्यर्थ ॥ ननु मित् सुटोरङ्गत्वेन किञ्चित्
प्रयोजनमत आह

कृतयोरिति । (कै)

सति सप्तमीति भाव ॥

१ अ ७। पा ३। सू १०१ ॥

नार्थ । इदं तु न सिध्यति सचस्कारतु सचस्कार ॥ किं पुन कारण न
सिध्यति । इह तस्य वा ग्रहण भवति तदादेर्वा न वेद तन्नापि तदादि ।
सिद्धं तु तदाद्यादि वचनात् । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । तदाद्याद्यङ्गसञ्ज्ञ
भवतीति वक्तव्यम् । किमिदं तदाद्यादीति । तस्यादिस्तदादि । तदादिस्तदादि-
र्थस्य यदिदं तदाद्यादीति ॥ स तर्हि तथा निर्देश कर्त्तव्य । न कर्त्तव्य ।

(अ १। पा ४। आ २) (यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम। १। ४। १३।)

भाष्येति । (कै)

सत्सप्तम्यैव सिद्धे मत्व्याहाराश्रयणमयुक्तमत फलितार्थकथन-
पर भाष्यमित्यर्थ ॥

रूपोदाहरणमिति । (कै)

मित्वद्रूपमौदृशमित्यर्थ ॥ अन्ये तु भिनत्तीत्यादौ अङ्गत्वाभावे
लघूपधगुणाशङ्का कर्मधारयेण समाधान च वृद्धोक्तमसङ्गत स्यादिति
भाव्याश्रयमाहुः ॥ ननु परत्वात् पूर्वमेवाडागमोऽत आह

नित्यत्वादिति । (कै)

“लावस्थायामङ्” इति पचे “भिन्वि” इत्यादौ अङ्ग धिक्
न स्याद् इति बोध्यम् ॥ ननु सशब्दमात्रापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वात्
सुटि ततो लिङ्गादिकमिति न दोषोऽत आह

द्विवचने इति । (कै)

“पूर्वं धातु साधनेन युज्यते” इति सिद्धान्ताद् इति भावः ॥
ननु टित्त्वाद्वात्ववयवत्वेन न दोषोऽत आह

१ यद्येव धातूपसर्गयोरपि समास प्राप्नोति पूर्व धातुसर्गसर्गेण युज्यते
पश्चात् साधनेनेति । नैतदस्ति । पूर्व धातु साधनेन युज्यते पश्चा-
दुपसर्गेण । साधनं हि क्रिया निर्वर्त्तयति तामुपसर्गे विप्रिनष्टि ।
अभिनिर्वर्त्तस्य चार्थस्योपसर्गेण विशेष शक्यो वक्तुम् ॥ २ । २ । १६ ॥

उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्य । तद्यथा । उद्गमुखमिव मुखमस्योद्गमुख ।
खरमुख । एव तदाद्यादि तदादीति ॥ तदेकदेशविज्ञानाद्वासिद्धम् । वा ।
तदेकदेशविज्ञानाद्वासिद्धमेतत् । तदेकदेशभूत तद्ग्रहणेन गृह्यते । तद्यथा ।
गङ्गा यमुना देवदत्तेति । अनेका नदी गङ्गा यमुना च प्रविष्टा गङ्गायमुना-
ग्रहणेन गृह्यते । तथा देवदत्तास्यो गर्भो देवदत्ताग्रहणेन गृह्यते ॥ विषम

(यस्मात्प्रत्ययविधित्तादादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १ । ४ । १३ ।) (अ १ । पा ४ । आ २)

अडभ्यासेति । (कै)

नाथ टित्त्वादाद्यवयव किन्त्वेन मध्य प्रवेशित इत्यभक्त इति भाव ॥

तद्भक्तस्येति । (कै)

टित्त्वादित्यर्थ ॥

स्कृशब्दादेवेति । (कै)

इदं चिन्त्यम् । एव ह्यत्र धातूपसर्गयो समासो दुर्वार स हि “पूर्व धातु साधनेन” इति न्यायेन “उपपदमतिङ्” (१।२।१८) इति सूत्रे भगवता वारित ॥

१ पदमितौय भगवत कृत्रिमासञ्ज्ञा । युक्तमिह द्रष्टव्य किमन्तरङ्गं किं वहिरङ्गमिति । धातूपसर्गयो कार्यं यत् तदन्तरङ्गम् । कुत एतत् । पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते पश्चात् साधनेनेति । नैतत् सारम् । पूर्वं धातु साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण । साधनं हि क्रिया निर्वर्त्तयति । तामुपसर्गे विघ्नित्वा । अभिनिर्वृत्तस्य चार्थस्योपसर्गेण विशेष शक्यो वक्तुम् । सत्यमेवमेतत् । यस्त्वसौ धातूपसर्गयोरभिसम्बन्धस्तमभ्यन्तरं कृत्वा धातु साधनेन युज्यते । अवश्यं वैतदेव विज्ञेयम् । यो हि मन्यते पूर्व धातु साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेति । तस्यास्यते गुरुणा इत्यकर्मक । उपास्यते गुरुरिति केन सकर्मकं स्यात् ॥ ६ । १ । १३५ ॥

उपन्यास । इह केचिच्छब्दा अक्षपरिमाणानामर्थानां वाचका भवन्ति य एते सख्याशब्दा परिमाणशब्दाश्च । पञ्च सप्त इत्येकेनाप्यपायेन भवन्ति । द्रोणं खार्थ्याट्कमिति नैवाधिके भवन्ति न च न्यूनं । केचिद् यावदेव तद् भवति तावदेवाङ्गं एते जातिशब्दा गुणशब्दाश्च । तैलं घृतमिति खार्थ्यामपि भवन्ति द्रोणेऽपि । शुद्धो बौलं कृष्ण इति हिमवत्यपि भवति वटकणिका-

(अ १। पा ४। आ २) (यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १। ४। १३।)

इङ्गुणेति । (कै)

“स्ततश्च सयोगादे” (७। ४। ४ ३) “गुणोर्त्तिसयोगाद्यो” (७। ४। २८) इति विहितेत्यर्थः ॥

अभक्तत्वं सुटो ज्ञापितमिति । (कै)

इदं ज्ञापकं कथमिति चिन्त्यम् । “यद्वास्तु इति” मत्वेति शेषः । अत एव इङ्गुणनिवृत्तये वचनमेव करिष्यति भाष्यकृत् षष्ठे । किं च सुटो भक्तत्वे सकारादेर्धातुत्वाभावात् स्तुतिशब्दस्य कथं द्वित्वमिति सुधौभिर्विभाष्यम् । यद्यप्यत्रत्य पूर्वपक्षिणं सुटोऽनवयवत्वाभिमानात् सचस्करतु इत्यादौ सयोगादित्वाभावादपि गुणो न प्राप्नोति तथापि “सयोगोपधग्रहणं कर्त्तव्यम्” इति वार्त्तिकेन साध्यः । यद्यप्यवयवावयविभावस्य षष्ठ्यर्थस्याभावात् कथं तेनापि सिद्धिस्तथापि यदन्यवर्णनिरूपितमुपधात्वं सयोगस्येति निरूपकत्वलक्षणे षष्ठ्यर्थे बङ्गब्रौहिरित्यभिमानः ॥ भाष्ये

किं पुनरिति (भा)

प्रश्नमुपपादयति

सुटो बहिरङ्गत्वादिति । (भा)

मात्रेऽपि त्रये । अङ्गसञ्ज्ञाचाप्युक्तपरिमाणाणां क्रियते सा केनाधिकस्य स्यात् । एवं तद्धाचार्य्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति तदेकदेशभूतं तद् ग्रहणेन गृह्यत इति यदयं नेदमदसोरको (७। १। ११) इति सककारयोः प्रतिषेधः शक्तिः । कथं क्त्वा ज्ञापकम् । इदमदसो कार्य्यमुच्यमानं कं प्रसङ्गो यत् सककारयोः स्यात् । पश्यति त्वाचार्य्यस्तदेकदेशभूतं तद् ग्रहणेन गृह्यत इति तत् सककारयोः प्रतिषेधः शक्तिः ॥ अथ द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं

(यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १। ४। १३।) (अ १। पा ४। आ २)

वह्निर्भूतोपसर्गनिमित्तत्वात् सुटो वह्निर्भूतमेव च तस्यासिद्ध-
त्वात् सिद्धत्वेवाङ्गत्वमिति भावः ॥ नन्वसिद्धत्वेनाङ्गत्वसाधने तेनैव
सयोगादित्वाभावात् कथं गुणः स्यादत आह

वक्ष्यत्येतदिति । (भा)

तथा च तत् सामर्थ्यात् तदशेनासिद्धत्वमिति भावः ॥

सस्वरतुः (भा)

इत्यस्य सयोगोपधग्रहणेन सिद्धावपि तदा सामर्थ्याभावादसिद्ध-
त्वाभावानुपपत्तौ “सचस्वरतु” इत्यादि न सिध्यतीत्याह

भवेद् (भा)

इत्यादि

संचस्करः (भा)

इत्यन्तम् ॥ तस्मात् सयोगोपधग्रहणसामर्थ्योपपत्तये सयोगादि-
ग्रहणमपि कार्यमिति भावः ॥ तत्र सयोगोपधग्रहणे कृते यदि
तत् सामर्थ्यादसिद्धत्वाभावस्तर्ह्यङ्गत्वेऽपि तद्विषये तदभावः स्यादि-
ति । तत् करणेऽपि तदसिद्धिरित्यत्रार्थोऽप्यभिप्रेतस्तत्र सिद्धत्वा-
भावे कुतोऽङ्गत्व न सिध्यतीति पुनः पृच्छति

किमथम् । प्रत्ययग्रहणं पदादावप्रसङ्गार्थम् । वा । प्रत्ययग्रहणं क्रियते
पदादावङ्गसञ्ज्ञा मा भूदिति । किं च स्यात् । स्वर्थम् अर्थम् स्वर्थम् ।
अङ्गस्येदुवडौ स्याताम् (६ । ४ । ७७—७८) ॥ परिमाणार्थं च । वा ।
परिमाणार्थं च द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं क्रियते । यस्मात् प्रत्ययविधिस्त-
दाद्यङ्गमित्येत्युच्यमाने दाशतयस्याप्यङ्गसञ्ज्ञा प्रसज्येत ॥ तत्तर्हि कर्त्तव्यम् ।
न कर्त्तव्यम् । केनेदानौमङ्गकार्यं भविष्यति । प्रत्यय इति प्रकृत्याङ्ग-

(अ १। पा ४। आ २) (यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम । १। ४। १३।)

किं पुनरिति । (भा)

एव “सुटो वहिरङ्गत्वाद्” इत्यादिभाष्य योजयन्ति केचित् ॥
परेतु भाष्ये

सुटो वहिरङ्गत्वाद् (भा)

इत्यादि

किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति (भा)

इत्यन्तो ग्रन्थ उपसर्गार्थसम्बन्धो धातो पूर्वमेव ततश्च प्रत्यये
कृते दिर्वचनात् पूर्वमन्तरङ्गतरार्थकोपसर्गनिमित्तक सुट् इति
लिट् स्त्रुशब्दाद्विध्यभावेन सयोगादेरङ्गत्वाभावाद्गुणेन प्राप्नोतीति
भाष्याशय इति प्रामाणिका ॥ ननु तदादिग्रहणे सति कथं तस्य
केवलस्य ग्रहणमत आह

व्यपदेशिवदिति ॥ (कै)

तस्यादिश्चकार इति । (कै)

द्विर्वचने द्वि प्रयोगत्वस्वीकारादित्यर्थ ॥ ननूद्मुखे वाधात
तथाङ्गीकारेऽपि करिष्याम इत्यादौ मुख्यार्थत्वेऽपि चारितार्थादत्र
लक्षणाया मानाभावोऽत आह

इहापीति ॥ (कै)

कार्यमध्येत्ये । यदि प्रत्यय इति प्रकृत्याङ्गकार्यमधीषे । प्राकरोत्
उपैद्दिष्ट । उपसर्गात् पूर्वावडाटौ प्राप्तव (६ । ४ । ७१—७२) ॥ सिद्ध
तु प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स तदादितदन्तविज्ञानात् । वा । सिद्धमेतत् ।
कथम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स प्रत्ययो विहितस्तदादेस्तदन्तस्य च
भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या ॥ क पुनरत्र विशेष यथा परिभाषा

प्रतिलक्ष्यमिति । (कै)

तस्य लक्ष्यत्वनिश्चय शिष्टप्रयोगादिति भाव ॥

तदवयवे इति । (कै)

तदाद्यवयवे इत्यर्थ ॥ भाष्ये

अक्तपरिमाणानाम् । (भा)

नियतपरिमाणानाम् ॥

एकेनाप्यपाये इति । (भा)

तृतीया न कर्त्तरि षष्ठ्या बाधादत आह

अपाये इति । (कै)

न चैकस्य विद्यमानस्यापाये करणता संभवतीति सामर्थ्यात्
स्वभावेनेति ज्ञायते । एव चैकाभावेन पञ्चादिशब्दवाच्यरूपापाये
पञ्चादिशब्दा न प्रवर्तन्ते इति भाव ॥ तच्च दृष्टान्तमाह

ययेति ॥ (कै)

विशिष्टरूपपरिग्रहादिति । (कै)

एवमुपसर्गादिसञ्ज्ञा अयक्तपरिमाणनिष्ठत्वान्न न्यूनं लौकिकैक-

जिज्ञेय प्रत्ययग्रहणं व । अवश्यमेव परिभाषा कर्त्तव्या । बह्वन्येतस्या
परिभाषाया प्रयोजनानि । प्रयोजनं धातुप्रातिपदिकप्रत्ययसमास-
तद्धितविधिस्वर । वा । धातु । देवदत्तस्त्रिकीर्षति । सघातस्य
धातुसञ्ज्ञा प्राप्नोति (३।१।३२ ॥ २।४।७१) ॥ प्रातिपदिक ।
देवदत्तो गार्ग्य । सघातस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञा प्राप्नोति (१।२।४६ ॥
३।४।७१) ॥ प्रत्यय । महान्त पुत्रमिच्छति । सघातात्प्रत्ययोत्पत्ति

(अ १। पा ४। आ २) (यस्मात्प्रत्ययविधित्तादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १। ४। १३।)

देशविकृतन्यायेन इत्यपि बोध्यम् ॥ नन्वभक्तत्वात्तदेकदेशत्वमेवा-
सिद्धमत आह

तन्मध्येति ॥ (कै)

^१भाष्ये

पदादाविति । (भा)

पदादौ परे इत्यर्थ ॥

असतीति । (कै)

तदभावे प्रत्यासत्तिन्याये मानाभावादित्यर्थ ॥

निषेधादिति । (कै)

अङ्गसञ्ज्ञापि प्रत्यये परत पूर्वस्य कार्य्यमिति भाव ॥

तस्मिन् कर्त्तव्ये इति । (कै)

तन्निमित्तेऽङ्गत्वे कर्त्तव्ये इत्यर्थ ॥

तदादेः संघातस्येति । (कै)

वाक्यसंस्कारपक्षे इदम् ॥

दाशतय- (भा)

शब्देन ऋक्सहितेत्यन्ये ॥

१ “भाष्ये” इत्यारभ्य “निषेधाद्” इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ॥

प्राप्नोति (३। १। ८) ॥ समास । ऋद्धस्य राज्ञ पुरुष । सघातस्य
समाससञ्ज्ञा प्राप्नोति (२। २। ८) ॥ तद्धितविधि । देवदत्तो गागर्गा-
यण । सघातात् तद्धितोत्पत्ति प्राप्नोति (४। १। १०१ ॥ २। ४।

(यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १। ४। १३।) (अ १। पा ४। आ २)

एतच्चेति । (कै)

इदमपिना सूचितमिति भावः ॥ यदि तर्हीत्यनेनाव्यवहितत्वात्
द्वितीयप्रत्ययग्रहणं परामृश्यते तदा

केनेदानीम् (भा)

इत्यादिभाष्यासंगतिः । न हि तदकरणेऽङ्गकार्यकाचिदनुप-
पत्तिः ॥ अङ्गसञ्ज्ञायामङ्गस्येत्यधिकदौर्घादिविधिसम्भवादत्त आह

अवयवान् इति ॥ (कै)

भिस्सा (कै)

ओदनः ॥ १ क्रिमिशब्दात् “लोमादित्वात्” “ने” “टापि”
द्वितीयैकवचनम् । एव च पदाङ्गाधिकारव्यावर्त्य तदेवप्रत्ययग्रहण-
स्थापीति भावः । नाम प्रत्ययसमुदायत्वेन प्रत्ययत्वाभाव इति
बोध्यम् । एतद्वयमपि “अर्थवत्” परिभाषया सिद्धमिति चिन्त्यम् ॥

अनियतावधेरिति (कै)

एव च देवदत्तः प्राकरोद् इत्यत्र देवात् पूर्वमपि आट्

१ क्रिमिणाम् इति । कै ॥

२ लोमादिषामादिपिच्छादिभ्यः श न इत्यच । ५। २। १०० ॥

३ परिभाषेन्दुशे-१४ ॥

७१) ॥ स्वरः देवदत्तो गार्ग्यः । सघातस्य अनित्यादिर्नित्यम् (६। १।
१६७) इत्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति ॥ प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स तदादेस्तदन्तस्य
मह्यं भवतीति न दोषो भवति ॥ सा तर्हीषा परिभाषा कर्त्तव्या । न
कर्त्तव्या । एव वक्ष्यामि । यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्यये गृह्यमाणे

(अ १। पा ४। आ २) (यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १। ४। १३।)

स्यादिति बोध्यम् ॥ ननु केन इत्यादौ तदन्तग्रहणाभावात् समुच्चयो-
ऽयुक्तोऽत आह

यचेति । (कै)

व्यवस्थितत्वाच्च समुच्चयस्तत्र तदन्तविधे “^१प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या”
इति निषेधादिति भाव । प्रत्ययविधौ तु नास्या प्रवृत्ति
विहितप्रत्ययविषयत्वादस्या इति बोध्यम् ॥

यत्र त्विति । (कै)

“^२कृत्तद्धित” इत्यादौ । एतेन प्रकृते “^३तदादि” इत्यग्रस्यैव
उपयोगेन तदन्तस्य इत्ययुक्तमित्यपास्तम् । प्रसङ्गात्तदुक्ते । एवम्
“^४एङ्ङ्रस्वात् समुद्धे” इत्यादौ “तदादे” इति पञ्चम्यन्तम्
इत्यपि बोध्यम् ॥ सूत्रप्रश्नस्य प्रक्रान्तत्वात् प्रत्ययग्रहणमित्ययुक्त-
मत आह

प्रत्यय इति ॥ (कै)

ततश्चेति । (कै)

सघातस्य धातुत्वात् प्रातिपदिकत्वाच्चेत्यर्थ । न च समास-

१ परिभाषेन्दुशे-२४ ॥

२ अ१ । पा२ । सू४६ ॥

३ परिभाषेन्दुशे-५ “प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य
ग्रहणम्” २३ ॥

४ अ६ । पा१ । सू६६ ॥

गृह्यते । ततोऽङ्गम् । अङ्गसञ्ज्ञं च भवति यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्यये ॥
यदि प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स तदादेर्ग्रहणं भवतीत्युच्यते अवतमे नकुलस्थित

(यस्मात्प्रत्ययविधित्वादिति प्रत्ययेऽङ्गम् । १।४।१३) (अ १। पा ४। आ २)
ग्रहणकृतनियमेन प्रातिपदिकत्वं दुर्लभम् । नियमस्य भेदससर्ग-
द्वारकार्थवत् समुदायविषयकत्वात् । न च तद्धितान्तस्य तादृशमर्थ-
वत्त्वमित्याशयात् ॥

असामर्थ्यादिति । (कै)

यदि स्यात् तदा महान्तपुत्रीयति इत्यपि स्यादिति भावः ॥

विवक्षितायामपीति । (कै)

वस्तुतस्तत्र सख्याविवक्षाया फलाभाव इति वक्ष्यामः ॥

ततश्च वृद्धीति । (कै)

ननु देवदत्तो गार्ग्यायण इत्यत्र यदि गार्ग्यायण्य देवदत्तस्तदा
समुदायात् प्राप्तिरेव नासामर्थ्यात् । अपत्यप्रत्ययोऽप्यपत्यवता समर्थो
न त्वपत्यसमानाधिकरणविशेषणेनापि । यदि देवदत्तो यो गार्ग्य-
स्तस्यापत्यमित्यर्थस्तर्हि देवदत्तस्य गार्ग्यस्यापत्यमित्याद्युदाहार्य-
मिति चेन्न । देवदत्तो गार्ग्यायणो भक्तिरस्येति विवक्षाया “गोत्र-
चक्रियाख्येभ्य” इति वुञ् स्यादित्यभिप्रायात् ॥

योगविभाग इति । (कै)

न च द्वितीयस्योपयोगाभावादिदमयुक्तम् । “इत्खादङ्गात्”

१ अ ४ । पा ३ । सू ६६ ॥

त एतत् उदके विशीर्णं त एतत् स गतिकेन स नकुलेन च समासो (२ ।
१ । ४७) न प्राप्नोति । एव तर्हि प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स तदादेर्ग्रहणं
भवतीत्युक्त्वा ततो वक्ष्यामि । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि । वा ।
कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीत्येषापरिभाषा कर्त्तव्या ॥

(अ १।पा ४।आ २) (यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम । १।४।१३।)

(८।२।२७) “न लुमताङ्गस्य” (१।१।६३) इत्यादिव्यवहार-
निर्वाहाय द्वितीययोगोऽप्यावश्यक इति भाव ॥

सोपस्कारत्वादिति । (कै)

पूरणापेक्षत्वादित्यर्थ ॥

अवतप्ते (भा)

इत्यादौ ॥

नकुलस्थितविशीर्ण- (भा)

शब्दधोरनया परिभाषया क्तान्तत्वाभावात् कृदन्तरूपोत्तर-
पदत्वाभावाच्च ॥ तेन “क्षेपे” (२।२।४७) “तत्पुरुषे कृति” (६।३।
१४) इति समासविभक्त्यनुकौ न स्याताम् । आद्ये चापलम् ।
अन्ये सता लभ्यत्व द्योत्यम् ॥

व्यावक्रोशी (भा)

इत्यत्र कर्मव्यतिहारे णच् “णच स्त्रियामञ्” (५।४।१४) “न
कर्मव्यतिहारे” (७।३।६) इत्यैज् निषेध ॥ “साकूटिने” “अभि-
विधौ भाव इतुण्” (३।३।४४) । “साकूटिनम्” इति ह्रस्वपाठो
ऽपि भाष्ये ॥ ननु दूरादागतेऽन्तोदात्तत्वं साध्यं तच्च समाससूत्रेणा-
सिद्धमत आह

आगम्यते स्मेति । (कै)

कान्येतस्या परिभाषाया प्रयोजनानि । प्रयोजनं समासतद्धितविधि-
स्तरा । वा । समास । अवतप्ते नकुलस्थितं त एतत् । उदके विशीर्णं
त एतत् । स गतिकेन स नकुलेन च समास सिद्धो भवति । समास ॥

(यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १।४।१३।) (अ १।पा ४।आ २)

स्मशब्दप्रयोगो भूतकालद्योतनाय । गतिस्वरेण कर्मणि क्तान्ते
उत्तरपदे “गतिरनन्तर” (६।१।४६) इति विहितेन पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरेण ॥

ततो दूरशब्दस्येति । (कै)

अथमपि परिभाषा साध्य एव ॥

‘कृतस्वरेणेति । (कै)

कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणेत्यर्थ । एतत् प्राप्तिरपि परिभाषयैव
स गतेरपीत्यनेन तत्प्राप्तियोग्यता ॥ ननु गतिस्वरेण पूर्वं वाधितस्य
“^१थाथे”त्यस्य कथं पुनः प्राप्तिरत आह

स्थानान्तरप्राप्तत्वादिति । (कै)

समासान्तरप्राप्तत्वादित्यर्थ । यतो गतेरुत्तरक्तान्तस्य यदन्तोदा-
त्तत्वं तस्यैव सोपवादो न तु कारकादुत्तरक्तान्तस्यापीति तात्पर्यम् ॥

गतिस्वरस्य बाधकस्यापीति । (कै)

^२थाथादिस्वरबाधकस्यापीत्यर्थ ॥

१ अ ६।पा २।सू १३६ ॥

२ थाथघञ् क्ताजबिन्नकाणाम् । ६।२।१४४ ॥

३ अ ६।पा २।सू १४४ ॥

तद्धितविधि । सा कूटिगम आवक्रोशौ । सघातात् तद्धितोत्पत्ति सिद्धा
भवति, (५।४।१५-१४) । तद्धितविधि । स्वर । दूरात् आगत दूरादा-
गत इति (२।१।३६ ॥ ६।२।२) अन्तस्थाथघञ्क्ताजबिन्नकाणाम्

(अ १। पा ४। आ २) (यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम्। १। ४। १३।)

वाधकत्वादिति । (कै)

समासान्तरे प्राप्ता सति शिष्टत्वेनेति भाव । यद्यपि परिभाषा-
भावे कृदन्तत्वाभावात् कृत्स्नराप्राप्तौ समासान्तोदात्तत्वेनेद सिध्यति
तथापि परिभाषासत्वेऽपि सिध्यतीत्युपन्यास ॥

अस्या इति । (कै)

एकदेशद्वारा कृत्स्ना परिभाषा ज्ञाप्यत इति भाव । अनन्तर-
ग्रहणे तु तत्सामर्थ्यात् प्रत्ययग्रहणे यस्मादित्यस्या एवोपस्थानमिति
तात्पर्यम् । एतच्च विस्तरेण “गतिरनन्तर” (६।२।४१) इति सूत्रे
षष्ठे उपपादयिष्यते ।

(६।२।१४३-१४४) इत्येष स्वर सिद्धो भवति ॥ कृद्ग्रहणे गति-
कारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति न दोषो भवति । सा तर्ह्येषा परिभाषा
कर्त्तव्या न कर्त्तव्या । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति अदभ
गतिरनन्तर (६।२।४६) इत्यनन्तरग्रहणं करोति ॥

सुप्तिङन्तम् पदम् । १ । ४ । १४ ॥

तिङ्साहचर्यात् सुवपि प्रत्याहार । ^१“न डि सम्बुद्धो” इति निषेधाच्च ॥

तदन्तविधेरिति । (कै)

शब्दस्वरूपस्य विशेष्यत्वात्तदन्तलाभ इति भाव । न च तदन्तविधिलाभेऽपि थपदेशिवद्भावेन केवलप्रत्ययस्यापि प्राप्तौ तदप्रवृत्तये पुनरन्तग्रहणमिति वाच्यम् । ^२“हलि सर्वेषाम्” इत्यादि-निर्देशैस्तस्येहाप्रवृत्तिकल्पनादिति तात्पर्यम् ॥

परत्वाद् बाधित्वेति । (कै)

पुवद्भावाद् ह्रस्वत्व विप्रतिषेधेनेत्युक्तेरिति भाव । न च पुनपुवत्त्वम् । सङ्गद्गतिन्यायाश्रयणात् । अत एव तत् सार्थकम् ॥

तरपि त्विति । (कै)

अत्र पक्षे घसञ्जकस्योत्तरपदस्य सम्भवेन नद्येवोत्तरपदविशेषणात् केवलस्य चोत्तरपदत्वाभावात् तत्र परतो न ह्रस्वप्राप्तिरिति भाव ॥

कुमारीगौरितरेति । (कै)

१ अ ८ । पा २ । सू ८ ॥

२ अ ८ । पा ३ । सू २२ ॥

सुप्तिङन्त पदम् । १ । ४ । १४ ॥

अन्तग्रहण किमर्थं न सुप्तिङ् पदमित्येवोच्येत । केनेदानीं तदन्तानां भविष्यति । तदन्तविधिना (१ । १ । ७२) ॥ अत उत्तरं पठति । पद-

गौरौशब्दे “^१तसिलादिषु” इति पुवत्त्व प्राप्नोति । कुमारि-
गौरौतरेत्यपपाठ ॥ न च तदन्तविध्यभावे ज्ञापितेऽप्यन्तपद-
व्यर्थं प्रत्ययमात्रस्य सञ्ज्ञायामपि पदप्रदेशेषु तदन्तविधिना सिद्धे-
रिति वाच्यम् । पदत्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणत्वात् । “^२उज्जि च
पदे’ इत्याद्यसंगतेश्चेति दिक् ॥

अधातुरिति । (कै)

विशेषणतया क्रियाबोधकस्यापि क्विबन्तादे “^३अलसन्तस्य”
इति सूत्रेऽधातुरित्युक्त्वा धातुत्वानपगमज्ञापनादिति भावः ॥

प्रत्ययनिमित्तमिति । (कै)

लक्षणग्रहणादिति भावः ॥ न च केवलकृतां तद्धितानां च
प्रातिपदिकत्वे फलाभावः । “^४द्याप् प्रातिपदिकाद्” इत्यादौ
शब्दरूपविशेष्यमादाय तदन्तविध्याश्रयणेन तस्माभात् ॥

लौकिकी । (कै)

लोकविदिता । अत्र पक्षे अर्थवद्ग्रहणात् तदन्तस्यापि न
प्राप्नोतीति भावः ॥

सामर्थ्यादिति । (कै)

कृतुतद्धितयोरर्थवत्त्वाव्यभिचारादिति भावः ॥

१ अ ६ । पा ३ । । सू ३५ ॥

२ अ ८ । पा ३ । सू २१ ॥

३ अ ६ । पा ४ । सू १४ ॥

४ अ ४ । पा १ । सू १ ॥

सञ्ज्ञायामन्तवचनमन्यत्र सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधार्थम् ।
वा । पदसञ्ज्ञायामन्तग्रहणं क्रियते ज्ञापकार्थम् । किं ज्ञाप्यम् । एतज्-
ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्र सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्न भवतीति ।

लौकिकार्थप्रत्यासन्न इति (कै)

लौकिकार्थं यत् पदं तदर्थस्य प्रत्यासन्नं ग्रास्तृकत् कल्पित-
त्वादिप्रकृतेरर्थस्तदाह

अभिव्यक्ततर इति ॥ (कै)

तदेवाह

प्रत्ययान्तेष्विति । (कै)

कृततद्धितप्रत्ययार्थस्तु न तादृशं कल्पितावयवार्थत्वात् तस्य ॥

प्रत्ययान्तेषु । (कै)

सुबन्तेषु ॥ सुबन्तार्थत्वात् तस्या सुपो द्योतकत्वात् तत्रैव स लक्ष्यते
न तु तद्रहिते इत्यर्थः । एवमेव पूर्वसूत्रे । इहाप्यर्थाधिकारादनु-
वृत्तिसामर्थ्येन तद्ग्रहस्वदुक्तमनुवृत्तिसामर्थ्यादिति न तु तत्साम-
र्थ्यादित्युक्तम् ॥ 'भाष्येऽपि

अर्थवद् (भा)

इत्यस्यार्थवत्पदगृहीतार्थवदित्यर्थः ॥

१ “भाष्ये” इत्यारम्भ “इत्यर्थः” इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ॥

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । तरत्तमपौ घ (१ । १ । २२) तरत्तम-
बन्तस्य घसञ्ज्ञा न भवति । किं च स्यात् । कुमारी गौरितरा । घादिषु
नद्या ऋखो भवतीति (६ । ३ । ४३) ऋखत्व प्रसज्येत ॥ यद्येतज्ज्ञाप्यते
सनाद्यन्ता धात्व (३ । १ । ३२) इत्यन्तग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥ कृतद्धित-
समासाश्च (१ । २ । ४६) इत्यन्तग्रहणं कर्त्तव्यम् । इदं तृतीयं ज्ञाप-
कार्थम् ॥ द्वे तावत् क्रियेते न्यास एव । यदप्युच्यते कृतद्धितसमासाश्चेत्यन्त-
ग्रहणं कर्त्तव्यमिति । न कर्त्तव्यम् । अर्थवदिति वर्त्तते (१ । २ । ४५)
कृतद्धितान्तं चैवार्थवत् । न केवला कृतस्तद्धिता वा ॥

* नः क्ये । १ । ४ । १५ ॥

नलोपार्थत्वात् पदत्वप्रयोजनप्रश्नोऽनुपपन्नोऽत आह

लुप्तेऽपीति ॥ (कै)

ज्ञापकादिति । (कै)

न च नान्तात् कपि तत किपि सुपि “प्रत्ययलक्षणेन” क्य सत्त्वादनेन नियमेन पदत्वस्य व्यावृत्ते प्राप्तनलोपवारणाय तदावश्यकम् । तथा प्रयोगाभावात् । अन्तरङ्गनलोपस्य वहिरङ्गेण निबन्धेन बाधायोगाच्च । वचन त्वन्यथानियमे चरितार्थमिति भावः ॥ क्ये नान्त पदमेव इत्यपि न व्याख्यानात् । ^१अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ इति दशममानाचराणि । ^२लृकारस्य दीर्घाभावान् नवैव इति प्रातिशाख्ये ॥

तपस्यतीति । (कै)

अत्र पदत्वे ह्रस्व स्यादिति भावः ॥

१ अ १ । पा १ । सू ६२ ॥

२ “गोसमानाक्षरनान्तादित्येके” (३ । १ । ८) इति भाष्यवार्तिकस्य—
“समानाक्षर” शब्दविवरणम् ॥

३ “लृकारोदीर्घं लृताश्च उक्तवर्जम्” (शुक्लयजु प्रातिशाख्य—अध्या—
८—सू ३०) अत्र पूर्वसूत्राद् “न” इति वर्तते ॥ अथ नवादित समाना-
क्षराणि । २ । तैत्तिरीयप्रातिशाख्यम् ॥ “ऋपर्यन्ता स्त्रास्त्रेधा लृकारो
ऋस्त्र एव च” । १२ ॥ अमरेण निर्मिता वर्णरत्नप्रदीपिका श्रित्ता ॥

* किमर्थमिदमुच्यते । न सुबन्त पदमित्येव सिद्धम् (१ । ४ । १४ ॥ २ ।
४ । ७१ ॥ १ । १ । ६२) ॥ नियमार्थोऽवमारम्भः । नान्तमेव को पदसङ्ग-
भवति नान्यत् । क्व मा भूत् । वाच्यति खुच्यति (८ । २ । ३०-३६) ॥

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । १ । ४ । १७ ॥

पर्युदासेऽपि आर्थं प्रतिषेधोऽस्येव इत्यत आह
प्रसज्येति । (कै)

शाब्दप्रतिषेध इति भाव ॥

प्राप्तबाधो न युज्यते इति । (कै)

गौरवादिति भाव ॥

१ असर्वनामस्थान इत्युच्यते तत्र ते राजा तच्चा (६ । १ । ६८ ॥
१ । १ । ६२) । असर्वनामस्थान इति पदसञ्ज्ञाया प्रतिषेध प्रसज्येत ।
नाप्रतिषेधात् । नाय प्रसज्यप्रतिषेध सर्वनामस्थाने नेति । किं तर्हि
पर्युदासोऽयं यदन्यत्सर्वनामस्थानादिति । सर्वनामस्थाने ऽव्यापार । यदि केन
चित्प्राप्नोति तेन भविष्यति । पूर्वेण च प्राप्नोति । अप्राप्तेर्वा । अथवानन्तरा
या प्राप्ति सा प्रतिषिध्यते । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति
प्रतिषेधो वेति ॥ ननु चेय प्राप्ति पूर्वा प्राप्ति बाधते । नोत्सहते प्रतिषिद्धा
स्तौ वाधितुम् । अथ वा योगविभाग करिष्यते । स्वादिषु पूर्व पदसञ्ज्ञ
भवति । तत सर्वनामस्थानेऽयच्चि । पूर्व पदसञ्ज्ञ भवति । तत भम् ।
भसञ्ज्ञ च यजादावसर्वनामस्थान इति । यदि तर्हि सावपि पद भवति
एच णुतविकारो पदान्तग्रहणञ्चोदितम् (८ । २ । १०७) । इह मा
भूत् भद्र करोषि गौरिति । तस्मिन् क्रियमाणेऽपि प्राप्नोति । वाक्य-
पदयोरन्तस्येवेव तत् । भूवद्बुद्भ्य एतयो पदसञ्ज्ञा वक्तव्या भूवद्बुद्भ्य ।
धारयद्बुद्भ्य ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

६६६

(अ १ । पा ४ । आ २)

(यचि भम् । १ । ४ । १८ ।)

आसादयेदिति । (कै)

अनेन देवदत्तहन्तृहतन्यायस्थायमविषय इति दर्शितम् । हन-
नजातीयप्राप्तेरेवाभावादिति भावः ॥ अयजदौ सर्वनामस्थाने
इत्यर्थभ्रमं वारयति

असर्वेति । (कै)

यजदौ सर्वनामस्थाने पदं न इत्यर्थः । तादृशार्थेहि योगवि-
भागवैयर्थ्यं स्यादिति भावः ॥ ननु यग्रहणं व्यर्थं तदादिसर्वनाम-
स्थानाभावादत आह

यकारादौति ॥ (कै)

नन्वेव भविधावपि तथैव सम्बन्धः स्यादत आह

भसंज्ञेति ॥ (कै)

मतुपि स्वादिष्वित्यनेनैव सिद्धमत आह

तसाविति ॥ (कै)

यचि भम् । १ । ४ । १८ ॥

सम्पूर्णोत्तरपदस्य लोपविधायकाभावादुत्तरपदलोपे इत्यसंग-
तमत आह

षडङ्गुलीति । (कै)

एव च स फलित इति भाव ॥

जश्त्वं न स्यादिति । (कै)

तत्तत् सपादसप्ताध्यायौस्त्वकार्यप्रवृत्तियोग्यतया पूर्वं न जश्-
त्वमिति भाव ॥ ननु नाच स्थानिवत्त्व किं तु तदादेशस्य
इत्यत आह

लोपस्येति ॥ (कै)

यच्च पदान्त इति । (कै)

पदचरमावयव इत्यर्थ ॥

न त्विति । (कै)

उक्तरीत्या पूर्वमप्रवृत्तेरिदं चिन्त्यम् । तस्मादयमर्थः । षषष्ठा-
जादीति वचनबोधितद्वितीयादच ऊर्द्धं लोपविधायकवचनप्रवृत्ति-
प्रामाण्यादत्रभवेन स्थानिवत्त्वप्रतिषेध इति ॥ भाष्ये

षषष्ठेति । (भा)

एकाक्षरपूर्वपदानाम् (भा)

इत्यत्र षड्भिन्नैकाक्षरेति वाच्यमित्यर्थः ॥

नभोऽङ्गिर इति (भा)

भाष्ये । अत्र वति “तेन तुल्यम्” (५।१।११५) इत्यादि-
विहित ॥ ननु मनुष्यशब्दे सान्त्वनाभावेन स्वताप्राप्तेर्भलमनर्थकमत-
आह

सत्यामिति । (कै)

(अ १ । पा ४ । आ २)

(तसौ मत्वर्थे । १ । ४ । १६ ।)

अनेरुसिर्वाङ्गलकादिति भाव ॥ ननु वार्त्तिके दृषण इति
एान्तश्रवणेन एान्तशब्दे भव व्यर्थमत आह

पदान्तस्येति । (कै)

प्रयोगस्यकृतणत्वानुकरण तदिति भाव ॥

अङ्गसंज्ञाया अभावादिति । (कै)

अन्तर्वर्त्तिविभक्तेर्लुका लुप्तत्वाद् “वसोश्च” प्रत्ययत्वाभावादिति
भाव ॥

छन्दो विषयाणीति । (भा)

भाषायामप्रयोगादिति भाव ॥

तसौ मत्वर्थे । १ । ४ । १६ ॥

नन्वर्थग्रहणाभावे मतावेव स्थानान्यत्रेत्यत आह

स्वादिष्वितीति ॥ (कै)

१ अर्थ ग्रहण किमर्थम् । न तसौ मतावित्येवोच्येत । तसौ मतावित्ती-
यत्युच्यमाने इहैव स्यात् । पयस्वान यशस्वान । इह न स्यात् पयस्वी ।
यशस्वी । अर्थ ग्रहणे पुन क्रियमाणे मतुपि च सिद्ध भवति । यश्चान्यस्तेन
समानार्थस्तस्मिन् । यद्यर्थग्रहण क्रियते । पयस्वान् । यशस्वान् । अत्र न
प्राप्नोति । कि कारणम् । न हि मतुव मत्वर्थे वर्त्तते । तद्यथा । देवदत्त-
शालाया ब्राह्मणा आनीयन्तामित्युक्ते यदि देवदत्तोऽपि ब्राह्मणो भवति
सोऽप्यानीयते ॥

मतौ य इति । (कै)

सामानाधिकरण्ये हि तदनुवृत्तिर्निष्फला स्यादथभिचारादिति भाव ॥

मुख्येति । (कै)

उपरञ्जकतया विशेषणमिति भाव ॥ नन्वसन्तत्वादिनिना मतुब् वाध्येत इत्यत आह

मत्वर्थीयेति ॥ (कै)

अन्योपलक्षणे । (कै)

अन्यवोधने ॥ जहल्लक्षणायामतद्गुणवज्जग्रीहौ चोपलक्षणस्य कार्ययोगो न दृष्टचर इति भाव ॥ ननूपलक्षणस्यापि कार्यान्वये-
ऽतिप्रसङ्गोऽत आह

अयमचेति ॥ (कै)

यत्र रूपान्तरेणेति । (कै)

यथा दृष्टान्ते देवदत्तत्वेनोपलक्षणता ब्राह्मणत्वेन कार्ययोगस्तथा प्रकृते मतुप्त्वेनोपलक्षणता मत्वर्थकत्वेन कार्ययोग इति भाव ॥

रूपान्तराभावेत्विति । (कै)

उपलक्ष्यतावच्छेदकरूपस्योपलक्षणे भावेत्वित्यर्थ ॥ यथा शास्त्रात् न देवदत्ते इति भाव ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ७०३
(अ १ । पा ४ । आ २) (अयस्मयादीनि च्छन्दसि । १ । ४ । २० ।)
(बहुषु बहुवचनम् । १ । ४ । २१ ।)

१ अयस्मयादीनि च्छन्दसि । १ । ४ । २० ॥

इत्याहेति । (कै)

इत्यत आहेत्यर्थ ॥ ननु भवे कि फलमत आह,

जश्त्वमिति ॥

बहुषु बहुवचनम् । १ । ४ । २१ ॥

ननु बहुष्वित्युक्तेऽस्य प्रत्ययनियतत्वात् प्रकृत्यर्थेषु बहुष्वित्यर्थ
सुलभोऽत आह

जातिवादीति ॥ (कै)

१ उभय सञ्ज्ञान्यपीति वक्तव्यम् । “स सुष्टुभा स ऋक्ता गणेन” ॥

स सुष्टुभा स ऋक्ता गणेन वल रुशेज फलिग रवेण ।

वृहस्पति रुखिरा ह्यथसूद कनिक्रादु वावशतौरुदाजत् ॥

अ ३ । म ४ । सू ५० । ऋ ५ ॥

बहुषु बहुवचनम् । १ । ४ । २१ ॥

बहुषु बहुवचनमित्युच्यते । केषु बहुषु । अर्थेषु । यद्येव वृत्तं ज्ञातं
अत्रापि प्राप्नोति । बहुवचने अर्था मूलं स्तब्धं फलं पलाशमिति ॥ एवं
तद्वैकवचनं द्विवचनं बहुवचनमिति शब्दसञ्ज्ञा एता । येष्वर्थेषु स्वादयो

अवयवगतेति । (कै)

अवयवानामपि वृत्ते शास्त्रेत्यादिव्यवहाराज् जातिसहचरिता-
दिति भाव ॥

न त्ववयवेति । (कै)

तादृशपरम्पराग्रहणे मानाभावादिति भाव ॥ नन्वेव दारा
इत्यादावाधारगतबङ्गत्वाभावादव्याप्ति । अवयवगततदाश्रये तु
वृत्ता इत्यादावपि दोषोऽत आह,

दारा इति । (कै)

ईदृशीभेदोपचारेण वृत्ता इत्यादौ नानिष्टापादनमनभिधाना-
दिति भाव ॥

वस्त्विति । (कै)

दारा इत्याद्यनुरोधाद्वस्तुपर्यायो अवस्थाश्रयणीय । एवं च वृत्त
इत्यादौ दोष इति भाव ॥ नचवयवगतबङ्गत्वाश्रयेण बङ्गवचने
प्रसञ्जिते एकवचनादीना शब्दसञ्ज्ञात्वकथनमसगतमत आह

नेदमिति ॥ (कै)

विधीयन्ते तेषु बङ्गु । केषु चार्थेषु खादयो विधीयन्ते । कर्मादिषु । न
वै कर्मादयो विभक्त्यर्थ । के तर्हि एकत्वादय । एकत्वादिव्यपि वै
विभक्त्यर्थेष्ववश्य कर्मादयो निमित्तत्वेनोपादेया । कर्मण्य एकत्वे कर्मणो
द्वित्वे कर्मणो बङ्गत्व इति ॥ स तर्हि तथा निर्देश कर्तव्यो न
ह्यन्तरेण भावप्रत्यय गुणप्रधानो भवति निर्देश । इह चेत्येके मन्यन्ते
तदेके मन्यन्त इति परत्वादेक वचन प्राप्नोति (१ । ४ । २) ॥ बङ्गु
बङ्गवचनमित्येष योग पर करिष्यते ॥ सूत्रविपर्यास कृतो भवति । इह

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

७०५

(अ १ । पा ४ । आ २)

(बज्जु बज्जवचनम् । १ । ४ । २१ ।)

विहितानामिति । (कै)

न च सुप्तिङ्विधेकवाक्यतया विधायकमेवेदम् । अन्यो-
ऽन्याश्रयपरिहाराय भाविसंज्ञाविज्ञानाश्रयणापत्ते ॥

निष्पन्नशब्दसंज्ञाभिरिति । (कै)

निष्पन्नशब्दस्य संज्ञाभूतैरित्यर्थः ॥

प्रदर्शयत इति । (कै)

नियमश्च यद्गतैकत्वादिषु प्राप्तस्तद्विषय एव कर्मादिगतैकत्वादिषु
च तेषां प्राप्तिरिति न मूलादिगतबज्जले तेषां प्राप्तिरितिभावः ॥
तदाह भाष्ये

येष्वर्थेष्विति । (कै)

इदं द्योत्यपरं पूर्ववाक्योपदर्शितनियमोपपादकत्वात् ॥ तच्च
द्योत्यत्वमुपपादयति

पञ्चक इति ॥ (कै)

नन्वेव विभक्त्युपादानं व्यर्थमत आह

विभक्तयस्त्विति ॥ (कै)

कर्मादिशक्त्येति । (कै)

अनेन कर्मादिशब्देभ्यो विभक्तीनां वैधर्म्यं दर्शितम् । इतर

च बज्जरोदनं बज्जं रूपं इति परत्वाद् बज्जवचनं प्राप्नोति । नैष बोधः ।
यत्तावदुच्यते न ह्यन्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देश इति
तन्न । अन्तरेणापि भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः । कथम् । इह
कदाचिद् गुणो गुणविशेषको भवति । तद्यथा । पट शुक्ल इति ।
कदाचिच्च गुणिना गुणो व्यपदिश्यते । पटस्य शुक्ल इति । तद्यदा तावद

प्रत्यासत्त्या कर्मगतबहुले बहुवचनमिति नावयवगतबहुत्वमादायाति-
प्रसङ्ग इति मत्वाह

न वै (भा)

इत्यादि भाष्ये ॥ प्राधान्येन सूत्रे विभक्तिद्योत्यतयोक्ता इत्यर्थः ।
तत्रैकत्वादिषु बहुव्यति तु वक्तुमशक्यमिति भावः ॥

किमनभिहिताधिकारेणेति । (कै)

द्योतकत्वे तु यथा प्रकृत्युक्ते भवन्त्येव तिङादिभिरभिहितेऽपि
स्युरिति तद्व्यावृत्त्यर्थमनभिहिताधिकार आवश्यक इति भावः ॥
अनभिहितसूत्रेत्यादेर्यन्त्रस्याचप्रतीके उपयोगश्चिन्त्यः । अत एव “न
वै कर्मादयः” इति प्रतीकपाठोऽसाम्प्रदायिक इति बहवः । तदा
पञ्चकप्रातिपदिकार्थपचोपपादकोऽयं ग्रन्थः ॥ अत्रापि पचे एक-
त्वादीनामाश्रयाकाङ्क्षायाः कर्मादीनामेव प्रत्यासत्त्या सम्भवेन च
तत्त्वमित्याशयेनाह भाष्ये

एकत्वादिष्वपीति । (भा)

सूत्रे प्राधान्येन विभक्तिद्योत्यत्वतयोक्तेष्वित्यर्थः ॥ तत्र प्रत्या-
सत्तिं दर्शयति

वाक्यैक (कै)

इत्यादिना ॥

गुणो गुणिविशेषको भवति पटः शुक्ल इति तदा सामानाधिकरण्यात् गुण-
गुणिनो । तदा नान्तरेण भावप्रत्ययः गुणप्रधानो भवति निर्देशः । यदा तु
गुणिना गुणो व्यवदिश्यते पटस्य शुक्ल इति स्वप्रधानस्तदा गुणो भवति ।
तदा द्वये षष्ठी । तदान्तरेण भावप्रत्ययः गुणप्रधानो भवति निर्देशः ॥ न

कर्मण्यनभिहिते यदेकत्वमिति । (कै)

एकत्वादेराश्रयाकाङ्क्षानिवृत्तये एवमेकवाक्यतेति भाव ॥ भाष्ये

कर्मादयो निमित्तत्वेनेति । (भा)

विशेषणत्वेनेत्यर्थ ॥

नह्यन्तरेणेति । (भा)

तदर्थे भावप्रत्ययस्य साधुतया विधानेन केवलस्यासाधुत्वादिति
भाव ॥ नन्वस्य सख्यावाचकत्वाभावात्त दोषोऽत आह

द्वेकयोरित्यत्रेति ॥ (कै)

नन्वस्य पूर्वत्वेन परत्वादित्यसङ्गतमितिमत्वाह

इह यदीति ॥ (कै)

ननु “कर्त्तरि च” इत्यादि षष्ठीसमासनिषेध स्यादत आह

अत एवेति ॥ (कै)

अनित्यत्वस्य भाष्यानुक्तत्वादाह

शेषेति ॥ (कै)

सामानाधिकरण्यम् (भा)

एकार्थवृत्तिता ॥ ननु गुणगुणिनोरत्यन्तभेदात् कथं तदित्यत
आह

मतुब् लोपादिति ॥ (कै)

१ अ २ । पा २ । सू १६ ॥

चेहवयमेकत्वादिति कर्मादीन् विशेषयिष्याम । किं तर्हि । कर्मादिभि-
देकत्वादीन् विशेषयिष्याम । कथम् । एकस्मिन् एकवचनम् । कस्यै
कस्मिन् । कर्मण । द्वयोर्द्विवचनम् । कयोर्द्वयो । कर्मणो । बहुषु

अभेदोपचारादिति । (कै)

उपचरिताभेदस्योद्भूतत्वेन विवक्षणादिति भावः ॥

गुणः प्रतीयते इति (कै)

निष्कृष्टो गुणः प्रतीयत इत्यर्थः ॥ ननु

द्रव्ये षष्ठी (भा)

इति भाष्यदर्शनादविभक्त्यन्तरस्य किमसाधुल नेत्याह

उपलक्षणेति ॥ (कै)

पटे शुक्ल (भा)

इति प्रयोगात् सप्तम्यन्तस्य कर्त्राद्यन्वयद्वारैव क्रियान्वय इति गुणिनो गुणव्यपदेशकत्वेऽपि सप्तमी भवतीति भावः ॥ अत्र व्यतिरेकविभक्तिर्भाविप्रधानतात्पर्यग्राहकोपलक्षणं तेन “जात्याख्यायाम” इत्यादि सूत्रस्य भाष्येण न विरोधः ॥

तदान्तरेणापीति । (भा)

अयं भावः । “मञ्चा क्रोशन्ती” त्यादौ यथा मञ्चत्वस्य तत्स्थे

१ अ १ । पा २ । सू ५८ ॥

२ वोम्बायीनगरस्थराजकीयविद्यालयभाष्यपुस्तके इग्लण्ड्तीयभाष्यपुस्तके च “तदान्तरेणापि” इति पाठोऽस्ति । उपलब्धभाष्यपुस्तके तु “तदान्तरेण” इति ॥ उपलब्धविवरणे तु “तदान्तरेणापीति” इति प्रतीको वृक्षते ॥

बङ्गवचनम् । केषां बङ्गु । कर्मणामिति ॥ कथं बङ्गु बङ्गवचनमिति ।

सूत्रदेव आपस्तम्बाचार्यो नानाधिकरणवाची यो बङ्गशब्दस्तस्येदं गृह्यं न

(अ १ । पा ४ । आ २) (वज्रसु वज्रवचनम् । १ । ४ । २१ ।)

आरोपान्मञ्ज्वेनैव तद्वोधस्तथा शुक्लगुणे तस्यैव भेदेनारोपाद् गुण-
प्रकारक एव गुणबोधो गुणे भेदेन गुणारोपश्चाह्वय्य इति । किं
वज्रना सर्वत्र लक्षणास्थिते प्रवृत्तिनिमित्तारोप आह्वय्य एव ॥ भाष्ये

न चेह वयमिति । (भा)

एक कर्म इत्येवमित्यर्थ । एव च पटस्य शुक्ल इति वद् भेद-
निवन्धनसमर्गबोधकविभक्त्यैव निष्कृष्टगुणप्रतीतेरुपपन्नत्वाद् भाव-
प्रत्ययापेक्षा नास्तीति भाव ॥

बहुत्वस्येति । (कै)

षष्ठ्यन्तपदेन सम्बन्धिनिर्देशाद्गुणपरतयेति भाव ॥ नन्वसा-
धुत्वे शङ्किते प्रयोजनकथनमसङ्गतमत आह

आश्रयगतमिति । (कै)

एवमेव

द्वयोर्द्विवचनम् । कयोर्द्वयोः । कर्मणोरिति । (भा)

भाष्ये । द्वयोरित्यादिद्विवचनाद्युपपत्तिर्द्रष्टव्या । एव च धर्म-
परत्वेऽपि न द्विशब्दस्यैकवचनान्तत्वं किन्तु दारशब्दवद् आरोपित-
सङ्ख्याननिमित्त एव प्रत्ययस्तस्मात् समासे तु विभक्त्यश्रवणादारोपे

वैश्वव्याचिन इति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । यदुक्तं वज्रोदने वज्र
सूक्ष्म इति परत्वाद्वज्रवचनं प्राप्नोतीति स दोषो न भवति ॥ यदप्युच्यते
इत्येके मन्यन्ते तदेके मन्यन्त इति परत्वादेकवचनं प्राप्नोतीति नैष
दोषः । एकशब्दोऽयं बहुवचनं । अस्त्येव सख्यावाची । तद्यथा । एको

मानाभावेन “द्विकथो” इति द्विवचनम् । एव “दारयती अप् तेजसी” इत्येव साधुरिति बोध्यम् ॥

एकाश्रयेति । (कै)

एव च वैपुल्यवाचिग्रहणे बज्जवचनमनुपपन्न स्यादिति भावः ॥
ननु “अस्त्रेके मन्यन्ते” इति प्रयोगोऽन्यार्थस्य सूत्रे तस्यापि ग्रहणं
कुतो नेत्यत आह

द्विकयोरिति ॥ (कै)

नन्वेव बज्जवचनापत्तिरत आह

द्वित्वेति ॥ (कै)

नन्वेव “^१आदशत सङ्ख्या सङ्ख्ये” इति “सङ्ख्यायाव्यया” इति
सूत्रस्य भाष्यसम्मतप्रवादविरोधोऽत आह

प्रसिद्धा चेति । (कै)

सङ्ख्यार्थकत्वं तु काचित्कमप्रसिद्धमित्याशयः ॥

लौकिकादेवेति । (कै)

महासंज्ञाकरणाच्चेत्यपि बोध्यम् । द्विसाहचर्यादिकबज्जशब्दावपि
संज्ञाघटकौ सङ्ख्याशब्दावेवेति नातिप्रसङ्गः ॥

१ “यत्र नियोगतः सङ्ख्यासङ्ख्येय एव वर्तते” (२ । २ । २५) ॥

द्वौ बहव इति । अस्यसहायवाची । तद्यथा । एकामयः । एकहलानि
एकाकिमि क्षुद्रकैर्जितमिति । अस्यन्यार्थे वर्तते । तद्यथा । सधमादो
द्युम्न एकास्ता । अन्या इत्यर्थः । तद्योऽन्यार्थे वर्तते तस्यैव प्रयोगः ॥
किमर्थं पुनरिदमुच्यते । सुप्तिडामविशेषेण विधानाद्बृहविप्रयोगत्वाच्च

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ७११
(अ १ । पा ४ । आ २) (बज्जु बज्जवचनम् । १ । ४ । २१ ।)

बहुत्वादिधिति । (कै)

प्रातिपदिकार्थबज्जत्वादिस्वित्थर्थ ॥ ननु स्वार्थं विहिताना

कथमविशेषविधानमत आह

संख्याविशेषेति । (कै)

इदमुपलक्षण कारकविशेषस्यापि । अत एव “कर्मणि द्वितीया”
इत्यादेर्नियमत्वसिद्धि ॥

प्रयोगादेवेति । (कै)

असति विरुद्धप्रयोगे प्रयोगाद् व्यवस्थामिच्छतीति भाव ॥ भाष्ये

लक्ष्यते इति (भा)

इत्यन्ताद्

दृष्टविप्रयोगत्वाच्च (भा)

इत्यादेरवतरणिका ॥ ननु स्वार्थविधानेऽपि संख्याया विधानार्थमेतदत आह

सुप इति ॥ (कै)

स्वार्थद्रव्येति । (कै)

अत्र स्वार्थशब्देन प्रवृत्तिनिमित्तम् । द्रव्यशब्देन विशेयम्
अतो गुणपरशुक्तादिशब्देनाव्याप्ति ॥

१ अ २ । पा ३ । सू २ ॥

नियमार्थं वचनम् । वा । सुपोऽविशेषेण प्रातिपदिकमात्राद्विधीयन्ते (४ । १ । २) । तिङो ऽविशेषेण धातुमात्राद्विधीयन्ते (३ । ४ । ७८) । तत्रैतत्स्याद्यद्यप्यविशेषेण विधीयन्ते नैव विप्रयोगो लक्ष्यत इति । दृष्टविप्रयोगत्वाच्च ।

लौकिकादिति । (कै)

घट इत्यादौ जातौ व्यक्तौ वेत्यादिनिर्णयवदिति भाव । एव
 “^१कर्मणि द्वितीया” इत्यादीनामपि नियमत्व पञ्चकपक्ष एवेति
 स एव पक्षो मुख्यस्त्रिकादिपक्षस्त्वभ्युच्चय इति तत्त्वम् ॥ नन्वेवमपि
 तिङ्श्वनुपपत्ति । न हि तत्प्रकृत्यर्थं सख्यावक्तुं शक्येत्यत आह

तिङोऽपीति ॥ (कै)

संख्यायुक्तयोरेव तयोरिति । (कै)

तयो सख्याश्रयत्वादिति भाव ॥ पचन्ति भवति पचन्ते भव-
 तीत्यादौ कर्तृकर्मणोर्भवत्यादिघटकतिङर्थसंख्यायुक्तयोरभावादिद-
 चिन्त्यम् । तस्मादारोपितानारोपितसंख्यायुक्तक्रियाकारकभूतयो-
 रित्युचितम् । उक्तोदाहरणयोरनारोपितैकत्ववती क्रिया कर्तृगत-
 संख्यारोपस्तु न तन्नारोपितस्थान्यचारोपाभावात् ॥

स्वभावत इति । (कै)

इदं चिन्त्यमेव । स्वभाववादाश्रयणे “^२तस्यापत्यम्” इत्यादेर्वै-
 यर्थ्यापत्ति । शास्त्रारम्भवैयर्थ्यं च । तस्मात् “तिङोऽप्यविशेषेण

दृश्यते खल्वपि विप्रयोग । तद्यथा । अक्षौणि मे दर्शनैयानि । पादा मे
 सुकुमारा इति । सुप्तिङोरविशेषविधानाद्दृष्टविप्रयोगत्वाच्च व्यतिकर
 प्राप्नोति । इष्यते चाव्यतिकर स्यादिति तच्चान्तरेण यत्न न सिध्यतीति
 निष्कर्षार्थं वचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥ अथ एतस्मिन्नियमार्थं सति
 त्रिंशु गुणैः प्रत्ययनियम । एकस्मिन्नेवैकवचन द्वयोरेव द्विवचन बङ्गुखेव

(अ १ । पा ४ । आ २) (बज्जु बज्जवचनम् । १ । ४ । २१ ।)

धातुमात्राद्विधीयन्त” इति भाष्यात् ^१सख्याविशेषाद्यनुपादानेत्यर्थ-
कात् प्रातिपदिकस्येव धातोरपि सख्याकारकेऽष्ट । “ल कर्मणि”
इत्यपि नियम एव “वर्त्तमाने लट्” इत्यादिना स्वार्थे विहित-
लानुवादेन तत्प्रवृत्ते करणादि च व्यावर्त्यम् । पाकेन कृत वैर-
मित्यादौ तत्त्वप्रतीते । तिङि तु नियमे द्योतकाभावात् तद-
प्रतीतिरित्यन्यत् । “ल कर्मणि च” इत्यस्यापि कर्मादिवृत्ताद्धातोर्ल
इत्येवार्थो “वर्त्तमाने लट्” इति वत् ॥ ध्यनित चेद “^४सुक्रमो”
इति सूत्रे “^५भावकर्मणो” इत्यस्य भावकर्मवृत्ताद्धातोरित्यर्थ
प्रदर्शयता भाष्यकारेण ॥ सख्यायाश्च कारकस्येव क्रियायामेवान्वय-
स्तिङीति “^६डगप्” सूत्रे उपपादयिष्याम । कमादय ग्रन्था सुप्-
नियामकेषु शक्तिपरा । तिङ् सम्बन्धिशास्त्रेषु शक्तिमत्परा । अत
एव तिङ् द्योत्याना प्रकृत्यर्थविशेषणता । न हि शक्ति साक्षात्
क्रियागता । एव च सुपा तिडा च तत्रापि कर्त्तादेर्विशेषणतैव
स्यादिति महदनिष्ट तिडामसत्त्वभूतभावार्थत्वेन तत्स्थानिलस्य
तदर्थकत्वेऽप्यास्थमाने शय्यमाने च गत इत्यादौ शानचि सत्त्वभूत-

१ सख्याविशेषाद्यनुपादानेन क ॥ २ अ ३ । पा ४ । सू ६६ ॥

३ अ ३ । पा २ । सू १२३ ॥ ४ अ २ । पा २ । सू ३६ ॥

५ अ १ । पा ३ । सू १३ ॥ ६ अ ४ । पा १ स १ ॥

बज्जवचनमिति । आहोस्विदर्थनियम । एकस्मिन्नेकवचनमेव द्वयोर्द्विवचनमेव
बज्जु बज्जवचनमेवेति । कश्चात्र विशेष । तत्र प्रत्ययनियमेऽव्ययाना पद
सञ्ज्ञाभावोऽसुबन्तत्वात् ॥ वा ॥ तत्र प्रत्ययनियमेऽव्ययाना पदसञ्ज्ञा न
प्राप्नोति । उच्चै नौचैरिति । कि कारणम् । असुबन्तत्वात् ॥ अर्थनियमे

भावप्रतीत्या तत्स्थानिलस्य तदर्थकत्वाय भावे इत्यस्यावृत्त्याऽर्थ-
द्वयबोधकत्ववत् कर्त्ताद्यशेष्यावृत्त्या कर्त्तादौ वर्त्तमानात् कर्त्तादावर्थं
च लकाराणां विधानाक्षतेरित्यलं विस्तरेण ॥ भाष्ये

नियमार्थमिति । (भा)

अचीणीत्यादेरसाधुत्वमिति भावः । वाक्यभेदेन च नियमो
मन्दमतेरेकवाक्यताज्ञानासम्भवादेकवाक्यतापक्षेऽपि फलतो नियमः
एव तद्विनापि तत्र सिद्धेरिति तात्पर्यम् ॥ ननु प्रत्ययनियमेऽपि
सजातीयापेक्षनियमाश्रयादव्ययेभ्यः सिध्यतीत्यत आह

प्रत्यया इति । (कै)

सामान्यापेक्षनियमेऽयं दोष इति भावः ॥ नन्वर्थनियमेऽपि
प्रत्ययनियमस्य त्यागे मानाभावाद्दोष एवात आह

प्रत्ययास्त्विति । (कै)

उभयविधनियमैकवाक्येनालाभादित्यर्थः ॥

स्वादिसूत्रेणेति । (कै)

तिङ्सूत्रस्याप्युपलक्षणं पदैकवाक्यतयाऽन्वये तु कर्मत्वादि-
योग्यार्थकप्रातिपदिकार्थमात्रगते एकत्वे प्रथमैकवचनं स्युः कर्मशक्ति-

सिद्धम् ॥ वा ॥ अर्थनियमे सिद्धं भवति । अस्त्वर्थनियमः ॥ अथवा पुन-
रस्तु प्रत्ययनियमः । ननु चोक्तं तत्र प्रत्ययनियमेऽव्ययानां पदसंज्ञाभावो-
ऽसुबन्तत्वादिति । नैष दोषः ।

सुपा कर्मादयोऽप्यर्थाः सख्या चैव तथा तिङाम् ।

सुपा सख्या चैवार्थः कर्मादयश्च । तथा तिङाम् ॥

(अ १ । पा ४ । आ २)

(बहुषु बहुवचनम् । १ । ४ । २१ ।)

समानाधिकरणे एकत्वे द्वितीयैकवचनमित्यादिप्रकारेण बोधादन्यत्रा-
व्ययादौ प्राप्तिरूपपादयितुमशक्यैव । किं च अर्थनियमप्रकृतार्थापेक्ष-
प्रत्ययनियमशङ्कप्रत्ययनियमेति कथोच्छेद एव एकवचनादिशब्द-
भाविसञ्ज्ञाविज्ञानगौरव चातो वाक्यैकवाक्यतैवात्रैकवाक्यतापदेन
विवक्षितेति दिक् ॥ नन्वेवमत्र पाठो व्यर्थोऽत आह

तिङ्र्थं त्विति ॥ (कै)

सुपामर्था इति । (कै)

द्योत्या इत्यर्थ । तिङ्स्वपि द्योतकता इत्युपपादितम् ॥ भाष्ये
तत्रेति । (भा)

तच्छब्देन पूर्वापक्रान्तार्थ एव परामृश्यत इत्याह

अर्थेति । (कै)

पूर्वाङ्गेन सामान्यापेक्षप्रत्ययनियमासम्भवो दर्शितः । अर्थद्वयसत्त्वे
कर्मण्येव इत्यादेर्व्यक्तुमशक्यत्वमिति भावः ॥ प्रत्ययनियमपक्षेऽप्यव्य-
येभ्य स्वाद्युत्पत्तये आह

प्रकृतेषु वेति ॥ (भा)

नन्वेकत्वे एव नान्यत्र इत्येतावत्सम्भ्यते ततः कथं प्रकृतविषये
नियमोऽत आह

प्रसिद्धो नियमस्तत्र

प्रसिद्धस्तत्र नियमः ॥

नियमः प्रकृतेषु वा ॥

अथवा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः । के च प्रकृताः । एकत्वादयः । एकस्मि-
न्नेकैकवचनं न द्वयोर्न बहुषु । द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन् बहुषु । बहुष्वेव

तुल्यजातीयस्येति । (कै)

तत्र प्रकृतापेक्षप्रत्ययनियमेऽयमर्थः । कर्मत्वादियोग्यार्थकप्राति-
पदिकाच्चेत प्रातिपदिकार्थे एव नान्यत्र करणादाविति । पचति-
कल्पम इत्यादौ च या विभक्तिर्नैव्यते साऽनभिधानाद् वारणीया
इत्येवमर्थनियमपक्षेऽपि बोध्यम् ॥ पदैकवाक्यतयान्वये सामान्या-
पेक्षप्रत्ययनियमे चाख्येभ्य स्वाद्युत्पत्तिमाह भाष्ये

अथवाचार्य्येति ॥ (भा)

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगभञ्जनागोजीभट्टकृते

महाभाष्यप्रदीपोद्घोते प्रथमस्य चतुर्थे

द्वितीयमाह्निकम् ॥

बज्रवचनं न द्वयोर्नैकस्मिन्निति ॥ अथवाचार्य्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति उत्पद्यन्ते-
ऽख्येभ्य स्वादय इति यदयम् “अथवादाय सुप” (२ । ४ । ८२) इत्य-
थ्यास्तुकं शास्ति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

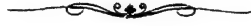

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ॥

कृते ऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषां न्यायबीजानां महाभाष्ये निबन्धने ॥
अलब्धगाथे गाम्भीर्यादुत्तानं इव सौष्ठवात् ।

कारके । १ । ४ । २३ ॥

विधेयानिर्देशेन स्वार्थत्वासम्भवादयमधिकार एव तत्राधिकारा-
सम्भवमाह

कारके । १ । ४ । २३ ॥

कारकं क्रियाजनकत्वशक्तिः ॥ भाष्ये “करोति क्रिया निर्वर्त्तयति”

कारके । १ । ४ । २३ ॥

किमिदं कारकं इति । सञ्ज्ञा निर्देशः किं वक्तव्यमेतत् । न हि ।

कारके । १ । ४ । २३ ॥

किमिदमिति । भा । सप्तमीनिर्देशान्न तावत् सञ्ज्ञात्वेनाधिकारः ।

कारके । १ । ४ । २३ ॥

अधिकारोऽयम । व्यत्ययेन प्रथमार्थे सप्तमी । तथा च ध्रुवमित्यादौ

कारके । १ । ४ । २३ ॥

अधिकारोऽनेकप्रकारः । सञ्ज्ञाविशेषणं स्थानी प्रकृतिर्निमित्त-

सप्तमीति ॥ (कै)

अथेति । (कै)

“कारके” इत्यस्य क्रियायामित्यर्थो विषयसप्तमी चेयमिति भावः ॥ ननु षड्विधकारकातिरिक्तकारकाप्रसिद्धिरत आह

यथेति । (कै)

क्रियाजनकत्वं हि कारकत्वम् ॥ भाष्य समाधाता स्वाशयमाह

इह ह्येति ॥ (भा)

इति व्युत्पत्तिदर्शनात् । “ब्राह्मणस्य पुत्रं पश्यान् पृच्छति” इत्यादौ ब्राह्मणस्य न कारकत्वं पुत्रेणान्यथासिद्ध्या तत्त्वाभावात् ॥ हरिरप्याह—

कथमनुच्यमानं गच्छते । इह हि व्याकरणे ये वैयाके प्रतीतपदार्थकाः शब्दास्तैर्निर्देशा क्रियन्ते पशुरपत्यं देवता इति या वैयाका कृत्रिमाष्टिषुघ्नम-

सञ्ज्ञाया भाष्यमानत्वात् प्रथमानिर्देशस्य न्याय्यत्वात् । अथ विशेषणत्वेनाधिकारस्तदा “कारकादन्त्युत्तयो” (ई । २ । १४८) इत्यादावपादानादिसञ्ज्ञाविकल्पस्यापि कारकास्य ग्रहणं प्राप्नोति । षड्विधस्यैव चेष्ट्यते ।

प्रतिस्मृत्वा वाक्यं भित्वा कारकसञ्ज्ञां विधीयते । तथाहि । अपाये ध्रुवं कारकसञ्ज्ञं स्यात् । तत् अपादानम् । उक्तं कारकमपादानसञ्ज्ञं स्यात् पुनः

मादेश इति “प्रत्यय” “शेषे” “पूर्वपरयो” “ङ्गाप् प्रातिपदिकात्” “धातो” “आर्द्धधातुके” “मूर्द्धण्य” इति तदिह विधेयानिर्देशात् स्वरितत्वाच्चाधिकारत्वे स्थिते प्रकारमाह कारक इति विशेषणमधिक्रियते इति ।

प्रतीतेति । (भा)

अपत्यसमूहादिशब्दा इत्यर्थः ।

निर्देशाः । (भा)

व्यवहारा । “भादिसञ्ज्ञा” इत्यस्य ताभिर्वेति शेषः । “निर्देशा”
इत्यनेनान्वयः ॥

ध्रुवादीनां प्रतीतेति । (भा)

ध्रुवादीनां वाचकोऽयं शब्दो न लोके प्रतीतपदार्थक इत्यर्थः ।
किन्तु क्रियाजनकपरत्वेनैव प्रसिद्ध इति भावः ॥

“स्वाश्रये समवेतानां तद्वदेवाश्रयान्तरे ।

क्रियाणामभिनिष्पत्तौ सामर्थ्यं साधनं विदुः ॥”

सञ्ज्ञास्ताभिः । न चायं लोके ध्रुवादीनां प्रतीतपदार्थकः शब्दो न खल्वपि
कृत्रिमा सञ्ज्ञान्यत्राविधानात् । सञ्ज्ञाधिकारश्चायं तत्र किमन्यच्छक्य

तद्व्यतिरिक्तं च कारकमस्ति यथा नटस्य प्रदृश्योतीति प्रश्नः । सञ्ज्ञानिर्देशः
इति । भा । सुपा सुपो भवन्तीति प्रथमायां स्थाने सप्तमौष्ठेति भावः ॥
किं वक्तव्यमिति । भा । सप्तमौर्निर्देशादयुक्तं सञ्ज्ञापदं इति भावः ॥

कारकशब्दानुवृत्तिसामर्थ्यात् विशेषः सञ्ज्ञाभिः सह समावेशो न तु
पर्यायः । अनुवृत्तिविनापि प्रथमवाक्यमात्रात् तत् सिद्धे । तेन स्तम्भेरम

न तावत्सञ्ज्ञात्वेनाधिकारः सञ्ज्ञायां भाव्यमानत्वात् सप्तम्यनुपपत्तेः । अथ
सञ्ज्ञानुरूपं प्रथमानिर्देशं एव कस्मान्न कृतं यत्तच्चैतत् कारकसशब्दनेषु

अन्यत्रेति । (भा)

अत सूत्रादित्यर्थ ॥ तदाश्रयमाह

शास्त्रे इति । (कै)

“निर्देष्टव्य” इत्यस्य इति भाष्यार्थे इति शेष । तत् फल तु
“ब्राह्मणस्य पुत्र पन्थानं पृच्छति” इति भाष्य एव वक्ष्यति ॥ भाष्ये

साधकम् (भा)

इत्यस्य पर्यायो

निर्वर्तकम् इति ॥ (भा)

साधकम् (भा)

इत्यस्य च “क्रियाया” इत्यादि ॥

इति ॥ द्रव्यगता क्रियाजनकता शक्तिरेव कारक साधनमिति चोच्यते ।

सिद्धस्य द्रव्यस्य स्वरूपतः क्रियाजनकत्वानुपपत्त्या शक्त्याविवृत्त्यैव तत्त्व वाच्यं

विज्ञातुमन्यदतः सञ्ज्ञाया ॥ कारक इति सञ्ज्ञानिर्देशश्चेत् सञ्ज्ञिनोऽपि निर्देशः । वा । कारक इति सञ्ज्ञानिर्देशश्चेत् सञ्ज्ञिनोऽपि निर्देशः कर्तव्यः ।

न हीति । भा । सुबध्यत्यय उक्तः । न चायमिति । भा । शास्त्रे लोके च प्रसिद्धभावाद्भूतविभक्त्यनुपपत्त्या भाव्यमानविभक्तेः प्रथमायाः स्थाने सप्तमीकृतेति भावः ॥ सञ्ज्ञिनो निर्देश इति भा । यद्यपि वक्ष्यमाणा

इत्यादौ अधिकरणात्वात् सप्तमी । कारकत्वात् “गतिकारकोपपदात् कृद्” इति प्रकृतिसंस्वरसिद्धः । याथादिस्वरस्तु न भवति । अपा साहचर्यात्

वक्ष्यमाणानामपादानादीनामेव षष्ठा ग्रहणस्य इष्टत्वाद् अन्यथा नटस्य श्रयोतीति कारकशेषस्यापि प्रसङ्गात् । उच्यते । सञ्ज्ञापक्षे ऽपाये यद्

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ७२१
(अ १ । पा ४ । आ ३) (कारके । १ । ४ । २३ ।)

वचनसामर्थ्यादिति । (कै)

योगविभागसामर्थ्यादित्यर्थ ॥

स्तम्बेरम इति । (कै)

चिन्त्यमिदम् । उपपदत्वादेव ‘गतिकारकोपपदात् कृद्’ इति स्वरस्य सिद्धे । न च स्तम्बशब्द उपपद न स्तम्बे शब्द इति वाच्यम् । सुबन्तस्यैवोपपदतथोपपदसंज्ञासूत्रे भाष्ये वक्ष्यमाणत्वात् । तस्माद् ग्रामे वाम इत्युदाहार्यम् । तत्र हि याथादिस्वर ॥

प्रकृतिस्वर इति । (कै)

याथादिस्वरस्तु न । “अपा” साहचर्याद् “एरच” एव तत्र ग्रहणात् ॥ “भौचार्यानां भयहेतु” इत्यादावपि आवृत्त्या अनुवृत्त्या

मिति प्राप्ताप्राप्तविवेकेन शक्तिरेव साधनम् । तदुक्तम् “अनभिहित” (२ । ३ । १) सूत्रे भाष्ये “गुणा साधनम् इति” । शक्तिरेवात्र पार-

साधकं निर्वक्तुं कारकसञ्जं भवतीति वक्तव्यम् ॥ इतरथा ह्यनियतप्रसङ्गो ग्रामस्य समीपादागच्छतीत्यकारकस्य । वा । इतरथा ह्यनियतं प्रसज्येत ।

ध्रुवादयः सञ्चिनो लभ्यन्ते तथापि विशिष्टसञ्ज्ञौर्निर्देयम् । यत् क्रियायां साधकं ध्रुवादि तत् कारकसञ्ज्ञमपादानसञ्ज्ञं च भवतीति ॥ ननु सञ्ज्ञापक्षे कारकसञ्ज्ञायां अपादानादिसञ्ज्ञाभिः समावेशो न

“एरच” एव तत्र ग्रहणात् । न च उपपदत्वादेव कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरोऽस्त्विति वाच्यम् । “स्तम्बकर्णयो” इति निर्देशात् प्रातिपदिकयोस्तथात्वे-

ध्रुव तत् कारकसञ्ज्ञं भवति अपादानसञ्ज्ञं च इत्ययमर्थः भवति । एवमन्यत्रापि । ततश्च कारकापादानसञ्ज्ञयोर्युगपदं विधानात् परस्परं निमित्तं

(कारके । १ । ४ । २३ ।)

(अ १ । पा ४ । आ ३)

च समावेशो व्याख्येय ॥ नन्वत्र समीपस्यैवावधित्वं न तु ग्रामस्य
इत्यत आह

यथेति ॥ (कै)

ग्रामसमीपादिति । (कै)

वाटिकादेर्निर्वर्तकत्वमपादानस्यापि तदभावे तदभावात् ॥

ग्रामादपीति । (कै)

विभागः संक्षेपपूर्वक एवेति निश्चयो नैत्यभिमानः ॥

तन्वाद् गुणत्वेनोक्ता । तत्र कर्तृकर्मणो स्वाश्रयसमवेतक्रियाजनकता ।
करणादीनामाश्रयान्तस्समवेतक्रियाजनकता । किं च द्रव्यस्य कारकत्वे

अकारकस्याप्यपादानसंज्ञा प्रसज्येत । क्व । ग्रामस्य (१ । ४ । २४) समीपादा-
गच्छतीति ॥ नैष दोषः । नात्र ग्रामोऽपाययुक्तः । किं तर्हि । समीपम् ।
यदा च ग्रामोऽपाययुक्तो भवति भवति तदापादानसंज्ञा । तद्यथा ।

प्राप्नोति । एकसंज्ञाधिकारात् । नैष दोषः । “भ्रुवमपाय” इति
योगविभागेन कारकसंज्ञा क्रियते । ततोऽपादानमिति अत्र कारकग्रहण-
मनुवर्तते “भ्रुवमपाय” इति च तेन कारकं तदपादानसंज्ञमित्येव समा-
वेशः सिध्यतीति । अन्तरेणाप्यनुवृत्तिवचनसामर्थ्यात्पृथ्यायै सिद्धे समा-

ऽपि सप्तमीविशिष्टयोरुत्थात्वात् । न हि सप्तमी विशिष्ट स्वप्न्या
निर्दिष्ट येनोपपदसंज्ञा लभेत इति दिक् ॥ अन्वर्था चेय संज्ञा । करोतीति

निमित्तिभावामावादकारकस्यापि व्यापारशून्यस्यापादानसंज्ञा प्राप्नोति
विशेषाधिकारे तु कारकेषु मध्ये यदपाये भ्रुव कारकमित्यर्थो लभ्यते

समीपविशेषणत्वे नेति । (कै)

एव च तन्निर्वर्तकत्वेन न विवक्षितं स इति भावः ॥ ननु
ग्रामसमीपविभागे ग्रामविभागोऽप्यार्थिकोऽस्येवेत्यत आह

स हि संश्लेषेति ॥ (कै)

विवक्षित इति । (भा)

नात्रेति (भा)

भाष्यस्य नात्र ग्रामोऽपाययुक्तत्वेन विवक्षितं इत्यर्थं इति भावः ॥
नन्वेव ग्रामात् समीपाद् इत्यादावपि ग्रामस्थापादानत्वं न स्यादत
आह

तस्यैकरूपत्वेन कार्यवैचित्त्यानुपपत्तिः । दृश्यते च घटं पश्य घटेन फल-
माहर घटे जलं निधेहि इत्यादौ कार्यवैचित्यम् । सर्वस्य च सर्वशक्त्याश्रय-

ग्रामादागच्छतीति ॥ कर्मसञ्ज्ञाप्रसङ्गोऽकथितस्य ब्राह्मणस्य पुत्रं पश्यान्
पृच्छतीति । वा ॥ कर्मसञ्ज्ञा च प्राप्नोत्यकथितस्य । क्व । ब्राह्मणस्य (१ ।
४ । ५१) पुत्रं पश्यान् पृच्छतीति ॥ नैष दोषः अयमकथितशब्दोऽस्त्वेवा-

वेष्टार्थानुवृत्तिर्विज्ञायते । एव सम्यदानादिसञ्ज्ञास्तपि समावेशो व्याख्येयः ।
समावेशस्य च प्रयोजनं स्तम्भेरम इत्यादावधिकरणत्वात् समीपं कारकत्वात्
कृदन्तस्य उत्तरपदस्य प्रकृतिस्वरः ॥ ग्रामस्य समीपादिति । भा । यथा

कारकमिति । तेन क्रियानन्वयिनो न भवति । ब्राह्मणस्य पुत्रं पश्यान्
पृच्छतीति । इह हि ब्राह्मणं पुत्रविशेषणं न तु क्रियान्वयौ । ननु पुत्रोऽपि

निर्द्धारणस्य जातीयविषयत्वादिति व्यापारशून्यस्य सा न प्राप्नोति । अतो
विशेषणानुरूप एव निर्देशः कृतो न तु सञ्ज्ञानुरूपः । कारकसञ्ज्ञात्वन्वयात्

ग्रामोऽपाययुक्तो भवतीति । (भा)

ग्रामोऽपाययुक्तत्वेन विवक्षित इत्यर्थ इति भाव ॥ नन्वेव
ग्रामात् समीपाद् इत्यादावपि ग्रामस्थापादानत्वं न स्यादत आह

ग्रामात् समीपादिति ॥ (कै)

वस्त्वन्तरेति । (कै)

सामानाधिकरण्येनान्वयादिति भाव ॥ सचक्ष्येत्यस्योक्ते त्वर्थ-
ऽसङ्गतिरत आह

वर्जनमिति । (कै)

ब्राह्मणस्यात्रापादानत्वाद्यप्रसक्तिरिति भाव । यत्र तत् प्रसक्ति-
पूर्वकं तद्विवक्षा तत्रैव तत् प्रवृत्तिरिति तात्पर्यम् ॥

तेति कदाचित् कस्याश्चित् विवक्षया तत्तद्विचित्रानेककार्योत्पत्ति ।
कचित् श्रुत्याविष्टद्रव्यस्यापि साधनत्वेन व्यवहार । शक्तिप्रसक्तिमतोरभेद-

सकौर्त्तिते वर्तते । तद्यथा । कश्चित् कश्चित्सचक्ष्याह । असावत्राकथित ।
असकौर्त्तित इति गम्यते । अस्त्यप्राधान्ये वर्तते । तद्यथा । अकथितोऽसौ

यो वृक्षशाखाया पतति वृक्षादप्यसौ पतति । एव यो ग्रामसमीपादाग-
च्छति । ग्रामादप्यसावागच्छति । ततश्चापाये ग्रामस्य ध्रुवता भवति । आग-
मने तु निवर्तकत्वाभाव । समीपविशेषणत्वेनोपात्तत्वात् ॥ नात्र ग्राम-

कथं कारकम् । प्रश्नो हि जिज्ञासा । तत्र प्रष्टुं कारकत्वेऽपि यं प्रति प्रश्न-
स्तस्य जनकत्वायोगादिति चेत् । सत्यम् । मास्तुजनकता । क्रियान्वयमात्र-

व्यापारशून्यस्य न भवति । किं च कारकसत्त्वाया अपादानादिसञ्ज्ञाभि-
संभावितो न प्राप्नोति ततश्च स्तम्बेरम इत्यत्र सप्तम्या श्रूयमाणाया “गति-

अप्राधान्यस्येति । (कै)

प्रधानभिन्नत्वमेव तन्न तु वर्जितप्राधान्यकत्वम् । प्रधानत्वसम्भवाभाववत्यपि लोकेऽप्रधानशब्दप्रयोगादिति भावः ॥

पुत्रवद्भावादिति । (कै)

पुत्रे इवाप्राधान्यस्य सत्त्वादिति भावः ॥ तदेवोपपादयति

पन्या हीति । (कै)

एव चानीप्सिततमत्वमेवाप्राधान्यं तथा युक्तमित्यपि न सर्वथा अनीप्सितत्वाभावादिति भावः । “तद्यदा” इत्यनेन भाष्येणात्रपक्षेऽरुचिर्ध्वनिता सा चाग्रे स्फुटीकरिष्यते ॥ ननु “ग्रामस्य समीपाद्” इत्यत्रेवात्रापि न भविष्यतीत्यत आह

स्यापि सत्त्वात् । शक्त्या करोतीत्यादौ शक्तेरपि द्रव्यायमाणातया शक्त्यन्तरयोगः । अत एव विभक्त्यर्थार्थकेनाव्ययेनाव्ययीभावः सगच्छते । द्रव्यस्यैव

ग्रामे अकथितोऽसौ नगर इत्युच्यते यो यत्राप्राधान्यो भवति ॥ तद्यदा-प्राधान्योऽकथितशब्दो वर्तते तदैव दोषः कर्मसंज्ञा प्रसङ्गोऽकथितस्य

इति ॥ भा । समीपविशेषणत्वेनोपादानादेव ग्रामस्यापायः योगो नास्ति । स हि सङ्क्षेपपूर्वकः । सङ्क्षेपश्च सन्नसन्वा बुद्ध्या कल्प्यते स च समीपस्यैव विव-

मिह विवक्षितम् । तच्चास्यैव । एतेन सम्प्रदानस्य कारकत्वं व्याख्यातम् । यदा । सम्प्रदानादेरपि प्रथमं बुद्धारोहात् कारकता । एव ज्ञायते

कारकोपपादः” इति खरो न स्यात् । कारक इति निर्द्धारणे सप्तमी सामान्यापेक्षं चैकवचनं कारकशब्दोऽयमस्ति एवमन्तः । करोतीति कारक

ग्रामस्येति ॥ (कै)

नन्वपायाविवक्षाया वृक्षशब्दवैयर्थ्यमत आह

पर्णेति ॥ (कै)

ननु पतत्पर्णं प्रति वृक्षस्य विशेषणत्वेऽपायविवक्षायावश्यकृत्यत

आह

वृक्षमजहत्यपीति ॥ (कै)

ननु पतेरेवापायत्वेन तस्य चावध्याकाङ्क्षत्वेन तत्त्वमावश्यकमत

आह

साधनत्वे तु तस्य शब्देनैवोक्तत्वादवयवस्य प्रयोग एव नेति कथं तेन समास
स्यात् । पशौ कर्त्तरि इत्यादेश्च कर्त्तृशक्त्याश्रये इत्यादिप्रकारेणार्थ इत्यलम् ।

ब्राह्मणस्य पुत्रं पश्यान् पृच्छतीति ॥ अपादानं च वृक्षस्य पर्णं पततीति ।
वा । अपादानसञ्ज्ञा च प्राप्नोतीति । क्त । वृक्षस्य (१ । ४ । २४) पर्णं
पतति । कुक्षस्य पिण्डं पततीति ॥ न वापायस्याविवक्षितत्वात् । वा ।

क्षितो न ग्रामस्येत्यर्थः । ग्रामात् समीपादिति चोक्ते वस्त्वन्तरापेक्षं ग्राम-
स्यैव सामीप्यं प्रतीयते न तु ग्रामापेक्षमन्यस्य सामीप्यम् ॥ सचक्ष्येति ।
भा । वर्जयित्वेत्यर्थः ॥ “वर्जने प्रतिषेधः” इति । भा । ख्याजादेशाभावः ।

करोतीत्यादौ कर्त्तृकर्मणोरपि बोध्यम् । कार्याव्यवहितपूर्वक्षणावृत्तीनां
कथं कारणता इति चेत् । यथा यागस्य इत्यवेहि । तत्र व्यापारोऽस्तीति

मिति । अस्यव्युत्पन्नं सञ्ज्ञाशब्दो निमित्तपर्यायः । तत्र पूर्वस्य ग्रहणोऽपा-
दानादिषु कारकशब्दो न प्रवर्त्तते यथा कर्त्तृशब्दस्तेषामसत्तन्त्रत्वात् स्वातन्त्र्ये

सति हीति ॥ (कै)

नन्वेवमन्योऽन्याश्रयोऽत आह

गतिविशेषत्वादिति । (कै)

विभागजन्यसयोगानुकूलव्यापार एवापाय इह तु उत्तरदेश-
सयोगानुकूलव्यापार एव पतेरर्थ इति भाव ॥ कङ्कुररौ वृक्ष-
विशेषौ पक्षिविशेषौ च ॥

प्रत्यासन्त्या तु (कै)

इति ग्रन्थोपयोगश्चिन्त्य । पतत्रिपर्णे पतत्यपि वृक्षात्पणे पत-
तीति प्रयोगाच्च ॥

सर्वेषां च कारकाणां स्वस्वान्तरक्रियाद्वारा प्रधानक्रियानिष्पादकत्वम् ।
अत एव तेषां भावनायामेवान्वयः । क्रियाजनकत्वावगतौ का सा क्रिया

न वैष दोषः । किं कारणम् । अपायस्याविवक्षितत्वात् । नात्रापायो
विवक्षितः । किं तर्हि । सम्बन्धः । यदा चापायो विवक्षितो भवति
भवति तदापादानसञ्च । तद्यथा । वृक्षात् पर्णं पततीति । सम्बन्धस्तु तदा न

वर्जनं च प्रसक्तस्य सजातीयस्यैव भवतीति कारकस्यैव कर्मसञ्ज्ञा भवति न तु
ब्राह्मणस्य पुत्रं प्रति विशेषणत्वेनोपात्तस्य ॥ तद्यदेति । मा । अप्राधान्यस्य

चेन्न । तावतापि धागस्य पूर्ववर्त्तितानुपपादनात् । अव्यवहितपूर्ववर्त्तिस्त्वस्य
व्यापारान्यतरकत्वं कारणत्वमिति चेन्न । ध्यापारत्वस्य कारणत्वगर्भतया
आत्माश्रयापत्तेः । स्वव्यापारस्यैव स्वज्ञानस्यापि प्रवेशसम्भवाच्च । अत एव

वा पक्षे कर्त्तृसञ्ज्ञा प्रसज्येत । नैष दोषः । सर्वमेव खलु कारकं यथायथं
भवान्तरव्यापारं निर्वर्त्तयत् प्रधानक्रियायामुपयुज्यते सा च सकलकारकं

अप्रधानेति । (कै)

वस्तुतोऽसकौर्त्तितपर्यायेऽपि दोष । प्राप्तिपूर्वकाविवक्षाया सर्वथा तदप्राप्तौ चासकौर्त्तितत्वं तत्र विवक्षितम् । अत एव नटस्य शृणो-
तीत्यादौ सर्वथापादानत्वाद्यप्राप्तिविषये कर्मत्वमाशङ्क्य परिगणनेन
समाहितम् “आख्यातोपयोगे” (१ । ४ । २६) इति सूत्रे भाष्ये ।
कारकाधिकाराभावे च पृच्छिकर्मणो निमित्तत्वात् प्राप्तिरत्र
कर्मत्वस्य । प्रअजनकता तु न पुत्रेण अन्यथासिद्धत्वादिति भाष्याशयः ।
अत एव याचि प्रच्छिभिर्चीणाम “अकथितं च” (१ । ४ । ५१)
इत्युदाहरणता तत्र हि न कस्यापि प्राप्तिरिति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम् ॥
नन्वन्वर्थत्वं नाम योगरूढत्वं एव च कथं यौगिकार्थमुद्दिश्य सज्ञा-
विधानमत आह

इत्याकाङ्क्षोदयेन तत्रैवान्वयौचित्यात् । असनिहितसम्प्रदानस्यापि दाढ-
बुद्धिस्थत्वे सति दाढज्ञानपूर्वकालत्वेनैव जनकत्वं तावतैव दानक्रियानिष्पत्तेः ।

विवक्षितो भवति । न ज्ञायते कङ्कस्य वा कुरुरस्य वेति ॥ अथ तर्हि दोष
कर्मसंज्ञाप्रसङ्गश्चाकथितस्य ब्राह्मणस्य पुत्रं पश्यान् पृच्छतीति । नैष

प्रसङ्गनिरपेक्षत्वाद् ब्राह्मणेऽपि पुत्रवद्भावात् ॥ पश्या ह्यस्मितमत्वात्
प्रधानं न पुत्रो नापि ब्राह्मणः ॥ दत्तस्य पर्यामिति । भा । ग्रामसमीपादि-

ज्ञायमानं लिङ्गं पदं चातुमिति शब्दज्ञानयोः कारणमिति जश्नैयायिका ।
ज्ञायमाना पदार्थाः कारणमिति च समीमासकाः । अत एव च रथन्तर-

जन्या फलभूता विस्मृतादिरूपा क्रिया प्रधानक्रिया । यद्वा सामान्यभूता
क्रिया प्रधानक्रिया फलजनना नाम सर्वाणि हि कारकाणि फलजननाय

मह्वाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ७२६
(अ १ । पा ४ । आ ३) (कारके । १ । ४ । २३ ।)

महत्या इति । (कै)

विशिष्टा महासञ्ज्ञोपस्थितक्रियानिर्वर्त्तकत्वविशिष्टा इत्यर्थ ॥

यद्विशेषेति ।

क्रियानिर्वर्त्तकत्वरूपविशेषेत्यर्थ ॥ ननु “करोती”त्यस्य निष्पा-
दयतीत्यर्थ ॥ एव च निष्पादकत्वे लब्धेऽपि क्रियानिर्वर्त्तकमित्यर्था-
लाभोऽत आह

क्रियैवेति । (कै)

क्रियाया एव शब्देन साध्यत्वप्रतीतेर्निर्वर्त्तकार्थं कारकशब्दे
सम्बन्धाकाङ्क्षाया सैव सम्बध्यत इति भाव ॥ सम्यदानादीनामपि

घट स्मरति घट करोतीत्यादौ बौद्धघटादे पूर्वकालत्वात् स्मृत्यादिनिष्पाद
कत्वमित्याद्यूह्यम् । क्रियान्वयित्व कारकत्वम् इति तु न । कारकाणां

दोष । कारक इति महती सञ्ज्ञा क्रियते । सञ्ज्ञा च नाम यतो न
लघौय । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि सञ्ज्ञाकरणम् । तत्र महत्या सञ्ज्ञाया

त्यत्रापाययुक्तार्थान्तरसद्भावाद्भास्ति ग्रामस्यापाययोग । इह त्वर्थान्तरस्या-
देशाद् वृक्षस्यैवापाययुक्तत्वमिति भाव ॥ न वाऽपायस्येति । भा ।
पर्याविशेषणत्वेनैव वृक्षस्य विवक्षितत्वात् । तथाहि । वृक्षमजहत्यपि

सामादेरैन्द्रवाय्वग्निवादौ निमित्तता इत्युद्बोधो मौमासकानाम् । अथवा
उपसर्जनसञ्ज्ञा यथा राज्ञ कुमार्थ्या राजकुमार्थ्या इत्यादौ यथासम्भव

प्रवर्त्तन्तेऽतो यत् यत् फलजननारूप तत् सर्वेष्वेव कारकेष्ववशिष्टम् ।
किञ्चित् खलु कारक केन चिदेव रूपेण फल जनयतीति फलजनना

स्वज्ञानद्वारा जनकत्व बोध्यम् ॥ ननु करणादीनामपि क्रिया-
निवर्त्तकत्वमस्येवेत्यत आह

स्वतन्त्रस्येति । (कै)

स्वतन्त्रवाचिककर्त्तृपदार्थे णुलो विधानादिति भावः ॥ नन्व-
कर्त्तरि कर्त्तृशब्दाप्रयोग इष्ट एव इत्यत आह

कर्त्तृवाचीति ॥ (कै)

ननु समूहरूपा क्रिया प्रतिकारक न भिन्नाऽत आह

स्वव्यापारे इति । (कै)

एव च स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यात् कारकत्व पक्षादिवाच्यसमूह
प्रति पारतन्त्र्यात् करणत्व चेति भावः ॥ ननु तदा तस्य धात्वर्थत्वा-

भावनान्वय इत्यस्य क्रियान्वयिना क्रियान्वय इत्यर्थापत्त्याऽसंगत्यापत्तेः ।
अधिकारणस्य कारकत्वेन क्रियान्वय इत्यादि भवदीयव्यवहारासंगत्यापत्तेः ॥

करण एतत् प्रयोजनमन्वर्थसञ्ज्ञा यथा विज्ञायेत । करोतीति
कारकमिति । अन्वर्थमिति चेदकर्त्तरि कर्त्तृशब्दानुपपत्तिः । वा ।

पर्ये शाखास्थे भूमि स्पृशति वृक्षस्य पर्ये पततीति प्रयोगो भवति ।
सति ह्यवधौ गतिरपायो भवति नान्यथा गतिविशेषत्वादपायस्य ॥ न ज्ञायत
इति ॥ भा । शब्देनासमर्पणात् सम्बन्धिविशेषस्येति भावः । प्रत्यासत्त्या तु

अन्वर्थोऽपि अर्थपिप्पलीत्यादौ वचनाद्भवति । तथा कारकसञ्ज्ञापि प्रतिसूत्र
विधीयमाना वचनात् सम्प्रदानादौ भवति । प्रदेशेषु तु सञ्ज्ञाप्रकारक एव

सर्वेषामभिन्नरूपा अवान्तरभेदविवक्षाया तु करणादिरूपोन्मेषः । न च
वैशिष्टिकाणामिव अस्माकमेका क्रिया नानेकत्र समवेता धात्वर्थो हि

(अ १ । पा ४ । आ ३)

(कारके । १ । ४ । २३ ।)

भावात् कथं क्रियात् कथं च तदाश्रयत्वेन करणादीनां कारकत्वमिति चेन्न । तदानीं तस्य प्रकृतधात्वर्थाभावेऽपि कृधात्वर्थाच्चेति । विभक्तिस्तु प्रकृतधात्वर्थनिवन्धनसञ्ज्ञयैवेति बोध्यम् ॥

तदनुष्ठानद्वारेणेति । (कै)

तदनुगमनद्वारेणेत्यर्थः ॥

तदेति । (भा)

यदा देवदत्तं पचतीत्युच्यते तदा तत्राधिश्रयणादावित्यर्थः ॥ एवमग्रेऽपि “द्रोणं पचति” इत्यादे “स्थाली” इत्यादि ॥ ज्ञानरूपस्य^१ सम्भवनस्य स्थाल्या बाधादाह

१ “सम्भवनस्य” इति नास्ति कः पुस्तके ॥

कश्चित्तु प्रत्यक्षादिनाऽर्थं ज्ञात्वा परं प्रति सस्कृतेन बोधनेच्छायां सस्कृतस्य व्याकरणत एव प्रकृतिप्रत्ययविभागद्वारा यस्य ज्ञानं तेन पूर्वं क्रियान्वया-

अन्वर्थमिति चेदकर्तरि कर्तृशब्दो नोपपद्यते । करणं कारकम् । अधिकरणं कारकमिति ॥ सिद्धं तु प्रतिकारकं क्रियामेदात् पचादीनां

वृत्त इव सम्बन्धित्वेन प्रतीयते ॥ कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग इति । भा । अग्रप्रधानवाच्यकथितशब्दाश्रयण इति भावः ॥ अन्वर्थसंज्ञेति । भा । महत्या संज्ञायां करणादनुमीयते नूनं विशिष्टा ध्रुवादयः सञ्ज्ञित्वेन निर्दिष्टा । यद्विशेषदर्श-

बोधः । तत्तद्गुणप्रकारको वा इत्यन्यदेतत् । स्यादेतत् । वृत्तस्य पर्यं पततीत्यादौ पर्यविशेषणस्यापि वृत्तस्य कारकतापत्तिः । वृत्तात् पततीति

क्रिया न परिस्पन्द एव धातुना च सकलकारकानुयाय्योदनादिफलवच्छेदेन एकौद्यतो व्यापारोऽभिधीयते तस्यामेकस्या प्रधानक्रियाया-

ग्रहणेति ॥ (कै)

ननु स्याल्लोविषयचुल्या व्यापारो धारण स कथं स्यात्स्या अत
आह

तण्डुलानामिति ॥ (कै)

नन्वत्र लण् निर्देशो व्यर्थोऽत आह

भविष्यदिति ॥ (कै)

ननु धातन्तरवाच्यज्वलनादौ पचे कथं वृत्तिरत आह

अनेकार्थत्वादिति ॥ (कै)

नवगत्या कारकत्वज्ञानाभावात् तदीयसंस्कृतव्यवहारानुपपत्त्या भाष्योक्तमेव
साधु इत्याह । यत्तु क्रियान्वितप्रत्ययार्थान्वयित्व कारकत्वमिति । तन्न ।

करणाधिकरणयो कर्त्तृभाव । वा । सिद्ध करणाधिकरणयो कर्त्तृभाव ।
कुत । प्रतिकारक क्रियाभेदात् पचादौनाम । पचादौना हि प्रतिकारक

नात्तदुत्तुपा तेषा सञ्जाक्रियते । करोतीति कारकमिति । भा । साध्यत्वेन
क्रियैव शब्दात् प्रतीयते इति क्रियायानिर्वर्त्तकस्य कारकसञ्जापादानादि
सञ्जा च प्रवर्त्तते । अन्यर्थमिति चेदिति । भा । करोतीति कारकमिति

प्रयोगानुरोधात् । तर्हि असदीयशब्दप्रयोगवैलक्षण्यमात्रेण एकस्यैव
जनकत्वाजनकत्वे व्यवतिष्ठेते इति चेत् । अत्रेदं सिद्धान्तरहस्यम् । कारकत्व
तद्व्याप्यकर्त्तृत्वादिषट्कं च वस्तुविशेषे अगवस्थितम् । विशेषणविशेष्यवत्

मुपपन्नो यथायथमवान्तरव्यापारमुखेन । तद्यथा अपादानस्यावधि-
भावोपपन्नं व्यापार ॥ सम्प्रदानस्य तु प्रेरणानुमत्यनिराकरणादि ॥

तादर्थ्यादिति । (कै)

समूहरूपक्रियार्थत्वात् स्ववाच्यसमूहरूपारोप करणव्यापारे
इत्यर्थ ॥ नन्वेवात्र करणस्य कर्तृत्वे दर्शितेऽन्यत्रापि ज्ञातुं शक्यत
इति परशौ तत्कथनमनुपयुक्तमत आह

अन्वयेति ॥ (कै)

निदर्शनायेति । (कै)

प्रतिपादयितुमित्यर्थ । परशौ यथा विशिष्ट करणव्यापार
एव सर्वत्रापीति । एव च तत्तत् स्वव्यापारे कर्तृत्वात् कारकत्व

पक्ष ओदन इत्यादौ प्रत्ययार्थं कारकत्वकर्मत्वव्यवहारानापत्ते । कारकाणां
भावनान्वय इत्यस्य भङ्गापत्तेश्च । उक्त दोषाच्च । न च कारकशब्दस्य

क्रियाभिद्यते । किमिदं प्रतिकारकमिति । कारकं कारकं प्रति प्रति-
कारकम् ॥ कौऽसौ प्रतिकारकं क्रियाभेदं पचादीनाम् ॥ अधिश्चयणो-

यद्याश्रीयते तदा स्वतन्त्रस्यैव कर्तृसञ्ज्ञावत् कारकसञ्ज्ञापि प्राप्नोति न तु
करणदीनां कर्तृपरतन्त्राणाम् ॥ कर्तृशब्द इति । भा । कर्तृवाचो कारक-
शब्द इत्यर्थ ॥ सिद्धं त्विति । भा । स्वव्यापारे सर्वेषां स्वातन्त्र्यात् तदनुष्ठान

तर्हि गौ सर्वं प्रति गौरेव न तु कश्चित् प्रत्यगौरिति वदविशेषण विशेषण-
मेवेति सुवचन् । तथा च किं कारकं कं कर्ता किं कर्म इत्यादि प्रश्ने
सर्वमित्युक्तम् । वक्ष्यमाणकर्तृत्वकर्मत्वादेरचेतनेषु अनादिषु च निर्धारत्वात्

करणस्य काष्ठादेर्ज्वलनादि ॥ अधिकरणस्य सम्भवनधारणादि ॥ कर्मणो
निर्बन्धादि ॥ कर्तुं प्रसिद्ध एव ॥ प्रयोजकस्य प्रेषणादि । नचैव स हि

फलाश्रयत्वादिविवक्षाया च कर्मत्वादिकारकत्व चोपलक्षण सत्कर्म-
कारकादिसञ्ज्ञोपयोगीति बोध्यम् । अन्ये तु प्रधानक्रियाजनकोक्त-
स्वस्वव्यापारे कर्त्तार प्रधानकर्त्ता न्यक् कृतेऽपि स्वगततत्तद्व्यापारे^१
स्वातन्त्र्यसत्त्वादकुर्वन् साधनत्वानुपपत्ते । एव च तत्तद्व्यापारलब्ध-
करणत्वादिमन्त एव कर्त्तृपारतन्त्र्येऽपि स्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यसत्त्वात्
तद्वारा मुख्यक्रियायामपि स्वतन्त्रा इति प्रधानक्रियाकर्त्तृत्ववन्तोऽपि ।
यथा युद्धकर्त्तारोऽपि योद्धारो राजनियोगापेक्षणादस्वतन्त्रा अपि
नियोगोत्तर स्वतन्त्रा एव नियोगमात्रात् तन्निष्ठजयादिभाषाया
नियोगमात्रेण च मुख्यकर्त्तर्यैव कर्त्तृत्वव्यवहारोऽप्यौत्थाङ्ग ॥ भाष्ये

१ “स्वातन्त्र्य” इत्यारभ्य “एव च” इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ॥

कर्त्तृपर्यायत्वेन कारक कारणमित्यादि विरुद्ध कारक कर्त्तेति पुनरुक्तं चेति
वाच्यम् । हरिणैव समाधानात् । तथाहि

दकासेचनतण्डुलावपनैधोपकर्षणक्रिया प्रधानस्य कर्तुं पाक । वा ।
अधिअश्रयणोदकासेचनतण्डुलावपनैधोपकर्षणादिक्रिया कुर्वन्नेव देवदत्त

द्वारेण प्रधानक्रियासुपयोगात् कर्त्तृसन्निधावपि स्वव्यापारस्यानिवर्त्तनात्
पारतन्त्र्यवस्थायामप्यनिवृत्त कारकत्वमित्यर्थ ॥ सम्भवनक्रियामिति ।

भा । ग्रहणक्रियामित्यर्थ ॥ धारणक्रियामिति । भा । स्थिरत्वादाक्रियास-

कया पचिधातुयत्तया उपस्थापितेऽर्थे किं कर्त्तादिकमिति प्रश्ने तु प्रकृत-
पविश्यात्तत्तद्व्यापाराश्रय कर्त्ता । व्यापारव्यधिकरणफलाश्रय कर्म ।
यद्व्यापारोत्तरभावित्व क्रियाया विवक्ष्यते तत् कारणम् । कर्त्तृकर्मणोराश्रयो-

कारकादीनामपि कर्त्तृसञ्ज्ञाप्रसङ्ग परतन्त्रत्वात् प्रधानेन हि कर्त्ता सम-
वाये करणादीनि परतन्त्रानि व्यवये स्वतन्त्राणि । तद्यथा ऽमात्याना राज्ञा

अपादानादीनामिति । (भा)

आदिना सम्प्रदानम् । वज्रवचनं तु प्रयोगवाङ्मत्याभिप्रायेण । एव
च तयो कारकसंज्ञाप्राम्तिरिति भावः । कर्मण कर्तृत्वं तु “कर्म-
वत्कर्मणा” (३ । १ । ८७) इति सूत्रेण स्पष्टमेवोक्तमिति । तन्न
दर्शितम् ॥ नन्ववधिभवनमेव तद् व्यापारोऽत आह

नहीति ॥ (कै)

अपादाने ग्रामे इति । (कै)

अपादानभूतग्रामविषये इत्यर्थः ॥ भाष्ये

“निष्पत्तिमात्रे कर्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके ।

व्यापारभेदापेक्षायां करणादित्वसम्भवः” ॥

पचतीत्युच्यते । तत्र तदा पचिर्वर्त्तते । एष प्रधानकर्तुं पाकः । एतत्
प्रधानकर्तुं कर्तृत्वम् ॥ द्रोणं पचत्याहुः पचतीति सम्भवनक्रिया धारणक्रिया

मात्रेस्तुल्यलानां धारणमित्यर्थः ॥ एधा पच्यन्तीति । भा । भविष्यन्निर्देशः
कर्तृगतसम्भावनापेक्षा । कर्त्ता हि सम्भावितक्रिया नियन्त्र्यते । नियुक्ताश्च
व्याप्रियन्ते न तु प्रागेव ॥ नन्वत्र भविष्यन्निर्देशस्तत्त्वम् । अनेकार्थत्वाद्भातूनां

ऽधिकरणमित्यादि क्रमेणोत्तरम् । विस्तिष्ठन्तुकूलव्यापारो हि पच्यर्थः ।
व्यापारश्चानेकधा । तत्र पचैरधिश्चयतण्डुलावपनैधोपकर्षणापकर्षणफुत-
कारादितात्पर्यकत्वे तदाश्रयो देवदत्त कर्त्ता । उज्ज्वलनतात्पर्यकत्वे

सह समवाये पारतन्त्र्यं यवाये स्वातन्त्र्यम् । यद्येव कारकव्यपदेशोऽपि
करणाद्यवस्थायां न स्यात् करणं कारकमिति अधिकारसामर्थ्यात् कारकं

वचनम् (भा)

विवक्षा

वचनाश्रया चेति । (भा)

कादाचित्क स्वातन्त्र्यविवक्षाश्रया च कारकसंज्ञा भविष्यति
तात्कालिकपारतन्त्र्यविवक्षाश्रया चापादानसंज्ञेत्यर्थः ॥ नन्वपादानस्य
कर्तृत्व न दृष्टमित्यतो भाष्ये

तद्यथा (भा)

इत्यादि ॥ ननु विद्युद्वज्राहकयोरविभागात् कथं निरण-
मत आह

इति तेनोक्तम् । सर्वेषां स्वस्वव्यापारद्वारा स्वातन्त्र्येणैव क्रियाजनकत्वात्
कर्तृत्वेन कारकत्वम् । ततः कः केन किं पचतीति विवक्षायां स्वस्वव्यापार-

चाधिकरणस्य पाकः । वा । ज्ञेयं पचत्यल्लोकः पचति इति सम्भवक्रिया
धारणक्रिया कुर्वती स्थाली पचतीत्युच्यते । तत्र तदा पचिवर्त्तते । एषोऽधि-

तादर्थ्याद्वा तद्रूपसङ्गात् करणादिव्यापारे पचेष्टंतिर्द्रष्टव्या ॥ यत्तन्न दृश्येनेति ।
भा । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां करणस्य विभिन्नव्यापारायोगनिदर्शनात् दर्श-
यति । न तथेति । भा । न ह्यपादाने ग्रामे ग्राम आगच्छतीति प्रयोगो

त्वेधा कर्त्तारः । तण्डुलधारणादिपरत्वे स्थाली कर्त्री । अवयवविभागादि-
परत्वे तण्डुला कर्त्तारः । अत एव कर्मकर्त्ता करणकर्त्ता इत्यादि व्यवहारः ।
एव स्थाल्या पचतीत्यत्र तृतीयोपात्तव्यापाराश्रयोऽपि स्थालीकरणमेव न तु

शब्दोपनीतस्वातन्त्र्यमवस्थान्तरगत विज्ञास्यतेऽवस्थान्तरे यत् स्वतन्त्र
तत्साधकतम करणमिति कर्तुरेव त्वेकस्य साम्यतिक स्वातन्त्र्यं तच्च कर्-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ७३७
(अ १ । पा ४ । आ ३) (कारके १ । ४ । २३ ।)

पृथग् भाव इति । (कै)

बौद्धो भेद इत्यर्थ ॥ ननूक्तार्थं वलाहकस्याधारत्वानुपपत्तिरत
आह

स्थित्यङ्गे इति ॥ (कै)

अभेदविवक्षायामिति । (कै)

धूमज्योति सलिलमरुता सघातस्य मेघपदार्थत्वविवक्षायामिति
भाव ॥ भाष्ये

किं तर्हीति । (भा)

अपादानस्य कर्तृत्वप्रसिद्धौ तेषां कर्तृत्वाप्रसिद्धिरित्यभिप्रायेण
कथम “अपादानादीनां त्वप्रसिद्धिरिति” वार्त्तिक व्याख्यातमि-
त्यर्थ ॥ उत्तरयति

वशेन करणादित्वम् । तत्र साधनान्तरनियोगव्यापार कर्त्ता तद्व्यापार एव
सर्वत्र प्रधानधात्वर्थः । कर्त्तुं क्रिययेष्विततमव्यापार कर्म ॥ कारकान्तर-

करणस्य पाक । एतदधिकरणस्य कर्त्तृत्वम् ॥ एधा पच्यन्त्या विस्फिते-
ज्वलिष्यन्तीति ज्वलनक्रिया करणस्य पाक । वा । एधा पच्यन्त्या विस्फिते-

ऽस्ति ॥ वलाहकादिति । भा । नि सरणाङ्गे विद्योतनेऽत्र द्युतिर्वर्त्तते
पृथाभावश्च विचिन्तित इत्यपादानत्वम् । स्थित्यङ्गे द्योतनेऽत्र द्युतिर्वर्त्तते ।

तदा कर्त्री । देवदत्तादिव्यापारस्यैव तत्र धातूपात्तत्वात् । तथा आदि
खादिभ्यामुपात्तेऽर्थे वटु कर्त्ता । तस्मिन्नेवार्थे भक्षयतिनोपात्ते वटु कर्म ।

सञ्ज्ञादि तथा चोदितम् । यदि तर्हि व्युत्पत्तिपक्षे ऽप्यवस्थान्तरगतमेव

एवं तर्हि (भा)

इत्यादिना । एव तर्हि अपादानादीना लप्रसिद्धिरिति वाक्य
नोक्ताभिप्राय किं तर्हीत्यन्वय ॥

पर्याप्तमिति । (भा)

कर्मण इव इत्यर्थ ॥ तद्वाच्ये

स्वेत्यादि ॥ (कै)

नन्वेधा पचन्तीतिवत् ग्राम आयातीति प्रयोग स्यादत आह

ग्राम आगच्छतीति ॥ (कै)

ननु काष्ठ पचतीत्यत्राप्यर्थान्तरावगमस्तु स एवमपि तद्वापारस्य
धालर्थेऽपादानादिव्यापारोऽपि तथा स्यादत आह

साध्यव्यापार करणम् ॥ प्रेरणानुमत्यादिव्यापार सम्प्रदानम् ॥ अवधि-
भावोपगमव्यापारमपादानम् ॥ कर्त्रादिव्यवहितक्रिययाधारोऽधिकरणम् ॥

ज्वलिष्यन्तीति ज्वलनक्रिया कुर्वन्ति काष्ठानि पचन्तीत्युच्यन्ते । तत्र तदा
पचिर्वर्तन्ते । एष करणस्य पाक । एतत् करणस्य कर्तृत्वम् ॥ उद्यमन-
निपातनानि कर्तृश्रिच्छेदिक्रिया । वा । उद्यमननिपातनानि कुर्वन् देवदत्त-

वलाहके स्थित्वा ज्योतिरूपा विद्युद् विद्योतत इत्यर्थ ॥ वलाहक इति ।
भा । विद्युतो वलाहकस्य चाभेदविचक्षायामय प्रयोग ॥ पर्याप्तमिति ।
भा । स्वव्यापारानुष्ठानमन्तरेण प्रधानक्रियायामुपयोगाभावात् । ग्राम

तत्रैव केवलैरुपात्तेऽधिकरणमित्यादि । नन्वेवमननुगम इति चेत् सत्यम् ।
कस्य क पिता को भ्राता इत्यत्रेवाननुगतस्यैव लक्ष्यत्वात् । अत एव

स्वतन्त्रमेव तर्हि करणाद्यवस्थाया निमित्तभाव एवाभ्युपगतो भवति ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ७३६
(अ १ । पा ४ । आ ३) (कारके । १ । ४ । २३ ।)

शब्दशक्तीति ॥ (कै)

नन्वपादानादिषु व्यापाराभावादेव न तथा प्रयोगोऽत आह

वस्तुतस्त्विति ॥ (कै)

ननु तस्य प्रकृतधातुवाच्यत्वाभावात् कथं कर्त्तृप्रत्ययान्तकारक-
व्यपदेशोऽत आह

प्रतीयमानोऽपीति । (कै)

धात्वर्थत्वभावेऽपि ग्रामादिपदैरेव तस्य प्रतीत्या तन्निरूपितम् ।
कारकत्वं कारकशब्दघटककृद्धार्यत्वात् तस्य व्यापारस्येति भावः ॥

स्वतन्त्रं प्रेरयन् हेतुः । तत्र सामान्यपूर्वकत्वाद्विशेषस्य कारकत्वमनुवृत्तमिति
करणं कारकमित्याद्युपपत्तिः । यथा पुत्रजन्मनि पित्रोः कर्त्तृत्वेऽपि विव-
श्चिनत्तीत्युच्यते । तत्र तदा क्विदिर्वर्त्तते । एष प्रधानकर्तुश्चेद । एतत्
प्रधानकर्तुः कर्त्तृत्वम् ॥ यत्तन्न दृष्टेन तत् परशोऽश्चेदनम । वा । यत् तत्
समान उद्यमने निपातने च परशुना क्विद्यते न दृष्टेन तत्परशोऽश्चेदनम् ।
अवश्यं चैतदेव विज्ञेयम् । इतरथा ह्यसिद्धयोर्योऽश्चेदनेऽविशेषः स्यात् । वा ॥

आगच्छतीति अर्थान्तरावगमापादानव्यापारानवसायात् प्रयोगाभावः । एवं
ब्राह्मणाय ददातीत्यर्थे ब्राह्मणो ददातीति प्रयोगाभावः शब्दशक्ति-
स्वाभावाच्च । अपादानसम्पदानव्यापारे धातुर्न वर्त्तते । वस्तुतस्त्वपादान-
स्यावधिभावेनावस्थानं व्यापारोऽस्ति सम्पदानस्याप्यनुमननादिलक्षणा प्रतीय-
प्रयोगाणां साध्वसाधुता व्यवतिष्ठते । अन्यथा क्वचित् कर्त्तुं सर्वत्र कर्त्तृता-
पत्तौ सकलप्रयोगाः सङ्कीर्ण्येयन् । उक्तं च हरिणा—

यद्येव किं दोषप्रतिविधानव्यसनेन निमित्तपर्थ्यायस्यैव ग्रहणमस्त्विति मन्य-
मान आह “कारकं शब्दश्चेति” । “कस्य हेतुरिति” । इत्यगुणविषयोऽपि

न स्यादिति । (कै)

अथ भाव । यद्यनवकाशत्वादपादानादिसञ्ज्ञा स्यु तदा स्यान्नो
पचतीति न स्यादिति ॥ नन्वेवमपि स्वव्यापार प्रति स्वातन्त्र्यस्या-
निवर्त्तनात् कर्त्तृत्व न व्यावर्त्तितमत आह

उद्धूतेति । (कै)

स्वतन्त्रपदसामर्थ्यादित्यर्थ । स्वातन्त्र्ये उद्धूतत्व च विवक्षित-
प्रकृतप्रधानसम्पूर्णधात्वर्थाश्रयत्वरूपमेव । पारतन्त्र्ये उद्धूतत्व च
प्रकृतधात्वर्थानाश्रयत्वरूपमेवेति बोध्यम् ॥

क्षया ऽयमस्यामियमस्मात् पुत्र जनयतीति व्यवहार । तथैवमीदृशस्थाने
अपादानस्य कर्त्तृत्वेऽपि ग्रामादागच्छतीत्येतद्विषये ग्राम आगच्छतीति

यो हि मन्यते उद्यमननिपातनादेवैतद्भवति किञ्चित्त्वसिद्धयथोष्केदने न
तस्य विशेष स्यात् । यदसिना क्थ्यते ढ्येनापि तच्छिद्यते ॥ अपादानादीना
त्वप्रसिद्धि । वा । अपादानादीना कर्त्तृत्वस्याप्रसिद्धि । यथा हि भवता
करणाधिकरणयो कर्त्तृत्व निदर्शित न तथापादानादीना कर्त्तृत्व निदर्श्यते ॥

मानोऽपि व्यापार कारकत्वपदेशनिबन्धनम् । यथा प्रविश पिण्णौमिति ॥
परत्वादिति । भा । अपादानादीनामवकाशा यदा स्वातन्त्र्य नास्ति ।
कर्त्तृसञ्ज्ञाया अवकाशो देवदत्त पचतीति ॥ ननु सर्वत्र स्वातन्त्र्यस्य
सङ्गावान्नास्ति कर्त्तृसञ्ज्ञावियुक्तो ऽपादानादि सञ्ज्ञागमन्यत्रावकाश ।

वस्तुतस्तदनिर्देश्य न हि वस्तुव्यवस्थितम् ।

स्यात्स्याप्यत इत्येषा व्यवस्था दृश्यते यत ॥ इति ॥

अत एव प्रयोजकव्यापारव्याप्यत्वाविशेषेऽपि पक्षादि धातुषु प्रयोज्यो न

हेतु कारक प्राप्तमित्यभिप्राय । कारकशब्दोऽयं क्रियाहेतावेव प्रसिद्ध

यथा राजेति । (कै)

तदा हि राजा स्वकार्यभागिति तन्नामात्याना न स्वातन्त्र्यं
तद् व्यवाये तु राजकार्येऽपि तेषां नियोगात् स्वातन्त्र्यमेव ।
तथा कर्त्तृमन्त्रिधाने स्थात्यादियन्नस्य धात्ववाच्यत्वात् तेषां पार-
तन्त्र्यमेव । तद्व्यवाये तद्व्यन्नस्यापि तदाच्यत्वात् स्वातन्त्र्यमिति
भावः । अन्यथाऽपादानादीनां निरवकाशत्वादित्याशयः ॥ भाष्ये

यथा पुनरिति । (भा)

येन प्रकारेण इत्यर्थः ॥ “क” इति प्रश्ने उत्तरं

यत्तदिति ॥ (भा)

तत् खण्डयति

न वेति ॥ (भा)

प्रयोगस्तु न । अन्विधानात् । करणत्वाद्यवस्थायां कर्त्तृसञ्ज्ञा तु न ।
कारकत्वादेव स्वातन्त्र्ये लब्धे “स्वतन्त्र कर्त्ता” (१ । ४ । ५४) इति पुनः

न वा स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात् तयोः पर्यायेण वचनं वचनाश्रया च सञ्ज्ञा । वा ।
न वैष दोषः । किं कारणम् । स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात् । सर्वत्रैवात्र स्वातन्त्र्यं

सत्यमेतत् । पूर्वपक्षस्तथैव तत्र च न्यायाभासेनैव भाष्यम् । अन्यथा
पूर्वपक्ष एव न स्यात् । अत्रापीति । भा । उद्भूतस्वातन्त्र्यविवक्षायां

कर्म गम्यादिष्वेव तु कर्म तथा पौराणिकाच्छ्रुति नदस्य प्रष्टव्योतीत्यत्र ।
पौराणिकोपादानं कारकं च नटस्तु नोभयमित्यादिवक्ष्यमाणं सङ्गच्छते ॥

इत्याह क्रियाया इति । अनश्रितत्वापारं निमित्तं हेतुः । आश्रितत्वापारं
कारकम् । उक्तं च

स्थालीस्थे यत्न इति । (भा)

अत्र यत्नशब्देन व्यापारसामान्यम् ॥ समीचीने समाधाने
उक्तेऽपि तदबुधोक्तमेव पुनराह

ननु चेति ॥ (भा)

स्वाश्रय प्रकटयति समाधाता

एवं तर्हीति ॥ (भा)

प्रधानेन समवाये इति । (भा)

धात्वर्थनाश्रयाया प्रधानधात्वर्थाश्रयेण समवाये इत्यर्थः ॥

स्वतन्त्रग्राहणं स्वातन्त्र्यमेव यस्य तस्य कर्तृत्वार्थं न तु पारतन्त्र्ययुक्तस्वा-
तन्त्र्ययुक्तस्य सा । कारकसञ्ज्ञा तु वस्तु सत् स्वातन्त्र्यस्य स्थितिमात्रेण

पारतन्त्र्यं च विवक्षितम् । तयो पर्यायेण वचनम् । तयो स्वातन्त्र्यं
पारतन्त्र्ययो पर्यायेण वचनं भविष्यति । वचनाश्रया च सञ्ज्ञा भविष्यति ।
तद्यथा । बलाहकाद्विद्योतते । बलाहके विद्योतते । बलाहको विद्योतत

कर्त्तृसञ्ज्ञा । यथा स्थाली पचतीति । उद्भूतपारतन्त्र्यविवक्षाया तु
न्यग्भावात् सदपि स्वातन्त्र्यं स्वकार्यं न प्रयुङ्क्ते । यथा राजसन्निधौ
तदनुपयोगिस्वकार्यममात्या नारभ्यन्ते ॥ न वा एवमर्थमिति । भा । प्रक्षाल-

नन्वेव “ल कर्मणि” इत्यादि विधिषु किं कर्म ग्राह्यमिति चेत् विनि-
गमकाभावात् सर्वमित्यवेहि यथा “भस्य” इत्यत्र सर्वं भम् । तर्हि

द्रव्यादिविषयो हेतु कारक नियतक्रियम् ।

इति ।

अनाश्रिते तु व्यापारे निमित्त हेतुरिष्यते ॥

व्यवाये इति । (भा)

तस्य धात्वर्थाश्रयत्वाभावे स्यात्त्या एव धात्वर्थाश्रयत्वे इत्यर्थः ॥

राज्ञा सहेति । (भा)

व्यवहारद्रष्टृत्वाद्याश्रयराज्ञेत्यर्थः ॥ अस्याशय उक्त

सामान्यादिति । (कै)

समानत्वादित्यर्थः ॥ नन्वन्यतराभावेऽपि प्रवृत्तेरदर्शनात् सर्वस्य प्रवर्तयितृत्वमविशिष्टं साधकतमत्वात् करणस्यैव च प्राधान्यमत आह तदधीनेति ॥ (कै)

भाष्ये

करणत्वादीनां विधानसामर्थ्यात् प्रवर्तते इत्यन्तम् । यद्वा प्रधानक्रिया जनकपूर्वेत्तत्त्वस्यापारे कर्त्तार प्रधानकर्त्रान्यकृतेऽपि स्वगततत्त्वद्वयापारे स्वात त्वसत्त्वात् । तद्वारा मुख्यक्रियायामपि स्वतन्त्रा इति प्रधानक्रिया

इति ॥ किं तर्ह्युच्यते ऽपादानादीनां त्वप्रसिद्धिरिति । एवं तर्हि न ब्रूमो-
ऽपादानादीनां कर्त्तृत्वस्याप्रसिद्धिरिति । पर्याप्त करणाधिकरणयोः कर्त्तृत्व

स्याद्यभावे ऽपि पाकनिष्पादात्तेषां तज्ज्ञानङ्गत्वात् ॥ किं पुन प्रधानमिति ।
भा । सामग्रीत क्रियोत्पादात् सर्वेषां तच्च सामान्यान्न कस्य चित् प्राधान्य-
मिति भावः ॥ कर्त्ता प्रवर्तयितेति । भा । तदधीनप्रवृत्तिनिवृत्तित्वात्

टि घु भादिवत् पारिभाषिकमेव कारकत्वकर्मत्वादिक स्यादिति चेत्
को वा ब्रूते नेति । एतावानेव पर भेदः । टिघुभादीनां शब्दसञ्ज्ञा-

इति च । कथं तर्हि पूर्वमुक्तमनर्थान्तरमिति । न हि सामान्यविशेष
वचनानामनर्थान्तरवाचित्वम् । सत्यम् । सामान्यशब्दयोरपि अर्थप्रकरणा-

प्रवर्त्तयिता (भा)

इत्यस्य साधनानामिति शेष । अनेन कारकचक्रप्रयोक्तृत्वं कर्त्तुं
स्वातन्त्र्यमित्युक्तम् ॥ नन्वीक्षिततमत्वेन कर्मण प्राधान्यमत आह
तस्य चेति । (कै)

कर्त्तुरित्यर्थ ॥

‘अन्यतः प्रागिति । (कै)

अन्येभ्य कारकेभ्य प्राग इत्यर्थ । नैव करणादीनाम् इति
भाव ॥

१ उल्लङ्घ्यकैयटे “प्रागन्यत ” इति पाठो दृश्यते ॥

कर्त्तृत्ववन्तोऽपीति तदुपपत्ति । विभक्तिस्तु करणत्वादिनिमित्तैवानवकाश-
त्वात् । करणत्वादेरेवोद्भूतत्वात् । कर्त्तृविद्योगे न तदीयव्यापारस्यैव
धात्वर्थत्वेनोद्भूतस्वातन्त्र्यविवक्षाया तु कर्त्तृविभक्तिरेव सर्वत्र । क्वचित्
सम्प्रदानापादानयोस्तु न सा ऽनभिधानादित्युक्तम् । यथा युद्धकर्त्तारोऽपि

निदर्शितमपादानादीना कर्त्तृत्वनिदर्शनाय । पर्याप्तो ह्येक पुलाक स्थाल्या-
निदर्शनाय । किं तर्हि । सञ्ज्ञाया अप्रसिद्धि । यावता सर्वत्रैवात्र
स्वातन्त्र्य विद्यते पारतन्त्र्य च तत्र परत्वात् कर्त्तृसञ्ज्ञैव (१ । ४ । ५४)

करणदीना तस्य च प्रागन्यत शक्तिलाभात् प्रतिनिध्यदर्शनात् करणाद्यभावे-
ऽपि आस्ते श्रेते इत्यादौ केवलस्य कर्त्तृदर्शनात् कर्त्तृरहिताना करणादीना
मदर्शनात् प्राधान्य कर्त्तुरित्यर्थ ॥ उभौ चान्योऽन्यविशेषकाविति । भा ।

त्वमितरेषान्वर्थसञ्ज्ञात्वमिति । एव च “कर्मणि द्वितीया” इत्यनेन
यथायथमाधारादावपि द्वितीया विधीयत इति फलितम् । इथेन गम्यते

दिना विशेषणवृत्तिमभिप्रेत्य तु तथोक्तम् । “वृत्तस्य षण् पततीति” । पर्य-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ७४५
(अ १ । पा ४ । आ ३) (कारके । १ । ४ । २३ ।)

प्रतिनिधीति । (कै)

करणादीना हि सोमादीना स दृश्यते न तु कर्त्तुरिति भावः ॥

करणाद्यभावेऽपीति । (कै)

अन्वयव्यतिरेकाभ्या कर्त्तुं प्राधान्यमित्यर्थः ॥ भाष्ये

अनेनेति । (भा)

कारक्यपदेशेनेत्यर्थः । अथ व्यवहार इत्यते तत्रोद्भूतस्वा-
तन्व्याभावाद्यथाकर्त्तृशब्दाप्रवृत्तिस्तथा तदर्थककारकशब्दस्याप्यप्रवृत्ति
स्यादिति भावः ॥ ननु पुनरुक्तत्वादेव व्यवहारोऽनिष्ट एव इत्यतो

योद्धारा राजनियोगापेक्षणादस्वतन्त्रा अपि नियोगोत्तरं पुन स्वतन्त्रा एव
नियोगमात्रात् तन्निष्ठजयादिभाग राजा । तथा कर्त्तृनियोगोत्तरं यत् कर-

प्राप्नोति ॥ अत्रापि न वा स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात्तयो पर्यायेण वचनं वचना-
श्रया सङ्गत्वे ॥ यथा पुनरिदं भवता स्यात्स्यात् स्वातन्त्र्यं निदर्शितं सम्भवन-
क्रिया धारणक्रिया च कुर्वती स्यात्स्वी स्वतन्त्रेति क्लेदानी परतन्त्रा स्यात् । यत्

ततश्च स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ययोर्युगपद्विरोधाद्विशेषणविशेष्यत्वेन प्रकल्प्यते
इत्यर्थः ॥ एव तर्हीति । भा । सर्वेषां कारकाणां साध्यत्वेन साधारणौ
क्रिया । ततश्च सर्वेषां तस्या कर्त्तृत्वम् । अवान्तरस्यापारविवक्षायां तु कर-

रथो गच्छतीत्यादावपि कर्त्तृविभक्तिरुत्सर्गैव सिद्धेति न तत्र लक्षणा-
श्रयणीया इत्यवधेयम् । विभक्तौना वाच्याग्रानिष्कर्षस्तु कश्चित् । एतेन
ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे कर्त्तृकर्मविरोधमुद्भावयन्त परास्ता । शब्दविशेषोपा-

विशेषणत्वेनात्र दृष्टो विवक्षितो न त्वपायस्य निमित्तत्वेनेत्यपादानसज्ञा न
भवति । न वापायस्याविवक्षितत्वात् सति ह्यवधौ गतिरपायो भवति ।

न हीति । (भा)

एव च न पौनरुक्त्यमिति भाव ॥ किन्तु विशेषणविशेष्यभाव
इत्याह

उभौ चेति ॥ (भा)

तदाग्रथ पूर्वपक्षसाधकत्वेनाह

ततश्चेति ॥ (कै)

नन्वेताभ्यामेकस्यैव द्रव्यस्य बोधेन तयोर्भेदनियतस्य परस्पर
सम्बन्धस्याभावादन्योन्यविशेषकावित्युक्तमिति पृच्छति भाष्ये

णादिषु स्वस्वव्यापारद्वारा क्रियानिष्पादने स्वातन्त्र्यं तत्करणत्वादिकालेऽप्य
बाधितमेव इत्यदोष । नियोगमात्रेण च तत्रैव कर्तृत्वव्यवहारोऽप्येति दिक् ।

तत्प्रक्षालन परिवर्त्तन वा । न वा एवमर्थं स्यात्प्रादीयते प्रक्षालन परिवर्त्तन
च करिष्यामीति । किं तर्हि । सम्भवनक्रिया धारणक्रिया च करिष्यतीति ।
तत्र चासौ स्वतन्त्रा । कोदानी परतन्त्रा ॥ एव तर्हि स्थालीस्थे यत्ने कथं

णादिरूपत्वम् । यथा मातापित्रोरुपत्योत्पादने कर्तृत्व भेदविवक्षाया
त्वयमस्यामियमस्मज्जनयतीत्यधिकरणत्वमप्रादानत्वं च व्यवतिष्ठते । कर्तृ-
सञ्ज्ञा तु करणत्वाद्यवस्थाया न भवति ॥ “स्वतन्त्र कर्त्ता” (१ । ४ । ५४)

धिकस्य कर्त्तृत्वादे प्रत्यक्षादावुक्तिसम्भवात् । एतेन परसमवेतक्रियाफल-
शालित्व कर्मत्वं चेदप्रादानेति व्याप्तिरित्याशङ्क्य धात्वर्थतावच्छेदकफल-
शालित्व तदिति परिष्कुर्वन्तोऽपि परास्ता । ग्राम गमयति देवदत्त-

मान्द्यथा । न चात्र वृद्धोऽवधित्वेन विवक्षित । तथा हि । वृद्धमजह्वत्यपि
पर्ये वृद्धस्य पर्ये पततीति भवति प्रयोगो यदा वृद्धं क्षिप्तं पततीति

कथमिति ॥ (भा)

उत्तरयति

एकद्रव्यसमवायित्वादिति । (भा)

शब्दद्वयोपात्ते एकत्र द्रव्ये उभयो समवायात् सम्बन्धादित्यर्थ ॥

अन्योऽन्यविशेषकौ (भा)

इत्यस्य परस्पर विशेयविशेषणभावप्राप्तावित्यर्थ ॥

एकद्रव्यसमवायित्वाद् (भा)

इत्यनेन द्रव्येऽपि धर्मभेदे विशेयविशेषणभावो न त्वभयैक्ये
इति दर्शितम् । यदा कारकशब्दोपात्तद्रव्यस्याधिकरणत्वरूपो-
ऽर्थोऽधिकरणपदोपात्तद्रव्यस्याधिकरणत्वरूपोऽर्थोऽधिकरणपदोपात्त-
द्रव्यस्य कारकत्वरूपोऽर्थः परिच्छेदक इत्यर्थः ॥ ननु भिन्नद्रव्यवृत्ति-
धर्मयो कथं परस्परपरिच्छेदकत्वमत आह

यदा ज्वलनादिरूपस्वस्वयापारे स्वातन्त्र्यात् तेषां धात्वर्थत्वे एधा पचन्ती-
त्यादिदर्शनाच्च तात्कालिकस्वातन्त्र्येण कारकत्वं स्वस्वयापारद्वारा प्रधान

माने स्थाली स्वतन्त्रा कर्तृस्थे यत्ने कथ्यमाने परतन्त्रा ॥ ननु च भो कदस्ये-
ऽपि वै यत्ने कथ्यमाने स्थाली सभवनक्रिया धारणक्रिया च करोति ।

इत्यत्र कारकत्वादेव स्वातन्त्र्ये लब्धे पुनः स्वतन्त्रश्रुतिर्नियमार्था तेन स्वत-
न्त्रास्वातन्त्र्यमेव यस्य कर्तृसञ्ज्ञा तस्य न तु पारतन्त्र्यसहितस्वातन्त्र्ययुक्तस्य ।

मित्यादौ गन्तरि व्यतिष्ठते । त्वन्मते गमनस्य प्रवृत्त्यर्थत्वेऽपि तथात्वावच्छेद-
कत्वात् । तत्त्वे वा पाचयत्यादिप्रयोज्यकर्त्तर्य्यवित्याप्ते । तत्र पारिभाषिक-

एकेति । (भा)

शब्दद्वयोपान्तैकद्रव्यसम्बन्धत्वादित्यर्थः । यद्यपि तद्व्यापकालि-
कस्वातन्त्र्यमादाय तदापि कारकत्वव्यवहारस्तत्कालिकपारतन्त्र्य-
मादाय चाधिकरणत्वव्यवहार इति शक्यते वक्तुं तथापि प्रकारान्तरे-
णापि समाधातुमाह

एवं तर्हीति (भा)

भाष्ये ॥ ननु सर्वेषामेकक्रियाभावात् “सामान्यभूते”त्यनुपपन्न-
मत आह

सर्वेषामिति ॥ (कै)

साधारणीति । (कै)

प्रधानक्रिया तत्तदव्यापारजन्यत्वेन सर्वसाधारणीति भावः ॥

क्रियानिष्पादकत्वेन च करणत्वादि । सम्प्रदानापादानयोरपि स्वातन्त्र्यमादा-
यैव ग्राम आगच्छति विप्रो ददातीति प्रयोगाभावेऽपि कारकत्व बोध्यम् ।

तत्रासौ स्वतन्त्रा । क्लेदानी परतन्त्रा ॥ एव तर्हि प्रधानेन समवाये
स्थाली परतन्त्रा व्यवये स्वतन्त्रा । तद्यथा । अमात्यादीना राज्ञा सह

कारकसञ्ज्ञा तु वस्तुस्थित्या विद्यमानमुद्भूतत्वेनाविवक्षितमपि स्वातन्त्र्य-
माश्रित्य करणादीना विधानसामर्थ्यात् प्रवर्तते ॥ यत्र च शक्तीना निमित्त-
निमित्तिभावेन युगपद्विवक्षा तत्र सञ्ज्ञाया विप्रतिषेध उच्यते । यथा

मनुष्मासनोपयोगे कर्मत्व वचनवत्त्वाद् व्यवस्थितमिति चेत् । अपादानेऽपि
तर्हि तन्नास्तीत्यवेहि ॥ एकसञ्ज्ञाधिकारेऽनवकाशया बाधात् । अत एवा-
त्मजमात्मा हन्तीत्यादौ परया कर्तृसञ्ज्ञया कर्मसञ्ज्ञाबाधनाशङ्क्य अहङ्कारादि-

पितुः सम्बन्धित्वेन मायवको विवक्षितो न तु प्रत्यक्रिया प्रतिनिमित्तत्वे-

तस्यां कर्तृत्वमिति । (कै)

जानकत्वादिति भाव ॥

अवान्तरेति । (कै)

अपादानत्वादिनिमित्तभूतव्यापारविशेषविवक्षायामित्यर्थ ॥

अपादानस्यापि क्वचित् कर्तृत्वं दर्शयति

यथा मातेति ॥ (कै)

नन्वेव करणत्वाद्यवस्थायामपि कर्तृत्वप्रसङ्ग प्रधानक्रिया प्रति
साधनत्वाविशेषादित्यत आह

कर्तृसंज्ञात्विति ॥ (कै)

नन्वेव कर्तृत्वबलन्तकारकसंज्ञापि तेषां न स्यादत आह

तदुक्त । भाष्ये । पर्याप्त करणाधिकरणकर्मणा कर्तृत्वं निदर्शितमपा-

समवाये पारतन्त्र्यं व्यवसाये स्वातन्त्र्यम् । किं पुन प्रधानम् । कर्त्ता ।
कथं पुनर्ज्ञायते कर्त्ता प्रधानमिति । यत् सर्वेषु साधनेषु सनिहितेषु

धनुषा विध्यतीति विनायविवक्षया धनुष साधकतमत्वाभावात् सञ्ज्ञा-
दयप्रसङ्गे परत्वात् करणसंज्ञा । असिष्ठिनतीति सत्येव साधकतमत्वे
स्वातन्त्र्यस्य विवक्षितत्वात् परत्वात् कर्त्तृसंज्ञा । तदा तु तैत्तिर्यादौना

विशिष्टात्ममेदमाश्रित्य तत्र तत्र भाष्ये समाहितमिति दिक् ॥ नन्वेव करण
कारकमिति सामानाधिकरण्यं कथम् । अस्वानन्वयेण सवल् प्रत्ययायोगात्
अन्यथा कर्त्तृसंज्ञापत्तौ करणसंज्ञाया पर्यायापत्तेरिति चेत् । उच्यते ।

नेति कर्मसंज्ञा न भवति । असति तु कारकाधिकारे तस्यापि स्यात् शेष-
लक्षणा तु षष्ठौ अकथिते द्रुह्यादिपरिगणनात् राज्ञ पुरुष इत्यादौ

कारकसंज्ञात्विति ॥ (कै)

नन्वेव करणादीना विप्रतिषेधानुपपत्तिस्तद्व्यापाराणा परस्पर-
परिहारेण वर्तमानानामेकत्र युगपदसत्त्वादत आह

यच्च च शक्तीनामिति । (कै)

करणत्वादीनामित्यर्थ ॥

परत्वात्करणसंज्ञेति । (कै)

शक्तिद्वयस्यापि विप्रतिषेधसूत्रबलात् तृतीयैव वाचिकेति भाव ॥
नन्वेव काष्ठानि पचन्तीति न स्यादत आह

असिञ्छनतीति । (कै)

वस्तुतस्तदा स्वातन्त्र्यमेव विवक्षितमिति न परत्वोपयोगोऽन्यथा
करणाकाङ्क्षैव न स्यात् स्वगतैकशक्त्यभिधाने स्वगतसकलशक्तीनाम-
दानादीना कर्तृत्वनिदर्शनायेति । वृत्तोऽवधिभावमुपगच्छति विप्रोऽनुमन्यते

कर्त्ता प्रवर्तयिता भवति ॥ ननु च भो प्रधानेनापि वै समवाये स्थाल्या
अनेनार्थोऽधिकरण्य कारकमिति । न हि कारकमित्यनेनाधिकरण्यत्व-
मुक्तमधिकरण्यमिति वा कारकत्वम् । उभौ चान्योऽन्यविशेषकौ भवत ।

करणत्व । तैत्तिर्यादीना तु कर्त्तृत्वविवक्षायामात्मन करणत्वम् । तैत्तिर्या-
मेव हि विवक्षावशाद् देधावतिष्ठते । कर्त्तृत्वेन करत्वेन च । वस्तुस्थित्या

अधिकारसामर्थ्यात् कारकशब्दोपनीत स्वातन्त्र्यमवस्थान्तरगत विज्ञायते ।
अवस्थान्तरे यत् स्वातन्त्र्यं तत्साधकतमङ्गकरणमिति यथा कुरुक्षेत्रस्था

सावकाशा । यदि तर्हि विशेषणमिदं भ्रुवादीना न सञ्जा “कारकादत्त-
श्रुतयोरेवाश्लेषी” त्यादौ यच्च कारक शब्दः सशब्दयते तत्रापादानादीना

भिहितवत् प्रकाशान्न कदापि द्वतीया तत्रेति कैयटाग्रथ ॥

छेदनस्य नियमेन करणाकाङ्क्षत्वाद्दर्शयति

तदात्विति ॥ (कै)

नन्वेकस्यैव कर्तृत्वकरणत्वे युगपद्विरुद्धे अत आह

विवक्षेति ॥ (कै)

नन्वेव परस्पर बाध्यबाधकत्व कथमत आह

वस्तुस्थित्या त्विति ॥ (कै)

ननु कारकशब्दाल्लोके क्रियाप्रतीतिर्न दृष्टेत्यत आह

सूत्र इति ॥ (कै)

सौत्रत्वादेकवचननपुसकत्वे

इत्यादौ स्वस्वत्वापारप्रवृत्तयो कर्तृत्व दृश्यते इति । पति दाधातुवाच्यता तु न तद्व्यापारस्यानभिधानादिति बोध्यम् । कारकत्व चोपलक्षण सदेव तत्

कथम् । एकत्रयसमवायित्वात् । तद्यथा । गार्ग्यो देवदत्त इति । न हि गार्ग्य इत्यनेन देवदत्तत्वमुक्तं देवदत्त इत्यनेन वा गार्ग्यत्वम् । उभौ चान्यो-

त्वेक एवार्थात्मेति कर्तृत्व करणत्वस्य बाधकमुच्यते । अथ वेति । भा । क्रियात्र सूत्रे कारकशब्देनोच्यते । सा हि कर्त्रादौ नि विशिष्टव्यपदेशयुक्तानि

काश्या वसन्तीत्यादौ । कर्तृस्तु साम्यतिक स्वातन्त्र्यम् । तच्च कर्तृसञ्ज्ञाया-
मुपयुज्यते इति । यद्वा । कारकशब्द क्रियापर करोति कर्तृकर्मादि-

वक्ष्यमाणानामेव ग्रहणमिष्यते तन्न सिध्यति सञ्ज्ञा पक्षे तु न दोषः ।
सञ्ज्ञास्त्वावर्त्तमाना सञ्ज्ञिन प्रत्याययति । स्यादेतत् । प्रदेशेष्वपि क्रिया

विषत्वेनेति । (कै)

विषयत्वं च जनकत्वमेव वस्तु वाक्यार्थं ॥ भाष्ये

एवं च कृत्वेति । (भा)

पूर्वमते हि प्रथमोचितेति भावः ॥ ननु मास्तु सञ्ज्ञापक-
कारकपदस्य क्रियापरत्वं च निर्द्धारणसप्तम्यानुपदोक्तार्थत्वाभादेन
आह

इतरथा हीति ॥ (भा)

कारकेष्वितीति । (भा)

“मिदचोऽन्यात्” (१ । १ । ४३) इत्यादिस्तु सौत्र-
प्रयोगः । बहुवचनस्थाने एकवचनस्वीकारात् तत्रागत्या तथास्वी-
कार इति भावस्तदाह

तत्त्वज्ञोपयोगीति स्पष्टं चेद सर्वं भाष्ये सूत्रादृष्टान् । ये तु क्रियान्वयित्व-
कारकत्वमिति वदन्ति । तेषां कर्त्तृसमवायेऽपि कारणकारकमित्यादेरनुप-

ऽन्यविशेषकौ भवत एकद्रव्यसमवायित्वात् ॥ एवं तर्हि सामान्यभूताक्रिया
वर्त्तते तस्या निर्वर्त्तकं कारकम् ॥ अथवा यावद् ब्रूयात् क्रियायामिति

करोति । विषयत्वेन चायमधिकारः क्रियाया विषये यद् ध्रुवमित्यादि
वस्तु सम्पद्यते ॥ एवं च कृत्वेति । भा । निर्द्धारणसप्तम्या हि कारकेष्विति

अपदेशानिति व्युत्पत्तेः । तथा च अपादानादिसञ्ज्ञाविधौ क्रियायामित्य-
स्योपस्थित्या क्रियान्वयिनामेव तत्त्वज्ञा स्यात् । “कारकाद्वत्तश्रुतयो”

निमित्तसपर्यायस्य कारकशब्दस्योपादानं तच्च निमित्तमपादानमद्येति ।
तद्वत् ॥ षट्स्य षट्शोतीत्यादौ कारकशेषस्य सम्भवादित्यत्र आह ‘कारक-

महामाध्यप्रदीपोद्घोत । ७५३
(अ १ । पा ४ । आ ३) (कारके । १ । ४ । २३ ।)

निर्द्धारणस्येति । (कै)

कारकाणां मध्ये यद्भव तदपादानमित्यादिक्रमेण हि तदर्थः ।

“इन्द्र सामासिकस्य च” (भगवद्गी—। ३३। अ १०) इति तु आर्षे । लोके तु निर्द्धारणस्थले एकवचनप्रयोगो न साधुरिति बोध्यम् ॥ नन्वेव “कारकादत्त” (६ । २ । १४८) इत्यादौ क्रियाजनकभावस्य ग्रहणं स्यादत आह

कारकादत्तेति ॥ (कै)

१ अक्षराणामकारोऽस्मि इन्द्र सामासिकस्य च ।
अहमेवाक्षरं काखो धाताऽह विश्वतो मुख ॥ ३३ ।
अ १० ॥

पक्षभावात् तत्र तदा शङ्का समाधानपरमाव्यासङ्गतिः । तदर्थं कारक-
शब्दस्य साधुत्वानुपपत्तिश्चेति बोध्यम् ॥

तावत् कारक इति । एव च कृत्वा निर्देश उपपन्नो भवति कारक इति ।
इतरथा हि कारकेषु इति ब्रूयात् ॥

वाच्यम् । निर्द्धारणस्थानेकाश्रयत्वात् । “कारकादत्तश्रुतयो” इत्यादौ तु
कारकशब्दस्य स्वरितत्वात् तदधिकारोपात्तानामपादानादीनां ग्रहणम् ॥

(६ । २ । १४८) इत्यादौ तु कारकशब्दः स्वर्यते तेनैतदधिकारोक्त-
कर्त्रादिषट्कमेव गृह्यत इति ॥

सशब्दनेषु चेति” कारकग्रहणं प्रदेशेषु स्वर्यते स्वरितेनाधिकारावगति-
र्भवतीति भावः ॥

भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ॥

अपायोऽत्र विभागजसयोगानुकूलोऽवधिसाकाङ्क्षो गतिविशेष ।

“गतिर्विनात्ववधिना नापाय इति कथ्यते”

इति हर्थ्यक्ते ॥ नन्वभ्रुवनिवृत्त्यर्थं तत्स्यादत आह

भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ॥

पक्षस्या अपादानत्वशक्तिमान् अर्थ । “अपादाने पक्षमी” (२ । ३ । २८) इति सूत्रात् । सा शक्तिश्च प्रकृतधातूपात्तविभागजनकस्यापाराना-
श्रयत्वे सति प्रकृतधात्वर्थविभागाश्रयो यस्तद्वृत्ति । “भ्रुवमपायेऽपादानम्”

भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ॥

भ्रुवमिति किमर्थम् । ग्रामादागच्छति शकटेन (१ । ४ । ४२) । नैतदस्ति ।

भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ॥

भ्रुवग्रहणमिति । भा । अभ्रुवस्य परत्वात् सञ्ज्ञान्तं प्रवर्त्तिष्यत इति
प्रश्न । शकटेनेति । भा । अपाये शकटस्यापि साधनत्वादपादानसञ्ज्ञा

भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । २ । २४ ॥

अपायो विश्लेषो विभागस्तद् हेतुत्वोपहितो गतिविशेषश्चह विवक्षित-
स्तस्मिन् साध्ये ऽवधिभूतमपादानसञ्ज्ञ स्यात् । वृद्धात्पतति । भ्रुवमित्यत्र
भ्रुगतिस्थैर्ययोरित्यस्मात् कुटादे पचाद्यच् । ये तु भ्रवस्थैर्ये इति पठन्ति तेषाम्

“तत्र”

भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ॥

भ्रुवमिति । भ्रुगतिस्थैर्ययो इत्यस्मात् कुटादे पचाद्यच्च रूपम् ।

(अ १ । पा ४ । आ ३) (ध्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।)

अध्रुवस्येति ॥ (कै)

ननु शकटस्य विभागश्चयत्वाभावात् कथं प्राप्तिरत आह

अपाये इति । (कै)

अपाये यत् साधनमित्येव शब्दमर्थ्यादया लभ्यते न तदुक्तमिति भावः ॥ भाष्ये

ग्रामादागच्छन्निति । (भा)

ग्रामातकाग्रीमागच्छन् वस्त्राधानाय मध्ये कसपाद्यामोदनं भुङ्क्ते इत्यर्थः ॥

इति सूत्रात् । कर्तृवारणाय सत्यन्तम् । अथमेव सूत्रे ध्रुवपदार्थः । विभागश्च न वास्तवसम्बन्धमूलक एव किन्तु बुद्धिकल्पितसम्बन्धकल्पितोऽपि । अत एव जुगुप्सापूर्वकनिवृत्तिजक्षणात्तामाश्रित्य जुगुप्साविरामेत्यादिप्रत्या-

करणसञ्ज्ञां वाधिका भविष्यति (१ । ४ । २४) ॥ इदं तर्हि । ग्रामादागच्छन्

प्राप्नोति ॥ करणसञ्ज्ञेति । भा । यथा धनुषा विध्यतीति क्रियमाणेऽपि ध्रुवग्रहणे परत्वात् करणसञ्ज्ञा भवति एवमक्रियमाणेऽपि शकटस्य भविष्यतीत्यर्थः ॥ इदं तर्हि । भा । ननु कसपात्रौ साधनमेवागमने न भवति मुञ्जिक्रियाया तु साधनं भूवा च तत्र परत्वादधिकरणं

“इगुपधलक्षण” क प्रत्ययः । ध्रुवतीति ध्रुव स्थिरम् । एकरूपमिति यावत् । ध्रुवमस्य प्रीतिमिति यथा । तथा च अपाये साध्ये यदेकरूपमिति उक्ते प्रकृतधातूपात्तगत्यनाविष्टले सति तदुपयोगीति लभ्यते । तच्चार्थादवधिभूतमेव पर्यवस्यति । तेन धावतोऽम्बात् पततीत्यादौ क्रियाया विशिष्टस्याप्य-

ये तु ध्रुव गतिस्थैर्ययोः इति पठन्ति तेषाम् “इगुपधलक्षण” क प्रत्ययः । अपायो विस्फेपो विभागस्तद् हेतुभूतश्च गतिविशेषोऽवधिसापेक्षस्तत्र विभा-

नन्विति । (कै)

न च भोजनद्वारा गमनसाधनत्वम् । भोजनस्य प्राधान्येन गमनाङ्गत्वाभावात् । एव च पुनरत्र कथनमनुचितमिति भावः ॥

वस्तुस्थित्येति । (कै)

भोजनस्यागमनोद्देश्यकत्वादार्थिकं प्राधान्यमिति भावः ॥

ख्यानं भाष्योक्तं सगच्छते । सूत्रेऽधोदेशसयोगानुकूलव्यापाररूपं पातमात्रं तु नापायः । वृक्षमजहत्यपि पर्णे भूमिं स्पृशति वृक्षात् पर्णे पततीत्यप्रयोगात् ।

“गतिं विना त्ववधिना नापाय इति कथ्यते”

इति हर्षुक्तेश्च । अवध्यन्वययोग्यविभागं विनेति तदर्थः ॥ तत्र मानमुक्तम् । वृक्षस्य पर्णं पततीत्येव भाष्ये निर्दिष्टमिति । तत्र हि वृक्ष

कसपात्वा (१ । ४ । ४५) पाणिनौदनं भुङ्क्ते इति । अत्राप्यधिकरणसङ्गा

सञ्ज्ञेति कङ्कारसूत्रे उक्तम् । एव तर्हि वस्तुस्थित्यात्रागमनं प्रधानं तदङ्गं तु भोजनम् । शब्दात्तु विपरीतो गुणप्रधानभावः प्रतीयते । तदुक्तम् हरिणा—

अस्य प्रकृतधातूपात्तक्रिया प्रत्यवधित्वन्न विरुध्यते । तथा परस्परस्नान्धेयावपसरत इत्यत्र हृधातुना गतिद्वयस्यापि उपादानादेकमेषनिष्ठाङ्गति प्रत्ययस्यापादानत्वं सिध्यति । उक्तञ्च हरिणा प्रकीर्णकाण्डे

“अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वा ऽचलम् ।

भ्रुवमेवातदावेशात्तदपादानमुच्यते” ॥

गस्य द्रिष्टत्वात् न केवलमपथमेव तेन युक्तं किं तर्हि यतोऽपैति सोऽपि युक्त एव इत्याह “भ्रुव यदपायमुक्तम्” इति ॥ कथं पुनः सप्तमीनिर्देशेऽप्यपायमुक्तमिति प्रतिपद्येमहोदयाह “अपाये साध्यः” इति । साध्यत्वेन

(अ १ । पा ४ । आ ३) (ध्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।)

जपञ्च क्रमणं कुरु (हरि)

इति पाठ ॥

अधीयञ्च क्रमणम् (हरि)

इति पाठे “इड्धाव्यो शत्रकृच्छिणि” (३ । २ । १३०) इति
शता इत्यन्ये ॥

१ “जपञ्चक्रमणं कुरु” इति क पुस्तके ॥

पर्यविशेषणमिति अपायस्याविवक्षणात् षष्ठी भाष्ये उक्तेति हेनाराज ॥
धावतोऽश्वात् पतति कुड्यात् पततोऽश्वात् पतति इत्यादौ पततीत्युपात्तक्रिया
नाश्रयत्वेन त्वा प्रत्यश्चापादानत्वमक्षतम् । तदुक्तं हरिणा—

“अपाये यदुदासीनं चल वा यदि वाऽचलम् ।

ध्रुवमेवावदावेष्टात् त इति ॥

वाधिका भविष्यति । इदं तर्हि । वृक्षस्य पर्यं पतति । कुड्यस्य पिण्डं पततीति ।

“चङ्गम्याणो धीष्वात्र जपञ्चक्रमणं कुरु ।

तादर्थ्यस्याविशेषेऽपि शब्दाद् भेदं प्रतीयते”

इति । तत्र कसपात्रो भुजे साधनत्वात् तद्वारेणागमनस्यापि भव-
त्येव साधनम् ॥ अत्रापीति । भा । शब्देन भोजनस्यैव प्राधान्यं प्रतीयते

“पततो ध्रुव एवाश्वो यस्मादश्वात् पतत्यसौ

तस्याप्यश्वस्य पतने कुड्यादि ध्रुवमिष्यते” ॥

“मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक् ।

मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक् पृथक्”

विषयत्वात् सामर्थ्यलभ्यो योग इति भावः । ध्रुवमित्येकरूपमुच्यते ।
ध्रुवमस्य ग्रीवः ध्रुवमस्य रूपमिति । इह तदापायेन विश्लेष्यतेऽपाये

(ध्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।) (अ १ । पा ४ । आ ३)

तादर्थ्यस्य । (कै)

चङ्क्रमणार्थं इत्यस्य हि प्रेरकस्य गवादिरेक्षणाय चङ्क्रमण-
मात्रमपेक्षितमिति तस्यैवार्थं प्राधान्यम् ॥ नन्वेवमपि भुजिसाधन-
कसपाद्या कथमागनसाधनत्वमत आह

तचेति । (कै)

कसपात्राधिकरणकभोजनस्य गमनोद्देशेन प्रवृत्तेति भावः ॥

शब्देनेति । (कै)

शब्दसंस्कारे तस्यैव प्रत्यासत्त्या गृहीतमुचितत्वादिति भावः ॥

परे तु एव सति धावत पतति इत्यादावपादानत्वकथमित्याशङ्क्या
ध्रौवस्याविवक्षितत्वात् सतोऽप्यविवक्षा भवतीति समाधानपरमाध्याऽस-
गतिः । पतधात्वर्थ्यापाराश्रयत्वरूपस्य त्वदुक्ताध्रुवत्वस्यात्रासत्वेन सतोऽध्रौ-
वस्याविवक्षेत्यस्यासगते । तस्मादवधिभावोपगमातिरिक्तावधित्वोपयोगि-
जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसख्यानम् । वा । जुगुप्साविरामप्रमादार्था-

इति तत्प्रयुक्त्यैव सञ्ज्ञया भाव्यम् । यथा भोक्तुं ग्राममभिविशत इति
प्रधानक्रियापेक्षया ग्रामस्य कर्मसञ्ज्ञा भवति न तु भुज्यपेक्षया अधि-
करणसञ्ज्ञा ॥ वृत्तस्येति । भा । अस्यत्रापाय इति भावः ॥ नन्वत्र कारकत्वा

इति ॥ अतदावेशादिति अपायानावेशादित्यर्थः ॥

“गतिर्विनात्ववधिना नापाय इति कथ्यते”

इति तत्रैवोक्तेरवधिनिर्पेक्षस्य चलनस्यापायत्वाभावादिति भावः ॥
पर्वतात् पततोऽश्वात् पततीत्यत्र तु पर्वतावधिकपतनाश्रयो योऽश्वस्तदवधिक
‘वर्द्धवमिति न तु सार्वत्रिकम् । तच्चापाये ध्रुवमुच्यते । यदपायेनानाविश्रुते
‘उपयुज्यते चापाये तच्चाध्यादवधिभूतमित्याह “यदवधिभूतम्” इति ॥ एव

(अ १ । पा ४ । आ ३) (भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।)

१ सत्येवावधाविति । (कै)

विभागजसयोगानुकूलव्यापार एवापाय इह तु सयोगानुकूल-
व्यापार एवार्थ इति भाव ॥

सुज्ञानत्वादिति । (कै)

एव च सञ्चिनिर्देशस्य कारकाक्षिप्तेन सिद्धत्वाद् भ्रुवग्रहण
चिन्त्यप्रयोजनमिति भावः ॥

१ “सत्येव हि अवधाविति” इति उपालम्बकैयटपुस्तके ॥

व्यापारानाश्रयत्वे सतीति वक्तव्यम् । अन्यमेव भ्रुवपदार्थः । अपाये गतिविशेषे
सत्युक्तभ्रुवत्ववदपादानमिति सूत्रार्थः ॥ त्रासादेरवधिभावोपयोगित्वाभि-
मानेन शङ्का वृक्षात् पर्णमित्यादौ तदभावात् तस्य तदुपयोगिता प्रकृते
विद्यमानस्यापि तस्य तत्त्वेन विवक्षितत्वान्न तदुपयोगित्वं तस्य इत्युत्तर-
नामुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ जुगुप्सा । अधर्माज्जुगुप्सते । अधर्माद् बीभत्सते ॥

भावात् । सञ्ज्ञा न भविष्यति अपायाभावाच्च । सत्येव ह्यवधावपायो भवतीति
पूर्वसूत्रे उक्तत्वात् । तत्र केचिदाहुः । सुज्ञानत्वात् पूर्वसूत्रे उक्तत्वाच्च भाष्य-
कारेणायमर्थो नोक्तः । अन्ये त्वाहुः । सतीह भ्रुवग्रहणे विशिष्टोपायो

देवदत्ताश्रय पतनमर्थः । पञ्चभौलवधौ शङ्का । तत्राभेदेन ससर्गेण प्रकृ-
त्यर्थी विशेषणम् । प्रत्ययार्थस्तु क्रियाया विशेषणम् । कारकाणां क्रियैव
सम्बन्धात् । अन्यथाऽसाधुत्वात् । क्रियान्वये सत्येव हि कारकसञ्ज्ञा तत्-
पूर्विका विशेषसञ्ज्ञाश्च स्थिता ॥ अत एवाहुः

च सार्थाद् ह्यीनो रथात् पतित धावत पतित इत्यादौ सत्यपि क्रिया-
न्तरावेशाच्चलत्वे तत्तद्भावनादिक्रियानावेशात्तन्निमित्तमपायः प्रत्यौदासीन्या-
दस्येव भ्रुवत्वमिति भवत्येव सञ्ज्ञा । उक्तञ्च

सतीहेति । (कै)

ध्रुवत्वेन अवधित्वेन विवक्षित इत्यर्थो भवतीति भावः ॥ इह
तु अवयवित्वेन विवक्षा नावधित्वेनेति तात्पर्यम् ॥

कारकाधिकारानपेक्षयेति । (कै)

वृक्षस्य पर्णेष्वन्येन क्रियाजनकत्वाभावादिति भावः । वस्तुतः
पर्णसम्बन्धेऽपि वृक्षस्य पातजनकत्ववास्तवमस्येव इति तदपेक्षाया-

मित्याहुः ॥ न च आद्यपक्षे परस्परस्मान्मेषावपसरत इत्यत्र दोष इति
वाच्यम् । तत्र मेषपदोपात्तयोरेव क्रियाश्रयत्वपरस्परपदोपात्तयोर्वि-
भागाश्रयत्वमेव इत्यदोषात् । अत एव देवदत्तयज्ञदत्तावन्योऽन्यमाश्लिष्यत
इत्यादौ तयो कर्मत्वसिद्धिः । अन्यथा परत्वात् कर्तृत्वमेव स्यात् ॥

विरामः । धर्माद्विरमति । धर्मान्नवर्तते ॥ प्रमादः । धर्मात् प्रमादति ।
धर्मान्मुह्यति ॥ इह चोपसंख्यानकर्तव्यम् । साक्षादपेक्षेयाटलिपुत्रका-

लभ्यते असति तु तस्मिन् पातमात्रस्य लोकेऽपायत्वेन प्रसिद्धत्वात् कार-
काधिकारानपेक्षया च प्रत्युदाहरणमुपन्यस्तम् ॥ जुगुप्सेति । भा । सल्लेख-
पूर्वको विस्लेषोऽपायः स चात्र नास्ति । बुद्धिकल्पितस्तु गौण इति भावः ।

“नाम्नो द्विधैव सम्बन्धः सर्ववाक्येष्ववस्थितः ।

सामानाधिकरण्येन यथा वापि क्वचिद् भवेद्”

इति ॥ सामानाधिकरण्येनेति नीलो घट इत्याद्यभिप्रायम् । नील घट
मानय इत्यादावप्यन्तरङ्गक्रियान्वयानन्तरमेकक्रियावशीकृतानां पार्थिव्य

“अपाये यदुदासीनं चल वा यदि वाऽचलम् ।

भ्रुवमेव तदावेष्टान्तदपदानमुच्यते”

इति ॥ पतत पतित इत्यापि परगतपातापेक्षया भ्रौयमेव ॥ तथाहि

(अ १ । पा ४ । आ ३) (भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।)

मपि न दोष ॥ न च “कारक” इति सूत्रे तद्भावावर्त्यत्वेन इद-
माशङ्क्य नात्रापायो विवक्षित इत्यादिभाष्यादपायपदव्यावर्त्यत्वमुक्तं
तत् कथमत्र भ्रुवपदव्यावर्त्यत्वोक्तिर्भ्रुवपदेनाचलार्थकेन तद्भावावर्त्य-
सम्भवश्चेति वाच्यम् ।

भ्रुव इति ॥ (कै)

“आत्मानमात्मना हन्तौ” त्यादौ अन्त करणाद्युपाधिभेदेन प्रकृते शब्दो
रूपोपाधिभेदेन भेद शब्दालिङ्गितार्थस्यैव भावात् । स्पष्टाचेष रीति
“कर्मवत कर्मणा” (३ । १ । ८७) इति सूत्रे भाष्ये ॥

हरिणा तु—

“उभावप्यभ्रुवौ मेघौ यद्यप्यभयकर्मके ।

विभागे प्रविभक्ते तु क्रिये तत्र व्यवस्थिते”

अभिरूपतरा ति तत्तच्छीद वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इह तावद् धर्माद्
जुगुप्सते अधर्माद् बौभत्सत इति । य एष मनुष्य प्रेक्षा पूर्वकारी भवति स

कारकशेषत्वाच्चात्र षष्ठी प्राप्नोति । यथा नटस्य प्रदणोतीति । साङ्काश्यकेभ्य
इति । भा । पञ्चमौ विभक्ते इत्यनपेक्ष्यवचनम् । अत्र “यतश्च निर्धारणम्”
इति षष्ठीसप्तम्यौ प्राप्तौ । न वक्तव्यमिति । भा । “साधकतमङ्गरणम्”

बाधोऽभिप्रायश्च । षष्ठेति । अकारकविभक्तेरुपसङ्गात् हरये नम इति यथा ।
क्वचिदिति । अकारकविभक्तेरपि । नटस्य प्रदणोतीत्यादौ क्रियान्वयदर्शनादिति
भावः । एतेन भूतले घटो न इत्यत्र भूतलाधेयत्वाभावो घटे भूतलाधेयत्व वा

पततो भ्रुव एवाश्वो यस्मादश्वान् पतत्यसौ ।

तस्य त्वश्वस्य पतने कुश्यादिर्भ्रुव उच्यते ॥

इह तु परस्परस्मान् मेधावपसर्यन्त इति

किमर्थम् (भा)

इत्यस्य

ध्रुवमपाये (भा)

इति किमर्थमित्याशयात् । तत् सूत्रोक्तरीत्यैव चास्य व्यावृत्तिः ।
अपायजनकं यद् ध्रुवमचलं तदपादानमिति सूत्रार्थः । ध्रुवत्वं चाव-
धिलोपयोगि चेष्टानाश्रयत्वं तेनास्यावधिलोपगमातिरिक्तस्वव्यापारो-
भावो ध्वन्यते । करणादौ तु तत्त्वोपगमातिरिक्तोऽपि स्वव्यापारो-
ऽस्तीत्याहुः ॥

इति तत्तद् व्यक्तित्वेन विभागस्य बुद्ध्या प्रविभागे तत्तद्विभागानुकूल-
क्रियावत्त्वस्यापरजाभावादुभयोरपि ध्रुवत्वमित्यर्थः ॥

तदेवोक्तम्—

“मेघान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक् ।

मेघयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक् पृथक्”

पश्यति दुःखोऽधर्मे नानेन कृत्यमस्तीति । स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते । तत्र

इति तमयहणेन “स्वरितेनाधिकारः” इति अधिकः कारोऽधिकारः
इति अस्यार्थस्याश्रयणेन च बुद्धिबलवस्थितापायाश्रयाऽपादानसङ्गा प्रवर्तते ।

घटाभावे विशेषणमिति व्याचक्षणा नैयायिका परास्ताः । उभयथापि
क्रियानन्वये कारकविभक्तेरसाधुत्वात् । अर्थाभावेऽव्ययीभावापत्तेः । तस्य
नित्यसमासत्वात् ॥ ननु अस्मदुक्तोऽपि बोधोऽस्मद्वर्णनवृत्तान्नानुभव-
साक्षिक इति चेत् सत्यम् । न हि वयं बोध एव बोदेतीति ब्रूमः । सर्वे

मेघान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक् ।

मेघयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक् पृथक् ॥

गतिर्विनाशवधिना नापाय इति कथ्यते ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ७६३
(अ १ । पा ४ । आ ३) (ध्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।)

जुगुप्सा । (भा)

निन्दा ॥

गौण इति । (कै)

अपायत्वेनाप्रसिद्ध इत्यर्थ ॥

तमग्रहणेनेति । (कै)

कारकाधिकारादेव साधकत्वे लब्धे साधकग्रहणेनैव प्रकर्षे लब्धे
तमग्रहण व्यर्थ सद्प्रसिद्धार्थकत्वेन गौणस्यापि ग्रहण ज्ञापयती-
त्यर्थ ॥ युक्तान्तरमप्याह

इति ॥ अत्र वदन्ति वस्तुतस्तत्तन्निष्ठयोर्भेदेऽपि रूपातुना निवृत्तभेद-
स्यैवोपादानाद् उभयोरपि तत् क्रियाश्रयत्वेन परत्वात् कर्तृत्वापत्तेरत एव
एकशेष (१ । ३ । ६४) सूत्रे भाष्ये उक्त “न वै तिङन्तान्येकशेष प्रयो-
जयन्ति क्रियाया एकत्वाद्” इति । अपसरण विभागपूर्वकं पृष्ठतो गमनमि-

“ध्रुवमपाये ऽपादानम्” इत्येव सिद्धम् ॥ इह च धर्माद्विरमति धर्मान्निवर्त्तते

अधर्माज्जुगुप्सत इति । भा । जुगुप्सादयो निवृत्त्यङ्गे जुगुप्सादौ वर्त्तन्ते ॥
सभिन्नबुद्धिरिति । भा । धर्माधर्मयोरेकाकारबुद्धिर्नास्तिक इत्यर्थ ॥

सर्वार्थबोधनसमर्था इत्यभ्युपगमात् । किन्तु तस्मिन्नर्थेऽसाधुताम् । तथा च
“सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे” इति वार्त्तिक व्याचक्षाणा भाष्यकारा व्याहुः ॥

समानायामर्थ्यावगतौ साधुभिस्सासाधुभिश्च गम्यागम्येतिवन्नियम क्रियत
इति । उक्तञ्च

जुगुप्सेति । प्रश्नेषपूर्वको विस्लेषोऽपाय स चात्र नास्ति बुद्धिपरि-
कल्पितस्तु गौण । न च मुख्ये सम्भवति गौणस्य ग्रहण युक्तम् । अत एव

स्वरितेनाधी-(कै)

त्यादि ॥ ननु प्रयोक्तृस्तै साम्याभावादयस्तै साम्य गतवानित्य-
नुपपन्नमत आह

तैरिति ॥ (कै)

नन्वत्र क्रियाभावात् कारकत्वाभावेन कथमपादानत्वमत आह
त्रिविधं वेति ॥ (कै)

तन्मन्त्र विस्तर ॥ धात्वर्थे प्रकृतत्वं च न शब्दोपात्तत्वं किं तु विवक्षितत्व-
मात्रमत एव धनुषा विध्यतीत्यत्रापादानसञ्ज्ञा वाधित्वा करणसञ्ज्ञा इति
भाष्ये समगच्छते । शरनि सरण्य प्रत्यवधिभावोपगमेनैव व्यधेन करणताभ्युप-
गमेनोभयोरपि निमित्तनिमित्तिभावेन स्थित्वा युगपद्विवक्षाया विप्रतिषे-
धोपपत्तेः । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । कसपाद्यामन्नं भुङ्क्ते इत्यस्य तत्र स्थित-

इति धर्मात् प्रमादयति धर्मान् सुहृद्वीति य एष मनुष्यः सभिन्नबुद्धि-

यस्तैरिति । भा । तै सा काश्यकै पाटलिपुत्रकाणां समगुणत्वद्या
साम्यमवगतवान् स प्रकर्षाश्रयेण पुन एथक् कृत्वा वाक्यं प्रयुङ्क्ते इत्यर्थः ।
त्रिविधं चेदमपादानम् । निर्दिष्टविषयमुपात्तविषयमपेक्षितक्रिया चेति ।

“भेदाभेदकसम्बन्धोपाधिभेदनियन्त्रितम् ।

साधुत्व तदभावेऽपि बोधो नेह ऽनिवाच्यते”

इति ॥ एव च कस्माद् वाक्यात् कौटूब्धं बोध इति प्रश्ने यो यथा
युत्यन्नस्तस्य तादृगेवेति स्थितिः । कौटूब्धे बोधे साधुत्वं कुत्र नेति परं विषयः

“भीमार्थानाम्” इत्यादेरारम्भ इति वाक्यकारस्याभिप्रायः । अत्र च
कारकशेषत्वात् षष्ठौ प्राप्नोति नटस्य शृङ्गोतीति यथा । प्रत्याख्यानं तु
“साधकतमम्” इति तमव् ग्रहणं लिङ्गम् । कारकप्रकरणे यथासम्भवमेव

(अ १ । पा ४ । आ ३) (ध्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।)

केवलं प्रतीयत इति । (कै)

“प्रविश पिण्डीम” इत्यादाविवोपात्तपदेनेत्यर्थ ॥

यथेति । (कै)

अत्र विभक्ता इति क्रिया गम्यत इत्याह

गतियुक्तेष्विति ॥ (भा)

त्रासादीनामवधिलोपयोगिता मन्यमानस्य प्रश्न । उत्तराश्रयस्तु
न तदवधिलोपयोग्यत्वात् पतितो वृत्तात् पतित इत्यादावभावात् ।
अत्र विद्यमानमपि तदविवक्षितत्वान्नावधिलोपयोगितया विवक्षित

मन्त्र तत् उद्धृत्य भुङ्क्ते इत्यर्थ इति तत्राप्यभयविवक्षा अपादानत्वशक्त्याश्रय
एवावधिरित्युच्यते ॥ यत्तु विभाग पञ्चम्यर्थ । आश्रयत्व प्रकृतिप्रत्ययार्थयो
ससर्गः । विभागस्य च अन्यजनकभावेन धात्वर्थेऽन्वयः ॥ यद्वा विभाग
आश्रयश्च पञ्चम्यर्थ इति । तन्न । वृत्तापादानकेत्येव बोधानुभवात् । वृत्ता

र्भवति स पश्यति नेद किञ्चिद् धर्मो नाम नैन करिष्यामीति । स बुद्ध्या

तत्र निर्दिष्टविषयम् । यत्र धातुनाऽपायलक्षणे विषयो निर्दिष्ट । यथा
ग्रामादागच्छतीति । उपात्तविषयम् । यत्र धातुर्धात्वन्तरार्थाङ्ग स्वार्थमाह
यथा बलाहकाद्व्योतत इति । नि सरणाङ्गे व्योतनेऽत्र व्युत्तिर्वर्तते । यथा

इति तत्त्वम् । एतेन घट कर्मत्वमानयन कृतिरित्यादीना स्वरूपयोग्यतेति
परास्तम् । तथा व्युत्पन्नस्य बोधानुभवात् । अन्यथा व्युत्पन्नस्य व्युत्पत्तिरूप-
सहकारिविरहात् कार्यानुदयेऽपि स्वरूपयोग्यतानपायात् । एतेन प्रकृ-
त्यर्थप्रकारको बोधो यत्र विशेष्यतया तत्र विषयतया प्रत्ययजन्य इत्यादि

साधकतमत्वमिति । तदिह अधर्माञ्जुगुप्तते इत्यादौ जुगुप्सादिपूर्विकाया
निवृत्तौ जुगुप्सादीना वृत्तिरिति स्थिते य एष मनुष्य प्रेक्षापूर्वकारी भवति

(ध्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।) (अ १ । पा ४ । आ ३)

किं त्वश्वत्वादिकमेवेति तत्त्वम् ॥ ननु चासौ नाम मनोधर्मो न
हि तावता पिण्डस्य ध्रुवत्वमपैतीत्यत आह

चासपूर्वके इति ॥ (कै)

ननु चासक्रियान्वधात् पूर्वमेव पतनक्रियामन्वन्धे ध्रुवत्वमस्यैव
इत्यत आह

चस्तश्चाश्वः (कै)

इत्यादि ॥

द्विभजते इत्यादौ विभागस्य बोधादुक्त्यापत्तेश्च । तत्रापादानस्यैव पञ्चम्यर्थत्वे
किमर्धजस्तीयेन । आद्ये प्रकृत्यर्थविभक्त्यर्थयोस्तत् क्लृप्तस्याभेदान्वयस्य
त्यागापत्तिश्च ॥ दृक्षात् पर्यं पतति । पतेर्विभागजन्यं सयोगार्थं^१ । तत्र
विभागे पञ्चम्यर्थो विशेषणं प्रकृत्यर्थश्च प्रत्ययार्थः । दृक्षरूपापादानकविभागे-
त्यादिरित्या बोधः । वस्तुतोऽपादानदृक्षोऽयं पर्यंकर्त्तकं पतनमिति बोधः ॥

संप्राप्य निवर्त्तते । तत्र “ध्रुवमपाये ऽपादानम्” इत्येव सिद्धम् ॥ इह च

‘कुसूलात् पततीत्यादौ अपादानाङ्गे पके पचिर्वर्त्तते ॥ अपेक्षितक्रियम् ।
यत्र क्रियावाचि पदं न श्रूयते केवलं क्रिया प्रतीयते । यथा साङ्काश्यकेभ्य
पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इति । गतियुक्तेष्विति । भा । अचलं ध्रुवमेक-

कार्यकारणभावः कल्पयन्तोऽप्यपास्ता । विपरीतश्रुत्यादिते व्यभिचार-
स्योद्भवात् । सिद्धान्ते तु घटं कर्मत्वमित्याद्यसाध्येव । तथा हि । अभिहिते
प्रथमेति वार्त्तिकं तत्कथं घटं कर्मत्वमिति प्रथमा । घटानयनयोरानयनकृतौ
प्रति कर्मतया “कर्त्तृकर्मणो” इति षष्ठी प्रसङ्गाच्चेति बिक् ॥

सं यश्चरति दुःखहेतुरधर्मो नैनं कश्चिद्विदमतीति स बुद्ध्या तं याप्नोति प्राप्य च
ततो निवर्त्तते । धर्मात् प्रमाद्यति धर्मान् मुह्यतीति । य एष नास्तिकः

(अ १ । पा ४ । आ ३) (भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।)

एकरूपमिति । (कै)

भ्रुवमस्य श्रौलमित्यादिदर्शनाद् भ्रुवस्त्वैर्य इत्यादिधात्वर्थानुसारा-
च्चेति भावः ॥

अपायविषयमिति । (कै)

प्रत्यासत्तेरिति भावः । विभागजन्ययोगानुकूलो गतिविशेषो
ह्यपायः स च प्रधान एव गृह्यते युक्तत्वात् स चात्र प्रत्युपात्तः ।
न च तदाश्रयोऽश्वस्तथात्वे कर्तृत्वापत्तिरिति भावः ॥

वृद्धात् पर्यं भूमि पतति अत्र विभागजन्ययोगानुकूलव्यापारो धात्वर्थः ।
विभागश्च फलतावच्छेदकः ॥ वृद्धा त्यजतौत्यादौ विभानुकूलो व्यापारोऽर्थः
इति कर्मत्वमेव । वृद्धात् फल त्यजति इत्यादौ विभागजन्ययोगानुकूल-
व्यापारोऽर्थः ॥ स्यन्देर्नविभागोऽर्थः इति वृद्धे स्यन्दते इत्येव । चक्षतेस्त्वा-
सनाच्चलित इति प्रयोगादस्येव विभागार्थत्वम् । वृद्धाद्विभजते इत्यादौ

सा काश्यकेभ्य पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इति यस्ते साम्यं गतवान्

रूपं च इति परिस्पन्दे भ्रुवता नास्तीति मन्यते ॥ अर्थात् वस्तादिति । आ ।
त्रासपूर्वके परिस्पन्देऽनेकार्थत्वाद् धातूनां त्रसिर्वर्तते वस्तस्त्राश्च पातस्य
निमित्तमिति पूर्वमन्त्रस्य वस्तत्वेन सम्बन्धः पश्चात् पतित इत्यनेनेति भ्रुव-

“निर्दिष्टविषयं किं चिदुपात्तविषयं तथा ।

अपेक्षितक्रिया चेति त्रिधापादानमुच्यते” ॥

यत्र साक्षाद् धातुना गतिर्निर्दिश्यते तन्निर्दिष्टविषयम् । अन्धात्
पततीति यथा । यत्र तु धात्वन्तरार्थाङ्गं स्वाय धातुराह तदुपात्तविषयम् ।

गुरुषु स पश्यति नानेन धर्मेण किञ्चिदाप्यते नैव करिष्यामीति स बुद्ध्या त
प्राप्नोति प्राप्य च ततो निवर्तते तत्र भ्रुवमपाय इत्येव सिद्धमिति । तच्चैतत्

अनवच्छिन्नमिति । (कै)

अनिरूपितमित्यर्थ ॥

अपाये यदनाविष्टमिति । (कै)

अपाये सति प्रकृतधातृपात्तया क्रियया यदनाविष्टमित्यर्थ ।
एव प्रकृतधातृपात्तगत्यनाविष्टत्वमेव भ्रुवत्वमिति तात्पर्यम् ॥
हरिरप्याह

*

विभागजन्यपूर्वदेशसयोगनाशोऽर्थ । बलाहकाद्विद्योतते विद्युदित्यत्र
विद्योततेर्विभागजन्यसयोगानुकूलक्रियारूपेण सरणपूर्वकविद्योतने दृष्टि ।
बलाहकापादानक विभागजन्यसयोगानुकूलक्रियोत्तरकालिक विद्युत् कर्तृक
विद्योतनमिति बोध । इदमुपात्तविषयमित्युच्यते । बलाहको नाम धुम-
ज्योति सलिलमरुता सघात । ततोऽवयवभूतज्योतिषोभेदविवक्षया

भवति स एतत् प्रयुक्ते ॥ गतियुक्तेष्वपादानसञ्ज्ञा नोपपद्यतेऽभ्रुवत्वात् । वा ।
गतियुक्तेष्वपादानसञ्ज्ञा नोपपद्यते । अश्वात् जस्तात् पतित रथात् ।

ताम्बस्य नास्ति ॥ न वेति । मा । अयमर्थ । भ्रुवमेकरूपमुच्यते तच्च औथ
मपायविषयमाश्रीयते । नत्वनवच्छिन्नम् । ततोऽपाये यदनाविष्ट तदपाये
भ्रुवमुच्यते । देवदत्तकर्तृके च पाति जस्तस्याप्यश्वस्यापायानावेशाद् भ्रुवत्वम् ।

यथा बलाहकाद्विद्योतत इति । नि सरणाङ्गे विद्योतने द्युतिर्वर्त्तते । यथा वा
कुसुलात् पक्ष्मतीति । आदानाङ्गे पाके अत्र पचिर्वर्त्तते । अपेक्षितक्रिय तु
तत् यत्र प्रत्यक्षसिद्धमागमन मनसि निधाय पृच्छति कुतो भवान् इति ।
घाटलिपुत्रादिति चोत्तरयति । अर्थाध्याहारस्य न्याय्यताया उक्तत्वात् । इह

“निर्दिष्टविषय किञ्चिदुपात्तविषय तथा ।

अपेक्षितक्रियञ्चेति त्रिधापादानमुच्यते” ॥

(अ १ । पा ४ । आ ३) (ध्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।)

“अपाये यदुदासीनं चल वा यदि वाऽचलम् ।

‘ ध्रुवमेवातदावेष्टात् ” इति ॥

परन्तु सिद्धान्तभाष्याक्षराणामत्रार्थं न सामञ्जस्यं किं तर्हि ध्रौव्यं
विवक्षितम् । अश्वात् चस्तात् पतित इत्यत्र अश्वत् ध्रुव तदेव
विवक्षितं धावत पतित इत्यादौ सतो ऽप्यध्रौव्यस्याविवक्षा इत्य-
क्षराणामसामञ्जस्यात् । प्रधानव्यापाराश्रयत्वरूपस्य तदभिमत-
ध्रौव्यस्यात्र कदाप्यसत्तात् । तस्मान्मदुक्त एव सूत्रार्थं उचितो
भाष्यार्थश्चेति सुधियो विभावयन्तु ॥

विभागविवक्षणात् सोऽवधि । यदा तु तेजस आधारत्वेन स विवक्ष्यते तदा
बलाहके विद्योतत इति सप्तमी । यदात्वभेदेन विवक्षा तेजोमयत्वात्
प्रकाशनसामर्थ्यं उदकधूमादेस्तत्प्राश प्रतिबन्धकत्वाविवक्षणात् तदा
बलाहको विद्योतते इति । यदा तु प्रत्यक्षसिद्धमागमन मनसि निधाय कुतो

पतित । सामर्थ्याद् गच्छतो ह्येन इति । किं कारणम् । अध्रुवत्वात् ॥
न वा ध्रौव्यस्याविवक्षितत्वात् । वा । न वैष दोष । किं कारणम् । अध्रौव्यस्या-

देवदत्वस्यैवापायावेष्टाद्ध्रुवत्वम् । अथवा अश्वस्य जस्तत्वाद्यध्रौव्यं तत्
प्रथममविवक्षितमित्यर्थः । तथा हि । कारकस्य पूर्वं क्रियया समन्वयः ।

स्वार्थाद् ह्यीयते इत्यपि निर्दिष्टविषयस्योदाहरणम् । स्यादेतत् । परत्वात्
स्वार्थस्य कर्तृसंज्ञा प्राप्नोति । उक्तं हि । अपादानमुत्तराणि इति । किञ्च
स्वार्थस्य कर्तृत्वाभावे त्यज्यमानस्य कर्मसंज्ञा न स्यात् कर्तृव्यापारव्याप्य-
त्वाभावात् । ततश्च ह्यीयते ह्येन इति कर्मणि लकारो निष्ठा च न स्यात् ।

यत्र धातुनापायलक्षणा संज्ञाविषयो निर्दिश्यते । यथा ग्रामादा-
गच्छतीति तन्निर्दिष्टविषयम् । यत्र धातुर्धात्वन्तराथाङ्गं स्वार्थमाह यथा

कारकस्य पूर्वमिति । (कै)

क्रियानिर्वर्तकरूपस्य तस्यान्तरङ्गत्वात् पूर्वं क्रिययाऽन्वय इत्यर्थः ॥

श्रुतिः । (कै)

पञ्चम्यादि ॥

वाक्यम् । (कै)

पदसमूहः ॥ पूर्वम् अस्यात् पतित इति बोधे पातहेत्वाका-
ङ्क्षायां पश्चात् चस्तात इत्यस्यान्वय इति भावः ॥ नन्वेवमपि
चस्तादिति पञ्चम्यनुपपन्नैव इत्यत आह

भवान इति प्रश्ने पाटलिपुत्रादिति उत्तरयति तत्र आकाङ्क्षा वादोक्तरीत्या
वाक्यैकदेशन्यायेन बोधः । एतदपेक्षितं क्रियामित्युच्यते । वृद्धात् पततीति
तु निर्दिष्टविषयम् । घटाद् भिन्नः । इत्यदावप्यनेनैवापादानत्वम् । सूत्रे
ऽप्याशब्देन भेदस्यापि ग्रहणम् । पञ्चमी विभक्ते इत्यत्र विभक्तशब्देनेव ।

विवक्षितत्वात् । नात्राश्रय विवक्षितम् । किं तर्हि । श्रौत्यम् । इह तावदस्याद्

स च श्रुतिः प्रापित उच्यते । पश्चाद्विशेषणेन वाक्येयः सम्बन्धः ततश्चास्यात्
पतित इति सम्बन्धेनास्त्यश्वस्याध्रुवत्वम् । पश्चात् चस्तत्वेन सम्बन्धे सत्यप्य-
श्रौत्ये अन्तरङ्गा सञ्ज्ञा न निवर्तते । विशेषणस्यासत्यपि अपादानत्वे साम-

न कर्मकर्तर्यग्रय लकार इति वाच्यम् । जहाते कर्तृस्य क्रियत्वात् कर्मण्ये-
वाय लकार इति इन्दुनोक्तत्वात् । यत्तु “अपादाने चाह्वीयरहो”
(५ । ४ । ४५) इति सूत्रे न्यासकारेण सम्प्रदानसूत्रे कैयटेन चोक्त
कर्मसञ्ज्ञायाः कर्तृग्रहणं स्वातन्त्र्योपलक्षणम् । अतो हानक्रियायाः स्वतन्त्रेणा-

नञ्जाह्लाद् विद्योतते विद्युत् इति अत्र हि निःसरणाङ्गविद्योतने विद्युति-
वर्त्तते । नञ्जाह्लाद्विद्योतत इत्येव । कुम्भजात् पतति इत्यत्रापादानाङ्गे

विशेषणस्येति ॥ (कै)

सामयिकीति । (कै)

“न केवला प्रकृति” इति समयाद् विभक्तिरुत्पाद्या साचा-
भिन्नविशेष्यसमानशक्तिकलनियमाद्विशेषणानां तेभ्यो विशेष्यसमानैव
विभक्तिरिति भावः ॥ आद्यपक्षस्यैव युक्तत्वबोधनाय पुनस्तस्मादयति

१ सामयिकीत्यारभ्य नियमाद् इत्यन्तं नास्ति क एतत्के ॥

तन्मूलकसम्बन्धविवक्षायां घटीयोभेद इति । अपि भिदिर्विदारण इत्यत्र
भेदज्ञानविषयत्वमपि विदारणम् । एकत्वेन गृहीतस्य तथा बोधे बुद्धि
विदारणस्य तत्रापि सत्त्वाद् इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ अधर्माज्जुगुप्सति इति ।
अत्रानिष्टसाधनताज्ञानपूर्वकं ततो निवर्तत इत्यर्थः इति । भाष्यकृन्तम् ।

वस्तात् पतित इति यत्तदश्वेऽश्वत्वमाशुगामित्वं तद्विधुव तच्च विवक्षितम् ।

यिकी विभक्तिः । सा च विशेष्यानुरोधेन प्रवर्तते न त्वनियमेन । अथवा
वस्तुस्याप्यपादानत्वं सत्यपि त्रासाच्चे भ्रुवत्वे पातं प्रति भ्रुवत्वात् । यथोक्तं
प्राक् । आशुगामित्वमिति । भा । अयमर्थः । व्युत्पत्तिमात्रमाशुगामित्वमिति

पादानेनेष्टमानस्येह कर्मतेति । तच्चिन्त्यम् । मायैस्त्वन्व वध्नातीत्यत्र
कर्मणोऽप्यश्वस्य वस्तुतो भक्षणे यत् स्वातन्त्र्यं तदाश्वयकर्मसंज्ञापत्तेः ।
अत एव कर्मसंज्ञा विधायकसूत्रशेषे कैयटेनोक्तम् । प्रयोजकस्यापारस्या-
शब्दार्थत्वात्तदपेक्षं कर्मत्वमयुक्तमिति । अत्राहुः । स्वार्थाद् हीयत इत्यत्र

पाके पचिर्वर्तते कुसूलादादाय पचतीति । तदुपात्तविषयमपेक्षितक्रियन्तु
यच्च क्रिया न श्रूयते प्रमायान्तरेण प्रतीयते यथा ऽऽगच्छन्तं पुरुषं प्रत्यक्षेण

अथवेति । (कै)

५

भाष्यस्वारस्य द्वितीयव्याख्याने एव न शङ्कनीयमिति । पूर्वाक्त-
द्वितीयव्याख्यारीत्येव शङ्का बोध्या । त्रस्तत्वस्य प्रथममनन्वयेऽप्याशु-
गामित्वस्य शब्दादुपस्थित्या तत्त्वतमब्रौव्य न शङ्का जातेरेव प्रवृत्ति-
निमित्तत्वादिति भावः ॥ भाष्ये

तेन ध्रुवमपाये इत्येवापादानत्वमाश्रित्यवार्तिकप्रत्याख्यानात् ॥ “धर्माद्
विरमति” । भा । प्रागभावसाधारणकृत्यभावानुकूलो व्यापारो विरमते
रर्थः । योगक्षेमसाधारणी चात्रानुकूलता । स च व्यापारो धर्मविषयोऽपेक्षा
विशेष एव । तदुक्तं भाष्ये “य एष मनुष्यो नास्तिकबुद्धिर्भवति स

रथात् प्रवृत्तात् पतित इति पक्षत्रये रथत्वमन्तेऽस्मिन् रथ इति तद्ध्रुवतच्च
विवक्षितम् । सार्थाद् गच्छतो ह्येन इति यत् तत्सार्थं सार्थत्व सहायीभाव-

तदपेक्षयाऽब्रौव्य नाशङ्कनीयम् । जातिरेव शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति
नास्त्यत्राब्रौव्यम् । आशुगामित्वशब्देन एकार्थसमवायात् साहचर्याद-
श्वत्त्वमेवोच्यते ॥ यद्यपीति । भा । यत्र क्रिया न प्रवृत्तिनिमित्तं किं तु

कर्मकर्तारि लकारः । तथा हि । अपगमना जहातेरर्थः । सा च क्षुद्रप-
घातादिना देवदत्तस्यापगमने तत् समर्थाचरणम् । यदा तु क्षुद्रपघातादिना
स्वयमेवापगच्छति तदाकर्मकर्तृत्वम् । स्फुटं चेद हृदत्तमाधवग्रशयो ।
स्यादेतत् । ध्रुवग्रहणं किमर्थम् । न च ग्रामादागच्छति शकटेन इत्यत्र

पश्यन्नाह कुतो भवान् इति सोऽपि तदेव प्रत्यक्षसिद्धमागमनमुपजीवन्नाह
पाटलिपुत्रादिति । ध्रुवग्रहणं किम् । ग्रामादागच्छति शकटेन । अत्र

सहार्थीभाव इति । (भा)

सहार्थी येषा तदङ्गाव इत्यर्थ ॥ परेतु आशुगमनाश्रयत्वमश्व-
शब्देन योगतो बुध्यते । रमणक्रियाश्रयत्व रथशब्देनोच्यते सह-
मिलनक्रियाश्रयत्व च सार्थशब्देनाश्वत्वादिक च रूढ्या । एव च अश्वात्
पतित इति प्रयोगे यद्यश्वस्य तदविवक्षयाऽश्वत्वमात्रं विवक्षया भ्रुवल
तवाभिमत तर्हि चत्तादिति विशेषणेऽपि न चतिरिति भावः ॥
अश्वनिष्ठत्वाशुगामित्वयोर्मध्ये तदश्वत्वमेव भ्रुवताप्रयोजकं तच्च विव-

पश्यति नेदं किं चिद् धर्मे नाम नैनं करिष्यामीति स बुद्ध्या संप्राप्य ततो
निवर्त्तते इति तेन हि कदापि धर्मानाचरणेऽपि तथा प्रयोग इति लभ्यते ।
एतेन जीवनकालावच्छिन्नं कृत्यसमानाधिकरणकृतिध्वसो विरमतेत्यर्थः ।
कृतिश्च सर्वत्रैकविशयैव । जीवनमपि कर्तृसम्बन्धेव । सामानाधिकरण्यं च

स्तद्भ्रुव तच्च विवक्षितम् ॥ तद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं ये त्वेतेऽत्यन्त

त्युत्पत्तिमात्रनिमित्तं तत्रैतद्वक्तुं युज्यते । यत्र तु शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं क्रिया
तत्र कथं नाग्नौव्यमिति प्रश्नः ॥ अत्रापीति । भा । सरणक्रियोपलक्षित
द्रव्यमात्रमपादानत्वेन विवक्षितम् । तच्च देवदत्तकर्तृके पाते पूर्वोक्तन्यायाद्

शकटोऽति व्याप्तिवारणाय तदिति वाच्यम् । पदत्वात् तत्र करणसञ्ज्ञा
प्रवृत्तेः । यथा धनुषा विध्यतीत्यत्र । इह हि शरानि सरणं प्रत्यवधि
भावोपगमेनैव व्यघने करणता इत्युभयप्रसङ्गः । वृक्षस्य पर्णं पततीत्यादौ तु
वृक्षं पर्णविशेषणं न त्वपायेन युज्यते । न च सञ्ज्ञिनिर्देशार्थं भ्रुवग्रहणम् ।

शकटस्य माभूत् । अथ क्रियमाणेऽपि भ्रुवग्रहणे इह कस्मान्न भवति
धनुषा विध्यतीति । अत्र हि शराणांमपायं प्रति अवधिभावेनैव धनुषं

(ब्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।) (अ १ । पा ४ । आ ३)

क्षित तदेव विवक्षितमित्युक्तमत्र इत्याहुः ॥ ननु प्रवृत्तिनिमित्त-
मविवक्षितमित्युक्तमत आह

सरणक्रियोपलक्षितमिति । (कै)

अनेन प्रवृत्तिनिमित्तस्याप्यविवक्षा दर्शिता ॥ तदेव भाष्ये उक्तम् ।

सतोऽप्यविवक्षेति ॥ (भा)

पूर्वोक्तेति । (कै)

चस्तादित्यादावुक्तरीत्या इत्यर्थः ॥ नन्वसतश्चेति प्रकृतानुपयुक्त-

मत आह

समभिव्याहृतकर्तृपदबोध्यशरीरजातीयशरीरघटितम् । चैत्रादिपदे शरीर-
विशिष्टात्मबोधनात् । साजात्यं च चैत्रादिपदोपस्थापितचैत्रत्वादित्याद्यैव ।
तेन भाविदेहान्तरावच्छेदेन धर्मकरणेऽपि वर्तमानशरीरावच्छिन्नं चरम-
कृतिभ्वसमादाय विरमति प्रयोगसिद्धिं युवशरीरावच्छेदेन धर्मं कुर्वत्यपि

गतियुक्तास्तत्र कथम् । धावत पतित । त्वरमाणात् पतित इति । अत्रापि

ब्रुवमेवेत्यर्थः ॥ कथं पुनरिति । भा । शब्दोपात्तमपि सरणं द्रव्योपलक्ष-
णार्थत्वादप्रौद्यनिमित्तं न भवतीति कुत एतदिति प्रश्नः । अलोमिकेति । भा ।
अल्पत्वान्नोद्भा तत्कार्यकरणदेवमुच्यते ॥ असतश्चेति । भा । निदर्शनार्थ-

अपाये क्रियाया यदन्वेतीत्यस्यास्तितस्य सञ्जिसमर्थकत्वात् । यद्वा कारके
इति निर्धारणसप्तम्याश्रयणात् कारकमिति लभ्यते । पूर्वत्रापि प्रथमार्थे
सप्तमीत्युक्तत्वाच्च । तस्माद् ब्रुवयश्च चिन्त्यप्रयोजनम् । “जुगुप्साविराम-
प्रमादर्थ्याणामुपसङ्ख्यानम्” अधर्माज्जुगुप्सते विरमति प्रमाद्यति वा ।

साधकतमत्वम् । सत्यम उभयप्रसङ्गे परत्वात् करणसञ्ज्ञा भविष्यति ॥
नन्वेवमक्रियमाणेऽपि शकटस्य नैव भविष्यति । एव सञ्ज्ञान्तरविषये सर्वत्र ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ७७५
(अ १ । पा ४ । आ ३) (भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।)

निदर्शनार्थमिति । (कै)

अग्रे सूक्ष्मो मूले स्थूल ओदनपिण्डे वर्द्धितकम् ॥

यदा त्विति । (कै)

“परस्परस्मान् मेषावपसरत” इत्यत्र तु

“मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित पृथक् पृथक् ।

मेषयो स्त्रक्रियापेक्ष कर्तृत्व च पृथक् पृथक्” ॥

इति बोध्यम् ॥ किं च येषु पदोपात्तयोरेव क्रियाश्रयत्वं

बालशरीरावच्छिन्नकृतिध्वसमादाय न विरमतीति प्रयोग । नापि पूर्वपर-
कालयोर्धर्मकरणे मध्ये मुहूर्तमात्रमकरणे विरमतीति प्रयोग । तत् कृति-
ध्वसस्य कृतिसमानाधिकरणत्वात् । पञ्चम्यर्थो विषयता इति परास्तम् ।
धर्माद् विरतोऽपि पुन प्रवृत्त इत्यादेरनापत्तेश्च ॥ “धर्मात् प्रमाद्यति” ।

न वाग्नौथस्याविवक्षितत्वात् इत्येव सिद्धम् ॥ कथं पुन सतो नामाविवक्षा

मिदमुच्यते । यथाऽसतो विवक्षा भवति एव सतोऽप्यविवक्षैत्यर्थः ॥ समुद्र-
कुण्डिकेति । भा । कुण्डिकाया पानीयबाहुल्यात् समुद्रत्व विवक्षित-
समुद्रस्य वा सुतरत्वात् कुण्डिकात्वम् ॥ विन्ध्यो वर्द्धितकमिति भा । पूर्व

संक्षेपपूर्वको विस्लेषो विभाग । स चेह नास्ति । बुद्धिकल्पितस्तु गौणत्वाद्
गृह्यते इति वार्त्तिकारम्भ । भाष्यकारास्तु जुगुप्सादयोऽत्र जुगुप्सादिपूर्वि-
काया निवृत्तौ वर्त्तन्ते इत्युपात्तविषयमेतत् । कारकप्रकरणे च गौणस्यापि
गृह्यणम् । साधकतममिति तमग्रहणास्तिङ्गात् । अपाधादिपदाना स्वरित-

वृत्तस्य यत्र पततीत्यत्रत्वपायस्याविवक्षितत्वादकारकत्वाच्च न भविष्यति
सञ्चिनिर्देशार्थं तु न हि कारक इति समस्यन्तेन शक्यं सञ्चौनिर्देशुम् सिद्ध

(भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।) (अ १ । पा ४ । आ ३)

परस्परपदोपात्तयोर्विभागाश्रयत्वमेवेति तच्च न दोषः । अन्यथा वस्तुतस्तदाश्रयक्रियाभेदेऽपि धातुना विभागद्वयस्य तज्जनकक्रियाद्वयस्य च निवृत्तभेदस्यैवोपादानात् परत्वात् कर्तृत्वदुर्वारमेव स्यात् । आत्मानमात्मना इत्यादावन्त करणाद्युपाधिना भेदस्यैव शब्दरूपोपाधिकृतभेदस्यावापि सत्त्वाच्च । अस्मान्मते शब्दानुविध्यर्थस्यैव भानाच्च हरिकारिकायामन्येष्वधिलभित्यस्य परस्परपदोपात्तयोरिति शेषः । कर्तृत्वमित्यस्य शेषपदोपात्तयोरिति शेष इति वदन्ति ॥

भा । अत्रेष्टसाधने वस्तुनि समानदेशत्वसमानकालत्वोभयसम्बन्धेनाधिकारविशिष्टेष्टसाधनत्वाभावज्ञानमनिष्टसाधनत्वज्ञान वा धात्वर्थः । पञ्चम्यर्थो विषयत्वज्ञानान्वयि । जुगुप्सादीना यद्विषयत्वेन विवक्षा तदपादानम् ॥ तत् पूर्वकनिवृत्तिप्रत्यन्तसर्वत्र धात्वर्थ इति तद्भाष्यमतम् ॥

स्यात् । सतोऽप्यविवक्षा भवति । तद्यथा । अलोमिकौडका । अनुदरा कन्येति । असतश्च विवक्षा भवति । समुद्र कुण्डिका । विन्ध्यो वर्धितकमिति ॥

वदन्यतररूपारोपेण व्याख्येयम् । मेघोमेघादपसर्पतीत्यत्रैकस्य मेघस्य कर्तृत्वविवक्षा परस्यापादानत्वविवक्षा ॥ यदा तु मेघावपसरत इति प्रयोगस्तदाऽवध्यन्तरमपेक्षणीयम् ॥

त्वादा “स्तरितेनाधिकार” गौणोऽप्यर्थो गृह्यत इति व्यवस्थापनात् । तेन बुद्धिकल्पितस्याप्यपायस्य सत्त्वात् सिद्धम् । पूर्वं हि बुद्ध्याऽधर्मसम्प्राप्य ततो दोषदर्शनात् निवर्तते इत्यस्यपायः । एवमुत्तरसूत्रेऽपि प्रपञ्चत्व बोध्यमिति द्विक् ॥

निर्द्धार्यमाणस्य सञ्ज्ञित्वादपायविषये तु कारकेषु मध्ये यत्कारकसञ्ज्ञानस्यैव विषयस्तदपादानम् इति तदेव ब्रुवग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् ॥

(अ १ । पा ४ । आ ३) (भीत्रार्थानां भयहेतु । १ । ४ । २५ ।)

भीत्रार्थानां भयहेतुः । १ । ४ । २५ ॥

सूत्रे भीत्राशब्दो भावकवन्तौ । चौरैश्च इति पाठे प्रज्ञा-
द्यणन्तो बोध्य । चुरा स्तेय ग्रीलमस्य इति णान्तो वा ॥

भीत्रार्थानां भयहेतु । १ । ४ । २५ ॥ चौराद्विभेति । त्रायते वा ।
अनिष्टज्ञानं भयम् । अनिष्टपरिहारस्त्राणम् । अनिष्टहेतुरत्रापादानम् ।
“भीत्रार्थानां भयहेतु” इति सूत्रात् । चौरापादानकानिष्टज्ञानं तदत्रा

भीत्रार्थानां भयहेतु । १ । ४ । २५ ॥ अयं योगः शक्योऽवक्तुम् ।
कथं वृत्तेभ्यो विभेति दस्युभ्यो विभेति चौरैश्च स्त्रायते दस्युश्च स्त्रायत इति ।

भीत्रार्थानां भयहेतु । १ । ४ । २५ ॥ कथमिति । भा । भयम्
आकुलीभावः ॥ त्राणम् अनर्थप्रतिघात इति तत्र च नास्ति सुख्योपायः

भीत्रार्थानां भयहेतु । १ । ४ । २५ ॥ भयं भी त्राणं वा भयार्थानां

भीत्रार्थानां भयहेतु । १ । ४ । २५ ॥ भयं भी त्राणं वा सम्पदा
दित्वाद्भावे क्लिप् । भीत्रो अर्थो येषां ते भीत्रार्थाः । षष्ठीप्रयोगापेक्षया
कारकापेक्षया चेत्याह “विभेत्यर्थाणामित्यादि” । अत्र विभेति त्रायति
शब्दो तदर्थयोर्वर्तते तदर्थोऽप्येयमिति । त्राणं बाधकेभ्यो रक्षणं
बाधकाच्च भयहेतव इति त्रार्थानामपि भयहेतुः कारकं भवत्येव । “चौरैश्च

(भौत्रार्थानां भयहेतु । १ । ४ । २५ ।) (अ १ । पा ४ । आ ३)

अनर्थप्रतिघात इति । (कै)

अनर्थश्च भय तद्धेतुस्योर इति त्राणार्थानामपि भयहेतु
कारकं सम्भवतीति बोध्यम् ॥ भाष्ये

पश्यति । (भा)

दानकानिष्टपरिहार इति बोधः ॥ सूत्रे भयहेतुस्थित्यस्य भयैकदेशानिष्टहेतु-
स्थित्यर्थः । यज्जन्य भयमेव न प्रसिद्धं तत्र पञ्चमी न भवत्येव । तस्या इष्टत्वे
तु हेतुत्वारोपेण सा । एवमेव अन्तरिक्षेण जुहोति परमाणु न पश्यती-

इह तावद्व्यक्तेभ्यो विभेति दस्यभ्यो विभेतीति य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी
भवति स पश्यति यदि मा लुका पश्यन्ति ध्रुवो मे मृत्युरिति । स बुद्ध्या
संप्राप्य निवर्त्तते । तत्र “अवमपायेऽपादानम्” (१ । ४ । २४) इत्येव

इति प्रश्नः ॥ प्रेक्षापूर्वकारीति । भा । बुद्धिबलव्यापितोऽत्रापायोऽस्तीति
भावः ॥ तत्र निवृत्त्यङ्गे भये विभेत्यादयो वैर्त्तन्ते इत्युपात्तविषयमेतदपादानम् ।
चोरेभ्यस्त्रायत इत्यनर्थपरिहाराय निवर्त्तयतीत्यर्थः ॥ चोरमध्यगतस्थापि

त्राणार्थानां च योगे भयहेतुः कारकमपादानं स्यात् ॥ चोरेभ्य उद्विजते

इति” । चोरयते पचाद्यचि चोरः । क्वचिच्चोरेभ्य इति पाठः । तत्र
स्वार्थिकप्रज्ञाद्यणः । कृत्रादिषु वा चुराशब्दः पश्यते स चाप्रत्ययादित्यस्य
“त्वास्तश्चोरो युजि”ति युजि बाधके प्राप्ते तस्मादेव निपातनादकारप्रत्यये
शित्त्वुकि च व्युत्पाद्यते । ततश्चुरास्तेयं श्रौणमस्येति श्ये कृते स एवार्थः
अर्थात् “विभेतीति” । जिभी भये जुहोत्यादि । “उद्विजत” इति

(अ १ । पा ४ । आ ३) (भौत्रार्थाना भयहेतु । १ । ४ । २५ ।)

विचारयतीत्यर्थ ॥ ननु निवृत्तेरेव वारणत्वाद् वारणार्थाना-
मित्यनेन सिद्धिरिति कुतो नोक्तमत आह

वारणार्थानामिति ॥ (कै)

अनीप्सितत्वात् । (कै)

तद्वात्वर्थप्रयोज्यफलानाश्रयत्वात् ॥

त्यादेरुपपत्ति । आरोपितस्यैव निषेधादबोधोच्च ॥ भाष्यात् भयपूर्विका
त्राणपूर्विका च निवृत्तिर्निवर्तनाचानयोरर्थ बुद्धिप्राप्तचोरापादानिका
प्रत्यासत्त्या तद्वयपूर्विका निवृत्तिस्तदपादानिकानिवृत्तिपरिहारफलिका निवर्त्त-

सिद्धम् ॥ इह चौरैभ्यस्त्रायते दस्युभ्यस्त्रायते इति च एष मनुष्य प्रेक्षा-
पूर्वकारौ सुहृद् भवति स पश्यति यदीम चौरा पश्यन्ति भ्रवमस्य बध-

त्राणे चोरसम्पर्कफलस्य बधवन्धनापहरणादेर्निवर्त्तनात्तेभ्यो निवर्त्तयतीत्यु-
च्यते ॥ “वारणार्थानामोप्सित” इत्यनेनात्रापादानसञ्ज्ञा न प्राप्नोति चोरा-

विमेति रक्षति वा त्रायते भयहेतुग्रहण चिन्त्यप्रयोजनम् । अरण्ये
विमेतीत्यादौ तु परत्वादधिकरणसञ्ज्ञा ॥

ओविजीभयचलनयो । तौदादिकानुदात्तेत् । “अरण्य इति” अत्र तत्स्थेभ्यो
वृक्षादिभ्यो भय नारण्यात् ॥ ननु भ्रुवमित्यनुवर्त्तिष्यते न चारण्यमवधित्वेन
विवक्षितस्मरत्वाच्चाधिकरणसञ्ज्ञैव भविष्यति । सत्यम् । पूर्वस्त्रैवाय प्रपञ्च ।
कथं भयादिपूर्विकाया निवृत्तौ भ्यादयो वर्त्तन्ते विमेतीति कोऽर्थः ।
भौत्वा निवर्त्तते इत्यर्थः ॥ त्रायत इति कोऽर्थः । चोररक्षताद् वधभेदेस्त्राणेन

(भीषार्थानां भयहेतुः । १ । ४ । २५ ।) (अ १ । पा ४ । आ ३)

इदं वचनमिति । (कै)

प्रत्याख्याने तु षष्ठ्या अनभिधानान्निवृत्तिर्बोधा ॥ क्रिया प्रति
जनकत्वेन विवक्षायांमेषा सञ्ज्ञा । सम्बन्धित्वेन विवक्षायां तु षष्ठ्या-
मिष्टापत्तिरेव सूत्राणि प्रपञ्चार्थान्येवेति हरयः ॥

नेति च बोध इति लभ्यते । चोरमध्यगतोऽपि तत्सम्पर्कफलवधादिति
वर्त्तनारेभ्यो निवर्त्तते इत्युच्यते । एतद्विषयेऽपि हेतुत्वापादानत्वाविवक्षायां
षष्ठी भवत्येवेति बोध्यम् ॥

बन्धनपरिक्षोभा इति । स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्त्तयति । तत्र “ध्रुवमपाये-
ऽपादानम्” (१ । ४ । २४) इत्येव सिद्धम् ॥

शान्मनीप्सितत्वात् । सूत्रारम्भपक्षे तु कारकशेषत्वात् षष्ठा प्राप्ताया-
मिदं वचनम् ॥

“कस्य विभ्यति देवाश्च जातरोषश्च सयुग” इति
रामायणश्लोकस्तु कस्य सयुग इति योजनया व्याख्याय ॥

निवर्त्तयतीत्यर्थः कथं तर्हि चोरमध्यवर्त्तिनि चोरेभ्यो विभेतीति प्रयोगो न
ह्यत्र निवृत्तिरस्ति । अत्रापि भीत्या निवर्त्तितुमिच्छतीत्यर्थो द्रष्टव्यः । तदेव
बुद्धिपरिकल्पितोऽपायोऽस्तीति उपात्तविषयमिदमपादानमिति । कृत्स्न एव
प्रयोगप्रपञ्चे किमवयवपर्यायानुयोगेन ॥

पराजेरसोटः । १ । ४ । २६ ॥

असोटग्रहणादिति । (कै)

अत्र कालोऽविवक्षितस्तेन पराजेयत इत्यपि भवति ॥

पराजेरसोट । १ । ४ । २६ ॥ अध्ययनात् पराजयते । कृत्यसाध्यत्व
धीसमानाधिकरणस्तद्विषयकोत्साहाभावो धातोरर्थ । विषयोत्रापादानम् ।
“पराजेरसोट” इति सूत्रम् ॥ अध्ययनापादानको देवदत्तकर्तृक उत्साहा

पराजेरसोट । १ । ४ । २६ ॥ अयमपि योग शक्योऽवक्तव्यम् । कथम्

पराजेरसोट । १ । ४ । २६ ॥ पराजि क्वचिदभिभवे वर्तते यथा

पराजेरसोट । १ । ४ । २६ ॥ परा पूर्वस्य जयते प्रयोगेऽसोटो-
ऽह्यर्थोऽपादान स्यात् । अध्ययनात् पराजयते ग्लायतीत्यर्थ । अकर्मकत्वा
यम् । तत्र यथा प्राप्ताया वचनम् । असोट किम् । शत्रून् पराजयते

पराजेरसोट । १ । ४ । २६ ॥ अत्र धातु पाठगतस्य जीवितान्
मात्रस्यानुकरणं तत परापूर्वे जि पराजिरित्युत्तरपदलोपी समासो
द्रष्टव्यः ॥ ननु प्रकृतिवदनुकरणं भवतीत्युक्त्यातिरिक्तं प्रातिपदिकसञ्ज्ञाया
प्रतिषेधात् असुबन्तत्वात् समासो न प्राप्नोति । नाप्रतिषेधात् । नाथ
प्रसज्यप्रतिषेधं धातोर्नेति किं तर्हि पर्युदासोऽयं यदन्यद् धातोरिति

न्यूनीभावेति । (कै)

शक्तिवैकल्येत्यर्थ ॥

षष्ठ्यामिति । (कै)

तत्त्वम्बन्धिशक्तिवैकल्यमित्यर्थादिति भाव ॥

भाव इति बोध । तत्पूर्विका निवृत्तिरिति वा । शत्रून् पराजयते इत्यत्र
तिरस्कारानुबूलो व्यापारो धात्वर्थ । आद्ये अनिष्ट धात्वर्थ । अध्ययनजन्य-
मनिष्ठमिति बोध इति तु न यत्तम । तथा बोधानानुभवात् । असोटशब्देन

अध्ययनात् पराजयत इति । य एष मनुष्य प्रेक्षापूर्वकारौ भवति स

शत्रून् पराजयते इति । इह तु असोटग्रहणान् न्यूनीभाववृत्तिर्गृह्यते ।
अध्ययनात् पराजयते ऋसति । अध्येतु ग्लायतीत्यर्थ । अत्र चार्थे ऽकर्म-

अभिभवतीत्यर्थ । असोट इति क्तार्थे भूतकालोऽविवक्षित । तेन अध्ययनात्
पराजेष्यत इत्यादिसिद्धम् । वस्तुतस्तु असोटग्रहण व्यथ शत्रून् पराजयत
इत्यत्र परत्वात् कर्मसञ्ज्ञासिद्धे । इह सूत्रे पराजेरिति रूप “विपराभ्या

धातौर्न विधिर्न प्रतिषेध । एवमपि इयडादेश प्राप्नोति परत्वाद्
“वेर्द्धितौ”तिगुणो भविष्यतीति समुदायस्य वा समुदायोऽनुकरण कस्यस्य
समुदायस्य प्रयोगस्थस्य । यद्येवमध्ययनात् पराजयतेऽत्र न प्राप्नोति नह्यत्र
पराजयतीति रूपमस्ति क्व तर्हि स्याद् यत्र पराजयतीति रूपमस्ति अध्ययनात्
पराजयतीति इति उदाहरणे पराजयन् न्यूनीभावे वर्तते अध्येतु ऋसति ग्लायती

निवृत्त्यङ्गे इति । (कै)

षष्ठीसमास । शक्तिवैकल्येन ततो निवर्त्तत इत्यर्थात् ॥

तदर्थान्नाभाच्च । प्रेक्षापूर्वकारौ मनुष्योऽध्ययनस्य दु खत्वदुर्धरत्वादित्यर्थान्नाच्च
बुद्ध्या प्राप्य ततो निवर्त्तते इति भाष्येण सर्वथाध्ययनाप्रवृत्तावपि अस्य
प्रयोगस्य इष्टतया तत्तानिष्टस्याध्ययनजन्यत्वासम्भवाच्च ॥

पश्यति दु खमध्ययन दुर्धरं च गुरुवच्च दुरूपचारा इति । स बुद्ध्या संप्राप्य
निवर्त्तते । तत्र भ्रुवमपाये उपादानम् ॥ (१ । ४ । २४) इत्येव सिद्धम् ॥

कत्वात् षष्ठा प्राप्ताया वचनम् । पूर्ववदस्यापि प्रत्याख्यान निवृत्त्यङ्गे पराजये
पराजिर्वर्त्तनात् ॥

जे” इतिवत् समर्थनीयम् । यत्तु परत्वात् “वेर्डिति” इति गुण इति
हरदत्तेनोक्तम् तत् सूत्रमाध्यादिविरुद्धमिति प्रागेव प्रपञ्चितम् ॥

त्यर्थ । अकर्मकश्चायमत्रार्थे तत्र षष्ठा प्राप्ताया वचनं प्रत्युदाहरणे त्वभिभवे
वर्त्तते । विपराध्या जेरित्यत्रार्थद्वयेऽपि वर्त्तमानस्य ग्रहणम् । अयमपि
प्रपञ्चो न्यूनीभावपूर्विकाया निवृत्तौ वृत्ते सिद्धम् । अध्ययनात् पराजयत
कोऽर्थ न्यूनीभावेन ग्लान्या । ततो निवर्त्तत इत्यर्थ । तेन प्रत्युदाहरणे
परत्वात् कर्मसंज्ञा भविष्यतीति न चोच्यते

THE UNIVERSITY LIBRARY.
RECEIVED ON
27 JAN 1925

वारणार्थानामौप्सितः । १ । ४ । २७ ॥

अथाप्तुपपादक

‘यस्य खल्विति (भा)

भाष्ये ॥ ननु धात्वर्थजन्यफलशालित्वरूपौप्सितत्वं सर्वत्राप्यस्ती-
त्यत आह

१ “यस्य तु खलु” इति उपलब्धभाष्यपुस्तकेऽस्ति पर विवरणे
‘यस्य खलु’ इति पाठोऽस्ति ॥

वारणार्थानामौप्सित । १ । ४ । २७ ॥ भवेभ्यो गा वारयति ।

वारणार्थानामौप्सित । १ । ४ । २७ ॥ किमुदाहरणम् । माघेभ्यो
गा वारयति । भवेद्यस्य माघा न गावस्तस्य माघा ईप्सिता स्युः । यस्य तु

वारणार्थानामौप्सित । १ । ४ । २७ ॥ किमुदाहरणमिति । भा ।
अथाप्तिमन्यमानस्य प्रश्नः । भवेद्यस्येति । भा । यस्यात्मनीया माघास्तस्य न
ईप्सिता इत्यर्थः । अभिप्रेतपर्यायमौप्सितशब्दमन्यते । यस्य त्विति । भा ।

वारणार्थानामौप्सित । १ । ४ । २७ ॥ वारणार्थानां प्रयोगे क्रियया

वारणार्थानामौप्सित । १ । ४ । २७ ॥ ईप्सितशब्दोऽयमस्यभिप्रेत-
पर्यायस्तस्य ग्रहणे यवानामात्मनीयत्वे गवा च परकीयत्वे एव स्याद् न

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ७८५
(अ १ । पा ४ । आ ३) (वारणार्थानामीप्सित १ । ४ । २७ ।)

अभिप्रेति ॥ (कै)

आप्तुमिष्टा इति । (कै)

वारण प्रवृत्तिविघात स च तद्वापारजन्यतत्फलाभावप्रयो-
जको भक्षणादिजनकव्यापाराभावानुकूलो व्यापार कचित् कचित्
तद्वापारजन्यतत्फलाभावप्रयोजक सयोगानुकूलव्यापाराभावानुकूल-
व्यापार । एव च तद्वात्वर्थप्रयोज्यफलाश्रया इत्यर्थस्तदाह

मानशन्निति । (कै)

नाशाभावरूपफलेन व्याप्तुमिष्टा इत्यर्थ । नाशाभावश्च भक्ष्य-
माणाभावापर्यवसन्नस्तस्य च फलस्य धात्वर्थत्वपर्यन्त नाग्रह । माष-

श्वभ्रेर्माषवक वारयति । कूपादन्ध वारयति । भक्ष्यसयोगादिजनक-

खलु गावो न माषा कथं तस्य माषा ईप्सिता स्युः । तस्यापि माषा
यवेप्सिता । आतश्चेप्सिता यवेभ्यो गा वारयति ॥ इह कूपादन्ध वारयतीति

यस्यात्मीया गाव परकीयास्तु माषास्तस्य न तु ईप्सिता ॥ तस्यापीति ।
भा । ईप्सितशब्द क्रियाशब्द आश्रीयते न तु रूढिशब्द । तच्च वारण-
क्रियया परकीया अपि माषा वारयितुराप्तुमिष्टा भवन्ति मानशन्नेते

आप्तुमिष्टा कारकमपादानं स्यात् । यवेभ्यो गा वारयति षट् वरणे

विपर्यये न खल्वस्येतदभिप्रेतं यदुतात्मीया गाव परकीयान्यवान्मा
घसन्निति माधूवन्वा वारयितुमीप्सिता वार्थमाख्याना तु गवामीप्सिता ।

(वारणार्थानामीप्सित । १ । ४ । २७ ।) (अ १ । पा ४ । आ ३)

नाग्रे हि सति राजभयमधर्मस्य स्यादिति भाव ॥ नन्वेव माषा
एवेति भाष्यात् गवामीप्सितत्वभावो लभ्यते इति सुतरामीप्सित-
तमत्वाभावेन कर्मत्वाभावाद् द्वितीया न स्यादत आह

भिन्नक्रम इति । (कै)

गवादिनिष्ठव्यापाराभावस्यैव मुख्यतयोद्देश्यत्वेन तदाश्रयत्वेनेच्छा-
विषयत्वात् तासा कर्मत्वमिति भाव ॥ ननु पूर्वोदाहरणादस्य
को विशेष इत्यत आह

अन्येति ॥ (कै)

ननु तदसम्बन्धिनस्तस्य कथं तदीप्सितत्वमत आह

व्यापाराभावानुकूलो व्यापारो धात्वर्थ । अभावप्रतियोगिव्यापारजन्यफला-
श्रयोऽन्नापादानम् । “वारणार्थानामीप्सित ” इति सूत्रात् । वारणार्थ-

कूपे ऽपादानसञ्ज्ञा न प्राप्नोति । न हि तस्य कूप ईप्सित । कस्तर्हि ।
अन्य । तस्यापि कूप एवेप्सित । पश्यत्ययमन्य कूप मा प्रापदिति ॥ अथवा

इत्येतेभ्योऽसौ गा वारयति ॥ माषा एवेति । भा । एवकारो भिन्नक्रम ।
ईप्सिता एवेत्यर्थ । कूपादिति । भा । अन्यसम्बन्धे कूपस्य न विनाशो नापि
राजभयमिति प्रश्न । कस्तर्ह्यन्य इति । भा । त प्रत्यनुकम्पाया सद्भावात्

क्षुरादि । प्रवृत्तिविधातो वारणम् । ईप्सित इति किम् । यवेभ्यो गा

नवात्र विशेष । श्रुत कर्तुरीप्सित इति तर्हि न स्याद् अग्नेर्माणवक
वारयति । कूपादन्यमिति । नह्यभिकूपौ वारयितुर्वार्यमाणस्य वाभिप्रेतौ ।

(अ १ । पा ४ । आ ३) (वारणार्थानामीप्सित । १ । ४ । २७ ।)

तं प्रतीति । (कै)

माषाणा राजभयात् इतो नाग्नाभावरूपफलाश्रयत्वेन गोस्त्रा-
म्यभिप्रेतत्वे ऽप्यस्य कथं तत्त्वमत आह

वारणक्रिययेति । (कै)

क्रियाशब्दस्य ग्रहणात् कूपस्यापि तत्सयोगाभावरूपफलाश्रयत्वा-
दिति भावः ॥

गमनादिक्रिययेति । (कै)

वारणधात्वर्थघटिकयेत्यर्थः । अत्र पक्षे भक्षणादिजनकथापारा-
भावानुकूलकथापार एव वारयतेत्यर्थः । एव च वारणार्थकधातु-

धात्वर्थफलश्रयत्वमात्रेप्सितत्वम् । तेन भक्ष्यसयोगाद्याश्रयत्वाद्यवादीना-
मपादानत्वम् । अनुकूलता चात्र योग्यता रूपैव । तेन प्रतिसिद्धे गवि

यथैवास्यान्यत्रापश्यत ईप्सैव कूपेऽपि ॥ इह अग्नेर्माणवक वारयतीति
माणवकेऽपादानसञ्ज्ञा प्राप्नोति । कर्मसञ्ज्ञा च बाधिका भविष्यति अत्रापि

तस्येप्सितत्वमन्यते ॥ तथापीति । भा । वारणक्रिययामुमिष्ट इत्यर्थः ।
अथवेति । भा । ईप्सित इत्यनेन कर्मणा कर्तृमात्रस्याक्षेपाद्विचार्यमाण-
स्यान्वस्य गमनादिक्रियया कूप आमुमिष्टो भवतीति प्रवर्त्ततेऽपादानसञ्ज्ञा ।

वारयति क्षेत्रे । नन्विह परत्वादधिकरणसञ्ज्ञा भविष्यति क्षेत्रेऽपीप्सितग्रहणे

क्रियाशब्दस्य तु ग्रहणे वार्यमाणस्यान्वादेर्गमनादिक्रियया कूपदेराप्यमान-
त्वात् सिध्यति । अन्यत्रापश्यन्नपि गन्तव्यं जिगमिषति । अन्यथा न

(वारणार्थानामौषित १ । ४ । २७ ।) (अ १ । पा ४ । आ ३)

प्रतिपाद्यव्यापारजन्यफलाश्रयत्वमेवाचेष्टितत्वमिति भाव ॥ नन्वेव-
मपि प्रधानकर्तुरपौष्टितत्वात् कथमेतद्व्याप्तिरत उक्त

कर्तृमात्रस्येति । (कै)

कर्तृग्रहणं चोपलक्षणम् ॥ नन्वन्धस्य पदार्थाज्ञानाभावात् कथं
तद्विषयेष्वा इत्यत आह

अन्धस्य चेति ॥ (कै)

सामर्थ्यगम्यस्यैव प्रकर्षस्थानाश्रयणं न तदुपात्तस्य इत्यत उक्तम्

मन्यत इति ॥ (कै)

भक्षयत्यपि अथ वारयति तथापि न निवर्त्तत इति प्रयोगसिद्धिः । अप्रवृत्त-
वारणेऽपि अथ प्रयोगः । यदीमा गावस्तथा गच्छन्ति भुवःस्य नाशस्तन्नाशेऽ-

तर्हि वाधिका स्यात् । तस्माद् वक्तव्यम् कर्मणो यदीप्सितमिति । ईप्सि-
तेप्सितमिति वा ॥ वारणार्थेषु कर्मग्रहणानर्थक्यं कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति

अन्धस्य च प्रवृत्त्यनुमेयेष्वा तदाह “अन्यथापश्यत” इति । भा । अन्धस्ये-
त्यर्थः । स ह्यपश्यन्नपि गन्तव्यं जिगमिषति । अन्यथा न क्वचित्तस्य प्रवृत्तिः
स्यात् ॥ इदानीमिति प्रसङ्गसुद्भावयति । इहामेति । भा ॥ कर्मसञ्ज्ञाचेति ।

गोषु ईप्सिततमत्वप्रयुक्ता कर्मसञ्ज्ञा । सत्यम् । चिन्त्यप्रयोजनमेवेप्सित-
ग्रहणम् ॥

क्वचित्तस्य प्रवृत्तिः स्यात् । यवेभ्यो गा वारयतीति । वृज् आवरणे चुरादि ।
अथ गवामपादानसञ्ज्ञा कस्मान्न भवति ईप्सिततमोऽपीप्सितो भवत्येव

(अ १ । पा ४ । आ ३) (वारणार्थानामौषित १ । ४ । २७ ।)

तन्वीषितभाषाणा न गवादीषित नापि तस्यापादानत्व-
मिष्टमत आह

वारयितुरिति ॥ (कै)

यदीषितं कर्मेति । (कै)

कर्मशब्दो ऽत्र क्रियापर । ईषितो यो धात्वर्थ इत्यर्थ ॥

तस्य यदीषितमिति । (कै)

तज्जन्यफलाश्रय इत्यर्थ । भक्षणादिजनकव्यापारभावस्य हि
नाशाभावान्वायतनादिफलमिति भाव । एव च पूर्वोक्तसमाधान-
द्वयाभिप्रायक लक्षणद्वय बोध्यम् । एतेनार्थभेदाच्छब्दभेदमात्रेण

धर्मो राजभय च बुद्ध्या प्राप्य निवर्त्तयतीति भाष्यात् । उक्तव्यापाराभावानु-
कूला निवर्त्तना च तन्मते धात्वर्थ । अन्येऽभिमुखदेशगमनत्वेनान्वस्य कूप-

वचनात् । वा । वारणार्थेषु कर्मग्रहणमनर्थकम् । कि कारणम् । “कर्तु-
रौषिततम कर्म” (१ । ४ । ४६) इति वचनात् । कर्तुरौषिततम कर्म

भा । परत्वादिति भाव ॥ कर्मसञ्ज्ञाया अवकाशो वारणार्थेभ्योऽन्ये धात्व ।
अपादानसञ्ज्ञायास्तु प्रकर्षरहितमौषितम् । ईषिततमस्य तु उभयप्रसङ्गे
परत्वात् कर्मसञ्ज्ञा ॥ अस्मावपीति । भा । कारकाधिकारे प्रकर्षो न

यथा शुक्लतमोऽपि शुक्ल परत्वात् कर्मसञ्ज्ञा भविष्यति कर्मसञ्ज्ञाया अव-
काश वारणार्थेभ्योऽन्यत्र अपादानसञ्ज्ञायास्तु प्रकर्षरहितमौषितम् ईषित-

(वारणार्थानामीप्सितः । १ । ४ । २७ ।) (अ १ । पा ४ । आ ३)

लक्षणद्वयकथनमयुक्तमित्यपास्तम् ॥ ननु प्रकर्षाविवक्षणेन अनव-
काशत्वादिदमेव भविष्यतीत्यत आह

प्रकर्षेति । (कै)

अथ भाव । तरवादि प्रवृत्तिनिमित्तगतप्रकर्षे विधीयते ।
प्रवृत्तिनिमित्त चात्रेच्छा तस्या स्तुत प्रकर्षसम्भवेऽपि व्याख्याना-
दिशेषणीभूतव्याप्तिगत स गृह्यते व्याप्तिप्रकर्षश्च प्रकृतधात्वर्थप्रधानी-
भूतव्यापारप्रयोज्यधात्वर्थफलीयत्वरूप । एव च ^१प्रकृतधात्वर्थप्रधानी-

१ “प्रकृतधात्वर्थ” इत्यारभ्य “सिद्धमेतत्” इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ॥

पतनमिच्छाविषय । एव नान्तरीयकविषयभोजनप्रसक्तौ तद्वारणकर्त्तरि

इत्येव सिद्धम् ॥ अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथं माषेभ्यो गा वारयति
इति । पश्यत्यय यदीमा गावस्तत्र गच्छन्ति ध्रुव सस्य विनाश सस्य विनाशे

विवक्ष्यते इत्यतन्त्र तमनिर्देशं मन्यते ॥ कर्मणो यदीप्सितमिति । भा ।
तत्र कर्मसञ्ज्ञा निमित्तमेवापादानसञ्ज्ञाया इति माणवके प्रवर्त्तते । ततस्त-
स्येप्सितस्याभेदपादानसञ्ज्ञा इत्यर्थः ॥ ईप्सितेप्सितमिति । भा । वारयितुर्-
दीप्सित कर्म तस्य यदीप्सितमित्यर्थः । शेषवशा चात्र समासः । अन्यथा

तमस्य दूभयप्रसङ्गे परत्वात् कर्मसञ्ज्ञा । अयमपि प्रपञ्चः । अस्ति ह्यत्रापि
बुद्धिब्यवस्थितोऽपायः कथं पश्यत्यय यदि गावः क्षेत्रे गच्छेयुर्ध्रुव सस्य विनाश

(अ १ । पा ४ । आ ३) (वारणार्थानामीप्सित । १ । ४ । २७ ।)

भूतव्यापारप्रथोऽध्यधालर्थफलाश्रयत्वमीप्सिततमत्वं तच्च नाग्राविति ॥
ननु कर्त्तृग्रहणात् सिद्धमेतत् प्रकृतसूत्रे इवेप्सितेति कर्मणा कर्त्तु-
राच्चेपेणैव सिद्धे पुन कर्त्तृग्रहणेन प्रकृते धालर्थप्रधानीभूतव्यापा-
राश्रयस्यैव ग्रहणादिति चेन्न । लघुना तमग्रहणेन कर्त्तुरित्यस्य
प्रत्याख्यानं तात्पर्यादित्याहुः ॥ भाष्ये

पश्यत्ययमिति । (भा)

विचारयतीत्यर्थः ॥

चैत्र विषाद् वारयतीति प्रयोगो भवत्येव । विषस्य विषत्वेन इच्छाविषयत्वा-
भावेऽपि भक्ष्यत्वेन इच्छा विषयत्वात् ॥

ऽधर्मश्चैव राजभयं च । स बुद्ध्या सम्प्राप्य निवर्त्तयति । तत्र ध्रुवमपायेऽपादानम्
(१ । ४ । २४) इत्येव सिद्धम् ॥

ज्ञेन च पूजायामिति निषेधः स्यात् ॥ कर्त्तुरिति । भा । प्रकर्षप्रत्ययोपादान-
सामर्थ्यात् कर्मसञ्ज्ञायां प्रकर्षो विवक्ष्यत एव । तत्र द्वयोः सञ्ज्ञयोः साव-
काशयोः परत्वादौप्सिततमस्य कर्मसञ्ज्ञा ॥

सस्य विनाशेऽधर्मश्च राजभयं च स बुद्ध्या सम्प्राप्य निवर्त्तयतीत्यतो न
चोदनीयं प्रत्युदाहरणे क्षेत्रस्याधिकरणसञ्ज्ञा भविष्यतीति ॥

अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति । १ । ४ । २८ ॥

“अन्तर्द्धौ” व्यवधानम् “यस्य च भावेन” (१ । ३ । ३७)
इति सप्तमी ॥

अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति । १ । ४ । २८ ॥ मातुर्निर्णीयते कृष्ण ।

अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति । १ । ४ । २८ ॥ अयमपि योग श्रव्योऽ-

अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति । १ । ४ । २८ ॥ अन्तर्द्धत्ते इति । भा ।
तिरोभवतीत्यर्थः ॥

अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति । १ । ४ । २८ ॥ अन्तर्द्धाविति सप्तमी
येनेति कर्त्तरि द्वितीया । न च ह्यद्योगे षष्ठीप्रसङ्गः । उभयप्राप्तौ कर्मण्ये-

अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति । १ । ४ । २८ ॥ अन्तर्द्धाविति नेय निमि-
त्तात् कर्मयोग इति सप्तमी । यथा हि वेतनेन धान्यं लुनातीत्यत्र वेतनस्य
धान्येन योगोऽस्ति तथेष्टाप्यदर्शनमिच्छतीति इच्छाकर्मणाऽदर्शनेनान्तर्द्धौ-
र्योगो नास्ति । अथादर्शनस्य यत्कर्म आत्माख्य आत्मनोऽदर्शनमिच्छतीति
तेनान्तर्द्धौर्योगोऽस्ति यस्यैवाददर्शनं तस्यैवान्तर्धानमित्युच्यते । एवमपि निमि-
त्तात् कर्मयोग इति किं निमित्तं गृह्यते । कारणं प्रयोजनं वा । कारणं
चेज्जाद्येन वद्धं । अत्रापि प्राप्नोति य एव वध्यते तत्रैव जायमिति तस्मात्
प्रयोजनस्य तत्र गृह्यणम् । यथा चर्मणि द्वीपिन इति इति चर्म द्वीपि

(अ १ । पा ४ । आ ३) (अन्तर्द्धा येनादर्शनमिच्छति । १ । ४ । २८ ।)

येन (पा)

इति सौची तृतीया । उभयो प्रयोगाभावेन “उभयप्राप्तौ”
(२ । ३ । ६६) इत्यस्याप्रवृत्ते । उभयप्रयोगे एव तद्वृत्तिरिति
“आत्ममाने” (३ । २ । ८३) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ अन्तर्द्धि-
निमित्तक यत्कर्तृकमात्मकर्मकादर्शनमिच्छति तदपादानमित्यर्थ ॥
नन्वन्तर्धत्त इत्यस्य विभजत इत्यर्थेऽपादानत्वं सिद्धतीत्यत आह

कृष्णकर्मकादर्शनाभावप्रयोजकदेशविशेषस्थितिर्धातोरेव । धात्वर्थदर्शनक

वक्तुम् । कथम् उपाध्यायादन्तर्धत्त इति । पश्यत्ययं यदि मासुपाध्याय

वेति नियमात् । व्यवधाने सति यत् कर्तृकस्यात्मनो दर्शनस्याभावमिच्छति
तत् कारकमपादानं स्यात् । मातुर्निलीयते कृष्ण । लौडश्लेषणे दैवादिक ।

हृननस्य प्रयोजनम् । इह तु अन्तर्धानमदर्शनस्य कारणम् । अन्तर्हित
खल्वसौ न दृश्यते । तस्माद्विषयसप्तम्येषा सत्सप्तमी वा । येनेति कर्त्तरि
तृतीया । ननु च दर्शनेन योगात् कर्त्तृकर्मणो कृतौति षष्ठाभाष्यम् ।
उभयप्राप्तौ कर्मण्येवेति नियमात् तृतीया भविष्यति कर्म त्वच्चादर्शनस्यात्मा ।
नन्वात्मने इति न श्रूयते । मा आवि येनादर्शनमिच्छतीत्युक्ते कस्येवपेक्षा-
यामात्मन इति गम्यते । अन्तर्द्धिनिमित्तमिति । अन्तर्द्धिना कारणेनेत्यर्थः ।
निमित्तकारणहेतुषु सवासाप्रायदर्शनमिति प्रथमा । अथवा बज्रग्रीहिर
दर्शनस्य समानाधिकरण विशेषण सूत्रेऽनुपात्तोऽपि तच्छब्दो यत्तदोर्नित्य-
सम्बन्धात् लभ्यत एवेत्याह “तत् कारकम्” इति । “अन्तर्धत्त” इति ।
तिरोभवतीत्यर्थः । “निलीयत” इति । लौड श्लेषणे दैवादिक ।

(अन्तर्द्धो येनादर्शनमिच्छति । १ । ४ । २८ ।) (अ १ । पा ४ । आ ३)

तिरोभवतीति । (कै)

आत्मकर्मकोपाध्यायकर्तृकदर्शनाभावेच्छया तिरोभवतीत्यर्थः ।
निवृत्तिपूर्वकतिरोभवने धातोर्वृत्ते “ध्रुवम्” इति सूत्रेणैव सिद्ध-
मिति बोद्धव्यम् ॥

तत्रापादानम् । तत्पूर्वकनिवृत्तिर्धातोर्त्यर्थः । तत्र मातुरपादानत्वेनान्वय
इति भाष्यमतम् । दर्शने मातृकर्तृकत्वप्रत्यासत्तिगम्यम् ॥

पश्यति ध्रुव प्रेषणमुपालम्भो वेति । स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते । तत्र
ध्रुवमपाये अपादानम् (१ । ४ । २४) इत्येव सिद्धम् ॥

अत्रान्तर्धाविति चिन्त्यप्रयोजनम् । न दिदृक्षते चोरान् इत्यत्र हि
परत्वात् कर्मता सिद्धा । इच्छतीति किम् । इच्छायामसत्या सत्यपि दर्शने
यथा स्यात् ॥

“चौरान्निदिदृक्षते” इति । आत्मानं ते मा द्राक्षुरित्येवमर्थम् ॥ ननु
परत्वात् कर्मसञ्ज्ञा भविष्यति । सत्यम् । अयमपि प्रपञ्च कथं पश्यत्येव
यद्युपाध्याय पश्येद् ध्रुव मे प्रेषणमुपालम्भो वा भवेदिति स बुद्ध्या संप्राप्य
निवर्तते । येनैवस्मिन्नसत्यदर्शनमिच्छति शिष्यस्यैव स्यात् । ध्रुवमित्यनु-
वर्त्तिष्यते एव तर्हि सूत्रस्यावाचकत्वं मा भूत् । असति हि तस्मिन् अन्तर्द्धो
ध्रुवमपादानसञ्ज्ञा भवति तच्चेद् ध्रुवमदर्शनमिच्छतीत्यर्थः स्यात् । न च
ध्रुवमिच्छति यच्चेच्छति न ततध्रुवमित्यवाचकः स्यात् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ७६५
(अ १ । पा ४ । आ ३) (आख्यातोपयोगे । १ । ४ । २६ ।)

आख्यातोपयोगे । १ । ४ । २६ ॥

व्यापार इति । (कै)

उपयुज्यते फलाय इति व्युत्पत्तेरिति भाव ॥

आरम्भकाः । (कै)

गीतश्रोतृणा मध्ये मुख्या ॥

यत्नेन प्रवृत्तिमन्तो गच्छन्तीति । (कै)

“प्रवृत्तिर”त्र व्यापारसामान्य “यत्नेन” इत्यस्य अति
यत्नेनेत्यर्थ ॥

व्यापारमात्रे इति । (कै)

कारकाधिकारादिति भाव ॥

आख्यातोपयोगे । १ । ४ । २३ ॥ उपाध्यायादधीते । उच्चारणोत्तर-

आख्यातोपयोगे । १ । ४ । २६ ॥ उपयोग इति किमर्थम् । नटस्य
शृणोति । ग्रन्थिकस्य शृणोति । उपयोग इत्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति ।
शेषोऽपि ह्युपयोग । आतस्त्रोपयोगो यदारम्भका रङ्ग गच्छन्ति नटस्य
श्रोत्र्यामो ग्रन्थिकस्य श्रोत्र्याम इति । एव तर्ह्युपयोग इत्युच्यते सर्वस्त्रोप-

आख्यातोपयोगे । १ । ४ । २६ ॥ उपयोगो व्यापार स चावशिष्टो
नटोपाध्याययोरिति मत्वा पृच्छति । उपयोग इति किमर्थमिति ।
आरम्भका रङ्ग गच्छन्तीति । रङ्ग सामाजिकस्थानम् । आरम्भका यत्नेन
प्रवृत्तिमन्तो गच्छन्तीत्यर्थः ॥ प्रकर्षगतिरिति । भा । व्यापारमात्रे लब्धे

ग्रन्थार्थधारणार्थमिति । (कै)

यदा तु नटादिभ्योऽपि तथाध्ययनं तदा नटाच्चृनोतीति
भवत्येवेति बोध्यम् ॥

अयमर्थ इति । (कै)

उपयोगशब्दस्य तत्रैव रूढिरन्यत्र तु लक्षणया प्रयोग इत्यर्थः ॥

नियमः । (कै)

भिन्नाचरणभूग्यादि । इदं च तत्तद्विधाश्रवणनियमाना-
मुपलक्षणमित्याहुः ॥

उभययेति । (कै)

नटं विना गीतश्रवणाययोगात्तस्य तज्जनकतया कारकत्वं कुलाल-
पितृवदन्यथासिद्धत्वसम्भावनया वा कारकत्वमिति भावः ॥ भाष्ये

कालिको नियमपूर्वको ग्रन्थस्वीकारानुकूलो व्यापारो धात्वर्थः । उच्चारणा-

योगस्तत्र प्रकर्ष्यगतिर्विज्ञास्यते । साधो यो यो उपयोग इति । कश्च साधोयः ।
यो ग्रन्थार्थो ॥ अथवोपयोगः को भवितुमर्हति । यो नियमपूर्वकः ।
तद्यथा । उपयुक्ता माणवका इत्युच्यन्ते स एते नियमपूर्वकमधीतवन्तो
भवन्ति ॥ किं पुनराख्यातानुपयोगे कारकमाहोषिदकारकम् । कश्चात्र
विशेषः । आख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात् कर्मसञ्ज्ञाप्रसङ्गः ।

उपयोगग्रहणं विशिष्टव्यापारपरिग्रहार्थम् । तेन ग्रन्थार्थधारणार्थं यदु-
ग्रहणं स उपयोगः । अथवेति । भा । उपयोगशब्दस्यैवायमर्थो नियमपूर्वक
विश्याग्रहणम् । किं पुनरिति । भा । उभयथा सम्भावाद्दोषदर्शनाच्च
प्रश्नः । अद्यपक्रासतीति । भा । यथा फलं वृक्षादपक्रान्तं न पुनर्दृष्टे तद्वदिति

अनुयोगे इति । (भा)

*अनियमपूर्वकश्रवणे इत्यर्थः ॥

कर्मसञ्ज्ञाप्रसङ्ग इति । (भा)

अपादानादिभिरसङ्कीर्तितत्वं च तस्मान्निपूर्वकाविवचायामिव सर्वथा तदप्राप्तावपीति तात्पर्यम् । कर्मयुक्ताशोऽपि तत्र परिगणन-
लभ्य एवेति बोध्यम् ॥

अस्तु तर्हि कारकमिति । (भा)

गीतद्वारा तस्य तज्जनकत्वाद् द्वारेण द्वारिणो नान्यथासिद्धि-
रिति तद्विवचैवेति भावः ॥

अयोऽज्ञापादानम् । अपादानत्वेनैव बोधः सर्वत्र । उपाध्यायान्नि सरन्त
ग्रन्थमधीतेरर्थः । अतिप्रसङ्गज्ञानभिधानाद्वारणीय इति भाष्यमतम् ॥

वा ॥ आख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात् कर्मसञ्ज्ञा प्राप्नोति
(१ । ४ । ५१) ॥ अस्तु तर्ह्यकारकम् । अकारकमिति चेदुपयोगवच-
नानर्थक्यम् । वा । यद्यकारकमुपयोगवचनमनर्थकम् ॥ अस्तु तर्हि कारकम् ।
ननु चोक्तमाख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात् कर्मसञ्ज्ञाप्रसङ्ग
इति । नैष दोषः । परिगणनं तत्र क्रियते ।

एव शब्देऽपि प्रसङ्ग इत्यर्थः । सन्ततत्वादिति । भा । शब्दस्य व्यञ्जका-
ध्वनय उपाध्यायेनोत्पद्यमाना भिन्ना अपि सादृश्यात्तत्त्वेनाध्यवस्रीय-
माना श्रोतु पुन पुन श्रोत्रप्रदेशं गच्छन्तो व्यक्तिस्फोटरूप जातिस्फो-
टरूप वा शब्दमभिव्यञ्जयन्तीत्यर्थः ॥ अथवेति । भा । यथा ज्वाला-
रूप ज्योतिरविच्छेदेनोत्पद्यमान सादृश्यात् तत्त्वेनाध्यवस्रीयमान सन्तत

(आख्यातोपयोगे । १ । ४ । २६ ।) (अ १ । पा ४ । आ ३)

अपक्रामति तस्मात्तदध्ययनमिति । (भा)

अधीयमानवाक्यजातमध्ययनमित्युच्यते । एव चापक्रमजनित-
विश्लेषाश्रयत्वादुपाध्यायस्यापादानत्वं सिद्धम् । उपाध्यायादपक्रान्त-
शब्दजातमुपादत्ते इत्यर्थादिति भावः ॥ शब्दानामपक्रमणं न
युक्तमिति शङ्कते

यद्यपेति ॥ (भा)

शब्दस्य व्यञ्जकाध्वनय इति । (कै)

पुनः पुनरुत्पाद्यमानत्वेन सन्ततत्वमिति भावः ॥ ननु तेषां
भिन्नत्वात् कथं तद्रूपानुसक्तस्य स्फोटस्य स एवायमित्येकता
प्रत्ययोऽत आह

सादृश्यादिति ॥ (कै)

यथा ज्वालारूपमिति । (कै)

प्रतिक्षणं विनश्यदपीत्यर्थः ॥

दुहि याचि रुधि प्रच्छि भिक्षि चिजाम्

इति ॥ अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथं उपाध्यायादधीत-
इति । अपक्रामति तस्मात्तदध्ययनम् । यद्यपक्रामति किं नात्यन्ताया-
पक्रामति । सन्ततत्वात् ॥ अथवा ज्योतिर्वज्ज्ञानानि भवन्ति ॥

तथैवोपाध्यायज्ञानानि भिन्नानि भिन्नशब्दरूपतामापद्यमानानि सन्तता-
न्युच्यन्ते । ज्ञानस्य शब्दरूपापत्तिरिति दर्शनमत्र भाष्यकारस्य । तथा-
चोक्तम् ।

“ वायोरेखानां ज्ञानस्य शब्दत्वापत्तिरिष्यते ।

कैश्चिदर्शनभेदो हि प्रवादेऽखनवस्थितः ” इति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ७६६
(अ १ । पा ४ । आ ३) (आख्यातोपयोगे । १ । ४ । २६ ।)

सन्ततमिति । (कै)

तथा व्यवहारविषय इति भावः ॥ * वायो कश्चित् परमाणूनां
शब्दतन्मात्रादिरूपाणां कैश्चित् । कश्चिद् ज्ञानस्य शब्दत्वमिष्यते ॥
तदुक्तं हरिणा

-
- * वायोरणूनां ज्ञानस्य शब्दत्वापत्तिरिष्यते ।
कैश्चिद्दर्शनभेदो हि प्रवादेऽनवस्थितः ॥
लब्धक्रिय प्रयत्नेन वक्तरिच्छानुवर्तिना ।
स्थानेष्वभिहितो वायुः शब्दत्व प्रतिपद्यते ॥
तस्य कारणासामर्थ्यादेः प्रचयधर्मिणः ।
सन्निपातादिभज्यन्ते सारवत्योऽपि मूर्त्तयः ॥
अथाव सर्वशक्तित्वाद्भेदससर्गवृत्तयः ।
क्यातातपतमः शब्दभावेन परिणामिनः ॥
स्वशक्तौ व्यज्यमानाया प्रयत्नेन समीरिता ।
अन्माणीव प्रचीयन्ते शब्दाख्या परमाणवः ॥
अथेदमान्तरं ज्ञानं सूक्ष्मवागात्मना स्थितम् ।
व्यक्तये स्वस्य रूपस्य शब्दत्वेन निवर्त्तते ॥
स मनोभावमापद्य तेजसा पाकभागतः ।
वायुमाविशति प्राणमथासौ समुदीर्यते ॥
अन्तःकरणातत्त्वस्य वायुराश्रयता गतः ।
तद्भर्मेण समाविष्टस्तेजसैव विवर्त्तते ॥
विभज्य स्वात्मनो ग्रन्थीन् श्रुतिरूपैः पृथग्विधैः ।
प्राणो वर्णानभिद्यज्य वर्णेष्वेवोपलीयते ॥
अजस्रवृत्तिर्यं शब्दं सूक्ष्मत्वाच्चोपलभ्यते । (नोपलभ्यते)
व्यञ्जनादायस्मिन् स खनिमित्तात्प्रतीयते ॥

“लब्धक्रिय’ प्रयत्नेन वक्तुरिच्छानुवर्तिना ।

स्थानेष्वभिहतो वायु शब्दत्वं प्रतिपद्यते ॥”

वक्तुरिच्छा इत्यनेनैकस्यैव वायोरनेकशब्दत्वोपपत्तिरुक्ता ॥ तथा

तस्य प्रागे च या शक्तिर्या च बुद्धौ व्यवस्थिता ।

विवर्त्तमाना स्थानेषु सैषा भेद प्रपद्यते ॥

शब्देष्वेवाश्रिता शक्तिर्विश्वस्यास्य निबन्धनी ।

यन्नेत्र प्रतिभात्माय भेदरूपं प्रतीयते ॥

षड्जादिभेद शब्देन

व्याख्यातो रूप्यते यत ।

तस्मादर्धविधा सर्वा

शब्दमात्रा सुनिश्चिता ॥

शब्दस्य परिणामोऽयमित्याम्नायविदो विदुः ।

छन्दोभ्य एव प्रथममेतद्विश्वं व्यवर्त्तत ॥

इति कर्त्तव्यता लोके सर्वा शब्दव्यपाम्नाया ।

या पूर्वार्हितसंस्कारो वालोऽपि प्रतिपद्यते ॥

आद्य करणविन्यास प्राणस्योर्द्ध समीरणम् ।

स्थानानामभिघातश्च न विना शब्दभावनाम् ॥

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ।

अनुविद्धमिव ज्ञान सर्वं शब्देन भासते ॥

वाग्वरूपता चेदुक्तामेदवबोधस्य शाश्वती ।

न प्रकाशं प्रकाशेत सा हि प्रत्यवमर्शिनौ ॥

सा सर्वविद्या शिल्पानां कलानां चोपबन्धनी ।

तद्वशादभिनिष्पत्तौ सर्वं वस्तु विभज्यते ॥

“अणव सर्वशक्तित्वाद् भेदससर्गवृत्तय ।

काथातपतम शब्दभावेन परिणामिन ।

स्वशक्तौ व्यञ्जमानाया प्रयत्नेन समीरिता ।

अभ्राणीव प्रतीयन्ते शब्दाख्या परमाणव ॥”

सैषा ससारिणा सज्ञा वहिरन्तश्च वर्त्तते ।

तन्मात्रामप्यतिक्रान्ते चैतन्य सर्वजन्तुषु ॥

अर्थक्रियासु वाक् सर्वा

समीक्ष्यति देहि न ।

तदुत्क्रान्तौ विसञ्चोऽय

दृश्यते काष्ठकुण्डवत् ॥

प्रविभागे यथा कर्त्ता तथा कार्ये प्रवर्त्तते ।

अविभागे तथा सैव कार्यत्वेनावतिष्ठते ॥

स्वमात्रा परमात्रा वा श्रुत्या प्रक्रम्यते यथा ।

तथैव रूढतामेति तथा ह्यर्थो विधीयते ॥

अत्यन्तमतथाभूते निमित्ते श्रुत्यपाश्रयात् ।

दृश्यतेऽज्ञातचक्रादौ वस्त्वाकारनिरूपणा ॥

अपि प्रयोक्तुरात्मान शब्दमन्तरवस्थितम् ।

प्राज्जर्महान्तमृषभ येन सायुज्यमिध्यते ॥

तस्माद्य शब्दसंस्कार सा सिद्धि परमात्मन ।

तस्य प्रवृत्तितत्त्वज्ञस्तद्ब्रह्मात्मतमश्रुते ॥

अन्तर्वर्त्तिना प्रयत्नेनोर्ध्वमुदीरित प्राणो वायुस्तेजसानुगृहीत शब्दता-
मापद्य शब्दघनसह्यमानया प्रकाशमात्रया युक्तस्यान्त सन्निवेशिण
शब्दस्याविभक्ता विम्बमुपगृह्णातीत्येकेषा मतम् ॥

तथा

१“अथायमन्तरो ज्ञाता सूक्ष्मवागात्मना स्थितम् ।

व्यक्तये स्वस्य रूपस्य शब्दत्वेन विवर्त्तते ॥”

“ज्ञाता” वृत्तिविशिष्टमन्त करणम् ॥

१ “अथेदमान्तरं ज्ञानम्” इति पाठोऽप्यस्ति ॥

२ विवर्त्तते ॥

नाभिप्रदेशात् प्रयत्नप्रेरितो वायुरुर्ध्वमाक्रमन् उरः प्रभृतीनि स्थानान्
त्याहन्ति तेन चान्तं स्थितशब्दस्य कत्वादिनाभिव्यक्तिरित्यपरमतम् ॥

आचार्यं खल्वप्याह

“आत्मा बुद्ध्या समेत्यर्थान् मनोयुक्ते विवक्षया ।

मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मातुतम्” इति ॥

अपरः आह । मनोऽभिहतः कायाग्निं प्राणमुद्वीरयति स नाभेरु-
द्यन्मूर्धन्यभिहतोऽन्येन पुनरुद्यताभिहन्यमानः ख इति क इति वा ध्वनिः
सम्यद्यत इति ॥

सूक्ष्मो वायुरिव सर्वमूर्त्तीनामन्तर्वह्निश्च ध्वनिर्वस्थितः । स एव
कैश्चिदाकाश इति पठ्यते । तत्र यथा सूक्ष्मस्य वायोर्यज्ञनादभिव्यक्तिः तथा
सूक्ष्मो ध्वनिः स्वनिमित्तरभिव्यक्तप्रचितप्रक्रियारूपः ओजदेशः प्राप्तः
उपलभ्यत इत्यर्थः ॥

शब्दः प्राणाधिष्ठानो बुद्ध्याधिष्ठानश्च द्वाभ्यां प्राणबुद्धिशक्तिभ्यामभि-
व्यक्तोऽर्थः प्रत्याययति तत्र बुद्धितत्त्वान्तरासन्निविष्टः प्राण ऊर्ध्वमभिप्रवृत्त-
स्तत्तत् स्थानेषु प्रयत्नानुविधायाघातेनानित्यशब्दरूपेण विवर्त्तते स च प्राप्त-
विवर्त्तः पृथिवीकलजन्यग्रोधादिवद्भेदः प्राप्य परस्मिन् शब्दात्मनि भेदानुरागः
संनिवेशयति ॥

“स मनोभावमापद्य तेजसा पाकमागत ”

“तेजसा” जाठरेण । “पाकम्” दाहम् ॥

“वायुमाविशति प्राणमथासौ समुदीर्यते”

असौ स वृत्तिमनोयुत प्राणस्तदाह

सर्वा अप्यर्थजातय सूक्ष्मरूपेण शब्दाधिष्ठाना । ता किलात्माभि-
व्यक्तिमधिष्ठानपरिणामे स प्रतिलभमाना वाच्यवाचकभावरूपेण भेदेन
प्रतीयन्ते ॥ एव ह्याह

“वागेवार्थं पश्यति वाग् ब्रवीति वागेवार्थं सन्निहित सन्तनोति ।
वाचैव विश्वं बज्ररूपं निबद्धं तदेतदेकं प्रविभज्योपसृङ्के” इति ॥

सविज्ञातपदनिबन्धनो हि सर्वोऽर्थः शब्देन निरूप्यमाणो व्यवहार-
मवतरति । अत एव असविज्ञातपदानां विशेषावधारणं निबन्धनपदप्रत्यय-
मन्तरेण न जायते । गोपालादयोऽपि हि निबन्धनपदानि प्रकल्प्य गवादि-
विशेषविषयं व्यवहारमौहन्ते । तस्मात् सर्वत्र शब्दाध्याख्यो भेदवानर्थं
शब्दशक्तिसदृशं शब्दविषयया बुद्ध्या प्रकाश्यं इत्यर्थः ॥

यथैव मृद्धमसमन्वयान्मृद्विवर्त्तयन्तं व्यवस्थापयन्ति तथैवास्मायै सम्भृत-
भोग्यभोक्तृशक्तेर्वागात्मनो बज्रधा करणत्वमाप्नात सर्वत्र शब्दमात्रासम-
न्वयात् । तस्मान्नायमेवाह कृन्दोभ्य इति ॥ अन्यथापि । “ऋक्षयो यजुर्मयं
साममय वैराज पुरुषो वै यज्ञस्तस्यैता लोक एणास्तिष्ठ आहुतयस्ता वै
त्रयो लोका” इति ॥ तथा “एष वै कृन्दस्यः साममय प्रथमो वैराज
पुरुषो योऽन्नमसृजत तस्मात् पशवोऽजायन्त पशुभ्यो वनस्पतयो वनस्ततिभ्यो
दिश” इति ऋग्वर्णोऽपि

“वागेव विश्वा सुवनानि जज्ञे वाच इत् सर्वममृतं यच्च मर्त्यम्”
इति ॥ पुराकल्पोऽप्याह

“विभज्य बज्रधात्मानं स कृन्दस्य प्रजापति ।

कृन्दोमयीभिर्मात्राभिर्व्यज्रधैव विवेश तम् ॥

“अन्त करणतत्त्वस्य वायुराश्रयतां गत ।

तद्धर्मेण समाविष्टस्तेजसा सोऽपि पच्यते ॥”

तद्धर्मेण दाहेन दाहवशादेव ॥

१ तेजसैव विवर्त्तते ॥

शाब्दी वाग् भूयसौ येषु पुरुषेषु व्यवस्थिता ।
 अधिक वर्त्तते तेषु पुण्य रूप प्राजापते ॥
 प्राजापत्य महत्तेजस्तत्प्राज्ञैरिव सद्यतम् ।
 शरीरभेदे विदुषा सा योनिमुपधावति ।
 यदेतन्मण्डल भास्वद्वाम चित्रस्य राधस ।
 तद्भावमभिसम्भूय विद्याया प्रतिष्ठीयते” ॥
 “भेदोद्ग्राहविवर्त्तनं लब्धाकारपरिग्रहा ।
 आम्नाता सर्वविद्यासु वागेव प्रकृति परा ॥
 एकत्वमभिनिष्क्रान्ता वाङ्मेवा वाङ्निबन्धना ।
 पृथग्वदवभासन्ते वाग्विभागा गवादय ॥
 षड्वहारा षडधिसूत्रा षट्प्रबोधा षडव्ययाम् ।
 ते मृत्युमतिवर्त्तन्ते ये वै वाचमुपासत” ॥
 “प्रविभज्यात्मनात्मानं सृष्ट्वा भावान् पृथग्विधान् ।
 सर्वेश्वर सर्वमय स्वप्ने भोक्ता प्रवर्त्तते” ॥
 सर्वो हि विकार आत्ममात्रेति केषाञ्चिदर्शनम् ।

स च प्रतिपुरुषमन्त सन्निविष्टो वाङ्म इव प्रत्यवभासते वस्तुतस्तस्यै-
 कत्वादमूर्त्तत्वादरूपत्वाच्च व्यवहारमात्रमिदमन्तर्वहिरिति अपरेषा मतम् ॥
 एकस्य चित्तितत्त्वस्याय परिणाम इत्यादि स्वमात्रा वादिना दर्शनम् ॥ चैतन्य
 श्रुतश्रीनि (नौ)ति लक्ष्मोदरसत्यविभज्यत इत्येकेषा मतम् ॥ अन्येषा तु

“विभज्य स्वात्मनो ग्रन्थीन् श्रुतिरूपै पृथग् विधै”

“श्रुतिरूपै” ध्वनिरूपै सहेति शेष ॥

“प्राणो वर्णानभिच्यज्य वर्णेष्वेवोपलीयते” इति ।

“प्राणा ” सवृत्तिकमनोरूपान्त करणयुत । एतावतैव ज्ञानस्य
शब्दत्वमिति द्रष्टव्यम् ॥

दर्शनं यथा महतोऽमेर्विस्फुलिङ्गा सृष्ट्या वायोरभ्रसङ्घातस्त्रन्त्रकान्तादिभिर्भागि-
न्यस्तोयधारा पृथिव्या वासावारोहप्रसवान्यग्रीधा इत्येवमादिपरमात्रा-
वादिना विद्याभाष्येभ्य प्रतिपत्तव्यम् । एवम्भूत सर्वोऽपि प्रपञ्च यथा श्रुत्या
प्रकम्यते । श्रुत्यान्त सन्निवेशिना शब्देन सुखदुःखादिभावेन प्राणिषु बद्धधा
प्रकम्यते दर्शयते स तथैव तत्र शब्दे रूढतामेति । अत एव तया श्रुत्यार्थो
विधीयते निश्चीयते न शङ्कोर्यत इत्यर्थः ॥ श्रुतौ सर्वमर्थस्वरूप सन्निविष्ट
यत सा तमर्थं जनयतीव स हि तस्या प्रत्याख्यात्मनानित्यमवस्थित । न हि
वाङ्मा वस्तुगत सत्त्व श्रुतिरपेक्षते । यथा सर्वप्रदेशव्यापिक्रियाया शब्दभाव-
नानुगतायामक्षातचक्रादिश्रुतिरवतिष्ठमाना व्यावहारिकाणा तेषा शब्दानां
स्वानुगतार्थेनार्थवत्ता प्रकल्पयति । तथा च श्रुत्या कल्पितो वस्त्वाकार सत्य-
प्यनुमानवलीयस्त्वे रूढो भवति । अत्यन्तासत्सु च श्रुतिविषाणादिषु श्रुतिरे-
वार्थं नयति प्रत्यक्षविरोधेऽपि । एव च सर्वत्र प्रत्यक्षसिद्धेऽत्यन्तसिद्धे
वार्थे बोधोपयोगिशब्द एव कारणमिति तात्पर्यम् ॥

इह द्वौ शब्दात्मनौ कार्यो नित्यश्च तत्राद्यो व्यावहारिक पुरुषस्य
वागात्मन प्रतिविम्बोपग्राही अन्यस्तु सर्वव्यवहारयोगि सङ्गतक्रम सर्वेषा-
मन्त सन्निवेशो प्रभवो विकाराणामाश्रयः ॥ सर्वकर्मणामधिष्ठान सुखदुःखयो
सर्वत्राप्रतिहितकाव्यशक्ति परिगृहीतभोगक्षेत्रावधि सर्वमूर्त्तीनामपरि-
णामा प्रकृति बोधरूपतया नित्यप्रवृत्तप्रत्यवभासप्रवृत्तिनिवृत्तिपदाभ्या
पर्यन्त्यवदभिवच्च प्रसवोच्छेदशक्तियुक्त सर्वेश्वर सर्वशक्तिर्महान् शब्दवृषभ-

दर्शनम् (कै)

सिद्धान्त ॥

प्रवादः । (कै)

शास्त्राणि ॥ नटस्य शृणोतीत्यादावीदृशबुद्धिकृतापाद्यविवचा-
नभिधानान्नेति नाति प्रसङ्ग ॥

स्तस्मिन् खलु वाग् योगविदो विच्छिद्याहङ्कारग्रस्यान् अत्यन्त सख्यन्ते ॥
आह च

“अतारि शृङ्गा त्रयोऽस्य पादा” (ऋग्वेद ४ । ५८ । ३) इत्यादि
ऋग्वर्ण ॥

अवस्थितसाधुभावे हि शब्दतत्त्वे सक्त्रियमाणेऽपभ्रशापगमादाविर्भूते
धर्मविशेषे नियतोऽभ्युदय । तदभ्यासाच्च शब्दपूर्वक योगमधिगम्यप्रतिभा-
तत्त्वप्रभवा भावविकारप्रकृतिसत्ता साध्यसाधनशक्तियुक्ता सम्यगवबुध्य
नियत क्षेममाप्नोतीत्यर्थ । आह च

“प्राणवृत्तिमतिक्रान्ते वाचस्तत्त्वे अवस्थित ।

क्रमसंहारयोगेन सद्द्वयात्मानमात्मनि ॥

वाच सस्कारमादाय वाच स्थाने निवेश्य च ।

विभज्य बन्धनान्यस्या कृत्वा ता किन्नबन्धनाम् ॥

ज्योतिरान्तरमासाद्य किन्नग्रन्थिपरिग्रहम् ।

परेण ज्योतिषैकत्वं कृत्वा ग्रन्थान् प्रपद्यते” इति ॥

“वाग् वै पराच्यव्याकृतावदत्ते देवा इन्द्रमब्रुवन् इमा नो वाच व्याकु-
र्विति । सोऽब्रवीद् वर वृणै मद्वा चैवैष वायवे च सह गृह्याता इति
तस्मादैनद्रवायव सह गृह्यते । तामिन्द्रो मथ्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत् ।
तस्माद्विद्य व्याकृता वाग् उद्यते । तै स ६ । ४ । ७ । ३ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ८०७
(अ १ । पा ४ । आ ३) (जनिकर्तुं प्रकृति । १ । ४ । ३० ।)

जनिकर्तुः प्रकृतिः । १ । ४ । ३० ॥

ननूपादानकारणे समवेततयोत्पद्यमानस्य कथं ततोपक्रम
इत्यत आह

लोकेति । (कै)

यथा वृचजन्ये फले वृचादपक्रान्तत्वव्यवहारः ॥

जनिकर्तुं प्रकृति । १ । ४ । ३० ॥ ब्रह्मण्य प्रजा प्रणयन्ते । उपा-

जनिकर्तुं प्रकृति । १ । ४ । ३० ॥ अयमपि योगः प्रकृत्योऽवक्तुम् ।

जनिकर्तुं प्रकृति । १ । ४ । ३० ॥ अपक्रामन्ति ता इति । भा ।
लोकप्रसिद्धाश्च येनैतदुच्यते । लोके हि यद्यस्माज्जायते तत्तस्मान्निर्गच्छती

जनिकर्तुं प्रकृति । १ । ४ । ३० ॥ जायमानस्य हेतुरपादान
स्यात् । पुत्रात् प्रमोदो जायते । इह जनिरुत्पत्तिः । जनिरुत्पत्ति-
रुद्भव इत्यमरः । इज्जजादिभ्य इति जनेर्भावे इच् जनिघसिभ्यामित्युणादि
सूत्रेणोच्चा । जनिबध्योश्च इति वृद्धिप्रतिषेधः । तस्या कर्त्तेति षष्ठौतत्-

जनिकर्तुं प्रकृति । १ । ४ । ३० ॥ जने कर्त्ता जनिकर्त्तेति कर्मणि
षष्ठा समासः । अयमेव च निर्देशो ज्ञापयति “कर्त्तरि चे”ति प्रतिषेधो
नित्य इति । क पुनरसावित्यत आह “जन्यर्थस्येति” । एतदुक्तं भवति ।
जनिशब्दोऽयमिज्जादिभ्य इति जनेर्भावे इज्जमुत्पाद्य व्युत्पादित । “जनि

तन्त्राश्रयाः । (कै)

शास्त्राश्रया ॥ “तर्काश्रया” इति पाठेऽपि स एवार्थः ॥

तत्रास्तीति । (कै)

जन्मोत्तरमिति भावः ॥

दानकारणमत्रापादानम् । जनिकर्त्तुं प्रकृतिरिति सूत्रात् । सूत्रे प्रकृति-
रूपादानकारणम् । ब्रह्मापादानिका प्रजाकर्त्तृकोत्पत्तिरिति बोधः ।

कथं गोमयाद् वृश्चिको जायते । गोमोमाविर्लोमभ्यो कूर्वा जायन्ते इति ।

त्युच्यते । तर्काश्रयस्तु प्रक्रियाभिद्यन्ते । वैशेषिकदर्शने परमाणवादिसम-
वेत कारणेभ्योऽप्यथगृह्ये कार्यमुत्पद्यत इति नास्ति कार्यस्यापक्रम
साख्यदर्शनेऽप्याविर्भावतिरोभावस्तद्व्यञ्जनाश्रयपरिणामाभ्युपगमाद्वा-

पुरुषः । कर्त्तरि चेति प्रतिषेधस्त्वनित्यं अत एव ज्ञापकात् । यदा शेषषष्ठा
समासोऽयमनिषेधस्तु कर्मषष्ठीविषय इति “कारक” इति सूत्रे कैयटः ।
तथा चार्थमात्रस्य ग्रहणाद्वातन्तरयोगेऽपि भवति अङ्गादङ्गात् सम्भवतीति
यथा । एतेन इक् स्तिपौ धातुनिर्देश इति इका निर्देशेऽयमित्याश्रित्य

वध्योऽक्ष” इति वृद्धिप्रतिषेधः । जन्यार्थवाची न तु “इक् स्तिपौ धातुनिर्देशे”
इति इक्प्रत्यायान्तः । गमहनेत्युपधातोपप्रसङ्गात् । नाप्यागन्तुकेनेकारेण
धातोर्निर्देशः । शब्दात्मकस्य धातो कर्त्ता सम्बन्धायोगात् । अथाप्यर्थ-
हारको योगः स्याद् एवमपि धातुनिर्देशे तस्यैव प्रयोगे स्याद् न पर्यायस्य ।
अङ्गादङ्गात् सम्भवोऽस्तीति । अर्थग्रहणे तत्रापि भवतीति । “प्रकृति”

(अ १ । पा ४ । आ ३) (जनिकर्तुं प्रकृति । १ । ४ । ३० ।)

द्रव्यान्तरारम्भेति । (कै)

खण्डपटादिरीत्येत्यर्थ ॥

परिणामेति । (कै)

साङ्ख्यमते प्रतिक्षणपरिणामित्वात् पदार्थानां गोरोमादेस्तत्तद-
वस्थपूर्वारूपेण परिणाम इति भावः ॥

ब्रह्मणो नि सरमाणा जायन्त इत्यर्थः । नि सरण लोकाप्रसिद्धाश्रय

अपक्रामन्ति तास्तेभ्यः । यद्यपक्रामन्ति किं नात्यन्तायापक्रामन्ति । सन्त-
तत्वात् । अथवान्यास्यान्याश्च प्रादुर्भवन्ति ॥

स्त्यपक्रमः ॥ यदीति । भा । यद्यतोपक्रामतितत्पुनस्तत्र न दृश्यते इति प्रसि-
द्धम् । इह तु तत्रास्ति दर्शनमिति प्रश्नः ॥ सन्ततत्वादिति । भा । अविच्छे

गमहनेत्युपधालोप अर्थासङ्गति चोद्भावयन्तो मीमांसावार्त्तिककारा समा-
हिता । अत्र प्रकृतिग्रहणमुपादानमात्रपरमित्येके । अत एव “ प्रकृतिश्च
प्रतिज्ञा दृष्टान्तानुपरोधाद् ” (वेदान्तदर्शन—अ १ । पा ४ । सू २३)
इत्यधिकरणे ब्रह्मणो जगदुपादानताया “ यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ”

इत्यस्य विवरण “ कारणम् ” इति । उपादानकारणमित्यर्थः । अन्ये तु
ध्रुवग्रहणमनुवृत्तेरेव प्रकृतिपरिग्रहे सिद्धे प्रकृतिग्रहण कारणमात्र-
परिग्रहार्थं वर्णयन्ति । अत एव वृत्तावुक्त कारणमिति न पुनरुपादान-
कारणमिति । तेन च पुत्रात्प्रभोदो जायत इत्यादावपि भवतीति ।
किं पुन सत् जायते उतासत् । न तावत्सत् । जन्म वैयर्थ्यात् । यदि

जन्मायोगादिति । (कै)

वैकल्यादिति भाव ॥

कर्तृत्वासम्भवादिति । (कै)

किं चैव शशविषाणादेरप्युत्पत्तिप्रसङ्गः । किं चैतन्मते कलिका-
वस्थायामसत एव गन्धस्य विकलावस्थायामुत्पत्तिर्वाच्या । एव च
सर्वपुष्पेषु विकलमात्रेण गन्धोत्पत्त्यापत्तिः । एव वालोऽविद्यमानस्य

यद्यस्माज्जायते ततो निर्गच्छति इति लोकव्यवहारात् । स च व्यवहार

दादित्यर्थः । यथा विलाहौर्धभागो भोगो निष्कामन्नप्यविच्छेदात्तत्रोपलभ्यते
तथा दूर्वा अपीत्यर्थः ॥ अथविति । भा । क्षणिकपक्षं द्रव्यान्तरारम्भपक्षं
वा परिणामपक्षं वाप्तिर्यैतदुक्तमित्याहुः ॥ ननु सतो वात्मायोगादसतस्य

इति पञ्चमीमुपलम्भिकामाहुः । अन्ये तु पुत्रात् प्रमोदो जायते इतिवृत्ति-
स्वरसात् प्रकृतिशब्दकारणमात्रपर इत्याहुः । अस्मिन् पक्षे यतो वेति
सामान्यशब्दोऽपि उपादानरूपविशेषपरः “ह्रागो वा मन्त्रवर्णात्”
(मौमासाद—अ ६ । पा ८ । सू ३१) इति शास्त्रन्यायात् । “अहमेव

जन्मन प्रागेव सत् किं जन्मना । अथैवमपि जन्म जायस्य जायस्य इत्येव
घटो जायते । नाप्यसत् । असत कर्तृत्वायोगात् । शशविषाणादेरपि
जन्मप्रसङ्गाच्च ॥ उक्तमत्र—

“पूर्वावस्थामविजहत्सस्पृशन् धर्मसुत्तरम् ।

समुत्कृतं इवार्थात्मा जायमानोऽभिधीयते ॥”

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

८११

(अ १ । पा ४ । आ ३)

(जनिकर्तुं प्रकृति । १ । ४ । ३० ।)

शुक्रशोणितादेर्यौवने उत्पत्तौ द्वितीयप्रकृतावपि तदुत्पत्तिप्रसङ्ग
इति बोध्यम् ॥ उत्तरम्

बुद्धीति ॥ (कै)

कारकरूपम् । (कै)

कारकत्वम् ॥

उपादानकारणविषय एवेति भाष्यमतम् । पुत्रात् प्रमोदो जायते इत्या
दावपादानत्वारोपेणापादानत्व बोध्यम् ॥

कर्तृता सम्भवात् पक्षान्तराभावाच्च कथमङ्कुरो जायते इति प्रयोग । नैष
दोष । बुद्धिस्थवस्थापितस्यार्थस्य क्रियाया कारकरूपोपगमात् ॥

वज्रस्याम” इति सामानाधिकरण्यं श्रूयते तच्च चतुर्धा भवे । बाधाया-
मभेदे तादात्म्ये च । प्रकृते तादात्म्ये । भिन्नत्वे सत्यभिन्नसत्त्वाकत्वं आवि-
द्यक सम्बन्धविशेषो वा तादात्म्यमित्याद्युत्तरमीमांसाया स्पष्टम् ॥

इति । एतच्च “आत्महत” इत्यत्र उपपादयिष्याम । किञ्च
अस्माकमनेन दुस्तर्केण । अस्ति तावच्छृङ्गाच्छरो जायत इति प्रयोग स
उपपादनौय इत्येतावत् । अयमपि प्रपञ्च । लोके हि यद् यस्माज्जायते
तत्ततो निर्गच्छतीत्युच्यते । लोकप्रसिद्धानुसारेण शब्दप्रयोग । अर्थतत्वं तु
न तथाभवत्यन्यथा वा ॥

भुवः प्रभवः । १ । ४ । ३१ ॥

भेद एवापामिति । (कै)

सादृश्यमूलकोऽपि नाभेदाध्यवसाय इति भावः ॥

भुवः प्रभवः । १ । ४ । ३१ ॥ हिमवतो गङ्गा प्रभवति । प्रथमप्रकाशोऽत्र धात्वर्थः । तदाधारो हिमवदादिरच्चापादानम् । हिमवदपादानको गङ्गाकर्तृकः प्रथमः प्रकाश इति बोधः । हिमवतो नि सरमाणा प्रकाशत इति वार्थः ॥ प्रासादात् प्रेक्षते इत्यादौ बाक्यैकदेशन्यायेन बोधः । पक्ष-

भुवः प्रभवः । १ । ४ । ३१ ॥ अयमपि योगः शक्योऽवत्कुम् । कथ-

भुवः प्रभवः । १ । ४ । ३१ ॥ सन्ततत्वादिति । भा । सादृश्यनिबन्धन-

भुवः प्रभवः । १ । ४ । ३१ ॥ भूकर्तुः प्रभवः प्रागवत् । हिमवतो गङ्गा प्रभवति कश्चौरेभ्यो वितस्ता प्रभवति । तसु उपक्षये । भावे क्तः । विगतस्ता वितस्ता । अत्रोपलभते कर्मव्यापारे प्रभवतिर्वर्त्तते । प्रकाशत इत्यर्थः । भौचार्यानामित्यारम्भेऽयं सप्तसूत्रीभाष्ये

भुवः प्रभवः । १ । ४ । ३१ ॥ भवनं भू । सम्यदादित्वात् क्तिप् । अयमपि प्रशब्दो द्रष्टव्यः । न हि केवलस्य भवत्यर्थस्य प्रभवनेन योगः

म्यर्थं ल्यवन्तार्थक्रियाकर्म ॥ आसनात् प्रेक्षते इत्यादावुपदिश्य इत्याद्यर्था-
धिकरणं प्रथमार्थं । प्रासादादितो नि सरता चक्षुषा तद्वृत्त्या वा प्रेक्षत
इति अर्थः । प्रासादस्य पुरुषान्निष्क्रमणमेव प्रासादावधिकत्वेनोपचर्यत
इति भाष्यमतम् । वनाद् ग्रामो योजने योजनं वा । अत्राव्यवहितोत्तरत्व
पञ्चम्यर्थः । स्वाव्यवहितोत्तरवृत्तित्वं प्रथमासप्तम्योरर्थः । एव च वनाव्यव-
हितोत्तरयोजनाव्यवहितोत्तरदेशवृत्तिर्ग्राम इति बोधः । कार्त्तिक्या आग्र-

हिमवतो गङ्गा प्रभवतीति । अपक्रामन्ति तास्तस्मादाप । यद्यपक्रामन्ति

तत्त्वाध्यवसायादविच्छेदेन तासामुपलम्भादित्यर्थः ॥ अथवेति । भा । वस्तु-
तोऽत्र मेद एवापायमिति भावः ॥

प्रत्याख्याता । तथाहि । चोरेभ्यो विभेति । भयान्ननिवर्त्तत इत्यर्थः ।
जायते रक्षणेन चोरेभ्यो निवर्त्तयतीत्यर्थः । पराजयते । ग्लान्या । निवर्त्तत
इत्यर्थः । वारयति । प्रवृत्तिमतिवध्नं निवर्त्तयति । निक्षीयते । निक्षय-
नेन निवर्त्तते इत्यर्थः । अधीते । उपाध्यायान्नि सरन्तं शब्दङ्गङ्गाती-
त्यर्थः । ब्रह्मणः प्रपञ्चो जायते इत्यत्रापि । ततोऽपक्रामति । यथा
वृक्षात् फलमिति । लोकप्रसिद्धाश्रयेणापायो बोध्यः । प्रभवतीत्यत्रापि
भवनपूर्वकं नि सरणमर्थः । अत्रेदं वक्तव्यम् । निवृत्तिनि सरणादिधात्व-
न्तरार्थविशिष्टे स्वार्थे वृत्तिमाश्रित्य यथा कथं चिदुक्तप्रयोगाणां सम-

किं तर्हि सोपसर्गस्य सुव । “कर्त्तेति” । भवत्यर्थस्य कर्त्तव्यार्थः । सुवो
वा धातोः । कथं पुनर्धातोर्नाम कर्त्ता स्याद् धातुर्वै शब्दः शब्देऽसम्भ-
वेऽर्थे कार्यं विज्ञास्यते । तस्य उपक्षये भावे क्तः । विगतौ क्तस्तु वितस्ता

ह्यायणीमासे इत्यत्र स्वावयवकत्व पञ्चम्यर्थ । स्वाव्यवहितोत्तरकालवृत्तित्व
सप्तम्यर्थ । कार्त्तिकवयवकत्रिंशत्तिथ्यात्मकमासाव्यवहितोत्तरकालवृत्ति
राग्रह्यायणीत्यर्थ । वनान्निवृत्य योजने गते ग्राम प्राप्य इति बोध ।
योजनमित्यस्य प्रथमान्तत्वे गत चेदिति शेष । कार्त्तिक्या इत्यादेरपि
तत प्रभृति गते मासे आग्रह्यायणीत्यर्थ इति भाष्यमतम् । अत्र सर्वत्र
भास्वसमते एवार्थे साधुत्व यद्योत्तर मुनीना प्रामाण्यात् ॥ सर्वत्र तत्तत्-
कारकत्वाविज्ञाया यथा साधुत्वमिष्टमेवानभिधानं चेतितत्त्वम् ॥

किं नात्यन्तरापक्रामन्ति । सन्ततत्वात् । अथवाऽन्यास्यान्यास्य प्रादु-
र्भवन्ति ॥

र्थेऽपि मुख्यार्थपुरस्कारेण षष्ठीप्रयोगो दुर्वार । नटस्य षट्शोतीति-
वत् । न ह्युपाध्यायनटयो क्रियानुकूलव्यापाराशे विशेषो वक्तुं शक्य ।
अनभिधानब्रह्मास्त्रमाश्रित्य प्रत्याख्यानं तु नातीव मनोरमम् । एव च
लुगुष्पाविराम इत्यादिवाचार्त्तिकमप्यावश्यकमनीयम् । तथाच सूत्रवाचार्त्तिक-
मतमेवेह प्रवलमिति यावदाद्य साधु । तथा भ्रुव भयहेतुरसोऽह इत्यादि-
सन्निर्देशोऽपि सार्थकः परत्वात् तत्तत् सज्ञा प्राप्तावपि शेषत्वविव-
क्षाया न माषाणामश्रूयादित्यादाविव यथा इष्टतया तत्रापादानसज्ञाया
वारणीयत्वादित्यवधेयम् ॥

इति । अशोष्येत्यर्थ । 'प्रथमत उपलभ्यत इति' । उपलभ्यते कर्म-
व्यापारे प्रभवति प्रवर्तत इत्यर्थ । प्रकाशत इति यावत् । एतेन जन्यर्था-
भावात् पूर्वेषांसिद्ध दर्शयति । अनेकार्थत्वाद् धातूनामस्मिन्नर्थे वृत्ति ।
अप्यस्य प्रपञ्च । कथं भवनपूर्वके नि सरणे प्रभवतिर्वर्तते ॥

(अ १।पा ४।आ ३) (कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्।१।४।३२।)

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १।४।३२॥

नन्वसत्यस्मिन् कर्मण्यपि स्यादित्यत आह

उपाध्यायायेति ॥ (कै)

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्।१।४।३२॥ कारकचतुर्थ्या सम्प्रदानत्वशक्तिमागर्थ । सा शक्तिश्च तत्तद्भात्वर्थकर्मनिष्ठफलनिरूपकत्वे-
नेच्छाविषयो यस्तन्निष्ठा 'कर्मणा यमभिप्रैति' इति सूत्रात् । कर्म-
निष्ठेत्यनेन कर्मचतुर्थी निमित्तत्वप्रदर्शनात् कर्मश्रुत्यपेक्षया चतुर्थीश्रुते-
र्वलवत् बोध्यते । अत एव कौते सोमे मैत्रावरुणो दण्ड प्रयच्छतीत्यादौ
दण्डदानं न प्रतिपत्ति किन्तु द्वितीयापेक्षया बलीयस्या चतुर्थी श्रुत्या मैत्रा-

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्।१।४।३२॥ कर्मग्रहणं किम्

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्।१।४।३२॥ कर्मग्रहणमिति ।
भा । उपाध्यायाय गा ददातीत्यत्र गौरुपाध्यायस्याप्यभिप्रेयमाणत्वम् ।

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्।१।४।३२॥ कर्मणा करण-
भूतेन कर्ता यमभिप्रैति सम्बध्नाति ईप्सुति वा तत्कारक सम्प्रदानं स्यात् ।
न च युगपत् कर्मत्व करणत्व च कर्ममिति वाच्यम् । क्रियाभेदेनाविरोधात् ।

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्।१।४।३२॥ कर्मणा करण-
भूतेनेति कथं पुनरेकमेव वस्तु युगपत् कर्म च करणं च भवति क्रिया-
भेदात् दानक्रियायां करणम् । दीयमानया हि गवां शिष्य उपाध्यायमभिप्रैति

करणभूतयेति । (कै)

स्वरूपकथनम् ॥

अन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

दानक्रियाभिप्रेतगम्योपाध्यायोऽभिप्रेत इति तस्य क्रियासम्बन्धो
वहिरङ्ग इति भाव ॥

वरुणसंस्कारकमिति मीमांसकाः ॥ यत्तु तत्तद्भावार्थकर्मसम्बन्धजन्यफल
गोलाभ्यस्तसुखादितद्भागित्वेन य इच्छाविषय स सम्प्रदानमिति । तन्न ।
सूत्राक्षरैर्वाच्यवृत्त्योक्तार्थाभावात् । तथा शाब्दबोधाभावाच्च । यदपि इच्छा-
विषयत्वमेवोद्देश्यत्वमिति । तदपि न । देवो रूपवान् इत्यादौ उद्देश्यविधेय-
भावेनान्वयात् । देवे उद्देश्यत्वप्रतीतावपि इच्छाविषयत्वाप्रतीते । तस्मादु-
द्देश्यत्वमुद्देश्यादिपदशक्यतावच्छेदकतया सिद्ध पदार्थान्तरमेव । क्वचिद्

र्थम् । यमभिप्रैति स सम्प्रदानमित्युच्यमाने कर्मण एव सम्प्रदानसंज्ञा

यतो गौर्दानक्रियया करणभूतयाऽभिप्रेयते गवा तूपाध्याय । तच्च परत्वाद्
गो कर्मसंज्ञेति पारिशेष्यादुपाध्यायस्यैव सम्प्रदानसंज्ञा भविष्यतीति

दानक्रियाया हि कर्म । अभिप्रापणक्रियाया करणम् । दीयमानया गवा हि
शिष्य उपाध्यायमभिप्रैति । उपाध्यायाय गा ददाति । अत्राभिप्रैतीति पद
त्रयम् । न तु समास । उदात्तवता गतिमता च तिङा गते समासो वक्तव्य

सम्बन्धाति ईप्सति वा अभिप्रपूर्वो हि इण ईप्सतिना समानार्थः । अभि-
प्रेतमित्युक्ते ईप्सितमिति गम्यते । उक्तञ्च

“अनिराकरणात् कर्त्तृस्वयागाङ्ग कर्मणेप्सितम् ।

प्रेरणातुमितिभ्या वा कृभते सम्प्रदानताम् ॥”

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

८१७

(अ १ । पा ४ । आ ३) (कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ।)

नन्वेवमिति । (कै)

दायोग एव सम्प्रदानत्वमित्यस्यानाश्रयणादिति भाव ॥

प्रकर्षयोगः । (कै)

सामर्थ्यगम्यप्रकर्षयोगः ॥

प्रत्याख्यातत्वादिति । (कै)

सिद्धान्तेऽप्यनुवादत्वेनेदानीमपि तत्त्वमेवेति भावः ॥ अत्र

इच्छाविषयत्वसमानाधिकरणमित्यन्यत् । विप्राय मा ददाति इत्यादौ
विप्राभिन्नसम्प्रदाननिष्ठोद्देश्यता निरूपक दानमिति बोधः । स्वतन्त्रोद्देश्यता-
निरूपकत्व सम्बन्धः । सम्प्रदानविप्रौयमिति विप्रसम्प्रदानकमिति वा बोधः ।
क्रियाकारकभावः सम्बन्धः इति द्वितीयोक्तदिशोचितम् । पिबेत् अद्वा
दद्यात् इत्यादौ स्वत्वे पिबेन्निरूपितत्वस्य बाधेऽपि स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरमात्र-

प्रसज्येत । कर्मग्रहणे पुनः क्रियामात्रे न दोषो भवति । कर्मनिमित्तत्वेनाश्री-

प्रश्नः ॥ कर्मणा एवेति । भा । सत्यप्युभयसम्भवेऽन्तरङ्गत्वात् कर्मणा एव
गवादे स्यादित्यर्थः । नन्वेव कर्मसंज्ञानवकाशा स्यात् । वचनसामर्थ्यात्

इति वार्तिकस्य कुन्दोविषयत्वादिति हरदत्तः । भाषाविषयत्वे बाधकं तु
तत्रैव वक्ष्यामः । अत्र वृत्तिकाराः । अन्वर्थसंज्ञेयं सम्यक् प्रदीयते यस्मै
तत् सम्प्रदानमिति । तेनेह न । रजकस्य वस्त्रं ददाति । व्रतं वृष्टं ददाति ।

त्यागो दानं त्यागस्याङ्गं शेषभूतं कर्मणा गवादिनेप्सितमाप्तुमिच्छ
सम्प्रदानता लभते । अनिराकरणाद्वा । एवमस्त्विति अनुमानाद्वा । देवेभ्य
सुमनसो ददाति । याचकाय भिक्षां ददाति । उपाध्यायाय मां ददाति ।
न तु निराकुर्वन् सम्प्रदानं भवतीति श्लोकार्थः । अत्र केचिदाहुः । “कुमति-

(कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ।) (अ १ । पा ४ । आ. ३)

कर्मणेति । (पा)

निर्दिष्टस्य शेषत्व “यमि”ति निर्दिष्टस्योद्देश्यत्वलक्षण शेषित्व
प्रतीयते इत्यजा ग्राम नयतीत्यादौ ग्रामस्य न सम्प्रदानत्वमिति बो-
ध्यम् ॥ यदा तु ग्रामोऽजासयुक्तो भवत्वित्युद्देशेनाजानयनं तदा
भवत्येवाजा ग्राम नयतीति ॥ ननु सन्निर्दिष्टार्थं तदावश्यकमत आह
अध्याहारेणापीति ॥ (कै)

स्वत्वापत्त्यनुकूलत्वाग्ररूपदाधात्वर्थं पितृणामुद्देश्यत्वसत्त्वान्न दोषः । परस्वत्वे
हेतुश्च त्याग एव । अत एव विदेशस्य पात्रमुद्दिश्य त्यक्तधने स्वीकारमन्तरे-
णैव पात्रस्य मरणेऽपि उद्देश्य पुत्रादिभिरेव पित्रदायत्वेन तद्धनं विभज्य
गृह्यते नान्यरिति व्यवहारः । प्रतिग्रहस्तु लब्धाद्यगुणं पुण्यमित्युक्ते ।
प्रतिगृहीतधनदाने फलान्तिप्रयजनकः । अदृष्टार्थदत्तस्वीकार एव प्रतिग्रह-
इति परितोषदत्तित्तुरगादिस्वीकारे न दोषः । सन्दृष्टिस्थले साधारण-

यते ॥ अथ य स ग्रहणं किमथम् । कर्मणाभिप्रैति सम्प्रदानमितीयत्युच्य-

तर्हि पर्यायः स्यात् । कारकप्रकरणे च प्रकर्षयोगो नाश्रीयते न त्वन्तरङ्ग-
वहिरङ्गव्यवहारः ॥ ननु पर्याये सति गत्यर्थकर्मणीत्यारम्भोऽनर्थकः स्यात् ।

इह हि ददातिर्गौणं न तु वास्तव दानमस्तीत्याहुः ॥ भाष्ये तु नैतत् स्वीकृत-
खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटा ददाति । “न श्रूनाय मति दद्यात्” इत्यादि
प्रयोगात् । राजकस्य ददातीति तु शेषत्वविवक्षायां बोध्यम् । नन्वेवमजानयति

प्रादय” (२ । २ । १८) इत्यत्र वार्त्तिकम् “उदात्तवता तिडा गते
सम्प्रदानवचनम्” इति । “यो जात एव प्रथमो महोखावो देवा क्रतुना
पुण्यं कुरुते” यो यः शम्बरमन्त्रविन्दत् । यस्मान्न ऋते किं विजयन्ते । यो वै

(अ १।पा ४।आ ३) (कमणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्।१।४।३२।)

श्रुतेति । (कै)

तिङ् श्रुत्योपस्थापितेत्यर्थ ॥ एव च य' स इत्येव लभ्येतेति भाव ॥

सार्थादिति । (कै)

प्रधानधात्वर्थव्यापाराश्रयत्वेऽप्यपादाने चाहीयरुहो" (५।

स्वत्वोत्पादेऽपि ददातीत्यप्रयोगात् । परमात्रस्वत्वानुकूलेत्यपात्तम् । तत्रापि स्वत्ववति स्वत्वानुत्यक्त्या पूर्वस्वत्वनाशान्नीकारात् । उपेक्षा तु न नियमत परस्वत्वोत्पादिकेति न तत्र ददाति इति प्रयोग । विक्रयोऽपि न तथा । मूल्यदानपूर्वकस्वीकाररूपक्रयस्यैव स्वत्वजनकत्वात् । स्वत्व च दानादि नाश प्रतिग्रहादिजन्यमतिरिक्तपदार्थरूपम् । तच्च वहिरिन्द्रियवेद्यम् । स्व

मानेऽभिप्रयत एव सम्प्रदानसञ्ज्ञा प्रसज्येत । य स ग्रहणे पुन क्रियमाणे

तस्य प्रत्याख्यातत्वादित्यदोष ॥ अथेति । भा । अध्याहारेणापि सर्वनाम-
द्वयार्थोलभ्यत इति प्रश्न ॥ अभिप्रायत एवेति । भा ॥ श्रुतपदार्थसम्बन्धे-

ग्राममिति नयति कर्मभिरनै सम्बध्यमानस्य ग्रामस्य सम्प्रदानत्व स्यादिति चेन्न । यमभिप्रैतौत्युक्ता हि यमिति निर्दिष्टस्य श्रेष्ठित्व कर्मण्येति निर्दिष्टस्य गवादे श्रेष्ठत्व च प्रतीयते । यथा कर्त्तृभिप्राये क्रियाफल इति कर्त्तृ श्रेष्ठित्व

प्रयवयतामप्येन प्रतिपद्यते" इत्याद्युदाहरणानि अत्र सर्वत्र । "यदुक्ता-
न्नित्यम्" (८।१।६६) इति नित्यमिति निपातप्रतिषेधात् तिष्ठन्त-
मुदात्तवत् । ततश्चायमभिप्रैति इत्यत्रापि समासे सति प्रातिपदिकत्वात्
विभक्त्युत्पत्ति स्यादिति । नेति वय तस्य कन्दोविषयत्वात् । यदि "कर्मणा
यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्" अत्र नयति ग्राममिति अत्रैर्नयति क्रिया

(कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ।) (अ १ । पा ४ । आ ३ । ४ । ४५) इति सूत्रेण कर्मप्रत्ययान्तहीधातुयोगेऽपादानत्वज्ञापनात् पञ्चमी सार्थेन त्यज्यते इत्यर्थे कोऽयं प्रयोगः ॥

आकृत्यत इति । (कै)

निराक्रियत इत्यर्थः ॥ भाष्ये

पश्यामि इत्यादि व्यवहारात् । तत् साक्षात्कारे च तदीय स्वत्वव्याप्य तदीय यथेष्टविनियोज्यत्ववदिदमिति ज्ञान हेतु । सम्प्रदानमनेकाधोक्तम् ।

“अनिराकारणात् कर्तृस्यागाङ्ग कर्मणेष्मितम् ।

प्रेरणानुमतिभ्या च लभते सम्प्रदानताम्” इति ॥

आद्य देवता । प्रेरणया याचक । अनुमत्युपाध्याय । खण्डिकोपाध्याय तस्मै चपेटा ददातीत्यत्र सयोगानुकूलो व्यापारो ददात्यर्थः । चपेटा प्रकृत-

क दोषो भवति । य स ग्रहणादभिप्रयत सम्प्रदानसञ्ज्ञा निर्भज्यते ।

नैव निराकाङ्क्षत्वेऽध्याहारानुपपत्तिरिति भावः । कर्तृसञ्ज्ञायास्त्वकर्मको धातुरवकाशः स्यात् । ततश्चोपाध्यायाय शिष्येण गौर्दीयते इत्यत्रार्थे शिष्या

क्रियाफलस्य शेषत्व च । न चेह ग्राम प्रत्यजा शेषभूता तथा च प्रयोजक लक्षणे प्रासनवन् मैत्रावरुणाय दण्डप्रदानमित्यधिकारणे क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छतीति दण्डदानं न प्रतिपत्तिः । किन्तु द्वितीयापेक्षया

कर्मभिः सम्बध्यमानस्य ग्रामस्य सम्प्रदानता प्राप्नोति । न प्राप्नोति । किं कारणम् कर्मणेति कारणे दृतीयेत्युक्तम् । न च यथा शिष्यस्योपाध्यायसम्बन्धे गौः कारणमेवमजाग्रामसम्बन्धे । ईप्सुतिना समानार्थे तु सुतरामप्राप्तिः ।

यस्य हि यमभिप्रैतीत्युक्ते यमिति निर्दिष्टस्य शेषित्वं कर्मणेति निर्दिष्टस्य कारणस्य शेषत्वञ्च प्रतीयते । यथा “कर्तृभिर्प्राये क्रियाफले” इति

(कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ।) (अ १ । पा ४ । आ ३)

आभिमुख्यमाचे इति । (भा)

कर्मणा करणभूतेन क्रियारम्भे यमुद्दिशतीत्यर्थः । स चोद्देशः सर्वचाक्षीति भावः ॥

संख्यावदिति । (कै)

अन्यथा विप्रेभ्यो गा ददातीति न स्यादिति भावः ॥

“सन्दर्शनं प्रार्थनाया व्यवसाय त्वनन्तरा ।

व्यवसायस्त्वथारम्भे साधनत्वाय कल्पते ॥

पूर्वस्मिन् या क्रिया सैव परस्मिन् साधने मता” इति ॥

शब्ददर्शनं फलविषयं सङ्कल्प्य तत्प्रार्थनाया फलोपायविषयेऽभिलाषे साधनं व्यवसायं क्रियाविषयस्य फलसाधनत्वेन निश्चयः । तत्रानन्तरा प्रार्थना साधनम् । अभिलाषे सति निश्चयकरणात् । व्यवसायश्चारम्भे ऽमानस्या-

सम्यग्येति तत्रैव स्यात् । उपाध्यायाय गा ददातीति । इह न स्यात् ।

फलक्षणात् । तथाच सार्थाद्दृश्यते इत्यत्र कर्मणि लकारोत्पत्तिः ॥ निर्भन्व्यत इति । भा । आकृत्यत इत्यर्थः ॥ अथेति । भा । कर्मणा

पेक्षोऽपि हि कारकभावो भवत्येव । प्रविश पण्डौमिति वत् । सूत्रकारश्चाह “क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः” (२ । ३ । १४) इति । न चैवमपि अददाति कर्मत्वात् क्रियाग्रहणं कर्तव्यमेवेति वाच्यम् । भाष्ये अन्यर्थ-

सञ्ज्ञाया ददाति कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानमित्यर्थः । एवमपि राजकस्य वस्त्रं ददाति व्रतं पृष्ठं ददातीत्यत्र कस्मान्न भवति । अदानत्वात् । किं पुनर्दानम् । दानं किञ्चिदुद्दिष्टा पुनर्यद्दिष्टाया स्वद्रव्यत्यागः । यथा ~~यथा~~ जलं ददाति । देवेभ्यः सुमनः । याचकाय भिक्षाम् । उपाध्यायाय

(अ १।पा ४।आ ३) (कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १।४।३२।)

न्यायसिद्ध एवेति । (कै)

अयमभ्युपगमवाद ॥

निन्दतीति । (कै)

गर्हं कुत्सायामिति सूते ॥

प्रवृत्तौ साधनं तेन चाप्यमानत्वेन प्रवृत्तक्रियाकर्मत्वं लभते । पूर्वस्मिन् काले या क्रिया सापरस्मिन् उत्तरकालभाविनि साधनम् । सापेक्षतया सिद्धस्यैव स्वसाधनत्वात् । सन्दर्शनं तु न क्रियासाध्यं फलाभिलाषयोग्यताविशिष्टचैतन्यस्यैव तत्साधनत्वात् । एव च “कर्मणा यमभिप्रैति” इति सूत्रेण सम्प्रदानत्वम् ॥ पतिसम्प्रदानकमारम्भकर्मभूतं पक्षीकर्तृकं श्रयनमिति बोध इति स्पष्टं भाष्ये । कटं करोतीत्यादौ तु नैव रीत्या तत् । अनभिधानात् । क्रियया

उपाध्यायाय गामदात् । उपाध्यायाय गा दास्यतीति । अभिग्रहणे पुन

यमेति गच्छति प्राप्नोति सम्बन्धातीत्यर्थः ॥ अभिप्रैतीत्युक्ते स एवार्थ इति प्रश्नः ॥ आभिमुख्य इति । भा । उपसर्गद्वयोपादानसामर्थ्यात्

सञ्ज्ञात्वस्वीकारात् । नन्वेव कटं करोतीत्यादावपि सम्प्रदानत्वं स्यात् । वचनवशाच्च कर्मसम्प्रदानत्वयोः पर्यायः । अत्राहुः । नैनं वार्तिकं सार्वत्रिकम् । किन्तु प्रयोगानुसारात् नियतविषयं धातूपात्तफलानाधाय एव

गाम् । खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटिका ददाति । “न श्रुद्राय मति दद्याद्” इति । करतलप्रहारखपेटिका । रजके तु पुनर्यहणाद्दानाभावः । उपमानात्तु ददाति प्रयोगः । तत्र कारकशेषत्वान्नटस्य प्रत्ययोति इति यत् शङ्क्यैः । कर्मणेति किम् । भावता उपाध्यायाय गा ददातीत्यत्र गोरुपाध्या

(कमया यमभिप्रेति स सम्प्रदानम । १ । ४ । ३२ ।) (अ १ । पा ४ । आ ३)

निश्चयं करोतीति । (कै)

उद्देश्यत्वप्रदर्शनाय इदम् । एवमुत्तरत्र “उपसृत्ये”त्यपि ।

“उपाश्रित्य” इति पाठान्तरम् ॥ भाष्ये

क्रियां हीति । (भा)

एव वङ्गलक्ष्यसंस्कारानुरोधेन कर्मशब्देनोभय गृह्यते ॥ भाष्ये

यमभिप्रेति स सम्प्रदानमिति वार्त्तिकमते तु पतिसम्प्रदानकशयनमिति बोधः । तत्तत्सञ्ज्ञासूत्रैस्तत्तदर्थं तत्तत्कारकशक्तिमत्वबोधनात् । पशुना रुद्र यजते इत्यत्र फलाश्रय करणत्वशक्तिमान् । उद्देश्य कर्मता शक्तिमान् । कर्मण करणसञ्ज्ञा सम्प्रदानस्य कर्मसञ्ज्ञेति वार्त्तिकात् । पशुकरणको रुद्र-कर्मको याग इति बोधः । अग्नौ किल पशु प्रक्षिप्यते । तद्गुणायोपाङ्गियते इति भाष्यम् ॥

क्रियामाणे न दोषो भवति । अभिराभिमुख्ये वर्त्तते प्रशब्द आदि कर्मणि । तेन य चाभिप्रेति य चाभिप्रेषति य चाभिप्रागादाभिमुख्यमात्रे सर्वत्र सिद्ध

कालानवच्छिन्ना क्रियाश्रोयत इत्यर्थः ॥ ननु यथा तेन दौघ्यगौढादौ सख्याकालयोर्न विवक्षा तथेहापि सख्यावत् कालस्याविवक्षा भविष्यतीति

प्रवृत्ते । भाष्यमते तु यत्र सम्प्रदानत्वमिष्टं तत्र सन्दर्शनादीना क्रियायाश्च भेदो विवक्ष्यते । ततश्च तैराप्यमाना क्रियापि ह्यत्रिम कर्मेति सिद्धन्तया-भिप्रेयमाणास्य सम्प्रदानत्वम् । यत्र तन्नेष्टं तत्र भेदो न विवक्ष्यते । ततश्चो-

यस्य वाभिप्रेयमाणात्वं यतो गौर्दानक्रियया करणभूतयाभिप्रेयते अथा-लूपप्राध्याप्य । तत्र परत्वाद् गो कर्मसञ्ज्ञेति । पारिषेष्ट्याद् उपाध्यायस्यैव सम्प्रदानसञ्ज्ञा भविष्यति । नैतदस्ति । सत्यप्युभयोरभिप्रेयमाणात्वे ऽन्यत्

(अ १।पा ४।आ ३) (कर्मणा यमभिप्रेति स सम्प्रदानम् । १।४।३२।)

न सिध्यतीति । (भा)

कृत्रिमकर्तृत्वं क्रियाया न सिध्यतीत्यर्थ ॥ ननु पश्य धावति
इत्यादौ क्रियाया अपि तत्त्वदर्शादाह

क्रियन्तरेति ॥ (कै)

हरये रोचते भक्ति । विषयतासम्बन्धावच्छिन्न प्रीत्यनुकूलस्तत्
समानाधिकरणो व्यापारे रुचेरर्थ । तत् फलभूतप्रीते समवायेना-
श्रयो हरि सम्प्रदानत्वशक्तिमान् “रुच्यर्थाना प्रीयमाण ” (१।४।
३३।) इत्यनुशासनात् । समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलव्यापार
प्रीधातोरर्थ । अत एव हरि प्रीणयतीत्यादिसिद्धि । एतदभावे हि
हरौ षष्ठौ प्राप्तेति विशेषषष्ठ्यपवादोऽत्र चतुर्थी । केचित्तु प्रीतिविषयता-

भवति ॥ क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । आद्धाय
निगर्हते । युद्धाय सन्नह्यते । पत्ये शेते इति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।

किमुपसर्गद्वयोपादानेन । एव तर्हि न्यायसिद्ध एवार्थ उपसर्गद्वयोपादा-
नेन प्रदर्श्यते इति भाष्यकारस्याभिप्राय ॥ आद्धायेति । भा । आद्ध

त्यत्तिविक्षित्याद्येकफलावच्छेदेनैकौष्ठतया क्रियया व्याप्यमानस्य कर्मत्वमेव
भविष्यति । कट करोत्योदन पचतीति गत्यर्थेषु तु भेदोऽभेदश्चेत्युभय
विवक्ष्यते तत्र भेदविवक्षाया ग्रामाय गच्छतीति प्रयोग । अभेदविवक्षाया

त्वात्मकस्य एव गवादे स्यात् । कर्मसञ्ज्ञा तु ददाति कर्मणोऽन्यत्र साव-
काशा । कारकप्रकरणे च प्रकर्षो नाश्रीयते न त्वन्तरङ्गवहिरङ्गभावोऽपि ।
य स ग्रहणेऽक्रियमाणेऽभिप्रेतुरेव सम्प्रदानसञ्ज्ञास्याच्छ्रुतपदार्थसम्बन्धे सति
तेनैव निःशङ्काङ्गत्वादध्याहारोऽनुपपत्ते । सत्यपि वा अध्याहारे य स

(कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ।) (अ १ । पा ४ । आ ३)

भिन्नकाले भिन्नरूपेण च कर्तृकर्मताया एकस्मिन्नपि दर्शना-
दाह

एकदा एकात्मन्येवेति । (कै)

अत्रत्य भाष्य कर्त्तरि कर्म इत्यत्र व्याख्यातम् ॥ ननु सन्दर्श-
नादीना सर्वत्र भावात् सर्वत्र सम्प्रदानत्व स्यादत आह

मापद्यमान मोदक लौल्याद्देवदत्त प्रयुङ्क्ते तदानुगुण्यमाचरतीति हेतुत्वे
प्राप्ते इदम् । एव च हेतुसञ्ज्ञाभावे णिचोऽभावाद् हेतुगतव्यापाराप्रती-
तेर्मोदक स्वक्रियाया कर्त्ता भवति न तु देवदत्त उपात्तक्रियाया तस्य
स्वातन्त्र्याभावादित्याहुः । हरिसम्प्रदानिका भक्तिकर्तृका रुचिरिति-
बोध । हरिनिष्ठा या भक्तिविषया प्रीतिस्तदनुकूलो भक्तिनिष्ठो व्यापार
इति यावत् । ये तु प्रीसमानार्थो रुचि कर्मसञ्ज्ञापवादश्चेद सम्प्रदा-

कथम् । क्रिया हि लोके कर्म इत्युपचरन्ति । का क्रिया करिष्यसि । कि

निन्दति नास्तिकत्वादित्यर्थः । युद्धायेति । भा । युद्धविषय सनद्धानपूर्वक

तु ग्राम गच्छतीति तथा च “गत्यर्थकर्मणि” (२ । ३ । १२) इति सूत्र
प्रत्याख्यास्यते । उक्तञ्च हरिणा

“भेदस्य च विवक्षाया पूर्वा पूर्वा क्रिया प्रति ।

परस्याङ्गस्य कर्मत्वात् तत्क्रिया ग्रहण कृतम् ॥

इत्येवाध्याहारात् । तत उपाध्यायाय शिष्येण गौर्दीयते इत्यत्रार्थे शिष्यायो-
पाध्यायस्य गौर्दीयत इति स्यात् । कर्मसञ्ज्ञाया हि कर्तृग्रहण स्वतन्त्रोप-
लक्ष्यणार्थमिति तेन शिष्यस्य कर्तृत्वाभावेऽपि गो कर्मसञ्ज्ञा युज्यत एव ।
तथा च सार्थाद् दीयत इति कर्मणि लकारोत्पत्तिः । अभिग्रहण किम्

(अ १ । पा ४ । आ ३) (कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ।)

यदात्विति । (कै)

एव च “पत्ये श्रुते” इत्यादेर्दर्शनादिपूर्वकारम्भकर्मपत्युद्देशक
ग्रथन करोतीत्यर्थ ॥

भेदेनेति । (कै)

तत्तद्रूपेण बोधविषयतया विवक्ष्यत इत्यर्थ ॥

नत्वमितीच्छन्ति । तेषां प्रीयमाण इति सूत्रनिर्देशात् प्रीधातुयोगेऽस्या
प्रवृत्ति कल्प्येति गौरवम् । अभिलषतेष्व विषयतासम्बन्धावच्छिन्न-
प्रीत्यनुकूल प्रीतिव्यधिकरणो व्यापारोऽर्थ इति न तस्य स्वार्थत्वमिति
हृदिर्मन्त्रिमभिलष्यतीत्यादौ न हरे सम्प्रदानत्वम् ॥ गोपीस्मरात् कृष्णाय
स्नाघते । अत्र स्नाघतेर्वाधविषयास्तुतिरर्थ । बोधस्य फलतावच्छेदकः

कर्म करिष्यसीति । एवमपि कर्त्तव्यम् । कृत्रिमाकृत्रिमयो कृत्रिमे सप्रत्ययो

निश्चय करोतीत्यर्थ ॥ पत्ये श्रुत इति । भा । पतिमुपसृत्य श्रुते इत्यर्थ ॥
न सिध्यतीति । भा । क्रियान्तरानुपादाने एकस्या एव क्रियाया कर्म-

क्रियाणां समुदाये तु पदैकत्व विवक्षितम् ।

तदा कर्मक्रियायोगात् स्वाथयैवोपचर्यते ॥

भेदाऽभेदविवक्षा च स्वभावेन व्यवस्थिता ।

तस्माद् गत्यर्थकर्मत्वे अभिचारो न दृश्यते ॥

यावता कर्मणा यमेति गच्छति प्राप्नोति सम्बन्धातीत्यर्थ । अभिप्रैतीत्युक्ते स
एव । अभिप्रयद्दृष्टेऽक्रियमाणे कालविवक्षा स्यात् । ततश्च यमेव सप्रत्येति
तत्रैव स्यात् । यमगात् य चैष्यति तत्र न स्यात् । अभिप्रयद्दृष्टे पुन
क्रियमाणे न दोषो भवति । अभिराभिमुख्ये वर्त्तते प्रश्नवृत्त्यादिकर्मणि ।

(कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ।) (अ १ । पा ४ । आ ३)

यथा कटं करोतीति । (कै)

तत्र हि कटकर्मकक्रियेत्येव बोधो न तु तस्या क्रियाया
विद्यमानमणिसदर्शनादिपूर्वकारम्भकर्मत्व तत्तद्रूपेण बोधविषय
इति भाव ॥

सम्बन्धो वृत्तितास्तुतिश्च गुणवत्त्वप्रतिपादकशब्दप्रयोगादि । स्मरादिति
हेतौ पञ्चमी । बोधाश्रयस्य “स्नाघङ्गुडस्याग्रपा ज्योष्मान्” (१ । ४ ।
३४) इति सम्प्रदानत्वम् । ज्योष्मान्पदेन प्रधानभूतगृह्यार्थकर्मणो
ग्रहणम् । सन् स्मरस्याद् यदिषयकज्ञानानुकूलव्यापारस्तस्य प्रकृत्यर्थ-
कर्मणोऽपि तेन पदेन ग्रहणम् । स अन्यथा ज्ञाप्यमान इत्येव वदेत् ।
तत्राद्ये गोपीकर्तृका स्मरहेतुकृष्णसम्प्रदानकार्यात् कृष्णवृत्तिबोधविषया-

भवति ॥ क्रियापि कृत्रिम कर्म । न सिध्यति । “कर्तुरौष्मिततम कर्म”

करणभाव एकदा एकात्मन्येव नोपपद्यत इति भाव ॥ क्रियापौति ।
भा । प्रतीयमानक्रियापेक्ष कारकभाव । प्रविश पिण्डौमित्यादाविवाने-

विकल्पेनैव सर्वत्र सञ्ज्ञे स्यातामुभे यदि ।

आरम्भेण न योगस्य प्रत्याख्यान सम भवेद्” इति ॥

अस्यार्थ । कर्म स्वाख्येव क्रियेष्मितत्वप्रयुक्तकर्मसञ्ज्ञयैवोपचर्यते
व्यवह्रियते । न तु सम्प्रदानसञ्ज्ञयागत्यर्थकर्मणि तु भेदाभेदौ द्वौपि

तत्तच्छोपसर्गद्वयोपादानसामर्थ्यात् कालान्तरावच्छिन्ना क्रियानाश्रीयते ॥ कनु
यथा “तेन दीव्यती” (४ । ४ । २) त्यादौ सङ्ख्याकालयोरविवक्षा सिद्धा ।
सङ्गच्छ । अयमेव न्यायसिद्धोऽर्थ उपसर्गद्वयोपादानेन प्रदर्श्यते यदात्वभिप्रै-
तौत्यस्य ईश्वरीत्यर्थस्तदाभिग्रहण कर्तव्यमेव । क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यमिति

(अ. १। पा ४। आ ३) (कर्मणा यमभिप्रैति स सम्यदानम् । १। ४। ३२।)

पशुं रुद्राय ददातीति (भा)

भाष्यप्रयोगानुपपत्तेराह

एतच्छन्द इति ॥ (कै)

ननु पूजायां पशो करणत्वादुद्रस्य च कर्मत्वात् किमुपसंख्या-
नेन इत्यत आह

स्तुतिरिति बोध । स्तुतिश्चात्मन परस्य वेति तु प्रकरणादि-
गम्यम् । अत एव कृष्णाय गोप्यात्मान परस्माच्च कथयतीत्यर्थ इति
प्राश्च । कर्मसंज्ञापवादोऽयम् । कृष्णस्यैवस्तुत्यत्वे तु परत्वात् कर्मत्वमेव ।
यदा गुणोत्कर्षेण स्नाध्यमान कृष्णो गुणवत्तया तत् समर्थाचरणेना-
ध्यारोपितप्रेरणत्वाद् हेतुरिति हेतुत्वापवाद इयम् । ऋते इत्यत्र

(१। ४। ४६) इत्युच्यते कथं च नाम क्रियया क्रियेऽभिमतमा स्यात् ।

त्यर्थ । यदा तु सन्दर्शनादयो धात्वर्थाद्भेदेन विवक्ष्यन्ते तदा सम्यदानसंज्ञैव
यथा कटं करोतीति । सा च भेदाभेदविवक्षा प्रयोगदर्शनवशेन नियत-

विवक्ष्यते । इति रूपद्वयसिद्धिः । व्यभिचारोऽतिप्रसङ्गस्तु न दृश्यते ।
विवक्षाया व्यवस्थितत्वादेव । एतदेव द्रढयति विवक्ष्येनेति । सम तुल्य-
फलकम् । तस्मात् सूत्रं प्रत्याचक्षाणस्य भगवतो विवक्षानियमोऽभिमतः ।
गत्यर्थेषु विवक्षादयम् । पत्ये श्रेते इत्यादौ तु भेदविवक्षैव । ओदनं पचती-

वार्त्तिकम् एतद्वाच्ये “क्रिया इत्यादि” ॥ ननु क्रियामपि लोके
कर्मेत्युपचरन्ति । किं कर्म कश्चिदसि का क्रियामिति । तत्र कर्मणा यमभि-
प्रैतीत्येव सिद्धम् एवमपि कर्त्तव्यं “कृत्रिमाकृत्रिमयो कृत्रिमे कार्य-
सम्यक्तयो भवति” सन्दर्शनप्रार्थनाधावनयैवाप्यमानत्वात् क्रियापि कृत्रिम

(कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ।) (अ १ । पा ४ । आ ३)

त्यजतीत्यर्थे इति । (कै)

अत्रार्थं तदुक्तं न सम्भवतीत्यर्थं ॥

त्यजति (कै)

इत्यस्य अग्राविति शेष ॥ तदुक्तं भाष्ये

अग्नौ किल पशुः प्रक्षिप्यते इति ॥ (भा)

हौतेर्बोधविषयमितरादर्शनयोग्यदेशस्थापनमर्थः । आत्मानमित्यादेरध्याहारः । सपत्नीभिर्या चात्मादेस्तथास्थापनं बोध्यम् । एव च गोपी कर्त्तृका कृष्णसम्प्रदानकार्यात् कृष्णवृत्तिविषयात्मकर्मकतथावस्थानानुकूला स्थितिस्तत् सम्प्रदानबोधानुकूला क्रियेति बोधः । तिष्ठते स्वाभिप्रायबोधानुकूला स्थितिरर्थः ॥ अग्रे स्वाभिप्रायबोधानुकूलशपथकरणमर्थः । कृष्णसम्प्रदानकबोधानुकूला स्थितिस्तत् सम्प्रदानबोधानुकूलशपथकरण-

क्रियापि क्रिययेष्मिन्ततमा भवति । कया क्रियया । सदर्थनक्रियया वा

विषयैवाश्रीयत इति प्रयोगस्यासंकरः ॥ कर्मण्य करणसंज्ञेति । भा । एतच्छब्दोविषयम् । “सर्वविषयश्चन्दसि विकल्पन्त” इति यथा प्राप्तमपि

त्यादावभेदं विवक्षैव “चेष्टायामनध्वनि” (२ । ३ । १२) इत्येतत्प्रत्युदाहरणयोरपि अभेदं विवक्षैव । मनसा हरिं व्रजति । अध्वानं गच्छतीति त्रिधा चेदम् । यदाह

कर्म । तथा हि । य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारि भवति स बुद्ध्या तावत् कच्चिदर्थं सपश्यति इदमौदृशमिति तद् दृष्टं प्रार्थयते अयि ममेदं स्थादिति ततस्तदुपायभूता क्रिया पश्यति अस्या एतत् फलमिति । तत् प्रार्थ्यते कथमियं निष्पद्यतामिति ततस्तत्साधनानि समवधार्य कर्त्तुमध्य

(अ १। पा ४। आ ३) (कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १। ४। १२।)

नन्वेव “रुद्राय ददाति” इत्युक्तमनुपपन्नमत आह

तद्रुद्रायोपह्रियत इति । (भा)

“तत्” तेन प्रचेपेण “रुद्राय” रुद्रमुद्दिश्य “उपह्रियते”
ददातीति व्यवहार इत्यर्थः ॥ अग्नौ दग्धे स्वत्त्वानुत्पत्त्या तदुद्देशक-
त्यागे ददातिर्भाक्त इति भावः ॥

मिति बोधः । यद्वा । स्नाघादेस्तुत्यादिपूर्विका बोधनार्थः । स्तुत्या कृष्ण
मात्मानुरागः बोधयति । ऋत्या त्वः कृष्णः बोधयति । स्थित्या प्रपद्येन
त्वः कृष्णः बोधयतीत्यर्थः । प्रकृत्यर्थकर्मणो ग्रहणे तु स्तुत्या ऋत्या स्थित्या
प्रपद्येन कृष्णस्वखीजनः ज्ञापयतीत्यर्थः ॥ भक्ताय धारयति मोक्षं हरिः ।
घृष्टं अवस्थान इति धातोर्गिच्चावस्थानानुकूलो व्यापारो धारेरर्थः । तद-
र्थावस्थित्याश्रयसम्बन्धौ सम्प्रदानं “धारेरुत्तमर्णम्” (१। ४। ३५) इति

प्रार्थयति क्रिययावाऽध्यवस्यति क्रियया वा । इह य एष मनुष्यः प्रेक्षा-

प्रयोगो भवति ॥ पशुना रुद्रं यजत इति । भा । रुद्रं देवतामुद्दिश्य पशु-
यजतीत्यर्थः । कैश्चिदन्वर्थसञ्ज्ञाया विज्ञानाद्ददातिविषय एव सम्प्रदान-

“अनिराकरणात् कर्तुंस्थागाङ्गं कर्मणेश्रितम् ।

प्रेरणानुमतिभ्या च लभते सम्प्रदानताम्” इति ॥

अनिरा कर्तुं यथा । सूर्याय अर्घ्यं ददाति । नात्र सूर्यं प्रार्थयते न

वस्यति । प्रतीयमानक्रियापेक्षोऽपि कारकभावो भवत्येव । यथा प्रविश
पिण्डौमित्यत्र भक्षयति इति गम्यते । सूत्रकारश्च सूत्रयति “क्रियार्थोपपदस्य
च कर्मणि स्थानिनः” (२। ३। १४) इति । एवमपि क्रियाग्रहणं कर्तव्यं
ददाति कर्मत्वात् । “निगृह्यत इति” नास्तिक्यान्निन्दति इत्यर्थः । गृहं गृह्य

(कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ।) (अ १ । पा ४ । आ ३)

अन्वर्थेति । (कै)

सम्यक् प्रदीयतेऽस्मै इतीत्यर्थ ॥ नन्वेवमपि रजकस्य वस्त्र
ददातीत्यत्रापि स्यादत आह

दानं चेति । (कै)

तत्र ददाति प्रयोगस्तु उपमानात् कारकशेषत्वात् षष्ठीति भावः ॥

सूत्रात् । हरिकर्तृको भक्तसम्प्रदानको मोक्षकर्मकाय स्थित्यनुकूलो
व्यापार इति बोधः । शेषषष्ठ्यपवादोऽयम् अत्रोत्तमर्णदानक्रियया
धागणस्य निमित्तं यतोऽसौ तदृणं ददाति । ददाति च न श्रयते इत्य-
श्रूयमाणक्रियत्वात् शेषषष्ठीप्राप्ता । सर्वत्र विशेषविवक्षाया अभावे क्रिया-
निमित्तत्वमात्राश्रयणेन शेषत्व प्राप्तमिति बोध्यम् । तदुक्तम् ।

पूर्वकारी भवति स बुद्ध्या तावत् कचिदर्थं स पश्यति सदृष्टे प्रार्थना
प्रार्थनायामध्यवसायोऽध्यवसाय आरम्भ आरम्भे निर्द्वत्तिर्निर्द्वत्तौ फला

सञ्ज्ञेत्यभ्युपगतम् दानं च स्वस्वत्वनिवृत्तिं परस्वत्त्वापत्तिपर्यन्तेति प्रत्यक्षादि ।
तदुभयमप्युक्तम् । अन्यत्रापि भाष्यकारेण सञ्ज्ञाया अभ्युपगमात् । तथा च

वानुमन्यते न च निराकरोति । प्रेरकं यथा । विप्राय ग्रा ददाति । ननु
दानस्य तदर्थत्वात् तादर्थ्यं चतुर्थीं सिद्धैव तत् किं सम्प्रदानसञ्ज्ञया । नैवम् ।
दानक्रियार्थं हि सम्प्रदानं न तु दानक्रिया तदर्थं कारकाणां क्रियार्थत्वात् ।

कुत्सायामनुदात्ते । “युद्धायेति” युद्धाविषयं सनाहपूर्वकं निश्चयं करो-
तीत्यर्थः । नञ्छति स्वरितेत् । “पत्ये श्रेते” इति । पतिमुपहृत्य श्रेत
इत्यर्थः । यदि तर्हि क्रिययाभिप्रेयमाणास्यापि भवति कटं करोतीत्यादावपि
प्रसङ्गोति । वचनाद्धि कर्मसम्प्रदानसञ्ज्ञयो पर्यायः स्यात् । नैतत् सार्वत्रिकं
किं तर्हि प्रबोधदर्शनवशेन विषयविषयम् । “कर्मणा करणसञ्ज्ञा” इत्यादि ।

(अ १। पा ४। आ ३) (कर्मणा यमभिप्रैति स सम्पदानम् । १। ४। ३२।)

अन्यत्रापि । (कै)

“पत्ये गते” इत्यादावपीत्यर्थ ॥ पूर्वोक्तप्रयोगे तु शेषत्वविव-
चाया षष्ठी ॥

न श्रद्धाय (कै)

इत्यस्य

“हेतुत्वे कर्मसञ्ज्ञाया शेषत्वे वापि कारकम् ।

रुच्यर्थादिषु शास्त्रेण सम्पदानाख्यमुच्यते”

इति ॥ ननु ऋण नाम सजातीयद्रव्यान्तरदानमङ्गीकृत्य परदत्त-
परकौयद्रव्यादानम् । तज्जन्योऽधर्मार्थनिष्ठ परिशोधननाशो दृष्टविशेषो
वोभयथापि नेह प्राप्ति । मोक्षस्य उक्तरूप ऋणत्वाभावेन भक्तस्योत्त-
मार्थत्वाभावादिति चेन्न । अवश्यदेयत्वेन तत्रापि ऋणव्यवहारात् ॥ पुण्येभ्य
स्पृहयति । स्पृहयतिरिच्छामात्रवाची । इच्छानुकूलमन सयोगादि

वाप्ति । एव क्रियापि कृत्रिम कर्म ॥ एवमपि कर्मण करणसञ्ज्ञा वक्तव्या

क्रिया ग्रहणस्य “गत्यर्थकर्मणी” ति सूत्रस्य च प्रत्याख्यानं कृतम् ।
तथा स्वत्वनिवृत्त्यभावेऽपि ददाते प्रयोगो दृश्यते ।

सम्पदानाथ तु दौयमान कर्मेति वाक्यार्थभूतापादानक्रियाया अतादर्थ्यात्
तादर्थ्यचतुर्थ्या अप्राप्तौ सञ्चारम्भादिति हेतुरात्र ॥ तदेतत् सूचितम् ।
त्यागाङ्गकर्मणोऽप्युक्तमिति । कर्मसम्पदानयो करणकर्मत्वे वाचे । पशुना रुद्र

एतच्छब्दोविषय “सर्वे विधयश्चन्दसि विकल्पन्ते” इति यथा प्राप्तमपि
प्रयोगो भवति । भाष्ये तु ददाति कर्मणेति नाश्रित प्रयोगाच्च बहव ।
“अर्थमे चरु निर्वपेत्” “देवेभ्यो ब्रह्मोदनमपघत्” “देवेभ्यो हव्य वहन्त
कृन्दासि वै देवेभ्यो हव्यमूर्द्धा” । “यदङ्गमाशुषे त्वम्” । “श न करत्
पर्वते” इत्यादयस्तन्मते क्रियाग्रहणं न कर्तव्यम् । अथ यत्र सम्पदानत्व-

(कर्मणा यमभिप्रेति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ।) (अ १ । पा ४ । आ ३)

मतिम् (भा)

तस्मिन्नकशास्त्रे नोपदिशेदित्यर्थ ॥ द्वितीये ददाति मयोगे
लाक्षणिक इति बोध्यम् ॥

व्यापारवाची च । फलावच्छिन्नेच्छावाची च वा आद्ये “स्पृहेरौष्णित” (१ ।
४ । ३६) इति सम्प्रदानत्वम् । तत्र हौष्णितत्वं धात्वर्थव्यापारजन्य-
फलाश्रयत्वम् । न तु फलस्य धात्वर्थत्वाग्रहः । कर्मसञ्ज्ञा तु धात्वर्थफल-
श्रयस्य इत्युक्तम् । शेषषष्ठ्यपवाद एतत् सम्प्रदानविभक्तिः । पुष्पसम्प्रदा-
निका इच्छेति बोधः । अन्ये कर्मत्वम् । पुष्पाणि स्पृहयतीति । सम्प्रदान-
स्यापि तत्वेनाविवक्षायाः षष्ठेऽत्र ॥

सम्प्रदानस्य च कर्मसञ्ज्ञा । पशुना रुद्र यजते । पशु रुद्राय ददातीत्यर्थः ।
अग्नौ किल पशु प्रक्षिप्यते तद्रुद्रायोपक्रियते इति ॥

“ न शूद्राय मति दद्याद् ”

इति । खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटा ददातीति च ॥

यजते । पशु रुद्राय ददातीत्यर्थः । एतच्च वचन उक्तोदाहरणमात्रविषयम् ।
अत एव सुवच्यत्येन सिद्धत्वात्प्रत्याख्यायते लोके तु यजे पूजार्थत्वात्
पशोः करणत्व सिद्धम् ॥

मिथ्यते तत्र सददर्शनादीनां क्रियायाश्च भेदो विवक्ष्यते ततश्च तैराप्यमाना
क्रियापि ह्यत्रिमं कर्मेति सिद्धं तथाभिप्रेयमाणस्य सम्प्रदानत्व यत्र तु नेष्यते
तत्र भेदो न विवक्ष्यते ततश्चोदनाद्येकफलावच्छेदेन एकौचित्तया क्रियायाऽऽप्य-
मानस्य कर्मत्वमेव भविष्यति । कटं करोति । ओदनं पचतीति । गत्वर्थेष्व-
भ्यम् विवक्ष्यते भेदोऽभेदश्च तत्र भेदविवक्षायां ग्रामं गच्छतीति प्रयोगः
इति “गत्वर्थकर्मणि” इत्येतदपि न वक्तव्यं भवति ॥

(अ १। पा ४। आ २) (क्रुधद्रुहेर्थासूयार्थानां य प्रतिकोप । १। ४। ३७।)

क्रुधद्रुहेर्थासूयार्थानां यं प्रतिकोपः ।

१ । ४ । ३७ ॥

ननु तेषां सर्वेषां योगे यथा स्यादित्येतदर्थं तदत आह
एकेनैवेति । (कै)

क्रुधद्रुहेर्थासूयार्थानां य प्रतिकोप । १ । ४ । ३७ ॥ हरये क्रुध्यति
द्रुह्यतीत्यति असूयति । तत्र बधायनुकूलव्यापारजनकश्चित्तवृत्तिविशेष क्रोध
क्रुधेरर्थः । दु खजनकक्रियारूपकारजनकश्चित्तवृत्तिविशेषो द्रुहे । धात्वर्थ-
त्वोपसगृहीतत्वादेतावकर्मकौ । विषयतयैतद्धात्वर्थमूलभूतकोपसम्बन्धिनो
हरे “क्रुधद्रुहेर्थासूयार्थानां य प्रतिकोप” इति सूत्रेण सम्प्रदानत्वम् ।
हरिसम्प्रदानको द्रोह क्रोध इति बोधः । अत्र शेषव्यापवादत्वम् । उत्कर्ष-
विरोधिधर्मारोपानुकूलव्यापारजनकश्चित्तवृत्तिविशेष ईर्ष्या । श्रौचाचारादि-
गुणविषये दम्भादिद्वक्तृत्वरूपदोषारोपानुकूलश्चित्तवृत्तिविशेषोऽसूया । एते
चित्तवृत्तिविशेषरूपकोपमूलका । प्ररूढस्य वाक् चक्षुरादिविकारानुमेयस्यैव

क्रुधद्रुहेर्थासूयार्थानां य प्रतिकोप । १ । ४ । ३७ ॥ किमेत एकार्था
आहोस्त्रिणार्थाः । किं चात् । यद्येकार्था किमर्थं पृथङ्निर्दिश्यन्ते । अथ

क्रुधद्रुहेर्थासूयार्थानां य प्रतिकोप । १ । ४ । ३७ ॥ किमेत इति ।
भा । ननु लोकव्यवहारादेवार्थावगमात् सन्देहानुपपत्तिः । एव तर्हि चित्त-
दोषरूपता सर्वेषामस्तीति सामान्यापेक्षायामेकार्थत्वमवान्तरमेदविवक्षाया
तु भिन्नार्थत्वमित्यदोषः ॥ किमर्थमिति । भा । एकेनैव धातुनार्थस्य
उपलक्षितत्वादन्येषां वैयर्थ्यप्रसङ्गः ॥ नानार्था इति । भा । क्रोधो रोषः ।
द्रोहोऽभिचारः । ईर्ष्या परगुणासहनम् । असूया परगुणविध्वसनम् ॥

(क्रुधद्रुहेर्षासूयार्थानां य प्रतिकोप । १। ४। ३७।) (अ १। पा ४। आ ३)

सूचेऽर्थग्रहणसत्त्वादिति भावः ॥

अभिचार इति । (कै)

दुःखजनको व्यापार इत्यर्थः । परगुणसहने एतत् स्वस्य तदधिकगुणसम्पादनकफल गुणविध्वंसन गुणेषु दोषत्वाविष्करणम् ॥ नन्विदमयुक्तं न हि योषादीनां सामान्यं कुपि धातावस्तौत्यत आह

क्रोधपदार्थत्वेन तस्यापि कोपमूलकत्वम् । कुपक्रोध इति तु तद्वृत्तिकोपत्व-
सामान्यमादाय । कर्मसञ्ज्ञापवादोऽत्र । हरिसम्पदानोत्कर्षविरोधीत्यादि-
क्रमेण बोधः । तद्वात्वर्थमूलभूतकोपविषयत्वे सति तद्वात्वर्थफलान्प्रयस्यात्र
सम्पदानत्वम् । सत्यन्तेन भार्यामौर्ध्यति नैनामन्योऽद्राक्षीत् इत्यादेर्युदासः ।
मित्राय द्रुह्यति प्रतापोऽपीत्यादौ चेतनत्वारोपो बोध्यः । द्वेषस्तु वलवद्
दुःसाधनताज्ञानजन्योऽप्रौतिजनकश्चित्तवृत्तिविशेषः । ओषधं द्वेष्टीति यथा ।
एतदेवानभिनन्दनम् । तद्योगे तु नैतत्प्रवृत्तिः । क्रुधाद्यर्थत्वाभावात् ॥
कृष्णाय राध्यति ईक्षते वा अत्र प्रश्नविषयशुभाशुभपर्यालोचन धात्वोरर्थः ।
तदर्थप्रश्नविषयसम्बन्धिनः कृष्णस्य “राधोऽप्योऽर्थस्य विप्रश्नः” (१। ४। ३६)
इत्यनेन सम्पदानत्वम् । कृष्णसम्पदानकमर्थात् कृष्णसम्बन्धिप्रश्नविषयशुभा-
शुभपर्यालोचनमिति बोधः ॥ विप्राय गा प्रतिशृणोत्याशृणोति वा । अत्र

नानार्था कथं कुपिना श्रव्यन्ते विशेषयितुम् ॥ एव तर्हि नानार्था कुपौ त्वेष-

कुपाविति । भा । कुपौ धातौ वाच्यत्वेन यदवस्थितं तदेतेषां साधारण-
मित्यर्थः । कोपपूर्वाणां सर्वेषां ग्रहणार्थं यं प्रतिकोप इति विशेषणमित्यर्थः ॥
तेनेह न भवति भार्यामौर्ध्यतीति । भा । परैर्दृश्यमाना न सहत इत्ययम-
र्थः इति नास्ति कोपप्रभवत्वमात्र ईर्ष्यायाः । न ह्यकुपितः क्रुध्यतीति । भा ।
ननु कोपः क्रोध एवेति मेदाभावात् कथं पौर्वापर्यम् । एव तर्हि प्रथमा-
मनुद्धूता कोपावस्था द्वितीया चोद्धूता विवृतवाक्कायस्यापारानुमौयमाबा-

(अ १। पा ४। आ ३) (कुधद्रुहेर्वास्त्यार्थानां च प्रतिकोप । १। ४। ३७।)

कुपौ धाताविति ॥ (कै)

अनभिनन्दनम् (कै)

प्रौढ्यभाव ॥

प्रवर्त्तनाजन्योऽभ्युपगमो धात्वर्थः । स्वार्थप्रवर्त्तनाश्रयस्य “प्रत्याङ्भ्याः श्रुव पूर्वस्य कर्त्ता” (१। ४। ४०) इत्यनेन सम्प्रदानत्वम् ॥ होत्रेऽनुगृणाति प्रतिगृणाति च इत्यत्र शसनविषयहर्षानुकूलव्यापारलक्षणं प्रोत्साहनं धात्वर्थः । धात्वर्थशसनाश्रयस्यात्र “अनुप्रतिगृणाच्च” (१। ४। ४१) इत्यनेन सम्प्रदानत्वम् ॥ श्रुतेन श्रुताय वा परिक्रौत इत्यत्र करणस्य पक्षे सम्प्रदानत्वम् । श्रुतव्यापारश्च दानम् ॥ फलेभ्यो याति अत्राहर्त्तुमिति तुमु-नन्तार्थकर्मचतुर्थ्यर्थः । फलकर्मकाहरणफलकं यानमिति बोधः ॥ एतद् बोधोपपत्तिराकाङ्क्षावादान्ते दर्शिता । यत्तु फलेभ्य इत्यत्राहरणक्रिया चतुर्थ्यर्थः । कर्मत्वप्रयोजकत्वे पूर्वपरयोः ससर्गाविति । तन्न । “क्रियार्थोप-पदस्य च कर्मणि स्थानिनः” (२। ३। १४) इति सूत्रसत्वेनेदृशेऽर्थे स्वाधुत्वे मानाभावात् । यागाय याति । अत्र प्रातिपदिकार्थं प्रथमापवाद-श्चतुर्थी । घञश्च तुमुना समानार्थः । यागफलकं यानमिति बोधः ॥

सामान्यमस्ति । न ह्यकुपितः क्रुध्यति न वा कुपितो द्रुह्यति न वा कुपित ईर्यति न वा कुपितोऽसूयति ॥

माश्रित्येतदुक्तमित्यदोषः ॥ न वा कुपितो द्रुह्यतीति । भा । यत्र विषये सम्प्रदानसंज्ञेयते तदुद्देशेनैतदुच्यते न तु सर्वविषयापेक्षया । अन्यथा अभिचाराभावाद् य प्रतिकोप इति विशेषणमनुपादेयं स्यात् ॥ भार्यामीर्यतीति । भा । विनापि कोपात् प्रयोगदर्शनाच्च । अस्मान् द्वेष्टीत्यत्र सम्प्रदानसंज्ञा न भवति द्विषेरक्रोधादर्थत्वात् । अनभिनन्दने द्विषिर्वर्त्तते यथौषधं द्वेष्टीति ॥

साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४२ ॥

अत्र कारकाधिकारात् क्रियानिरूपितातिशयितकारकत्ववत्
करणमित्यर्थः । अतिशयश्च यद्वापारानन्तरमव्यवधानेन फलोत्पत्ति-
स्तत्त्वम् ॥ ननु पूर्वोक्तातिशयबोधकतया तत् सार्थकमत आह

साधकतम करणम् १ । ४ । ४२ ॥ करणत्वञ्च करणता शक्तिमत्वम् ।
सा च शक्तिः यद्वापाराव्यवधानेन क्रियानिष्पत्तिविवक्ष्यते तन्निष्ठा अधि-
करणादिव्यापारव्यवधानेनापि यदा क्रियानिष्पत्तिर्विवक्ष्यते तदा तेषामपि
करणत्वमिष्टमेव ॥ तदाह हरिः

साधकतम करणम् । १ । ४ । ४२ ॥ तमग्रहणं किमर्थं साधक
करणमित्येवोच्येत । साधक करणमित्येत्युच्यमाने सर्वेषां कारकाणां करण-

साधकतम करणम् । १ । ४ । ४२ ॥ तमग्रहणमिति । भा । कार-
काधिकारात् साधकत्वे लब्धे पुनः साधकश्रुतिः प्रकर्षमवगमयतीति प्रश्नः ॥
सर्वेषामेवेति । भा । प्रकर्षगतिरुत्तरञ्च प्रतिपादयिष्यते । तत्र वचनं

साधकतम करणम् । १ । ४ । ४२ ॥ क्रियायां प्रकृत्युपकारक
करणसञ्ज्ञं स्यात् । यद्वापारानन्तरं क्रियानिष्पत्तिः तत्प्रकृतम् ॥ उक्तं च

साधकतम करणम् । १ । ४ । ४२ ॥ विधुः सराद्धावित्यस्य हेतुः
सञ्ज्ञानस्य “सिद्धतेरपारणौकिके” इत्यात्वे साधकसंसिद्धावित्यस्य वा
श्रुतस्य साधकशब्दः क्रियात्मकश्चार्थः । प्रयोज्यं कर्त्ता । सिध्यत साध्यः ॥

(अ १ । पा ४ । आ ३) (साधकतम करणम् । १ । ४ । ४२ ।)

कारकाधिकारादिति ॥ (कै)

ननु सर्वेषां करणत्वे सञ्ज्ञान्तराणां का गतिरत आह

तत्रेति ॥ (कै)

सञ्ज्ञाद्वयेति । (कै)

कारकसञ्ज्ञैव कार्याऽन्वर्थसञ्ज्ञया च स्वानुरूप सञ्ज्ञाचेष्टव्य कारके
तृतीयेत्येव कार्यमिति भावः ॥ ननु सावकाशत्वे एव परत्वस्य
व्यवस्थापकत्वादेकविषये द्वयोः परत्वानवकाशत्वयोरसम्भवादाह

“क्रियाया परिनिष्पत्तिर्यापारादनन्तरम् ।

विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम् ॥

वस्तुतस्तदनिर्देश्यं न हि वस्तुव्यवस्थितम् ।

स्थाल्या पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः”

सञ्ज्ञा प्रसज्येत । सर्वाणि हि कारकानि सार्थकानि । तमग्रहणे पुन
क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । पूर्वस्तावत् सञ्ज्ञा

सामर्थ्यादेकसञ्ज्ञाधिकाराच्च करणसञ्ज्ञायाः सञ्ज्ञान्तराणां च विकल्प
स्यात् ॥ नन्वसति विशेषाश्रयणे करणकारकसञ्ज्ञाद्वयोपादानमनर्थक
स्यात् । तर्हि सञ्ज्ञाद्वयविधानसामर्थ्यात् करणसञ्ज्ञा कचिदेव विषय परि-

“क्रियाया परिनिष्पत्तिर्य्यापारादनन्तरम् ।

विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम्” ॥

वतो वा क्रियात्मनोऽर्थस्य प्रयोजकतम साधकतमम् ॥ ननु सामग्राधीना
क्रियासिद्धिर्ना खलु कर्त्रादीनामन्यतमापायेऽपि क्रियानिष्पद्यते तत्
किमपेक्ष कारकाणां मध्ये एकस्यातिशय योग स्यात् । उच्यते । दात्रादे

विषयभेदेति ॥ (कै)

सावकाशत्वे (कै)

इत्युक्तिरभ्युपगम्यवादेन । न हि तमाभावे करणत्वविनिर्मुक्त
सञ्ज्ञान्तरविषयोऽस्ति । वस्तुतो भाष्ये

परत्वाच्च (भा)

इत्यस्य उत्कृष्टत्वाच्च इत्यर्थकस्य व्याख्या

इति ॥ विवक्ष्यते इत्यनेन विवक्ष्यैव व्याकरणोऽङ्गं न वाच्यवस्तुसत्तेत्युक्तम् ।
अत एव दात्राद्यनादरेण वलस्य तत्त्वविवक्षाया बलेन लुनाति इत्यादि भवति
तदाह “वस्तुत” इति । इदमेव वस्तुकरणमिति न नियम निश्चिताधि-
करणत्वापि स्थाली तनुतरकपालत्वात् श्रौघतरपाकसाधनत्वेनानुभवति

अपवादत्वाद् बाधिका भविष्यन्ति परा परत्वाच्चानवकाशत्वाच्च ॥ इह
तर्हि धनुषा विध्यति अपाययुक्तत्वाच्चापादानसञ्ज्ञा (१ । ४ । २४) साधक-

द्वरतीति लभ्यते । न त्वनिष्ठविषयपरिहारेणोष्ठविषये तस्या प्रवृत्तिर्लभ्या ।
परत्वादनवकाशत्वाच्चेति । भा । विषयभेदापेक्षो हेतुद्वयोपन्यास । साव
काशत्वे सति परत्व हेतुरन्यत्र निरवकाशत्वम् ॥ इह तर्हीति । भा । अत्र

इति ॥ काष्ठे पचति । विवक्ष्यत इत्यनेन स्थाल्यादीनामपि वैवक्षिक
करणत्वमस्तीत्युक्तम् । आह च

क्लेद्यद्रथानुप्रवेशो थापार । काष्ठादे पाके प्रज्वलनजनितोष्णस्पर्शानु-
प्रवेश । तदनन्तरमेव क्रियासिद्धि । नैव कारकान्तरेष्वनुप्रवेशस्तद्वापारा
नन्तर वा क्रियानिष्पत्ति समस्ति । अत

“क्रियाया परिनिष्पत्तिर्यद्वापारादनन्तरम् ।

विवक्ष्यते यदा तत्र करणत्व तदा स्मृतम्” ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ८४१
(अ १ । पा ४ । आ ३) (साधकतम करणम् । १ । ४ । ४२ ।)

अनवकाशत्वाच्चेति ॥ (भा)

ननु सञ्ज्ञाद्वयप्रसङ्गे परत्वात्करणत्व सिध्यतीत्यत आह

अत्रेति ॥ (कै)

अपादानादन्यत्रेति । (कै)

काष्ठे पचतीत्यादौ । उदकदाने आभिरूप्यस्थानिधामकत्वादाह

वैवक्षिक करणत्वमित्यर्थ । प्रकर्षश्च कर्तृपराधौनस्यापि न करणान्तरापेक्ष
किन्तु कारकान्तरापेक्ष एव । कारकसामान्यवाचिन साधकशब्दादुत्पद्य-
मानेन तमपा तत एव प्रकर्षबोधनात् । अत एव अथेन यथा दौषिकया
व्रजतीति भवति । करण द्वौयार्थ । प्रकृत्यर्थस्य तत्रामेदेनान्वय तस्य च

त्वाच्च करणसञ्ज्ञा प्राप्नोति । तमग्रहणे पुन क्रियमाणे न दोषो भवति ॥
एव तर्हि लोकोक्त एतत् सिद्धम् । तद्यथा । लोकेऽभिरूपायोदकमानेय
मभिरूपाय कन्या देयेति न चानभिरूपे प्रवृत्तिरस्ति तत्राभिरूपात्मायेति
गम्यते । एवमिहापि साधक करणमित्युच्यते । सर्वाणि च कारकाणि

सञ्ज्ञाद्वयप्रसङ्गे निरवकाशत्वादपादानसञ्ज्ञैव स्यात् । करणसञ्ज्ञा ह्यपा-
दानादन्यत्र सावकाशा । तमग्रहणे तु सति विविक्तविषयकाभादुभयो-
र्धनुषा विध्यतीत्यत्र परत्वात् करणसञ्ज्ञा सिध्यतीति ॥ उदकमानेयमिति ।

“वस्तुतस्तदनिर्देशं न हि वस्तुव्यवस्थितम् ।

स्थाल्या पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यत” ॥

विवक्ष्यते इत्यनेन एतद् दर्शयति देशकालावस्थादिवशेन यस्य क्रिया
प्रत्युपयोगातिशयेन व्यापार प्रवृत्त्यादौद विवक्ष्यते तदा तस्य करणत्व
भवतीति । यथा स्थाल्यधिकरणत्वेन प्रसिद्धा तस्या मपि तनुतरकपालतया
प्रकर्षविवक्षाया करणत्व भवति स्थाल्या पच्यत इति । उक्तं च

कन्यादानार्थमिति । (कै)

दृष्ट कन्यासुखसन्तानादि ॥ अदृष्टम् परलोक ॥

न चासाधके इति । (भा)

सञ्ज्ञाया इति शेष ॥

खनिष्ठयापारायवहितोत्तरोत्पत्तिकत्वसम्बन्धेन धात्वर्थेऽन्वय इत्येके । करण-
वानौयो वध इति वाणकरणक इति वार्थ इति तत्वम् । अत्र बहव ।
करणस्य च व्यापारे एवान्वयो न फलाग्रे शब्दशक्तिस्वभावात् । अत
एवोद्भिदा यजेतेत्यादौ मत्वर्थलक्षणा भिया नामधेयत्व सिद्धान्तितम् ।
अन्यथा व्यापार प्रति करणत्वेनान्विते धात्वर्थफलाग्रे करणत्वेनान्वयोपपत्तौ
लक्षणाया अप्रसङ्ग एव । अत एव सोमेन यजेत इत्यादौ क्कान्दसौमत्वर्थ-
लक्षणेति मौमासका । व्यापारे तदन्वये तु फलस्य करणत्वेनान्वयात् ।

साधकानि न चासाधके प्रवृत्तिरस्ति । यत्र साधकतममिति विज्ञास्यते ॥
एव तर्हि सिद्धे सति यत्तमग्रहण करोति तज्ज्ञापयत्वाचार्य कारक-

भा । कन्यादानार्थम् ॥ न चानभिरूप इति । भा । दृष्टादृष्टप्रयोजनत्वात्
कन्यादानस्येति भाव ॥ तरतमयोगौ नास्तीति । भा । कथ पुन केवल्यो

ननु कारकाधिकारादेव सिद्धे साधकत्वे पुन श्रुति प्रकर्षार्थास्तु कि
तमपा । सत्यम् । अस्मिन् प्रकरणे सामर्थ्यागम्यप्रकर्षो नाश्रीयत इति

“वस्तुतस्तदनिर्देश्य न हि वस्तु व्यवस्थितम् ।

स्थाल्या पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यत” ॥

१५,

इति ॥ न चैव कर्तृरपि करणविवक्षा प्रसङ्ग । भिन्न जातीयत्वात् । सकल-

(अ १ । पा ४ । आ ३) (साधकतम करणम् । १ । ४ । ४२ ।)

लक्ष्यते इति । (कै)

अत एव तत स्वार्थं यजि तारतम्यमित्यतिशये सिध्यति ।
तरतमेत्यतिशयार्थमव्ययमित्यन्ये । एवमेवातिशयार्थक तयामित्यव्यय
बोध्यम् ॥ उच्चारितस्यैव प्रत्यायकत्वात् तत्प्रतीतानुकार्येणातिशय-
प्रतीतिरिति चिन्त्यम् ॥ नन्वत्र प्रकरणे तरतमयोगाभावे ईप्सित-
मात्रस्य कर्मत्व प्राप्नोतीत्यत आह

उत्पत्तिशिशुकरणावरुद्धे करणान्तरस्यान्वयायोग्यतया सावश्यकेति वदन्ति ।
फलेश्चान्वये युगपत् फलाग्रस्य भावना निरूपित करणत्वं स्वकरणनिरूपित
साध्यत्व चेति वैरूप्य स्याद् इति सावश्यकेत्यन्ये ॥

प्रकृत्या चारुत्वादौ “प्रकृत्यादिभ्य उपसख्यानम्” (वा) इति

सञ्ज्ञाया तरतमयोगो न भवतीति । किमेत्यस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । अपा-
दानमाचार्यं किं न्याय्यं मन्यते यत्र संप्राप्य निवृत्तिः । तेनेहैव स्यात्

प्रत्यययो प्रयोगः । नैष दोषः । प्रकृतानुकरणात्वात् । तत्रानुकरणाभ्या-
मनुकार्यप्रत्ययो प्रतीयेते ताभ्यामपि साहचर्यात्तदर्थो लक्ष्यते । तत्र
तमश्रुतिस्तज्ज्ञापयति प्रकर्षप्रत्ययग्रहणमन्तरेणेह प्रकरणे सामर्थ्यस्य

ज्ञापयितुं तमम् । तेन गङ्गाया घोष इति सिद्धम् । यदा च तौरधर्म
आधारत्वं प्रवाहे उपचर्यते तदेदं प्रयोजनम् । यदा तु गङ्गा शब्द एव तौरे

साधनविनियोगकारौ खल्वसौ । न च श्रुतधनो निष्कधनेन सह स्पर्धते ।
कथं तर्ह्यश्वेन दौषिकया रथेन सञ्चरत इति बह्वना करणत्वं यावता तैव्यपि
यदा सन्नोपकारक तदेवकरणं युक्तम् । उच्यते । कारकान्तरापेक्षं करण-

(साधकतम करणम् । १ । ४ । ४२ ।) (अ १ । पा ४ । व्या ३)

तत्र तमेति ॥ (कै)

बुद्धिकल्पित इति । (कै)

अपादानमिति महासङ्गयैवापाये ध्रुवे कथ्ये पुनस्तद्ग्रहणसामर्थ्यात्
प्रकर्षविवक्षायां न स्यादिति भावः ॥

सामीप्यमात्राश्रयेणेति । (कै)

तृतीया । सा च सर्वविभक्त्यपवाद इति भाष्ये स्पष्टम् ॥ प्रकृतिर्यावदाश्रय
भावी धर्मविशेषः । तेन तत्सम्बन्धिचारुत्ववानिति बोधः । प्रायेण याज्ञिक
इत्यत्र प्रायशब्दो बह्वर्थः । बह्वृचाचारादि । बह्वृचाचारज्ञाप्य याज्ञिक
त्ववानिति बोधः । यदा । प्रायशब्दः सम्भावनार्थः । सम्भावना विषय-

ग्रामादागच्छति नगरादागच्छतीति । साक्षात्श्रयकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभि-
रूपतरा इत्यत्र न स्यात् । कारकसञ्ज्ञायाः तत्तमयोगो न भवतीत्यत्रापि

प्रकर्षो नाश्रीयते । साक्षात्श्रयकेभ्यः इति । भा । बुद्धिकल्पितोऽत्रापायो न तु
मुख्यः ॥ यत्र कृत्स्न इति । भा । सर्वैरेवयवैः सह यत्रावयवो व्याप्तः इत्यर्थः ॥
गङ्गायामिति । भा । गोभिर्गङ्गायाः व्याप्ताभावान्न स्यादधिकरणसञ्ज्ञा ।

वर्तते तदा न प्रयोजनम् । तत्राद्ये विभक्तिर्न लाक्षाधिकी । सुबिम्बकौ
न लक्षणेति तु “येन विधिः” (१ । १ । ७२) इति सूत्र एव

स्यातिशयो न स्वाक्षायाः तेन सर्वथा क्रियानिवृत्तौ सनिपत्योपकारकत्वात्
क्रिये करणत्वम् । तस्य ग्रहणं किमिति । कारकाधिकारात् सिद्धे साध-
कत्वपक्षे, साधकत्वमिति, प्रकर्षार्थं भविष्यतीति प्रश्नः । गङ्गायाः धोष

(अ १ । पा ४ । आ ३) (साधकतम करणम् । १ । ४ । ४२ ।)

तेनापीत्यर्थं । अपिनैकदेशवृत्तिताश्रयेणेत्यस्य सग्रहः ॥

प्रकल्पितेति । (कै)

सम्पूर्णप्रवाहे एकदेशधर्मस्य तीरधर्मस्य वाऽऽधारत्वस्योपचार
इति भावः ॥ तादृशमाधारत्वमपि सप्तम्यां शक्यमेवेति बोध्यम् ॥

स्थाल्या पच्यत इति । (कै)

प्रतनुतरकपालतयाचातिशयविवक्षा बोध्या ॥

याज्ञिकत्ववानिति बोधः । प्रायेणात्र याज्ञिका इत्यादौ बहवो याज्ञिका
इति बोधः । “नाम्ना सुतीक्ष्ण” इत्यत्र नाम ज्ञाप्य तीक्ष्णत्ववान् इति
बोधः । एव “चरितेन दान्त” इत्यादौ । “सुरथो नाम राजा” इत्यादौ
नामेति प्रसिद्धौ सुरथ इति प्रसिद्धो राजेत्यर्थः । यद्वा नामभूतसुरथ-

सिद्ध भवति ॥ तथाधारमाचार्यं किं न्याय्य मन्यते यत्र कृत्स्न आधारात्मा
व्याप्तो भवति ॥ तेनैव स्यात् तिलेषु तैलम् दध्नि सर्पिरिति । गङ्गाया

अस्मान्ज्ञापकात् सामीप्यमात्राश्रयेण प्रकल्पिताधारनिबन्धना सा भवति ।
अथ सामग्रीसाध्याया क्रियाया कोऽतिशय करणस्येति चेत् यद्यापारा-
नन्तर क्रियाप्रसिद्धिः यस्य च यदातिशयविवक्षा तदा तस्य करणत्वम् ।

निराकृतम् । द्वितीये तु प्रकृतिनाक्षयिकौ । ननु उभय मुख्यमस्तु
परम्परा सम्बन्धस्तु ससर्गः । नैवम् । कारकविभक्त्यर्थानां प्रकृत्यर्थं साक्षात्

इति । असति तमव्ययहणे आधारो नाम यत्राधारात्मा व्याप्तो भवत्या-
धेयेन । तेन इहैव स्यात् तिलेषु तैलं पयसि सर्पिरिति । गङ्गाया घोष
इत्यत्र न तमव्ययहणं तु ज्ञापयति इह प्रकरणे सामर्थ्यगन्धप्रकर्षो नाश्री-

(साधकतम करणम् । १ । ४ । ४२ ।) (अ १ । पा ४ । आ ३)

अथेन पथा इत्यादिष्वपि प्रत्यासन्नस्य कस्य चिदेव करणत्वं
स्यादिति भावः ॥

सनिपत्येति । (कै)

खले कपोतन्यायेन सर्वेषां साक्षादुपकारकत्वविवक्षणादित्यर्थः ॥

शब्दाभिन्नो राजेति बोधः । “नाम्ना चन्द्रकला” इत्यादौ नामभूतचन्द्र-
कला शब्दाभिन्न इत्यर्थः । एवमवच्छेद्यत्वादीनां सम्बन्धत्वविवक्षायां पटत्वेन
जनत्वं प्रकारत्वमभाव इत्यादि प्रकृत्यादित्वात् साधु । अत्र च सर्वत्र
कथञ्चित् करणत्वहेतुत्वान्यतरारोपेण तृतीयेति भाष्यसमतम् ॥

गावः । कूपे गर्गकूलमित्यत्र न स्यात् । कारकसञ्ज्ञायां तत्त्वमयोगो न
भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति ॥

यथा स्यात्स्या पच्यत इति । कारकान्तरापेक्षया करणस्यातिशयो न तु
स्वकक्षायामित्यश्वेन दौषिकया पथा व्रजतीति सर्वेषां क्रियानिष्पत्तौ
सनिपत्योपकारकत्वात् करणत्वं सिद्धम् ॥

सम्बन्धेन विशेष्यतायां व्युत्पन्नत्वात् । अपादानप्रकरणोक्त्यानि च बहुवचन-
हरणानि तमप् ग्रहणस्य प्रयोजनानीति बोध्यम् ॥

यते । तेनेहापि भवति । देशधर्मो घोष प्रति आधारभाव घोषस्युप-
पद्यते तदेव तमं ग्रहणस्य प्रयोजनं यदा तु गङ्गा शब्दतौरे वर्तते तदा न
प्रयोजनम् । आधेयेन धातिसम्भवात् मुख्य एवाधारभाव इति ॥

उपान्वध्याङ् वसः । १ । ४ । ४८ ॥

ननूपपूर्वा वसिरन्नात्यर्थेऽप्रसिद्ध इत्यत आह

अर्थशब्द इति । (कै)

अशिश्व तदर्थपर इत्यपि बोध्यम् । अश्वर्थनिवृत्तिवाचकस्य वसेरित्युच्यते ॥

उपान्वध्याङ् वस । १ । ४ । ४८ ॥ उभयत कृष्ण गोपा । कृष्ण-
सम्बन्धि पार्श्वद्वयसम्बन्धिन्य इति बोधः ॥ धिक कृष्णाभक्तम् कृष्णाभक्त-
सम्बन्धिनी निन्दा इत्यर्थः । धिगर्थो निन्दा । उपर्युपरि अधोऽध अध्यधि
वा लोक हरि । द्विरुक्तोपर्यादे समीपोर्ध्वभागसमीपाधस्तनभाग-

उपान्वध्याङ् वस । १ । ४ । ४८ ॥ वसेरश्वर्थस्य प्रतिषेधः । वा ।

उपान्वध्याङ् वस । १ । ४ । ४८ ॥ वसेरश्वर्थस्येति । भा । अर्थशब्दो
निवृत्तिवाची व्यधिकरणे षष्ठौ । अश्वर्थस्य वाचको यो वसिस्तस्येत्यर्थः । अथवा
श्रीङोऽर्थः श्वर्थः न श्वर्थोऽश्वर्थः । तस्य अस्थानार्थस्येत्यर्थः । स्थाने हि

उपान्वध्याङ् वस । १ । ४ । ४८ ॥ एतत् पूर्वस्य वसतेराधार कर्म
स्यात् । उपवसति अनुवसति अधिवसत्यावसति वा ग्राम सेना ॥

उपान्वध्याङ् वस । १ । ४ । ४८ ॥ “वसतेरश्वर्थस्येति” । अर्थशब्दो
निवृत्तिवचनः । व्यधिकरणे षष्ठौ । अप्यर्थस्य यो वाचकस्तस्येत्यर्थः ।
भोजननिवृत्तिवाचिन इति यावत् । यद्वा श्रीङोऽर्थः श्वर्थः न श्वर्थस्तस्य ।

व्यधिकरण इति । (कै)

उक्तेऽर्थे सामानाधिकरण्यासम्भवादिति भाव ॥

अश्वर्थस्येति । (कै)

अग्निनिवृत्तेरित्यर्थ ॥ सामानाधिकरण्यायाह

अथवेति । (कै)

अनयोराद्यथाख्यैव युक्ता भाष्यस्वारस्यात् ॥ ननु कथं तदधि-
करण ग्रामोऽत आह

विशिष्टेति ॥ (कै)

समीपदेशवृत्तित्वानि क्रमेणार्थं सामीप्यरूपं सम्बन्धो द्वितीयार्थं । सामीप्यं
न षष्ठ्यर्थं इति त्वन्वयि पदवाच्यं सामीप्यं न षष्ठ्यर्थं इत्येव परमं । अत एव
वृत्तस्य समीपमित्यादौ तत्र सम्बन्धे षष्ठी । लोकासमीपोर्ध्वभागवृत्ति-

वसेरश्वर्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । ग्राम उपवसतीति ॥ स तर्हि वक्तव्यः ।

श्रीवर्त्तते यथा जलाशय इति । तेन ग्रामे तिष्ठतीत्यत्रार्थे ग्राममुपवसतीति
प्रयोगः । अस्थानार्थत्वे तु ग्राम उपवसतीति । नात्रेति भा । विशिष्टा

वसेरश्वर्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । वा । अर्थशब्दो निवृत्तिवचनं व्यधिकरणे
षष्ठौ वाचवाचकभावः वक्ष्यर्थं भोजननिवृत्तेर्वाचको यो वसिस्तस्य इत्यर्थः ।

अस्थानार्थस्येत्यर्थः ॥ स्थानेऽपि हि श्रीङ् वर्त्तते जलाशयमिति । तेन ग्रामे
तिष्ठतीत्यर्थे ग्राममुपवसतीति भवति । अस्थानार्थत्वे तु ग्राम उपवस-
तीति । स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । कथम् । नात्रोपपूर्वस्य

अन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

ग्रामे वासाधिकरणत्वस्यैव प्रसिद्धत्वेन शीघ्रोपस्थितिकलरूपान्तरङ्गत्वादित्यर्थः ॥

प्रतीयमानेति । (कै)

एवमुपवासाधिकरणकालोऽपि प्रतीयमान एवेति बोध्यम् ॥
ननु बोधकपदाभावात् कथं विशिष्टकालभुजिनिवृत्तिप्रतीतिरत आह

रित्यादिक्रमेण बोधः । अमित परितः कृष्ण गोपा । अनयो समीप सर्वदेष्टावच्छेदेनेत्यर्थः । सामीप्यरूपं सम्बन्धो द्वितीयार्थः । अमित इत्याभिमुख्येऽपि । कृष्णसमुखे इत्यर्थः । समयान्तिका वा ग्राम इत्यत्राथ्ये

न वक्तव्यः । नात्रोपपूर्वस्य वसे ग्रामोऽधिकरणम् । कस्य तर्हि । अतु पसर्गस्य । ग्रामे वसन्निरात्रमुपवसतीति ॥

धारावस्थितत्वेन निश्चिते देवदत्ते भोजननिवृत्ति विशिष्टकाला प्रत्याययितुमिदं प्रयुज्यते ग्राम उपवसतीति तत्रान्तरङ्गत्वात् प्रतीयमानवसिक्तिया-

ग्रामे उपवसति । कथमुपोष्य रजनौमेकामिति । “कालाध्वनो” इति

वसे ग्रामोऽधिकरणं तर्हि अनुपसर्गस्य । ग्रामे वसन् चिरात्रमुपवसति । एतदुक्तं भवति । विशिष्टाधारावस्थितत्वेन निश्चिते देवदत्ते भोजननिवृत्ति-विशिष्टकाल प्रतिपादयितुमिदं प्रयुज्यते ग्राम उपवसतीति । तत्रान्तरङ्ग

उपवसनं त्विति । (कै)

एवकारेण नित्याकाङ्क्षा दर्शिता ॥ तदुक्त भाष्ये

चिराचमिति । (भा)

आरम्भे तु अत्रापि द्वितीया न स्यादिति तात्पर्यम् ॥

अन्तरङ्ग इति । (कै)

आवश्यक इत्यर्थ ॥

वहिरङ्ग इति । (कै)

आकाङ्क्षाभावाद्नावश्यक इत्यर्थ । असम्बन्ध एवेति वक्तुं युक्तम् ॥

समीपे इत्यर्थके अधिकरणशक्तिप्रधाने । द्वितीयार्थं सामीप्यरूपं सम्बन्ध । ग्रामसमीपदेश इति बोधः । हा कृष्णा भक्तमित्यत्र हाशब्दः श्लोके तत्सम्बन्धी श्लोक इत्यर्थः । वुमुक्षितं न प्रतिभातौत्वादौ वुमुक्षितसम्बन्धी यत् किं चिद्विषयप्रतिभाभाव इत्यर्थः । प्रतिभा भट्टिति स्फुर्तिः ॥

पेक्षो ग्रामस्याधिकरणभावः । उपवसनं तु स्वरूपेणैव कालमपेक्षत इति कालेनैवान्तरङ्गं सम्बन्धः । ग्रामादिना तु वहिरङ्गं इत्यर्थः ॥

द्वितीयाविध्यति कथमेकादश्या न भुञ्जीतेति । उपपदविभक्तौ कारक-विभक्तिविवर्ततेति ॥

त्वात् प्रतीयमानवसिक्तियापेक्षो ग्रामस्याधिकरणभावः । उपवसनं तु स्वरूपेणैव कालमपेक्षत इति कालेनैवान्तरङ्गं सम्बन्धो ग्रामादिना तु वहिरङ्गं इत्युपपत्तमपि चिराच्चादिकं कर्म भवति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ८५१
(अ १ । पा ४ । आ ३) (कर्तुरौप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ।)

कर्तुरौप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ॥

असत्यपीति । (कै)

अव्याप्तिर्नास्तीति भाव ॥

विशेषेति । (कै)

अनवकाशत्वादित्यर्थ ॥

कर्तुरौप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ॥ द्वितीयादयोऽपि द्विविधा
कारकविभक्तय उपपदविभक्तयश्च । कारकं क्रियाजनकत्वशक्ति । भार्ये
करोति क्रिया निर्वर्त्तयतीति व्युत्पत्तिदर्शनात् । ब्राह्मणस्य पुत्रं पश्यान्
पृच्छतीत्याद्यौ ब्राह्मणस्य न कारकत्वं पुत्रेणान्यथा सिद्ध्या तत्त्वाभावात् ॥
हरिरप्याह

कर्तुरौप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ॥ तमग्रहणं किमर्थम् ।

कर्तुरौप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ॥ तमग्रहणमिति । भा । असत्यपि
तमग्रहणे ग्रामं गच्छतीत्यादौ कर्मसञ्ज्ञां सिध्यतीति ईप्सिततमस्यापीप्सितत्वं-

कर्तुरौप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ॥ कर्त्ता यदाप्तुमिच्छतेतमान्तत्वं
कर्मसञ्ज्ञं स्यात् । यद्यापाराश्रयत्वादसौ कर्त्ता तेनैव व्यापारेणाप्तुमिच्छति

कर्तुरौप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ॥ कर्त्तुं क्रियया इत्यादि ।
कर्तुर्यदाप्तुमिच्छतममित्यन्वयः । कर्त्तुरिति चेप्सितपेक्षया “क्तस्य च वर्त्त-
माने” (१ । ३ । ६७) इति कर्त्तरि षष्ठी । ईप्सित इति । “मतिबुद्धि”
(३ । २ । ११८) इत्यादिना वर्त्तमाने क्त ॥ क्रिययेति । करणे ढ्वीया ।

(कर्तुरौप्सिततम कर्म । १ । ४ । ४६ ।) (अ १ । पा ४ । आ ३)

विषयविभागाज्ञानेति । (कै)

अग्रावेव कर्मसञ्ज्ञा माणवक एवापादानत्वमित्यपि स्यादिति
भाव ॥

तमग्रहणेत्विति । (कै)

तद्यथा तथा “वारणार्थानाम्” इति सूचे उपपादितम् ॥
ननु लोकऽपि तथा व्यवहारादिहेत्युक्तमत आह

“स्वाश्रये समवेताना तद्देवाश्रयान्तरे ।

क्रियाणामभिनिष्पत्तौ सामर्थ्यं साधनं विदुः”

इति ॥ इत्यगता क्रियाजनकता शक्तिरेव कारक साधनमिति
उच्यते । सिद्धस्य इत्यस्य स्वरूपतः क्रियाजनकत्वानुपपत्त्या शक्त्याविष्टस्यैव

कर्तुरौप्सित कर्म इतीयत्युच्यमाने इच्छाभेर्माणवक वारयतीति माणवके-
ऽपादानसञ्ज्ञा प्रसज्येत । नैष दोषः । कर्मसञ्ज्ञा च बाधिका भविष्यति ।

सम्भवादिति प्रश्नः ॥ माणवक इति । भा । विशेषविहितत्वादपादान-
सञ्ज्ञायाः । कर्मसञ्ज्ञेति । भा । परत्वात् ॥ अग्रावपीति । भा । अग्रिमाणव-
कयोरौप्सितत्वसम्भवात् । कर्मापादानसञ्ज्ञाविषयविभागाज्ञानपरमेतन्न तु

सन्निधानास्तुभ्यते । तेन क्रियाफलशालित्वं पर्यवस्यति । क्रिया हि फलेच्छा-
पूर्वकेच्छाविषयः फलमेव त्विष्टतमम् । तच्च धातुनोपात्तमिति तद्विशिष्टत्वे
नेच्छाविषयोऽत्र सञ्ज्ञौ । स च त्रिविधः । उक्तञ्च—

कर्त्ता हि नाम यः क्रियामनुतिष्ठति तेन कर्तुर्यद्विष्टतममित्युक्ते तत् क्रिया-
वैशादणौ कर्त्ता भवति तथा करणभृतयेति गम्यते । कर्त्ता यदाप्तमिष्यते
आत्मैयया क्रियया इत्यर्थः । ईप्सितशब्दोऽयमस्त्वभिप्रेते रूढः । ईप्सितो-
ऽभिप्रेते इति । अस्ति क्रियाशब्दः । आप्तुव्याप्तौ सन् ‘आप्ञ्ज्युधमौ’
(७ । ४ । ५५) आप्तुमिष्टमौप्सितमिति तत्र क्रियाशब्दस्येह यद्व्यभिचि

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ८५३
(अ १ । पा ४ । आ ३) (कर्तुरीप्सिततम कर्म । १ । ४ । ४६ ।)

लोकः शास्त्रं चेति ॥

नस्योदनपाके कथं द्रव्यान्तरस्योत्पत्तिरत आह

ओदनशब्दस्येति ॥ (कै)

भाष्ये

यद्योदनः पच्येत (भा)

इत्यस्योदनकर्मक पाको यदि बुद्ध्येतेत्यर्थः ॥

तत्त्वं वाच्यमिति प्राप्तप्राप्तविवेकेन शक्तिरेव साधनम् । तदुक्तम्
“अनभिहित” सूत्रे भाष्ये “गुणा साधनम्” इति । शक्तिरेवात्र
पारतन्त्र्याद् गुणत्वेनोक्तं ॥ तत्र कर्तृकर्मणो स्वाश्रयसमवेतक्रियाज-
नकता । करणादीनामाश्रयान्तरसमवेतक्रियाजनकता । किञ्च द्रव्यस्य

अभावापि तर्हि बाधिका स्यात् । इह पुनस्तमग्रहणे क्रियमाणे तदुपपन्नं

निरवकाशाप्यपादानसञ्ज्ञा सावकाश्या कर्मसञ्ज्ञया बाधितुं शक्यते ।
तमग्रहणे तु सति सञ्ज्ञयोर्विषयविभागलाभः ॥ इहेति । भा । लोकः शास्त्रं
च सामान्येन निर्दिश्यते । लोके प्रयुज्यमानत्वात् शास्त्रे चोदाक्रियमाणत्वात् ।

“निर्वर्त्यञ्च विकार्यञ्च प्राप्य चेति त्रिधामतम् ।

तत्रेप्सिततम कर्म चतुर्धान्यत्तु कल्पितम् ॥

ओदासीन्येन यत् प्राप्य यच्च कर्तुरनीप्सितम् ।

सञ्ज्ञान्तरैरनाख्यातं यद्यच्चाप्यन्यपूर्वकम्” ॥

दर्शितमाप्तमिष्टतममिति । “कर्मणः” इति । अश्वस्य स हि भक्षणे कर्तृत्वे
सत्त्वपि सम्प्रति बन्धनं प्रतिकर्मत्वेन विवक्षितत्वात् ॥ अकर्तृत्वात् माषाणां
कर्मसञ्ज्ञा न भवति तथा सार्थाद् ह्यौयते इत्यत्रापि ह्यौयमानं सार्थं
जहातीति वस्तु दृष्टेन त्वागेन कर्तुरपि सार्थस्य सम्प्रत्यपादानरूपेण

(कर्तुरौप्सिततम कर्म । १ । ४ । ४६ ।) (अ १ । पा ४ । आ ३)

द्रव्यान्तरमभिनिर्वर्त्तेत (भा)

इत्यस्य च द्रव्यान्तराभिनिर्वर्त्ति प्रतीयेतेत्यर्थः ॥

विक्षोदनान्तरकरणादिति । (कै)

विक्षोदनान्तरप्रतीतिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ननु गौणार्थेन प्रयोगे

किं फलमत आह

कारकत्वे तस्यैकरूपत्वेन कार्यवैचित्त्यानुपपत्तिः । दृश्यते च । घटं पश्य । घटेन जलमाहर । घटे जलं निधेहि इत्याद्यौ कार्यवैचित्र्यम् । सर्वस्य च सर्वशक्त्याश्रयता इति कदाचित् कस्याश्चिद विवक्षया तत्त्वम् विचि-
चानेककार्योत्पत्तिः । क्वचित् शक्त्याविष्टद्रव्यस्यापि साधनत्वेन व्यव-

भवति यदुक्तं वारणार्थेषु कमग्रहणार्थस्य कर्तुरौप्सिततम कर्मेति वचना-
दिति । इहोच्यते ओदनं पचतीति यद्योदनं पच्येत द्रव्यान्तरमभिनिर्वर्त्तेत ।

द्रव्यान्तरमिति । भा । ओदनशब्दस्य तदुक्तविकारे प्रयुज्यमानत्वात् पच्ये-
विक्षिप्त्युपसर्जनविक्षोदनवचनत्वान्निर्यत्तस्य ओदनस्य विक्षोदनान्तरं करणात् ॥

तथा

“यदसज्जायते यदा जन्मना यत्प्रकाशते ।

तन्निर्वर्त्त्य विकार्यन्तु कर्म देधा व्यवस्थितम् ॥

प्रकृत्यच्छेदसम्भूत किञ्चित्कायादिभस्मवत् ।

किञ्चिद्गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादि विकारवत् ॥

विवक्षितत्वात् कर्मणि यगात्मने पदे न स्याताम् । अत्राहुः । कर्मकर्त्तर्यत्र
यगात्मने पदे । कथं जहातिरयं गमनाया वर्त्तते देवदत्त सार्थो जहाति
अथगमयतीत्यर्थः । एवैव च सार्थस्यापगमना यदुत क्षुद्रपघातादिना
देवदत्तस्यपगमे तत् समर्थावरणं यदा क्षुधादिना स्वयमेवापगच्छति तदा

(अ १ । पा ४ । आ ३) (कर्त्तुरीप्सिततम कर्म । १ । ४ । ४६ ।)

विकारेति । (कै)

ओदनस्वरूपेत्यर्थ ॥

विकारान्तरम् । (कै)

भर्जनादिरूप विक्लिप्तिपदेन च पाकफलमात्रमुच्यते ॥ ननू-
भयविधयवहारात् प्रयोगद्वयेनापि भावमेवेति केन प्रयोगेन भाव्य-
मित्यर्थकप्रश्नानुपपत्तिरत आह

हार । शक्तिशक्तिमतोरभेदस्यापि सत्वात् । शक्त्या करतौत्यादौ
शक्तेरपि इत्याद्यमाणातया शक्त्यन्तररोग अत एव विभक्त्यर्थार्थकेनाव्यये-
नाव्ययीभाव सगच्छते । इत्यस्यैव साधनत्वे तु तस्य शङ्केनैवोक्तत्वात्
अव्ययस्य प्रयोग एवनेति कथं तेन समास स्यात् । पशौ कर्त्तुरीत्यादेश्च
कर्त्तृशक्त्याश्रये इत्यादि प्रकारेणार्थ इत्यलम् । सर्वेषां कारकाणां स्वस्या
वान्तरक्रिया द्वारा प्रधानक्रियानिष्पादकत्वम् । अत एव तेषां भावना-

नैव दोष । तादर्थ्यात्ताच्छब्दप्र भविष्यति । ओदनार्थान्तगुणा ओदन इति ।

ओदनार्था इति । भा । गौणार्थाश्रयेनैव सर्वलोकस्य प्रयोगदर्शनादिदमत्र न
चोदनीय मुख्यस्यैव त्वोदनस्य पुनर्विक्लिप्तिकरणे कस्मादयं प्रयोगो न

क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते ।

दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते” ॥

तत्र निर्वर्त्य यथा । घट करोतीति । घटो ह्यसन्नेव जायते वैशेषिकादि-

कर्मकर्त्तृत्व तदाय प्रयोग । ततश्च ह्यीयत इति सार्थं । स्वयमेवापगच्छ-
तीति । पुन कुतो ह्यीयते इत्यपेक्षायां सार्थेन सम्बन्ध इति । “तमब् ग्रहण
किम्” इति । ईप्सिततमस्यापि ईप्सितत्वसम्भवात् उदाहरणसिद्धि मन्थते ।
पससौदन मुडेक्त इति । करणसञ्ज्ञा तु दात्रेण लुनातीत्यादौ सावकाशा

प्रकृति (कै)

इत्यादि ॥

कर्मभावाघटनादिति । (कै)

न हि तत्र तण्डुला निष्पाद्यन्ते इति भाव ॥ ननु फल-
व्यापारावादाय सर्वस्यापि द्रव्यार्थत्वं नापि तावतोक्तप्रयोगोपपत्तिरत
आह

यामेवान्वय । क्रियाजनकत्वावगतौ का सा क्रियेत्याकाङ्क्षोदयेन तत्रैवा-
न्वयौचितात् । असन्निहितसम्पदानस्यापि दाढवृद्धिस्थिते सति दाढ-
ज्ञानपूर्वकालत्वेनैव जनकत्वं तावदैव दानक्रियानिष्पत्त । घट स्मरति
घट करोतीत्यादौ वौद्धघटादे पूर्वकालत्वात् स्मृत्यादिनिष्पादकत्वं
मित्याद्युक्तम् । क्रियान्वयित्वं कारकत्वमिति तु न । कारकाणां भावनान्वय

अथेह कथं भवितव्यं तण्डुलानोदनं पचतीत्याहोस्त्वित्तण्डुलानामोदनं पच-
तीति । उभयथापि भवितव्यम् । कथम् । इह हि तण्डुलानोदनं पचतीति ।

भवतीति । विकारविशेषप्रतिपादनाय गौणार्थपरिग्रहः । तण्डुलान् पचती-
त्युक्ते विकारान्तरामपि प्रतीयते ॥ अथेहेति । भा । उभयथा प्रयोगदर्शनात्
प्रकृतिविकृतयोः साक्षादुपादानात् तादर्थ्यात् ताच्छब्दानुपपत्त्या विकृतेन-

मते । साङ्ख्यादि सत्कार्यवादिमते तु सन्नेवाभिच्यज्यते इत्यस्ति विशेषलक्ष-
णम् । सामान्यलक्षणं तु कृधातूपात्तोत्पत्त्याख्यफलशालित्वात् । एतेन करो
तिर्यन्तार्थक इति मतं प्रवृत्तम् । यत इति वदकर्मकर्तापत्तेः । न च

नहि दात्र लवणेनेनेष्मिन् तथायुक्तमित्यनेनापि न भवति । द्वेष्टोदासीन-
प्राण्योक्तञ्च ग्रहणात् । सत्यप्यत्र पथसो भुजिक्रियायां प्रकृत्योपकारकत्वं
ईषुतयाः प्रकर्षाभावः । यत्र तर्हि पथ एवेष्मिन्तमं तत्र प्राप्नोति । तद्यथा ।

(अ १ । पा ४ । आ ३) (कर्तुरीक्षिततम कर्म । १ । ४ । ४६ ।)

विक्षेदनेति ।

निर्वर्त्तनरूपद्वितीयार्थमादायद्रव्यार्थमिति भावः ॥

विक्षिप्त्या निर्वर्त्तयतीति । (कै)

विक्षिप्तिविशिष्ट निर्वर्त्तन पचेरर्थ । वैशिष्ट्यं च क्वचित्
सामानाधिकरण्येन क्वचित् करणत्वेन विक्षिप्तिशब्देनात्र विक्षेदन-
मेवैव च तण्डुलानां धात्वर्थफलाश्रयत्वाविवक्षणान्न द्वितीया इत्यर्थः ।
षष्ठी त्वोदनयोगे इति भावः ॥ नन्वेव विक्षिप्ते सम्बन्ध्याकाङ्क्षा
ऽनिवृत्तेत्यत आह

इत्यस्य क्रियान्वयिना क्रियान्वय इत्यर्थापत्त्या असंगत्यापत्तेः । अधिक-
रणस्य कारकत्वेन क्रियान्वयइत्यादिभवदीयव्यवहारासंगत्यापत्तेः ।
कश्चित् प्रत्यक्षादिनाऽर्थज्ञात्वा परपतिसंस्कृतेन बोधनेच्छायां संस्कृतस्य

द्वयं पचिस्तण्डुलान् पचन्नोदनं निर्वर्त्तयतीति । इहेदानीं तण्डुलानामोदनं
पचतीति द्वयं पचिर्विचारयोगे षष्ठी तण्डुलविकारोदनं निर्वर्त्तयतीति ।

वचने तु पचौ तण्डुलानामोदनं पचतीति प्रयोगायोगात् द्रव्यान्तरनिवृत्ति-
प्रत्ययप्रसङ्गाच्च । निर्वर्त्तनवचने तु पचौ तण्डुलानां कर्मभावाघटनात्तण्डुला-
नोदनं पचतीति प्रयोगाभावप्रसङ्गाच्च प्रश्नः ॥ द्वयं पचिरिति । भा ।

जानातिवद् विषयत्वापादनपर्यन्तार्थाभ्युपगमेनापि निर्वाहः । लाघवेनोत्पादन-
मात्रं परत्वात् । कर्तृस्त्रिक्रियतया कमवद्भावासिद्धिप्रसङ्गाच्च । प्रकृते
प्रकृतिभूतस्यात्मन उच्छेदः सम्भूतः प्राप्तमः । तद्यथा । काष्ठं भस्म करोतीति ॥

कश्चित् कचिदाह सिद्धं भुज्यतामिति । स आह प्रभूतं सुकृतमस्माभि-
रिति । इतर आह पयो भविष्यतीति । अपरस्त्वरमाणा आह पयसा
खलुरिति । इतर आह भविष्यतीति । अपरस्त्वरमाणा आह पयसा खलु
मुञ्जीयेति । अत्र प्राप्ताप्राप्तविवेकेन पयस एवेक्षिततमत्वं न त्वोदनस्य

(कर्तृरौप्सिततम कर्म । १ । ४ । ४६ ।) (अ १ । पा ४ । आ ३)

सा चेति ॥ (कै)

ननु पूर्वोक्तेऽर्थेऽपि मातु स्मरतीतिवत् कर्मण शेषत्वेन षष्ठी प्रयोगसिद्धेर्विकारयोगे षष्ठीति भाष्यमनुपपन्नमिति चेन्न । ओदनस्य सम्बन्धाकाङ्क्षासत्वेन क्रियायाश्च तदनाकाङ्क्षत्वेन तथोक्ते षष्ठ्यन्तस्य साकाङ्क्षस्यान्वययोग्यनामसमभिव्याहारे तत्रैवान्वय इत्युत-सर्गतो व्युत्पत्तेश्चेति दिक् ॥

रौप्सिततमत्वमिति । (कै)

ईप्सितशब्दोऽभिप्रेतपरो रूढ इति पूर्वपक्ष्याशयः ॥ ननूद्देश्यत्वाद् दध्नादि ईप्सिततममत आह

व्याकरणत एव प्रकृतिप्रत्ययविभागद्वारा यस्य ज्ञान तेन पूर्वं क्रियान्वयानवगत्याकारकत्वज्ञानाभावात् तदौद्यसंस्कृतव्यवहारानुपपत्त्याभाष्योक्तमेव साधु इत्याह “यत्तु क्रियान्वितप्रत्ययार्थान्वयित्व कारकत्वमिति” ।

इह कश्चित् कचिदामन्वयते । सिद्धं भुज्यतामिति । स आमन्वयमात्र

विक्षेदनोपसर्जने निर्वर्त्तने पचिर्वर्त्तते । तण्डुलान् विक्षेदयन् ओदनं निर्वर्त्तयतीत्यर्थः ॥ तत्रोपसर्जनविक्षेदनक्रियापेक्षं तण्डुलानां कर्मत्वम् । प्रधानभूतक्रियापेक्षं त्वोदनस्य ॥ ह्यर्थश्चैवेति । भा । तण्डुलानां सम्बन्धिनं विकार

गुणान्तरोत्पत्त्या यथा । सुवर्णं कुण्डलं करोतीति । इह भस्मकुण्डलयोर्निर्वन्त्यत्वमेवेति बोध्यम् ॥ प्राप्य तु आदित्यं पश्यतीति ॥ तथा युक्तमिति द्विविधम् । द्वेष्टमितरं च । अकथितं चेत्यपरम् । स ज्ञानान्तरप्रसङ्गे चान्यत् ॥ “दिव

अत्राप्योदनमेवेप्सिततमं पयसस्तु सस्कारकत्वात् कारणत्वं न त्वस्य केवले गुणौ आदरः । किं तर्हि तत् संस्कृते ओदने । न ह्यसौ केवलस्य पयसपानेन संतुष्यतीति यदि तमब् ग्रहणं क्रियते । पयसौदनं भुङ्क्ते इत्यत्रैव

(अ १ । पा ४ । आ ३) (कर्त्तरौष्णिततम कर्म । १ । ४ । ४६ ।)

दधीति । (कै)

सस्कारकत्वेनैव तदुद्देश्यं न तु साक्षात् फलाश्रयत्वेनेत्यर्थः ।
अन्यथा दधिपयो मात्रभोजनेनापि कृती स्यात् ॥ ननु गुणेष्वदरा-
भावे दधिसत्ताज्ञानात् पूर्वमपि प्रवृत्तिः स्यादत आह

केवलेष्विति ॥ (कै)

तत्र । पक्व ओदन इत्यादौ प्रत्ययार्थे कारकत्वकर्मत्वव्यवहारानापत्तेः ।
कारकाणां भावनान्वय इत्यस्य भङ्गापत्तेश्च । उक्तदोषाच्च । न च कारक-
शब्दस्य कर्त्तृपर्यायत्वेन कारक करणमित्यादि विशुद्ध कारक कर्त्तेति
पुनरुक्ता वेति वाच्यम् । हरिणैव समाधानात् । तथाहि—

“निष्पत्तिमात्र कर्त्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके ।

व्यापारमेदापेक्षायां करणादित्वसम्भवः ।

आह प्रभूतं मुक्तमस्माभिरिति । आसन्नव्यमाणा आह दधि खलु भवि-
ष्यति । पयः खलु भविष्यति । आसन्नव्यमाणा आह । दध्ना भूञ्जीय पयसा

विशेषमोदनं विक्लित्या निर्वर्त्तयतीत्यर्थः । सा च विक्लित्तिः सामर्थ्यात्
तण्डुलानामेवेति विज्ञायते ॥ इह कश्चिदिति । भा । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां
दधिपयसोरौष्णिततमत्वं न त्वोदनस्येति दर्शयति “तस्याप्योदन इति” । भा ।

कर्म च” इत्यादि । तदित्यम् । सप्तविधं कर्मेति स्थितम् । इह प्राये यद्यपि
विषयताख्यं क्रियाकृतविशेषोऽस्त्येव । अन्यथा कर्मत्वानुपपत्तेः । तथापि
प्रतिपत्तयतिरिक्तपुरुषापेक्षया विशेषो न गम्यते इत्युक्तम् । विकार्ये तु

स्यात् पचत्योदनमित्यादौ न स्यात् । न ह्यौष्णिततमं युक्तम् । असति
प्रतियोगिनि वस्तु यत्तुल्यजातीयं तदेव प्रतियोगिता भजते कारकं चात्र
न किञ्चिद्विद्यमौष्णितं पयसस्त्वौष्ण्यमानत्वात् युज्यते प्रतियोगिता । नैव
दोषः । अत्रापि क्रियापेक्ष प्रकर्षः । आदौ हि कर्त्ता फलार्थं क्रियाम-

मृदुविशद (भा)

द्वन्द्वप्रयोगानुपपत्तिरत आह

कर्मधारय इति ॥ (कै)

यदीति । (कै)

एव च यथा तत्र तथागुणविशिष्ट ओदन एवेष्मिन् एवमिहापि

इति तेनोक्तम् । सर्वेषां स्वस्वव्यापारद्वारा स्वातन्त्र्येणैव क्रियाजन-
कत्वात् कर्तृत्वेन कारकत्वम् । ततः कः कोनः किं पचतीति विवक्षायां
स्वस्वव्यापारवशेन करणादित्वम् । तत्र साधनान्तरनियोगव्यापार-
कर्ता तद्व्यापार एव सर्वत्र प्रधानध्यातृर्थः ॥ कर्तुं क्रिययेष्मिततमव्यापार-
कर्म । कारकान्तरसाध्यव्यापार करणम् । प्रेरणानुमत्यादिव्यापार

खलु भूङ्गौयेति । अत्र कामसञ्ज्ञा प्राप्नोति तद्वित्त्येष्मिततमं भवति ।

दक्षिणवसोस्तु सस्कारकत्वात्करणभावः ॥ न तु गुणोऽस्त्विति । भा । गुणेषु
उपकारकेषु केवलेषु नास्यादयः किं तर्हि तत् सत्कृत ओदन इत्यर्थः ॥
मृदुविशद इति । भा । मृदुश्चासौ विशदश्चेति कर्मधारयः । यदि मार्दव-
मात्रे आदरः स्यात् पङ्कमपि भक्षयेत् । विशदमात्रादरे सिकता अपि ॥

काष्ठानि कथं धातुपातफलाश्रयता इत्यवशिष्यते । तत्रेदं तत्त्वम् । प्रकृति-
विकृत्योरभेदविवक्षया निरुद्धया उत्पत्त्याश्रयता । यद्वा । काष्ठानि विकुर्वन्
भस्मोत्पादयतीत्यर्थः तण्डुलान् विक्लेदयन् ओदनं निर्वर्त्तयतीतिवत् ।

भौष्णित्वं अतः फलार्थमिष्ट्यमाणात्वात् ईप्सित्वा क्रिया फलं तु स्वरूपेणैव-
साम्यामीप्सितवत् क्रियायां अपि कर्मत्वं सदर्थनादि विशेषान्तरास्पर्धया
अत्र तर्हि कृष्णभास्वत्तत्र च स्यात् । कृष्ण फलाभावः । विकार्यं काष्ठानि
भस्मोत्पादयन्तीति इति बहिः काष्ठानि फलरूपाणि । सा भूवन् वाग्नि स्वरू-

(अ १ । पा ४ । आ ३) (कर्त्तुरीप्सिततम कर्म । १ । ४ । ४६ ।)

दध्याद्विविष्ट ओदन ईप्सित इति भाव । अत्रेद बोध्यम् । तस्या-
थोदन एवेत्याद्युत्तर क्रियाशब्दोऽयमित्याशयेनैवोदन एव फलाश्र-
यत्वविवक्षा न तु गुणे दध्यादौ तन्मात्रेऽनुरोध फलाश्रयत्वविवक्षे-
त्यचरार्थ । दृष्टान्तेऽसम्भवात्तदविवक्षादाष्टान्तिके ऐच्छिकीति
भेद । ईप्सिततमत्वं “करणार्थ” सूत्रोक्तरीत्या तद्भावात्तदविवक्षे-
त्वाविषयत्वरूपमेव भाष्य सम्यक्तमन्यथा विविष्टस्याभिप्रेतत्वे विशेषण-

सम्यदानम् । अवधिभावोपगमव्यापारमप्रादानम् । कल्पादिव्यवहितकि-
याभारोऽधिकरणम् । स्वतन्त्र प्रेरणन् हेतु । तत्र सामान्यपूर्वकत्वाद्वि-
शेषस्य कारकत्वमनुवृत्तमिति कारण कारकमित्याद्युपपत्ति । यथा पुत्र-
जन्मनि पित्रो कर्त्तृत्वेऽपि विवक्षयाऽयमस्यामियमस्मात् पुत्र जन-

तस्याथोदन एवेप्सिततमो न तु गुणेष्वस्यानुरोध । तद्यथा । भृङ्गीयाह-
मोदन यदि मृदुविशद स्यादिति । एवमिहापि दधिगुणमोदन भृङ्गीय

ईप्सितस्येति । भा । ईप्सिततममेवेप्सितपदेन सामान्यशब्देन निर्दिष्टम् ।
विशेषेषु सामान्यस्य भावात् । यत्र यन्निवृत्त क्रिययाऽनाद्येयविकार क्रियाया
निष्पत्त्यर्थ केवलमुपादीयते तत् क्रियासम्बन्धात् । प्राप्यमपि नेप्सितमिति

एतच्च द्वर्थं पचिरिति प्रकृत्य भाष्ये व्युत्पादितम् । तत्र तण्डुलान् ओदन
पचतीति प्रयोगे तण्डुलनिष्ठविक्षित्तेरोदनोत्पत्तेश्चानुकूलोदेवदत्तनिष्ठव्यापार
इत्यर्थ । तण्डुलान् पचतीत्यत्र तु विस्फेदयतीत्यर्थ । ओदन पचतीत्यत्र तु
विक्षित्या निर्वर्त्तयतीत्यर्थ । उक्तञ्च —

पेषा फलानि भस्मात्मना तु फलानि । प्राप्ते तर्हि न स्यात् । आदित्य पश्य-
ति । हिमवन्त षट्पतीतीति न ह्यत्र क्रियया कश्चिदतिशयो अन्यते । अत्रा-
प्यतिशयो अन्यते प्राक्तन्यं नाम । यो य पश्यति षट्पतीति वा तस्यासौ
प्रकटो भवति प्रतिपन्नाद्यतिरिक्तपुरुषापेक्षया तु विशेषो नास्तीत्यच्यते ।

(कर्त्तृरौप्सिततम कर्म । १ । ४ । ४६ ।) (अ १ । पा ४ । आ ३)

स्याभिप्रेतत्वात् समाधानानुपपत्ति । पञ्चकस्य प्रातिपदिकार्थत्वात्
उभयविवक्षाया तु परत्वात् कर्मत्वमेव सत्यभिधाने “आकडार”
सूत्रे “करण पराणि” इत्यस्यासिञ्चिनत्तीति कर्त्तृसञ्ज्ञाविषये एवो-
दाहरणदानात् तदभिधानसन्देह इति नास्य तदातमपा कर्मत्वक-
रणमुचितम् । नवीनग्रन्थास्तु चिन्त्या एव क्रियाशब्दत्वेऽपि सनेत्य-
माणत्वस्यापि गर्भीकरणात् शङ्कते । भाष्ये

ईप्सितस्य (भा)

इत्यादि॥ नन्वीप्सिततमस्य कर्मत्वादीप्सितस्येत्यनुवादो युक्तोऽत आह

यतीति व्यवहार । अथैवमीदृशस्यजेऽपादानस्य कर्त्तृत्वेऽपि ग्रामादाग-
च्छतीति प्रयोगस्तु न । अत्रभिधानात् । करणत्वाद्यवस्थाया कर्त्तृसञ्ज्ञा तु न ।
कारकत्वादेव स्वातन्त्र्ये शब्दे “स्वतन्त्र कर्त्ता” इति पुन स्वतन्त्रग्रहण
स्वातन्त्र्यमेव यस्य तस्य कर्त्तृत्वार्थं न तु पारतन्त्र्ययुक्तस्वातन्त्र्ययुक्तस्य

पयो गुणभोदन भृञ्जीय इति ॥ ईप्सितस्य कर्मसञ्ज्ञाया निर्दत्तस्य कारकत्वे
कर्मसञ्ज्ञाप्रसङ्ग क्रियेप्सितत्वात् । वा । इप्सितस्य कर्मसञ्ज्ञाया निर्दत्तस्य

तस्य कर्मसञ्ज्ञा न प्राप्नोति । यत्र हि कर्माथीक्रियानिष्पत्तिसंस्कारप्रति-
पत्तिभिस्तत्र कर्मेप्सितम् । अन्यत्र तु क्रियैव प्रतीयमानसन्दर्शनादिक्रिया-
पेक्षयेप्सितेति भावः ॥ गुड भक्षयतीति । भा । भक्षणाय गुडस्योपादान

“सम्बन्धमात्रमुक्तञ्च श्रुत्या धात्वर्थभावयो ।

तदेकाग्रनिवेशे तु व्यापारोऽस्या न विद्यते”

यदा तमब् ग्रहणेन यत्र प्रकृष्टेच्छा तदेव व्यावर्त्तते तेन पश्यत्यादावादित्या-
दौनामपि प्रतियोगिनो सत्वेनापकर्षाभावाद् भविष्यति । अत्रच लिङ्ग
“ललाटकुकुच्चौ पश्यति” इति । कर्मेत्यनुवर्त्तमाने इति । अधि श्रौङ् स्यासाम्

(अ १ । पा ४ । आ ३) (कर्तुरीप्सिततम कर्म । १ । ४ । ४६ ।)

ईप्सिततममेवेति । (कै)

तमस्यान्यार्थत्वमभिप्रेत्य तावत् एवोक्तेष्व इत्यन्ये ॥ ननु निर्वर्त्त-
स्यापि काष्ठादेर्विकार्यस्य ईप्सिततमत्वं विकारवत्तयाऽस्येवेत्यत आह

अनाधेयविकारमिति ॥ (कै)

प्राप्यमपीति । (कै)

क्रियाजन्ययोगादिरूपफलाश्रयमपीत्यर्थ ॥

सा । कारकसञ्ज्ञा तु वस्तु सत् स्वातन्त्र्यस्य स्थितिमात्रेण करणत्वादौना-
विधानसामर्थ्यात् प्रवर्त्तते इत्यलम् । यद्वा प्रधानक्रियाजनकपूर्वोक्तस्वस्व-
व्यापारेखातन्त्र्यसत्त्वात् । अकुर्वत् साधनत्वानुपपत्ते । एव तत्तद्व्यापारलब्ध
करणत्वादिमन्त एव कर्तृपारतन्त्र्येऽपि स्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यसत्त्वात् ।
तद्द्वारा मुख्यक्रियायामपि स्वातन्त्र्या इति प्रधानक्रिया कर्तृत्ववन्तोऽपीति

कारकात्वे कर्मसञ्ज्ञा न प्राप्नोति । गुड भक्षयतीति । किं कारणम् ।
क्रियेप्सितत्वात् । क्रिया तस्येप्सिता । न चोभयेप्सितत्वात् वा न वा । एष

न तु गुडाय भक्षणानुष्ठानम् ॥ न चेति । भा । गुडभक्षणं यस्येप्सितं
तस्य गुडोभक्षणक्रियेप्सितं । यस्मान्नासौ गुडस्य दर्शनस्पर्शनादिना कृती
भवति नापि लोष्टादि भक्षणेनेति न भक्षणमात्रमौप्सितं नापि गुडमात्र-

इति ॥ तस्माद् धातुत्वेन धातूपात्ता भावना प्रति पक्षित्वेन पक्षुपात्ता
विक्रिप्ति कर्मतया करणतया वा यथायथ सम्बध्यत इति स्थितम् । इदं
त्वधेयम् । क्रियाया धातुना कर्तुरपि देवदत्तादि शब्देन लाभाद्यथा न
द्वितीयार्थता तथेष्टतमत्वादेरपि प्रयोगोपाधिमात्रत्वात् । अधिश्रौडादिवत् ।

इत्यतः । आधारनिवृत्त्यर्थमिति । प्रायः कर्मग्रहणमाधारेण सम्बन्ध इति
तदनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्तिरस्यादिति भावः । आधारानुवृत्तौ को दोषः
तत्राह आधारस्यैव हि स्यादिति । क्वेत्याह गेहमित्यादि । अत्र तु न
स्यात्तदाह ओदनं पचतीत्यादि । एतच्चेप्सिततमं कर्म त्रिविधं निर्वर्त्त-

नेप्सितम् (कै)

नाभिप्रेतम् ॥

निष्पत्तिसंस्कारप्रतिपत्तीति । (कै)

“निष्पत्ति” कटादे ॥ “संस्कार” प्रोक्षणादिना ब्रौह्मादे ॥
 “प्रतिपत्ति” दाहादिना हविरादे ॥ ननु कर्तृक्रिययानुमित्य-
 माण कर्मैत्यर्थस्तत्र कथं क्रिया स्वात्मनेप्सिता भवेद् एव च क्रिया
 तस्येप्सिता इति भाष्यमनुपपन्नमत आह

तदुपपत्ति । विभक्तिस्तु करणत्वादिनिमित्तेऽनवकाशत्वात् । करणत्वादेरे
 वोद्भूतत्वात् । कर्तृवियोगेन तदीयव्यापारस्यैव धात्वर्थत्वेनोद्भूतत्वात् तस्य-
 विवक्षायां तु कर्तृत्वविभक्तिरेव सर्वत्र । क्वचित् सम्प्रदानापादानयोस्तु न
 सा अन्यभिधानात् इत्युक्तम् । यथा युद्धकर्तारोऽपि योद्धारो राजनि-
 योगापेक्षणादस्वातन्त्र्या अपि नियोगोत्तर एव स्वातन्त्र्या एव नियोगमा-
 चात् तन्नित्यं जरादिभाग् राजा । तथा कर्तृनियोगोत्तर यत् करणादिषु

दोष । किं कारणम् । उभयेप्सितत्वात् । उभयं हि तस्येप्सितम् । चात-
 न्त्र्योभयम् । यस्य हि गुडभक्षणे बुद्धिं प्रसक्ता भवति नासौ लोष्ट भक्षयित्वा

मित्यर्थः ॥ ये त्वेन इति । भा । ते हि या काचित् क्रियामनुष्ठाय काल-
 मतिवाहयन्ति न तेषां द्रव्यविशेषे तात्पर्यम् । ततश्च नाह कट करिष्या-
 मौत्यत्र कटस्य कर्मत्वानुपपत्त्या द्वितीया न प्राप्नोतीति कटकर्मिका क्रिया

एव च तथा युक्तस्थल इवेहापि धात्वात् फलाधारमात्रमर्थः । आधेयमेव
 वा । तच्चाग्नेदेन फलेऽन्वेति । अन्यन्यलभ्यशब्दार्थः इति न्यायात् । अन्यथा
 तथायुक्तत्वानीप्सितत्वयोरपि वाच्यतापत्तौ सकलतान्त्रिकविरोधाच्च । एव च

विकार्यं प्राप्यम् इति । तथायुक्तमपि द्विविधं द्वेष्ट्यमितवच्च । अकथित
 चैत्यन्तरं संज्ञान्तरप्रसङ्गे चान्यद् “दिव कर्म च” इत्यादिः । तदेव सप्तविध-
 कर्म ॥ उत्तरं—

(अ १ । पा ४ । आ ३) (कर्तुरौप्सिततम कर्म । १ । ४ । ४६ ।)

प्रतीयमानसंदर्शनादीति । (कै)

तज्जन्यारम्भक्रियापेक्षयेत्यर्थ ॥ ननु गुडभक्षणस्य ईप्सितत्वे गुडोऽपि
तथा इत्यत आह

भक्षणायेति । (कै)

भक्षणक्रियोत्पत्त्यर्थमित्यर्थ ॥ शङ्कते भाष्ये

ये त्वेते इति ॥ (भा)

ननु क्रियामात्रेणाया हस्तचालनमात्रेणापि तिष्ठेयुरत आह

स्वस्थ्यापारद्वारा क्रियानिष्पादने स्वातन्त्र्यं तत् करणत्वादिकालेऽप्यवा
धितमेवेत्यदोष । निरोगमात्रेण च तत्रैव कर्तृत्वव्यवहारोऽप्यौचितिकम् । यद्वा
ज्वलनादिरूपस्वस्थ्यापारे स्वातन्त्र्यात् तेषां धात्वर्थत्वे यद्वा पचन्तीत्या
दिदर्शनाच्च । तात्कालिकस्वातन्त्र्येण कारकत्वं स्वस्थ्यापारद्वारा प्रधान-

द्वतौ भवति । यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुम् । ये त्वेते राजकर्मिणो

न निषिद्धा भवेत् । तथा घटो मयाऽऽहृत इत्यत्र घटस्य कर्मत्वाभावादाहृत
इत्यत्र कर्मणि निष्ठा न प्राप्नोति । यस्त्वसौ प्रेषयतीति । भा । प्रयोजक-
चित्तानुवर्त्तनं तस्य स्वार्थसिद्धये कर्त्तव्यम् । यदा च विशिष्टकर्मिका क्रिया

फलान्तरकर्म इत्येवास्ता किं द्विसूत्र्येणैव शिष्यते । तत्रेदमुत्तरम् । अभेर्मात्रवक
वारयति इत्यत्र माणवकस्य अपादानसञ्ज्ञा बाधितुमौप्सिततममिति ताव
द्वक्तव्यं तस्मिन्चोक्ते द्वेष्टोदासीनयोः सङ्गच्छार्थं तथायुक्तमित्यपि सूत्रणीयम् ।

“निर्वर्त्य च विकार्यं च प्राप्य चेति त्रिधा मतम् ।

तच्चेप्सिततम कर्म चतुर्धाऽन्यत्तु कल्पितम् ॥

औदासीन्येन यत्प्राप्य यच्च कर्तुरौप्सितम् ।

सञ्ज्ञान्तरैरनाख्यातं यद्यच्चाप्यन्यपूर्वकम् ॥

यां कां चिदिति । (कै)

स्वाम्यभिमतमित्यर्थ । चेतनग्रहणे तात्पर्यात् ॥

ततश्चेति । (कै)

कटस्यानिष्पद्यमानत्वात् तच्च नाह करिष्यामीति शब्देन प्रति-
पादितम् । आहरणक्रियया च घटे निष्पाद्यत्वाभाव स्पष्ट एव ।
आहरणकर्तुरभिप्रेतत्वाभावश्चेति । घटस्य कटस्य च तत्त्वाभाव
एवेति भावः ॥ समाधत्ते

क्रियानिष्पादकत्वेन च करणत्वादि । सम्प्रदानापादानयोरपि स्वातन्त्र्यमा-
दायैव ग्राम आगच्छति विप्रो ददातीति प्रयोगाभावेऽपि कारकत्व बोध्यम्
तदुक्तं भाष्ये । पर्याप्तं करणाधिकरणकर्मणा कर्तृत्वं निदर्शितमपादाना-
दौना कर्तृत्वनिदर्शनायेति । वृद्धो ऽवधिभावमुपगच्छति विप्रोऽनुमन्यते
इत्यादौ स्वस्वव्यापारप्रवृत्तयो कर्तृत्वं दृश्यते पतिदाधातुवाच्यता तु न
तद्व्यापारस्यानभिधानादिति बोध्यम् । कारकत्वं चोपलक्ष्य सदेव तत्तत्

मनुष्यास्तेषां कश्चित् कचिदाह कटं कुर्विति स आह नाह कटं करिष्यामि

तेन सम्पाद्यते तदाज्ञानुष्ठिता भवतीति प्रयोजकवत् प्रयोज्यस्याप्युभय-
मौक्षितमिति भाव्यकारस्याभिप्रायः । अन्ये तु प्रयोजककर्तृपेक्षया प्रयो-

जनौक्षितग्रहणं तु शक्यं प्रत्याख्यातुम् । तथा च कर्तृकर्मविभक्तयो उभयो-
रप्याधारो वाच्यः । आधेयं वा । व्यापारेण फलेन चान्वय इति तु व्यवस्थया
शाब्दबोधवैधर्म्यमिति स्थितम् । गोदोहनीपक्ता पक्का इत्यादि ह्रदन्तानां

इति ॥ तथा—

“यदसद् जायते सदा जन्मना यत् प्रकाशते ।

तन्निर्वन्धं विकार्यं तु कर्म देहा व्यवस्थितम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ८६७
(अ १ । पा ४ । व्या ३) (कर्तृगौमित्तम कर्म । १ । ४ । ४६ ।)

यद्यपि तस्य (भा)

इत्यादिना ॥ ननु प्रेषयितुर्भयेष्वायामपि न प्रेषयेति तदी-
यप्रयोगे तथो कर्मत्वानापत्तिस्तथैव इत्यत आह

प्रयोजक (कै)

इत्यादि ॥

स्वार्थः । (कै)

वेतनलाभ ॥

सञ्ज्ञोपयोगीति स्पष्ट चेद सर्व भाष्ये सूक्ष्मदृष्टाम् । ये तु क्रियान्वयित्व
कारकत्वमिति वदन्ति । तेषा कर्तृसमवायोऽपि करण कारकमित्यादेरनु-
पपत्त्यभावात् तत्र तदाशङ्कासमाधानपरभाष्यासङ्गति । तदर्थे कारकश-
ब्दस्य साधुत्वानुपपत्तिश्चेति बोध्यम् ॥

घटो मया आहृत इति । तस्य क्रियामात्रमौचित्यम् । यद्यपि तस्य क्रिया-
मात्रमौचित्यं यत्त्वसौ प्रेषयति तस्योभयमौचित्यमिति ॥

ज्यस्य कर्तृरनौचित्यमपि कर्मत्वाच्चक्षते । तत्तु प्रयोजकत्वापारस्य अशब्दार्थ-
त्वात् पूर्वोक्तोदाहरणेऽयुक्तमिति न्यायविदो मन्यन्ते ॥

नामार्थेऽभेदान्वयानुरोधादाधार एवार्थ फलभावनयोस्तु विशेषणविशेष्य-
भावो विपर्येत इत्यवधेयम् ॥

प्रकृत्युच्छेदसम्भूत किञ्चित् काष्ठादिभस्मवत् ।

किञ्चित् गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत् ॥

क्रियाकृतविशेषाणा सिद्धिर्धनं न गम्यते ।

दर्शनादनुमानाद्वा तत् प्राप्यमिति कथ्यते” इति ॥

तथा युक्तं चानौप्सितम् । १ । ४ । ५० ॥

तथेति भिन्नं पदम् । ईप्सिततमवत् क्रियाजन्यफलाश्रय
इत्यर्थः ॥ भाष्ये

किमुदाहरणमिति ॥ (भा)

पूर्वेण सिद्धिं मन्वानस्य प्रश्नः ।

कस्य च नामेति ॥ (भा)

सनेच्छाविषयत्वस्य बोधनात् प्रश्नः ।

तदा विषमपीति । (कै)

तथा युक्तं चानौप्सितम् । १ । ४ । ५० ॥ किमुदाहरणम् । विष-
भक्षयतीति । नैतदस्ति । पूर्वेषामप्येतत्स्थितिः । न सिध्यति । कर्तुरौप्सित-
तमं कर्म (१ । ४ । ४६) इत्युच्यते कस्य च नाम विषभक्षणमौप्सितं स्यात् ।
विषभक्षणमपि कस्य चिदौप्सितं भवति । कथम् । इह य एष मनुष्यो

तथा युक्तं चानौप्सितम् । १ । ४ । ५० ॥ कस्य च नामेति । भा ।
विषमिति वक्तव्ये विषभक्षणमिति किमर्थमुच्यते यदि भक्षणमौप्सितं तदा
विषमौप्सितं विषभक्षणस्य तनौप्सितत्वे विषमपि प्राणहृत्त्वादनौप्सितं
भवति । भक्षणक्रियया च विष नेप्सितं परिहारादिक्रियापेक्षया तदौप्सितं

(अ १ । पा ४ । आ ३) (तथा युक्तं चानीप्सितम् । १ । ४ । ५० ।)

कर्मानालिङ्गितभक्षणस्याभावादित्यर्थ ॥ ननु ख ख साधने
एव लोके ईप्सितत्वं प्रसिद्धं न चेद् तथा अत आह

यथेति । (कै)

दुःखनिवृत्तिसाधनमपि तथेति भावः ॥ क्रियाशब्द ईप्सितशब्द
सना तत्तत्क्रियोद्देश्यत्वमात्रमुपलक्ष्यत इत्याशयेन समाधत्ते भाष्ये

आतश्चेति । (भा)

एव पराधीनतया द्वेष्ट्यमपि विष भक्ष्यत्युपपन्न प्रयोग इति भावः ॥

अनिष्टतमा अपीति । (कै)

अनुद्देश्या इत्यर्थः । भयजनकत्वादिदमपि द्वेष्ट्यं कर्मेति भावः ॥

ननु प्रसज्यप्रतिषेधे ईप्सितं कर्म न इत्यर्थं स्यात् स चायुक्तं
पूर्वण कर्मत्वस्य दृष्टो ऽत आह

दुःखात्तो भवति सोऽन्यानि दुःखान्यनुनिश्चय्य विषभक्षणमेव ज्यायो
मन्यते । आतश्चेप्सितं यत्तद्भक्षयति । यत्तर्ह्यन्यत् करिष्यामीत्यन्यत् करोति
तदुदाहरणम् । किं पुनस्तत् । ग्रामान्तरमयं गच्छन् चौरान् पश्यति अहिं
क्षयति कण्टकान् मृदाति ॥ इहेप्सितस्यापि कर्मसञ्चारभ्यतेऽनीप्सित-
स्यापि । यदिदानीं नैवेप्सितं नाप्यनीप्सितं तत्र कथं भवितव्यम् । ग्रामा-

भवत्येवेति भक्षणग्रहणेन प्रदर्श्यते ॥ विषभक्षणमपीति । भा । तथा लोकस्य
सुखप्राप्त्यर्थाक्रियायां प्रवृत्तिस्तथा भयादिभ्यो दुःखनिवृत्त्यर्थमपि विषादिष्वि-
त्यर्थः ॥ चौरान् पश्यतीति । भा । विषयेन्द्रियसम्बन्धसामर्थ्याद्दर्शनेनाप्तम-
निष्टतमा अपि चोरास्तथा युक्ता पूर्वेणासिद्धकर्मभावा अनेन कर्मसञ्चया

(तथा युक्तं चानौष्णितम् । १ । ४ । ५० ।) (अ १ । पा ४ । आ ३)

यथेति । (कै)

एव च नाथ प्रसज्यप्रतिषेध इत्यस्य नाथ प्रतिपक्षवाचीत्यर्थः ।
प्रतिषेधस्य भावविरोधित्वात् तेन तदर्थलक्षणाद्वा । ईप्सित नेत्यस्य
च यदीप्सितप्रतिपक्षभूत तदेव नोच्यते इत्यर्थः । किं तर्हीत्यादेश
भिन्नमात्रमस्यार्थ इतीति भावः ॥

तत्प्रतिषेधद्वारेणेति । (कै)

आरोपित त्वबोधद्वारेणेत्यर्थः । धर्मभिन्नबोधेऽपि प्रतिपक्ष-
भूतमेव धर्मभिन्नं गृह्यते तथाच नेत्यर्थः ॥

न्तरमयं गच्छन् वृक्षमूलान्युपसर्पति कुड्यमूलान्युपसर्पतीति । अत्रापि
सिद्धम् । कथम् । अनौष्णितमिति नाथ प्रसज्यप्रतिषेध ईप्सित नेति ।
किं तर्हि पर्युदासोऽयं यदन्यदीप्सितात्तदनीप्सितमिति । अन्यच्चैतदीप्सिता-
द्यन्नेवेप्सितं नाप्यनीप्सितमिति ॥

सम्बध्यन्ते ॥ ईप्सितस्यापीति । भा । ईप्सितत्वमस्यापीत्यर्थः ॥ नाथ प्रसज्य-
प्रतिषेध इति । भा । यथाऽधर्मान्दतादिभिस्तत्परदार्थप्रतिपक्षभूतं वस्तु
व्यतिषेधद्वारेण प्रतिपाद्यते तथाऽनीप्सितशब्देनापि द्वेष्यं वस्तु यदभि-
धीयते तदेव न गृह्यते किं तु सर्वमीप्सितादन्यदित्यर्थः ॥

अकथितं च । १ । ४ । ५१ ॥

कथ वाक्यप्रबन्धे इत्यस्मान्निष्पन्न क्रियाशब्दोऽयम् । अत्र कथनस्य
करणाकाङ्क्षात् द्वयोश्चोपस्थितत्वादाह

किमिति ॥ (कै)

करणस्यापि कर्तृत्वेन विवचामभिप्रेत्याह

अकथित च । १ । ४ । ५१ ॥ अत्र प्रधानकर्मणि लादय ॥

“ प्रधानकर्मण्याख्ये लादौनाज्जिर्कर्मणाम् ”

अकथित च । १ । ४ । ५१ ॥ केनाकथितम् । अपादानादिभि-
र्विशेषकथाभि । किमुदाहरणम् ।

अकथित च । १ । ४ । ५१ ॥ केनेति । भा । कि साधारण्या
कारकसञ्ज्ञया अथ विशेषसञ्ज्ञाभिरपादानादिभिरितिप्रश्न । अपादाना-
दिभिरिति । भा । कर्त्तरि करणे वा अत्र तृतीया । भूतकालश्चात्र न

अकथित च । १ । ४ । ५१ ॥ अपादानादिविशेषैरविवक्षित कारक
कर्मसञ्ज्ञ स्यात् । नटस्य शृणोतीत्यादावतिप्रसङ्ग वारयितु परिगणन कर्तव्यम् ।

दुहियाचिरुधिप्रक्लिभिर्द्विचिजामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।

ब्रुविष्ठासिगुणेन च यत्सचते तदकौर्तितमाचरित कविना ॥

अकथित च । १ । ४ । ५१ ॥ अकथितशब्दोऽयमस्यप्रधाने रूढ, तद्याथा
ऽकथितोऽहमस्मिन् ग्रामे । ऽप्रधानभूत इति गम्यते अस्ति च क्रियाशब्दो
ऽकौर्तितपर्याय । कथ वाक्यप्रबन्धे । चुरादावदन्त पठ्यते । तत्र पूर्वस्य
ग्रहणे पाणिना कासपाय्या दोग्धि पय इत्यत्र पाणिकासपाय्योरपि स्यात् ।

कर्त्तरीति ॥ (कै)

भूतकालश्चाच न विवक्ष्यत इति । (कै)

तत्फलं तु निवृत्तैकप्रेषणदुहादिभ्यो णिचि दुहसमानार्थत्वेन
गत्यादिनियमात् “कर्त्तरीप्सिततमम्” इत्याद्यप्राप्तौ प्रयोज्य-
कर्त्तुर्गवादे कर्त्तृत्वात् तदविवक्षाया शुद्धजनकत्वविवक्षाया बोध्यम् ।
न च प्रयोज्यकर्त्तृत्वाविवक्षाया कर्त्तुं प्रयोजकत्वाभावात् णिजना-
पत्ति । अन्तरङ्गत्वात् पूर्वं णिचि ततस्तस्याविवक्षणात् तत्प्रयोजक

इति भाष्योक्ते ॥ प्रधानकर्मत्वं च कर्त्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रधान-
भूतव्यापारविशेषणफलमाश्रयत्वम् । गत्यन्तविषये ईदृशप्रधानान्यस्यैव ग्राह्य-

दुहिं याचि रुधि प्रच्छिभिद्धिचिजासुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।

ब्रुवि शासि गुणेन च यत्सचते तदकौर्त्तितमाचरित कविना ॥

विवक्ष्यते । यथा “पराजेरसोढ ” (१ । ४ । २६) इत्यात्रासद्विध्यमाण-
स्याप्यपादानसञ्ज्ञा भवति ॥ अध्ययनात् पराजेय्यत इति । तेन हेतुकर्त्तृ-
सञ्ज्ञाभ्या कथयिष्यमाणस्यापि कर्मसञ्ज्ञा न भवति । इह “कारके ” इत्यनु-
वर्त्तनात् सत्येव कारकत्वे अकथितस्य कर्मसञ्ज्ञया भाव्यमिति सामर्थ्या-

नीवह्योर्हरतेश्चापि गत्यर्थानां तथैव च ।

द्विकर्मकेषु ग्रहण्य कर्तव्यमिति निश्चय ॥

इह प्रकीृत्य “क्वेचि” (६ । १ । ७३) तुल न कृत । आगमशासन-
स्यानित्यत्वात् “सनाद्यन्ता धातव ” (३ । १ । ३२) “इको यणचौ”तिवत् ।
उपयुज्यतइत्युपयोगो मुख्य कर्म क्षीरादि तस्य निमित्त गवादि दुह्यादीनां

करणाधिकरणसञ्ज्ञयोस्तु पचत्यादिरवकाशो । नहि तत्रास्य प्रसङ्ग दुहि-
याचौति परिगणनात् । अतो द्वितीयस्य ग्रहण्य तदाह । ‘केनाकथितमपा-
दानदिभिर्बिषेधकथाभिरिति’ । किमत्र प्रमाण तदाह । केनेति करण

(अ १ । पा ४ । आ ३)

(अकथित च । १ । ४ । ५१ ।)

इत्यत्र तत्पदेन स्वतन्त्रस्योपलक्षणादा । अत एव ग्राम गमयती-
त्यादिमिद्धिरिति भाव । पर तत्र मान चिन्त्यम् । किं च
गत्यादिनियमेन परत्वादस्यापि बाधो दुर्वार इति दिक् ॥ “न
भवती”ति क्वचित् पाठ । पूर्वोक्तविषयाभावेन कर्तृत्वविवक्षायांमपि
स्यात् । अधुना तु नेत्यर्थ । परया कर्तृसञ्ज्ञया वाधाच्चिन्त्यमिदम् ।
कर्मसञ्ज्ञा भवतीति पाठे तत्त्वाविवक्षायामित्यादि । पर तु स
पाठोऽप्युक्तरीत्या चिन्त्य एव ॥ नन्वेवमपि कारकसञ्ज्ञयाऽकथितत्व-
मेव किं नाश्रीयते ऽत आह

त्वात् । तच्चोक्तोदाहरणयो निर्वर्त्यमानौदनभस्मनोरेव तन्निष्फलविशेषण-
कथापारस्येव तत्सूत्रस्यभाष्येण शाब्दप्राधान्यप्रतीते । तच्छुले रूपे कर्मणि

दुहि । गा दोग्धि पय ॥ नैतदस्ति । कथितात्र पूर्वापादानसञ्ज्ञा

द्विशेषकथाभिरकथितत्वमाश्रीयते । प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां चासकौर्त्तित-
वचनोऽकथितशब्दो न त्वप्रधानवाची रूढिशब्दोऽत्राश्रित इति दर्शितम् ।
रूढिषु हि व्युत्पत्त्यर्थमेव क्रियोपादीयते । न तु प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन । तथा

मुख्यकर्मणा सम्बध्यमानमिति यावत् । तथा ब्रुविशास्योर्गुणेन कारकेण
कर्मणेति यावत् । कारकाणां क्रिया प्रति विशेषणत्वात् । तत्रापि कर्मण
एव प्रकृतत्वात् । यत्सृजते सम्बध्यते । षच समवाये । स्मरितेत् ।
केचित्तु परस्मैपदिभि सहैव धातु पठन्ति । षच समवाये । रप

निर्देश । रूढिशब्द एष हि व्युत्पत्त्यर्थमेव क्रियोपादीयते न तत्र करणादि-
सम्बध्यते नहि गच्छतीति गौरित्यत्र केनेति प्रश्नो रथेनेति प्रतिवचन वा
भवति । इह “कारक” इत्यनुवर्तनात् सत्येव कारकत्वे कथितस्य सञ्ज्ञया
भाव्यमिति सामर्थ्याद्विशेषकथाभिरित्युक्तम् । ‘परिगणन कर्त्तव्यमिति’ ।

इहेति ॥ (कै)

नत्वप्रधानवाचीति । (कै)

तद्गृहणे हि दुह्यादिव्यतिरिक्तविषये सावकाशाधिकरणापा-
दानविषये गोर्दोग्धि पय इत्यादाववधिलविवक्षायामपि परत्वाद्नेन
कर्मत्वापत्तिरिति भावः ॥ प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां रुढीग्रहणं कथमिति
व्युत्पादयति

लादय इति तु नव्यानां प्रमाद एव ॥ दुह्यादिषु भाष्ये गणनाभावाच्च ॥ नौहृ-
क्ष्वह्नामुत्तरदेशसयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकानामनेनैव द्विक-
र्मकता । संयोगस्य फलतावच्छेदकं सम्बन्धो ग्रामनिष्ठस्तदनुकूलव्यापा-

(१ । ४ । २४) ॥ दुहि ॥ याचि । इदं तर्हि । पौरव गा याचते इति ॥

च गच्छतीति गौरिति व्युत्पत्तावपि यथा गच्छतीत्युक्ते केनेतिप्रश्ने रथेनेति
प्रतिवचनं भवति तथा गौरित्युक्ते प्रश्नप्रतिवचने न भवतः ॥ किमुदा-
हरणमिति । भा ॥ नटस्य शृणोतीत्यादावपि कर्मसञ्ज्ञाप्रसङ्ग इति प्रश्नः ।
अथवा अपादानादिभिः सर्वस्य विषयस्य व्यापनादुदाहरणासम्भवः सत्त्वा

लप्यत्ताया वाचीति । तन्मते यच्च सेवन इत्यस्यानुदात्तेतो धातूनामनेकार्थ-
त्वात्समवाये वृत्तिर्बोधा । उभयथापि सम्बन्धाते कर्मव्यापारे सचिर्वर्तते ।
अत एव कर्त्तृपदस्य कर्मपदेनार्थकथनं न विरुध्यते । राध्यत्योदन इत्यस्य
पचत इत्यनेन यथा उभयत्राप्योदननिष्ठविक्षिप्तेर्भावाविशेषात् । कविना

नटस्य शृणोतीत्यादौ धात्वन्तरप्रयोगे मा भूत् । प्रक्लिभिर्द्वौत्वत्र 'क्वे चे'
(६ । १ । ७३) ति तुक् प्राप्तो ऽनित्यत्वादागमशासनस्य स न कृतः ।
'सनाद्यन्ता धातवः' (३ । १ । ३२) 'इको यणचौ' तिवत् । 'उपयुज्यत-
इत्युपयोग इति' । असञ्ज्ञायामपि कर्मणि घञ् । 'तस्य निमित्त

रूढिषु हीति । (कै)

रूढ्यात्यन्ततिरस्कारात् योगार्थस्य तत्र भानमेव नास्तीति भावः ॥ न च रूढिर्योगमपहरतीति न्यायाद्यौगिकार्थस्यैव कथग्रहणम् । न चानिष्टनिवारणाय तत् लक्ष्यैकशरणानां लक्ष्यायतप्रमाणस्थितेरभावादिति वाच्यम् । लक्ष्यैकशरणभाष्यकारादिव्याख्यानेन तस्यैव ग्रहणादित्याहुः ॥ अथवेत्यादि चिन्त्यम् । नटस्य शृणोतीत्यादेः सम्भवात् । नटान्नि सरन्त शब्दः शृणोतीत्यर्थे द्वययोगे इत्यस्य वैयर्थ्यापत्त्याऽनभिधानेन तस्य प्रयोगस्याभावात् । अत एव प्रत्याख्यानानेन फलैक्यसिद्धिः ॥

रश्चाजनिष्ठ प्रधानजन्यफलाश्रयत्वाद् अजा प्रधानं तत्र लादय उक्तभाष्यात् । “ तमे पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा ” इत्यत्र नैतदस्ति । कथिताच्चापि पूर्वापादानसञ्ज्ञा ॥ न याचनादेवापायो भवति ।

पृच्छति । उपयोगनिमित्तमिति । भा । उपयुज्यते इत्युपयोगः पयः फलादि तस्य निमित्तं गवादि । अनेन गा दोग्धि पय इत्यत्र पयस उपयुज्यमानत्वादौषिततमत्व गोस्तु पयोऽर्थत्वादुपादानस्यानौषिततमत्व दर्शयति । तथा युक्तत्वाभावाच्च गोस्तथायुक्तमित्यनेनापि कर्मसञ्ज्ञा न सिध्यति ॥

मेधाविना सूत्रकारेण तदकीर्तितमित्याचरित व्यवहृतमित्यर्थः । अपूर्वविधाविति । पूर्वीकानामपानानादिसञ्ज्ञानां विषयस्त्वेनास्तीत्यर्थः । न चैव वक्ष्यमाणयोर्हेतुकर्तृसञ्ज्ञयोर्विषयेति प्रसङ्गः स्यादिति वाच्यम् । एकसञ्ज्ञा-

गवादीति । अनेन गा दोग्धि पय इत्यादौ पयः प्रभृतेरुपयुज्यमानत्वादौषिततमत्व गवादेस्तु तदर्थत्वादुपादानस्यानौषिततमत्व च दर्शयति । तथायुक्तत्वाभावाच्च गवादेस्तथायुक्तमित्यनेनापि न सिध्यति ।

तस्य निमित्तमिति । (कै)

कमनिष्ठधाल्थर्वविशिष्टस्य कर्मणा निमित्ततया सम्बन्धीत्यर्थ इति वदन्ति । स्यष्टमिदं सूत्रशेषे भविष्यति । एतत् फलं तु करण-
भूतपाण्यादिनिवृत्तिः । तस्य दोग्धव्यापारजनकतयान्वयासिद्धत्वेन
विभागविशिष्टपयोरूपकर्मणोऽनिमित्तत्वात् । यत्तु वृत्तिवृत्ता तस्या-
प्युपयोगनिमित्तत्वमुपेत्यापूर्वविधावित्यनेन करणं कृतं विहिता
तत्र करणादिसञ्ज्ञेति । तन्न । गवादीनामपादानत्वाद्यविवक्षायांमि-
वास्यापि करणत्वाद्यविवक्षायां कर्मत्वापत्तेर्दुर्वारत्वात् । उपयोग-
पदेन मुख्यकर्मयुक्तं तस्य निमित्तमित्यनेन धाल्थर्वव्यापारात् प्राक्

दधानयनेन पयसः सस्कार्यतया अर्थप्राधान्यमादायतच्छब्देन पयसः
परामर्श इति भौमासकग्रन्था नेया । दधिमिष्ठं सयोगानुकूलव्या-

याचितोऽसौ यदि ददाति ततोऽपायेन युज्यते । याचि ॥ रुधि । अन्य-

अपूर्वविधाविति । भा । पूर्वत्वमनात्वोपलक्षणमिति परविधावपीय सञ्ज्ञा
भवति ॥ ब्रुवि शासि गुणेनेति । भा । ब्रुविशास्योर्गुणं साधनं प्रधानकर्म-
धर्मादिकं तेन च यत्सञ्चते सबध्यते इत्यर्थः । क्रियायां साध्यत्वात् प्राधान्यं

धिकारेण पराभ्यां हेतुकर्तृसञ्ज्ञाभ्यां कर्मसञ्ज्ञायां बाधात् । प्राञ्चस्तु
पूर्वग्रहणमन्यमात्रोपलक्षणं तेन वक्ष्यमाणयोर्हेतुकर्तृसञ्ज्ञयोर्विषये
नातिप्रसङ्गः । सूत्रेऽप्यकथितमिति कथननिवृत्तिपरायान्नोदनायां भूत-
कालो न विवक्ष्यते । यथा पराजेरसोढ इत्यत्रासद्विध्यमाणस्याप्यपा-
दानसञ्ज्ञा भवति अध्ययनात्पराजेव्यतइति तथेहापौत्याहुः । तच्चिन्त्यम् ।

एतदेव दर्शयति । 'तस्यैवमित्यादि' । उपयुज्यमाणस्य पत्रं प्रभृत्यर्थमिति
अत्रादि तस्यैवार्थः । प्राण्यादिकमप्युपयोगनिमित्तमिति तेनपि किञ्चिद-

(अ १ । पा ४ । आ ३)

(अकथित च । १ । ४ । ५१ ।)

तत् सबद्धत्वमुक्तम् । अन्ववरुणद्धि गा व्रजम् इत्यत्रापि पुनर्निर्गम-
प्रतिबन्धेन स्थितिस्थैर्यमर्थः । एव च तत्र प्रतिबन्धानुकूलव्यापारात्
प्राक् व्रजस्य गोसम्बन्धोऽस्येव । उपयोगसाहचर्याच्चाये गुणपदेनाप्य-
स्यैव ग्रहणं तेन सम्बध्यते धात्वर्थव्यापारानन्तरमित्यर्थः बहवः ॥

अनीप्सिततमत्वं दर्शयतीति । (कै)

इदं च विभागजन्यवह्निर्देशसयोगानुकूलव्यापारार्थत्वे दुहधातो-
र्बोधम् । यदा तु त्याजनार्थस्तदा प्रयोजकव्यापारेणोप्सिततमत्वम-
स्येवेति बोध्यम् । इदं च “आकड़ार” (१ । ४ । १) सूत्र-
भाष्ये ध्वनितम् ॥

पारार्थकत्वाद्धातो पयसः सप्तमी । दुहेरप्यन्तः स्थितद्रवद्रव्यविभानु-
कूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थत्वे गा दोग्धि पय इत्यत्र गोपयसोरुभ-

वरुणद्धि गा व्रजम् ॥ नैतदस्ति । कथिताच्च पूर्वापादानसञ्ज्ञा ॥ (१ । ४५ ।)

तदर्थत्वात् प्रवृत्ते कारकाणां गुणत्वम् ॥ कविनेति । भा । कविशब्दो
मेधाविवचनः । क्रान्तदर्शनात् । दुह्यादीनां चार्थोपलक्षणाय उपादानात्
पर्यायप्रयोगेऽपि कर्मसञ्ज्ञा भवति ॥ ननु गा दोग्धि पय इत्यस्यायमर्थः ।

उक्तरीत्या यथाश्रुतेऽपि सर्वसामञ्जस्यात् । नौवह्योरिति श्लोके गत्वर्धा-
नामित्युत्तरसूत्रोपात्तानामुपलक्ष्यम् । चकारेण जयत्यादयो गृह्यन्तः
इति कैयटः । माधवोऽप्याह । जयते कर्षतेर्मश्रेर्मुषेर्हण्डयते पचे ।

योगस्य पयसोऽसम्भवात् । ‘तदर्थमाहेति’ । तस्य कारणादे कर्मसञ्ज्ञानि-
वृत्त्यर्थमित्यर्थः । प्रयोजनवचन एव चार्थशब्दो निवर्त्तमानतया तु प्रयोजनत्व
लुप्तमुखस्वरूपचारा प्रयोजनमितिवत् । ‘अपूर्वविधाविति’ । यत्रान्यो

तथायुक्तत्वभावाच्चेति । (कै)

फलाश्रयत्वाभावादित्यर्थ ॥

अपूर्वविधाविति । (भा)

कर्मसञ्ज्ञापेक्षया पूर्वसञ्ज्ञाना विधिविषयाभावे इत्यर्थः ।
यत्नेतत् विधेयकर्मसञ्ज्ञापेक्षया पूर्वसञ्ज्ञाविषयाभावे इत्यर्थः इति
तन्न । अनेन वा पूर्वेण वा कर्मत्वे विशेषाभावात् । न च पूर्व-
विषयकर्मत्वाविवक्षाया कर्मत्वार्थमिदं पृष्ठ्यपवाद एव च सम्बन्धत्वेन
बोध्यार्थमिदमिति वाच्यम् । सर्वसूत्रबोधिते कर्मसञ्ज्ञकेऽर्थे

योरप्यनेन कर्मत्वम् । गौ कर्तृव्यापारजन्यफलाश्रयत्वात् पयस्तत्प्र-
थोज्य फलाश्रयत्वाद् गोर्विभागाश्रयत्वेन तु न कर्मत्वं पयो निष्ठविभा-

वधिः ॥ प्रच्छि । माणवकं पश्यान् एच्छति । नैतदस्ति । कथितवाच
पूर्वापादानसञ्ज्ञा ॥

गौ पयस्त्यजति देवदत्तो गवा पयस्त्याजयति । तत्र प्रयोजकव्यापारेणाप्य-
मानत्वाद् गो कर्मत्वं सिद्धम् ॥ नैतदस्ति । भा । यथाण्यन्तेषु धातुषु
क्रियाविशिष्टं प्रयुज्यते इति प्रतीतिः । नैवमिह निष्क्रियस्यापि गवादे-
र्दोहनादिषु विनियोगात् ॥ गा दोग्धीति । भा । दोहेनाप्यमानत्वेऽपि

तारेर्ग्राहेस्तथा मोचेत्यनेर्दापेक्षं सङ्गहः ॥ कारिकायाश्च प्रत्ययेन सुधाकर-
मुखै कृत इति । एतन्निष्कर्षस्तु करिष्यते । क्रमेणोदाहरणानि ।
गा दोग्धि पयः । अविनौत विनय याचते । गामवरुणद्वि व्रजम् ।

विधिर्नास्ति तत्रेत्यर्थः । पूर्वग्रहणमन्यमात्रोपलक्षणं तेन वक्ष्यमाणयोर्ह-
ेतुकार्थसञ्ज्ञायांरपि विषये कर्मसञ्ज्ञा न भवति । सूत्रेण कथितमिति कथन-
निवृत्तिपक्षेणा चोदनाया भूतकालो न विवक्ष्यते यथा 'पराजेशसोऽहः'

(अ १ । पा ४ । आ ३)

(अकथित च । १ । ४ । ५१ ।)

विहितप्रत्ययानां कर्मत्वशक्त्यैव कर्मबोधकत्वात् । किं च कर्तुरित्यादेरपि षष्ठ्यपवाद एव तदभावे तद्विषये षष्ठ्या एव प्राप्ते । अनेनापादानत्वाद्यविवक्षाया सर्वथा तदप्राप्तौ वा गवादेर्जनकत्वसमानाधिकरणशक्तिविशेषेणान्वयविवक्षायामनेन कर्मत्व भवतीत्युक्तपरविधावपीत्याद्युक्तमुक्तरूते ॥

गुणः साधनमिति । (कै)

क्रियानिरूपित शब्द गुणत्वमार्थान्तूद्देश्यत्वात् प्राधान्यमिति बोध्यम् ॥

सचते इति । (कै)

धात्वर्थव्यापारादनन्तरमिति शेष । “षच सेचने” इत्यतोऽनुदात्तेत सवध्नाते कर्मव्यापारे वर्तमानादात्मनेपदम् । “षच समवाये” इत्यथ तु परस्मैपदौ ॥ भाष्ये

गौयसम्बन्धस्यैव फलतावच्छेदकत्वात् तत्त्वेनानुद्देश्यत्वाच्च । उक्तप्राधान्यं च गौरिति तच्च ज्ञादयः । एवमन्येषामपि दुह्यादीनां दग्धादीनां च

न प्रश्नादेवापायो भवति । एष्टोऽसौ यद्याचष्टे ततोऽपायेन युज्यते ।

गौरौष्ठाप्रकर्षाभावात् तमप उपादानात् प्रकर्षस्य विवक्षितत्वात् अप्राप्ता कर्मसंज्ञानेन विधीयते । दुह्यादिपरिगणनात् नटस्य प्रयोगोक्त्यादौ न

मागवकं पश्यान् एच्छति । पौरव गा भिक्षते । वृक्षमवचिनोति पश्यान् । मागवकं धर्मं ब्रूते शास्ति वा । अजा नयति ग्रामम् ।

इत्यत्रासहिष्यमागस्याप्यपादानसंज्ञा भवति अध्ययनात् पराजेष्यतइति । तद्वदत्रापि साधनमिति । साधनं हि प्रधानभूता क्रियामपेक्ष्य गुणो भवति ।

आचरितम् । (कै)

व्यवहृतमित्यर्थ ॥

क्रान्तदर्शनादिति । (कै)

क्रान्तदर्शनत्वादित्यर्थ । “^१कवि क्रान्तर्शनो भवतीति” निरुक्ता-
दिति भाव । क्रान्तानि दर्शनानि येनेति विग्रह । स चात्र
पाणिनिरिति बोध्यम् ॥

१ विश्वा रूपाणि प्रतिसुच्यते क्वि प्रासावीद्भद्र द्विपदे चतुष्पदे ।

विनाकमस्यत्सविता वरेण्योऽनुप्रयाण मुषसो वि राजति ॥

सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रतिसुच्यते मेधावी कवि क्रान्तदर्शनो भवति
कवतेर्वा प्रसुवति ॥ निरुक्त—दैवतकाण्ड—उत्तरषट्क—अ १२—पा
२—ख २ ॥ “सप्तमर्थ्यदा कवयस्वक्रु” निरुक्त—नैगमकाण्ड—पूर्वषट्क—
अ ६—पा ५—ख ४ ॥ कवि । क्रान्ते कवतेर्वा गतिकर्मण इति रूपम् ।
क्रमते कवतेष्व “इन् सर्वधातुभ्य” (उ-४ । ११४) इतीन् प्रत्यय
क्रमतेर्मकारस्य बत्व रेफलोपश्च बाहुलकात् । क्रान्तमस्यास्तीति मत्वर्थीयस्य
लुक् । कवि क्रान्तदर्शन । अतीतानागतविप्रकृतविषय युगपत्ज्ञान यस्य
स क्रान्तदर्शन ॥

“कवी नो मित्रावरुणा” ऋ-स-१-१-४-३ ॥

कविशब्दो मेधाविनामसूक्त भगवता यास्क्येन ॥

द्विकर्मत्व बोध्यम् । गर्गा श्रुत दृष्टान्ताम् इत्युक्तम् “प्राधान्य

प्रच्छि ॥ भिक्षि । पौरव गा भिक्षते । नैवदस्ति । कथितात्र पूर्वापादान

भवति ॥ कथिताचेति । भा । गो पय आदत्ते इत्यर्थावगमात् ॥ पौरव

वहति भार ग्राम हरति वा गमयति ग्राममित्यादि । जयते ।

‘प्रधानकर्म धर्मादीति’ । तस्य तु प्राधान्यन्तर्दष्टत्वात् प्रवृत्ते । ‘सम्बध्यत-

अर्थोपलक्षणायेति । (कै)

अत एव “शकारमसि चोदित” इति “परस्मैपदानाम”
(३ । ४ । ८२) इति सूत्रे भाष्ये पृच्छिपर्यायस्य चुदेर्दिकर्मक-
प्रयोग सङ्गच्छते । केचित्तु चुदेर्यापारद्वयार्थत्वे “कर्त्तु” (१ । ४ ।
४८) इत्यनेन द्विकर्मकत्वे प्रधानव्यापारजन्यफलाश्रयत्वेन प्रधान-
कर्मणि क्तेनोक्तप्रयोगोपपत्तेरर्थपरत्वे मान चिन्त्यमित्याहुः ॥

गवा पयः इति । (कै)

इदं चिन्त्यम् । “त्याजितै फलमुखातै” इत्यादि प्रयोगात् ।

“तारेर्ग्राहेस्तथा मोचेस्त्याजेर्दापेश्व सङ्ग्रह ।

कारिकायाञ्च शब्देन सुधाकरमुखै कृत”

इत्युक्तेष्व । गत्यादि (१ । ४ । ५२) सूत्रे एषामुपसङ्ख्याना-
वश्यकतया कर्त्तरि तृतीयाया दुर्लभत्वादिति केचित् । वस्तुतस्तु
भाष्यानुकूलत्वेन गमकाभावेन च गत्यादिसूत्रे नोपसङ्ख्यानं त्याजि-
तैरित्यादि प्रयोगाश्च चिन्त्या एव कैथटस्वरसादित्याहुः ॥

गर्गाणामिति ” तत्रैव ज्ञादयः ॥ उद्देश्यत्वरूपमार्थप्राधान्यं तु शतस्य

सञ्ज्ञा । न भिक्षणादेवापायो भवति । भिक्षितोऽसौ यदि ददाति ततोऽपा

शामिति । भा । पौरुषेण गा दिदापयिषत इत्यर्थं प्रतीयते गोश्चेप्सित-

शत जयति देवदत्तम् । कर्षति शाखा ग्रामम् । क्षीरनिधिं सुधा

मश्नाति । सुष्णाति शत देवदत्तेन । गर्गान् शत दण्डयति ।

इति’ । सचत इत्यस्यार्थकथनमेतत् । षच समवाये स्वरितेत् । केचित्तु

परस्मैपदिभि सह धातुमेन पठन्ति षच समवाये रप लप व्यक्ताया

सिद्धं कर्मत्वमिति ।

“कर्तुरीक्षिततमम्” (१ । ४ । ४९) इत्यनेन ॥

निष्क्रियस्यापीति । (कै)

तज्ज्ञापाराप्रतीतावपि दोहनादिविषयेऽस्य प्रयोगादित्यर्थः । एव
च विभागजन्यसयोगानुकूलव्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वे गोरवधित्वात्
तद्विवक्षायां मिदमावश्यकमिति भावः ॥

दोहेनाप्यमानत्वेऽपीति । (कै)

दुहधात्वर्थगोपनिष्ठव्यापाराजन्यगोपनिष्ठव्यापाररूपफलाश्रयत्वेऽपी-
त्यर्थः ॥

ईप्साप्रकर्षेति । (कै)

विभागजन्यसयोगानुकूलव्यापारस्य दुह्यर्थत्वे इदम् । उद्देश्यत्वा-
भावाद् व्यापारद्वयजन्यफलाश्रयत्वाभावाच्च तत्तु परस्मैवेति भावः ॥

इत्यनुद्देश्यत्वेनाप्रधानगर्गानुरोधेन न प्रतादृत्तिरिति न “वृद्धि” सूत्रस्य-
येन युज्यते । भिक्षि ॥ चिञ् । वृक्षमवचिनोति फलानि । नैतदस्ति । कथि-
ताच्च पूर्वापादानसच्चाः ॥

तमत्वं न पौरवस्य ॥ कथिताच्चेति । भा । पौरवाद् गा जिष्ठत्त इत्य-
र्थसम्प्रत्ययात् ॥ न याचनादेवेति । भा । याचितापि याचनकाले नाध्यव-

तच्छूलानोदनं पचति । तारयति कपौन् समुद्रम् । ग्रहयति बटुने-
दम् । मोचयति त्याजयति वा कोप देवदत्तम् । दीपयति शास्त्रार्थं

वाचीति । तच्चाङ् । अच सेचन इत्यस्यानुदात्तेतोनेकार्थत्वात्समवाये प्रवृत्ति-
रिति । सम्प्रज्ञातेष्व कर्मव्यापारे सचिर्वर्ततइति कर्तृपदस्य कर्मपदेनार्थकथन

अप्राप्तेति । (कै)

‘तथायुक्तम्’ इत्यपि नेप्सितत्वस्य सत्त्वेनानौप्सितत्वाभावादिति बोध्यम् ॥ चिन्त्यमिदम् । गा दोग्धि पथ परत्वात् “कर्तुरीप्सित-तमम्” इति कर्मत्वमिति “आकङ्गार” सूत्रस्य भाष्यविरोधात् तत्र सूत्रे धातूपात्तकालाश्रयत्वरूपस्यैवेप्सिततमत्वस्य ग्रहाच्च । तस्मात् पथो निष्ठविभागजसयोगानुकूलव्यापारस्यैव धात्वर्थत्वे इदं भाष्यमिति तत्त्वम् । एवमप्येऽपि ॥ एव रूपेऽर्थेऽपादानत्वाविवक्षाभिप्रायेण सिद्धान्तिन उदाहरणदानं तदजानतं पूर्वपक्षिणं खण्डनमित्येव सारम् । किं च तण्डुलान् ओदनं पचतीत्यत्र द्युर्थत्वेन द्वयोरपि कर्तुरित्येव कर्मत्वमिति तत् सूत्रस्य भाष्यविरोधः । तद्व्रीत्या गवौ च तण्डुलेष्वपीषा प्रकर्षाभावात् ॥ ननु विभागजसयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकत्वेऽपादानत्वाप्राप्तेराह

भाष्यविरोधः । “अमृतमम्बुनिधिर्ममश्रे” इत्याद्यप्येवमेव । मासमास्ते इत्यादावास्यादेरासनादिकरणके व्यापने वृत्तिर्यामिर्मासादिनिष्ठं फलम् ।

ब्रुविश्रासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्त्तितमाचरितं कविना ॥

स्यति नूनमस्मादिदं वस्तु निर्गत्य मां प्राप्नोतीति भावः ॥ ब्रजमवस्था-ज्जौति । भा । गौर्ब्रजं प्रविशति गवां ब्रजं प्रवेशयतीत्यर्थः ॥ कथितेति । भा ।

शिष्यान् । स्यादेतत् । दुह्यादीनामर्थनिबन्धनेयं सञ्ज्ञा न तु स्वरूपाश्रया अहमपौदमचोद्य चोद्ये इति तद्वाजसूत्रभाष्ये प्रष्टव्यार्था-

नानुपपन्नम् । यथा राध्याद्योदनस्य पचतइति । ‘उक्तमिति’ । आचरित-मित्यस्य विवरणम् । ‘सूत्रकारेणेति’ । कविशब्दो मेधाविमात्रवचनोऽपि

गोः पय इति । (कै)

एव चेदृशार्थकदुहधातुयोगेऽपादानत्वप्राप्त्याऽस्याप्रवृत्तिः । पूर्वो-
क्तार्थे तु सिद्धमेव कर्मत्वमिति भावः । एवमग्रेऽपि बोध्यम् । अतः
एव सिद्धात्रकर्मसञ्ज्ञेति कथिता पूर्वा कर्मसञ्ज्ञेति वा नोक्त कर्म-
सञ्ज्ञाया विधेयत्वात् तदतिरिक्तपूर्वविधेरेवापूर्वविधावित्यत्र ग्रहणौ-
चित्यादिति तात्पर्यम् । तद्विवक्षायामुदाहरणत्वं त्वमौ न जानाति ॥
ननु बुद्धिकृतापायमादाय सञ्ज्ञा स्यादत आह

याचितापीति । (कै)

एव च बुद्धिकृतस्यापि तस्याभाव इति भावः ॥

गवा व्रजमिति । (कै)

वलात्कारेण प्रवेशनस्यैवावस्यार्थतया नाय समानार्थो रुधेरिति

मासमासनेन व्याप्नोतीत्यर्थः । यद्वा व्यापनपूर्वके आसने वृत्तिः । मासं
व्याप्नुवन् आस्ते इत्यर्थः । उभयथापि “कर्तुं” इति सूत्रेण कर्मत्वम् ॥

ब्रुवि शास्ति गुणेन च यत्सृचते सम्बध्यते तच्चोदाहरणम् । किं पुनस्तत् ।

गा व्रजे स्थापयतीति सम्प्रत्ययात् व्रजस्य स्थानक्रियापेक्षमाधारत्वम् ।
माणवकमिति । भा । अचिख्यापयिषति पश्यान् माणवकेन इत्यर्थः ॥

यस्य चुदेरपि द्विकर्मकत्वदर्शनात् । तथा च भट्टिः । स्यान्तु रणे
स्मेरमुचो जगाद मारीचमुच्चर्वचन महार्थम् । कालिदासोपि, शिलो-
चयोपि क्षितिपालमुचैः । प्रीत्या तमेवार्थमभाषतेवेति भारविश्च ।

प्रकारेणात् सूत्रकारे प्रयुक्त इति दर्शयति । ‘गा दोग्धि पय इति’ । ननु
काव्यमर्थोऽसौ पयस्य वर्जितः । दोग्धा गवा पयस्याजयतीति तत्र प्रयोजकः

(अ १ । पा ४ । आ ३)

(अकथित च । १ । ४ । ५१ ।)

भाव ॥ गौर्ब्रजे तिष्ठति गाम ब्रजे निर्गमप्रतिबन्धेन स्थापयती-
त्यर्थाभिप्रायेणैवोदाहरणम् । अधिकरणत्वाविवक्षाभिप्रायेण तदजा-
नतस्तु खण्डन पूर्ववत् । बुद्धिहृतोऽप्यपाथो नास्तौत्याह

प्रश्नमात्रमिति । (कै)

एव प्रश्नस्य विस्लेषाजनकत्वेन पृच्छि प्रति माणवकस्यापादानत्वं
न प्रसक्तमिति भाव ॥

अनुनयार्थस्यापि याचेरिति । (कै)

भिच्चेरपि उभयार्थत्वेन विनिगमनाविरहात् चिन्त्यमिदम् । कि-
ञ्चोभयार्थकयाचिग्रहणेनैव सिद्धे भिच्चिग्रहणम् अर्थग्रहणाभावे
लिङ्गमेवोचितम् । एव वृत्तमवचिनोतीत्यपि वृत्तात् फलान्यादत्ते
इत्यर्थे एवोदाहरणम् । तदविवक्षायामुदाहरणमिति तु न जानाति

असनजन्यत्वस्य व्याप्तावारोपेण तस्या फलत्वम् । अनया रीत्या मासमोदन-
पचतीत्यपि भवत्येव आसनादिमात्रवृत्तौ त्वधिकरणत्वात् सप्तमी “समाया-

पुत्रं व्रते धर्मम् । पुत्रमनुशास्ति धर्ममिति ॥ नैतदस्ति । कथितात्र पूर्वा-

कथितेति । भा । माणवकान् मार्गोपदेशं जिष्टव्यं इति सम्प्रत्ययात् ॥ न
प्रश्नादेवेति । भा । प्रश्नमात्रमनङ्गीकृतापायं धात्वर्थं इत्यर्थं भित्तिर्याचि-

उदारचेता गिरमित्युदारा द्वैपायनेनाभिदधे नरेन्द्र इति । तथा च
भिच्चेरर्थपरत्वाद्याचेरपि सिद्धम् । तुल्यार्थत्वात् । पौरव गामर्थयत
इति यथा । तत्किं प्राचे पृथग्रहणेनेति चेत्, अत्राहुः । अनुन-

व्यापारेणाप्यमानत्वात् सिद्धा गो कर्मसञ्ज्ञा । न च वाच्यं प्रयोजकव्यापारेणा-
प्यमानस्य यदि भवति गत्यर्थादिष्वेवेत्युत्तरसूत्रे नियमादत्र न प्राप्नोति यथा

(अकथित च । १ । ४ । ५१ ।)

(अ १ । पा ४ । आ ३)

पूर्वपक्षी विषयतासम्बन्धावच्छिन्न ज्ञानानुकूलो वचनरूपो व्यापारो
ब्रूजादेरर्थ । सम्प्रदानत्वाविवक्षायामुदाहरणमिति तु न जानाति ।
कैयटोक्तार्थं तु कर्तुरिति मिद्वमेव कर्मत्वम् ॥ भाष्ये

तस्मात्त्रौण्येवेति । (भा)

यदि तेष्वापायप्रतीतिस्तदा त्रौणि । अकथितत्वं च सर्वथाऽप्राप्ता-
पादानत्वादिकमेव । याचतेऽस्य स्वल्पनिवृत्तिस्वल्पोत्पत्त्यनुकूलो
व्यापारविशेषोऽर्थः । तत्र स्वल्पे पौरवस्य जनकतासमानाधिकरणनि-
रूपकत्वेनान्वयः । पृच्छेत्सु जिज्ञासाविषयार्थज्ञानानुकूलव्यापारोऽर्थः ।
व्यापारे च माणवकस्य जनकत्वमात्रेणान्वय इत्यप्राप्तकर्मत्वार्थ-
मिदम् । यदि तु तेष्वापायप्रतीतिस्तदा तेष्वापि पूर्वविधिविषय-
सत्त्वा तान्यपि नोदाहरणानि परिगणितारिक्ते च तवाप्येतत्
प्रवृत्तिरनिष्टेति सूत्रमिदमसङ्गतमित्येतत् तात्पर्यम् ॥

समाया विजायते” (समा समा विजायते । ५ । २ । १२) इति यथा ॥
ननु यद्यपि पश्चाद्गीतया विषयमुक्ते इत्यादौ भुजिक्रिया फलाश्रयत्वेन

पादानसत्त्वा (१ । ४ । ३२) ॥ तस्मात् त्रौण्येवोदाहरणानि । पौरव गा

वद् व्याख्येयः । अथ याचिभिर्गोरेकार्थत्वात् किमर्थमुभयोरुपादानम् ।
उच्यते । अनुनयार्थस्यापि याचेर्ग्रहणार्थम् । तेनाविनीतं विनय याचते

यार्थोऽत्र याचति । विनय याचते । विनयायानुनयनैत्यर्थात् । अस्तु
तर्हि याचेरेव ग्रहणम् । तस्यानेकार्थत्वाद्भिद्वेरेपि सिद्धमिति चेन्न ।

पक्षेन देवदत्तं प्रयुज्यते पाचयति देवदत्तेनेत्यत्रेति । गृह्णन्तेष्वेव स नियमोऽयं
तु प्रकृत्यन्तः । नैतदस्ति । यथा गृह्णन्तेषु धातुषु क्रियाविशिष्टस्य प्रयुक्तिः

उदाहरणत्रयवादिनमिति । (कै)

सूत्रासङ्गतिवादिनमित्यर्थ ॥

विवक्षाभेदादिति । (कै)

अपादानत्वविवक्षाया पञ्चमी तद्विवक्षायामनेन कर्मत्वमित्यर्थ ॥

कर्मसंज्ञैवेति । (कै)

तत् त्रितययोगे सर्वदापाथप्रतीतेरितिभाव । न हि याचनादेवेत्यादेर्भाष्ये पूर्व सिद्धान्त्युक्तित्वाद् याचितापीत्यादिना बौद्धापायाभावस्यापि स्वयं कथनादिति तात्पर्यम् ॥

एषा व्यवस्थेति । (कै)

सिद्धान्तिन समतेति भाव ॥

उद्देश्यत्वाद् अनेन सिद्धम् ॥ “आतच्च विषमोष्णं यत्तद् भक्ष्यतीति” भाष्योक्ते । तथापि “चौरान् पश्यति ग्रामं गच्छन् दृष्ट्वा स्पृशती” त्यादौ

याचते । माणवकं पश्यान् पृच्छति । पौश्वं गां भिक्षते इति ॥ अथ ये

इत्यत्रापि कर्मसंज्ञा भवति ॥ दृष्टमिति । भा । दृष्ट्वा त्याजयति फलान्तीत्यर्थ ॥ कथितेति भा । दृष्ट्वा फलान्यादत्ते इत्यर्थवसायात् ॥ पुत्रमिति । भा । पुत्रो धर्मं प्रतिपाद्यते । पुत्रं धर्मं प्रतिपादयतीत्यर्थ ॥

अर्थभेदेन शब्दभेद इति दर्शनमाश्रित्यानुनयार्थस्यैव याचेरिह ग्रहणात् । अत एव हि नयतिग्रहणेनानुनयार्थस्यापि न गतार्थता । स्पष्टार्थ

प्रतीयते गमयतीति । नैवमत्र निष्क्रियस्यापि गवादेर्दीह्ननयनादिषु विनियोगात् । तथा ह्यदुहानापि गौर्दुह्यते अगच्छन्तो भारादयश्चिरसा

अपादानसम्प्रदानसंज्ञे इति । (कै)

अपादानत्वादिविवक्षायांपीति भाव । अन्ववरुणद्वि गां ब्रज-
मित्यत्राधिकरणसंज्ञावधस्येदमुपलक्षणं यदि तु ब्रजोऽपि प्रधान
तदा तत्र नैव कर्मत्व स्यादित्यस्योपलक्षणं बोध्यम् ॥

कर्मसंज्ञैवेति । (कै)

“तथायुक्तम्” इत्यस्यात्र सम्बन्धो नास्तीति भाव ॥

प्रश्न इति । (कै)

सर्वोदाहरणवादिन इति भाव ॥ सूत्रासङ्गतिवादिन उत्तरम् ।

कर्मत्व न स्यात् तेषामनुद्देश्यत्वाच्चोराविषयेन्द्रियसम्बन्धाद् दृश्यमाना
अपि न दर्शनोद्देश्या अपित्वनिष्ठादर्शन एवेति हेष्ट्या । दृष्टे औदा-
सीन्यादनुद्देश्यत्वमिति चेन्न “तथायुक्तं चानौप्सितम्” इत्यनेनैव सत्त्वात् ।

धातूनां द्विकर्मकास्तेषां किं कथिते लादयो (३ । ४ । ६६) भवन्त्याहो-
स्विदकथिते । कथिते लादयः ॥ कथिते लादिभिरभिहिते गुणकर्मणि
वा कर्त्तव्या ।

कथितेति । भा । धर्मेण वचनानुशासनकर्मणा पुत्रस्याभिप्रेयमाणत्वात् ।
अथेति । भा । सर्वोदारणवाद्याचार्यस्याकथितशब्दस्य ग्रहणे विवक्षा
भेदाद् गा दोग्धि पय इत्याद्यपि भवति गोर्दोग्धि पय इत्याद्यपि । पूर्वोक्ते

भिद्वे पृथग्ग्रहणमित्यन्ये । चकारेण पचेर्ग्रह इति यन्माधवादिभिरुक्तं
तन्मतभेदेन । तथा च “कर्मवत्कर्मण्येति” सूत्रे “दुहिपचोर्बज्जल सकर्म-
कयोर्हि”तिवार्तिक्याख्यावसरे पचेर्द्विकर्मकता कैयटेन स्फुटीकृता । यत्तु

नैष्ठिके तस्मादोग्धीत्येकस्या एव क्रियायां अत्राद्या गोपयसोर्भेदेन कर्मत्व
न भवति । अस्मिन् तु सवि प्रकृत्यशस्य प्रत्ययाशस्य च भेदेन द्वे क्रिये तादृशे

कथित इति । (भा)

“कर्तुरीप्सिततमम्” इत्यादिना कृतकर्मसञ्ज्ञे इत्यर्थ ॥ तद्व्याचष्टे

प्रधाने इति ॥ (कै)

तत्र हेतुमाह

प्रधानेति ॥ (कै)

कारकत्वाभावादिति । (कै)

कर्त्रादिषट्कान्यतमत्वाभावादित्यर्थ । इदं तु सूत्रं सूत्रमेवा-
पूर्वविधावित्युक्तेरिति भावः ॥ सर्वोदाहरणवादी एतत् सूत्रोदाह-
रणत्वेन समते गुणकमणि का कर्त्तव्या इति सूत्रासङ्गतिवादिन
पृच्छति

अनीप्सितत्वमनुद्देश्यत्वम् । तत्त्वं च प्रत्यासत्त्या यद्वात्वर्थफलाश्रयत्वेन
कर्मत्व तद्व्यात्वर्थकर्तुरेवेति बोध्यम् । तेन वारयति योगे अग्न्यादेर्ना-
शेनापि कर्म वा । तथायुक्तत्वं प्रकृतधात्वर्थप्रयोज्यफलाश्रयत्वम् । यत्तु

कथिते लादयश्चेत्सु षष्ठी कुर्यात्तदा गुणे ।

तूदाहरणत्रये कर्मसञ्ज्ञैवेत्येषा व्यवस्था । अप्रधानवचनाकथितशब्दोपादाने
त्वपादानसम्पदानसञ्ज्ञे बाधित्वा दुह्यादिषु कर्मसञ्ज्ञैव स्यादित्यसकौर्त्तित-
मकथितमिहाश्रितम् । तत्र कर्मणि लादय उत्पद्यमाना प्राधान्याप्राधा-

कर्तुरीप्सिततममिति सूत्रे द्वयं पक्षिरित्यादिभाष्यन्तत्तु मतान्तरेण ।
अन्यथा तदुल्लानोदनं पचतीति प्रयोगस्य यथाश्रुतस्योपपत्तौ किं सुधा
क्षेत्रेण । अत एव अकथितशब्दो यद्यप्रधानार्थो गृह्येत तदा पाणिना

इति कर्मभेदोपपत्तिः । ‘गमयति ग्रामं देवदत्तमिति’ । यदा तु दुहे
क्षरशमर्थं क्षरति गो क्षीर क्षीर क्षारयति देवदत्त इति तदा यद्यपि

कथिते लादिभिरिति ॥ (भा)

सूत्रासङ्गतिवादी किं गवादि तवापादनत्वादिना न विवक्षित-
मुत विवक्षितमिति विकल्पाद्ये आह

षष्ठीमिति । (कै)

गुणे तव गुणकर्मत्वेनाभिमतं यदि तदाहरणत्रयमस्य वादि-
नोऽभिमतं स्यात्तदा पौरवस्य याच्यते इति षष्ठीकरणमसङ्गतमनेन
कर्मत्वे शेषत्वाभावादिति बोध्यम् ॥ षष्ठ्या हेतुमाह

अकारकं हीति ॥ (भा)

अकथितादिति । (भा)

भावप्रधानो निर्देश । कचिद् “अकथितत्वाद्” इत्येवपाठ ।

परसमवेतक्रियाजन्यधात्वर्थपक्षाश्रयत्वं कर्मत्वम् । परसमवेते विशेषणार्थ-
चैत्रश्चैत्रं गच्छतीति न प्रयोगः । तत्र द्वितीयया स्वप्रकृत्यर्थपेक्षया परत्वं

कथिते लादयश्चेतस्य षष्ठी गुणकर्मणि तदा कर्त्तव्या ॥ दुह्यते गो
पय । याच्यते पौरवस्य कम्बल इति ॥ कथम्

न्याभ्यां भिन्नकक्ष्यमनेकं कर्म युगपदभिधातुमसमर्था किं प्रधान-
कर्मस्युत्पद्यन्ते अथ गुणकर्मणीति प्रश्नः ॥ कथित इति । भा । प्रधाने

कास्यपाठ्या दोग्धि पय इति पाणिनाकास्यपाठ्योरतिप्रसङ्गं करणाधि-
करणयोस्तु पक्षत्वादिरवकाशः । न हि तत्रास्य प्रसङ्गो दुहादिपरि-
गणनादित्यकथितसूत्रे कथयत कर्मवत्सूत्रे तु पचेद्विकर्मकता ब्रुवतो

मौलिप्रत्ययेऽवधिभावो विद्यते तथाप्यविवक्षिते तस्मिन्निमित्तत्वमात्रापेक्षा-
यामुदाहरणोपपत्तिः । एव चावहित्वविवक्षायामपादानसंज्ञायां भवत्येव

अपादानादिषड् रूपलाभावात् कारकशेषत्वमित्यर्थ । अस्य सूत्र-
स्यासङ्गत्याऽनेन कर्मत्वस्याप्राप्तेरिति भाव ॥ तदेवाह

अपादानादिष्वेवेति ॥ (कै)

एतदेव व्यतिरेकमुखेनोपपादयति भाष्ये

कारकं चेत्तुना कथेति । (भा)

एव चेद सूत्रमसङ्गतमेवेति भाव ॥ अपूर्वविधावित्यस्य च
पूर्वविधिविषयाभावे इत्येवार्थो न तु तद्विषयाविवचायामितौत्य-
भिमान । अपादानत्वादिरूपेण विवचारूपे द्वितीयपक्षे आह

अथ कारके इति ॥ (भा)

तद्वाच्ये

बोध्यते । आख्यातेन तु स्वार्थसख्यान्यपेक्षया परसमवेतत्वं च धात्व-
र्थक्रियान्वयि । गमिपत्यो पूर्वदेशे लजेरुत्तरदेशे स्थन्देऽथ पूर्वोत्तरयो

अकारक अकथितत्वात्

अकारक ह्येतद् भवति । किं कारणम् अकथितत्वात् ।

ईप्सिततमे इत्यर्थः ॥ प्रधानाप्रधानसन्निधौ प्रधानस्यैवाभिधानस्य न्याय्य-
त्वात् । अथवा अपर कथितस्यैवाभिधानं मन्यते अकथितस्य तु कारक-
त्वाभावादभिधानासम्भवमवैति यद्वक्ष्यति “ षष्ठौ कुर्यात्तदा गुणो ” इति ॥

हरदत्तस्य न पूर्वापरविरोधः । मतमेदपरत्वात् । अत एव पक्षिधा-
तुनिरूपणो तदुल्लानोदनं पचतीति प्रयोगः द्विकर्मकतयैव साधव-
उदाहृतवानिति दिक् । तथा ग्राहेर्द्विकर्मकत्वं बह्वो न मेनिरे ।

गोर्दुह्यते प्रथ इति । यदा तु प्रथस्येव विशेषणं गो तदा षष्ठौ गो पचो-
दोऽप्येतीति । ‘पौरव मा याचतइति’ । पुरोरपत्य पौरव । ननु विहित-

यदा विशेषेति । (कै)

अस्ति सामान्यमित्यस्य तदा का कर्त्तव्या इति शेषस्तदा न
शेषत्वमिति भाव ॥

कर्मत्वमिच्छत्येवेति । (कै)

कर्मत्वमेवेच्छतीत्यर्थ ॥

ततो बुद्धिघृतस्येति । (कै)

एव च सूत्रासङ्गतिरेकस्य मते इति भाव ॥

तस्मात् चीण्येवेति (भा)

कर्मत्ववारणाय धात्वर्थेति । तत्र क्रियाया फलस्य च धातुनैव ज्ञाभाद्
आधेयत्व भेदश्च द्वितीयार्थः । तत्र फले आधान्वयः । अन्यस्य सामा-
नाधिकरण्येन व्यापारे । भेदे प्रकृत्यर्थस्य फलान्वयि व्यक्तिविशेषावच्छिन्ने

कारक चेत्तुना कथा ।

अथकारक नाकथितम् ॥ अथ कारके सति का कर्त्तव्या ।

कारक चेद्भिजानीयाद् या या मन्येत सा भवेत् ॥

अकारकमिति । भा । अपादानादिष्वेव विशेषेषु कारकत्व सामान स्थित
न तु विशेषरहितस्य सामान्यस्य स्थितिरस्तीति भाव ॥ अथ कारक
इति । भा । यदा विशेषाश्रयणादस्ति सामान्यमित्यर्थः ॥ या यामिति ।

अत एव “तमादौ कुलविद्यानामर्थमथविदा वर । पञ्चात्पार्थिवकन्यानां
पाणिमग्राहयत्पितेति” कालिदासश्लोके पूर्वार्धे ग्रहेर्दुह्यर्थतया गतिबु-
द्धौतिस्त्रुवेणागौ कर्तुर्गौ कर्मत्वात्तमिति योजयित्वा उत्तरार्धे तेनेति

ज्ञाप्ताद्यनसञ्ज्ञा पौरवादसौ गामादत्ते । न याचनादेव तत आदत्ते याचितोऽ-
सौ यदि ददाति तत आदत्ते ॥ ननु मा नामादिता ऽऽदित्यते तावत् तदपि

भाष्ये मदुक्तीत्या व्याख्येयम् । एव च भाष्ये षष्ठ्युच्चारण-
वदेवेद पञ्चस्युच्चारण पूर्वपक्षिणो न लेतद् वलाद् सिद्धान्ते याचि-
योगे पञ्चस्यभिमतेति भमितव्यम् । न याचनादेव इत्यादे पूर्वं
सिद्धान्त्युक्तिलात् । अत एवापादानत्वं मन्यत इत्युक्तम् ॥ सर्वोदा-
हरणवाद्याह भाष्ये

कथिते अभिहिते इति । (भा)

प्रधानकर्मणि लादिभिरभिहिते गुणकर्मणि तस्य अन्यस्य
षष्ठ्यादेर्विधिरिति तस्यान्यस्य सप्ताद्विलक्षणस्य मतिरित्यर्थः ॥

चतुर्थीपञ्चम्याविति । (कै)

प्रतियोगितयान्वयः । एव च ग्राम गच्छतीत्यादौ ग्रामाधेयफलानुकूल-
ग्रामभेदसमानाधिकरणव्यापारवानिति बोधः । एतेन प्रतियोगिता

कारक चेद्भिज्जानीयाद् या या प्राप्नोति सा सा कर्तव्या । दुह्यते
गौ पयः । याच्यते पौरवात् कम्बल इति ॥

भा । उद्देश एव वीष्वाप्रतिपन्नेति सा भवेदिति प्रतिनिर्देशेन विवक्षिता ॥
दुह्यते गौरिति । भा । अपदान गौ ॥ याच्यते पौरवादिति । भा । ननु-
दाहरणत्रयवादी पौरवस्य कर्मत्वमिच्छत्येवेति कथं पौरवादित्युक्तम् ।
अत्रोच्यते । न्यायस्य सामानत्वादत्राप्यपादानत्वं मन्यते । तथा हि । याच्यते

विभक्तिविपरिणामेन व्याचष्टुः । अत एव च “अजिग्रहत्त जनको
धनुस्तद्येनार्दिदद्वैत्यपुर पिनाकौ । जिज्ञासमानो बलमस्य बाह्वोर्ह-
सन्नभाक्षौत्रधनुन्दनस्तदि” तिभट्टिप्रयोगो जयमङ्गलायामित्य व्याख्यातः ।

न । यत स्वभाव परिचिच्छित्सु रनादित्समानोऽपि याच्यते । ‘ग्रामवरुणद्वि
व्रजमिति’ । ननु च गा व्रज प्रवेशयतीत्ययमत्रार्थः । ततश्च सिद्धं व्रजस्य

(अकथित च । १ । ४ । ५१ ।)

(अ १ । पा ४ । आ ३)

चतुर्थ्युक्तिर्ब्रूशासाद्यभिप्रायेणोदसुपलक्षणम् । ब्रजमवरुणद्वि
इत्यत्र सप्तम्यपीति बोध्यम् ॥ ननु तव विधिरित्यसङ्गतमत आह

अस्वपदेनेति ॥ (कै)

युष्मच्छब्दोऽप्यहकारानास्यदेवतनत्वेनान्यमेवाह इत्याह

युष्मदर्थस्येति ॥ (कै)

तद्धनयन् वक्ष्यति भाष्ये

नैवमन्ये मन्यन्त इति ॥ (भा)

सामान्येनान्वये द्वित्वावच्छिन्न प्रतियोगिताकचैत्रमेदस्य चैत्रे सत्वेन
चैत्रचैत्र गच्छतीत्यस्यापत्ति । अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितयाऽ-
न्वये देवदत्तो द्रव्य गच्छतीत्यस्यानापत्तिरिति निरस्तमिति । तन्न । परया

कथितेऽभिहिते त्वविधिस्त्वमतिगुणकर्मणि लादिविधि सपरे ।

पौरवात् कम्बल आदित्यस्य इत्यर्थः । ततो बुद्धिज्ञतस्यापायस्यात्र
सम्भव ॥ कथित इति । भा । प्रधानकर्मणि लादिभिरभिहिते तवेव
मतिर्यदुक्त गुणे षष्ठी भवति चतुर्थी पञ्चम्यौ चेति । तव विधिस्तव-
मतिरिति । अस्वपदेन विग्रह । त्वग्रन्दास्त्वन्यवाची । यथोक्तत्वं पश्यन्निवि

अजिग्रहत् । अनेन धनुषा भगवता त्रिपुरदाह कृत इति बोधि-
तवानिति । युक्तश्चैतत् । श्रीरघुपति प्रति नियोगकथनानौचित्येन स्वरूपी-
पक्ष्यापनस्यैव कर्तव्यत्वात् । एतेन “अयाचितार न द्वि देवदेवमद्रिः
सुतां ग्राहयितुं शशाकेति” व्याख्यातम् ग्रहेर्बुद्धार्थत्वात् । ब्रह्मा ।

कर्मत्वम् । अथ ब्रजे गामवस्थापयतीत्यर्थस्तर्हि कथितात्राधिकरणसञ्ज्ञा
यस्य ब्रह्मणो धनक्रिया प्रति निमित्तत्वमात्रं विवक्ष्यते न कर्मत्वं ताधि-
करणत्वं कदेदमुक्तं ब्रजने हेतुनाऽवस्थापयतीत्यर्थः । ‘संज्ञात्रकं प्रमाणं’

अनेनेति । (कै)

परसूत्रसहितैतत् सूत्रविषये दुहादौ गुणकर्मणीत्याचार्यान्त्या
अप्रधाने दुहादीनाम् इत्याचार्यान्तरोक्ता च सर्वेषामेवैतदुदाहरण-
त्वमपूर्वविधावित्यस्य च पूर्वविधिविषयाभावे तद्विषयाविवचाद्या
चेत्यर्थ इति भाव । अत्र गुणकर्मत्व प्रधानकर्मभिन्नत्वम् प्रधानकर्मत्व
प्रधानकर्तृनिष्ठव्यापारजन्यफलाश्रयत्व तद्भेदश्च एकव्यापारार्थक-
दुहादिष्वनेन कर्मत्वे फलाश्रयत्वाभावाद् ण्यन्ते तु धर्मादे प्रधान-
कर्तृव्यापारजन्यफलाश्रयत्वाभावादिति बोध्यम् । ये तद्देश्यत्वानु-
द्देश्यत्वरूपे व्यापारद्वयजन्यफलाश्रयत्वतदभावरूपे वा प्राधान्याप्राधान्ये
वदन्ति तेषां दुहादीनां व्यर्थतायामपि गवादावौदृशप्राधान्यसत्त्वेन
पथसि च प्राधान्यसत्त्वेन तदादायैव एतदुपपत्तावस्य भाष्यस्य
सर्वादाहरणत्वात्पर्थ्यानुपपत्तिरेवेति दिक् ॥

कर्तृसञ्ज्ञया बोधनोद्देश्यत्वाभावेन च तत्प्रयोगापत्तेरसम्भवेन भेदे-
शक्तिकल्पनस्य व्यर्थत्वात् । न च ततो बोधव्यावृत्त्यर्थं तत्कल्पनम् । तथा
कथिते सादिभिरभिहिते त्वविधिरेष भवति । किमिदं त्वविधिरिति ।

पश्यशायासुक्तम् । युष्मदर्थस्यापि त्वपेक्षावशादन्यत्वमस्तीत्येवमुक्तम् ।
इदानीं न्याय्यं पक्षं दर्शयति गुणकर्मणीति सादयो “लक्ष्यत्वलक्षणार्थः” ।

इति शब्दोक्तुमुनन्तसमभिव्याहृतयोर्द्विकमकताया भाष्ये स्थितत्वात्सिद्धमे-
तदिति माधव । ग्राहेर्द्विकर्मताभ्युपगमपक्षे तु “जायाप्रतियाहितगन्ध-

पृच्छतीति’ । प्रच्छं क्षीपसाया तुदादि । “ग्रहिन्या”दिना सप्रसारणम् ॥
ननु अत्र कथितान्नापादानकक्षा स हि तस्मादुपदेशमात्रेण न प्रत्यमात्रादादत्ते

(अ १ । पा ४ । आ ३)

(अकथित च । १ । ४ । ५१ ।)

प्राप्तये तच्च विभागस्य सम्बन्धिद्वयाकाङ्क्षत्वेन पयसोऽविवक्षेति वक्तुमप्यशक्य प्रसिद्धेरप्रयोग इति तु अन्यत् । किं च व्यापाराद-
यार्थत्वे मुख्यगोपालव्यापारजन्यफलान्तररूप गो प्राधान्यमा-
दाय तत्रैव कर्मणि लादयस्तच्च प्रधानकर्मण्याख्येये इत्यादिना
वक्ष्यति । यदालेकव्यापारार्थत्वं दुह्यादीनां तदाऽनेन कर्मत्वे तादृ-
शप्राधान्यस्य गव्यभावात् तच्च लाद्यप्राप्तौ गुणकर्मणि लादय इत्यु-
क्तम् । गम्यते ग्रामं देवदत्त इत्यादौ देवदत्तस्य मदुक्तमेव प्रधान-
कर्मत्वमिति दिक् ॥

पस्थितेर्हेतुकल्पनेन तद्वारणात् । फलान्वयानुरोधेन तवाप्यावश्यकं कार्य-
कारणभावे तादृशव्यापारप्रवेशेन न मे गौरवम् । तव तु भेदे शक्ते
सामानाधिकरण्येन तत्प्रकारकबोधे धातुजन्योपस्थिति कारणमिति

सपरे । गुणकर्मणि लादिविधयो भवन्ति सह परेण योगेन । “ गतिवुद्धि-
प्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणि कर्ता स गौ ” (१ । ४ । ५२) ॥

यतस्तस्य पयोऽर्थी प्रथम गवि प्रवर्तते ततोऽन्तरङ्गत्वात् दुह्यादिषु गुणकर्मणि
लादयो भवन्ति । सत्यपि चान्तरङ्गत्वे गवादीनामीप्सिततमत्वाभावाऽन्या
र्थत्वात् तच्च क्रिया प्रवृत्ते । पयसस्त्वविवक्षायां गौरेवेप्सिततमत्वम् । यद्यो-

सत्यपि वा तस्मिन् पुवद्भावो दुर्लभः । सिद्धान्ते तु प्रतियोगित्वे
गन्धमाल्ये यथेति विग्रहः । जायानिष्ठप्रेरणविषयौभूत गन्धमाल्यक-
र्मक यत्प्रतिग्रहणं तत्कर्त्रीमित्यर्थः । अन्यपदार्थान्तर्भावोऽपि विशेषण-
विशेष्यवैपरीत्येनैवैकार्थीभावकल्पनात् । मासजातादिवत् । यपेक्षापक्षे

तदपि न । अनादित्समानोपि स्वभावपरिज्ञानाय एव । निर्मलत्वोपि-
ह्याख्येयः । किमर्थं पुनर्याचित्योक्तं तद्विषयमित्येव ।
अर्थान्नया चेय सज्ञा न दुह्यादिरूपान्तराभावादिहेतुः । देवदत्त

अन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

प्रधानन्यायान्तरङ्गन्याययो समत्वात् “गतिबुद्धी”ति सूत्रस्य
नियमत्वपरात् “हेतुमति च” इति सूत्रस्यभाष्यादन्तरङ्गन्यायात्
प्रधानन्यायस्य वल्लवत्त्वाच्चास्त्यर्थस्य वाचनिकत्वमेवेत्यपरे ॥

कार्यकारणभावान्तरस्य च कल्पने गौरव स्पष्टमेव । चैत्रमैत्रौ परस्पर
गच्छत इति तु उभयो समम् । तव चैत्रमैत्रयो परस्परपदार्थभेदवन्
मम परस्परपदार्थे व्यापारवद्भेदस्य सत्त्वात् किं च घट जानातीत्यादौ

ध्रुवचेष्टितयुक्तिषु चाप्यगुणे तदनल्पमतेर्वचन स्मरत ॥

क्षमपादानमुत्तराणि गा दोग्धीति । पयो विवक्षाया च प्राधान्येऽप्यन्त-
रङ्गत्वाद् गुणे लादय । उक्तं च । गुणकर्मणि लादिविधि पूर्व गुणकर्मणा
भवति योगात् । मुख्य कर्मप्रेप्सुर्यस्माद् गत्येव यतते प्राक् । तस्माच्छुद्धस्य
दुहेर्भवति गवा पूर्वमेव सम्बन्ध । गोर्दुहिना पयसस्तु प्राक्तस्माद्धादय-
स्तस्मिन्निति । अपादानविवक्षाया तु पञ्चमौ भवति ॥ गोर्दुह्यते पय
इति । भा । यदा तु पयो विशेषणत्वेन गोर्विवक्षा तदा षष्ठी गो पयो

तु अषष्ठीविभक्त्यर्थे बद्धव्रीहौ सर्वत्र शुभ्रत्यन्तरकल्पनास्थेव । प्राप्तोदक-
मित्यस्य हि उदककर्तृकप्राप्तिकर्मोभूतमर्थः । ऊढरथ । रथकर्मकबह-
नकर्ता । उपहृतपशु । पशुकर्मकोपहारसम्पदानम् । उद्धतौदन । ओद-
नकर्मकोद्धरणपादानम् । वीरपुरुषक । वीरपुरुषकर्तृकस्थित्यधिकरणमि-
ति दिक् । स्यादेतत् । अपादानाद्यविवक्षाया द्विकर्मकतास्तु तद्विवक्षा-
यान्तु जायाप्रतिग्राहितेत्यादि सेत्स्यति । मैवम् । हरतेऽस्तेति चकारेण

शतं प्रार्थयतइति । उच्यते । अनुनयार्थस्य याचतेर्ग्रहणार्थम् । तेनाविनीत
विनयं यतचते श्रुद्ध प्रसादं याचतइत्यत्रापि भवति । सत्तादुपात्तस्य स्मरेभ

उक्तं चेति ।

हरिणेति शेष ॥

पूर्व गुणकर्मणा (कै)

इत्यस्य यत इति शेष ॥ एव गुणकर्मयोगे हेतुमाह

मुख्यं कर्मेति ॥ (कै)

शुद्धस्य दुहे पयोऽनन्वितस्य दुहेस्तदेवाह

द्वितीयानापत्ति उक्तकर्मत्वाभयात् । न च तत्र विधत्वे लक्षणा । कर्मण्येव
द्वितीयेत्यादिनियमैरन्यत्र लक्षणायाप्यसाधुत्वात् । अत एव सुवविभक्तौ न

ध्रुवयुक्तिषु चेष्टितयुक्तिषु चाप्यगुणे कर्मणि लादयो भवन्ति । एतद
नल्पमतोराचार्यस्य वचन स्मर्यताम् ॥ अपर आह

दोग्धौति । माणवकाय धर्म ब्रूते इत्यपि भवति यदा धर्मेण कर्मणा माण
वकस्याभिप्रेयमाणत्वं लक्ष्यते । तदविवक्षाया त्वनेन कर्मत्वम् ॥ स पर
इति । भा । उत्तरसूत्रेऽप्ययमेव विधिरित्वर्थ । बोध्यते माणवकधर्म
धाच्यते माणवक श्लोक भोज्यते माणवकमोदन इति । प्रयोजकत्वापा-
रेणाप्यमानत्वात् माणवकस्य प्राधान्य धर्मादेस्तु गुणभाव ॥ ध्रुवेति ।
भा । अगुणे प्रधानकर्मणि ध्रुवयुक्तिष्वकर्मकेषु चेष्टितयुक्तिषु च गत्यर्थेषु

समुच्चिताना जयत्यादौनामकथितसूत्रविषयत्वेपि तथैव चेति समुच्चिता-
नामणौ कर्तुर्गौ कर्मताभ्युपगमात् । गत्यर्थे साहचर्यात् । अत एव
तार्थादय एवमेव सङ्गृहीता । युक्तश्चेतत् । ग्रहणकर्तृत्वस्याविवक्षाया
प्रयोजकस्य हेतुत्वाभावे शिचो दुर्लभत्वात् । न चैव दीपिग्रहणवैयर्थ्य
मकर्मकत्वादेवाणौ कर्तुर्गौ कर्मत्वसिद्धेरिति वाच्यम् । अन्तास्मिचि
तत्सार्थक्यात् । शिघ्रा तत्र दीपयन्ति तानसौ प्रेरयतीत्यर्थ । नन्वेव
यूपानुपपत्तेः भिन्निरपि गृहीत । 'वृक्षमवचिनोति फलानोति' । यद्य
प्यवचिन्वन् वृक्षान् फलमादत्तइत्यपादानसञ्ज्ञाया अय विषयस्तथापि यदा

पूर्वमेवेति । (कै)

यय सम्बन्धात् पूर्वमेवेत्यर्थ । गार्दुहिना गवान्वितदुहिना तु
यत प्राक् गवा सम्बन्धस्तस्मात्तस्मिन् लादय इत्यर्थ ॥

उत्तरसूत्रे इति । (कै)

“गतिबुद्धौ”ति सूत्रे “हक्रो” इति सूत्रे चेत्यर्थ ॥

लक्षणा इति त्वद् दृढव्यवहार ॥ वृकुण्ठमधितिष्ठतीत्यादौ अद्यामिश्च त्वदु-
क्तलक्षणास्य । सत्ताया एव तदग्नियामकत्वे तु किं भेदनिवेशेनानया रीत्या
व्यापारव्यधिकरणधातुवर्थफलान्त्रयत्व कर्मत्वमित्यादिखण्डनीयमित्यलम् ।

प्रधानकर्मण्याख्ये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् ।

लादयो भवन्ति । पूर्वाचार्यप्रसिद्धा भुवयुक्तयोऽकर्मका उच्यन्ते । तेन
मासमास्यते देवदत्त ग्राह्यते क्रोश देवदत्त इति प्रयोक्त्ये देवदत्ते प्रयोज-
कथापारस्य तत्रैव पूर्व सनिपाताल्लादयो भवन्ति तथा गम्यते ग्राम देवदत्त
इत्यत्रापि ॥ अनल्पमतेरिति । भा । मेधाविन आचार्यस्य इत्यर्थ ॥ स्मर-
तेति । भा । आगमस्याविच्छेदमनेन दर्शयति । आगम एवाय न स्वमति-
पत्तिकल्पनेति दर्शयितुमाह । अपर इति । भा । अजा नीयते इति । भा ।

त्याजे सङ्गृहीतत्वाद्यद्यपि त्याजितै फलमुत्खातै । “मुक्ताहारश्चिरपरि-
चित त्याजितो दैवगत्ये”त्यादि सिद्धम् । तथापि गवा प्रयस्याजयतीत्यर्थ
इति कैयटहरदत्तादिग्रन्थो विरुध्येतइति चैत्रविशेषाविवक्षाया कर्मत्वेपि
कर्तृत्वविवक्षाया तस्य निर्वाधत्वात् । स्यादेतत् । “कर्तुरीप्सिततम कर्म”
“तथायुक्तज्ञानौप्सितमिति” सूत्राभ्या सर्वमिदं सिद्धम् । तथाहि । यथा
विक्षिप्युपसर्जनं विस्फेदनं पचेरर्थ । न्यग्भावनं रुहे । द्विधाभावनं भिदे ।

वृद्धो नावधिस्त्वेन विवक्ष्यते निमित्तरूपेणैव तु विवक्ष्यते तदेदमुदाहरणम् ।
‘ब्रते ऽनुशास्तीति’ । ब्रू- व्यक्ताया वाचि । शासु अनुश्रियौ । आदादौ ।
यद्यप्यत्र धर्म्या वचनानुशासनकर्मणा माणवकस्याभिप्रेयमाणत्वं तथापि

अयमेव विधिरिति । (कै)

अयमेव प्रकार इत्यर्थ ।

माणवकस्य प्राधान्यमिति । (कै)

एव च प्रयोज्यव्यापारजन्यफलान्त्रयो गुणकर्मत्वयथ । स्वात्मन्येव स्ववानात्मा यस्य तस्मिन्कर्तृरौत्वर्थ । स्वसमानाधिकरणफलार्थेति यावत् ॥

यद्यपि मीमांसका साध्यत्व द्वितीयार्थ “ब्रीहौनवहन्ति” इत्यस्यावहनेन ब्रीहौन् भावयेदित्यर्थ । यद्यपि ब्रीहय सिद्धा एव क्रियाया साधनानि च तथाप्यदृष्टविशेषसाधनत्वरूपसंस्कार्यत्वमेवात्र साध्यत्व बोध्यम् । “सक्तून्

प्रधानकर्मण्यभिधेये द्विकर्मणा धातूना कर्मणि जादयो भवन्तीति

अजाया धान्यान्नेतुश्च अस्यामेव पूर्व क्रिया प्रवर्तनादन्तरङ्गत्वाच्च तस्यामेव जादय ॥ ण्यन्ते कर्तृश्च कर्मण्य इति । भा । कर्तुं सतो ण्यन्ते धातौ कर्मणो वाचका जादयो भवन्ति । “गतिवुद्धि” (१ । ४ । ५२) इत्यनेन यस्य प्रयोज्यस्य कर्मसञ्ज्ञा विधीयते तस्मिन् वाच्ये सर्वेषु गत्यर्थादिषु धातुषु जादयो भवन्तीत्यर्थ । पूर्वश्लोके तु भेदेनोक्त गत्यर्थाकर्मकेषु प्रधाने कर्मणि

तथा त्वजनोपसर्जन त्याजन दुहे । दापन याचे भिक्षेच्च । अङ्गीकाराण्यपि याचे । प्रवेशोपसर्जनमवस्थापन रुधे । आस्थापन पृच्छे । मोचन चिञ्ज । प्रतिवादन ब्रूञ्ज । तदिशेषस्तु प्राप्तेरित्यादि । एवञ्च धातुपात्तव्यापारविधयाश्रयत्व गवादे स्पष्टमेवेति । अत एवाकङ्कारसूत्रे ऽपादानमुत्तराणि । गान्दोग्धीत्यत्र परत्वात्कर्मसञ्ज्ञेति भाष्य सङ्गच्छते ।

ददातिकर्माभावात्प्रदानसञ्ज्ञाया अपसङ्ग । ये तु तत्र ददातिकर्मण्येति नाश्रयन्ति तेषामपि निमित्तत्वमात्र विविक्षित नाभिप्रेयमाणत्वमित्युदाहरणोपपत्ति ॥

न तु कर्मार्थेति । (कै)

न कर्मनिष्ठफलार्थत्वर्थ ॥

अकर्मको धात्वर्थ इति । (कै)

तेन युक्ति सम्बन्धो येषामित्यर्थ । एव चेष्टितयुक्तिपदमपि व्याख्येयम् ॥

जूहोति” इत्यत्र तु सक्तूना भुतभाष्यपयोगभावेन प्रागुक्तसाध्यत्वासम्भवेन तत्र “व्यत्ययो बहुलम्” इति वचनात् द्वितीयार्थे द्वितीया “सक्तुभिर्भा-
वयेद्” इत्यर्थे इत्याहुः । तेषामयं भावः । वेदे कर्मत्वशक्तिः प्रागुक्तसंस्कार्य-
त्वसमानाधिकरणैवेत्येतावता तस्य द्वितीयार्थत्वमिति । दुहि याचि रुधि
वक्तव्यम् । अजा नयति ग्रामम् । अजा नीयते ग्रामम् । अजा नीता
ग्राममिति ॥

बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषु तु सपर इत्यनेन वचनेन लादयो गुण-
कर्मणि प्रयोज्यकर्मण्येव लादयो दृश्यन्त इत्येकेषा मतम् । माणवक धर्म
बोधयतीत्यादावनियतो गुणप्रधानभाव इत्याहुः । धर्मप्रतिपादानपरत्वे
वाक्यस्य धर्मस्य प्राधान्यं माणवकस्य गुणभावः ॥ माणवकसंस्कारपराया तु
प्रवृत्तौ माणवकस्य प्राधान्यं धर्मस्य गुणभावः । तथाऽभिधानव्यापारेण
प्रयोजकव्यापारस्य प्राधान्यात् प्रयोज्यस्यैव कर्मणः प्राधान्यम् । गुणभूत-
पञ्चक प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे ऽवधित्वफलाश्रयत्वयोर्युगपद्विवक्षायां
चेदम् । अवधिभूता या गौस्तन्निष्ठो यः क्षरगानुकूलव्यापारस्तद्विषयिणी
गोपनिष्ठा प्रेरणेत्यर्थात् । अत्रोच्यते । कर्मणः शेषत्वेन विवक्षायां न
माषाणामश्रियादितिवत् षष्ठीं बाधितुं सूत्रम् । अपादानत्वमात्रविवक्षायां
तु पक्षस्येव । गो क्षीरविशेषणत्वे तु षष्ठी भवत्येवेति न कश्चिद्दोषः

अथान्येऽपि द्विकर्मका ।

नीवह्योर्हरतेऽपि गत्यर्थानां तथैव च ।

द्विकर्मकेषु ग्रहणं द्रष्टव्यमिति निश्चयः ॥

तच्चैव पूर्वमिति । (कै)

अनेनान्तरङ्गत्वमपि तस्य दर्शितमनया युक्ता बुद्धिप्रत्यवसानार्थे-
वपि प्रधान एवापत्तिरित्यस्यार्थस्य वाचनिकत्वमेव युक्तम् ॥ आगमस्य
परम्परोपदेशस्य प्रधानकर्मणि प्रवृत्तौ युक्तिमाह

प्रच्छि भित्तिं चि ब्रूयासा योगे अपादानत्वसंप्रदानत्वाधिकरणत्वात्ना विषया-
भावे कारक कर्म । “अकथित च” इति सूत्रात् । तद्विषयाभावश्च सर्वथा
तदप्राप्त्या प्राप्तस्याविवक्षया चेति बोध्यम् । तत्र च्यन्तानां योगे कर्तुरिति
विहितकर्मसङ्गकेन धात्वर्थव्यापारोत्तरं यदुक्तकर्मणा सम्बद्धं तत्कर्म ।

अप्रधाने दुहादीनाम् ।

अप्रधाने दुहादीनां कर्मणि लादयो भवन्तीति वक्तव्यम् । दुह्यते
गौ पय ॥

प्रयोज्यव्यापारकर्मणस्तु गुणभावः । अर्थेन तु न्यायेन प्रयोज्यव्यापारस्य
प्राधान्यम् । तदर्थत्वात् प्रयोजकव्यापारस्य तत् प्राधान्यात् तत् कर्मणोऽपि
प्राधान्यमिति वदन्त आचार्याः ॥ दुह्यादिपरिगणनात् अन्यत्र द्विकर्मकत्वम् ।
न प्राप्नोति दृश्यते चेति मत्वा पृच्छति । के पुनरिति । भा ॥ गत्यर्थ-
नामिति । भा । उत्तरसूत्रोपात्तधातूपलक्षणं गत्यर्थग्रहणम् ॥ तथैव चेति ॥

तथा चेह षष्ठीसम्बन्धमात्रं द्वितीयार्थं इति स्थितम् । अथेदं विचा-
र्यते । कर्मणि विधीयमाना लङ्कृत्यल्लङ्कार्या किं द्विकर्मकभ्यो मुख्ये
कर्मणि स्युर्गौणे वेति । अत्र भाष्यम् । “प्रधानकर्मण्यारयेये लादीनाह
द्विकर्मणाम् । अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्तुंश्च कर्मण इति ॥”
अभिधाने इति शेषः । अत्र द्विकर्मणामित्यनेन नौवह्योर्हरतेत्येति चशब्दस-
मुचितं द्विर्नयत्यादयश्च त्रय उच्यन्ते । अन्येषां विशेषस्य वक्ष्यमाण

गत्यर्थानामित्युत्तरसूत्रोपलक्षणं, नौ, अजा नयति ग्रामम् । वहि,
वहति भारं ग्रामं, हरति, भारं हरति ग्रामं, चकारेण जयत्यादयः समुच्चै-

अजाया इति । (कै)

ध्रुवचेष्टितयुक्तिव्यति पूर्वस्रोकेऽपि चेष्टितयुक्तिव्यति नयत्यादीना-
मपि ग्रहणमिति न तस्य न्यूनता प्राधान्य चाजाया कर्तव्यापार-
जन्यफलाश्रयत्वादत्र व्यापारद्वयार्थकतया “कर्तुरौप्सिततममि”त्य-
नेन येषु द्वयोः कर्मत्व ते ऽत्र द्विकर्मका उच्यन्ते ऽन्यादीनां च
नैव द्विकर्मकतेति बोध्यम् ॥ भाष्ये

एतद्विहित कर्म गौण कर्म इत्युच्यते । पूर्वोक्तप्राधान्यानाश्रयत्वात् । गा
दोग्धि पय । द्रवद्रव्यविभागानुकूलव्यापारो दुहेरर्थ अपादानत्वगो तद-
विवक्षाधामनेन कर्मत्वम् । अत्र गौणकर्मणि गवादौ लादय । वलि याचते
वसुधाम् । स्वामि स्वत्त्वनिवृत्तिस्वस्त्वोत्पद्युभयानुकूलो दीयतामित्यभिभा-

ग्यन्ते कर्तुंश्च कर्मण ॥

लादयो भवन्तीति वक्तव्यम् । गम्यते देवदत्तो ग्राम यज्ञदत्तेन ॥ कै
पुनर्धातूना द्विकर्मका ।

भा । चकारेण जयत्यादय समूचीयन्ते इत्याहुः ॥ शत जयति देवदत्तम् ।
शत मूष्णाति देवदत्तम् । शत दण्डयति देवदत्तम् ॥ सिद्ध वेति । भा ।
अन्यस्याश्रयमागस्य क्रियाविशेषस्य कर्मण सम्भवादित्यर्थ ॥ अथवा कर्म-
शब्देन कर्मत्वमुच्यते । अन्यकर्मत्वादित्यर्थ । “विभाषा गुण” (२ । ३ । २६)
इति पञ्चमी । यथा प्रविश पिण्डोमिति भक्षणापेक्षा पिण्डा कर्मत्व
त्वात् । तथा दुह्यादीनामित्यनेन कारिकोपात्ता । चशब्दसमुच्चितेव्यहे-
तुमस्यन्ता दण्डादयश्चोच्यन्ते । ग्यन्तइत्यनेन तु गत्यादिसूत्रोपात्ताश्चश-
ब्दसमुच्चितास्तार्थादयश्च । तत्र अगौ कर्म तस्याभिधाने लादय इत्यर्थ ।
तत्रापि बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषु गुणकर्मण्यौति मतातरम् । तथा
भक्ते । शत जयति देवदत्तम् । शत मुष्णाति देवदत्तम् । शत दण्डयति देव-
दत्तम् । कर्षति ग्राम शास्त्रम् । इदं विचार्यते । द्विकर्मकेभ्यो धातुभ्य कर्मणि

ग्यन्ते कर्तुंश्चेति । (भा)

यद्यपि प्रधानकर्मणीत्यनेनैवेद सिद्ध तथापि गुणकर्मणि
लादिविधि सपरे इत्युक्तिर्दुहादीनामित्यनेन तस्य ग्रहणमिति
भ्रमवारणार्थं पुनरिदमुक्तं तच्च सामान्योक्तैर्बुद्ध्यादिविषयमपि
ध्वनयन्नाह

पूर्वश्लोके त्विति । (कै)

प्रधाने कर्मणि प्रयोज्यरूपे कर्मणि गुणकर्मणि प्रयोज्यनिष्ठ-
व्यापारजन्यफलाश्रये प्रयोज्यकर्मण्येवेति बुद्धिप्रत्यवसानार्थादिष्व-
पीत्यादि ॥

पादिरूपो व्यापारो दिदापयिषा यजुको याचेरर्थ । अत्र बलौ पूर्वविषयस्य
कस्यापि न प्राप्तिरिति कर्मत्वम् । याचनामात्रादपायाभावेन बलेवमुधा

नीवह्योर्हरतेश्चापि गत्यर्थानां तथैव च ।

द्विकर्मकेषु ग्रहणं द्रष्टव्यमिति निश्चयः ॥

तथाऽजा ग्रामं नयतीत्यत्र ग्रहणापेक्षमजाया कर्मत्वम् ॥ नयतिस्तु प्राप्ति-
मात्रं वाच्यं तेनाजा गृहीत्वा ग्रामं प्राप्नोतीति वाक्यार्थं सम्पद्यते ॥ पर-
साधन इति । भा । नीयते इति नयते परेण लकारेण नयति कर्मैवा
भिधानीयम् । लक्ष्यस्य त्वजा कर्म न नयतेरिति कथं सा लेनाभिधीयते

च भाष्यम् । “कथंतेऽभिहिते त्वविधिस्त्वमतिगुणकर्मणि लादिविधि सपरे ।
अवचेष्टितयुक्तिषु चाथगुणे तदनल्पमतेर्वचनं स्मरतेति” ॥ अत्र प्रधान
कर्मणि लादिभिरभिहिते गुणकर्मणि षष्ठौत्येकीयमतदूषणपरं प्रथम
पादः । तस्या षष्ठ्या विधिरितीयं तस्य अन्यस्य मतिर्न तु ममेत्य-
र्थात् । सपरे गत्यादिसूत्रोपात्तासहिते दुह्यादौ गुणकर्मणि लादयः ।

लादय उत्पद्यमाना किमौपसिततमे कर्मणि प्रधान उत्पद्यन्ते आहोस्विद-
नेन यस्य कर्मत्वं तस्मिन् गुणकर्मणीति । तत्रोक्तम् ।

एकेषां मतमिति । (कै)

एव च बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषु विकल्प फलित इति भाव ॥ तत्र विकल्पे युक्तिमाह ॥

माणवकमित्यादिना । (कै)

वस्तुत इदं सर्वे वाचनिकमिति तत्त्वम् ॥

अभिधानव्यापारेणेति । (कै)

शाब्देनेत्यर्थ । एतच्च द्वैविध्य गत्यर्थण्यन्त्यतिरिक्त्वविषयमिति नातिप्रसङ्ग । इदमत्रावधेयम् । अकर्मकव्यतिरिक्तद्वन्द्वप्रकृतिकण्ठान्-
याचते इति नेष्टमिति स्पष्ट भाष्ये इत्यन्यत्र निरूपितम् । यत्तु खोद्देश्यक-
दानेच्छा याचनमिति । तन्न । पुत्रार्थं कन्या याचते इत्यनापत्ते । स्वसम्-

अजा नयति ग्रामम् । भार वहति ग्रामम् । भार हरति ग्रामम् ।
गत्यर्थानाम् । गमयति देवदत्तं ग्रामम् । यापयति देवदत्तं ग्रामम् ॥

तस्मादन्यकमत्वमजाया नैष्टव्यम् ॥ कालेति । भा । मासादय एव काल-
वाचित्वेन लोके प्रसिद्धा न तु गोदोहनपाकादय इति सत्यपि भावस्य
कालत्वे पृथगुपादानं कृतम् । निर्घातपरिमाणा हि क्रिया अनिर्घात-
परिमाणाया क्रियाया परिच्छेदायोपदीयमाना मासगोदोहादिशब्द-
वाच्या काल इति दर्शनम् । अध्वाचासौ गन्तव्योऽध्वगन्तव्य । अत एव

गुणं कर्मेति । पुरुषप्रवृत्ते पय प्रभृत्यर्थत्वाद् दुहादावप्रधानं गवादुच्यते ।
अणन्ते तु शब्दतः प्रयोजकव्यापारस्य प्राधान्यम् । प्रयोज्यव्यापारस्य
त्वप्राधान्यमिति तदार्थधर्माद्युच्यते । अण्वयुक्तयो ऽकर्मकाश्चेष्टितयुक्तयो
गत्यर्थौ । एखगुणे प्रयोग ज्ये । न च बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषु
गुणकर्मवे स्यात् अणन्ते कर्तुंश्चेत्यस्य सपरइत्यनेन बाधादिति वाच्यम् ।

प्रधानकर्मण्याख्ये लादीनाञ्जर्दिकमणाम् ।

अप्रधाने दुहादीना अणन्ते कतुश्च कर्मण ॥

योर्हारयतिकारयत्योर्दिकर्मकत्वे पूर्वमते गौणे प्राप्नोति । अपर
आहेति मते प्रधाने प्राप्नोतीत्यत्रापि विकल्प एवेत्येके । अन्ये
तु भ्रुवचेष्टितयुक्तिषु चापीत्यत्र चकारेण चेष्टितयुक्तिपदेन ह्यक्रोर्ध-
हणेन वा तयोरपि प्रयोज्यकर्मण्येवेत्याहुः ॥ अत्र निश्चयो वज्रद्र-
ष्टृभि कार्य ॥ ननु दुहादिव्यतिरिक्ता द्विकर्मका अप्रसिद्धा इति
प्रधानकर्मणीत्याद्यसंगतमित्याशयेन पृच्छति

के पुनरिति ॥ (भा)

दानकदानेच्छावति फालाशामशङ्कया देहीत्यवदत्यपि तथा प्रयोगापत्तेश्च ।
अविनीत विनय याचते । स्वीकारानुकूलो व्यापारोऽत्र याचेरर्थः ।

सिद्ध वाप्यन्यकर्मणः ।

सिद्ध वा पुनरेतद्भवति । कुत । अन्यकर्मणः । अन्यस्यात्राजा कर्मा-
न्यस्य ग्राम । अजामसौ गृहीत्वा ग्राम नयति ॥

निपातनाद् विशेषणस्यापि परनिपातः । गन्तव्यतया लोके यः प्रसिद्धः
क्रोशयोजनादिनियतपरिमाणः तस्यैव कर्मत्वः नान्यस्य इत्यध्वानः
स्वपीतीति न भवति । केचिदध्वगन्तव्या इति पठन्ति । तत्रायमर्थः गते
रन्तो निष्ठा निश्चयो वा येषु ते गन्ता क्रोशयोजनादयः । अध्वनो गत्यन्ता

अपर आहेति भाष्येण मतान्तरतादवसायात् । अत्रायः सङ्ग्रहः ।
“गौणे कर्मणि दुह्यादे प्रधाने नौहृद्वस्वहाम् । बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्द-
कर्मसु चेच्छ्या ॥ प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां स्थन्तानामिह निश्चितः । लङ्गत-
क्तखल्लर्थाः प्रयोगो भाष्यपारगैः” ॥ तत्र नौप्रमृतीनां प्रधानकर्मसम्ब-

अयमर्थः । ये द्विकर्मका धातवस्तेषां प्रधाने कर्मणीप्सिततमे वाच्ये
लादीनाहुः, लादयो भवन्तीत्याहुः । लादयो लङ्गत्यक्तखल्लर्थाः । प्रधानाप्रधा-
नयोर्भिन्नकक्षयोर्गुणपदभिधानासम्भवे प्रधानस्यैवाभिधानं न्याय्यम् । प्रधानं

नी (भा)

इत्यादि । इदं व्यापारद्वयार्थकधातृपलक्षणमेव च कर्तुरीप्सि-
ततममिति द्विकर्मकत्वं न त्वेषा दुह्यादिषु पाठे मानमस्ति ।
एव च जिदण्डादीनामपि सिद्धं द्विकर्मत्वम् । अत्र प्रधानव्यापार-
जन्यफलाश्रयत्वरूपप्रधानकर्मत्वाद्देवदत्तादौ लादे षड्देश्यतालक्षण
प्राधान्यं तु श्रुतमेति । अनुद्देश्यगर्गानुरोधाद् नोद्देश्यशतावृत्तिरिति
न वृद्धिसूत्रस्य भाष्यविरोध इत्याहुः ॥ भाष्ये

अन्यस्येति । (भा)

अश्रूयमाणस्य ग्रहणादेरित्यर्थः । अधिकरणे षष्ठ्यौ ।

परसाधने इति । (भा)

स्त्रीकारश्चेदमवग्रह्य करिष्यामोत्यभिलाषादिजनको ज्ञानविशेषः । फालता-
वच्छेदकसम्बन्धो विषयता । अत्रापादानादिविषयाभावः । अनेन कर्मत्वम् ।

अन्यकर्मति चेद् ब्रूयाद्वादीनामविधिर्भवेत् ॥

इति षष्ठी समासः ॥ कर्मसञ्ज्ञाहीति । भा । ननु कालाध्वनोरिति द्वितीया
सिद्धेति किं कर्मसञ्ज्ञाया । नोगोदोहादीनां कालत्वेनाप्रसिद्धत्वाद्द्वितीया
न प्राप्नोतीति भावस्य तावत् कर्मसञ्ज्ञा विधेया । कालाध्वनोरपि लादिवि-
धानार्थं कर्मत्वमेधितव्यम् ॥ आस्यते मासः । आसितव्यो मासः । आसितो

न्योऽन्तरङ्गः । दुह्यादीनान्तु विपर्येतम् । तेन तदग्रे न्यायसिद्धौ निश्चयः ।
इतरन्तु सर्वे वाचनिकम् । क्रमेणोदाहरणानि । गौर्दुह्यते यय दोह्या
दुग्धा सुदोहा । अजा ग्रामं नीयते नेया नीता सुनया । बोध्यते
माणवक धर्मः माणवको धर्ममिति वा । देवदत्तो ग्रामं गम्यते
त्वादवेति भावः । नी, नीयते ग्राममजा । नेया, नीता, सुनया । बलि, उह्यते
भार्यै ग्रामम् । बोध्य, उठ, सुवह । ऋयते भारो ग्रामम् । इर्चय, हवः,

नयति साधने ग्रामादावित्यर्थ ॥ तदय निष्कर्ष

“गौणेकर्मणि दुह्यादे प्रधाने नौहृक्त्वहाम ।

बुद्धिभचार्ययो शब्दकर्मणा च निजेच्छया ॥

प्रयोज्यकर्मण्येषा ण्यन्ताना लादयो मता ।

हृकोर्निजेच्छया कि वा प्रयोज्ये वज्रदर्शिभि ॥

लक्ष्ये दृष्ट्वा निर्णयोऽत्र कर्त्तव्यो भाष्यपारगै ” ।

इति ॥ नन्वकर्मकाणा ण्यर्थकर्मसत्वेऽपि द्विकर्मकत्वाभावाद्

ध्रुवयुक्तिव्यगुण इत्यसगतमतो भाष्ये

याचनमात्रेण विनयसम्बन्धाभावान्नात्र सम्प्रादानत्वमिति स्पष्ट भाष्ये ।
विनये न च तद्विषयज्ञानवत् सम्बन्ध । ब्रजसवरुणद्वि गाम् । निर्गमप्रति-

अन्यकर्मैति चेद् ब्रूयाल्लादीनामविधिरय भवेत् । अत्रा नोयते

मास । खासो मास । एव श्रयते क्रोश इत्यादिद्रव्यम् । यदा त्वङ्गी
कृतसकर्मकधात्वन्तरार्थे आसनादावास्यादयो वर्त्तन्ते तदा पूर्वैरेव कर्मत्वं
सिद्धम् । तथा हि । मासमास्त इत्यस्यायमर्थः । मासमासनेन व्याप्नोतीति ।

गमयितव्य गमित सुगम इति । यत्तु कौमुद्या दुह्याच्चर्यत्वादिना
दुह्यादीन् न्यादीन् द्वैराशेन पठित्वा न्यादयो मुखे दुह्यादयो गौण-
इत्युक्तम् । तत्र ग्रहे पाठो निर्मूल एव । जग्राह द्युतरु शकमित्युदा-
हरणश्चायुक्तम् । इतरेषान्तु द्विकर्मकतामात्रतात्पर्यक पाठ । न्यादयो
दुह्यादयस्त्रेभ्यः भयत्राप्यादिशब्द प्रकारे इति सिद्धान्ताविरोधेन व्याख्ये-

सुहरः । कृष, कृष्यते शाखा ग्रामम् । कृष्या, कृष्या, सुकर्षा । अप्रधाने
दुह्यादीनामिति । अत्र दण्डिप्रभृतयोऽपि गृह्यन्ते न तु दुहियाचीति श्लोक-
पठिता एव, एतेषा दुह्यादीनामप्रधाने कर्मण्याख्ये न्यादीनाञ्च । एतदपि
न्यायसिद्धम् । यत्. पश्योर्थी पूर्वे गवि प्रवर्त्तते ऽत श्रुद्ध्य दुहेर्गवाभिसम्बन्धो

वक्ष्यतीति । (कै)

कालाध्वनो (२।३।५) इति सूत्रे इति शेष । यथा कट-
मिति दृष्टान्तेन कर्तुरित्येव तच्च प्राकृतशब्देन विवक्षितमिति
भाव ॥ अस्य प्रकारस्यावश्यकत्वमित्याह

सकर्मकाणामपीति ॥ (कै)

न चेयमपि कल्पना अकर्मकविषयेव न सकर्मकविषयेति वाच्यम् ।
अनया रीत्या सकर्मकाकर्मकसाधारणकालाध्वनोरित्येतद्विषयस्य
न तर्हीदानीमिदं वाच्यमितिप्रश्नस्य यत्राक्रियया ऽत्यन्तसयोगस्तदर्थ-
मित्युत्तरस्य च “कालाध्वनो” (२।३।५) इतिसूत्रभाष्यस्यस्या-
संगत्यापत्ते । इत्थं च मासमधीते इत्यादौ कालस्य कर्मत्वमनया
पूर्वकसादान् चेत्यर्थः । वृत्तात् फलान्यादत्ते इत्यर्थात् । अवधित्वाविवक्षाया-
मनेन कर्मत्वम् । माणवक धर्मं ब्रूते प्राप्ति वा । ब्रूजो विषयतया ज्ञानात्
कूलशब्दप्रयोगरूपो व्यापारोऽर्थः । प्रवृत्तिपर्यवसायी प्राप्ते अर्थं स च

कालभावाध्वगन्तया अकर्मकाणां धातूनां कमसञ्जाभवन्तीति

त्रिविधं कम निर्दिष्टमिदं तद्विपरौतम् । कपिलकादित्वाच्च लत्वे कल्पेति
भवति ॥ अपरिसमाप्तमिति । भा । ईप्साप्रकर्षाभावादित्यर्थः ॥ नवेति । भा ।
लङ्कृत्यक्तखलुर्थानामविधानात्प्रधानकर्मण्यभिधेये इति पूर्वमुक्तत्वात् ।
निधिर्ममस्य”इति । अमृत ह्यत्रोद्देश्यतया मुख्यम् । अम्बुनिधिस्तु गौणः ।
यदपि अन्ये तु यथारुचौलुक्ता गोपीह्रावमकार्यतभावश्चैनामनन्तेनेत्युदा-
हृतम् । तदपि न । ख्यन्ते कर्तुंश्च कर्मण इति सिद्धान्तात् । यदा
ह्यविज्ञाने इतिचुरादावात्मनेपदौ बोपदेवेन पठितः । तस्येदमुदाहरणम् ।
सुधि, मुष्यते देवदत्तं शत, मोषितव्यो, मोषितः, सुजोषः । ख्यन्ते कर्तुंश्च
कर्मण इति । अभिधानइति शेषः । अख्यन्तावस्थायां कर्तुंख्यन्तावस्थायां
कर्मण सतोऽभिधाने सादीनाहु रित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । ये गत्यधीदधो

रीत्या ऽकर्मकधातुयोगे कटादीना कर्मत्व तु नापाद्यमनभिधाना-
दित्याहुः । वस्तुतो ऽनयैव कल्पनयैषा सकर्मकत्व न त्वत्रत्यमिदं
वचन विधायक हिशब्दयोगात् । व्याख्यानभाष्यस्यापि कालादयो
ऽकर्मकधातूना कमसज्ञा यथा भवन्ति तथा धात्वर्थरूप वक्तव्यमुक्त-
युक्तेरिति ध्रुवयुक्तिष्वगुण इति सम्यगेवेत्यर्थ इति युक्तमाभाति ।
अन्यथा वचनस्य “ यदा त्वि ” त्यादिनोक्तया “ कालाध्वनो ” रिति
सूत्रभाष्यसमतया रीत्या प्रत्याख्याने आरम्भप्रत्याख्यानयो फलभेदा-
पत्ति । आरम्भेऽपि तदावश्यकत्वे नानारम्भपरतथैतद्गुण्यव्याख्याया
ज्यायस्मात् ॥

धर्मं कुरु इत्यादि विधिघटितोपदेशरूप । अत्रोभयत्रापि कर्तृव्यापारा-
नन्तर तज्ज्ञानाश्रयत्वरूपो माणवकेन सम्बन्ध । वचनादि कर्मणा धर्मेण
माणवकस्याभिप्रेयमाणत्वात् प्राप्तसम्प्रदानत्वाविवक्षायां मनेन कर्मत्वमिति
वक्तव्यम् । काल । मासमास्ते । मास स्वपिति ॥ भाव । गोदोहमास्ते ।

दुहादीना त्वप्रधानकमणि लादिविधानात् तुच्छ एवाय पक्ष । तथा च
परस्ताद्दुषयिष्यते । तस्यैव विपरीतकर्मणो कक्ष्य दर्शयति यस्मिन्त्विति ।
भा । यस्मिन् गवादौ कर्मणि सत्यन्यत् पय प्रभृत्युपजायते तत्कम कल्प ।

बुद्धार्थेषु पक्षद्वयस्योपपादितत्वात् । यत्तु श्रीहर्ष प्रयुङ्क्ते । “ स्वक्रीडाहस-
मोहग्रहिजशिशुभृशप्रार्थितोन्निद्रचन्द्रेति ” तच्चिन्त्यम् । शिशुना चन्द्र
प्रार्थितेत्यप्रधाने क्तप्रत्यये बज्जब्रीहययोगात् । वक्ष्यति हि ।

ऽण्यन्तावस्थायामपि सकर्मका ण्यन्तावस्थायामुत्तरसूत्रेण द्विकर्मका जाता
स्तेषु ण्यन्तावस्थाया यदुत्तरसूत्रेणोपजात कर्म तत्र लादयो भवन्तीत्यर्थ ।
गमयति ग्राम देवदत्तम् । गम्यते ग्राम देवदत्त, गमयितव्य, गमित,
सुगम । बुध्यर्थ, बोध्यते माणवको धर्मम् । बोधयितव्य, बोधित, सुबोध ।

संस्थायविशेषः । (कै)

ग्रामादीना समूहाविशेष ॥

इतरदिति । (कै)

उदासीनमित्यर्थ ॥

इदं तद्विपरीतमिति । (कै)

धात्वर्थफलाश्रयत्वाभावादिति भाव ॥ श्लोकस्यविपरीतशब्द
व्याचष्टे भाष्ये

अपरिसमाप्तमिति ॥ (भा)

अपरिसमाप्तत्वं व्याचष्टे

स्पष्टं भाष्ये । अनयोर्योगे सर्वथा पूर्वविधिविषयाप्राप्तियोग्ये विषयेनानेन
कर्मत्वमनभिधानात् । तेन मास्त्वक्ताय धर्मोपदेशकाले श्रूद्धेऽपि श्रवणे
श्रुद्धे धर्मं ब्रूते इति न प्रयोगः । अनभिधानं च ततः श्रियलोकस्य बोधा-

गोदोहं स्वपिति ॥ अध्वगन्तव्यः क्रोशमास्ते । क्रोशं स्वपिति ॥ देशस्था-
कर्मणा कर्मसञ्ज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । कुरुन् स्वपिति । पञ्चालान् स्वपिति ॥

धात्वर्थयोगेति । भा । धातुशब्देन धात्वर्थ उच्यते । तस्यार्थं प्रयोजनं पथ
प्रभृति तेन योगो यस्या सा षष्ठी यत्र भवति गोर्दुह्यते पथ यौरवस्य
कम्बलो याच्यते इति प्रधाने तु न भवति षष्ठी दुह्यते पथसो गौरिति ।

अप्रथमाविभक्त्यर्थं चायमिति । न च चन्द्रे क्त । अप्रधाने दुहादीना-
मित्युक्तं । अत एव काकपक्षधरमेव याचित इति कालिदासः ।

हृतषष्ठी गुणमुख्याभ्यां कर्मभ्यां प्राप्यते एषक् । अविशेषाद् द्वितीयावन्नेता

प्रत्यवसानार्थं, भोज्यते माणवको व्योदनम्, भोजयितव्यो, भोजितः, सुभोजः ।

शब्दकर्म, पाठ्यते माणवको वेदम् । पाठयितव्यः, पाठिताः, सुपाठः ।

अकर्मिकः, आस्यते माणवको मासम्, आसयितव्यः, आसितः, खासः ।

बुद्धिप्रत्यवसानार्थं शब्दकर्मिकेषु गुणकर्मिणि लादय इति भसान्तरम् । बोध्यते

नवेति । (भा)

कल्मकर्मणोर्द्वितीयेतिकार्यम् । अत्र पक्षे ईप्साप्रकर्षाभावाद-
परिसमाप्तत्वं तु न युक्तमुदासीनेऽपि तथात्वापत्तेः । भाष्येऽन्यस्य
वोक्तेश्च ॥ सर्वकर्मकार्याभावे हेतुमाह

प्रधानकर्मणीति ॥ (कै)

कथिते लादय इति । (भा)

येनोक्तं स एवायं वादीति भावः ॥ तदेतत्स्वयं दूषयति ।

भावरूपमिति “तदस्य तस्मिन् स्यादिति” (५ । १ । १६) इति सूत्रे भाष्ये
स्पष्टम् । तत्र हि “१ द्वयोः विवक्षा प्रायोक्त्री लौकिकी च” इत्युक्तम् ।

विपरीतं तु यत् कर्म तत् कल्म कवयो विदुः ।

इदानीं सञ्ज्ञान्तरमनारम्भमानं आह कल्म नोक्तमिति । यस्मात् तत् कर्मैव
तस्मात् पृथक् कल्मेति नोक्तमस्मिन् शास्त्रे दुष्टादीनामप्रधाने कर्मणि लादि-

ग्रामस्य गोरिति ॥ यद्यथैकेन शब्देन भिन्नकक्ष्यद्वयाभिधा । न शक्यते
तत्र युक्तमेकस्यैवोपजीवनम् ॥ प्रधाने नियता षष्ठी गुणे ह्युभयथा
भवेत् । इत्याह गोणिकापुत्र इति भाष्याद् गुणद्वयम् ॥ नेताश्वस्य

माश्ववक्तुं धर्म्मं भोज्यते माश्ववक्तुमोदनं, पाव्यते माश्ववक्तुं वेद इत्यादि ।
तदथमत्र निर्णयः । नौवहिह्वकृषिभ्यः प्रधानकर्म्मणि लादय, तत्सम्बन्धस्य

१ विवक्षा च द्वयोः । अस्यैव प्रायोक्त्री विवक्षास्ति लौकिकी । प्रायोक्त्री
विवक्षा । प्रयोक्ता हि मृदा स्निग्धया स्रक्शया जिह्वया मृदून् स्निग्धान्
प्लक्ष्णान्शब्दान् प्रयुङ्क्ते । लौकिकी विवक्षा यत्र प्रायस्य सप्रत्ययः । प्राय
इति लोको व्यपदिश्यते । न च प्रासादो देवदत्तस्य स्यात् प्राकारो नगरस्य
स्यादित्यत्र उत्पद्यमानेन प्रत्ययेन प्रायस्य सप्रत्ययः स्यात् ॥ यद्येव नार्थः
स्यात् ग्रहणेन । न हि प्रासादो देवदत्तस्य प्राकारो नगरस्य इत्यत्रोत्प-
द्यमानेन प्रत्ययेन प्रायस्य सम्प्रत्ययः स्यात् ॥

दुहादीनां च (कै)

इत्यादिना ॥

अन्यत्पयःप्रभृतीति । (कै)

ननु पौरव विनापि गोरूपजननात्तत्राव्याप्तमिदं याचादिकर्म-
त्वविशिष्टस्य तत्त्वत्वे एवोपजननेनादोषात् । एव चोपजायत इत्यस्य
प्रकृतधात्वर्थकर्मताविशिष्टमित्यर्थः ॥

प्रयोक्तृशब्देन व्यवहारार्थं प्रयोगकर्तारं ते चापभ्रशानापि प्रयुज्यन्ते
अतस्तद् विवक्षा न शास्त्रप्रवृत्तौ नियामिका । लोकशब्देन शिष्टलोक स हि
यत्रार्थे यः शब्दः धर्मबुद्ध्या परशिष्टबोधनाय प्रयोक्तृमिच्छति तद्विवक्षा

किमिदं कल्मेति । अपरिसमाप्तं कर्म कल्पम् । न वा अस्मिन्
सर्वाणि कमकार्याणि क्रियन्ते । किं तर्हि द्वितौयैव ॥

दर्शनात् सर्वकर्मकार्योपपत्त्याऽपरिसमाप्तत्वाभावाद् भेदेन च कल्पसंज्ञा
विधाने कर्मकार्याप्रसङ्गादिति भावः ॥ धातोर्हि वृत्तिरिति । भा । रेफस्य
जत्वमात्रेण धातोरर्थान्तरे वृत्तिर्नास्तीति एतदुक्तं भवति । वर्णविकारेऽपि
कृते कमकल्पशब्दयोः पर्यायतेव । यथा पासुरपासुकशब्दयोः तत्र किं

सुभ्रस्य सुभ्रं वा । इह प्रधाने कर्मणि नित्या घञौ । भाष्यकारवच-
नात्तु गुणकर्मणि वैकल्पिकीति स्थितम् । नन्वकर्मकाणां प्राकृतकर्मा-
भावात्कथं द्विकर्मकता । तथा च एतत्कर्मणि प्रत्ययस्तु आस्यते
माणवक इति । मासमिति तु प्रयोगोऽसङ्गतः । ध्रुवचेष्टितयुक्तिषु

पूर्वभावित्वात् दुह्यादिभ्यो जिदण्डिमुषिभ्यश्चाप्रधाने, तत्सम्बन्धस्यानन्तर-
ङ्गत्वात् । बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषु गुणकर्मणि प्रधाने वा यथेष्ट,
गत्यर्थकर्मकयोः द्वयोश्च एतन्तयोः प्रयोक्तृ कर्मणीति । प्रयोज्यस्य च
प्राधान्येनाभिधीयमानप्रयोजकत्वापारेणाप्यमानत्वात् प्राधान्यं, गुणभूतं

तेन योग इति । (कै)

तेन योगो वाच्यो यस्या सा षष्ठीत्यर्थः । धात्वर्थव्यापारप्रयो-
जनफलविशिष्टपथ आदिनिरूपितसबन्धार्थिका यत्र षष्ठीत्यर्थः ।
एव च दुहादियोगे पथसो गव्यन्वय कृत्वा षष्ठीप्रयोगो न दृश्यते
किं तु गो पथस्थन्वये सा दृश्यते इति भावः ॥

शास्त्रप्रवृत्तौ प्रयोजिकेति तदर्थः इति तत्र कैयटे स्पष्टम् । ^१श्रिष्टाश्च शब्द-
तत्त्वविदः साक्षात् कृतपरावरा इति “एषोदरादीनि” (६ । ३ । १०६)

यस्मिंस्तु कर्मण्युपजायतेऽन्यद् धात्वर्थयोगापि च यत्र षष्ठी ।

तत् कर्मकल्मेति च कल्मनोक्त धातोर्हि वृत्तिर्न रत्नत्वतोऽस्ति ॥

सञ्ज्ञाभेदेनेत्यर्थः ॥ एतेनेति । भा । अकथित कर्म इत्येवास्तु माभूत् पूर्वत्र द्वय
तद्विषयेऽनेनैव कर्मसञ्ज्ञाया सिद्धत्वात् परिगणनं च न करिष्यत इति

वाप्यगुण इति श्लोके भ्रुवग्रहणञ्च व्यर्थमिति चेन्न । कालभावाध्वगन्त-
व्या कर्मसञ्ज्ञा ह्यकर्मणाम् । देशश्चाकर्मकाणामिति भाष्याद्वन्तव्योऽध्वा
अथ गन्तव्यः । अस्मादेव निपातनाद्वन्तव्यशब्दस्य परनिपातः । गन्तव्यतया

प्रयोज्यव्यापारकर्मणस्तु गुणभाव आर्थेन न्यायेन प्रयोज्यव्यापारप्राधान्यं,
तदर्थत्वात् प्रयोजकव्यापारस्य । तत्राधान्याच्च तत्कर्मणोऽपि प्राधान्यमित्यन्ये ।
सर्वथा लादय प्रयोज्यकर्मण्येति स्थितम् । अकर्मकाणां च धातूनां काल

१ के पुनः श्रिष्टा । वैयाकरणा कुत एतत् । शास्त्रपूर्विका हि
श्रिष्टिवैयाकरणाश्च शास्त्रज्ञाः । यदि तर्हि शास्त्रपूर्विका श्रिष्टिः श्रिष्टिपूर्विका
च शास्त्रं तदितरेतराश्रय भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते । एव
तर्हि निवासत आचारतश्च । स चाचार आर्थ्यावर्त्त एव । कः पुनरार्थ्यावर्त्त
प्रागादर्शात् प्रत्यक् कालकबनाद् दक्षिणेन हिमवन्तमुत्तरेण पारियात्रम् ।
एतस्मिन् आर्थनिवासे ये वाङ्मन्या कुम्भीधान्या अलोलुपा अगृह्यमाणा-
कारणा किं चिदन्तरेण कस्याश्चिद् विद्याया पारगास्तत्र भवन्तः श्रिष्टा ॥

कर्मकार्येति । (कै)

द्वितीयादीत्यर्थ ॥

रलत्वत इति । (भा)

सर्वविभक्तिकस्तसि । रस्य लत्वमात्रेणेत्यर्थ ॥ ननु परिगण-
नस्य सत्त्वात्सर्वत्र न सिध्यतीत्यत आह

अकथितम् इत्यादि । (कै)

एव चाकथितेन “अकथित च” इति सूत्रेणैव सर्वा सर्ववि-
षया कर्मसञ्ज्ञा सिद्धा किं पूर्वसूत्रद्वयेनेति श्लोकार्थः । अनेन

इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमिति भाष्यप्रदीपोदघोते विस्तरः । अत्रापि कर्मत्व-
शक्तिसत्त्वेनैव द्वितीयया बोधः । कर्मसञ्ज्ञा विधायकशस्त्रैस्तरुदर्थं कर्मत्व-

एतेन कर्मसञ्ज्ञा सर्वा सिद्धा भवत्यकथितेन ।

तत्रेष्वितस्य किं स्यात् प्रयोजनं कर्मसञ्ज्ञायाः ॥

प्रश्नार्थः ॥ बल्विति । भा । यवेभ्यो गा वारयतीति गवा कथितत्वात् कर्म-
सञ्ज्ञा न स्याद् वारणार्थानामित्यपादानसञ्ज्ञैव तु स्यादिति “कर्तुरौप्सित-
तमम्” इत्यारब्धम् । तस्मिन् आरब्धे अनौप्सितस्य कर्मसञ्ज्ञा न प्राप्नो-

लोके असिद्धस्य नियतपरिमाणस्य क्रोशयोजनादेरेव ग्रहणम् । तेना-
ध्वान् खपितौति न भवति । मासमास्ते । गोदोहमास्ते । यावता
क्रालेन गौर्दुह्यते तावन्तं काशमास्त इत्यर्थः । क्रोशमास्ते । कुरुन् खपिति ।
जन्ममात्रं काशोपाधिरिति पक्षे गोदोहादेर्यद्यपि काशत्वात्सिद्धं तथापि

भावाध्वगन्तव्यदेशा कर्मसञ्ज्ञका इत्यन्ते । उक्तं च, “काशभावाध्वगन्तव्याः
कर्मसञ्ज्ञा ह्यकर्मणाम् । देशश्चाकर्मकाणां तु कर्मसञ्ज्ञो भवतीति वक्तव्यं
मिति” । अध्वगन्तव्येति, गन्तव्योऽध्वा ऽध्वगन्तव्य, कङ्कारादिव्यध्वगन्तव्यो

सूत्रत्रयविहितसञ्ज्ञासञ्ज्ञिनी शक्तिरेकैवेति सूत्रयति । आद्यसूत्र-
द्वये फलाश्रयताजनकतोभयसमानाधिकरणा इह तु जनकतामात्रस-
मानाधिकरणेत्यन्यत् ॥ उत्तरमाह

यच्चिति । (भा)

यत्पुरस्ताद्“वारणार्थानामि”ति सूत्रेण कौर्त्तित यदीप्सितेन
यवादिना युक्तां गवादि तस्य सञ्ज्ञार्थमाद्य सूत्रमावश्यकमित्यर्थस्तद्-
व्याचष्टे ।

शक्तिबोधनात् । अत एव “अकथित च” इति सूत्रशेषे भाष्ये अनेनैव सर्वत्र
कर्मत्वे सिद्धे आद्यसूत्रद्वयवैयर्थ्यमाशङ्क्यैव सति “वारणार्थानाम्” (१ ।

यत् कथित पुरस्तादीप्सितयुक्तं च तस्य सिद्ध्यर्थम् ।

ईप्सितमेव तु यत्स्यात् तस्य भविष्यत्कथितेन ॥

तौति तथा युक्तमित्याख्यम् ॥ ननु तथा युक्तस्यानेन भविष्यति । नैत-
दस्ति । दुह्यादिपरिगणन नटस्य प्रदणोतीत्यादावतिप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थमवश्यं
वक्तव्यम् ॥ ईप्सितयुक्तं चेति । भा ईप्सितेन यवादिना युक्तं यद् गवादिर्वा-
र्यमाण तस्य कर्मसञ्ज्ञा सिद्ध्यर्थं पूर्वसूत्रं कर्त्तव्यमित्यर्थः । चशब्दात् कर्मा

लोके मासादेरेव तथात्वेन प्रसिद्धत्वात्पृथग्भावग्रहणम् । देशशब्देन च
ग्रामसमुदायविशेषां कुरुपञ्चानादयो गृह्यन्ते इति कैवट । तेनाधि-
श्रीडस्थासामित्वादेर्वैयर्थ्यं नेति ध्येयम् । कालाध्वनोरत्यन्तसयोगइति
तु गुणद्वययोरर्थे आरम्भणीयम् । क्रोश कुटिला । मासडगुडधाना ।

द्रव्यः । गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धस्य नियतपरिमाणस्य क्रौशदेर्ग्रहणात् गन्तव्य-
ग्रहणम् । तेनाध्वान् स्वपितृति न भवति । ननु च कालाध्वनोरिति सिद्धा
द्वितीया किं कर्मसञ्ज्ञया, देशस्य तावदक्तव्यं । कालाध्वनोरपि लादिविधा-

यवेभ्य (कै)

इत्यादिना ॥

अवश्यंवक्तव्यमिति । (कै)

सति परिगणने ओदन पश्यतीत्याद्यभिद्धे । पूर्वयोगारम्भ आव-
श्यक । परिगणनत्व चास्याख्यातोपयोगइति सूत्रे भाष्ये उक्तम् ॥ ननु
“वारणार्थानामीप्सित” (१ । ४ । १७) इत्यनेनेप्सितस्यापादानत्वे-
ऽपीप्सिततमस्याकथितत्वात्सिध्यत्येवानेन कर्मत्वमित्यतो भाष्ये

४ । २७) इति सूत्रस्यानवकाशत्वेन माणवकादपि पञ्चमीस्याद् इती-
प्सिततममित्यारब्धव्यमित्युत्तरितम् । एव वैकुण्ठमधितिष्ठतीत्यादावपि

अथेह कथं भवितव्यम् । नेताश्वस्य सुब्रूमिति ॥ आहोस्त्रिमेताश्वस्य
सुब्रस्येति । उभयथा गौणिकापुत्र ॥

पादानसञ्चयोर्विषयविभागसिद्ध्यर्थं चेत्युक्तं भवति ॥ ईप्सितमेवेति । भा ।
अवधारणेनेष्वाप्रकर्षाभाव दर्शयति । अकथितेनेति । भा । सूत्रैकदेशानु

सकर्मकार्थञ्च । मास वेदमधीते । यद्वा आस्यादयस्तत्पूर्वके व्यापने
वर्तन्ते तथा चोत्सर्गेणैव सिद्धम् । मासमासनेन व्याप्नोतीत्यर्थात् । तथा
च द्वितीये भाष्यम् । प्रकृतमेवेदं कर्मेति । न चैव सकर्मकत्वप्यतिप्रसङ्गः ।
लक्ष्यानुरोधेनाकर्मकाणामेवोक्तप्रकाराभ्यपगमात् । आह च । कालभावा-

नार्थं कर्मत्वमेधितव्यम् । आस्यते मास, आसित, आसितव्यः, खास ।
एव श्रय्यते क्रोश इत्यादि, भाव । गोदोहमास्ते । यावता कालेन
गौर्दुह्यते तावन्तः कालमास्त इत्यर्थः । गोदोहदादीनां मासादिवत्कालत्वेना
प्रसिद्धत्वाद्भावस्य पृथग् ग्रहण, देश, कुरुन् स्वपिति, कुम्बं सुप्यन्त
इत्यादि, ‘कालाध्वनोरत्यन्तसयोग’ इति तु सूत्रमक्रियात्यन्तसयोगार्थम् ।

तद्वाच

विशेषे

कर्मत्वस्य ।

वाह भाष्ये

बोध्यम् ।

तुल्यत्वा तस्य

करणमेतत्

नादीनाञ्ज्

यदादिशब्दो

(३ । ४ । ५)

ध्वदेशानाम्

हेतुराजस्व

एवोक्तं सै

अस्मिन्पक्षे

कालादेरेव

मास गुडघ

वक्तव्यं काल

किं तु तत्पूर्व

सर्वत्र । एत

ईप्सितमेवं तु (भा)

इत्यादिना विनिगमनाविरहेणैप्सितस्यैव कर्मत्वमीप्सितमस्यैवा-
पादानत्वं स्यादिति भावः ॥ तदेवाह ।

अवधारणेनेति । (कै)

एतेनैतद्भाष्यबलेन “अकथितं च” इति सूत्रे ईप्सिततममित्यनु-
वर्त्यफलाश्रयस्यैवानेन कर्ममज्ञा वदन्त परास्ताः ॥ ननु स्वकृत्यक्त-
त्वलक्ष्यवत् षष्ठ्यपि भविष्यतीत्यत आह ।

(१ । ४ । ४३) इति सूत्रात् तद्वाक्यार्थसाधकतमस्य कर्मत्वकरणत्वोभय-
शक्तिमत्वं बोध्यम् । अतः अनेन वा दीव्यति । एवं च सर्वसाधारणकर्मत्व

ग्रहणं न्याय्यम् । अथ प्रकारे तदा षष्ठ्यपि आदिग्रहणेन गृह्यते इति
प्रधानकर्मण्येव सा भवतीति मत्वा प्रश्नः । उभयेति । भा । गुणकर्मणि
षष्ठीद्वितीयादर्शनादुभयमपि स्मर्यते । वाचनिकं चेद न तु न्याय्यम् । यत्र

अस्मिन् । अधिष्ठादिवादिज्ञापकं वा बोध्यम् । इह च कर्मणि भावे
च लकारे देवदत्तेनास्यते मासो मास वेति रूपद्वयमपीष्टम् ।
स्यादेतत् । भावेचाकर्मकेभ्य इति वचनान्मासादिकर्मकात्कथं भावे ल
इति चेत् । उच्यते । अकर्मकेभ्य इत्यनेनान्तरङ्गं त्रयकर्मं स्युदस्यते न
तु बहिरङ्गं कालादिकर्म । कर्मणीत्यत्र तु व्यक्तिपक्षेऽप्यग्राह्यत्वात् । सन्निधौ
बहिरङ्गे कालादिकर्मण्यपि प्रतिश्वसिद्धा । जातिव्यक्तिपक्षयोर्कस्यासुरो-
धेन व्यवस्येति सिद्धान्तात् । उक्तञ्च हरिणा । “शक्तिप्रमाणसंख्यादेर्द्वय-

वेदमधीयते मास वेदाध्ययनेन व्याप्नोतीत्यर्थः । अथ ‘कार्त्तिकर्मणोः
कृती’ति षष्ठी द्विकर्मकेषु किं प्रधाने कर्मणि भवति आहोस्त्रिदश
भवति आहोस्त्रिदशभयो, उभयोरिति अतः द्वितीयावस्थायाकारं वचनानु-
सृत्यकर्मणि विकल्पेन षष्ठी प्रधानकर्मणि जित्वा, नेता ऽस्य सुप्रसङ्गः

प्रधाने (कै)

इत्यादि ॥ ननु षष्ठीवत्तदभावस्य न्यायेनाप्राप्तेरुभयथेत्युक्तमत

आह

गुणकर्मणीति ॥ (कै)

ननु लादिवत् षष्ठ्यपि प्रधानकर्मण्येव न्यायेत्यत आह ।

यच्च द्वीति ॥ (कै)

गोणिकापुचः (भा)

भाष्यकार इत्याहुः ॥

कर्मता शक्तिमत्वम् । घातूना सकर्मकत्वमपि कर्मत्वशक्तिमदर्थान्वयर्थकत्व-
मिति दिक् ॥

ह्येकेनैव शब्देन भिन्नकक्ष्ययोगुणप्रधानयो कर्मणोरभिधान न सम्भवति
तत्र प्रधानकर्मण एवाभिधान न्याय्यम् । षष्ठौ तु पृथग्गुणप्रधानाभ्या
द्वितीयावद् विधीयते विशेषाभावादुभाभ्या प्राप्ता शिष्टस्मरणाद् गुण-
कर्मणि विकल्प्यते ॥

घर्मादिप्रियते । क्रियासु कालयोगेन प्राग्योगो द्रव्यकर्मण्येति ॥
“अतस्ते कर्मभिर्धानुर्युक्तो द्रव्यैरकर्मकः । अस्य कर्मणि भावे च निमित्त-
त्वाय कल्पतइति च ॥” एतेन “सस्तेमाघ्नघातिधानि यमुना गङ्गावै-
सङ्गे यये”ति श्रीहर्षप्रयोगो व्याख्यातः ॥

सुप्रमिति वा । इष्टाकथित कर्मण्येतावदस्तु सास्तु पूर्वसूत्रद्वय तद्विषय
स्वप्नकथितत्वात् । सत्यम् । नटस्य षट्शोतरीत्यत्र साभूदिति दुष्टादिपरि-
गणनमुपपश्य कर्तव्यं तस्मिन् क्रियमाणे ओदन पचति । वृत्तसूत्रानुपसर्पतौ-
त्यत्र न स्युदिति पूर्वमपि योगद्वयसारभूत इति ॥

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्म- काणामणि कर्त्ता स गौ ।

२ । ४ । ५२ ॥

ननु क्वचिमत्वात् कर्मकारकस्यैव ग्रहणमुचितमत आह

कर्मशब्देनेति ॥ (कै)

ननु शब्दस्य गुणत्वात्क्रियात् कथमत आह

द्वयत्यादय इति ॥ (भा)

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्त्ता स गौ । १ । ४ । ५२ ।
शब्दकर्मेति कथमिदं विज्ञायते शब्दो येषां क्रियेत्याहोस्तिष्ठब्दो

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्त्ता स गौ । १ । ४ । ५२ ॥
कथमिति । भा । कर्मशब्देन क्वचित् क्रिया गृह्यते । यथा “कर्त्तरि
कर्मव्यतिहारः” इति । क्वचित्तु साधनं कर्म यथा वे शब्दकर्मण इति ।

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्त्ता स गौ । १ । ४ । ५२ ॥
गत्याद्यर्थानां शब्दकर्मकाणामकर्मकाणां चागौ यः कर्त्ता स गौ कर्म स्यात् ।

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्त्ता स गौ । १ । ४ । ५२ ॥
‘गमयति माणवकं ग्राममिति’ । कथमत्र ग्रामस्य कर्मत्वं यावता कर्त्तुरौ-
प्सिततमं कर्मेत्युच्यते । न च सप्रति माणवकं कर्त्ता ऽनेन कर्मसंज्ञकत्वात् ।
तत्र यथा माघेयश्च बभ्रातौत्यत्र वस्तुतो भक्षणेनेप्सिततमानामपि माषाणां

कर्मणो भावादिति । (भा)

कर्मण सत्त्वादित्यर्थ ॥

अकर्मकत्वादपीति । (कै)

यो जात कर्मसंज्ञाप्रसङ्गस्तस्याप्यय निषेध इत्यर्थ । अत्र
वदन्ति । क्तेञ् स्वर्धाया शब्दे चेत्यभियुक्तै शब्दशब्देन क्तेञ्
धात्यर्थनिर्देशात्तदर्थकशब्दशब्दात् क्यङि कथतेरिवास्त्येव पुत्तादि-
कर्मयोग इति

शब्दक्रियाणामिति चेद् द्वयत्यादीनां प्रतिषेध (भा)

इति भाष्यसामञ्जस्येऽन्यादृशशब्दाद्यत्तेरकर्मकत्वप्रयुक्तप्राप्तेर्निषेधे
मानाभावे चिन्त्योऽय कैयट इति ॥

येषा कर्मेति । कश्चात्रविशेष । शब्दकर्मनिर्देशे शब्दक्रियाणामिति
चेद् द्वयत्यादीनां प्रतिषेध । क । शब्दकर्मनिर्देशे शब्दक्रियाणामिति चेद्

ततश्चोभयथा व्यवहारदर्शनात् सश्रयान एच्छति । द्वयत्यादीनामिति ।
भा । द्वयत्यादयो धातव साध्यमाणावस्य क्रियारूप शब्दमभिदधतीति
शब्दकर्मत्वादतिप्रसङ्गे सति प्रतिषेधो विधेय । द्वयति देवदत्त इति । भा ।

निश्चयार्थमिदम् । निश्चयार्थनाप्यमानस्य यदि भवति तर्हि गत्यर्थादीनामेवेति ।
तेन पाचयति देवदत्तो यश्च दत्तेनेत्यत्र प्रयोज्ये पूर्वप्रवृत्तकर्तृसंज्ञाया एव
निरपवादत्वेनावस्थानात्तृतीया सिद्धयति । आह च ।

कर्मसंज्ञा न भवति तत्कस्य हेतो । अश्वस्य सप्रत्यकर्त्तृत्वात् । तददत्रापि न
प्राप्नोति । मा भूस्त्रिच्युत्पन्ने माणवक कर्त्ता । प्राक्कदुत्पत्ते प्रकृत्यर्थे कर्त्ता
भवति । तदानीमेव च ग्रामस्याभिसम्बन्ध ग्रामकर्मभण्यसौ गमने प्रेष्यते

(यत्किञ्चिद्विप्रत्ययसामानार्थशब्दकर्मकर्म-
कायामणि कर्त्ता स यौ । १ । ४ । ५२ ।)

(च १ । पा ४ । अ ३)

न ज्ञानमात्रेति । (कै)

ज्ञानसामान्यवचना एव बुद्ध्यर्थान्तत्र गृह्यन्ते न तु तद्विशेष-
वचना इति भावः ॥

शब्दविषयामेवेति । (कै)

श्रोत्रेन्द्रियजज्ञानरूपामित्यर्थः । एव च ज्ञानविशेषार्थत्वेन न
बुद्ध्यर्थत्वात्सिद्धिरिति भावः ॥

बुद्ध्यर्थत्वादिति । (कै)

ज्ञानसामान्यर्थत्वमाश्रित्य बुद्ध्यर्थत्वादपि सिध्यतीत्यभिमानः ॥

ज्ञयत्यादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । के पुनर्ज्ञयत्यादयः । ज्ञयति क्रन्दति शब्दा-
यते । ज्ञयति देवदत्तः । ज्ञाययति देवदत्तेन । क्रन्दति देवदत्तः । क्रन्दयति
पुत्रादेः कर्मणो भवादकर्मकत्वं ज्ञयतेर्नाशङ्कनीयम् । शब्दायते इति । भा ।
शब्दः करोतीति “शब्दवैरे”ति कथम् । शब्दलक्षणस्यात्र कर्मणोऽन्तर्भावत्
कर्मकारायोगाच्चाकर्मकत्वादपि कर्मसञ्ज्ञाप्रसङ्गः । शृणोत्यादीनामिति ।

“गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यगत्प्रेषणे कर्मताङ्गत्वं ।

स्मियमात्मकसञ्ज्ञायां स्वधर्मेणाभिधीयत इति” ॥

ग्रामं गच्छेति । अतो यस्याभवस्थायां ग्रामस्य कर्मत्वं न तस्या माणवकस्य
कर्मत्वं यस्यां च गृह्यन्तावस्थायां माणवकस्य कर्मत्वं न तस्या ग्रामस्य
कर्मत्वं पूर्वप्रवृत्तत्वाद् भाष्येऽवश्यमित्यत्र तु नैव सम्भवति । ‘यापयतीति’ ।
युः प्राप्नोति इत्यत्र प्राप्त्या गतिर्लक्ष्यव इति यातिर्गत्यर्थः ॥ ‘नौवह्नोरिति’ ।
वह्नेर्वह्नेरिति पुलः प्राप्नोति गतिः न गतिः ‘न गतिश्चिन्तायेभ्यः’ (१ । ३ । १५)
इत्यत्र च भाष्ये न वृद्धिर्गत्यर्थः इति सत्यम् । गुणभावेनापि गतिः प्रतीयत इति

चिन्त्यमेतदिति (कै)

चिन्ताबीजं तु यदा जानात्यादिना शब्दविषये आवण्ज्ञाने
वृत्तिस्तदाप्यणौ कर्तुणौ कर्मत्वमिष्टं न च तदा बुद्ध्यर्थत्वेन सिद्धि-
ज्ञानसामान्यार्थत्वाभावात् । एवमेवेदृशेऽनुपसख्यानं क्रियते । अतः
एव यदा रूपादिविषयकचाक्षुषज्ञाने वृत्तिस्तदा न भवति । यथा
विजानातिरूपतर्कं कार्षापणं विज्ञापयतिरूपतर्केणेति भाष्याशयः
इति ॥

पुत्रं जल्पतीति । (कै)

खाडनपूर्वके जल्पने जल्पेर्दत्तेरिति भावः ॥ एतेनाकर्मत्वा-
त्सिद्धिरित्यप्यपास्तम् ॥

देवदत्तेन । शब्दायते देवदत्तः । शब्दाययति देवदत्तेन । शृणोत्यादीनामुप-
सख्यानमशब्दक्रियात्वात् । वा । शृणोत्यादीनां चोपसख्यानं कर्तव्यम् । के पुनः

भा । शब्दोपलब्धिरूपेऽर्थे वर्तमाना शृणोत्यादयः शब्दक्रिया न भवन्ति
शब्दसाधनकर्मणस्तु तद्विषयत्वेन प्रयोगात् । न चैषा बुद्ध्यर्थत्वम् । शृणो-
त्यादयो हि न ज्ञानमात्रावचना । बुद्ध्यर्थौ तु जानात्युपलभत इत्येतौ

कर्तुः स्वधर्मस्य तृतीययेत्यर्थः । गमयति माणवकं ग्रामं ग्रामकर्मकं यद्गमय-
तदनुकूलव्यापाराश्रय इत्यर्थः । नीवह्यो प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ यद्यप्येतयो-

र्मत्वा प्रतिषेध उक्तः । 'वहेरनियन्तकस्येति' । वा । वक्ष्यामीति चोपस्येप-
वाहयति वक्षीवर्दान्यवानित्यत्राणौ वक्षीवर्दा कर्त्तारं गच्छन्ते तु नियन्ता
कार्त्तः कर्त्ता तत्र प्रतिषेधप्रतिषेधादिधिरेव भवति । बुद्ध्यर्थग्रहणेन
ज्ञानमात्रवाचिनामेव ग्रहणं न तु तद्विशेषवाचिना स्मरत्यादीनामित्याहुः ।

(गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्म-
कायामणि कर्त्ता स यौ । १ । ४ । ५२ ।)

(अ १ । पा ४ । आ ९)

सर्वत्र दृश्येरिति । (कै)

ज्ञानसामान्यार्थकत्वादिति भावः ॥ ननु पश्चार्थैस्त्वानालोचन-
इतिदर्शनाद् दृग्ज्ञानसामान्यार्थकत्वाद् बुद्ध्यर्थत्वेन सिद्धिरत आह

चक्षुरिति ॥ (कै)

दृश्येरिति । (कै)

ज्ञानसामान्यार्थत्वे इति शेषः । चाक्षुषज्ञानार्थकार्थं तु वचनमा-
वश्यकमेवेति बोध्यम् । इदमेव ज्ञापयति ज्ञानसामान्यार्थकानां तत्र
ग्रहणमिति ॥

शृणोत्यादयः । शृणोति विज्ञानाद्युपलभते । शृणोति देवदत्तः । श्रावयति
देवदत्तम् । विज्ञानाति देवदत्तः । विज्ञापयति देवदत्तम् । उपलभते देवदत्तः ।

यद्यप्युपलब्धिमात्रवचनौ तथापि प्रयोजकस्यापारविचक्षायाः प्रकरणादि-
वशादयदा शब्दविषयमेवोपलब्धिः प्रत्याययतस्तदा साधनकर्मग्रहणे सिध्यति
न तु क्रियाग्रहणे इत्युपसख्यानं कर्तव्यम् । एव तु बुद्ध्यर्थत्वादग्नौ

प्रापणमर्थो न तु गतिस्तथापि विशेषणतया गतिरपि वाच्यकोटिनिविष्टे-
त्येतावन्मात्रेण प्राप्तिरिति प्रतिषेधः उक्तः । नाययति वाहयति वा भार देव-
दत्तेन । वह्नेरनियन्तृकर्त्तृकस्यैव प्रतिषेधः ॥ नियन्तृकर्त्तृकस्य प्रयोक्तृ कर्मेति

वृत्तावपि तथैवोदाहृतम् । ‘आदिखाद्योरिति’ । वा । अपर आह सर्वमेव
प्रत्यवसानकार्यमदेर्न भवति नावश्यमियमेव कर्मसंज्ञेति ‘निगारणचक्षण-
ार्थेभ्यश्चे’ (वा) इति पदमपि न भवति । इदमेकमिष्यते ‘क्षोधिकग्रणे च भौत्य
गतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः’ इदमेवां जगधमिति । ‘भक्षेरिति’ । वा । गत्वार्थादिषु
प्रायेण हेतुमस्मिन् एव सभवाद् हेतुमस्मिन् विधिरिति प्रतिषेधोपि

इत्युक्तं भाष्ये इति । (कै)

तच्च तत्रैव निरूपितमत एव “न वेति” (१।१।४४) सूत्रे
हृक्कोरित्यस्योभयत्र विभाषात्वमुक्त्वा ऽप्राप्ते हरति भार देवदत्तो
हारयति भार देवदत्तमिति प्रापणार्थ उदाहृत । विपुर्वे हर-
तिर्गव्यर्थ इति च कैयट । एव च वहे प्रतिषेधो नापूर्व ।

तथापीति । (कै)

एव च नियन्तृकर्तृकवहेरुपसंख्यान कार्यमिति तात्पर्यम् ।
नयतेस्तु गत्युपसर्जन प्रापणमर्थ इति गत्यर्थकत्वमस्यैव प्रापयतेस्तु
शुद्ध प्रापणमेव वद्विवदर्थ इति न स गत्यर्थ इति बोध्यम् ॥ भाष्ये

उपलभ्यति देवदत्तम् । किं पुन कारण न सिद्ध्यति । अशब्दक्रियात्वात् ।
अस्तु तर्हि शब्दो येषा कर्मेति । शब्दकर्मण इति चेज्जल्पतिप्रभृतीनामुप-

सिध्यतीति चिन्त्यमेतत् । जल्पतिप्रभृतीनामिति । भा । जल्पत्वाद्य
शब्दनक्रियाया वर्तन्त इति क्रियाग्रहणे सिध्यति न तु साधनकर्मग्रहणे ।
पुन जल्पतीत्यादौ शब्दकर्मत्वाभावात् । दृष्टे सर्वचेति । भा । यदि

वक्तव्यमिति फलितोऽर्थः । वदन्ति वाह्य वाहयति वाह्यान् रथिन सूत ।
या प्रापण इत्यत्र तु गतिरेव प्रापणशब्दार्थः ॥ याति गच्छतीत्येकार्थप्रतीति ।
तेन काल प्राचयतीत्यादौ प्रयोज्यस्य कर्मता बोध्या । बुध्यर्थग्रहणेन ज्ञान-

प्रत्यासत्तेस्तस्यैव न्याय्य इति चुरादिणिजन्तोऽप्यण्यन्त एवेति भद्रे प्राप्ति ।
‘भक्षयति बलीवर्शान् सस्यमिति’ । क्षेपस्थाना यवाना वक्ष्यमाणाना हिसा
भवति तस्यामवस्थाया कैश्चिच्चैतन्याभ्युपगमात् । स्वामिनो वा हिसा
दृष्टव्या । इह कर्मशब्देन कृत्तिक्रिया गृह्यते यथा ‘कर्त्तरि कर्मव्यति

(गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्म- (अ १ । पा ४ । आ ३)
कायामणि कर्त्ता स यौ । १ । ४ । ५२ ।)

इदमेकमिष्यते इति (भा)

एव च सर्वमेवेत्यसङ्गत परस्मैपदकभत्वयो प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थ ॥

सारथिरिति । (कै)

पशुप्रेरक इत्यर्थ ॥ अन्यथा रथप्रेरक एव सारथिशब्दस्य प्रसिद्धत्वेन भाष्योदाहरणसङ्गतेरिति बोध्यम् ॥ ननु भक्षयतो-
र्नित्यण्यन्तत्वेनाणौ कर्त्तृभावादाह

अणि कर्तेति । (कै)

णावित्यत्र सर्वगत्यर्थादिभ्यो हेतुमण्डिष एव सभवेन तस्यैव ग्रह इति भाव । भक्षे प्रत्यवसानार्थत्वात्प्राप्ति । वार्तिके प्रतिषेध

सख्यानम् । वा । शब्दकर्मण इति चेज्जल्पतिप्रभृतौनासुपसख्यान कर्तव्यम् ।
के पुनर्जल्पतिप्रभृतय । जल्पति विक्षपति आभाषते । जल्पति देव-

क्रियाग्रहणमथसाधनग्रहणमथोभयगत्याश्रयण सर्वत्र दृष्टेर्न प्राप्नोतीति
भाव । पश्यतिरूपतर्क इति । भा । चक्षु प्रणिधानद्वारक उपलब्धे यदा
दृष्टिर्वर्तते तदैतद्वक्तव्यम् । अन्यत्र तु बुद्ध्यर्थत्वात् सिध्यति । तत्र साधन-

सामान्यवाचिन एव गृह्यन्ते न तु तद्विशेषवाचिन स्मरत्यादय । अत एव
श्रुतशोरूपसङ्ख्यान करिष्यते । बोधयति सागवक्त धर्मम् । प्रत्यवसान

हार' (१ । ३ । १४) इति । क्वचित् साधनकर्म 'वे शब्दकर्मण' इति । इह
शब्दक्रियाणामिति चेत् ज्ञयत्यादौना प्रतिषेध । ज्ञयति पुत्र देवदत्त
ज्ञापयति पुत्र देवदत्तेन । क्रन्दति पुत्र देवदत्त । क्रन्दयति पुत्र देवदत्तेन ।
शब्दायते देवदत्त । शब्दययते देवदत्तेन । अकर्मकत्वादथात्र प्रसङ्ग । शब्द-

इति शेष । पिण्ड्या अप्राणित्वादुदाहरणे भक्षेरहिसार्थत्वम् ॥ ननु
यवानामप्यचेतनत्वात्तद्विषयस्यापि कथं हिंसार्थत्वमत आह

क्षेत्रस्थानामिति । (कै)

इदमुपलक्षण बीजावस्थानामपि भक्षणे हिंसामत्त्वात् ।

हिंसाङ्ग इति । (कै)

इदमुभयसाधारण तत्राद्ये यवान् हिंसन् भक्षयतीत्यर्थ । द्वितीये,
तु परानित्यध्याहार्यम् । परान् हिंसन् सर्वान् भक्षयतीत्यर्थ ।
अत्राद्यमेव युक्त भाव्यस्वरसादित्याहुः । उदाहरणकचाया भक्ष-
यन्तीतिबहुवचनपाठे तत्त्वामिन इति शेष ॥

दत्त । जल्पयति देवदत्तम् । विष्ठापयति देवदत्त । विलापयति देवदत्तम् ।
आभाषते देवदत्त । आभाषयति देवदत्तम् । दृष्टे सर्वत्र । वा । दृष्टे सव-

कर्मग्रहणमित्येष पक्ष आश्रीयते । क्रियाग्रहणे कर्मग्रहणार्थक्यप्रसङ्गात् ।
गतिबुद्धिशब्दप्रत्यवसानार्थाकर्मकाणामित्येव सिद्धत्वात् । पुत्रादिकर्मत्वे
जल्पतिप्रभृतौनामुपसंख्यान कर्तव्यमेव । श्लोकादिशब्दविशेषकर्मकत्वे तु

भक्षणम् । भोजयति आश्रयति माणवकमोदनम् । आदिखाद्यो प्रतिषेधो
वक्तव्य ॥ आदयति खादयत्यन्नं बटुना । भक्षेरहिसार्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्य ॥

लक्षणकस्य कर्मणोऽन्तर्भावात् कर्म्मन्तरायोगाच्च । “शृणोतेस्वोपसङ्ख्यानम्”
अशब्दक्रियत्वात् शृणोति श्लोक देवदत्त । आवयति श्लोक देवदत्तम् । न च
बुद्ध्यर्थत्वादत्र सिद्धिः । चेतत्यादयो हि ज्ञानमात्रवचना बुद्ध्यर्था । अस्तु तर्हि
साधनकर्मणो ग्रहणम् । “शब्दकर्मण इति चेत् जल्पतिप्रभृतौनामुप

(गतिधुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्म- (अ १ । या ४ । आ ३)
कायामणि कर्त्ता स यौ । १ । ४ । ५२ ।)

तुल्यत्वादिति । (कै)

वाग्न्यश्वार्थे ॥ नन्वकर्मकवद्भावे कर्मणि लो न स्यादत आह

स्वाश्रयमिति । (कै)

सकर्मकेत्यत्र कर्ममात्रस्य ग्रहणादिति भाव । अकर्मकेत्यत्र
निषेधकोटौ त्वन्तरङ्गद्रव्यकर्मण एव ग्रहणमिति तात्पर्यम् ॥

गृह्यन्त इति । (कै)

इह शास्त्र इत्यर्थस्तदेवाह

अन्यथेति ॥ (कै)

त्रोपसंख्यानं कर्तव्यम् । पश्यतिरूपतर्कं कार्षापणं दर्शयतिरूपतर्कं
कार्षापणम् । आदिखादिनीवह्नीना प्रतिषेध । वा । आदिखादिनीवह्नाः ना

शब्दकर्मत्वात् सिद्धि । दृशेर्बुध्यर्थत्वादेव ग्रहणं सिध्यति । आदिखादीति ।
भा । आदिखाद्यो प्रत्यवसानार्थत्वात् प्राप्ति । नीवह्नोर्गत्यर्थत्वात् । यद्यपि
न गतिहिसार्थेभ्य इत्यत्र न वह्निगत्यर्थं इत्युक्तं भाष्ये । तथापि वह्नेर्नियन्तु-

हेतुमस्मिजन्ते विधिरिति प्रतिषेधोऽप्यणावित्ययं सन्निधानात्तद्विषय । तेन
चुरादिजन्तेऽपि भक्षयतौ प्राप्तिस्तत्वात्प्रतिषेध उपसङ्ग्रात । भक्षयत्यन्नं
बटुना । अहिसार्थेति किम् । भक्षयन्ति बलीवर्दाः सस्यम् । भक्षयति

संख्यानम्" (वा) । जल्पति पुत्रं देवदत्त । जल्पयति पुत्रं देवदत्तम् ।
विलयति पुत्रं देवदत्त । विलापयति पुत्रं देवदत्तम् । आभाषते पुत्रं देवदत्त ।
आभाषयति पुत्रं देवदत्तम् । दृशे सर्वत्र । यद्यपि क्रियाग्रहणमथापि
साधनग्रहणमथाप्युभयग्रहणं सर्वथा दृशेरूपसंख्यानम् । पश्यतिरूपतर्कं
कार्षापणम् । दर्शयतिरूपतर्कं कार्षापणम् । यदा चायं दृशि चक्षु-

कर्माविवक्षायामिति । (कै)

तदविवक्षा हि द्वेधा तदन्वययोग्यधात्वर्थत्यागात् सत्येव तस्मिन्नर्थे तत्र कर्मत्वेनान्वयविवक्षाया सबन्धित्वेनान्वयस्य विवक्षणा-
द्वेति कार्याणि ज्ञादय । अत्रारुचिवीज तु ल कर्मणीत्यादिशास्त्रे ।
एव वक्तुमशक्य कृतपूर्वी कटमित्यत्र कस्याविवक्षितकर्मतया भावे
साधनस्य कर्त्तृकर्मणोरितिभाष्यादौ स्पष्टत्वात् ॥

अकर्मकशब्दस्य च (कै)

इत्यादि तदुपपादनमप्यनुचित कर्मसञ्ज्ञाया अर्थसञ्ज्ञात्वेनार्था-
नामेवान्यपदार्थत्वस्यौचित्याद् अर्थस्यापि स्वतो नास्ति भेद इति

प्रतिषेधो वक्तव्य । अस्ति देवदत्त । आदयति देवदत्तेन । अपर आह ।
सर्वमेव प्रत्यवसानकार्यमदेर्न भवतीति वक्तव्य परस्मैपदमपि । इदमेकमिष्यते ।

कर्टकस्येत्यभिधानाय वहेरुपक्षेप । परस्मैपदमिति । भा । निगरणचल-
भार्थेभ्यश्चेति प्राप्तम् । वहेरिति नियन्ता सारथि । भक्षेरिति । भा ।
अस्मिन्कर्त्तेति हेतुमस्मिन्चो निषेधाच्चुरादिण्यन्तोऽप्यण्यन्त एवेति प्राप्ति ।

बलौवर्दान् सस्यम् । क्षेत्रस्थानां यवाना भक्ष्यमाणाणा हि साद्रष्टव्या तस्या
मवस्थायान्तेषा चेतनत्वाभ्युपगमात् । शब्द कर्मकारक येषान्ते शब्द-
कर्माण्य न त्विह “कर्त्तरि कर्मव्यतिहार” (१ । ३ । १४) इत्यत्रेव

साधनके ज्ञानविशेषे वर्तते तदैतद्वक्तव्य ज्ञानमात्रवचनत्वे तु बुद्ध्यर्थत्वादेव
सिद्ध तदेवमुभयोरपि पक्षयोर्दोषान्त भाष्य नान्यतर पक्षो निरुणायि ।
वृत्तिकारस्तु ये शब्दक्रिया शब्दसाधनकर्माण्यश्च तानविवादसिद्धानुदा-
हरति । ‘अधोतइत्यादि’ । ‘अध्यापयतीति’ । ‘क्रीडजीना णावि’त्यात्वम्

(गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्म- (अ १ । पा ४ । आ ३)
काणामणि कर्त्ता स गौ । १ । ४ । ५२ ।)

दर्शनमप्यसङ्गतमेव धातुना नानार्थत्वाच्चेदापत्ते । तस्मादयमर्थः ।
किमकर्मकशब्दे कर्मपदस्य कर्मसज्ञाप्रयोजके लक्षणया न विद्यते
कर्मसज्ञाप्रयोजकोऽर्थो येषा धातुनामित्यर्थ उत कर्मरहितार्थप्रति-
पादकानामित्यर्थ ॥ लक्षणोभयत्र तुल्या नाद्य इत्याह भाष्ये

न च केचिदिति । (भा)

तथा च कर्मसज्ञाप्रयोजकार्थरहितानामित्यर्थे सर्वेषा तदर्थ-
सम्भवेनाकर्मकाणामित्यस्योदाहरणसम्भव इत्यर्थः । अन्ये ऽविवचित-
कर्मतयोदाहरणसम्भवो वाच्यः । न च कालस्य क्रियामावेणा-
काङ्क्षिततया तदविवक्षाऽसम्भवः । आख्यातार्थकालेनैव तदाकाङ्क्षा
शान्त्या बाह्यकालकर्मणो ऽविवक्षासम्भवात् । एव च सति गत्यादि-

क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः । इदमेषा जग्धम् । खादि ।
खादति देवदत्तः । खादयति देवदत्तेन । नी । नयति देवदत्तः । नययति देव-

भक्षयन्ति यवानिति । भा । क्षेत्रस्थाना प्ररोहोदाद्यवस्थाया यवाना
भक्षणाद्विसा भवति । तदवस्थाया कैश्चिच्चैतन्यस्याभ्युपगमात् । परकीय-
यवभक्षणे वा परो हिसितो भवति । हिसाङ्गे भक्षणेऽत्र भक्षिर्वर्तते ।

कर्मशब्द क्रियापरः । गतिबुद्धिप्रत्यवसानशब्दार्थेति वक्तव्ये ऽर्थशब्दा-
त्मकशब्दस्य पृथगुपादानात् अध्यापयति पाठयति माणवक वेदम् ।

“अतिङ्गी” (७ । ३ । ३६) त्यादिना पुक् । निर्णयस्तु साधनकर्मणो ग्रहण
कर्मग्रहणादन्यथा गतिबुद्धिशब्दप्रत्यवसानार्थाकर्मकाणामित्येव सिद्धे ।
जल्पादीना तूपसत्त्वान कर्त्तव्यमेव । अन्यस्त्वाह । जल्पति देवदत्त इति ।
वचनेन बोधयतीत्यर्थः । एवमन्यत्रापि । तत्र बुद्ध्यर्थत्वादेव सिद्धम् । यद्यप्यन्या

(अ १ । पा ४ । आ ३)

(गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मीकर्म-
काणामणि कर्त्ता स णौ । १ । ४ । ५२ ।)

सूत्रे तुल्यजातीयापेक्षतया नियमस्य सकर्मकविषयतया ऽकर्मक-
विषये “कर्तुरीप्सिततममि”त्यनेन तदुपपत्तावकर्मकग्रहण व्यर्थ
स्यात् । तस्मात्सामर्थ्यं मनसि निधायाह

त एवम् इत्यादि । (भा)

एतच्च सामान्यापेक्ष ज्ञापक शास्त्रे ऽकर्मकपदमात्रे ईदृशार्थ-
ग्रहणमिति । क्व चिदित्येतद् व्याचष्टे ।

द्रव्य एव कर्मणि सतीति । (कै)

सतीत्यस्य प्रतियोगिनि सतीति शेष । एव च कालाद्यतिरिक्त-
कर्मप्रतियोगिकाभाववन्त इत्यर्थः । तादृशाश्च सर्वथा द्रव्यकर्माभाव-
वन्त श्रुत्यादयो ऽविवक्षितकर्मणश्चेत्युभयेऽपि प्रयोगानुसारित्वाच्च

दत्तेन । वह्नेरनियन्तृकर्तृकस्य । वा । वह्नेरनियन्तृकर्तृकस्येति वक्तव्यम् । वहति
भार देवदत्तः । वाहयति भार देवदत्तेन । अनियन्तृकर्तृकस्येति किमर्थम् ।

कालकर्मणामिति । भा । कालग्रहणेन साहचर्यात् पूर्वं सहनिर्दिष्टत्वा-
द्भावाध्वदेशानामपि ग्रहणम् । वक्ष्यमाणन्यायस्य तुल्यत्वाद् वा । सिद्ध
त्विति । भा । तेन मासमास्थते देवदत्तेनेत्यादावकर्मकेभ्यो भावे विधीयमाना

जल्पतिप्रभृतौनामुपसंख्यानम् ॥ जल्पयति विलापयति आभाषयति पुत्र
देवदत्तः । दृष्टेस्त्रोपसंख्यानम् ॥ दर्शयति हरि भक्तान् । यद्यपि दृष्टे-

बुद्धिरन्या बोधना उपसर्जनौभूतापि तावद्बुद्धिरस्तीति बुद्ध्यर्थत्वमस्येव उप-
सर्जनौभूतोऽपि च गत्यादिरर्थो गृह्यते अन्यथा गमयतीत्यादीनामगत्यर्थ-
त्वादेवाप्रसङ्गादग्रहणमनर्थकं स्यादिति । अस्तु चेतनविषये एवमचेतन-
विषये कथम् । यत्किञ्चिज्जल्पति तमन्यो जल्पयति न ह्यत्र प्रबोधनाप्यस्ति ।

(गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्म- (अ १। पा ४। आ ३)
काणामपि कर्त्ता स खौ । १। ४। ५२।)

विवक्षाया । यवादिष्वविवक्षया नाकर्मकत्वनिबन्धनकार्याणि । न
चैवमपि तुल्यजातीयतया सकर्मकविषयनियमेन सिद्धावकर्मकग्रहण
व्यर्थं सकर्मकत्वेन कालादिकर्मकाणामपि ग्रहणेन तद्विषयनियम-
स्थापनापत्तौ मासमासयति देवदत्तमित्यसिद्ध्यापत्ते । प्रतियोगि-
समर्थककर्मपदेन तु न कालादीना ग्रहणमेतत्सामर्थ्यादिति न
दोषः ॥ वस्तुतो भाष्ये

क्वचिद् (भा)

इत्यस्य कालादीना कर्मत्वप्रयोजकव्याप्यादिरहितेऽर्थ इत्यर्थः ।
कैयटोक्तव्याख्याया हि कालभावाध्वभिरिति पूर्वं तृतीयानिर्देशात्
केनचिदित्येव वदेत । एव च तदवस्थायामकर्मकत्वेनाकर्मकत्व-

वहन्ति बलीवर्दा यवान् । वाहयति बलीवर्दान्यवान् । भक्षेरहिंसार्थस्य । वा ।
भक्षेरहिसार्थस्येति वक्तव्यम् ॥ भक्षयति पिण्डान् देवदत्त । भक्षयति पिण्डान्

लादय सिद्धा भवन्ति । स्वाश्रय चाव्यावृत्त कर्मत्वम् । तेन मास आस्यते
देवदत्तेनेत्यादौ कर्मण्यपि भवन्ति । न च केचिदिति । भा । ननु क्रिया-
मात्रविवक्षाया कालादीनामविवक्षितत्वात् तैरप्यकर्मकत्वं भवत्येव । यथा

ज्ञानसामान्यपरत्वे बुद्धमर्थत्वादेव सिद्धं तथापि ज्ञानविशेषार्थताया न
सिध्यतीत्युपसख्यानमारब्धम् । श्रावयति श्लोक देवदत्तमिति तु शब्द-

‘अकर्मकाणामिति’ । कालभावाध्वगन्तव्यदेशव्यतिरिक्तकर्मरहितानामित्यर्थः-
ऽत्र ग्राह्य अन्यथा मासमास्यते देवदत्त । मासमासयति देवदत्तम् । गोदोहमा-
सयति । कोशमासयति । कुरुनासयतीत्यत्र न स्यात् कालादिकर्मणा सकर्म-
कत्वम् । एव “न कर्मणि चे” (३। ४। ६६) त्यादावपि यत्राकर्मकग्रहणं तत्र

(अ १ । पा ४ । आ ३)

(गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्म-
काणामणि कर्त्ता स यौ । १ । ४ । ५२ ।)

व्यवहारो धातूनामकर्मकपदसामर्थ्याच्च तदवस्थाया कर्मरहिता
गृह्यन्ते इति बोध्यम् ॥ भाष्ये

न चैतेनेति । (भा)

कालादिनेत्यर्थ ॥ तद्भाष्ये

सम्भवेति । (कै)

कालादीना तु व्यभिचारो नास्त्युक्तरीत्या व्यापनादिरूपधात्वर्थं
पूर्वके स्वार्थं सकर्मकाणामपि वृत्तेस्तेषामपि तत्सम्भवादिति भावः ।
अयं भावः । कालादेरपि प्रतियोगिभूतकर्मपदेन कर्मग्रहणे ऽकर्मको
धातुरसम्भवोति सामर्थ्याद्व्यकर्मण एव प्रतियोगित्वेन गृह्यन्मिति ॥
ननु तदविवक्षाया तत्सम्भव इत्यत आह

देवदत्तेन । अहिसार्धस्येति किमर्थम् । भक्षयन्ति यवाग्वलीवर्दा । भक्षयति
बलीवर्दान् यवान् । अकर्मकग्रहणे कालकर्मणामुपसंख्यानम् । वा । अकर्मक-

श्रेते देवदत्तो न मुञ्क्ते इति । अत्राह । अत्यन्ताविद्यमानकर्माणो धातवो-
ऽकर्मकग्रहणेन गृह्यन्ते न त्वविवक्षितकर्माणि । अन्यथा पचादीनामपि
कर्माविवक्षायासकर्मकत्वनिबन्धनानि कार्याणि भवेयुः । अकर्मकशब्दस्य

कर्मत्वान्निवृत्तम् । शब्दक्रियाणामिति व्याख्याने तु गृह्यन्तेत्युपसंख्येय
स्यात् । ज्ञयतिक्रन्दत्योश्च प्रतिषेधं स्यात् । ज्ञाययति क्रन्दयति वा देव-

सर्वत्र द्रष्टव्यत्वेन मासमास्यते देवदत्तेनेत्यादौ भावे लादय सिद्धा भवन्ति ।
उक्तञ्च सिद्धं तु कालकर्मणामकर्मकवद्वचनादिति । कालग्रहणमुपलक्षण
वत्करणत्वाश्रयमपि भवति मास आस्यते देवदत्तेन सासकर्मणि लो भवति
स तर्ह्यकर्मकवचनाद् भावे वक्तव्यो न वक्तव्यो ऽकर्मकाणामित्युच्यते न च

(गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्म- (अ १ । पा ४ । आ १)
काणाभ्यां कर्त्ता स यौ । १ । ४ । ५२ ।)

वस्तुस्थित्येति । (कै)

धातुरेवान्यपदार्थ इति भाव ॥ वस्तुतो व्याख्यादिविवक्षासत्वे-
ऽप्यकर्मकलोपपत्तिर्दर्शते ।

अथवेति । (म)

भाष्येणोपपत्तिस्तुतैव । न चैतेनेत्यादिना भाष्येण व्यभिचारा-
भाव उच्यते पूर्वस्माद्धेदव्युत्पादनायान्तरङ्गत्वतात्पर्यकतया योजयति ।

अकर्मकेति ॥ (कै)

पूर्वं क्रियाया इति । (कै)

तद्देशेनैव क्रियाप्रवृत्तेरिति भाव ॥

ग्रहणे कालकर्मणामुपसख्यानं कर्तव्यम् । मासमास्ते देवदत्त । मासमासयति
देवदत्तम् । मासं शेते देवदत्त । मासं प्रापयति देवदत्तम् । सिद्धं तु काल-

च धातवोऽन्यपदार्थत्वेनाश्रीयन्ते न त्वर्था । अर्थाश्रयणे हि कर्मविवक्षाया
मर्थस्याकर्मकत्वपदेशः स्यात् । धातुष्वश्रीयमाणेषु क्वचिदपि कर्मसंबन्ध-
दर्शनेन सारूप्यात् एवैत इति तत्त्वप्रत्ययविषया नाकर्मत्वेन व्यपदिश्यन्ते ।

दत्तेन । दृष्टेस्तूभयथाप्युपसख्येयः स्यात् । शब्दायतेष्वोभयथा प्रतिषेध्यम् ।
अकर्मकत्वादपि ह्यत्र प्रसङ्गः । शब्दलक्ष्यस्य कर्मणोऽन्तर्भावात् कर्मान्तरा-
योगाच्च शब्दाययति देवदत्तेन । अकर्मकग्रहणेन तु येषां कालादिभिन्न

कालादिभिः केचिदकर्मकाः कालादिभिरप्यकर्मका यदा ते न विवक्ष्यन्ते
तद् यथा शेते देवदत्तो न भुङ्क्ते इति । नाप्यविवक्षितकर्मणोऽकर्मका
किं तर्हि येऽत्यन्ताविद्यमानकर्मणो धातवोऽकर्मकाः नार्था । यस्य धातो
स्वरूपावधिकमकर्मकत्वं न च कालादिकर्मणा स्वरूपाधिकमकर्मकत्वं

‘शक्तिप्रमाणेति । (कै)

द्रव्यधर्मरूपात् शक्त्वादे सकाशात् क्रिया सकालयोग प्रवर्त्तते इत्यर्थः । तत्र शक्तेर्यथा वसन्तादिकालयोग पल्लवजन्मादे प्रमाण-वशाद् यथा दीर्घशष्कुल्यादिचर्वणस्य दण्डादिकालयोग सञ्ज्ञावशाद् यथा नानाद्रव्यकर्मकपाकस्य सकर्मकपदे तु कालादे कर्मसञ्ज्ञा-विधानसामर्थ्यात् कालादिकर्मणोऽपि ग्रहणम् । अत एवास्त्यते मास इति कर्मणि ल सिध्यति । अत्रैतत्सूत्रस्याकर्मकपदवत्सकर्मकपदे कालादिकर्मणोऽग्रहणे तात्पर्यग्राहकाभावादिति तत्त्वम् । “न

१ “शक्तिप्रमाणेति” इत्यारभ्य “इति दिक्” इत्यन्त नास्ति क पुस्तके ॥

कर्मणामकर्मकवदचनात् । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । कालकर्मका अकर्मक-वद्भवन्तीति वक्तव्यम् । तच्चर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अकर्मकाणामित्युच्यते ।

अर्थास्तु कारकादिभेदाद्भिन्ना एवेत्यन्ये सकर्मका अन्य एवाकर्मका इति स्याद् व्यपदेशः । यदा त्वर्थस्यापि स्वतो नास्ति भेद इति दर्शनं तदार्थेष्व-प्यन्यपदार्थेष्वदोषः । क्वचिदिति । भा । अथ एव कर्मणि सत्यकर्मका इत्यर्थः ।

कर्म न सम्भवति ते गृह्यन्ते । न त्वविवक्षितकर्माणोऽपि । तेन मासमासय-ति देवदत्तमित्यादौ कर्मत्वं सिद्धम् । देवदत्तेन पाचयतीत्यादौ च न भवति । गत्यर्थाकर्मकेति सूत्रेऽप्येवम् । अत एवाविवक्षितकर्मकेभ्य पचिददातिप्रभ-

कस्यापि सम्भवतीति सामर्थ्यात्तद्वतिरिक्तेन कर्मणा ऽकर्मकत्वं विज्ञा-यते । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । यावता स्वयापारे स्वतन्त्रस्यापि प्रयोज्यस्य प्रयोजकस्यापारे विवक्षिते तेन प्रधानभूतेनाप्यमानत्वाद अन्तरङ्गत्वेन पूर्वप्रवृत्तामपि कर्त्तृसञ्ज्ञा बाधित्वा कर्मसञ्ज्ञा भविष्यतीति । एव तर्हि

(गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्म- (अ १ । पा ४ । आ ३)
काणामणि कर्त्ता स गौ । २ । ४ । ५२ ।)

चैतत्कर्मेति” भाष्येण द्रव्यकर्मणो व्यभिचार एव दर्शयते न त्वन्त-
रङ्गत्वमिति चिन्त्यम् । वस्तुतो द्वितीयपक्षोक्तमेवार्थं भङ्गान्तरेणाह

अथवेति । (भा)

न च तेनेत्यादे कश्चिदप्यकर्मक एतेन कर्मणा रहितो नेत्य-
र्थेन सकर्मकाणामेतत्कर्माभावादेशामपि व्यभिचारित्वमिति कश्चिद्
भ्राम्येत्तद्भ्रमनिवृत्त्यर्थं तस्यार्थस्य पुन कथनम् एव चाकर्मकपदेन
व्यभिचारिद्रव्यकर्मेरहितानामित्यर्थबोधनं मासादिकर्मसत्त्वेऽप्यकर्म-
कत्वमित्येतत्पक्षेऽर्थः । न त्वेतद्भाष्यबलेनात्यन्ताविद्यमानकर्मकाणा-
मेवात्र ग्रहणमिति वक्तुं युक्तम् । “कालाध्वनो.” इति सूत्रे “ल

न च केचित्कालभावाध्वभिरकर्मका त एव विज्ञास्याम क्त्वर्थे अकर्मका
इति । अथ वा येन कर्मणा सकर्मकाश्चाकर्मकाश्च भवन्ति तेनकर्मकाणाम् ।

अथवा येनेति । सभावव्यभिचाराभ्या विशेषणविशेष्यभावे सर्वत्र वस्तुस्थित्या
ऽविवक्षिता अपि कालादयः सन्तीति न तै केचिदकर्मका इत्यर्थः । अथ-
वेति । भा । अकर्मकश्रुत्यान्तरङ्गद्रव्यकर्म निषिध्यते न बहिर्गङ्ग कालादिकर्म ।

तिभ्यः कर्तरि तौ न । अन्यथा पक्षवान् दत्तवानित्वर्थे पक्षो दत्त इति
स्यात् । “ल. कर्मणीति” सूत्रे तु अविवक्षितकर्मणा असम्भक्तकर्मणा वा
ग्रहणम् । अत एवाविवक्षितकर्मणा न भावे आदय इतीह सूत्रे वदतो

सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । प्रयोक्कव्यापारेणाप्यभावस्य यदि भवति
अव्यर्थादीनामेव नाम्नेषामिति । तेन पाचयत्योदन देवदत्तो बद्धदत्तेनेत्यत्र
पूर्वे प्रवृत्ताया एव कर्त्तृसङ्गा या अवस्थानात् कर्तरि लब्धौ वा भवति ।

उक्तम्

(अ १ । पा ४ । आ ३) (गतिबुद्धिप्रत्ययसामर्थ्यशब्दकर्मकर्म
काणामणि कर्त्ता स यौ । १ । ४ । ५२ ।)

कर्मणीति” सूत्रस्याकर्मकपदविषयेऽपीदृशस्यैव भाष्यस्य सत्त्वेन
तच्चाप्यत्यन्ताविद्यमानकर्मकाणामेव ग्रहणपक्षौ पूर्वोक्ततत्त्वपूर्वीत्यादि-
भाष्यासङ्गत्यापत्ते । किं चात्यन्ताविद्यमानकर्मकाणामत्र ग्रहणमिति
पक्षे लुनातेर्निवृत्तप्रेषणाखिचि लावयति केदार देवदत्त इति
“णेरणाविति” (१ । ३ । ६७) सूत्रस्यैकैयटप्रयोगे केदारस्य
कर्मत्वानापत्तिरिति दिक् ॥

न चैतेन कर्मणा कश्चिदप्यकर्मक । अथवा यत्कर्म भवति न च भवति
तेनाकर्मकाणाम् । न चैतत् कर्म क्वचिदपि न भवति ॥

तच्चादि । पूर्वं क्रियाया इत्याकर्मणा सह संबन्धो भवति पश्चात् कालादिभि
परिमाणनिर्धारणाय । तथा चोक्तम् । “शक्तिप्रमाणसंख्यादेर्द्रव्यधर्मात्
प्रवर्तते । क्रियासु कालयोगोऽत प्राग्योगो इत्यकर्मणा” इति । सूत्र चेदं
विद्यमानार्थमिति “आकृडार”सूत्र उक्तं तत एवावधार्यम् ॥

“खेरणावि” (१ । ३ । ६७) त्वच तु नेह पच्यत इति भावे सकार इति
जुवत्तो ह्रस्वस्य मतभेदपरत्वात् पूर्वपरविरोध इति दिक् ॥

गुणक्रियाया स्वातन्त्र्यात् प्रेषणे कर्मता गत ।

नियमात् कर्मसंज्ञाया स्वधर्मणाभिधीयते ॥

इति । कर्त्तुं स्वधर्मस्तृतीया । अथ कथम् ।

“अयाचितार् न हि देवदेवमत्रि सुता ग्राहयितुं शशाक”

इति । स्वतन्त्राः कवयः । अन्ता सुता प्रसि किञ्चिदुद्ग्राहयित्वे
यादृक्किंतु नोक्तं किं न शशप्रक्षेपेन ग्राह्येयम् । तत्र बुद्ध्यावात् किदम् ॥

हृक्कोरन्यतरस्याम् । १ । ४ । ५३ ॥

इत्युक्तमिति । (कै)

वार्तिककृतेति शेष ॥ भाष्ये

कथं चाचात्मनेपदमिति । (भा)

एतद्वार्त्तिकोदाहरणयोरित्यर्थ ॥ अभिवादयतावणौ कर्मणौ णौ
कर्तृत्वाभावाद्दर्शयतावणौ कर्मातिरिक्तकर्मण सत्त्वादिति प्रश्न ।

हृक्कोरन्यतरस्याम् ॥ १ । ४ । ५३ ॥ हृक्कोर्वावचनेऽभिवादिदृशोरात्मने-
पदउपसख्यानम् । वा । हृक्कोर्वावचने अभिवादिदृशोरात्मनेपदउपसख्यान

हृक्कोरन्यतरस्याम् ॥ १ । ४ । ५३ ॥ उभयत्र विभाषेयमिति “नवेति

हृक्कोरन्यतरस्याम् । १ । ४ । ५३ ॥ हा च का चेति विग्रहः । ऊच्य
कुञ्चेति वा । अनयोरणौ कर्त्ता णौ वा कर्म स्यात् । नवेतिविभाषासूत्रे उ-
भयत्रविभाषास्तिद वार्तिककृता पठितम् । तथाहि । अभ्यवहारयति माणव-

हृक्कोरन्यतरस्याम् १ । ४ । ५३ ॥ गत्वर्थादयो निवृत्ता । तेनोभयत्र
विभाषेयम् । यदा हरतिर्गतौ वर्तते । हरति भार देवदत्त इति ।
अभ्यवहारे वा । अभ्यवहरति माणवकमोदनमिति । करोतिश्चायमकर्मकः ।

एकस्येति । (भा)

आद्यान्यस्य दृशेरित्यर्थ । अणौ कर्तृकर्मातिरिक्तकर्माभावो
विवक्षित इति भाव ॥

कर्तृत्वम् । अभिवदति गुरु देवदत्त । अभिवादयते गुरु देवदत्तेन । अभि-
वादयते गुरु देवदत्तम् । पश्यन्ति भृत्या राजान दर्शयते भृत्यै राजा दर्शयते

विभाषे" (१ । १ । ४४) त्यत्रोक्तम् । अभिवादिदृशोरिति । भा । अभि

कमोदन माणवकेन वेत्यत्र कृत्यवसानार्थत्वात्प्राप्ते विकुर्वते क्वात्रा विका-
रयति क्वात्रान् क्वात्रैर्वेत्यत्राकर्मकत्वात्प्राप्ते इतरत्र त्वप्राप्ते विभाषेयम् । अभि-
वादिदृशोरात्मनेपदे वेति वक्तव्यम् ॥ अभिवादयतेरप्राप्ते विभाषा । दृशेस्तु
बुद्ध्याद्यर्थत्वादुपसङ्ख्यानाद्वा प्राप्ते । अभिवादयति गुरु देवदत्त अभि-
वादयते गुरु देवदत्ते देवदत्तेन वा । णिचक्षेत्वात्मनेपदम् । परस्मैपदे तु

ओदनस्य पूर्णा क्वात्रा विकुर्वतइति । तदा पूर्वेण प्राप्ते । यदा हरति
स्तेयादौ वर्त्तते । हरति सुवर्णं चोर इति । करोतिश्च सकर्मकस्तदा
ऽप्राप्ते । नन्वनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा इति नियमस्यैव
विकल्पो युक्तः । गत्यर्थादिष्वेवेति योऽयं नियमः स ह्रक्रोरन्यतरस्यामिति ।
ततश्च पक्षे नियमाभावात् गत्याद्यर्थान्यत्र पक्षे कर्मत्व पक्षान्तरे
च कर्तृत्व भवतु गत्याद्यर्थत्वे तु नित्यवत् कर्मसङ्गा प्राप्नोति । एव
तर्हि वातिककारेणोभयत्रविभाषास्त्रिय पठिता तत्त्वामर्थ्यादनन्तरस्य

अपरस्येति । (भा)

आद्यस्त्राभिवादयतेरित्यर्थ । उक्त आशयः ॥

भृत्यान् राजा । कथं चात्मानेपदम् । एकस्य “शेरणाविति” (१ । ३ । ६७)
अपरस्य शिचञ्चेति (१ । ३ । ७४) ॥

वादयतावप्राप्ता कर्मसंज्ञा पक्षे विधीयते दृष्टेर्बुद्ध्यर्थत्वान्निष्ठ प्राप्तौ पक्षे
निवर्त्यते ॥

अभिवादयति गुह्यं देवदत्तेन । दर्शयते राजानं भृत्यान् भृत्यैर्वा । कर्मसंज्ञा-
भावपक्षे कर्मान्तरस्याभावात्शेरणावित्यात्मनेपदमन्यत्र तु शिचञ्चेतीति
प्राश्न्य । वस्तुतस्तु शिचञ्चेत्येव युक्तम् । शेरणावित्यस्य तु नायं विषयः ।
शिञ्जाद्यप्रयुक्तिभेदादिति तत्रैवोपपादितम् ॥

विधिरिति नाश्रीयते । अविशेषेण हृषीकेश्यं प्रवर्त्तते । ‘अभिवादि-
दृष्टोरिति’ । अभिवादयतेरप्राप्ते विभाषा दृष्टेर्बुद्ध्यर्थत्वात् दृष्टे सर्वत्रेति
वा प्राप्ते । ‘अभिवादयतेरिति’ । ‘शिचञ्चे’ त्वात्मनेपद परस्मैपदे त्वभिवादयति
इति देवदत्तेनेति कर्तृसंज्ञैव भवति । ‘दर्शयते इति’ । कर्मसंज्ञाभावात्
~~अभिवादयतेरिति~~ शेरणावित्यात्मनेपदमन्यत्र तु शिचञ्चेति ।

स्वतन्त्रः कर्ता । १ । ४ । ५४ ॥

भाष्ये

स्वं तन्त्रमिति । (भा)

विततास्तन्त्रवस्तन्त्र किमय वज्रव्रीहिरिति प्रश्नतात्पर्यं विशेष-
विहितत्वादित्यभ्युच्चय । निरवकाशत्वाभावात् ॥

अपादानादिसन्नेति । (कै)

तन्तुवायाद् गृह्णातीत्यादौ ब्राह्मणादेर्नेति । तन्तुवाय इत्यस्य
भाष्यस्य तत्रैवेत्यर्थ इति भावः ॥

स्वतन्त्र कर्ता । १ । ४ । ५४ ॥ तृतीयाया कर्तृकरणे अर्थ “कर्तृ-
करणयोस्तृतीया” (२ । ३ । १८) इति तृतीयेति सूत्रात् । कर्तृत्व च
कर्तृसङ्गाबोधित कर्तृत्वशक्तिमत्वम् । सा शक्तिश्च कर्तृप्रत्ययसमभित्याहारे
व्यापारतावच्छेदकसम्बन्धेन तद्भात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रय-

स्वतन्त्र कर्ता ॥ १ । ४ । ५४ ॥ किं यस्य स्व तन्त्र स स्वतन्त्र । किञ्चात ।
तन्तुवाये प्राप्नोति । नैष दोषः । अयं तन्त्रशब्दो ऽस्त्येव विताने वर्तते । तद्य-

स्वतन्त्र कर्ता । १ । ४ । ५४ ॥ किं यस्येति । भा । तन्तुवायस्य स्वतन्त्र-
शब्दवाच्यत्वाद्विशेषानुपादानाच्च प्रश्नः । तन्तुवाय इति । भा । यद्यपि तन्तुवायो

स्वतन्त्र कर्ता । १ । ४ । ५४ ॥ क्रियाया स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता

स्वतन्त्र कर्ता १ । ४ । ५४ ॥ स्वतन्त्रशब्दोऽयं तन्तुवायवचनोऽप्यस्ति स्व
तन्त्रमस्य स्वतन्त्र । विततास्तन्त्रवस्त्वतन्त्रमित्युच्यते । अस्ति च सा-

वितन्वत इति । (कै)

य च सन्निवेशविशेषविशिष्टस्तन्तुसमूह स्वतन्त्र उच्यत इति ।
यथा कथं चिद् व्युत्पन्नो ऽयं प्रधानार्थे रूढ इति भावः ॥ प्राधान्ये
वर्तमानस्यैव ग्रहणं कुत इत्यत आह

तत्रेति । (कै)

क्रियासिद्धौ यः स्वतन्त्र इत्यर्थः प्राधान्यस्यैवान्वययोग्यत्वम् ॥

तद्भात्वर्थान्त्रये वर्तते । “स्वतन्त्र कर्ता” (१ । ४ । ५४) इति सूत्र-
सरसात् । उक्ततद्भात्वर्थान्त्रयत्वमेव स्वातन्त्र्यम् । स्थालीस्थे यत्र कथ्यमाने
स्थाली स्वतन्त्रेति “कारक” (१ । ४ । २३) इति सूत्रे भाष्ये उक्ते ।
कालिकादिसम्बन्धेन व्यापाराश्रये ऽतिप्रसङ्गवारणाय सम्बन्धविशेषनिवेशः ।
एतेन सामग्रीसाध्याया क्रियाया स्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यात् सूत्रे स्वतन्त्र
इत्यव्यावर्तकमित्यपास्तम् । प्रागुक्तस्वातन्त्र्यस्य युगपत् सर्वेषु अभावात् ।
रूपवन्तं गच्छतीत्यादावुत्तरदेशसंयोगरूपे काले रूपादौ च न तादृशधात्व-
र्थत्वमिति तदाश्रये रूपवति नातिव्याप्तिः । कर्तृप्रत्ययसमन्विताहारे इत्यनेन
पञ्चलण्डुलो देवदत्तेन इत्यादौ फलस्य विशेष्यत्वेऽपि देवदत्तस्य कर्तृत्व-

था । आस्त्यैव तन्त्र प्रोक्तं तन्त्रमिति । वितानमिति गम्यते । अस्ति प्राधान्ये

वधति सुडक्त इत्यादौ तन्तुवायस्य कर्तृसञ्ज्ञेयते तथापि विशेषविहितत्वात्
परत्वाच्चापादानादि सञ्ज्ञाविषयेऽपि सा प्राप्नोति । ब्राह्मणोऽधीत इत्यादौ च

स्यात् । धातूपात्तव्यापाराश्रयत्व स्वातन्त्र्यम् । आह च । “धातुनोक्तक्रिये

धारणश्रये पुरुषे वर्तते । साधारण्यं भवेत्तन्त्रं ख धनं तन्त्रं साधार-
ण्यस्य स्वतन्त्र । अस्ति च प्रधानवचनः ख आत्मा तन्त्रं प्रधानमस्य

तन्तुवायरूपतयेति । (कै)

कारक इत्यनेन क्रियामात्रस्योपस्थितेस्तस्मिन् तत्त्वेनानुपयोग इत्यर्थः । बज्रलक्ष्यसंस्कारानुरोधाच्च प्रधानस्यैव ग्रहणमित्यपि बोध्यम् ॥ ननु किं प्राधान्यं कर्तुरित्यत आह

अनेकेति । (कै)

सकलकारकप्रवर्त्तकत्वादिति भावः ॥ नन्वेव स्थाली पचतीत्यादि न स्यादत आह

यस्य धातुनेति ॥ (कै)

सिद्धिः । तत्र सति सम्भवे तद्भात्वर्थकृतिव्यापारोभयाश्रयत्वसमानाधिकरणैव कर्तृताशक्तिरतो गुरुतरभारयोत्तोलनादिविषयकयत्नसत्वेऽपि तत्क्रियाया अनिष्पत्तौ न तत्र कर्तृत्वव्यवहारः । तत्र यत्नसत्वेन मानमित्यन्ये । धात्वर्थकृतिश्च साध्यत्वात्प्रविषयतया क्रिया विषयैव ग्राह्या । अतो मत्तोभूतं न तु मयाकृतमिति व्यवहारस्य नानुपपत्तिः । नान्तरीयककृतिसाध्यपिष्ठकमध्यस्थशर्करा भोक्तुरिति च न तत्कर्तृत्वव्यवहारः । एतेन

वर्तते । तद्यथा । सुतन्त्रोऽसौ ब्राह्मण इत्युच्यते स्वप्रधान इति गम्यते ।

ब्राह्मणादेर्न प्राप्तोतीति दोषः । वितानइति । भा । वितन्यत इति वितानम् । सुतन्त्रोऽसौ ब्राह्मण इति । स्वशब्द आत्मवाची । स्व आत्मा तन्त्रं प्रधानं

नित्यं कारके कर्तृतेत्यत इति” कर्मकर्तर्यप्यस्तीदम् । फलव्यापारयोर्वैयधिक-

सुतन्त्र इति । तत्राद्ययोग्येण तयोरुपादानादिविषये कर्तृसञ्ज्ञा स्यात्प्र-
रक्षाद्विशेषविहितत्वाच्च तन्तुवायादागच्छतीत्यादौ । इह च न स्यात्

अगुणभावेन । (कै)

प्राधान्येन ॥

स्वतन्त्र इति । (कै)

स्वतन्त्र्येण विवक्षित इत्यर्थः । तच्चारोपितमनारोपित वेत्यन्यत् ।
कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रधानीभूतधात्वर्थव्यापाराश्रयो हि स ।
तादृश एव च सकलकारकप्रवर्त्तक प्रायेण कर्मप्रत्ययसमभिव्याहारे
फलव्यापारयोर्व्यत्यासदर्शनात्मसमभिव्याहारे इत्यन्तमित्यादिनिरूपित
मञ्जूषायाम् ॥ ननु हेतुमच्छब्देन प्रयोजकव्यापार उच्यते न च
तत्र सञ्ज्ञेयते ऽत आह

कृतिर्नाम न काचिद्व्यापारातिरिक्तत्वपास्तम् । आन्तरचेष्टा विशेष एव वा
कृतिरिति दिक् । तत्र व्यापारस्य धातुत एव शाभात् । कर्तृत्वशक्तिमत्त्वेन
कर्त्ता तृतीयार्थस्तत्र प्रकृत्यर्थस्याभेदान्वयः । स च धात्वर्थे आधेयतयान्वेति
तेन चैत्रेण सूच्यते इत्यत्र चैत्राभिन्न कर्त्तृवृत्तिस्वाप इति बोध इति प्राप्तः ।
द्वितीयप्रकरणोक्तदिशा कर्त्तृचैत्रेय स्वाप इति चैत्र कर्त्तृक स्वाप इति

तद्य प्राधान्ये वर्तते तन्त्रशब्दस्तस्येदं ग्रहणम् । स्वतन्त्रस्य कर्त्तृसञ्ज्ञाया

यस्य स स्वतन्त्र उच्यते । तत्र कारकाधिकारात् क्रियासिद्धौ प्राधान्यस्यो
पयोगात्तन्तुवायस्यापि तन्तुवायरूपतया तत्रानुपयोगात् प्रधानवाचिनः

कारणमात्रस्य पचवौत्सर्गिकस्य पर त्यागः । विशकणितशक्तिपक्षे विशिष्ट-

देवदत्तो गच्छतीति इममाद्ययोर्ग्रहणे दोषः दृष्ट्वा तृतीयमर्थमाश्रित्याह ।

‘स्वतन्त्र इति’ । ‘प्रधानभूत उच्यते’ इति । स्वतन्त्रशब्दस्य तत्रैव प्रसिद्ध-

प्रयोज्य इति । (कै)

स एवात्र हेतुमच्छब्दार्थत्वेन विवक्षित इत्यर्थः ॥

स्वातन्त्र्यमिति । (कै)

उद्धृतमिति शेषः ॥ दूषणान्तरमाह

तत्प्रयोजक इति । (कै)

तत्र हि यत्पदेन स्वतन्त्र एव पूर्वसूत्रोपात्त परामृश्यते ॥

बोध इत्युचितम् । यत्तु तत् तत् क्रियानुकूलकृत्याश्रय कर्त्ता । कृञ् कृत्यर्थ-
कत्वेन कृप्रकृतिकृत्वा तथैव लाभात् । तत्राश्रयस्य प्रकृत्यालाभात् कृति-
स्तृतीयार्थ इति । तन्न । कृतेरपि धातुलभ्यताया उक्तत्वात् । रथेन गम्यते
इत्यादावचेतने ऽसम्भवाच्च । विभक्तौ लक्षणा नौचित्यस्य प्रागेव निवेदितत्वात्
तत्राश्रयलक्षणेत्युक्तं कृञ् कृतिमात्रवाचकत्वाभावाच्चेति दिक् । यस्तु धात्व-
र्थस्वेतनमात्र वर्त्तते । तत्राचेतनस्य कर्त्तृत्व चेतनत्वारोपेण तन्निष्ठक्रिया-
रोपेणैव वेति “दामहायनान्ताच्च” (४ । १ । २३) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।
परे तु तत्तद्धात्वर्थीयकारकचक्रप्रयोक्तृत्व सूत्रे स्वातन्त्र्यम् । तदुक्तं “कारक”
(१ । ४ । २३) इति सूत्रे भाष्ये प्रधानेन समवाये स्थाली परतन्त्राववाये

हेतुमत्युपसख्यानमस्वतन्त्रत्वात् । वा । स्वतन्त्रस्य कर्त्तृसञ्ज्ञाया हेतुमत्युप

स्वतन्त्रशब्दस्येह ग्रहणम् । अनेककारकसाध्यायामपि क्रियाया यथा कस्य
चित् स्वातन्त्र्य तथा “कारक”सूत्रे प्रतिपादितम् । यस्य धातुना व्यापारो

शक्तिपक्षे चेद तुल्यम् । निवृत्तप्रेषण कर्म स्वक्रियावयवे स्थितमिति पक्षे तु

तरत्वादिति भावः । किं च कारकाधिकाशात् क्रियाविषय स्वातन्त्र्य
प्रत्यक्षते न च तन्तुवायस्तन्तुवायतया क्रियायामुपयुज्यते किं तर्हि प्र-

क्रियासिद्धाविति । (कै)

स्वक्रियासिद्धावित्यर्थ । अयं भाव । स्वक्रियाकारकप्रवर्तकत्वरूपस्वातन्त्र्यमस्यास्येव परप्रेर्यत्वेऽपि ॥ ननु प्रेरणाया क्रियाविषयत्वात्कथमकुर्वति कारयतीति प्रयोगो ऽत आह

यदीति । (कै)

साधनान्तरविनियोगेन क्रियासाधकत्वमेव हि स्वातन्त्र्यमूले आदिपदार्थ क इति चिन्त्यम् ॥

स्वतन्त्रा किपुन प्रधान कर्ता कथं ज्ञायते कर्ता प्रधानमियत् सर्वेषु कारकेषु सन्निहितेषु कर्ता प्रवर्तयिता भवतीति । एव स्वच्छाधान प्रवृत्तिनिवृत्तिकत्वमपि स्वातन्त्र्यं तच्च प्रयोजकसन्निधानेऽपि प्रयोज्यस्य । तत् सन्निधानेऽपि स्वार्थसत्वे प्रकृतेस्तदभावेऽप्रवृत्तेऽपि । एतच्च “स्वतन्त्र कर्ता” इति सूत्रे भाष्ये । तच्चारोपितमनरोपितं च सच्चा निमित्तम् । आद्यं स्थाल्यादौ । अन्यं पुरुषे । यस्य च स्वतन्त्रविवक्षा तद्वापार एव च धातुना प्राधान्येनोच्यते शब्दशक्तिसभावात् । स्थाली स्वतन्त्रेति भाष्ये आरोपित स्वतन्त्रवतीत्यर्थः । तत् विना तद्वापारे धातो प्राधान्येन वृत्त्यसम्भवात् । प्रधानधात्वर्थव्यापाराश्रयत्वमेव न स्वतन्त्रत्वम् । स्वतन्त्रपदस्य तत्रापरिभाष-

संस्थानं कर्तव्यम् । पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति । किं पुनः कारणं न

ऽगुणभावेनोच्यते सर्वसौ स्वतन्त्र इत्येतदपि तत्रैव भाष्यकृता प्रतिपादितम् । हेतुमतीति । भा । प्रयोज्यइत्यर्थः । यथा कर्तृसन्निधौ करणादीनां नास्ति

प्रधानभूतधात्वर्थ एवेह क्रिया धातुत्व तु भूतपूर्वभावनार्थत्वात् । एतेन

धत्तव्येति तदादिन एव यद्वयं युक्तम् । यदि प्रधानभूतं वृत्त्यते एवं तत्प्रधानेति चेत् तदा प्रधानभावस्य यत्राधिकरणादीन्यप्रधानानि कारकाणि

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ६५१
(अ १ । पा ४ । आ ३) (स्वतन्त्र कर्ता । १ । ४ । ५४ ।)

व्यपदिश्येतेति । (कै)

तदापि तस्यौपसख्यानिककर्तृत्वेन कर्तुं प्रयोजकत्वात्तस्य
हेतुत्वे णिजापत्तिः । एव चोपसख्यानमतिव्यापकमिति भावः ॥
भाष्ये

न चेदमकुर्वति तस्मिन् कारयतीत्येतद्भवति (भा)

इत्यनन्तरं किं तु कुर्वत्येवेति शेषः ॥

यात् । लोके उक्तार्थयोरेव तत्प्रवृत्तेरिति । अत एव प्रयोज्यस्य स्वतन्त्र-
त्वात् । कर्तृसञ्ज्ञा न प्राप्नोतीति पूर्वपक्षे तस्यापि स्वेच्छाधीनप्रवृत्तिकत्वरूप
स्वातन्त्र्यं साधितं कर्तृसञ्ज्ञासूत्रे भाष्ये इति दिक् ॥ हरिरप्याह —

“प्रागन्यत शक्तिसाभान्यग्भावापादनादपि ।

तदधीनप्रवृत्तित्वात् प्रवर्त्ताना निवृत्तनात् ॥

अदृष्टत्वात् प्रतिनिधे प्रविवेके च दर्शनात् ।

आरादप्युपकारित्वे स्वातन्त्र्यं कर्तृरुच्यते ॥”

सिद्ध्यति । अस्वतन्त्रत्वात् । न वा स्वातन्त्र्याद् इतरथा ह्यकुर्वत्यपि कारयतीति

स्वातन्त्र्यं तथा प्रयोजकसन्निधौ प्रयोज्यस्य पारतन्त्र्यात् स्वातन्त्र्याभावात्
कर्तृसञ्ज्ञाया अप्रसङ्गात् पाद्ययत्योदनं देवदत्तेनेति कर्तृत्वतीया न प्राप्नोति ।
तत्प्रयोजक इत्यत्र च तच्छब्देन परामर्शो नोपपद्यते । न वेति । भा । प्रयो-

कारकाणां क्रियान्वधनियमोऽपि द्वेधा व्याख्यातः । देवदत्तं पचति । स्थाली

सन्ति काष्ठे स्थाल्यामोदनं पचतीति अत्रैव स्यात् न त्वास्ते श्वेत
इत्यादावित्याशङ्क्य प्राधान्येनागुणभावो लक्ष्यतइति दर्शयति । ‘अगुणीभूत
इति’ । तेन यस्य गुणभावो नास्ति स कर्त्ता कारकान्तराविवक्षायांमपि

स्वतन्त्रो ऽसाविति । (भा)

असावुपसंख्यानलभ्यकर्तृसंज्ञक स्वतन्त्र इत्यर्थः । एव चोपसंख्या-
नातिप्रसङ्गवारणाय वार्तिकेऽपि स्वतन्त्रपदमनुवर्त्य तत्सामर्थ्या-
द्गौणार्थकत्वमाश्रित्य कुर्वत स्वतन्त्रत्वान्तर्चैव कर्तृसंज्ञा नाकुर्वत
इति वाच्यमित्याह

शक्यं तावदिति । (भा)

एव च सूत्र एव गौणमुख्यसाधारणस्वतन्त्रपदार्थमाश्रित्य
वार्तिकं न कार्यमिति भावः तदाह

उपसंख्यानवादीति ॥ (कै)

करणादिव्यापारात् पूर्वमेव करणादिसपादकतया शक्तिमत्त्वेन कर-
णादीनामात्माधीनत्वसपादनेन च तेषां तदायत्तव्यापारवत्त्वेनातिप्रवृ-
त्तानां तेषां निवर्त्तनेन च दुरादुपकारित्वेऽपि कर्तुं स्वातन्त्र्यमिति तदर्थः ।
वस्तुस्थित्यैषा धर्मागमभावेऽपि शब्देन यस्यैते प्रत्याख्यन्ते स कर्त्ता । घटो
भवतीत्यादौ बौद्धघटस्य कर्त्तृत्वम् । यद्वा घटपदेनोपादानकारणं सत्त्वे
स्यात् न वा कर्त्तव्यम् । किं कारणम् । स्वातन्त्र्यात्स्वतन्त्रोऽसौ भवति । इतः तथा

जकसन्निधानेऽपि प्रयोज्यस्य करणादिसाधनवियोगादिना स्वातन्त्र्यस्य क्रिया
सिद्धौ सद्भावादित्यर्थः । अकुर्वत्यपीति । भा । यदि प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यं न
पचति । अनन्यलभ्यस्य शब्दार्थत्वादाश्रयो लकारार्थः । देवदत्तेन पचते ।

चागुणभावो ऽस्येव । कः पुनरत्र कारकाणां गुणगुणिभावः । यदा
एकापायेऽपि क्रिया न निवर्त्तते । उक्तमत्र—

प्रागन्यतः शक्तिलाभान्नगमभावापादनादपि ।

तदधीनप्रवृत्तित्वात् प्रवृत्तानां निवर्त्तनात् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ६५३
(अ १ । पा ४ । आ ३) (स्वतन्त्र कर्ता । १ । ४ । ५४ ।)

तेन चेदमिति । (कै)

उक्तदोषवारणायेत्याशय । अकुर्वन्नेतीत्यन्तमभ्यपगमे कर्म ॥

एवं चेदिति । (कै)

प्रेरणोत्तरमप्यकरण चेदित्यर्थ ॥

स्वातन्त्र्यमस्येवेति । (कै)

अन्यथा स्वार्थाभावेऽपि कुर्यादित्यर्थ । एव च सूत्रेणैव सिद्धे
उपसख्यान व्यर्थमिति भाव ॥ भाष्ये

ज्ञापकम् (भा)

अनुमापकम् ॥

कार्यात्मना भवतीत्यर्थ ॥ कार्यकारणयोरभेदस्य स्वीकारात् । यदा ब्रह्मण
एवाविद्यावशादुपचरितनानात्वभावाभावरूपवत्तद्रूपगतजन्मनाश्रयवहारो-
ऽप्यविचारितरमणीय सिद्ध इति बोद्धम् । पाचयति चैत्रेण मैत्र इत्यादौ
प्रयोज्यस्य प्रयोजकस्यापाराधीनत्वेऽपि साधनान्तरविषये उक्त स्वातन्त्र्यात्
कर्तृत्वमन्याहृतम् । प्रेरणा पारतन्त्र्ये उक्तस्वातन्त्र्यस्योपायत्वात् । धातु-
वाच्यक्रियाकृतस्वातन्त्र्यस्यैव विवक्षणात् कर्तृपरतन्त्रकरणादेर्न स्वत्यापार-

ह्यकुर्वत्यपि कार्यतीति स्यात् । वा । यो हि मन्यते नासौ स्वतन्त्र अकुर्वत्यपि
स्यान्निवासौ साधनान्तरविनियोगादिना क्रिया कुर्यात् तथा चाकुर्वत्यपि
देवदत्तरूपो य आश्रयस्तद्विशिष्टो विलिख्यनुकूलव्यापार इत्यर्थ । वैशिष्ट्य
चाधियतारूप ससर्गमर्यादया भासते ॥

अदृष्टत्वात्प्रतिनिधे प्रविवेकेऽपि दर्शनात् ।

आरादप्युपकारित्वात् स्वातन्त्र्य कर्तृस्थिते ॥

अथम् (भा)

उपसख्यानवादी ॥

प्रेषिते । (भा)

पुरुषे ॥

क्रियाम् । (भा)

क्रियाप्रयोज्यमनेन कारयतीति प्रयोगम् ॥

अक्रियाम् (भा)

तत्प्रयोज्यमनेन कारयतीति प्रयोगाभाव च दृष्ट्वा निश्चिनोति
कुर्वन् स्वतन्त्रो ऽकुर्वन्नेतीत्यर्थ ॥ एतेन प्रेषिते क्रियादर्शनादेव

मादाय कर्त्तृत्वम् । किं च करणादीनां कर्त्तृत्वधौन्यत्वं न प्रयोज्यस्य प्रयोजन-
काधीनत्वं प्रयोज्यस्य स्वार्थसिद्ध्यर्थं प्रवृत्ते । न हि करणादीनां तादृशी
पवृत्तिः ॥ तदुक्तम्—

“निमित्तेभ्यः प्रवर्तन्ते सर्व एव स्वभूतये ।

अभिप्रायानुरोधोऽपि स्वार्थस्यैव प्रसिद्धये” इति ॥

निमित्तं भव्यादि । तन्निमित्तापि स्वार्थसाधनफलिकैव सन्ति स्वाभ्या-
शयानुवर्तनमात्रेण तु प्रयोज्यत्वमिति दिग्विद्याह ॥ केचित्तु धात्वर्थ-
व्यापाराश्रयत्वं साक्षात् परम्परया वा । तत्राद्यं प्रसिद्धम् । द्वितीयं पञ्चभि-

तस्य कारयतीत्येतत्स्यात् । नाकुर्वतीति चेत्स्वतन्त्र । वा । न चेदमकुर्वतीति

प्रयोज्ये प्रयोजकः कारयतीति व्यपदिश्येत । अथ तावदिति । भा ।
उपसख्यानवाद्यपि प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यमस्तीत्यभ्युपगच्छतीति प्रतिपाद्यते ।

इति । काष्ठादीनि कर्त्ता प्रवर्तितानि करणादिशक्तिः प्रतिजम्भन्त
कर्त्ता तु प्रागेव कर्त्तृसन्निधौ च करणादीनि न्यग् भवन्ति तदधीने

(अ १ । पा ३ । आ ३)

(स्वतन्त्र कर्ता । १ । ३ । ५४ ।)

तस्य पारतन्त्र्यनिर्णय इति स एव कथं स्वातन्त्र्ये हेतुरित्यकुर्वन्न
स्वतन्त्र इत्यस्य प्रकृतेऽनुपयोगश्चेति परास्तम् । एवमुपसंख्यानारम्भे-
ऽतिप्रसङ्गवारणाय स्वतन्त्रपदम्बन्धाद्यभिधायैव सति मुख्यस्वातन्त्र्य-
ग्रहणेऽपि प्रयोज्यस्य तदस्तीत्याह

यदि चेति (भा)

भाष्ये ॥ अस्वेच्छायामसत्यामिति शेष तदाह

स्वार्थादर्शनादिति । (कै)

एव च यद्यस्य स्वतन्त्र स्यात्सर्वथा कुर्यादेव कदा चिन्न करो-
त्यपि तस्मात्स्वतन्त्र इति भावः । एव च स्वेच्छाधीनप्रवृत्तिनिवृत्ति-

र्हलैर्कर्षतीति । तत्र हि स्वाश्रयप्रयोजकत्वसम्बन्धेन कर्तृधर्तृत्वार्थव्यापार-
श्रयत्वम् । अन्यथा प्रयोज्यव्यापारस्य धात्वर्थत्वे तदाश्रयाणां बहु-
वचनापत्तिः प्रयोजकव्यापारस्यापि धातुवाच्यत्वे तु शिजापत्तिः । अन्त-
र्भावितवृत्त्यर्था इति प्रवादस्याप्ययमेवार्थ इति आहुस्तन्न । अन्तर्भावितवृत्त्यर्थ-
त्वेन सकर्मकत्वोच्छेदापत्तेः । इष्यते चान्तर्भावितवृत्त्यर्थत्वेन सकर्मकाणामपि
द्विकर्मकता । तस्माद् धातूनामनेकार्थत्वाद्दृष्टव्यं चान्तर्भावेनापि धातोर्दृष्टिः ।
परन्तु यत्र शिचोभावेऽपि तदर्थद्वयोक्तकमस्ति तत्रैव । यथा प्रकृते पञ्चभि-

तस्मिन्कारयतीत्येतद्भवति स्वतन्त्रोऽसौ भवति । शक्यं तावदनेनोपसंख्यान

प्रयोजस्य स्वातन्त्र्येण स्वव्यापार प्रत्यप्रवर्तनाद् किञ्चोपसंख्यानमारभ्यते ।
तेन केदमवश्याभ्युपगन्तव्यं यं करोति स स्वतन्त्र न त्वकुर्वन्नित्येव चेत्

च तेषां प्रवृत्तिनिवृत्तौ । प्रधानकर्तृश्च प्रतिनिधिर्न दृष्टः करणादीनां
तु दृष्टः । ग्रीष्मपचारे नौवारैरिज्यते । प्रविवेकोऽभावः । करणाद्यभावे-
प्यास्ते श्रेते इत्यादौ केवलं कर्त्ता दृश्यते न तु कर्तुरभावे कारणादीनि दृश्य-

कल स्वातन्त्र्यमित्युक्त तस्यैव च प्रागुक्त सकलकारकप्रयोक्तृत्व
तत्कारोपितमनारोपित च सङ्गोपयोगि । तत्कारोपित स्यात्त्वादा-
वन्त्य पुरुषे । यस्य च स्वातन्त्र्यविवक्षा तद्वापार एव च धातुना
प्राधान्येनोच्यते शब्दशक्तिस्वभावात् । तदुक्त “कारके” इति सूत्रे
भाष्ये । सभवनक्रिया धारणक्रियां च कुर्वती स्यात्ती पचतीति
यदोच्यते तदा तत्र व्यापारे पचिर्वर्तते स्यात्तीस्ये च यत्रे कथ्य-
माने स्यात्ती स्वतन्त्रेति । आरोपितस्वातन्त्र्यवतीति तदर्थं । कर्तु-

र्हलैरिति । क्वचित् एकान्ते तुष्णीमासीनत्वादिक तद् द्योतकम् । यदि तु
द्वितीयकर्मरहितोऽपि तत्र प्रयोग इष्टस्तदा प्रयोजकव्यापारस्यैव धात्वर्थत्व-
माश्रित्यसमाधेय । कर्तृत्व च विवक्षा निबन्धनम् । तेन स्यात्त्यादिव्यापा-
रस्य धात्वर्थत्वे स्यात्ती पचतीत्याद्यपि । तदुक्त “कारके” इति सूत्रे भाष्ये
स्यात्तीस्ये यत्रे कथ्यमाने स्यात्ती स्वतन्त्रेति । यत्रो व्यापार । एवमेकस्यैवो-
पाधिमेदेन कर्तृत्वकर्मत्वकरणत्वानि भवन्ति “यथा आत्मानमात्मनस्तज्जि”
इति ॥ तदुक्त हरिणा—

कुर्वता वक्तु कुर्वन्स्वतन्त्रो ऽकुर्वन्नेति । साधोयो ज्ञापकम् । प्रेषिते च

प्रयोजकसन्निधानेऽपि स्वार्थदर्शनात् प्रयोज्य करोति नान्यथेति तस्य
स्वातन्त्र्यमस्यैव तथा चोक्त भाष्यकृता । न हि कश्चित् परोऽनुग्रहोतस्य
इति प्रवर्तते सर्व इमे स्वभूत्यर्थं यतन्त इति । प्रेषित चेति । भा । कर्तुरधि-

न्ते । आरादप्युपकारित्वादिति । यद्यप्यसौ तटस्य फलसिद्धावुपकरोति न
तु करणादिवदनुग्रहविशेष तथापीत्यर्थः । एतच्च प्रायेण चेतनेष्वेव सम्भवति
कृत्तृत्वेनैव यथो यात्रीत्यादौ । नैष दोषः । उक्तलक्षणे कर्त्तरि इय कृष्टे
कर्त्तृत्वमसम्भवाच्च तत्रासम्भवाच्च चेतनेषु चेतनेष्वपि सम्भवति च

(अ १ । पा ४ । आ ३)

(स्वतन्त्र कर्ता । १ । ४ । ५४ ।)

रधिकरणत्वेनेत्यादि चिन्त्यम् । नह्यत्र वाक्ये प्रेषितो दर्शनक्रिया-
मध्यवस्यति क्रियाया वा कर्त्ता ऽयमित्यस्य कर्त्तृरुपादानात् क्रिया-
मित्येतत्कर्मनिरूपित तस्याधिकरणत्वं स्थाप्या तण्डुलमित्यादिवत् ।
अन्यथा देवदत्ते पचतीत्यस्याप्यपत्तिः । कर्त्तृकर्मद्वाराक्रियाश्रय-
स्यैवाधिकरणत्वाच्च । न च क्रियामित्येतन्निरूपितकर्त्तृत्वं तस्य
सत्त्वभूतार्थप्रतिपादकत्वात् ॥

“एकस्य बुद्धवस्थाभिर्भेदेन परिकल्पने ।

कर्मत्वं करणत्वं च कर्त्तृत्वं चोपजायते” इति ॥

योऽपि “शेरणौ” (१ । ३ । ६७) इति सूत्रे भाष्ये शरीरात्मान्त-
रात्मा इत्यादि भेद उक्तः । सोऽपि व्यावहारिको बौद्ध एवेति बुद्धवस्था-
भिरित्युक्तम् । बद्धि कल्पितावस्थाभिरित्यर्थकम् ॥

क्रियाय क्रिया आक्रिया यद् दृष्ट्वा ऽध्यवस्यति कुर्वन्स्वतन्त्रो ऽकुर्वन्नेति । यदि
च अस्मिन्नोऽसौ न करोति स्वतन्त्रोऽसौ भवतीति ॥

करणत्वेन विविक्षितत्वात्सप्तमी । क्रियामिति । भा । स्वार्थदर्शनादिच्छाया-
सस्या क्रिया तद्दर्शने त्वक्रियाम् । यदि चेति । भा । स्वार्थदर्शनादिच्छाया-
मसत्त्वमित्यर्थः ॥

चायमगुणभावो न प्रतिनियतविषयो यस्यैव तु विवक्ष्यते तस्यैवेत्याह
‘स्वात्मव्येण विवक्ष्यत इति’ । विवक्ष्यत इत्यस्यैवाह्वरण स्थाली पचतीति ।
अन्ये तु व्याचक्षते । अगुणभावेनाभिधीयमानव्यापारो गुणभूतो गुणभू-
तव्यापारो व्यापारः कर्त्तृत्वार्थः । कस्य च व्यापारो धातुना ऽगुणभावेनोपा-
दीयते यस्य विवक्ष्यते तस्येति सर्वत्र सिद्धमिति ।

तत्प्रयोजको हेतुश्च । १ । ४ । ५५ ।

शेषषष्ठ्या समास प्रवर्त्तनात् स्वातन्त्र्यमित्यस्यासु नामेति शेष ॥

समाश्रितो (भा)

विवक्षित ॥ ननु न वा सामान्येत्यादे-“हेतुमति चे”त्यत्र वक्ष्य-
माणतया ऽपरसुक्तमित्यसङ्गतमत आह

तत्प्रयोजको हेतुश्च १ । ४ । ५५ ॥ प्रैषे ऽस्वतन्त्रप्रयोजकत्वाद्धेतुसञ्ज्ञा-
प्रसिद्धि । वा । प्रैषे ऽस्वतन्त्रप्रयोजकत्वाद्धेतुसञ्ज्ञाया अप्रसिद्धि प्राप्नोति ।
स्वतन्त्रप्रयोजको हेतुसञ्ज्ञो भवतीत्युच्यते न चासौ स्वतन्त्र प्रयोजयति ।

तत्प्रयोजको हेतुश्च । १ । ४ । ५५ ॥ प्रैष इति । भा । न तु पूर्वसूत्र
एव प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यमुपपादित तत्किमर्थं चोच्यते । एव मन्यते ।
“प्रैषादूर्ध्वं प्रयोज्यस्य स्व्यापारे प्रवर्तनात् । स्वातन्त्र्य प्रैषकाले तु स्व्यापारा-
प्रवर्तनात् । प्रवृत्तौ प्रैषवैयर्थ्यात्स्वतन्त्र्य नान्ति तस्य च । प्रयोजको न हेतु
स्यात् ततश्चात्र न शिज भवेत् । प्रैषग्रहणमध्येषणनिरुत्थर्थमिति केचित् ।

तत्प्रयोजको हेतुश्च । १ । ४ । ५५ ॥ तस्य कर्तुं प्रयोजको हेतुसञ्ज्ञ

तत्प्रयोजको हेतुश्च १ । ४ । ५५ ॥ ‘तदित्यनेन कर्त्ता सम्बध्यत इति’ ।
कर्त्तृसञ्ज्ञाविशिष्ट स्वतन्त्र इत्यर्थं । ननु च प्रयोजकसन्निधौ प्रयोज्यस्य
पारतन्त्र्यं कर्त्तृसन्निधाविव करणादीनान्तत्कथ स्वतन्त्र परामृश्यते
कथन्तरा च कर्त्तृसञ्ज्ञाविशिष्ट कथन्तमा च पाचयत्योदन देवदत्तो
यश्च दत्तेनेति प्रयोज्ये द्वितीया भवति पूर्वमेव च स्वतन्त्रस्य कर्त्तुं सत
प्रयुक्तिरपि किमर्था । माय विरसौदिति प्रयुक्ते इति चेद् भवत्वैव
प्रवृत्तप्रवर्त्तने यत्र तु बलात्कारेण प्रवर्त्यते तत्र कथम् । उच्यते । अप्र-

वक्ष्यमाणस्यापीति । (कै)

अथ हि न वा सामान्येति वार्त्तिकार्थ ॥ क घातयतीत्यादौ हेतुमति चेत्येव सिद्धत्वादुपसख्यान न कार्यम् । कथ सामान्य-
कृतत्वमत आह

स्वतन्त्रत्वात्सिद्धम् । स्वतन्त्रत्वात्सिद्धमेतत् । स्वतन्त्रमसौ प्रयोजयति । स्वतन्त्र-
त्वात्सिद्धमिति चेत्स्वतन्त्रपरतन्त्रत्व विप्रतिषिद्धम् । भा । यदि च स्वतन्त्रौ न
प्रयोज्य । अथ प्रयोज्यो न स्वतन्त्र प्रयोज्य स्वतन्त्रश्चेति विप्रतिषिद्धम् ।

अध्येषणे किलव्यापार्यमाणस्य गुर्वादे स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यमस्तीति । तत्त्व-
युक्तम् । न्यायस्य तुल्यत्वात् । तस्मादत्र प्रेषग्रहणेन नियोगमात्रमुच्यते न तु
निवृत्तविषय एव नियोग । स्वतन्त्रत्वादिति । भा । दृष्टसामर्थ्या वा
सम्भावितमर्थ्या वा क्रियाया स्वातन्त्र्येण समाश्रित एव नियुज्यत इत्यर्थ ।
स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वमिति । भा । प्रयोजकसन्निधौ पारतन्त्र्येण स्वातन्त्र्यस्य

स्याच्चात्कर्तृसङ्ग । सङ्गासमावेशार्थश्चकार । कुर्वन्त प्रेरयति कारयति
ह्वरि । हेतुत्वात्तद्व्यापारे हेतुमतिचेति शिच । कर्तृत्वात्कर्तरि लकार ॥

वृत्तप्रवर्तनेऽपि यावत्स्वार्थादर्शनात् प्रयोज्ये न प्रवर्तते तावत्प्रयोजक
पाचयतीति न व्यपदिश्यते प्रयोज्यप्रवृत्त्युत्तरकालमेव तु व्यपदिश्यते
तदानीमपि च स्मृत्यारूढा प्रयुक्तिर्विद्यत इति अनुवर्तमाना हि प्रसक्ति
प्रयोज्यस्यापलननिष्पत्ते प्रवृत्तौ हेतुर्न मध्ये विच्छिन्ना । लोडादिवाच्यस्तु प्रेष
प्रयोज्यस्याप्रवृत्तावपि भवति । उक्त च—

द्रव्यमात्रस्य तु प्रेषे पृच्छादेर्लोङ्घीयते ।

प्रवृत्तस्य यदा प्रेषस्तदा स विषयो शिच ॥

इति । तदेव शिञ्चाच्चा प्रयुक्ति प्रवृत्तप्रवर्तनारूपेण प्रतीयतइति
प्रकृत्यर्थं कर्तुं सत प्रयोजक इत्यविरुद्धम् । इममेव चाथ दर्शयितु

(तत्प्रयोजको हेतुश्च । १ । ४ । ५५ ।) (अ १ । पा ४ । व्या ३)

हेतुत इति । (कै)

मुख्याद्धेतुत पौराणिकादिरविशिष्ट इत्यर्थ । स्वतन्त्रप्रयो-
जकस्य हेतुत्वादयमप्रयोजको हेतुरिति चेदित्यर्थ ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते
महाभाष्यप्रदीपोद्घोते प्रथमस्य चतुर्थे
तृतीयमाह्निकम् ॥

उक्तं वा । किमुक्तम् । एव तावदुक्तम् । न वा स्वातन्त्र्यादितरो ह्यकुर्वत्यपि
कादयतीत्येतस्यादिति । अपरमुक्तम् । न वा सामान्यकृतत्वाद्धेतुमतो ह्यवि-
शिष्टम् । स्वतन्त्रप्रयोजकत्वादप्रयोजक इति चेन्मुक्तसंशयेन तुल्यमिति ॥

तिरस्कृतत्वाद्यौगपद्यानुपपत्तिरिति भाव । उक्तं वेति । वक्ष्यमाणस्यापि
बुद्ध्या विषयी कृतत्वाद्धेतुत्वसमारोपादुक्तं वक्ष्यमाण चाभेदेनोक्तं वेति
निर्दिष्टम् । न वा सामान्यकृतत्वादिति । भा । “हेतुमति चे”त्वञ्च
वार्तिककारेणैतदुक्तम् । मुक्तसंशयेनेति । भा । अप्रयुक्तो य स्वयं करोति
तेन तुल्यप्रयोज्योऽपीत्यर्थः ॥

तच्छब्दोपादानम्, अन्यथा कस्य प्रयोजक इत्यपेक्षायां प्रकृतत्वादेव
स्वतन्त्रस्य प्रयोजक इति साभादनर्थकं तत् स्यात् । ‘तस्य प्रयोजकस्त-
त्प्रयोजक इति’ । ननु ‘द्वजकाभ्यां कर्तरि’ ‘कर्तरि चे’ ति प्रतिषेधात्
कथमत्र समास इत्यत आह । ‘निपातनात्समास इति’ । अत्र विशा-
र्यमस्ति समासप्रकरण एव विचारयिष्याम । ‘संज्ञासमावेशार्थश्चकार
इति’ । असति हि वस्मिन् एकसंज्ञाधिकारात् कर्तृसंज्ञा न स्यात् ।
‘कर्तृसंज्ञा प्रयुक्त इति’ । कुर्वन्शब्दायां वा प्रयुक्तिं स्मृत्याहतां सैव शिञ्वा-
द्येत्वेकं विग्रहः । हेतुत्वादित्यादिना समावेशस्य प्रयोजनं दर्शयति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

पाणिनिकाव्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ॥

कृते ऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शना ।
सर्वेषां व्यायबीजानां महाभाष्ये निबन्धने ॥
अलम्ब्यगाधे गाम्भीर्यादुत्तान इव सौष्टवात् ॥

प्राग्रीश्वरान्निपाताः । १ । ४ । ५६ ॥

“अधिरीश्वर” इति सूत्रस्ये “ईश्वरे” इति पदे प्रकृतिभागस्य
पूर्वान्तरेफेण सहातुकरण

रीश्वरादिति ॥ (पा)

प्राग्रीश्वरान्निपाता । १ । ४ । ५६ । किमर्थं रेफाधिक ईश्वरशब्दो
गृह्यते । रीश्वरादीश्वरान्मा भूत् । रीश्वरादित्युच्यते वीश्वरान्मा

प्राग्रीश्वरान्निपाता । १ । ४ । ५६ । किमर्थमिति । भा । प्राग्रीश्वरा-
दित्येव क्रियता प्रत्यासत्त्याधिरीश्वर इतीश्वरशब्दो गृह्यीष्यत इति प्रश्नः ।

प्राग्रीश्वरान्निपाता ॥ १ । ४ । ५६ ॥ “अधिरीश्वर” इत्यतः प्राक् प्राङ्-
निपाता इत्यधिक्रियते । तन्नाद्याश्रयणात् । तेन पूर्वं निपातसङ्गाः सन्त

प्राग्रीश्वरान्निपाता । १ । ४ । ५६ ॥ प्राचि काले देशे वा प्राक् ।
‘अधिरीश्वर इति वक्ष्यतीति’ । ईश्वरप्रकृतिभागस्य पूर्वपदान्तेन रेफेण

नन्वन्यस्यापीश्वरशब्दस्यावधिव स्यादत आह

प्रत्यासत्त्येति ॥ (कै)

ननु प्रथमोपस्थितत्वादस्यैव ग्रहण स्यादत आह

व्याप्तीति ॥ (कै)

वैश्वरादिति । (भा)

तत्राप्रीश्वरशब्दोऽस्तीति भाव ॥ वैश्वरशब्दस्य काप्यश्रवणादाह

यदेति ॥ (कै)

भूदिति । शक्तिशुमुक्तमुखावौश्वरेतोमुक्तसुनाविति । नैतदस्ति प्रयोजनम् ।
आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति अनन्तरं य ईश्वरशब्दस्तस्य ग्रहणमिति । यदय

वैश्वरादिति । भा । व्याप्तिन्यायादौश्वरात्वाक् स्यात् । यदा सहितया
सूत्रपाठस्तदा वकारसहित ईश्वरशब्दोऽस्तीत्येतदभिप्रेत्यैवमुक्तम् । यदय-
मिति । भा । सेकसेन् प्रभृतीनां शुमुक्तमुलोच्च निपातत्वादेवाव्ययसञ्ज्ञाया
सिद्धाया “कृन्मेजन्त” इत्यव्ययसञ्ज्ञाविधानाज्ज्ञापकाद्याप्तिर्बाध्यत इत्यर्थः ॥

पञ्चाङ्गत्यादिसञ्ज्ञा इत्यर्थात्सञ्ज्ञासमावेश स्थिति । अन्यथा गत्युपसर्ग-

सहानुकरणं द्रष्टव्यम् । अनुकार्येणार्थेनार्थवत्त्वात् विभक्त्युत्पत्तिः, च वा
इत्यत्र निपातत्वे सति ‘स्वरादिनिपातमव्यय’ मित्यव्ययसञ्ज्ञा भवति
‘निपाता आद्युदात्ता’ इति तु स्वरः न भवति उदाहृतानामनुदात्तानां गणे
पाठात्, अन्येषां तु तदपि भवति, ननु यथा ‘प्रत्यय’ इत्यादिरधिकारो
विनाप्यवधिनिर्देशेनाभिमतविषये प्रवर्तते तथायमपि प्रवर्तिष्यते निपाता
इत्येवास्तु नार्थोऽवधिनिर्देशेनेत्यत आह । ‘प्राग्वचनमिति’ । प्राग्वचन-
द्वारेणावधिनिर्देशस्य प्रयोजनमुक्तम् । अयमर्थः । असत्यवधिनिर्देशे निपाता

(अ १ । पा ४ । आ ४) (प्राग्यीश्वरान्निपाता । १ । ४ । ५६ ।)

ननु नियमापेक्षया ज्ञापकत्वं युक्तमत आह

तुल्येति । (कै)

न्यायबाधकल्पने वज्रषु शास्त्रबाध कल्प्य । नियमे तु सजा-
तीयविषय एवेति लाघवनियमे इति भाव ॥

समासे एतज्ज्ञापकमिति (भा)

भाष्ये ज्ञापकशब्दो नियमपर इति बोध्यम् ॥ ननु लोकन्यायस्य
शास्त्रे कथमाश्रयणमत आह

शास्त्रे चेति । (कै)

“कृन्मेजन्त” इति कृतो मान्तस्यैजन्तस्याव्ययसञ्ज्ञा शक्तिः ॥ कृन्मेजन्तः
परोऽपि सः । स । परोऽप्येतस्मात्कृन्मेजन्तश्चास्ति तदर्थमेतत्स्यात् ।

परोऽपीति । भा । “कृत्यार्थे तवैकेनि”त्यादिरेजन्तः खमुचादिश्च मान्तो-
ऽस्ति तदर्थमेतत्स्यादित्यज्ञापक व्याप्तेर्बाधस्य ॥ यत्तद्धीति । भा । व्याप्तावा-
श्रय्यमाणाया निपातत्वादव्ययौभावस्याव्ययसञ्ज्ञासिद्धेर्व किं तद्विधानेनेति
ज्ञापकं स पद्यते । समासेष्विति । भा ॥ तुल्यजातीयव्यावृत्तये नियमार्थ-

कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञाना निपातसञ्ज्ञायाश्च पर्याय स्यात् । तन्नादौ

इत्यस्य प्रतियोगमनुवृत्तौ सत्यामप्येकसञ्ज्ञाधिकारात् पर्याय स्यात् न तु
समावेश, सति तु तस्मिन् ईश्वरात् प्राग्यावन्त सज्जिन सर्वास्तान्नैकथ-
मिहापेक्ष्य सङ्कल्पसञ्ज्ञा विधीयते प्रतिसूत्रमधिकारान्तपरावृत्तिसंस्थाश्च
समावेश प्रयोजनमिति । अथ वा प्राग्वचन किमर्थं यावता पञ्चम्यैव
प्रागिति दिक्शब्दोऽध्याहरिष्यते, परागित्यस्य त्वध्याहारो न भविष्यति,
‘चादयो ऽसत्वे’ ‘प्रादय’ इत्यनयोर्विधेयासम्भवेनानर्थक्यप्रसङ्गात्, अत

लक्ष्यानुरोधात्प्रत्यासत्तिरेवाश्रयिष्यते इति भाव ॥ भाष्ये

प्रियं प्रोथमिति (कै)

क्वचित्पाठ । तत्र प्रोथो ऽध्वग ।

०

“प्रोथो ऽस्त्री ह्यघोणाया ना कव्यामध्वगे त्रिषु ।

प्रोथो ऽध्वगे ऽश्वघोणाया कटिस्त्रीगर्भयोरपीति ।”

मेदिनीविश्वोक्ते ॥ यत्तु हरदत्तेन प्रोथ पर्याप्तमित्यर्थक क्रिया-
विशेषणम् । प्रोथ पर्याप्ताविति धातो पचाद्यजित्युक्त तदुक्तको-

यत्तर्ह्यव्ययीभावस्याव्ययसञ्ज्ञा प्राप्तिं तज्ज्ञापयत्याचार्य अनन्तरो य ईश्वर-
शब्दस्तस्य ग्रहणमिति ॥ समासेष्वव्ययीभावः । समासस्यैतज्ज्ञापक

मेतत्प्राक् न तु व्याख्यग्रहणज्ञापनार्थमेतदित्यर्थ ॥ एव तर्ह्येति । भा ।
लोके प्रत्यासत्तिराश्रीयते यथा* “कपिञ्जलानाजभते”ति त्रय एवाजभ्यन्ते

प्रमाण तु प्रागग्रहणसामर्थ्यमेव अन्यथा रौश्वरादिति पञ्चमैव दिक्शब्दा-

आह । ‘प्राग्वचनमिति’ । अयं भाव । अध्याहारेण सिद्धे प्रागग्रहणासा-
मर्थ्यान्तन्त्रेण द्वौ प्राक्शब्दावुच्चार्येते तेनायमर्थो भवति, प्राग्यौश्वराद्ये
व्यवस्थितास्ते प्राक् निपातसञ्ज्ञा भवन्ति निपात सन्तो गत्यादिसञ्ज्ञा इति ।

* “वसन्ताय कपिञ्जलानाजभते” इति श्रूयते । तत्र विचार्यते । किं
त्रयस्त्वत्पारः पञ्च वा विकल्पेनाजव्यया । अथवा त्रय एव इति । किं
प्राप्तम् । अत्र जौमिनीयसूत्राणि—

वज्रवचनेन सर्वप्राप्तेर्विकल्प स्यात् । अ ११ । पा १ । सू ३८ ॥ (पू)

इष्ट प्रयोग इति चेत् । अ ११ । पा १ सू ३९ ॥ (आ)

(अ १ । पा ४ । आ ४) (प्राग्वैश्वरान्निपाता । १ । ४ । १६ ।)

शानुक्तेस्तस्य धातोर्भावाच्च प्रकृतेऽर्थासङ्गते“गृथयूथप्रोथा” इत्यु-
णादिसूत्रेण यप्रत्ययान्ततया साधनाच्चोपेक्ष्यम् ॥

तथेह । अ ११ । पा १ । सू ४० ॥ (आ-नि)

भक्त्येति चेत् । अ ११ । पा १ ॥ सू ४१ ॥ (आ)

तथेतरस्मिन् । अ ११ । पा १ । सू ४२ ॥ (नि)

अथ सिद्धान्तसूत्रम्—

प्रथमं वा नियम्येत कारणादतिक्रमं स्यात् । अ ११ । पा १ । सू ४३ ॥

अत्र श्वरस्वामिना एवमुक्तम्—

‘प्रथमं वा’ वज्रत्वं चित्त्वं नियम्येत । किं कारणम् ?

न हि कश्चिच्चतुर उपददानो न त्रीनुपादत्ते, यत् कारणम्, अनुगता-
स्त्वयश्चतुर्षु, त्रिषु चोपात्तेषु कृतं शब्दार्थं, “बह्वनालभत” इति श्रुतम् ।
आलब्ध्वाच्च बहव । एव सति ‘कारणादति क्रमं स्यात्’ यदि च यथा
श्रुतानुपादाने किं चिदन्यत् कारणं चित्वातिक्रमे स्यात्, ततोऽतिक्रमः ।
न तदस्ति । तस्मात् चित्त्वं नियम्येत ॥

यस्तु मासौयन् शिष्टमतिक्रमेत्, स, यदि तावद्वैदिकीषु हिंसासु प्रत्यवाय,
ततः प्रत्यवेयात् । अथ अप्रत्यवायस्तथापि शिष्टविगर्हणं च लभेत् । कृते
श्रुत्यर्थे मासौयन् पश्यन् हन्ति इति । तस्मात् त्रयं कपिञ्जला आलब्ध्वा
तत्र युक्तिः । तथाच सूत्रम्—

तथा चानर्थदर्शनम् । अ ११ । पा १ । सू ४४ ॥ (यु)

तस्मात् चित्त्वनियमः ॥

प्रकृत्या च पूर्ववत्तदासत्ते । अ ११ । पा १ । सू ४५ ॥ (यु)

जैमिनीयन्यायमालायाम्—

कपिञ्जलेषु चित्वाद्या पाक्षिकास्त्रित्वमेव वा ।

आद्यो वज्रत्वसाम्यान्न चित्त्वेनैव कृतत्वतः ॥

प्रथमातिक्रमे इति । (कै)

सकलकपिञ्जलालम्भासम्भवात्केषु चिदालम्ब्येषु त्रयो वा ऽथ चतुरादय इति सन्देहे इति भावः ॥ व्याप्तिन्यायाश्रये बाधकमाह

• निषेधावतारादिति । (कै)

“बहुषु न हि स्यादिति” निषेधकन्यनाभिया प्रथमातिक्रम-
न्यायस्यैव तत्राङ्गीकार इति भावः ॥ “पर्यग्निकृतानारण्यानुत्पृजन्ती”-
त्युक्तेर्हि सा प्रसक्त्यभावादाद्यैव युक्तिरिति बोध्यम् ॥ ननु “न लोके”
(१ । ३ । ६८) तिसृत्रे लोकादिग्रहणमिह व्याप्तिन्यायबाधक
स्यादत आह

स्यादवयवौभाव एव समासो ऽवयवसञ्ज्ञो भवति नान्य इति । एव तर्हि
लोकोक्त एतत्सिद्धम् । तद्यथा । लोके । आ वनान्तादा उदकान्तात्
प्रियं पान्यमनुव्रजेदिति । य एव प्रथमो वनान्त उदकान्तश्चा

न चतुरादयः । शास्त्रे च लोकव्यवहारोऽङ्गीक्रियते इति भावः । लौकिक-
मिति । भा । लौकिक प्रत्यासत्तिलक्षणा न्याय लोक एव परित्यजति ।
स्नेहादिवशाद् द्वितीयमप्युदकान्तं प्राप्य निवर्तते । कपिञ्जलानित्यत्र तु
प्रथमातिक्रमे कारणाभावान्न “हिस्यात्सर्वा भूतानौति” चतुर्थादिषु

क्षेपात्किं तेन । न च परशब्दाक्षेपप्रसङ्गः । चादयोऽसत्वे प्रादय

तेन निमित्तमेव निपातसञ्ज्ञा गत्यादिसञ्ज्ञानामिति समावेशसिद्धिरिति ।
रौश्वरादिति सह रेफेणानुकरणे प्रयोजनमाह । ‘रौश्वराद्वौश्वरान्
माभूदिति’ । रौश्वरादित्युच्यते अधिरौश्वर इत्ययमौश्वरशब्दोऽवधिर्यथा-
स्यात् ‘शक्तिः णसुक्कसुलौ’ ‘ईश्वरे तोसुन्कसुना’ वित्ययं मा भूद् इत्येव-

न लोकेति । (कै)

एव चात्र रेफोच्चारणमेव ज्ञापकमत्र शास्त्रे प्रथमातिक्रम-
न्यायानाश्रयणस्येति बोध्यम् । अत एव “निजा त्रयाणामि”
त्यादौ (७ । ४ । ७५) त्रयाणा ग्रहण चरितार्थम् ॥ ननु
प्राग्ग्रहणाभावे परशब्दोऽप्यध्याह्रियेतेत्यत आह

प्राग्ग्रहणेति ॥ (कै)

नन्विममपि निरवकाशेत्यत आह

चादिधिति । (कै)

ततोऽनुव्रजति । लौकिकं चातिवर्तते ॥ द्वितीय तृतीय च वनान्त-
मुदकान्त चानुव्रजन्ति तस्माद्रेफाधिक ईश्वरशब्दो ग्रहीतव्य । अथ

निषेधावतारात्तय एवालभ्यन्ते । इह तु विरोधकाभावाद्याप्तिन्यायाश्रय
स्यात् । “न लोकात्थये”त्यथयत्वात्लोकादौना सिद्धे षष्ठौनिषेधे पुनस्तेषा-
मुपादानमथयसञ्ज्ञाया एवाभाव ज्ञापयेत् । निपातसञ्ज्ञा तु स्यादेव ।
ततश्चिकीर्ष्यर्थमित्यादौ “निपात एकाजिति” प्रगृह्यसञ्ज्ञा स्यात् ॥

इत्येतयोर्विधेययोर्लामेनानन्वयापत्ते । रेफविशिष्टग्रहण किम । ईश्वरे

मर्थमित्यर्थ । यदा सहितया सूत्राणि पठ्यन्ते तदा रीश्वरशब्दोऽस्ती-
त्यभिप्रेत्य रीश्वरादित्युक्त, ज्ञापकात् सिद्ध, यदय ‘कृन्मेजन्त’ इति कृतो
मान्तस्यैजन्तस्य वाऽप्ययसञ्ज्ञा शास्त्रि तजज्ञापयति अनन्तर ईश्वरशब्दो-
ऽवधिर्न व्यवहित इति, अन्यथा सेसेन्प्रभृतौना णमुल्कमुलोश्च निपात-
त्वादेवाथयसञ्ज्ञाया सिद्धत्वादनर्थक तत्स्यात् । नैतदस्ति ज्ञापक, ‘कृन्मे
जन्त परोऽपि स, ‘ईश्वरे तोसुन्कसुनावित्यस्मात्परोऽपि कृन्मान्त एजन्त-

(प्रामौश्वरान्निपाता । १ । ४ । ५६ ।) (अ १ । पा ४ । आ ४)

चादिषु सावकाशा क्रियायोगे प्रादिषु सावकाशेत्यादि-
क्रमेणान्वय ॥

बाध्यतेति । (कै)

तत्तद्विशेषसञ्ज्ञाविषये अस्या अनुपस्थितिरेव स्यादिति भाव ॥

भाष्ये

अथ क्रियमाणेऽपीति । (भा)

प्राग्विश्वरादित्युक्तावपि विशेषसञ्ज्ञाऽविषय एवोपस्थिति स्यादि-
त्यर्थ ॥ समाधत्ते

क्रियमाणे हीति । (भा)

प्राग्वचन किमर्थम् । प्राग्वचन सञ्ज्ञाऽनिवृत्त्यर्थम् । वा प्राग्वचन क्रियते
निपातसञ्ज्ञाया अनिवृत्तिर्यथा स्यात् । अक्रियमाणे हि प्राग्वचने ऽनवकाशा

अथेति । भा । प्रागग्रहणद्वारेणावधिनिर्देशोद्यते । निपाता इत्येवास्तु
यथा प्रत्यय इत्यादिरधिकारो विनाप्यवधिनिर्देशेनाभिमतविषये प्रवर्तते
तथायमपि प्रवर्तिष्यते इति भाव ॥ निपातसञ्ज्ञामिति । भा । चादिषु
प्रादिष्वप्यक्रिययोगे विकल्पित गतिसञ्ज्ञाविषयेषु “साक्षात्प्रभृतिषु” च

तोमुक्तमुनावित्यस्य व्याप्तिन्यायेनावधित्व मा भूत् । वस्तुतस्तु मास्तु रेफ
प्रत्यासत्त्या ऽभिमतसिद्धे अव्ययीभावस्याव्ययसञ्चारम्भाच्च । न चासौ समा-

श्चास्ति ह्येत्यर्थं तवैकेनित्याद्येजन्त, यमुणादिश्च मान्त, तदर्थमेतत् स्यात्,
यत्तद्व्ययीभावस्याव्ययत्वं शास्ति तज्ज्ञापयति अनन्तरस्य ग्रहणमिति,
अन्यथा द्वितीये निपातसञ्ज्ञा व्यापाराद् अव्ययीभावस्य निपातत्वादेवा
व्ययसञ्ज्ञाया सिद्धत्वादन्वयक तस्यात्, नैतदस्ति, ‘समासेऽव्ययीभाव’

(अ १ । पा ४ । आ ४) (प्राग्वीश्वरान्निपाता । १ । ४ । ५६ ।)

अवधिनिर्देशसामर्थ्यात्सति सूत्रसुपस्थितौ तत्सामर्थ्यात् समावेश इति भावः ॥ नन्वेवमपि पर्यायः स्यादत आह

रौश्वरादीति ॥ (भा)

असंबद्धत्वेति । (कै)

विधेयानिर्देशादिति भावः ॥

निपाताः सन्त इति । (कै)

प्राक्ग्रहणसामर्थ्यादेतदर्थलाभस्तेन गत्यादिसंज्ञाना निमित्तमेव निपातसंज्ञेति समावेशसिद्धिरिति भावः ॥

गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञा निपातसंज्ञा बाधेरन् । ता मा बाधिमतेति प्राग्वचनं क्रियते । अथ क्रियमाणोऽपि प्राग्वचने यावता अगवकाशा एता

गतिसंज्ञाभावपक्षे सावकाशा निपातसंज्ञा गत्यादिसंज्ञाभिर्बाध्येतेत्यर्थः ॥ क्रियमाण इति । आ । रौश्वरादिति पञ्चम्या प्राक् शब्दाध्याहारे शब्दे पुन श्रुति प्रागग्रहणं संपद्यते । परशब्दाध्याहारेण तु पञ्चमी न भविष्यति । “चादयो ऽसत्वे” इत्यादीनामसंबद्धत्वप्रसङ्गात् । तन्त्रेणैव वा द्वौ प्राक्शब्दावु-

सेऽप्यव्ययीभाव एवेति नियमार्थं स्यादिति वाच्यम् । गौरवग्रन्थे व्याप्ति-
न्यायमाश्रित्य नियमार्थत्ववर्णनापेक्षया प्रत्यासत्तेर्विध्यर्थतायाश्च न्याय्यत्वा

तुल्यजातीयव्यावृत्तये नियमार्थमेतत्स्यात् न त्वनन्तरस्य ग्रहणे ज्ञापक-
मित्यर्थः । एव तर्हि लौकिकन्यायादेवानन्तरस्य ग्रहणं भविष्यति लौकिके
ह्योदकान्तादियं प्राप्यमनुव्रजेदिति य एवानन्तर उदकान्त आ ततो
ऽनुव्रज्य बान्धवा निवर्तन्ते तद्वदत्रापि तत्राह । ‘लौकिकं चातिवर्तत इति’ ।
लौकिक न्यायं लोक एवातिवर्तते, यतो द्वितीयमप्युदकान्तं स्नेहातिशया-
दनुव्रज्य निवर्तन्ते तस्माद्रौश्वरादित्युच्यते रौश्वरान्माभूदिति स्थितम् ।

विशिष्टावधीति । (कै)

रीश्वररूपावधिपरिच्छिन्नसमुदायस्येत्यर्थ ॥

अवयवसंज्ञा इति । (भा)

षष्ठीतत्पुरुष इति भाव ॥

सञ्ज्ञा कस्मादेव न बाधन्त इति । क्रियमाणे हि प्राग्वचने सत्या निपात-
सञ्ज्ञायामेता अवयवसञ्ज्ञा आरभ्यन्ते तत्र वचनात् समावेशो भवति ॥

चार्थेते । तेनायमर्थः । प्रायश्वराद्ये व्यवस्थितास्ते प्राडिनपातसञ्ज्ञा भवन्ति
निपाता सन्तो गत्यादिसञ्ज्ञा इति समावेशे सिद्ध केवले तु निपाता
इत्यधिकारे क्रियमाणे सत्यामपि प्रतियोगमनुवृत्तावेकसञ्ज्ञाधिकाश-
त्पर्याय स्यान्न तु समावेशः ॥ अवयवसञ्ज्ञा इति । भा । विशिष्टावधि-
परिच्छिन्नस्य समुदायस्यान्तरालपतिता गत्यादिसञ्ज्ञाभाजोऽवयवा भवन्ति
तेषां सञ्ज्ञा इत्यर्थः ॥

त् । अत एव “न लोकेति” सूत्रे अव्ययात्पृथक् लोकादीनां ग्रहणमप्युपपद्य-
त इति दिक् ॥

ननु च न लोकाद्येत्यत्र लोकादीनामव्ययत्वादेव षष्ठीप्रतिषेधे सिद्धे
एनरूपादां जापकं भविष्यति अनन्तरस्य ग्रहणमिति । नैतदस्ति ।
अव्ययसञ्ज्ञाया एवाभाव जापयेत् निपातसञ्ज्ञा तु स्यादेव, ततश्च चिकी-
र्ष्यर्थ इत्यादौ ‘निपात एकाजनाडिति’ प्रगृह्यसञ्ज्ञा स्यात् । ‘प्रोथ-
मिति’ । पर्याप्तमित्यर्थः । प्रोथ पर्याप्तौ पचाद्यच्च क्रियाविशेषणत्वात्
वस्तुसकृत्वम् ॥

चादयो ऽसत्त्वे । १ । ४ । ५७ ॥

सौदन्त्यस्मिन्निति । (कै)

विशेषणत्वेनावतिष्ठन्ते ऽस्मिन्नित्यर्थ ॥

‘सदेरौणादिकस्त्वः ॥ (कै)

१ “सत्त्वम” इत्यत्र ॥

चादयोऽसत्त्वे । १ । ४ । ५७ ॥ अयं सत्त्वशब्द अस्त्येव द्रव्यपदार्थक ।

चादयोऽसत्त्वे । १ । ४ । ५७ ॥ अयमिति । भा । अर्थद्वयेऽपि सत्त्व-
शब्दस्य प्रयोगदर्शनाद्विशेषावगतौ प्रमाणानुपलम्भात्प्र । तत्र सौदन्त्यस्मि-
न्नातिगुणक्रिया इति सत्त्व द्रव्यमुच्यते यदा तु सत्त्वो भाव सत्त्वमिति तदा

चादयोऽसत्त्वे ॥ १ । ४ । ५७ ॥ चादयो निपातसच्चा स्यु न तु द्रव्ये ।
निपातत्वादयथत्वम् । च वा इत्यादिवस्तूपलक्ष्यं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते ।
द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेदत्वेन विवक्षित । लिङ्गसंस्थान्वयि द्रव्यमिति वा ।
असत्त्वे किम् । पशुना यजेत, पशुशब्दश्चादि । च समुच्चय इत्यपि प्रत्युदा-
हरणम् । न चात्र प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशात् निपातत्वदुर्वारमिति

चादयोऽसत्त्वे । १ । ४ । ५७ ॥ ‘न चेत्सत्त्वे वर्तते इति’ । सत्त्वे चेद्
वर्तते तदा सच्चा न भवतीत्यर्थस्तदाह । प्रसज्यप्रतिषेधोऽयमिति’ । अथ
पर्युदासे को दोष मशुशब्दोऽत्र प्रकृत्यते स जातिविशिष्टे द्रव्ये वर्तते,
तस्य निपातत्व स्यात् जातिद्रव्यसमुदायरूपो ह्यर्थ केवजादन्यो भवति,

साध्यमानेति । (कै)

वस्तुतः साध्यमानावस्थ क्रियारूपापन्नो योऽर्थः सत्तारूपः स
सत्त्वपदेनोच्यत इत्यर्थः ॥

चाद्यनुकरणार्थानामिति (कै)

पाठे चादीनामनुकरण स्वरूपबोधनमर्थं प्रयोजनं येषां
तेषामित्यर्थः ॥

तद्यथा । सत्त्वमय ब्राह्मण । सत्त्वमिह ब्राह्मणीति । अस्ति क्रियापदार्थक

साध्यमानतया क्रियारूपापन्ना सत्ता सत्त्वशब्देनोच्यते ॥ एव च कृत्वेति ।
भा । यदि सत्त्वशब्देन सत्तोच्येत तदा प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । नहि
चादिषु सत्तावाची कश्चिच्छब्दोऽस्ति यदर्था निषेधः स्यात् । पशुर्वै पुरुष

वाच्यम् । अतिदेशस्यानित्यताया ऋल्लक्ष्णत्वादेवोपपादितत्वात् । प्रसज्य-
प्रतिषेधः किम् । वातीति वा विप्रातीति विप्रः । इह क्रियाविशिष्ट-
द्रव्यवाचकतया क्रियायाश्चासत्त्वरूपत्वान्निपातता स्यात् ततश्च विप्रशब्दस्या-
प्यव्ययसञ्ज्ञा स्यात् । प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसञ्ज्ञायामित्युक्तत्वात् । अथ
चादयः । च वा ह आह एव एव नूनं शश्वत् युगपत् भूयत् क्षूपत् प्रश्रवितर्क-
प्रशसास्त्रयम् । एव सूत्रदपि । कुविदिति भूयोऽर्थे योगप्रशसास्ति भावेषु
च । नेदिति शङ्कायाम् । निष्पिच्छायन्तो नरकं यताम । नेदेवसापुनर्न देवा

तथा प्रादय इत्यत्र विप्रातीति विप्रः 'आतश्चोपसर्गः' इति क, अत्र प्रशब्द-
क्रियाविशिष्टे द्रव्ये वर्तते तत्र क्रियाद्रव्यसमुदायस्य द्रव्यादन्यत्वान्नि-
पातत्वे सत्त्वव्ययसञ्ज्ञाया तदन्तविधेरभ्युपगमात् विप्रशब्दस्याव्ययसञ्ज्ञा
स्यात् प्रसज्यप्रतिषेधे तु यत्र द्रव्यगन्धस्त्वच्च सर्वत्र प्रतिषेधो भवति,
क तर्हि वर्तमानं पशुशब्दो ऽसत्त्ववचनो भवति, दृश्यर्थे, बोध

इत्यादावपीति । (कै)

निपातसञ्ज्ञा स्यादित्यनुषज्यते ॥

विधिनिषेधाविति । (कै)

अस्येति हेतोरित्यादि ॥

यथाभिमतविषयमिति । (कै)

अनुकार्यं निपातत्वं नानुकरणेनापि गवादिपरपञ्चादावित्या-
दौति भावः ॥

सद्भावः सत्त्वमिति । कस्येदं ग्रहणम् । द्रव्यपदार्थकस्य । कुत एतत् । एव

इत्यत्र च निपातसञ्ज्ञा स्यात् । चाद्यनुकरणानां च पठितो द्विर्यस्मादर्थः
इत्यादावपि विधिनिषेधौ यथाभिमतविषयः न व्यवतिष्ठेयाता द्रव्यग्रहणे तु
व्यवतिष्ठेते । द्रव्यशब्देन चात्र सिद्धावस्थारूपं वस्तुभिधीयते । तदुक्तम् ।

इत्यादौ तु न इदिति पदद्वयं पठ्यते । तस्मान्निपातसमुदायो ऽयं बोध्यः ।
“निपातैर्यद्यदौति” निपातनिषेधः । प्रतिषेधविचारसमुच्चयेऽप्ययमिति तु
श्लाकटायनः । चेत् चण् अथ चेदर्थे णित् समुच्चयादौ त्वननुबन्धः । इदं
च “निपातैर्यद्यदौ”त्यत्र स्फुटीभविष्यति । कश्चित् । यत्र । नह निश्चित-
निषेधे । हन्त हर्षेऽनुकम्पाया च । माकि माकी एतौ निषेधे । माकिर्नृश-
न्माकीरिषन्माकीसशारिके वटेत् किस्सम्भावितनिषेधेन किरिन्द्रत्वदुत्तरः ।

नयन्ति पशुं मन्यमाना इत्यत्र दृश्यर्थेन मननं विशेष्यते दर्शनमेतन्मननं,
सम्यक् मन्यमाना इत्यर्थः सत्त्वशब्दोऽयं सतो भावः सत्त्वमिति सत्ताजाति-
वचनो गृह्यत इति भ्रान्तिमपनयति ‘सत्त्वमिति च द्रव्यमुच्यते इति’ ।
इदं यदिति सर्वनामपरामर्शयोग्यं वस्तु द्रव्यमुच्यते, उक्तञ्च ।

सिद्धरूपमिति । (कै)

तच्च च लिङ्गसंख्याकारकान्वयित्वेन सर्वनामपरामर्शयोग्यत्वेन
वा तदाह

वस्तूपेति ॥ (कै)

लक्षणान्तरमाह

भेद्यत्वेनेति । (कै)

लिङ्गसंख्याविशेष्यत्वेनेत्यर्थ ॥

च कृत्वा विधिश्च सिद्धो भवति प्रतिषेधश्च । किं पुनरयं पर्युदासः । यदन्य-

“वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनामं प्रयुज्यते ।

द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेद्यत्वेन विवक्षितः” इति ॥

नकिरेवायथात्व हि क नुकम् । सुकम् साहिकम् आकौम् नकौम् नकि ।
माकौ माकि । आकृतमिति वेदनिघण्टु । आमिश्राणि नवोत्तराणीति
तद्वाख्यायां यास्क । माड । माडिलुडितिविशेषणार्थो डकारः । मा
भवतु मा भविष्यतीत्यत्र निरनुबन्धो माशब्दः । नञ् । अकारो “नकोषो
नञ्” इति विशेषणार्थः । नस्येत्युक्ते तु पामनपुत्र इत्यत्रापि स्यात् । न च
सिद्धान्तेऽपि स्त्रैणपुत्रेतिप्रसङ्गवारयितुम् “अलुगुत्तरपद” इत्युत्तरपदाक्षिप्तेन

वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनामं प्रयुज्यते ।

द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेद्यत्वेन विवक्षितः ॥

इति । स्वार्थेनेति शेषः । सिद्धरूपो योऽर्थः स्वार्थेन विशेष्यतया
विवक्षितस्तद् द्रव्यमित्यर्थः । उक्तं च,

स्वार्थस्य यच्च विश्रान्तिर्वाच्यं द्रव्यं तदुच्यते ।

उभयथेति । (कै)

द्रव्यभिन्नेऽर्थे वर्त्तमानाश्चादय इति पर्युदासे ऽर्थ । सत्त्वे वर्त्तमान चादिस्वरूप तु निपातसङ्गमिति प्रसज्यप्रतिषेधे ऽर्थ ॥
चादिस्वपाठात्कथ प्राप्तिरित्यतो भाष्ये

अस्ति च प्रादिभिरिति ॥ (भा)

तत्त्ववचनादिति आहो स्तित्वसंज्ञाय प्रतिषेध सत्त्ववचने नेति । किं चात ।

किं पुनरिति । भा । उभयथा शास्त्रे दर्शनात्प्रश्न ॥ विप्र इति । भा । विप्रातीति विप्र । “आतञ्चोपसर्गे” (३ । १ । १३६) इति कप्रत्ययान्त क्रियोपसर्जनद्रव्यवाचित्वात् केवलाद् द्रव्यात् क्रियाद्रव्यसमुदायस्यान्यत्वाद्

पूर्वपदेन नञोऽवश्य विशेषणीयत्वात्तेनैव पामनपुत्रस्यापि सिद्धे किं चकारेणेति वाच्यम् । नैकधामनिकर्मीकृतनैकनीवृतेत्यादौ निषेधार्थेन नशब्देन “सहसुपेति” समासेऽतिव्याप्ति वारयितुं चित्तस्याप्यावश्यकत्वात् नञा पूर्वपदस्य विशेषणोऽपि अनन्यार्थचित्तस्य निपातस्यैव ग्रहणं न तु वृद्ध्या चरितार्थञ्कारस्य तद्धितस्यापीति तु प्राचा ग्रन्थस्योक्तिसम्भवो बोध्यः । यावत् तावत् । त्वे न्वै एतौ वितर्कौ । औषट् । वौषट् । स्वाहा वषट् । स्वधा । ॐ । तथा । हिरक्कु । खलु । किञ्च । अथ । सुष्टु ।

इति । एव च कृत्वा सौदति निविशते यत्र जात्यादिकं शब्द-
प्रवृत्तिनिमित्तं विशेषणभावेनेति सत्त्व द्रव्य, सदेहौणादिकस्वप्रत्यय
‘ताभ्यामनञ्चोऽद्यादय’ इत्यधिकरणसाधन । चणिति पठ्यते, स चेदर्थे
वर्त्तते, शास्त्राख्यकच्चिद्यत्रयुक्तमिति विशेषणार्थः । नञो चकारो
‘नञोपो नञ’ इति विशेषणार्थः । नलोपो नस्येत्युच्यमाने वामनपुत्र,

निपातत्वेनेति । (कै)

एव चोत्तरसूत्रविषये ऽयं दोष इत्यर्थस्तथापि समुदाये कथं
प्राप्तिरतो भाष्ये

तदन्तविधिनेति ॥ (भा)

यदि पर्युदास विप्र इत्यत्रापि प्राप्नोति । क्रियाद्रव्यवचनोऽयं सघातो द्रव्या-

द्रव्यादन्यस्मिन्नर्थे वर्तते ॥ प्रादिभिरिति । भा । निपातत्वेनाभिमतै ॥
सामान्यमिति । भा । सारूप्यम् ॥ तदन्तविधिनेति । भा । ननु विशेष्या-
सन्निधानात्कथं तदन्तविधि । एव तर्ह्ययमर्थः । निपातस्य सञ्ज्ञा निपात-

आदहेति हि सोपक्रमकुत्सनेषु । आदहस्व धामन्निव त्र तु पदकारा
आदिति पृथक् पठन्ति । उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च ॥

अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।

सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्ट्यते ॥

“अथ उपसर्गात्” इति घोस्तत्वं न भवति । उपसर्गप्रतिरूपकत्वेऽप्यनुपस-
र्गत्वात् । विभक्तिप्रतिरूपको यथा । अहम् । शुभम् । अहयु ।
शुभयु । अहशुभमोर्युस् । चिरेण । अन्तरेण । चिराय । अचिरात् ।
अकस्मात् । चिरस्य मम । ममत्वं गतरान्यस्य । वेलाया मात्राया-
मित्यादि । एतेन गेये केन विनीतौ वामिति व्याख्यातम् । वामित्यस्या-

अत्रापि प्राप्नोति, पाक्षिक एष दोष, “अलुगुत्तरपद” इति वर्त्तते, तत्र
यदोत्तरपदेनाक्षिप्तं पूर्वपदं नस्य विशेषणं तदा पूर्वपदभूयस्य नस्य
खोप इत्युच्यमाने नैवात्र प्राप्नोति नञ्शब्देन पूर्वपदे विशेष्यमाणे तदन्त-
विधिसङ्गात्वाच्चापि स्यात् । अथास्मिन्पक्षे नञ् इत्युच्यमाने ऽपि

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ६७७
(अ १ । पा ४ । आ ४) (चादयो ऽसत्त्वे । १ । ४ । ५७ ।)

निपातस्य सञ्ज्ञेति । (कै)

सकलनिपातमुद्दिश्यैकवाक्यविहिता सञ्ज्ञेत्यर्थ ॥ परगृह्यमज्ञा तु
न तन्मात्रोद्देशेन विहितेति भावेनाह

सा चाव्ययेति । (कै)

“तस्यां चास्तीति प्रयोजनमि”त्यादेर्गमकाच्छब्दरूप विशेष्य-
मादाय तदन्तविधिरिति भावः ॥ अत्रेदं बोध्यम् । एव

दन्यश्च विधिनाश्रीयते । अस्ति च प्रादिभि सामान्यमिति कृत्वा तदन्त-

सञ्ज्ञा सा चाव्ययसञ्ज्ञा तस्या चास्ति “तदन्तविधि प्रयोजन सर्वनामा
व्ययसञ्ज्ञायामिति” । तत्र विप्रश्नब्दे प्रश्नब्दस्य निपातसञ्ज्ञाया सत्या यथा
परमोच्चैरिति खराद्यन्तस्याव्ययसञ्ज्ञा भवत्येव निपातान्तस्यापि स्यात् ।

अयस्य युवामित्यर्थात् । आह आसेत्यादीनि तु तिङन्तप्रतिरूपकाणि ।
खरास्तु सम्बोधनभर्त्सनातुक्कम्पापादपूरणप्रतिषेधेषु यथासम्भव बोध्या ।
अ अपेहि आ एव मन्यसे । इ इन्द्र पश्य । ई ईश । ऊ ऊपरे बीज
वपति । ए इतो भव । ओआवय । ऋ ऋ ह्य रे औ एते मन्त्रस्तोमा ।
पन्थिति सम्यगर्थः । लोभ नयन्ति पशुमन्यमाना । शुक्रमिति शौघत्वे ।
यथा कथाचेत्यनादरे । पाट् प्याट् अङ्ग है हे भो अये इत्यादय

स्त्रैणपुत्र इत्यत्र नञ कस्मान्न भवति, अतुल्यत्वात्प्रत्ययस्य, चकारो
वृद्धिस्वरयोश्चरितार्थः, निपातस्य त्वचरितार्थः । तथेति पठ्यते, सोऽव्यु-
त्पन्न समुच्चये वर्त्तते, तस्य तु थासन्तस्य लिट्स्वरेणाद्युदात्तत्वं सिद्धम्
अव्ययत्वमपि ‘तद्विस्तृष्टासर्वविभक्ति’ रित्येव सिद्धम् । नन्वव्युत्पन्नस्यापि

(चारुयो ऽसत्त्वे । १ । ४ । ५७ ।)

(अ १ । पा ४ । आ ४)

हि पशुशब्दस्य जातिविशिष्टद्रव्यवाचिनोऽप्यसत्त्वभूतार्थत्वादसत्त्व
इत्यस्य व्यावर्त्याप्रसिद्धिस्तस्मात् “त्किपुनरि”त्यादिभाष्यमेकदेशिनो-
रुक्तिरित्याहुः ॥

विधिना (१ । १ । ७२) निपातसञ्ज्ञा प्राप्नोति । अथ प्रसज्यप्रतिषेध । न
दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु ॥

ततो लुक् प्रसज्येत । विप्रकम्बल इत्यत्र च निपातान्तस्य पूर्वपदस्य
कृतिस्वर स्यात् ॥

सम्बोधने । घेति हिसाप्रातिशोभ्यपादपूरणेषु । विधु इति नानार्थे ।
एकपदे इत्यकस्मादथ । निहन्त्यरीनेकपदे । एत इति कुत्सायाम् ।
कुत्सितमवयवञ्छादयति इति पुच्छ । ड । पुत्सिति लान्तमिति आकटा-
यन । कुत्सित कसति गच्छतीति पुत्स । अस्मीत्यहमर्थे । त्वामस्मि
वच्मि विदुषा समवायोऽत्र तिष्ठति । आत इति इतोऽपीत्यर्थे । इत्यादि ।
आकृतिगणश्चायम् ॥

विभक्तिप्रतिरूपका इत्येव सिद्ध, सत्य, प्रपञ्चार्थं पाठ, एव वैयाया
मात्रायामित्यादेरपि, ‘स्वरप्रतिरूपका इति’ । “ऋति ऋवा”वचनमि-
त्यादयस्तेषां निपातसञ्ज्ञाविधानद्वारेण सद्भाव एव प्रतिपाद्यते न
एनरेषां निपातत्वे किञ्चित्प्रयोजनमस्तीति ॥

(अ १। पा ४। अ ४) (प्रादय उपसर्गा क्रियायोगे। १। ४। ५८, ५९।)

प्रादयः । १। ४। ५८ ॥

उपसर्गाः क्रियायोगे । १। ४। ५९ ॥

ननु विभक्त्यैव पाठात् कर्त्तव्य इत्यनुपपन्नमत आह

यदेति ॥ (कै)

प्रागेवेति । (कै)

सूचकता सूत्रप्रणयनकाले एवेत्यर्थ । एव व्याख्याने भाष्यस्थ-
कर्त्तव्यपदस्वारस्यभङ्ग ॥ ननु निपाता इत्यस्याधिकारादेकयोगेऽपि
निपातत्व सिद्धमत आह

अक्रियेति ॥ (कै)

प्रादय उपसर्गा क्रियायोगे । १। ४। ५८-५९ ॥ प्रादय इति योग-
विभाग । वा । प्रादय इति योगविभाग कर्त्तव्य । प्रादयोऽसत्त्ववचना निपात-

प्रादय उपसर्गा क्रियायोगे । १। ४। ५८-५९ ॥ यदा प्रागेव प्रादय
इति योगो विभाज्यते तदा योगप्रयोजनकथनाय वार्तिकम् । यदा तु प्रादय

प्रादय । १। ४। ५८ ॥ एते निपातसञ्ज्ञा स्युर्न तु सत्वे । प्र परा

उपसर्गा क्रियायोगे । १। ४। ५९ ॥ प्रादय क्रियायोगे उपसर्गसञ्ज्ञा स्युः ॥

प्रादय । १। ४। ५८ ॥ अयं योग उत्तरस्मादिभज्यते पूर्वस्माच्च, यदि
पुन प्रादय उपसर्गा क्रियायोग इत्युच्चेत नैव शक्यमित्याह । 'एष-

उपसर्गा क्रियायोगे । १। ४। ५९ ॥ 'क्रियायोग इति' । सङ्घयोगे
तृतीया निपातनात् समास, कर्त्तृकरणे कृतेति बङ्गवचनाद्वा, यदा क्रियया
करणभूतया प्रादीना घातुभिर्यागात् करणे तृतीयाया एव समास ।

(प्रादय् उपसर्गा क्रियायोगे । १ । ४ । ५८, ५९ ।) (अ १ । पा ४ । आ ४)

तदाह भाष्ये

यस्मिन्नेव विशेष इति । (भा)

क्रियायोगरूपे इत्यर्थः ॥ ननु प्रादय क्रियायोगे उपसर्गा
स्तथ इतिवत् प्रादय कर्मप्रवचनौया इति वचनाभावादाह

सुः पूजायामिति ॥ (भा)

ननु “अत्र उपसर्गाद्” (७।४।४७) इत्यत्र ‘त’ इति द्वित-
कारकनिर्देशात्सर्वादेशस्तत्त्वमनजन्तत्वेऽपि सञ्जाविधानसामर्थ्याद्भवति
तच्च नित्यमिति मरुतदन्त इत्ययुक्तमत आह

प्रक्रियायामिति ॥ (कै)

सञ्जा भवन्ति । तत उपसर्गा क्रियायोग इति ॥ किमर्थो योगविभाग ।
निपातसञ्चार्य । वा । निपातसञ्जा यथा स्यात् ॥ एकयोगे हि निपात-

उपसर्गा क्रियायोग इत्येको योग पठ्यते तदा योगविभाग कर्तव्यत्वेन चोद्यते ।
एकयोगे हीति । भा । अक्रियायोगे निपातसञ्जा न स्यात् । क्रियायोग एकतु
गत्युपसर्गसञ्जावत्स्यात् । ततश्च प्रगत आचार्य प्राचार्य इत्यत्र पूर्वपदप्रकृति

अप सम् अतु अव निस् निर दुस् दुर् वि व्याङ् नि अधि अपि अति सु

योगकरणमिति । उत्तरस्या उपसर्गसञ्जाया एव क्रियायोग इति विशे-
षण यथा स्यात् निपातसञ्जाया माभूदित्येवमर्थमुत्तरस्माद् योगादस्य

‘प्रणयतीति’ । उपसर्गादसमासेऽपीति शत्वम् । ‘प्रणायक इति’ । नन्व-
त्रापि गमिक्रियायोगोऽस्त्येव, सत्य, प्रादय एतरेवमात्मका यदुत श्रुतायां
क्रियाया तामेव विशिष्यन्ति, अश्रुताया तु ससाधना क्रियामाक्षिपन्ति
तत्र क्रियायोगग्रहणसामर्थ्याद् यतक्रियायक्ता प्रादयस्तु प्रत्युपसर्गसञ्जा

(अ १ । पा ४ । आ ४) (प्रादय उपसर्गा क्रियायोगे । १ । ४ । ५८, ५९ ।)

* नन्वलौकिकप्रक्रियावाक्य मरुतदात इति दर्शयितुमुचित न तु दत्त इतीति चेदत्राह । मरुद्भिर्दत्त इत्यर्थकलुप्तविभक्तिकमरु-
च्छब्देन श्रुतो मरुत्तशब्दस्य विग्रहप्रदर्शनं कृतं तथैव भगवतोक्त-
मिति ॥

इध्यत इति । (कै)

तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरूपेत्यर्थः ॥ मृगोरुतिप्रत्यया-
न्तादन्तोदात्तः स । एव च मरुत्तपदं मध्योदात्तमिति भावः ॥

सञ्ज्ञाभावः । वा । एकयोगे हि सति निपातसञ्ज्ञाया अभावः स्यात् ।
यस्मिन्नेव विशेषे गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञास्तस्मिन्नेव विशेषे निपातसञ्ज्ञा

स्वरः न स्यात् ॥ यस्मिन्नेवेति । भा । कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा “सु पूजयामि”-
त्यादिभिर्योगैः प्रादीनां विहिताः ॥ मरुद्दत्त इति । भा । प्रक्रियाया रूपम-
लौकिकमिदमुपात्तम् । तत्त्वेन हि नित्यं भाव्यम् । उपसर्गसञ्ज्ञैव चास्येव्यते
तेन निपातसञ्ज्ञा । तस्या हि सत्या निपाता आद्युदात्ता इत्याद्युदात्तत्वं

उत् अभि प्रति परि उप एते प्रादयः । तत्र निसदुस् इमौ सान्तौ ।

विभाग इत्यर्थः । अथ वा चादिष्वेव प्रादीनपि पठित्वा पूर्वस्माद्योगात्
किमर्थं विभज्यते तत्राप्याह । ‘उपसर्गा क्रियायोग इति’ । ‘वादीना

भवतीत्यमर्थो भवति, अत्र च यत्क्रियायुक्तं प्रादि स गमिनं प्रयुज्यते,
यच्च प्रयुज्यते न तत् क्रियायुक्तं इति नास्ति गत्युपसङ्गः । ‘मरुच्छब्दस्येति’ ।
उपसर्गसञ्ज्ञैवेव्यते न निपातसञ्ज्ञा, तस्या हि सत्या निपाताद्युदात्तत्वं
तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरूपेण स्यात् अन्तोदात्तस्य मरुत्तशब्द-
इध्यते । ननूपसर्गसञ्ज्ञायामप्युपसर्गाश्चाभिवर्ज्यमित्याद्युदात्तत्वं स्यादेव, न,
वानेनापूर्वमाद्युदात्तत्वं विधीयते किं तर्हि निपाता इत्येव सिद्धेऽमेः

(प्रादय उपसर्ग क्रियायोगे । १ । ४ । ५८, ५९ ।) (अ १ । पा ४ । अ ४)

अव्ययसंज्ञा च स्यादिति । (कै)

तथा च मरुद्भिर्दत्त इति मत्वर्थीयप्रकरणस्थभाष्यप्रयोगे विभक्तिश्रवणं न स्यादिति भावः ॥ नन्वस्योपसर्गत्वे “उपसर्गं घो क्रि” (३।३।९२) “आतस्योपसर्गं” (३।३।१०६) इति अङ्-कौ स्यातामत आह

अनभिधानादिति । (कै)

अनेन न्यायेन सञ्ज्ञावचनसामर्थ्यरूपेण ॥

स्यात् ॥ मरुच्छब्दस्योपसंख्यानम् । वा । मरुच्छब्दस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । मरुद्दत्तो मरुत्त । अच उपसर्गादिति (७ । ४ । ४७) तत्त्व यथा स्यात् ॥

“द्वितीयाकर्मणीति” (६।२।४८) पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स्यात् । अन्तोदात्तश्च मरुच्छब्द इष्यते । अव्ययसंज्ञा च स्यात् । तत्त्वस्योपसर्गसंज्ञेयते । अनभिधानाद्धि किरडच न भवति । सञ्ज्ञावचनसामर्थ्याच्चानजन्तत्वेऽपि तत्त्व प्रवर्तते । अनेन तु न्यायेन मरुन्नयतीति तवर्गव्यवायेऽपि गत्य प्राप्नोति ।

“निसस्तप्तावनासेवन” इति निर्देशादिति “उपसर्गस्यायताविति” सूत्रे

मिति । चलोपोऽत्र द्रष्टव्य इति चवादीनामिति । ‘परा जयन्ति सेना इति’ । परा उत्कृष्टा परदेशस्थिता वा द्रव्यत्वात्तत्र वर्तमानस्य पराश्र-

प्रतिषेधार्थमेतत्, किं च निपातसंज्ञायामव्ययसंज्ञा स्यात् । अथ ‘उपसर्गं घो क्रि’, ‘आतस्योपसर्गं’ इत्येतौ विधौ कस्मान्न भवत अनभिधानात् । ‘मरुत्त इति’ । मरुच्छब्दतकारस्या ‘नचि चे’ ति द्विवचने भ्रूरो भ्रूरीति सङ्गमस्य मध्यमयोर्मध्यमाना वा लोपे त्रैरूप्य भवति, कथं पुनरत्र तत्र समवसा तमनजन्त इत्यत आह । ‘सञ्ज्ञाविधानसामर्थ्यादिति’ । उक्त प्रयोजनान्तराभावः, यव तु मरुन्नयतीति तकारव्यवायेऽपि गत्य

(अ १ । पा ४ । आ ४) (प्रादय उपसर्गा क्रियायोगे । १ । ४ । ५५, ५६ ।)

तस्मात्तत्त्व एवेति । (कै)

अत एव “उपसर्गाश्चाभिवर्जमि”त्याद्युदात्तत्वमपि न । नन्वेव तत्त्वविधावेव मरुत उपसर्गान्न व्यर्थ स्यादिति चिन्त्यम् । केचित्तन्नोपसर्गान्नेन निपातत्वमिष्यते एव तेनाद्युदात्त एव मरुतशब्दो निपातसञ्ज्ञापि तत्त्वविषये एवेति मरुद्भिर्दत्त इति पाञ्चमिकभाष्यप्रयोगस्य नानुपपत्तिः । पञ्चमेऽपि तन् पर्वमरुद्भ्यामिति निदेव पाठ इत्याहुः । कैयटस्वारस्येन तु स पिदिति बोध्यम् ॥

व्युत्पादयिष्यत इति । (कै)

मत्वर्थीयप्रकरणे इति शेषः ॥

वा । अच्च्ब्स्योपसर्गान्नम् । (३।३।१०६) अच्च्ब्स्योपसर्गान्नं कर्तव्यम् । अद्वा ॥

तस्मात्तत्त्व एवोपसर्गसञ्ज्ञा वक्तव्या । प्रकारान्तरेणापि मरुतशब्दो निपातयते तत्त्वमरुद्भ्यामिति ॥ अच्च्ब्स्येति । भा । तेन भिदादिषु अद्वाशब्दो न पठितव्यो भवति ॥

वृत्तिः । “निर कुष” “सुदुरोरधिकरणे” इत्याद्यनुरोधाद्रेफान्तावप्येति तत्रैव सूत्रे हरदत्तः । अद्रव्ये किम् । वि पक्षी । परा सेना ॥

ब्स्य न भवति, यत्र त्वेकवचनं पठ्यते परा जयति सेनेति तत्र रूपोदाहरणं द्रष्टव्यम्, हल्ङाविति सुलोपात्, पराशब्दस्याद्युदात्तत्वाच्च ॥

प्राप्नोति तस्मात्तत्त्वविधावेवेष्ट्यते, ‘अच्च्ब्स्येति’ । अडविधावेवेष्ट्यते किप्रत्ययो हि न भवति तदाह । ‘आतश्चोपसर्ग इति’ । भिदादिपाठात् प्रज्ञाशब्दार्थेति निपातनादा सिद्धम् ॥

गतिश्च । १ । ४ । ६० ॥

कारिकेति । (कै)

भावे णुल् । श्लोकादौ तु कारके ॥

श्लोकवाचीति । (कै)

दासीवाचिनोऽप्युपलक्षणम् ॥

गतिश्च ॥ १ । ४ । ६० ॥ कारिकाशब्दस्य । वा कारिकाशब्दस्योपस-
स्थान कर्तव्यम् । कारिकाशब्दस्य (२।२।१८।७।१।३७) ॥ पुनश्चनसौ कन्दसि ।
पुनश्चनसौ कन्दसि गतिसञ्ज्ञौ भवत इति वक्तव्यम् । पुनश्चनसूत (२।२।१८)
वासो देयम् । पुनर्निष्कृतो (८।१।७०) इत्य । उशिर्गदूतश्चनोहित (६।२।४६)

गतिश्च । १ । ४ । ६० कारिकाशब्दस्येति । भा । कारिका क्रिया
मर्यादास्थितिरित्यर्थः । यत्न इत्यपरे । यस्तु श्लोकवाची कारिका-

गतिश्च । १ । ४ । ६० ॥ प्रादयो गतिसञ्ज्ञा स्युः क्रियायोगे । पुत्तिङ्गोऽय
गतिशब्दः । “गतिरनन्तर” (६।२।५६) इति लिङ्गात् । अव्युत्पन्नश्चाय
क्लिजन्तो वा । “नक्लिचि दीर्घश्चेति” (६।४।३६) तु न प्रवर्तते ।
अत एव निर्देशात् । उपसर्गसञ्ज्ञया सह समावेशार्थश्चकार । अन्यथा
पर्याय स्यात् । तेन प्रण्येयमित्यादौ णत्व क्कदुस्तरपदप्रकृतिसंरक्ष सिध्यति ।
निपातसञ्ज्ञायास्तु समावेश प्रागग्रहणेन साधित एव । इह यत्क्रियायुक्ता
प्रादयस्त प्रत्येव गत्युपसर्गसञ्ज्ञा । योगग्रहणसामर्थ्यात् । तेन प्रष्टव्यं कृत
प्रकृतमित्यत्र “गतिरनन्तर इति स्वरौ न । कर्मणि क्कान्त प्रत्यगतित्वात् ।

गतिश्च । १ । ४ । ६१ ॥ “गतिरनन्तर” इति पुत्तिङ्गनिर्देशाद् गम्यत इति
गतिः, क्कित्तिङ्गो च सञ्ज्ञायमिति क्कित्तिङ्ग निपातनाच्च “न क्कित्तिचि दीर्घश्चे” ति

क्रियायोगेति । (कै)

क्रियारूपे युज्यमाने वर्त्तमानादित्यर्थ ॥ पुन शब्दस्य गतिर्वे
स्वय फल दर्शयति

ततश्चेति । (कै)

एतेन

पुनस्तस्यूतमिति (भा)

भाष्योदाहरणे “सुप्पुपे”तिसमासेनैव सिद्धे पुन शब्दस्य गति-
सज्ञा व्यर्थत्वपास्तम् । तद् ध्वनयन्वक्ष्यति

इति ॥ गत्युपसर्गसज्ञा क्रियायोगे यत्क्रियायुक्तास्त प्रतीति वचनम् । वा ।
गत्युपसर्गसज्ञा क्रियायोगे यत्क्रियायुक्तास्त प्रति गत्युपसर्गसज्ञा भवन्तीति
वक्तव्यम् । कि प्रयोजनम् । प्रयोजन घञ् घत्वणत्वे वा । घत्वम् । घञ् ।
प्रवृद्धो भाव प्रभाव अनुपसर्ग इति प्रतिषेधो मा भूत (३ । ३ । २४) ॥

शब्दस्तस्य ग्रहण न भवति । क्रियायोगग्रहणेन कारिकाशब्दस्य विशेषणात्
क्रियावृत्तेर्यद्गणात् । पुनश्चानसाविति ततश्च पुनराधेयमित्यत्र कृदन्तो-

कृत्त्वर्थविशेषकत्वे तु स्यादेव । तथा प्रवृद्धो भाव प्रभाव इत्यत्र “अग्नी
भुवोऽनुपसर्ग” (३ । ३ । २४) इति घञ् सिद्ध । एव प्रणाययत्यभि-
पाचयतीत्यादौ प्रकृत्यर्थगतप्रकर्षाभिमुख्यद्योतकनाया णत्वणत्वे स्त ।
णत्वर्थविशेषकत्वे तु नेति बोध्यम् । निपातसज्ञा तु क्रियायोग विनाप्यस्ति ।
एतदर्थमेव हि प्रादय इति योगो विभक्त । तेन प्रगत आचार्य
प्राचार्य इत्यत्राशयपूर्वपदप्रकृतिस्रर सिध्यति । उपसर्गसज्ञाया मरु
च्छब्दस्योपसंख्यानम् ॥ मरुत्त । उपसर्गसज्ञाविधानसामर्थ्यादजन्तत्वा-

न भवति, 'प्रकृत्येति' । अत्र गतित्वात् न भवति । न भवति । न भवति ।
त्वादेव सिद्ध । प्रादिभ्योऽन्यत्र समसोऽपि सिध्यति ।

स्वरस्त्विति । (कै)

“सह सुपे” (२ । १ । ४) तिसूत्रे भाष्ये त्वसमस्तत्वाभिप्रायेण
“गतिर्गतावि” (८ । १ । ७०) तिनिघात इत्युक्तम् ॥

शाकलनिवृत्तिः प्रयोजनमिति (कै)

शाकलम् ।

चट्यक* (पा)

(६ । १ (१२८) इति योगविभागेन पुनर्विधानद्वारेति भावः ॥

“उपसर्गाच्छन्दसि” (५ । १ । ११८) इति वति । “अञ् नासिकाया”

विगता सेचका अस्माद् ग्रामाद्विसेचको ग्रामः । उपसर्गादिति (८ । ३ । ६५)
षत्व मा भूत् । णत्वम् । प्रगता नायका अस्माद् ग्रामात्प्रनायको
ग्रामः । उपसर्गादिति (८ । ४ । १४) णत्व मा भूत् ॥ वृद्धिविधौ च धातु-
ग्रहणानर्थक्यम् । वा । वृद्धिविधौ च धातुग्रहणमनर्थकम् । उपसर्गादिति

त्तरपदप्रकृतिस्वरेश “यतो ऽनाव” (६ । १ । २१३) इति घेःशब्द उदात्तः ।
पुनरुत्प्लूतमिति । भा । गतित्वात् समासः । स्वरस्तु प्रवृद्धादे (प्रवृद्धादीना

भावेऽपि “अच उपसर्गात्” इति तत् प्रवर्तत इत्याहुः । एव च
मरुन्नयतीत्यत्र णत्वमपि प्राप्नोति । तस्मात्तत् एव सच्चा वक्तव्या । अतः
एव क्विविधिरिड् च न भवति । निपातसच्चा तु नास्येष्टा । तेन
“दृतीयाकर्मणी”ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे कृते मरुच्छब्दो मध्योदात्तः ।
निपातत्वे त्वाद्युदात्तः स्यात् । न च “उपसर्गाश्चाभिवर्जमि”ति फिट्स्वभा-
वोऽस्मादवस्थः शक्यम् । “निपाता आद्युदात्ता” इत्येव सिद्धे ऽमे
प्रतिषेधमात्रार्थं तत्सूत्रारम्भादिति ह्रस्वत्तादयः । अत एव नाभिरित्येव

गतिरनन्तर* इति पूर्वपदप्रकृतिस्वर ‘यत् प्रकरोतीति’ । तिङ्शब्दस्य
निघातस्य निपातैर्यद्यदौति निषेधे त्विप पित्वादनुदात्तत्वं, विकरणस्य

(अ १ । पा ४ । आ ४)

(गतिश्च । १ । ४ । ६३ ।)

(५ । ४ । १ । १८) इति वर्त्तमाने “उपसर्गाच्चे” (५ । ४ । १ । १८)
त्यज्जनस्भावौ “द्वान्तरूपसर्गभ्योप ईद्” (६ । ३ । ८ । ७) “उपसर्गा-
त्खाङ्गमि” (६ । २ । १ । ७७) त्युत्तरपदाद्युदात्तत्वरूप स्वर “उपसर्गा-
वृज्जलमि” (८ । ४ । २ । ८) ति णत्वम् ॥ ननु धात्वर्थे वतेर्विधानादस्येव,
क्रियायोगोऽत आह

क्रियाशब्दस्येति । (कै)

धात्वर्थे वर्त्तमानात् स्वार्थे स इति भावः ॥ प्रत्ययार्थत्वेऽपि
तद्वशाया तस्य क्रियात्वाभाव इत्यन्ये ॥

धाताविति (६ । १ । ८१) । तत्र धातुग्रहणस्यैतत्प्रयोजनमिह मा भूत् ।
प्रर्षभ वनमिति । क्रियमाणे चापि धातुग्रहणे प्रर्षक इत्यत्र प्राप्नोति ।
यत्क्रियायुक्तास्त प्रतीति वचनान्नभवति । वद्विधिसभावावीचस्वाङ्गादि-
स्वरणत्वेऽपि दोषो भवति । वद्विधि (५ । १ । ११८) । यदुद्धतो निवतो यासि

(८ । ६ । २ । १४७) भा । राकृतिगणत्वादन्तोदात्तत्वम् ॥ चनो हित इति ।
भा । निपातत्वादाद्युदात्तस्य चन शब्दस्य गतिरनन्तर (६ । २ । ४६) इति

सूज्यताम् । मास्तु वा तदपि । एवादिषु अमे सुपठत्वादित्यवोचाम ।
एव च “तर्पर्वमरुद्भ्यामिति” (पर्वमरुद्भ्या - ५ । २ । १२२) मरुतशब्द-
व्युत्पादने उपायान्तर बोध्यम् । तत्र च तप पितृमेव सम्यक् ।
तन्निवि नित्पठास्तु क्वाचित्क प्रामादिक । अन्यथा मरुतशब्दस्या-
द्युदात्ततापत्तौ प्रकृतसूत्रस्थकैयटादिविरोधापत्ते । मत्वर्थीयप्रकरणे
ततो नित्त्व मरुतशब्दस्याद्युदात्तता चावलम्ब्य प्रवृत्तो हरदत्तग्रन्थस्तु
चिन्त्य । पर्वतश्चिन्महि वृद्धो विभाषेत्यादौ पठ्यमान पर्वतशब्दस्या-

प्रत्ययस्वरौ धातौ, ‘तिङि चोदात्तवती’ ति प्रशब्दस्यानुदात्तत्वम् ।
एतच्च प्रयोजनचतुष्टय गतिसञ्ज्ञाप्रकरणे सर्वत्र द्रष्टव्यम् । चकार

उद्वत (भा)

इत्यादेरुद्वतान् निगतान् इत्यर्थ ॥

प्रेपमि (भा)

त्यादे प्रगता आपो यस्मिन्नित्यादिरर्थ ॥

प्रणः (भा)

इत्यादे प्रकृष्टानामस्माकमित्यर्थ ॥

वपुत् । वद्विधि ॥ नस्भाव (५।४।११६) । प्रणस मुखम् । उन्नस मुखम् ।
नस्भाव ॥ अबौत्त्व । (६ । ३ । ६३) प्रेप परेपम् । अबौत्त्व । स्वाङ्गादिस्वर ।
प्रस्किक् (७ । २ । १७७) प्रोदर । स्वाङ्गादिस्वर ॥ गत्व (८।४।२८) । प्रण
श्रुत् प्रण आचार्य प्र णो राजा प्र णो वृत्रह्वा ॥ उपसर्गादित्येते

प्रकृतिस्वर ॥ गत्युपसर्गसञ्ज्ञा इति । भा । क्रियायोग इति सामान्येनोपादा-
नादिशेषावधारणार्थं वचनम् । अथ वा प्रत्यासन्नैव क्रिया गृह्यते इति

द्युदात्तत्वं तु द्वेधापि सिध्यति । “नन्विषयस्यानिसन्त्येति” (फिट् सूत्र-२६)
पर्वतशब्दस्याद्युदात्तत्वात् । अन्त्यशब्दस्याङ्विधावुपसर्गान् ॥ अङ्गा । भिदा-
दिपाठात्त्र्यङ्गशब्देतिनिपातनाद्वा सिद्धम् । “अन्तशब्दस्याङ्गिविधित्वेषूप-
सर्गानम्” । वा । एतच्च “अन्तरपरिग्रहे” (१ । ४ । ६५) इत्यत्र भाष्ये
स्थितम् । अन्तर्धा । अन्तर्द्धि । अन्तर्हृणात् । “हन्तेरत्पूर्वस्येति”
(८ । ४ । २२) गत्व । एवं च “अन्तरदेश” (८ । ४ । २४) इति न कर्तव्यम् ।
देशे तु क्षुब्धादित्वास्त्वाभाव । अथन चेत्पि न कर्तव्यम् । “कृत्यच”
इति सिद्धे । देशे तु क्षुब्धादित्वात् बोध्येति कैयट । देशे निषेधार्थं
सूत्रद्वयमिति तु हरदत्त । पक्षद्वयेऽपि अन्तर्गमयति अन्तर्भवाणीत्यादौ

संज्ञासमावेशार्थं इति । अन्यथैकसञ्ज्ञाधिकारादेकत्र सञ्ज्ञाद्वयविधानाच्च
पर्यायः स्यादिति भावः । ‘कारिकाशब्दस्येति’ कारिका क्रिया

इत्यर्थ इति । (कै)

तत्र सर्वत्रोपसर्गग्रहणं प्राद्युपलक्षणमिति भावः ॥ ननु लघुना
गुरोः प्रत्याख्याने क्रियते एवेत्यसगतमत आह
केवलाभ्यामिति ॥ (कै)

विधयो न प्राप्नुवन्ति ॥ वद्विधिनस्त्वावाबौत्वस्वाङ्गादिस्वरणत्वेषु वचन-
प्रामाण्यात्सिद्धम् । वा । अनवकाशा एते विधयस्ते वचनप्रमाणाद्भविष्यन्ति ॥
सुदुरो प्रतिषेधो नुम्विधितत्वषत्वणत्वेषु । वा । सुदुरो प्रतिषेधो नुम्बि-
धितत्वषत्वणत्वेषु वक्तव्यः । नुम्बिधिः । सुलभः दुर्लभम् । उपसर्गादिति नुम्
न्यायव्युत्पादनार्थम् । वद्विधौ चेति । भा । उपसर्गणैव धातोराक्षेपात् ॥
प्रवृत्तक इति । भा । प्रगता ऋच्छका अस्मादिति बहुव्रीहिः । तत्र धातुग्र-
यथायथं गत्वं बोध्यम् । सुदुरो प्रतिषेधो नुम्बिधितत्वषत्वणत्वेषु ॥
सुलभः । दुर्लभम् । उपसर्गात्खलघञोरिति नुम् न । एतच्च प्रयोजन-
मापातत । “नसुदुर्भ्यां केवलाभ्यामिति” सूत्रस्यावश्यकभ्यत्वात् । अन्यथा-
ऽतिसुलभमित्यत्र नुम् न स्यात् । तत्त्व, सुदत्तम् । “अच उपसर्गादि”ति
तत्त्व मा भूत् । षत्व, दुःस्थितिः । प्रक्रियाजालदुःस्थितम् । सुसिक्तम्
सुसूतम् । “सु पूजायामिति” तु कर्तव्यमेव पूजायामिति विशेषणार्थम् ।
तेन सुषिक्तं किं तवाज्ञेत्यादौ षत्वं भवत्येव । कथं तर्हि

“फलवद्भावनोद्भूतकथम्भावतिरोहिता ।

नैवाङ्गानां कथं भावाः प्रदुष्यन्ति कथं च नेति ।”

सत्यम् । नेदमुपसर्गत्वप्रादुर्भ्यामित्यत्र प्रादुसः पृथग्रहणप्रयुक्तम् । एतेन
प्रादुष्यन्तीति पठित्वा प्र आङ् दुर् इत्युपसर्गचिकपूर्वस्य स्यतेरुपसर्गा-
मर्थादास्थितिरित्यर्थः । यत्न इत्यपरे, धात्वर्थनिर्देश इति एवुलं,
यस्तु कर्तरि कारिकाशब्दः कारिका दासौति यस्तु श्लोकावाची तयोर्ग्रहण-
न भवति क्रियायोगग्रहणेन कारिकाशब्दस्य विशेषणात् क्रियावृत्तैर्ग्रहणात् ।

अवश्यमिति । (कै)

वार्त्तिककृतापीति भाव ॥ इत्यत्रोपसर्गत्वे नुम् भवत्येवेति
सोरूपसर्गत्वे सतौत्यर्थ । निषेधाभावादित्याशय ।

इत्यतेरूपसर्गत्वे (कै)

इति पाठे ऽते परस्य सोरूपसर्गत्वे इत्यर्थ ॥

भूदिति (७ । १ । ६७) । न सुदुर्भ्या केवलाभ्य (७ । १ । ६८) इमित्येतन्न वक्तव्य
भवति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । क्रियत एतच्चास एव ॥ तत्त्वम् सुदत्तम् ।
अच उपसर्गात् (७ । ४ । ४७) इति तत्त्व मा भूदिति ॥ षत्वम् । सुसिक्ता
घटशतेन । सुसूत श्लोकशतेन । उपसर्गादिति षत्व मा भूदिति

ह्यस्य शाकलनिवृत्ति प्रयोजनं वक्ष्यते ॥ उद्धत इति । भा । क्रियाशब्द-
स्याप्रयोगादुपसर्गत्वाभाव ॥ अनवकाशा इति । भा । येषां हि क्रियाशब्दप्र-
योगे त प्रत्युपसर्गसंज्ञा ते सप्रत्यनुपसर्गसंज्ञा अपि गृह्यन्ते इत्यर्थ ॥

तुनोतौत्यादिना षत्वमिति व्याचक्षाणा परास्ता । दुर उपसर्गताया
षत्वविधौ निषेधात् । स्यतेरर्थस्य प्रकृतासम्बन्धाच्च । शात्वम् । दुर्नतिम् ।
दुर्नय । एतेन दुर परस्य शात्व नेति केचिदिति पठित्वा सिद्धान्ते शात्वमिति
भ्राम्यन्त परास्ता । गतिसंज्ञाया कारिकाशब्दस्योपसङ्ख्यानम् ॥ कारि-
काकृत्य । कारिकाकृतम् । यत्कारिकाकरोति । तिङिचोदात्तवतीति
गतेर्निघात । निपातत्वादव्ययत्वे सति विभक्त्यर्लुक् । कारिका क्रिया ।
मर्यादा स्थितिश्चित्यर्थ । यत्न इत्यपरे । धात्वर्थनिर्देश इति खलु । यस्य
कर्तरि खलुन्त कारिका दासीति । यस्य श्लोकवाची तयोर्नेह ग्रहणम् ।

‘यत्कारिका करोतीति’ । निपातत्वादव्ययत्वे सति विभक्त्यर्लुक् ।
‘युनक्तुस्युतमिति’ । गतित्वात्समास । ‘गतिसंज्ञा’ विति निघातो
भवतीति । यद्यप्यत्र प्रवृद्धादीनां चेत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वेन शेषनिघात

इत्येतेः परसोरुपसर्गत्व (कै)

इति पाठस्तु युक्त एव ॥ “सु पूजायामि” (१।४।६४)

त्येतत्कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञाविधायकम् ॥ भाष्ये

एत्वं मा भूदिति । (भा)

न च दुःसमादाय एतत् दुर्वार कृतरोर्दुःसोऽप्यज्ञानुकरणेन
तस्यापि निषेधात् ॥

(८।३।६५) सु पूजायामि (१।४।६४) त्येतन्न वक्तव्यं भवति । नैतदस्ति
प्रयोजनम् । क्रियत एतच्चासएव । एत्वं । दुर्नयं दुर्नीतमिति । उप-
सर्गादिति एत्वं मा भूदिति ॥

क्रियत इति । भा । केवलाभ्यामिति विशेषणाभिधानार्थमवश्यं कर्तव्यम् ।
तेनातिसुलभमभित्यतेरुपसर्गत्वे नुम भवत्येव ॥ क्रियत इति । भा । पूजाया-
मिति विशेषणोपादानार्थम् । तेन सुषिक्तं किं तवाचेत्यादौ षत्व भवत्येव ॥

क्रियायोगइति कारिकाशब्दस्य विशेषणात् । क्रियावृत्तेरेव ग्रहणात् ।
पुनश्च न सौ कृन्दस्ति गतिसञ्ज्ञाविति वक्तव्यम् ॥ पुनराधेयम् ।
गतित्वात्समास । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण “यतो नाव” इति धेशब्द उदात्त ।
पुनरुत्तयूत वास । इहापि गतित्वात्समास । खरस्तु प्रवृद्धादेराकृति
गणत्वादन्तोदात्तत्वम् । काठके ह्यन्तोदात्तं पठ्यते । शेषनिघातेन
पुनश्च शब्दोऽनुदात्तः । “गतिर्गताविति” निघात वदन् वृत्तिकारस्तु
परत्वात्तस्य न्याय्यता मन्यते । “चनो हित” ॥ “चायेरन्ने ह्रस्वश्चे”त्यमुन्नन्तत्वा-
न्निपातत्वाद्वाऽद्युदात्तस्य चनाशब्दस्य “गतिरनन्तर” इति प्रकृतिस्वरः ॥

सिद्धस्तथापि परत्वादयमेव निघातो युक्त इति भावः । ‘इह च
पुनराधेयमिति’ । गतित्वात्समासे कृते कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण “यतो
नाव” इति धेशब्द आद्युदात्तः । ‘चनो हित इति’ । निपातत्वादाद्युदात्तस्य
चन शब्दस्य ‘गतिरनन्तर’ इति प्रकृतिस्वरः ॥

ऊर्यादिचिडाचञ्च । १ । ४ । ६१ ॥

चिडाचो केवल्यो प्रत्यययो क्रियायोगासम्भवात्सामर्थ्येन सञ्ज्ञा-

ऊर्यादिचिडाचञ्च ॥ १ । ४ । ६१ ॥ कृत्वस्तियोग इति वक्तव्यम् ।

ऊर्यादिचिडाचञ्च । १ । ४ । ६१ ॥ ऊरौ पक्षेति । भा । प्रयोगापर्या-

ऊर्यादिचिडाचञ्च १ । ४ । ६१ ॥ एते गतिसञ्ज्ञा स्यु क्रियायोगे ।
कृत्वस्तियोगे चिडाचौ विहितौ । तत्साहचर्याद्रूपादयोऽपि तद्योग एव
प्रयुज्यन्ते नान्यत्र । अनभिधानाच्च । तत्राप्यावि प्रादु शुब्दौ सुक्ताऽन्येषा
करोतिनैव योग इति माधवादय । यद्यपि सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे
तदन्तविधिर्नास्ति तथापीह सामर्थ्यात् चिडाजन्तग्रहणम् । न हि प्रत्यय
मात्रस्य क्रियायोग सम्भवति । स्वार्थिकत्वेनानर्थकत्वात् । चेरश्रावित्वाच्च
ऊरौकृत्य शुक्लौकृत्य पटपटाकृत्य । इहेदमवधेयम् । श्रौषडादीना
चादिष्वपि पाठादक्रियायोगेऽपि निपातत्वम् । आदिशब्दस्य साक्षा-
त्प्रत्ययस्य पाठात्कञो योगे विकल्प । भवस्तियोगे त्वनेन नित्यमिति
कथं तर्हि वारुणीमदविप्रकमयाविश्वल्युधोभवदसाविव इति माघ

ऊर्यादिचिडाचञ्च । १ । ४ । ६१ ॥ 'च्यन्ता डाजन्ताश्चेति' । यद्यपि
पदसञ्ज्ञायामन्तग्रहणेन सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नास्तीति ज्ञापितं
तथापि क्रियायोगइत्यनुवृत्तेस्तदन्तग्रहणमिति भाव । न हि प्रत्ययमात्रस्य
क्रियायोग सम्भवति स्वार्थिकत्वेन स्वयमनर्थकत्वात् चेरश्रावित्वाच्च

विधावपि तदन्तविधि । वक्ष्यमाणरीत्यास्य प्रयोगस्यैवाभावादाह

इहैव यथा स्यात् । ऊरीकृत्य ऊरीभ्य । इह मा भूत । ऊरी पक्ता ॥

लोचनेन सभवमात्राश्रयेणैतदुदाहृतम् ॥ न चान्येति । भा । चिडानौ

अभवद्युगमद्विलोचजिह्वायुगलीढोभयस्यक्कभागमाविरिति च । निरकुशा
कवय इति हरदत्त । वस्तुतस्तु नेह दोषलेशमपि पश्याम । तथाहि ।
गतित्वाद्वातो प्राक् प्रयोग प्राप्नोतीति त्वदीयपूर्वपक्षसर्वस्वम् । तच्च
भाष्यवार्तिकयोरेव निराकृतप्रायम् । “ते प्राग्धातोरिति” सूत्रं हि द्वेधा
व्याख्यात प्रयोगनियमार्थं सञ्ज्ञानियमार्थं चेति । तत्रान्त्यपक्षे प्राक् चाप्राक्
च प्रयोक्तव्या । प्राक्तु प्रयज्यमाना सञ्ज्ञा लभन्त इति स्थितम् । इममेव
च पक्षमाश्रित्य “अनुकरणं चेति” सूत्रे ऽनितिपरमिति प्रत्याख्यातम् ।
एवमेव “हृन्दसि परेऽपि” “व्यवहिताश्चेति” सूत्रद्वयमपि प्रत्याख्यातम् । अत
एव “ते प्रागिति” सूत्रे सुकटं कराणि वीणानीति भाष्य “कर्टकर्मणोश्च”
भूक्तञ्चोरिति सूत्रे स्वायम्भुवमिति वृत्तिग्रन्थश्च सङ्गच्छते । एतेन वृत्ते
प्रामादिता वदन् आद्येन सुभूयत इति पाठं कर्तव्य इति शिक्तयन्
हरदत्तोऽप्यपास्त । पक्षान्तरैरपि परिहारा भवन्तीति न्यायेन
सञ्ज्ञानियमपक्षे सर्वस्य सामञ्जस्यात् । एतेन पुरोशमस्य जुहवाश्चकार
ज्वलने वपुरिति भट्टि । तस्य स्थित्वा कथमपि पुर इति कालिदासश्च

‘कृत्वस्तिर्योग इति’ । न केवलं सञ्ज्ञाप्रयोगोऽप्यन्यत्र भवति नहि भवति
उरीसपद्यत इति, श्रौषडादीनां स्वाहापर्यन्तानां चादिषु पाठाद्
अक्रियायोगेऽपि निपातत्वम् । आविशब्दस्य साक्षात्प्रभृतिषु पाठात्
कृञो योगे विकल्प, कृत्वस्तिर्योगे त्वनेन नित्यं कथं तर्ह्याविश्वक्षुधो

प्रयोगेति ॥ (कै)

तत्तद्धि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । क्रियायोग इत्यनुवर्तते । (१।४।४६)
न चान्यथा क्रिययोर्थादिच्छिडाचा योगोऽस्ति ॥

तावत् कृत्वस्तिथोग एव विहितौ ऊर्यादयोऽपि कृत्वस्तिविषया एव
प्रयुज्यन्ते नान्यत्र ॥

समर्थित । न च पुरोऽव्ययमित्यस्य कृत्वमात्रविषयत्वमिति अमितव्यम् ।
कृत्वोऽनधिकारात् । तुरासाह पुरोधायेत्यादिप्रयोगाच्चेति दिक् । जरौ
ऊरौ उररौ एते त्रयोऽङ्गीकारे विस्तारे च । विताली भूसी एतौ
विस्तारे शकला खसकला ध्वसकला भ्रसकला एते चत्वारो हिसायाम् ।
शकला कृतेत्यादि । हिसित्वेत्यर्थः । गुलुगुधा पीडार्थः । गुलुगुधाकृत्य ।
पीडयित्वेत्यर्थः । सजू सहार्थः । फलफली चिल्ली आल्ली एते विकारे ।
अलोष्टी केवली सेवाली शेवाली वर्षाली मसमसा भस्मसा एते
हिसायाम् । वषट् वौषट् स्वाहा स्वधा पापी करुणाविलापे ।
पापीकृत्य । करुण विलप्येत्यर्थः । प्रादुः प्राकच्ये । अत् श्रीन्नार्थः । अत्कृत्य ।
आवि प्राकच्ये । आविष्कृत्य । गणरत्ने त्वन्येऽपि समृद्धीता । तथाहि ।
पापाली सङ्गला केवासी एते हिसायाम् । वार्दाली यार्दाली आलम्बी
एते प्राकाश्ये हिसाया च । इत्यूर्वादयः ॥

ऽभवदसाविव राग, अभवन् युगपद्विलोपजिह्वा युगलौठोभयवृक्षधार-
माविरिति, खतन्ता कवय । 'शुक्लौघत्वेति' । अस्य चावितौत्वम् ।
पटपटाशब्दो 'वा कथ' इत्यत्र व्युत्पादितः ॥

अनुकरणं चानितिपरम् । १ । ४ । ६२ ॥

इते परमिति । (भा)

“सुप्सुप्ते”ति योगविभागात्समास ॥

धातोश्चानन्तरमिति । (कै)

तदव्यवधानेन गते प्रयोग इत्यर्थ ॥

अनुकरण चानितिपरम् ॥ १ । ४ । ६२ ॥ कथमिदं विज्ञायते ।
इते परमितिपरं न इतिपरमनितिपरमिति आहो खिदिति परो
यस्मात्तदिदमितिपरं न इतिपरमनितिपरमिति । किं चात । यदि
विज्ञायते इते परमितिपरं न इतिपरमनितिपरमिति खाडिति कृत्वा

अनुकरण चानितिपरम् । १ । ४ । ६२ ॥ कथमिति । भा । द्वयोरपि
समासयोः सभवाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः । खाडिति कृत्वेति । भा । गतिसञ्ज्ञाया
समासः स्यात् । धातोश्चानन्तरं प्रयोग इतिरूपमेव सिध्येत् । इति
खाट्कृत्येव च निषेधप्रसङ्गः ॥ भा । औषडिति । औषट्शब्दस्य इतिपरो

अनुकरणचानितिपरम् । १ । ४ । ६२ ॥ गतिः स्यात्क्रियायोगे । खाट्-
कृत्यः । अनितिपरं किम् । खाडिति कृत्वा निरुद्धीवत् । सति हि गतित्वे

अनुकरण चानितिपरम् । १ । ४ । ६२ ॥ ‘इति परो यस्मादिति’ ।
पञ्चमौसमासस्तु लक्षणाभावान्नाश्रितः । तेनेति खाट्कृत्येव इति

इति खाट्कृत्येति । (कै)

इति हेतो खाट् कृत्य गत इत्यर्थ ॥ नन्विते परत्वसत्त्वेन
अथमत्र प्राप्तिरत आह

श्रौषडिति । (भा)

एव गतिसमासस्य नित्यत्वादय प्रयोगो न स्यादिति भाव ॥
“तस्मिन्निति” (१।१।६६) सूत्रे निर्दिष्टग्रहणाद् व्यवहितसाधारण
एवायमित्यतो दूषणान्तरमाह

खाट्कृत्येतीति । (भा)

निरुद्धैवदित्यत्र प्राप्नोति । अथ विज्ञायते इति परो यस्मात्तदितिपर न
इतिपरमनितिपरमिति । श्रौषड्वौषडिति कृत्वा निरुद्धैवदित्यत्र प्राप्नोति ।
अस्तु तावदिति परो यस्मात्तदितिपर न इतिपरमनितिपरमिति । ननु
चोक्त श्रौषड्वौषडिति कृत्वा निरुद्धैवदित्यत्र प्राप्नोतीति । नैष दोष ।

न भवति वौषटा व्यवधानादिति गतिसञ्ज्ञाप्रसङ्ग ॥ ननु व्यवहितेऽपि
परशब्दस्य दर्शनाद्भवत्येवेतिपरत्वम् । नैष दोष । अव्यवधान एवास्य
सुख्यावृत्ति । अन्यत्र त्वन्तरालस्यमसमीच्याव्यवधानमेवाश्रित्य प्रयुज्यते ।
इह तु वौषटो व्यवधायकस्योच्चारणादयुक्तमनपेक्ष्यम् ॥ खाट्कृत्येति

प्रयोगनियमपक्षे धातो प्राक् प्रयोग स्यात् । अनुकरणात्त्वजात्याक्रान्तस्येति-

परत्वेऽपि भवति । ‘खाडिति कृत्वा निरुद्धैवदिति’ । अत्रासति प्रतिषेधे
गतिसञ्ज्ञाया समास स्यात् धातोश्चानन्तर प्रयोग इति रूपमेवैतन्न

(अ १ । पा ४ । आ ४) (अनुकरण चानितिपरम् । १ । ४ । ६२)

इति हेतो खाट्कृत्य निरुद्धीवदित्यर्थ ॥ वस्तुतः “इते पर-
मिति” विग्रहवाक्ये उत्तराङ्गविकलतस्मादितिपरिभाषोपस्थित्या-
ऽव्यवहितपरत्वबोधाद्भूतावपि तदन्तर्भावेणैकार्थीभाव इति भाष्या-
ग्रय ॥ अयं पदार्थो दर्शयति ।

य इति ॥ (कै)

१ तस्मादित्युत्तरस्य । १ । १ । ६७ ॥

इदं तावदयं प्रष्टव्यम् । अथेह ते प्राग्धातोरिति (१ । ४ । ८०) कथं गतिमात्रस्य
पूर्वप्रयोगो भवति उपोद्धारतीति । गत्याकृतिरिति प्रतिनिर्दिश्यते । इहापि
तर्ह्यनुकरणाकृतिरिति प्रतिनिर्दिश्यते ॥ किमर्थमिदमुच्यते । अनुकरणस्येति-
करणपरत्वप्रतिषेधोऽनिरुद्धशब्दनिवृत्त्यर्थः । वा । अनुकरणस्येति करणपरत्व-
प्रतिषेध उच्यते । किं प्रयोजनम् । अनिरुद्धशब्दनिवृत्त्यर्थः । अनिरुद्धशब्दता

निरुद्धीवदित्यत्र धातुव्यवधानेऽपि प्रतिषेधप्रसङ्गात् ॥ इदं तावदिति । भा ।
यो व्यक्त्याश्रयेण व्यवधानं मन्यते ॥ गत्याकृतिरिति । भा ॥ तस्याश्च
भिन्नास्तपि व्यक्तिषु अभिन्नाया नास्त्यत्र व्यवधानम् । किमर्थमिति ।
अनितिपरमित्येतदित्यर्थः । सञ्ज्ञानियमपक्षे सिद्धिं मत्वा प्रश्नः । अनिरुद्ध-
शब्दनिवृत्त्यर्थः इति । खाडितिकृत्वेति प्रयोक्तव्ये इति खाट्कृत्येति प्रयोगः

शब्दे परे ऽयं निषेधः । तेन औषडवौषडितिकृत्वा निरुद्धीवदित्यत्र

सिध्येत् । छिबु गिरसने ‘छिबुक्तमुचमा शितौ’ ति दीर्घः, भूतकालोव्यास
किमर्थं कस्य चित्कवेरयं प्रयोग उदाहृतः ॥

तस्याश्चेति । (कै)

गतिशब्देन तत्सञ्ज्ञकानेकव्यक्तेर्यहणं लक्ष्यानुमारादित्याशयः ॥
गतिसञ्ज्ञार्थं सूत्रमावश्यकमिति प्रश्नानुपपत्तिरत आह

अनितिपरमित्येतदिति ॥ (कै)

संज्ञेति । (कै)

प्राक् प्रयुक्ता एव गत्यादिसञ्ज्ञा इति तदर्थः ॥

मा भूदिति । इदं विचारयिष्यति तेषाम्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थं वा
स्यात्सञ्ज्ञानियमार्थं वेति (१।४।८०) । तद्यदा प्रयोगनियमार्थं तदानिष्ट-
शब्दनिवृत्त्यर्थमिदं वक्तव्यम् । यदा हि सञ्ज्ञानियमार्थं तदा न दोषो
भवति ॥

स्यात् । प्रयोगनियमे चायं दोषः । तच्च ह्ययमर्थः । गत्युपसर्गसञ्ज्ञा धातो
प्रागेव प्रयोक्तव्या इति ततो व्यवहितस्य प्रयोगाप्रसङ्गः । सञ्ज्ञानियमे तु
न दोषः । तेनैव नियमेन खाडिति कृत्वेत्यत्र व्यवहितस्य सञ्ज्ञानिवारणादस्य
प्रयोगस्य सिद्धत्वात् ॥

ओषट्शब्दस्यापि निषेधः । सञ्ज्ञानियमपक्षे तु अनितिपरग्रहणं न
कर्तव्यमिति । परस्परसञ्ज्ञाप्राप्तेरेवाभावात् ॥

चुम्बनसक्तं सोऽस्या च्युतमूलं दण्डनमात्मनो वदने ।

जिह्वामूलस्युष्ट्रं खाडिति कृत्वा निरुल्लूवत् ॥

आदरानादरयोः सदसती । १ । ४ । ६३ ॥

आदरः । (कै)

प्रत्युत्थानादिविषयस्वरारख्य ॥

अनादरः । (कै)

परिभव औदासीन्य च तच्चावश्यकोत्थानादिविषयोपेक्षकार्या-
र्थत्वादिति तेनासच्छब्देन समासादिभिर्द्धि । गतिसञ्ज्ञा तु सच्छब्द-

आदरानादरयो सदसती । १ । ४ । ६३ ॥ इदमतिबहु क्रियते आदरे
अनादरे सङ् असदिति । आदरे सदित्येव सिद्धम् । कथमसत्कृत्येति ।

आदरानादरयो सदसती १ । ४ । ६३ ॥ कथमसत्कृत्येति । भा । यदि
न सत्कृत्यासत्कृत्येति नञ्समास क्रियते तदा सतिश्लिष्टत्वात्कृदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरं बाधित्वाऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरैणाद्युदात्तत्वं स्यात् । अथ न
सदसदिति समास क्रियते तदा सच्छब्दस्य विधीयमाना गतिसञ्ज्ञा-

आदरानादरयो सदसती । १ । ४ । ६२ ॥ क्रमादुत्तिसञ्ज्ञे स्त । सत्कृत्य ।

आदरानादरयोस्सदसती ॥ 'प्रौतिसम्भ्रम इति' । प्रौतिपूर्विका
प्रत्युत्थानादिविषया त्वरेत्यर्थः । 'परिभवौदासीन्यमिति' । अवज्ञया
कर्त्तव्यं प्रत्युत्थानादिकं प्रत्युपेक्षेत्यर्थः । असदनादरग्रहणं किमर्थमसत्कृ-
त्येत्यत्रापि यथा स्यात्, मा भूदसच्छब्दस्य गतिसञ्ज्ञा सत्कृत्येत्यनेन नञ्-
समासो भविष्यति । नैव शक्यं, सति श्लिष्टत्वात् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरं

(आदरानादरयो सदसती । १ । ४ । ६१ ।) (अ १ । पा ४ । आ ४)

स्यैवेति भाव ॥ सुविति प्रकृतमिति समर्थ इति प्रकृतमित्यपि बोध्यम् ॥ ननु तदन्तविधिना कार्यसम्भवेऽप्यनादर इत्यस्यासत्त्वे कथमत्र तदन्ततीतिरित्याह भाष्ये

केनेदानीमिति ॥ (भा)

नन्वनादर इत्यस्यासत्त्व कथं नञा ऽऽदरप्रतिषेधो विज्ञास्यते-
ऽत आह

अनेनेति । (कै)

आदरप्रतिषेध इत्यस्य सदर्यादरप्रतिषेध इत्यर्थ ॥

तदन्तविधिना भविष्यति (१ । १ । ७२) । केनेदानीमनादरे भविष्यति । नञाऽऽदरप्रतिषेध विज्ञास्याम । न आदरे ऽनादर इति । नैव शक्यम् ।

ऽसच्छब्दस्य न स्यादिति भाव ॥ तदन्तविधिनेति । भा । यद्यपौह प्रकृत विशेष्य नास्ति तथापि कार्यार्थत्वात्सञ्ज्ञाया कार्यप्रदेशेषु प्रकृतस्य गतिना विशेषणान्तदन्तविधिर्भवति । तत्र समासविधौ सुविति प्रकृत गतिरनन्तर (६ । २ । ४६) इत्यत्र पूर्वपद गतिर्गतावित्यत्र पदस्येति (८ । १ । ७०) ।

असत्कृत्य । प्रीतिपूर्विका प्रत्युत्थानादिविषया त्वरादरा । अवज्ञया

बाधित्वा ऽथयपूर्वपदप्रकृतिस्वरैणाद्युदात्तत्वं स्याद, असत्कृतमित्यत्र तु सत्कृतशब्दे गतिरनन्तर इति स्वरे प्रवृत्ते पञ्चान्नप्समामेऽपि तस्यैव स्वर, असच्छब्दस्यापि कृतशब्देनापि समासे तस्य निपातत्वादाद्युदात्तस्य भवित्वात्प्रकृतिभावेऽपि स एव स्वर इति नास्ति विशेष । इह च यदसत्करोतीत्यसच्छब्दस्य निपातो न स्याद अथयसञ्ज्ञापि तस्य न स्यादित्यसच्छब्दस्यैव गतिनिपातसञ्ज्ञे एषितव्ये, न चात्र सच्छब्देन तदन्त-

इत्यादौ तु न स्यादिति । (कै)

नञ्समासे सदृशस्यैव प्रतीतेर्गुर्वादिविषये एव प्रयोग स्यात्
पाखण्ड्यादिविषये तु प्रयोगो न स्यादिति भावः ॥ प्रसक्ताभावे
चेति पाठः ॥ नन्वनादरग्रहणे ऽसदृशमपि कार्यमेवान्यथा
सच्छब्दस्यानादरे ऽवृत्तेरत्र तदन्तविध्यभावाच्च कस्य तत्र वर्त्त-
मानस्य सज्ञा स्यादत आह

आदरेत्यादि ॥ (कै)

आदरप्रसङ्गे एव हि स्यादनादरप्रसङ्गे न स्यात् । अनादरग्रहणे पुन

अव्ययसञ्ज्ञायामस्यैव तदन्तविधिः ॥ न आदर इति । भा । अनेनासच्छब्द-
स्यानादरार्थवृत्तित्वा दर्शयति । ततश्चानादरग्रहणेन यत्साध्यं तदन्यथापि
सिध्यतीत्येव परमेतत् । आदरप्रसङ्ग इति गुरुमसत्कृत्येत्यादौ स्यात्
पाखण्ड्यमसत्कृत्येत्यादौ तु न स्यात् । तथाहि । अत्राच्छाया इति क्षत्रि-

प्रत्युत्थानादावपेक्षा त्वनादरः । एतयोः किम् । सत्कृत्वा । असत्कृत्वा ।
शोभनमशोभनं च कृत्वेत्यर्थः ॥

विधिर्लभ्यते विशेष्यस्याभावात् । नन्वत्र सच्छब्दस्यैव सज्ञास्तु कार्यप्रदेशेषु
प्रकृतस्य तेन तदन्तविधिर्भविष्यति, अव्ययसञ्ज्ञाया तावदस्यैव तदन्त-
विधिः परमोच्चैरिति, यथा कुगतिप्रादय इत्यत्रापि सुविति प्रवर्तते सुपे-
त्येव निवृत्त तद्गतिना विशेष्यते 'गतिरनन्तरं' इत्यत्रपूर्वपद 'गतिर्गता' वि-
त्यत्रापि प्रदस्येति प्रकृतं भवतु तदन्तविधिना कार्यम् अनादरावगतिस्तु
कुत असत्त्वनादरग्रहणे, न सदसदित्यादरनिषेधान्नैव शक्यम् आदर-

सामर्थ्यादिति । (कै)

प्रकृतविशेष्याभावेऽपि शब्दरूप विशेष्यमादायेत्यर्थ ॥

क्रियमाणे बहुव्रीहिरयविज्ञायते । अविद्यमानादरे अनादरे इति ।
तस्मादनादरग्रहणं कर्तव्यम् । असत्स्तु तदन्तविधिना सिद्धम् ॥

यादिरेवोच्यते न तु गोलोकादि ॥ बहुव्रीहिरिति । भा । स चात्यन्ताभावेऽपि
प्रसक्ताभावे भवतीति सर्वत्र सज्ञा सिध्यति ॥ असत्स्त्विति । भा ।
आदरानादरयो सदित्येव वक्तव्यं तत्रानादरे सच्छब्दस्य वृत्त्यसभवा-
त्तदन्तविधिना ऽसच्छब्दस्य गतिसज्ञा भविष्यति । यथा गोष्पद सेविते-
त्यत्रासेविते गोष्पदशब्दस्य वृत्त्यसभवादगोष्पदार्थमसेवितग्रहणम् ॥

प्रसङ्ग एव हि स्यात् गुरुमसत्त्वत्येति चाख्यानमसत्त्वत्येत्यत्र न स्यात्
यथा ऽत्राख्यान इति क्षत्रियादिरेवोच्यते न लोकादि, अनादरग्रहणे तु
सति बहुव्रीहिर्विज्ञायते अविद्यमानादरोऽनादर इति । बहुव्रीहिश्चात्य-
न्ताभावे प्रसक्ताभावे ऽप्रसक्ताभावे च भवतीति सर्वत्र सज्ञा सिध्यति,
तस्मादनादरग्रहणं कर्तव्यम् असदग्रहणं तु शक्यमकर्तुम् । आदरानादरयो
सदित्येवास्तु तत्र यथा गोष्पद सेवितेत्यत्रासेविते गोष्पदशब्दो न सम्भ-
वतीत्यगोष्पदार्थमसेवितग्रहणम् । एवमनादरे ऽपि सच्छब्दो न सम्भ-
वतीत्यसच्छब्दार्थमनादरग्रहणं भविष्यति । 'सत्कृत्वा ऽसत्कृत्येति' ।
श्रीभगवन्मनो विद्यमानवचनो वा सच्छब्द, तदिपरितवचनोऽसच्छब्द ॥

अन्तरपरिग्रहे १ । ४ । ६५ ॥

ननु समासस्य सूत्रेणैव सिद्धेर्वार्तिके समासग्रहणं व्यर्थमिति आह
सामान्येनेति । (कै)

एव चोपसर्गसंज्ञाशब्देनापूर्ववचनमेव नोच्यते किं तु विधान-
मात्रम् । एव चोपसर्गसंज्ञाविषयमपूर्ववचनं गतिसंज्ञाविषयसूचं
चोपसर्गसंज्ञाशब्देनोच्यते इति न समासग्रहणं व्यर्थमिति भावः ॥
ननु गतिसंज्ञाऽग्रेऽप्यपूर्वत्वमस्त्वित्यत आह

गतिसंज्ञाया इति ॥ (कै)

अन्तरपरिग्रहे १ । ४ । ६५ ॥ अन्तःशब्दस्याङ्किविधिसमासशालेषूप-
सर्गसंज्ञायाः । अन्तःशब्दस्याङ्किविधिसमासशालेषूपसर्गसंज्ञायाः कर्तव्यम् । अड ।

अन्तरपरिग्रहे १ । ४ । ६५ ॥ अन्तःशब्दस्येति । भा । अङ्किविधिगत्वानि
उपसर्गसंज्ञाश्रयाणि । समासस्तु गतिसंज्ञाश्रय इत्यपूर्ववचनं सूत्रोपादानं च
सामान्येनोपसर्गसंज्ञायाः नोच्यते । गतिसंज्ञायाः अनेनैव सिद्धत्वादपूर्ववचनाभावात् ।

अन्तरपरिग्रहे १ । ४ । ६५ ॥ स्पष्टम् । अन्तर्हृत् । मध्ये हृत्वेत्यर्थः ।
अपरिग्रहे किम् । अन्तर्हृत्वा मूर्धिका श्लेनो गतः । परिग्रहः गतः
इत्यर्थः । अत्रेदमवधेयम् । हृत्वा गमनं द्विधा । हृतं त्यक्त्वा परिग्रहः

अन्तरपरिग्रहे १ । ४ । ६५ ॥ अन्तर्हृत्वा मध्ये हृत्वेत्यर्थः । ‘अन्तःशब्द-
स्येत्यादि’ । उपसर्गसंज्ञायामेवैतन्मोक्षम् अन्तःशब्दप्रसङ्गेन वक्ष्यामीति यदा-
चोपसर्गसंज्ञोच्यते तदान्तर्गम्यत्वौत्पादिवदन्तर्हृत्वात् अन्तर्हृत्वनमित्यादावपि

अनेनैवेति । (कै)

सूत्रेणैवेत्यर्थ । तदतिरिक्तविषये त्वनेनापि नेष्यतइति भाव ॥
नन्तरदेशे इत्यादिनैव सिद्धेणैव उपसख्यान व्यर्थमत आह

हन्ते इत्यादि । (कै)

तथैवेति । (कै)

अन्तरयणमित्यस्थानेनैव सिद्धेर्देशे प्रतिषेधोऽपि 'क्षुभ्नादित्वा-
सिद्ध इति भाव ॥ तदारम्भेऽप्यस्यावश्यकता दर्शयति

अन्तर्णयतीति ॥ (कै)

१ अ ८ । पा ४ । सु ३६ ॥

अन्तर्द्धा । किविधि । अन्तर्द्धि । समास । अन्तर्हृत्य । गत्वम् । अन्तर्हृणाद्
गोभ्यो गा ॥

अन्तर्हृणादिति । भा । हन्तेरत्पूर्वस्येति गत्वस्य सिद्धत्वाद् अन्तरदेशे इति न
वक्तव्यं भवति । देशे तु क्षुभ्नादित्वात्त्वाभाव । तथैवायनं चेति न
वक्तव्यम् । कृत्यच इति सिद्धत्वात् । अन्तर्णयतीत्यत्राप्युपसर्गादिति
गत्व सिध्यति ॥

चेति । आद्यमुदाहरणम् । द्वितीय प्रत्युदाहरणम् । अपरिग्रहे इति च
प्रयोगोपाधिर्न तु वाचकोटिनिविष्टमिति ॥

हन्तेरत्पूर्वस्येति गत्व सिद्धम् अन्तरयणमित्यत्रापि 'कृत्यच' इत्येव सिद्ध
मिति अन्तरदेशे अयन चेति सूत्रद्वयमपि देशप्रतिषेधार्थं द्रष्टव्यम् ॥

साक्षात्प्रभृतीनि च । १ । ४ । ७४ ॥

साक्षाद्भूता इति । (कै)

प्रत्यक्षा इत्यर्थ ॥ तदुक्त भाष्ये

यदा हि साक्षादेव सत् किञ्चित्क्रियते इति । (भा)

“लवणमि”त्यादिगणपाठान्मान्ता अपि ॥ एते शब्दा स्वतन्त्रा
इति भ्रम व्यावर्तयति भाष्ये

मकारान्तत्वं चेति । (कै)

साक्षात्प्रभृतीनि च ॥ १ । ४ । ७४ ॥ साक्षात्प्रभृतिषु च्यर्थवचनम् ।
साक्षात्प्रभृतिषु च्यर्थवचनं कर्तव्यम् । असाक्षात्साक्षात्कृत्वा साक्षात्कृत्य ।
यदा हि साक्षादेव सत् किञ्चित्क्रियते तदा मा भूदिति ॥ मकारान्तत्वं च
गतिसञ्ज्ञासन्नियुक्तम् । वा । मकारान्तत्वं च गतिसन्नियोगेन वक्तव्यम् । लवण

साक्षात्प्रभृतीनि च ॥ १ । ४ । ७४ ॥ साक्षात्प्रभृतिष्विति । भा । अभूत-
तद्भावविषयाणामेव तथा स्याद् यदा तु साक्षाद्भूत रूपान्तरेण क्रियते तदा

साक्षात्प्रभृतीनि च । १ । ४ । ७४ ॥ एतानि कृत्वा वा गतिसञ्ज्ञानि
स्युः । च्यर्थ इति वक्तव्यम् ॥ साक्षात्कृत्य साक्षात्कृत्वा । असाक्षाद्भूते
साक्षात्क्रियते चेत्तदाय प्रयोगः । नतु साक्षाद्भूतस्यैव रूपान्तरापादाने ।
च्यन्तेषु तु पूर्वविप्रतिषेधादूर्यादिच्चिति नित्यैव सञ्ज्ञा । तेन लवणौ-
कृत्येत्यत्र मान्तत्वं न भवति । तद्विकल्पसन्नियोगेनेह गण्ये निपात्यते ।
यदा लवणशब्दस्य लवणमिति मान्त आदेशः । तथा च मास्तु

साक्षात्प्रभृतीनि च ॥ १ । ४ । ७४ ॥ ‘साक्षात्प्रभृतिष्विति’ । असाक्षाद्भूत
यदा साक्षात्क्रियते तदा यथा स्यात् यदा यत्तु साक्षाद्भूतमेव रूपान्तरेण
क्रियते तदा माभूदित्येवमर्थम्, मिथ्याप्रभृतिष्वपि द्रष्टव्यम्, एतच्चान्तरङ्ग-
त्वाल्लभ्यते, तथाहि साक्षात्कृतमित्युक्ते श्रुतस्य तस्यैव रूपस्य करण

पुनः प्रसङ्गेति । (भा)

परात्वादिकल्पेऽपि तदभावे नित्यविधिप्राप्ता न दोष इति भावः ॥ न च प्राप्तविभाषाविषये वैकल्पिकाभावे नित्याङ्गीकारे विकल्पशास्त्रस्य वैयर्थ्यापत्तिरच्यन्ते चारितार्थात् ॥ भाष्ये

गतिसंज्ञासन्नियुक्तमिति । (भा)

वैकल्पिकगतिसंज्ञानियुक्तमित्यर्थः ॥

कृत्य ॥ तत्र च क्षिप्रतिषेधः । वा । तत्र च चरन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । लवणौकृत्य ॥ न वा पूर्वेण कृतत्वात् । वा । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् पूर्वेण कृतत्वात् । अस्त्यनेन विभाषा पूर्वेण (१ । ४ । ६१) नित्यो भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । मकारान्तत्वं च गतिसंज्ञासन्नियुक्तमित्युक्तं

मा भूदित्यर्थः ॥ लवणौकृत्येति । भा । अत्र हि परत्वाद्नेन विभाषा प्राप्नोति । नित्या च गतिसंज्ञेयते ॥ पूर्वेणेति । भा । पुनः प्रसङ्गविज्ञानादिति

पूर्वविप्रतिषेधः । चैशब्दः हि न साध्यम् । लवण कृत्य लवण कृत्वा लवणौकृत्येति । तत्र चरन्ताचरन्तयो पादिके लवणमादेशे सम रूपम् । परेणापि शिल्पेन मुक्ते तु चरन्तस्य नित्या संज्ञेति न कश्चिद्दोषः । इच्छामौवशेप्रभृतयो विभक्तिप्रतिरूपका निपाता । प्रादुराविशब्दयो-
र्युगलित्वात्प्राप्ते विभाषा । साक्षात् मिथ्या चिन्तेति मनोव्यापारे । चिन्ताकृत्य । भद्रा आलोचनाप्रशंसामङ्गलेष्वयम् । रोचनेतीतिश्रद्धोत्पादे

प्रतीयते न त्वश्रुतरूपान्तरस्य ॥ नन्वसत्यामपि प्रकृतिविवक्षाया तस्यैव रूपस्य करणं प्रतीयते अथ च चयर्थवृत्तिता नास्ति तस्माच्चचयर्थग्रहणमेव कर्तव्यम्, अथ च्यन्तेष्वपि साक्षादादिषु अथ विकल्पकस्मात् भवति अस्त्यनेन मुक्ते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादूर्वाद्विच्छिन्नाचक्षेपेषा भवत्यति । नैव शक्यं यदेतल्लवणादीनां मकारान्तत्वनिपातनं तदपि च्यन्तेषु स्यात्, एव लवणादीनां मान्ता लवणादय आदेशा करिष्यन्ते तत्र यद्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वाल्लवणीशब्दस्यापि पक्षे लवण आदेशः क्रियते

एकदेशेति । (कै)

एव च लवणीकृत्येत्यनिष्ट स्यादिति भाव ॥ भाष्ये

लवण शब्द इति । (भा)

लवणमिति गणपाठस्तस्य लवणशब्दस्य लवणमित्यादेश इत्यर्थ ॥

गतिसञ्ज्ञासनियुक्तत्वाद् गतिसञ्ज्ञाभावे आदेशाभाव इति भाष्ये

“विभाषे”त्युक्तम् । (भा)

अनेन गतित्वाभावे च लवणशब्दे पूर्वेण गतित्वमिति भाव ॥

तच्च च्यन्तस्य मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । लवणशब्दस्याय विभाषा लवण शब्द आदेश क्रियते । यदि च लवणीशब्दस्यापि विभाषा लवण शब्द आदेशो भवति न किं चिद् दुष्यति । त्रैशब्दश्चैह साध्य तच्चैव सति सिद्ध भवतीति ॥

भाव । च्यन्तस्य मा भूदिति । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् प्राप्नोति । त्रैशब्द-मिति । त्रय एव शब्दास्तैश्चैशब्दम् । लवण कृत्वा लवण कृत्य लवणीकृत्येति ॥

प्रशसाया च । अमेति र्ह साहित्ययो । आस्था श्रद्धा प्राजर्था वीजर्था जरस्रक्रियायाम् । प्राजरुद्धा बीजरुहेति रुहिक्रियायाम् । लवणम् उष्ण श्रूतम् । उदकम् । आर्द्र, लवणादीना पञ्चाना गतिसञ्ज्ञासन्नियोगेन मान्तत्वं निपात्यते मान्तादेशो वेत्युम् । अग्नौ । वशे विकम्पने विकसने प्रहसने सन्तपने । प्रादुस् नमस आविस । आकृतिगणोऽयम् ॥

न कश्चिद् दोष, त्रैशब्दश्चैह न साध्य लवण कृत्य लवण कृत्वा लवणी-कृत्येति तच्चैव सति सिद्ध वृत्तिकारस्तु मकारान्तत्वं निपात्यत इति वदति स मन्यते च्यन्तेषु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्या सञ्ज्ञा भवति विकल्पेन तु सन्नियुक्त मान्तत्वं निपातनमिति । अग्नौवशे प्रभृतयो विभक्तिप्रतिरूपका निपाता, प्रदुरावि शब्दयोर्बुधादित्वात् प्राप्ते विभाषा ॥

ते प्राग्धातोः । १ । ४ । ८० ॥

ननु ते इत्यनेन यदि लब्धसञ्ज्ञाना परामर्शस्तदा द्वितीय-
पदानुत्थितिरेव केवलानां परामर्शं त्वेतत्सञ्चारहितानामप्याद्यप्ये-
व्यवहितप्रयोगानापत्तिरत आह

तच्च यदेति ॥ (कै)

ते प्राग्धातो १ । ४ । ८० ॥ किमिदं प्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थमेते-
प्रागेव धातो प्रयोक्तव्या आहोस्त्वित्सञ्ज्ञानियमार्थमेते प्राक् चाप्राक् च
प्रयोक्तव्या प्राक्प्रयुज्यमानानां गतिसञ्ज्ञा भवतीति । कश्चाच्च विशेषः ।

ते प्राग्धातो १ । ४ । ८० ॥ किमिदमिति । भा । नियमद्वयसंभवा-
त्तत्र । तत्र यदा प्रयोगनियमस्तदा त इत्यनेन लब्धगत्युपसर्गसञ्ज्ञाः परामृश्यन्ते ।
यदा तु सञ्ज्ञानियमस्तदा प्रादय उपनिषत्पर्यन्ता स्वरूपेणैव प्रत्यवष्टयन्ते

ते प्राग्धातो १ । ४ । ८० ॥ ते गतिसञ्ज्ञा धातो प्रागेव
प्रयोज्या ॥ कृन्दसि परेऽपि ॥

ते प्राग्धातो १ । ४ । ८० ॥ नियमार्थमिदम् । स पुनर्नियमः सञ्ज्ञा-
नियमो वा स्यात्प्रयोगनियमो वा स्यात् । तत्र सञ्ज्ञानियमे तेऽशब्देन प्रादय
उपनिषत्पर्यन्ता स्वरूपेण परामृश्यन्ते, न गत्युपसर्गसञ्ज्ञाविशिष्टेन रूपेण,
सञ्ज्ञाचोरनिष्पादनात्, अनेनैकवाक्यतापन्नै पूर्वसूत्रैस्तयोर्विधानात् । ते
प्रादय उपनिषत्पर्यन्ता धातो प्रागेव प्रयुज्यमाना गत्युपसर्गसञ्ज्ञा भवन्ती-
त्यर्थः । प्रयोगनियमे तु लब्धगत्युपसर्गसञ्ज्ञा परामृश्यन्ते । ते गत्युपसर्गस-
ञ्ज्ञा धातो प्रागेव प्रयोक्तव्या इत्यर्थः । तत्राद्यो पक्षे स्वरूपेण परामर्शः
प्रादीनांशिव चादीनामपि स्यात् । ततश्च निपातसञ्ज्ञाया अपि नियमः

अनिष्पादादिति । (कै)

सञ्ज्ञानियमपचे ऽस्य परिभाषात्वेनैकवाक्यतयैव सञ्ज्ञाविधाना-
दिति भाव ॥ प्रत्यासत्तेश्च गत्युपसर्गसञ्ज्ञाविषय एव नियमो न
निपातसञ्ज्ञाविषयक इति बोध्यम् ॥ ननु सञ्ज्ञानियमे इदं व्यर्थ-
मप्राक् प्रयुज्यमानानामपि सञ्ज्ञाया जातायामनिष्ठाभावादत आह

अनित्यीति । (कै)

एव चैवमाद्यकरणमेवात्र पचे सूत्रस्य फलमिति भाव ॥

प्राग्धातुवचन प्रयोगनियमार्थमिति चेदनुकरणस्येति करणपरप्रतिषेधो
ऽनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः । वा । प्राग्धातुवचन प्रयोगनियमार्थमिति चेदनुकरण
स्येति करणपरप्रतिषेधो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । अनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः ।
अनिष्टशब्दता मा भूदिति । कृन्दसि परव्यवहितवचन च । वा । कृन्दसि

सञ्ज्ञाया अनिष्पादात् । अनेनैकवाक्यतामापन्नै पूर्वसूत्रैस्तस्याविधानात् ।
अनुकरणस्येति । भा । अनुकरण चानितिपरमित्यत्रैतद्व्याख्यातम् । सञ्ज्ञा
नियमे सिद्धमिति । भा । अनितिपरमिति न वक्तव्यम् । अनेनैव नियमेन
खाडितिक्रत्वैत्यत्र सञ्ज्ञानिरासस्य सिद्धत्वात् । उत्तरं च सूत्रद्वयं न कर्तव्यं

स्यात्, अथापि गत्युपसर्गसञ्ज्ञयोरेव नियमः, एवमप्यनर्थकं वचनं प्रयोग
एव हि तेषामप्राङ् नेष्यते न पुनरप्राक्प्रयुज्यमानानां सञ्ज्ञाया किं
चिदनिष्टमापद्यते, कृन्दसि परेऽपि 'व्यवहिताश्चे'ति सूत्रद्वयं चानर्थकं,
परव्यवहितानां सञ्ज्ञैव निषिद्धा न तु प्रयोगः, न च तेनापि सञ्ज्ञैव विधीयते,
निष्प्रयोजनत्वात् । किं चा 'नुकरण चानितिपर' मित्यनितिपरग्रहणमनर्थकं
स्यात्, खाडितिक्रत्वा निरस्तौवदित्यत्र व्यवहितस्यानुकरणस्य गतिसञ्ज्ञैव
निषिद्धा प्रयोगस्तु केन वार्यते, प्रयोननियमे तु धातो प्रागेवानुकरणस्य
प्रयोगः स्याद् न त्वितिशब्देन व्यवहितस्येति अनितिपरमिति वक्तव्यम्,

न दृश्यतइति । (कै)

शिष्टानां यज्ञकर्मणो ऽन्यत्रापीति शेष ॥

द्वयोरप्युपपदत्वादिति ॥ (कै)

यद्यपि समास क्रमेणैव तथापि कदाचित्पुर्व कूलशब्देन समासे तत उदेति विपरीत प्रयोग स्यादिति भाव । तथा च सूत्रसार्थक्याय प्रयोगनियमपक्ष एवादत्तव्यस्तस्मिन् कृते ऽनित्येत्याद्यपि सर्वकार्यमिति तात्पर्यम् ॥ ननु सुस्थित कट कुर्वन्तीत्यर्थान्नाय गतिरूपसर्गो वेति न दोषो ऽत आह

चानिष्ठ दृश्यते ततो यत्नार्हं स्यात् । उपसर्जनसन्निपाते तु पूर्वपरव्यवस्थार्थम् । वा । उपसर्जनसन्निपाते तु पूर्वपरव्यवस्थार्थमेतद्वक्तव्यम् । ऋषभ कूलमुद्रुजमृषभकूलमुद्वहम् । अत्र गते प्राग्धातो प्रयोगो यथा स्यात् । यद्युपसर्जनसन्निपाते पूर्वपरव्यवस्थार्थमिदमुच्यते सुकटकराणि वीरगान्नीत्यत्र

साध्वनुज्ञानं कतव्यम् । न त्वसकौर्ण एव प्रयोगे स्थिते शास्त्रस्य किंचिदस्ति प्रयोजनम् । कुन्दसि तु परव्यवहितप्रयोगो दृश्यत एव । उपसर्जनसन्निपात इति । भा । यद्यपि लोके विपरीत प्रयोगो न दृश्यते

कश्चित् प्रपचतीति प्रयोक्तव्ये पचतीति प्रेति प्रयुङ्क्ते । यद्यपि लोके प्रयोगो न दृश्यते विपरीतश्च कुन्दसि तु परव्यवहितप्रयोगदर्शनाद् भाषायामपि तथा प्रयोग शङ्कोत, दर्शितश्चाद्यत्वेऽपि भाषायामेव गतेराविशब्दस्य परव्यवहितप्रयोग ऊर्थादिसूत्रे । किं च 'उदिकूले रुजिवहो' कूलमुद्वह इत्यत्र उदि कूल इति द्वयोरपि सप्तमीनिर्देशादुपपदत्वात्समासे कृते 'उपसर्जनं पूर्व' मिति शास्त्रवशात्पर्यायेण पूर्वनिपात मन्येरन् इत्युपसर्जनसन्निपाते पूर्वपरव्यवस्थार्थमिदं वक्तव्यं, यद्येव 'कर्तृकर्मणोश्च भूक्तवो' सुखेन कट क्रियते सुकटकराणि वीरगानि दुष्कटकराणि,

सुखेनेति । (कै)

उत्तरसूत्रे एव खल खित्तस्य सफलत्वादिति भाव । ईषच्छ-
ब्दयोगे तु स खल् नानभिधानात् । अन्येषदाद्य भव भवता ।
ईषदाद्यकरो मैत्रो भवतेत्यादावीषतो ऽगतित्वेन खित्तस्य चारि-
तार्थाङ्गाध्यासगतिरेव स्यादिति बोध्यम् ॥ नन्वजन्तत्वात्सोर्मुम
प्रग्निरस्येवेत्यत आह भाष्ये

अस्त्वचेति । (भा)

प्राप्नोत्वित्यर्थ ॥

गते प्राग्धानो प्रयोग प्राप्नोति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नात्र गते
प्राक्प्रयोगो भवतीति । यद्यमौषददु सुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खलिति
खकारमनुबन्ध करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । खित्तरणे एतत्प्रयोजन
खित्तीति मुम् यथा स्यात् । यदि चात्र गते प्राक्प्रयोग स्यात्

तथापि कूलमुद्रुजमित्यादौ द्वयोरप्युपपदत्वात्समासे कृते “उपसर्जन पूर्व-
मिति” शास्त्रदर्शनात्पर्यायेण पूर्वनिपातेन भावः कूलमुद्रुजउत्कूल रुज
इत्येव यो भ्राम्येत प्रतीद सूत्र कर्तव्यमित्यर्थ । सुकटकराणीति । सुखेन

अत्र सुदुसो प्राग्धानो प्रयोग प्राप्नोति कट सुकराणीति, खल
खित्तरणमिदानीं किमर्थं स्यात्, अनवयस्य हि सुमुच्यते खित्तरणसाम-
र्थ्याद् अवयस्य भवतु, यदि वा कृद्गुह्ये गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति
सुकरशब्दे परत कटस्य भविष्यति, कर्तव्योऽत्र यत्न । धातुग्रहणमनर्थक,
कुत, प्रागित्यपेक्षाया यत्क्रियायुक्ता प्रादयस्तत प्रागिति विज्ञास्यते,
नैव शक्यमिह च कर्तुं प्रेच्छति प्रचिकीर्षतीति सन्वाच्या इच्छया
प्रशब्दस्य योग इति सन एव प्राक् प्रशब्द प्रयुज्येत धातुग्रहणात् तु
धातोरेव चिकीर्षते प्राक् प्रयुज्यते । ‘तेग्रहणमुपसर्गार्थमिति’ । ननु

प्रत्यक्षत्वादिति । (कै)

विधित्वादित्यर्थ ।

प्रयोगनियमस्येति । (कै)

एव च विधिबाधापेक्षया अन्यत्र चरितार्थस्य परिभाषारूपत्वेन गुणभूतस्य बाध उचित इति भाव ॥ भाष्ये

एवमर्थेनेति । (भा)

प्रयोगनियमार्थेनेत्यर्थ । सुकट करणीत्यभिद्वेरेति भाव ॥ ननु सूत्राभावे सञ्ज्ञानियमेऽपि वोत्कूल रुज इति विपरीतप्रयोगा-पत्तिरत आह भाष्ये

खित्करणमनर्थक स्यात् । अस्त्वत्र मुम् । अनव्ययस्येति प्रतिषेधो भविष्यति । पश्यति त्वाचार्य नात्र गते प्राग् धातो प्रयोगो भवतीति तत खकारमनुबन्ध करोति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । यद्यत्र गते प्राक्प्रयोग स्यात् । स्यादेवात्र सुमागम । कथम् । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि

कटा क्रियन्त इति कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोरिति खल् । तच्चास्मान्नियमात्कट मुकराणीति प्राप्नोति । अस्त्वचेति । भा । शास्त्रेण प्राप्नोतु प्रतिषेधात् नैव प्रयुज्यत इत्यर्थ । खित्करणादव्ययस्यापि भवत्विति चेत् । नैतदस्ति । अन-

वदि गतिसञ्ज्ञारहिता केवलोपसर्गसञ्ज्ञा एव प्रादय स्यु ततो ऽसति तेग्रहणे गतीनामनन्तरत्वात्त एव सबध्येरन् न तूपसर्गा इति तदर्थं तेग्रहण-कर्तव्यं, तेषां तु गतिसञ्ज्ञका, ततस्त्वनन्तराणां गतीनामपि सम्बन्धे प्रादौ नामपि गतित्वादेव ग्रहणं सिद्धम् । स्यादेतत् असति तेग्रहणे गतिसञ्ज्ञैव के वला येषां तेषामेव स्याद् नोभयसञ्ज्ञायां प्रादौनामिति । न । केवलगतरेभा-वात् । ननु चायम् ॥ त 'अनुकरणा चानिति पर' मिति । न । तस्यापि निपातत्वात् । तच्चा ॥ असति तेग्रहणे प्रकृत्येवपेक्षा चेत् कतिपये

नैष उदिरिति । (भा)

तस्मात्प्रयोगनियमार्थं सञ्ज्ञानियमार्थं वोभयथापि सूत्रं न कार्यमेव । आद्ये सुकटं कराणीत्यसिद्धेरन्ये कटं सुकराणि सुकटं कराणीत्यस्याप्यपत्तेरनभिधानेन वारणे तु व्यर्थमेव सूत्रमित्याशयः । यत्तु भ्रमनिवृत्त्यर्थेऽपि सूत्रे सञ्ज्ञानियमपच एवादत्तव्यं कटं सुकराणि सुकटं कराणीत्युभयविधप्रयोगसिद्धये इति स्थितमिति । तन्न । कटं सुकराणीत्यस्येष्टत्वे मानाभावात् । अत्र गते प्राग्धातो प्रयोगः प्राप्नोति । यद्यप्यत्र गते प्राक् प्रयोगः स्यादित्यादिशब्दैस्तदनिष्टत्वस्यैव लाभादिति दिक् ॥

ग्रहणं भवतीति । तस्मान्नार्थं एवमर्थेन प्राग्धातुवचनेन । कथमृषमं कूलं मुद्गजमृषमं कूलमुद्गहम् । नैष दोषः । नैष उदिरूपपदं किं तर्हि विशेषणम् । उदि कूले रुजिवद्धो । उत्पूर्वाभ्यां रुजिवद्धिभ्यां कूले उपपदे इति ॥

व्ययस्येति निषेधस्य प्रत्यक्षात्वाद् बाधितुमशक्यत्वात् प्रयोगनियमस्यान्यत्र सावकाशत्वाद्बाधेऽपि न का चिच्छति । स्यादेवेति । कटं सुकराणीत्येवमपि प्रयोगे स्यादेवमुमित्यर्थः ॥

सबध्येरन् नोपसर्गपर्यन्ता, व्याप्तिन्यायात्तु भूयसामपेक्षायां न प्रादिष्वेव पर्यवसाने कारणमस्तीति घादयोऽप्यपेक्ष्येरन्, तेग्रहणे तु सति गतिसञ्ज्ञायां अगन्तरत्वात्तेन रूपेण परामर्शो न कतिपयानामेव भवतीति प्रादीनपि व्याप्नोति चादीँश्च परिसचष्ट इति तेग्रहणमुपसर्गार्थं भवति, तत्पर्यन्ताणां च तथा स्यात् तेषामेव च यथा स्यादित्यर्थः । 'गतयो ह्यगन्तरा इति' । येऽगन्तरास्त एव कतिपये गृह्येरन् प्रत्यासत्ताविति भावः । आप्तौ तु दोषः सुज्ञानत्वाच्च कथ्योक्तः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । १०१५
(अ १ । पा ४ । आ ४) (कर्मप्रवचनीया । १ । ४ । ८३ ।)

कर्मप्रवचनीयाः । १ । ४ । ८३ ॥

ननु सञ्ज्ञा विना तत्प्रयुक्तकार्यासिद्धिरत आह

लाघवार्थत्वादिति ॥ (कै)

ननु सर्वापि सञ्ज्ञार्थं प्रयोजनमनुगतैवेत्यत आह

अर्थमिति । (कै)

अर्थशब्दो ऽभिधेयपर इति भाव ॥

अङ्गीकृतप्रवृत्तिनिमित्तेति । (कै)

अङ्गीकृतयोगार्थप्रवृत्तिनिमित्तेत्यर्थः । एव च योगरूढा सञ्ज्ञा-
ऽन्वर्थसञ्ज्ञोच्यते ॥ भाष्ये

कर्मप्रवचनीया । १ । ४ । ८३ ॥ किमर्थं महतीसञ्ज्ञा क्रियते ।
अन्वर्थसञ्ज्ञा यथा विज्ञायेत । कर्म प्रोक्तवन्त कर्मप्रवचनीया इति ।

कर्मप्रवचनीया । १ । ४ । ८३ ॥ किमर्थमिति । भा । लाघवार्थत्वात्सञ्ज्ञा-
करणस्य लाघवप्रकर्षाय एकाद्वरा द्वयद्वरा वा सञ्ज्ञा कार्येति भावः ।
अन्वर्थसञ्ज्ञेति । भा । अर्थमनुगता अर्थेन वा अनुगता अङ्गीकृतप्रवृत्ति-

कर्मप्रवचनीया । १ । ४ । ८३ ॥ रीश्वरात्प्रागिदमधिक्रियते । कर्म
क्रिया प्रोक्तवन्त कर्मप्रवचनीया बाहुलकात्कर्तव्यनीयर, स च भूते । तेन
सम्प्रति क्रिया न द्योतयन्तीति लभ्यते । आह च ।

कर्मप्रवचनीया । १ । ४ । ८३ ॥ वक्ष्यमाणाया सञ्ज्ञिना बहुत्वाद्बहु-
वचनं यथा निपाता द्वाव्या इति । क्वचित्तु सामान्यविवक्षयैकवचनम्,
मतिश्च, प्रत्यय, हृदिति महासञ्ज्ञाकरणमन्वर्थसञ्ज्ञाविज्ञानार्थं कर्म क्रिया

कर्म प्रोक्तवन्त इति । (कै)

कर्म क्रिया क्रियागतविशेषमित्यर्थ । भूते “कृत्यल्युटो वज्रल-
मि”ति कर्त्तर्यनीय ॥ ननु निपाताना द्योतकत्वात् प्रोक्तवन्त
इत्यसंगतमत आह

प्रयुज्यमाने इति । (कै)

सुखमनुवभूवेत्यादौ द्योतकेऽपि प्रोक्तवन्तमस्येवेत्यर्थ ॥ ननु
निपाता कदापि क्रिया न वदन्तीति सप्रतीत्ययुक्तमत आह

क्रियाविशेषमिति । (कै)

यदि सप्रति क्रियागत विशेष न द्योतयन्ति किं तर्हि
द्योतयन्तीत्यत्राह भाष्ये

के पुनः कर्म प्रोक्तवन्त । ये सप्रति क्रिया नाहुः । के च सप्रति क्रिया
नाहुः । ये अप्रयुज्यमानस्य क्रियामाहुः ते कर्मप्रवचनीया ॥

निमित्ता या सञ्ज्ञा साऽन्वर्थसञ्ज्ञा । कर्म प्रोक्तवन्त इति । भा । प्रयुज्यमाने
क्रियापदे क्रियाविशेष द्योतितवन्त इत्यर्थ । क्रिया नाहुरिति । भा ।
क्रियाविशेष न द्योतयन्तीत्यर्थ । ये अप्रयुज्यमानस्य क्रियामाहुरिति । भा ।
शाकल्य सहितामनुप्रावर्षदिति वाक्ये ऽप्रयुज्यमानस्य निशमेर्या क्रिया

क्रियाया द्योतको नाय सम्बन्धस्य न वाचक ।

नापि क्रियापदाक्षेपी सम्बन्धस्य तु भेदक इति ॥

प्रोक्तवन्त कर्मप्रवचनीया इति, भूते कृत्यल्युटो वज्रलमिति कर्त्तरि कृत्य ।
के च कर्म प्रोक्तवन्त, ये प्रयुज्यमाने क्रियापदे ऽनुभूयते कम्बल इत्यादौ
क्रियाविशेष द्योतितवन्तो न सप्रति क्रियाविशेष द्योतयन्ति किन्तर्हि
सम्बन्धविशेष तद्वया शाकल्यस्य सहितामनुप्रावर्षदिति, नञ्ज्ञानरन

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । १११७
(अ १ । पा ४ । आ ४) (कर्मप्रवचनीया । १ । ४ पृ ३ ।)

ये ऽप्रयुज्यमानस्येति । (भा)

तद्वाच्या क्रिया तद्वाच्यक्रियाकृतसम्बन्धविशेष तदेवोपपादयति

शाकल्यस्येति ॥ (कै)

तत्र सम्बन्धावच्छेदप्रकारमाह

विशिष्टक्रियेति । (कै)

निश्चयनक्रियाजनितसम्बन्धेन सहितासम्बन्धिवर्षणमिति बोध
इति भाव ॥ एव बोधाननुभवादाह

हेतुर्मादिति । (कै)

सहिताहेतुक प्रवर्षणमिति बोध । वस्तुतः क्रियाद्वारकोऽर्थ
सम्बन्ध स हेतुत्वादिना भासते इति तत्त्वम् ॥

क्रियायाः । (कै)

क्रियागतविशेषस्य वाचको द्योतक इत्यर्थ ॥

तत्कृतो वर्षसहितयोर्हेतुहेतुमद्भावलक्षणा सम्बन्ध इत्ययमर्थो ऽनुशब्दसन्निधौ
प्रतीयते । तदयमनु सहितामिति द्वितीययाभिहित सम्बन्धमवच्छिनत्ति ।
विशिष्टक्रियाभिजनितत्वेन हेतुहेतुमद्भावलक्षणाविशेषरूपतया वा तत्सन्निधौ
सम्बन्धस्य सप्रत्ययात् । तथा हि । क्रियायास्तावदयं न वाचक ।

तथाहि । शाकल्यस्य सहितामनुप्रावर्षदित्यत्रानुगा न क्रियाविशेषो
द्योत्यते । अनुभूयते सुखमित्यादौ यथा । नापि षष्ठेव सम्बन्ध उच्यते ।

भूयत इत्यादाविव क्रियाविशेष द्योतयति क्रियापदाभावात्, नापि षष्ठौवत्
सम्बन्धमाचष्टे सहितामिति द्वितीयायास्तदर्थत्वात्, नापि क्रियापदमाह्वि-
पति यथा प्रादेश विपरिनिखतीति, विशब्दो विमानक्रिया प्रादेश विमाय
परिनिखतीति, तथाहि सति प्रादेशमिति वत् कारकविभक्तिप्रसङ्ग शेष

कारकविभक्तिप्रसङ्गादिति । (भा)

वृत्त वृत्त प्रति सिञ्चतीत्यादावुपपदविभक्तेरितिन्यायेन कर्मणि द्वितीयैव स्यादित्यर्थः । मम तु प्रतिद्योः सबन्धेनान्वये कारक-विभक्तेरप्राप्तावियमिति भावः ॥ ननु को विशेषो ऽत आह

शेषेति । (कै)

शेषविभक्त्यर्थसबन्धस्येत्यर्थः । अनेन कारकविभक्त्यर्थस्यापि सबन्धस्य सूचितम् ॥ सबन्धस्यापि न वाचको द्वितीयैव तत्प्रवृत्ते ॥

अत एवेति । (कै)

सबन्धाप्रतीतिप्रसङ्गादेवेत्यर्थः ॥ तदाक्षेपे ता प्रति कर्मत्वादिनैवान्वयसम्भवादिति भावः ॥ कर्मप्रवचनीययुक्ते इत्यस्य वैयर्थ्यं च स्यादित्यपि बोध्यम् ॥ क्रियागतविशेषद्योतकत्वाभावे युक्तान्तरमप्याह क्रियाविशेषे इत्यादि । (कै)

कारकविभक्तिप्रसङ्गात् । शेषविभक्तिसबन्धस्याप्रतीतिप्रसङ्गाच्च । अत एव न क्रियापदाक्षेपकः । यथा प्रादेशं विपरिलिखतीति विशब्दो विमान-क्रियाया आक्षेपक इति प्रादेशमिति कर्मणि द्वितीया । क्रियाविशेष-द्योतकत्वमपि क्रियापदसन्निधाने दृष्टमिति अत्र न सम्भवतीति पारिशे-व्यात्मबन्धावच्छेदहेतुरनु सपद्यते । तथा चोक्तं हरिणा

द्वितीयैव तस्योक्तत्वात् । नापि प्रादेशं विपरिलिखति विमाय परिलिखतीत्यत्र विशब्देन मानक्रियेव क्रियान्तरमाक्षिप्यते, कारक

सम्बन्धस्य वा प्रतीतिप्रसङ्गः, तदेवमनु संहिताप्रवर्धणयोर्यं शेषसम्बन्धो द्वितीयाभिहितस्तु विशेषेऽवस्थापयति हेतुहेतुमद्भावेन रूपेण विशिष्टक्रिया जनितत्वेन वा सम्बन्धस्य तत्सन्निधौ सम्प्रत्ययात् संहितामनुनिम्नं प्रावर्ध-दिति । उक्तं च

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । १७१६
(अ १ । पा ४ । आ ४) (कमप्रवचनीया । १ । ४ । ८३ ।)

न संभवन्तीति । (कै)

अनु हरि सुरा इत्यादौ क्रियापदासन्निधानादिति भाव ॥

पारिशेष्यादिति । (कै)

एव च सम्बन्धसामान्ये प्राप्तषष्ठीबाधाय द्वितीयार्थमयमारम्भ
इति भाव ॥ कारिकाया

क्रियायाः (हरि)

इत्यस्य क्रियागतविशेषस्येत्यर्थ ॥

भेदको (हरि)

द्योतक ॥

“क्रियाया द्योतको नाय सम्बन्धस्य न वाचक ।

नापि क्रियापदाक्षेपी सम्बन्धस्य तु भेदक इति ।”

तत्र क्रियामाङ्गरिति क्रियाशब्देन तदुपजनितसम्बन्धविशेष उपचारादुच्यते ।
आङ्गरित्यस्यापि द्योतयन्तीत्ययमर्थः । क्वचित्तु प्रवृत्तिनिमित्ताभावेऽपि
वचनसामर्थ्यादिय सञ्ज्ञा प्रवर्तते । यथा “सु पूजयामिति” यत्वादि
निवृत्तये गत्युपसर्गसञ्ज्ञाबाधनार्था ॥

विभक्तिप्रसङ्गात् । किन्तु सद्वितासम्बन्धिवर्धणमिति द्वितीयावगत सम्बन्धो
लक्ष्यलक्षणभावरूप एवेत्यवगमात्सम्बन्ध एवानुना विशेषेऽवस्थाप्यते । क्वचित्तु
क्रियागतविशेषद्योतकेऽप्यपि सञ्ज्ञा वचनात्प्रवर्तते । “सु पूजयाम्”
“अतिरतिक्रमणे चे”ति यथा ॥

क्रियाया द्योतको नाय सम्बन्धस्य न वाचक ।

नापि क्रियापदाक्षेपी सम्बन्धस्य तु भेदक ॥

इति । क्वचित्तु प्रवृत्तिनिमित्ताभावेऽपि वचनसामर्थ्यादिय सञ्ज्ञा
प्रवर्तते यथा ‘सु पूजया’ ‘मतिरतिक्रमणे चे’ति ॥

अनुर्लक्षणे । १ । ४ । ८४ ॥

जात्युत्तरम् । (कै)

असदुत्तरम् । तच्च च “लक्षणेत्यमि”त्यनेनैव गत्यादिसञ्ज्ञा-
बाधसिद्धेरिति भावः ॥

नहि प्रादेश इति । (कै)

किं तु तत्परिच्छिन्न भूम्यादीति भावः ॥

धातु प्रतीति । (कै)

अप्रयुज्यमानधातुबोध्यक्रियया योगे इति फलितोऽर्थः ॥ ननु
या काचित् क्रियाच्चेत्येतत् आह

अनुर्लक्षणे । १ । ४ । ८४ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा
यथा स्यात् । गत्युपसर्गसञ्ज्ञे मा भूतामिति । किं च स्यात् । शाकल्यस्य
सङ्घितामनुप्रावर्षत् । गतिर्गताविति निघातः प्रसज्येत । यद्येव वेरपि
कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा वक्तव्या । वेरपि निघातो नेष्येते । प्रादेशः विपरि-

अनुर्लक्षणे । १ । ४ । ८४ ॥ किमर्थमिति । भा । लक्षणेत्यभूताख्याने-
त्यनेनैव सिद्धत्वादिति प्रश्नः । इतरं शिष्यबुद्धिपरौक्षार्थं जात्युत्तरं ददाति ।
कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञेति । भा । निघात इति । भा । निपातत्वादाद्युदात्तोऽच्चा-

अनुर्लक्षणे । १ । ४ । ८४ ॥ लक्षणे द्योत्ये ऽनु कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा
स्यात् । लक्षणेत्यभूतेत्यादिना सिद्धे हेतौ तृतीया बाधितुमिदं सूत्रम् ।

अनुर्लक्षणे । १ । ४ । ८४ ॥ ‘यावतेति’ । यावताशब्दो निपातो नित्यत्वध-
न्येत्यर्थ इत्यन्ये । ‘लक्षणेत्यमभूताख्यानेति सिद्धेति’ । तत्र यावत्प्रत्ययमनोर्य-
श्च ‘कर्तव्यमित्यभूताख्यानादिषु यथा स्यात् लक्षणग्रहणं च प्रत्याक्षर्यम्,

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । १०३१
(अ १ । पा ४ । आ ४) (अनुर्लक्षणे । १ । ४ । ५४ ।)

प्रादेशे चेति । (कै)

प्रादेशान्वये इत्युत्तरार्थ ॥ एव च “गतिर्गतौ” इत्यत्र प्रत्या-
सत्त्यैकक्रियानिरूपितगतित्ववतोर्यहणेन नात्र निघातप्राप्तिरिति
भावः ॥ ननु “शाकल्यस्य सहितामि”त्याद्युदाहरणे सवन्भावच्छेद-
कताया अन्वादीनामुक्तत्वेन क्रियापदाच्चेपो ऽसङ्गतो द्वितीया यथा
स्यादित्युत्तरग्रन्थसङ्गतिश्चेत्यत आह

अत्र वाक्ये इति ॥ (कै)

शाकल्येन सुकृतामिति (भा)

वाक्ये

प्रतिपाद्यते इति । (कै)

“शाकल्यस्य सहितामि”त्याद्युदाहरणे इति शेषः ॥ गत्यादिसंज्ञा-
पवादत्वं तस्या एकशेषस्य द्वन्द्वापवादत्ववद् बोध्यम् ॥ “शाकल्येन

लिखतीति । अस्यत्र विशेषः । नात्र वेर्लिखितं प्रति क्रियायोगः किं
तर्ह्यप्रयुज्यमानम् । प्रादेशः विभायः परिलिखतीति । यद्येवमनोरपि
कर्मप्रवचनीयसंज्ञायाः नार्थः । अनोरपि न वृद्धिः प्रतिक्रियायोगः ।

नुरिच्यते । नात्र वेरिति । भा । नहि प्रादेशो लिख्यते किं तर्ह्येति ।
धातुः प्रतीतिः वाक्यशेषः । प्रादेशे च योग्या क्रिया बेश्चेत्येति सामर्थ्या-
द्विमानक्रियाया आच्छेपः । शाकल्येन सुकृतामिति । भा । अत्र वाक्ये या

तथाहि । लक्षणे कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया अवकाशः । यो न हेतुः, वृद्ध-

अतोऽर्थान्तरसंज्ञान्तरसाधारणत्वात्तदेवास्तु इदं तु न कर्तव्यमिति भावः ।
‘हेत्वर्थनिवृत्तिः’ । तुशब्दः पक्षः व्यावर्तयति । हेतुः कारणम् अर्थः
प्रयोजनः प्रयोजकोऽस्य वचनस्येत्यर्थः । ननु च तत्र चात्र च लक्ष्य-

सुकृताभि” त्युक्त्या तत्तद्विहितत्वं शाखास्वभ्युपैति । स्पष्ट चेद“तेन प्रोक्तमि”(४।३।१०१)तिसूत्रे भाष्ये ॥

नास्ति वर्षेति । (कै)

एव च “गतिर्गतौ”इत्यस्य न प्राप्ति क्रियायोगस्य तद्गतविशेष-
द्योतकतारूप एव गतिसञ्ज्ञानिमित्तमिति भाव । एव चैतद्द्योत्य-
सबन्धस्य क्रियान्वयेऽपि न चतिरिति तात्पर्यम् ॥

अत उत्तरमिति । (भा)

“सार्वविभक्तिकस्तस्मिन्”स्योत्तरमित्यर्थ ॥ नन्वनुरितिप्रथमान्तस्य
वचनमनर्थकमित्यनेनान्वयो ऽनुचित इत्यनोरिति वक्तुमुचितमत आह

कितवर्षप्रयुज्यमानम् । शाकल्येन सुकृता सहितामनुनिश्चय देवा प्रावर्षत् ।
इदं तर्हि प्रयोजनं द्वितीया यथा स्यात् । कर्मप्रवचनौययुक्ते द्वितीयेति ।
अत उत्तरं पठति । अनुर्लक्षणे वचनानर्थक्यं सामान्यकृतत्वात् । अनुर्लक्षणे
वचनानर्थक्यम् । किं कारणम् । सामान्यकृतत्वात् । सामान्येनैवात्र कर्म-
प्रवचनौयसञ्ज्ञा भविष्यति । “लक्षणेऽप्यभूताख्यानभागवोष्मासु प्रतिपर्यन्तव”
इति । हेत्वर्थं तु वचनम् । हेत्वर्थमिदं वक्तव्यम् । हेतुः शाकल्यस्य

निश्चयमनक्रिया तत्कृतो वर्षसहितयोः सबन्धावच्छेदो ऽनुना प्रतिपाद्यत इति
नास्ति वर्षक्रियायोगोऽनोरित्यर्थः । अनुर्लक्षणमिति । भा । सूत्रानुकरण-
मेतत् । सामान्यकृतत्वादिति । भा । सामान्यं साधारणं यत्सूत्रमर्थान्तर-
मनुविद्योतते विद्युदिति । हेतुद्वितीयाया अवकाशो धनेन कुलमिति ।

ग्रहणमेव क्रियते तद्यदि हेतुर्लक्षणं न भवति इहापि न गृह्येत, अथ
भवति तत्रापि गृह्येतेति पुनरपि नार्थं एतेन तत्राह । ‘हेतुद्वितीयमिति’ ।
सत्यम्, लक्ष्यतेऽनेन तल्लक्षणं चिह्नं ज्ञापकं, कारणमपि नियतं
कार्यविशेषावगतिहेतुत्वात् लक्षणं भवत्येव, उक्तं भाष्ये । लक्षणेन हेतुरपि

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । १०२३
(अ १ । पा ४ । आ ४) (अनुर्लक्षणे । १ । ४ । ८४ ।)

सूचेति । (कै)

अनुर्लक्षणे इत्येतद्वचनमित्यर्थ ॥ ननु तस्यापि विशेषत्वात्सा-
मान्येनेत्युक्तमत आह

सामान्यमिति ॥ (कै)

ननु साध्यतया ऽस्य हेतु प्रयोजन नेत्यत आह

हेतुरिति ॥ (कै)

प्रयोजक इति । (कै)

प्रयुज्यते ऽनेनेति व्युत्पत्ते ॥ भाष्ये

हेतुः शाकल्यस्येति । (भा)

“लक्षणेत्यमि”तिसूत्रे ज्ञापकस्यैव लक्षणशब्देन ग्रहाद् हेतोश्च
तच्चाभावान्न तेन सिद्धिरित्यर्थ ॥ तत्र हेतुत्वमुपपादयति । भाष्ये

येन पुनःपुनरिति । (भा)

गृहीतसबन्धेनेति शेष ॥

सहिता वर्षस्य न लक्ष्यम् । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमान
गस्यते । लक्ष्यं हि नाम स स भवति येन येन पुन पुनर्लक्ष्यते । न य
सकृदपि निमित्तत्वाय कल्पते । सकृच्चासौ शाकल्येन सुकृता सहितामनु-

सञ्च्यन्तरनिर्देशात्तेनैव कृतत्वात्सिद्धत्वादित्यर्थ । हेत्वर्थमिति । भा । हेतुरर्थ
प्रयोजनम् । प्रयोजक एतस्य वचनस्येत्यर्थ । हेतुरिति । भा । अन्य-
व्यतिरेकाभ्यां वर्षं प्रति सहिताया कारणात्वावगमादित्यर्थ । किं वक्तव्य-

सहितामनुप्रावर्षदित्यत्र तु हेतुभूतसहितोपलक्षित वर्षणमित्यर्थाद्धेतुभूते

व्याप्तो नावश्य तदेव लक्ष्यं येन पुन पुनर्लक्ष्यते किं तर्हि यत्सकृदपि
निमित्तत्वाय कल्पते तदपि लक्ष्यमिति, किन्तु येन नागमनित्यायेन

लक्ष्यलक्षणभाव इति । (कै)

तद्व्यवहार इत्यर्थ ॥

न यः सकृदपीति । (भा)

गृहीतसबन्ध इति शेष ॥ निमित्तत्वाय तेन तत्कारणमेवेत्यर्थ ॥

स तर्हीति । (भा)

कृतेऽपि सूत्रे हेतोर्लक्षणशब्देन व्यवहाराभावादिति भाव ॥
ननु हेत्वर्थमिदमित्युक्तवन्त प्रति हेतोर्लक्षणत्वाभावादनुर्हताविति
वक्तव्यमित्यन्येनोक्ते “अथेदानीमि”तिग्रन्थे स्वरसतो हेत्वर्थवादिन
इति लभ्यते तन्न युक्तं नार्थो ऽनेनेति वाक्यशेषविरोधात् । नापि
सूत्रप्रत्याख्यानवादिनस्तस्य विच्छिन्नत्वादत्त आह

येनोक्तमिति ॥ (कै)

निग्रन्थे देव प्रावर्षदिति । स तर्हि तथा निर्देश कर्तव्य अनुर्हताविति ।
अथेदानीं लक्षणेन हेतुरपि व्याप्तो भवति नार्थोऽनेन । लक्षणेन हेतुरपि
व्याप्तो नक्ष्यवश्यं तदेव लक्षणं भवति येन पुन पुनर्लक्ष्यते किं तर्हि

मिति । भा । हेतोर्लक्षणत्व नास्तीति किं परिभाषितव्यमिति मत्वा
पृच्छति । येन येन पुन पुनरिति । भा । यौन पुन्येन साहचर्यावगमे
लक्ष्यलक्षणभावो भवतीति भाव । अथेदानीमिति । भा । येनोक्तं स तर्हि

लक्षणे परत्वात्तृतीया स्यात् । पुन सञ्ज्ञाविधानसामर्थ्यात् द्वितीयैव
भवति । आह च ।

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया षष्ठा एवापवादः, ततश्च लक्षणेऽत्यभूतेत्यनोर्ल-
क्षणे कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञाया अवकाशो यो हेतुर्न भवति सद्धमनु
विद्योवत्ते विद्युदिति, हेतुद्वितीयाया अवकाशो धनेन कुणमिति हेतुभूते

ननु हेतुल विना लक्षणत्वस्य विद्युद्वृत्तविषये सत्त्वेन लक्षणत्व विना हेतुत्वस्य च दण्डादौ दर्शनेन लक्षणेन हेतुर्व्याप्त इत्यसङ्गतमत आह
हेतुविषयत्वादिति । (कै)

प्रकृतोदाहरणे इति शेष ॥ “व्याप्त” इत्यस्य सबद्ध इत्यर्थो द्रष्टव्य ॥ ननु भूयो दर्शनाभावात्कथं ज्ञापकत्वमत आह भाष्ये

नह्यवश्यमिति ॥ (कै)

तद्विशेषावगमेति । (कै)

कालविशेषावच्छिन्नवृत्त्यवगमे इत्यर्थ ॥ यो मे कमण्डलुपाणि-
श्चात्र पूव दृष्ट सोऽद्य त्वया दृष्ट इत्यपि भवानिति वाक्यार्थ ।
लक्षणेत्य न व्याप्यत्वापरपर्यायमेव । किं तूपलक्षकत्वरूपमपीति
भाव ॥ एव च “लक्षणेत्यमि”त्यत्रापि लक्षणशब्देन हेतोरभि-
धानादिद्वयं स्यादत आह भाष्ये

तदेवेति ॥ (भा)

यत्सकृदपि निमित्तत्वाय कल्पते तदपि लक्षणं भवति । तद्यथा । अपि भवान्
कमण्डलुपाणिं क्वात्रमद्राक्षौदिति । सकृदपि असौ कमण्डलुपाणिश्चात्रो
दृष्टस्तस्य तदेव लक्षणं भवति । एतदेव तर्हि प्रयोजनम् । द्वितीया यथा स्यात् ।

तथेति स एव सन्दिहान् पृच्छति । व्याप्त इति । भा । हेतुविषयत्वा-
लक्षणस्य तेन हेतुर्व्याप्तो भवति । लक्षणेनेति । भा । सिद्धान्तवादी ।
तदपि लक्षणमिति । भा । कार्योत्पत्तिनिमित्तमपि तद्विशेषावगमहेतुत्वा-

“हेतुहेतुमतोर्थो गपरिच्छेदेऽनुना कृते ।

आरम्भाद्वाध्यते प्राप्ता त्वतीया हेतुलक्षणेति” ।

तु लक्षणे उभयप्रसङ्गे परत्वात्तृतीया स्यात् तामपि बाधित्वा द्वितीयैव यथा
स्यात् पुनः सञ्ज्ञाविधाने कक्षान्तरप्राप्तत्वाद् द्वितीयैव त्वतीया बाधके । उक्तं च

ननु विध्यन्तपूर्वकत्वेन द्वितीयाया अपवादत्वात्कथं तृतीया-
बाध्यत्वमत आह

येन नेति ॥ (कै)

बाधेतेति । (कै)

यत्र हेतुत्व न भासते तत्र “लक्षणेत्यमि”त्येतत्सञ्ज्ञाप्रयुक्ता
द्वितीया सावकाशा यथा वृक्षमनु विद्योतत इत्यादौ धनेन कुल-
मित्यादौ चानोरभावाद्धेतुतृतीया सावकाशेति भावः ॥ ननु
कृतेऽप्यस्मिन् द्वितीयया कथं बाधो ऽत आह

पुनः संज्ञेति । (कै)

पुनः सञ्ज्ञाविधानेन पुनर्द्वितीयाविधानं कल्प्यते तच्च तृतीया-
प्राप्त्यन्तरकालत्वात्स्थानान्तरप्राप्तमित्युच्यते इति बोध्यम् ॥

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । सिद्धाच्च द्वितीया
कर्मप्रवचनीययुक्त इत्येव । न सिध्यति । परत्वाद्धेतुत्वमत्र तृतीया प्राप्नोति ॥

लक्षणा भवतीत्यर्थः । परत्वादिति । भा । येन नाप्राप्तिन्यायेन कर्मप्रवच-
नीययुक्ते द्वितीया यथा एव बाधिका ता तु परत्वात्तृतीया बाधेत पुनः
सञ्ज्ञाविधाने तु स्थानान्तरप्राप्त्या द्वितीया हेतुतृतीया बाधते ॥

न च तृतीयार्थे इति सूत्रेण शङ्क्या । तस्य पुरस्तादपवादन्यायेन
“सहयुक्ते ऽप्रधान” इत्येतन्मात्रबाधकत्वात् ॥

हेतुहेतुमतोर्योगपरिच्छेदेऽनुगा कृते ।

आरम्भाद्वाध्यते प्राप्ता तृतीया हेतुलक्षणा ॥

इति । तृतीयार्थ इत्यनेन तु पुरस्तादपवादन्यायेन सहयुक्तेऽप्रधान
इत्यस्यैव बाधो न हेतुतृतीया इति वक्तव्यमेतत् ॥

आङ् मर्यादावचने । १ । ४ । ८६ ॥

ननु परिच्छेदहेतुमात्र मर्यादेति सिद्धमेवाभिविधावपीत्यत आह

अत्यचेति ॥ (कै)

अवान्तरेति । (कै)

मर्यादाविशेष एवाभिविधि ॥ मर्यादैव यदा कार्येण युज्यते
तदा ऽभिविधिर्यदा तु न तदा मर्यादेति विशेषाविवचनादिति
भाव ॥ तदुक्त भाष्ये

एषा ऽस्य यशसो मर्यादेति । (भा)

“अस्य” पाणिने ॥ “एषा” कुमाररूपा ॥

मर्यादा (भा)

परिच्छेदहेतुरित्यर्थ ॥

आङ्मर्यादावचने । १ । ४ । ८६ ॥ आङ्मर्यादाभिविध्योरिति वक्त-
व्यम् । वा । इहापि यथास्यात् । आकुमार यश पाणिनेरिति । तत्तर्हि वक्त-
व्यम् । न वक्तव्यम् । मर्यादावचन इत्येव सिद्धम् । एषास्य यशसो मर्यादा ॥

आङ्मर्यादावचने । १ । ४ । ८६ ॥ अन्यत्र मर्यादाभिविध्योर्भेदेन
निर्देशदर्शनाद् “विना तेनेति मर्यादा सह तेनेत्यभिविधिरिति”त्यर्थभेद-
मत्वा वार्तिकं पठति । आकुमारमिति । भा । कुमारानपि यश प्राप्त-
मित्यर्थः । मर्यादावचन इत्येवेति । वचनग्रहणस्येदं प्रयोजनमवान्तरभेद-
परिहारेण परिच्छेदहेतुमात्र मर्यादा यथा गृह्यते ॥

आङ् मर्यादावचने १ । ४ । ८६ ॥ आङ् प्राग्वत् । मर्यादाशब्दो
यस्मिन्सूत्रे उच्यते तत्रत्यस्येत् । आङ्मर्यादाभिविध्योरित्यत्रोपात्तो द्रव्य-
इत्यर्थः । आमुक्ते ससार । आवालेभ्यो ह्रिभक्ति ॥

लक्षणेत्थं भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः । १ । ४ । ६० ॥

प्रत्यादीनां वेति । (कै)

तेषा तद्विषयत्वं च तद्वृत्तिसम्बन्धपरिच्छेदकत्वाद्बोध्यम् भाष्ये

वृक्षादीनामिति । (भा)

तदुत्तरविभक्तौनामित्यर्थ ॥ प्रत्यादयस्तु तद्वृत्तौतका इति
भाव ॥

लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनव । १ । ४ । ६० ॥ कस्य
लक्षणादयोऽर्था निर्दिश्यन्ते । वृक्षादीनाम् । किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनव । १ । ४ । ६० ॥ कस्येति ।
भा । किं यथा विभक्तिसमीपादयो ज्ययार्थास्तथा लक्षणादय

लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनव । १ । ४ । ६० ॥ एवमर्थेषु
विषयभूतेषु प्रत्यादय उक्तसञ्ज्ञा स्युः । लक्षणे । वृक्ष प्रति परि क्तु वा
विद्योतते विद्युत् । कश्चित्प्रकार प्राप्त इत्यभूतस्तदाख्याने यथा । साधुर्देवदत्तो
मातर प्रति पर्यनु वा । भागे । यदत्र माम्प्रति स्यात् । परिग्यात् ।

लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनव । १ । ४ । ६० ॥ लक्षणे
येन तल्लक्षणं चिह्नं ज्ञापकम्, अयं प्रकार इत्यर्थः, प्रथमान्तादिदमस्यमु,
इह त्विदमा प्रत्यवष्टयस्य सन्निहितस्य कस्य चिदभावात्प्रकारविशेष-
मात्रवृत्तिरित्यशब्दः, भू प्राप्तावात्मनेपदी, अघा घादेति शिञ्जभावपक्षे

संबन्धविशेषेति । (कै)

वृत्तविद्योतनयो प्राप्तिक्रियाजनितो लक्षलक्षणभाव इति
भाव ॥ महासज्ञाकरणेन क्रियाजनितरुबन्धद्योतकताया एव प्रायेण
कर्मप्रवचनौयानामुचितत्वादिति तात्पर्यम् ॥ ननु द्वितीयार्थमिदमा-
वश्यकमत आह

वृक्षं वृक्षं प्रतीति ॥ (भा)

कर्मप्रवचनौयसज्ञा यथा स्यात् । गत्युपसर्गसञ्ज्ञे मा भूतामिति ।

प्रत्यादीनामथ पदान्तरवाच्या सन्तो विषयभावेन सज्ञाया प्रत्यादीना
वा निर्दिष्टा इति प्रश्न । वृक्षादीनामिति । वृक्ष प्रति विद्योतते विद्युदिति
वृक्षो विद्योतनस्य लक्षणम् । प्रत्यादयस्तु प्राप्तिक्रियाजनितसंबन्धविशेषाव

अनुस्यूत । योऽत्र मम भाग स दीयतामित्यर्थ । स्वस्वामिभावो
द्वितीयार्थः । वौष्ठा व्याप्तुमिच्छा साकल्यप्रतिपिपादयिषेति यावत् ।
भूतभूत प्रति पर्यन्तु वा प्रभु । सकलभूतानामित्यर्थः । न चेत्यभूता-
ख्यान इत्येव सिद्धम् । इदं तर्ह्युदाहरणं वृक्षवृक्ष प्रतिसिञ्चति

गत्यर्थत्वात्कतरि क्त । तत इत्यशब्दादव्ययापि वृत्तिविषये सत्त्वधमा-
पादानात्कर्मणि द्वितीया, श्रिनादिषु गम्यादीनामिति समासः, कश्चित्
प्रकार प्राप्त इत्यभूत, इत्यभूतस्याख्यानमित्यभूताख्यान, स्वीक्रियमाणोऽशो
भाग, यस्त्वशमाप्ते प्रयोग प्रियङ्गोर्भाग इति स भागसादृशात् ।
व्याप्तुमिच्छा वौष्ठा, सा चाद्यमे स्पष्टयिष्यते, एते लक्षणादयो यथा
विभक्तिसमीपादयोऽव्ययार्था नैव प्रत्यादीनामर्था किं तर्हि सज्ञाया
प्रत्यादीना विषयत्वेन निर्दिष्टा इत्याह । 'वौष्ठाया च विषयभूतायामिति ।
एतच्च लिङ्गविपरिणामेन लक्षणादिभिरपि सम्बन्धनीयम् । 'वृक्षप्रतीति' ।

क्रियायोगाभावादिति । (कै)

तेषा समभिव्याहृतविभक्त्यर्थसम्बन्धमात्रद्योतकत्वादिति भाव ॥

भाष्ये

न च वृक्षादीन्प्रतीति (भा)

प्रतियोगे वृक्षादीनिति द्वितीयासम्बन्धार्थिका वृक्षाद्युत्तर-
विभक्त्यर्थसम्बन्धिनामेषामित्यर्थ । तत्सम्बन्धश्च तदर्थसम्बन्धपरिच्छेद-
कत्वेनेति बोध्यम् ॥

नैतदस्ति प्रयोजनम् । यत्क्रियायुक्तास्त प्रति गत्युपसर्गसत्त्वे भवत ।
न च वृक्षादीन्प्रति क्रियायोग । इदं तर्हि प्रयोजन द्वितीया यथा

च्छेदहेतव । किमर्थमिति । भा । वृक्ष वृक्ष प्रति सिञ्चतीत्यत्रकर्मत्वाद
द्वितीया सिद्धेति तद्विधानार्थं तावदिदं न भवति । प्रत्यादीनां च
क्रियाविशेषानवद्योतनात् क्रियायोगाभावादूत्युपसर्गसंज्ञाबाधनार्थमपि

परिसिञ्चति अनुसिञ्चति । इह वीष्माद्विर्वचनेनैव द्योत्यते । यस्मिंश्चिदस्तु
क्रिययैव सम्बध्यते । न चैवन्तस्य कर्मप्रवचनीयत्वं न स्यादिति वाच्यम् ।
वीष्माया विषयत्वानपायात् । अत एव वीष्माया विषयभूतायामिति
वृत्तिग्रन्थमवतारयन्हरदत्त आह । एते च लक्षणादयो यथा विभक्तिसमौ-

अत्र वृक्षो लक्षणा विद्योतनस्य, प्रत्यादयस्तु प्राप्तिक्रियाजनितो लक्ष्यलक्षणा-
भाव इत्येव सम्बन्धविशेषेऽवस्थापयन्ति वृक्षं प्राप्य विद्योतते वृक्षे प्रदेशे
विद्योतत इत्यर्थः । 'साधुमिति' । अत्रापि प्राप्तिक्रियाजनितं शब्द-
विषयविषयिभावसम्बन्धः, यथा वृक्षे वृक्षे विद्योतनं लक्ष्यते नैवमत्रा-
संविद्यापत्तिरित्येत्युक्तं भूताख्यानग्रहणम् । 'यदत्र मामिति' । यो मम भाग
स दौघजामित्यर्थः । अत्र स्वीकरणक्रियाजनितं स्वस्वामिसम्बन्धः ।

अकर्मकत्वादिति । (कै)

एवमर्थमर्थं प्रति शब्दनिवेश इत्यादौ निविशत्यधिकरणे
द्वितीयार्थमपीदं बोध्यम् ॥ सकर्मकयोगेऽपि कर्मत्वाविवक्षाया
सम्बन्धत्वेन विवक्षाया प्रत्यादीत्यसम्बन्धेनान्वयविवक्षाया च
द्वितीयार्थमित्यपि बोध्यम् । एतेनाकर्मकत्वाद् द्वितीया नास्तीति
कैयटोक्ते सकर्मकधातुयोगे कर्मणि द्वितीययैव सिद्धमिति
भ्राम्यन्त परास्ता ॥

स्यात् । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति । वृत्तं प्रति विद्योतते वृत्तमनु
विद्योतते इति ॥

नोपयज्यत इति प्रश्नः । वृत्तं प्रतीति । भा । अकर्मकत्वाद्द्युते कर्मणि
द्वितीया नास्ति ॥

पादयोऽव्ययार्था । नैव प्रत्यादीनामर्था । किन्तुहि सञ्ज्ञाया प्रत्यादीना
विषयत्वेन निर्दिष्टा इत्याहेति । द्वितीया तु कर्मणि । कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा
तूपसर्गत्वनिवृत्त्यर्था । तेनोपसर्गात्सूनोतीति यत् न । परिशब्दयोगे
पञ्चमौ तु न भवति । “पञ्चम्यपाडि”त्यत्र वर्जनार्थेनापेक्ष्येन साहचर्यात् ॥

‘वृत्तवृत्तमिति’ । वौष्ठा द्विवचनेन द्योत्यते परिशब्दस्तु क्रिययैव
सम्बध्यते द्वितीया चेह कर्मणि, कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा तूपसर्गसञ्ज्ञानिवृत्त्यर्था
तेनोपसर्गात्सूनोतीति यत् न भवति । ‘अपशब्दसाहचर्यादिति’ ।
परिशब्दोऽयन्दृष्टापचारो वर्जने चावर्जने च कर्मप्रवचनीय, अपशब्दस्तु
वर्जने एव, कर्मप्रवचनीयाधिकारे पञ्चमौ विधीयते तत्र साहचय
व्यवस्थाहेतु ॥

अधिपरी अनर्थकौ । १ । ४ । ६३ ॥

ननु गत्यादिसञ्ज्ञाबाधन फलमित्यत आह

अनर्थकयोरिति ॥ (कै)

पञ्चमीति । (कै)

“पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति” (२ । ३ । १०) सूत्रेणेति शेष ॥

किञ्चाधिप्रत्ययेऽपि पञ्चम्यविधानेऽपि यथा ऽपादानत्वात्सा तथा
परियोगेऽपीत्याह

अधिपरी अनर्थकौ । १ । ४ । ६३ ॥ किमर्थमधिपर्योऽनर्थकयो
कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञोच्यते । कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा यथा स्यात् गत्युपसर्गसञ्ज्ञे
मा भूतामिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । यत्क्रियायुक्तौ त प्रति गत्युपसर्गस

अधिपरी अनर्थकौ । १ । ४ । ६३ ॥ किमर्थमिति । भा । अनर्थकयो
क्रियायोगाभावात्सञ्ज्ञान्तरबाधनार्थं सञ्ज्ञाविधानं नोपयुज्यते । नापि
परियोगे पञ्चमीविधानार्थम् । अपेन साहचर्याद्वर्जनविषयपरियोगे तस्या

अधिपरी अनर्थकौ । १ । ४ । ६३ ॥ उक्तसञ्ज्ञौ स्त । कुतो ऽध्याग-
च्छति । इहाधिकार्यविरहादनर्थकत्वमधिपर्यो, धात्वर्थमात्रानुवर्तित्वात्

अधिपरी अनर्थकौ । १ । ४ । ६३ ॥ ननु चानर्थकयो क्रियायोगा-
भावाद् गत्युपसर्गसञ्ज्ञयो प्रात्यभावात् तद्वोधनार्थं कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा
विधानमुपपद्यते, नापि परिप्रत्ययेऽपि पञ्चमीविधानार्थं तद्विधौ वर्जनार्थस्य

अपादानेति । (कै)

आगमनादिक्रियानिरूपितेत्यर्थ । द्वितीयार्थमपि नार्थाभावेन कर्मप्रवचनीययुक्तत्वस्य निरूपयितुमशक्यत्वादिति भाव ॥

पूर्वापरितोषेणेति । (कै)

“नेमावनर्थकाविति” भाष्येण स्फुटं तदा वेदनादिति भाव । किं चोक्तार्थं ज्ञापितेऽपि न चारितार्थं क्रियागतविशेषद्योतकत्वरूपक्रियायोगाभावेन गतिसञ्ज्ञाद्यप्राप्तेरिति बोध्यम् ॥

प्रयोगानुपपत्तिरिति ॥ (कै)

तस्माद् द्योत्यार्थनार्थवत्त्वमस्यापेक्षितव्यमित्यर्थ ॥ नन्वेवमनर्थकावित्यसङ्गतमत आह

ज्ञौ भवत । अनर्थकौ चैमौ । इदं तर्हि प्रयोजनं पञ्चमी यथा स्यात् । “पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति” । कुत पर्यागम्यत इति । सिद्धं तु पञ्चम्यपादान इत्येव । आतश्चापादानपञ्चम्येव । अत्राधिग्रह्येन योगे पञ्चमी न

विधानात् । अपादानसङ्गावे चाधिग्रह्यस्य प्रयोग इव परियोगे तन्निमित्ताया पञ्चम्या सिद्धत्वादिति प्रश्नः । अथवेति । भा । पूर्वापरितोषेणे दमुच्यते । यस्य ग्रन्थस्य वाच्यं द्योत्यं वा वस्तु न सम्भवति तस्य वाक्यार्थे

प्राप्तं गतिसञ्ज्ञं । तद्वाधं सञ्ज्ञाफलम् । तेन “गतिर्गत्वाविति” निघातो न भवति ॥

ग्रहणाद् अपादानत्वाच्च सिद्धा पञ्चमी यथा ऽधिग्रह्यस्य प्रयोगे, कुतो ऽध्यागच्छतीति, अत एव द्वितीयाविधानार्थमपि नोपपद्यते तस्माद्वैयर्थ्यकयो

तस्मादिति ॥ (कै)

अर्थान्तरबोधकत्वाभावान्निष्प्रयोजनावित्यर्थ ॥ ननु धातुना क्रियोक्तावपि तद्गतोपरिभावसर्वतोभावरूपविशेषद्योतनमनयो फल-
मत आह

प्रकरणेति ॥ (कै)

पूर्वं क्रियाप्रक्रमेण तदिति नपुसकमनुपपन्नमत आह

तदिति । (कै)

एव च क्रियायोगसत्त्वात्प्राप्तगत्यादिसञ्ज्ञाबाधनार्थमिदमावश्यक-
मिति भाव ॥ ननु विपरीत कुतो न शङ्कितमत आह

विधीयते तच्चापि च श्रूयते कुतो ऽध्यागम्यते इति । एव तर्हि सिद्धे
सति यदनर्थकयोरुपसर्गसञ्ज्ञा बाधिका कर्मप्रवचनौयसञ्ज्ञा शास्ति
तज्ज्ञापयत्याचार्य अनर्थकानामप्येषा भवत्यर्थवत्कृतमिति ॥ किमेतस्य

ऽनुपयोगात् प्रयोगानुपपत्ति । तस्मादर्थशब्द इह प्रयोजनवाचौ तेन
योऽर्थो ऽनयोर्थोत्यस्तस्य प्रकरणादिवशात्प्रत्ययान्निष्प्रयोजनावेतावुच्यते ।
धातुनोक्तात्वदिति । भा । प्रकरणादिसामर्थ्यावगतविशेषा धातुनोक्तां क्रिया
मित्यर्थ । आहतुरिति । भा । द्योतयत इत्यर्थ । तदविशिष्टमिति । भा ।
तत् क्रियालक्षणा वस्त्वविशिष्टम् । अधिपरिसन्निधानेऽप्यनादितविशेष-
मित्यर्थ । यथेति । शङ्के न्यस्त क्षीर शौक्तेनाभिन्नं शङ्कादित्यर्थ । यद्येव-

सञ्ज्ञाविधानमनर्थकमित्यत आह । ‘अनर्थान्तरवाचिनाविति’ । यथा
क्रियति वितिष्ठति परिभवतीत्यादौ धातुपात्तादर्थ्यादर्थान्तरवाचित्व नैव-
मकार्यं तद्वत्वाचित्व किन्वागच्छतीतिप्रयोगे योऽर्थः स एवाधिपरिचयोगे

धातोरिति ॥ (कै)

धातो प्रयोग व्यर्थत्वेन नाक्षिपतीत्यर्थस्तदेवाह

तेन विनेति । (कै)

तयोर्वाचकत्वाभावादित्यर्थ ॥ नन्वनयोरुपसर्गत्वाभावादुपसर्गत्व-
मुपपन्नमत आह

उपसर्गेति । (कै)

आगच्छत्यध्यागच्छतीत्यादि पाठ । अचेद बोध्यम् । कैयटोक्त-
यावपावकदृष्टान्तेन भाष्योक्तेनापूर्वौ द्वाविति दृष्टान्तेन वा ऽऽगच्छ
तौत्यर्थापेक्षया ऽधिकोऽर्थो नानयोर्द्योत्यो नापि प्रकरणादिनाया-
गच्छतीत्यस्योपरिभावसर्वतो भावार्थकत्वं किं त्वागमनमाचार्यकत्वं-

ज्ञापने प्रयोजनम् । निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वं चोदितं तन्न वक्तव्यं
भवति । अथ वा नेमावनर्थकौ । किं तर्ह्यनर्थकावित्युच्यते अनर्था
न्तरवाचिनावनर्थकौ धातुनोक्ता क्रियामाहृतु । तदविशिष्टं भवति ।

मिति । भा । धातोर्वाचकत्वान्तस्य प्रयोग नाक्षिपति तेन विना तयो
प्रयोगासम्भवादुपसर्गग्रहणं चाधिपर्योरुपलक्षणार्थम् । उक्तार्थानामपीति ।
भा । प्रकरणादिवशादगतार्थानामपि स्फुटतरावगत्यर्थं प्रयोगो लोके
भवति । न चानियमप्रसङ्गः । येषामेव हि गतार्थानां प्रयोगो दृश्यते तेषां
प्रयुज्यन्ते न तु वृद्धस्तस्य पादप इति तथा प्रयोगादर्शनात् । अपूर्वौ

ताभ्यामुच्यते तदत्र विषये धातोरधिपर्योश्च सहाभिधायित्वं, यथा गजशब्दे
योर्थं स एव मतङ्ग इति सर्वे सहाभिधीयते, एव वृषशब्दे योऽर्थं स एव
वृषभशब्दे, तदेवमनर्थान्तरवाचित्वादनर्थककल्पत्वादनर्थकावित्युक्तं न त्वभा-

मेवाध्यागच्छतीत्याद्यप्यागमनमाचार्यकमेव किं तु बोद्धुस्ततो मिलि-
तादेवार्थबोधने तस्याप्यनुवादकत्वेन धात्वर्थद्योतकतेति व्यवहार-
फलं तु न किं चिदिति तत्त्वम् । एतेन प्रकरणादिसामर्थ्यावगत-
विशेषमित्यादिकैयटश्चिन्त्य सर्वत्र प्रकरणमत्त्वे तद्विषये एव
वैतत्प्रयागे भानाभावाच्च ॥

अपूपौ द्वाविति । (भा)

अत्र द्विशब्दापूपशब्दयोवाचकयोः प्रत्यययोर्वाचकद्योतकयोर्द्वा-
वित्यत्र तयोर्वाचकानुवादकयोश्च समुच्चयो दृश्यत इत्यर्थः ॥

यथा शङ्के पयः । यद्येव धातुनोक्तत्वात्तस्यार्थस्योपसर्गप्रयोगो न प्राप्नोति
उक्तार्थानामप्रयोग इति । उक्तार्थानामपि प्रयोगो दृश्यते । तद्यथा ।
अपूपौ द्वावानय ब्राह्मणौ द्वावानयेति ॥

द्वाविति अपूपोपावित्यत एवावगते द्वित्वे द्विशब्दस्यापि प्रयोगो लोके दृश्यते ।
एतदुक्तं भवति । यथा यावशब्दो वाक्यान्तरविषयोऽन्य एव । अन्यश्च
यावकशब्दः । यथा च ऋषभशब्दो वृषभशब्द इति च । तथैवागच्छत्यध्या-
गच्छति पर्यागच्छतीति च । तदत्र विषये धातोः अधिपर्योश्च सहाभि-
धायित्वमङ्गीकर्तव्यम् ॥

वात्, तयोश्च गतिसञ्ज्ञानाधाय कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा विधेयेति दर्शितं
भवति । 'कुतोऽध्यागच्छतीति' । किंशब्दादप्यादाने चाहोयसङ्घोरिति तस्मिन्,
तस्य लसेऽङ्गेति तस्मिन्नादेशः, 'गतिर्गता' इति निघाताभावः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । १०३७
(अ १ । पा ४ । आ ४) (अपि पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हा
समुच्चयेषु । १ । ४ । ६६ ।)

अपिः पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हा- समुच्चयेषु । १ । ४ । ६६ ॥

ननूपसर्गत्वप्रयुक्ताषत्वस्य “स्यादि”त्यत्र निवृत्तये एतत्संज्ञाप्रवृत्तिर-
स्येवेत्यत आह

यथेति ॥ (कै)

इत्याहेति । (कै)

इत्याशयेनाहेत्यर्थ ॥

यद्यपीति । (कै)

यदि अपिशब्दार्था इति चेद ॥

अपि पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु ॥ १ । ४ । ६६ ॥
इह कस्मान्न भवति । सर्पिषोऽपि स्यात् । गोमूत्रस्यापि

अपि पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु । १ । ४ । ६६ ॥ कस्मान्न
इहेति । यथा ऽपिशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया सत्या स्यादित्यत्रो-
पसर्गाश्रय इव न भवत्येव सर्पि शब्दाद्वितीया भवतीति प्रश्न । इतरौ

अपि पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु १ । ४ । ६६ ॥ एषु
द्योत्येष्वपि रक्तसङ्ग । सर्पिषोऽपि स्यात् । प्रार्थनाया लिङ । तस्या एव

अपि पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु । १ । ४ । ६६ ॥ ‘पदा
न्तरस्येत्यादि’ । स्वार्थस्तावदथभिचारान् गृह्यत इति पदान्तरस्यार्थं पदार्थं ,
तत्रापि पदान्तरप्रयोगे सत्यपि प्रयुज्यमानस्तदर्थं कश्चिद्विशेषमाधत्ते यथा

(अपि पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हा-
समुच्चयेषु । १ । ४ । ६६ ।)

(अ १ । पा ४ । आ ४)

स्वपदार्थेति । (कै)

स्वपदार्थेन पदस्याव्यभिचारादित्यर्थ ॥

सम्भवनादीनां चेति । (कै)

तेषामप्यपिरूपस्वपदार्थत्वादिति भाव । एषु वर्त्तमानो ऽपिरिति नार्थस्तथासति प्रत्यासत्त्या पदार्थशब्देनापे स्वपदार्थ एव गृह्येतेति तद्वैयर्थ्यम् । अपि कर्मप्रवचनीय इत्येव वदेदिति तात्पर्यम् ॥

यदा सामर्थ्यादिति । (कै)

अपिशब्दसामर्थ्यादित्यर्थ । अयं भाव । कर्मप्रवचनीययुक्तत्वं तद्व्योत्यसम्बन्धप्रतियोगित्वमिव तद्व्योत्यबोधकत्वमपि तच्च स्यादित्यस्यैव न सर्पिष इति न ततो द्वितीया । कर्मप्रवचनीयानां सम्बन्ध-

स्यात् । किं च स्यात् । द्वितीया प्रसज्येत कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति ।

भवत्येवात्रापि सञ्जीत्याह । किं च स्यादिति । नेमे इति । यद्यपि-
शब्दार्था इमे निर्दिश्येरन् पदार्थग्रहणमनर्थकं स्यात् । स्वपदार्थाव्यभि-
चारात् । सम्भवनादीनां चोपादानमनर्थकं स्यात् तेषामपि पदार्थत्वात् ।
परपदार्था इति । स्यादित्यादे परस्य पदस्यामौ अर्था इत्यर्थः ।

विषयभूते भवने कर्तृदौर्लभ्यप्रयुक्ता दौर्लभ्य द्योतयन्नपिशब्दः स्यादित्यनेन सम्बध्यते । अनुपसर्गत्वान्न यः । सर्पिष इति षष्ठौ तु अपिशब्दबलेन

नोल्लेखः उत्पले न तु तस्मिन्नेवान्यूनानतिरिक्ते वर्तते तथा सति पर्यायत्वं प्रसङ्गेनाप्रयोगार्हत्वात्, अतः पदान्तरस्याप्रयोग एव तदर्थे प्रयुक्तो भवतीति भावः । 'सर्पिषोऽपि स्यादिति' । प्रार्थनाया लिङ्, तस्या एव दुर्लभविषयता-
समिप्यन्त्येवमप्यन् स्यादित्यनेन सम्बध्यत इति षत्वप्रसङ्गः, दुर्लभत्वं च

द्योतकत्वं तु प्राधिकमधिपर्यादौ व्यभिचारादिति । स्यादित्याख्या-
तेन विन्दुत्वेनाश्रयत्वेन वाश्रयोपस्थितिरित्येतत्पक्षतात्पर्यम् ॥ भाष्ये
अथवेति । (भा)

अथ भाव । अपिना परपदार्थो विन्दुस्तदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्य
सम्बन्धश्च द्योत्यते तत्रापि । द्योत्यसम्बन्धप्रतियोगित्वस्य विन्दौ
सत्त्वान्तस्यैव कर्मप्रवचनीययुक्तत्वमिति तदाह

विन्दुकर्तृकत्वमिति । (कै)

तदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्य चेत्यपि बोध्यम् । पृथग्बिन्दूपस्थितित्वस्य
चाख्यातार्थं ऽभेदान्वय इत्येतत्पक्षतात्पर्यम् । यदत्र कर्मप्रवचनीय-
युक्त कर्मप्रवचनीयद्योत्यसम्बन्धप्रतियोगीति भाष्याच्चरार्थ ॥

नैष दोषः । नेमे अप्यर्था निर्दिश्यन्ते । किं तर्हि । परपदार्था इमे
निर्दिश्यन्ते । एतेष्वर्थेषु यत्पद वर्तते तत्प्रत्यपि कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञो

तदयमर्थः । स्यादित्यादिपद कर्तृसामान्यवाच्यपि यदा सामर्थ्यात्कर्तृविशेषे
बिन्दौ वर्तते तदा तत्प्रत्यपि कर्मप्रवचनीयः । सर्पिःशब्दस्तु समुदायएव वर्तते
नावयवमात्रे । अत एवावयवोपजनितव्यतिरेके षष्ठी भवति । अथवेति ।
बिन्दुकर्तृकत्वं क्रियाया द्योतयितुमपि प्रयुज्यते इति बिन्दु प्रति कर्मप्र-

गम्यमानस्य बिन्दोरवयववाच्यविभावसम्बन्धे । इयमेव ह्यपिशब्दस्य पदार्थ-
द्योतकता नाम । कर्मप्रवचनीयतुक्ते द्वितीया तु नेह प्रवर्तते । सर्पिषो

विषयस्यैव भवति, यदि तस्य बिन्दुमात्रमपि न लभ्यत इत्यत्रापिशब्द-
सामर्थ्याद्विन्दुरिति गम्यते तदाह । 'मात्राबिन्दुस्तोकमित्यस्यार्थेऽपिशब्दो
वर्तते इति' । तदुपजनिते च व्यतिरेके सर्पिष इति षष्ठी, द्वितीया तु न

उपलक्षणार्थमिति । (कै)

यत्पदप्रयोग विनापि तदर्थेऽपिशब्देनावश्य द्योत्यते तादृशापे
कर्मप्रवचनीयत्वमित्यर्थस्तत्फलितमाह

तेन यस्मिन्निति । (कै)

पदान्तरस्य तद्वाचकत्वेन प्रसिद्धातिरिक्तस्याभिधानशक्तिना-
स्त्यपिशब्दसमभिव्याहार विनेति शेष । अर्थात्तत्समभिव्याहारे-
ऽस्तीति लब्धम् । एव च सर्पिष इत्येतत्तत्सम्बन्धिविन्दुपर बोध्यम् ।
वागादिशब्दे स्त्रीत्वस्य प्रकृतिवाच्यत्वेऽपि द्योतकटाबादिप्रयोगवत्
तस्य द्योतकत्ववच्च विन्दुशब्दप्रयोगेऽप्यपेक्षद्द्योतकत्वाच्चतिरित्याह

ततश्चेति ॥ (कै)

भवतीति । अथवा यदत्र कर्मप्रवचनीयमुक्तं नादं प्रयुज्यते । किं पुनस्तत् ।

वचनीयो ऽपि न तु सर्पिप्रतीति भाव । विन्दोस्तर्हीति । ननु यदा
विन्दुशब्दो न प्रयुज्यते तदापि कर्मप्रवचनीय । तदुच्यते वृत्तिकारै ।
पदान्तरस्याप्रयुज्यमानस्यार्थं पदार्थ इति न चाप्रयुक्ते द्वितीया विधातु
शक्या अत्राहुः । पदार्थग्रहणमिहोपलक्षणार्थमुपात्तं तेन यस्मिन् पदार्थ

विन्दुना योगो न त्वपिनेत्युक्तत्वात् । सम्भवनं नाम शत्रुत्वार्थमाविष्कर्तु-
मत्युक्ति । अपिसिद्धेन्मूलसहस्रम् । अपिस्तुयादिषाम् । कान्वयसर्गं काम-
चारानुज्ञा । अपिसिद्धि । अपिस्तुहि । गर्हायाम् । धिद्वेददत्तमपि-

भवति अपिना योगाभावात्, स हि स्यादित्यनेन सम्बध्यत इत्युक्तम् । 'अधि
कार्यवचनेनेति' । यावदर्थेऽस्य सामर्थ्यं ततोऽधिकमर्थं ब्रुवन् यत् सेकादौ
शक्तिमाविष्करोति तत्सम्भवनमित्यर्थः । 'अपि सिद्धेदिति' । सम्भावने
लिङा तथैव दुष्करविषयतामपिराह, कामचार इच्छाप्रवृत्ति, 'अपि

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । १९४१
 (अ १ । पा ४ । आ ४) (अपि पदार्थसम्भावनान्वयसर्गगर्हा
 समुच्चयेषु । १ । ४ । ८६ ।)

ननु प्रथमाया कारकाधिकारे ऽपठितत्वात्कथ कारकविभक्ति-
 त्वमत आह

सर्वत्रैवेति । (कै)

क्रियाजनकाथकत्वमेव कारकविभक्तित्वमिति भावः ॥

अन्तरङ्ग इति । (कै)

अपिद्योत्यो विन्दुरिति तस्य कथमपि सबन्धो बहिरङ्ग इति
 चिन्त्यम् । अपिना द्योत्यद्योतकभावः सबन्धः स्वाभाविक इति तस्य
 कथं स्यादित्येतत्सम्बन्धोत्तरकालिकता तस्मादाचनिको ऽयं न्यायः
 इति तत्त्वम् ॥

विन्दुः । विन्दोर्लार्हः कस्मान्न भवति । उपपदविभक्ते कारकविभक्ति
 बलीयसीति प्रथमा भविष्यति ॥

पदान्तरस्याभिधानशक्तिर्नास्ति तत्रापि कर्मप्रवचनीयः । ततश्च गतार्थो
 विन्दुशब्दो यदा विस्पष्टप्रतिपक्षे प्रयुज्यते तदाप्यपि कर्मप्रवचनीयसङ्गो
 भवति । उपपदविभक्तेरिति । कारकविभक्तिरत्र प्रथमा । सर्वत्रैव
 वाक्येऽवश्यमात्रं क्रियया ततः सत्त्वया तत्र विन्दोः प्रथमं स्यादित्यनेन
 सबन्धोऽन्तरङ्गं पश्चात्तु तद्वारकोऽपि शब्देन ॥

स्तुयादृषणम् । समुच्चये । अपिसिद्धिः । अपिस्तुहि । सिद्धि च स्तुहि
 चेत्यर्थः । यथायथमुपसर्गप्रादुर्भ्यामिति उपसर्गात्सुनोतीति च प्राप्तं यत्
 कर्मप्रवचनीयसङ्गया उपसर्गसङ्गाया बाधितत्वान्न भवति ॥

सिद्धेति । सिद्धि वा मा वा स्तुहि वा मा वा यथेष्ट कुवित्वर्थः । जाल्मोप
 शब्दः । 'अपि सिद्धेदिति' । गृहार्थं लिङ् । 'उपसर्गसङ्गाबाधनादिति' ।
 स्यादित्यत्रोपसर्गप्रादुर्भ्यामिति सिद्धि उपसर्गात्सुनोतीति यत्त्वप्रसङ्गः ॥

अधिरौश्वरे । १ । ४ । ६७ ॥

वक्ष्यमाणमपीति । (कै)

“यस्मादधिक यस्य चेश्वरवचनमिति” सूत्रे इत्यर्थः ॥

स निर्दिश्यते । (कै)

यन्निष्ठमौश्वरत्वमुच्यते इत्यर्थादिति भावः ॥

प्रथमा न प्राप्नोतीति । (कै)

सूत्रे ईश्वरेणेशितव्यस्योदयात् त प्रत्यपि कर्मवचनीयत्वादिति भावः ॥

अधिरौश्वरे ॥ १ । ४ । ६७ ॥ अधिरौश्वरवचने उक्तम् ।
किमुक्तम् । यस्य चेश्वरवचनमिति कर्तृनिर्देशश्चेदवचनात्सिद्धम् । प्रथमानु

अधिरौश्वरे । १ । ४ । ६७ । उक्तमिति । वक्ष्यमाणमपि बुद्ध्या
निरूपितत्वादुक्तमित्युक्तम् । कर्तृनिर्देशश्चेदिति । यदीश्वरवचनमित्यनेन
पदेनेश्वर स्वामी भूतनियोगादौ य कर्ता स निर्दिश्यते तदानेन स्वामिनः
सप्तमी विधीयते । अधिब्रह्मदत्ते पञ्चाला इति । तत्राधिकरणत्वादेव सप्तमी
सिद्धा । ब्रह्मदत्ते स्थिता पञ्चाला इत्यर्थावगमात् । पञ्चाला इति च प्रथमा
न प्राप्नोति । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेतिद्वितीयया बाधितत्वात् । स्व-

अधिरौश्वरे । १ । ४ । ६७ ॥ स्वस्वामिभावे द्योत्ये ऽधि कर्मप्रवचनीय
स्यात् । इह स्वात्स्वामिनो वा पर्यायेण कर्मप्रवचनीयविभक्तिर्न तु ह्येन
“उपोऽधिकेचे” त्र्येवान्यतरस्मादेव । अधिभुवि राम । अधिरामे भू ।

अधिरौश्वरे । १ । ४ । ६७ ॥ ‘तदयमिति’ । यथा ह्येन इत्यत्र
ह्येनोत्कृष्टसम्बन्धे सञ्ज्ञा उपोधिके चेत्यत्राधिकाधिके सम्बन्धे तथात्रा
पीत्यर्थः । विभक्तिस्तु तत्रान्यतरस्मादुच्यते इह तु न तथेत्याह । ‘तत्र कदा
चिदिति’ । यस्य चेश्वरवचनमित्यत्रार्थद्वयम् ईश्वरशब्दो भावप्रधानः, यस्य
स्वामिनः ईश्वरत्वमुच्यते तस्मात्स्वामिनः सप्तमीत्येकः, यस्य स्वस्येश्वर उच्यते

ईश्वरेण यदुच्यते इति । (कै)

सबध्यत इत्यर्थः ॥ ईश्वरेण स्वनिरूप्यधर्मवत्तया यदुच्यत इत्यर्थो
वा निरूपकस्यैव कर्तृत्वविवक्षा न लीशितव्यस्य देशरूपत्वेन ।
पञ्चाक्षानामप्याधारत्वेन सप्तमी सिद्धेत्यत आह

तत्रेति । (कै)

आसनादिक्रियोपजनित सम्बन्ध स्वस्वामिभावाद् ॥ ननु
ब्रह्मदत्तादपि द्वितीयापत्तिरत आह

स्वं चेति । (कै)

तस्यैव कर्मप्रवचनीयद्योत्यसम्बन्धप्रतियोगित्वेन ब्रह्मदत्तान्न
द्वितीयेति भावः ॥

पपत्तिस्तु । स्ववचनात्सुसिद्धमिति । अधि स्व प्रति कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञो
भवतीति वक्तव्यम् ।

चनादिति । अधिब्रह्मदत्ते पञ्चाक्षा इत्यस्याऽन्यथासिद्धत्वादधिस्वे इति वक्तव्यम्
अधिपञ्चालेय ब्रह्मदत्त इत्यर्थम् । ईश्वरवचनमिति च कर्तृषष्ठ्या समास
ईश्वरेण यदुच्यते स्वतन्त्रकर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमीति । यदि वा यस्य
सबन्धिन ईश्वरस्य वचन सप्तमी तत्र । पञ्चालेष्वासनादि क्रियोपजनिते
सबन्धे षष्ठ्या प्राप्ताया सप्तमी विधीयते । स्व च प्रत्यधे कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा
न तु स्वामिनमिति स्वामिन प्रथमैव भवति ॥

एतच्च सञ्ज्ञासूत्रं नारम्भणीयम् । उत्तरार्थत्वे तु योगो न विभजनीय
इति “यस्मादधिकमि”त्यत्र वक्ष्यामः ॥

तस्मात्स्वात्सप्तमीत्यपरं, यत्र यदा स्वाम्यर्थे व्यतिरेकविवक्षा तदा ततः सप्तमी
स्वस्य तु व्यतिरेके तत इति न पुनरुभाभ्यां युगपद्भवति एकयैव विभक्त्या
दिष्टस्यापि सम्बन्धस्याभिधानादिति मत्वा कदा चिदित्युक्तम् । ‘ब्रह्मदत्त-
इति’ । ब्रह्मदत्तस्य सा पञ्चाक्षा इत्यर्थः । ‘अधिपञ्चालेख्येति’ । पञ्चाक्षानां
ब्रह्मदत्तं स्वामीत्यर्थः ॥

लः परस्मैपदम् । १ । ४ । ६६ ॥

नन्वस्य प्रथमान्तत्वे लकाराणामेव परस्मैपदसंज्ञा स्यात् तथा चानुदात्तङिञ्चो लकारा एव न स्युः । किं च तडानाविव्यञ्च प्रथमान्तस्य सम्बन्धो न प्राप्नोत्यत आह

षष्ठीति । (कै)

अत एव “टित आत्मनेपदानामि”त्यादि चरितार्थम् । तडानाविव्यादेशश्च तडानभाविनि लक्षणाया गौरवमत षष्ठ्यन्तत्वमेवादेशापेक्षया युक्तमिति भावः ॥

ल परस्मैपदम् ॥ १ । ४ । ६६ ॥ लादेशे परस्मैपदग्रहणं पुरुषबाधितत्वात् । वा लादेशे परस्मैपदग्रहणं कर्तव्यम् । किं कारणात् ।

ल परस्मैपदम् । १ । ४ । ६६ ल । इत्यादेशापेक्षा षष्ठी । लादेशा परस्मैपदसंज्ञा इत्यर्थः । लादेश इति । लस्येत्यत्र परस्मैपदमिति वक्तव्यम् ।

ल परस्मैपदम् । १ । ४ । ६६ ॥ लकारस्यादेशा परस्मैपदसंज्ञा स्युः । पचन्त पश्य ॥

ल परस्मैपदम् । १ । ४ । ६६ ॥ ‘ल इति षष्ठीति’ । अथ प्रथमावङ्गवचने को कोषः, ‘आम’ इति जावस्यायामेव लुप्यमानस्य णिट संज्ञा स्यात् तत्संज्ञामित्यत्रासं स्याद् न ह्यतो णिट्परं सम्भवति, शेषादेव परस्मैपदमिति नियमात्, ज्ञापकात् सिद्धं, यद्ययमाम्प्रत्ययवदित्याह तज्ज्ञापयति भवत्यात्मनेपदिभ्योऽप्यामिति, अथ तर्हि दोषो लकारस्यैव संज्ञा स्यात् तदादेशाणां तिबादौगमिति, स्थानिवद्भावात्तेषामपि भविष्यति, तडानात्मनेपदमित्यत्र तर्हि ल इति प्रथमान्तस्य तडानाभावात् सम्बन्धो न

लस्येत्येति । (कै)

लस्य तिप्तस्झीत्येति भाव ॥ भाष्ये

लादेशेत्यस्य (भा)

लादेशप्रकरणे इत्यर्थ ॥

बाध्यत इति । (कै)

इष्टानुरोधादिति भाव । एतेन पर्यायज्ञापनेनापीदं चरितार्थ-
मित्यपास्तम् ॥ ननु तृतीय एव परस्मैपदसज्ञा ऽस्तु किं ज्ञापका-
अयणेनेत्यत आह

पुरुषबाधितत्वात् । इह वचने हि सज्ञा बाधनम् । इह हि क्रियमाणे
अनवकाशा पुरुषसज्ञा परस्मैपदसज्ञा बाधेत । परस्मैपदसज्ञाप्यनवकाशा
सा वचनाद्भविष्यति । सावकाशा परस्मैपदसज्ञा । कोऽवकाश । श्रुतकृत्

इह तुवचने एकसज्ञाधिकारात्परस्मैपदसज्ञा श्रुतकृत् सावकाशा
पुरुषसज्ञास्तिष्ठत्वा बाधेरन्नित्यर्थ । सिचि वृद्धौ त्विति । अस्मादेव
लिङ्गादेकसज्ञाधिकारोऽत्र बाध्यत इति भाव । आत्मनेपदसज्ञया परस्मै-

स्यात् नहि तडानौ लौ भवत । ननु चैव विज्ञास्यते तडानभावी लकार
एव तडानावित्युक्तौ इति एवमपि गत्यन्तरे सति न क्लियकल्पना युक्ता
तस्मात् इति षष्ठी । 'आदेशापेक्षेति' । न च सज्ञापेक्षा, लकारस्य परस्मै-
पदमिति सज्ञा भवतीति, कुत, सामानाधिकरन्ध्रेण प्रायेण सज्ञा-
विधानात् । किञ्च जसि यो दोष सोऽस्मिन्नपि स्याद् उभयत्र लकारस्य
सञ्ज्ञित्वात् तस्मादादेशापेक्षा षष्ठी । यद्येवमनवकाशा पुरुषसज्ञा परस्मै-
पदसज्ञा श्रुतकृत् सावकाशा बाधेत, जसि तु लकारस्य परस्मैपदसज्ञा
तिङां तु पुरुषसज्ञेति भिन्न विषयत्वान्नास्ति बाधप्रसङ्गः, यद्यपि जस्पक्षेपि
तिबादीनामादेशानामपि स्थानिवदादेश इत्यनेन परस्मैपदसज्ञा भविष्यति

आत्मनेपदेति ॥ (कै)

ननु ज्ञापकात्परस्मैपदसञ्ज्ञया समावेशेऽप्यात्मनेपदसञ्ज्ञया पुरुष-
सञ्ज्ञाना समावेशो न स्यादत आह

सामान्यापेक्षं चेति । (कै)

पुरुषसञ्ज्ञाया परस्मैपदात्मनेपदग्रहणानुवृत्त्या समवेशसिद्धिरनु-
वृत्तिरेव लिङ्गेन विवचिता । एतदर्थमेव चात्र प्रकरणे पुरुष-
सञ्ज्ञादिविधानमित्यन्ये ॥

अवकाश सिचि वृद्धौ तु परस्मैपदग्रहणं ज्ञापकं पुरुषाबाधकत्वस्य ।
यदयं सिचिवृद्धिं परस्मैपदेष्विति परस्मैपदग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्या-
चार्यं न पुरुषसञ्ज्ञा परस्मैपदसञ्ज्ञा बाधत इति ॥

पदसञ्ज्ञाया बाधनं यथा स्यादित्येवमर्थं त्विह प्रकरणे जनयो सञ्ज्ञयोर्वि-
धानम् । सामान्यापेक्षं च ज्ञापकमित्यात्मनेपदसञ्ज्ञायामपि पुरुषसञ्ज्ञाया
समावेशो भवति । अन्यथा पुरुषसञ्ज्ञा सावकाशास्तिङ्घ्तं अनावकाश्या
आत्मनेपदसञ्ज्ञा बाधेरन् ॥

तथापि तस्या अनाकङ्क्षारोयत्वात्समावेशसिद्धिः, षष्ठीपक्षेऽपि ज्ञापकात्सिद्धः,
यदयं 'सिचि वृद्धिं परस्मैपदेष्विति' त्याह तज्ज्ञापयति भवति त्रिङामप्येषा
सञ्ज्ञेति, नहि सिचिषये शब्दकस्य सम्भवतः, सामान्यापेक्षं च ज्ञापकमिति
आत्मनेपदसञ्ज्ञाया पुरुषसञ्ज्ञाना समावेशसिद्धिः, अन्यथा परस्मैपदेषु साव-
काशा पुरुषसञ्ज्ञा तदङ्गवनावकाश्यात्समात्मनेपदसञ्ज्ञाया बाधेरन् । अथ वा
पुरुषसञ्ज्ञाया परस्मैपदात्मनेपदग्रहणानुवृत्तेरयमर्थो भवति, ऋट परस्मै-
पदात्मनेपदसञ्ज्ञाया सतस्त्रौणि चौणि पदानि भूत्वा प्रथमादिसञ्ज्ञा भव-
न्तीति तेषां समावेशसिद्धिः ॥

तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमो- त्तमाः । १ । ४ । १०१ ॥

ननु तिङस्त्रीणित्रीणीत्यनेनात्मनेपदत्रिकानामपि ग्रहण
मिथ्यतीत्यत आह

तिङा षडिति ॥ (कै)

नन्वात्मनेपदग्रहणे कृते परस्मैपदसम्बन्धिना सञ्ज्ञा न स्यादिति
दोषस्तदवस्य एवेत्यत आह

तिङस्त्रीणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः । १ । ४ । ११ ॥
प्रथममध्यमोत्तमसङ्ख्यामात्मनेपदग्रहण समसस्यार्थम् । प्रथम-
मध्यमोत्तमसङ्ख्यामात्मनेपदग्रहण कर्तव्यम् । आत्मनेपदानां च प्रथममध्य-
मोत्तमसङ्ज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । समसस्यार्थम् । सङ्ख्या-

तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः । १ । ४ । १०१ ॥ तिङा
षट् त्रिका सञ्ज्ञास्तिष्ठ इति वैषम्याद्यथासंख्यं न प्राप्नोतीति मत्वाह ।
प्रथमेति । आत्मनेपदग्रहणे च पृथक् क्रियमाणे सूत्रं परस्मैपदविषयमेव

तिङस्त्रीणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः । १ । ४ । १०१ ॥
कृतद्वन्द्वानामेकशेषात् प्रथमेत्यादयः षट् सञ्ज्ञा तिङ षट् त्रिका क्रमात्पथ-

तिङस्त्रीणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः । १ । ४ । १०१ ॥ त्रीणित्रीणीति
वीष्माद्या द्विवचनं, तत्र च समुदायस्यावयवयोश्च पृथक्पदत्वमिष्यते, आ
पचसि पचसि देवदत्तेत्येकान्तथा यथा स्यात् कुण्ड कुण्ड वाग्वाग् अपचन्न-
पचन्नित्यादौ पूर्वपदेऽप्यनुस्वारादि पदकाययथा स्यादिति, तेन पदद्वेदकाले

(तिङ्श्रौणि त्रौणि प्रथममध्यमोत्तमा । (अ १ । पा ४ । आ ४)

२ । ४ । १०१ ।)

आत्मनेपदेति ॥ (कै)

सहविवक्षाभावादेकशेषो न प्राप्नोतीत्यत आह

आकृतीति । (कै)

इदमुपलक्षणं व्यक्तिपक्षेऽपि तत्प्रत्याख्यानात् । यदैकशेषशब्देन
तन्त्रं लक्ष्यते ॥ नन्वेतत्सज्ञाप्रवृत्ते पूर्वं प्रथममध्यमयोरिति व्यव-
हारो न युक्तो ऽत आह

तानुदेशो यथा स्यात् । अक्रियमाणे ह्यात्मनेपदग्रहणे तिस्रः सज्ञा षट्
सञ्चिन वैषम्यात्सख्यातानुदेशो न स्यात् । क्रियमाणेऽपि चात्मनेप-ग्रहणे
आनुपूर्व्यवचनं च । आनुपूर्व्यवचनं च वातव्यम् । अक्रियमाणे हि कस्य
चिदेव त्रिकस्य प्रथमसज्ञा स्यात् कस्य चिदेव मध्यमसज्ञा कस्य चिदेवो-

भवतीति वाक्यभेदादेकेन वाक्येन परस्मैपदानां त्रयाणां तिस्रः सज्ञा द्वितीये
त्यात्मनेपदानामिति सिद्धमिष्टम् । वैषम्यादिति । यद्यप्येकैकस्य त्रिकस्यानेक-
सज्ञाकरणे प्रयोजनाभावः तथापि कस्य चित्त्रिकस्य काचित्सज्ञा ज्ञेयावच्छेधनं न
तु यथाभिमतविषयविभागलाभः । आनुपूर्व्यवचनं चेति । अत्र सूत्रे त्रिका-

मादिसज्ञा स्युः । शट्कस्यो सावकाशापि परस्मैपदसज्ञा प्रथमादिसज्ञाभिर्भ
बाध्यते सिचिद्विद्वि परस्मैपदेष्विति लिङ्गात् । तथा परस्मैपदे लब्धावकाशापि

त्रौणित्रौणोत्येकं पदं द्वे वा । इह तिङ् श्रौ षट् त्रिका सज्ञास्तु तिस्रः इति
वैषम्यात् सख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । अत्र यद्यप्येकैकस्य त्रिकस्यानेक-
सज्ञाविधाने प्रयोजनं नास्ति नैतावता यथाभिमतविषयलाभस्तत्राह ।

‘विद्यादश प्रत्यया इति’ । एव मन्यते सज्ञा अपि षडेव, कथमेकशेष
श्रौणोऽयं तत्र यदि प्रथमस्य प्रथमस्य प्रथमौ मध्यमस्य मध्यमस्य मध्यमौ
उत्तमस्य उत्तमौ प्रथममध्यमोत्तमा इति कृतेकशेषाणां इह

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । १०४६
 (अ १ । पा ४ । आ ४) (तिङ्स्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमा ।
 १ । ४ । १०१ ।)

प्रसिद्धिमिति । (कै)

सिद्धान्तकान्तिकीं प्रसिद्धिमित्यर्थ ॥ भाष्ये

किं पुनरचेति । (भा)

यद्यप्यत्र व्याख्यानत कृतद्वन्द्वानामेवैकशेषस्तथापि लोके केथ
 न्याय्यमिति प्रश्न ॥ नन्वस्य वङ्गशब्दस्य वङ्गत्वार्थकत्वे एकवचनानुप-
 पत्तिरत आह

तमसञ्ज्ञा स्यात् । न वैकशेषनिर्देशात् यत्तावदुच्यते आत्मनेपदग्रहण
 कर्तव्य समसख्यार्थमिति तन्न कर्तव्यम् । सञ्ज्ञा अपि षडेव निर्दिश्यन्ते ।
 कथम् । एकशेषनिर्देशात् । एकशेषनिर्देशोऽयम् । अथैकस्मिन्नेकशेष
 निर्देशे सति किमय कृतैकशेषाणा द्वन्द्व प्रथमस्य प्रथमस्य प्रथमौ ।
 मध्यमस्य मध्यमस्य मध्यमौ । उत्तमस्योत्तमस्योत्तमौ । प्रथमौ च मध्यमौ

यामुच्चारण नास्ति केवल त्रीणित्रीणीति वीक्ष्यया प्रतिपत्तिस्तेषा तत्रानिय
 मप्रसङ्गे नियमार्थमानुपूर्व्यग्रहण च कर्तव्यमित्यर्थ । एकशेषनिर्देशादिति ।
 आकृत्यभिधानाश्रयेण प्रत्याख्यात सूत्र शास्त्रप्रक्रियासपत्त्यर्थमेव सपद्यते ।
 अथैतस्मिन्निति । उभयथा सभवात्प्रश्न । प्रथममध्यमयोरिति प्रसिद्धि-

प्रथमादिसञ्ज्ञा तद्वत्त्वात्मनेपदसञ्ज्ञया न बाध्यत कृतद्वन्द्वानामेकशेषेण तद्वत्
 प्रतिपदविधेरुक्तत्वात् । न चैवमपि परस्मैपदात्मनेपदसञ्ज्ञाभ्या पुरुषसञ्ज्ञाया
 पर्याय स्यादिति वाच्यम् । ण्युत्तमोवेत्यस्य सामान्यापेक्षज्ञापकत्वात् । इह

क्रियेत ततो नाभिमतसख्यातानुदेश स्यात् तस्मात्कृतद्वन्द्वानामेकशेष
 प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमा इति । न चैव-
 मपि न विज्ञायते किमादित आरभ्य त्रीणि वचनानि गृह्यन्ते आहो स्त्रि-
 दिच्छातस्त्रिकपरिग्रह इति । नहि त्रिकपरिग्रहेऽपि यथासंख्यशील क्रमते

१०५०

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

(तिडस्त्रीणि त्रिणी प्रथममध्यमोत्तमा । (अ १। पा ४। आ ४)
१।४।१०१।)

बहुशब्दश्चेति ॥ (कै)

नन्वेवमवयववज्जत्वप्रतीतिर्न स्यादत आह

समुदायस्येति ॥ (कै)

भाष्ये

लोकत इति । (भा)

विद्वत्सत्त्वादिसृतेरित्यर्थ ॥

च उत्तमौ च प्रथममध्यमोत्तमा इति । आहो खित्कृतद्वन्द्वानामेकशेष ।
प्रथमस्य मध्यमस्योत्तमस्य प्रथममध्यमोत्तमा प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथम-
मध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमा इति । किं चात । यदि कृतैकशेषाणां
द्वन्द्व । प्रथममध्यमयो प्रथमसञ्ज्ञा प्राप्नोति उत्तमप्रथमयोर्मध्यमसञ्ज्ञा
प्राप्नोति । मध्यमोत्तमयोस्तत्तमसञ्ज्ञा प्राप्नोति । अथ कृतद्वन्द्वानामेक-

माश्रित्येतदुच्यते । व्याख्यानाभिनिर्णय इति मत्वाह । कृतद्वन्द्वानामिति ॥
बहुशक्तिकिटकमिति । एकशेषे कृते द्वन्द्व । जातिरप्राप्तिनामित्येकव-
द्भाव । बहुशब्दश्चात्र वैपुल्यवचनइत्येकवचनम् । समुदायस्य वैपुल्यमवय-
वानां प्रचयाद्भवति । यदा तु समाहारद्वन्द्वे कृते एकशेष क्रियते तदा

सूत्रत्रयेऽपि महासञ्ज्ञाकरणं पूर्वाचार्यानुरोधत् । इह त्रीणि त्रीण्येक-
पदम् । द्वे वेति हरदत्त । तत्र सत्यामप्यवान्तरपदसञ्ज्ञायां महापदसञ्ज्ञा
माश्रित्य संहितैकपदे नित्येत्यस्य प्रवृत्तेः । अन्यथा समासादावपि पृथक्कृ-

किं तर्हि विहितेषु सञ्ज्ञाणां क्रमेण सवन्धं विधत्ते, एव तर्हि लोकत
एतत्सिद्धं तच्चथा विद्वत्स्य द्वाभ्यां द्वाभ्यामभिरुपस्थेय इति न चोच्यते
आनुपूर्व्येति, अथ च विद्वत्स्यस्य सूत्रस्यादित आरभ्य आनुपूर्व्येण
इत्यादिसंज्ञायां द्वाभ्यामभिरुपस्थीयते न याभ्यां काभ्यां चित् तच्च तिडोड-
यादश्च प्रदीपा इत्यनेकादित आरभ्य चिकाणां आनुपूर्व्येण गृह्यते नैकाद इति

तथेहापीति । (कै)

प्रथममध्यमेत्यादि । महासञ्ज्ञाकरणं तु प्राचामनुरोधेनैवेति भावः । “ममाग्रे नव विहव्य” इति सर्वानुक्रमः ॥

शेषं न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु । किं पुनरत्र न्याय्यम् । उभयमित्याह । उभयं हि दृश्यते । तद्यथा । बज्रशक्तिकिटकं बह्वनि शक्तिकिटकानि । बहुस्थाली पिठरं बह्वनि स्थालीपिठराणि । यदप्युच्यते क्रियमाणेऽप्यात्मनेपदग्रहणे आनुपूर्व्यवचनं कर्तव्यमिति । न कर्तव्यम् । लोकात् एतत्सिद्धम् । तद्यथा लोके विहव्यस्य दाभ्या दाभ्यामभिरुपस्थेय इति न चोच्यते आनुपूर्व्येणेति आनुपूर्व्येण चोपस्थीयत इति ॥

बह्वनि शक्तिकिटकानीति भवति । लोकात् इति । यथा पङ्क्तिस्थेषु ब्राह्मणेषु द्वौद्वौ ब्राह्मणावानयेत्युक्ते आनुपूर्व्येणानयनं भवति न तु व्युत्क्रमेण तथेहापि भवतीति भावः । विहव्यस्येति । विहव्याख्यास्य सूक्तस्य दाभ्या दाभ्यामभिरुपस्थेय इत्युक्ते आनुपूर्व्येण ऋग्द्वयं गृह्यते न तु व्युत्क्रमेण ॥

दापत्तेः । द्विरुक्तमध्येऽपि पदान्तरप्रयोगापत्तेश्च । अत एव ताता पिण्डानामित्यादौ वेदेऽवग्रहं क्रियते । यथा च द्विरुक्ते महापदसञ्ज्ञाऽवान्तरसञ्ज्ञा च तथा नित्यवैष्णयोरित्यत्र वक्ष्यामः ॥

दर्शयितुं तिङ्ग्रहणेन सनिवेशोऽस्तीति दर्शितं, न च परस्मैपदसञ्ज्ञक इत्यादिना तु कृतद्वन्द्वानामेकशेषो न कृतैकशेषाणां द्वन्द्व इति दर्शितं, यदि वा परस्मैपदग्रहणमात्मनेपदग्रहणं चानुवर्तते तिङ्ग्रहणं तु शब्दकृतो-न्निरुद्धार्थं तदनुवृत्तौ च द्वौ राशी भवतः, तयोश्च व्यापारभेदेन सूत्रमेतत्प्रवर्तते, तत्र चैकैकं त्रयस्त्रिका इति यथा सख्यसिद्धिः, तत्र न चेत्यादिना राशिद्वयं दर्शितम्, तत्रेत्यादिना तु व्यापारभेदः, अत्रापि महासञ्ज्ञाकारणं पूर्ववत् ॥

विभक्तिश्च । १ । ४ । १०४ ॥

अननुवृत्तौ स्वरितत्वप्रतिबद्धत्वमभावप्रतियोगितया बोध्यम् ॥
स्वरितत्वमस्ति नवेति विचारतात्पर्यम् । स्वरितत्वमाचार्याणामप्यनु-
मेयमेवेति बोध्यम् ॥

प्रत्येकमिति । (कै)

नन्वस्या प्रत्येक मत्वेऽपि द्वितीयाया चेत्यादिव्यवहारात् त्रिकस्य
त्रिकस्य प्रथमादय मत्र सज्ञा अवश्यमभ्युपेया एव च तथा
प्रथमयोरित्यत्राप्युपपत्तिरिति चेन्न । पाणिनिना तासामकृतत्वात् ।

विभक्तिश्च ॥ १ । ४ । १०४ ॥ त्रीणित्रीणीत्यनुवर्तते उताहो
न । किं चात यद्यनुवर्तते । अष्टन आ विभक्तावित्यात्वं न प्राप्नोति ।
अथ निवृत्तम् । प्रथमयो पूर्वसवर्ण इत्यत्र प्रथमयोरेव ग्रहणं प्राप्नोति ।

विभक्तिश्च । १ । ४ । १०४ । सति प्रयोजने स्वरितत्वप्रतिबद्धे शब्दा
नामनुवृत्त्यननुवृत्तौ भवत लिङ्गदर्शनं च पक्षद्वयेऽप्यस्ति इति सदेहात्प्रत्यय ।
त्रीणित्रीणीति आत्वं न प्राप्नोतीति । न ह्यष्टन् शब्दात्प्रत्यय युगपत्त्विकमस्ति ।
प्रथमयोगिति । प्रत्येक सञ्चित्वे विभक्तिसमुदायस्य विभक्तिग्रहणोपा-

विभक्तिश्च । १ । ४ । १०४ ॥ सुप्तिडौ विभक्तिसञ्ज्ञौ स्त । चकार
पुरुषवचनसञ्ज्ञाभ्या समावेशार्थं । तिङा विभक्तिसञ्ज्ञाया प्रयोजनं न विभक्तौ
तुङ्गा इति, सुपा तु व्यदाद्यत्वादिकमपि ॥

विभक्तिश्च । १ । ४ । १०४ ॥ चकार पुरुषवचनसञ्ज्ञाभ्या समावेशार्थं
तिङा व्यवहितानामपि स्वगितत्वादनुवृत्तिः, तिङा विभक्तिचे प्रयोजनम्
आतामादौ 'न विभक्तौ तुङ्गा' इति निषेधः, सुपा तु व्यदाद्यत्वादिकमपि ॥

(अ १ । पा ४ । आ ४)

(विभक्तिसूत्र । १ । ४ । १०४ ।)

सिद्धान्ते तु त्रिकस्य विभक्तित्वेऽवयवधर्मविभक्तित्वस्य त्रिके आरोपे वा यौगिका एव ते व्यवहारा सभवन्तीति ता सञ्ज्ञा सूत्रकृता न कृता इति प्रतीम ॥

विभक्तिसमुदायस्येति । (कै)

जनपदसमुदायस्य जनपदग्रहणेनाग्रहणवदिति भावः ॥

समुदायद्वयापेक्षानुपपत्ताविति । (कै)

प्रथमाविति । (कै)

विशेष्यमचीति विशेषणमिति भावः ॥

अजादित्वासम्भवादिति । (कै)

यद्यपि श्रिवोऽर्च्य इत्यादावुक्ते कृते सम्भवोऽस्ति तथापि तत्र “नादिचीति” निषेध इति भावः ॥ एकदेशी शङ्कते

ननु चेति ॥ (भा)

यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावदनुवर्तत इति । ननु चोक्तमन्यत्र आ विभक्तावित्यात्वं न प्राप्नोतीति । वचनाद्भविष्यति । अथवा पुनरस्तु निवृत्तम् । ननु चोक्तं प्रथमयो पूर्वसवर्ण इति प्रथमयोरेवग्रहणं प्राप्नोतीति । नैष दोषः । अचीत्यनुवर्तते । न चाजादी प्रथमौ प्रत्ययौ स्तः ।

ग्रहणात्प्रथमयोरिति समुदायद्वयापेक्षानुपपत्तौ प्रत्यययोरेव द्वयोरेव द्वयोर्ग्रहणं प्राप्नोतीत्यर्थः । वचनादिति । त्रिकस्य युगपत्प्रयोगाभावात्सामर्थ्यात्समुदायवृत्तिर्विभक्तिशब्दोऽवयवे वतिष्यत इति भावः । न चाजादी इति सुशब्दौ प्रथमौ सुस्वाजादिर्यो भवतीति प्रत्यययोराजादित्वासम्भवादवयवशब्दस्त्रिके समुदाये उपचाराद्वर्तत इति भावः । अजादी याविति । अजादी विशेष्यौ प्रथमयोरिति विशेषणं तेनौजसोरेव ग्रहणमस्त्वित्यर्थः । अजादीनां चेति । अचीत्यनुवर्तते । तत्र व्याख्यानात्तदादिनिधिनिर्धारणं

तद्वाचष्टे

अजादीविशेष्याविति । (कै)

व्याख्यानाच्छब्दरूपविशेष्यमादाय तदादिविधिरिति भावः ॥
वस्तुतो निर्द्धारणमेकवचनान्तेन नेति “कारक” इति सूत्रे भाष्ये
उक्तम् । शब्दरूप विशेष्यमादाय तदन्तविधिश्चासति गमके नेतीय
शङ्का युक्तैव तथापि तामुपगम्य पर एकदेशी समाधत्ते

यत्तर्हीति ॥ (भा)

भाष्ये

विभक्त्योरिति । (भा)

विभक्तिसमुदाययोरित्यर्थः । तौ च समुदायौ प्राचा वैयाकर-
णानां प्रथमाद्वितीयादिसञ्ज्ञत्वेन प्रसिद्धावेव गृह्येते । न च तस्मा-
दित्यनेन गा इत्येतद्वाच्यत्तये सर्वर्णदीर्घ एव पराम्रष्टव्यस्तस्य व्यव-
हितत्वादित्याशयः । एतद्भाष्यमूलिका एव प्रथमादयः सप्तम्यन्ता-
स्त्रौजसादीनां सप्तानां त्रिकाणां मञ्जा इति बोध्यम् ॥

ननु चैव विज्ञायते अजादी यौ प्रथमौ अजादीनां वा यौ प्रथमाविति ।
यत्तर्हि तस्माच्छेदो न पुसीत्यनुक्तान्तं पूर्वसवर्ण प्रतिनिर्दिशति । तच्छा-
पयत्वाचार्यं विभक्त्योर्ग्रहणमिति । अथवा वचनग्रहणमेव कुर्याद् औजसो
पूर्वसवर्ण इति ॥

चाप्रथिव्यते अजादिषु यौ प्रथमाविति । एवमप्यौजसोरेव ग्रहणं स्यादिति
षोडशम् । यत्तर्हीति । एतान् गां पश्येत्तत्र गत्वनिवृत्त्यर्थं तस्मादित्युच्यते । औज-
सोरेव ग्रहणेऽन्तरात् पूर्वसवर्णदीर्घादुत्तरं शसः सकारो न भवतीति किं
तस्मादित्यनेन । तत् क्रियमाणं त्रिकं द्वयग्रहणस्य ज्ञापकं संपद्यते ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

१०५५

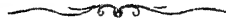
(अ १ । पा ४ । आ ४) (युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि
मध्यम । अस्मद्युत्तम । शेषे प्रथम । १ । ४ । १०५, ७, ८ ।)

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानि-

न्यपि मध्यमः । १ । ४ । १०५ ॥

अस्मद्युत्तमः । १ । ४ । १०७ ॥

शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०८ ॥

विधिनियमसम्भवे विधेर्ज्यायस्त्वादाह

तत्रेति । (कै)

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यम ॥ १०५ ॥ अस्मद्यु-
त्तम ॥ १०७ ॥ शेषे प्रथम ॥ १०८ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । युष्मदस्मच्छेष

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यम । १ । ४ । १०५ ॥
किमर्थमिति । किं लादेशविधानवाक्येनैकवाक्यत्वाद्विध्यर्थमिदम् । अथ

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यम । १ । ४ । १०५ ॥
लकारेण समानाधिकरणे यद्वादि प्रयत्ने ऽप्रयुक्तेऽपि मध्यम स्यात् ।

अस्मद्युत्तम । १ । ४ । १०७ ॥ लकारसमानाधिकरणे ऽस्मदि स्थिते

शेषे प्रथम । १ । ४ । १०८ ॥ मध्यमोत्तमविषयादन्यत्र प्रथमपुरुष
स्यात् । पचति पचत पचन्ति ॥

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यम । १ । ४ । १०५ ॥
लस्य तिबादय इत्यनेनैकवाक्यतामापन्नेनानेन तिबादीनां विशिष्टविधानमुत

“अस्मद्युत्तम” १ । ४ । १०७ ॥ यत्र युष्मदस्मदी द्वे अप्युपपदे भवतस्तत्र

“शेषे प्रथम” । १ । ४ । १०८ ॥ उपपद इति निवृत्त शेष इति

१०५ई

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

(युष्मद्युपपदे समादाधिकरणे स्थानिन्यपि (अ १। पा ४। आ ४)
मध्यम । अस्मद्युत्तम । शेषे प्रथम । १। ४। १०५, ७, ८।)

वस्तुत एकवाक्यतापक्षेऽपि फलतो नियमत्वमेवैतैर्विनापि
सिद्धे ॥ शुद्धविध्वर्थमिति पूर्वपक्षोऽन्यथापि सिद्धेरितरनिवृत्त्यर्थ-
मिति सिद्धान्त इति तत्त्वम् ॥

समुदायस्येति । (कै)

विधेये शब्द प्राधान्यमुद्देश्ये तद्देश्यतालक्षणमार्थ प्राधान्यमिति
सन्देहे बीज वक्तु युक्तम् ॥ सामान्यनियमेऽप्याह

तृजादौति ॥ (कै)

वचन नियमाद्यम् । वा नियमार्थोऽयमारम्भ । अथैतस्मिन्निधमार्थविज्ञाय
माने किमयमुपपदनियम युष्मदि मध्यम एव अस्मद्युत्तम एव ।
आहोस्वित्पुरुषनियम युष्मद्येव मध्यम अस्मद्येवोत्तम इति । किं चात ।

विहितेषु लादेशेषु नियमार्थमिदमिति प्रश्न । तच्चैकवाक्यतापक्षे इतरे
तराश्रयपरिहाराय भाविनी सञ्ज्ञाऽऽश्रयित्वेति प्रतिपत्तिषाघवार्थ
वाक्यभेदेन नियमपक्षे दर्शयितुमाह । युष्मदस्मदिति । किमयमिति ।

तव पचसि दृश्यसे च । समानाधिकरणे किम् । त्वा पश्यति । त्वया दृश्यते ।

स्थानिन्युत्तम स्यात् । अहं पश्यामि दृश्ये वा । युष्मदस्मदभ्या सामानाधि-
करणे तु परत्वादुत्तम एव । अहं च त्वं च वृत्रहृत्सुयुज्यावस निम्न आ ॥

विहितानां तिबादौना भिन्नेनानेन वाक्येन नियम इति सप्रत्यये नियम
इत्याह । 'सत्येव्यधिकृत्येति' । विप्रश्नविधाने त्वितरेतराश्रय स्यात् सता
तिबादौना प्रथमादिसञ्ज्ञा सञ्ज्ञाया च तिबादयो भाव्यन्त इति, स पुन

यदि कर्तृशक्तौ स्वाधारनियते विवक्ष्येते तदा लकारोपि भेदेनोत्पद्यते
विषयसप्तमी न पुन परत इति तदाह । 'शेष इति' । 'मध्यमोत्तमविषया

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

१०५७

(अ १ । पा ४ । आ ४) (युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि
मध्यम । अस्मद्युत्तम । शेषे प्रथम । १ । ४ । १०५, ७, ८ ।)

सिद्धे प्रथमे इति । (कै)

तिबादिसूत्रेण पक्षे सिद्धे इति भाव ॥

प्रथम एव भवतीति । (कै)

नियमान्तरस्यासम्भवादित्यर्थ ॥

पाक्षिक्यां प्राप्ताविति । (कै)

नन्वेवेतन्नियमापेक्षया पुरुषनियमस्य परिसङ्ख्यात्वेन गुरुतयोप-

घटि पुरुषनियम शेषग्रहण कर्तव्य शेषे प्रथम इति । किं कारणम् ।
मध्यमोत्तमौ नियतौ युष्मदस्मदी अत्र नियते तत्र प्रथमो ऽपि प्राप्नोति ।
तत्र शेषग्रहण कर्तव्य प्रथमनियमार्थम् । शेष एव प्रथमो भवति
नान्यत्रेति । अथाप्युपपदनियम एवमपि शेषग्रहण कर्तव्य शेषे प्रथम

ननु प्रत्ययस्य प्राधान्यात्तन्नियम एव युक्त । नैष दोष । समुदायस्य
सचिकीर्षितत्वात् प्राधान्यं तदङ्गत्वात् प्रत्ययोपपदयोर्द्वयोरप्यप्राधान्य-
मित्युभयोरपि नियम आशङ्क्यते । युष्मदि मध्यम एवेति । तुल्यजातीय
आवृत्तेर्नियमफलत्वादुत्तमप्रथमौ निवार्येते न त्रजादयः । त्रजादिविधि

इह युष्मदि मध्यमोऽस्मद्युत्तम इत्येवास्तु युष्मद्यस्मदि त्रयो लकार इत्यर्थे
सर्वसामञ्जस्यात् । तथा तु न कृतमित्येव । अत्र त्व भवति त्वद्भवतीत्यत्र तु न ।

नियम उपपदनियमो वा स्याद् युष्मदि मध्यम एव अस्मद्युत्तम एव शेषे
प्रथम एवेति, पुरुषनियमो वा युष्मद्येव मध्यमोऽस्मद्येवोत्तम शेष एव
प्रथम इति, तत्राद्ये पक्षे कुर्वन्स्व कुर्वाणस्वमिति युष्मदि श्रुतशान्तौ च न
स्थातां त्रजादयश्च न स्युः कर्ता त्व कारकस्वमिति । नैष दोष । एतावान्

त्व चाह च पक्षसि पचामि चेति, सहविवक्षाया तु द्वयोरपि श्रुत्योरेको
दन्य उच्यत इति । अन्यो विषय इत्यर्थः । यत्र युष्मदस्मदी समानाधिकरणे न

१०५

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

(युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि (अ १। पा ४। आ ४)
मध्यम । अस्मद्युत्तम । शेषे प्रथमः । १। ४। १०५, ७, ८।)

पदनियम एवोचित इति चेन्न । अनुवादत्वस्यैकारार्थगर्भत्वस्य
प्राप्तवाधकल्पनस्य चोभयत्राप्यविशिष्टत्वेन तयो समत्वमेवेत्याश्रयात् ॥
नन्वत्र युष्मदस्मदो सत्त्वात्कथं शेषत्वमत आह

यच केवले इति । (कै)

असहाये इत्यर्थ ॥ सिद्धं लित्युक्तिर्न सिद्धान्तिनी वचना-
रम्भस्यात्रापि सत्त्वादत्त आह

इति । युष्मदस्मदौ नियते मध्यमोत्तमौ अनियतौ तौ शेषेऽपि प्राप्तौ ।
तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यम् । शेषनियमार्थम् । शेषे प्रथम एव भवति
नान्य इति । उपपदनियमे शेषग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् । युष्मदस्मदौ
नियते मध्यमोत्तमावनियतौ तौ शेषेऽपि प्राप्तौ । ततो वक्ष्यामि प्रथमो

सामर्थ्याद्वा नास्ति तेषां निवारणम् यत्र प्रथमश्चेति । युष्मादि मध्यम
एव अस्मदि उत्तम एवेति युष्मदस्मदोर्नियतत्वात् तयोः पुरुषान्तर
न भवति मध्यमोत्तमयोस्वनियतत्वात् शेषेऽपि तत्प्रसङ्गे प्रथम इति
सूत्रमारम्भमात्रे सिद्धे प्रथमे मध्यमोत्तमयोर्निवारणाय नियमार्थं सपद्यते

मध्यमविहृतेरकर्तृत्वात् । प्रकृतिरेव हि विकाररूपापत्तौ कर्त्री । तथा
च मन्त्र । यदग्रे स्यामह त्वं त्वं बाधास्या अहमिति । अहं त्वं स्याम् । त्वं वा

विषयो युष्मदस्मदुपपदे शेषश्च सर्वस्वास्तौ पुरुषेषु नियतः, उच्यन्ते च तृजा-
दयस्ते वचनाद्भविष्यन्ति, तुल्यजातीयस्य च नियमेन व्यावृत्तिः, युष्मादि मध्यम
एव न प्रथमोत्तमौ अस्मद्युत्तम एव न प्रथममध्यमौ शेषे प्रथम एव न
मध्यमोत्तमाविति, एव तर्हि तिबादिसूत्रे विधीयमानत्वात् प्राधान्यात्तेषा-
मकार उत्पद्यते तत्र युष्मादि मध्यमोऽस्मद्युत्तमो विप्रतिषेधेन, त्वं चाह
स्तस्मात् शेष इत्यनेन युष्मदस्मदोरभावः शेषो न पुनरन्यसङ्काव इति दर्शयति

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

१०५६

(अ १ । पा ४ । आ ४) (युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि
मध्यम । अस्मद्युत्तम । शेषे प्रथम । १ । ४ । १०५, ७, ८ ।)

स एवासाविति ॥ (कै)

पूर्वस्य वचनस्य गुरुत्वात् एव लाघवाश्रयेण सिद्धं त्वित्या-
हेत्यर्थः ॥ ननु युष्मदस्मदोर्नित्युक्तेऽपि यत्र केवले ते तत्रैव निषेधः
स्यादत आह

यत्र शेषे इति ॥ (कै)

शेषग्रहणं तत्रानुवर्तत इति भावः ॥

भवतीति । तद्विषयमर्थं भविष्यति । यत्र प्रथमश्चान्यश्च प्राप्नोति तत्र-
प्रथम एव भवतीति ॥ तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रथमप्रतिषेधः शेषत्वात् ।
वा । तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रथमस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । त्वं च देवदत्तश्च
पचय । अहं च देवदत्तश्च पचाव । किं कारणम् । शेषत्वात् । शेषे

प्रथम एव भवति न मध्यमोत्तमाविति । यथा समे देशे यजेतेति
पाद्विक्रया प्राप्तो नियमः । तत्रेति । भा । उभयथा नियमे इत्यर्थः ।
शेषत्वादिति । भा । यत्र केवले युष्मदस्मदौ उपपदे स एवाशेषस्तत्र
माभूत् प्रथमः । यत्र त्वन्यसहिते तेस्तत्र समुदायस्य युष्मदस्मद-

अहं स्या इति प्रकृत्याश्रय एवेह पुरुषः । स्यादेतत् । भवान् करोतीत्यत्रापि
स्थानिन्यपीति मध्यमः स्यात् । अत्राहुः । अलिङ्गः सम्बोधनैकविषयश्च

मेव नियमो युक्तः शेषग्रहणाच्चोपपदनियमे हि युष्मदस्मदौ नियते पुरुषा
अनियता शेषश्चानियतः तत्र प्रथम इत्येतावदप्युच्यमानः नियमार्थं विज्ञायते
तत्र च नियमान्तरस्यासम्भवात् प्रथम एवेति नियमः, यत्र च प्रथमाप्रथम
प्रसङ्गस्तत्रैव विधोः नियमः कर्त्तव्यः शेष एव च तथा प्रसङ्गः इति तत्रैव

च पचाव, अहं च त्वं च वृत्रहन् सयुन्यावैति । यदापि त्वदादौना यदात्परं
किं सिद्धं भवति त्वं च देवदत्तश्च पचय, अहं च देवदत्तश्च पचाव, त्वं चाहं

१०६०

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

(युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि (अ १। पा ४। व्या ४)
मध्यम । अस्मद्युत्तम । शेषे प्रथम । १। ४। १०५, ७, ८।)

चोदक इति । (कै)

तृतीय इत्यर्थ ॥

आरोप्यत इति । (कै)

त विना चास्मच्छब्दात्तद्वोधसम्भव इति भाव ॥

तदा पृथगिति । (कै)

सबोधत्वेनावोधादित्यर्थ ॥

प्रथम इति प्रथम प्राप्नोति ॥ सिद्ध तु युष्मदस्मदो प्रतिषेधात् । वा ।
सिद्धमेतत् । कथम् । युष्मदस्मदो प्रतिषेधात् । शेषे प्रथम युष्मदस्मदो-
र्नेति वक्तव्यम् ॥ युष्मदि मध्यमादस्मद्युत्तमो विप्रतिषेधेन । वा । युष्मदि
मध्यमादस्मद्युत्तम इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । युष्मदि मध्यम इत्यस्या-
ग्रहणेनाग्रहणाच्छेषत्वमेवेति प्रथमप्रतिषेधो वक्तव्य । स एवाह । सिद्ध
त्विति । भा । यत्र शेषे युष्मदस्मदौ स्तस्मात् शेषे प्रथमो नेति वक्तव्य-
मित्यर्थ । चोदक आह । स तर्हीति । भा । आचार्यदेशौच आह ।
न वक्तव्य इति । भा । अस्मद शेष इति । भा । व्यावा पचाव इति ।

युष्मदर्थ । सलिङ्ग सम्बोधासम्बोध्यसाधारणश्च भवदर्थ इति । न च युष्मद
सम्बोधनैकविषयत्वे तत् सम्बोधन एव प्रथमा स्यात् । ततश्च कामन्निवा-
नियमो भविष्यति किं शेषग्रहणेन, पुरुषनियमे तु मध्यमोत्तमौ नियतौ
युष्मदस्मदौ वा नियते प्रथमश्च तत्र युष्मदस्मदोरपि प्रथमप्रसङ्गे शेष एव
प्रथम इत्येव प्रथमनियम कर्तव्य, न वान्तरेण शेषग्रहणमेव नियमः प्रकृते
मित्यस्मद शेषस्तदापि स्थानिन्यपीति मध्यमप्राप्तौ परत्वादुत्तम एव
भवति व्यावा पचाव ॥

युष्मदस्मदौ भवाम इति । अत्र यद्यपि युष्मदस्मदोरन्यथा च य समुदासः

महाभाष्यप्रदीपोदघोत ।

१०६१

(अ १ । पा ४ । आ ४) (युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि
मध्यम । अस्मद्युत्तम । शेषे प्रथम । १ । ४ । १०५, ७, ८ ।)

‘तदा भेदाभावात् पृथगिति (कै)

पाठे तदारोपादेव युष्मदर्थे भेदकधर्माभावाद् भेदकधर्मा-
प्रतीतेर्हेतोः पृथग्युष्मदर्थभावाद् इत्यर्थः ॥

अत्र प्रयोगे इति । (कै)

चशब्देनैव साहित्यस्य द्योतनादचैकशेषो नेत्यर्थः ॥ भाष्ये

१ उपलब्धकैयटे एव पाठोऽस्ति ॥

वकाशः । त्व पचसि । अस्मद्युत्तम इत्यस्यावकाशः । अहं पचामि
इहेभय प्राप्नोति । त्व चाहं च पचाव । अस्मद्युत्तम इत्येतद्भवति
विप्रतिषेधेन स तर्हि विप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । त्वदादीना यद्यत्पर
तच्छिष्यत इत्येवमस्मद् शेषो भविष्यति । तत्रास्मद्युत्तम इत्येव सिद्धम् ।
अनेकशेषभावार्थं तु । वा । अनेकशेषभावार्थं तु स विप्रतिषेधो वक्तव्यः

तत्रास्मद्युत्तम इति । भा ॥ ननु शिष्यमाणास्यास्मदो द्वयत्वादप्रयुज्य-
मानेऽपि युष्मदि तदर्थगतौ मध्यमविधानात् तस्याप्यत्र प्रसङ्ग इति
विप्रतिषेध एवाश्रयितव्यः । अत्राहुः । युष्मदर्थे साहचर्याद्यदस्मद्रूप-
त्वमारोप्यते तदा भेदाभावात् पृथग्युष्मदर्थभावादस्मदुपपदनिमित्तं सिद्ध
उत्तम एवेत्यदोषः । चोदकस्वाह । अनेकशेषभावार्थं त्विति । भा । त्व

द्युदात्तत्वं पदात्परत्वेन निघातश्च स्यादिति वाच्यम् । सम्बोधनस्य प्रातिप-

कर्तुमिति कर्त्तव्यमेव शेषग्रहणम्, अतः शेषग्रहणं सूत्रकारस्यापि पुरुष-
नियम एवाभिप्रेत इति तमेवाश्रयति । ‘तेषामयं पुरुषनियमः क्रियत इति’ ।
तेषामित्युद्भूतावयवभेदस्तिबादिसमुदाय उच्यते, पुरुषापेक्षया ऽवयवषष्ठी
तेषां तिबादीनामवयवो यो मध्यमपुरुषस्तस्योपपदनियमः क्रियत इत्यर्थः,

स युष्मदस्मद्ग्रामन्यस्तथापि युष्मदस्मदी तावन्त इति तत्सङ्गावनिमित्तौ मध्य-

१०६२

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि (अ १ । पा ४ । आ ४)
मध्यम । अस्मद्युत्तम । शेषे प्रथम । १ । ४ । १०५, ७, ८ ।)

यदा न सह विवक्षा (भा)

इत्यस्य च विना केवलपदैर्यदा न साहित्यबोध इत्यर्थः ॥

तदधिकरणयोरिति (कै)

बहुव्रीहिः ॥ भाष्ये

तदधिकरणानामिति (भा)

बहुवचन त्वनेकयुष्मच्छब्दप्रयोगाभिप्रायेण ॥

यदा चैकशेषो न । कदा चैकशेषो न । सहविवक्षायामेकशेषः । यदा
न सहविवक्षा तदैकशेषो नास्ति ॥ न वा युष्मदस्मदोरेकशेषभावात्त-
दधिकरणानामप्यनेकशेषभावादविप्रतिषेधः । वा । न वार्थो विप्रतिषेधेन ।
किं कारणम् । युष्मदस्मदोरेकशेषभावात्तदधिकरणानामपि युष्मदस्मद-

चाह च पचाव इत्यत्र प्रयोगे । आचार्यदेशीय आह । नवेति । भा ।
सहविवक्षाया अभावे यथा युष्मदस्मदोरेकशेषाभावः । एवं तदधि-
करणयोरपि क्रिययोर्भेदस्य विवक्षितत्वादाख्यातयोरप्येकशेषाभावे पचसि
पचामि चेति पृथगेव प्रयोगान्नार्थो विप्रतिषेधेनेत्यर्थः । एतदेव समर्थ-

दिकार्थ एवान्तर्भावात् । सम्बोधनेचेति सूत्रं हि सम्बोधनाधिक्यार्थमिति
वक्ष्यते । यत्तु केचिदिष्टापत्तिं कुर्वाणा पठन्ति ।

सापेक्षस्यापि पुरुषशब्दस्य समकत्वात् समासः, अथवा तेषामिति कर्मणि
षष्ठी पुरुषद्वारको नियमः पुरुषनियमः, पुरुषद्वारेण ते नियम्यन्त इत्यर्थः ।
उपोद्धारित पदमुपपदम्, शाक्यार्थिवादित्वादुत्तरपदलोपी समासः, उप-
शब्दः सामीप्ये ततश्च व्यवहिते न भवितव्यमिति शङ्कामपनयति । 'अथ-

मोक्षमौ भवतः । न तु तदभावनिमित्तं प्रथमः, अन्यसङ्गावे तु निमित्ते स्यादेव
प्रथमः । अतः तच्च युष्मदन्येषु प्रथमप्रतिषेधः । शेषत्वादिति ॥

मह्वाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

१०६३

(अ १ । पा ४ । आ ४) (युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि
मध्यम । अस्मद्युत्तम । शेषे प्रथम । १ । ४ । १०५, ६, ८ ।)

न तु सहविवक्षेति । (कै)

न तन्निबन्धन एकशेष इति भाव ॥

एवं द्रव्येति । (कै)

क्रियापृथक्कोपक्रमे वाक्ये यथा द्रव्यपृथक्त्वेन द्रव्यपृथक्कोपक्रमे
क्रियापृथक्त्वेवेत्यर्थः । न त्वित्यस्य वाचनिक एकशेष इत्यत्रान्वयः ॥
तदेव वचनमाह

धिकरणानामपि एकशेषेण न भवितव्यम् । त्वं चाह पचसि पचामि
चेति ॥ क्रियापृथक्त्वे च द्रव्यपृथक्त्वदर्शनमनुमानमुत्तरज्ञानेकशेषभावस्य । वा ।
क्रियापृथक्त्वे च द्रव्यपृथक्त्वं दृश्यते । तद्यथा । पचसि च पचामि च
त्वं चाह चेति । तदनुमानमुत्तरयोरपि क्रिययोरेकशेषो न भवतीति ।
एवं च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तं तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रतिषेध

यितुमाह । क्रियापृथक्त्वं इति । भा । यथा क्रियापृथक्त्वे सति द्रव्यपृथक्त्वं
तु सहविवक्षा एव द्रव्यपृथक्त्वेऽपि क्रियापृथक्त्वेन भाव्यं परस्परसाह-
चर्याव्यभिचारात् । एवं च कृत्वेति । भा । द्रव्यपृथक्त्वे सति क्रियापृथक्त्वा-
दित्यर्थः । इदानीमाचार्य आह । यत्तावदिति । भा । एकशेष इति ।
भा । एकशेषफलत्वादेकशेष इत्युच्यते । न तु प्रथममध्यमोत्तमानामेक-

सम्बोधनार्थं सर्वत्र मध्यमे कैश्चिदिष्यते ।

तथा सम्बोधने सर्वा प्रथमा युष्मदो विदुः ॥

हिते चेति' । समीप इत्येव सिद्धे उपपदग्रहणादापेक्षिकस्यापि सामीप्यस्य
ग्रहणं व्यवहितमपि च व्यवहिततरापेक्षया सनिष्ठमिति भावः । उपपद-
ग्रहणं तु पूर्वभूतेऽपि युष्मदि यथा स्याद् अन्यथा 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे
पूर्वस्थे' ति परभूते एव स्यात् । ननु यथा स्थानिन्यपीति वचनात् सर्वथा-

१०६४

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

(युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि (अ १। पा ४। आ ४)
मध्यम । अस्मद्युत्तम । शेषे प्रथम । १। ४। १०५, ७, ८।)

प्रथमेत्यादि । (कै)

इदं "सख्य" सूत्रे वार्त्तिकम् ॥ वाचनिकैकशेषे दूषणमाह

एवं हीति । (कै)

विप्रतिषेधस्थापनाय ह्येतद्भाष्यप्रवृत्तिरिति भावः ॥ अथ
भाष्याग्रथमाह

तस्मादिति ॥ (कै)

१ अ १। पा २। सू ६४ ॥

शेषत्वादिति । तत्रापि ह्येव भवितव्यम् । त्वं च देवदत्तश्च पचामि च पचति
च । अहं च देवदत्तश्च पचामि च पचति चेति ॥ यत्तावदुच्यते न
वा युष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्तदधिकरणानामप्यनेकशेषभावादविप्रतिषेध
इति । वृष्यते हि युष्मदस्मदोस्त्वानेकशेषस्तदधिकरणानां चैकशेषः ।
तद्यथा । त्वं चाहं च वृष्यहमुभौ सप्रयुज्यावहा इति । यदप्युच्यते

शेषो सख्यत्वादिति वार्त्तिक एकशेषः । एवं ह्येकशेषे आश्रीयमाणो-
नार्थो विप्रतिषेधेन । तस्मात्कारकभेदेऽपि क्रियाया अमेदादेक एव धातुः
प्रयुज्यते तस्माच्च परो लकार एवानेकार्थाभिधायो विरोधाभावात् तच्च
पुरुषद्वयप्रसङ्गे युक्तो विप्रतिषेधः । अह्ना इति । भा । श्रकटाक्षवि-

युष्मदर्थस्य सिद्धत्वान्नियता चाद्युदात्तता ।

युष्मद प्रथमान्तस्य परस्मै पदादसाविति ॥

अप्रयुज्यमानेऽपि भवति तथा पूर्वप्रयोगे ऽपि परभूतस्याप्रयोगात् स्थानि-
नोति भविष्यति । नैतदस्ति । सप्तमौ निर्देशात् प्रयोगपक्षे परभूत एव
'समानाभिधेय इति' । अधिकरणशब्दोऽभिधेयवचन इति दर्शयति ।
एवं विप्रतिषेधे लकारेण नियन्त्रयमानेन वा पुरुषेण, निविध चाभिधेय

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

१०६५

(अ १ । पा ४ । आ ४) (यस्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि
मध्यम । अस्मद्युत्तम । शेषे प्रथम ११ । ४ । १०५, ७, ८ ।)

लकार एवानेकार्याभिधायीति । (कै)

क्रियायामनेकार्थगतारोपितसङ्ख्याभिधायीत्यर्थ ॥ नन्वत्रा इति

भज्यन्तामिति च वज्रवचन कथमत आह

शकटाक्षेति ॥ (कै)

तत्रैकैकाक्ष्यैकैक्रियायामन्वयेन सहविवक्षा कथमित्याशङ्क्य

तामुपपादयति

क्रियापृथक्ते च द्रव्यपृथक्त्वदर्शनमनुमानमुत्तरत्रानेकशेषभावस्येति । क्रिय-
पृथक्ते सत्त्वपि द्रव्यैकशेषो भवतीति दृश्यते । तद्यथा । अक्षा भज्यन्ता
भज्यन्ता दीव्यन्तामिति । एव च कृत्वा सोऽपि दोषो भवति । घटुक्त
तत्र युष्मदस्मदन्तेषु प्रतिषेध शेषत्वादिति । नैष दोष । परिहृतमेतत् ।
सिद्ध तु युष्मदस्मदो प्रतिषेधादिति । स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्य ।

भीतकाक्षदेवनाक्षाणा सहविवक्षानामेकशेषस्तत्रावयवक्रियाया समुदाये
आरोपाद्भज्यन्तामित्यादि वज्रवचन सामानाधिकरण्यं चोपपद्यते । यथा
द्रव्यैकशेषेऽपि क्रियापृथक्त्वमेव द्रव्यपृथक्त्वमेव द्रव्यपृथक्तेऽपि क्रियैकशेष
इत्यर्थ । नहि शेषश्चान्यस्येति । भा । उपयुक्तादन्य शेष । युष्मदस्मदो-
न्वोपयुक्तयोः सङ्गावान्नास्ति शेषत्वम् । इतर एतत्सामर्थ्यमविदित्वाऽऽह ।

तन्न । उक्तन्यायविरोधात् । लक्ष्यविरोधाच्च । दृश्यत हि पादादा-
वप्यन्तोदात्तत्वं पदात्परत्वेऽप्यनिघातश्च । तद्यथा, युव ह गभज्जगतीषु धृत्य ।
यूय यातस्वस्तिभि । ह ये देवा यूयमिदापय स्येति ॥

लकाराणां भावः कर्म कर्ता च, तत्र द्रव्यवाचिनोयष्मदस्मदोर्भाववाचिना
ज्ञानेन सामानाधिकरण्यासम्भवात् कर्तृकर्मणोरेव ग्रहणमित्याह । 'तुल्य-
कारक इति' । तुल्यमेक कारक यस्य तत्तथोक्तं, स्थानिन्यपीति स्थानशब्द

१०६६

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

(युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि (अ १ । पा ४ । आ ४)

मध्यमत् अस्मद्युत्तम । शेषे प्रथम । १ । ४ । १०५, ७, ८ ।)

तत्रेति । (भा)

एकैकाचस्यैकैकक्रिया विवक्षितेत्यभिमान । वस्तुतः सह-
विवक्षाभावेऽपि लोकन्यायसिद्धे विदन्मानसेतिवत् तन्त्र वज्रवच-
नान्तानामत्रापीति भाष्याशयः । एकशेषशब्देन च तन्त्रमेव लक्ष्यत
इत्याहुः ॥ भाष्ये

सोऽपि दोष इति । (भा)

विप्रतिषेधाङ्गीकाररूपो यो दोषस्तेनोक्तस्तदङ्गीकारे तदुक्तो
द्वितीयो दोषोऽपि लग्न इत्यर्थः ॥

न वक्तव्यः । शेषे प्रथमो विधीयते । नहि शेषश्चान्यश्च शेषग्रहणेन
गृह्यते । भवेत्प्रथमो न स्यात् । मध्यमोत्तमावपि न प्राप्तौ । किं
कारणम् । युष्मदस्मदोरुपपदयोर्मध्यमोत्तमावुच्येते । न च युष्मदस्मदौ
अन्यच्च युष्मदस्मदग्रहणेन गृह्यते । यदत्र युष्मद यच्चास्मत्तदाश्रयौ
मध्यमोत्तमौ भविष्यतः । यद्यैव तर्हि यदत्र युष्मदश्चास्मत् तदाश्रयौ

भवेदिति । भा । इतर आह । यदत्रेति । भा । तत्सन्निधौ शेषत्वाभावा-
त्तन्निबन्धनमेव कार्यं भवतीत्यर्थः । इतर शेषपदार्थमविद्वानाह । यथैवेति ।
भा । एतद्विचारणीयमप्युपेक्ष्योपपदार्थं वर्णयितुमाह । एव तर्हीति ।
भा । यच्चात्रेति । भा । युष्मदस्मदो अत्रणात्तदभावे च शेषसङ्गावात् ।
यश्च शेष इति । देवदत्तश्चेति । न तदिति । नहि तस्यैव साधनत्व

प्रसङ्गवाच्यो स्थानमस्यास्तीति स्थानी तत्र च प्रयुज्यमानस्याप्रयुज्यमानस्य च
प्रसङ्गोऽस्ति उच्यते चेद स्थानमस्यास्तीति, तत्र सामर्थ्यादवधारणं विज्ञायते
अस्मत् एव यस्य न तु प्रयोग इति । यद्वा स्वनिकायप्रसिद्धिरेषा यस्य स्थाने
अस्ति विधीयते स स्थानीति इह त्वप्रयुज्यमानता सादृश्यात् युष्मदि

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

१०६

(अ १ । पा ४ । आ ४) (युष्मद्यपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यर्ति
मध्यम । अस्मद्युत्तम । शेषे प्रथम । १ । ४ । १०५, ७, ८ ।

परिहृतमेतदिति । (भा)

शङ्कितैवेति शेष ॥

उपयुक्तादन्य इति । (कै)

अस्योपयुक्तासमभिव्याहृत इत्यादि । शेषपदस्य तत्रैवार्थे शक्ते-
रिति भाव । एतत्सामर्थ्यं शब्दशक्तिम् । तेनावधारणमाश्रितमिति
भ्रमस्तस्येति भाव ॥ भाष्ये

यदत्र युष्मदिति (भा)

समुदायस्य युष्मत्त्वाभावेऽपि तदवयवयुष्मदमादाय मध्यम इत्यर्थ ॥

मध्यमोत्तमौ भवत । एव योऽत्र शेषस्तदाश्रय *प्रथमो भविष्यति
एव तर्हि शेष उपपदे प्रथमो विधीयते । उपोच्चारि पदसुपपदम्
यच्चात्रोपोच्चारि न स शेष यच्च शेष न तदुपोच्चारि । भवेत् प्रथमं
न स्यान्मध्यमोत्तमावपि न प्राप्तम् । किं कारणम् युष्मदस्मदोरुप-
पदयोर्मध्यमोत्तमावुच्येते । उपोच्चारि पदसुपपदम् । यच्चात्रोपोच्चारि न
किं तर्हि युष्मदस्मदर्थयोरपि । नचात्र शेषेणैवेति । किं तर्हि युष्मदस्म-
दर्थेनापि तद्भावाच्च शेषत्वाभाव इत्यर्थ । एव तर्हीति । यद्यप्यनेकशेषे
दोष उपक्रान्तस्तथाप्येकशेषेऽपि दूषणार्थोऽयमुपक्रमः । स्थानिन्यपीति
भा । अप्रयुज्यमाने प्रयुज्यमाने च शेषे । प्रथमविधानात् । दोषान्तरम्
प्याह । त्वदादीनामिति । एतदपरिहृत्य मन्यमानो लब्धेच्छोन्यदप्याह
प्रयुज्यते, सर्वथा स्थानिन्यपीत्यस्याप्रयुज्यमानेऽपीत्यर्थ, अपिशब्दात्प्रयुज्यमा-
नेऽपि तदाह । 'स्थानिन्यपीत्यादिना' । स्थानिन्यपीति कोऽर्थः प्रयुज्यमानेऽपि
प्रयुज्यमानेऽपीत्यर्थ । उपपदग्रहणप्राप्तस्य चार्थस्यापिशब्दोऽनुवादः । सम-
नाधिकरणा इति किं, त्वया गम्यत इत्यत्र सा भूत् । क्वचित्तु वृत्तावेवा

* "प्रथमं प्राप्नोति" इति पाठोऽस्ति पूरणपत्तनस्यभाष्यपुस्तके ॥

१०६८

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

(युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि (अ १ । पा ४ । आ ४)
मध्यम । अस्मद्युत्तम । शेषे प्रथम । १ । ४ । १०५, ७, ८ ।)

एतद्विवरणौयमपीति । (कै)

एतत् शेषपदग्रन्थ विपरौत योग्यमपीत्यर्थ ॥

उपेक्षेति । (कै)

स्फुटत्वादिति भाव ॥

उपपदार्थमिति । (कै)

उपपदानि तद्विशेषणान्युपपदसमानाधिकरणपदस्थानि पदानि
तदर्थमित्यर्थ ॥ सूत्रावकाश दर्शयति ।

तदभावे चेति ॥ (कै)

युष्मदस्मदी । ये च युष्मदस्मदी न तदुपोच्चारि । एव तर्हि प्रथमे
समानाधिकरणे प्रथमो विधीयते । न चात्र शेषेणैव समानाधिकर-
णम् । भवेत्प्रथमो न स्यान्मध्यमोत्तमावपि तु न प्राप्त । किं कारणम् ।
युष्मदस्मद्भा सामानाधिकरणे मध्यमोत्तमावुच्येते । न चात्र युष्मदस्मद्भा-
मेव समानाधिकरणम् । एव तर्हि व्यादादौनि सर्वैर्नित्यमि (१ । २ ।

युष्मदीति । परमत्वमिति । युष्मद्यस्मदीति विशिष्टरूपेण इहादस्य च
शब्दान्तरत्वात् । आचार्यदेशीय आह । तदन्तविधिनेति । युष्मदस्मदो-
रुपपदस्य विशेषणत्वात्तदन्तविधि । चोदको दोषमाह । इहापीति ।
अतित्वमिति । त्वामतिक्रान्त इति समास । एव तदन्तविधावतिव्याप्ति
मुक्ता ऽव्याप्तिमाह । ये चाप्येते इति । तत्कल्प इति । इष्टसमाप्तत्वं
ग्रन्थ पक्षे, इह च अतित्व पक्षेति अत्यह पक्षतीत्यत्रातिक्रान्तप्रधाने
समासे युष्मदस्मदोरसमानाधिकरणात् प्रथम एव भवति, इह त्वीषद-
समाप्तत्वं तत्कल्प पक्षेति मत्कल्प पक्षमपीति कालान्तरदृष्टगुणरहितो
युष्मदस्मदर्थ एव तत्कल्पमत्कल्पशब्दाभ्यामुच्यत इति मध्यमोत्तमौ भवत,
तद्वद्व्युत्पत्त्युत्पत्त्यभिधाने तु प्रथम, तथा तत्तर पक्षेति मत्तर पक्षमि

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

१०६६

(अ १ । पा ४ । आ ४) (युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि
मध्यम । अस्मद्युत्तम । शेषे प्रथम । १ । ४ । १०५, ७, ८ ।)

न हि तस्यैवेति । (कै)

“न तदि”तिभाष्यस्य न तदेवेत्यर्थ इति भाव ॥ अनेन न
पारिभाषिकमुपपद किं तु यौगिकमिति निर्णीतम् ॥ नन्वेकशेषे
दोषे प्रक्रान्ते कथमेकशेषेणान्यथासिद्धिरुक्तेत्यत आह

यद्यपीति । (कै)

एव चैकशेषे तयोरेवावस्थानान्नास्त्यत्र शेष इति न प्रथम इति
भाव ॥ एकशेषेऽपि दोषमाह भाष्ये

७२) त्वेवमत्र युष्मदस्मदो शेषो भविष्यति । तत्र युष्मदि मध्यम
अस्मद्युत्तम इत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । स्थानिन्यपीति प्रथम प्राप्नोति ।
त्यदादीनां खल्वपि यद्यत्परं तच्छिष्यते इति यदा भवत शेषस्तदाश्रय
प्रथम प्राप्नोति युष्मदि मध्यम अस्मद्युत्तम इत्येवोच्यते ताविह न
प्राप्नुत । परमत्वं पचसि परमाह पचामीति । तदन्तर्विधिना (१ । १ । ७२)

त्वत्कल्प इति कालान्तरप्रसिद्धमुत्तरहितो यष्मदर्थ एव त्वत्कल्पशब्दे-
नोच्यते । न तु तत्सदृशं पदार्थान्तरम् । तदभिधाने युष्मदर्थस्य साधन-
त्वाभावाद् मध्यमाभावात् । एव मत्कल्प इति बोद्धव्यम् । आचार्यश्चायं
आह । एव तर्हीति । सौत्रत्वान्निर्णयस्य मतुब्बोपोऽभिधास्यते इति
भाव । चोदक आह । इहापीति । आचार्य आह । एव तर्हीति ।

परमत्वं पचसि परमाह पचामीति, कालान्तरादृष्टगुणातिशयविशिष्टो
युष्मदस्मदर्थ एवोच्यते इति भवत्येव । एव च युष्मदर्थे मध्यम, अस्मदर्थे उत्तम
इतीयता सिद्धं युष्मदस्मदर्थे चैल्लकार उत्पन्नस्त्वर्थेव मध्यमोत्तमावित्यर्थः,
तथा तु न कृतमित्येव, इह चात्र त्वं सपद्यत इति लङ्भवतीति भवति प्रकृते-
रेव विकाररूपेण सम्पत्तौ कर्त्तृत्वादेतच्चान्महत इत्यत्रोपपादयिष्याम, तथा

(युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि (अ १ । पा ४ । आ ४)
मध्यम । अस्मद्यन्त । श्रेये प्रथम । १ । ४ । १०५, ७ ८ ।)

न सिध्यति स्थानिन्यपीति ॥ (भा)

तद् व्याचष्टे

अप्रयुज्यमाने इति । (कै)

अनेन कैयटेन स्थानिपदार्थो निर्णीतः ॥ अतिशयितस्त्वमिति
विग्रहे दृष्टापत्तिरत आह

त्वामतीति । (कै)

यच्च लान्तस्येदन्तपदं वृथेति केचित् ॥

शेषत्वाभाव इति । (कै)

भविष्यति । इहापि तर्हि तदन्तविधिना प्राप्तम् । अतित्वं पचति अत्यहं
पचतीति । ये चाप्येते सामानाधिकरण्यादन्तयस्त्वद्विज्ञास्तत्र मध्यमोत्तमौ न
प्राप्तौ त्वत्तरं पचसि मत्तरं पचामीति । त्वद्रूपं पचसि मद्रूपं पचामि
त्वत्कल्पं पचसि मत्कल्पं पचामीति । एवं तर्हि युष्मद्व्यस्तद्वतीत्येव

सामानाधिकरणे इति वचनाद्युष्मदस्मदर्थेन यच्च लान्तस्य सामानाधि-
करणस्य तत्र मध्यमोत्तमाभ्यां भवितव्यमिति नास्ति कश्चिदोषः । एवं च
कृत्वेति । युष्मदस्मदर्थस्य साधनत्वाच्छेषत्वाभावः । अथवेति । प्रथम
इत्येतावत्सूत्रं क्रियते अनाश्रितविषयविशेषः प्रथमो विधीयमानः उत्सर्गो
भवति । तस्य विषयविशेषे विधीयमानो मध्यमोत्तमावपवादौ भवतः ।

च मन्त्रे, 'यदस्मे स्यामहं त्वं त्वं वास्या अहं मि'ति, अहं त्वं स्यां त्वं वाहं
स्याम इति प्रकृत्याश्रयः पुरुषो वृश्यतः, इह भवान्पचत्विति युष्मदर्थप्रतीते
स्थानिन्यपीति मध्यमः प्राप्नोति, न वा युष्मदर्थत्वात्, अलिङ्गः सम्बोधनविषय-
विषय-~~विषय~~ भवदर्थस्तु किङ्कवान् न च सम्बोधनैकविषयः यथैव हि

(अ १ । पा ४ । आ ४) (युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि
मध्यम । अस्मद्युत्तम । शेषे प्रथम । १ । ४ । १०५, ७, ८ ।)

उपयुक्तासमभिव्याहृत उपयुक्तादन्य शेषपदेनोच्यत इति भाव ॥

एवं तर्हि युष्मदि साधने (

इत्यनेन समानाधिकरण इत्यस्याथो निर्णीत ॥

साधने (भा)

इत्यस्य लकारवाच्यसाधने क्रियया समानाधिकरणे इत्यर्थ ॥

एतदर्थमेवान्तपदमित्यन्ये ।

अनाश्रितेति । (कै)

भविष्यति । इहापि तर्हि प्राप्तुं अतित्वं पचति अतद्वह पचतीति ॥
एव तर्हि युष्मदि साधने अस्मदि साधन इत्येव भविष्यति । एव च कृत्वा
सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तं तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रतिषेध शेषत्वादिति ।
अथ वा प्रथम उत्सर्गं करिष्यते तस्य युष्मदस्मदोरुपपदयोर्मध्यमोत्त-
मावपवादौ भविष्यत । तत्र युष्मदन्धस्त्रास्मदन्धस्त्रास्तीति कृत्वा मध्यमो-

तत्रापवादनिमित्तसद्भावाद्यामिश्रेऽपि विषये मध्यमोत्तमावेव भविष्यत न
तु प्रथम इत्यर्थः । अतः त्वमिति । प्रकृतिविकृत्योरभेदविवक्षायां चिप्र-
त्ययः । तत्र किं प्रकृत्याश्रयेण प्रथमेन भाव्यमथ विकृत्याश्रयेण मध्यमेनेति
प्रश्नः । अत्रोत्तरम् । त्वद्भवतीति । प्रकृतेरेव विकाररूपेण सप्तौ कर्तृत्व-

माश्रयकाधौद्येवभिमुखीभावो गम्यते एव त्वमधीष्वेत्यपि, तथा च युष्मद-
सर्वत्रैव संबोधने प्रथमा आसन्विताद्युदात्तत्वं च भवति प्रदात्परत्वे च
निघात इति केचिदाहुः । उक्तं च

सम्बोधनार्थं सर्वत्र मध्यमे कैश्चिदिष्यते ।

तथा सम्बोधने सर्वा प्रथमा युष्मदो विदुः

१०७२

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

(युष्मद्वृत्तपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि (अ १ । पा ४ । आ ४)
मध्यम । अस्मद्यत्तम । शेषे प्रथम । १ । ४ । १०१, ७, ८ ।)

तिप्तसिति सिद्धे इदं सूत्रं तदनुवादो विषयविशेषे ऽपवाद-
बोधनायेति भावः । अत एव भावे प्रथमपुरुषमिद्विरिति बोध्यम् ॥

विकाररूपेणेति । (कै)

आरोपितविकाररूपेणेत्यर्थः ॥

न सन्निवेश आश्रयणीयः (कै)

इत्यस्य किं तु भवतु युष्मदस्मादिति ॥

तत्तमौ भविष्यतः । अथेह कथं भवितव्यम् । अत्र त्वं संपद्यते त्वद्भवति
मद्भवतीति ॥ आहोस्वित्त्वद्भवसि मद्भवामीति । त्वद्भवति मद्भवतीत्येव
भवितव्यम् । मध्यमोत्तमौ कस्मान्न भवतः । गौणमुख्ययामुख्ये संप्रत्ययो
भवति । तद्यथा । गौरनुबन्धो ऽजो ऽग्रीषोमीय इति । न बाह्वोको

मिति भावः । मध्यमोत्तमौ कस्मादिति । यथा प्रकृतितत्त्वदर्मसमाचारा-
द्युष्मदस्मद्व्यपदेशः सम्भवे तथा मध्यमोत्तमावपि प्राप्तुः । गौणमुख्ययो-
रिति । तद्दर्मसमाचारादारोपितमत्र युष्मदर्थरूपत्वमिति भावः । श्रियं
भाव्यम् “ओदि”त्यत्र व्याख्यातं तत एवावधायनाम् । यदुक्तं भवतः शेष इति
तत्रोत्तरमाह । युष्मदस्मद्भवतु इत्येव न सन्निवेश आश्रयणीयः । किं तु

युष्मदर्थस्य सिद्धत्वान्नियतावाद्युपात्तता ।

युष्मदः प्रथमान्तस्य परस्मै पदादसौ ॥

इति । सत्यं, सम्बोधनैकविषयो युष्मच्छब्दः प्रथमा तु शृङ्खलैव, अस्मिन्
स्त्रीभावस्यापि प्रातिपदिकार्थ एवान्तर्भावात्, यत्र त्वनन्तर्भावः तत्र तदभि-
द्योतनाय सम्बोधने चेति प्रथमा विधीयते स्वरोऽप्यन्यथा युव इति स्त्र-
स्वर्पती, युव वात स्त्रिभिः, इये देवा, युष्मिदापयस्येति पादादावप्य

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

१४७२

(अ १ । पा ४ । आ ४) (युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि
मध्यम । अस्मद्युत्तम । शेषे प्रथम । १ । ४ । १०१५, ७, ८ ।)

वचनाद्वेति । (कै)

अलिङ्गश्चेतनविषयो युष्मदर्थो भवदर्थस्तु न तथेति न युष्म-
दर्थसमानार्थत्वमिति बोध्यम् । यदा भवत शेषस्तदा भवत्येव
प्रथम इत्याशयेन भाष्ये तत्रोत्तरानुक्तिरित्यन्ये ॥

बुध्यते । कथं तर्हि बाह्यैके दृष्ट्यात्वे भवत (७ । २ । ६० ॥ ६ । २ । ६२) ।
गौर्बाह्यैकस्तिष्ठति गामानयेति । अर्थाश्रय एतदेव भवति । यदि
शब्दाश्रय शब्दमात्रे तद्भवति । शब्दाश्रये च दृष्ट्यात्वे ॥

भवतु युष्मदस्मदिति । ततश्चास्मद एव शेषो न तु भवत । पूर्वशेषदर्श-
नाच्चेति वचनाद्वा ॥

नोदात्तत्वं षदात्परत्वेऽप्यनिघात । तदेव भवच्छब्दस्यासम्बोधनविषयत्वा-
लिङ्गवत्त्वाच्चायुष्मदर्थत्वाद् मध्यमो न भवतीति स्थितम् ॥

(परः सन्निकर्षः संहिता । १ । ४ । १०६ ।) (अ १ । पा ४ । आ ४)

परः सन्निकर्षः संहिता । १ । ४ । १०६ ॥

परः वर्णान्तराव्यवहित इत्यर्थे मध्यमादिवृत्तावपि सेत्स्यतीत्य-
ग्रिमभाष्यामङ्गतिरत आह

पूर्वेति । (कै)

वर्णान्तराव्यवयो व्यवहितपरत्वाभावादेवातिप्रसङ्गविरहा “दि-
कोयणची” (६।१।७७) त्यादौ संहिताधिकारवैयर्थ्यापत्तेः न नार्थ
इति भावः ॥ ननु नञ्त्तत्पुरुषे उत्तरपदार्थप्रधानतया नपुमकनिर्देशो
ऽयुक्तो ऽत आह

परः सन्निकर्षः संहिता । १ । ४ । १०६ ॥ परः सन्निकर्षः संहिता
चेदङ्गतायामसहितम् । वा । परः सन्निकर्षः संहिता चेदङ्गताया लक्ष्यौ
संहितासञ्ज्ञा न प्राप्नोति । ङ्गतायामेव हि परः सन्निकर्षो न गण्यते ।

परः सन्निकर्षः संहिता । १ । ४ । १०६ । पूर्ववर्गोच्चारणा-
नन्तरमेव यदर्थान्तरमुच्चार्यते न तु तच्छून्या तस्मात्सङ्गावः स परः
उत्कृष्टः सन्निकर्षः प्रत्यासत्तिलक्षणा संहितामञ्च इति सूत्रार्थः ।
एव स्थिते चोच्यते । परः इति । ङ्गतायामेव लक्षणवन्तर्गोक्तः परः

परः सन्निकर्षः संहिता । १ । ४ । १०६ ॥ अतिप्रथितः सन्निधिवर्णाना-
मः सः संहितासञ्ज्ञा स्यात् । सञ्ज्ञाप्रदेशा संहितायामित्यादयः ॥

परः सन्निकर्षः संहिता । १ । ४ । १०६ ॥ “परशब्दो ऽतिप्रथ-
मः सन्निकर्षः संहिता” इति सूत्रे परः दुःखमिति, दिमादिषु वर्तमानस्य ग्रहणं

(अ १ । पा ४ । व्या ४) (पर सन्निकर्ष संहिता । १ । ४ । १०६ ।)

अव्ययीभावे (कै)

इत्यादि । पूर्वपदार्थप्राधान्ये ऽव्ययीभाव उत्तरपदार्थप्राधान्ये तत्पुरुष इति व्यवस्थितेरिति भाव । वस्तुतः संहिता शब्दोऽपि परसन्निकर्ष-वाची स्त्रीवस्तेनाय तत्पुरुष एव । असंहितमारोपित सन्धान पर-सन्निकर्षस्तेन तद्भावात्संहितामज्ञा न प्राप्नोतीत्यर्थ । नञाऽव्ययी-भावस्तु नास्त्येवेति नञ्सूत्रे वक्ष्यते ॥

बहुव्रीहिरिति । (कै)

पौर्वापर्य चान्यपदार्थ इत्यभिमान । अत्राद्यमेव युक्त संहिता-मज्ञा न प्राप्नोतीति भाष्यव्याख्यानाद् बहुव्रीहेस्तत्पुरुषस्यैवाव्ययी-भावस्यापि लघुत्वाच्च योग्यान्यपदार्थाभावाच्च । आद्यस्योत्तरपदपरत्वा-भावान्मध्यमस्य पूर्वपदत्वाभावात्सामानाधिकरण्याभावाच्च पुनत्त्वा-प्राप्तेराह

नाद्रुतायाम् ॥ तुल्यः सन्निकर्ष । वा । तुल्य सन्निकर्षा वर्णानां द्रुतमध्यमवि-लम्बितासु वृत्तिषु ॥ किं कृतस्तर्हि विशेष । वणकालभूयस्त्व तु । वा । वर्णानां तु कालभूयस्त्वम् । तद्यथा । हन्तिमशकयोस्तुल्य सन्निकर्ष प्राणिभू-

सन्निकर्ष स भवति न तु मध्यमाया विलम्बिताया चेत्यर्थ । असंहित-मिति । संहितासङ्घाया अभाव इत्यर्थाभावेऽव्ययीभाव (२ । १ । ६) । अविद्यमाना वा संहिता अस्मिन्निति बहुव्रीहि । संहिताद्रुतमध्यमविलम्बितास्त्विति । द्रुता च मध्यमा च विलम्बिता चेति द्वन्द्वे कृते भाष्यकारवचनप्रामाण्याद्भूत्वा । सर्वासु वृत्तिषु तुल्य

न भवति, सन्निकर्षस्य दिग्देशकालायोगात् अर्थान्तर्गपेक्षमन्वत्तम-व्यभिचारिसन्निकर्ष प्रत्यासत्तिरिति न तु सङ्क्षेपस्तस्य वर्णव्यसभवात् संहि

१०६

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

(पर सन्निकर्ष संहिता । १ । ४ । १०६ ।) (अ १ । पा ४ । व्या ४)

भाष्यकारेति । (कै)

“द्यापो सञ्जाकन्दसोर्वज्जलमि” (६।३।६३) त्यनेनेति भावः ॥

ननु सर्ववृत्तिषु वर्णानामेकरूपत्वात्कथं वर्णकालभूयस्त्वमत आह

वर्णोपलब्धीति ॥ (कै)

वैकृत (कै)

आलस्यादिजन्यो ध्वनि पुनः पुनरुपलब्धिधारा न तु विशिष्ट
विशिष्ट ग्रहणमिति । एतच्च “तपर” (१।१।७०) सूत्र विस्तरेण
निरूपितम् ॥

ध्वनिभेदादिति । (कै)

वैकृतध्वनिभेदादित्यर्थः ॥ ननु “किं कृत इति” कारणप्रश्ने
कलकथनेनोत्तरमसङ्गतमत आह

कारणमेवेति । (कै)

अस्त्व तु । यदेव जुताया तपरकरणे मध्यममविलम्बितयोरुपसर्गान् काल-
भेदात् । वा । जुताया तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसर्गान् कर्तव्यम् ।
किं कारणम् । कालभेदात् । ये जुताया वृत्तौ वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते मध्य-

सन्निकर्ष नैरन्तर्योच्चारणात् । विशेष इति । वृत्तीनामिति शेषः । क-
वृत्तिविशेषे इत्येव पाठः । वर्णानां त्विति । वर्णोपलब्धिकालभेदा-
द्वयकालभूयस्त्वमुच्यते । जुताया स्वन्य उपलब्धिकाः । मध्यमायामधिक ।
विलम्बितायामधिकतर । प्राकृतवैकृतभेदाद्भिन्ना ध्वनयः । तच्च

सर्ववृत्तिषु द्रव्यधर्मत्वात् शब्दस्य गुणस्य सम्भवति, समवायश्चेन्न वर्णो वर्णः
सर्ववृत्तिषु शब्दस्याकाशसमवायित्वात्, येषां तु शब्दो द्रव्य तेषां न क्वाचि

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

१०७७

(अ १ । पा ४ । आ ४) (पर सन्निकर्ष सहिता । १ । ४ । १०६)

वर्णकालभूयस्त्वं त्विति (भा)

भाष्यस्य कारण वृत्तिविशेषस्येति शेष । तच्च वैकृतध्वनिरूप
स्वयमुक्तमिति भाव ॥ हस्तिमशकयो परस्परसन्निकर्ष इति नार्थ
इत्याह

हस्तिन इति । (कै)

अत एव “प्राणिभूयस्त्वमि”त्यग्रिमग्रन्थसङ्गतिरिति भाव ॥

प्राणिशब्देनात्र शरीरम ॥

व्यञ्जकध्वनीति । (कै)

उपलब्धिधाराजनकध्वनीत्यर्थ ॥ भाष्ये

उक्तं वेति । (भा)

वचनारम्भापेक्षो विकल्प ॥ ननु शब्दाना नित्यत्वादिरा-
माभावे ऽविराम इति विशेषण व्यर्थमत आह

सायाम् ये मध्यमाया वृत्तौ वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते विलम्बितायाम् ॥
उक्तं वा । वा । किमुक्तम । सिद्ध त्ववस्थिता वर्णा वक्तुञ्चिराचिर-
वचनाद् वृत्तयो विशिष्यन्ते (१ । १ । ७०) इति । अथवा शब्दाविराम

वैकृतध्वनिवशात्तस्यैव वर्णस्य पुन पुनरुपलब्धिर्भवतीति ध्वनिभेदाद्-
त्तिभेद । किं कृत इति कारणे पृष्टे वर्णकालभूयस्त्वं त्विति सामर्थ्या-
त्करणमेवोक्तं भवतीति । हस्तिमशकयोरिति । हस्तिनो हस्तिना य-
सन्निकर्ष मशकस्य मशकेन स तुल्य परस्परापेक्षयेत्यर्थः । प्राणिभूय-

शब्द समवैति अतिशयोऽपि सयोगसमवाययो कौटुश इति न विद्म,
प्रत्यासत्तेस्त्वपेक्षाभेदात् सम्भवति प्रकर्षाप्रकर्षयोग, तस्मात्प्रत्यासत्तिरेव
सन्निकर्ष । ननु च क्रमेणोच्चार्यमाणेषु वर्णेषु पूर्वस्य वर्णस्य ये निष्पादका

(पर सूक्तिकर्षं संहिता । १ । ४ । १६ ।) (अ १ । पा ४ । आ ४)

यदेति । (कै)

शब्देन तदुच्चारणं लक्ष्यते इति भावः ॥ नन्वतिरामोऽवमान-
सज्जाप्राप्तिरित्यसंगतमत आह

भिन्नेति । (कै)

ध्वनिपदेनात्र कण्ठताल्पाद्यभिघातः प्रयत्नभेदे एकप्रयत्ना-
विच्छेदाभावो हेतुः । अविच्छेदाभाव इत्यस्यारोपितविच्छेदप्रति-
योगिकोऽभाव इत्यर्थः । तेनाभावप्रतियोगिकोऽभावः कथं
तस्य भावप्रतियोगिकत्वनियमादिति न शङ्क्यं विच्छेदश्च निवृ-
त्तिविरामापरपयाय क्रियाविशेष इति बोध्यम् ॥

एकैकस्य वर्णस्येति । (कै)

एकवर्णाच्चारणानन्तरं तन्नाशकाले द्वितीयवर्णाच्चारणकालक-
द्वितीययत्नेत्यधिकरणकाले च वर्णाभावात्तद्विरामोऽप्येवेत्यर्थः ॥
यद्यप्यविच्छेदकभेदेनानेकयत्नोत्पत्तिरपि युगपत् तथापि प्रकृते-

संहितेत्यनल्लक्षणं कश्चित् । शब्दाविगमे प्रतिवर्गमवसानम् । वा ।

शब्दाविगमे प्रतिवर्गमवसानमज्ञा प्राप्नोति (१ । ४ । ११०) ।

किमिदं प्रतिवर्गमिति । वर्णं प्रति प्रतिवर्गम् । येनैव यत्नेनेको

स्त्वमिति । हस्तिनो महान्तं दृष्ट्वा व्याप्तौ मशकौ तु स्त्वम् । नैस्तस्य

त्वविशिष्टमित्यर्थः । वर्णाणां व्यङ्ग्यकध्वनिकृतं यथोक्तं भेदमप्रतिपद्यमानं

स्वगतमेवमेदं मत्वा चोदयति । यद्येवमिति शिष्टं भाष्यं (१ । १ । ७०)

अप्रस्तुताजस्येत्यत्र व्याख्यातं तत्र एवावधार्यताम् । शब्दाविगम इति ।

अविच्छेदो व्यापारोपरतौ वर्णान्तरस्य यन्निष्पादकास्तेषां व्यापारारम्भः,

अविच्छेदोऽपि कालकला भवति सूक्त्याच नोपलभ्यते पद्यपञ्चशत-

(अ १ । पा ४ । व्या ४) (पर सन्निकर्ष संहिता । १ । ४ । १०६ ।)

नाभिरूपैकदेशावच्छेदेनानेकयत्नोत्पत्तिर्युगपद्विरुद्धा । वस्तुतो यत्ना-
योगपद्यमेव नर्त्तक्या नानावयवावच्छिन्नक्रिया क्षणभेदेनैव काल-
सौक्ष्म्यात् तदग्रह इत्याशय ॥

अवसानसञ्ज्ञा प्राप्नोतीति । (कै)

एव चैकमज्ञाधिकारात्संहिता सञ्ज्ञा न स्यादिति भाव ॥
विच्छिन्ने वर्णे तेनैव यत्नेन नष्टे इत्यर्थो बोध्य ॥ एतेन “देनैवे”
त्यत्रैवकारो व्यर्थ इत्यपास्तम् ॥

उपसंहृत्य (भा)

पूर्वयत्न त्यक्त्वैत्यर्थ ॥

अन्यमिति (भा)

यत्नान्तरमित्यर्थ ॥ प्रकर्षबोधकशब्दाभावात्कथं तत्प्रती-
तिरित आह

वर्णं उच्चार्यते विच्छिन्ने वर्णं उपसंहृत्य तमन्यमुपादाय द्वितीय
प्रयुज्यते तथा तृतीयस्तथा चतुर्थ । एव तद्वनवकाशा संहिता

यदा प्रयोक्ता शब्दोच्चारणान्न विरमति तदा शब्दाविराम । स च
मध्यमविलम्बितयोरपि परसन्निकर्षाभावेऽप्यस्तीति सिद्धा संहितासञ्ज्ञा ।
शब्दाविरामे प्रतिवर्णमिति । भिन्नप्रयत्नजनितध्वनियुद्वात्वाद्यर्णानां प्रतिवर्णं
प्रबलभेदादेकप्रयत्नाविच्छेदाभावात् प्रथमप्रयत्नोच्चारितवर्णानन्तरं प्रयत्नान्त-
रेण वर्णान्तरोच्चारणादेकैकस्य वर्णस्य विरामसङ्ख्यावादवसानसञ्ज्ञा प्राप्नोति ।
अवसानसञ्ज्ञामिति । वर्णान्तरानुच्चारणे वृद्ध इत्यादौ सावकाशमिति

व्यक्तिभेदवत्कथं पर सन्निकर्ष इत्याह । ‘अर्धमात्राकालव्यवधान इति’ ।
सत्यम्, यतावद्व्यवधानमवर्जनौयत्वात्सङ्ख्यते ऽधिकेन तु कालेन व्यवधान

(पर सनिकर्ष सहिता । १ । ४ । १०६ ।) (अ १ । पा ४ । आ ४)

सर्वचेति ॥ (कै)

शब्दस्य विराम अवणकृत । अर्थस्य बोधकृत ॥

अन्यत्र त्विति । (कै)

वर्णानन्तर वर्णान्तरोच्चारणे मध्यकाले इत्यर्थः ॥

घोष । (कै)

ध्वनिविशेष ॥

घोषविच्छेदादिति । (कै)

असत्त्वादेव विच्छेदः ॥ तदाह

असन्निधानादिति ॥ (कै)

घोषवतामिति । (कै)

तृतीयचतुर्थानामित्यर्थः ॥

सञ्ज्ञा अवसानसञ्ज्ञा बाधियत । अथ अवसानसञ्ज्ञाया प्रकर्षगति-
र्विज्ञास्यते साधूयो यो विराम इति । कश्चात्र साधूय । यः शब्दाद्यथो
र्विरामः ॥ अथवा क्वादाविगम सहितेत्येतल्लक्षणं कश्चित् । क्वादा-
विरामे स्पर्शाघोषसंयोगे ऽसन्निधानादसहितम् । वा । क्वादाविगमे स्पर्शा-

भावः । तेन सर्वथा वर्णानां यो विराम यो अवसानसञ्ज्ञो न तु
नान्तरीयक इत्यर्थः । अथवेति । सर्वत्र विगमसङ्गातात् एव श्रुत्या
विशेष आश्रूयते । शब्दार्थयोरिति अन्यत्र तु सत्यपि शब्दाविरामे
पदार्थस्य वाक्यार्थस्य वा ऽविरामाद्भवत्यवसानसञ्ज्ञा । क्वादाविगम
इति । प्रयत्नविशेषजनितो वर्णविरामे ऽप्यनुरणनरूपो वर्णान्तरोच्चारणे-

परग्रहणेन आवर्त्यत इत्यर्थः । यद्येव कृतायामेव लृप्तौ स्यात् मध्यमायां
विशम्बितायां वा नहि तथा तयोः सन्निकर्षो यथा कृतायां तुल्यः